

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДСЕК ЗА ХУНГАРОЛОГИЈУ

**A MAGYAR IRODALOM KIALAKULÁSA ÉS TÖRTÉNETE
A BÁCSKA ÉS A BÁNSÁG TERÜLETÉN**

**ФОРМИРАЊЕ И РАЗВОЈ КЊИЖЕВНОСТИ МАЂАРА
У БАЧКОЈ И БАНАТУ**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор: Проф. др Ева Толди

Кандидат: мр Ференц Мак

Нови Сад, 2016. године

образац 5a

**УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Mr Ferenc Mak
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Dr Eva Toldi, vanredni profesor
Naslov rada: NR	A magyar irodalom kialakulása és története a Bácska és a Bánság területén (Formiranje i razvoj književnosti Mađara u Bačkoj i Banatu)
Jezik publikacije: JP	Mađarski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	AP Vojvodina
Godina: GO	2016
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Bečej, Fekete Maćaša 3.
Fizički opis rada: FO	(broj poglavlja / stranica / slika / grafikona / referenci / priloga) Rad se sastoji od naslovne strane, sadržaja, predgovora, 11 poglavlja, 561 stranica

	osnovnog teksta, zaključka i literature
Naučna oblast: NO	Istorija mađarske književnosti sa komparatistikom i teorijom književnosti
Naučna disciplina: ND	Istorija mađarske književnosti u Vojvodini
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Nastanak i formiranje književnosti Mađara u Bačkoj i Banatu između 1867. i 1918. godine. Istorija književnosti, institucije, regionalizam, zavičajnost, Bačka, Banat, mađarska književnost, uzajamne veze srpske i mađarske književnosti.
UDK	
Čuva se: ČU	
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	<p style="text-align: center;">Doktorska teza <i>Formiranje i razvoj književnosti Mađara u Bačkoj i Banatu</i></p> <p>Pola veka nakon ukidanja apsolutizma je u mađarskoj književnosti bio period preporoda, razvoja građanstva, kada su širom Mađarske osnovane nove institucije književnosti i naučnog života. U gimnazijama Bačke i Banata su posle 1867. godine omladinu poučavali visokoobrazovani profesori klasične filologije i književnosti, njihove studije sa tematikom iz istorije književnosti i kritičke recenzije dela su redovito objavljivane u školskim biltenima, a njihovi udžbenici i radovi namenjeni široj publici su bili dostupni i brojnijoj čitalačkoj publici. Pažnja nekolicine učenih profesora somborske i pančevačke gimnazije se tada okrenula prema srpskoj književnosti, nastao je ceo niz prevoda srpskih junačkih pesama i srpske romantične poezije, a pojavili su se i prvi tomovi mađarsko–srpskih rečnika. Prvi roman na mađarskom jeziku je objavljen 1868-e godine u Somboru, da bi se nakon toga do 1918-e razvijao i obogaćivao u sve čistijoj estetskoj formi. U lirici se 1880-ih godina javljaju atmosfera, doživljaj života i predela u Bačkoj i Banatu, dok autori istovremeno i naučnih i beletrističkih putopisa otkrivaju lepote i kulturnu baštinu zavičaja, pa i šire: donjeg toka Dunava, Slavonije i Bosne. Mađarska književnost naših krajeva je u prvih pet decenija</p>

	postojanja od početnih uspeha stigla do generacije Dežea Kostolanjija (Kosztolányi Dezső), čiji su članovi stvorili najveća dela mađarske književnosti XX veka.
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	21. juna 2013.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	predsednik: član: član:

University of Novi Sad
Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	PhD thesis
Author: AU	Ferenc Mák, MA
Mentor: MN	Associate Professor PhD Éva Toldi
Title: TI	A magyar irodalom kialakulása és története a Bácska és a Bánság területén (The Development and History of Hungarian Literature on the Territory of Bácska and Bánság)
Language of text: LT	Hungarian
Language of abstract: LA	Serbian / English
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina
Publication year: PY	2016
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Bečej, Fekete Mačaša 3.
Physical description: PD	(Number of chapters/pages/pictures/charts/ references/appendices) The work consists of: title page, contents, introduction, 11 chapters, 561 pages of basic text, conclusion and literature
Scientific field SF	The history of Hungarian literature with literary comparatistics and theory of literature

Scientific discipline SD	The history of Hungarian literature in Vojvodina
Subject, Key words SKW	The development of Hungarian literature in Bácska and Bánát between 1867 – 1918. History of literature, institutions, regionalism, locale, Bácska, Bánát, Hungarian literature, mutual Hungarian–Serbian relations in the field of literature
UC	
Holding data: HD	
Note: N	
Abstract: AB	<p style="text-align: center;">PhD thesis</p> <p style="text-align: center;"><i>The Development and History of Hungarian Literature in Bácska and Bánát</i></p> <p>The half century following the eradication of absolutism witnessed the renaissance of literature, the era of embourgeoisement, the time when the new literary and scientific institutions were established throughout Hungary. After 1867 young people in gymnasiums were taught by teachers erudite in classical philology and literature; their papers in literary history and analyses were regularly published in the school reports, and their school textbooks and studies written for the general public reached a wide circle of readers. It was at this time that the interest of a number of teachers in the gymnasiums in Zombor and Pancsova was aroused in Serbian literature; consequently, works of Serbian romantic poetry and heroic songs appeared in Hungarian translation one after the other, and the first Hungarian – Serbian dictionaries were compiled. The first Hungarian novel was published in Zombor in 1868, and was followed by several in aesthetically more and more purified form until 1918. Lyric poetry became imbued with the atmosphere, sensation of life and experience of the landscape of Bácska and Bánát, while travelogues, scientific and literary at the same time, revealed the beauties and the cultural history of the homeland and beyond it of the Lower Danube Region, Slavonia and Bosnia. Within the span of fifty years Hungarian literature of our region developed from its initial successes as far as Dezső Kosztolány's generation whose members created works worthy of being ranked among the</p>

	best works of 20 th century Hungarian literature.
Accepted on Scientific Board on: AS	21. June 2013.
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	President: Member: Member:

MÁK FERENC

**A magyar irodalom kialakulása és története
a Bácska és a Bánság területén**

Doktori értekezés

ÚJVIDÉK, 2016

Tartalom

Bevezetés – Irodalom és nemzeti újjászületés	11
A gimnáziumok és a tudós tanárok szerepe a bácskai és a bánási magyar polgári kultúra megteremtésében	38
A város intézeteinek koronája – Szabadkai főgimnázium	72
A beamterek és a megyeszékhely – Zombor és a tudós tanárok	138
Régibb keletű szerencsétlen viszonyok öröksége – Újvidék és a magyar irodalom	178
Protocolum a városról – Pancsova és a tanítómesterek	208
Polgári jogok és polgári kötelességek – Nagykikindai gimnázium	267
Józan ítéletű polgárok legyenek – Versec: polgári iskola, főreál vagy gymnasium?	287
Bízzunk ifjúságunk teremtő szellemében – Fehértemplom, a klasszika-filológia műhelye	321
Irodalmi társaságok	356
Arcképek, pályarajzok	424
Összefoglaló – A klasszika-filológiától Ady Endre költészetéig	504
Források, irodalom	513

Bevezetés

Irodalom és nemzeti újjászületés

Délnek völgye, szívem titkának régi hazája.
(Vörösmarty Mihály: *Zalán futása*, IX. ének)

A kései utókor számára megmagyarázhatatlan, hogy tudományos életünk közel egy évszázad során miért volt rendre oly visszafogott a XIX. századi bácskai és bánági magyar irodalom történetének föltárásakor, társadalmi-közéleti háttérének kibontásakor, magalkotott műveinek, megteremtett értékeinek számbavételekor, miért került az írói életpályák megrajzolásának és értelmezésének minden kihívását? Miért elégedett meg az estek többségében a legkézenfekvőbb kitérő válaszokkal, miért érzett fölmentést a föladat elvégzése alól azzal, hogy a vidékiség látszatát keltve, lekicsinylő módon hátat fordított a számvetés követelményének és igényének? Miért volt könnyebb műkedvelői törekvésnek nevezni az irodalom intézményesítésére tett szabadkai, zombori, nagybecskereki és egyéb kísérleteket még azelőtt, hogy számot vetettek volna az indítékokkal, és kellő módon értékelték volna az eredményeket? Talán mert oly riasztónak tűnt elszánt határozottsággal szembenézni a korszak történelmi valóságával? Talán mert a Délvidéken felettebb kockázatosnak tűnt nemzeti törekvésekről, közösségi célokról, esetleg magyar hazáról, kárpát-medencei jövőről szólni? Talán mert politikailag kárhuzatos volt úgy szólni a tájban született magyar hazafias költészetről, sorskérdéseket érintő publicisztikáról, közösségi jövőt firtató szociográfiáról, hogy közben ne merüljenek föl kézenfekvő párhuzamok korunk társadalmi valóságával? Hogyan történhetett, hogy soha nem fogalmazódott meg a kérdés: elődeink XIX. századi otthonteremtő munkálkodása során mikor jelentkezett először annak igénye, hogy a bácskai és a bánági táj szülöttje – a költő, az író, a tudós tanár, a lelkek gondviselésével fölruházott pap – teljes erkölcsi felelősséggel szülőföldjének nevezze a szívéhez oly közel álló vidéket, s hogy felelősségérzését, elkötelezettségét, lelkeségének érintettségét irodalmi és történelmi művekbe is beleszője? A Bácska és a Bánág magyar irodalma nem a pogány istenekhez intézett fohással kezdődött, nem a mitológiai időkben született. A Bácska és a Bánág magyar irodalma a XVIII. század végén, a XIX. század elején született meg az elnéptelenedett vidék honfoglaló írástudóinak tollán – úgy, hogy többségük minden bizonnyal a középkori, XIV–XVI. századi előzményeket sem ismerte. Minden bizonnyal tetten érhető tehát az a pillanat, amikor már érdemes szólni a korábban még oly felettebb idegen táj, a meghódított, de lassan művelésbe vont parlag nyomán kelt érintettségéről, érzésekről. Polgárrá kellett válnia ahhoz a táj emberének, hogy a teremtő munkája nyomán anyagi és erkölcsi értékekkel fölruházott föld és hegyvidék, folyó és vízpart, erdő és ligetes félteni érdemes értéket nyerjen. Hogy kellő megindultsággal nevezze végre otthonának a szülőföldjét. Hogy tisztán érezze, honnan indult el, ha távoli vidékekre utazott, és hová tért meg, ha a közösségének javát szolgálva hazatért. Kellott lenni egy pillanatnak, amikor a polgár úgy érezte: a művelésbe vont sivár ugar anyagi és szellemi igényeinek immár biztos alapja; olyan alap, ahol minden álmát és elképzelését megvalósíthatja, tervét és jóindulatát kiteljesítheti úgy, hogy azzal egyszersmind a közössége üdvét is szolgálja. Miért lenne hát rejtegetni való a szülőföld és a haza írói, irodalmi

szolgálata a Bácskában és a Bánságban? Miért lenne szégyenletes egy sután hangszerelt vers (mert másutt ügyesebbek?), egy rosszul befejezett elbeszélés (mert másutt mélyebb a lelki kötődés?), egy torzóban marad történeti tanulmány (mert másutt elevenebb az elmúlt századok emléke?), és miért, hogy röstelkedve teszünk mérlegre minden XIX. századi délvidéki műalkotást, intézményt, könyvet vagy iskolateremtő szándékot? Sem táj, sem lélek, sem az alkotói kedv nem sivárabb a Bácskában és a Bánságban sem más kultúrtájak megőrzött, megbecsült és évszázad múltán hagyományként tisztelt értékeinél. És a megalkotott világ tágassága is ugyanazzal a jószándékkal mérhető, mint a magyar haza mindig és folyton újrateremtett égtájainak mindegyike. Miért hát az értékeinkkel szembeni közöny, a szemérmes elfordulás, a félretekintő fölény és számító elhallgatás? Mert nemzeti történelemről kellene szólni történelmi társnemzetek társaságában? Mert hazafias dalt, szerelmet titkoló balladát, katonát dicsérő éneket és istenhez szóló imát kellene a szülőföld, a táj és a haza égboltja alatt elhelyezni?

A *Híd* című folyóirat 1934. júliusi számában Schwarczer Gyula *Szellemi életünk margójára – A „van” okairól és a „lehetne” feltételeiről* című rövid értekezésében így fogalmazott: „A délszlávországi magyar kisebbségnek nincs kiforrott öntudata, nincs ideológiája. Történeti, faji, geográfiai és gazdasági adottságok által meghatározott, megállapodott magyar szellemi élete” (Schwarczer 1934, 10). Ebben a sommás ítéletében együtt volt minden, amit pályatársai és utódai sok-sok évtizeden át variáltak, színezték, értelmeztek, vagy tompítottak. Sokat idézett levelében még maga Szenteleky Kornél is úgy látta: „vajdasági irodalom nincsen. [...] A Vajdaságban élő irodalomnak semmi köze sincs a Vajdasághoz, nincs couleur localja, nincs levegője, nincs sajátos zamatja.” Ennek okát abban látta, hogy véleménye szerint „a Bácskának, a Bánátnak kultúrélete sohasem volt” (Szenteleky 1963, 51). Gyöngyösi Dezső zombori lapszerkesztő, aki *Sorsproblémák* (1937) című munkájával az elsők között mérte föl az 1920 után kisebbségi sorsra jutott délvidéki magyarság helyzetét, és tett kísérletet egy jogi, politikai, gazdasági és kulturális alapokra épülő önszerveződési – és ezzel együtt társadalmi méretű felemelkedési – program megfogalmazására, ugyancsak úgy látta, hogy a Bácska a XIX. század során sosem volt a magyar kultúra virágoskertje. „A Bácska televény humusza gazdagságot adott ugyan, de ezt a jólétet nem tudta kultúrává átfőrnálni – írta izgalmas és körültekintő fejtegetései nyomán. – Ami ezen a területen kultúra volt, az egyenes függvénye volt a budapesti kultúrának, s olyan speciális helyi kultúrát, mint amilyen például Nagyváradon, Miskolcon, Győrött vagy Pécsen fejlődött ki a bácskai talaj nem tudott magából kitermelni” (Gyöngyösi 1937, 28). Megállapította: a Bácskában sosem járt a saját lábán a magyar kultúra, ezért tartotta kétségbeejtőnek azt a valóságos történelmi helyzetet, amelybe a karakteres kulturális arculat nélküli közösség a trianoni döntést követően süllyedt.

Szeli István szerint a túlzott alkalmazkodási kényszer igazolása annak, hogy a kisebbségi védekező magatartás „nemcsak társadalmi, hanem szellemi-művészi-irodalmi vonatkozásokban is torz jelenségekhez és tünetekhez vezet” (Szeli 1986, 28). Ő ugyan *Adalék a nemzetiségi mikrokultúra vizsgálatának elméleti és módszertani kérdéséhez* című tanulmányában úgy vélte, hogy ennek csak a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság idején volt aktualitása, a szocializmus teremtette társadalmi egyenlőség fölszámolta az alárendeltség mindennemű változatát, a valóság azonban az, hogy a titói Jugoszláviában is változatlanul továbbéltek a nemzeti önazonosság történeti megismerésének és építésének a tilalmai. Kende Ferenc 1940-ben megjelent *Magyarokról magyaroknak* című munkájában tisztábban látott, amikor a bácskai és a bánsági magyar élet kapcsán rámutatott: „Minden gyöngeségünk, tapogatózó szervezetlenségünk a kisebbségi gondolkodás hiányának tudható be. A kisebbségi gondolkodás különálló, pontosan meghatározható, szigorú szabályokkal körülírható szellemiség, aminek fel kell szívódnia vérünkbe, agysejtjeinkbe és idegrendszerünkbe. Ennek akadálya a régi többségi szellem olyan káros hajtása, amit a megyeházi úriassággal jelöltem,

és ami bennünk még túltengésben van. [...] A kisebbségi szellem társadalmunk vezető osztályában még nem érte el a tudatosságnak azt a fokát, amely a mai helyzetben való fokozatosabb cselekvésre bírja. [...] És ebben van középosztályunk tragédiája: kisebbségi életfeltételek mellett többségi korából örökölt szellemiségében él. A magyar kisebbségi társadalomnak, ha nem akar elpusztulni, elsősorban a szellemiségében kell megújhódnia. [...] A magyar eszményiség történelmi múltunkból, népi hagyományainkból, földünk szeretetéből, elődeinkhez való ragaszkodásból, verejték és véráldozatainkból, polgári munkánkból, művészi teljesítményeinkből, nyelvünk szeretetéből fakadó érzéseinknek összessége. Ezek az elemek alkotják azt, amit magyar lelkiségnek nevezünk. [...] Csak tisztán a magyar lelkiség a maga töretlen ragyogásában lehet az, amely magyar társadalmunk keretén belül mutatkozó különféle érdeket és nézetet, politikai széthúzást el tud hallgattatni, és bennünket egy nevezőre hozni” (Kende 1940, 15. 19. és 44–45). Nemcsak arról van tehát szó, hogy a kisebbségi magyarság a szellemi építkezés lehetőségeit kutatja, a megmaradás esélyeit latolgatja, hanem arról is, hogy a tiszta fölismerések nyomán van-e lehetősége a mindennapokban a múltismeret, a hagyománytudat erőforrásaira támaszkodnia, van-e lehetősége a nemzeti értékeinek megőrzésével jövőt teremtenie? Vagy nemzeti múltjának örökölhető értékeiből kizárva, csak egy reá kényszerített idegenség szűkös határain belül lehetséges az önmagáról való gondolkodás? Szabad-e élnie a történelmi tisztánlátás kínálta ismeretek javaival – mert akkor a sorsa irányítója lehet –, vagy idegen törvények szabnak határt az önmagáról történő gondolkodásnak – akkor viszont a féligazságok valóságába kényszerül.

A bácskai és a bánági magyarság kisebbségi helyzetében a féligazságok valóságába kényszerült. Szeli István ugyan megállapította: „Nemcsak a nemzet, hanem a nemzetiség is történelmi jelenség, ezért kulturális megnyilvánulásai a történelemtől is indukáltak” (Szeli 1986, 41). Meglátása azonban illúzióknak bizonyult, kora politikai valósága a történelmi múlt iránti érdeklődésben a „nemzeti önelvűség” érvényesülésének veszélyét látta, ezért nemzeti értékekről szólni ideológiai tabunak számított. Legfeljebb Lőrinc Péter panaszkodhatna el a magyar történelemről alkotott, gyötrő látomásait, piros-fehér-zöld imperializmust vizionálva minden egyesületi, lapkiadói és iskolateremtői szándék fölött. A *Bánát művelődési problémái (1880–1918)* című írásában úgy vélte: „Az írók jó része dilettáns volt vagy legalábbis amatőr, és csak itt-ott akadt a *Torontálnak* vagy a *Bácskai Hírlapnak* stb. komoly befutott írógárdája, szerkesztője” (Lőrinc 1978a, 15). *Tudós csoportok Bánátban* című írásában pedig már a történelemhamisítástól sem riadt vissza, amikor így fogalmazott: „A bánati társadalomtudomány és történeti tudományok kibontakozásának 1867–1880–1918-as évek között objektív és szubjektív feltételei támogatták egymást. Objektív a roppant kuszált, bonyolult társadalmi és nemzetiségi harci helyzet és szerkezet, amely a magyar dzsentri-polgári uralkodó osztálytól a hatalmas társadalmi és nemzeti ellentmondások és ellentétek miatt ki-kirobbanó harcok leszerelése, a felülről irányított, intézményes terroron keresztül szelídebb, megnyerőbb és leszerelőbb eszközök alkalmazását is megkívánta – a forradalom megelőzése érdekében esetleg olyan engedmények és reformok formájában, amelyek a helyzet tudományos megismerését és felmérését, felvételezését feltételezték. Tudni kellett: hová kell ütni a kalapáccsal (milyen engedményeket kellett adni, milyen reformokat hozni: azaz tanulmányozni kellett a társadalmi és nemzeti szerkezetet): komoly tudományt kellett kifejteni a helyi viszonyok tanulmányozására” (Lőrinc 1978b, 39). Hogy a Pleitz Fer. Pál könyv- és lapkiadói vállalkozása, Szabó Ferencnek a maga korában egyedülálló, tudományos könyvsorozata, Brájer Lajos lapszerkesztői ténykedése és Szentkláray Jenő történetírói munkássága egészen másról szólt, az a kései pártaktivistát cseppet sem zavarta. Ez utóbbi érdemeiről ugyan szót ejt maga is, kiemelve, hogy egyes művei nélkül el sem képzelhető a Bánág XVIII. század történelmének tanulmányozása, összességében azonban úgy vélte: Szentkláray Jenő „mint történetíró is, természetesen mindig magában hordja a tudat alatt kora,

nemzete és osztály jegyeit, de igen eredményesen harcol ellenük a tudat és a tudomány fegyvereivel”, s ilyenkor „teljesen »beleszabadul« a kor- és osztálykötöttségek zabolátlanságába” (Lőrinc 1978c, 59). Így harcol benne a „magyar sovinizta a tárgyilagos történésszel, a tudományos igazság megszállottjával”, s lesz tipikus képviselője a korának (Lőrinc 1978c, 63). Lőrinc Péter, és egyazon ideológiától áthatott társainak szemlélete évtizedeken át meghatározta a magyar történelemről való gondolkodást, azt a lelki-szellemi attitűdöt, amelynek birtokában a nemzeti múlt értékeiről szólni lehetett; és egyedül így lehetett szólni, ilyen becsmérő hangon, ilyen elítélően – ha kellett, az elmúlt korok legkiválóbb értékeiről is. Pedig a tisztelet a messzi időknek már történelmi súlyuk és nemes patinájuk okán is kijár.

Hosszan lehetne idézni azok sorát, akik a bácskai és a bánási magyar kultúrát immár száz év múltán is gyökértelennek, életképtelennek, fejlődési lehetőségeit reménytelennek látták. A kisebbségi patak-létezés korlátait egy pillanatra átlépve, 1943. március 14-én, Szenteleky Kornél halálának tizedik évében, a tiszteletére Zomborban találkozót szerveztek a magyar írók. A rendezvényről beszámoló *A zombori ünnep* című írásában a szegedi Megyer József kiemelte: Szenteleky Kornél hatalmas szervezői képességével azért állt az irodalom élére, hogy a „Vajdaságban sem apadjon el” a magyar szellemi élet. Szinte megoldhatatlan volt a feladat, amit magára vállalt. „Mert a Bácskában nem folytatni kellett valamit, mint Erdélyben, hanem újra kezdeni.” A középkori gazdag magyar kultúra a török hódoltság másfél évszázada alatt „városaival, monostoraival, embereivel együtt véglegesen eltűnt”. A természet is elvadult, s haszontalan gyom verte föl az ország korábban legdúsabban termő földjét. Még a megújulást szorgalmazó, tette kész embereket is távoli, idegen tájakról kellett e vidékre hozni. „Ezen a földön – írta Megyer József – mindmáig nem indult meg a régi magyar élet. A századforduló ugyan Kánaánt talált itt, de magyar szellemi élet, mely zamatait innen, a helyi talajból szívta volna, nem alakult ki. Magyar író, aki hű maradt volna ehhez a tájhoz, és vezére vagy kifejezője lett volna ennek a darab földnek, nemigen akadt” (Megyer 1943, 177). Szenteleky Kornél érdemének tartotta, hogy csapatba szólította, és munkára buzdította a magyar írókat.

Sajátos módon *A zombori ünnep* című írásában Megyer József sem kívánt számot vetni azzal, hogy az általa méltatott Bácskában Szép Ferencz szabadkai plébános 1837-ben megjelent *Bács-vármegye év-századai és fő-ispánjai* című munkája óta folyamatosan fejlődő és gyarapodó irodalma, az 1848-ban általa szerkesztett és kiadott *Honunk Állapota* című lapja óta pedig a bácskai valóságról számot adó, eleven hírlapirodalma is van, s hogy a Bánágban az 1827-ben Bárány Ágoston Beodrai Karácsonyi Lázár felett hullatott *Gyászkönyvek* című verseskötete óta a líra, és az 1845-ben kiadott *Torontálvármegye hajdana* óta pedig a történetírás is otthonra lelt. Az irodalmi kibontakozás ugyan az 1848–1849-es szabadságharc leverését követő önkényuralom évtizedében határozottan visszaszorult, ám az alkotmányos rend helyreállítását követően rövid pár év alatt ismét szárba szökött. Sorra alakultak az iskolák – közöttük a legkiválóbbak, a főgimnáziumok –, ahol tudós tanárok a korszak általános rendjének megfelelően, a latin és a görög nyelv és irodalom értelmezése és értékelése mentén kiteljesedő klasszika-filológiai tudományokban megvetették alapját a magyar irodalomtörténetnek és az irodalomtörténeti gondolkodásnak; egyszóval az irodalmi igényességnek. A tanítványaikban született meg azután az írói és a költői megszólalás igénye, s még ha olykor félszegen és sután is, de az 1870-es években – a sajtó intézményének megjelenésekor – sorra születtek a történeti munkák és az irodalmi alkotások.

Éppen az erőteljes önszerveződés láttán kell határozottan kiemelni: a XIX. századi délvidéki magyar írók, tudósok, tanárok, papok és hivatalnokok nem alattvalók, hanem teremtő elmék voltak, olyan szuverén szellemek, akik a lehető legtisztességesebb elképzeléseik nyomán alakították koruk közéleti valóságát, és a valóság kulturális tartalmát. Az írók az esetek többségében nem stilisztikai, retorikai vagy poétikai törvények és

elképzelések szerint alkottak, hanem történelmi eszméket és erkölcsi példákat közvetítettek, a katedra embere a közösség iránti elkötelezettségre nevelte hallgatóit, az egyházi méltóságok pedig a szolgálat és a küldetés nemese elhivatottságát hangsúlyozták. A történetírónak látnia kell, munkájuk és tevékenységük méltatásakor egyetlen „interdiszciplináris” tudományos szempont létezik: a társadalom- és a közösségépítés, az intézményteremtés és léleknevelés szándéka.

Igaz, *Irodalmi kalendárium* című könyvében Reviczky Gyulára emlékezve, maga Krúdy Gyula sem látta a XIX. század hetvenes-nyolcvanas éveiben a bácskai és a bánási magyar irodalom létezésének jeleit, ellentétben a Felvidékkel, amelynek írói és költői akkor már meghódították maguknak a magyar fővárost is. „A felvidéki gimnáziumok udvarán nemcsak az akácfacsemetékkal együtt növekedtek a költők, és a levegőben az őszi pókfonállal együtt úsztak a borongós Tompa Mihály, az akkortájt ismerőssé váltott Heine és Lisznyai Kálmán rímei. [...] A kis felvidéki gimnáziumok ebben az időben csupán szolgabíró vagy költőt neveltek” – írta Krúdy a maga őszinteségével. S ennek következtében egyszerre benépesedtek a pesti kávéházak a felvidéki költőkkel. Amikor „az alföldi humuszon még mély álomban voltak a tehetségek, a felvidéki hó alól már kibújtak a tavasz első virágocskái. Reviczky Gyula elfoglalta a helyét a Korona kávéházban, és éppen úgy kezdett élni, mint a többi költők ebben az időben. Szilvóriumot ivott a régi Ferencziben, és újságpapírokkal tömte tele a cipőjét” (Krúdy 1989, 258). Azokban az évtizedekben járunk, amikor a bácskai és a bánási főgimnáziumainak katedráit sorra foglalta el Jámbor Pál, Bászai Aurél, Vajda Károly, Fináczy Ernő a klasszika-filológia, Töncs Gusztáv, Loósz István, Sziklay Ferenc, Rencz János és Románecz Mihály a magyar irodalom, Hermann Antal az etnográfia, Iványi István, Margalits Ede, Király Pál és Kiss Lajos a történettudomány, Gecser Béla a földrajztudomány kiválósága, Radics György, Dömötör Pál, Szulik József és Szász István pedig fordításaik révén keresték a szerb történelmi epika és a romantikus kor lírája felé a kapcsolatokat.

Szeli István az 1867-i kiegyezést követő évtizedeket a magyar polgári kultúra igazi nagy korszakának tekintette, ami azonban a délvidéki vármegyék magyarsága számára korántsem az országos szintű fölzárkózást, sokkal inkább a kulturális értékek keletkezésének centrumától és főáramától való leszakadást, a magyar műveltség sodrásából való kiválást, a peremlétbe süllyedést jelentette. Kétségtelenül a magyar kulturális és politikai élet vezetői közül sokan – mindenek előtt a kultusztárca egymást követő kiválóságai: báró Eötvös József, Trefort Ágoston, gróf Csáky Albin és Wlassics Gyula – voltak, akik idejekorán fölismerték az ország részekre töredezésének, és az ebből eredő lépésvesztésnek, elmaradásnak a veszélyét, és a fölzárkóztatást szorgalmazva iskolák, elsősorban a gimnáziumok és főgimnáziumok, a könyvtárak, irodalmi és kulturális társaskörök, valamint a sajtó magyar jellegének hangsúlyozásával határozottan a magyar kultúra helyi – megyei – alapjainak a megteremtésén és megerősítésén fáradoztak. Szekfü Gyula korszakos művében, a *Három nemzedék és ami utána következik* (1940) című könyvében kellő indulattal mutatott rá: Az önálló állam alkotmányos megteremtésének kultuszát „betetőzi a központosítás, vele Budapest túlnyomó hatalma és a vidék magyar energiáinak kiskorúsága, szolgaságba süllyesztése. Mert önáltatásunknak szolgálatkész komornyikja, mindent ellátó sáfárja Budapest, melyet államiságunk pompázó jelképévé, a modern kapitalizmus hatalmas empóriumává teszünk, hogy liberális szellemű intézményeivel, kapitalisztikusan szervezett közvéleményével állandóan betöltse fülünket az öndicséret és hízélgés hangjaival [...]” (Szekfü 1940, 274–275). A fővárosban erőteljesen jelentkező centralizációs törekvések, és az annak hatására a magyar vidéken keletkezett hátrányok – a tudományos és kulturális önállóság hiánya – az első világháború után mutatták meg valódi, igazán tragikus következményeiket, amikor a kisebbségi magyar közösségek immár kizárólag az önerejükre kényszerültek. Ahogyan Szeli István *Adalék a nemzetiségi mikro-kultúra vizsgálatának elméleti és módszertani kérdéséhez* című tanulmányában kiemelte: „A mélyebb gyökerű magyar kultúrtájak, a hagyományokra

épülő s azokat tudatosan vállaló kisebbségek az 1918 utáni új történelmi és politikai viszonyok között is sikeresebben vészelték át e tektonikus rengéseket, amelyeket az első világháború okozott a népek életében, mint azok, amelyek a kultúrában és a tudományban fejletlenebb, és e tekintetben nem »önálló nemzetiségi kisközösségek« közé tartoztak” (Szeli 1986, 14–15). Hogy a XIX. században a Bácskában és a Bánságban nem volt korszakformáló, átütő erejű magyar irodalom, az nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem volt számottevő, értelmezhető és feltárni érdemes irodalom. Olyan irodalom, amelyben az egyén és a közösség társadalmi-történelmi élménye jelent meg.

A polgárosodás kérdése

A Bácska és a Bánság XIX. századi történetének lényege valóban a polgárosodás kérdésének tisztázása során írható le a legvilágosabban. Annak a polgári közösségnek az értelmezésével, amely elsősorban a politikai, közéleti és kulturális intézményei által alkotta meg azt a társadalmi valóságot, amely az oktatás, a tudományok, az irodalom és a művészetek terén lehetőséget biztosított az alkotó munkára, és az alkotó munka révén az értékteremtésre. Hol foglalt helyet a magyar polgár a többnemzetiségű délvidéki társadalmakban? Mekkora beleszólási lehetősége volt a közösségépítésbe? Volt-e az eszközei sorában határozottan tetten érhető, dimenzióival együtt leírható értékrendje? Volt-e szabad cselekvési területe a fővároshoz képest egyre inkább alárendelt szerepet játszó déli „vidékeken”? S a maga teremtette világ kínált-e szuverén alternatívát a „kapitalista központosítási törekvésekkel” szemben? És végül, ami talán a legfontosabb: a bácskai és a bánsági magyar „polgárosodó értelmiségi” meg tudta-e fogalmazni a tájhoz való kötődés lényegi tartalmát? Fölismerete-e azokat a szellemi értékeket, amelyekkel azonosulni tudott, amelyeknek megnevezésével leírhatta a maga világát? De a kérdés akár meg is fordítható: vajon a délvidéki polgár a maga teremtette világ színtereiről képes volt-e belátni a számára is adekvát történelmi dimenziókat – a demokrácia ógörög klasszicitásától, a római birodalom kulturális teljesítményén, a reneszánsz művészetben önmagára lelt Európa fölszabadultságán át egészen az újkori nemzetek önrendelkezésének a kiteljesedéséig –, amelyek immár a saját sorsát, egyén és közösség viszonyát, a nemzetiségek jelenlétének kérdését, és a nemzet gyarapodásának és emelkedésének lehetőségét a maguk értékrendjével meghatározták? A vidék lakójaként fel tudta-e a kor kultúr-színvonalára emelni, a száz évvel korábbi limes-létéből képes volt-e a maga, művelésre érdemes szülőföldjévé avatni a Duna–Tisza–Maros által körülzárt térséget? Kósa László *Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)* (1998) című könyvének bevezetőjében teljes argumentáltságában mutatott rá, hogy a XIX. század elejétől a XX. század közepéig a magyar társadalomfejlődés legnagyobb és legégetőbb problémája valóban a polgári átalakulás volt. E másfél évszázad során nem kisebb dolgról volt szó, „mint egy nemzetté lett népnek sikerrel áthaladni a társadalmi rendszerváltás megrázkódtatásain, levetkőzni a feudális viszonyokat jellemző hagyományokat és új, korszerű, modern társadalmat kiépíteni az országban. A változások kiterjedtek az élet minden területére, a lakosság minden osztályára és csoportjára, nyilvánvalóan a parasztságot sem kerülték el” (Kósa 1998, 6). Az igazi kérdés az, hogy egy-egy vidék, egy-egy régió közössége hogyan reagált a kor társadalmi és gazdasági változásaira, s a társadalmi és gazdasági kihívásokra milyen kulturális válaszokat adott. A Bácskában és a Bánságban a történelmi Magyarország más régióihoz képest, a XIX. században is igen összetett volt a helyzet, hiszen nem egy, többnyire homogén közösség igyekezett magának a kornak megfelelő életkörülményeket teremteni, hanem egy folyton alakuló, közel két évszázadon át mozgásban lévő, több – magyar, német és szerb – népközösség, olykor érdekeiben ütköző életterének az építése folyt, miközben mindenki úgy hódította meg magának az elvadult tájat, hogy lassan – a valóságban is – szülőföldjévé építette azt; ami már lelki-szellemi

elfogadottságot, kötődést és vállalást jelentett. Kósa László helyesen mutatott rá: az Alföld peremvidékére, az egykori hódoltság terület feudális társadalmára a birtokos nemességet hiánya volt a jellemző, amit a vármegyék újjászervezése után a hivatalnoki közösségnek, a lateiner értelmiségnek és a vállalkozó polgárnak kellett (volna) pótolnia.

A kiváló művelődéstörténész és etnográfus a parasztság XIX. századi változásait, a parasztosodás, és a polgárosulás kérdéseinek tárgyalásakor kiemelte, Bács-Bodrog megyének 1909-ben 73,66%-a volt szántóföld, ami a korabeli Magyarország vármegyéi közt a legnagyobb arányt jelentette. Mindjárt utána következett 71,12%-kal Torontál megye. Hogy mégsem köszöntött páratlan gazdasági fölvirágzás a területre, annak okát a nagyon egyoldalú és korszerűtlen gazdálkodásban és földművelésben kell keresni: „A gazdálkodás módja Bács-Bodrog vármegyében, általánosságban szólva, a lehető legkülterjesebb, mondhatni rablógazdálkodás. Búza, kukorica, ez a főtermény [...] takarmány-termelésről alig lehet szó. [...] A nép zöme felettébb hátramaradt a mezőgazdasági, állattenyésztési és minden termelési ágban” – írta Kósa László idézett könyvében (Kósa 1998, 139). Bácska nem a nagybirtok, hanem a közép-birtokos parasztság hazája volt. Ennek a középbirtokos parasztságnak meglehetősen fejlett, „a polgáris ízléshez igazodó” lakáskultúrája, építkezési stílusa és „határozottan paraszti, de mértéktartó viseletet” volt. A monográfia szerzője úgy vélte, hogy a polgárosulás vonásairól tanúskodó paraszti kultúra genezisének fölfejtésekor, jellegének, eredetének és lényegének meghatározásakor két igen jelentős tényezőt kell figyelembe venni: számolunk kell a Bácska szabad királyi városainak (Szabadka, Zombor, Újvidék), a privilegizált városoknak (pl. Baja), és a kelet-bácskai szabadalmas, tiszai kamarai terület közösségteremtő erejével, hagyományvilágával és szellemi tartalmával. „A délmagyarországi, eredetileg kamarai igazgatású, majd királyi címet elnyerő, szabadabb jogállású városok a XVIII. század végétől kezdődő, háromnegyed évszázadig tartó gabonakereslet elsőszámú haszonélvezői voltak”, amíg a főváros végleg el nem hódította tőlük a kereskedelmi funkciókat. „Alig állhat messze a valóságtól, ha a paraszti kultúra fejlettségének a fokát, részben kulturális kisugárzásukkal, részben a falvakat termelésre serkentő konjunktúrával hozzuk összefüggésbe” (Kósa 1998, 141).

A Duna–Tisza–Maros és az erdélyi hegyek gerince által határolt Bánság legutoljára, 1718-ban szabadult föl a török uralom alól, német, román, szerb – és csak legvégül betelepített magyar – lakosaival együtt az újratelepülés után is megmaradt szórványvidéknek. Ebben a térségben „a hagyományos életmód és gazdálkodás parasztpolgáris-mezővárosias bácskai mintáinak, melyeket elsősorban a volt kamarai kerület helységei formáltak ki, a szomszédos torontáli magyar lakta helységekből falusiasabb változatait találjuk meg, de a magyar közösségekben sokkal inkább az etnikai peremtáj jelleg uralkodó, amit keletebbre haladva a még nagyobb méretű szórványosodás és a magyar városi-mezővárosi lakosság fokozatos gyérülése, a kulturális elszigeteltség hangsúlyoz. [...] A képletet bonyolítja, hogy a bánsági magyarok zöme akkor hagyta el korábbi hazáját, amikor ott az Alföldre jellemző újkori néprajzi folyamatok kibontakoztak, vagy kezdtek kibontakozni, de az új helyen ennek esetleg még nem voltak meg a feltételei. A telepések nagy része az anyatelepülések szegényebb rétegeiből kerültek ki, de nem tudjuk, vajon mit hoztak magukkal tárgyakban és értékekben” (Kósa 1998, 143). Minden esetre a Bánság eleven népélete sokkal archaikusabb volt, mint a Bácskáié. Versec és Fehértemplom pedig az első világháború végéig erősen német jellegűek voltak.

Bácskai Vera *Városok és a városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején* (1988) című könyvében a gabonatermelés és a vele összefüggő kereskedelem jelentőségét hangsúlyozva megkülönböztetett: 1) elsőrendű kereskedelmi központokat, és 2) gyűjtő és elosztó központokat, amelyeknek közösségi értékei közvetlenül meghatározták a kultúrateremtő erejét és képességét is. Az elsőrendű kereskedelmi központok – Pozsony, Kassa, Sopron, Pécs, Szeged, Zombor, Újvidék, Baja, Veszprém és Nagykanizsa – a

magyarországi városok rangsorának élén álltak. Igen kedvező földrajzi adottságokkal rendelkeztek, valójában ennek köszönhetően a kialakulásukat és további fejlődésüket: mindegyikük „elsőrendű szárazföldi, illetve vízi utak mentén, túlnyomó részük fontos utak találkozásában feküdt, és nemcsak a bel-, de a külkereskedelemnek is legfontosabb csomópontjai voltak” (Bácskai 1988, 35). Ezek a tízezer főnél népesebb városok általában a leggazdagabb gabonatermő vidékeken alakultak ki, az árutermelő szántógazdálkodás, és az ehhez főződő agrártermelés elsőrendű kereskedelmi központokká alakították őket. Többségük magas szintű jogszolgáltatási és közigazgatási funkciót töltött be, megyeszékhely, püspöki székhely, kerületi bírósági székhely volt, és szinte minden esetben középfokú oktatási intézmény – jó esetben főgimnázium – működött a területén. E körzetek szinte mindegyikében megtalálható volt a fejlett kézműipar, esetenként a szőlőgazdálkodás és a bortermelés is gazdagította tevékenységüket.

E szempontok alapján Baja igen előkelő helyet foglalt el az elsőrendű kereskedelmi központok sorában. A Duna-parti város az agrártermékekben bővelkedő Bács-Bodrog vármegye fő gabonarakodó és kereskedőhelye volt, Fényes Elek szerint kikötőjében már az 1830-as években is évente száznál több 3000–8000 pozsonyi mérő befogadóképességű hajó rakodott és indult felfelé a Dunán. Vásárait Pest és Bécs kereskedői rendszeresen felkeresték, de a bajaiak között is akadt számos, komoly tőkével rendelkező kereskedő. „Vásárain a fa, faeszközök, valamint (feltehetően behozott) kézművesipari és gyári termékek kínálata is nagy volt: a város kézműipara egyébként sem a választék, sem az iparúzóik számát tekintve nem volt jelentős, e tekintetben körzete – amelyben sok kereskedő és zsidó is élt – felülmúlta” (Bácskai 1988, 36). Szeged a Tiszán lebonyolított áruforgalma révén az országos kereskedelem egyik jelentős központjának számított. Vásárain komoly kereslet jelentkezett a gabona, a ló, a juh (a gyapjú) és a szarvasmarha iránt, a törökországi tranzitáruk miatt pedig még a távol lakó magyarországi és külföldi kereskedők is rendszeresen felkeresték. „Kiterjedt kereskedelmi hálózata révén a vásárok idején kívül is vonzotta a kézműipar tekintetében eléggé fejlett körzetének lakosságát” (Bácskai 1988, 36–37). Zombornak a többi Bács-Bodrog megyei gazdasági központnál kedvezőtlenebb közlekedési adottságai következtében nem annyira a gabona-, mint inkább a marhakereskedelme volt jelentős. „A város és a tiszta körzet népességszámához képest viszonylag elég kevés kereskedő élt a városban (de ezeknek a fele jelentős tőkével rendelkezett), a körzetben viszont elég sok, mert az ezer főre jutó kereskedők száma csaknem ugyanannyi volt, mint a városban” (Bácskai 1988, 37). Kézművesipara ugyanakkor jelentéktelen volt. „Az elsőrendű kereskedelmi központok túlnyomó többsége tehát körzetük áruba bocsájtott gabonájának, terményeinek, állatainak fő gyűjtőhelye, és a távolabbi vidékekről vagy külföldről származó iparcikkeknek, nyersanyagoknak, gyarmatáruknak fő elosztóhelye volt” – írta Fényes Elek korabeli adatait is figyelembe véve Bácskai Vera *Városok és a városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején* című könyvében (Bácskai 1988, 37). Zavaró körülmény, hogy Szabadka és Zenta sehol sem szerepel a méltatásra érdemes városok sorában.

Az elsőrendű kereskedelmi központokkal szemben a gyűjtő és elosztó központok városai nem rendelkeztek a gabonatermelés tekintetében jelentős háttérrel, mindössze Nyíregyháza, Arad, Versec, Kecskemét és Gyula körzetében termelt a gabonából és a kukoricából elegendő mennyiségű árufelesleg. Nagyobb jelentőségű volt viszont az állattenyésztés, ezért ezek a vásárosok elsősorban állatforgalmukról voltak híresek. „Az itt áruba bocsájtott termékek egy része tiszta körzetükből került piacaikra – mutatott rá Bácskai Vera –, de az országrészek közötti, illetve a nyugatra irányuló forgalomban közvetve bekerülő mezőgazdasági termékek és állatok nagyobb része bőségesebb gabonatermésű, hatalmas kiterjedésű” körzeteikből – Debrecen, Nagyvárad, Komárom, Miskolc, Eger Gyöngyös, Nyíregyháza, Szatmárnémeti és Versec környékéről – származtak (Bácskai 1988, 38). Különös helyzetben volt Versec, melynek vonzása egyrészt a Bánság bő gabonatermésű

vidékre terjedt ki, amelynek egy időben legfontosabb eladóhelye volt, és amelynek vagyonosabb lakossága jelentős iparcikk-, szerszám- és nyersanyagfogyasztó volt. Ugyanakkor a vonzáskörzetébe tartozott Resica, Németbogsán és Dognácska bányavárosok népe is, amely Versecen elsősorban élelmiszer-szükségleteit elégítette ki. Ugyanakkor szőlő- és gyümölcsstermelése és borászata révén élénk kapcsolatai voltak az európai országokkal is.

Másutt Bácskai Vera a *funkcionális város* történelmi lényegét a város és a vidéke kétoldalú kapcsolatának, kölcsönös viszonyának gazdasági és kulturális értéktöbbletében vélte tetten érni, abban a kapcsolatrendszerben, amelynek során a parasztok leadták a terményeiket, és ezzel egyidőben beszerezték a szükséges iparcikkeket. Mert ez a kölcsönös kapcsolat volt a kulturális értékcseré színtere is (Bácskai 2002, 96–97). Már a reformkor idején a város a kifinomultabb, sokszínűbb, kényelmesebb környezetet, az élénk társasági élet, a gazdagabb kulturális és szórakozási lehetőségeket, egyszóval a változatosságot jelentette. Bácskai Vera a *Honderű* bajai levelezőjének az 1840-es évekből származó két tudósításában vélte meglelni a város-eszmény fogalmát, egyben e fogalom változását is. 1845-ben így fogalmazott a bajai tudósító: „Van sétányunk és sétatéri zenénk, lövöldénk, ligetünk, orosz-gőz, kén- és dunafürdők, uszodánk és legújabban néhány bérkocsink is, csak még a rendes színészet hiányzik.” Néhány évvel később, 1848-ban viszont ugyanő már így jellemezte a város további fellendülését: „Városunk naponkint élénkül, csinosodik, tőkepénzeseink szaporodnak, új épületek emelkednek, piacunk kikövezve, sürgés-forgás mindenfele – laczikonyha, panoráma, színház, casino, olvasókör és még egy olvasókör; ünnepélyek, zenehangok jobbra-balra – mire mutat mindez, minthogy mégis csak jó városnak lenni a dunaparton” (Bácskai 2002, 119).

A városnak nemcsak gazdasági tevékenysége, de kulturális hatása is erősen befolyásolta, alakította és formálta a környezete életét. A városon belül a különböző társadalmi csoportok egymás közelségében, egymás mellett éltek, ezért a kultúra közvetítésében és ízlésformálódásban egyformán nagy szerepe volt az ott élő nemesség műveltebb rétegének, a tisztviselőknek, az egyházi méltóságoknak, és a tanítóknak, tanároknak is. Békés áthatások voltak ezek, különösebb társadalmi megrázkódtatások nélkül. A kiegyezést követő években azonban a városi társadalom is erőteljesen átalakult. „A rendi polgár öntudatát mindinkább felváltotta az adófizető polgár öntudata – írta Bácskai Vera –, növelve a lakosság városi identitástudatát. A városi vagyonos, befolyásos eliten belül növekedett a nagy- és szakosodott kereskedők, valamint a tisztviselők és értelmiségiek súlya az egyre inkább a középrétegbe – vagy annál is mélyebbre – süllyedő kézműve-kiskereskedő polgárok rovására.” Megjelent a vagyoni rétegződés, a műveltség szintje egyre mélyebb szakadékokat teremtett a polgári rétegen belül is. „A társadalmi presztízst már nem annyira a rendi hovatarozás, mint inkább a gazdasági és közéleti szerep, a vagyoni helyzet határozta meg. A régi városi társadalom rendi kötelekeinek bomlása lassan előkészítette a terepet a modern városi társadalom kialakulásához” (Bácskai 2002, 134). Az új polgárság magatartását a takarékoság, a kötelességtudás, a célszerűség és a versenyszellem jellemezte, s mindezek együttesen a társadalmi felemelkedés – az individuális siker – előfeltételét jelentették. Mert a polgár munkálkodásának értelmét a rangban és vagyonban történő, szüntelen és folyamatos emelkedés jelentette. Ez az életvitel azután átalakította a városok értékrendjét is: a közösségi élet is a folyamatos gyarapodást, a kultúra szintjének szüntelen emelkedését tekintette célnak, ami egyszerre fölértékelte az értelmiség szerepét. Ez volt a társulatok, az egyletek, a tudományos-, az irodalmi- és művelődési egyesületek (líceumok) alapításának a nagy és virágzó korszaka.

A gazdasági életben végbemenő modernizációs folyamatok a XVIII. század végétől az államigazgatásban is egyre több, a feladatok ellátására alkalmas szakembert igényeltek: ezért felértékelődött a tudás, a képzettség, az ismeretek birtoklása. A városok életében a nemesség és a polgárág mellett megjelentek a honoráciorok, a hivatalokban tiszteletdíj – honorárium –

fejében munkát vállaló, szakképzett hivatalnokok. „A nemesi rangot a születés adta meg és örökletes volt, a honoratiorokét szakképzettségük, a polgárokét pedig a városi hatóságtól elnyert polgárjog, melyek közül egyik sem volt örökölhető” (Bácskai 2002, 145). Hivatalnoknak lenni igen magas társadalmi státuszt jelentett. 1828-ban a honoratiorok körébe tartoztak a kerületek és a városok magisztrátusának tagjai, tisztviselői, a diplomával rendelkező ügyvédek, földmérők, orvosok, sebészek, szülésznők, gyógyszerészek, és a kiváltságos nyomdászok, 1848 után hozzájuk csatlakoztak a művészek, a tanárok, a lelkészek, a községi jegyzők, mindazok tehát, akiket a kortársak *értelmiséginek* tekintettek. Kulturális és társadalomszervező hatásuk ekkor már nélkülözhetetlen volt – döntő szerepet vállaltak a modernizációs kezdeményezések terén. „Ez természetesen csak egy részüknél, elsősorban a szabad értelmiségi foglalkozásúaknál jelentkezett erőteljesen – írta róluk Bácskai Vera –, hiszen a tisztviselőket, főleg a ranglétra alacsony fokán állókat, állásuk megtartása és előrelépésük biztosítása lojalitásra készítette az állam, az udvar és nem utolsó sorban feljebbvalóik iránt. Ha pénzük kevés is volt finomabb áruk megvételéhez, fényűző életmód kialakításához, kulturális igényeik – színház- és hangverseny-látogatás, könyvek, újságok, folyóiratok beszerzése stb. – kielégítésére azért elég volt, előmozdítva olyan vállalkozásokat (nyomdák, könyvkereskedések stb.), amelyek csak a polgárság igényeire és zsebére méretezve aligha lettek volna kifizetődőek” (Bácskai 2002, 147). A honoratiorok szélesebb látókörük, nagyobb tájékozottságuk és olvasottságuk révén igen aktív szerepet játszottak a sajtóban és az egyesületi életben, mindamelllett erőteljes befolyást gyakoroltak a városi lakosság felső rétegének életformájára, gondolkodására és igényeire is. Mindezek ismeretében Bácskai Vera összeállította a polgárosodó magyar városok rendjét is.

A legnagyobb városok rangsora a XVIII. század végén, a XIX. század elején

1787		1827		1846	
1. Debrecen	29.153	Pest	56.577	Pest	100.000
2. Pozsony	26.898	Debrecen	45.375	Debrecen	55.100
3. Buda	24.873	Pozsony	37.180	Buda	40.500
4. Kecskemét	22.626	<i>Szabadka</i>	34.924	Pozsony	40.200
5. Pest	22.417	Kecskemét	34.080	Kecskemét	40.000
6. <i>Szeged</i>	21.519	<i>Szeged</i>	32.208	<i>Szabadka</i>	36.200
7. <i>Szabadka</i>	20.708	Buda	30.001	<i>Szeged</i>	35.901
8. Selmecebánya	20.454	Hvásárhely	26.166	Hvásárhely	32.300
9. Eger	16.852	Miskolc	22.910	Miskolc	30.000
10. Győr	12.822	<i>Újvidék</i>	20.231	<i>Zombor</i>	26.000
11. Miskolc	13.884	Szfehérvár	20.069	Szfehérvár	22.600
12. Hvásárhely	13.393	Komárom	17.782	Makó	21.000
13. <i>Zombor</i>	13.360	<i>Zombor</i>	17.532	Arad	20.800
14. Sopron	12.113	Eger	14.487	Nagyvárad	19.700
15. Komárom	12.067	Selmecebánya	17.028	Temesvár	19.100
16. Szfehérvár	11.780	Nagyvárad	16.115	<i>Újvidék</i>	19.000
17. Nagyvárad	9.790	Nyíregyháza	15.640	Eger	18.900
18. Temesvár	9.242	Győr	14.472	Nyíregyháza	18.500
19. Gyöngyös	9.134	Gyöngyös	14.426	Nagykőrös	18.500
20. <i>Újvidék</i>	8.998	Gyula	13.751	Győr	18.000

(Bácskai 2002, 90)

Szabadka, Zombor és Újvidék – olykor emelkedve, sikertelenebb korszaka után viszont pozícióját veszítve – mindvégig jelen volt Magyarország húsz legfejlettebb, gazdaságával és kultúrájával a nemzet arculatát döntő módon meghatározó város közösségében. Némi tapintattal Baja, Zenta, Versec és Nagy-Becskerek is besorolható e kiválóak közösségébe.

Birtokon belül, és birtokon kívül – a dzsentri

A kiegyezést követő fél évszázad során azonban a helyzet jelentősen megváltozott; 1867, de még inkább 1875 után egyszerre két történelmi gond nehezedett a bácskai és a bánásgi magyar társadalmi életre: az egyik a gazdasági térvesztés, a középbirtokosi osztály hanyatlása, amely a dzsentri sorsában és alakjában testesült meg, a másik a nemzetiségi kérdés, amely a századfordulóhoz közeledve egyre hevesebb, egyre feszültebb formában jelentkezett. E két jelenség a „nemzeti kultúrpozíciókért” vívott küzdelemben szinte feltételezte, erősítette egymást. A talaját és birtokát veszítette, lecsúszó földbirtokos minden áron hivatalt igyekezett magának szerezni, ám az esetek többségében alig volt meg ehhez a szükséges rátermettsége. Ebből eredően föllépése rendre társadalmi feszültségeket szült. Vele szemben kellett az iskolázott, a választott tudományában rendre kiváló polgárnak pozíciót szerezni, vagy a megszerzett pozícióját megtartania azon a felettébb szűk területen, amit az iskola, a sajtó, vagy a társasági élet a számára biztosított. Ezzel egyidőben a Bácskában és a Bánágban a XIX. század második felében, a forradalom és a szabadságharc teremtette feszültségek közepette két nemzetállam építése folyt párhuzamosan: a magyar politika intézményei révén igyekezett olyan szilárd pozíciókat szerezni, amelyek egyfelől biztosítják a saját gazdasági és kulturális érdekei érvényesülését, másfelől kizárták a nemzetiségi lázadásnak azt a lehetőségét, amellyel 1848 őszén oly váratlanul szembetalálta magát. Ugyanakkor a délvidéki szerbség – a maga egyházi és kulturális intézményin belül, nem egyszer konspiratív formában – szintén nemzetállami elképzeléseket ápolt és rejtegetett, abban bízva, hogy a történelem egy szerencsés pillanatában Újvidék, Zombor, Pancsova és más városok polgáriasult szerb értelmisége az önálló és független szerb állam szolgálatába szegődhet. (Mint ahogyan 1918 őszén a szolgálatába is szegődött.)

Margalits Ede az 1880-as évek elején, zombori főgimnáziumi tanárkodása idején igen határozottan és elszántan vett részt a város és a vármegye közéletében, s ennek során a *Bácska* lapjain a társadalmi-, a politikai- és a művelődési élet jelenségeit méltató, értékelő, és alkalmanként bíráló cikkeiben a mértéktartó polgár hangján szólt a bácskai magyarság valóságos helyzetéről és gondjairól. A latin, a görög nyelv és irodalom, valamint a történelem tanára *Egy nagy társadalmi baj – mely nem létezik* című, 1883-ban megjelent cikkében élesen szembeszállt György Aladár két évvel korábban 1881-ben megjelent *A Föld és népei* című munkájának Bács-Bodrog megyére vonatkozó megállapításával. A szerző könyvében fölöttébb komor képet festett a vármegyéről: „A bácskai sváb általában vagyonos és kereskedői tapintattal bíró nép, az úri osztály ellenben átlag tékozló s dorbézolásra hajlandó. Ez egyik oka, hogy e terület legnépesebb városai is inkább nagy faluk. Pedig Zomborban 24.693, Zentán 21.200, Baján 19.241, s Szabadkán pláne 61.367 lakos van, Budapest és Szeged után a legtöbb e népes és gazdag városokban az előadott okoknál fogva kevés a szellemi élet, s a társadalmi tevékenység igen lanyha. Egy-egy gyarló vidéki lap s tanintézetek képezik jóformán az összes szembeötlő tevékenységet, a többi magánosok buzgalmából és ügyességéből áll fenn a föld áldott termékenységevel egyetemben” (György 1881, 446). Amit György Aladár a városainkról mondott, annak semmi valóságalapja nincs – nyilatkozta Margalits Ede. – Igaz, hogy a bácskai városoknak nincs olyan patinájuk, és ebből eredően nincs olyan varázsuk sem, mint a felső-magyarországi Pozsonynak, Sopronnak vagy Kassának, de ez nem az emberi hanyagságon és nemtörődömségen múlik, hanem a táj

sajátosságaiból ered. Való igaz, ezen a vidéken – a kő és a fa hiányában – ritkábban épültek pazar paloták, monumentális épületek, de ez ismét csak nem tudás és képesség hiányán múlt. Mindemellett a terhes történelmi örökség sem elhanyagolható szempont: városaink „a török háborúk után épültek, kik itt számtalanszor tabula rasant csináltak, s így fejlődésükben háborgatván, nem emelkedhetek oly polcra, mint a fent dicsért helyek”. Az elmúlt évtizedben azonban Zombor, Szabadka, Baja és Újvidék is bámulatosan sokat fejlődött. „Ha itt elevenen pezsdülő társadalmi élet nem volna, melynek fő motora méltánytalanul meghurcolt hivatalnoki kar – írta Margalits Ede –, a művészet szentélye, a színház és a társadalmi élt csarnokai, a casinók vagy teljesen hiányoznának, vagy zsellérkednének” (Margalits 1884, 19). Majd így folytatta: „Minden újítás és reform a társadalmi téren a városokból indul ki, melyek mind egészséges fejlődésnek örvendenek, s kivált az alföld nagy magyar városai oszlopai a hazának. Valamennyien a török dűlás óta emelkedtek, s mily gyorsan nőttek nagyra! Először 1848-ban szerepeltek s mindjárt azon kezdték, hogy ők állították ki a nemzeti hadsereget, azóta a magyar népélet első tényezői lettek. Ezen alföldi nagy városokban társadalmi betegségnek nyoma sincs, demokráciájuk józan, iparkodó, takarékos és gazdag, iskoláik látogatottak, míveltségük fokról-fokra hág, ízlésük is fejlődik, s a jövő nemzedék már utoléri a nyugati városok polgárainak civilisatióját.” Bács-Bodrog vármegyében a szellemi gyarapodást bizonyítja, hogy a területén a főgimnáziumok mellett ekkoriban újabb négy jelentős tanintézet – Újvidéken egy kereskedelmi, Ó-Kanizsán egy polgári, Zentán egy ipari, Adán pedig egy földművelési és gazdasági iskola – keletkezett. Ezzel egyidőben Ó-Becse lakosai – „csupa földműves gazdák” – magyar gazdasági egyletet alkottak, amely azután *Magyar Gazdász* címen külön szakközlönyt is megjelentetett. „És ez mind elsősorban a valóban derék tisztviselői kar érdeme; erről tehát nem lehet mondani, hogy a városok aránylagos hátramaradásának oka, hanem inkább kalapot kell előtte emelni” – fejezte be fejtegetését Margalits Ede (Margalits 1884, 20–21).

Egy másik, *A bácskai kultúrkérdésről* (1882) című írásában Margalits Ede György Aladár mellett Zichy Jenő a *Pesti Napló*-ban közölt írására reagálva elmondta: Bácska a kultúra és a gazdaság terén az elmúlt két évtized során óriási mértékben fejlődött. A megyei tanítók száma 807, ezekből 637 a magyar nyelvet beszédben és írásban bírja, 55 csak beszédben, 60 „némileg érthetően”, 55 pedig egyáltalán nem beszél a magyar nyelvet. Emellett városainkban és településeinken számos olvasóköri, dalárda és művelődési egyesület működik. A gazdasági fejlődést jól érzékelteti, hogy amíg a hatvanas évek elején összesen egy gözcséplőgép volt a Bácskában, 1881-ben már 143. Ha léteznek valahol gondok, akkor azt a nagybirtokosok háza táján kell keresni, őket kell lelkesíteni és támogatni, „hogy ne adják haszonbérbe földjeiket, hanem öleljék meg Antaeusként a közös anyát, a haza szent földjét, álljanak az ügyek élére, s ők maguk is anyagilag meg fognak erősödni, s a megye és a haza ki fogja állani a külfölddel” (Margalits 1884, 29. és 32).

A társadalmi valóság valódi mélységeibe Margalits Ede *Közéletünk tényezői* című, 1884-ben keletkezett tanulmányában nézett, melyben Bács-Bodrog vármegye teljes társadalmi struktúráját tekintette át. Első helyen emelte ki a katolikus klérusnak a művelődési életben, elsősorban az elemi iskolák fenntartásában és működtetésében játszott, kiemelkedő szerepét, bennük a vallási és erkölcsi nevelés, a műveltség és magyar nyelv terjesztésének lelkes apostolait tiszteli a közösség. A katolikus papság a társadalmi életben „a műveltségnek, korszerű haladásnak és szabadelvű gondolkodásnak, a magyaros szellemnek érdemes képviselői. Egyleti élet, kulturális törekvések a megye községeiben és városaiban bennök találják buzgó harcosaikat; a megyei társas élet örvendetes magyarosodásában nekik is kiváló érdemek van. [...] Nálunk haza és egyház kultúrharcos ellentétben nem áll, sőt a hazának leglelkesebb támaszai közt első sorban találjuk a magyar klérust” (Margalits 1884, 80).

Bácsme gyében a közélet irányításában és formálásában a hazafias érzelmű papság mellett kiemelkedően fontos szerep jut a földbirtokos osztálynak, melynek – megítélése

szerint az országostól elütő, sajátos tulajdonságai, hogy nem az arisztokráciából tért meg a gazdálkodói világba, és nem jellemző rá a „gentry” oly sokat kárhoztatott magatartása. Vidékünkön a gazdálkodók körében legtöbb „a nemeslevél nélküli”, rendre szűkölködő gazda, aki a saját munkája és takarékos birtokművelése révén, vált anyagilag és erkölcsileg is „nemes emberré”, és lett a birtokos osztály tagja. „Bácsmegyében főúri család kevés van, aki van is, az legtöbbnyire a megyén kívül lakik és ott, nem pedig a megyénkben vesz részt a közügyekben, pedig ha lelkesen felkarolnák megyénkben az újabb időben minden irányban eleven felpezsdülésnek indult közéletet, ha buzgón támogatnák a megye élén álló érdemes férfiak áldásos törekvéseit, jó munkát végeznének, és szívesen kötnők meg számukra mi is, e megyében is szerzett érdemeik folytán a közelismerés koszorúját, holott így róluk, mint közéletünk tényezőiről, sajnos, de alig szólhatunk” (Margalits 1884, 82).

S ahogy a gazdagabb földbirtokos családok kivonultak a megye közéletéből, úgy vonult ki a „gentry” is, aki iránt Margalits Ede sokkal nagyobb megértést tanúsított, mint a kortársak általában. Ő is úgy vélte, hogy a köznemesség jelentős része az 1848-ban bekövetkezett közjogi változásokat követően általában nem találta meg a helyét a társadalomban. A nemesi privilégiumok megszűntek, ám ők továbbra is ragaszkodtak a régi életmódhoz, és a régi gazdálkodási formákhoz: „nem vették észre, hogy nem úgy van már, mint régen, és mikor észrevették, már késő volt, mert vagyonuk romjain állottak”. Úgy vélte azonban, bőségesen akadtak olyanok is, akik megértve a kor intő parancsát, szorgalmas munka és takarékos gazdálkodás révén, nemcsak megőrizték az őseiktől örökölt birtokot, hanem gyarapították is azt. Gondot jelent azonban – állapította meg Margalits –, hogy ezek közül is többen a megyén kívül laktak, „így azok száma, kik az osztályból a megyei közügyek iránt érdeklődnek, oly csekély, hogy tényezőnek, fájdalom, nem tekinthető. A gentry közéleti befolyása hanyatlásának egyik oka az is, hogy az előkelő családok fiai azelőtt nem igen tanultak, ennek folytán a megyei tisztségekre megyénkben, hol a kvalifikacionális törvény létesülése előtt is a kvalifikációra néztek, nem igen pályáztak, így innen is a polgári osztály részéről mindinkább kiszorítottak. [...] Szóval megyénkben az arisztokrácia és a gentry majdnem kivétel nélkül feladta a legszebb közéleti pozíciókat, önként abdikált: pedig szép feladat teljesítése várt rájuk (Margalits 1884, 82–83). Másutt így fogalmazott: aki ismeri Bácsmegyét, az tudja, hogy itt gentry nincs. „A török világ elpusztította a nemesi családokat, s a kik vannak, azt lehet mondani, hogy kivétel nélkül dicséretes versenyt tüntetnek fel a munka és a szorgalom armális nélkül működő új nemeseivel, kik ma Bácsmegyét képezik” (Margalits 1884, 21).

A történelmi arisztokrácia és a középnemesség hiányában Bács-Bodrog vármegyében a vezető szerepet a szorgalmas és takarékos földműves gazdákból földbirtokossá emelkedett családok tagjaiból lett kis létszámú polgárság, és a hivatalnoki osztály – a lateiner értelmiség – vállalta magára. Az 1867-et követő évtizedek során a megye társadalmában a Duna és Ferenc-csatorna mentén a német, a Tisza mentén pedig a magyar és a szerb földműves gazdák szorgalmas munkájuk révén folytonosan emelkedve, a papság mellett, immár mint földesurak a megyei közéletnek leglelkesebb, legbuzgóbb résztvevői lettek. „A községi, városi és megyei élet minden mozzanatában övék a tér, és annyira érzékenyek a kor követelményei iránt, hogyha haladásról, közjóról van szó, nem válogatnak a munkában; van a megyében [...] olyan földesúr, ki egymaga több vagyont szerzett, mint amennyit három régi örökölt őseitől, és mégis szívességből falusi bíró tisztjét teljesíti, hogy a közérdeknek és a magyarosodásnak szolgálatokat tehessen! Ilyen ez az osztály! Ha a megye a közügy érdekében az új földesurak bármelyikéhez fordul, e bár nemes levél nélkül levő, de azért mégis igen nemes férfiak soha egy kérését sem utasították vissza, ha munkát, ha pénzt igényelt tőlük a megye, a haza, egyben sem fukarkodtak” (Margalits 1884, 83). Ők már abban a felismerésben nevelkedtek öntudatos polgárrá, hogy csak a tudás, a képzettség és a munkával szerzett érdemek árán lehet a nyilvános életben fokról-fokra emelkedni.

Mégis – az elmondottak ellenére is – Bács-Bodrog megyében a közélet és a kultúra terén a lateinerek, a diplomás emberek, az ügyvédek, az orvosok, valamint a tiszt- és a hivatalnoki kar (a honoráciorok) tagjai vállaltak vezető szerepet; valahányszor közügyekről van szó, az értelmiség „munkás és áldozatkész hazafisággal” lépést tart a klérussal és a földbirtokos közösség képviselőivel. Bácskában a társadalom az embert lánccal méri, ezért „nehéz a leteineroknak (sic!) érvényesülni, s ők mégis odaadón hűséggel oldják meg kulturális és közéleti feladatukat, és a közelismerés és méltánylás koszorúja kíséri tevékenységüket. Ők képezik és képezték megyénkben a haladás kelesztő kovászát és ők a városokban és falvakban egyaránt a magyarosodás és a korszerű haladás bajnokai” (Margalits 1884, 84). Meglátása szerint Bács-Bodrog megye akkor néz boldog jövőre, akkor lesz anyagilag és szellemileg is az ország mintaképe, ha a közélet alakítását a papság, a rátermett gazdálkodó és az emelkedő polgár közös egyetértésben végzi. *Válasz a Pesti Naplónak* című, 1884-ben keletkezett vitairatában azért vette pártfogásába Sándor Bélát a vármegye frissen megválasztott főispánját, mert benne nem a gazdag családok politikai alkuját vélte látni, hanem azt az értelmiségit, aki a saját tudása és rátermettsége alapján jutott a közigazgatási intézmény csúcsára (Margalits 1884, 53).

Bácska politikai életéről szólva Margalits Ede 1884-ben úgy mutatta be a megyét, mint az országban az egyik legkiegyensúlyozottabb közösséget, amely mindenkor biztos támogatója a kormányon lévő szabadelvű pártnak. Mellette a függetlenségi pártnak, a mérsékelt ellenzéknek és szerb nemzetiségi pártnak vannak hívei – az utóbbi éppen a zombori, és mellette a titeli választókerületben szerepelt eredményesen –, míg az antiszemita pártnak nem akadtak támogatói. Megállapította: „A megye nagy többsége nem rajongás, hanem higgadt megfontolás és érdemeinek, sikereinek méltatása folytán, a kormányt támogatta és támogatni fogja. Vannak nekünk is oly elveink, nézeteink és kívánalmaink, melyekre nézve a kormány figyelmét felhívni fogjuk, melyeknek nagyobb felkarolását kérni fogjuk, és meg vagyunk győződve, hogy a kormány valamint eddig, úgy a jövőben is minden méltányos kérésnek helyt fog adni” (Margalits 1884, 78). A politikai életet ebből eredően békésnek és kiegyensúlyozottnak látta. Bonyolultabbnak vélte Zombor szab. kir. város pártviszonyait, ahol 1884-ben a helyi érdekek alapján létrejött függetlenségi és szabadelvű pártiak közösségét, a „magyar párt” évtizedes békéjét, fővárosi kezdeményezésre, a mérsékelt ellenzéki Mártonfi Károly politikai karrierje érdekében fölrúgták, ezzel elsősorban a szerb érdekek érvényesülése előtt nyitottak szabad utat (Margalits 1884, 88–91).

Hogy Margalits Ede ilyen felhőtlennek látta Bács-Bodrog vármegye helyzetét, jövőjét és fölvirágzásának lehetőségét, az éppen a pályáján emelkedő polgár mivoltából ered: az 1880-as évek elején még felettébb ígéretes, befutható pályát látott maga előtt, a nemzetépítésnek olyan kihívását, amely beragyogta a közélet egyébként árnyékosabb zugait is. Nem egészen húsz év múlva, a fővárosban szerzett tapasztalatait összefoglaló *Magyar tudományosság* (1902) című művében már egészen másmilyennek látta a magyar valóságot. Ekkor történt, hogy egyre látványosabban fordított hátat a közéletnek, és temetkezett a történetírás, a tudományos élet kínálta magányba.

A dzsentri-kérdésről azonban még szólni kell néhány szót. Róna Lajos, a neves újságíró és lapszerkesztő, a szegedi *Délmagyarország*, a még konzervatív *Bécsi Magyar Újság* és sok más fővárosi lap megalapítója *Harminc év az újságíró-pályán békében, háborúban, forradalomban* (1930) című három kötetes emlékiratában hosszan fejtegette: a XIX. és a XX. század fordulója Magyarországon – vitán felül – a *zsentry* (sic!) uralmának a korszaka volt. „Úrnak lenni, ez volt a jelszó – írta kellő kritikával és iróniával –, és úrnak lenni akkor a nemtörődömöt jelentette. Ismeretlen volt ugyan a kijárás, vagy éppen a panama, de viszont elmélyedt stúdiumokra se igen fült kedve a honatya-uraságoknak. A tarokk, a pezsgős szeparé, az elmés közbeszólások korszaka volt ez. [...] Nem volt vállalkozó kedv. Földbirtokosnak lenni, a *zsentry* számára ez volt az egyetlen lehetőség, vagy lecsúszás után a

vármegyei írnokság, meg az útbiztosi tisztség” (Róna 1930, 431). A vagyonát, az ősi birtokot eltékozló dzsentri valóságban is létező példáját Róna Lajos báró Gromon Dezső, nyugalmazott honvédelmi államtitkár, valóságos belső titkos tanácsos, Bács-Bodrog vármegye egykori főispánjának alakjában találta meg, akinek élettörténetét is bemutatta. Az „utolsó magyar gavallér” 1908. július 20-án délelőtt 9 órakor Papnövelde-utca 10. számú házában lévő lakásán öngyilkosságot követett el, mellbe lőtte magát. Akkor már egész Budapest tudott a báró adósságairól, szélteben-hosszában beszéltek, hogy a hitelezők 50.000 korona adóssága miatt, egy hónap alatt nem kevesebb, mint 61 biztosítási végrehajtást vezettek ellene.

Gromon Dezső, aki a Bácskában tizenhétezer holdnyi, gazdagon termő birtokon gazdálkodott, unokatestvére volt Tisza Kálmánnak, és a rokoni kapcsolat révén sodródott bele a politikába. Amikor 1875-ben Tisza Kálmán hatalomra került, magához szólította a bácskai rokont, és felajánlotta neki Bács-Bodrog megye főispáni állását azzal a megbízással, hogy „a megye szerb lakosságát hajtsa be a szabadelvű pártba”. Gromon Dezső mindaddig nem vett részt a politikában, így hát nem is volt politikai múltja. Élete során mindig nagyvilági életet élt, és a tékozló éjszakák a bácskai magyar és a szerb úri társadalom körében sok-sok barátot és ismerőst szereztek a számára, olyannyira, hogy a vidám, „nagy lábbon való életet igénylő vivórségéről” még évtizedek múltán is sokat beszéltek Szabadkán és környékén. „Hajnalig tartó pezsgős dáridókkal tett eleget a megbízásnak Gromon Dezső, sokkal eredményesebben, mint a szolgabírókkal és csendőrökkel operáló elődjei, és oly fényesen megoldotta feladatát, hogy rövid két év alatt a bácskai szerbség szőröstől-bőröstől be volt szervezve a szabadelvű pártba.” Hálája jeléül Tisza Kálmán kieszközölte számára a Szent István-rend lovagkeresztjét, ám ez sem kárpótolta a bácskai nábobot, akinek az öt évig tartó főispánsága során a tizenhétezer holdnyi birtokának az utolsó röge is bitangba ment.

Róna Lajos emlékiratában így fogalmazott: „Mikszáth Kálmán írásaiból ismerjük a zsentrinek azt a szabadkőműves-jellegű összefogását, azt a hallgatólagos, titkos szövetséget, amely nem engedte, hogy a deposszedált rendbeliek elkallódjanak, ipari vagy merkantil-pályára sodortassanak, vagy ügynöki pályán kamatoztassák összeköttetéseiket, hanem szereztek számára államnál, megyénél, városnál, vasútnál, postánál valamilyen titulust a megfelelő vitulussal együtt, és gondosan örködtek afölött, hogy a kutyabőrös ármális ne zülljön le bolti cégérré. Hát még az olyan elvhű embernek, mint a szabadelvű eszmékért anyagi áldozatokat is hozó Gromon Dezső volt, ne teremtettek volna akár a föld alól is állást!” (Róna 1930, 534–535). És valóban, Bács-Bodrog vármegye elszegényedett egykori főispánja, Gromon Dezső 1884-ben, mandátumának leteltekor báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter mellett államtitkári megbízást kapott, amely megbízást tíz éven át – még a véderő-viták parlamenti csaták idején is – „közmegelégedésre” teljesített. Közben továbbra is tékozló életet élt, tudomást sem vett róla, hogy már nem áll mögötte a tizenhétezer holdnyi bácskai birtok jövedelme. „A papnövelde-utcai házban állandó látogatók lettek az uzsorások – írta Róna Lajos –, akik szívesen kölcsönöztek az excellenciás úrnak abban a biztos tudatban, hogy összeköttetései révén még a kőből is pénzt tud sajtolni e szerfölött kellemetlen adósságok kifizetésére.” Gromon Dezső tekintélyét azonban ekkor már erősen kikezdte Kocsis Péter nyugalmazott miniszteri tanácsos *A Fejérváry báró és Gromon-cég* című brosúrája, amely anyagi visszaéléssel vádolta a címben nevezetteket (Róna 1930, 535). A szebb napokat is megélt államtitkár ekkor párbajba keveredett, amelyből – a sajtó szerint – önmagát megszegényítő becstelen módon került ki. Ekkor már a csőd eljárás elől is csak úgy tudott megmenekülni, hogy a bíróság előtt letette a vagyontalansági esküt. Ez készítette a kiöregedett gavallért az öngyilkosságra. S amíg Gromon Dezső a halállal viaskodott, a helyszínre érkező végrehajtók a páratlan gazdagságú gardróbban 300 vadonatúj, a párizsi divat szerint készült, „keményre vasalt” nadrágot és 600 mellényt foglaltak le. Az öngyilkosságról gróf Zichy Aladár, a király személye körüli miniszter telefonon tájékoztatta az Ischlben nyaraló Ferenc

Józsefet, aki élénken érdeklődött az államtitkár állapota iránt. Az első pillanatban menthetetlennek hitt, 70 éves Gromon Dezső azonban három hét alatt teljesen felépült. S a bácskai nábobnak még szerencséje is volt, egy csapásra megszabadult az adósságaitól is; a császári kabinetiroda ugyanis minden adósságát rendezte. A volt honvédelmi államtitkár ezt követően már gondtalanul élt 1912. július 25-én bekövetkezett haláláig (Róna 1930, 537).

Báró Gromon Dezső Bács-Bodrog vármegye főispánjaként még a szabadkai éjszakákban pezsgős pohár mellett gyűjtötte a párthíveket, amikor 1882-ben Gozdu Elek közzétette *A kód* című, a birtokát eltékozló földbirtokosról szóló regényét, öngyilkossági kísérlete után egy évvel, 1909-ben pedig a szabadkai *Délmagyarország* 69 folytatásban közölte Kanizsai Ferenc *Ifjabb Sóti Pál* című, a honorációri tisztségében is helytállni képtelen bácskai ifjú regényét.

Hogy egyébként Magyarországon a kis- és középbirtokosi osztály az 1870-es évektől válságos helyzetbe jutott, az a korabeli sajtóból is kiderül. A fővárosi lapokban megfogalmazott általános gondok mellett elsősorban a vidéki sajtó foglalkozott kimerítően az adott helyi problémákkal. A Frankl István szerkesztette *Újvidék* című hetilap 1879. január 5-i számában jelent meg báró Náray Gyula *Földbirtokosaink hanyatlása* című írása, amelyben tömören összefoglalta Magyarország agrárpolitikájának hibáit: „Fájdalommal kell konstatálnunk, hogy földbirtokosaink – akár a földészeket, akár a középbirtokosokat tekintve – lépcsőként hanyatlásnak indulva, már is a tönk, voltaképp végörvény felé hajlanak – fogalmazott Náray Gyula. – Ha ezen szerencsétlenség érveit kutatjuk, főleg abbeli okokban találjuk ennek megoldását, hogy gazdáink részint a roppant közterhek, részint hitel (Crédit foncier) hiány miatt beruházások érvényesítésére képtelenek – s így akaratlanul is önhibátlanul közelednek pusztulásukhoz; részint az elszegényedés, a ragályként dívó fényűzésnek tulajdonítható; de mégis fő oka a hanyatló helyzetnek a szellemi pangás, s a népünkkel született konzervativizmus, mely szerint a szaktudomány és a korszellem követelése iránt kellő fogékonyságot nélkülöz. [...] az okszerű gazdaság csakugyan komoly, de gyümölcsöző tudomány, mely valamint az orvosi, s egyéb kenyérkereső tudományok időszaki fejlődését és tökéletesbülést kíván, miért e pálya tespedő szünetelést, folyólag megállapodást nem tűrhet. [...] Azért tehát fokozott szorgalommal tanuljunk és haladjunk, hogy jövőre boldogulhassunk, s mindenek előtt oktassuk és műveljük a fiatal nemzedéket, mely minden szép, jó és hasznosra fogékonysággal bír” (Náray 1879, 1). Ennek a társadalmi látletnek a Bánságból eredő valóságtartalma késztette közel húsz évvel később Jeszenszky Ignácot *Kiáltó szó* (1897) című, szociográfiai elemekre és megfigyelésekre épített gazdaságpolitikai tanulmánya megírására.

Nemzetiségi érdekellentétek a Bácskában és a Bánságban

1867 után – a magyar szabadságharc ellen fellázadt nemzetiségek háborúit nem feledve, amikor a magyar nemzeti liberalizmus és a nemzetiségek nacionalizmusa Erdélyben és a Délvidéken oly nagy indulttal feszült egymásnak –, az 1868-as nemzetiségi törvény az alkotmányos rend keretein belül, konszenzusos lehetőségeket felkínálva tett kísérletet az országon belül a nemzeti-nemzetiségi egyensúly megteremtésére; mindenkor föltételezve és belátva, hogy a kérdés fölvetésekor az ország politikai egysége, és az egyéni szabadságjogok kérdése feszült egymásnak. Az önkényuralom föllazulásának pillanatában Eötvös József *Az 1861. évi képviselőházi nemzetiségi bizottmány jelentése* című írásában még így fogalmazott: „Magyarország sajtóságaos etnográfiai viszonyainál fogva éppen utalva látszik oda törekedni, hogy a nemzetiségi kérdést oly törvényes intézkedések által fejtsse meg egyszer s mindenkorra, melynek pajzsa alatt az egyes polgároknak e részbeni jogos követelménnyel a haza területének bármely részén szintoly mértékben véve, mint az egyes nemzetiségeknek, mint testületeknek szabad egyesülés útján kifejlődhetése biztosítva legyen. Ily törvényes

intézkedések elemeit nyújtják a századokon keresztül fennállott községi önkormányzás, az egyes vallásfelekezeteknek nemcsak egyházi ügyeikre, hanem tanodáik belrendezésére és kezelésére is kiterjedő autonómiája és mindenk felett azon helyhatósági rendszer, melynek észjogi alapját éppen az individuális szabadságnak az államhatalom túlterjedése ellenébeni megóvása s úgy a fizikai, mint morális egyediségnek az államegység legszükségesebb korlátain belüli mozoghatása képezik” (Schlett 2002, 16). Szép elképzelés volt, de a nemzetiségek – az elszakadási törekvéseiket már nem is titkolva – nem érték be sem a községi önkormányzatiság, sem a felekezeti önrendelkezés kínálta lehetőségekkel. Kiderült ez a képviselőházban 1868. november 24–28-a között lezajlott nemzetiségi törvényjavaslat vitája során is. Két törvényjavaslat – a nemzetiségi képviselők által megfogalmazott, 1867. február 11-én benyújtott, 12 §-ból álló *Törvényjavaslat az országos nemzetiségeknek és nyelveknek Magyarországra leendő szabályozására és biztosítására* című, és az 1868. november 24-én benyújtott, 28 §-ból álló *Deák Ferenc törvényjavaslata a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában* című tervezet – körül zajlott ekkor a vita.

Deák Ferenc a beterjesztett törvénytervezet indoklásaként elmondott expozéjában kiemelte: „az én meggyőződésem a fennforgó kérdésben az, hogy Magyarországon egy politikai nemzet létezik: az egységes, oszthatatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja. [...] minthogy továbbá ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve és csak annyiban eshetik külön szabályozások alá, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzás és közigazgatás gyakorlati lehetősége és a pontos igazság kiszolgáltatásának igénye szükségessé teszik: a honpolgárok teljes egyenjogúsága minden egyéb viszonyokat illetőleg épségben maradván, a különféle nyelvek használatára nézve” tartja hasznosnak és indokoltnak tervezete előterjesztését (Schlett 2002, 25. és 27). Tervezete megfogalmazásakor a legfontosabb eszme, „a nemzeti egyéniség vagy individualitás létezésének és fejlődésének biztosítása” vezérelte őt, ami a XIX. században minden európai nemzeti mozgalomnak az alapeszméje volt. Majd így folytatta: „nézetem szerint a nemzetiségi eszme jogosultsága úgy az egyéni szabadság, mint az emberi nem fejlődésének lehetőségében fekszik. A nemzetiségi eszme [...] az alkotmányosság demokratikus irányában találja egyik okát, de az egyéni szabadság és közvetve az egyéni fejlődés csak a demokrácia alapján lehetséges, úgy másrésről a demokrácia előfeltétele éppen a nemzetiségi eszme” (Schlett 2002, 32). Az ő szavait erősítette az utána felszólaló Eötvös József is, aki kiemelte: nézete szerint a nemzetiségi kérdés nem a haza egyik vagy másik nemzetiségének kérdése, hanem mindannyiunk közös sorskérdése.

Nikolics Sándor 1867 és 1875 között Tisza-párti képviselő, később – 1885 és 1895 között – Versec és Pancsova főispánja óvatosan és körültekintően foglalt állás a nemzetiségi követelések mellett, hangsúlyozva: igényeik csupán addig jogosak, amíg az állam alapjait meg nem támadják; ezen a kereten belül azonban az önrendelkezésre vonatkozó minden kívánságuk méltányos (Schlett 2002, 68). Sztratimirovics György, az 1848. évi magyarországi szerb felkelés egykori parancsnoka, parlamenti képviselő is figyelmeztetett: fontos, hogy a nemzetiségi törvény ne tartalmazzon olyasmit, ami az integritást veszélyeztetné, semmi olyant, ami „Magyarországból nem Magyarországot alkotna”. Ő azonban veszélyesnek ítélte az egyre erősödő, túlságosan merevnek vélt, magyar centralizációs törekvéseket, s figyelmeztetett azokra a szabadságot nem szívelő ellenséges erőkre, „kik fáradhatatlanul és ernyedetlenül működnek a hatalom elnyerhetésén, kik – higgyék el nekem – sötét terveik megvalósításában sokkal erősebbek és előrehaladottabbak, mint önök hiszik, s akik azonnal kész kárörömmel használnák fel tévedéseinket” (Schlett 2002, 71–73). Éppen ezért kifogásolta a Deák-féle törvénytervezetet, mert az egész szerb nemzet jogait és nemzeti érzelmeit látta benne sértve. Vele szemben Plachy Tamás szlovák nemzetiségi képviselő határozottan támogatta Deák Ferenc javaslatát, mert – ahogyan fogalmazott –: „látom benne

azon elv valósítását, hogy a nemzetiségi igényeknek ott kell végződniek, ahol a haza integritása kezdődik” (Schlett 2002, 75). Mellette szólalt föl Justh József, Turóc megye alispánja, amikor hangsúlyozta: Magyarország csak akkor lesz erős állam, akkor lesz képes ellenállni a külső és belső veszélynek, ha egységes marad, és nem lesz nemzetiségi területekre földarabolva. Egységes pedig csak akkor marad – tette hozzá Czorda Bódog, 1865-től Szabadka országgyűlési képviselője –, ha egy politikai nemzet akarata döntő mértékben érvényesül. „Ha egyszer kimondjuk azt, hogy e hazában több politikai nemzet van, s hogy az állam több nemzet szövetségén alapul: akkor nem fogjuk megtagadni azt sem, hogy e nemzetek magokat minél önállóbban érvényesítsék; követelni fogják a politikai nemzet, az államiság attribútumait; követelni fognak, mint a karlovici szerb kongresszus, külön területet, mondván: »a nemzet territórium nélkül üres fogalom«” (Schlett 2002, 152–153).

A legradikálisabb követeléseket Miletics Szvetozár fogalmazta meg, amikor hangsúlyozta: a szerbek igényelik nemzetiségük politikai elismerését és méltánylását, és követelik, hogy nemzetiségük a magyar politikai élet alkotóeleme legyen. Véleménye szerint egy több nemzetiségű államban minden nemzet politikai nemzet kell, hogy legyen, csak akkor működhet demokratikus alapokon. Ezért nem kevesebbet követelt, mint hogy azon megyékben, kerületekben, városokban és helyi közösségekben, ahol többséget alkot valamelyik nemzetiség, a többségi lakosok nyelve legyen a hivatalos. Ez pedig csak akkor valósulhat meg, ha »nacionalizálják« a magyarországi megyéket, azaz, ha alkotmányosan is lehetővé teszik, „hogy a municípiumok túlnyomó nemzetiségek jellegét nyerjék a kisebbség denacionalizációja nélkül”. Elképzelése szerint Magyarországon a megyéket úgy kell újraszabni, kikerekíteni, hogy a területén domináns nemzetiségek döntő többségbe kerüljenek. A megyék „kikerekítésének éppen az a célja – mutatott rá Miletics –, hogy a megyék a nemzetiségek szerint minél egyöntetűbbek legyenek, hogy így az egyes nemzetiségek nemcsak tért nyerjenek a fejlődésre, hanem hogy a sűrűlődsnek is eleje vétessék” (Schlett 2002, 109–110). Ezért a *Törvényjavaslat az országos nemzetiségeknek és nyelveknek Magyarországra leendő szabályozására és biztosítására* 8. §-a megfogalmazta: minden országos nemzetnek joga van nemzeti céljai megvalósítása érdekében „egyesülni, iskolákat és intézeteket, társulatokat és egyleteket a szellemi és anyagi művelődés, úgymint a műveltség, tudomány, szépirodalom, művészet és népgazdaság fejlesztésér alapítani, pénzalapokat és alapítványokat létesíteni, és evégre felállított saját közegei útján önállóan kezelni. Különösen pedig szabadságában áll minden országos nemzetnek a népoktatás, nemzeti művelődés és felvilágosodás céljából valamennyi fentebbi ágban szervesen egyesülni, a nemzeti gyűlésben vagy nemzeti kongresszusban nemzeti egységének közegét megalakítani és szervezni, azon joggal, hogy a fentebbi célra, a korona jóváhagyásával és legfelső felügyelete alatt, a kongresszusban képviseltekre pénzkivetéseket tehessen, nemzetisége, nemzeti művelődése és fejlődése érdekeit a korona, az országgyűlés és államalkotmány előtt előterjesztések, sérelmek és javaslatok útján mozdíthassa elő. A nemzeti oktatásnak azon ágában, melyek a vallás terén érintik, a nemzeti és vallási közegek egyetértőleg fogják azon módot megállapítani, amelyben az ezen minőségű ügyek ugyanazon egy kongresszuson vagy elkülönített gyülekezetekben tárgyalandók és elintézendők.” A 9. §. szerint: „A hat országos nemzet minden népiskoláiban, felsőbb művelési és tanintézeteiben saját nemzeti nyelvek az oktatás nyelve; az egyes nemzetek nemzeti, illetőleg vallásbeli művelő- és tanintézetei, a tanterv általában való összehangolásának föltétele alatt, hasonló államintézetekkel egyenlőknek nyilváníthatnak; és mindazokban, amelyekben az ország pragmatikai történelme előadatik, egyúttal saját nemzeti történelmek is kötelezőleg tárgyként előadandó [...]” (Schlett 2002, 194–195).

Ezzel szemben Deák Ferenc törvényjavaslata ragaszkodott a politikai nemzet döntő szerepéhez, mondván: „Minthogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármily nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú

tagja”, az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használata „csak annyiban eshetik külön szabályok alá, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik”. Ennek szellemében tervezetének az 1. §-a kimondta: „A nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar lévén, a magyar országgyűlés tanácskozási s ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar; a törvények magyar nyelven alkotatnak, de az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is hiteles fordításban kiadandók, az ország kormányának hivatalos nyelve e kormányzat minden ágazatában ezentúl is magyar.” A 6. §. azután kiemelte: a kisebbségi közösségekben „a törvényhatósági tisztviselők, saját törvényhatóságaik területén, a községgel, gyülekezetekkel, felsőbb egyházi hatóságokkal, egyesületekkel, intézetekkel és magánosokkal való hivatalos érintkezéseikben, ha azok úgy kívánják, ugyanazok nyelvét használják”. A 11. §. szerint az államkormány által kinevezett bíróságok hivatalos nyelve kizárólag a magyar. A 12. §. szerint „az egyházközösségek, egyházi felsőségeik törvényes jogainak sérelme nélkül, anyakönyveik vezetésének s egyházi ügyeik intézésének, nem különben az országos iskolai törvény korlátai között – iskolákban az oktatásnak nyelvét tetszés szerint határozhatják meg”. A 15. §. kiemelte: az állami tanintézetekben a tanítási nyelvnek meghatározása a közoktatási miniszter hatáskörébe tartozik, „de a közoktatás sikere, a közművelődés és közjólét szempontjából, e téren az államnak is a legfőbb célja lévén, köteles ez a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidék közéletében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik”. Ennek értelmében a 16. §. biztosította „azon területeken létező állami közép- és felsőoktatásban, amelyekben egynél több nyelv divatozik, azon nyelvek mindenikének részére nyelv- s irodalmi tanszékek állítatnak”, továbbá a 17. §. szerint „az országban felállítandó állami felsőbb tanodákban az azon tanodák vidékén tömegesen lakó nemzetiségek nyelveinek tanszékek állítatnak”. A 18. §. leszögezte: „az országos egyetemen az előadási nyelv a magyar; azonban az országban divatozó nyelvek és azok irodalmi számára, amennyiben még nem állítottak, tanszékek állítatnak”. Áttérve a közigazgatásra, a 19. §. lehetővé teszi, hogy a községek maguk válasszák meg az ügyvitel és a jegyzőkönyv nyelvét, ezt az önkormányzatok maguk szabályozzák. Még tovább megy a 22. §. amikor meghatározza: az országnak minden polgára saját községében, egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez s az államkormányhoz intézett beadványait anyanyelvén nyújthatja be, a 23. §. pedig kimondja: a községi és egyházi gyűléseken a felszólalók szabadon használhatják anyanyelvüket. A 25. §. Az egyházi közösségek jogairól szólva kimondja: „Valamint eddig is jogában állott bármely nemzetiségű egyes polgárnak éppen úgy, mint községeknek, egyházaknak, egyház-közösségeknek, úgy ezentúl is jogában áll saját erejökkel, vagy társulás útján alsó-, közép- és felsőtanodákat felállítani. Evégből, s a nyelv, művészet, tudomány, gazdaság, ipar és kereskedelem előmozdítására szóló más intézetek felállítása végett is, az egyes honpolgárok, az állam törvény szabta felügyelete alatt társulatokba vagy egyletekbe összeállhatnak, és összeállván szabályokat alkothatnak, az államkormány által helyben hagyott szabályok értelmében eljárhatnak, pénzalapot gyűjthetnek, és azt, ugyan az államkormány felügyelete alatt, nemzetiségi törvényes igényeiknek is megfelelően kezelhetni.” A nemzetiségi egyenjogúság biztosítása érdekében a 26. §. fontosnak tartotta hangsúlyozni: „A hivatalok betöltésénél jövőre is egyedül a személyes képesség szolgálván irányadóul, valakinek nemzetisége ezután sem tekinthető az országban létező bármely hivatalra vagy méltóságra való emelkedés akadályául. Sőt, inkább az államkormány gondoskodni fog, hogy az országos bírói és közigazgatási hivatalokra, s különösen a főispánságokra, a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben tökéletesen jártas, s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak” (Schlett 2002, 196–202).

Deák Ferenc a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában tett törvényjavaslatát a magyar parlament 1868. november 28-án a huszonnégy kisebbségi képviselővel szemben 267 képviselő szavazta meg. Miletics Szvetozár a szerb kisebbség jogainak elszánt harcosa, a szavazás előtt még elmondhatta: „Hogyha Magyarország a viszálykodás miatt elvesztének következménye a mi nemzetiségünk elveszte is volna – ámbár ez nem szükséges következmény –, akkor jobb lenne elsüllyedni valamely nagy nemzetben, minek világtörténeti missziója van, mint azon nemzetben, mely legfőbb állami elvének a magyar nemzet nagyobbítását a magyarosítás által állítván fel, kénytelen a nem magyar nemzeteket és polgárokat szüntelenül kivételes állapotban tartani, és kormányának alkotmányellenes, de az említett legfőbb magyar elvnek megfelelő lépéseit igazolni” (Schlett 2002, 115). E kijelentés már önmagában is egyetértés, a konszenzus szándékának a hiányáról tanúskodott. A kisebbségek lakta vármegyék életét, így a Bácska és a Bánság életét is az 1868–1918 közötti fél évszázad során mindvégig a nemzeti-nemzetiségi érdekellentétek metyelyezték, állandóan és folyamatosan feszültséget szítva az iskolákban és a városi és vármegyei közigazgatási hivatalokban – minden olyan intézményben, ahol az államnyelv használata elsőbbséggel bírt. Az egyházi és kulturális intézetekben lényegesen más volt a helyzet, ezeken a fórumokon a legteljesebb mértékben érvényesült a nemzeti önrendelkezés elve – egészében véve úgy, ahogyan azt a kisebbségi törvény szabályozta.

Margalits Ede főgimnáziumi tanár, később a magyarországi szerb iskolák kormánybiztosa *A bácskai kultúrkérdésről* (1882) című írásában ismeretlen vitapartnerével szemben kénytelen volt leszögezni: „A kormány minden tőle telhetőt megtett azon igazságos cél elérésére, hogy e hazának minden gyermeke édes anyjának nyelvét megértse; Magyarország a nemzetiségeket nem akarja saját nyelvüktől megfosztani vagy annak gyakorlásában gátolni, hanem saját érdekükben óhajtja, hogy a magyar nyelv megtanulására az újabb nemzedéknek alkalom nyújtassék, melynek nem tudása oly sok esetben hátrányos lenne rájuk nézve úgy a közpályán, mint a kereskedelem és ipar terén. Sajnos, hogy ezt sokan nem látják be, s a törvény ez intézkedésében sérelmet látnak” (Margalits 1884, 28–29). Szinte szóról-szóra ez olvasható az egy évvel később, 1883-ban közzétett *Magyar nyelv tanítása a nem magyar ajkú népiskolákban* című publicisztikai írásában is (Margalits 1884, 132).

Láthatóan, az 1868-as nemzetiségi törvény megszületésének pillanatában sem érte el a célját: a magyar politika és a közélet – látva a nemzetiségek kibékíthetetlen ellenszenvét, és emlékezve a két évtizeddel korábbi háborúkra – eleve bizalmatlan volt a román, szerb és szlovák követelésekkel szemben, a nemzetiségek politikai vezetői pedig az érdekérvényesítés korlátait vélték látni a törvényes szabályozás, rájuk nézve korántsem kielégítő tartalmában. Az első pillanattól kezdve tehát hol visszafogottan, alkalmanként azonban fenyegető határozottsággal feszültek egymásnak a többségi magyar, és a nemzetiségi érdekek, miközben mindahány tábor úgy érezte, a kölcsönös bizalmatlanság mérgezi a mindennapi kapcsolatokat. Még egy évtizednyi idő sem múlt el a nemzetiségi törvény elfogadása után, amikor Asbóth János *A szerb-török hadjárat* című harctéri naplójában Belgrád, 1876. július 5. dátum alatt a magyar alvidéken zajló szerb izgatásról följegyezte: a magyarországi szerbek között „van az omladina fészke, innen dolgoztak majd nyíltan, majd a föld alatt évtizednél tovább, minden szerbiai mozgalomban nevezetes tényező. Itt fészkelnek a nagyszerb birodalom feltalálói és legbuzgóbb apostolai, innen dolgozták meg a mi szerbeinknél sokkal apatikusabb szerbiaiakat, innen hatnak még inkább Szerbiában, mint nálunk az izgatás minden nemével. Ezek nélkül minden egyéb ok mellett sem érte volna el a szerbiai izgalom azon fokát, mely a válságra vezetett. Érezvén, hogy Magyarországon tehetetlenek, Szerbiát akarták előre küldeni, hogy Nagy-Szerbia Magyarország határán volt, előttük az eszményi út a Magyarországtól való elszakadáshoz. [...] Szerbiában az izgatás élén volt a magyar alattvalók állama. A tanítók csaknem mind ilyenek, és a falusi iskolákból vezetik az omladina ügyét” (Asbóth 2008a, 140). S ha a szerb fölkeléshez a magyarországi területekről emberben nem is kaptak sokat,

pénzt annál többet kaptak a bácskai és a bánági szerbektől. „Tudok egy pancsovai kereskedőt – írta Asbóth János, akkoriban éppen a magyar külügyminisztérium alkalmazottja –, aki magyar 1000 aranyat ajándékba, 2000-est kölcsönkötvényekért adott. Aránylag szegény emberek adakoztak kétezer forintjával.” Ez Magyarországra nézve annál is kockázatosabb, mert a szerb nemzeti törekvések ellenünk is irányulnak, „Belgrádban utcán lehet hallani, hogy mostan megcsináljuk Nagy-Szerbiát, és két év múlva az oroszokkal megütközünk Ausztria ellen” – foglalta össze a szerb fölkelés eseményeit követő budapesti megfigyelő (Asbóth 2008a, 141). Asbóth János 1885 nyarán, ha lehet, még ennél is súlyosabbnak látta a helyzetet: Belgrád gócpontjává vált mindazon nemzeti indulatoknak, melyek keresztül-kasul szőtték Dél-Magyarországot, Boszniát, Bulgáriát, a Szandzsákot, a Koszovopoljei Vilajetet és Montenegrót egyaránt. „A nagy tömeg csak egy eszmét ismer, de ezért aztán lángol valamennyi szerb szíve. Minden szerbnek szívében él egy Szerbia, olyan nagy, mint Dusan cáré, még nagyobb, ha lehet, mindenesetre a Timoktól az Adriáig, a Marostól az Égei-tengerig” (Asbóth 2008b, 177). E széles területen bontakozott ki a Bosznia elleni lázítás „itt akadnak emberekre is bandákra”, és ide érkeznek a háborúra szánt pénzek is melyek rendszeresen Moszkvából és Újvidékről jönnek (Asbóth 2008b, 183).

Baloghy Ernő ügyvéd, 1890 novemberétől 1904 decemberéig a Zomborban megjelenő *Bácska* felelős szerkesztője, majd országgyűlési képviselő, kiváló közéleti munkás 1908-ban megjelent *A magyar nyelv és a választási reform* című kisebb kötetnyi tanulmányában tragikusnak ítélte, hogy Magyarországon a többségi nemzetet és a kisebbségeket alig kötik össze közös érdekek, az esetek többségében az állampolgári érzés sem teremt egységes közösséget. Magyar nemzeti életünk átka, végzetes terhe, hogy a honpolgáraink jelentős hányada három-négy különféle oltáron áldozik a nemzeti géniuszoknak, ami eleve széthúzást, az érdekek ütközését jelenti. Azzal, hogy a románok, a szerbek és a tótok nemzeti és nyelvi érdekeik érvényesítését csakis és kizárólag olyan önkormányzatiságon belül képzelik el, amely egyenesen Magyarország integritását fenyegeti, ezek a nemzetiségek a magyar érdekek ellenségeivé váltak. Ellenségeink lettek nem csak a politika, de a kultúra és a közélet terén is. A hivatalnok, a tanító, a mesterember, a kereskedő, az orvos és az ügyvéd csak annyit fogad be a magyar kultúrából, amennyire elengedhetetlenül szüksége van ahhoz, hogy mindennapi kenyerét megszerezhesse; minden más intellektuális értékkel szemben nemcsak közönyösek, de a legtöbb esetben ellenszenvvel is viseltetnek. Baloghy Ernő meglátása szerint a nemzetiségek „politikai ellenséget éreznek minden magyarban, és csak kicsinylőleg nyilatkoznak a mi legszebb intézményeinkről, a mi tudományunkról, irodalmunkról, amit az is bizonyít, hogy napi- és hetilapjaik soha sem vesznek tudomást még a nálunk eseményszámba menő kulturális alkotásokról sem. Hideg szemlélői ők ma is a mi kultúránknak, és ami ebből nekik jutott, azt az iskolában akarva, nem akarva vették föl, az utcán ragadt rájuk, a kénytelen szemlélődésük eredménye, a milieu nivelláló munkája, de semmi esetre sem az akarás, a lelkes, hazafias munka eredménye!” S ha korábban a nemzetiségek a rendszeresen fölmerülő politikai vitákban kellő önmérsékletet tanúsítottak, 1908-ban – a boszniai annexió keltette feszültségek légkörében – már a parlamentben is hangoztatták „szeparatistikus törekvéseiket, és hol tapintatosan, hol tapintat nélkül elárulják, hogy a magyar nemzet mellett az egyes nemzetiségek, mint politikai nemzet-testek elismertessenek” (Baloghy 1908, 9).

Róna Lajos *Harminc év az újságíró-pályán békében, háborúban, forradalomban* (1930) című visszaemlékezésének második kötetében az 1909-es annexió válságát kifejezetten veszélyesnek ítélte Magyarország és a Monarchia jövőjére nézve, hiszen a belgrádi tüntetéseken a tömeg indulataiban egyszerre jelent meg a Nagy-Szerbia álma és a Magyarország-ellenes hangulat, amit azután látványos erőfítogatás is követett. Ausztria–Magyarország felkészült a háborúra: „A délre vezető vasútvonalakon éjszakánként ágyúkkal megrakott tehervonatok robogtak és Zimony táján nagyobb számú katonaságot is vont össze a

Monarchia” – írta a szerző könyvének *A szarajevói gyilkosság* című fejezetében. A hadmozdulatokat a szerbek is ismerték, hiszen nemzetegyesítő törekvéseikben már régen egységre törekedtek. „A Magyarországon lakó szerbek mifelénk a legnagyobb lojalitást mutatták, titokban azonban ők is keblükbe fogadták a nagyszerb ábrándokat. Egyes pópák lakásai központjai voltak a konspirálásoknak, és akadtak szerb falvak Délmagyarországon, amelyeknek minden egyes házában, minden egyes padlásán az éjszaka mély csöndjében odaszállított tikos fegyvertárak voltak, eszközei egy leendő nemzetiségi lázadásnak. Ezekről a készülődésekről, amikkel a saját házukat aknázták alá, halvány sejtelmek sem voltak az osztrák diplomáciának” (Róna 1930, 610–611). Mint ahogyan az elkövetkező években sem jelentkezett a Monarchia területén semmilyen, a nemzetiségekkel konszenzust kereső szándék. Ekkor 1909 márciusában belgrádi élményei nyomán írta Kosztolányi Dezső, minden bizonnyal háború lesz. „Büszkén forr a szerb vér, és a szerb vitézség gondolatára egy ez a rongyos csapat” – jegyezte be füzetébe az író, aki a Toll tudósítójaként utazott a Száva-parti városba. Hozzátette: „Arcukba nézek az embereknek. Feketék, sápadtak, szomorúak. A magyarországi szerbek mellettük piros, markos, szálfá-emberek” (Kosztolányi 1979, 9–14).

Herczeg Ferenc emlékiratának második, *A gótikus ház* című kötetében, ugyan békés, de egyben titokzatos közösségként emlékezett a verseci szerbekre. „A szerb testvérek mindig azt a benyomást tették – írta –, mintha rejtegetnének valamit, egy titkot, amelyet nekünk nem szabad megismernünk. Csendes nyári éjszakán, amikor az ital megnyitotta a szívüket, az a bizonyos nemzeti titok sumadiai énekek alakjában tört ki a korhelyek szívéből. [...] A nótáikból örökös, egyhangú panasz jajgat, mintha a szláv Rachel siratná a gyermekeit” (Herczeg 1940, 43). Szavljevics Gyóka a kiegyezést követő években Versec tekintélyes szerb ügyvédje, határozottan polgári életet élt, mindazonáltal ő is folyton a szerb újjászületésről álmodott. Ezért érezhette úgy Herczeg Ferenc, hogy Magyarország déli vármegyéiben a béke csak pillanatnyi állapot volt, annak törekeny voltát szinte mindenki érezte.

Bizonyította ezt Vladan Jojkić, szerb politikus *Nacionalizacija Bačke i Banata* (1931) című hírhedt „etnopolitikai tanulmányában” is, melyben a XIX. századi eseményekre visszatekintve, a magyar politikai elnyomás részleteit hosszan fejtegetve állította, hogy a Bácska és a Bánság történelmi „szerb városaiban” a délszlávok fokozatosan elveszítették két évszázados többségi helyzetüket. Állítását Vladan Jojkić a következő statisztikai táblázattal támasztja alá:

	1880-ban			
	összesen	délszlávok	magyarok	németek
Zombor	24.693	16.421 66,5%	5309 21,5%	2815 11,4%
Nagykikinda	19.845	11.512 58,0%	3092 15,6%	4732 28,8%
Pancsova	17.127	8512 49,7%	1165 6,8%	6577 38,4%
Szabadka	61.367	27.861 45,4%	31.481 51,3%	1534 2,5%
Újvidék	21.325	9127 42,8%	5736 26,9%	5353 25,1%

Nagybecskerek	19.529	8166 41,8%	3776 19,3%	6597 33,8%
Versec	22.329	7681 34,4%	1005 4,5%	12.839 57,5%
Fehértemplom	9.845	1602 16,3%	470 4,8%	6597 67,0%

1910-ben

	összesen	délszlávok	magyarok	németek
Zombor	30.593	18.421 59,2%	10.078 32,9%	2181 7,1%
Nagykikinda	26.795	14.161 52,8%	5968 22,2%	5855 21,8%
Pancsova	20.808	8849 42,5%	3364 16,2%	7467 35,9%
Szabadka	94.610	36.761 38,8%	55.587 58,7%	1913 2,0%
Újvidék	33.590	12.461 37,1%	13.343 39,7%	5918 17,6%
Nagybecskerek	26.006	9008 34,6%	9148 35,2%	6811 26,1%
Versec	27.370	8640 31,5%	3890 14,2%	13.556 49,5%
Fehértemplom	11.524	2013 17,5%	1213 10,5%	6062 52,6%

(Jojkić 1931, 30)

A táblázat a számomra kétszeresen is tanulságos: 1. ha összevetem Bácskai Vera *Városok Magyarországon az iparosodás előtt* (2002) című kötetében szereplő – s fennebb már idézett – táblázattal, ahol Szabadka, Zombor, Újvidék mellett Szeged és Temesvár városok gazdasági ereje és társadalmi sokszínűsége által meghatározott kulturális jelentőségét meggyőző részletességgel bizonyította ahhoz, hogy azoknak a magyarság XIX. századi történelmében játszott szerepe és jelentősége bármilyen tekintetben elvitatható lenne; 2. a Vladan Jojkić által feltűnő határozottsággal ősi szerb városként számon tartott Zombor, Nagyikinda, Pancsova, Szabadka, Újvidék, Nagybecskerek, Versec és Fehértemplom magyar kulturális teljesítménye önmagában is fényes eredménye a magyar történelemnek: az egyházak jelenléte mellett oktatási intézményeik – a főgimnáziumokkal az élen –

hírlapirodalmuk, lap- és könyvkiadásuk, könyvtáraik, ismeretterjesztő és tudományos társaságaik, valamint tanítóegyesületeik tevékenysége része, döntő eleme a magyar nemzet XIX. századi kultúrtörténetének – függetlenül attól, hogy vele párhuzamosan a szerb (s talán a német) közösség is építette a maga társadalmának kulturális tereit. A felsorolt városok magyar irodalom-, sajtó- és művelődéstörténeti teljesítménye nem csak a táj magyarsága szellemi arculatának a megrajzolásában játszik döntő szerepet, de az idők során részévé vált egy tágabb, az egész nemzet tulajdonát képező hagyománynak, az egyetemes magyar értékvilágnak is. Ezzel kapcsolatban találóan mutatott rá Szeli István a kérdés lényegére: miszerint „egy nemzetiség kulturális létezése (saját és sajátos művelődési világának megeléje, feladatainak és továbbfejlesztésének kérdésköre, stb.) nagyrészt attól függ, hogy meg tudja-e fogalmazni önmagát a maga nemzetiségi valójában, s az adott társadalmi és történelmi konstellációk között” (Szeli 1986, 24).

A bácskai és a bánági magyar irodalom szerepéről és feladatáról

Munkámmal azt szeretném bizonyítani, hogy a Bácska és a Bánág területén élő magyarság irodalmi, művészeti, tudományos és történelmi teljesítménye, együttvéve is olyan hagyománykincs, amely része egy tágabb – az egész nemzet tulajdonát képező – örökségnek, amelyre nemcsak az itt élő magyar nemzet rész tarthat számot, hanem egyetemes magyar értéknek is tekinthető. Feltétlenül így van ez még akkor is, ha az esetek többségében a Poesis (a költészet) pompázatos magaslatai helyett „mindössze” a Litteratura (az irodalom) mindennapi megjelenési formáiról – a szellemi építkezés epizódjairól – kell szólni (Szeli 2013, 97–98). Mert a polgár előbb iskolákat, tanári közösségeket, irodalmi műhelyeket, egyesületi fórumokat, megszólalási lehetőségeket teremtett magának ahhoz, hogy a versnek, a novellának, a publicisztikának és a történelmi munkának legyen olyan erőtere, ahol a küldetését teljesítheti. Gyáni Gábor szerint a publicisztika, a szépirodalom, a történelmi és a politikai irodalom együttesen rajzolják elénk a nemzeti műveltség mindenkor éltető forrásait (Gyáni 2012, 231–258).

Szajbély Mihály *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után* (2005) című munkájában úgy vélte, hogy a szabadságharc leverését követően, az abszolutizmus idején, az átélt tragédia nyomán „széles nemzeti összefogás bontakozhat ki a nemzet feltámasztása érdekében – melynek eszköze természetesen a hazai [...] műveltség fejlesztése” volt (Szajbély 2005, 109). Már Pulszky Ferenc is a múltból szervesen kinövő kultúra nemzetformáló szerepét hangsúlyozta, s különös megbecsülést követelt a kulturális értéket teremtő embernek. Az 1850 után az útkeresés, a társadalmi élet megszervezésének szándékával jelentkező íróknak „a nemzet minden egyebet orientáló érték volt, [...] és vitán felül állt” (Szajbély 2005, 128). Józan politikai számvetésével Kemény Zsigmond is a nemzet jövőjének lehetőségeit igyekezett meghatározni, akkor, amikor vele egyidőben Szontagh Gusztáv a gazdasági felemelkedést biztosító reáltudományok gyarapítását szorgalmazta. Ugyanakkor Hunfalvy Pál a nemzeti nevelés megalapozásától, Toldy Ferenc pedig a nemzeti kultúrtörténet kimerítő föltárásától remélte a megoldást. Toldy őszintén hitte, hogy a történet bűvárai az egyedüliek, akik valóban tehetnek valamit a nemzet jövőjéért (Szajbély 2005, 144). Szajbély szerint a nemzet további sorsának lehetőségeit kutató írók és gondolkodók sorában döntő szerepet játszott Gyulai Pál, aki Széchenyi István példája nyomán a társas élet újjászervezésében vélte látni a nemzeti fölemelkedés lehetőségét. A *Pesti Röpívekben* 1850. október 27-e és december 8-a között hét folytatásban közölt *Társaséletünk* című tanulmányában kifejtette: a tét most a nemzeti lét valódi alapjainak a lerakása. „Minden nagy eszme, tett és mű – írta programadó írásában –, mely később az egész emberiségre kihatott, s azt tovább vitte, először nemzeti volt” (Szajbély 2005, 171). Gyulai Pál a társas élet kereteinek újragondolásával és a benne rejlő lehetőségek föltárásával a nemzet létét fenyegető

külső hatalommal szemben egyfelől a nemzetről való gondolkodás fórumait, másfelől a nemzeti jellem kibontakozásának, a nemzet jövője biztos megalapozásának a lehetőséget kereste. Úgy vélte: „a társasélet terén el kell foglaljunk minden talpalatnyi földet, honnan a nemzet javára munkálkodhatunk, és szebb jövőjét készíthetjük elő” (Szajbély 2005, 178). Ezzel a véleményével Gyulai Pál az irodalmi Deák-párt tagjainak sorába – Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Bajza József társaságába – lépett, akik az irodalom elsőrendű feladatának a nemzeti jellem kibontakoztatásának elősegítését tekintették (Szajbély 2005, 201). Szajbély Mihály meghatározása szerint az irodalmi Deák-párthoz tartozók feltett szándéka, elhatározott célja az „európai műveltségű, ugyanakkor nemzeti elkötelezettségű értelmiség számának növelése, olyan, a közvéleményt alapvetően meghatározó erővé alakítása” volt, amely képes lehet a polgárosodás folyamatának irányítására (Szajbély 2005, 252). Ezt szolgálta a sajtó, a társasági élet, a Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság újjászervezése is.

A bácskai és a bánsági magyar irodalom 1867 után egyedül ezekhez a nemzetépítő társadalmi folyamatokhoz csatlakozhatott, amikor a sajtó, a tudományos és társasági élet és a könyvkiadás terén megteremtette a maga intézményeit. A nemzetépítés közös munkájából kellett részt vállalnia, ha meg kívánt felelni az időszerű elvárásoknak. Nincs tehát semmi idegenszerű, semmi kivetni való abban, ha Zomborban, Szabadkán és Újvidéken, Pancsován, Nagyikindán, Fehértemplomban és Versecen a magyar főgimnáziumi tanár, a lapszerkesztő és a történetíró munkájával részt vett a nemzetépítés nagy-nagy vállalkozásában. A szabadságharc leverése és az önkényuralom évtizede után más lehetősége nem volt, mint a történelmi Magyarország területén hazafiságra, a nemzet jövője érdekében történő helytállásra oktatni az olvasókat. Ahogyan a Frankl István alapította *Újvidék* című hetilap az 1880-as évek elején az előfizetési fölhívásban önmagát és feladatait meghatározta: feladatának tekinti „síkra szállni a magyar állameszme érdekében, terjeszteni s erősíteni a hazafias szellemet, megvédeni első sorban városunk és megyénk szellemi, erkölcsi, anyagi érdekeit, s a nemzeti közjólétet előmozdítani” (Anonim 1884c, 1). 1881. március 13-án *Arany-por* című tárcasorozatának aforizmái sorában ennek szellemében közölte a lap: „Nemzetiség, hazaszeretet azon titok, mely mindent egyesít. [...] Csak azon nemzet éri el kifejlődésének lehető legmagasabb fokát, mely tehetségében bölcsen sáfarkodva sem elbizottságra soha nem vetemül, sem kétségbe soha nem esik” (Anonim 1881, 4). Ezért vált felettebb történelmietlenné az immár évszázados igyekezet, amely nemzeti elfogultsággal, humánumellenes magatartással vádolta és marasztalta el a nemzete ügyét elhivatottságához hűen szolgáló délvidéki magyar írókat, tudókat, tanárokat és egyházi méltóságokat. Kétségtelen ugyan, hogy a vizsgált korszak irodalmának értékelésekor a történelmi meghatározottságon túl társadalmi, gazdasági, etnikai és kultúrtörténeti determinizmusokkal is számolni kell, mégis a döntő rendszerező elv a nemzetépítés szándéka és feladata volt.

A történelmi körülményekkor azonban számos, egyéb nehézséggel kell számolni, közöttük is talán az első és legfontosabb azoknak az azonosulási formáknak a meglelése és föltárása, amelyek során az író közösséget vállal (vállalhat) a vidékkel és a táj lakójával. Fennebb már esett szó Budapest elszívó erejéről, egyáltalán a centralizációs törekvések vidékromboló erejéről. 1867 után, a magyar kapitalizmus éveiben sokan az érvényesülés lehetőségét egyedül a fővárosban vélték látni. Első pillanatban úgy tűnik, hogy a pályakezdő írók, újságírók, tanárok és tudósok tömegesen hagyták el a bácskai és a bánsági városokat, hogy Budapesten leljék meg az érvényesülési lehetőséget. Herceg János *Irodalmi társaság a régi Bácskában* című tanulmányában a közösségi sorsvállalás kérdése kapcsán szövegezte, hogy az íróink többsége ugyan itt élt a Bácskában (és a Bánságban), de annak társadalmi feladatait nem vállalták, „sorskérdéseit nem vették észre, színeit, hangulatait nem látták, nem érezték; tájajai karakteréről nem vettek tudomást. Úgy éltek itt, mint egy gazdag gyarmaton. Számukra ez a föld tér volt, csak *horizontálisan* látták, mélységeire és magasságaira már nem

voltak kíváncsiak” (Herceg 1999, 199). A kérdés ennél valójában sokkal összetettebb, hiszen sokan voltak, akik Magyarország más tájairól jöttek a mi vidékünkre, és Iványi Istvánhoz hasonló módon nálunk teremtettek páratlanul gazdag életművet; voltak, akik a tankönyvíró Románecz Mihályhoz, a történetíró Kiss Lajoshoz, az irodalomtörténész Sziklay Ferenchez, és a néprajzos Herrmann Antalhoz hasonlóan tanári feladatokkal érkeztek a mi vidékünkre, hogy azután a színeitől, lelkiségétől elbűvölve egy életen át az itt szerzett benyomásokat őrizték a lelkükben; s akadtak olyanok is, akik Margalits Edéhez hasonlóan, valóban a fővárosban futották be a tudósi pályájukat; ismét mások a nagyvárosi élet lélekölő valóságából menekülve – Trischler Károllyal együtt hirdetve: „ne menjen a nagyvilágba, akinek lelke van” felkiáltással – tértek vissza a szülőföldjükre, még akkor is, ha Vértesi Károlyhoz hasonlóan ünnepeltjei voltak a nagyváros olvasó közönségének. Aki innen elment, az rendre magával vitte a szülőföld emlékezetét, aki idejött, az különös szenzibilitással építette föl magában a délvidék szellemi arculatát, aki pedig befogadta a vidék egyediségét, színét és hangulatát, az Fináczy Ernőhöz hasonlóan, egy életen át az itt szerzett élményekre emlékezett. Nem feltétlenül igaz tehát, hogy a hosszabb-rövidebb időre távozó írók veszteségei a Bácskának és a Bánságnak, inkább arról lehet szó, hogy egy-egy ifjú alkotó a megmérést vágyva, szerencsét próbált a fővárosban is. Alexa Károlynak lehet igaza, aki Gozdsu Elek kapcsán így fogalmazott: „színészek, zenei és színházi emberek, piktorok és persze írók bukkannak elő az ország legkülönbözőbb tájairól, hogy befussanak, hogy karriert »csináljanak«, hogy megvalósíthassák álmaikat” (Alexa 2011, 8). Igaz, csak keveseknek sikerült, a nagy tolongásban sokan elbuktak, ők azután keserű tapasztalatok birtokában a vidéki városok hivatalaiban, lapszerkesztőségeiben vagy iskoláinak katedráján leltek menedékre; így lett Gozdsu Elek is fehértemplomi, zombori, végül temesvári ügyész.

Jól érzékeltte ezt a problémát Ispánovics Csapó Julianna, aki *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából* (2011) című, kétségtelenül úttörő munkájában valójában elsőként közeledett az elődöktől öröklött előítéletek nélkül a XIX. századi bácskai és a bánsági magyar irodalom kialakulásának kérdéséhez. Ő is hangsúlyozta ugyan, hogy a térségünk kultúrája, irodalma alárendelődik a nagyváros erőteljes hatásának, de azt is fölismerte, hogy a „hierarchikus viszony egyrészt ösztönzőleg hat a bácskai művelődés, irodalom (ki)alakulására, másrészt elszórtan ugyan és kis léptékekben, öntudatlanul, de a kísértésig is érdeklődni kezd helyi sajátosságai, színei, a centrummá válás lehetőségei irányába. A korszak verseiben, novelláiban, útirajzaiban, emlékiratában fel-felvillan a bácskai táj, meg-megjelenik a bácskai ember, a hely színe. Akkor is fontos lokális jellemzőkről van szó, ha mindez sokszor pusztán a provinciális elmaradottság légkörére utal, hiszen a javítás, alkotás előtti állapota helyzet felismerése, az identitásképzés” (Ispánovics 2011, 7). Számomra döntő jelentőségű e kölcsönösség fölismerése és néven nevezése, mert kimondatlanul is – minden korábban megszólalóval szemben – a vidék lakójának szellemi szuverenitását föltételezi. Könyvében először találkozik az olvasó a maga erkölcsi parancsa és belső törvényei szerint élő bácskai emberrel: tanárral, íróval, tudóssal és hitbuzgalmi oktatóval. „Bácska városaiban (Zombor, Szabadka, Újvidék) nemcsak és kizárólag a vidékiesség, a provincializmus jeleit kell érzékelnünk, hanem a budapesti modell felé tekintő térség kezdeményeit a fejlődés potenciális kiindulópontjaként is kezelhetjük” – állapította meg a szerző (Ispánovics 2011, 33). Ispánovics Csapó Julianna mondta ki elsőként, hogy a centrumoktól távol eső Bácskának és a Bánságnak a XIX. század második felében már volt ereje és képessége saját irodalmának a megteremtésére.

Dolgozatomban – némi visszapiillantással – az 1867-es kiegyezés utáni bácskai és bánsági magyar irodalom kibontakozásának, intézményei megszületésének és kialakulásának eseményeit kutatom; azt szeretném kimutatni, hogy a polgári társadalomépítés folyamatában milyen formában van jelen a szellem, amely közösséget teremt. Úgy hiszem, a közösség ügyét leghatásosabban és legeredményesebben azok a középiskolai – elsősorban főgimnáziumi –

tanárok képviselték, akik először a görög és a római klasszicitás nemes ember- és történelemértelmezéséből indulva jutottak el a nemzeti történelem és irodalom szellemépítő erejének fölmutatásáig. Tankönyveik és az iskolai értesítőkből közölt tanulmányaik kivétel nélkül minden esetben a nevelés erkölcsnemesítő szándékával születtek, mint ahogyan az erkölcsi elvárásoknak megfelelő utat járta a délvidéki magyar sajtó is, amikor az időszerű társadalmi kérdésekre hol történeti széttekintés, hol európai számvetés formájában fölkinálta a maga válaszait. A főgimnáziumok és középiskolák tudós tanárai – akiknek az esetek többségében a hírlapok arculatának meghatározásában is döntő szerepük volt – fedezték fel először a tudás és az ismeretek közösségformáló erejének jelentőségét, s ehhez médiaként az irodalmat használták. Az iskolai katedrák körül és a sajtó lapjain jelent meg először az a szellemiség, amely nemzeti irányultsága révén alakította és formálta az emelkedő polgár önismeretét és öntudatát.

Dolgozatom elkészítése során hasznos tanácsokkal és útmutatással mentorom, Dr. Toldi Éva látott el, akinek az irodalomtörténeti munkáiban megjelenő irodalomszemlélet és irodalomértelmezés számomra mindenkor példaként szolgál. Gondos odafigyeléséért hálával és köszönettel tartozom. Köszönöm Dr. Csányi Erzsébet tanszékvezető tanárnak, hogy választott témámban lehetőséget biztosított doktori értekezésem elkészítéséhez. Úgyszintén köszönettel tartozom Pastyik Lászlónak, aki az Országos Széchényi Könyvtár olvasótermeiben fölmerült gondjaim és kétségeim rengetegében baráti jóindulattal eligazított. Mindhármukban a Bácska és a Bánság XIX. századi története tekintetében lelkes pártfogóra leltem. És köszönöm feleségemnek, Györbiró Ildikónak, hogy volt kellő türelme és szeretete az elmúlt éveket velem az irodalom csodálatos világában eltölteni.

A gimnáziumok és a tudós tanárok szerepe a bácskai és a bánási magyar polgári kultúra megteremtésében

A kiegyezést követő, a polgári Magyarországot építő lázas törvényalkotási folyamatok során az Eötvös József által kidolgozott, és az országgyűlésnek benyújtott törvényjavaslat elfogadását követően az 1868. évi XXXVIII. népoktatási törvény kihirdetésével született meg a modern magyar oktatásügy, az ifjúság nevelésének az a tudományos-pedagógiai rendszere, amely a nemzeti hagyományok értékeire építette az új nemzedékek szellemi fölkészítését. Eötvös 1871-ben bekövetkezett váratlan halálát követően további négy kultuszminiszter – Berzeviczy Albert, Trefort Ágoston, gróf Csáky Albin és a feledhetetlen emlékű Wlassics Gyula –, és jól kiválasztott munkatársaik – mindenként előtt Kármán Mór, Fináczy Ernő, és az *Új Korszak* címen hetilapot alapító Schwarcz Gyula – voltak a kiegyezést követő fél évszázad népoktatási és középiskolai rendszerének kimunkálói. Törvények és miniszteri jóváhagyással bíró programok hosszú sora született ebben az időben, amelyek az iskolarendszer megteremtésén túl a tananyag szerkezetét, a pedagógusok felkészültségét és a tankönyvekkel szemben elvárt követelmények rendszerét is megteremtették. A káptalani iskolák *historia scholasticájától* közel egy évezred vezetett a magyar nemzeti tantervhez.

Mészáros István *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948* (1988) című, forrásértékű művében ugyanis a középkori káptalani iskoláktól eredeztette a magyarországi oktatás történetét, kiemelt jelentőséget tulajdonítva a Szent István korától, az 1030-as évektől kezdve működő székesfehérvári és a csanádi káptalani iskoláknak, hangsúlyozva, hogy kezdetben a római-latin rítusú kereszténységgel együtt – főként Erdélyben és a Tiszántúlon – bizánci-görög rítusú egyházi közösség is élt az újonnan szerveződő ország területén. A Maros-vidék ura, Ajtony hajdani birodalmának központjában, Marosvár – a későbbi Csanád – területén a bizánci-görög rítus bolgár-szláv változatát követő szerzetesrendnek alapított kolostort, amely azonban lázadó seregeinek leverését követően elenyészett a történelemben. Ajtony legyőzése után Csanád vezér Marosvártól nem messze, Oroszlámos helységben egy másik kolostort építtetett, és oda költöztette át a bolgár-szláv szertartású szerzeteseket. A XI. és a XII. század során a káptalani iskolákban a grammatika, a diktámen és a komputusz „komplex elméleti és gyakorlati” ismeretköreihez, és az énektanuláshoz új tananyag, a *historia scholastica* társult, ami nem más, mint a bibliai könyvekben szereplő történeti anyag feldolgozása és összefoglaló történelmi tanulmányként egybeszerkesztett tantárgy, hogy ezt követően egészen a XVII. századig ez a bibliai történelem alkossa „mindenfajta profán történelmi tájékozottságnak” az alapját (Mészáros 1988, 18–19). A magyarországi oktatás történetében fordulatot jelentett az 1309-ben tartott budai zsinat, amely határozatainak sorában előírta, hogy a nagyobb káptalani iskolákban a jogtudományt is oktatni kell, a grammatika-tanításon belül pedig foglalkozni kell a logikával is. „A hazai káptalani statútumaink említéseiből szilárd tananyagrendszer körvonalai állnak előttünk – írta a történész –: grammaticalia–logicalia–rhetoricalia–poeticalia–philosophicalia. A bölcséleti műveket leszámítva lényegében ez volt a középszintű tanulmányok anyaga a XIV. századi káptalani iskolákban” (Mészáros 1988, 20). Mire azonban kánoni szinten is kialakult a káptalani iskolák oktatási programja, a királyi, főpapi és főúri alapítású kolostorok

már sűrűn behálózták az ország egész területét, amelyekben bencések, ciszterciek, premontreiek, pálosok, ferencesek, dominikánusok és Ágoston-rendi szerzetesek a mohácsi vést követő középkori Magyarország összeomlásáig végeztek oktató-nevelői tevékenységet. Működésüket a XIV. századtól a mindennapi élet területén adódó adminisztrációs-közigazgatási feladatokat ellátó hiteles helyek egészítették ki.

Pálinkás József *Walter magisztertől a tudományegyetemig* című munkájában foglalta össze középkori iskoláink történetét. Rámutatott: Ajtony pogányainak lázadását leverve Csanád vezér, gondoskodott a marosvári szerzetesek sorsáról, áttelepítette őket Oroszlámosra, ahol új kolostort emeltetett a számukra, és biztosította további tevékenységüket. 1179-ben a ciszterci rend tagjai telepedtek le a Csanád egyházmegyei Egeresen, IV. Béla pedig Bélakúton (a későbbi Pétervárad) alapított számukra kolostort. Aracson a johannitáknak volt kolostoruk, Kanizsán és Felsőadorjánban „ismeretlen rendek telepedtek meg”. 1232-ben Ugrin kalocsai érsek telepítette le a ferenceseket, akik Szerémségben önálló magyar rendtartományt szerveztek. Kolostoraikban működő műhelyeik közül vidékünkön a bácsi a legismertebb. A középkori Magyarországon az első káptalani iskolák egyike a csanádi iskola volt. Csanád vára, melyet előbb Marosvárnak neveztek, a mai Magyarcsanád közelében feküdt a Maros mentén. 1028 körül, a Csanád egyházmegye megalakulásával egy időben kezdte meg munkáját az iskolájuk is, melynek első oktatóit – Walter magisztert és Henrik szerzetest – név szerint is ismeri a történetírás. Az 1232-ben Boszniából idetelepedett ferencesek rövid idő alatt alkalmazkodtak a lakosság életéhez, Bácsot a ferences „kistestvérek” – a minoriták – jelentős katolikus központtá alakították, és átvették a szellemi élet irányítását is. A középkori Magyarországon „a 15 székeskáptalani, azaz püspöki székhelyen megszervezett és 12 társaskáptalani, vagyis püspöki székhelyen kívül felépült gazdagabb egyház mellett működő iskola közül öt végezte oktató-nevelő munkáját az egykori Bácskában, Torontálban és Szerémségben. Ennyi káptalani iskolája a középkori magyar állam nagyobb országrészeinek sem volt” (Pálinkás 1984, 9–17).

A XV. század elejétől – a városok kialakulásával és fejlődésével párhuzamosan – megjelentek a városi iskolák is, melyeknek oktatási programjában a helyi hivatalnok-, iparos- és kereskedőlakosság felső rétegének igényei érvényesültek. A mezővárosokban és a szabad király városokban az iskola egyházi irányításába egyre nagyobb beleszólási jogot szerzett a rendre kegyúri jogokat gyakorló helyi földesúr is. Az európai színvonalú oktatást biztosító első városi plébániai iskolák Sopronban, Kassán, Lőcsén, Selmecbányán, Zólyomban, Kolozsvárt, Besztercén, Nagybányán és Brassóban létesültek, s a polgárosodás szempontjából sem mellékes, hogy e városok zömében a lakosság anyanyelve a német volt. Csak a XV–XVI. század fordulóján jutottak el az Alföld fejlettebb mezővárosai – Szeged, Debrecen, Szikszó és Pápa – hogy városi plébániai iskolái is megfelelhettek a szélesebb művelődési elvárásoknak. Magyarországon tehát a középkori értelmiség alapműveltsége – „amelynek birtokában érvényesülni lehetett különféle egyházi és világi területeken” – a káptalani, majd a városi plébániai iskoláiban volt elsajátítható. Mészáros István szerint: „ennek az általános műveltségnek a törzsanyaga – a nyugat-európai országokban éppen úgy, mint nálunk – lényegében *egy idegen nyelv, a latin nyelv megtanulásával volt kapcsolatos*. [...] Ez az alapműveltség volt a középkori klerikus műveltség bázisa, központi magja, szilárd alapja, amely a középkori klerikust sokféle egyházi és világi feladat elvégzésére tette alkalmassá” (Mészáros 1988, 25). A latin nyelv ismertének alapján a XV. századról a XVIII. század második feléig terjedő időszakban azután, a fokozatosan teret hódító humanizmus, az új, emberszemponú, világi irányultságú eszmerendszer az antik – az ógörög és a római latin – klasszikus szerzők műveiben találta meg egyik leggazdagabb ihlető forrását. „A humanista pedagógia teoretikusai szerint – írja az oktatástörténész – az ókori latin és görög szerzők alkotásaiban, illetőleg az ő szellemükben alkotó korabeli humanista írók és költők könyveiben kell elmélyülniük az erre alkalmas ifjakkal. Ezáltal – vélték a humanista pedagógusok –

nemcsak bensőséges esztétikai élményekben részesülhetnek, de e mély élmények egyre bővülő során keresztül az emberhez illő és méltó felnőtt életére is előkészülnek” (Mészáros 1988, 27). A kor uralkodó meggyőződése szerint: „A jelentől távoli, ókori világ problémáival való foglalkozás az emberben szunnyadó összes emberi érték kibontakoztatását, felszínre hozatalát és csiszolását eredményezi” (Mészáros 1988, 47).

A XV. század végétől kezdődően Magyarországon a humanista iskola a városi káptalani iskola *schola minor* tagozatában, illetőleg a humanista városi-plébániai iskolákban létrejött gimnáziumokban – elsősorban Esztergom, Pécs, Nagyvárad, Gyulafehérvár, Győr és a budavári Boldog-asszony templom iskoláiban – teremtett magának otthont. Ez volt a nyomtatott tankönyvek megjelenésének a kora is, a budai könyvkiadók 1507–1523 között különféle európai szerzőktől „tucatnál több latin nyelvű iskoláskönyvet, főként grammatikai tankönyveket” jelentettek meg, aminek döntő szerepe volt abban, hogy a XVI. század végére „a humanista műveltséganyag tananyagká szerveződött”, mi több: e tananyag tartalma lényegét illetően változatlan maradt, és hosszú évszázadokon keresztül – egészen a XX. század első két évtizedéig – meghatározza a középszintű oktatás törzsanyagát (Mészáros 1988, 30).

A gimnáziumokban és a jezsuita, majd a piarista akadémiák bölcséleti fakultásain – az antik világ klasszikus szerzők műveinek tanulmányozása során – tizennyolcadik életévükig a tanulók kimerítően foglalkozhattak az ókori mitológiák és a történelmi események lényegi tartalmával. Ennek volt a logikus következménye, hogy a XVII. század első felében jelentkezett az ókori történelem után követő korszakok megismerésének az igénye is, illetve, hogy az ókor földrajzát kiegészítsék a későbbi korok és a jelen korszak földrajzával. Ekkor került a bölcséleti tagozatok tanrendjébe a világtörténelem és a világföldrajz. 1735-ben *Instrukcio privata seu typus cursus annui pro sex humanioribus classibus* címmel fogalmazódott meg Magyarországon az első, a jezsuita iskolák számára kidolgozott, hivatal által is elfogadott „tanterv és utasítás”; s ebben a hivatalos rendelkezésben jelent meg először a gimnáziumok számára a történelem és kísérő tárgya, a földrajz. Ezt megelőzően az eperjesi evangélikus akadémia bölcsélet-tagozatának 1667-i tanrendjében, majd az evangélikusok pozsonyi gimnáziumának Bél Mátyás által összeállított 1714-i tanulmányi rendeletében, később pedig a debreceni nagygimnázium 1771-es tantervében, a *Methodusban* szerepelt tantárgyként a történelem és a földrajz. Mészáros István fontosnak vélte kihangsúlyozni, hogy az 1740-es évektől – a magyar fölvilágosodás mentén felerősödő nemesi ellenállás következtében – lehetőség nyílt egy, a „*nemesi nemzet történetén alapuló sajátos nemzeti magyarságtudat kialakulására*” is, s ennek kiteljesedését nem utolsó sorban a gimnáziumokban és bölcséleti-tagozatokon folyó oktatás tette lehetővé (Mészáros 1988, 37). Történelmileg így alakult, hogy a XVI. század végétől 1777-ig – a Ratio Educationis kihirdetéséig – majd azt követően egészen 1850-ig az általános műveltségnek megszerzésének három, egymásra épülő, egyre szélesedő köre: a kisgimnázium, a nagygimnázium, és az akadémiai bölcsélet-tagozat nyújtotta ismeretanyag volt.

A XVII–XVIII. század során a középkori skolasztikus ismeretanyagnak a klasszikus antik hagyományok tanulmányozása nyomán történő kiszélesedése és megújulási törekvése hozta magával a történelmi-földrajzi tudásanyag felé történő tájékozódás igényét, s a humanista műveltség „szétterülése” során a nemesi és a polgári értelmiség körében – nem utolsó sorban a nyugat-európai országokban szerzett tapasztalatok mentén – jelentkezett az igény, hogy az anyanyelv és a nemzeti történelem is kapjon helyet a bölcséleti tagozatok tananyagában. Nem véletlen persze, hogy az új tudományok helyet kerestek maguknak a régi rendszeren belül, komoly jelzése volt ez a megújulás igényének. A középkortól öröklött oktatási rendszer komoly és határozott megújítására Magyarországon az első állami iskolaügyi szabálykönyv, az 1777. augusztus 22-én kiadott királyi rendelkezés, a *Ratio Educationis* (Oktatási-Nevelési Rendszer) szellemében került sor. Mészáros István másutt így

fogalmazott: „E korszakalkotó dokumentum megjelenése zárja le e korszakot, pontosabban: ez nyitja meg a magyar iskolaügy fejlődésének újabb szakaszát, az újonnan szervezett állami oktatásügyi szervek tisztségviselőit is arra ösztönözte, hogy mind az egész hazai iskolarendszert, mind pedig az egyes iskolatípusok tartalmi és szervezeti kereteit továbbfejlesszék” (Mészáros 1981, 407).

Kosáry Domonkos egyik tanulmányában a *Ratio Educationis* a felvilágosult abszolutizmus termékének tekintette. Az európai fejlődésben megkésett „peremzónák” egyik legszembetűnőbb politikai törekvésének tekinti a központi hatalom felülről irányított modernizációs szándékát, arra irányuló igyekezetét, hogy a társadalmi-politikai rendszer hibáit kijavítva, a reformok útján megvalósított korszerűbb és hatékonyabb, államszervezetet, versenyképes kereskedelmi, gazdasági, közigazgatási és tudományos intézményeket teremtsen. „A Habsburg Monarchia vezetését Poroszország sikere, rivalitása, két vesztes sziléziai háború tapasztalata szorította rá arra, hogy elavult szervezetét hatékonyabbá, olyanná próbálja tenni, amely erőforrásait jobban tudja hasznosítani – írta Kosáry Domonkos. – Ehhez szükség volt képzett hivatalnokokra, államigazgatási, pénzügyi, műszaki, gazdasági szakemberekre, de jobban termelő, teherbíróbb népeiségre is” (Kosáry 1996, 35). Az ebbéli igyekezet elsősorban az oktatásügy reformját tette elodázhatatlanná, ezen belül is mindenképp az egyház iskolák feletti monopóliumának háttérbe szorításával, az állami felügyelet és irányítás megteremtése volt a cél, azért, hogy a közvetlen befolyás érvényesítésével az európai versenyhez *hasznos állampolgárokat neveljen*. Az átszervezés sok évtizedes folyamatának egyik legfontosabb állomása tehát a *Ratio Educationis* volt, amely a magyarországi közoktatás „első átfogó, állami szabályozásának” tekinthető, és amely Ürményi József kancelláriai tanácsos és munkatársai fogalmazásában, királyi rendeletként látott napvilágot. Az új rendszer a korábban, 1733-ban feloszlott jezsuita rend kisajátított vagyonából szerzett pénzforrásokkal külön tanulmányi, illetve egyetemi alapot létesített. Magyarországon nyolc, Horvátországgal együtt kilenc tankerületet jött létre, tekintélyes főigazgatók vezetése alatt.

A Mária Terézia által kiadott rendelet tehát állami felügyelet alá vonta az oktatási rendszer működését, kiépítette az egységes iskolarendszert, és a tantervben – szigorúan meghatározott keretek között – teret biztosított a korszerű európai eszmeiség, a fölvilágosult szellemiség érvényesülésének; ugyanakkor a birodalmi gondolkör jegyében kötelező tantárggyá tette a német nyelvet. Nem szerepelt viszont kötelező tantárgyként a magyar nyelv, holott a megelőző évtizedekben már történtek számottevő kísérletek az anyanyelvnek a jelesebb hazai iskoláinkban történő bevezetésére. Jogos igénynek tartotta viszont az alsó osztályokban a „segédnyelvek”, a birodalom területén élő nemzetiségek nyelvének a használatát, melyek sorában a többi „hazai nyelvek között” a magyar is szerepelt. Ezt korrigálta II. József halálát követően, a II. Lipót által kiadott 1790-i királyi rendelkezés, mely a radikális köznemesi nemzeti program követelményeinek engedve elismerte Magyarország önállóságát, és elfogadta, hogy az ország hivatalos nyelve a magyar. Ezzel egyidőben Magyarországon az oktatás erőteljes fejlődésnek indult: 1770-re teljesen kiépült a selmeci Bányászati Akadémia, 1776-ban felállítottak öt „királyi akadémiát” ahol részben építészetet, mezőgazdasági, közigazgatási, részben jogi, pénzügyi és közigazgatási ismereteket nyújtottak, hivatalnokokat neveltek, 1782-től pedig Tessedik Sámuel evangélikus lelkész szarvasi „szorgalmatossági” iskolája mellett lépések történtek a felsőoktatás megteremtésére is. Mindez érdeke volt a bécsi udvarnak, de érdeke volt Magyarországnak is, amely – Mária Terézia eredeti szándékától teljesen függetlenül – ily módon 1848-ra egy olyan jól képzett szakértelmiségi gárdával rendelkezhetett, amely nélkül polgári állam nem működhetett (Kosáry 1996, 37). „A hazai politikai-társadalmi élet latinságán – II. József németesítő intézkedéseinek rövid, sikertelen közjátéka után – az 1790–1791-i országgyűlés határozata ütött először rést: ekkor deklarálták, hogy az országgyűlés jegyzőkönyveit ezután magyarul és

latinul kell vezetni, az országgyűlési tárgyalások nyelve ugyancsak a magyar és a latin. Ekkor született az első magyar törvény a magyar nyelv iskolai oktatásáról” – olvasható Mészáros István magyar oktatás történetéről írt könyvében (Mészáros 1988, 66). Az 1790–1791-i XVI. törvény szerint, hogy „a magyar nyelv jobban terjedjen és kiműveltessék”, a magyar nyelv és stilsztika oktatására a gimnáziumokban, az akadémiákon és az egyetemen külön tanárt kell alkalmazni. Az 1792. évi VII. törvény pedig már úgy rendelkezett, hogy a magyar nyelvet a gimnáziumokban rendes tantárgyként kell oktatni. Ezt azonban – sok egyéb mellett – csak az 1806-ban kiadott (második) *Ratio Educationis Publicae* váltotta be, melynek révén a magyar nyelv végre megkapta az őt megillető rangot és szerepet. Már nem csupán egy segédnyelv volt a többi segédnyelv között. „Teljes igyekezettel arra kell törekedni, hogy a magyar nyelv oktatása a többi tantárggyal együtt fokozatosan haladjon előre” – áll az 1806-i Ratio 40. §-ában. De még mindig nem külön tantárgy! A rendelkezés szerint „a tanárok amikor a latin nyelvet, a latin klasszikus szerzők műveit, azután a történelmet, a földrajzot és a tudományok többi fejezeteit oktatják, ne csupán tanítványaik anyanyelvét, hanem a magyar nyelvet is használják azok kedvéért, akik e nyelvet még nem eléggé ismerik, még nem beszélik”. Az 1806-i *Ratio Educationis* e paragrafusával – amelynek alapja az 1790–1791. évi XVI. és az 1792. évi VII. törvény – kezdődött el a rendszeres középiskolai magyar nyelvtan-tanítás első szakasza. „Magyarország határain belül a magyar állam hivatalos nyelvét tanítani kell a középszintű iskolák összes – magyar és nem magyar anyanyelvű – tanulói számára” (Mészáros 1988, 67–68). Ez volt az első törvényes állami intézkedés, amelynek nyomán Magyarországon a középszintű iskolákban különleges, kiemelt szerephez jutott a magyar nyelv.

Kosáry Domonkos szerint: a felvilágosult abszolutizmus II. József halálával, 1790-ben egyszerre véget ért, de nem ért véget a felvilágosult rendi mozgalom, amelynek Bessenyei György és társai voltak a központja. „Az udvar úgy látta, hogy jó volna az eredeti Ratiót (1777) konzervatív irányba módosítani”, ezért a helytartótanács Szerdahelyi György Alajos pesti egyetemi tanárt bízta meg az ún. második *Ratio Educationis* (1806) elkészítésével, amely már világosabb rendszerben, „áttekinthetőbb, könnyebben oktatható tanrendszert írt elő”, csökkentette viszont a reális tárgyak óraszámát, helyettük megerősítette a latin nyelv és a klasszika-filológia vezető szerepét (Kosáry 1996, 41). Ez az időszak a rendi nacionalizmus kor volt, amely azután közvetlenül vezetett a magyar reformkor politikai mozgalmához.

Az 1806-i (második) *Ratio Educationis* – mely már az udvar és a magyar nemesség kompromisszumának az eredménye volt – fél évszázadon át, egészen 1850-ig meghatározta a magyar közoktatás ügyét, történetének alakulását. 1806-tól a közben négyosztályossá vált kisközpontokra épültek a poétika-retorika osztályai, a nagyközpont tehát hatosztályos lett, ennek folytatása volt az akadémiák bölcsélet-tagozata mely továbbra is két évfolyamos maradt. A négyosztályos kisközpontban heti tíz órában, együtt a magyar nyelvvel és az anyanyelvvel tanulták a latin nyelvtant; a harmadik-negyedik osztályban heti három órában Magyarország történelmét oktatják. A négy osztály után a nagyközpont ötödik osztályában heti tizenegy órában tanulták a retorikát összevonva a logikával, közben a görög klasszikus szerzők műveit tanulmányozták, régiségtant tanultak és stílusgyakorlatokat végeztek, ugyanakkor Magyarország történelmét is heti két órában tanulták; hatodik osztályban heti tizenegy órában a poétikát és retorikát a logikával összevonva tanulták, a római latin szerzők klasszikus műveinek olvasása mellett régiségtant tanultak, és poétikai-retorikai stílusgyakorlatokat végeztek, Magyarország történelmét pedig ugyancsak heti két órában hallgatták. Az akadémiák bölcséleti tagozatán Magyarország történelmét heti öt órában tanulták.

A reformkor – mely Széchenyi István *Hitelének* megjelenésétől (1830) számítható – „felpezsdült nemzeti szelleme” erőteljesen befolyásolta a magyar nyelvű oktatást szorgalmazó törvények megalkotását, és a „kiművelt emberfő” fontosságát hangsúlyozva egyre

hangosabban követelte a magyar szellemiségű tananyag, valamint a magyar nyelvű tankönyvek teljes körének bevezetését. „A nemzeti liberális reformmozgalom úgy gondolta, hogy a régi, történelmi Magyarországot magyar polgári nemzetállammá lehet átalakítani, és ezt a polgári szabadság megadása mellett, az iskolák magyarosításával is elő lehet segíteni” – fogalmazott Kosáry Domonkos (Kosáry 1996, 44). Az 1830. évi VIII. törvény elrendelte, hogy a bíróságokon magyarul kell a magyarul indított pereket lefolytatni, és ezzel párhuzamosan a magyar közhivatalokban megkövetelték a magyar nyelvtudást és a hivatalos nyelvhasználatot. A többségében magyar lakosságú vidékek iskoláiban már nemcsak magyarul tanították a tantárgyakat, hanem egyre szélesebb körben használták a legkiválóbb tanárok által írt és szerkesztett magyar nyelvű középiskolai tankönyveket is. Mészáros István *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948* című könyvében a reformkor idején fölvirágzó iskolapolitikáról írta: nyilvánvalóan korszerűtlen és helytelen eljárás lenne, ha a kor közoktatás-szervezőitől mai igények alapján támasztott elvárások mentén kérnénk számon a nemzetiségi iskolák létesítését. Az 1830-as, 1840-es évek alatt „nyilván azért nem nyúltak ehhez a megoldási módhoz elődeink, mert az évszázadokon át bevált, hagyományos hazai (és európai) szokást vélték továbbra is helyesnek alkalmazni: az alsó osztályokban a tanulók anyanyelvét használták (ez számos városban egy-egy osztályban több nemzetiségi nyelvet is jelentett), s közben a tanulók megismerkedtek az oktatás hivatalos (1844-ig latin, 1844-től magyar) nyelvvel, majd a nagygyimnáziumi osztályokban már rátértek a hivatalos nyelven történő oktatásra. E módszerrel elérhető volt, hogy a tanuló elsajátított egy nyelvet (a latint, illetőleg a magyart), amelyre neki feltétlenül szüksége volt. De a legfőbb szempont ekkor e módszer alkalmazásában mégis a magyar nyelv elterjesztése volt” (Mészáros 1988, 75).

A szabadságharc leverését követően a megtorlás első napjaiban, 1849 őszén jelent meg Bécsben az osztrák örökös tartományok (tehát az egész birodalom) számára megfogalmazott, a középszintű oktatás új rendjét megállapító szabályzat, az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich* (Szervezési tervezet) mely az elszámoltatásra váró Magyarországra nézve is kötelező érvénnyel bírt. Köte Sándor *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918)* című munkájában az *Entwurf*ot az osztrák önkényuralom központisítást célzó politikája egyik hathatós eszközének tekintette. Az 1851 után létrehozott Birodalmi Tanács az alkotmányosságnak még a látszatát is felszámolta: megalkotta a közigazgatás új rendszerét, ezen belül pedig eltörölte a helyi önkormányzatokat, és felszámolta a helyi döntéshozás lehetőségét is. A Bach-rendszer közoktatás-politikája közvetlenül szolgálta az abszolutizmus megerősítését: határozottan fordult szembe az 1848–49-es évek magyar forradalmi hagyományaival és a reformkor nemzeti és polgári követelményei alapján megfogalmazott, független magyar közoktatás-politika megteremtésére irányuló törekvéseivel. Bécs „a tanügyigazgatást, az egész magyar iskolarendszert, az iskolai oktatást és nevelést az összbirodalmi egység létrehozásának szolgálatába állították. A diákság és tanítóság haladó mozgalmait likvidálták. A forradalom idején irányító szerepet játszó pedagógusokat börtönbe vetették, besorozták a hadseregbe, vagy alkalmatlannak nyilvánították”. Azokat a tanítókat pedig, akik részt vettek a szabadságharcban, eltiltották a tanítástól, az sem ment ritkaságszámba, hogy a középiskolát is bezárták, vagy egyszerűen megfosztották a nyilvánossági jogtól.

Köte Sándor a továbbiakban így fogalmazott: „Az *Entwurf* által hazánkban bevezetett gimnázium szervezeti, tartalmi és módszertani vonatkozásban előrelépést jelentett a korábbi hazai középiskolákhoz viszonyítva. Egyben azonban szakítást jelentett a haladó hazai hagyományokkal. A középiskolai oktatásnak Apáczai, Tessedik által kidolgozott rendjével, a magyar felvilágosodás híveinek és a reformkori politikusoknak és pedagógusoknak azzal a törekvéssel, hogy a középiskolai oktatás tananyagába – az általános műveltség keretébe – beiktassák a mindennapi élethez, a gazdálkodáshoz szükséges és hasznos ismereteket. Ezzel a

megkezdődött középiskolai – pontosabban szólva a gimnáziumi – oktatásunk elszakadása a gyakorlati élet követelményeitől, és ez az elkövetkező században legnagyobb problémája lett ennek az iskolatípusnak” (Köte 1975, 20).

Az 1849-ben kiadott *Entwurf*, mely világosan kifejezésre juttatta a monarchia németesítő törekvését, az összbirodalmi szellemnek megfelelően alakította át a középfokú oktatást. Lényege, politikai üzenete ugyan a magyarországi iskolák ellenőrzés alá vonása volt, a kései oktatástörténészek azonban idővel számos részletéről elismerően szóltak. Az *Entwurf* javára írták egyebek mellett, hogy a korábbi hatosztályos gimnázium és az akadémia bölcsélet-tagozat összevonásával létrehozta a nyolc osztályos gimnáziumot, amely ettől kezdve két, önmagában is egységesen megszervezett tananyagú tagozatból – az I–IV. osztályból álló algimnáziumból, és a további négy osztállyal teljes gimnáziumból – állt. Meghatározta továbbá az egyes iskolatípusokban a tanárok számát is, így a gimnázium legfeljebb tizenkét, az algimnázium legfeljebb hat tanárral működhetett. Ugyanakkor a középszintű (humán) képzettséget biztosító gimnázium mellett létrehozott egy másik, ugyancsak általánosan képző új középszintű oktatási intézményt, a reáliskolát. És aminek igazán csak a kiegyezés után, a tudományos élet területen mutatkozott meg a jelentősége: az *Entwurf* elrendelte, hogy az iskolai értesítőkben ezután a tanárok tudományos tanulmányait is közölni kell. Továbbra is megmaradt azonban a szerb és a román ortodox iskolák tanügyi autonómiája, melyet korábban az 1848-i XX. törvény biztosított, s amelyet később az 1868-i IX. törvény is érintetlenül hagyott (Mészáros 1988, 86). Köte Sándor szerint az *Entwurf* „neveléstörténeti jelentősége abban van, hogy a polgári fejlődés követelményeinek szem előtt tartásával új alapokra fektette a középfokú oktatást” (Köte 1975, 24). Szajbély Mihály ugyanakkor rámutatott: az 1849-es osztrák oktatási törvény javára írható, hogy „a birodalom egységesítését sem egyszerűen a germanizálással, hanem a határai között létező nyelvek és kultúrák egymással való kölcsönös megismertetésével szándékozott elősegíteni” (Szajbély 2005, 328).

A nemzetiségek igényei 1860-as évek elején egyre határozottabban kerültek a politika előtérbe. Az 1861. október 5-én kiadott (13.583. számú) helytartótanácsi rendeletben egy korábbi kérelemre adott válaszként olvasható: „Kegyelmes királyi udvari rendelettel egyszersmind az iránt is meg lévén ezen igazgató kormányzék [ti. a Helytartótanács] bízva, hogy a köztanodák újraszervezésénél az egyes tanintézetekre nézve teendő részletes intézkedések alkalmával a tannyelvet illetőleg akképp intézkedjék, hogy a magyar nyelvnek, az azt, mint országlási nyelvet megillető helyből való elnyomása nélkül az országbeli különféle nemzetiségek méltányos igényei lehető kielégítést nyerjenek” (Mészáros 1988, 89). A megindult átszervezési folyamat fontos állomása volt az 1861. október 21-i (58.244. számú) helytartótanácsi rendelet, mely az állami tanügyigazgatás keretébe tartozó (katolikus) gimnáziumokat két részre osztotta: az egyik csoport iskoláiban kizárólag magyar, a másik csoportban pedig – a nemzetiségektől függően – vegyes az oktatás nyelve. Az első csoportba tizennégy főgimnázium (Baja, Eger, Esztergom, Győr, Kassa, Kecskemét, Nagyszombat, Nagyvárad, Pécs, Pest-piarista, Rozsnyó, Szeged, Székesfehérvár, Szombathely) került, valamint további tizenkilenc algimnázium (Debrecen, Gyöngyös, Jászberény, Kalocsa, Kaposvár, Keszthely, Komárom, Kőszeg, Léva, Magyaróvár, Miskolc, Nagykanizsa, Nagykároly, Pápa, Sátoraljaújhely, *Szabadka*, Tata, Vác, Veszprém). Ezekben az iskolákban kizárólag magyarul folyt az oktatás. A rendelet szerint vegyes tannyelvűek azok a gimnáziumok, amelyekben „a tannyelv cél szerint és a közkívánathoz képest ugyan a magyar, de a helybeli s vidéki népesség nemzetiségi viszonyainál fogva az oktatások, magyarázatok, kikérdezések, leckefelmondások, feleletek a magyaron kívül más, a tanulók többsége által értett hazai nyelven is, minden kényszer nélkül azonban és szabadon történhetnek” (Mészáros 1988, 89). Ebbe a csoportba tizenhárom gimnázium – Arad (német, román), Besztercebánya (német, szlovák), Buda (német), Eperjes (német, szlovák), Lőcse (német, szlovák), Nyitra

(német, szlovák), Pest-királyi (német), Pozsony (német), Selmecebánya (német, szlovák), Sopron (német), Szatmárnémeti (román), Temesvár (német, román, szerb), Ungvár (rutén) – és hat algimnázium – Lugos (román), Máramarossziget (román), Nagybánya (román), *Nagybecskerek* (német, szerb), Szakolca (szlovák), Trencsén (szlovák) – került. E kimutatásban jelenik meg először a Délvidék két olyan intézménye – a szabadkai magyar algimnázium és a nagybecskereki magyar-német-szerb vegyes oktatási nyelvű, ugyancsak algimnázium – amelyeknek a későbbiekben jelentős szerepük lesz Magyarország déli területének szellemi fölzárkóztatásában.

1860-ban, az októberi diploma kihirdetése után lényegesen megváltozott Magyarországnak a Monarchián belüli közjogi helyzete, s ez az oktatás fejlesztése terén is új lehetőségeket biztosított a számára. Az oktatás fő célja továbbra is a magyar nyelv iskolán belüli helyzetének a megerősítése, továbbá a magyar történelem és földrajz súlyának megfelelő jelenlétének a biztosítása volt – amivel a magyar nemzeti szellemű középiskolai oktatás alapvető föltételeit kívánták megteremteni. Köte Sándor a már idézett *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918)* című könyvében Schwarcz Gyula reformtervezetének részletezésekor kiemelte: a kor kiváló tudósai és közéleti személyiségei fölismerték, hogy az államéletnek közművelődési alapon kell felépülnie, s hogy a bölcs közoktatás-politika az állam életének a gerincét képezi. Schwarcz Gyula és társai a közoktatás segítségével a polgári társadalom meghatározó intézményét kívánták megteremteni, ily módon tevékenységük az 1848-as pedagógusok radikális szárnya (Eötvös József és társai) által megkezdett munkásságának folytatását jelentette (Köte 1975, 28–29). Az 1861-es gimnáziumi tanterv heti tantárgyfelosztása terén tapasztalt módosulás is kedvező eredményeket mutatott: az I–VIII. osztályig a magyart négy, a latint (csökkenő) 8–4 órában, a görög nyelvet és irodalmat az V–VIII. osztályban két, a történelmet a III–VIII. osztályban 2–3, a földrajzot az I–III. osztályban heti két órában tanították, ami a korábbi gyakorlathoz képest lényeges eltérést mutat.

Eötvös József volt az, akinél már a reformkor idején *a nemzeti kultúra és a művelődés kérdése rendszerré formálódott*, és az államélet meghatározó részévé vált, ő volt az, aki társadalmi-politikai elképzeléseit a művelődés útján kívánta megvalósítani. Meggyőződése szerint az osztályok közötti ellentét fő oka nem szociális, sőt nem is vagyonszerű, hanem kulturális különbségből ered, ezért a nemzet fölemelésének az egyetlen módja az oktatási rendszert oly módon történő átalakítása, hogy az az osztályok közötti kiegyenlítődést szolgálja. „Fő és első teendő a népnevelés, mert teljes meggyőződésem, hogy a magasabb tudomány egy művelt népek egészséges talaján nyugszik” – vallotta akkor is, amikor 1868 nyarán benyújtotta az országgyűlésnek népoktatási törvényjavaslatát (Köte 1975, 42–43).

Az 1868. évi XXXVIII. népoktatási törvény kihirdetésével báró Eötvös József és társai megalkották az első, valóban a magyar nemzeti hagyományokra épülő közoktatási intézményt. Kelemen Elemér a XIX–XX. századi magyarországi oktatáspolitikai néhány sarkalatos kérdését tárgyaló *Hagyomány és korszerűség* című könyvében így fogalmazott: „A kiegyezés megteremtette a szükséges és elégséges politikai és közjogi feltételeket a magyar közoktatás időszerű és elkerülhetetlen modernizációjához, nemzeti és polgári jellegű átalakításához. Ennek a folyamatnak az alapját a népoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. törvénycikkkel Eötvös József rakta le, s ezáltal kijelölte az átalakítás általa helyesnek vélt irányát. Eötvös a népoktatással megalapozott nemzeti közműveltségben és a megreformált népoktatásra építhető közoktatási rendszerben a gazdasági és társadalmi fejlődésnek, a polgári jellegű politikai intézményrendszer megteremtésének előfeltételét s egyben fontos és hatásos eszközét látta” (Kelemen é. n. 98–99). Az új középiskolai oktatás rendszerének meghatározásakor Eötvösék visszanyúlt az *Entwurf* előtti hazai hagyományokhoz: a négy osztályos kisgimnáziumra épült az V–VI. osztály alkotta gimnázium, mit azután a líceum VII–IX. osztálya követett. E háromtagozatos, kilenc osztályos középiskola mellett

megtartották a hatosztályos reáliskolát is, azzal, hogy a gimnázium és a reáliskola első négy osztályának tananyaga között mindössze annyi volt a különbség, hogy a gimnáziumban a latin nyelvet is oktatják. A reáliskolából – különbözeti vizsgával – akadálytalanul át lehet menni a gimnáziumba; amivel a két iskola között az átjárhatóságot is biztosították. Ez azonban csak rövid életű volt, 1875-ben a gimnázium és a reáliskola is nyolcosztályos lett. Az újabb, 1883-i középiskolai törvény megfogalmazása szerint „mindkét iskolatípusnak az a feladata, hogy az ifjúságot általános műveltséghez juttassa és a felsőbb tudományos képzésre előkészítse. A gimnázium e feladatát a minden irányú humanisztikus tanulmányok, főleg az ókori görög és latin nyelv és irodalom tanulmányozásán keresztül, a reáliskola pedig elsősorban a modern nyelvek, a természettudományok és a matematika által oldja meg” (Mészáros 1988, 96). Köte Sándor ugyanakkor kiemelte: az 1883. évi XXX. törvény szerint a gimnázium és a reáliskola feladata, „hogy az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa, és felsőbb tudományos képzésre előkészítse”. Ezt az egységes feladatot a két iskola különbözőképpen oldja meg. A gimnázium „a minden irányú humanisztikus, főleg óklasszikai tanulmányok segítségével”, a reáliskola pedig „a modern nyelvek, a mennyiségtan és a természettudományok” segítségével (Köte 1975, 96).

A minisztériumi engedéllyel továbbra is működhettek a nem teljes gimnáziumok, ezért azután Magyarországon az 1920-as évek elejéig élt a (nyolcosztályos) főgimnázium, a (hatosztályos) gimnázium és a (négyosztályos) algimnázium elnevezés-változat. 1879-iki gimnáziumi tanterv az 1890-es években azután gyökeresen átalakult. Korábban az *Entwurf* írta elő – késő-neohumanista motivációval (Mészáros 1988, 101) – a görög nyelv és irodalom oktatását, melyen az 1890. évi XXX. törvény jelentősen változtatott: megszüntette a gimnáziumban a görög nyelv és irodalom kötelező tanítását, s biztosította a tanulóknak a választás lehetőségét: az V. osztálytól kezdve a görög nyelvet és irodalmat, vagy pedig a görögpótló tantárgyak valamelyikét tanulják. Az 1890-es évektől kezdődően egyre határozottabb igény mutatkozott a négyosztályos polgári iskolákra, ahol elsősorban az iparos és kereskedői értelmiséget nevelték. Sárossy Károly pancsovai tanár *A jövő polgáriskolája* című tanulmánya szerint az iskola elsőrendű feladata „az ország gerincét alkotó” polgárság szellemi és erkölcsi nívójának emelése, és a munkára való intenzív nevelés (Sárossy 1908, 8).

A kiegyezés után megalkotott 1868. évi XLIV. törvény (a nemzetiségi törvény) 17. § rendelkezett az iskolák tanítási nyelvéről. Eszerint a közoktatás, a közművelődés és a közjólét szempontjából az államnak a legfőbb célja a művelt állampolgárok nevelése, ezért a vallás- és közoktatásügyi minisztérium köteles „az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidék közelében anyanyelvükön képezhessék magokat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik.” E szabály alapján a vallás- és közoktatásügyi minisztérium – élve a nemzetiségi törvény 17. §-ában ráruházott joggal – az 1870-es évek elejétől a legtöbb középiskolában ismét a magyar oktatási nyelvet vezette be, az alsó osztályokban újra segédnyelvvé minősítve a nemzetiségi nyelvet (Mészáros 1988, 91). A kiegyezést követő évtizedekben a balázsfalvi, a belényesi és naszódi görög katolikus iskolákban, valamint a brassói és a brádi ortodox iskolákban tanítottak románul, szerbül pedig az újvidéki ortodox gimnáziumban.

Kelemen Elemér *Ezeréves a magyar iskola* című munkájában úgy ítélte meg, hogy magyar politika a kiegyezést követő évtizedek oktatásügyi szabályozása során – melyben Eötvös József 1868-as népoktatási törvénytervezete a megvalósítható legmagasabb színvonalat jelentette – megteremtette a modern polgári közoktatási rendszer alapintézményét, és kialakította a tanügyigazgatás új szervezetét. A korszak oktatási tárgyú törvényei alapvetően liberális szelleműek voltak, azonban mind a közoktatás tartalmát, mind pedig irányítását illetően „már az 1870-es évektől felfigyelhetünk a liberális elvek és gyakorlat korlátozására irányuló állami törekvésekre, elsősorban a nemzeti szempontok

túlhangsúlyozására, a nemzetiségi érdekek és mozgalmak korlátozására, visszaszorítására” (Kelemen é. n. 5). Úgy ítélte meg, hogy a korszak iskolaügyének és a tanügy szabályozásának során az 1870-es évektől fokozatosan felerősödött, és a századfordulóra meghatározóvá vált az államnyelv „erőszakos terjesztésének szándéka” és az „állami ellenőrzés és befolyás” erősítése a nemzetiségi iskolák felett. Kelemen szerint ez azzal magyarázható, hogy a magyar politikában ekkor megváltozott az állam szerepének értelmezése. Amennyiben ez így van, akkor ez feltétlenül a kisebbségi közösségek, a nemzetiségek egyre határozottabb nemzetállami törekvéseivel magyarázható.

A nemzedékről nemzedékre szálló eszmék

A középiskolai tanterv

A korabeli tanterv-építő kísérletek sorának kudarcát követően 1873-ban Trefort Ágoston vallási és közoktatási miniszter utasítására az Országos Közoktatási Tanács¹ által kinevezett bizottság megkezdte az új – 1879-ben elfogadott és miniszteri rendelettel kihirdetett – középiskolai tanterv kidolgozást. A bizottság munkájának elméleti megalapozását a korábbi tantervelméleti munkássága lapján országosan is elismert Kármán Mór – Eötvös József kultúrpolitikai elképzelésének hű követője –, a *Magyar Tanügy* című folyóirat szerkesztője végezte el.² A tantárgyanként külön tevékenykedő bizottságokban a kor legkiválóbb tanárai, elismert tudósok vettek részt: a magyar nyelv és irodalom tárgyát Greguss Ágost, Névy László, Simonyi Zsigmond képviselte, a klasszikus nyelveket Bartal Antal, a német nyelvet Heinrich Gusztáv, a történelmet Cherven Flóris, Hajnik Imre, Marczali Henrik, a földrajzot Hunfalvy János, a természetrajzot Paszlavszky József, Staub Mór, a rajzoló geometriát Keleti Gusztáv, a fizikát Stoczek József, a matematikát König Gyula és Lutter Nándor (Felkai 1985, 6). A polgári átalakulás jeles alakjai voltak ők, akik világosan fölismerték, hogy a nemzetért munkálni most már nem politikai mozgalmak keretében, hanem – kinek-kinek lehetőségei és képességei szerint – hétköznapi munkával lehet. A kiegyezést követően a békés építkezés és fejlődés kora következik, és e korszak megköveteli a részletekbe hatoló szakmunkálkodást: mindennél magasabbra taksálja a szakmai tudást és az ismereteket.

¹ „Az Országos Közoktatási Tanácsot (OKT) 1871-ben hozta létre a Vallási és Közoktatásügyi Minisztérium. Hatásköre eredetileg kiterjedt a felsőoktatásra is, de 1874-ben kivették a hatásköréből. Az 1890. évi szervezeti szabályzat szerint munkaköre elsősorban a népiskolákra, középiskolákra, az alsó és középfokú szakiskolákra terjedt ki. Feladatai között szerepelt a tankönyvek és tanítási eszközök véleményezése. A tanács tagjai ettől az időtől kezdve lehetőséget kaptak az iskolák látogatására, a közvetlen tapasztalatszerzésre. A tanács személyi összetétele is változott, 1890 után 6 állandó és 20 három évre választott tagból állt, ezenkívül voltak a miniszter által kinevezett tagok és tisztségviselők.” Egy időben Beöthy Zsolt is volt ügyvezető elnöke. (Köte 1975, 281–286)

² Kármán Mór pályáját Faludi Szilárd rajzolta meg *Kármán Mór válogatott pedagógiai művei* (1969) című, általa szerkesztett kötet bevezetőjében. Rámutatott: Kármán nemzetértelmezése a nagy reformnemzedék, Széchenyi István és Eötvös József „örökségén tájékozódott”. A modern, polgári Magyarország művelt tanárnemzedékek egész sorát nevelte, s emellett, hogy megfogalmazta az új iskolarendszerben érvényesülő oktatási programot, új irányt adott a tankönyvirodalomnak is, a tankönyvírást az irodalomtörténeti tudományosság szintjére emelte. A szegedi piarista gimnáziumban fejezi be tanulmányait. Pályatársai följegyezték róla, hogy 1860-ban a filozófia tanárának megbízásából ő fordítja le az egyes leckéket a magyarul alig értő, bánáti német anyanyelvű tanulók számára. Jutalmul a filozófiából soha nem kell felelnie. Tanulmányai végeztével 1871 augusztusában kinevezték a budapesti tanárképző intézet filozófia és a pedagógia tanárává, egyszersmind a gyakorlógimnázium pedagógiai vezetőjévé is. Részt vett a Magyar Tanügy szerkesztésében, évekkal később pedig a szakmai folyóirat főszerkesztője lett. 1873-tól az Országos Közoktatási Tanács titkára volt. Az oktatás terén a liberális tradíció tekintetében Eötvös Károly és Pulszky Ferenc körében jelölhető ki a helye. Tágabb széttekintéssben a kor jelentős, s immár modern értelemben hivatásos szaktudósai, a Simonyi Zsigmondok, Marczali Henrikek, Lenhos Józsefek körében. (Faludi 1969, 6–10)

Kármán Mór történelemfilozófiájának lényege, hogy a történelmi fejlődésfokok meghatározása az érvényes erkölcsi tartalmak alapján történik. „Nem külső tényezők hatásában, hanem legelőbb is a lelki működés módjában, a szellemnek saját maga termékeiben, a nemzedékről nemzedékre szálló eszmékben véljük lelhetni a népek és egyének sorsa felett döntő hatalmat. Munkásságában maga a lélek átalakul; az ember gondolkodása és érzelme önnönmagában, szerzett tartalmában bírja leghatásosabb rugóit a folyamatos változásnak, szóval fejlődésnek” (Kármán 1909, 46–47). Életművében a művelődéspolitikai egyben hosszú távú pedagógiai politikaként jelentkezett. A pedagógiát teljes mértékben műveltségtudománynak tekintette: tárgya a műveltség, feladata a korabeli, addig elért műveltség fő összetevőinek, tényezőinek értelmezése – Kármán szavával: méltatása. „Nála az erkölcsi cél nem lebeg a történelem és az emberek feje felett, hanem történelmi termék, emberek műve, és koronként változik is az emberek történelmi tevékenysége által elért kulturális haladás értelmének, belső tartalmának megfelelően. Az ő etikája a népek szükségyszerű társadalmi fejlődéséből, változó korok történelmi vívmányaiból, a reális kultúrában testesülő korszellemből veszi fundamentumát. [...] *Így jut el egyébként Kármán ahhoz az állásponthoz is, hogy az ő korában éppen a nemzeti eszme, a nemzeti kultúra adja az erkölcsi nevelés fő tartalmát: az etikai ideál a nemzeti kultúrából, a nemzeti történelemből bontandó ki. [...] A kiegyezés szellemére kell nevelnünk, a nemzet további polgári fejlődésének segítségére*” (Faludi 1969, 35–37). (A kiemelés tőlem – M. F.) Kármán a nemzeti liberalizmus híveként az erkölcsi építkezés és kiteljesedés jegyében hitt a fejlődésben, melynek forrását a történelmi hagyományok korszerű értelmezésében, és a tradíciók ápolásában vélte fölfedezni. Ezért lett fölfogásában a nemzeti kultúra a történelmi hagyományok őrzője. Ahogyan *A történelmi fejlődés útja* című tanulmányában fogalmazott: a kiegyezés korának liberális nemzedékét új kihívások szólították munkára. „Nekünk a rontó vihar után újból kellett szerveznünk társadalmi életünket, biztosabban és célszerűbben a réginél, hogy az idők viszontagságaiban jobban tudjon megállni. Ebből tán csak a feladat nehézségének érzete int a múlt tanulmányára, hogy okulhassunk a meghiúsult kísérletek során; de amint inkább elmélyedtünk a történet folyásának szemléletébe, felismertük benne saját szellemünk képmását, melyben eszerint csak egy állandó jellemvonás van: a változás folytonossága. Nem ellenszegülni az időnek, hanem vele haladni, lett tehát korunk bölcsessége; a folytonos haladás számára nevelni, örökségének átvételére előkészíteni s öregbítésre képesíteni az ifjabb nemzedéket: ebben látjuk a nevelőmunkásság lényegét. Különösen két pontban, az ember története törvényszerűségének, meg az egyén és társadalom viszonyának módosult felfogásában érvényesül korunk tudományos meggyőződéseinek sajátossága. [...] Az emberi szellem következetes átalakulásának keressük törvényét. Nem külső tényezők hatásában, hanem legelőbb is a lelki működés módjában, a szellemnek saját maga termékeiben, a nemzedékről nemzedékre szálló eszmékben véljük lelhetni a népek és egyének sorsa felett döntő hatalmat. [...] Az egyénnek lelki életét nemzete szellemi történetének nyomán készítenők haladni; tényleges szükség követelménye inkább, hogy *az egyén minél hívebb mása legyen nemzetének*, mert csak így érthet meg és csak így folytathatja maga erejéből a nemzedékről nemzedékre szent hagyományként szálló feladatot, emberi erkölcsi hivatásának a teljesítését” (Kármán 1969, 64–66).

Kármán Mór hatalmas erudícióval állította össze a nemzeti kultúra kánonát, majd tantervet szerkeszt belőle. Ebből eredően az új magyar középiskolai tantervnek sajátos jellemzője a nemzeti elemek hangsúlyozása lett. Kármán Mór társaival együtt a liberális társadalomszemlélet alapján ugyanis mélységesen hitt abban, hogy, az egyén közössége iránt megnyilvánuló erkölcsi feladata a nemzeti társadalomban vállalt szerepében érhető tetten; s ennek nyomán *a nemzeti történelem- és hagyományismeret kell, hogy vezérelje tetteit*. A tananyag kijelölésekor tehát a nemzet történelmi fejlődése az irányadó, ezért a diákoknak tanulmányaik során meg kell ismerniük mindazt, ami jeleset és kiemelkedőt a nemzet a

múltban alkotott. Felkai László mutatott rá, Kármán Mór és társai meggyőződése szerint: „A nemzeti múlt megismerésével nyeri el az iskola a társadalomban őt megillető helyet és válhat a tanuló a kultúra továbbfejlesztőjévé, lesz képes a múlt hagyományait megőrizni, a jelenben kiigazodni, a jövőt előkészíteni. [...] A tantervnek épen ezért az a feladata, hogy előírja, miként ismertethető meg a növendék a nemzeti élet történeti fokozataival” (Felkai 1985, 9). Ezért alkottak olyan gimnáziumi tantervet, melynek a középpontjába állított magyar irodalom tantárgy a honfoglalásról szóló mondáktól kezdve az államalapítás történeteiről beszámoló krónikákon, majd a lovagkor küzdelmein és a hódoltság utáni függetlenségi háborúkon át, egészen a modern államiság és műveltség időszakáig végigvezeti a tanulót a magyar nemzet történeti életén. E történetiség azonban korántsem öncélú és nem önmagáért való: a növendékeknek föl kell ismerniük, hogy amiként a nemzet része az emberiségnek, úgy „a nemzeti műveltség is alkotóeleme az egyetemes emberi műveltségnek” (Felkai 1985, 10). Ezért a tantervben a magyar nemzeti történelem tágabb összefüggésben, európai kitekintéssel került bemutatásra: Szent István és a kereszténység felvételének hatalmas munkája Nagy Károly országépítő uralkodásával együtt került tárgyalásra, Nagy Lajos és Mátyás korának részletes bemutatása pedig az itáliai reneszánsz fényében történt.

Kármán Mór *Az új tantervek elméletéhez* című, a Magyar Tanügy 1874. évfolyamában közölt tanulmányában így fogalmazott: „amit keresünk, az a *műveltség egysége*. [...] A tudós búvárkodása, a költő s művész termelő ereje, sőt a kéz- és gyáriparos szorgalma is: mindnyájok lelki munkássága végső eredményeiben összeömlő abban, amit nemzeti műveltségnek, a művelt közszellemnek mondunk. Ez központja a népeletnek, ennek ápolása, örökös megóvása, hogy az elért magaslatról alább ne sülyedjen, hanem teljes épségében s becsében átörökölhessük a jövő nemzedéknek: az legfőbb feladata az iskolai oktatásnak. [...] E nemzeti közös gondolatkör taglalása lehet egyedül irányadó az iskolai tananyag szervezésére nézve. [...] Az emberi lélek nem elégedhet meg avval, hogy a külső természet mását visszatükrözze. Teremtő hatalma egy új, sajátos emberi világot alkotott: társadalmi, jogi intézményeiben, irodalomban és művészetben, erkölcsben és vallásban. *A történeti élet fensége* vetélkedik a természet nagyszerűségével: emberi fontossága túltesz emezén; mert habár mindkettőjük nélkülözhetetlen, együvé tartozó elemei a nép s egyén szellemi életének, a természet ismerete kétségkívül szolgálatában áll a történeti nagy munkának, melyben az ember saját valójának méltósága, nemessége megnyilvánul. A történeti oktatásnak, amint mi kívánjuk, érthetővé kell tenni nemzetünk szervezkedését, emelkedését; világosan feltüntetnie sokoldalú életét. Látnunk kell fejlődni államéletét, kormányzása formáit, fejedelmeitől, a koronás főktől le a helyi érdekek intézőjéig. Meg kell ismernünk egyházi életének alakulását, vallásos meggyőzésének nehéz küzdelmeit, erkölcsi eszméinek nemesbülését. Figyelemmel kell kísérenünk mindennapi munkásságát, a szolgáljobbágy verejtékes fáradozását, a szabad munkás nehéz küzdelmét. Be kell pillantanunk társadalmi és családi körébe, meg kell tanulnunk becsülni a csendes erények feláldozó nemességét. A történeti oktatásnak tiszte feltüntetni az emberiség s elsősorban saját nemzetünk értelmi, tudományos, művészeti fejlődésének útjait; népünk gondolkodásmódjának, világnézetének – amint irodalmában, a népies költészet, népmese s közmondás zsongéin kezdve egész a műköltő nagy alkotásáig, nyilvánul – világos, érthető képét kell adni. S mindezt nem töredékes rajzban, hanem kísérni kell korszakról korszakra, amint az emelkedő népszellem átalakult, minden irányban változásait, fő gondot fordítva arra, hogy az életfolyam különböző ágaiban lezajló hullámok iránya mily kölcsönös hatással van egymásra. *Azért központja a történet az oktatásnak, mert épp maga tükre legyen a sokoldalú, de egységes nemzeti életnek.*” Ezzel párhuzamosan azonban a természeti oktatásnak is át kell alakulni. „Magam, megvallom – folytatta Kármán Mór –, ily egységes felfogást, mely egyszersmind a pedagógia minden követelményének megfelelne, nem találtam máshol, mint épp *a földrajz tudományos feldolgozásában*, s valóban, ha a megszokott tanszéki meghatározás nem gátolna, irányadó alapul minden

tantervben *e két tudományt ismerném: história és geográfia*” (Felkai 1985, 24–25). Az *Előre megállapított irányelvek a tananyag felosztására nézve* című tanulmányában azután részletesen kifejtette, hogy a magyar nép művelődési története köré kell csoportosítani – mintegy párhuzamba állítani – a modern kori népek történetének időben megfelelő korszakait. „A magyar nemzeti történettől külön, a saját útjain haladjon az ókori, görög és római népek történelmi oktatása, főleg a klasszikai irodalom, régiségek stb. tárgyalása által közvetítve, azonban az oktatásmenete mindkét ágban a fejlődés fokozatait kövesse, mi által a történelmi oktatás ez elágazása a rokon szellemű korszakok egybehasonlításának és megértésének kimondhatatlan nagy előnyére válhatik” (Kármán 1874, 20). A *központi tárgyat* Kármán tehát előbb a földrajzban, majd – elmélyülve a forrásokban – a történelemben találta meg, a 1879-es tantervben azután ezt a szerepet már a nemzeti nyelvnek és irodalomnak szánta.

Az 1879. évi gimnáziumi tanterv végrehajtásához fűzött utasítás – ami voltaképpen útmutató, módszertani ajánlás volt – a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1880. évi 16.179. számú *Általános utasítás a gymnasiumi tanítás tervéhez* címmel jelent meg, és tantárgyanként részletezte az oktatói-nevelői feladatokat. Az irodalmi tanítás jelentőségét abban látta, hogy a helyesen megválogatott irodalmi alkotások révén az ifjú nemzedékek megismerjék a „nemzeti érzületet és gondolkodást, amint megnemesülve, erkölcsösítve irodalmunk örökbecsű lapjain jelentkezik” (Felkai 1985, 36). Ez mindenkor a gyermeki értelemhez mért, becses olvasmányok révén történik. Annak még a látszatát is kerülni kell, hogy a klasszikus olvasmányok merőben a grammatika s nyelvi jártasság gyarapítását szolgálják, ezért a korábbi évszázadok gyakorlatából eredő stilisztikai, retorikai és poétikai oktatás csak a nemzeti irodalom műveinek magyarázata és értelmező eszköze lehet.

Az ó-klasszikus olvasmány megválasztásakor szem előtt kell tartani, hogy a latin nyelv jelentősége és gyakorlati haszna az idők során lényegesen megváltozott – határozottan csökkent –, ezért arra kell súlyt fektetni, hogy az olvasmányok révén elsősorban a görög és a római nép életének, gondolkodásának és történetének ismerete gyarapodjon, szélesedjen. A gimnáziumban ezért a görög irodalomból kiemelt figyelmet érdemel Homérosz teljes műveinek ismerete és Szophoklész dráma művészet, a latin irodalomból pedig Livius, Vergilius, Cicero és Horatius művei; a többi ó-klasszikus író inkább csak az irodalmi tájékozódás, és a morális felelősségtudat építése szempontjából fontos.

A történelem tanításának jelentőségét méltatva az utasítás kiemelte, az iskolai történelmi tanításnak nemes és fontos célja: „Az egyéni lélek életrajzát, amint érzelmes, megható vonásokban lép a remekírók lapjain az ifjú elme elé, kiegészíteni a társadalom erkölcsi életének rajzával” (Felkai 1985, 41). A történelem feladata tehát megértetni a társadalom fejlődését vezérlő erkölcsi eszmék lényegét, és hangsúlyozni az érdekek és meggyőződések harcában az erkölcsi felelősség súlyának jelentőségét. A nemzettudat fölépítése tekintetében különösen fontos az állami és társadalmi intézmények kialakulásának, fejlődésének és működésének megismerése, s „azon indítóokok megvilágítása”, melyek megalapításukhoz vezettek, és átalakításukra hatottak. Ezt szolgálják azok a történelmi művek és irodalmi alkotások, melyek a mondák és legendák korától kezdődően a krónikákon át a jeles gondolkodóink kimagasló műveinek megismeréséig nemzeti életünk sajátosságait megmutatják. Az irodalom oktatása mellett „a történelmi oktatás előkészítéséül szolgál másodsorban nemzetünk társadalmi életének, hazánk alkotmányos rendjének és közigazgatásának elemző ismertetése, hogy az elősegítse távolabb lévő állapotoknak a megértését, és biztos alapot szolgáltatson elütrő társadalmi viszonyokkal való egybevetésre” (Felkai 1985, 41). – olvasható az útmutatásban.

Az irodalom és a történelem oktatása során a tanárnak rá kell mutatnia a magyar politikai és társadalmi élet valamint az európai kultúra és a hagyományok találkozási és érintkezési pontjaira, eseteleges kölcsönhatásaira. „A magyar történet tárgyalása – olvasható az útmutatásban – ekként felhasználja a maga körében a gimnázium össze történelmi

tanításában nyert [fel]készültséget, valamint a vele egy időben folyó magyar irodalmi oktatás a különböző nyelvi tanulmányon szerzett elméleti belátást hasznosítani fogja nemzeti irodalmunk fejlődésének felvilágosításában; s így mindkét tantárgy együttesen hozzájárul, hogy oly alpra fektesse gimnaziális ifjúságunk tudományos előkészítését, melyben az általános emberi műveltség igényei megegyeznek a nemzeti közérzet követelményeivel” (Felkai 1985, 42–43).

Az irodalom és a történelem oktatása azonban szorosan összefügg a harmadik tudománnyal, a földrajzi fölvilágosítással is. A földrajz politikai részének tárgyalását a történelmi folyamatokról alkotott kép keretében kell megvalósítani. Ily módon a klasszikus korok népeinek – a görög és a latin – irodalma, a magyar irodalom és az idegen népek irodalmának remekei, valamint a földrajzi ismertek elmélyítése szinte egybefonódik, és a világról alkotott kép kiszélesítését szolgálja (Felkai 1985, 44).

Kármán az általa kidolgozott kultúrhistoriai fejlődésfokok – a honfoglalás, az ország berendezése, a királyi hatalom megerősödése, az idegen támadások sikeres visszaverése, a magyar lovagkor, a nemzeti önállóságért vívott küzdelmek, és a nemzeti állam megalakulásának évszázadai – mentén építette fel a középiskolák magyar történelem és magyar irodalom tantervi anyagát. Erről a gimnáziumok számára összeállított tantervről írta Fináczy Ernő a *Pedagógiai dolgozatok* első kötetének bevezetőjében: „Megelőző évtizedek kísérletei után végre köztudottá lett, hogy a tanterv nem ötletszerűen egymás mellé rakott művelődési anyagok halmaza, hanem egységes elmemű, melynek minden része összeillik, egymáshoz kapcsolódik, egymást támogatja, figyelemmel az anyag természetére, a gyermeki lélek fejlődésére, a művelődés tartalmára, a történelmi fejlődés menetére. [...] E tantervek és utasítások hatása tagadhatatlanul igen nagy volt, *nyomában átalakult a tankönyvirodalom, kivetkőzve szárazságából és elvtelenségéből; pezsdülő élet keletkezett a tanítás minden ágában*” (Fináczy 1909, IV). (A kiemelés tőlem – M. F.) Márki Sándor a középkori kódexeink fölfedezését, és az irodalmi tanterve történő beemelésük jelentőségét, didaktikai célokra történő felhasználásuk fontosságát emelte ki (Márki 1897, 174), Radó Vilmos pedig részletesen is kifejtette: „Kármán nem elégedett meg azzal, hogy csak elméletben hirdesse a nemzeti nevelés és az érzületi oktatás helyesebb elveit: ő gyakorlati megvalósulásukat is lehetővé tette azáltal, hogy nyomban megkerítette az arra szolgáló anyagot. Tüvé tette az Anonymus, Kézai Simon mester, Túróczy János, Székel István és mások iratait, hogy a monda aranyszálaival átszőtt naiv történetnek megkapó közvetlenséggel és szemléletességgel rajzolt alakjai közül válasszon példákat az emberi jelességekre. Átkutatta népköltési gyűjteményeinket és népies irányú költőink műveit, hogy azokból gyűjtsön a poézis minden hibáival ecsetelt képeket és alakokat. Régi folyóiratokból és újabb íróink munkáiból összekeresett oly mesteri rajzokat, melyek kiváló módon alkalmasak arra, hogy az iskolásokkal a magyar nép szokásait, foglalkozásait, mulatozását, életmódját, valamint a magyar föld szépségeit megismertessék és megszeretessék” (Radó 1897, 60).

Az 1879. évi gimnáziumi tantervnek elévülhetetlen érdeme, hogy a nemzeti műveltség azóta klasszikussá vált elemeit a középiskolai oktatás részévé avatta. A tanterv, szakítva a korábbi gyakorlattal, amikor az irodalom elsősorban – a skolasztikus örökség jegyében – stilisztikai és poétikai vonatkozásaival volt jelen a tananyagban, az irodalmi tanulmányok középpontjába a művek tanulmányozását, tartalmi lényegének elemzését állította, és ezzel olvasmányközpontúvá avatta az irodalom tanítását. A középiskolai tanterv érdemeit találóan foglalta össze Fináczy Ernő amikor rámutatott: „E tantervben nincs semmi, amit elméleti alapon ne lehetne megoldani. Az anyag kiválasztása és szervezés, az egymásutániség és az egymásmellettiség elvi következményeinek állandó figyelembevétele, a magyar nyelvi és irodalmi oktatásnak vezető szerephez juttatása, a kitűnő olvasmányi anyagnak mintegy felfedezése és tantervbe illesztése (Arany Toldija, Kemény Zsigmond, stb.) a magyar és idegen nyelvű (német, latin, görög) oktatás egymásra vonatkoztatása, a természettudományi

anyagának racionális menetben való felépítése, stb. oly vívmányok, melyek Magyarországon ebben a tantervben s a vele együtt kibocsájtott utasításokban valósulnak meg először teljes mértékben” (Köte 1975, 104). Kelemen Elemér *Hagyomány és korszerűség* című oktatástörténeti könyvében a Kármán Mór és társai által kidolgozott és 1879-ben elfogadott középiskolai tantervet a magyar tantervi irodalom páratlan remekének tekintette. „A középiskolai tantervi reform pedagógiai elveinek, tartalmi koncepciójának kidolgozása, a több szinten zajló szakmai véleménycsere szervezése és összehangolása, a tanterv megszerkesztése és a kapcsolódó utasítások elkészítése a magyar tantervtörténet kimagasló személyiségének, Kármán Mórnak és munkatársainak a nevéhez fűződik. Az 1879-ben miniszteri rendelettel kihirdetett középiskolai tantervet, aminek hatályát az 1883. évi XXX. törvény terjesztette ki – bár differenciált módon – valamennyi magyarországi középiskolára, a szakirodalom joggal minősíti a magyar tantervi irodalom egyik »csúcsteljesítményének«” – fogalmazott a történetíró (Kelemen 2002a, 106–107).

Az 1879. évi tanterv – az 1899. évi gimnáziumi tanterv némi módosulásával – lényegében a dualizmus egész időszakában, tehát az első világháború végéig érvényben maradt. 1899-től azonban – a határozott reformigényeknek megfelelően – a gimnáziumban új tanterv szerint folyt a tanítás. A tanterv kidolgozásakor a téma előadója ezúttal a pedagógia-tudományok másik nagy tekintélye, Fináczy Ernő volt, aki – mi sem természetesebb –, Kármán Mór felkészültségére és tudására is igényt tartott. A tárgyalásokon és a szakmai értékeléseken a kor legnevesebb pedagógusai és szakági tudósai vettek részt; akik között ott volt Berzeviczy Albert, Klamarik János, Szász Károly miniszteri tanácsos, Erődi Béla, Hofér Károly, Rombauer Emil főigazgató, Beöthy Zsolt, Henirch Gusztáv, Marczali Henrik egyetemi tanárok, Alexander Bernát, Beke Manó, Cherven Flóris, Riedel Frigyes igazgatók, valamint több kiváló középiskolai tanár is. A testület állásfoglalása szerint a tanterv revíziójára megérett az idő, de a megújítás nem érintheti az 1879. évi dokumentum elvi alapjait. Szinte valamennyien egyetértettek abban, a tanterv nemzeti jellegét még határozottabban kell kidomborítani, ennek során nagyobb érvényt kell kapnia a magyar történelemnek és „az irodalomelmélet további visszaszorításával a magyar irodalmi művek behatóbb és szélesebb körű ismertetésének”. A sokat hangsúlyozott nemzeti szempont kidomborítása végett a tanterv a magyar irodalomtörténet tanítását, kibővített tananyaggal, két évre terjesztette ki, és új olvasmányokkal bővítette. A történelemtanításon belül a nemzeti múlt ismertetése még határozottabban volt jelen (Felkai 1985, 14–15).

Az 1879. évi tanterv irodalomtanítási programját részletesen elemezte Komor Pálné *A hazai irodalomtanítás alakulásának vázlatos története – A múlt század 60-as éveitől 1945-ig* című tanulmányában. Jelentősnek – mindamellet tudományosan is megalapozottnak – vélte azt a fordulatot, amelynek nyomán az olvasási és a beszédkézség fejlesztését szolgáló olvasmányoknak semleges anyaga átadta helyét az irodalomelméleti ismeretek elsajátítására irányuló oktatási-nevelési törekvéseknek. Addig a tanítás formája – a középkori skolasztikus iskola évszázados hagyományainak megfelelően – az irodalmi alkotás szabályainak pusztán ismertetése volt, melynek során a növendékek megtanulták az elméleti szabályokat és az ezeket illusztráló rövid irodalmi példákat, s ezek után maguk is írtak prózai és verses dolgozatokat. Ez a módszer az irodalmi alkotások eszmei tartalmától független, önmagáért való tudást, ismeretet és jártasságot jelentett, és a gimnáziumi irodalomtanításban az „alkalmazott stílusgyakorlatok” során csak mint a megfogalmazás szabályainak ismeretanyaga érvényesült.

A múlt század utolsó évtizedeiben az 1879. évi tanterv nyomán nyert polgárjogot az új tudományos szemlélet: az *olvasmányközpontú irodalomtanítás*. A magyarországi polgári liberalizmus a „nevelőoktatás” elvét hirdette, számára az oktatás egyet jelentett a „növendékek lelkének a művelésével”. A régi, egyoldalú és monoton memorizálással, grammatizálással szemben a tanulmányok középpontjába az olvasmányok tartalmának

kifejtését, megbeszélését állította, mert „csak az ilyen szervezésű irodalomtanítás teremti meg a feltételeket az erkölcsi belátásra és a növendékek szellemi erőinek kiművelésére”. Ennek folytán az 1879. évi gimnáziumi tanterv volt a magyar oktatás történetében az első, amely az irodalomtanításban a *nevelőoktatás* szempontjait érvényesítette. A korábbi irodalomtanítással szemben az új szaktárgyi törekvések az irodalmi művek tartalmi kérdéseire helyezték a hangsúlyt. Ez jutott kifejezésre az utasításnak *Az irodalomtanítás feladatai* című fejezetből is. „Az irodalomtanítás feladata – hangsúlyozták –: komoly érdemleges olvasáshoz szoktatni a tanulókat, hogy nemzeti irodalmunk behatóbb tanulmányozására és nemesebb élvezésére képesítsen; [a cél], elméleti belátást nyújtani, megvilágítva... az irodalmi alkotás módját, végre alkalmas gyakorlással a nyelvi kifejezés szabadságát és ügyességét fejleszteni minden tanulmányban” (Komor 1960, 28–29).

Arany János a nagykőrösi gimnázium latin nyelv és magyar irodalom tanáraként az alkalmazott stílusgyakorlatok érdektelen és unalmas rendjét mellőzve az irodalomtanítás új, izgalmasabb, érdekfeszítőbb és főleg hatásosabb módszerét kutatva irodalomtörténeti ismeretei és főleg a pedagógiai belátásai alapján szokatlan, újszerű eszközökhöz nyúlt. 1858-ban módszeréről a következőket írta debreceni barátjának, Lévay Józsefnek: „A VI. osztályban [...] előre bocsátva az irodalomtörténet felosztását, a legújabb kort (1772) kezdjük. [...] Megolvasnivaló könyv, kézirat nincs. Olvasókönyv Lonkay II. rossz ugyan, tele pápistasággal, de nincs jobb. Elolvastatván az írók életrajzát: felkérdem, ki mit tartott meg emlékezetében? [...] Természetesen az irodalmi állapotok általános rajzát, mi a tankönyvben nincs, kiegészítem szóval. Aztán minden írótól példát olvasunk. A nevezetesebb könyveket, ha szerét tehetem, eredetiben is felviszem s megmutatom. Sokat tesz a fiúra az, ha látja formáját, kötését, címlapját – legalább – valamely régibb munkának. Ily módon a VI. osztály keresztül meg a legújabb koron – a forradalomig. A VII. osztályra marad az ó, közép és új kor. Pár ívnyi rövid extractust adok kezökbe, hogy az összefüggést lássák s fel tudják mondani. De a súlypont itt is a felolvasásokra esik. Begyakorlom a régi nyelvbe, a zumtucheltól kezdve, a mohácsi vészig. Zrínyiből bőven olvastatok, fejtegetve mindig. A VII. osztályban már nem kellene irodalomtörténet. De tekintve, hogy némelyik oly gymnasiumból lépett az osztályba, hol magyar Litteratura históriának nevére sem hallott, vagy legfőbb Toldy irodalomtörténete első paragrafusait magolta be, s a középkorig sem halad: hogy az ilyen is tudjon az érettségi vizsgán is valamit, a legújabb kort ismétlem” (Keresztury 1987, 53–54). Arany János módszer és didaktika tekintetében messze megelőzte korát, s az olvasmányközpontú irodalomtanításnak azzal a módszerével élt, melyet majd két évtizeddel később az 1879. évi tanterv fogalmazott meg és dolgozott ki részletesen. Arany nem akarta diákjai elméjét szabályok és adatok tömegével terhelni, nem akart fölösleges és haszontalan beidegződéseket a lelkükbe palántálni, ehelyett az önálló véleményalkotásra és az összefüggések fölismerésére nevelte őket. Az irodalom történetének tanítását a saját belátása szerint az új korról, a fölvilágosodással és Bessenyei nemzedékének fellépésével kezdte, minden bizonnyal azért, hogy a diákok az olvasott és megtanult szövegeket megértve kedveljék meg az irodalmat, és sajátítsák el a történeti ismereteket.

A kiegyezést követi évtizedekben, a nemzeti újjászületés korában természetes, hogy mély hazafias érzés – közös nemzeti akarat – hatotta át a politikát, a közéletet, a tudományok és az oktatás világát. A nemzeti öntudat építése általános európai jelenség volt, s aki gazdaságilag is helyt kívánt állni a nemzetek versenyében, annak élni kellett a nemzetépítés minden rendelkezésére álló eszközével. Amikor a politikai szándék európai kitekintésben is erős államot épített, nem meglepő, hogy élt a nemzetépítés minden rendelkezésre álló eszközével. Csippék Ferenc, a zombori kereskedelmi középiskola tanára *Nyelvoktatás a kereskedelmi középiskolában, különös tekintettel e szakintézetek nemzeti hivatására Magyarországon* (1893) című tanulmányában az önálló magyar kereskedelmet csak úgy lehet megteremteni, ha képesek vagyunk biztosítani a kereskedelmi középiskolák nemzeti

szellemben való fejlődését. A kereskedelem nem kozmopolita tudomány – ahogyan azt egyesek hiszik –, kitetszik ez Anglia és Franciaország gyarmati politikájából is. „A kereskedelmi osztály minden országban a nemzeti törekvések erős támaszának bizonyult, amidőn a nemzeti önállóság érdekeit képviselte a népek anyagi versenyében, és egyúttal a társadalmi s állami ügyek következetes és folytonos fejlődésének, valamint a magasabb rendű intézmények, s üdvös reformok behozatalának pártolását politikai hitvallásának s polgári kötelezettségének ismerte. Amíg kereskedelmünk le nem veti idegen mezét, s magára nem ölti nemzeti szellemünk és állami egyéniségünk fényes öltözetét, addig önálló magyar vámterületről, független magyar kereskedelemről s iparról ne is szóljunk, pedig ezek nélkül gazdaságilag a külföld tributáriusai, adófizetői maradunk. Hazánkban a kereskedelemnek nemzeti hivatása van, mint bármely más ország kereskedelmének” – fejtette ki meggyőződését Csippék Ferenc (Csippék 1893, 13). Meggyőződése volt, hogy Magyarország csak akkor töltheti be nemzeti hivatását, ha kereskedelme a nemzeti öntudat magaslatára emelkedik. Az oktatás, ezen belül pedig a kereskedelmi iskolák feladata, hogy olyan „kereskedő nemzedéket állítson a nemzeti vagyonosodás küzdő terére, mely kellő szakismerettel lángoló hazaszeretetet, s nemzeti öntudatot egyesítsen magában, és hozzájáruljon a javak forgalmának annyira szükséges fejlesztésével az anyagi ellentétek kiegyenlítéséhez, mely a békés haladásnak alapfeltétele” (Csippék 1893, 19). Nem történt ez másként azokban az országokban sem, amelyeknek gazdaságát hatalmas gyarmati erőforrások biztosították. A saját erőforrásaira támaszkodó Magyarország, hogyan mondhatott volna le a gazdaság, az ipar és a kereskedelem terén jelentkező érdekeinek nemzeti artikulálásáról, az iskolarendszerébe történő beépítésével történő érvényesítéséről?

1895-ben a miniszterelnök Deák Ferenc egykori lelkes hívét, Wlassics Gyulát nevezte ki a vallás- és közoktatásügyi tárca élére. Wlassics abbéli meggyőződése alapján, miszerint a magyar nemzet elsősorban a kultúrájától várhatja felemelkedését, hűséges folytatója volt báró Eötvös József, Trefort Ágoston és gróf Csáky Albin munkájának, s az 1879. évi tanterv alapvető értékeinek és vívmányainak megőrzésével eredményesen dolgozott az iskolaügy polgári jellegének kialakításán, elődei eredményeinek továbbfejlesztésén, számos intézkedésével hozzájárult ahhoz, hogy a hazai iskolázás felzárkózzon Nyugat-Európa nagy nemzeteinek sorába. „Sarkcsillagom [...] mindig az a lélekemelő gondolat, hogy az állami és nemzeti egységünk előfeltételét a kulturális intézményekben, a hazafias érzésben, a közös törekvésekben és eszményekben összeforrott magyar nemzeti kultúra képezi” – vallotta meg egyik képviselőházi beszédében (Felkai 1994, 13). Felkai László szerint Wlassics Gyula „mind politikai [és közoktatás-politikai – M. F.] nézeteiben, mind tevékenységében határozottan követte a nemzeti irányt, és feladatául az egységes magyar nemzeti kultúra kiépítését tűzte ki” (Felkai 1994, 14). Felfogásának és világnézetének e vonásait mindenekelőtt az motiválta, hogy a millennium idejére a magyar társadalom a polgári fejlődésnek abba a szakaszába ért, amelyben a gazdasági erő mellett a tudományos és kulturális vívmányai is erősítették a nemzetállam kialakulását, megerősödését és működését, ami azután kellő alapot, határozott erőforrást jelentett a közép-európai államokban jelentkező politikai rivalizálással szemben. Wlassics Gyula stratégiai kérdésnek tekintette a *művelt polgári osztály erősítését*, és a közoktatás – általában kulturális politika – terén minden eszközt megragadott a magyar nemzet pozícióinak erősítésére. Az Országos Közoktatási Tanács egyik 1898-ban tartott ülésén kiemelte, „törekedni kell magyar nemzeti kultúra olyan mértékű fejlesztésére, hogy az felvegye a versenyt a más népekével”. A tantervi reformmal kapcsolatban ekkor utalt arra, hogy „éppen e cél érdekében kell a középiskolában érvényre juttatni a tananyag nemzeti tartalmát” (Felkai 1994, 23). Tanügyi körökben Eötvös József óta nem volt olyan népszerű miniszter, mint volt Wlassics Gyula a maga korában.

Wlassics kultuszminiszteri ténykedésének első éveiben rendeletet adott ki a nemzeti tárgyak jelentőségének kidomborítására, tartalmi lényegük hangsúlyozására, ezért a

gimnáziumok felsőbb osztályaiban egyről két évre emelkedett a magyar irodalom tanulmányozása, a megújított történelem-tantervben részletesebben és kimerítőbben tárgyalták a nemzeti múlt és az állami élet fejlődését, amit azután az I. osztálytól kezdődően jól kiválasztott történeti olvasmányok támogattak és kísérték végig; nagyobb hangsúlyt kapott a haza földrajzi ismertetése is. Az 1899-ben kiadott gimnáziumi tanterv heti órafelosztása: magyar nyelv és irodalom I–VIII. 30 óra; latin nyelv I–VIII. 44 óra; görög nyelv, illetve a helyette választható tárgyak V–VIII. 19 óra; történelem III–VIII. 18 óra; földrajz I–III. 8 óra (Felkai 1994, 100–101). Emellett kiemelt hangsúlyt kaptak az órán és az iskolán kívüli foglalkozások, a szülőföld sajátosságainak a megismerése is és az iskolai ünnepek. Egy 1894/95 tanévben kiadott rendelet hangsúlyozta, hogy a javasolt éves kirándulások alkalmával a tanulók tekintsék meg a nevezetes történelmi helyszíneket, látogassanak el irodalmunk nagyjainak szülővárosába, általában fordítsanak gondot „a nemzet történelmi múltjának, az ország néprajzi viszonyainak, más vidékek lakossága szokásinak, életmódjának megismerésére”. Használják fel a kirándulásokat arra is, hogy a magyar vidékek gyerekei találkozassanak a más nyelvet beszélő honfitársaikkal (Felkai 1994, 96).³

A nemzeti liberalizmus eszmeiségének és a humanitás szellemének hatására a tanárok jelentős része a hazafias nevelést egyben a humanizmust sugalló, az egész emberiséget összekötő szellem terjesztésére használta fel. Ahogyan Balogh Péter *Erkölcsei nevelés az iskolában* című tanulmányában hangsúlyozta: óriási eredménye ennek a gyakorlatnak a nemzeti értékek és célok olyan értelmű hangsúlyozása, hogy a nemzeti törekvések mindig az emberiség közös érdekeivel és feladataival álltak összhangban (Balogh 1897, 193–207). Mindezek azonban nem csak a diákok előmenetelére gyakoroltak kedvező hatást, a tanárok öntevékeny munkáját is támogatták és serkentették a kulturális elvárások. Napi feladataik elvégzése mellett, sokan közülük a tudományok terén is jeleskedtek: tankönyveket írtak, szöveggyűjteményeket, olvasókönyveket állítottak össze, irodalmi-irodalomtörténeti, történelmi-helytörténeti, földrajzi, népismereti és nyelvészeti tanulmányokat jelentettek meg önálló kötetekben, tudományos kiadványokban, folyóiratokban, gyakran iskolájuk évente kiadott értesítőiben is. Nem egy közülük országos jelentőségű tudományos társaságoknak is tagja volt, s ha erejéből és idejéből még futotta Szabad Lyceum-i előadást tartott, vagy meghatározó szerepet játszott a helyi sajtó életében.

Van azonban a dualizmus korában kidolgozott és az 1879. évi középiskolai tantervben összefoglalt, a nemzeti műveltség egészét az oktatás tárgyává emelő programnak kései bírálója is. Kelemen Elemér, aki a Krámán Mór által kidolgozott tantervet korábban „remekműnek” tekintette, idézett könyvében a „nemzeti művelődéstörténet” ideálja mögött – meglepő fordulattal – határozott politikai szándékokként a kultúrharc eszközét is látni vélte. „A magyar iskolarendszer csúcsán álló gimnázium kifinomult pedagógiai eszközökkel – fogalmazott a szerző nem teljesen megalapozott kritikával –, mindenekelőtt a *sajátosan értelmezett* »nemzeti műveltségeszmeny« szolgáltatába állított tananyagával és a Kármán-féle pedagógiai-didaktikai elveket és metodikai útmutatókat sikeresen asszimiláló gyakorlatával a következő évtizedekben megerősítette ezt az állapotot és a *társadalmi szelekció leghatékonyabb intézményévé vált* (kiemelés tőlem – M. F.) (Kelemen 2002a, 107). Azt még elfogadhatónak véli, hogy az 1879. évi középiskolai tanterv és annak valamennyi, későbbi módosulása a nemzeti érzés ápolását, a hazafias nevelést a nemzeti műveltség új értelmezésén alapuló elsajátítását tűzte ki céljául, hiszen ez az önálló állami keretek között kibontakozó nemzeti felemelkedés nagy történelmi korszakában érthető, elfogadható: úgyszólván

³ Hatalmas lendületet vett ebben az időszakban is a szemléltetést szolgáló taneszközöknek a már néhány évtized óta tapasztalható gyarapodása. A kimutatások szerint ezekben az években több mint kétfélmillió (az 1896/97. tanévben például 2.079.192) tanszer volt a középiskolák birtokában. A tanári könyvtárak állománya meghaladta a másfélmilliót (az 1896/97. tanévben 1.708.736) az ifjúsági könyvtáraké a százezret (az 1896/97. tanévben 131.838, a kölcsönözhető tankönyveket is beszámítva 298.838) (Felkai 1994, 105).

természetes is – állapítja meg Kelemen Elemér. „Fel kell azonban figyelniük a jelenség árnyoldalaira: a társadalmi és nemzeti szempontú értékkülönbségekre és azokra a hegemonisztikus törekvésekre is, amelyek – főként az 1890-es évektől – az alacsonyabb társadalmi rétegek és az országban élő nemzetiségek *lebecsülésében* is megnyilvánultak” (Kelemen 2002a, 111). Kelemen Elemér nem kevesebbet tesz, mint fél évszázados megkésettiséggel az osztályharc elavult szempontjai alapján mond elmarasztaló ítéletet. Elfogultsága még nyilvánvalóbbá válik, amikor könyvének *A mezőgazdasági szakoktatás helye a magyar iskolarendszer polgári kori fejlődésében* című fejezetében így fogalmazott: „A társadalmi rend állandóságát és megváltoztathatatlanságát sugalló iskolapolitika természetesen az adott társadalmi hierarchiához igazította a »jövőbeli hasznosság« szempontjait, s ezzel csaknem egy évszázadra szólóan, mi több – s ez az iskolarendszer sajátos kelet-európai útja – szinte századunk derekáig kijelölte az iskolarendszer szervezeti és tartalmi fejlesztésének irányát” (Kelemen 2002b, 136). Megállapítása alapjaiban hamis és megtévesztő: azt feltételezni, hogy az állam- és nemzetépítő kiegyezéskori Magyarország – egyébként mélységesen liberális elkötelezettségű politikusai – Deák Ferenc, Eötvös József, Trefort Ágoston, gróf Csáky Albin, Wlassics Gyula és az oktatás- majd a tudománypolitika terén is jeles munkatársaik, Kármán Mór vagy Fináczy Ernő – a társadalmi rend állandóságát és megváltoztathatatlanságának biztosítását tekintette volna irányadó gondolatnak, vagy elérendő célnak, merőben értelmetlen feltételezés. Nevezett politikusok és tudósok – akinek sora tetszés szerint bővíthető – a legdemokratikusabb szándékoktól vezérelten igyekeztek megalkotni egy élhető polgári Magyarországot. Életművük a bizonyosság erre, melyek egyenként sem engednek meg semmilyen sanda gyanúsítást – legkevésbé az osztályharcos indíttatású, történelmietlen inszINUációt. Hogy a kiegyezéskori Magyarország iskolarendszere, oktatási programja és elitképző törekvése messzemenően demokratikus volt, azt Kelemen Elemér néhány sorral később az 1894–95-ös tanévtől szólva így jelezte: „Az állami tanterv keretjellege ugyanakkor nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a különböző felekezetek iskolái és az egyes iskolák megőrizték helyi jellegzetességeiket, kialakítsák sajátos arculatukat. Ezt a tartalmi sokszínűséget a széles tankönyvi választék és a pedagógusi felfogásbeli sokféleség is elősegítette” (Kelemen 2002a, 110). Hol is van tehát az „asszimiláló gyakorlat” és a „társadalmi szelekció” leghatékonyabb intézményrendszerét megalkotó politikai szándék megvalósulása?

A tehetséges tanuló (...) lehessen miniszterelnök, országbíró vagy cardinalis *Középiskolák a nemzetiségi vidékeken*

Az 1879-ben miniszteri rendelettel kihirdetett középiskolai tantervet az 1883. évi XXX. törvény – a helyi sajátosságok megőrzésével – valamennyi magyarországi középiskolára kiterjesztette. Akadtak olyan tudósok, akik üdvözölték az egységesítés szándékát, és akadtak, akik a helyi adottságok figyelembe vételének tekintetében nagyobb szabadságot követeltek az iskoláknak. Másfelől élénk szakmai párbeszéd és vita tárgyát képezte a kérdés, hogy a gimnáziumi humánoktatás dominanciája a reáliskolák fölzárkóztatása révén hogyan oldható, és közelíthető a természet-tudományok gyors fejlődése által megkövetelt reálistudományok felé. Másként fogalmazva: megreformálható-e a gimnáziumokra alkalmazott oktatási program oly módon, hogy abban helyet kapjanak a reáltudományok megismerésének és alkalmazásának lehetőségei is?

Erődi Dániel, aki 1879-től egészen 1893. február 7-én bekövetkezett haláláig – közel másfél évtizeden át – a nagykikindai gimnázium tanár volt, 1886-ban lapjában, a *Kikindai Közönyben* *A középiskolai kérdésről* címmel cikksorozatban foglalta össze – majd külön kötetben is kiadta – az egységes középiskola létrehozásával kapcsolatos elképzeléseit. Országos szemlét tartva, egyebek mellett a szegedi, a soproni, a pécsi, az esztergomi és a

debreceni adottságokat mérlegelve megállapította: a magyarországi középiskolai rendszer racionalizálás tekintetében megérett az átalakításra, felesleges erőpocsékolásnak tekintette, hogy Kecskeméten például három – két felekezeti és egy állami – középiskola működik, míg Versecnek egy középfokú oktatási intézete sincs. Mindemellett a gimnázium és a reáliskola párhuzamának kérdése hosszú időn át elterelte a figyelmet a gazdasági, az ipari, és a kereskedelmi iskolák aggasztó hiányáról, amit csak az egységes középiskola létrehozásával vélt megoldhatónak. „A modern társadalom feltétlenül megköveteli, és meg is követelheti az iskolától azt, hogy hozzá simuljon, érdekeit ne ignorálja, másrésztől mindenha fenn kell tartanunk, hogy a gymnasium *tudományos intézet*, s az egységes középiskolának is ilyennek kell lennie. [...] A nemzet jövője érdekében a leghatározottabban kimondjuk, hogy igen is nekünk egységes középiskola kell; nekünk szorgalmas és fegyelmezett növendékek kellenek” (Erődi 1886, 10–11). Kívánatos és sürgős tehát az egységes középiskola megalkotása, amely – a gimnázium szuverenitásának megőrzése mellett – az érvényes program egyéb intézmények igényeinek megfelelő átalakításával érhető el! Nyerjenek teret a reáltudományok az egységessé alakított középiskolában, de álljanak a humanizmus nemesebb szellemének vezérlete és befolyása alatt! Az egységes középiskola a hatodik osztály végeztével vetné föl a pályaválasztás kérdését, ezt követően a differenciált oktatás a lyceum három osztályában valósulna meg. Erődi Dániel szerint a hat osztályban érvényesülő teljesen egységes nevelés *a nemzet művelt középosztályának* egységes szellemét és irányát biztosítaná. „Általában a magyar egységes középiskola nem szállítaná le a képzettség színvonalát sem a gymnasium neve alá foglalt hat osztályban, sem a lyceum névvel jelzett három évű felsőbb tanfolyamban, ellenkezőleg, a nemzeti érdek a magyar ifjúság mennél derekabb kiképzését követeli. [...] Egy-egy lyceum akár négy-öt gymnasium képesített ifjúságát ölelné magába” (Erődi 1886, 67–68). A kilenc osztályossá átalakított egységes középiskola megőrizné ugyan a latin és görög nyelvet, mellette azonban a francia és az angol is helyet kapna. A magyar, a latin és a német nyelv az egész középiskolán keresztül mindenkire kötelező érvényű lenne, az ötödik osztálytól kezdve azonban a humán csoportra a görög, a reálra a francia nyelv válna kötelezővé.

Ezen belül a latin és a magyar nyelv oktatásának kérdése új dimenziót nyerhet: a nemzetiségek által lakott területeken működő gimnáziumokban a magyar nyelven történő oktatás egyre nagyobb gondot jelentett, ezért a hatékony nyelvoktatás különböző lehetőségeit kutatták. Vitán felüli elvárás volt, hogy a magyar nyelv középiskolai oktatása a nemzeti érzület és gondolkodás elmélyülését szolgálta, és mint ilyen, az egységes magyar állam megteremtésének leghatékonyabb eszköze volt. Ebből eredően a magyar nyelv a soknemzetiségű államban nemzetszervező erőként létezett. E tekintetben az 1880-as években ugyanaz volt a feladat, mint volt évszázaddal korábban Révai Miklós idején: a magyar nyelv oktatása és terjesztése Magyarország számára létkérdés volt – és maradt, mellette a latin nyelvnek a tudományok terjesztésében volt semmivel sem pótolható szerepe. „Nemzeti múltunkat a latin nyelv ismerete nélkül tudományosan nem ismerhetjük – írta pedagógiai tanulmányában Erődi Dániel –, az sem esik bizonyítás alá, hogy kultúránk a latin nyelv és irodalom talajából eredt és fejlődött. A nemzeti jellemben pedig pótolhatatlan veszteség volna, ha kiveszne az *eszményi vonás*, az eszményi irány, melyet éppen az antik nyelvek és irodalmak képviselnek” (Erődi 1886, 17). Igaz, hogy a „reális világban” a hasznosság elve és az üzleti szellem mindent a maga uralma alá igyekszik hajtani, miközben „a tudomány és jellem, a nemesebb érzület és gondolkodás csak gúny, lenézés és megvetés tárgya”, elengedhetetlen, hogy legyenek a nemzet életében olyan tudós jellemelek, akik rendületlenül és magabiztosan képviselik a legmagasabb humanizmus eszméit. A nemzet teremtő ereje nem állhat csakis és kizárólag kereskedőkből és iparosokból, akik minden igyekezetüket az anyagi tőke gyarapítására fordítják. „A latinhoz nem fűződik valamely élő nemzet gyakorlati, hogy ne mondjam propaganda értéke [érdeke – M. F.]; azért az tisztán egy eszményi célnak, a

magasabb humanizmus megállapításának minden mellékérdektől ment, tiszta eszközül szolgál. Azért tartsuk meg *a nemzeti nevelés, a nemzeti kultúra* szempontjából az oktatás centrumát képező nemzeti nyelv, irodalom és történelem mellett a latin nyelvet, s tegyük azt a magasabbra hivatott magyar ifjúság hazafias műveltségének továbbá is egyik hathatós tényezőjévé!” – írta oktatási reformtervezetében a nagyikindai tanár. Majd így folytatta: „Nekünk minden jobb és nemesebb törekvésünket ez irányba kell érvényesítenünk; kell, hogy megfeszített erővel odahassunk, hogy legalább *a művelt középosztály jelleme és szelleme*, vágyai és cselekvősege, mind a magyar nemzeti szellemmel összhangban legyenek, annak bélyegét” viseljék magukon! (Erődi 1886, 22).

De ezzel együtt, az egységes magyar középiskolában a megfelelő időben helyet kell kapniuk az idegen nyelveknek is. „Nálunk a gyakorlati haszon és nemzeti érdek első sorban az, hogy ne legyen a magyar birodalomnak a Kárpátoktól az Adriáig, magát műveltnek tartani kívánó olyan polgára, aki a magyar nyelvet állásához képest ne értse, és ne beszélje! [...] Azért a magyar egységes középiskolában a magyar nyelvnek és irodalomnak a mai tanterv mostoha és célzott tévesztett intézkedéseitől eltérőleg minden nyelvek között az első és legnagyobb tért kell nyitni, nem csak a hat évi tanfolyammal bíró gymnasiumban, hanem a fölötte álló lyceumnál is. És mert nekünk tekintettel a nemzetiségi vidékekre, elsősorban a magyar nyelv elemeire, a magyar nyelvre, mint tannyelvre kell kiváló súlyt fektetnünk, annak kell legtöbb időt szentelnünk, azért szerény véleményünk szerint a magyar egységes középiskola első osztályában idegen nyelvek nem volna szabad helyet foglalnia” – foglalta össze véleményét Erődi Dániel (Erődi 1886, 59). A továbbiakban azonban a nyelvtanítás tekintetében elképzelhetőnek tartotta a magyar, német, francia sorrendet.

Nézeteinek kifejtésekor a nagyikindai pedagógus szemében Németország középiskolái jelentették a követendő értéket, ahol az egységes középiskola az egységes nemzeti fejlődés alapját képezte. A nagy német nemzet nyelve és irodalma nemzeti fennmaradásának legerősebb biztosítója, Magyarországon azonban ennél összetettebb a helyzet: nálunk ha „*a magyar nyelvnek, mint államnyelvnek államéleti szempontból való terjesztéséről és használatáról van szó: nemzetiségeink jó részénél még mindig szívósan kitartó ellenkezésre találunk, noha világos, hogy anyanyelvünktől megfosztani soha sem kívánhatjuk őket*. Ha már az államnyelvnek külső terjesztése is ily nehézségekbe ütközik, mikor fogjuk elérhetni azt az *intensiv culturalis egységet*, mely a nemzetiségek nyelvi és erkölcsi individualitásának épségben tartása mellett legalább a politikai gondolkodás és érzület, a törekvések és cselekvések egységes és hazafias irányát biztosíthatja?” (Erődi 1886, 55–56). Erődi Dániel, a nagyikindai főgimnáziumi tanár azonban a mindennapi gyakorlat szintjén szembesült a nemzetiségi kérdéssel, ezért fontosnak tartotta kiemelni: az egységes középiskola tantervében – a különböző vidékek igényeinek megfelelően – „rendkívüli tárgyként” mindenképpen helyet kell kapnia egy-egy nemzetiség nyelvének. Szükséges ez „először, mert a nemzetiségek állanak, mint a politikai nemzettest tagjai hozzánk legközelebb; de továbbá mi még azt a látszatot is elkerülni szeretnők, mintha az államnyelv iránti buzgóságnál, és e tekintetben való föltétlen és soha alkudni nem tudó álláspontunknál fogva, a nemzetiségeket anyanyelvüktől megfosztani kívánnánk. Ezt józan ésszel még a legvakmerőbb agitator se mondhatná, mikor mi magunk is tanulnánk az ő nyelvöket, nemhogy ő nekik megtiltanánk annak *intensiv művelését*” (Erődi 1886, 66). Trefort Ágoston híveként lényegesnek tartotta idézni a tudós *Budapesti Szemlében* megjelent *Néhány szó a középiskolákról* című írásának tartalmi részletét: „Azt mondja Trefort, hogy a tehetséges tanuló, bármily szegény apa gyermeke, ha utczai koldusé bár, lehessen miniszterelnök, országbíró, cardinalis, tábornagy, csak legyen esze, legyen tehetsége! A szabadelvűség, az igazság, a demokratia valóságos glóriája ez!” Ez a meggyőződés szab irányt, és ad tartalmat állami és kulturális törekvéseinknek. „A múlt század az egyenlőség, testvériség és szabadság eszméit hagyta ránk, de amaz eszmék megvalósítása a jelen század érdemei közé tartozik. És

éppen azon eszmék megvalósítását fogja tökélyre emelni az egységes középiskola, mely *a nemzetek vezérlő osztályának a művelt középosztálynak a nemes humanizmustól áthatott szellemét* egységesebb, nemzetibb és hazafiasabb irányba fogja vezérelni. Adja Isten, hogy a magyar egységes középiskola ne csak a jövő század, de egyszersmind a magyar nemzeti élet jövőmillenniumának iskolája legyen!” (Erődi 1886, ?) – fejezte be az 1886-ban papírra vetett *A középiskolai kérdésről* című tanulmányát Erődi Dániel, melyben az elsők között vetett számot a nemzeti és a nemzetiségi oktatás között feszülő ellentmondásokkal, az iskolaügy égető problémáival.

Hogy a nemzeti szellem és a hazafias oktatás kérdése az 1890-es években a nemzetiségi területeken egyre kibékíthetlenebb indulatokat gerjesztett, azt ékesen bizonyítja Láng Mihály pancsovai középiskolai tanár *Az iskola és nemzetünk geniusza* című előadása, amely 1891 nyarán a Délmagyarországi Tanítóegylet megalakulásának és működésének 25 éves jubileuma alkalmából Temesvárott megtartott ünnepi közgyűlésén hangzott el, s amely nem sokkal ezt követően – 1891. augusztus 10-én megfogalmazott előszóval – Koszánics Miklós pancsovai nyomdájának kiadásában füzet formájában is megjelent. A terjedelmes előadás egy tapintatosan megfogalmazott védekezés, mintha a szerzője egy láthatatlan háborúban kényszerülne a magyar oktatáspolitikai nézeteinek indoklására és céljainak igazolására. Huszonhat oldalon át egyebet nem tett, mint érveket sorolt a magyar hazafias nevelés érvénye és létjogosultsága mellett. Feltűnően gyakran hivatkozott a fölvilágosult állam szabadság, egyenlőség és testvériség vezérelte alkotmányos rendjére és intézményeinek törvényes működésére.

Láng Mihály középiskolai tanárként elkötelezett hirdetője volt a magyar nemzeti műveltség államépítő és közösségépítő gondolatának; meggyőződése szerint Magyarország csak akkor lesz a nemzetiségeket is integráló, érdekeit érvényesíteni képes, szuverén és erős állam, ha a kulturális és gazdasági javak megteremtésében az ország minden lakója részt vesz. „Nem önkénnyel akarjuk mi a beolvasztás munkáját foganatosítani – írta tanulmánya bevezető soraiban, mintha máris a közéletben és a sajtóban teret kapott vádakat cáfolná –, hanem műveltségünk uralmával. Önkénnyel ugyan egyetlen egy nemzet sem jutott hatalomra. Aki a zsarnokság befolyása alatt vallja magát hazafinak, azzal a nemzet nem nyer. Jaj azon országnak, amelynek polgárai a vaspálcza és félelem befolyása alatt öltik magukra a nemzeti szellem köntösét. Mi akarjuk, hogy nyelvben és lélekben magyar legyen e hazában mindenki; de azért a testvérnépeket szabad akaratukban nem háborgatjuk” (Láng 1891, 7). Közülük magyarrá csak az legyen, aki megéli a magyar kultúra lényegét, és átérzi a magyar történelem integráló erejét. „Vajon vétkezik-e az iskola a testvérnépek nemzetiségi és emberi joga ellen, ha a magyar nemzeti szellemnek hajlékot épít minden testvéri nép szívében? Törekszik-e ezzel a testvérnépek kiirtására? Vádolható-e türelmetlenséggel, vagy mint ellenségeink mondják: önkénnyel és zsarnoksággal?” (Láng 1891, 12). A kérdésre adott válasza: nem!

Úgy vélte, a magyar nemzeti szellemtől áthatott „műveltség” az egyenlőség, szabadság és testvériség elveinek megfelelően biztosít helyet az országban a társnemzetek kultúrájának is. Hangsúlyozta: Magyarországon a nemzetiségek a népjog kiteljesedésének szellemében szabadon gyakorolhatják vallásukat, szervezhetik egyesületi életüket, és építhetik, gyarapíthatják a hagyományvilágukra épülő kulturális javaikat. Fontosnak vélte ezt kiemelni akkor, amikor Magyarország „hazafias iskoláira” a velünk együtt élő társnemzetek ideológiai vezetői szakadatlanul kígyót-békát kiáltanak, „rágalmaznak a hazafias társadalmat”, az intézményeket, a tanítóságot és a kormányt. „*A nemzetek ereje az erkölcsi alapon nyugvó, virágzó anyagi és szellemi kultúrától függ. Minél nagyobb lélekszámra nézve egy nemzet, annál nagyobb hatalma, annál biztosabb léte, ha megfelelő szellem és erkölcsi erő hatja át*” – fogalmazta meg az integráló nemzetéről vallott nézetét Láng Mihály. Az iskola az a megfelelő intézmény, ahol a „nemzeti génusz” közösségteremtő ereje a maga legteljesebb kulturális értékeiben megmutatkozik. A magyar nemzet általa gyarapodhat és erősödhet, ha „a magyar

nyelv és szellem terjesztésével az önként magyarosodni akaró testvéreinket magunkba olvasztjuk” – jelentette ki tanártársai előtt Láng Mihály, majd hozzátette: „*Magyarországban csak egy szellemnek van létjogosultsága, s ez a magyar. Ki mást hisz, az ámitja önmagát, ámitja a vezetésére bízott népet, a hazának pedig nagy kért okoz*” (Láng 1891, 14–15).

Az anyaországgal rendelkező testvérnépeink talán idehaza, Magyarországon neveltetik ifjait? – kérdezte, majd válaszában hosszan fejtegette: a sváb és a szász közösség fiai Németországot keresi fel, a román ifjak Franciaországban és Olaszországban nevelkednek, a tót és szerb közösség értelmisége pedig Oroszország egyetemén szívja magába a gondolkodását meghatározó szellemet. „Azt vélik, hogy ezek magyar nemzeti szellemben térnek haza?” (Láng 1891, 18). Ezzel a szecessziós törekvéssel szemben Magyarországon a hazafias tanításnak csak egy politikája, egy célja lehet: a magyar nemzeti szellemet terjeszteni hazánk lakosainak valamennyi nyelvén. „Mi örülünk annak, ha a testvérnépek nyelve, irodalma fejlődik, de az a magyar gondolkodásmódnak és észjárásnak legyen tükre. Ez az egyedüli helyes, igaz és jogos törekvés; ki más utat választ, nem őszinte híve a nemzetnek. A magyar nemzeti szellem terjesztésére ezer és ezer alkalom kínálkozik az iskolában, a társadalomban és a családban” – zárta le fejtegetését Láng Mihály (Láng 1891, 19). Tanulmánya végén 13 pontba foglalta a tanári tevékenység erkölcsi alapvetésére vonatkozó határozati javaslatát, melyek közül a legfontosabbak: 7. „A magyar nemzeti szellem terjesztése nem veszélyezteti a testvérnépek létét, mert mindegyik szabadon érvényesítheti lényét a művelődés mezején”; 8. „A magyar faj soha nem törekszik arra, hogy a testvérnépeket becstelen eszközökkel művelődésükben megakadályozza”; 9. „A szabadság, műveltség és béke segítségével akarjuk a testvérnépeket a magyar állameszmének megnyerni” (Láng 1891, 22). A délvidéki gimnáziumok és reáliskolák évenként megjelenő értesítőiben megfogalmazott jelentések bizonyíthatják, hogy a századforduló éveiben milyen mértékben sikerül érvényesíteni az oktatói-nevelői célokat és szándékokat. És persze azok a tudós tanári életpályák, amelyek valóban az iskola falain belül a pedagógia eszközeivel kívántak érvényt szerezni a magyar középiskolai oktatás céljainak és elveinek.

Közülük is külön figyelem, elismerés és tisztelet illeti Morvay Győzöt, a nagyikindai gimnázium latin, és német nyelv, valamint a magyar irodalom tanárát, aki *A nemzeti nevelésről és annak néhány hathatósabb eszközéről vegyes ajkú vidékeinken* című 1893-ban megjelent tanulmányában foglalta össze pedagógiai nézeteit. Úgy vélte, kár lenne elvitatni, hogy a kultuszminisztérium által megfogalmazott *Utasítások* szabad teret biztosítanak az oktatóknak módszere gyakorlásában, ám ezzel szemben az is igaz, hogy a nemzetiségi területeken olyan nehézségek jelentkeznek, amelyek nem egyszer lehetetlenné teszik a nemzeti nevelés legjelesebb céljának megvalósítását: „a nemzeti érzületet és gondolkodást, amint megnemesülve, erkölcsösítve irodalmunk örökbecsű lapjain jelentkezik, átörökítse a jövő idegen ajkú és legtöbbször idegen érzületű nemzedékére is. Sőt ellenkezőleg, még ha sikerülne is csupán a nyelv tökéletes átszarmaztatása, e nyelvvel, a magyarral sokszor fegyvert diktáltunk a tanítvány kezébe, mellyel nemzetiségi érettségének kifejlődött fokán a magyar ellen harcoljon” (Morvay 1893, 5). Látszólag egyszerű Budapest, Szeged, Debrecen és Kolozsvár középiskoláiban a tudományt és az erkölcsöt „nemzeti felfogásban” oktatni. Összehasonlíthatatlanul bonyolultabb a helyzet egy felvidéki vagy egy délmagyarországi középiskolában, ahol a tanárnak gyakran csak a „magyar nyelvmester” szerepe jut feladatul. „Ezzel ugyan állambiztosító szerepet képvisel, mert e vidéken született kevés intelligencia – még akkor sem magyar, ha érzelmében az is volna, mert magyarságában mindig el fogja árulni az idegennek egy sajátos, át nem hasonult lényegét.” Ezzel az olykor megoldhatatlan feladattal áll szemben az a tanár, aki Pancsova, Fehértemplom, Lugos, Versec, Orsova, Nagy-Becskerek, Nagy-Kikinda, Újvidék, Zombor, Nagy-Szeben, Brassó, Verbász, Trencsén, Zsolna, Munkács, Ungvár és más hasonló városokban a nevelés szolgálatában tanügyi politikát is követnek (Morvay 1893, 8). Fontos lenne tisztázni, hogy ezekben a vegyes ajkú,

nemzetiségek által is látogatott iskolában melyek lehetnek a leghatásosabb eszközök a nemzeti neveléssel szemben jelentkező „előnytelen állapotok” felszámolására. Maga az élet naponta száz példáját nyújtja annak, hogy ezekben a középiskolában növekedett ifjú vagy a magyar nyelvet sem ismeri teljesen, „vagy tudván azt, ő maga emeli izgága szavát, hűtlen kezét nevelő anyjára” (Morvay 1893, 5).

Egy elhivatott tanár számára a nemzeti nevelés azokon a vidékeken, „ahol a nemzetiségi nyílt és titkos küzdelmek piacznán növekedő tanulót gondolkodásában és érzületében megzavaró párttusák, idegen érdekek, hol a család szentélyében felhangzó, az iskolát és a nemzeti nyelvet becsmérítő nyilatkozatok, hol a magyar állameszme ellenségeinek homályos és érthetetlen ármányai nem hagyják az ifjút még egyéni kiforrása előtt sem nyugton, ott ahol az ifjú már zsenge karokkal lengesse azt a lobogót, melyhez a magyar állameszmének hódoló tanár toborozza – ott *egy múltból erősbült nemzeti nevelés*, egy tanügyi politika hivatását el nem mulasztott, sőt szentesített eszköz. *A nagyon sokszor a nemzet álpolgárainak táborából, az idegenszívű család köréből a magyar középiskolába sorozott tanuló néha már ingadozó lelkében nemzeti gondolkodást ébresztve, a túlsúlyt benne a magyar állam haladása iránt való ragaszkodásnak biztosítani: nemes, sőt fenséges egy munkásság!* Oly emberi tőkét teremteni, mely érzelmeivel a nemzetnek busás kamatokkal fizet, oly érzelmi és szellemi erőket formálni, mely[ek] sikerre vezeti[k] a középiskolában, és a tudománynak egy nyílt és öntudatos elmét hoz az egyetemre, a nemzeti haladásnak szabad, önálló és kész szolgáját viszi a közpályára” (A kiemelés tőlem – M. F.) (Morvay 1893, 6). Magyar géniusról beszélni az idegenajkú vidékeken felettébb kockázatos; alapos megfontolást igényel. „*Nem a szó tüntető hirdetése, nem a nemzeti sallangokkal felpiperézett színvallás, nem ál-, vagy ködös érzelmekből fakadt lelkesedés, hanem józan, komoly munka, melyet élettani, politikai és művelődési viszonyaink joggal követelnek*” – az tűnik egyedül elfogadhatónak. Ezekben a területeken felettébb sokat ártanak a közéletben, a hírlapokban és az intézményekben számtalanszor hallható „*ledéren lidérczkedő nemzeti géniusz*”, ami nem egyszer üres beszéd, hangzatos szófordulatok hiábavaló puffogatása, melyet a nemzeti nevelés mindenkor száműzi fog a köréből. Az iskolai nevelés terén „*az eszme magában hódítson nagy fenségével és átható erejével. [...] A nemzeti motívumok belső lelki feldolgozásáról és horgonyozásáról, józan munkával beoltható erkölcsi eszméről van szó. Nem az elnyomás, a kigúnyolás, a pellengérezés az eszköz, hanem a jóságos megnyerés, a türelmes szelídség, a józan okosság minden módja. Egy nevelés adta lelki fegyelem kívánatos, mely a hozzánk vezetett kedélyt lebilincselje, hogy később a hasonajkú, hasonvérű, de más érzületű, nagyszámú emberanyag szellemi és kedélyi erőit odavigye, ahol a nemzeti emlékezés folyamában gazdag és tevékeny tényező legyen. A higgadt munka győz, mihelyt odavittük az idegen alanyt, ahonnan öntudatosan haladhat, és a magyar nemzet múltja iránt kegyelettel, uralma iránt engedelemmel, tudománya, irodalma iránt lelkesedéssel viselkedhet*” (Morvay 1893, 6–7).

Ha körültekinünk Európában, azt tapasztaljuk, hogy valamennyi nemzet oktatási-nevelési programja az egységes nemzeti nevelést szorgalmazza, lévén, hogy ez az öntudatra ébredt népek és nemzetek erkölcsi követelménye. Mennyivel inkább fontos ez Magyarországon, ahol Európához képest jelentősen megkésve, csak a XIX. század utolsó harmadában, egy nemzetiségek, és nemzetiségi kultúrák által színezett társadalomban kell egységes magyar nemzeti kultúrát teremteni. Poznan Jolán, a rejtélyes pancsovai történelemtanár *A magyar történelem vezéreszmék szerinti tanítása* (1909) című tanulmányában írta: „A modern fejlődés és haladás idejében az a nép erősebb, s a mai népek verseny harcában nemzeti létét az tartja fenn legbiztosabban, amelynek erős nemzeti kultúrája van. A nemzeti történelem tanítása az iskolában a nemzeti kultúra fenntartására, fejlődésére úgyszólván a fő eszköz, különösen a magyar nemzetnél, mely ma az európai művelt népcsaládok között etnográfiaailag egyedül áll” (Poznan 1909, 5). Morvay Győző szerint

azonban a közös eszmekincs kialakításának biztos sikerét ígérő törekvés nemcsak az idegenajkú vidékeken, hanem széles e hazában sem létezik. „Mily messze állunk a megteremtéstől ott, hol *a nemzetiségek forrongó üstjében elfogultsággal, tompasággal, konoksággal és igen sokszor értelmi fogyatkozással állunk a harci síkon*. Itt a vegyesajkú vidéken, hol a magyar józan agitátor elszigetelve, hatalmát csak szívében és szavában tudhatja, itt amaz eszméknek megteremtése a pusztában elhalkuló szólam. [...] itt csakis a nevelés által hathatunk; a tudomány az ő ridegségével nem csinál hazafit, nemzeti géniuszt, nemzeti nevelést” – írta tanulmányában Morvay Győző (Morvay 1893, 7). Nagyon távolinak tűnik az eszme sikeres realizálása, megvalósulását csakis az *egységes nemzeti nevelés* segítheti. Az idegen ajkú vidéken azonban mindössze egy lelkes tábor, a nemzeti szellem irányában elkötelezett tudós tanári közösség, s velük együtt a lateiner értelmiség egy része mutat hajlamot az elkötelezettségre. Ők azok, akik „a szabadság követelményének tartják, hogy e haza minden polgára úgy anyanyelvét és annak kultúráját szabadon használhassa és fejlessze az állami egység által körülvelt határokon belül. Nem a nyelvszerinti erőszakos magyarosítást, hanem a nemzet politikai egységét, mely sem jogokban, sem kötelességekben nem ismer különbséget a különböző nyelvű honpolgárok között, és nemzetiségeket, mint közjogi csoportokat el nem fogadhat. A magyar nyelv ismeretének terjesztését azonban szükségesnek tartja, hogy a nem magyar ajkú intelligenzia az állam szolgálatából részét kivehesse, és ezáltal is minél szorosabban csatoltassék az államhoz, de főleg, mint annak a társadalmi összefogásnak eszközét, mely nélkül a politikai egység üres forma marad” (Morvay 1893, 9). Ennek sikerét Morvay Győző szerint a nemzetiségi törvénynek – hazánk nem magyar ajkú polgárai javára és megnyugtatósára – teljes mértékű alkalmazása garantálja. Az irányelv lényege tehát: alapos, széleskörű, általános műveltséget biztosítani nemzeti alapon. A nemzeti nevelésnek legáltalánosabb feladata a „népösszesség” minden tagjának fölemelése a szuverén egyéniség fokára. „*Bárhogy alakul meg azonban e jövő középiskolája, a legnagyobb baja lesz az idegen ajkú vidékeken*” – vetítette előre komor jóslatát a nagyikindai tanár (Morvay 1893, 10). A termékeny talaj ezen a területen még nincsen előkészítve a jövő iskolájának. Békésebb körülmények között – ehhez számtalan európai példa szolgál bizonyoságul – nem lenne akadálya annak, hogy a nemzeti nevelés eszközeivel valódi jellemeket, igaz polgárokat, egészséges ambícióval rendelkező értelmiséget alkothassunk a hazának, mégis él a szkepszis: hatalmas küzdelem áll még a nemzetiségi területeken oktató és nevelő tanárok előtt, mire a sikerekről is számot adhatnak.

A nevelőoktatás eszköze, a tankönyv

A kiegyezést követő fél évszázad során a hazafias érzelmű oktatási intézményrendszer, az intézmények sikeres működését biztosító oktatási-nevelési programok és a jól kiválasztott, nevelői habitussal rendelkező, tudományosan felkészült tanárok mellett az új nemzedékek képzésében meghatározó szerep jutott az igényes tankönyveknek is, amelyeket a szaktudományok kiváló művelői mellett nem egy esetben – oktatói ismereteinek birtokában – egy-egy kiváló tanár készített, mint ahogyan tanárok állították össze a szöveggyűjteményeket és szerkesztették köteté az elolvasásra ajánlott műveket is. Az oktatásban nélkülözhetetlen tankönyvek és taneszközök megjelenését, lényegi fejlődését és szerepük kiteljesedését Mészáros István foglalta össze *A tankönyvkiadás története Magyarországon* című munkájában.

A középkori kolostorokban és a káptalani iskolákban alkalmazott tollbamondás évszázados gyakorlata után Európában és Magyarországon egyaránt a humanizmus korában jelentek meg az első nyomtatott tankönyvek. Mai ismereteink szerint az 1507-ben Pap János budai könyvkereskedő által kiadott, korábban Velencében összeállított és megjelentetett poétikai és retorikai ismereteket tartalmazó középkori latin nyelvtankönyv, a *Dictionale* volt

az első olyan kiadvány, mely az oktatás elvárásainak igyekezett megfelelni. Mégsem ez a tankönyv volt Pap János könyvkereskedő első olyan, figyelemre méltó kiadványa, melyet az iskolákban is haszonnal forgathattak a növendékek: közel egy évtizeddel korábban, 1498-ban került ki a nyomdájából Jacobus de Voragine egész Európában jól ismert legendáskönyve, a *Legendae sanctorum*. S mert *Histori Lombardicá*-nak is nevezték a könyvet, feltehetően a szerző írta meg annak kiegészítéseként a magyar szentek legendáit tartalmazó részletet, a *Legendae sanctorum regni Hungariae in lombardica historia non contantét*, amelyet Pap János még ugyanabban az esztendőben kinyomtatott. Nyugat-Európában egyébiránt főleg azok a nyomdák vállalkoztak tankönyvek előállítására és terjesztésére, ahol egyetem, vagy más nagyobb iskola működött. Nem meglepő hát, hogy az első magyarországi nyomdász, Hess András 1473-ban alapított, igazán rövid életű budai nyomdájában a nyugat-európai humanista iskolák néhány közkedvelt klasszikus munkáját is kinyomtatta, köztük azt a kolligátumot, amely két görög mű latinra fordított változatát tartalmazta: az egyik Basilius Magnus *A költők olvasásáról* című munkája volt, amely „az ókori klasszikus művek és a klasszikusan csiszolt műveltség értékét magasztalja”. A kötet másik eleme Xenophon *Szókratész védőbeszéde* (Apologia Socratis) című írása volt.

Ahogy a reformáció megjelenése Magyarországon is óriási változást hozott a tudományos életben, úgy érezte hatását a könyvnyomtatás, az iskolaalapítás és a tankönyvkiadás terén is. Sylvester János *Grammatica Hungaro-Latina in usum puerorum recens scripta* című nyelvtankönyve – egy latimul írt Donatus – 1539-ben került ki a sárvári nyomdából, az első ma ismert ábécéskönyv *A keresztyéni tudománynak Fundamenta, rövid és hosszan való kérdésekben befoglaltatott a magyar (írás) olvasásnak módjával egyetemben – A gyermekkének és az egyéb együgyű keresztyéneknek épülésére (Colosvárba MDLIII.)* pedig 1553-ban került ki Heltai Gáspár kolozsvári sajtója alól. XVI. század jelentősebb nyomdái a kolozsvári mellett a nagyszombati humanista érseki központ nyomdája, az 1561-ben alapított debreceni nyomda – mely 1590-ben adta ki Szikszai Fabricius Vazul latin magyar szójegyzékét –, a lőcsei nyomda és a gyulafehérvári fejedelmi nyomda, mely akkoriban a latin katekizmusok sorát jelentette meg. Különös szerephez jutott közülük a tankönyvkiadás terén is az 1640-ben alapított nagyszombati Egyetemi Nyomda, mely a jezsuita közép- és felső szintű iskolákat látta el tankönyvekkel. Az első gimnáziumi tankönyve az 1670-ben megjelent retorikai útmutató Cyprianus Soares portugál jezsuita *De arte rhetoricája* volt, amit az *Álvarez-féle latin nyelvtankönyv-család* követett (Emmanuel Álvares grammatikája). A kor szokásainak megfelelően egybefonódó történelmi-földrajzi megközelítésben tárgyalta a magyar városokat Timon Sámuel jezsuita tanár 1701-ben és 1702-ben megjelent kétkötetes munkája, a *Celebriorum Hungariae urbium et oppidorum topographia historico-geographice descripta et comprehensa* (Mészáros István feltételezése szerint ez volt Magyarországon az első helytörténeti mű). 1714-ben és 1715-ben azután ugyanő adta ki a maga háromkötetes magyar történelmét, a *Synopsis novae chronologiae regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae* című százados jelentőségű művét. 1729-ben a nagyszombati Egyetemi Nyomda jelentette meg Túróczy László *Ungaria sius cum regibus compendio data* című történelemkönyvét is.

A *Ratio Educationis* kihirdetésének évében, 1777-ben a Nagyszombatból Budára áthelyezett Egyetemi Nyomda változatlanul döntő szerepet játszott a tankönyv-kiadásban, s az Oktatási-Nevelési Rendszer még ugyanabban az esztendőben feladatként szabta meg a tudományos művek és a tankönyvek magyarországi megjelentetését. A rendelet 173–174. §. szerint a nyomda köteles megjelentetni a különböző felekezetekhez tartozó közép- és felsőfokú tanintézetek tanárai által készített tudományos dolgozatokat, illetőleg a növendékek legkiválóbb vizsgamunkáit. A *Ratio Educationis* szándékai szerint az Egyetemi Nyomda lett a tudományos munkák első hivatalos magyarországi kiadója (Mészáros 1989, 62–63). Tankönyvkiadói monopóliumát a császári udvar 1779. november 5-én külön ez ügyben

kiadott rendeletében határozta meg: „Senki az egyháziak vagy világiak, nemesek vagy nem nemesek, műveltek vagy képzetlenek közül; senki a könyvkereskedők, könyvbizományosok vagy nyomdászok közül; végül senki az árusok és ügynökök közül nem nyomtathat magyar királyságunkban és társult országrészeiben királyi rendeletünkkel bármikor előírt különféle fajtájú említett iskolakönyveket az akadémiák, a gimnáziumok és bármiféle más nyilvános iskolák használatára sem egészben, sem részletét, sem gyűjteményben, sem bármilyen más formában.” A privilégium része volt továbbá: „Ennek a nyomdának az előzetes engedélye és beleegyezése nélkül senki sem hozhat be külföldön kinyomtatott tankönyveket királyságunkba és örökös tartományainkba, tehát Magyarországra és társult országrészeibe, s ezeket senki sem árulhatja.” De van még egy nagyon szigorú megkötés is: az Egyetemi Nyomda is köteles a munkáját a törvényes és a *Ratio Educationis*ban is megnevezett cenzúrának alávetni. Az Egyetemi Nyomda tankönyvkiadói monopóliuma 1848-ig volt érvényben, és ezekben az évtizedekben egészében meghatározta a magyar oktatásügy alakulását (Mészáros 1989, 65–66). 1792-ben jelent meg az első, csak magyar nyelvű ábécéskönyv, az *ABC könyvetske a magyar falusi iskolák számára*, 1779-ben pedig megjelent *A magyar nyelv tanításának két részei – az igaz kimondása és az igaz írás, a nemzeti iskolákra alkalmaztatva* című tankönyv is – amely hosszú éveken át alapja volt a helyesírásnak. 1830-tól azonban már nemcsak a közép- és felsőfokú tanintézetek diákjainak és oktatóinak kiemelkedő tudományos munkáit jelentette meg, de kiadója volt az akkor megalakult Tudós Társaság – a Magyar Tudományos Akadémia elődje – által jutalmazott pályamunkák többségének is.

A gimnáziumok központi tantárgya ekkoriban változatlanul a latin nyelv és irodalom volt, s a hazai katolikus iskolákban szinte kizárólag az *Álvares-féle latin nyelvtankönyveket* használták. Mészáros István azonban a *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948* című könyvében megemlíti, hogy a Helytartótanács 1814. január 31-én kiadott 25.342. számú rendelkezése szerint ekkor már heti két órában kellett a magyar nyelvet tanítani a középiskolák összes diákjai számára (tehát nem csupán a magyarul nem tudóknak). Ugyanebben az évben [1814] adta ki a Helytartótanács a megbízást az első állami középiskolai magyar nyelvtan- és irodalom-tankönyv megírására. 1816-ban jelent meg Verseghy Ferenc *Epitome institutionum grammaticarum linguae Hungaricae* című, a gimnáziumok számára latinul írt hivatalos magyar nyelvtankönyve. Ugyanebben az évben került ki a nyomdából az irodalmi szemelvényeket tartalmazó kötet is *Exercitationes idiomaticae Hungaricae secundum regulas Epitome, concinnatae in usum gymnasiolorum Regni Hungariae* címmel. Ennek nyomán 1819–1820-ban átalakult a középiskolai magyar nyelvtanítás: heti két órában a Verseghy-tankönyvek alapján kellett tanítani a gimnázium mindegyik osztályában a magyar nyelvtant és irodalmat. A középszintű iskoláinkban tehát a tanévtől kezdve kapott helyet tantárgyként a magyar nyelv és a magyar irodalom (Mészáros 1988, 69). Az 1841. december 6-án kelt 41.452. számú rendeletében a Helytartótanács felszólította a gimnáziumok tanárait, hogy írjanak magyar nyelvű tankönyveket a gimnáziumok számára. Az 1844. évi II. törvénycikk 9. §-a szerint ugyanis a király elrendelte, hogy – Horvát-Szlavónország kivételével – „az ország határain belüli iskolákban a közoktatási nyelv a magyar legyen”. [...] A nyelvtörvény és a magyar oktatási nyelvvel kapcsolatos különféle rendelkezések természetesen csak a katolikus kisgimnáziumokra, gimnáziumokra és akadémiákra vonatkoztak. A protestánsok – autonómiájuk törvényes birtokában – saját belátásuk szerint választhatták meg iskoláikban az oktatás nyelvét (Mészáros 1988, 72). Ezzel a határozattal egyszerre megszületett a magyar tankönyvek megjelentetésének az igénye is. Igaz, a legjelentősebb magyar nyelvű iskolai történelemkönyv, Horváth Mihály *A magyarok története Európába való költözésüktől mostanáig – A tanuló ifjúság számára* című munkája, meglepő módon néhány évvel korábban, 1841-ben jelent meg, a magyar nyelv diadalát azonban a budai Egyetemi

Nyomdából a forradalom évében, 1848-ban kikerült Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály szerzőpáros által írt első magyar nyelvű, állami középiskolai magyar nyelvtankönyv-sorozat jelentette.

A levert forradalom és szabadságharc után, az abszolutizmus éveiben szigorú ellenőrzés alá vonták az oktatási intézmények munkáját is: Bécs 1850. április 16-án elrendelte a *központi állami tankönyvrevíziót*. Ennek nyomán az összes iskolai tankönyvet – tekintet nélkül a korábban érvényes felekezeti autonómiára – az „állami tanügyi hatóságok megbízott szakemberei” átvizsgálták, és bármi nemű kivetnivalót találtak, azonnal megvonták annak használati engedélyét. Eljárásukat hivatalok okmány támogatta, érdemes Mészáros István nyomán a rendeletet teljes terjedelmében idézni: „A cs. kir. közoktatásügyi magyar ministeriumnak f. é. [1851] szeptember 18-án 8061/543. sz. alatt kelt leirata folytán a tanodai és segéd magyar könyveket illetőleg irány és mihez tartás végett a gymnasiumi tanárkar következőkre figyelmeztetik:

A magas ministerium a tanodai hatóság által vagy más úton tudomására jutott magyar gymnasiumi könyveket kiszemelő vizsgálat alá vette, minek első eredménye az ide mellékelt jegyzék, mely teljes címét foglalja magában azon könyveknek, melyek a magyar előadású [tannyelvű] gymnasiumokban nyilvános tanodai használatra elfogadottnak. Mindenkinél ki lévén téve: vajon ajánlatik-é? vagy csak ideiglenesen engedtetik meg, míg célszerűbb megjelenend.

Ezen jegyzékből első tekintetre feltűnik, mely kevésbé vannak némely tanszakok [tantárgyak] egy sikeres oktatásra igényelt célszerű kézi és tanítási könyvekkel ellátva. A természetrajz akármelyik ágazatából, az állati, növényi vagy ásványiból, egy magyar nyelvben kinyomott, vezérfonalul szolgáló munka sem mutattatik ki. A földirat [földrajz] és történelemből szintén hiányzik egy tökéletes, a tanítandó tárgyat egészében kimerítő tanodai könyv. Valamint a magyar anyai nyelv tanítására ajánlható magyar nyelvtan és olvasókönyv sem a közép és felső gymnasiumi osztályok számára. Mely hézagok betöltésére annál érdeműsőbb lenne a vállalkozás, mennél gyorsabban a legsürgősb igényeknek elégtétetnek.

Miután azonban feltehető, hogy azon magyar könyveken kívül, melyek a magas ministeriumhoz fölterjesztettek, vagy más úton tudomására jutottak, még egyéb magyar könyvek is találhatnak, vagy időközben megjelenhetnek, melyek használatra méltók; az ilyenek vizsgálat végett ide bemutatandók, és innen a magas ministeriumhoz elfogadás végett fölterjesztendők lesznek.

A vizsgálatnál a paedagogiai és didaktikai indokokon kívül a gymnasiumok szervezeti terve fog alapul szolgálni, is arra is mindenkor figyelem fog fordíttatni, vajon a könyv nem foglal-é magában valamit, mit politikai vagy erkölcsi tekintetből rosszalni lehetne.

Az új magyar nyelvű könyveknek kiállításában, már magából a sürgetőség tekintetéből, legtanácsosabb azon szakban, melyben német nyelven írt alkalmas tankönyvek már léteznek, egyelőre fordításokkal foglalkozni, és csak ott saját munkálatokba ereszkedni, hol ez – például az anyanyelvbéli oktatásnál – elkerülhetetlenül szükséges. E tekintetben a magyar tankönyveknek az ajánlott németek szerinti kiállítása valóban ép oly sürgetős, mint érdemteljes leend.

A fordításra alkalmas német könyveket választásra nézve a f. é. 5985/314. sz. alatt közlöttek, és a szervezeti tervben kijelöltek ajánlhatnak. Ezek folytán a tanári testületek és ezek tagjai, nemkülönben egyéb ügyes szaktudósok magyar tanodai könyveinek készítésére felszólíttatnak. A szám- és mennyiségtanból szükségelt kézi könyveknek fordítása iránt már megtörtént az intézkedés, és még ezen félév lefolyta alatt Mocnik számolástana magyar nyelven megjelend.

A vizsgálat alá vont magyar tanodai könyvek közt találtatott egy, melynek használata egyáltalában meg nem engedhető, és ez a közép néptanodák számára írt Földirat és történelem elemei Wurga Jánostól, második kiadás Kecskeméten 1850, mely is, ha hol tanodai könyvként

használtatott, ezennel eltiltatik; valamint általában oly könyvek, melyek a legújabb lázadást érintik, semmiféle tanodában meg nem szenvedhetnek és mind azon magyar tanodai könyvek, melyek ministeri helybenhagyást még nem nyertek, elfogadás végett fölterjesztendőek.

Egyébként az új tanodai könyveknek kiadása és sajtó lá bocsátása iránt az 1850-ik évi április 16-án kibocsátott cs. k. rendelet (Birodalmi Törvénylap 152. sz.) szabályzó és érvényes, mely szerint a gymnasiumi könyvek kiadása és árulása közkönyvkereskedési tárgy ugyan, de azoknak a köztanodákban használhatására a magas minsteriumnak elsődleges helybenhagyása szükséges, mely is az ily könyvek kiadásának lehető könnyítése végett kész a beküldött kéziratokat is a nyomás előtt megvizsgáltatni, és törvényes föltételek alatt helybe hagyni. Azon esetben mindazonáltal, ha ezen könyvkereskedési úton sem lehetne alkalmas tanodai könyveket eszközölni, vagy nem elég gyorsan, és nem elég jutányosan megszerezni, fönntartja magának a Kormány az ily könyveknek szerkesztését, és azoknak tetszés szerinti kinyomtatását. Pest October 10-én 1851.” (Mészáros 1989, 97–99).⁴ Ez a rendelet az alkotmányos rend helyreállításáig meghatározta Magyarországon nem csak a tankönyvek megjelenésének lehetőségét, de a nyomdák működésének feltételeit és vele együtt a könyvkiadás egészét is.

A kiegyezést követően Báró Eötvös József a népoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. törvény szellemében újjászervezte a magyar tankönyvkiadást is. Első intézkedései közé tartozott egy tankönyvbizottság létrehozása, melynek elnöke Gönczy Pál ministeri osztálytanácsos, tagja pedig Lutter Nándor helyettes tankerületi főigazgató, Pálffy József soproni, Gáspár János nagyenyedi, Nagy László nagykőrösi, Mennyey József kalocsai tanítóképezdeiki igazgató voltak. A bizottság meghívásos alapon az ország legtekintélyesebb tudósait és pedagógusait is fölszólította új tankönyvek megírására. Ekkor azonban már teret nyert az eötvösi meggyőződés, miszerint a sikeres iskolai oktatás nagy mértékben a tanár személyiségétől függ, ami azután alapgondolata lesz az általa kidolgozott oktatási tervzetnek is. Az Eötvös József irányításával elkészült tankönyvek ezt követően évtizedeken át szolgálták az ifjú nemzedékek okulását, színvonaluk pedig mértéket jelentett a későbbi tankönyvírók számára is.

A Kármán Mór és tudós társai által kidolgozott és 1879-ben elfogadott középiskolai tanterv serkentő hatással volt a tankönyvirodalomra is. A pályatárs, Kardos Albert véleménye szerint az új oktatási program nyomán Magyarországon a tankönyvek színvonala és minősége az utolsó évtizedekben gyökeresen megváltozott; „tudós kompendiumokból, tudományos kivonatokból valóságos iskolakönyvekké váltak. A nyelvtanok nem annyira kész rendszert foglalnak magukban, hanem inkább rávezetik a tanulókat a nyelvi jelenségek csoportosítására; a történelmi kézikönyvek nemcsak külső eseményeket beszélnek el, évszámokat sorolnak elő, hanem állami intézményeket világítanak meg, művelődéstörténeti képeket tüntetnek fel; a statisztikai, politikai és irodalomtörténeti munkák nem régi szabályokat, kész ítéleteket nyújtanak, hanem prózai és költői olvasmányok útján teszik tudatossá a stílus sajátosságait, a költészet tárgyi és alakai szépségeit, a nemzeti kultúra fejlődésének törvényeit” (Kardos 1897, 73). A „tankönyvpluralizmusnak” azonban hamarosan megmutatkoztak a hátrányai is, a felszabadult piaci viszonyok lényegét Molnár István így foglalta össze: „a nagy könyvkiadók mindegyike igyekezett neves, tudós szerzőket megnyerni a tankönyvírásnak, elsősorban nyilván üzleti érdekeket követve”. Ennek volt a következménye, hogy „a színvonalas és kevésbé színvonalas, értékes és gyengébb tankönyvek széles körű országos versenye keletkezett” (Mészáros 1989, 110). Minden jelentősebb könyvkiadó megjelentette a maga tankönyveit, nem egyszer külön tankönyvsorozatokat és olvasmánygyűjteményeket bocsátottak az iskolák rendelkezésére: köztük az Eggenberger kiadó a *Középiskolai tankönyvek tára* gyűjtőnév alá sorolta a maga könyveit, a Lampel kiadó viszont megjelentette

⁴ Az említett Warga János, a nagykőrösi gimnázium igazgatója, Arany János tanártársa volt.

a maga *Görög és latin remekírók jegyzetes iskolai gyűjteményét*, *A magyar nyelv- és irodalomkönyvek*, és a *Történelmi olvasókönyvek* sorozatát (Mészáros 1989, 114). Alkalmanként azonban ezután is a növendékek kezébe kerültek a helyi szerzők – hol színvonalas, esetenként viszont gyöngé – művei. A dualizmus koránk nagy tankönyvsikere volt Toldy Ferenc és Beöthy Zsolt magyar irodalomtörténete, amelyek mellett, az akkori hivatalos Magyarországon nehéz volt új tankönyvekkel a színre lépni. Hogy ezt mégis sokan megkísérelték – közöttük a szabadkai főgimnázium tanárai, Toncs Gusztáv és Loósz István is – az megint csak a korszak fölszabadult vállalkozói szelleméből eredhetett.

Fináczy Ernő, aki 1881 és 1884 között három tanéven át a pancsovai magyar kir. reál-gimnáziumban tanította a magyart, a latint, a földrajzot, a németet és a franciát, 1883 szeptemberében egy, a fővárosban tartott tanári továbbképzésről hazatérve lapjában, a pancsovai *Végvidékben Tudományos tankönyvek* címmel felettébb figyelemre méltó cikket közölt. Szabó József, a budapesti tudományegyetem rektora egyik előadásában az egyetemi tanárok egyik szép és nemes feladatának tekintette a tudományos tankönyvek írását. Kellő kritikával mutatott rá, hogy a kor egyetemi tanárainak egy része bizony nem áll hivatása magaslatán: a heti órákon és a „colloquiumokon túl” egyéb kapcsolatuk nincs a hallgatókkal. Az egyetemi tanárnak azonban a maga kitűnőségében a hivatalos találkozások hideg formaiságain túl a barátság egyéb formáit is keresnie kell. A katedrán túl, kell, hogy legyen egy közvetlenebb kapcsolat is: „a szívé, a tudomány közös becsülése és művelése folytán támadt barátságé”. „Mint minden tanító és tanár – írta Fináczy Ernő, aki maga is gyakorló pedagógus volt –, úgy az egyetemi tanár is mentől többet érintkezzék a hallgatóságával a tanterem falain kívül is, mert a dialogikus eszmecsere, a pro és contra, a váltakozón szikrázó ötletek – ezek szülik a nagy gondolatokat, ezek ojtják belé a fiatal kedélybe a tudmányszomj nemes felhevülését, ezek termékenyítik meg évtizedekre a zsenge szív fogékony talaját.” Ám még ez sem elegendő, az egyetemi tanárnak van egy másik, talán ennél is nagyobb feladata: tankönyveket kell írnia a hallgatói számára. „Olyan tankönyveket, melyekben az illető tanártól előadott tudománynak, encyclopaedikus methodikája, illetve rendszere össze van foglalva. Egyetemi tanáraink nagy része apró speciális kutatásoknak szánja idejét: ezekben persze, kis körüknél fogva előbb remélhető a siker. Csakhogy a közvetlen haszon, a hazai tudományos viszonyainkra háramló haszon semmi esetre sem lesz akkora, mint egy világosan írt, összegező, nemzeti viszonyainkat szemmel tartó nagy tankönyvvé. Ha az egyetemi tanár húsz, huszonöt évig tanítja már tárgyát, teljesen beleélte magát, ismeri annak összes tájékait, teljes irodalmát, egész methodikáját – s ha ekkor e dús tapasztalatok, e mély ismeret alapján tudománya tankönyvét megírja; s ha úgy cselekszik mindenki – egy fél század múlva minő imponáló sorát bírják a hazai tudományos, összefoglaló munkáknak. [...] Hogy ez minő üdvös eredményeket szülhet, azt már néhány eklatáns példából láthatjuk” (Fináczy 1883, 4). A cikk szerzője Greguss Ágost kitűnő esztétikáját, *A szépészet alapvonalai* (1849) című művét és kiváló költészettanát, a *Magyar verstan* című (1854) munkáját, Budencz József számos nyelvészeti tankönyvét, Hajnik Imre *Egyetemes európai jogtörténetét* (1880) és Szabó József geológiai munkáinak legjavát tekintette követendő példának. E követelmények, igények és elvárások megfogalmazásakor, az 1880-as évek elején azonban egyszerre tágabbra nyílt a horizont, és a középiskolai – elsősorban a főgimnáziumi – tanárok legkiválóbbjai is úgy érezték, hogy tankönyvben is képes összefoglalni tárgya ismeretanyagát. Az elkövetkező, 1880-nal kezdődő másfél évtized a magyar nemzeti tankönyvírás első virágkorának tekinthető.

1895 után, Wlassics Gyula kultuszminiszteri működése idején azonban a tankönyvek írása, szerkesztése, kiadása és használhatósága terén egyre gyakoribbak lettek a panaszok, amelyek leginkább az üzleti érdekek és szempontok kizárólagosságát sérelmezték. Az érintettek egyre hangosabban kifogásolták, hogy a tankönyveket ekkor már nem a legjobb szakemberek írják, és „olyanok bírálják, akik nem ismerik kellőképpen a középiskolai

gyakorlatot, esetleg nem is elfogulatlanok, lévén ők maguk is tankönyvszerzők. A bírálatban klikkrendszer uralkodik, a tankönyvírók sokszor saját műveik konkurensait bírálják” (Felkai 1994, 103). Ezért 1896-ban a miniszter Fináczy Ernő, Heinrich Gusztáv és Pauer Imre személyében megbízott három kiváló tudóst a tankönyvírásra vonatkozó új szabályzat kidolgozására. Az ő munkájuk eredményeként született meg az új *Rendelet a tankönyvek bírálatáról, engedélyezéséről és használatba vételéről* (Rendelet 1896, II. 213–216). Nem sok eredménnyel. Az abban megfogalmazott feltételek – hogy a legjobb szakemberek írják meg a tankönyveket, hogy az érthető nyelvezete, a célszerű használat és a magyaros stílus mindenkor szempont legyen – nem befolyásolták a nyomdák és könyvkiadók versenyét. Mint ahogyan annak az elvi megállapodásnak sem volt érezhető haszna, hogy az új tankönyveket jóváhagyásra öt példányban fel kell terjeszteni a miniszterhez, s a szerzőnek indokolnia kell, művének melyek az előnyei a már engedélyezett azonos célúakkal szemben.

Révay Mór János könyvkiadó, a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság – előbb társtulajdonosa, majd egyedüli – tulajdonosa 1920-ban megjelent *Írók, könyvek, kiadók* című kétkötetes emlékiratának *Az iskola szolgálatában* című fejezetében részletesen szólt XIX. század végi, XX. század elei Magyarország tankönyvkiadási problémáiról. Az 1869-ben létrehozott Révai Testvérek cég könyvkereskedés és nemzeti ódondászat (antikvárium) céljával alakult, rövid idő múltán azonban Magyarország vezető könyvkiadói nagyvállalatává fejlődött. Nevéhez fűződik az 1888 és az 1901 között kiadott *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* című hatalmas honismereti vállalkozás gondos lebonyolítása, a *Pallas Nagy Lexikon*, a *Jókai Mór összes művei* című hatalmas vállalkozás megvalósítása, Pulszky Ferenc *Életem és korom* című négy kötetes memoárjának kiadása, a *Corpus Juris Hungarici 1000–1895* című törvénytár és a *Nagy Képes Világtörténet* megjelentetése, a *Klasszikus Regénytár* és a *Révai Nagy Lexikon*, valamint *Élet Könyvei* című könyvsorozat kiadása. E hatalmas, művelődéstörténeti vállalkozások megálmodója és megvalósítója azonban felettébb keserű tapasztalatokat szerzett a tankönyvkiadás terén. Néhány sikertelen kísérlet után annak ellenére vonult ki a tankönyvpiacról, hogy a XIX. század utolsó évtizedeiben a tankönyv megjelentetése a kiadóüzemekben látszólag a „legelső helyen” állt, minden kiadó az oktatási intézmények kiszolgálását tekintette a legbiztosabb, hovatovább az egyedül biztos üzletnek, olyan lehetőségnek, melyhez a régi időkben is csak a naptár volt fogható. A busás jövedelemmel kecsegtető tankönyvpiac valójában a bukás lehetőségét rejtette magában, és ennek a piaci verseny mellett a szervezetlenségből eredő bizonytalanság volt a legfőbb okozója. Igazából kusza összevisszaság jellemezte a magyar tankönyvpiacot.

1904-ben a Wodianer-féle tankönyvvállalat – Wodianer Arthur cége – már szinte a tankönyv-monopóliumként működött az országban, s az éppen aktuális tankönyvpályázat keretében vele próbált közös vállalkozásba fogni a Révai Testvérek könyvkiadó vállalat, de az iskolai könyvek előállítására fordított több mint 100.000 koronás befektetés után hamarosan kiderült, „közönséges vásári komédia volt az egész”, és a „tankönyv-produkció” a maga teljességében megbukott. „Ez a pályázat lelkiismeretlen emberek lelkiismeretlen komédiája volt” – írta visszaemlékezésében Révai József, a kiadó. „Azzal tisztában volt mindenki, aki ezekkel a dolgokkal foglalkozott – olvasható az emlékiratban –, hogy azt a sok tankönyvet nem annyira a hivatás iránti lelkesedés és a tudomány iránti szeretet, nem a jogos ambíció hozta létre, hanem az anyagi haszon utáni vágyakozás vezérli azokat a hivatottság nélküli szerzőket, akik tíz könyvből összelopkodnak egy tizenegyediket.” Az ily módon létrejött tankönyvdömpingért rendszeren a kiadókat tették felelőssé, hiszen a kiadóé volt a vállalkozás. Az igazi gond azonban másutt jelentkezett: ha ugyanis a beterjesztett tankönyv silány tartalma, gyöngye kidolgozottsága miatt a kiadó nem fogadta el valamelyik gimnázium tanárának az ajánlatát, „ki volt téve annak, hogy a haragos szerző az illető kiadó egyéb kiadványait is kidobja ebből az iskolából”. Minél nagyobb, minél jelentősebb tankönyvkiadó volt az érintett cég, minél jobban el voltak terjedve tankönyvei az ország iskoláiban, „annál

védteleenebbül állott a tankönyvírók ajánlataival szemben”. A közoktatásügyi minisztérium önmagában képtelen volt változtatni az állapoton, „jóformán minden könyv keresztül ment az engedélyezésen, és odáig jutottunk, hogy egy-egy tárgynak egy-egy iskolanem részére való tankönyveinek száma háromszorosan vagy négyszeresen túlszárnyalta a nagy német birodalom tankönyveinek számát” (Révay 1920, 11–12). Főleg a vidéki intézetekben működő tanárok serénykedtek azon, hogy a maguk olvasókönyvét, számtankönyvét, a nyelvtanokkal kapcsolatos új elképzeléseiket, atlaszaikat és trékepeiket a tanulók boldogulására ajánlják fel. „Nem bírtam elviselni az érintkezést az effajta szerzőkkel – kelt ki magából Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság tulajdonosa –, azokkal a felfuvalkodott, üres és önhitt lényekkel, akik ha egy olvasókönyvet összetákolnak, egy iskolakönyvet összeollóztak, már úgy járnak-kelnek közöttünk a földön, mintha az Olympos nagyjai közé tartoznának. Akinek megadatott, hogy ennek a nemzetnek a legnagyobb elméivel érintkezhetett, aki élvezte éveken át nap-nap mellett az Eötvös Károly páratlan magyar elméjének megnyilatkozását, a Mikszáth Kálmán sziporkázó szellemét, a Jókai Mór főséges humorát, és mindezekben a valódi nagysággal járó szerénységet – az nem tűrheti azoknak a szellemileg kicsinyeknek önhitt lényét, akiről ezekben a sorokban szó esett. Ezét nem akartam iskolakönyvek kiadója lenni, ezért nem boldogulhattam ebben, mikor belekerültem, ezért akartam végül is megválni tőle” (Révay 1920, 24). A századforduló éveiben a féktelen versengés nyomán a tankönyvüzlet jövedelmezősége egyszerűen kérdésessé vált, a túltermelés folytán hatalmas károk keletkeztek a könyvkiadóknál. Számos kinövés, sokféle baj tette kívánatosná az egész tankönyvüzletet újjászervezését, a visszás állapotok megszüntetését. A Révai Testvérek azonban 1908 januárjában kiszállt a tankönyvpiacból.⁵

Ez azonban csak az üzleté része volt a tankönyv-ügynek, a sok tehetségtelen akarnok kezdeményezés mellett mégiscsak létezett akkoriban a tudományokban való jártasságot megalapozó kiadványok, amelyek sikeresen alakították nemzedékek alkotói pályáját. Mégis létezett a kiadványoknak és a kiadvány-sorozatoknak olyan gazdag könyvtára, amely Magyarország történelmét, a nemzet irodalomtörténetét, az ó-klasszikus művek morális titkainak egészét, és az európai műveltség áttekinthető gazdagságát kínálta fel az ifjú nemzedékek számára. A magyar nevelőoktatás tartalmi része – a tanárok élő előadásai mellett – mégiscsak a tankönyvek révén jutott el a növendékekhez. Mindamellett amit a tanári testületek legkiválóbb szellemei az ifjú elmék pallérozása céljából a diákok kezébe adtak, tudósi munkálkodásuk, tudományos pályájuk megkerülhetetlen részévé szervesült, s a teljesítmény méltó volt ahhoz, hogy a tudományos társaságok elismerését is meghozza.

Ha a tanárok tudományos munkásságáról esik szó, feltétlenül méltatni és méltányolni kell az iskolák és tanintézetek évente megjelenő értesítői által biztosított megszólalási lehetőséget is. Ma ismereteink szerint a középiskolai tanárok – academiái professorok – tudományos eredményei publikálásának kérdésével először Apáczai Cseri János foglalkozott az 1658 őszen Gyulafehérvárott Barcsai Ákos kegyelmes erdélyi fejedelemhez eljuttatott *Egy magyar academiának lerajzolása* című tervezetében. Az első magyar academia tervének és oktatási programjának kidolgozása végén, dolgozata X. pontjában megfogalmazta: „Az ilyképpen felállított és rendelt academia mellé pedig typographia, bibliotheca és hortus academicus szükséges; hogy ha az professorok akarnak valami könyvet nyomtattatni, lehessen módjuk benne, egyébként nehezen vehetik magokat az írásra, félvén attól, hogy csak az molyok emésztk meg munkájukat. Melyben a volna az legkönnyebb mód, ha a felső istenes magistratus két- vagy háromszáz tallért nem szánván, egyet erigálna [felállítana – M. F.], s egy typographust állítana belé, [aki] tartoznék minden esztendőnként mindenik professor

⁵ „Az összes tankönyveinket a rokon jellegű kiadványokkal együtt eladjuk az Athenaeumnak. Csak a híres Népiszkolai Atlasz volt kivéve az ügyletből. Ezt a Singer és Wolfner cég, a fővárosi elemi iskolai könyvek kiadója vette meg. Az elemi iskolai könyveket az Athenaeum mindjárt átadta a Franklin-Társulatnak úgy, hogy a maga kezében csak a különböző fajtájú középiskolai könyvek maradtak meg” (Révay 1920, 27).

részéről bizonyos számú disputációknak fél, vagy ugyan egész árkusát kinyomtatni [...] (Apáczai, 1995. 26). Tervezete azonban a maga korában nem valósulhatott meg. Ezt követően először az 1849-ben a Monarchia erejét demonstrálni hivatott *Entwurf* rendelte el, hogy az iskolai évkönyvekben az intézmény munkáját és eredményeit bemutató adatok mellett feltétlenül helyet kell kapnia a tanárok tudományos munkásságát bemutató írásoknak is, legyenek azok műelemzések, pedagógiai értekezések, nyelvészeti dolgozatok, úti beszámolók, esetleg etnográfiai, történelmi vagy irodalomtörténeti tanulmányok. Óriási lehetőséget biztosított ezzel a mindenkori Hivatal a tanártársadalmon belül a tudósi erények megmutatására, s bár volt olyan vélemény is, amely szerint az iskolai értesítők a tudományos munkák temetői, valójában ezek a kiadványok a XIX. század tudományos életének semmivel sem pótolható forrásai. Babits Mihály szegedi tanártársa, Hegedűs Pál még 1884-ben, nagykikindai tanárként a bánsági gimnázium értesítőjében közölt *Angol-skót balladák* című tanulmánya bevezetőjében tett kísérletet a középiskolai *programértekezések* lényegi meghatározására. Arra a kérdésre kereste a választ, mi lehet a célja egy „helyben közölt” dolgozatnak, mekkora lehet a tudományos életben betöltött szerepe, egyáltalán, van-e lehetőség ezen a módon beleszólni a tudományok és a művészetek eseményeibe? Úgy ítélte meg, a programértekezéseknek nem lehet a szándéka „sem valamely tudományszakból vett vitás kérdésnek az illető tudomány továbbfejlesztésének céljából való fejtegetése, sem pedig valamely intézetben működő egyének tudományos képzettségének ezen úton nyilvánosságra való hozatala [...], minthogy e két feladat megfejtését szakfolyóiratok és önálló tudományos művek vállalják magukra.” De még ha megengedhető is, hogy az értekezések az említett két szempont alapján készüljenek, jelentéktelen azok gyakorlati értéke, lévén, hogy a tudományos világ csak elvétve szerezhet tudomást róluk. S ami ennél is fontosabb: az ifjúság sem nyer belőle szellemi hasznot, mert bár elsősorban az ő érdekét szolgálják ezek a munkák, az ismeretek tekintetében messze nem tartanak ott, hogy érdemben méltányolnák ezeket a tanulmányokat. „Egy cél van tehát még hátra, és ez az, hogy a programértekezések tárgya a középiskola valamely tudományszakából választott olyan kérdés legyen, melynek az előadási órák alatt való tüzetes kifejtésére elégséges idő nem szakítható, előadási módja pedig az ifjúság, melynek javát ily úton is kötelesség szolgálni, értelmi fejlettségéhez mért legyen” (Hegedűs 1884, 3). Hegedűs Pálnak nem volt igaza, amikor ilyen nagymértékben alábecsülte az iskolai évkönyvekben publikált tudományos munkák jelentőségét. Már a megjelenésük pillanatában sokkal többet jelentettek metodikai segédeszköznél. A bácskai és a bánsági reáltanodák, gimnáziumok, és főgimnáziumok működéséről évente számot adó értesítőikben közölt programértekezések tudós tanáraink életművének fontos alkotóelemeivé váltak, s mint ilyenek – évszázad elmúltával is – tudományos életünknek semmivel sem pótolható értékei. A sajtó mellett egyetlen hiteles műhelyei a tudományok fejlődésének és kiteljesedésének.

A bácskai és a bánsági városokban, ahol reáltanoda, gimnázium, vagy főgimnázium működött felpezsdült a sajtó, és emelkedett a művelődési egyesületek tevékenységének színvonala, s a közművelődés olyan polgári hangulatot teremtett, amely a diákság ambícióit, igényeit és elvárásait is növelte. Papp Dániel, Gozsdu Elek és Kosztolányi Dezső nemzedékének tagjai azokból a tanodákból léptek a nyilvánosság elé, amelyeknek megbecsült színvonalát, tudományos elismertségét a művelt tanári kar teremtette meg. A kor középiskoláinak tankönyvei tehát a legközvetlenebbül tanúskodnak arról a műveltségről, amely a kiegyezést követő fél évszázad során a délvidéki magyarságot jellemezte. A tudós tanárok voltak azok, akik műveikkel megteremtették a kultúra iránti igényeket, akik a műveltséget, a tudományokban és a művészetekben való jártasságot, az erkölcsi-morális felelősséget és a közösség iránti elkötelezettség érzését elültették a növendékeik lelkében. Nemzedékeket neveltek, miközben magyar kultúrát teremtettek azon a vidéken, ahol ezzel egyidőben kellett a kultúra intézményeit is létrehozni. Iványi István a katedrán túl a *Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat* egyik megalkotójaként, Toncs Gusztáv a szabadkai

Szabad Lyceum szervezőjeként, Sziklay Ferenc a *Fehértemplom és Vidéke* című lap szerkesztőjeként, Morvay Győző a nagykikindai művelődési élet szervezőjeként, Kiss Lajos pancsovai történelemtanár az Al-Duna földrajzi felfedezőjeként, tanártársa, Románecz Mihály pedig a magyar és szerb kapcsolatok történetét kutatva vált a régió elismert tudósává. Méltán várták növendékeik sorából az őket követőket.

A város intézeteinek koronája

Szabadkai főgimnázium

Mint Szabadka város sok évszázados múltja bármely részletének kutatásakor, úgy a főgimnázium történetének fölfejtésekor is elsőként Iványi István kétkötetes várostörténeti monográfiájához fordul az érdeklődő, hiszen nála alaposabban és lelkiismeretesebben senki nem foglalkozott a Bács-Bodrog vármegyei mezőváros, majd szabad királyi város történetével. Mindamellet Iványi különös elhivatottságot érezhetett az intézmény sorsa iránt, hiszen 1875 és 1895 között – amíg elhatalmasodó szembetegsége engedte – két évtizeden át egyik meghatározó alakja volt a gimnázium életének (Hicsik 2010, 21–22). Önéletrajza szerint a pályázatra történt jelentkezését követően az általa is igen nagyra becsült Jámbor Pál (Hiador) igazgató írásban és személyesen is felkért őt az állása elfoglalására (Iványi 1974, 31). Amíg a sorsa és egészsége engedte, latin és görög nyelvet, klasszika-filológiát, valamint német nyelvet tanított a gimnáziumiban, ereje gyöngülésével azután – ugyancsak tanári elhivatottsággal és elkötelezettséggel – máig példamutató hűséggel a történetírást szolgálta. A *Szabadka szabad királyi város története* című munkájának 1892-ben megjelent második kötetében közel nyolcvan oldalas fejezetben tárta föl és mutatta be a város gimnáziumának történetét. Alapvetését később olyan jeles levéltárosok, történetírók és irodalomtörténészek egészítették ki, mint Magyar László, Hegedűs Antal és Dévavári (Dér) Zoltán.

A vidék török alól történt föl szabadulása után alig fél évszázaddal, az első újraterelítési hullám elcsöndesedtetével, 1746-ban a városi tanács azzal a kéréssel fordult a helybéli ferencendi szerzetesek tartományfőnökéhez, hogy megfelelő tudással rendelkező atya közreműködésével szervezzék meg a fitalok latin nyelvoktatását „a syntaxisig bezárólag”. A provinciális készségesnek bizonyult, és közbenjárása nyomán már a következő évben, 1747-ben a városba érkezett Porubszky Tamás ferences atya, aki a kalocsai érsek engedélyével három éven át oktatta a fiúkat a latin nyelvre. Az iskola oly népszerűnek bizonyult, hogy három évvel később, 1750-ben már a harmadik *grammatikális* osztály megnyitása is időszzerűvé vált, ekkor érkezett a városba az ugyancsak ferencendi Závodszyk Dániel atya. A két szerzetes tanár mindössze két alkalmi szobában oktatta a tanulni vágyó szabadkai ifjakat. Iványi István körültekintő kutatásai során azt is kiderítette, hogy a fiatalok jeleskedtek az iskolai dramatikus játékok színrevitelében is, melyek szövegét a szentírás alapján az oktató tanáraik állítottak össze. 1773. augusztus 22-én az *I. Justinianus császár háládatlansága derék vezére Balizar* iránt című színmű akkor került bemutatásra, amikor a helyi hatalom a ferences barátoktól elvette a plébániát, és azt világi papok rendelkezésére bocsátotta, ami fölött azután hatalmas fölhaborodás és hosszantartó viszály kerekedett. A *Historia domus* írója azt is tudni vélte, hogy az 1774. április 8-án bemutatott *A háládatlan Joas zsidó király, aki Zakariás papot megölette* című színpadi jelenettel a professzorok a jelen lévő kalocsai érseknek jelezték elégedetlenségüket, lévén, hogy akkoriban is kevés volt az oktatói juttatás.

Kosáry Domonkos *Az iskola a 18–19. századi magyar társadalom életében* című tanulmányában rámutatott: ez az időszak a magyar közéletben a jezsuiták térvesztése volt. A

szabadkai iskola létrejöttének évtizedében az egyházi iskolaalapítási törekvések határozottan átalakultak: a nemesség politikai befolyással bíró része a jezsuita arisztokratizmustól elfordulva, a szegényebb, kevésbé pompakedvelő, „önállóbb magyar rendtartományt alkotó” piarista rendet karolta fel. „Ennek gyors egymásutánban keletkező új oktatási intézményeiben, melyek közül Vác, Pest, Nyitra, majd Kecskemét és Szeged iskolái voltak a legfontosabbak, jobban becsülték a magyar nyelvet és a »reális« tárgyakat, és iskoladrámáik is határozottabban »nemzeti« jelleget öltöttek. Ehhez járult, hogy a piaristák 1744-től kezdve Pesten – majd más nagy iskolákban is – kiegészítő tanfolyamokon azt az »újabb filozófiát« (recentior philosophia) kezdték tanítani, amelyet Itáliában járt rendtársaik sajátítottak el” (Kosáry 1996, 32). Ennek a fordulatnak, a piarista rend iskolaalapító és iskolateremtő törekvésének a magyar rendi nacionalizmus kialakulásában lesz az elkövetkezőkben döntő szerepe és befolyása.

Közben a magyar nemzet életében is jelentős események zajlottak le: 1686. szeptember 8-án Buda vára is fölszabadult a török megszállás alól. Mészáros István szerint ekkoriban a nyugat-európai főnemesi magánnevelésben a hagyományos latinos–humanisztikus–retorikus képzés már korszerűbb elvárásokkal egészült ki. Jelentkezett az anyanyelv tanulmányozásának, az élő idegen nyelv, valamint a történelmi-földrajzi ismeretek elsajátításának az igénye. „A társadalmi érvényesülés szempontjából ezek – a nemesi szempontból hasznos ismeretek-készségek – azonban a köznemesi rétegek számára is egyre szükségesebbekké váltak. A köznemesek többségének viszont nem volt lehetősége a magánnevelésre, gyermekeiket az iskolákban taníttatták” (Mészáros 1981, 407). Ezért jelentkeztek az 1740-es évektől kezdve az aránylag szerény tartalmú, nemesi igényeknek hangot adó, korszerűsítési törekvések a magyarországi oktatási-nevelési intézményekben is. Komoly változásokra azonban csak az 1760-as évek közepén, a felvilágosult abszolutizmus közoktatás-politikájának kibontakozásától jelentkeztek. Az államhatalom ekkor tette meg az első határozott intézkedéseit annak érdekében, hogy az addig teljesen egyházi-felekezeti jellegű iskolaügyet törvényesen is a saját hatáskörébe vonja, „megteremtve az állami felügyelet alatt álló, egységes hazai iskolarendszer kereteit”.

Amikor Mária Terézia 1777. augusztus 22-én közzétette a *Ratio Educationist*, a szabadkai iskola sorsa egyszerre bizonytalanná vált, a szabályzat ugyanis az addigi „latin iskolákat” *grammatikára* és *gymnasiumra* osztotta – az előbbi három *grammatikális* (vagy nyelvtani osztályból) állt, az utóbbihoz pedig két *humanior* osztály (a *poesis* és a *rhetorika*) járult –, amivel eleve teljesíthetetlen feltételeket támasztott a városi hatóságok elé, s ennek következtében 1778. szeptember 21-én – még átalakulás előtt – Szabadkán megszűntek a „latin osztályok”. Közben azonban 1779-ben Szabadka szabad királyi várossá lett, és a megvásárolt szabadságának birtokában újragondolhatta az iskolák kérdését is, ezért beadvánnyal fordult a királyi kancelláriához a *grammatikai* osztályok újbóli működtetésének engedélyezéséért. Ennek érdekében a város késznek bizonyult az évi nyolcezer forintot jelentő „korcsmajövedelmeket” az iskola fönntartása érdekében lekötöni. A följajlás hatékonynak bizonyult, az 1782. február 11-én kelt királyi rendelet ismét engedélyezte három *grammatikai* osztály felállítását, azzal a megkötéssel, hogy Szabadka város megfelelő épületet biztosít az intézmények. 1782. december 12-én végre „egész csendben” megnyitották az első osztályt. Az 1783–1784-es tanévben azután megnyílt a második osztály is: nem nagy sikerrel. Közben ugyanis az 1784. június 14-én meghozott császári rendelettel a latin tanítási nyelvet a német váltotta fel. A diákok száma ekkor tragikusan lecsökkent, Szabadkán így tiltakoztak II. József németesítő politikája ellen. Az iskolának az 1785–1786-os tanévben csak 13, az 1786–1787-es tanévben 15, az 1787–1788-as tanévben 15, az 1788–1789-ben pedig mindössze 9 tanulója volt – a szabadkaiak ekkor újból a latin iskola megszüntetését kérték. A *grammatikális iskolát* azonban – előrelátó módon – nem számolták fel, hanem az 1789. augusztus 10-én kelt rendelettel a tanárokkal együtt áthelyezték Újvidékre.

Az elmúlt négy-öt év történései a városi vezetés elbizonytalanodásáról árulkodott, döntései kapkodóak és elhamarkodottak voltak. Találónan jegyezte meg Hegedűs Antal *Száztizenhárom év a 250 éves szabadkai gimnázium történetéből (1747–1860)* című tanulmányában: „Szabadka város az első száz esztendőben ambivalens módon viszonyult a gimnáziumhoz: akarta is, meg nem is!” (Hegedűs 1997, 59). Hamar ráébredtek ugyanis arra, hogy az iskola elvesztésével országos viszonylatban behozhatatlan hátrányba kerültek, hiszen a legközelebbi oktatási intézmények a távoli Eszéken, Pécsen, Kalocsán, Kecskeméten és Szegeden voltak. Ezért 1790. szeptember 12-én kelt beadványukban a Helytartótanáctól már egy egész *gimnázium* fölállítását kérték, ám számukra mindössze három *grammatikális* osztály újbóli megnyitását engedélyezték – szigorúan *magánintézetként*.

Kovács Vazúl – aki ugyancsak kritikus történelmi pillanatban, 1850-től, az önkényuralom első évétől volt az iskola igazgatója – az intézet 1851/2. tanévi *Tudósítványában* így foglalta össze az eseményeket: 1791-ben I. Ferenc Károly „kegyelemes király” jóvoltából harmadszor is sikerült engedelmet nyerni a grammatikális osztályokra. „Hála az isteni gondviselésnek, hogy ad minden kornak férfiakat, kik ki tudnak emelkedni az egy napi számíthatóság szűk határaiból, egy jövő nemes közös cél elérhetéseért, melynek fénye lelkek világa előtt lángol, a célhoz vezető nélkülözhetetlen eszközök kiállításán csüggedés nélküli kitartással fáradoznak. Ily férfiak voltak akkoron Szabadkának érdemes bírójának Parcsetics Antal, ki belátva azt, miként iskola készíti elő az életet, e’ város művelődési körét szélesbítendő, eszköz után törekedett; felhasznált minden utat, módot [...], hogy a grammatikális osztályoknak még kettővel u. m. a Költészeti- és Szónoklatival megsaporítása engedtetnék meg” (Kovács 1852, 4). 1793. január 25-én azután megszületett a királyi engedély is, ami azonban önmagában kevés volt ahhoz, hogy biztosítsa a gimnázium zavartalan működését. Megoldhatatlan gondot jelentett ugyanis, hogy a városban nem volt németül tudó tanár, így a város vezetése Andor István iskolagondnokot – korábban vasárut, postakezelőt és városi alkamarást – állította az újjászervezett I. osztály katedrájára. Közben a készülő török elleni háború okán a korábbi tantermekből a széna és a zab tárolására alkalmas katonai takarmányozási raktárt létesítettek, az iskolának így ideiglenes elhelyezést kellett találni. Mindezen nehézségek ellenére az 1793–1794-es tanévben Szabadkán újra működött a három *grammatikális* osztály. Az 1794–1795-ös tanévtől kezdve éves növekedéssel ez az intézmény alakult át öt éves *gimnáziummá*, így 1796. február 22-én Sümegi Ferenc ferencrendi szerzetes már a teljes vertikumban működő intézmény vezetőjeként foglalta el az igazgatói posztot.

Pálincás József a *Diákélet a szabadkai latin gimnáziumban 1747–1845* című tanulmányában levéltári adatokra hivatkozva mutatott rá, hogy II. József rendeleteinek visszavonását követően a szabadkai iskola növendékeinek száma folyamatosan emelkedett: 1801-ben 139, 1810-ben 239, 1822-ben pedig 378 tanulója volt a gimnáziumnak. A diákok száma 1826-ban érte el a csúcst, akkor 455 tanuló látogatta az akkor már országos hírű iskolát. „A szabadkai latin grammatikális iskola majd 1794-től ötosztályú, végül 1806-tól hatosztályú latin főgimnázium a szegényebb néprétegek gyermekeinek tanintézete volt. Főúri származású tanulók iskolánkat nem látogatták” (Pálincás 1972, 399) – írta tanulmányában Pálincás József. Forrásai szerint az 1828–1829. tanévben az ország 16 vármegyéjéből 354-en iratkoztak az egyre nagyobb hírnévnek örvendő szabadkai gimnáziumba, azonkívül Csehországból, Galíciából és Szlavóniából is érkeztek tanulók az iskolát. A tanulmányíró szerint „legtöbb vidéki diák a felvidéki szlovákok közül került ki” (Pálincás 1972, 401).

A fölvilágosodás és a reformkor idején Szabadkán csak a ferences szerzetesrendnek volt könyvtára, amit a diákok tudásuk gyarapítására szabadon használhattak. Ez a – későbbi leírások szerint feltételezhetően eléggé szegényes könyvtár szolgáltatta a vita anyagát, ami a nemzeti ébredés korában igen kedvelt volt a diákok között. Ezeket a „politikai-közéleti” vitákat, kiváló világi tanáruk, Pajor János, az iskola későbbi nagyhírű igazgatója vezette. „A

soknemzetiségű diákság komoly vitákon keresztül ismerkedett meg bővebben az oktatásból kimaradt politikai, gazdasági, s főleg nemzeti kérdésekkel. Kiváló alkalmat nyújtott erre a felső osztályokban a heti négy órában bevezetett kötelező újságolvasás. Ezekben a vitákban kell keresni a magyar nemzeti ébredés mellett a bunyevác nemzeti ébredés gyökereit is, amelynek későbbi elindítói Ivan Antunović püspök és Ambrozije Šarčević mint az iskola tanulói ebben a korban ismerkedtek meg a nemzeti kérdés problémáival⁶ – írta tanulmányában Pálinkás József (Pálinkás 1972, 402). Mészáros István azonban erősen kétségbe vonja, hogy az akadémia bölcsélet-tagozatának oktatási programja által előlátott heti két órás „újság-előadás” működött volna, hiszen erre alkalmas újságok akkoriban még nem jelent meg. Föltételezése szerint olyan tanári előadásról lehetett szó, amelyet az oktató „az egyetem által e célra kiadott újság cikkei alapján tartott (volna)”. Majd hozzátette: „Megérdemelné az alapos kutatást annak felderítése, hogy ez – a szakirodalomban azóta gyakran nagy elismeréssel emlegetett – új tantárgy egyáltalán bevezetésre került-e valamelyik hazai iskolában” (Mészáros 1988, 53).

Amikor szabadságharc bukása után a szabadkai algimnázium 1851–1852-ben négy osztállyal újraindult, Kovács Vazúl ferencendi áldozópap, az iskola igazgató-tanára által kiadott tudósítványban – feltehetően az ő tolla nyomán született – *Az átalakulás évében* című jelentés tömören jelezte az új idők beköszöntét: „Ezen 1850/1. tanév végéig hat osztályú tanintézet, a hiányos, jelenkor szükségleteit ki nem elégítő Ó Tanrendszer megszűnésével a’ közösen óhajtott Új Rendszer behozatala folytán négy osztályú algymnasiummá alakult át”, minekután ily minőségében „a Temesvári kerület Cs. Kir. Iskola Tanács útján 1852-ki Juniushó 30-án kelt Kegyes Intézet erejével tökéletesen megerősített, s a Cs. Kir. nyilvános gymnasiumok sorába tartottnak hirdettetett ki. [...] az ifjúság nagy részének előmenetele távol maradt a tanárok által erélyes előadásaik következtében méltán reménylett követelhetőségtől, de ennek oka koránt sem magában a Rendszerben, mely a legjobb eredmények nyílt kútforrása; hanem a tanoncoknak ezen Rendszerhez készületlenségében keresendő” (Kovács 1852, 5–6). Vajon miből eredhetett a szabadkai diákok kifogásolt előmenetele az önkényuralom első éveiben? És melyik lehetett az a tudomány, amelyben nem mutatkoztak a várt eredmények?

A Bach-korszak első évében, az 1851–1852-es tanévben a gimnázium a Thausz-féle *Entwurf* alapján *négyosztályos algimnáziummá* alakult át – vagy minősített vissza –, és ilyen minőségében működött egészen a diktatúra bukásáig. Közvetlenül az önkényuralom fölszámolása előtt, 1860. március 24-én a szabadkai tanintézet beadványban kérelmezte a felsőbb négy osztály megszervezésének jóváhagyását, s a minisztérium – az alkotmányos rend helyreállítása után – engedélyezte a *magyar nyelvű teljes főgimnázium* fokozatos megnyitását. Az 1859. évi szeptember hó 19-én a *főgimnázium* ügyében történt nevezetes felszólalást Szabadka községtanácsi ülésének jegyzőkönyve a következő módon örökítette meg: „Czorda Bódog községtanácsos úr a’ helyben létesítendő felgymnasium tárgyában következő indítványt tesz: Belátja azt már mindenki, hogy a statusoknak, úgy mint egyes községeknek legnagyobb kincse az értelmi erő. Legyen a világ haladása látszólag bármily anyagi iránt, kétségtelen marad az mégis, hogy az országok és községek anyagai jólétének emelkedése a szellemi erők kifejlődésével tart lépést. Amily bizonyos ez, oly világos az is, hogy egy községnek nincs magasztosabb feladata, nincs szentebb kötelessége, mint az értelmiség gyarapodását minden kitelhető erejével előmozdítani; felfogták ezen kötelességet elődeink, midőn a civilisatio terjesztése céljából helyben egy Gymnasium majust alapítottak. [...] Ha Szabadkán Gymnasium nem lett volna, talán sokan nem volnának azok, a’ mik vagyunk.

Szólok nem vádol senkit, de annyit ki kell mondania, hogy bűn követtetett el Szabadka jövője ellen, midőn az illetők kicsinyes gazdálkodási érdekekből, ahelyett, hogy a

⁶ Pajor János neve először 1794-ben Szkenderovics Brunó igazgatósága alatt bukkan fel a tanárok között, 1812-ben azután átvette az iskola vezetését, és kerek húsz éven át, 1832-ig állt a gimnázium élén.

köznevelés terén előrehaladtak volna, hátra léptek, és a nagy Gymnasium ügyét elejtették. Itt az idő most e hibát helyrehozni; e végből bátorkodik szólni a helybeli algymnasiumnak felgymnasiummá emeltetését indítványozni. Hogy indítványát helybeli viszonyokból indokolja, mindenképp előtérbe hozza azt, hogy Szabadkának szüksége van és szüksége lesz tudományosan képzett, értelmes, mívelt férfiakra, mert mint mondá, az értelmi erő nélkülözhetetlenül szükséges az anyagi jólét megteremtésére, de ezen felül a szellemi felsőbbség fegyver is, mely olyanok kezében, kik e város érdekeit nem ismerik, vagy ismerni nem akarják, ellenünk fordítva veszélyes is lehet és azért, ha nem akarjuk, hogy jövőre hivatalainknak, ügyvédi, mérnöki, orvosi, tanári stb. állomásainknak nagyobb része, tehát gyermekeink sorsának vezetése idegen kezekre bízassék, gondoskodni kell az eszközökről, melyek a tudományos képeztetést lehetségessé teszik. Ily eszközök a felső tanodák.

Az algymnasiummal e célzt elérni nem lehet, mert az algymnasium csak előcsarnoka a tudományok épületének. [...] A felgymnasium költségbe kerül, de nem olyanba, melyet Szabadka város könnyen el nem viselhetne és azután a felsőtanoda mindenütt egy csatornát képez, melyen a ráfordított költségek az illető városba visszazivárognak. [Városunk] bírja már az algymnasiumban az alapot, építsen arra egy felgymnasiumot, hogy legyenek Szabadkának tudományosan is képzett fiai, kikre ép úgy lesz szüksége, mint jó gazdáknak, és hogy adja meg azon polgártársainknak, kik az algymnasiumba már jelenleg járatták fiaikat, a lehetőséget azokat tovább képeztetni [...]” (Hegedűs – Szabó 1997, 289–291).

1861. szeptember 23-án Jámbor Pált „hírnevű magyar költőt” és az 1848–1849-es forradalom lelkes támogatóját, későbbi párizsi emigránst nevezték ki az intézmény igazgatói székébe. Neki jutott az a megtisztelő szerep, hogy az 1861–1862-es tanévben az V. és VI., az 1862–1863-as tanévben pedig a VII. és VIII. osztályt is megnyithatta. „S most mint teljes főgymnasium folytatta díszes és hasznos működését – írta várostörténeti munkájában Iványi István –, és nem egy helybeli tehetséges, de szegényebb sorsú fiúnak is nyitotta meg a tudományos életpálya küzdőterét. A város közönsége is mindig kiváló figyelmében részesítette ezen intézetet, melynek felvirágoztatását maga részéről lehetőleg elősegítette; és a tanárok odaadó buzgóságának fokozása céljából ezeknek anyagi helyzetén is segített, felemelte többször fizetésöket és idővel nyugdíjjal biztosította jövőjüket. Ezek viszont iparkodtak a gymnasiumot erkölcsileg és szellemileg felemelni, s jó hírnevét megállapítani, hogy az valóban a város intézeteinek koronája, a város szemefénye legyen” (Iványi 1892, 516–517). A főgimnázium hozta meg az intézmény fölvirágzását, sorsának első gondos alakítója, Jámbor Pál igazgató-tanára, a klasszika-filológia tudományának jeles oktatója nyitotta meg azon tudós tanárok sorát, akiknek munkássága országos jelentőségűvé tette a szabadkai intézetet.

A szabadkai főgimnázium virágkorát az 1890–1920 közötti három évtized idején élte, ami egybeesett a város polgári társadalmának kialakulásával. Idősebb Frankl István *Harminc év a szabadkai életben 1890–1920* című visszaemlékezésében úgy látta, a város ekkorra kinőtte feudális örökségét, kialakult újkori társadalmi életet, megszépültek az utcái és épületei, létrejöttek a kulturális intézményei, és a polgárok életében már meghatározó szerepet játszott a sajtó. Ez utóbbinak köszönhető, hogy immár az országos politika is közvetlenül kapcsolódott be a közösség életébe. Szabadka ekkor élte a Ferenc József-i évtizedek gondtalan életét. A visszaemlékezés írója, idősebb Frankl István – hosszú évtizedeken át a város főépítésze –, második volt a családban, aki ezen a néven közszereplést vállalt, édesapja legidősebb Frankl István 1867–1870 között igazgatója volt a főgimnáziumnak, a hetvenes évek elején pedig Bács-Bodrog megye tanfelügyelője lett, neki köszönhető, hogy az akkori kultuszminiszter engedélyével Szabadka állami tanítónőképezdét kapott. Öt évi tanfelügyelői működését követően, 1875-ben, az akkor ismét engedélyezett újvidéki magyar főgimnázium igazgatója lett. Ez volt az oka, hogy fia, az emlékirat szerzője Újvidéken végezte a

gimnáziumot, és csak tizenhat évi távollét után került vissza a szülővárosába. (Az unoka – ifj. Frankl István – 1920 után Magyarországra költözött.)

1883-ban épült meg a Budapest–Zimony-i vasút, és ezzel Szabadka – a homokhátság roppant gazdag nagy faluja – végre bekapcsolódott az országos és az európai kereskedelmi forgalomba. „Addig ez a város – emlékezett vissza id. Frankl István – nemigen volt más, mint a százhatvanezer holdas határ gazdálkodó népének téli szállása” (Frankl 1942, 12). 1884-ben, évtizedes politikai csatározások után megbukott a 48-as balpárti Mukics János polgármester, helyébe a szabadelvű Mamusics Lázár lépett, aki határozott fellépésével közel két évtizedig nyugalmat és békés fejlődést biztosított a városnak. Szabadka akkoriban a maga 168.000 katasztrális holdjával Magyarország legnagyobb határu agrár-város volt, ennek „a temérdek jó földnek” a megművelésével foglalkozott a lakosság túlnyomó része, amelynek többségét a magyarok és a bunyevácok alkották. A hatalmas határ százezernyi lakosából a földbirtokosok többsége a várostól távol eső birtokán, a szállásán élt, házuk, otthonuk azonban a városban volt, ahol a téli hónapokat és a nagy ünnepeket eltöltötték. „A birtokelosztás szerencsés volt, itt a latifundiumot nem ismerték. Hét-nyolcszáz holdig terjedtek a nagyobb birtokok, ettől lefelé oszlott meg a többi. A nagyobb birtokosok intenzív gazdálkodást folytattak, a bajsai Vojnits-család tagjai közül: Vojnits Simon, Vojnits Sándor, Vojnits Jakab örökösei, Törley Gyula, Kiss Lajos, Ötömösi Magyar György, Bíró Károly, Regényi Lajos” neve érdemel említést (Frankl 1942, 29). A nyári hónapokban, a mezőgazdasági munkák idején a földbirtokosok kint tartózkodtak a szállásokon, az előkelőbb családok pedig az akkor csinosodó Palics-fürdőben lévő villáikban nyaraltak. Id. Frankl István emlékei szerint: „A főidény közepére esett az Anna-bál, erre nemcsak a városból, de a szállásokról is Palicsra jöttek a lányos mamák” (Frankl 1942, 33). A fürdőtelepen Vermes Lajos és Vermes Nándor szervezésében virágzott a sportélet, a palicsi olimpiai játékok mellett a társadalmi élet eseményeihez tartozott a lóverseny és az agarászat is.

S amíg nyáron csendes volt az élet a városban, az ősz beköszöntével annál nagyobb lármá kerekedett, a földbirtokos családok ekkor költöztek vissza a kúriáikba. Zajlott a téli társas élet, egymást követték a disznótorok, a családi vacsorák, a névnapok, és a lakodalmak. Palics lakói is beköltöztek téli otthonaikba, hiszen a színházi szezon is október elején kezdődött, és tartott egészen virágvasárnapig. A millenniumi években már határozottan differenciált társadalom közösségei különféle kaszinókba és egyesületekbe – Nemzeti Kaszinó, Népkör, Polgári Olvasókör, Gazdakör, Bunyevác Kaszinó, Kereskedők Egyesülete – , és a különböző dalkörökbe tömörültek. Az ősz jelentette vadászdíny kezdetét is, ami azután január végéig tartott, s ami ugyancsak fényes és ceremóniás része volt a szabadkai társas életnek. A palicsi és a ludasi vízivadászatok igazi események számítottak, a nagy társas vadászatok rendezői ezekben az években Vojnits Oszkár és Vermes Béla voltak. Meghatározó szerepet játszott a város életében az 1856-ban felépített színház, amely ekkoriban, az 1890-es években fővárosi színészeket is szerzöttetett: a szabadkai színpadon Molnár György mellett, Blaha Lujza, Prielle Cornélia, Jászai Mari és Hegyi Aranka is fellépett, a színügyi bizottság élén pedig ekkoriban Sziebenburger Károly főgimnáziumi tanár és hírlapíró állt, aki Herczeg Ferenc *Ocsaki brigadérosának* szabadkai bemutatója után *Bottyán generális* címen megírta és színre vitette a maga „vita”-darabját is.

1899. év december 3-án a Nemzeti Kaszinó előtti téren a fél évszázaddal korábban, 1849. március 5-én a város védelmében vívott győzelmes csata emlékére, látványos ünnepség keretében avatták fel a közadakozásból épült kaponyai emlékoszlopot. A turulmadaras emlékmű felállításának ötlete Mamusics Mátyás préposttól származott, az avató beszédet dr. Békefy Gyula tartotta, a történelmi visszaemlékezést pedig legid. Frankl István mondta el, aki erre az alkalomra tanulmányban is megírta a kaponyai csata történetét. Ekkor került a figyelem középpontjába a csatában elesett olasz tüzérszázados, a legionista Paganini, aki a zentai úti temetőben lelt örök nyugalomra.

Id. Frankl István *Harminc év a szabadkai életben 1890–1920* címmel megjelent emlékezései alapján így nézhetett ki Szabadka társadalmi, politikai és művelődési élete, melynek főgimnáziumában ekkor már országos hírvű tanárok sora oktatta az ifjúságot. És oktatták volna zavartalanul, ha mindennapi munkájukba nem szól bele a városra mindig is jellemező heves politikai megosztottság. A századforduló idején ugyanis heves vita támadt a szabadkai főgimnázium felekezeti jellege körül: 1899-ben Antunovics József és Néppárt-beli társai – az éppen aktuális pártküzdelmektől sem függetlenül – a főgimnázium kapcsán a katolikus egyház jogainak helyreállítását követelték (Hegedűs – Szabó 1997, 47). Minden kétséget kizáróan érzékeny kérdés került ezzel napirendre, hiszen az első ferences osztályok megszervezése óta eltelt több mint egy évszázad során a katolikus egyháznak ugyan óriási szerepe volt az intézmény működtetésében, mégsem rendelkezett alapítói-irányítói jogokkal. Már egy évtizeddel korábban, 1892-ben a viszonyok tisztázása érdekében Iványi István is fontosnak tartotta megállapítani: „A barátok maguk sem használták a gymnasiumra soha a kath. jelzöt. Az 1861. évi új alapítólevél szövege vette ezt fel legelőször. [...] éppen az alapítás körül főtenyezőként szerepelt, s még élő, tekintélyes férfiak határozott állítása szerint a kath. jelzöt csak úgy mellékesen, mintegy *superflua cautela* gyanánt írták oda, hogy az alapítók igazi tendenciáját annál biztosabban elérhessék. Akkor t. i. már attól féltek, hogy a kurta alkotmányos élet után a szerb vajdaság netán újra felélesztetik, s ez alkalommal a hazafias lelkesedéssel alapított magyar tanintézet a hazafiakkal ellentétes irányban működök kezeibe kerülhet; s azért kötötték az alapítást oly határozottan és részletes leírással azon föltételhez; míg az intézet mint *kath. magy. gymn.* áll fenn” (Iványi 1892, 525–526).

A város persze tíz évvel később is kellő határozottsággal igyekezett bizonyítani az intézmény feletti joghatósági szuverenitását – hasztalan, s a vita odáig fajult, hogy 1901-ben az akkori belügyminiszter, Széll Kálmán a város vezetéséhez intézett leiratban kérte a helyzet tisztázását. Ennek nyomán született meg 1902. január 22-i keltezéssel Schmausz Endrének, Szabadka főispánjának az a jelentése, amely nem kevesebb, mint ötvenegy hivatkozott levéltári forrással bizonyítja, hogy a gimnázium, majd főgimnázium mindig is Szabadka városáé volt, és soha nem a katolikus egyházé. Összefoglalójában az iskola történeti fejlődésének négy korszakát határozta meg: az első korszak 1717-től 1777-ig (*Ratio Educationis*); a II. korszak 1777-től 1850-ig; a III. korszak 1850-től 1860-ig (az önkényuralom idején); végre a IV. korszak 1860-tól a maga koráig, 1901-ig. Schmausz Endre hangsúlyozta: „A *Ratio Educationis* mint kir. rendelet kimondván, hogy az iskola nem az egyház járuléka – *schola non est accessorium ecclesiae* – hanem a legfontosabb állami ügy, melynek vezetése, ellenőrzése és kormányzata az államot illeti, ez elvből folyólag iskolák nyitása is királyi jognak tekintetett, s ahhoz felségi engedély kívántatott.” Az sem kétséges, hogy a gymnasium II. korszakában, az 1782–1850 közötti, lényegét tekintve békésen építkező időszakában sem volt hitfelekezeti jellegű, „hanem a város által alapított, közjövödelmeiből fönntartott, s az országos kormány által vezetett és ellenőrzött városi gymnasium. A helytartótanács az intézet minden ügyeiben mindenkor kizárólag a városi tanáccsal, mint patronussal tárgyal, eljárásában soha sem hitközségnek, sem bármely egyházi hatóságnak befolyását igénybe nem veszi, s valamint alapítása- és fönntartásában, úgy belső, szellemi ügyei körül sem bír soha e korszakban akár hitközségi, akár más egyházi hatóság rendelkező, vezető vagy ellenőrző joggal, hanem egyedül az alapító és fönntartó város és az országos kormány intézik anyagi, szellemi és jogi összes ügyeit” (Schmausz 1997, 38–40).

Czorda Bódognak, a királyi curia másodelnökének 1860-as leiratában valóban szerepelt a *kath. gymnasium* megnevezés, ám az indítványt elfogadó közgyűlés „egy szívvel lélekkel csak azt akarták, hogy Szabadkán örökidőkre egy magyar főiskola alapíttassék, mely magyar nemzeti irányával nemcsak Szabadkára, hanem az egész délvidékre kihasson, amiért az intézet címébe a *magyar* jelző fel is vétetett”. Az intézet azonban „az egyházi hatóság által soha át nem vétetett, s abban soha semmi rendelkezési jogot nem gyakorolt, tanária

választásába be nem folyt; a tanítandó ismeretek mértékét, a tanrendszert, tantervet, tankönyveket soha meg nem állapította, hanem mindig csak az időszerinti államkormány, a város, illetőleg a tanári testület útján” (Schmausz 1997, 44–45). Okiratosan bizonyítható, hogy „első kezdete óta a mai napig egyedül és kizárólag Szabadka város polgári közössége, mint mindenkori alapítója, a város polgárai egyetemének [együttesének – M. F.] közvagyonából és az adózói által minden hitfelekezeti különbség nélkül fizetett pótdából.” A főgymnasium tehát egyedül és kizárólag „a város egyetemes lakosságáé hitfelekezeti különbség nélkül, azon nyilvánvaló oknál fogva: mert azt a különféle hitfelekezetből álló városi összlakosság közkölségén tarja fenn” (Schmausz 1997, 50).⁷

Hegedűs Antal az intézet első, 1860-ig terjedő korszakáról szóló tanulmányában ugyancsak meghatározónak tekinti a ferencesek szerepét, hiszen a szerzetesrend a török hódoltság utáni főlsszabadulástól kezdve a vidék egész XVIII. századi történetének alakítója volt, érthető hát, hogy a ferenceseknek jelentős szerepük volt az oktatás megszervezésében is. Ebben az időben közülük került ki az oktatók többsége is, lévén, hogy ők rendelkeztek az elvárásoknak megfelelő képesítéssel. Amikor Szabadka mezőváros tanácsa – olvasható Hegedűs Antal tanulmányában – „1747-ben a ferences rend főnökét arra kérte, hogy küldjön egy szerzetest, aki a helybeli fiatalokat a latin nyelv elemeire oktatja, akkor a városban még az elemi, triviális oktatás is csak kezdetleges volt. A mezőváros csak 1743-ban szerződtetett állandó tanítót, Kádár János személyében.” A szerző rámutatott: 1778-ban a *latin iskola* azért szűnt meg, mert nem rendelkezett kellő képesítésű oktatóval: Darvai Sándor és Gál Eleázár voltak ekkor a tanárok, de egyiküknek nem volt egyetemi képesítése. A város 1792–1815-ig ugyan már többségében képesítéssel rendelkező világi oktatókat alkalmazott, 1815-től kezdve azonban – elsősorban anyagi megfontolásból – „a megüresedett tanári helyekre a város már csak képesítéssel rendelkező ferenceseket alkalmazott, akik 1822-ben négyen voltak, 1827-ben azután teljes egészében átvehették a gimnáziumot”. Ezt követően 25 éven át csak ferences tanárok tanítottak az iskolában, mígnem 1857-től „a Helytartótanács rendelete nyomán ismét megjelennek a világi tanárok, és amikor az utolsó ferences tanár, Major Menyhért is nyugdíjba ment, akkor a hittanárok kivételével teljes egészében világi tanárokból állt a szabadkai gimnázium tanári kara” (Hegedűs 1997, 63–64). Ez már az alkotmányos rend helyreállításának a kora volt, 1861 után új – a nemzeti érdekeket érvényesítő – törvények és előírások vonatkoztak az iskolákra is.

Ugyancsak Hegedűs Antal emelte ki annak jelentőségét, hogy 1777-ig kizárólag latin nyelven folyt a tanítás a gimnáziumokban, ekkor a *Ratio Educationis* a II. és III. osztályok számára elrendelte a német nyelv tanítását, ugyanakkor „rendkívüli tárgyként” megengedte a görög nyelv oktatását is. Andor István és Lang Mátyás voltak a német nyelv tanárai, tudásuk azonban olyan gyatra volt, hogy az közfelháborodás keltett, s ezzel maguk is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a gimnáziumot Szabadkáról Újvidékre helyezték. 1820-tól kezdve heti két órában kötelező lett a magyar nyelv tanulása a gimnázium összes osztályaiba, a hivatalos jegyzőkönyveket azonban egészen 1845-ig latin nyelven vezették (Hegedűs 1997, 69). Az 1806-i második *Ratio Educationis* a kisgimnáziumot négy, a nagygimnáziumot pedig hat osztályban szabályozta, és a tanmenetet is meghatározta: az első osztályban a latin nyelvtant együtt tanította a magyar nyelvtannal. A másodikban a latin és magyar nyelv tanulását kötelező szöveggyűjteménnyel segítették. A harmadik osztályban először vezették be heti két órában Magyarország történetének oktatását, amit a negyedikben folytattak. A nagygimnázium V. retorika-poetika osztályában heti tizenegy órában összevonva tanították a retorikát a logikával, a görög régiségtannal, ami azután szorosán összefonódott a klasszikus

⁷ Ugyanakkor maga is kiemelte: az 1861. szeptember 11-én kelt közgyűlési határozat (melyet az 1900. évi ismételt megerősített) „követeli az intézet délvidéki helyzete a sokféle nemzetiségi csoportosulások között és helyben is különösen az utóbbi időben érdesebbé vált szláv nemzetiségű irányzatok érvényesülési törekvéseinek idejében való megelőzését” (Schmausz 1997, 51).

szervezők tanulmányozásával és a stílusgyakorlással. A Magyarország története továbbra is önálló tantárgyként szerepelt. A hatodikban a görög régiségtant a római régiségtan váltotta föl.

A tankönyvek közül a magyarországi gimnáziumokban az egész korszakon át az „Alvarez-féle” latin nyelvtankönyveket használták, a retorika tankönyve pedig Cyprianus Soares *Artis rhetoricae libri tres* című munkája volt. A latin szerzők műveinek szöveggyűjteményből is csak egyetlen válogatást, a *Cherstomatia ex optimis linguae latinae azctoribus* című művet engedélyezték az előírások. A római régiségtan és a római mitológia tárgyát a holland Williem Hendrit Nieupoort és a német Philippus Josephus Holle Európa-szerte használt tankönyvei szolgálták. A történelmet – beleértve Magyarország történelmét is – a XVIII. században és a XIX. század elején latinul tanították, de még a magyar nyelvtant is Verseyhy Ferenc 1816-ban kiadott öt kötetes latin könyve, az *Eptiome institutionum grammaticarum linguae Hungaricae* alapján oktatták. Az 1844. évi törvény azután elrendelte, hogy a gimnáziumokban a magyar legyen az oktatás nyelve, ekkor jelentkezett határozottan az igény a magyar tankönyvek megjelentetésére is. A tankönyveket a királyi privilégiummal rendelkező Egyetemi Nyomda adta ki, 1860-tól azután ez is demokratizálódott (Hegedűs 1997, 70–71). Mindezek ismeretében tűnik igazán jelentősnek a korabeli főgimnáziumok tudós tanárainak tankönyvírói szerepe – ők voltak azok, akik a klasszika-filológia, a görög és római irodalom és művészet, valamint a magyar irodalom és történelem oktatásához morálfilozófia tekintetében is alkalmas és megfelelő tankönyveket adtak az ifjú tanítványok kezébe. 1861 után ebben mutatkozik meg a szabadkai és a zombori, 1876 után pedig a fehértemplomi és a pancsovai főgimnázium tanárainak valódi pedagógusi és tudósi nagysága, amit majd Kosztolányi Dezső nemzedéke fog igazán becsülni és értékelni. A kiegyezést követő – és 1918-ban tragikusan lezárult – fél évszázad a Bácskában és a Bánságban a tanítók és tanárok nagy nemzedékének korszaka volt, akik ugyancsak kiváló felkészültségű tudósokat, művészeket, írókat, politikusokat, egyházi méltóságokat és katonákat adtak az országnak. Ezért tartom fontosnak méltatni a szerepüket és értékelni tudományos munkásságukat.

Klasszika-filológia – történelem és irodalom

Ami azonnal feltűnik a bácskai és a bánsági főgimnáziumok tanári névsorában, az a klasszika-filológia tudományának – a görög és a római irodalom tudósainak – viszonylagos „túlreprezentáltsága”. Jelentőségüket már az is nyilvánvalóvá teszi, hogy az országos középiskolai oktatási program helyüket közvetlenül a vallásoktatás után, a magyar irodalom és történelem oktatásának szintjén jelölte ki, ami a hatékonyság egyik legfontosabb előfeltétele volt. Az antik világ klasszikus alkotásainak jelentősége ugyanis vetekedett a nemzeti irodalmunk legkiválóbb alkotói, és a magyar történetírók munkái megismerésének a jelentőségével. A görög-római morál a történelmi Magyarország középiskoláiban mindig és mindenkor közvetlen meghatározója és mércéje volt a nemzeti irodalom és történelem értékei megismerésének. Amikor pedig a szabadságharc bukását követően a Bach-korszak oktatáspolitikája egy időre erősen korlátozta a magyar irodalom és történelem tanítását, a vallásoktatás mellett egyedül a görög-latin irodalom jelentette a fiatal nemzedékek erkölcsi nevelésének az alapját. A klasszika-filológia egyik legnagyobb mesterének, Fináczy Ernőnek a véleménye szerint „a lelki műveltséget, az ízlés és erkölcs kifinomodását, az egyén átszellemülését, a szellemiség uralmát az ország fölött az iskola körében a vallásoktatás mellett valóban csakis az irodalmi, történelmi és művészeti oktatástól várhatjuk.” Hogy erre a feladatra a klasszikus népek kultúrája mily mértékben alkalmas, az középiskolai körökben, ma már köztudott dolog.

Fináczy Ernő *A klasszikus nyelvek és irodalmak tanításának kérdése* (1927) című az elmúlt évszázadra visszatekintő tanulmányának bevezetőjében feltette a kérdést: mi tette múlhatatlanul szükségessé a klasszikus nyelvek és irodalmak tanítását? „Szerintünk egyedül az – válaszolt maga a kérdésre –, hogy ez a tanulmány biztosítja intézményszerűen műveltségünk folytonosságát és folytonosságának állandó tudatát.” Úgy vélte, hogy a modernkori műveltségünket csak akkor érthetjük meg, ha visszamegyünk annak valamennyi korabeli forrásához. A klasszikus műveltség története ugyanis belátást biztosít nemzeti történelmünk és műveltségük alakulásának megértébe. Ahogyan Fináczy Ernő fogalmazott: „A történeti műveltségnek azonban csak egyik tényezője a klasszikus tanulmány. Ez csak az alapépítményt adja meg, amelynek ki kell bővülnie az egész emberiség egyetemes történetével. Hogy ezen a széles talapzaton szilárdul állhasson meg a történelmi műveltségnek reánk nézve legfontosabb része: nemzeti történelmünk, értve rajta mindannak alapos ismeretét, amit ez a nemzet dicsőséges és gyászos napjaiban nagyot, nemeset, maradandó értékűt létrehozott, akár a nyelv, akár a politikai vagy társadalmi, vagy gazdasági élet körében. Mindennél nagyobb súlyt kell arra vetnünk, hogy fiataljaink illetően módon mintegy újból átéljék a nemzet múltját” (Fináczy 1927, 22). Legalább ilyen fontos a klasszikus tanulmányokban rejlő „nevelő érték” is. A görög és a római irodalom tanulmányozásának nemcsak elsőrendű kulturális jelentősége van, „hanem ezekben az irodalmakban, főképpen a görögben együtt van mindaz, amit a pedagógiai célok is követelnek, aminek lélekformáló, lélekművelő hatást tulajdonít minden igazi nevelő: a megjelenési forma tisztasága, a tartalmak nemes eszményektől ihletett egyszerű nyugalma, a léleknek a legkevesebb szenvedélyeket feloldó sima felülete, a képzelet csapongásaitól és minden hamis pathosztól ment közészer, az érzelmek közvetlensége és ereje. Az emberi lélek a görög költészet lapjain legegyszerűbb, legátlátszóbb elemeiben jelenik meg, úgy, ahogy azokat az ifjú lélek saját magán érzi. Keresve sem lehetne ezért a fiatal embernek jobb, kongeniálisabb olvasmányt nyújtani, mint Homeros eposzait, Sophokles Antigonéját, vagy Platonnak, a költő-filozófusnak egy-egy könnyebb dialógusát” (Fináczy 1927, 16). A Magyar klasszika-filológia legnevesebb tudósai közösen vallották: az egész hellén költészetet a fiatalság üdeségének fuvalma járja át, ebben az üdeségben rejlik ennek az irodalomnak hasonlíthatatlan pedagógiai értéke is. Ennek az üdeségnek és derűnek köszönhető, hogy a klasszicitás ismerete mindannyiszor felfrissítette az európai kultúrákat, amikor azon a gyámoltalanság, „az elaggás, a vénhedés, a túléltség, a túltelítettség” jelei mutatkoztak, vagy amikor megfélemezve az emberi méltóságról és a keresztény üdvánokról az anyagi érdekek imádata „az eszmények szükségszerű uralmát kockára tenni készültek”.

Hogy a klasszikus – görög és latin – nyelvek és irodalmak oktatása miért játszott döntő szerepet a korabeli Magyarország középfokú oktatásában, az Típka Antalnak, a szabadkai városi főgymnasium német, görög és latin nyelv szakos tanárának az intézet 1872–1873-es „értésítvényé”-ben megjelent értekezéséből is világosan kitűnik. Az ő szemében a gimnázium a humanitás előcsarnoka, melyen át a tiszta ész, és a gondolkodás kiválasztottjai az istenek színe elé, az összes tudományoknak, a bölcsességnek egyetemes székhelyére, az egyetemre jutnak el. Hogy oda eljussanak, a legtisztább lelki, erkölcsi és szellemi nevelésben kell részesülniük, aminek legkiválóbb vezérfonala a klasszikus alkotók műveinek tanulmányozása. „A classicai irodalom már egyszer megmentette Európát a tudatlanságtól – írta Típka Antal –; [de] a visszaesés abba még mindig lehetséges. [...] a gymnasium célja lenne: a régi classicai nyelvek alapján az ifjakat alakilag kiképezni; igazra, szépre és jóra vezetni; közvetítve (közvetve – M. F.) pedig a szaktudományokra előkészíteni.” A tudós tanár úgy vélte, hogy „a régi, közép- és újabb kor történelme is bebizonyítja, hogy a nyelvtudomány felvilágosítja eszünket, tisztítja ízlésünket és öregbíti a következő nemzedék fogalmait. Általánosan ismert azon megjegyzés [...], hogy a győzelmes Róma a legyőzött Hellásztól tanult; szépirodalmát,

művészetét és műveltségét nagy köszönettel sajátította el” (Tipka 1873, 2–3).⁸ A nagy nemzetek tanítói, államférfiúi, tudósai, történetírói és művészei a világról szóló ismereteiket a görög és római irodalom forrásaiból merítették. „Az újabb népek nem saját erejüknel fogva fejlődtek ennyire. Az eszmék összege, melyek a régiek műveltségét képezték, lassankint az emberiség általános tulajdonává lettek; mi azon tőkéből élünk, melyet a hajdankor gyűjtött” – írta a szabadkai tanár a klasszikus irodalom jelentőségének méltatásakor (Tipka 1873, 16).⁹ E döntő jelentőségű szempontok alapján állt össze a középiskolák – mindenekelőtt a gimnáziumok és a reáliskolák – oktatási programja is.

Gerevics Gusztáv¹⁰ 1882-ben Plautus egyik könyvének bevezetőjében is a görög és latin irodalom klasszikus műveinek az ifjúság nevelésében betöltött szerepéről értekezett. Megítélése szerint a XIX. század ismeretekben felettebb előre haladt, az ember azonban a világról és a történelemtől szerzett tudásához képest, jellemében nem gazdagodott igazán: nemes érzülete és jellemzilárdsága bőségesen hagy kívánni valót maga után. „A gymnasium – írta a tudós tanár –, ezen oly régi, tiszteleltre méltó, és a nép életébe oly hatalmasan benyúló tanintézet, mely az állam intellectualis életének növényiskolája – melynek egyik legszentebb kötelessége idomítani és nemesíteni a lelket –, kell, hogy nagyon gondos, óvatos és körültekintő legyen azon tényezők megválasztásában, melyeket az említett nemes, lelki tulajdonok fejlesztése, ápolása és növelése céljából igénybe venni tartozik.” Az oktató-nevelő munkában éppen ezért az olvasmányok képezik a jellemformálás legfőbb eszközét. „Azért fektetnek, s méltán oly igen nagy súlyt – a vallás- és közoktatásügyi magyar kir. miniszter az 1880-ik évi 16179 sz. a. kelt rendeletével kiadott »utasítások« is – az olvasmányra általában, és különösen az ó-klasszikus irodalmi olvasmányokra.” Az utasítások szerint az ó-klasszikus olvasmányoknak a nyelvtanuláson messze túlmutató, jellem- és magatartás-formáló jelentőségük van: „Korunkban a latin nyelvet gyakorlati haszon nem teheti többé egymaga gymnasiumi tárgyá; arra kell tehát súlyt vetni, hogy az olvasást kísérő tárgyi magyarázat és reális felvilágosítás ne maradjon szakadozott ismeret, hanem lassan-lassan bővülve, kiegészülve a római nép életének, gondolkodásmódjának felfogására és méltatására

⁸ Eötvös József oktatási törvénye, az 1868:XXXVIII. tc. volt Magyarország első népoktatási törvénye, amely azután egészen az 1920-as évekig érvényben volt. A törvényalkotó szerint *a középiskola elsőrendű feladata az általános ismeretek nyújtása, és csak másodsorban a felsőfokú tanulmányokra történő felkészítés volt.* A törvény az egyetemre való felkészítést a líceumokra bízta volna, ahová a tanulók hat gimnáziumi vagy hét reáliskolai osztály elvégzése után léphettek be. A líceumok második és harmadik osztályában az ifjak a különböző egyetemi tanulmányokhoz szükséges tantárgyakat tanulták volna. Elképzelése azonban nem valósult meg. „A Trefort Ágoston minisztersége alatt elfogadott középiskolai törvény – Eötvös József elképzelésével szemben – csak a klasszikus gimnáziumot és a reáliskolát tartotta számon a középiskola-típusok között. Céljuk az általános műveltség közvetítése és a felsőfokú tanulmányokra való előkészítés. A gimnázium a humanisztikus, mindenekelőtt görög-latin tanulmányok segítségével, a reáliskola pedig a modern nyelvek, a mennyiségben és a természettan fokozottabb tanításával oldja meg feladatát.” Eötvös József halála után másfél évtizeddel született meg az új, 1883:XXX. tc., melynek előkészítése során felerősödtek a középiskolai oktatás tartalmi kérdéseit érintő viták. Az új elképzelések elsősorban a hagyományosan klasszikus műveltség elemeire építő, a nyelvi-irodalmi tanulmányokat középpontba helyező képzési modell helyességét vonták kétségbe, meglátásuk szerint „a polgárosuló társadalom igényeinek már kevésbé felelt meg egy olyan műveltségeszmény, amely túlhangsúlyozza a klasszikus nyelvek”, mindenekelőtt a görög és a latin szerepét. A századforduló táján elinduló, s a középiskola megújítását célzó reformmozgalom képviselői sürgették a gimnáziumi oktatás életszerűségének fokozását, a valós társadalmi igények figyelembevételét.” (Pukánszky–Németh 1994, 480–481)

⁹ 1876-ban, a fehértemplomi főgimnázium első iskolaévének a végén, az intézmény értesítőjében Fazekas Elek igazgató-tanár *Miképp kezeltetett gymnasiumunkban a latin nyelv és miket tartott általában szükségesnek annak sikeres tanításához* című értekezésében foglalta össze a latin nyelv oktatásának jelentőségét méltató véleményét.

¹⁰ Gerevics Gusztáv 1865-ben a budapesti egyetemen tett a „classica-philológiából” tanári vizsgát, ezt követően egri, ungvári, löseai és eperjesi kitérővel 1885-től 1890-ig a fehértemplomi állami főgimnáziumhoz igazgatója volt. Onnan 1891-ben távozott, amikor is a zombori állami főgimnáziumhoz igazgatónak nevezték ki. *Francia nyelvtana és Francia alaktan, mondattan és gyakorlókönyv* című munkája 1875-ben, T. M. Plautus *Trinumus* című művének a gimnáziumok számára bevezetéssel és magyarázattal ellátott kiadás pedig 1880-ban jelent meg.

képesítsen” (Gerevics 1882, III). Ezért szükséges, hogy a kiszemelt klasszikus művek „mintaművek” legyenek.

A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a középiskolai új tantervnek kibocsátására vonatkozó 1899. évi 32818. számú rendelete szerint Magyarországon a középiskolai tanítás terve a következőképpen alakult: I. *vallástan* (I–VIII. osztály); II. *magyar nyelv és irodalom* (I–VIII. osztály). Cél: a) a magyar nyelv és stíl fő törvényeinek ismerete; b) írásban és szóval világos és szabatos előadó képesség; c) a magyar irodalom és művelődésnek ismerete olvasmányok alapján, az esztetikai alapfogalmak körül való tájékoztatás; III. *latin nyelv és irodalom* (I–VIII. osztály). Cél: a) a nyelvtan ismerete alapján a kiszemelt írók megértése és szabatos fordítása; b) a római nép állami, társadalmi és művelődési viszonyainak ismerete a tárgyalt irodalmi művek alapján; IV. *görög nyelv és irodalom* (V–VIII. osztály). Cél: a kiszemelt íróknak nyelvtani ismereten nyugvó megértése és szabatos fordítása. 1) az ion nyelvjárással kezdve, 2) az attikai nyelvjárással kezdve. A görög nyelv és irodalom helyett az 1890:XXX. t.-cikkben megszabott tantárgyak. V. osztály 3 óra: Homeros és Herodotos, kapcsolatos olvasmányokkal magyar epikusoktól és történetíróktól. VI. osztály 3 óra: Aischylosnak vagy Sophoklesnek egy tragédiája, görög lyrai szemelvények, kapcsolatosan a magyar klasszikus költői iskolával. VII. osztály 3 óra: Thukydides és Demosthenes, kapcsolatos olvasmányokkal magyar történetírókból és szónokokból. A görög irodalom korszakai és fő képviselői. VIII. osztály 2 óra: Platon (pl. Apologia, Kriton, Phaidra). A görög művészet termékeinek történeti ismertetése szemlélet alapján; V. *német nyelv és irodalom* (III–VIII. osztály); VI. *történet* (I–VIII. osztály). Cél: a történeti fejlődés áttekintése egyetemes történeti alapon, s a magyar nemzet történetének beható ismerete, szoros kapcsolatban az egyetemes történeti eseményekkel és hatásokkal; VII. *földrajz* (I–VIII. osztály); VIII. *természetrész* (I–II. és IV–VI. osztály); IX. *természettan* (VII–VIII. osztály); X. *matematika* (I–VIII. osztály); XI. *rajzoló geometria és szabadkéz rajz* (I–IV. osztály); XII. *philosophia, propaedeutika* (VIII. osztály). Cél: A lelki élet főbb jelenségeinek ismerete; XIII. *szépírási* (I–II. osztály) és XIV. *testgyakorlás* (I–VIII. osztály) (Anonim 1899, 17–37). Az új tanítási program mindazonáltal jelentősen megújította a közel két évtizedig érintetlen „gymnasiumi és reáliskolai” tantervek gyakorlati hatékonyságát, és minekután revízió alá vette a nemzeti tantárgyak – a magyar nyelv és irodalom, valamint a történelem –, továbbá a görög nyelv helyett megszabott tantárgyak módszertanát, és a következő döntést hozta: a latin nyelv hatékony tanítása érdekében „elhagyatott a magyar-latin fordítás”, továbbá a korábbi „fárasztó olvasmányokat” olyanokkal cserélte fel, melyek a remények szerint „többoldalú érdeklődést fognak kelteni”. A görög nyelv helyett megszabott tárgyak – a latin nyelv, a magyar nyelv és irodalom, valamint a történelem – tanterve is lényegesen módosult, aminek során a görög nyelv helyébe lépő „irodalmi tárgyaknak görög vonatkozású elemei ezentúl igen erősen érvényesülhetnek”. Más szóval: megszűnt a gyakorlati jelentőségét időközben elvesztő görög nyelv oktatása, és a görögpótló tantárgy keretében kifejezetten a görög – és annak szellemi örököse – a latin irodalom tanulmányozása nyomán megismert klasszikus értékrendnek a nemzeti irodalom (és a történelem) értékeinek föltárásakor bizonyult döntő jelentőségűnek. Az 1899. évi 32818. számú rendelet szerint: „A magyar irodalom történetének ezentúl a gymnasiumban is két egész év jut, ami egyfelől a megelőző elméleti anyag gazdaságosabb elrendezését tette lehetővé, másfelől pedig a mai tantervnek amaz első rendű célját, hogy az ifjú magát az irodalmat ismerje meg fő-képviselőiben és fejlődésében a mostaninál sokkal nagyobb mértékben fogja elérhetővé tenni. A beható olvastatásnak eme fokozott hangsúlyozása szükségessé tette az anyag részletesebb felsorolását, s számos új, jeles olvasmány felvételét. Hiszem, hogy az új tantervnek ezen rendelkezései az irodalmi műveltség színvonalát a szó igaz értelmében emelni fogják. A történelmi tanításnak egész rendje módosul: a tanterv határozottan arra törekszik, hogy *nemzeti múltunk ismertetése az ifjút a középiskola első osztályától mindvégig elkísérje, részint alkalmasan megválogatott*

történelmi olvasmányok alakjában, részint a magyar történet elbeszélő tárgyalásával, részint az egyetemes történelemmel kapcsolatosan, részint (az utolsó osztályban) a magyar nemzet történetének, különösen az állami élet fejlődésének összefoglaló áttekintése révén. A tanítás ezen összefüggő menetében, az érintkező pontok helyes megjelölése és tervszerű megállapítása mellett, különösen *azon intézkedés ígérkezik nemzeti múltunk méltatása tekintetéből gyümölcsözőnek, mely a magyar történelemnek a világtörténet keretébe való szerves beillesztését kíséri meg*” (a kiemelés tőlem – M. F.) (Anonim 1899, 18–19). A klasszikus nyelvek többnyire mechanikus tanítása helyett az úgynevezett *görögpótló* tárgyakat választhatták a tanulók, melyen belül a görög írók műveinek magyar fordításai nyomán megismerkedhettek a görög irodalom és művelődéstörténet alapértékeivel. Az 1890. XXX. t.-c. pedig miután megszüntette a görög nyelv és irodalom tanulásának kötelező jellegét, előírta, hogy a gimnázium V. osztályába lépő tanulók választhattak a görög nyelv és irodalom hagyományos tantárgya, vagy a fölkinált görögpótló tárgyak – magyar irodalom részletesebb, elmélyültebb tanulmányozása, a görög remekírók műveinek magyar fordításban történő olvasása, illetve a görög irodalom- és művelődéstörténet bővebb tanulmányozása között.

Sziklay Ferenc, aki 1911–1913 között a fehértemplomi főgimnázium magyar-latin tanára volt, az 1932-ben megjelent *A jöttment* című regényében, pályakezdő éveire emlékezve a latin nyelv oktatásának új módszere mellett érvelve így fogalmazott: „Itt nem arról van szó, hogy más lehessen az amo-amas-amat, de arról, hogy a kisdíáknak ne legyen kín megtanulni az üres sémák formalizmusát, ne legyen gyötrelmes még a szeretet ígéje is” (Sziklay 1932, 92). Ennek a gondolatnak a jegyében zajlott tanári pályája is, mint ahogyan ezt követte valamennyi, a görög és a római irodalmat, történelmet, művészetet és kultúrát közvetítő, tudósi képesítéssel rendelkező pályatársa is.

A szabadkai főgimnázium igazgatója, a „classica philologia tudósa”, a szabadkai születésű Haverda Mátyás, a görög nyelv tanára, huszonnégy éves pedagógusi tapasztalat birtokában *A görög nyelv és a görög nyelvet pótló tárgyak tanulásáról* című tanulmányában így foglalta össze az 1890. évi XXX. t. cikk lényegét: „a gymnasiumi tanulók az 1883. évi XXX. t. cz. 3. és 5. §-ai értelmében az V. osztálytól kezdve a görög nyelv tanulására köteleztettek; az 1890. évi XXX. t. cikk által azonban az 1883. évi XXX. t. cz. 3. és 5. §-ai akként módosítottak, hogy a gymnasiumi tanulók a görög nyelv és irodalom tanulására nem köteleztetnek, ha e helyett a következő tantárgyakat tanulják: a) a magyar irodalom bővebb megismertetése, kapcsolatban a görög remekírók műveinek ismertetésével, magyar fordításban, s a görög irodalom- és művelődéstörténet alapvonalaival; b) a rajz (mértnai és szabadkéz-rajzi elemekkel)” (Haverda 1891, 28). A görög nyelv kötelező tanítása megszüntetésének három célja volt: 1. hogy a tanulók szorgalma eggyel kevesebb nyelv tanulásával lényegesen tehermentesüljön, s a nyert szabadságában tökéletesebbé válják; 2. hogy a tanulás „gyakorlatibbá tétessék azokra nézve, kik leginkább a gyakorlati életpályák szükségleteinek jövő kielégítése szempontjából keresik fel a gymnasiumot”, és e célból szereznek itt kiképesítést; 3. hogy ezáltal a gimnázium felső osztályai számára előkészítettessék a kettéválasztás, az alsó osztályok számára pedig az annyira kívánatosnak mutató egységes középiskolai rendszer. Az olyan tanulók, akik „a nyelvben már a IV. osztályban nagyobb előmenetelt tanúsítottak, mint a reál tantárgyakban (mennységtan és természet-tudományokban) ajánljatik, hogy az V. osztályban a görög nyelvet válasszák, azok pedig, akik nagyobb tehetséget és hajlamot éreznek magukban a reál-tantárgyak iránt, válasszák a görög nyelvet helyettesítő tantárgyakat; sőt az olyan tanulóknak, akik már a IV. osztályban nehézségekkel küzdenek a latin vagy a német nyelvben, határozottan ajánljatik a görög nyelv elhagyása, hogy a másik két nyelvből ne kockáztassák a jövő előmenetelt” (Haverda 1891, 29–30).

S hogy a tanulóknak és a szülőknek szánt üzenete világos és egyértelmű legyen, Haverda Mátyás tanulmányában *Tanterv (...) a görög nyelvet helyettesítők számára* címmel

közölte az új törvény által megszabott oktatási programot is. Eszerint a görög nyelv tanulásának elhagyásával „görögpótló” címen lehetségessé válik: *I. Magyar írók bővebb tanulmányozása, kapcsolatba a görög klasszikusok fordításban való megismertetésével.* V. osztály: a) bővebb szemelvények a magyar prózairodalomból. Például: Kármán József értekező munkáiból, Kazinczy és Berzsenyi levelezéséből, Kölcsey szónoki műveiből, továbbá Salamon [Ferenc] *A török hódítás* című munkájából a Hunyadiak kora. Költői olvasmány: Lyrai szemelvények a klasszikus iskolához tartozó költők műveiből (főképpen Berzsenyi). b) Összefüggő részek olvasása Thukydides műveiből, tárgyi és szerkezeti magyarázattal. Görög állami régiségek. VI. osztály: a) Bővebb szemelvények, főleg a régibb elmélkedő, szónoki és történeti irodalomból. Például Mindszenty, Pázmány. Zrínyi, Bethlen Miklós, Szalárdy, Cseri, Apor, Faludi, Mikes. b) Az Ilias és Odysseia olvasása és ismertetése. görög hitéleti és magán régiségek. A görög művészet. VII. osztály: a) Bővebb szemelvények, főleg a régibb költészetünk kiválóbb képviselőiből. Például: Balassa Bálint, Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István, Csokonai V. Mihály, Kisfaludy Sándor műveiből. b) Aischylos, Sophokles, Euripides egy-egy drámájának olvasása. A görög költészet történetének ismertetése. VIII. osztály: a) Bővebb olvasmányok újabb prózairodalmunk kiválóbb képviselőiből. Például: Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey, Eötvös, Kemény politikai és elméleti írtaiból. b) Szemelvények Platonnak és Aristotelesnek főképp ethikai műveiből. A görög prózairodalom fejlődésének ismertetése (Haverda 1891, 32). *II. Szabadkézi és geometriai rajz:* V. osztály: stilizált levelek és virágok, görög, arab és középkori (román, góth) sík díszítvény-elemek, szalagdíszek és egyebek rajzolása egyszerű színessel fali táblák után. VI. osztály: renaissance díszítmény-elemek. VII. osztály: architektonikus ismertetések, az emberi fej rajzolása. VIII. osztály: folytatás, az emberi fejek, kezek és lábak rajzolása graphikus minták és öntvények után (Haverda 1891, 33).

Balás Imre a szabadkai főgymnasium 1873–1874. tanévre szóló értesítvényében közölte *Eszmetöredékek a történelem oktatásának módszeréről* című írásában a történelem oktatásának jelentőségéről szövegezte, hangsúlyozva, hogy „a humanisztikus irányú középtanodai oktatás egyik jelentékeny tényezője” a historiográfia, amelyet a középiskolákban, különösen a gimnáziumban többféleképpen lehet, sőt kell tanítani: 1. vagy szorosan vett tudományos, bölcséleti módon, „oknyomozólag, midőn a véghez ment eseményeket vizsgáljuk, s azoknak okait derítjük fel, emellett az okok kiderítésénél azon lehetőségeket is számba vesszük, melyek más egyének és más körülmények által valóban bekövetkezhetek volna” (ez a szintetizáló történelem-tanítás); 2. vagy egyszerűen az események időrendi előadásával, ami csupán a következmények, a morális hatások, a tanulságok felsorolására alkalmas; 3. vagy végső leegyszerűsítésben az élő vagy klasszikus nyelvhez fűződő könyvek olvasásával. (E két utóbbi az analitikus történelem-tanítás egy-egy szintjét jelenti.) Balás Imre szerint a gimnázium olyan tanintézet, amely vagy a tudomány-egyetemre készít elő, vagy pedig az egyetemre nem kívánczó növendékeknek az életben szükséges általános műveltséghez hivatott az alapot megadni. Bárhogyan is nézzük a történelem bölcséletére mindkét irányba induló ifjúnak szüksége van (Balás 1874, 3).

A saját tanítási tapasztalatai alapján a szabadkai történelemtanár pedagógustársainak a következőket javasolja: „1. a nyelvtanítással kapcsolatos történettanáshoz életrajzokat gondolok a legalkalmasabbnak, és pedig a nagy férfiaké mellett, kiket követendő példakul kell előtérbe állítani, oly egyénekét is, kiknek tetteitől undorral forduljon el a tanuló. 2. [...] a megtörtént dolgokból kell a tanárnak kiindulnia, s ezeket úgy fejtegetnie, hogy a tanuló azokat maga előtt mintegy megelevenedni lássa.” Ha tanárként így járnak el, semmivel sem pótolható, fontos eszköz lesz az oktató kezében az ifjú nemzedékek morális ítélőképességének kellő módon történő kialakításához, ami által az emberben jelen lévő szellemi tehetség hármas megnyilvánulását, az észet, a kedélyt és akaratot összehangolva, együttes tevékenységben (harmóniában, kiegyensúlyozott magatartásban) képes tartani. Semmi sem képes oly

hatásosan az embert gondolkodásra, nemes érzelmekre, helyes akaratú elhatározásra vezetni, mint a történelem letisztult példái; „a hazafiság, áldozatkészség, humanitás, állami és polgári szabadság, egyenlőség, testvériség, alkotmány, törvény- és rendszeret stb. ezekhez hasonló polgári erényekre csak a történelem képes vezetni” (Balás 1874, 4). Hogy mindez áldást hozó munkálkodás legyen, legnagyobb részben a tanártól függ. A tanár előadása ne legyen leckeszerű, de legyen fölszabadult és szárnyaló, hogy magával ragadja a hallgatóságot, a tanulók érezzék rá, hogy a történelemnek a saját sorsuk alakításakor is súlya és jelentősége van.

Az 1861-es megújulást (újjászületést) követően a Thausz-féle *Entwurf* felszámolása után, az 1848-as oktatási törvény részbeni visszaállítása során, az 1883. évi XXX. t. cz. és az 1890. évi XXX. t. cz. nyomán ilyen átalakulások és módosulások révén tisztult le országosan is a főgimnáziumok oktatási programja, melynek szellemében a szabadkai főgimnáziumban 1861 és 1918 között Jámbor Pál, Haverda Mátyás és Gohl Ödön a latin nyelv és a klasszika-filológia, Frankl István a görög nyelv, Tipka Antal a német, a görög és a latin nyelv, Révay József és Iványi István ugyancsak a görög és a latin nyelv, Loósz István a magyar és latin filológia, Toncs Gusztáv a „philosophia”, a magyar nyelv és irodalom, Gaál Ferenc a német és a magyar nyelv, Radics György a történelem, természetrajz és földrajz, Szeibenburger Károly a magyar nyelv, a történelem és a földrajz, Balás Imre a történelem és Kosztolányi Árpád a matematika tanára a nemzedékek sorát nevelte okosságra, humánus elkötelezettségre, emberi tisztességre, szakmai önbecsülésre és hazaszeretetre. A bölcs belátás magaslatán ezért gondolt rájuk hálával és nagyrabecsüléssel Kosztolányi Dezső nemzedéke akkor is, amikor a kizárólag tőlük szerzett tudásból kellett új országot építeniük. A boldog gyermek- és ifjúkor emléke csordul ki Lányi Viktor soraiból is: „Gondtalan jóllét kényelmes nyüzsgölődése, kocsmákból kiszűrődő tamburazene, háromnégy utcányi városias középpont körül földszintes házsorok egyhangú, alig gondozott rengetege. Különös, idegenszerű világ volt ez, de vidám és ceremóniatlan. Hamar megszoktam és megszerettem. A piactéren még a régi városháza állt, ócska, rendetlen, egyemeletes bagolyvár, ütött-kopott harangtoronnyal. Tözsomszédja a hasonlóan disztelen, alacsonyabb tornyos régi gimnázium épület. Akkor már ebben is városi hivatalok voltak, mert 1898-ban fölépítették a Petőfi utcán, az új, szép, községi gimnáziumot. Az alsó osztályokat a régi, a felsőket már az új iskolában járta volt Kosztolányi Árpád igazgató úr Dezső fia” (Lányi 1936, 9).

Az alkotmány védői között kiállta a próbát

Jámbor Pál

Jámbor Pál Pakson született, gimnáziumi tanulmányait Kalocsán, Pécsen és Vácott végezte, mígnem 1840-ben a kalocsai papnevelő intézetbe lépett. A *Vasárnapi Újságban* megjelent pályarajzában olvasható, miszerint a semináriumban „a rokonérzelmű tanuló társai között egy »magyar iskolát« alapított, melynek célja kizárólag magyar stílusbeli tanulmányok, gyakorlatok valának, s melynek Jámbor Pál előbb jegyzője, utóbb elnöke is lett. Ez iskola nagy befolyással volt későbbi irodalmi pályájára, melyre már ekkor készült, írva költeményeket, s a »magyar iskola« számára egy kis magyar nyelvtant” (Anonim 1862, 121–122). 1844-ben fölszentelték és 1845–1848 között három évig káplánként Ó-Becsén szolgált (Teleki–Gärtner–Dupák 1985, 84). Innen küldte ifjúkori zsenyéit Pestre a *Honderű* szerkesztőségébe, ahol Petrichevich Horváth Lázár lelkesen felkarolta őt. Kétségtelen, hogy a tájnak és a Tisza-parti világnak nyoma sincs Jámbor Pál korai költészetében, mint ahogyan a közösségi gondok sem alakították a pályakezdő plébános világvilágát, pályarajzának írója mégis fontosnak tartotta kiemelni: „A semináriumból kilépése után nem sokára, rendes lelkészi állomáson találjuk a Tisza partján épült népes Ó-Becsén, élve komoly hivatásának, s egész ifjúí hevével mívelve az irodalom kertjét is. Itt születtek legtöbb költői művei. Első

költeményét anyja halálára írta (megjelent Garay „Regélő”-jében), s mintha élete folyásának, lelke hangulatának e szomorú esemény adott volna irányt, az első költemény búskomor hangja lett túlnyomó minden későbbi művében” (Lakatos 2002, 254–255). Versei és cikkei óbecsei éveitől kezdve a *Munkálatokban* (1841–1843), a *Szivárványban* (1844), a *Pesti Divatlapban* (1843–1848), a *Honderűben* (1843–1847), az *Őrangyalban* (1844–1847), a *Magyar Életképekben* (1843) és az *Életképekben* (1847–1848) jelentek meg.

Jámbor Pál életében az Óbecsén töltött évek – életrajzírója Toncs Gusztáv szerint – más tekintetben bizonyultak sorsdöntőnek. Az ifjú káplánt, aki „mélyebb hajlam nélkül lett pap”, itt kísértették meg először a hitelméleti és morális kételyek. „Óbecsén olyan filozófiai tanokkal ismerkedett meg, amelyek lelkének nyugalalmát egészen fölkaavarták” – írta róla a későbbi, szabadkai pályatárs (Toncs 1910, 3). Tiedge német költő *Urániájának* olvasása és fordítása közben kételkedővé lett, „kétségbe vonta a halhatatlanság, és ezzel együtt a síron túl való jutalom és büntetés eszméjének az igazságát”. S aki eddig eljutott, az hamarosan a vallási misztérium egészét fogja megkérdőjelezni, s nem az evangéliumi tanításhoz fordult tanácsért, hanem a racionalistákkal együtt fogja megkérdezni: mi az emberi boldogság alapja? Az ifjú káplán azonban most még erősebb volt a kísértésnél, s még volt ereje papírra vetni: „csak egy igazság van: a szeretet, s csak egy élet: az isten félelme”. Ez első lelki vívódás után, 1848-ban még Jánoshalmára (Jankovára) helyezték plébánosnak, de a forradalom őt is Pestre szólított, ahol Kossuthék szolgálatába állt.

A pesti irodalmi szalonok s a lapok túlzott elragadtatása nem tett jót a pályakezdő Jámbor Pál hírnevének. Ő ugyan soha semmit sem tett Petőfivel való szembeállítására érdekében, az újabb korok fiatal nemzedékei azonban lassan elfordultak tőle: szemükben ő lett az örök műkedvelő poéta. Ifjúi éveiben rabul ejtette őt Bajza József, Kisfaludy Sándor és Vörösmarty Mihály szentimentalizmusa, s mérlegelés nélkül a követőjükké vált. Munkabírása határtalan volt, ontotta magából a műveket – és az olykor-olykor soknak bizonyult. A költői dicsőséget mindennél többre értékelte, ezért hajszolta a babérokot. Shelley és Byron nyomán maga is úgy vélte: „Érette hull a könny, érette hull a vér, / Higyjétek el nekem, vérző minden babér”. Elhitte, hogy sorsa maga a szenvedés, ezért minden érzését és indulatát a szentimentalizmus kritikátlan áradásával szötte bele a műveibe. „Művészet, alkotóvágy, gyönyör, hírnév, költői halhatatlanság, magas ábrándok” olvadtak össze Jámbor „rajongó, naiv” egyéniségében. Kedvelte az általánosságot és az elvontságot. „Nem az egyéni helyzetet, s az abból kisarjadó indulatot veszi lantjára – írja lírájáról a tudós tanár, Toncs Gusztáv –, hanem az érzést általánosságban ragadja meg, mintegy közkinccsé változtatja, a kidolgozza a konkrét, egyéni vonások nélkül” (Toncs 1910, 6). Áradó szenvedéllyel írt verset, beszélyt, tárcát, novellát – és drámát. *A törvénytelen vér* című Corvin János tragikus sorsáról írt öt felvonásos történelmi drámáját először Becskerekereken adták elő, később Székesfehérvárott is. A Budai Népszínházban 1863. szeptember 22-én, a Pesti Nemzeti Színházban pedig 1866. december 2-án mutatta be, és játszotta több-kevesebb sikerrel.¹¹ S ha kellett, rajongva csatlakozott a szabadságharchoz is, anélkül, hogy megtalálta volna a történelemben a maga szerepét. A rebellis szelleműnek egyáltalán nem tekinthető lírikus papot a szabadság eszméje iránti rajongás vezérelte, amikor hivatali állást vállalt a közoktatási minisztériumban, s a Debrecenben 1849-ben kiadott *Szabadság dalok a hadseregnek* című verseskötetében pedig Kossuth Lajos alakját énekelte meg (*Kossuth*):

¹¹ Gerold László szerint „Igazi színházi sikere Jánbornak csak Szabadkán volt [...]. A helyi gimnázium igazgatójának tiszteletére évente – Pál-nap előestéjén – a szabadkai színházban Jámbor-dramát játszottak, legtöbbször a szerző jelenlétében és ünneplése mellett (köszöntők, babérkoszorúk), melyhez többnyire a kritikák is illemtudóan igazodtak” (Gerold 1990, 262).

*Háromszáz évig várt rád nemzeted –
Nemrég jövéél – s több század életed,
Mert szellemed szült már több századot –
S örökre hágy nekünk egy csillagot.*

[...]

*Szónok! Kitől a zsarnok vére fagy –
Rákóczi égből kitört lelke vagy,
Hullám, mit a vértenger fölvetett,
Hogy elmerítsd, vagy vidd fel népedet.*

(Jámbor 1849, 3–4)

Emellett sorra énekelte meg a szabadságharc hőseit: Dembinszkyt, Guyont, Damjanichot és Bem tábornokot, *Honvédek* és *Veres sapkások* című versében himnikus rajongással köszöntötte a magyar szabadságért küzdőket, *Rákóczi* című költeményében pedig a fejedelem alakját megidézve a magyar történelem nagy küzdelmeiről énekelt. Ez bőségesen elegendő volt ahhoz, hogy Világos után neki is bujdosnia keljen. Hiador hosszabb itthoni rejtőzködését követően Konstantinápolyon át Londonba utazott, ám rövid tartózkodás után Párizsban telepedett le, s rendezkedett be a tartós reménytelenségre. A francia fővárosban született Jámbor Pál minden bizonnyal legkiválóbb műve, a *Párisi emlékek* című kétkötetes emlékirata is, amelybe 1854-ben és 1859-ben keletkezett feljegyzéseit gyűjtötte egybe, s amely máig megőrizte szerzője nevét. „1852. augusztus hó 15-kén, éppen a nemzeti ünnep napján egy fiatal magyar író érkezék Párisba, nem hozván egyebet magával, mint kebelében honszeretetet, s két kezében reményt. Páris! ez volt célja útjának, és mégis vissza óhajtott... Szemének nem volt pontja; szívének nem volt tárgya. Nem érté a tömeget, a nyelvet, az arcokat, minden idegen volt előtte, a láthatár, az ég, a föld is! Tompa, zsibbasztó, lázas mámor volt, melyben hurczolta létét, nem gondolva semmit sem, nem téve semmit. Szegény kebel!” (Jámbor 1861b, 131) – írta Hiador néhány évvel később a megérkezésre emlékezve. A francia főváros külterületein, Montmorencyben, majd a Villa d’Arveyben szűkös padlásszobákban lakott, s az írásaiért kapott pénzen tengette életét. Jókait fordította franciára – s mellette kora jelentéktelen magyar költőinek a verseit is. Ő segítette nyersfordításaival Charles Louis Chassin-t, Petőfi életrajzíróját is. Paul Derivage néven francia verseket írt, 1856-ban pedig kiadta *Les Artistes* című regényét. Jámbor Pál „boldog volt párisi életében is” – írta Toncs Gusztáv az örökös rajongóról.

Valóban, Jámbor Pál rajongott Párizsért – az „új Babylon”-ért, hogyne rajongott volna, hiszen a francia fővárosban úgyszólván minden szépséget, grandiozitást és magasztos érzést meglelt, amelyre korábban oly nagy áhítattal gondolt. Részese lehetett az irodalmi, a színházi és a művészeti életnek és betekinhetett a modern lapszerkesztés titkaiba is. Tanúja lehetett gyásznak és ünnepnek, a pusztító járványok keltette rémületnek és a háború nyomában keletkezett inségnek. Közben járta az ismert párizsi szalonokat, ahol együtt ünnepelte a franciákkal a nemzet nagyjait. Elmondta: „ki valamit akar Páristól, lábtól fejéig felfegyverkezve jöjjön az ide, szívé ott hagyván valahol szerető anyja kebelében; de ki nem kérni jött, nyitva áll az előtt minden terem ajtaja, kitüntetésről kitüntetésre megy, polczról polczra, s egy boldog este megszámlálja jó kedvében Párisnak három millió lámpáját!” (Jámbor 1861a, 138–139). Jámbor Pál ezzel napi följegyzéseiben krónikása lett Párizs mindennapi életének, közben mintha szociális érzése is kialakult, elmélyült volna. „Milyen Páris? – kérdezi nem titkolt lelkesedéssel, s felel is rá: – ide érve az ember nem óhajtt tovább a földön menni. A zarándok itt megáll, a szenvedő kipihen magát, és a műutazó tökély-szomjas kebellet nyit mindennap új egyházba, hol a földi mindenhatóság imádókkal körülborult csoda képeit áhítattal szemléli, bámulja és tanulmányozza. Egy fényben ragyogó ipar-csarnok, hol hervadhatatlan szépséggel mosolyg a tökély, láng-ész, a természet buja terméke mellett. –

„Annyi szépség, annyi nagyság, annyi fény!” (Jámbor 1861a, 13). Mindemellett meglepő tisztánlátásról tanúskodó nyíltsággal szól Párizs ellentmondásairól is. „Valamint Páris a kalandornak és kéjencznek ezerszeres mulatságával paradicsom: úgy a művésznek, mindig nyílt egyetemeivel műegyház, a munkásnak ezer székű műhelyeivel örökös kenyérforrás. Akarsz dolgozni, jöjj Párisba; művész! akarsz éhen halni, menj Párisba; akarsz halhatatlan lenni? jöjj Párisba! Itt van a feledés, megmérhetetlen sírjaival; itt a hír, örökké égő lámpával! egy szellő, s a sírban neved van; egy szellő, s a lámpában új *csillag* ragyog. Hány ezer ifjú művész jött már ide gazdag álmokkal, s elég volt egy pár nap meggyőzni őt, hogy itt van *minden és mindenki*. Mégis, bárki vagy, nem jöttél ide hasztalan. Ha tanítani akartál, *tanulhatsz*, ha teremteni akartál, *utánoznod* kell. Siettél ide, azt hívé, hogy meg kell csak jelened, s minden rólad fog beszélni; itt vagy, hónapokig, évekig, s nem tudja senki neved, kivéve azok, kiket megsértettél kimondott reményeid nagysága által. Mindemellett mondom, jöjjetek ide! ezen végtelen iparvilágban, ezen beláthatatlan műteremben van egy kis pont, mit ti elfogadhattok; ez a bámulat” (Jámbor 1861a, 15).

De Párizs egyszersmind a bűn városa is: „Nincs erkölcsiség falai közt, nincs illem termeiben, nincs hit és tekintély egyházában. Páris bálványimádó város” (Jámbor 1861a, 21) – írta érezhető keserűséggel, az otthonlét bizonyosságát hiányolók szomorúságával. Párizs egyszerre fényes és nyomorúságos, egyszerre csodás és kétségbeejtő, felemelő és megalázó. Párizs maga az élet: az áldásos jótétemények, a gyilkos közöny és a megalázó szegénység városa. „Páris népeisége szerfelett nő, alig két éve, egymillió százezer lakosa volt, ma egymillió négyszázezer; nő a népszám, nő a nyomor” (Jámbor 1861a, 95). Másutt maga kérdezi meg: „Milyen Páris alakja ma? Mint valamely templomos vitéz köpönyege, mint valami százados terebély fa, melynek minden ága csöpög, csak az iparpalota üvegteteje fényes, olyan, mint egy nagy ember koponyája, melyen átlátszik a genie. Nem! – egy nagy nemzet koponyája ez, mely gondolkodik” (Jámbor 1861a, 101).

Jámbor Pál a külvárosi padlásszobák csendjében elragadtatással ír Párizs művészeti életéről, hűen beszámol az Odeon programjáról, részletesen ismerteti Georg Sand „életírását”, lelkesedik Thieri és Chateaubriand (Jámbor 1861b, 102) új köteteiért, s elmondja: „a könyvkereskedésben Stendhal művei jelenleg a legkeresettebbek”, s hogy ifjú Dumas Sándor „egyike Franciaország *legszebb irodalmi reményeinek*, miután oly kevés szép remények vannak” (Jámbor 1861b, 52). Állandó látogatója a tavaszi és az őszi tárlatoknak, s a látottakat igen heves hazaérzéssel elemzi. „Talán nincs okunk sajnálni a régi művészetet – írta –; bár rafaeli és rembrandti képek most nincsenek, de vannak rembrandti gondolatok, melyek új Rembrandtokat fognak teremteni. Régen minden nagyság egy művész lelkében volt, most minden művész lelkében van valami nagy. Jelenleg két iskola küzd egymással, a francia és a német, melyeket röviden így lehet jellemezni: a francia *szebben* fest, a német *jobban*; a francziában több a harmónia, a németben több a conceptio, a francziának jobb *festéke* van, a németnek jobb *keze*; szóval a francia természet után fest, a német reflexek után. Egy valaki így jellemezte őket: a francia képzelete meztelen jár, a németé azuros fátyolba – ezeket az utókor fogja szeretni, amazokat az élők [...]” (Jámbor 1861b, 35–36).

Ehhez fogható elragadtatással csak a nagy tragika, Rachel művészetéről írt beszámolót (Jámbor 1861a, 113 és 1861b, 93). Méltatta átélő képességét, szuggesztív alakteremtő hajlamát. Egyetlen fellépését sem mulasztaná el, mindenütt ott van, ahol a művésznő megmutat valamit a tehetségéből – s úgy tűnik, annak messze földön híres szalonjában is otthonosan mozgott. Hiányoznak ugyan számára a klasszikus művek, a párizsi modernnek azonban mintha őt is elvárásolnák: „Tapasztalj, szenvedj, csalódjál, szeress, tanulj és gondolkodjál: akkor érezni fogod, író vagy-e? Nem a világ vagy [a] bírálók határozzák el sorsodat, tenmagad. Írónak a munka az, mi a hegyek drága érczének a bányász” – hirdeti lelkesen egy sikeres irodalmi est után” (Jámbor 1861b, 51). És nem kevésbé lelkes, amikor a francia lapkiadásról ír. Elmondja: a hírlapok 30–50 ezres példányban jelennek meg, s a pontos

tájékoztatót tekintik legfőbb feladatuknak. Erről maga is meggyőződhetett az orosz-török háború idején, amelybe a törökök oldalán Anglia mellett Franciaország is belekeveredett. A lapokhoz egyébként azokban a bizonyos olvasótermekben mindenki hozzáférhet. Ő maga is egy ilyen olvasóteremben olvasta „száz idegen testvér közt” a Magyar Hírlapot (Jámbor 1861b, 25).

S az irodalmi, a színházi és a képzőművészeti élet lázas forgatagában egyre gazdagabbak lesznek élményei is. Jámbor Pál nemes indulattal jegyezte be naplójába: „Egy csepp tinta, mond a korán, mit a bölcs a nép tanítására ont, az örök igazság mérlegében annyit fog nyomni, mint a vértanú vére. Ajánljuk ezt a mai kornak, hol az irodalom legfontosabb lapja a börzeár-jegyzék. Egy kornak sem szabad, legyen bármily vas kor, fitymálnia a szellemet, mint nem szabad fitymálnunk az igazság forrását. A kor önmagát ítélné el, bevallván, hogy *szellemtelen*” (Jámbor 1861a, 160). S bár Hiador párizsi évei során egyszer sem írta le, följegyzéseiből világosan kitűnik: minden szépet, előkelőt és nemeset, amibe a francia fővárosban része volt, Magyarország felé küldött üzenetnek szánt. El nem mulasztott volna följegyezni egyetlen magyar vonatkozású eseményt sem. „Lagrange Erkel áriát a Hunyadi Lászlóból ismételve éneklé, s *mindannyiszor a legviharosabb tapsok közt*, az olasz operában” – írta 1855 tavaszán (Jámbor 1861b, 11), miközben azt is számon tartotta, hogy „Reményi Ede több ideig Lisztnél tartózkodik Weimarban, hol a nagy művésznek mind barátsága, mint méltó elismerésében részesült” (Jámbor 1861b, 34).

És bár valódi szenvedéllyel éli meg a párizsi életet, igazából csak egyetlen egyszer remegett meg a lelke, csak egyetlen egyszer árulta el, hogy olthatatlan a haza iránti szomjúsága. A pályatársra, Vidor Emilre emlékezve kérdezte olvasóitól: „Ismeritek a honvágyat? ez azon sebes láz, mellyben az ősz Kemény meghalt; ez azon lassú hervasztó kór, melyben a még oly ifjú Vidor Emil elenyészett. [...] A honvágy ez azon forrás nélküli szomj, mit semmi el nem olt; ez azon virág, mely csak sírra ültetve virágozik. A honszeretet poros rózsája; a honvágy hatvány cziprus lomb. Ha van valamely nemzetnek saját erénye, úgy látszik a honvágy egészen magyar erény” (Jámbor 1861b, 141). Ezen kívül semmi sem árulja el, hogy nagy-nagy kinnal és szenvedéssel gondolt haza.

Nem foglalkozott Magyarország sorsával történelmi és politikai tekintetben sem. 1854-ben – öt évvel a szabadságharc bukását követően – Jámbor Pálnak egyetlen múltra utaló szava, megjegyzése vagy célzása sem volt. Kimerítő részletességgel foglalkozott az orosz-török háborúval, elemezte annak várható európai következményeit, szólt a cári udvar leplezetlen nagyhatalmi törekvéséről, és Szevasztopol bevételekor papírra vetette: „Nincs orosz lobogó a Fekete-tengeren. Nyugat egy csapással megbosszult két százados lealázást” (Jámbor 1861b, 117). Ám most is csak sejteni lehet, hogy a nemzete sorsáért is elégtételt érzett. S mintha a régi bölcs gondolatban lelte volna meg a vigaszát, leírta: „A sors erőt ad és időt, miénk az akarat.” Pályarajzában méltatója szerint a párizsi évek élményei Jámbor Pál legszebb emlékei közé tartoztak, az ott kapott buzdítás és lelkesítés átsegítette őt élete legnehezebb szakaszán. Baráti kapcsolataira szabadkai évei során is szívesen emlékezett, Byron és Béranger műveivel szinte együtt élt. A *Párisi emlékek* két kötete – élete nagy fordulópontján – 1861-ben jelent meg Szabadkán, Oblath Leó, az első helyi könyvkereskedő gondozásában.

Jámbor Pál 1861-ben visszatérve az emigrációból – amolyan kegyvesztettként – a kishegyesi plébániára került segédlelkésznek, s ezzel kezdetét vette pályájának második, nem kevésbé hányatott korszaka. Tanári pályára soha nem készült, ezért óvatossága kitetszik Szabadka tekintetes Városi Tanácsához intézett leveléből is: „Tisztelt Tanács! Tisztelt városi Közönség! Értésemre esett miszerint a szabadkai felső iskolában az igazgató tanári állomás megürült. Lelkészlet és nevelés két rokonpálya, hol egy célra működik az ember t. i. a lélek nemesítésére. Megvagyok győződve, hogy sorsát nem önmaga szövi az ember, hanem felsőbb kezek; ha a gondviselés úgy akarja, hogy az új téren is, mely ép oly szép, mint nehéz,

megkísértsem erőmet, meghajlom előtte. Minélfogva a fennevezett állomásért folyamodni édes kötelességemnek tartom, annál inkább mert napjainkban mindenütt, de különösen Szabadka lelkes közönségében, a munka és honfi hűség mindig jutalmat nyert. Többire, a nemes Tanács kegyeibe ajánlva vagyok.

Tekintetes Tanácsnak alázatos szolgálója, Jámbor Pál képviselő

Kis Hegyes, 1861. évi szeptember 13-án” (Hegedűs – Szabó 1997, 292).

Talán ő maga lepődött meg a legjobban, amikor a szabadkai főgimnázium vezetése – az 1861. szeptember 23-i jegyzőkönyvi bejegyzés tanúsága szerint – egyhangúlag igazgatóvá választotta őt. Megválasztásának hírért a városi kultúratanácsnok, Antunovics József és a későbbi pályatárs, Frankl István vitték Kishegyesre. Hivatalát 1861. október 23-án vette át, székfoglaló ünnepi beszédében az ifjúság hazaszeretetre történő nevelésének jelentőségét méltatta, „a nemzet virágzását szolgáló hazafiság” értelmét taglalta. Néhány héttel később azonban megérkezett a hír: Jámbor Pált, a szabadságharcban szerzett érdemei elismeréseként – a Határozati Párt jelöltjeként – a külai kerület országgyűlési képviselővé választották, ezért „szabadalmaztatta” magát az igazgatói állásából, és Pestre utazott. A *Vasárnapi Újság* így mutatta be az olvasóinak a „megtisztelő bizalom”-ban részesült, új képviselőt: „Az 1861-i országgyűlésen, a képviselőház tagjainak sorában, az aránylag kevés számú egyházi férfiak között egy fiatal pap vonta magára a figyelmet, kinek szelíd, nyugodt arcvonásai, ha költői kedélyt gyaníttatnának is, de nem tükrözék vissza azon nehéz küzdelmeket, s lelki harcokat, melyek e férfiú eddigi élettörténetének nagyobb részét képezik. Jámbor Párról szólunk, kinek költői álneve, Hiador, két évtized óta ismeretes a hazában.” Méltán illette őt az elismerés, hiszen e hongyűlésen „Jámbor Pál az alkotmány védői között határozottan kiállta a próbát” (Anonim 1862, 121–122). Követi szerepvállalása azonban túl hosszúvá sikerült, ezért 1869. október 14-én leköszönt igazgatói-tanári állásáról.

Politikai szerepvállalásának újabb három esztendeje után, 1873. március 15-én tért vissza ismét a szabadkai főgimnázium élére, most már nem a magyar irodalom, hanem a latin nyelv tanáraként, s ettől kezdve Cicero, Vergil és Horac művei magyarázatának szentelte idejét. Igazgató-tanárként elmondott tanév végi záróbeszéde megható és ünnepi volt: „Uraim! a világ nagyot változott. Ma mindenki anyagi jólét után törekszik, pedig e kor csak egy szegénységet kerül – a szellemi szegénységet; e nemzetnek csak egy valódi félelme lehet: a szellemi elszegényedés. Ezért kell fő gondját iskoláira fordítani. Valóban az iskola ma napi kérdés minden nemzetnek. Még azelőtt az iskolai ügy négy fal közt, ma nyílt ajtóknál foly. [...] És ez jól van így. Mind a tanár, mind a növendék büszkén mondhatja: jó korban születtem! – *soha annyi tér nem nyílt a tehetség előtt!* Soha oly nemzeti jutalom nem kísérte a munkát, mint ma! – az országgyűlés milliókat szavaz meg a nevelésre, mintha mondaná: ez a nemzet szegény, de utolsó fillérét odaadja a nevelésre a szellemi munkásnak, csak cserébe gazdagítsák fiait! Igen! ez a munka kora. A föld, a kő, a mocsár, a sivatag, a terméketlen homok mind munkást keres és a tudományhoz fordul, hogy a terméketlent megtermékenyítse, a sziklát összemorzsolja, a mocsárt kiszárítsa, a sivatagból zöld parkot alkosson. [...] De bármely pályára lépjen az ifjú: ma mindenütt sokat kell tanulnia, mert Európában ma csak egy hatalom van – a tudomány” (Jámbor 1874, 18–19). S valóban, az elkövetkező nyolc évben – 1882-ben történt nyugdíjba vonulásáig – hűségesen és odaadóan szolgálta a tudományt, és nevelte az új generációkat. Govorkovich János *Bácsmegyei Napló*ban 1928. február 12-én megjelent *Régi emberek a régi városból* című írásában a régi nemzedék nagyjai közül Milkó Izidor mellett Jámbor Pál alakját idézte meg, „akit gyerekes rajongással vettünk körül, és akinek faltuk Hiador álnév alatt írt verseskötetét” (Govorkovich 1928, 20). Hasonló szeretettel szólt róla a pályatárs Frankl István, aki szerint Jámbor Pál „bírt azzal a ritka, nagy és fenséges adománnyal, hogy a maga érzéseit, gondolatait át tudta plántálni ellenállhatatlan szügeráló erejével másokba, műveltekbe és naivakba egyaránt. Szívóssága, egész lényegéből kisugárzó kedvessége, szeretete ellenállhatatlan erővel vonzotta magához az ifjúságot, s mindenkit

lebilincselte ki közelébe jutott” (Frankl 1910, 22). S ha tanárként lelke javát osztotta szét a hallgatói között, belső kételyei azért nem csitulnak: ismételten erőt vettek rajta a hitbeli kételyei, ezért öszülő halántékkal elhagyta az egyházi pályát.

Szabadkán egyre visszavonultabban élt, mígnem 1882. július 28-i keltezéssel lemondott igazgatói tisztségéről, és nyugdíjba vonult. Búcsúzását Iványi István is megörökítette: „Jámbor Pál egy évi szabadság után az 1881/2. tanév végén tartott rendes bezáró ünnepély alkalmával, a múlt évekhez hasonlóan emelkedett költői hangulatú beszédben az intézettől végképen búcsút vett és néhány hét múlva, 1882. július 28-án a közgyűlés által a megérdemelt nyugalomba helyeztetett” (Iványi 1892, 524). Az új tanév kezdetén, 1882. augusztus 30-án Haverda Mátyás főgimnáziumi tanárt választották meg rendes igazgatónak. A távozó igazgatótól a kijáró tisztelet hangján búcsúztak a pályatársak. „Példaként tündöklő magán élete nagy tiszteletet szerzett neki az egész városban” – emlékezett rá a pályatárs, Frankl István (Frankl 1910, 26). Milkó Izidor kellő együttérzéssel idézte fel megtört alakját: „Ha mégis kijött néha az utcára, lehetőleg a kocsúton bandukolt. [...] Rendesen meleg sállal övezte körül nyakát, a szája elé pedig zsebkendőt tartott, s a benyomás, amit így tett a szemlélőre, bizony nem volt vigasztaló, s különösen leverően hatott régi tisztelőire, akik még emlékeztek a költő finom abbé alakjára” (Milkó 1966, 229). Évtizedekkel később, 1934-ben Kosztolányi Dezső is erre a Párizst-járt, régi nagy történetek tanújára emlékezett: „Az első író, kit életemben láttam, Jámbor Pál volt, Hiador, Petőfi kortársa és ellenfele, ki már meggyötörve, ráncosan, aranyárga arccal bandukolt a szabadkai utcán, vásott ruhában, kezében egy esernyővel” (Kosztolányi 1934, 609). Szabadkai magányában rendszeresen látogatta őt Kubinszky Mihály fölszentelt püspök, Mészáros Ignác, néhai ókanizsai prépost-plébános, az „egykori vitéz honvéd”, és Szulik József országos hírvéltő, óbecsei plébános. Nagy idők tanúi voltak valamennyien, volt tehát miről elbeszélgetniük. Azután már csak a vele egy házban lakó Sziebenburger Károly volt tanár és drámaíró, és Oláh Ferenc, nyugalmazott törvényszéki bíró látogatta az egykor legendás Hiadort, aki lelkének idealizmusát mindvégig megőrizte.

Az emigrációból történt hazatérését követően a *Vasárnapi Újságtól* és a *Pesti Naplótól* kezdve az *Egyetemes Philoloiai Közönytig* szinte megszámlálhatatlan a közléseinek száma. Mintha irodalmi művei számában vélte volna látni gondolatainak meggyőző erejét. Ebben kérdésben is Toncs Gusztáv látott a legmélyebben, amikor rámutatott: Jámbor élete során mindig az illúzióinak élt, egyetlen pillanatra sem tudott a realitásokkal szembenézni, józan polgár lenni. „Ifjú korától kezdve haláláig egy képzeleti valóságban, az illúziók világában élt. Az életet szerette, de nem ismerte, és kellően értékelni sem tudta. Figyelme mindig csak önmagára irányult, s érzékenysége olyan szokatlanul nagy volt, hogy a tárgyak, a dolgok, az emberek, a cselekedetek képe tárgyiasan soha sem tükröződött le benne. Erős szubjektivitása uralkodott rajta, és uralmát sem intelligenciája, sem tanulmányai nem voltak képesek mérsékelni. Gondolkodása rendszeresen egyoldalú és töredékes volt. Bele merült a világirodalom nagy íróiba, felfogta bennük a szépet és az igazságot, észrevette a fő jellemvonásokat, azonban az eszmék és a gondolatok következetes kifejtéséhez se türelme, se ereje nem volt. A rendezett és a rendszeres munkát nem szerette. A nyomról-nyomra haladó, az igazságot módszeresen fürkésző gondolkodást nála ötletek pótolták. A tudományokkal behatóan nem foglalkozott, lelkének meghitt barátja kezdettől fogva mindig a művészet volt, amelyet a tudománynál magasabb értékű emberi alkotásnak tartott. Jámbor a tudománynak csupán romboló erejét látta, amellyel a babonás hagyományokat irgalmatlanul szétépi, de nem vigyázta meg, hogy a tudomány hatalmas alkotó erő is, hogy az emberiség élet- és világrendjét ésszerű alapokra helyezi, hogy tehát nem csak rombol, hanem épít is. Még filozófiai tanulmányokkal sem foglalkozott, amelyekre pedig a teológiával való benső érintkezése mintegy utalta, s a széptani elveket is önmagából és a remekművekből akarta meríteni, azonban arra, hogy a maga erejéből és a maga forrásaiból olyan elveket szűrjön le,

mint aminőket a nagy elmék halmoztak fel örökségül az utódoknak, egyáltalán nem volt képes” (Toncs 1910, 5).

Alakjának Milkó Izidor 1930–1931-ben *Jámbor Pál* címmel terjedelmes, tíz részes írásban állított emléket a szabadkai *Napló* oldalain: írása a hanyatlás és a meghalás nagy eposzává kerekedett. Úgy látta, Jámbor Pál soha nem szokta meg a magyar valóságot, lelke folyton Párizsban élt, a szabadkai tanári meghívást is csak azért vállalta el, hogy ne Pesten kelljen ifjúságáért látványosan vezekelnie. Milkó szerint életének tragikuma abból az aránytalanságból eredt, amellyel a mellette harsonázók pályája elején – Petőfivel szemben – líráját oly valószínűtlenül magasra helyezték. „Azok közé a boldogtalan költők közé tartozott, akik a dicsőségüket túléltek” – írta a szabadkai pályatárs –, s ez talán „a legnagyobb csapás, amely író, művészt érhez” (Milkó 1966, 231).

Tanárként Jámbor Pál kora egyik legkiválóbb klasszika-filológusa volt, a szabadkai főgimnázium latin tanáraként a *főgymnasium értesítőnyé*-ben – az évkönyvben – sorra jelentek meg a latin szerzők műveiből készült fordításai: 1876-ban *Odi profanum. Horác III-ik könyvéből* és *Aeneis I-ső énekének ismertetése*, 1877-ben *Horác II. könyv, 2. óda – Az ifjúsághoz* és *Aeneis II. ének*, 1878-ban *Vergiliushoz. Quintilius Veris halálára. Horác XXIV. Ódája, Augustushoz. Horác II. ódája és Aeneis első könyve*, 1879-ben *Maecenáshoz. Horác I. könyve, 1. óda és Aeneis I. ének (Vergil után)*, 1880-ban *Első pásztori ének (Vergil)* és *Aeneis – Első ének (Vergil)*. Munkáit azonban a klasszika-filológia akadémiai műhelyében nem igazán becsülték. 1878-ban Heinrich Gusztáv és P. Tewrewk Emil lapjában, az *Egyetemes Philologiai Közönyben* Horatius II. ódájának és Vergilius Aeneis részletének fordítását ízekre szedte és felettebb gyengének minősítette a kritika, hangsúlyozva: „mind a kettőt elnézőbben méltányolhatnánk, ha az említett darabok nem volnának már annyiszor és jobban lefordítva. [...] E fordítások nem haladást, hanem világos hanyatlást tanúsítanak” – Pontosabban: jelentenek, fogalmazna a precíz és igényes filológus (Cz. J. 1878, 114–115).

1881-ben ugyancsak a főgimnázium értesítőjében jelent meg *Cicero* című tanulmánya, bevezetőként a latin szerző ma már klasszikusnak számító műve, az *Első vádbeszéd Catilina ellen* című morálfilozófiai munkája fordításának. Írása első mondatában, mintha a Párizsban töltött évek emléke is újra fölremlene a távolból: „Láttam e szobrot a Louvreban – írta kellő ihletettséggel Jámbor Pál –, olasz műcsarnokokban, akadémiák homlokzatán, múzeumokban, és mindenütt emelte a nemzetet, mely helyet adott neki. [...] Márványszobra fakó már, de homloka ma is fényes; arca merev, de ajkai beszélni látszanak, mintha mondanák: »bosszút állok a rossz hazafiakon a köztársaság hű szolgálata által«. E két évezredes szobor érdekes mindenkire, művészekre, ügyvédekre, parlamentek tagjaira, de különösen az ifjúságra nézve, mert egy eszmét hirdet: harcolj az igazságért, mint én! És ha kell, hallj meg érte, mint én!” – olvasható e különös portré morálfilozófiai értékét magalapozó sorokban, s hogy szónokilag is tökéletesen fölépített írásának okát kiemelve, megállapítja: „Cicero a római szónokok közt kétségkívül első helyet foglal el” (Jámbor 1881a, 3). A tanár oktató szándékú írásában emlékeztet rá: „Midőn Posidonius Athénben hallá őt szónokolni, elfogódottságában felkiálta: Ez a fiú fogja a görög ékesszólást a római szószerkekre átültetni!” S a jóslata valóban beteljesedett. A jeles szónok huszonhat éves volt, mikor az emlékeztetéssé vált beszédét elmondta, Róma élén akkor éppen Sulla, a diktátor állt, aki nem szerette az őszinte beszédet, a nyilvános ellenszegülést. Cicero beszéde elhangzásának pillanatában politikai esemény lett, s a szónoknak azonnal el kellett hagynia Rómát, önkéntes száműzetésbe vonult. Élete ezzel vált példamutatóvá, ragaszkodása az igazsághoz az ifjú nemzedékek előtt példaértékű és irányadó volt. „Nemcsak az eszmék gazdagsága, a mondatok kerekdedsége, az egymást fölvaltató szónoki formák ajánlják beszédeit, hanem különösen a hév, amelyet az igazság hevének mondhatunk, és az ihlet, mely minden beszédére égi pecsétet nyom” – írta Jámbor Pál útmutatásnak szánt tanulmánya befejező soraiban, amikor diákjai kezébe adta Cicero *Első vádbeszéd Catilina ellen* című munkáját (Jámbor 1881a, 5). És milyen hatásos már a szónoki

beszéd első mondata is: „Meddig élsz vissza türelmünkkel Catilina? meddig fogja lázadó-dühöd a törvényt kijátszani? mely határig vetemedik féktelen vakmerőséged?” (Jámbor 1881b, 9). Jámbor Pál szerint Cicero élete a nép barátai számára morális végrendelet. A szónok egy fejjel nagyobb Julius Caesarnál, „épp annyival, amennyivel nagyobb a törvény az önkényénél”. Pater patriae – a haza atyja: olvasható a bevezetőben megidézett márványszobor talapzatán, a „e két szó a legszebb *polgári jutalom*” (Jámbor 1881a, 8).

Jámbor Pál 1881-ben Ciceróról írt tanulmányával egyszersmind a tanári pályájától is elköszönt. Ennek fényében tűnik kiemelkedően fontos vallomásnak, amit tanulmánya utolsó bekezdésében írása – s talán egész életműve – lezárásaként megfogalmazott: „Maga a latin nyelv is kihalt volna talán, ha a klasszikusok halhatatlan szelleme fenn nem tartja. Örök tavasz, örök élet nyiladozik Horác ódáiban, Virgil pásztori énekeiben és Cicero beszédeiben. A catilinariák, az ódák, az eklogák átmennek nemzedékről-nemzedékre, mint ereklyék, anélkül, hogy örök ifjúságukból egy vonást is veszítenének. Ma is rajtok van a szépség zománca, mely letörölhetetlen” (Jámbor 1881a, 9).

Jámbor Pál, a megcsúfolt és kijátszott költő, a szabadságharc száműzetésbe menekülő lelkes híve, a párizsi szalonjainak gyakori vendége, az Odeon mindennapi látogatója, s a lassan dekadenciába hajló, finom szépségek lelkes híve, a görög és latin klasszicitásért rajongó gimnáziumi tanár, egyháza megtért gyermekeként 1897. április 14-én halt meg, s ma a szabadkai temető jeltelen sírjainak egyikében nyugszik. Akik őt szívükbe zárták, a moralitására tettek esküt.

Az ó-remekirodalom hervadatlan virágai

A klasszika-filológia három mestere

Jámbor Pál tanári ténykedés mellett a szabadkai főgimnáziumban további három olyan, a klasszika-filológia tudománya terén kiváló teljesítményt nyújtó tanár oktatta az ifjakat, aki jelentős tanulmányban is bizonyította felkészültségét. (Id.) Frankl István az önkényuralom idején az 1857–1858. tanévben a görög és a latin nyelv tanáraként került az algimnáziummá lefokozott intézménybe, ahol azonban – az alkotmányos rend visszaállítását követően – a bölcsészeti tudoraként olykor magyar nyelvet és irodalmat is tanított. 1867–1868-tól igazgatóhelyettese, 1869–1870-től igazgatója volt a főgimnáziumnak. Belépésének első esztendejében, 1858-ban jelentette meg az iskola értesítőjében *Akhilles jellemének széptani vázlatát az Iliásból* című tanulmányát, melyet ő maga csak „szerény tollpróbá”-nak nevezett. S valóban, írása inkább pedagógiai célzatú, határozottan nevelői szándékú, semhogy Homérosz remekének szépségeit igyekezne megmutatni. Bevezetőjében hosszan fejtegette a görög és latin irodalmakban rejlő szépség varázsát, és az erkölcsi példa erejét, feltett szándékából eredően azok táborát erősítve, akik kételkedtek a klasszika-filológia jelentőségében. „Hálás elismerésre kötelezte ifjainkat az új iskolai kormány – írta tanulmánya bevezetőjében Frankl István –, mely a classici literaturának iskolánkban nem csak tágas tért engedte, de a fősúlyt az összes tanulmányi ágak között erre fekteté. Úgy vagyunk azonban e tárggyal hazánkban, hogy minél kevesebben vannak, kik az ó-remekirodalom hervadatlan virágainak ápolásával foglalkoznak: annál nagyobb azok száma, kik a dologhoz vagy épen nem értvén, vagy a latin nyelvvel eltelve boldogot boldogtalant a görög nyelv ellen bősztítenek. [...] S választhatok-e e célra alkalmasabb tárgyat, az ó-kori, s különösen a görög költészet műremekeiből, mint az öreg Homeros műveiből? melyekben a magas röptű gondolatok fensége a forma szépségével csaknem utolérhetetlen összhangzásba olvadvák, s melyek a művészetek e nemében minden időkre követendő példányokul maradnak” (Frankl 1858, 3).

A trójai háborúk történetének bemutatásával, és Homérosz hőségének, Akhilles jellemének elemzésével a tanárnak nincs egyéb célja, mint a tanulmányaikban előrehaladó ifjaink lelkében elültetni a szép és a jó iránt fogékonyságot. Azzal, hogy hosszan részletezi

Akhilles jellemét, őszinteségét, nyíltságát és becsületességét, példaként állítja őt az ifjak el. A görög hős becsületességét azonban Agamemnon a nyilvánosság előtt megkérdőjelezi, ezért „az önérdem méltánylásának okából” eredően Akhillesnek vissza kell szereznie tisztességét. Frankl István Homérosz nagyságát abban látta, hogy az isteni törvények értelmében cselekvő ember hősiességért nyeri el erkölcsi jutalmát. „Nyissátok meg azoknak fogékony kebleiteket – írja a klasszika-filológia tanára –, nemesedjete, s lelkesüljete *a föld legszabadabb s legköltőibb életű népének szép teteiben*, irsátok ki kebleitekből a haragot, mely oly borzasztó következményeiben: ellenben legyetek igazságszeretők, őszinték, szeretet[el] s bizalommal viseltetők mindenki iránt, szeretők s hívek a barátságban nemes barátok iránt, mert nincs egy-egy nagyobb áldása Istennek életünkre: mint a hű s szerető baráti szív. – Tiszteljete mások jogait, s legyetek elismeréssel mások erényei s érdemei iránt, mert a joggalanság, s másokat megvető sértés kegyetlenül bosszulja meg önmagát, mint azt Agamemnonban láthattátok. És e szép tulajdonokat, ha visszaemlékezünk, mind feltalálhatjuk Akhillesben” (Frankl 1858, 21). A kétségtelenül didaktikus szándékkal írt tanulmány még csak előtörténete, bizonytalan kísérlete volt a görög és a latin irodalom korabeli értelmezésének. Idővel azonban finomodni fog e gyakorlat, eltűnnek a didaktikai ballasztok, s „az ó-remekirodalom hervadatlan virágai”-ról élményszerűbben, felszabadultabban, kevésbé nyilvános oktatói szándékkal szólnak majd az előadók.

Közöttük a legkiválóbb módon az ugyancsak „class.-philológiára” képezített Hornyánszky Gyula, aki 1892-ben közölte a főgimnázium értesítőjében *Thukydides és a sophistika* című remekét. Thukydides, aki az V. század legnagyobb politikai eseményének, a peloponnesosi háborúnak volt a történetírója, az istenek irányította világrend híveként vajon mit kereshet a törvénytágadók, a kétely mérgét elhintők táborában? Nagy talány, s ha a titok mégis fölfeslik, az csak az emberi helytállás mentén történhet. Hornyánszky roppant tájékozott a klasszikus görög történelemben, tanulmánya bevezetőjében hosszan részletezi Aischylos Thukydidesre gyakorolt hatását, Sokrates lázadásának morális tartalmát, mely a végén a méregpohárhoz vezetett.

Thukydides élete a szofisztika kiteljesedésének korára esett, i. e. 450-ben lép fel Protagoras, mint az új bölcséleti irány első embere, és valamikor 460 és 454 között születik Thukydides is, aki viszont nem sokkal élte túl a 399–396 között lezajlott peloponnesosi hádjáratot, amely nevét és történetírói munkásságát halhatatlanná tette, s a szofisztika, az „athéni forradalom” kora sem lépte át a IV. század első két évtizedét. Történetírónk tehát abban a sajtóságtól valószínűleg, politikai légkörbe született, melynek meghatározó alakja Protagoras, reprezentáns eseménye pedig a peloponnesosi háború volt. A peloponnesosi háború, „a nagy levezető csatorna, melyben a különböző érdekek és elvi differenciák legalább egy időre kiegyenlítődték. A haladás és konzervativizmus állottak itt fegyverrel egymással szemben a politika terén, amit társadalmi és irodalmi téren ugyancsak ezen ellentétességtől felidézett küzdelem tölti be az V. század történetét. [...] Két szempontból érdekelheti tehát Thukydides a sophistikával foglalkozót. Az egész mozgalom történeti hátterét ő nála találja meg, s amennyiben saját idejének eseményeit írja le, ő maga is egész művészetével nem egy fontos adatot szolgáltat a kor értelmi nivójának megismeréséhez” (Hornyánszky 1892, 6–7). Ilyen tekintetben Thukydides saját korának reprezentánsa volt. Nála található meg először a történetírás terén azt a szkepszis, amely kikezdi a hagyományosnak hitt rendet, és erőteljesen utat nyit az új eszmének és értékeknek. Kétségbe vonni a hagyományt, bírálni a legtermészetesebbnek látszó fogalmainkat, kritika nélkül semmit el nem fogadni, mindez alapfeltétele annak, hogy a létezőt „egy lépéssel” tovább vigyük; ez volt a szofisztikának is a megteremtője. S amit a szofisztika „az akkori bölcsélet körébe tartozó fogalmakkal tett, ugyanazt tette Thukydides a rendelkezésére álló adatokkal: nemcsak, hogy semmit el nem fogadott, mely a valószínűség mértékét meg nem ütötte, de egész következetességgel mindent kizárt, ami az események természetes

magyarázata helyett a supranaturalishoz folyamodni kényszerített volna” (Hornyánszky 1892, 8). Thukydides oly kor történetírója volt, melyben a kétkedés és az ebből fakadó kutatás váltotta fel a tényeknek való kiszolgáltatottságot, a hiszékenységet. Az istenek alkotta eposzi világ egysége régen a múlté: a trójai hadjáratot megörökítő homéroszi mű már csak költemény, s a költőnek különben sem kell feltétlenül hitelt adni, céljuk inkább a gyönyörködtetés, semmint a való bemutatása – vallotta maga a történetíró is.

Athén fölvilágosult gyermekének, Thukydidesnek a szándéka azonban – a vele szemben támasztott közösségi elvárásoknak megfelelően – egészen más, ő már nem hisz a csodákban és az örök és kikezdehetetlen isteni törvényekben, ő okszerűséget keres a társadalmi és politikai konfliktusok mélyén.¹² A vallási szkepticizmus „lassú folyamata egyik legérdekesebb és kevésbé megfigyelt processzus a görög életem belül – mutatott rá Hornyánszky Gyula –, elvezet azon időpontig, hol egy Thukydides [megjelenése] egyáltalán lehetséges volt. Amitől őt konzervativizmusa, a régihez tapadó morális értéke megóvta, az nem gátolta meg Protagorast, hogy egy műve bekezdésében el ne mondja: az istenekről nem tudjuk, hogy léteznek-e?” Thukydides konzervativizmusának a lényege, hogy az események és cselekedetek elbeszélésénél egyedül az emberi belső szolgál alapul azok megértéséhez – *a tapasztalaton túlit*, az azon kívül esőt nem fogadja el, kizárja a látott és tapasztalt világból. „Ami az ő művészetét még a Herodotosétól is oly előnyösen megkülönbözteti, hogy nála az ember a maga gondolkodásával, érzéseivel és küzdelmeivel lép előtérbe, s nyer befolyást az események, mint puszta faktumok felett. [...] Műve önkéntelenül erkölcsi színezetet nyer ekként: mintegy kihívva érezzük magunkat, hogy minden fontosabb esemény, minden nagyobb politikai beszéd után levonjuk azt a morális igazságot, melyet az író odagondoltat velünk.” Thukydides „az ember történetét az ember ismeretének alapján adja” (Hornyánszky 1892, 12–14). Hornyánszky szerint Thukydides ideje volt a görög fölvilágosodás nagy pillanata. „Ez az a kor, amely az ember problémáját először igyekszik megérteni” (Hornyánszky 1892, 15). E mögött persze az athéni demokrácia társadalmi valósága állt, ahol „az egyes az államnak minden érdekét, néha legperszónálisabb kívánalmait is kénytelen volt alárendelni”. Ami Athénben az állam jólétének az alapja volt, az a felszabadult egyének közös akarata, amit „ma szabadelvűnek mondanók, [...] s jelen dolgozatomat is e nagy mozgalom történetéhez kapcsolódó adaléknak tekinthetjük. Ama szellemi fölénynek, melyet Athén épp ezáltal nyert a többi görög állam felett, oszlopot emelt Thukydides is a szónoklat halhatatlan remekével, Perikles halotti beszédével” (Hornyánszky 1892, 20).

A tanulmány egyik legszebben kifejtett gondolata a klasszikus korok és az újvilág történelemszemlélete és értelmezése közötti eltérés: „Nem egyszer hangoztatott különbség az ókor történetírása és a miénk között az a különös kezelésmód, melyben az a régieknél mint a szépművészetek egy neme részesül; nem úgy kezelik a történetet, amiként mi a tudomány követelményeinek eleget téve azt megszoktuk. *Mi a jelenből szemléljük a múlt eseményeit, az ókor történetírója a múltat jelenné tesz.* Előttünk játszódik le a történetek egész láncolatja” (Hornyánszky 1892, 17). Az ehhez fogható tiszta meglátásokból eredően hiszem, hogy Hornyánszky Gyula *Thukydides és a sophistika* című írása a legszebb tanulmány, amely a klasszika-filológia terén a Bácska főgimnáziumában született. Ugyanakkor az egyik legszebb írás, amely a demokrácia működésének kérdésével foglalkozott. Nem részlete, nem töredéke egy nagyobb, átfogóbb koncepciónak – ahogyan az a gimnáziumi tanárok munkáinak

¹² Az athéni fölvilágosodásról írja Hornyánszky Gyula: „Teljes mértékben csakis akkor fogjuk Thukydides és környezetének, az athéni műveltségnek fölényét e tekintetben kellőképp méltányolni, ha megfontoljuk, hogy a görög partikularizmus, mely úgyszólván minden városnak külön érdekeket s érdekreprezentánsokat teremtett, mennyire megnehezítette azt a magasabb felfogást, mely az eseményeket pártatlanul, érdektől nem zavarva a magok természetességökben láttatja, s ennek megfelelőleg [a] magyarázatokból kizárja azt a felsőbb providenciát, azt a *deus ex machinát*, melyet az emberi elme erőszakosan helyez beléjük” (Hornyánszky 1892, 11).

többségből rendre kitűnt –, egyetlen témára összpontosított: Thukydides történetírásának újszerűsége, az emberközpontú világszemlélet, melyben megszületik a demokrácia igénye is. Meglátása szerint a történelmet a cselekvő ember alakítja a maga szabad elhatározásából, és ha egy államon belül a szabad akarat közösséget is teremthet, megszületik a nemzet, amely mindaddig boldogulásra van ítélve, amíg morális meggyőződése alapján a szabad akaratából cselekszik. Ez volt a kiegyezéskori Magyarország szabadelvű politikájának történelmi alátámasztása. Athéni értelmezés szerint: „Thukydides és a sophistika viszonya szolgáltatson erős bizonyítékot azon örök igazságra nézve, hogy az egyes korának mozgó erőivel csak nagyon kis részt léphet öntudatos ellentétbe, s hogy öntudatlanul engedni kénytelen nekik még akkor is, midőn véleménye szerint opponál” (Hornyánszky 1892, 7). Történetírói céljáról is a klasszikus ideálok alapján szólt: a tények megállapításakor a jelen történetírójának legfontosabb feladata: példát mutatni örök időkre!

Bizonyára nem véletlen, hogy Hornyánszky Gyula *Thukydides és a sophistika* című tanulmányának megjelenése évében, 1891. máj 30-án doktorátust szerzett a budapesti egyetemen, és a „classica philologia” beavatott tudósaként 1893-ban kormányösztöndíjjal párizsi és londoni tanulmányútra utazhatott. Ezt követően született meg *A classica-philologia mint történetírás* című történetbölcséleti értekezése (1895).

Rorák Imre bölcséleti doktor, a latin és a görög nyelv tanára 1895 októberében érkezett a szabadkai főgimnáziumba, ahol előbb helyettes, 1900. január elsejétől pedig rendes tanár volt. Nem sokkal ezután, 1900. augusztus 7-én megvált a szabadkai tanári állásától, és a ceglédi állami főgimnáziumi tanára lett. 1898-ban a szabadkai főgimnázium értesítőjében jelent meg *De vi ac natura participiorum Latinorum syntactica* című latin nyelvtana (Rorák 1898, 3–21). Dolgozata nem több a latin műhely filológiai adatánál, mint ahogyan Révay József *Commodianus az első keresztény latin költő élete és művei* című 1906-ban megjelent tanulmánya sem keltett nagyobb visszhangot sem a városban, sem a klasszika-filológiai tudományok körében (Révay 1906, 9–57). Révay József a latin és a görög nyelv tanára *Dalok Könyve* (1903) című verseskötetével a tarsolyában érkezett Szabadkára, ahol csak az 1905–1906. tanévet töltötte.

A magyar irodalom, mint a „remény szövétneke”

Toncs Gusztáv

Lányi Viktor emlékei szerint a szépajusú, szépbeszédű (Lányi 1936, 9) Toncs Gusztáv – a bölcsletről és a magyar nyelvből frissen vizsgázott tanár – neve először az 1881–1882. tanévben jelent meg a szabadkai főgimnázium tanárainak névsorában, hogy ezt követően huszonkilenc esztendőn át – egészen 1909. június 26-ig, amikor az általa alapított Felső Kereskedelmi Iskola igazgatója lett – nemzedékeket oktasson a magyar nyelv és irodalom mellett a logika, a földrajz és a természetrajz, a görögpótló keretében pedig magyar történelem titkaiból eredő bölcséletre (Hicsik 2010, 99). Nagy és jeles személyekből állt az a nemzedék, melynek szellemét, világlátását és gondolkodását a szabadkai gimnáziumban Toncs Gusztávhoz fogható tanárok alakították: a történetírás Kosztolányi Dezsőt, Csáth Gézá, Sztrókay Kálmánt, és a Lányi testvéreket – Viktort és Ernőt – emlegeti a leggyakrabban, de Toncs-tanítvány volt Munk Artúr az író, Braun Henrik, aki a *Bácskai Hírlap*, és Fenyves Ferenc, aki a *Bács megyei Napló* tulajdonosa és szerkesztője volt. A tudós tanár arcképét és történetírói munkásságának kiteljesedését – Iványi István és Loósz István pályaképével együtt – Szabadka kiváló irodalomtörténésze, Dér Zoltán *Három tudós tanár* című, 1975-ben megjelent tanulmánykötetében mutatta be, talán még idejében ahhoz, hogy emlékét a múlt idő ne kezdje ki. Dér Zoltán még áttanulmányozhatta azt a családi hagyatékot, amelyet Toncs Gusztáv fia, Toncs László kecskeméti otthonában őrzött, így olyan

dokumentumokból – jegyzetekből, levelekből, befejezetlen kéziratokból és újságcikkekből – is idézhetett, amelyeknek sorsa azóta ismeretlen.

A kötet szerzője szerint Toncs Gusztávnak meghatározó szerepe volt abban, hogy „a századforduló éveiben, 1899 és 1905 között Szabadkán is új pezsgés indult” (Dér 1975b, 62). Iványi István, a szeme világát veszítette történétíró és könyvtár-alapító még latinból korrepetál, a visszavonultan élő Milkó Izidor mintha megélnékül volna, egyre többet szerepelt a sajtóban, és Loósz István irodalomtörténeti tanulmányai és kötetei is egymás után jelennek meg ekkoriban. És mellettük, és előttük, és velük együtt írja Toncs Gusztáv kora magyar irodalomtörténetének morálfilozófiai megalapozottságú, remek tanulmányait. „Szeretett tanárom, ifjúkorom kedves tanára! – írta 1926. december 15-én egykori tanárához címzett levelében Kosztolányi Dezső. – Elmondhatom, hogy mióta elhagytam az iskola padját, nem múlt el hónap, hogy Ön ne jutott volna eszembe. Szavait állandóan hallom, mozdulatait állandóan látom. Írói pályámra Ön adta az útravalót. A fényt osztotta szét tanítványai között, mint az én áldott, ezerszer áldott Édesapám. Maradok kész híve és hálás tanítványa: Kosztolányi Dezső” (Kosztolányi 1996, 553–554). Balázs P. Elemér szegedi egyetemi tanár pedig ugyancsak egyik levélben fogalmazta meg: „Szeretett Mesterem! [...] Ön tanított meg helyesen gondolkozni és írni, de Ön tanított meg, elsősorban a maga tiszteletre méltó példájával, a tudományos búvárkodás szeretetére. Ma is, ha valami igazán derűs, tiszta, szép dologra akarok gondolni, Toncs Gusztáv magyarórái jutnak az eszembe, a szellemi gyarapodás és lelki felüdülés idődarabjai” (Dér 1975b, 61). Mindhárom diákja Toncs tanári tekintélyét, tudósi elhivatottságát, és a fegyelmezett közösségi szolgálatot emelte ki, hiszen a Zrínyi Miklós, Mikes Kelemen, Kisfaludy Sándor, Vörösmarty Mihály, Széchenyi István és Arany János műveiben föltárt és értelmezett nemzeti elkötelezettség példáin túl az értelmiség erkölcsi elhivatottságának jelentőségére is fölhívta a diákok és a pályatársak figyelmét: „Mennyi bénája és sántája van a társadalomnak! – írta a maga szerkesztette *Tanügyi Lapok* 1885-ös évfolyamában. – Elégedjetez meg ezekkel, s ne lássátok az épületek falai közt, az utcán, a köztereken [...], s a nyilvánosság minden zugában jelentkező korrupciót, erkölcstelenséget? [...] Kell-e mondanunk, hogy a kultúra létét nem a malmok száma, nem a lovak nagysága, szépsége, nem az agárfuttatások [...] bizonyítják, hanem erkölcsi tőkénk nagysága, fejlettsége, az értelmi erők műveltsége, a tudományosság, a magyar hazafiság, amelynek corollariuma az öntudatosság és önzetlenség” (Toncs 1885, 150–151). Dér Zoltán azonban könyvében idézte Toncs Gusztáv *Közgazdaságtan a felső kereskedelmi iskolában* című írásának egy részletét is, melyben az irodalom és a költészet iránt mélységesen elkötelezett tudós rámutatott: „a gazdasági érték valami nagy, nélkülözhetetlen, mert a megélhetés alapföltételeit alkotó érték, de nem az egyetlen, mert a hasznóértéknek felette áll a tudományos, az esztétikai és az etikai érték, mint az emberi életnek elvitathatatlanul legtökéletesebb és leggyönyörűbb értékei” (Dér 1975b, 119). Az értelmiségnek korszakteremtő és szellemalkotó küldetése van, üzente diákjainak négy évtizeden át a katedráról, olykor újságcikkeiben, vagy éppen megjelenő irodalomtörténeti könyveiben, egészen 1920-ig, amikor a történelmi Magyarország összeomlását követően a szabadkai Felső Kereskedelmi Iskolából őt is eltanácsolták (Dér 1975b, 62).

Bizonyára Vitkovics Mihály válogatott műveinek a *Nemzeti Könyvtárban* történt megjelenése készítette a pályája elején lévő ifjú szabadkai gimnáziumi tanárt arra, hogy a Kazinczy Ferenc tanítványainak és követőinek sorába tartozó, a magyar klasszicista költészet számon tartott alakjáról tanulmányt írjon. A három kötet szerkesztője, Szvorényi József 1879-ben ezzel a válogatással emlékezett meg az 1778. augusztus 25-én született szerző centenáriumáról, lévén, hogy benne az utókor szerb származása mellett is a nemzeti ébredés

idejének kiváló íróját és közéleti alakját tisztelte.¹³ Toncs Gusztáv *Vitkovics Mihály élete és munkái* című tanulmányának első, Vitkovics ifjúságáról szóló fejezete a főgimnázium értesítőjének 1884. évfolyamában jelent meg. A szerző megjegyzése szerint a dolgozat bevezető részét képezi egy Vitkovicsról szóló nagyobb irodalomtörténeti dolgozatnak (egy teljes életrajznak), melynek következő, második része – a költő családi körülményeit, Kazinczy Ferenc körében vállalt szerepét, a pesti írókkal történő együttműködését, a triász munkásságát és Vitkovics műveinek bemutatását – az elkövetkező 1885. esztendőre ígérte. A befejezéssel, a pontos tervezett ellenére sem készült el, legalábbis az irodalomtörténeti kutatás mindaddig nem bukkant annak nyomára.

Egy szerb rege szerint – melyet Szvorényi József is idézett – a Vitkovics család Hercegovinából származott. Trebinjében családok közötti véres leszámolás során kilenc Vitkovics-testvért öltek meg, s a rettenetes gyilkosság után az özvegyek Magyarország területére menekültek. Előbb az akkori Szlavóniában lévő Károlyvárosban leltek otthonra, majd szétszéledtek szerte Magyarországon. Az otthonkeresés során egyik ősük Egerbe érkezett, ahol utódai az elkövetkező évszázadok során állandó letelepedők lettek. A XVII. századi krónikákban szerepel egy bizonyos Vitkovics Péter, aki száztizenhat éves korában halt meg, és akinek fia, Vitkovics József nagyapja volt a későbbi, XIX. századi költőnek. Vitkovics József görögkeleti plébános lett, s ebben a hivatásában utódai három nemzedéken át követték őt. Pályáját ugyan Szegeden kezdte, de csakhamar kinevezték Egerbe esperes-lelkésznek. Az ő fia volt az a Péter, aki a szentendrei szegény sorsú leányt, Glisics Máriát vette feleségül, és házasságukból három gyerekük született: Mihály a költő, Gábor, aki később Jászládányban lett tehetős kereskedő, és János, a budai görögkeleti esperes-lelkész. Az utóbbi öröklő majd azt a roppant gazdag családi könyvtárat, amely az 1810. évi nagy budai tűzvészben elpusztult, s amelynek rekonstruálását 2013-ban végezték el az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai.

Vitkovics Péter „klasszikus képzettségű”, a maga korában feltűnően művelt egyházi volt, „a nyugodt, csendes mederben haladó papi pálya elmélkedésre, s önművelődésre” ösztönözte a szellemi élvezetekre vágyakozó ifjút. „Sok nemes jellemvonással volt megáldva. Lelkészi felfogása az emberi jellem értékét az érzés nemességébe s tisztaságába helyezte. Mint Magyarországnak szülötte, szerb eredete s görög keleti vallása daczára is, magát magyarnak tekinté. A jövevény-családok sokszor kimagasló hazafisága jellemezte, melynek egyik fő-forrásául tekintendő az ő magyar eredetű édes anyja is, ki érezvén, hogy az anyja a családnak nem csak szelleme, hanem nemzetiségének is fenntartója, aligha késett fiának gyakorta emlékezetébe hívni a magyar haza szebb napjait” – írta róla Toncs Gusztáv (Toncs 1884, 4). Vitkovics Pétert Egerben és később Budán ismerősei nagyra becsülték, „művelt szelleme és erkölcsi nemessége” szerezte meg neki a tekintélyt. Vitkovics Mihály később úgy emlékezett boldog gyerekkorára, hogy az ő természete odahaza „szegénységhez szokott s abban nevelkedett” (Toncs 1884, 5).

„Családja körében nemesen és szépen kívül egyebet sohasem látott” – írta az irodalomtörténész, s ezzel már az első oldalakon kitűnik: Toncs Gusztávot, a pedagógust kifejezetten didaktikai szándék vezérelte, amikor Vitkovics Mihály életét alkalmasnak tartotta arra, hogy általa megmutassa a családi és iskolai nevelés, valamint a baráti kör befolyásának a magyar haza tisztaságát szolgáló szegődött értelmiségi egyéniségének és szellemi arculatának kialakításában játszott, meghatározó szerepét. S hogy a hazafiúi erények gyakorlása milyen óriási jelentőséggel bírt, hogy milyen ellenerőket és ellenérdekeltségeket kellett legyőznie ahhoz, hogy nemzetének büszkeségévé váljon, a szabadkai főgimnáziumi tanár – Vitkovics tanulóéveinek bemutatásakor – részletesen ismertette a Mária Terézia idejében kiadott Ratio

¹³ *Vitkovics Mihály művei I–III.* 1879. Kiadja Szvorényi József; Budapest – Aigner Lajos, I. *Vitkovics Mihály költeményei*, 188 + X; II. *Vitkovics Mihály prózai művei*, 224 + III; III. *Vitkovics Mihály válogatott levelei*, 180; Szvorényi József. *Vitkovics Mihály élete*, XXIX. Nemzeti Könyvtár. Szerkeszti Abafi Lajos

Educationis nemzetromboló hatását. „A mély értelemmel összeállított germanizáló, politikai s tanügyi rendszer erős vaskapocsként szorította össze a Tisza és Duna vidékére szorult magyarságot” – írta az irodalomtörténész (Toncs 1884, 6). Ennek hatására, ennek nyomán nevelkedett Magyarországon a XVIII. század végén olyan hivatalnoki kar, amely a magyar nyelvet eleve használhatatlannak vélte. A latin nyelv ekkor már alkalmatlannak bizonyult a közigazgatás hivatalos ügyeinek hathatós intézésére, ezért helyét lassan elfoglalta a német nyelv. „Ez is olyan fontos, mint a latin, de mivel az idegen nyelv javára nyelvünk ellen elkövetett bűnünkre itt nem hivatkozhattak, ékes frázisokkal hangoztatták szükségességét, csak hogy elaltassák a nemzeti öntudatot.” A német nyelv birtokában könnyebb a tudományokban való előrehaladás – hangoztatták minduntalan a hivatalokban. „Ily szellemű tanítás bizonyára káros hatással lett volna a gyermekek nemzeti érzésére, ha ezen erőszakos, a hasznosság örve alatt megkezdett germanizálást nem ellensúlyozza legalább részben a középrendű családok magyarsága” (Toncs 1884, 7). Az udvarnál roppant kedvelték az olyan oktatót, aki erőszak nélkül meghajolt az általános szokás előtt, vele szemben rossz szemmel tekintették a lelkes hazafit, ki magyarul adott elő. Vitkovics Mihály életében Horváth Özséb volt az, aki hazaszeretetére hallgatva, fölismerve a nemzet pusztulásához vezető tanrendszer terheit, az első osztály tantárgyait magyarul adta elő. Évtizedekkel később a költő versében így köszönte meg tanára fáradozását: „Verssel tisztelem Horváthomat, a ki Egerben / Önte magyar lelket gyermeki korba belém” (Toncs 1884, 8).

A grammatikai osztályok után Vitkovics, az akkori rendszer értelmében a gimnázium növendéke lett, melynek két éve során elvégezte a poetikai és rethorikai osztályt. Toncs továbbra is fontosnak véli hangsúlyozni: a tananyagban „nemzeti szempontunkból semmi ésszerű nincs, mert a Magyarországra vonatkozó ismeretekből csak mellékesen adatott oktatás. Kevés magyar történelem német főzetben [...]. Legvégül, mint a legfölslegesebb tárgy, meg van említve a magyar nyelv is” (Toncs 1884, 9). Ez is közrejátszott abban, hogy az ifjú a rethorikára Egerből Budára távozott, ahová később tanára, Horváth Özséb is követte őt. Budai tanárai közül elsősorban Tóth Farkas gyakorolt rá nagy hatást, aki egyike volt „a klasszikai literatura munkásainak, kik a II. József [év]tizedére eső németesítésnek voltak elszánt ellenharczosai” (Toncs 1884, 10). Vitkovics, a rethorikai osztály diákja kedvelte a latin írókat, közülük is Senecát, Theokritoszt, Propertiuszt és Lukretiuszt olvasta – később elragadtatással szólt Vergilius és Cicero műveiről is –, de egyre gyakrabban forgatta Kazinczy Ferenc, Bacsfányi János és Baróti Szabó Dávid munkáit is. Vitkovics Mihály Budán példás és felettébb fegyelmezett életet élt, minden idejét a tanulmányainak szentelte, legfeljebb természetimádata szólította őt olykor a budai hegyekbe – s ebben, Toncs szándéka szerint, száz évvel később is példát szolgáltatott a gimnázium tanulói számára.

A bölcsészeti osztályait 1796–1798 között Egerben, az ottani líceumban végezte, ahol már a jogi tanfolyamokhoz gyűjtötte az ismereteket. Lelkes híve lett Pápay Sámuel tanárának, aki a *Literaria Hungarica* tárgyat adta elő, miközben „a derék germanizálók argus-szemekkel őrködtek, nehogy Magyarország története az igazságnak megfelelőleg, hazafias felfogással adassék elő. A hatalom félt a szabad szótól” – ezt bizonyította a Martinovics-féle hűtlenségi per bécsi megszervezése is (Toncs 1884, 11). Később, egy 1809. február 3-án Kazinczyhoz írt levelében Vitkovics bevallotta, hogy Pápay Sámuel műveinek hatása nyomán „lett szentté előtte a haza nyelv”. Tőle nyerte írói pályájához az első bátorítást is. Pedig – Toncs szerint – „az íróknak akkor sanyarúság volt osztályrészük; egyedüli jutalmuk a becsületesen teljesített munkának megnyugtató öntudata volt. Ezen a pályán nem lehetett megélni – de nem is volt még akkor nálunk írói pálya –, s azért ha Vitkovics gondolt is rá, hogy íróvá legyen, egyedül író nem szándékozott lenni” (Toncs 1884, 13). Lett tehát jogász, ami azonban nem akadályozta meg, hogy idővel az irodalmi érdeklődés középpontjába kerülve Horvát Istvánnal és Szemere Pállal hármásban létrehozzák Kazinczy „pesti triászát”.

Ifjú jurátusként azonban nem szerette a pesti életet, lármásnak és felszínesnek érezte, az érvényesülésért való tülekedés pedig egyenesen elrémítette őt. Toncs ennek okát – Vitkovics visszavonultságának magyarázatát – abban látta, hogy „az akkori társas viszonyok az egyéniség kifejlődésének nem igen kedveztek. Nem állottak a valódi műveltség magaslatán, mert a műveltség nem csak hogy intenzív nem volt, de még általánosan elterjedt sem. Az erkölcsi nemességet s műveltséget gyakorta darabosság váltotta fel.” A szabadkai tanár szándéka szerint ezzel a nemzeti ébredés korának jelentőségét, társadalmi megalapozottságát kívánta hangsúlyozni. „Tiszta, nemes szívét elszomorítá a nagyvárosi tömeg bűnös fényűzése s erkölcstelensége.” Ehelyett az irodalom és a művészet „messze vágó eszméi és kérdései foglalkoztatták elméjét és szívét” (Toncs 1884, 16). Ebben kifejezetten gyönyörűségét lelte.

Látható, hogy Toncs a magyar fölvilágosodás korának, szellemi légkörének részletes bemutatásával a maga korában a nemzeti liberalizmus eszméjét támogatta, annak jelentőségéhez keresett argumentumokat. Később, irodalomtörténeti pályája három évtizede során soha nem fogalmazott meg ilyen világos és egyértelmű politikai üzenetet. (Lehetséges, hogy politikai határozottsága őt magát is megdöbbentette, ezért történhetett meg, hogy tanulmányának második része, melyet Vitkovics Mihály felnőtt korának bemutatására szentelt volna, soha nem jelent meg.)

1796-ot írtak amikor Vitkovics Mihály papírra vetette első hazafias költeményeit, közöttük is a *Magyarok keserve* és *Egy messzeföldnek végiben* című verseit, ám ezeket Toncs szigorú bírálat alá veszi: „Vitkovics többet érez, mint amennyit ki bír fejezni – írta –, s nincs ereje hősi gondolatok közlésére” (Toncs 1884, 18). Mégis, valahol ezeknek a korai kísérleteknek a környékén kell keresni azt az erős magyar hazafiságot és népies hajlamot, melyek 1810 után kibontakozó irodalmi munkásságát olyannyira jellemezték. Ennek részletes bemutatásával azonban Toncs Gusztáv, a következő, 1885. évi főgimnáziumi értesítőben, tanítványai adósa maradt. Helyette – a kései olvasó legnagyobb sajnálatára – a *Vörösmarty Zalán futása mese és szerkezeti szempontból* című dolgozata jelent meg. A Vitkovics ifjúságát követő felnőtt Vitkovics élete és költészete Széchenyi István föllépésének korából, a magyar reformkor lázas mozgalmából hozhatott volna hasznos ismereteket.

Érezhető, hogy a későbbi irodalomtörténésznek *Vitkovics Mihály élete és munkái* című tanulmánya még amolyan kezdeti, bátortalan kísérlet, sem saját hangja, sem egyéni témakezelése nincs, úgy rajzolja a portréját, hogy a másik kezében Vitkovics műveit tarja. Mintha maga is a magyar fölvilágosodás gyermeke lenne, amikor papírra veti: „Mily édes a gyermeknek, ha akadálytalanul futva, korlátlanul játszva, kedvére kitombolhatja magát a szabad természetben. A távoli hegyek kéklő ormai, a fák lehajló hús lombjai, a fölöttük fényesen elvonuló napvilág, a délről messze elterülő róna, melynek arany kalászeit a szellő hullámokba görbíti, a gyorsan siető patak, szelíden zsongó forrás s a madarak éneke, mind-mind vonzzák, magukhoz ragadják az ártatlan gyermeki kebelt” (Toncs 1884, 6). E szinte biedermeieri bukolikával – „szerelmes olvadsággal” – Toncs Gusztáv szinte Vitkovics Mihály stílusának, kora érzésvilágának a nyomába szegődött. Úgy igyekezett Kazinczy hívének lelkébe látni, hogy annak irányát is elsajátította – és okosan alkalmazta.

Hogy Toncs Gusztávnak 1884-ben a szerb származású Vitkovics Mihály magyar hazafiúi erényeinek megrajzolásakor politikai értelemben volt-e nemzetiségi indítéka, nehéz ma már megítélni, de az bizonyos, hogy a hősének élete bőségesen szolgált számára lehetőséget a nemzeti iskolarendszer és a hazafias nevelés jelentőségének kidomborítására. Dolgozatában Toncs egyszersmind a maga oktatói eszményét, a szellemi gyarapodás humanizmusába vetett nevelői meggyőződését is megfogalmazta, s amikor majd későbbi tanulmányaiban elhalványul az aktuálpolitika szándék, Zrínyi Miklósról, Kisfaludy Sándorról, Vörösmarty Mihályról, Arany Jánosról és Széchenyi Istvánról megalkotott képében – Vitkovics-képéhez hasonlóan – minden alkalommal a hazájához és a nemzetéhez hű, cselekvő

ember példáját mutatta meg. A kiegyezés alkotmányos rendjének idején az országépítés korát élte, ehhez a szándékhoz kellett idomítani a gimnáziumi oktatás rendjét is – s ezt Toncs Gusztáv világosan fölismerte. És nemcsak fölismerte, de követte is.

Nem a szakértőknek, nem az irodalomtudománynak, hanem elsősorban a tanítványainak és a nagyközönségnek szánta Toncs Gusztáv *Vörösmarty „Zalán futása” mese és szerkezeti szempontból* című dolgozatát, mely a szabadkai főgimnázium 1885. évi értesítőjében jelent meg. „Vörösmarty epikai alkotó erejét semmi sem mutatja jobban – hangsúlyozta a tanár –, mint egy hőskölteménye, melyet minden ízében saját erejére támaszkodva alkotott meg. Nem szállott reá hagyomány, mely táplálékot és irányt adott volna képzeletének; Zalán futása tartalma éppen úgy az ő művészi alkotó erejéből állott elő, mint maga a felfogás, mely az egésznek megteremtésében vezette.” Néhány mondai töredék és történelmi név, töredezett és fogyatékos elbeszélése a honfoglalás egy epizódjának, mindösszesen ennyi, ami a költő rendelkezésére állott. Vörösmarty költői nagyságát mutatja, hogy „a keveset érő nyomokból” pompás mesevilágot teremtett, olyan eseményeket fűzött egybe, „melyek nem csak mondának, hanem egy nemzeti eposz tartalmának” is beváltak. Vörösmarty a Zalán futása megalkotásakor „nem csak lírai korlátait töré meg, hanem teremtett egy mese-világot, egy monda-csoportot is, hússal és vérrel látta el a hagyomány vázlatos alakjait, s előállt a hősköltemény” (Toncs 1885, 3). Hogy miként is alkotta meg az eposz eseményeit – erre a kérdésre kereste tanulmányában a választ Toncs Gusztáv.

Az Árpád és a magyar honfoglalás mondakörből merített témához Vörösmarty alig talált történelmi támpontot, a Névtelen Jegyző följegyzéseiben is mindössze annyi szerepel, hogy Árpád erővel elfoglalta Zalán birodalmának egy részét, ebből pedig Toncs meglátása szerint azonosmód „kiválik a mondai alap rideg józansága, mely minden költőiség nélkül való”. Béla király jegyzője anélkül írta le a történetet, hogy azt „a népképelem aranyos ruhába öltöztetné” (Toncs 1885, 17). A monda soványsága arra kényszeríti Vörösmartyt, a költőt, hogy a nemzeti mondák egész sorát kutassa föl, mindamellet Horváth Mihály *Magyarország történelme* című nagy munkája is hasznos támpontokat adott neki, de föllapozta Horvát István délibábos történeteit is, mígnem Aranyos Rákosi Székely Sándor *Székelyek Erdélyben* (1823) című, három énekes eposzában, melyet akkoriban éppen Heinrich Gusztáv mutatott be a nagyközönségnek, végre meglelte „világító fáklyáját”. Vörösmarty tudta, „a hősi eposzok tárgya a népek hősi korából való szokott lenni, s lélektani képtelenséget követne el az író, ha nem utánozná a naiv eposzt... Erre tanít az Ilias és Odisea, a Kalevala, s minden eposz, mely a nép daltermő ajakán született” (Toncs 1885, 19). Az általa föllelt korabeli krónikákból azonban még az eposzi alakok is hiányoztak, mindössze Árpád és Zalán, Lehel és Bulcsu neve szerepelt, egyéb eposzi eseményhez szükséges földi lények és égi alakok nincsenek. Vörösmartynak tehát nemcsak a négy történelmi alakot (Árpádot, Zalánt, Lehet és Bulcsut) kellett egyénítenie, hanem melléjük még számos újakat is teremtenie. Így született meg Hadur, a legfőbb hadisten, ellenfele Ármány isten és ördögei: Félelem, Átok és Zúrzavar, Nemtő, és mellettük a Délszaki tündér és Tomboli, táltosok és bűbajos férfiak, akiknek zajos világát Ete és Hajna szerelmének bájos története oldja derűssé. „Napkelte eredetünket emlegetve – írta Toncs Gusztáv – Vörösmarty *gazdag fantáziájával oly mithológiát s erkölcsi világot teremtett*, melybe a napkeletiségnek hívei is feltétlen örömet találhattak” (Toncs 1885, 65). Vörösmarty történetteremtő képzelete mellett a legnagyobb költői föladata a monda vallási és erkölcsi elemeinek meggyőző és erőteljes megalkotására volt.

Az irodalomtörténészek az eposzi idővel volt a legfőbb gondja. Fölismerte, hogy az eposz I–X. énekbe szélesan hömpölygő cselekménye valójában egyetlen mondatba összefoglalható: Zalán arról értesül, hogy birodalmába betörték a magyarok követek által felszólítja Árpádot, seregével együtt hagyja el földjét, mert ha nem, fegyverrel űzi el, mire Árpád haddal felel, s a bodrogi Alpárra vonulván, Zalánt Hadur, a legfőbb isten segítségével megveri, és birtokába veszi a területet. A maga tagoltságában is összesen hét nap

története az eposzi idő, és Toncs Gusztáv Vörösmarty műve legnagyobb hibájának a cselekmény rövid lefolyását tekinti, „melynél fogva a költő sok tárgyat összeszorítva, mintegy egymásra halmozva ad elő” (Toncs 1885, 62). Ez okozza, hogy az önmagukban kiváló szépségű részletek kerek, összefüggő egészzé nem alakulhattak. Az elemző szerint „a szerkezet tekintetében a mű meséje csak képekből áll, melyek szerves egészzé nem alakulnak” (Toncs 1885, 65). Szép hasonlattal élve: még nem koszorú, csak egymás mellett pompázó virágok.

Gondosan fölépített műelemzés a Zalán futásának keletkezéstörténeti és poétikai bemutatása, de mintha még hiányozna belőle a fölszabadult tudósi szárnyalás. Érvrendszerében minden pontosan a helyére kerül, és talán éppen ezzel van a gond: elemzése túl tanáriásra sikerült. Fegyelmezett számvetés, poétikai elemek fölötti seregszemle, minden lelkesedés nélkül. Húsz évvel később, 1906-ban a szabadkai pályatárs, Loósz István Vörösmarty Mihály Zalán futásához írt bevezető tanulmánya ennél lényegesen többet fog nyújtani. Toncs Gusztáv tanulmánya ettől eltekintve 1885-ben esemény volt Szabadkán, olyannyira, hogy Bittermann József könyvnyomdája külön füzetben is terjesztette.

Vajon Arany János lírája közelebb állt volna Toncs Gusztáv szívéhez, mint Vörösmarty Mihály eposza, nehéz eldönteni, annyi azonban bizonyos, hogy egy évvel később, 1887-ben, ugyancsak a főgimnázium értesítőjében megjelent *Arany János Török Bálint című költeményének forrásai* lényegesen oldottabb, lendületesebb tanulmány. Ami még hiányzott a korábbi elemzéséből, a magabiztosság adta szárnyalás, íme, most megjelenik, s az irodalomtanár mintha ujjongva tekintene körül, amikor így ír: „Irodalmunk tizenhatodik századbéli mostoha viszonyai közt szerencsésnek mondható, hogy egyes írók részint koruk történetéből, részint hazai és idegen eredetű mondákból oly tárgyakat is dolgoztak fel, amelyeket újabb íróink újabb feldolgozásra érdekesítettek. Ezen írók közé tartoznak p. o. Gyergyai, kinek Argyrus királyfiáról szóló meséje Vörösmartyban talált új feldolgozóra; Ilosvai, kinek gyarló históriája Toldi Miklósról Arany Toldi-trilógiájában kelt új életre; Tinódinak is van két költeménye, mely az újabb korban jeles költeményeknek szolgáltatott tárgyat. *Budai Ali pasa históriája* szülte Czuczor, Erdélyi és Arany Szondiról szóló balladáit, Tompa *Árokháti Lőrincz és Arszlán pasa cz.* költeményei, s Török Bálint szomorú sorsáról szóló énekek adtak ösztönt és tárgyat Aranynek a *Török Bálint* balladájának megírására is” (Toncs 1887, 3). Hovatovább Tinódi Török Bálint sorsát kétszer is megénekelte – az egyik *Buda elvesztése és Terek Bálint fogsága*, a másik *Prini Péternek, Majláth Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról* című munkája – aminek oka abban a nagy szeretetben keresendő, melyet Tinódi Török Bálint személye és családja iránt érzett. A krónikák ugyanis számon tartják, hogy Tinódit a harcokban szerzett sebesülése után Török Bálint magához vette, annak udvarában a lantos egészen Török Bálint elfogatásáig élt. Az említett második költeményének határozott politikai üzenete volt: a török álnokság elleni összefogásra buzdította a magyar főurakat: „Jól értitek immár hitit az tereknek, / Urak úgy higgyetök hitelenségöknek, / Egymást szeressétök jobb ti fejetöknek, / Úgy lészen romkása gonosz terök népnek” (Toncs 1887, 3–27).

Toncs Gusztáv a műértelmezés feladatát a gimnáziumi tantervből merítette, a IV. osztály számára a magyar irodalomóra költői olvasmányul Arany János Toldija jelölte ki, „mely fejtegettetett a nyelvezet, tartalom, szerkezet, jellemzés, alapeszme s műfaji jelleg szempontjából, melyekhez kiegészítésül járult Arany életrajza s a Toldi *történeti és mondai alapja*” (Anonim 1887a, 43–44). A tanár tehát iskolai előadását kerekítette tanulmányá.

Arany János költeményének történeti forrását Verancsics Antal *Memoria Rerum* című munkájában lelte meg, a tárgy kidolgozására azonban – Toncs Gusztáv megítélése szerint – Tinódi krónikája lelkesítette őt. Ezért kitűzött célja, hogy Arany Török Bálintjának forrásait kutatva párhuzamban mutatta meg azt, amit Tinódiából és amit Verancsicsból felhasznált. Tinódi költeménye Aranynek az esemény történeti keretét szolgáltatta: Budavár ostroma

idején a vesztes csata után Török Bálint akkor esett fogságba, amikor a szultán magához vitette Izabella királyné fiát, és ő annak kíséretéhez szegődött. Tragédiájának igazi oka: Izabella iránt való odaadó hűsége és tisztelete, ami egyben vitézségének is meghatározója. A királyhűség eszméje vezette őt akkor, amikor egyszerre küzd „a német ellen, a török ellen, Martinuzzi ellen, sőt küzdeni kénytelen az özvegy királyné ellen is. E küzdelemben önmagát emészt fel, s a messzelátó politikus elbukik.” Ebben a többfrontos háborúban rejlik Török Bálint tragikuma, ezt a maga korában sajátos sorshelyzetet használt ki Arany János akkor, amikor alakját és egyéniségét egy magasabb, az ország javát szolgáló eszme kifejezőjévé tette. „Török Bálint a helyzet kényszerűségét nem látja be, s így a történelmi renddel szembeáll. Az ő küzdelme titáni harc. [...] A történelmi fejlődés is azt hozta magával, hogy két hatalmas ellenség fog előbb megküzdeni Magyarország birtokaiért, mielőtt arra lehetne gondolni, hogy Magyarország magát önállósítsa” (Toncs 1887, 21). Toncs Gusztáv szerint Verancsics műve Aranynek költői feldolgozásra érdemes történelmi tényeket szolgáltatott, melyeket ő költészetté, költői képekké alakította át. Török Bálint jelleméhez is merített mind a két krónikásból, hőse jellemének legfőbb vonásai Verancsicsnál és Tinódinál egyként megtalálható. Mindamellet Arany művével messze a forrásai fölé emelkedett, amennyiben a krónikáktól – Tinódi száraz, minden költői hatás nélkül lévő nyelvétől, és Verancsics Antalnak a klasszikus latin nyelven iskolázott prózájától – eltérően „költeményének nyelvezete tömött, folyékony s színekben gazdag” (Toncs 1887, 27). Toncs Gusztáv elemzésének végén megállapította: Török Bálint Arany szellemének tökéletes terméke, lírája lényegének igaz kifejeződése.

Zágoni Mikes Kelemen élete című 1897-ben megjelent irodalomtörténeti monográfiájának bevezetője szerint a szabadkai tanár a klasszikus magyar irodalom alakjának életrajza mellett a „műveltebb ifjúságunknak könnyen érthető s gyönyörködtető olvasmányt” kívánt nyújtani (Toncs 1897, 6). Dér Zoltán szerint az a mű volt Toncs Gusztáv irodalmi munkásságának legnagyobb eseménye, a szakmabeliek legnagyobb érdeklődését is ezzel váltotta ki, mi több, ez biztosította helyét az utókor emlékezetében is (Dér 1975b, 77). Ugyanakkor kiemelte: a Mikes Kelemenről írt munkája mutatta meg a leghatározottabban a fővárosi műhelyektől való távolság áthidalhatatlan hátrányait (Dér 1975b, 67). Az azonban bizonyosnak látszik, a szabadkai tanár e műve megírásakor sem törekedett történelmi és filológiai újdonságok föltárására. Maga is úgy látta: „a kép, melyet Mikesről alkottunk, a jövőbeli kutatások által a maga egészében és lényegében keveset fog változni: a részletekben még sok a tennivaló, amennyiben Mikes élettörténetének több pontját homály borítja, melyeket ez idő szerint nem vagyunk képesek szétosztatni, s vallás-erkölcsi iratainak szakértő ismertetése is várja az avatott tollat” (Toncs 1897, 232).

Azzal, hogy Mikes Kelemen 1717. szeptember 1-én, 26 évesen a levert fölkelés után II. Rákóczi Ferencsel és kíséretével együtt török földre lépett, élete elszakadt a magyar (a magyarországi) valóságtól, sorsának pedig idegen országok és népek lettek a meghatározói. Ebből eredően irodalmi munkássága sem nőhetett ki a XVIII. század magyar szellemi életből, műveiben nem lehet társadalmi meghatározottságot fölfedezni. Kézenfekvő lenne ugyan az összevetés Faludi Ferencsel, az elbeszélővel, vagy az erdélyi történetírókkal, akik akár szellemi elődeinek is tekinthetők – mégsem szolgálna sok tanulsággal, mert „Mikes élete körülményei sajátosságánál fogva mindig külön fog állni, hazai kortáraival nem tud összeolvadni” (Toncs 1897, 234–235). Ez a legfőbb oka, hogy Toncs helyesnek találta a mikesi életművet – minden összevetés nélkül – a maga értékeiben mutatni be: erre a hányatott író élettörténetének ismertetését tartotta a legalkalmasabbnak. Ezzel a nemzet- és a közösségépítés egy adott történelmi pillanatába, a millenniumi széttekintés idején összefoglalóját – és ezzel együtt példáját – adta egy, sanyarú helyzetében is a hazájáért rajongó író életének és határozottságának, akit törökországi leveleinek első, 1794-es megjelenését követően Magyarországon ismételtelen elfedett a feledés homálya, olyannyira,

hogy műveinek Toldy Ferenc által 1861-ben történt második kiadására volt szükség ahhoz, hogy értékeit a magyar közönség is fölfedezze és szeretni megtanulja.

Toncs nem tett egyebet, mint kora neves tudósai, Gyulai Pál, Bodnár Zsigmond, Beöthy Zsolt, Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor, Pulszky Ferenc és Császár Elemér írásainak ismeretében Mikes Kelemenről elmondta a maga véleményét. „Jelen *életrajz* is bizonyosága kíván lenni annak a szeretetnek – írta a tanulmánya befejező soraiban –, mellyel e kedves írónk iránt viseltetünk. De míg valódi örömmel szedtünk össze minden apróságot, mely élettörténetének kiépítéséhez egy-egy kövecskét szolgáltat, irodalmi alakjának belé helyezését XVIII. századbeli irodalmi életünkbe szándékosan mellőzzük” (Toncs 1897. 234). A törökországi száműzött élettörténeti adatainak kiegészítését és fölülírását, újabb munkáinak fölfedezését valószínűtlennek tartotta, s különös véletlennek tekintette, hogy kalandos élete történeteiből írásiban ő maga annyit följegyzett, hogy hányatott sorsa az utókor előtt ismertté válhatott. Műveivel Mikes Kelemen kivívta magának az utókor megbecsülését, „most immár dicsőségesen folytatja egykor szomorúságban oly gazdag pályafutását. [...] Ő immár összenőtt a mi szívünkkel, vér lett a mi vérünkben, amint hogy ismeretlenül is az volt kezdettől fogva, s marad mindaddig, amíg a magyar irodalmának classicusaiból tápláló erőt meríteni és nemzeti öntudatot erősíteni meg nem szűnik” (Toncs 1897. 235). Dér Zoltán meglátása szerint ez a műve mutatja meg a legtisztábban, hogy az irodalomtörténész Toncs ritkán „elmélkedik”, ritkán szárnyal bölceleti magaslatokba, ezzel szemben kiválóan ért az egyéniség fejlődésrajzához, irodalomtörténeti pályája során akkor volt igazán elemében, amikor az ember sorsának fejlődését, az egyéniség alakulásának igazán nagy – társadalmi és történelmi – kérdéseit kellett végiggondolnia. Ennek bizonyosága a Széchenyi Istvánról 1900-ban írt tanulmánya. Toncs Gusztáv *Zágoni Mikes Kelemen élete* című munkáját azonban a szakma valóban oly nagy elismeréssel fogadta, hogy 1906-ban Szabadkán megjelent a második kiadása is.

Az 1900-as esztendő tehát az egyéni szellem és a társadalmi akarat, az alkotói pálya történelmi feltételeztségének fölismerése tekintetben fontos állomása volt Toncs Gusztáv tudós tanári működésének: Budapesten a Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet kiadásában, a *Kötelező középiskolai olvasmányok tára* sorozatban megjelent első, országosan is elfogadott középiskolai tankönyve, a *Szemelvények gróf Széchenyi István műveiből* című munkája, mely a VIII. osztályos tanulók kötelező olvasmánya lett. A sorozatban 1900-ra olyan jeles művek láttak napvilágot, mint *Pázmány Péter kalauzának* Ballagh Aladár bevezetőjével és magyarozatával ellátott I–II. könyve és Kemény Zsigmond *Wesselényi Miklós és Vörösmarty* méltatást tartalmazó kötete az V., Vörösmarty Mihály *A két szomszédvár* című műve Vozáry Gyula méltatásával a VI., Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című munkája Erödi Béla magyarozatával, és Gyulai Pál *Vörösmarty életrajza* a VII., *Gyulai Pál emlékbeszédei* a VII–VIII., és Katona József *Bánk bánja* Péterfy Jenő méltatásával a VIII. osztályos diákok számára. A kötelező olvasmányokat egészítette ki *Az Olcsó Könyvtár iskolai sorozata*, amelyben olyan, ugyancsak az ifjúság nevelését szolgáló művek jelentek meg, mint *Deák Ferencnek az 1861-ik évi országgyűléstől elfogadott két fölirata*, Kölcsey Ferenc *Paranesis és egyéb szónoki műveit* bemutató könyve és Tinódi Sebestyén *Budai Ali basa históriája* az V., Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* és Kisfaludy Károly *A kérők* című műve a VI., Gyöngyösi István *Murányi Vénusza* Toldy Ferenc bevezető tanulmányával, majd ugyancsak Gyöngyösi Istvántól *Kemény János* című kötete a VII., és Kemény Zsigmond *Zord idők* című könyve a VIII. osztályos diákok számára, valamint Arany János műveinek huszonkét kötetes, gazdag válogatása a középiskola V–VIII. osztályos diákjainak ajánlva. A fölsorolásból kitetszik, a korszak legkiválóbb irodalomtörténészei vállalták, hogy útmutatásaik nyomán a magyar irodalom és történetírás legkiválóbb gondolkodóinak művei eljussanak a középiskolák – elsősorban a gimnáziumok – növendékeinek a kezébe.

Ebben a sorozatban kért magának helyet Toncs Gusztáv szabadkai tudós tanár, hogy „irodalmunk legnagyobb politikai írójának és gyakorlati moralistájának”, Széchenyi Istvánnak műveit bemutassa a magyar középiskolai ifjúság számára, amely a reformkori nagy gondolkodó műveinek ismerete nélkül sem kora magyar irodalmáról, sem a magyar nemzet politikai történetéről nem alkothat magának világos képet. „Bölcsesség és erény szól minden lapjáról, minden sorából – írta az *Előszó*ban a tudós tankönyvíró –; alapvető munkája pedig a *Hitel*, minden időkből a magyar hazaszeretet bibliája lesz!” (Toncs 1900, 3–4). A tankönyv elején *Gróf Széchenyi István élete* című terjedelmes tanulmányban mutatta be a nagy államférfi életének és pályájának részleteit. Fontosnak ítélte hangsúlyozni a katonaként megtett külföldi utazásai során, a művelt nyugati társadalmakban szerzett ismereteinek és tapasztalásainak jelentőségét, későbbi gondolkodásának kialakításában játszott szerepét. Széchenyi István 1925-ig Európa különböző országaiban öt nagyobb utazást tett: 1815-ben Franciaországot és Angliát látogatta meg, ahol a modern társadalmi intézmények működése keltette föl az érdeklődését. 1817-ben először Olaszországba, majd Görögországba utazott, ahol idejét az antik világ emlékei tanulmányozására fordította, ekkor – Róma és a görög nép irodalmának és művészetének tanulmányozása során – ismerkedett meg az antikvitás bölcséleti tartalmával. 1820-ban azonban hazarendelték az ezredéhez Magyarországra, s ekkor Debrecen környékén szembesülhetett az elmaradott vidéki magyar társadalom minden nyűgével és keservével. Majd tapasztalatai kiszélesítése és elmélyítése érdekében 1821-ben három hétre Erdélybe utazott. „Erdélyi útjában meggyőződött róla – írta Toncs Gusztáv –, hogy előkelőink Magyarország és a magyar nemzet jövőjében nem hisznek, s hogy hazánkat gyökerében korhadt, életre többé nem képes országnak tekintik” (Toncs 1900, 11). Széchenyi ugyan másként érzett és másként gondolkozott, de az erdélyi báró, Wesselényi Miklós barátságára volt szüksége ahhoz, hogy a cselekvés útját, a politikai föllépés lehetőségét is megjelölje. 1825-ben közösen tett olaszországi útjuk során Nizzában, Torinóban, Velencében és Triesztben is megfordultak, ahol a bankok és a pénzvilág működésével, megnyilatkozásuk jelentőségével találkoztak. „A szüntelen összehasonlítások, melyeket hazája és a külföld szellemi és anyagi viszonyai és intézményei között tett, megérlelték benne a gondolatot: Magyarország nem elveszett ország, mint itthon hitték, hanem gazdag fejlődésre képes állam, népe még fiatal, erővel teljes, csak ki kell emelni a mostoha körülmények által előidézett süllyedésből *s erkölcsileg meg kell nemesíteni*” (Toncs 1900, 12). Amikor azután 1825-ben a mediterrán vidéken tett látogatásukból hazatért, a történelmi jelentőségű pozsonyi országgyűlésen már a megszerzett tapasztalatainak birtokában, kész államférfiként lépett a nyilvánosság elé: megérett benne a szándék, hogy összes szellemi és anyagi erejét hazájának javára fordítsa. A tudós tanár szerint: Széchenyinek nagy célja „a magyar faj s nemzetiség biztosítása és nemesebb kifejlesztése” volt (Toncs 1900, 13). jelentős szerepe volt abban, hogy anyagi fölajánlása, és szellemi erőfeszítései nyomán megszületett az 1825/27. XI. törvénycikk, mely lehetővé tette a magyar művelődés és tudományos élet fölemelését szolgáló akadémia megalapítását.

Ehhez fogható, jelentős cselekedete volt, amikor 1830-ban megjelentette *Hitel* című munkáját, melyben a korszerű Magyarország megteremtése érdekében a nemesi jogok, az ősi alkotmányos rend bírálatától sem riadt vissza. Meglátása szerint a korszerű gazdasági, és a gazdálkodáshoz szükséges pénzügyi feltételek hiánya, a nemesség kiváltságos helyzete és a birtok kötött, hitelképtelen mivolta okozza az ország elmaradottságát. A *Hitel* tulajdonképpen egy közgazdasági kérdést fejtegetett: a nemesi vagyon és birtok hitelképességének kérdését vetette föl. Széchenyi tehát a közgazdasági kérdések hangoztatásával a rendi társadalomnak üzent hadat, „a nemesi kiváltságoknak, melyeken nyugodott ezer év óta a magyar társadalom és állam, s amelyek valamikor ugyan megfeleltek a célnak, de ma már a haladásnak a legnagyobb akadályai. A kérdés keretében megbolygatta gazdasági életünk minden ágát, a birtokviszonyokat, ipart, kereskedést, a nemesség elszegényedését; továbbá fölveti a

társadalmi kérdések egész sorozatát, csak egytől tartózkodik: az uralkodóházhoz s a monarchia másik feléhez való viszonyok bolygatásától” – írta a reformkor nagy gondolkodójáról Toncs Gusztáv (Toncs 1900, 15).

Széchenyi kora társadalmát célzó bírálatának mély erkölcsi alapja volt. „Tisztán látja, hogy a fölvetett kérdések megoldása csak társadalmunk erkölcsi megtisztulása útján lehetséges; meg kell nemesülniök a hazáról, emberiségről, a kötelességről alkotott fogalmaknak, azért munkája tele van erkölcstani fejtegetésekkel, felvilágosításokkal, s balítéletek ostorozásával. *Széchenyi egy nemes morált hirdet, mely a jogosult önérdeket nem tagadja meg, de amelynek alapja a közérdek, a közhaszon, az összesség jóléte, s célja az egyén s egész társadalom boldogulása.* [...] Míg előtte úgyszólván az egész nemzet álomkórba sülyedt, s tompa közönnyel várta a megsemmisülés végperceit: Széchenyi bizalommal nézett a jövőbe, hitt a magyar nemzet életerejében, s jós szemei előre látták az átalakult, a majdan kifejlődött, megújódott Magyarországot. »Magyarország nem volt, hanem lesz«, mondá s a remény szövéténekével világító jóslat hatása alatt visszatért a hit, az életkedv, megmozdult az egész nemzet, még a maradás emberei is” (Toncs 1900, 16).

Toncs Gusztáv kényesen ügyelt annak kihangsúlyozására, hogy Széchenyi István újtási szándékával nem volt rebellis lázadó, nem volt forradalmár. Már 1825-ben a pozsonyi országgyűlésen történt fellépésekor is odafigyelt arra, hogy követeléseit megjelenítésekor kerülje a bécsi udvarral, a Metternich képviselte császári akarattal való összeütközést, mely meggyőződése volt ugyanis, hogy az új Magyarország megteremtése csak békés eszközökkel lehetséges, egy „eshetőleges forradalom” a nemzet halálát jelentené. Ezért ő a törvényhozás révén akarta szabályozni a magyar társadalom megújulási folyamatát: az ősiség eltörlése, a tulajdonjog szabályozása, a hitelt biztosító bankrendszer létrehozása, a törvény előtti egyenlőség és a magyar nyelv használata – minden, ami a művelt nyugat társadalmak életét meghatározza – csak az alkotmányos rend keretében valósítható meg. 1840-ig ő ebbéli meggyőződése szellemében irányította, vezette nemzete fölemelkedését. Amikor Toncs Gusztáv ennek kiemelésére erőteljes hangsúlyt helyezett, az ifjúság előtt a kiegyezés elkötelezett, egyben példamutató híveként lépett föl. De azért Széchenyi István történelmi szerepének méltatásakor gesztust tett Kossuth Lajos érdemeinek elismerése érdekében is: szinte megbocsátó módon mutatott rá: amikor Széchenyi a forradalomért Kossuthot kárhoztatta, nem vette észre, hogy Kossuth csak kifejezést adott „a haladási vágy fordulóhoz jutott irányzatának. A nemzet gyorsabban akart haladni, mint Széchenyi taktikája kívánta” (Toncs 1900, 21). Ez a kompromisszum 1900-ban már elfogadható volt.

A Széchenyi tanulmányában válik egyértelművé, hogy Toncs Gusztáv társadalom- és történelem-szemléletének magvát az a nemzeti konzervativizmus adja, „amely a múlt minden vívmányát nagy megbecsüléssel kezeli, de kész a javítás, a megújítás, a továbbfejlődés útjainak állandó fürkészésére. Nem kényszerűségből, mint a forradalomtól rettegő reformerek, hanem az őszinte belátás, a szellem természetes alkotóhajlama miatt” – írta tanulmányában Dér Zoltán (Dér 1975b, 92). Ez a belátás vezette őt arra, hogy Széchenyi, Kossuth, Deák szerepét egyforma megbecsüléssel méltassa és értékelje. Ez volt Toncs Gusztáv gondolkodói magatartásának lényege és szintézise: az alkotás, a teremtés, a közösségért való munkálkodás híve volt a Bácska egyik szellemi központjában, Szabadkán, ahol a nemzetéhez hű értelmiség nevelése volt a feladata. Tanárként pedig megbecsült minden szellemi törekvést, amiben klasszikus értékek munkálkodását vélte látni.

A Jeles írók iskolai tára tankönyvsorozat LXXXVII. füzeteként jelent meg 1904-ben a gimnáziumok VI. osztálya számára a *Szemelvények a magyar klasszikus iskola költőiből* című görög-pótló tankönyve. A kötet bevezetőjében az ó-klasszicizmus általa fontosnak tartott lényegét a következőképpen foglalta össze: „klasszikus költészet alatt a szó valódi értelmében az ó-görög és latin költészetet értjük, a benne uralkodó irányt pedig ó-klasszicizmusnak szokás mondani, melynek legfőbb jellemvonása, hogy hű kifejezője az ó-görög és latin nép

szellemi életének, költői felfogásának, erkölcsi világának, esztetikai műveltségének, egyszóval egész világnézetének” (Toncs 1904a, 1). Az ó-görög és latin irodalom az európai népek és nemzetek kultúrájára 1350 és 1650 közötti három évszázad során, elsősorban a reneszánsz idejében gyakorolta első, erőteljes befolyását, melynek eszmei tartalma a humanizmus értékrendjében jelent meg – nem véletlen, hogy Mátyás királyi udvara oly nagy szerepet játszott a magyarországi meghonosításában. A XVI. század közepére Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István és Szylveszter János művészetében hozta meg első, igazán értékes termését, hogy azután a XVII. század második felében Virág Benedek fénykorében jelentkező Kisfaludy Károly, Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid, Dajka Gábor, és a fiatal Vörösmarty költészetében érje el igazi virágkorát. 1820 után azonban a klasszicizmussal szemben győzött a romanticizmus, költészetünk a klasszicizmus hagyományait „lerázta magáról”, és Petőfi, Arany költészetében és Jókai regényeiben végérvényesen diadalmaskodott (Toncs 1904a, 164–165). Toncs Gusztáv ennek a történeti fejlődésnek az illusztrálására tanulmányához az irodalmi művek részleteinek gazdag válogatását mellékelte. „Célom volt oly módszeres tankönyvet nyújtani – írta a kötethez írt *Előszó*ban –, mely nemcsak a görög lírai művekkel való összehasonlításhoz szolgáltat alapot, hanem amely felmutatja a magyar klasszikus iskola és a magyar szellemi, erkölcsi, politikai élet kapcsolatát is, és annak belátásához vezet, hogy a magyar klasszikus költészet nemzetünk művelődésében valóságos élethivatást teljesített” (Toncs 1904a, III). Elmondása szerint nézetei megfogalmazásakor bőven merített Beöthy Zsolt *Képes magyar irodalomtörténetéből*, Négyesy László *A mértékes magyar verselés története* című, kitűnő munkájából, Toldy Ferenc tanulmányaiból, Zlinszky Aladár szemelvényeiből, Bodics Ferenc és Jancsó Benedek tankönyveiből – és nem utolsó sorban az általa olyannyira kedvelt Arany János prózai dolgozataiból.

A *Szemelvények a magyar klasszikus iskola költőiből* című kötet igazi értéke azonban az *Előszó* részleteiben található: itt fejt ki Toncs Gusztáv az irodalomról alkotott nézetét, ha úgy tetszik, itt fogalmazta meg irodalomtudósi hitvallását is. „*Aki abban a meggyőződésben él – fogalmazott –, hogy az irodalom csak versformák, nyelv, előadás és műfajok fejlődéséből áll, az munkánk használatában nehézségekre talál; az én meggyőződésem szerint az irodalom a nemzet eszméinek és érzelmeinek élete, melyet hivatott lelkek a nyelvbéli előadás művészetébe foglalnak, és hogy az esztétikai fejlődés ismeretét az eszmék és érzelmek fejlődésének ismeretére kell alapítani.* Gáncs tehát elég érhet azért, mert munkám bevezetésében nemzetünk politikai életét és erkölcsi életének néhány mozzanatát részletesebben rajzoltam meg.” – A szellem, az erkölcs, és társadalmi feltételezettség szoros összefonódásának megjelenítésében véli fölfedezni az irodalom valódi föladatát, magában az alkotás folyamatában pedig döntőnek véli a költő történelmi meghatározottságát, magát az életet. – Majd így folytatta: *Nem osztozom abban a véleményben, hogy az életrajz a könyvemhez hasonló chresthomaticában teljesen fölösleges, sőt azt hiszem, hogy az életrajz az egyik szempont, amelyből a költemény megvilágítható, mert a költeményben az általános viszonyok úgy vannak lerajzolva, amint azok a költői egyéniségekben letükröződnek. Az általános viszonyok a költők lelkében általános igazságokat váltanak ki, csakhogy egyéni színezetben, egyéni köntösben. (...) az életrajz az összefoglalásnak is egyik alapja* (a kiemelés tőlem M. F.)” (Toncs 1904a, IV). A tudós tanár ezzel nem kevesebbet állította, mint hogy minden társadalmi meghatározottságon túl az esztétikai és az etikai értékek az emberi élet legtokéletesebb és leggyönyörűbb értékei. Az etikum és az esztétikum költészetben játszott szerepének e korai megfogalmazásával Toncs Gusztáv a Bácska irodalmában először foglalt állást abban a kérdésben, amely a körülötte támad viták miatt máig nem lelte meg megnyugtató válaszát. Az pedig, hogy Toncs az irodalomtól és a művészetektől elvárta kora Magyarországnak történelmi valóságának, társadalmi problémáinak megjelenítését, kifejezetten humánus elkötelezettségéről tanúskodik.

Szinte ugyanabban a nekibuzdulásban, a klasszicitás bűvöletében jelent meg ugyancsak 1904-ben Toncs Gusztáv *Szemelvények a magyar epikusokból és történetírókból* című, a gimnáziumok V. osztálya számára készített görögpótló tankönyve. Megírásához a klasszikus magyar irodalomról alkotott különvéleménye készítette, melyről kötete előszavában részletesen is szólt. A főntiekben már volt róla szó, hogy az 1899-ben életbe lépő új tanterv fölmentette a diákságot a görög nyelv tanulásának kötelezettsége alól, azzal, hogy a görögpótló keretében a magyar irodalom és történelem klasszikus alkotóinak tanulmányozása és megismerése révén megtalálják nemzeti múltunk azon alkotásait, melyek XIX. század fordulóján is értékes üzeneteket tartalmaznak. Ehhez persze szükség volt az ó-klasszikus irodalmak világa – a dörög és latin írók és bölcselők életműve –, és a magyar történelem, „az állami élet fejlődése” és fejlettsége közötti átjárhatóság fölismerésére. Ebben Toncs bírálta kora magyar klasszicitás-szemléletét: „Szerintem – írta munkája bevezetőjében – Homeroszal egy Tinódit meg egy Gyöngyösit állítani párhuzamba nemcsak azért nem szabad, mert semmi párhuzam nem kínálkozik köztük, de azért sem, mert Homeros után Tinódi meg Gyöngyös olvasása a tanulóra nézve – csalódással jár. Minő fogalma lesz a tanulónak a magyar irodalomtól, ha azt látja, hogy a magyar irodalom a legnagyobb eposzíróval csak gyenge krónikásokat képes szembe állítani! Homeros mellé csak Vörösmarty és Arany valók, kik nemzeti mondákból dolgoznak (mint Homeros is), kik a nemzet elé az ősi dicsőség magasztos képeit állítják (mint Homeros is)” (Toncs 1904b, 5). Mint ahogyan a legnagyobb magyar eposzíró, Zrínyi művei is méltó párjai lehetnek a görög mitológia nemes dalnokának. Ezért döntött úgy, hogy Homeros hősei és életképei mellé Vörösmarty *Zalán futását*, a Herodotoshoz kapcsolható magyar történelmi művek közül pedig Arany János Nagy Lajos korát idéző *Daliás Idők* című művét állítsa. Herodotos a görög nép perzsák ellen vívott dicsőséges harcát mutatta be, „ezzel a tárggyal mi helyesen csak XVI. és XVII. századbeli történetünket kapcsolhatjuk össze, a mi védelmi harcunkat a török ellen, mely ha egészében véve nem is oly dicsőséges, mint a görögöké a perzsák ellen, mutathat föl magasztos jeleneteket, végeredményben ez is felszabadulással végződik, egyébként pedig mindenképen tanulságos, erkölcsi tekintetben edző kor, mely a magyar ifjú lelki világában maradandó, üdvös nyomokat hagy.” Bőven meríthet hát az arra hivatott tanár olyan kitűnő történetírók műveiből, melyeket az évszázadok rengetegében holt tőkeként „hevertetnünk nem szabad”. Az irodalmi művek mellé a magyarázatokat pedig Horváth Mihály, Pauler Gyula és Salamon Ferenc történelmi műveiből vette, s közéjük az egykorú írókból, Szalárdi Jánosból, Cserei Mihályból és Apor Péterből vett részleteket – „kiknek kezdetlegesebb történetírói felfogása és előadása így a világlátottabb és szép előadású Herodotossal szemben kevésbé lesz feltűnő” – illesztett be (Toncs 1904b, 8).

Toncs Gusztáv a *Szemelvények gróf Széchenyi István műveiből*, a *Szemelvények a magyar klasszikus iskola költőiből*, és a *Szemelvények a magyar epikusokból és történetírókból* című tankönyvének kortörténelmi bevezető tanulmányaiban kiváló filológiai forrásföltáró munkát végzett, az értelmezésben és az értékelésben azonban – Dér Zoltán szerint – nem volt eléggé körültekintő, nem volt bátorsága új összefüggések föltárására, „jobbára elődei, Gyulai Pál, Beöthy Zsolt és mások nyomán haladt”. Talán ezért nem emelkedett föl a katedráig, ezért nem lehetett belőle egyetemi tanár (Dér 1975b, 64). (Más kérdés, hogy egyáltalán volt-e ilyen ambíciója?)

S amíg Toncs Gusztáv – a tanulmányai tanúsága szerint – mélységesen elmerült a magyar klasszikus iskola költőinek, epikusainak és történetíróinak műveiben, fölfedezte magának a klasszicizmus nagy képviselőjének, Virág Benedeknek hú tanítványát, a magyar nemesség kiváló költőjét, Kisfaludy Sándort is. A *Kisfaludy Sándor – Szemelvények Himfy szerelmei-ből és a Regék-ből* című, a magyar irodalom oktatásához szánt szemelvénygyűjteménye – a költő életét és költészetét áttekintő, bevezető tanulmányával az élén – 1903-ban jelent meg Szegeden. Toncs Kisfaludy Sándort a felújulás kora költészetének egyik

legkiválóbb alakját Kármán Józseffel és Csokonai Vitéz Mihállyal együtt a saját földadatát és hangját megtaláló „önálló magyar költészet” egyik hivatott képviselőjének tekintette. A dunántúli, Zala vármegyei születésű költő 1792-ben – húszévesen – a Sándor Leopold huszárezred katonájaként bejárta a szemében oly csodálatos fényben tündöklő Erdély vidékeit, ahol a táj romantikája mellett „az idegen ajkú lakosság között tapasztalván a magyar nyelv elhagyatottságát, megfogadta, hogy erejét a magyar nyelv és irodalom művelésének fogja szentelni” (Toncs 1903, 5). Toncs e helyütt mintha az ifjú Széchenyi útjára emlékezne, azzal, hogy Kisfaludy Sándor költészetének ihletforrását keresve megjegyezte: az erdélyi várromok, s a hozzájuk fűződő hagyományok és történetek a költő romantikus szellemét erősítették. Hazatérte után, 1793. január elején Zala vármegye hadnagyi ranggal Bécsbe – az európai műveltség keleti központjába –, a magyar királyi testőrséghez küldte őt. Ezt követően, az olaszországi hadjárat során fogságba esett, és a franciák fogolyként Provance-ba, a trubadúr-költészet hazájába vitték, ahol a följegyzések szerint lelkesen olvasta a Provance-i könyvtárakban föllelhető szerelmi szonetteket.

Amikor szabadulását követően, 1800-ban kilépett a hadseregből, lelkében már együtt volt az erdélyi romantikus tájélmény a francia lírából merített formakultúra igényével. A *Kesergő szerelem* ekkor már teljesen kész volt, 1801-ben jelent meg nyomtatásban. A sikeren felbuzdulva, művének második részét, a *Boldog szerelmet* is megírta, mely az első résszel együtt *Himfy szerelmei* cím alatt 1807-ben jelent meg. Ugyanebben az évben Himfy költője *Regék a magyar előidőkből* cím alatt hazafias gondolatokkal átszőtt három regét: *Csobáncz*, *Tátika*, *Somló* – adott közre, de remek sorába tartozik a *Gyula szerelme* is (Toncs 1903, 6). „A *Kesergő szerelem* mind a képzelem erejét és csapongását, mind az érzelem mélyégét és változatosságát tekintve tökéletesebb alkotás a *Boldog szerelemnél* – írta tanulmányában Toncs Gusztáv. – Versformája mindkettőnek az úgynevezett Himfy-versszak, melyet Kisfaludy a maga költői egyéniségének megfelelőleg a szonett után készített. Regéi kivétel nélkül lyrai természetű elbeszélések.” Kisfaludy Sándor regéinek erénye „a leíró részletek szépsége és az előadás könnyedsége (...). Fő érdemük, hogy egy nagy társadalmi osztálynak, a nemességnek szellemét és a korszaknak érzelmeit híven kifejezték” (Toncs 1903, 7). Német nyelven írta meg az 1809-iki nemesi felkelés történetét – amelyben őrnagyi rangban, a nádor szárnysegédjeként vett rész –, ám ezzel nem aratott sikert. 1828-ban tagja volt a Széchenyi István által kezdeményezett tudományos akadémia szabályzatának előkészítésében, 1842-ben „kebelébe választotta” a testvéröccse, Károly emlékére alakult Kisfaludy-társaság is. Toncs Gusztáv szerint – aki Kisfaludy Sándorban az első, igazán sikeres, és általános tetszést arató költőt vélte látni –, 1842-ben, hetvenedik születésnapján az egész magyar irodalom és a közvélemény látványosan megünnepelte.

Toncs Gusztáv történetírói pályájának sajátos pillanata a Kisfaludy Sándorról írt tanulmánya; úgy tűnik, művét előbb befejezte, semmint hogy a magyar nemesi mozgalom hívének és képviselőjének valódi arcát megrajzolta volna. S ha korábban oly lelkesen írt Széchenyi Istvánról, és a magyar reformkorról, most csöndben megkerülte az 1830-as években, a polgárosodó világban nemesi attitűdjével – és szentimentális lírájával – egyre inkább magára maradt, öregedő Kisfaludy Sándor arcképének megrajzolását. Pedig a maguk korában a közte és Kossuth Lajos között – a nemesség történelemformáló szerepének megítélése kapcsán – keletkezett vita megannyi tanulságot szolgáltatott volna a Toncs által is olyannyira tisztelt polgári világgép és meggyőződés történelmi érdemeinek kiemelésére. Nehezen képzelhető, hogy egy olyan tanulmányban, amelyben „a pedagógiai kívánalmakat kellett érvényre” (Toncs 1903, 3) juttatnia, ezt a párhuzamot ne tudta volna az oktatói szándék javára fordítania.

Három évvel később, 1906-ban alaposabb és pedagógiai tekintetben is körültekintőbb arcképet rajzolt a barokk költőről, a Gróf Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című munkájából összeállított szemelvény-gyűjteménye bevezetőjeként közzétett tanulmányában. Toncs

Gusztáv középiskolai tankönyvei korábban a *Kötelező középiskolai olvasmányok* tára (1900), és a *Jeles írók iskolai tára* (1904) sorozatban jelentek meg, újabb kötete ezúttal a Bán Aladár szerkesztette *Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához* című, igen kedvelt sorozatban látott napvilágot. A sorozatot a Zrínyi-kötet belső borítóján így hirdette annak kiadója, a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság: „Az új középiskolai tanterv két évre szabja ki a magyar nemzeti irodalom tanítását. Ez intézkedés lehetségessé teszi, hogy az ifjúság mélyrehatóan ismerkedjék meg *nemzetünk szellemi életével*, s hogy célszerűen megválasztott olvasmányok révén is belé hatoljon irodalmunk kiváló termékeinek elemzésébe. A jelen vállalat célja, hogy oly füzeteket adjon az ifjúság kezébe, melyekből főképp szemelvények útján tiszta képet alkothasson magának az illető korról vagy műről. A szemelvények megválogatásánál az a törekvés érvényesül, hogy lehetőleg kerek egészet nyújtsunk, ne egyes kiszakított részeket, a szemelvényeket felvilágosító jegyzetek és – szükség szerint nagyobb vagy kisebb terjedelmű bevezetés kísérik” (Toncs 1906, II). 1906-ig a sorozatban a következő kötetek jelentek meg: Bán Aladár négy munkája, *A magyarok eredte*, a *Balassi Bálint élete és költészete*, majd nyomban azt követően a *Szemelvények Balassi Bálint követőinek verseiből*, a *Márssal társalkodó Murányi Vénus* és a *Virág Benedek élete és költészete*; Nógrádi Lászlótól *A magyar nyelvű történetírás 1820-ig* és a *Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái*; Bartha Józseftől a *Magyar egyházi énekek a keresztény középkorból*, a *Magyar egyházi énekek a vallási harczok korából* és a *Tinódi Sebestyén válogatott krónikás énekei*; mellettük Madarász Flóris *Pázmány Péter három prédikációja*; Prónai Antal *Etelka Karjelben*; Császár Elemér *Szemelvények Verseghy nyelvtudományi műveiből*; Rubinyi Mózes *Révai Miklós élete és nyelvészeti törekvései*; Balassa József *Kazinczy és a nyelvújítás*, valamint Endrei Miklós *Szemelvények a kuruc költészet epikájából* című irodalmi „segédkönyve”. Tizennyolcadik kötetként, közvetlenül a pályatárs, Loósz István *Zalán futása* után Toncs Gusztávnak Zrínyi *Szigeti veszedelmének* értelmezése.

A szabadkai irodalomtanár szerint a műfaj tekintetében a *Szigeti veszedelem* keresztény szellemű nemzeti és történeti eposz, és ennek a meghatározásnak a szellemében kereste annak történeti és irodalmi forrásait is. Toncs tudni vélte, hogy a *Szigetvár hősenek* tragédiáját és az ostrom történetét egy *Névtelen* ugyancsak *Szigeti veszedelem* címen már száz évvel korábban verses krónikába foglalta. Ezt Toldy Ferenc *A magyar költészet története I.* (1854) című munkája alapján véli bizonyítottnak, mi több, Toldy Ferenc azt föltételezte, hogy a *Névtelen* szerző művében található Deli Vidnek és feleségének a török táborban megesett kedves története ihlette Zrínyi Miklós művének egyik legszebb epizódját. Ennek ellenére Toncs Gusztáv úgy vélte, Zrínyi túlnyomó részben idegen munkákból merített. Közöttük is első helyen Karnarutics Zadranics horvát írónak *Vasetje Szigeta grada (Szigetvár elfoglalása)* című négy énekes költeményéből, amely először 1584-ben Velencében jelent meg. Hogy a művet Zrínyi ismerte, arról maga is többször említést tett. „Karnaruticsnál mélyebb hatást gyakorolt rá Tasso olasz költő (1544–1595), akinek nagyszabású keresztény lovagi eposza: a *Megszabadított Jeruzsálem* a kath. visszahatás korának remek alkotása számos szép költői részletnek az utánzására csábította” (Toncs 1906, 10). Ezt járta körül oly alaposan Arany János *Zrínyi és Tasso* című tanulmányában.

„Zrínyi a költői mű eredetisége dolgában – írta a tudós tanár – hasonló felfogást tanúsít, mint példaképei: Tasso és Vergilius” akitől egyébiránt a költői előadás egyes titkait is – a poétikai tudást – elsajátította. „Onnét veszi az anyagot, ahol találja, de azt a maga lelkén, a maga egyéniségén szűri keresztül. Amint Tasso kihasználta Vergiliust és Homerost, Homeros pedig a népköltészet gazdag kincse bányáját; akként Zrínyi is kiaknázta a korabeli krónikákat, történetírókat, s a nagy költőket: Tassót, Vergiliust, Homerost, de kiaknázta a korszak erkölcsi tartalmát, erkölcsi felfogását is” (Toncs 1906, 11). Ezért a *Szigeti veszedelem*, bár sokféle forrásból merített, egy nagy államférfi, egyszersmind nagy poéta lélek „kitűnő költői

alkotása”, s mint ilyen a magyar epikus kötészet egyedülálló remeke, melytől az önállóságot elvitatni nem lehet.

Amit joggal kifogásolhat a kiegyezés utáni korszak történelmi eseményei iránt érdeklődő utókor – ti. hogy amíg a századvég főgimnáziumainak tudós tanárai tanulmányaikkal és köteteikkel oly lelkesen elemezték és értelmezték a magyar nemzeti irodalomtörténet nagy alkotóit és korszakait, addig csak igazán kivételes esetekben fordultak a helyi (szabadkai), vagy regionális (Bács vármegyei) irodalom kérdéseire, korabeli íróik életművéhez, s talán még ennél is ritkábban vetették föl a helyi irodalom kialakulása és működése társadalmi-közéleti, politikai-szociális feltételeinek kérdését. Toncs Gusztáv is pályája során mindössze két esetben foglalkozott szabadkai művelődéstörténeti kérdésekkel.

1901-ben a szabadkai főgimnázium értesítőjében jelent meg *Dr. Zomborcsevics Vincze és könyvtára* című tanulmánya, melyben – ha nem is helyi irodalom történetének, de – a polgári irodalom kialakulásának társadalmi feltételei közül egy lényegeset, a könyvtár és a művelődés kérdését vetette föl. 1901. augusztus 27-én volt három esztendeje, hogy „Szabadka városának egyik előkelő és nagy műveltségű polgára, dr. Zomborcsevics Vincze, hivatására nézve orvos, a szabadkai közs. főgymnasium történetében maradandó emléket emelt magának az által, hogy körülbelül 2000 kötetre menő könyvtárát a szabadkai főgymnasiumnak adományozta, annak a gymnasiumnak, melynek (...) maga is növendéke volt” (Toncs 1901, 3). 1897. augusztus 27-én történt, hogy a pályája végéhez közeledő tudós orvos Schmausz Endrének, Szabadka és Baja főispánjának átadta azt az adománylevelet, mellyel könyvtárát a szabadkai főgimnáziumnak adományozta. A gyűjtemény latin és görög, latin, magyar német és francia nyelven írott munkából állt, és ezzel megalapozta a város később kialakított könyvtárát, amelynek ügyében rajta kívül a történetíró Iványi István tette a legtöbbet.

A polgári családból származó Zomborcsevics Vincze öccsével, Zomborcsevics Ferenc ügyvéddel együtt a reformkori országgyűlés idején csatlakozott a nemzeti érdekekért lelkesedő nemesi mozgalomhoz. A két ifjút a kor lázas izgalmi szinte magukkal ragadták, Előbb Széchenyi, majd Kossuth liberális eszméinek a szolgálatába szegődtek. Zomborcsevics Ferenc az 1839–1840 és az 1843–1844-es országgyűlések *szabadelvű tagja* volt, őt váltotta fel az 1847–1848-iki országgyűlésen Vincze, aki a levált szabadságharc után, az önkényuralom idején visszavonult, és kizárólag az orvosi praxisának élt. A kiegyezés után az alkotmányos rend helyreállítását követően 1871-ben Szabadkán az ő vezetésével alakult meg a Deák-párt helyi szervezete, döntő szerephez azonban nem jutott, mert „Szabadka közönsége, a három Mukits-testvér, Ernő, Aurél és János vezetése alatt a balközéphez, ennek a Deák-pártba való beolvadása után pedig a 48-as és a függetlenségi párthoz csatlakozott” (Toncs 1901, 7–8). Könyvtára gyarapítása érdekében Toldy (Schedel) Ferencsel évtizedeken át gazdag levelezést folytatott. Toncs Gusztáv a pályarajz után közölte *Dr. Zomborcsevics Vincze könyvtárának betűrendes névczímtárát* is (Toncs 1901, 14–56).

A Szabadka név magyarázata című, a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyvében megjelent írása valójában etimológiai tanulmány, melyben Iványi István *Szabadka szabad királyi város története* (1886) című munkája első kötetének általa tévesnek vélt tézisével szállt vitába. Iványi szerint „A Szabadka név tisztán magyar eredetű, amiből a helység első lakosságára is következtethetünk, és pedig oly helységet jelent, ahol szabadosok, ahol szabadalmazott jobbágyok laktak. Szabadka neve e szerint egyértelmű Szabadhely, Szabadszállás helységek nevével” (Iványi 1886, 5). Toncs Gusztáv a város monográfusának tekintélyével is szembeszegült, amikor több mint három évtized múltán, 1913-ban azt igyekezett bizonyítani, hogy Szabadka a *za-bat-ka* ósláv elemekből képződött, ami a táj dombháti jellegére utal. „A za-bad-ka jelentése – írta a tudós tanár – a kis hegygerinc, a kis dombhát mögé, illetve a kis dombhát mögötti vidék, s egy értelmű a zagorie, a zagorica (hegymögötti vidék, kishegymögi vidék) elnevezésekkel” (Toncs 1913, 11). Vélt igaza bizonyítására a földrajzi nevek etimológiájának számos példáját és az oklevelekben

előforduló, hasonló logikával megalkotott helynevek sorát idézte. Toncsnak ez volt az egyetlen írása, melyben a nyelvészet területére merészkedett.

Mint ahogyan a világirodalom vidékére is mindössze egyetlen kirándulást tett: a *Shakespeare drámai művészete* című dolgozata valójában a szabadkai Szabad Liceum közönsége előtt 1908. január 24-én és február 14-én tartott felolvasás kötetbe szerkesztett változata. A füzethez írt *Előszó*ban az előadó így mentegetőzött: ha az olvasók nem találnák meg e rideg szövegben azt, amit annak élő előadásakor oly kedvező fogadtatásban részesített, „ne feledjék, hogy a dolgozatom csak pillanatnyi szükségletet kielégítő ismertetésnek, és nem maradandó értékre számított irodalmi alkotásnak készült” (Toncs 1909, 5). Ám a befektetett fáradságnak megjön a jutalma, ha néhány hallgatójában fölkelte az érdeklődést a zseniális angol drámaíró művei iránt. Toncs valójában egy hosszabb Shakespeare korával és művészetével foglalkozó előadássorozat összefoglaló és lezáró epizódja volt. Ennek szellemében írta: „Shakespeare színművei emlékeztetnek az égi testekre. Egyformán csodások, egyformán titokzatosak. [...] Színműveiben a mélységes tudással megrajzolt alakok egész serege él. Az alakok is, a drámák is egy-egy kis világot alkotnak. A tragédiák, a vígjátékok, a regék, a történeti darabok pedig külön-külön csoportokban csillagrendszer, melyekben határozott nézőpontok nélkül tájékozódni nem lehet” (Toncs 1909, 7–8). Szerinte Shakespeare lelkét kell ismerni ahhoz, hogy drámaíró művészetének titkához közel kerüljön a néző, az olvasó. Erre tett ő kísérletet a lelkes szabadkai hallgatóság előtt. Ahhoz az eljáráshoz nyúlt, amelyet a magyar klasszikus iskola költőiről szóló tanulmányának bevezetőjében így fogalmazott meg: a költő lelkében leképeződő társadalmi valóság egyénileg hangszerelt változata megtalálható a remekművek mélyén is.

Dér Zoltán *A tudós tanár* című tanulmányában foglalkozott Toncs Gusztáv igen sokszínű és szerteágazó publicisztikájával is; az irodalomtörténész nem egyszer fejtette ki nézetét a civilizáció, a kultúra, a társadalomtudomány, a lélektan éppen aktuális kérdéséről. De forduljon az érdeklődése bármerre is, az irodalomhoz mindig visszatért: *Madách: Az ember tragédiája* című remek értekezése is a Bács megyei Napló 1923. január 28-i számában látott napvilágot. Dér szerint azonban Toncs Zrínyi Miklós, Mikes Kelemen, Kisfaludy Sándor, Vitkovics Mihály, Vörösmarty Mihály és Arany János írói-költői munkásságáról szóló tanulmányai mellett is főművének *A tudományok rendszere* című nagy munkáját szánta, ám ennek megmaradt töredékeit ő is csak kéziratból ismerhette meg (Dér 1975b, 66). Dér Zoltán mindemellett óvatos volt Toncs Gusztáv irodalomtörténeti munkásságának összefoglalásakor. Szerinte a szabadkai tudós tanár „a kiegyezés utáni magyar értelmiség védett világában nőtt föl, s amilyen őszintén hajlott minden érdemes reform támogatására, olyan kevésbé érezte a közelgő társadalmi, politikai kataklizmát, s így a radikális számvetés szükségét és az ilyen igényekkel való határozott szembefordulás kényszerét sem” (Dér 1975b, 92). Mivel kellett volna Toncs Gusztávnak szembefordulnia? Csak nem azzal a társadalom- és nemzetépítő törekvéssel, amely Deák Ferenc nagy tetteiben, a kiegyezés létrehozásában lelte meg történelmi alapjait, annak a meggyőződésnek minden lényeges elemét, hogy *a dualizmus a nemzeti lét tartós alapja lehet?* – melynek világában, ha a Széchenyi-tanítás szerint mindenki tisztességesen teszi a dolgát, Magyarország szép jövő elé néz. Ezt persze 1975-ben Szabadkán leírni fölöttébb aggályos lehetett.

Toncs Gusztáv azon nagyszerű századvégi tudósok sorába tartozott, akinek az egész irodalomtörténeti munkássága – tucatnyi kötete és tanulmánya – önmagában is csak töredék, tudósi életművének csak egy része, igazából a hivatásának élő tanár lehetett a maga korában tüneményes jelenség. A körültekintő, gondos pedagógusra vall, amit a diák Kosztolányi Dezső *Hitel, Világ és Stádium!* jellegű munkájáról írt pályamű-értékelésében: tanítványa „Széchenyi műveit nem annyira az eredeti művek olvasása, mint mások véleménye alapján ismerteti és a részletekben több helyt téved. Előadásában sem annyira tartalmasságra, mint könnyedségre és érzelmességre törekszik, kedveli a frázisokat, melyek olykor csinosak és

stilisztikai ügyességre vallanak. Egészében véve azonban a maga lábán igyekszik járni, s egy forráshoz sem ragaszkodik szorosan” (Toncs–Loósz 1981, 41). Méltán írta róla Dér Zoltán: Toncs Gusztáv „a tanári rend ékessége volt” (Dér 1975b, 126–127).

Kölcseytől Deák Ferencen át Ady Endréig

Loósz István, a példás filológus

Loósz István főgimnáziumi tanár pályája mindössze annyiban tér el az előd és pályatárs Jámbor Pálétól és Toncs Gusztávétól, hogy szabadkai születésű lévén – néhány lugosi gyakorlati évétől eltekintve – saját szülővárosában fejtette ki tudósi tevékenységét. Teljes szellemi erejével azt a várost szolgálta, amelytől ő maga is az életre szóló útravalót kapta – s ez tekinthető akár kegyelmi állapotnak is. Govorkovich János *Régi emberek a régi városból* című múltidéző írásában is úgy emlékezett rá, mint azon a tanulóársak egyikére, akikből az idők múltán „az őket tápláló gimnáziumban” lett tanár. Osztrogonácz János mellett – aki az 1894–1895. tanévtől lett a mennyiségtan, a rajzoló geometria és a természettan oktatója – ilyen volt Loósz István is (Govorkovich 1928, 20), aki a budapesti egyetemen 1893-ban magyar és latin „philológiából” szerzett középiskolai tanári oklevelet, ezzel a tudásával – és az *Egyetemi Lapok*ban 1889-ben megjelent *Reviczky Gyula emlékezete*, valamint az *Egyetemes Philologiai Közönyben* 1892-ben közölt *Csongor és Tünde* című tanulmányának kidolgozása során szerzett tudományos tapasztalataival tért haza szeretett városába, amely akkoriban érkezett a polgári fölemelkedés nagy korszakának küszöbére. A szikár Loósz István (Lányi 1936, 9) neve a magyar és a latin nyelv tanáraként az iskolai értesítő 1895–1896-ik kiadványában jelent meg először (Hicsik 2010, 77). Dér Zoltán már említett – a szabadkai tudós tanárokról írt – tanulmányában elfeledett filológusként tartja őt számon, aki a pozitivista történetírás híveként 1892–1906 között élte pályája legtermékenyebb, s az értékek szempontjából a legfontosabb korszakát. A pályatárs, Toncs Gusztáv láthatóan egy idő után nem elégedett meg a filológiai-irodalomtörténeti kutatásokkal és a magyar klasszikusok műveinek elemzésével, többre vágyott annál, mint amit Arany János *Török Bálintjának* forráselemzése, Zágonyi Miklós Kelemen pályarajza, vagy Széchenyi István reformkori szerepének és jelentőségének bemutatása kínált neki, a *Tanügyi Lapok* (1885) szerkesztésével és a szabadkai Felső Kereskedelmi Iskola létrehozásával (1909) a gyakorlati pedagógia irányában kereste az érvényesülési lehetőséget. „Loósz István, kevesebb lévén benne a közéleti nyugtalanság, huzamosan tudott időzni a filológia mezőnyén, s a szívós, áldozatos szorgalmat kívánó munka meg is teremtette a maga gyümölcseit” (Dér 1975c, 136). Dér Zoltán úgy vélte, életművéből a filológiai tanulmányok érnek a legtöbbet, némelyikük az idők múltán irodalomtörténetünk tudáskészletének a részévé vált. Annyi bizonyos: a precíz és kimerítő filológiai tényföltáró munkája után Loósz István képes volt eleven és dinamikus történelmi képet rajzolni a diákjai és az olvasói elé. Munkájához az első útmutatást gimnáziumi tanártársától, Toncs Gusztávától kapta.

A Toncs Gusztávval együtt írt, első közös munkájuk *Az V. osztály poetikai anyaga* 1896-ban a főgimnázium értesítőjében jelent meg, ezt követte egy évvel később a *Költői olvasmányok* című, elméleti bevezetéssel, rendszeres verstannal és magyarázatokkal ellátott románcok, balladák és lírai költemények gyűjteménye, amely 1897-ben Budapesten Lampel Róbert kiadónál jelent meg. A filológia tekintetében lényegesen több és gazdagabb a történelmi folyamatokat is föltáró, ugyancsak közösen írt *Szemelvények a magyar történetírókból és szónokokból* című, a gimnáziumok VII. osztályának szánt görögpótló tankönyvük. Évekkel korábban, 1904-ben Toncsnak már megjelent a *Szemelvények a magyar epikusokból és történetírókból* című, ugyancsak görögpótló tankönyve, érthető hát, hogy tapasztalata és tájékozottsága okán közös munkájukban is elsősorban az ő szempontjai és elképzelései érvényesültek. „Ezen tankönyvnek általános és részletes tervét én készítettem, én

válogattam ki a feldolgozott anyagot, s a történetírókról szóló részt én dolgoztam ki” – olvasható a kötet T. G.-vel jelzett előszavában – Loósz Istvánnak csak „a további részek kidolgozása” jutott, ami felettébb talányos megfogalmazásnak tűnik (Toncs–Loósz 1911, VII). Ebből eredően kettejük munkája nem is választható el egymástól.

Szándékuk volt a történeti és a szónoki szemelvények révén bemutatni a magyar alkotmányos élet fejlődését, a kiválasztott történeti olvasmányok révén pedig rámutatni a régi Magyarország maradandó történelmi vívmányaira, és az új Magyarország fölépítése szempontjából fontos nemzeti hagyományaink értékére. S végül – portréik és műveik révén – bemutatni azokat az államférfiakat, tudósokat és írókat, akiknek meghatározó szerepük volt a nemzet életének és sorsának alakításában. A bevezetés *A magyar történetírás a XVIII. század végéig* címmel hét korszakra bontva tekintette át a történetírásunk fejlődését: 1. *Latin krónikák* korában a magyar történetírás az ősi nemzeti hagyományok följegyzésével kezdődött, az első, az őskronika föltételezések szerint az 1150–1160 között keletkezett, de időközben elveszett *Nemzeti Krónika* lehetett, ennek följegyzéseire támaszkodtak a fennmaradt írások, a pozsonyi, a nagyváradi, a dubnici, a budai és a bécsi képes krónikák. A közös forrásra utalnak a legendák és a történetek hasonló leírásai. Ezeket követték a 2. *Humanista történetírók a XV–XVI. században*. Megjelenésük Mátyás reneszánsz korszakára esik, és elsősorban Galeotto és Bonfini krónikáit kell számon tartani. „Ez utóbbi műve a *Rerum Hungaricarum Decades*. Az ő hatása alatt dolgozott többek közt a következő század két jeles történetírója: Brutus Mihály és Istvánffy Miklós, a magyar Livius, a nádor és tudós, Pázmány Péter barátja. Más latin nyelvű történetírói voltak e korszaknak: Szamosközy István, Illésházy István, Szerémi György, Verancsics Antal, Brodarics István, Oláh Miklós” (Toncs–Loósz 1911, 5). A 3. *Magyar nyelvű történetírás a XVI. században* alakult ki, melynek alapja a reformáció megjelenése és a magyar nyelv tréhódítása volt. „E korszaknak értékes krónikái: Székely István *Világtörténete* (1559. Krakkó), Heltai Gáspár *Chronica az magyaroknak dolgairól* (1575); Zaynak dolgozata Lándorfejevár bukásáról, Bornemisszáé Buda elestéről, Mártomfy Imre följegyzései, s Mindszenti Gábor rövid emlékirata János királyról (Toncs–Loósz 1911, 6). 4. *Magyar nyelvű történetírás 1606-tól 1772-ig*, a fölvilágosodás koráig. A XVII. század a katolikus restauráció és a nemzeti fölszabadító harcok kora volt. A tanulmány írója szerint ekkor még a rendszeres történetírásnak nyoma alig található, az első „jelesebb kísérlet Szalárdi Jánosé, a *Siralmas magyar krónikának* kilenc könyvei (1662). [...] Pethő Gergely *Rövid magyar krónikája*, mely az eseményeket 1626-ig viszi, amelyet a következő korban Spangár András folytat, és Lisznyai Kovács Pál munkája, a *Magyarok chronicája* (1692) [mely] csekély értékű” (Toncs–Loósz 1911, 7). E krónikáknál fontosabbak a történeti naplók és emlékiratok, melyek nagyobb számban maradtak fenn: Rozsnyai Dávid konstantinápolyi török tolmács históriája (1593–1613), Hidvégi Mikó Ferenc krónikája (1521–1624), Kemény János önéletírása, Thököly Imre erdélyi fejedelem naplója és Zrínyi Miklós Mátyás király életéről készült *Elmélkedések* című munkája. Utánuk Bethlen Miklós, Cserei Mihály és Apor Péter alkotott maradandót. A török hódoltság fölszámolása után következett az 5. *Latin nyelvű történetírás a XVIII. század kezdetétől*. „A történetírás szellemben, irányban, nyelvben és módszerben megváltozott. A memoire irodalmat felváltotta az egész nemzet életét felölelő történetírás; szellemében felekezeti lett; nyelvében latin, később német; módszere a források tanulmánya és a tények vizsgálata” (Toncs–Loósz 1911, 10). A protestánsoknak ekkortájt igazán nagy és jelentős, európai színvonalon álló történetírójuk volt, Bél Mátyás, aki *Notitia Hungariae novae historico-geographica* című munkájában alkotott maradandót. A katolikusoknál elsősorban a jezsuita történetírók – Túróczy László és Timon Sándor emelkedtek ki – igazi nagy írójuk azonban Hevenesi Gábor volt, aki 200 kötetes kéziratmunkájával kora történetírásának legnagyobb művét alkotta meg. A példáján nőtt föl Pray György és Katona István, az utóbbi negyven kötetben írta meg Magyarország történetét. A XVIII. század végén, a XIX. század elején a fölvilágosodás

térnyerése nyomán alakult ki: 6. *Német nyelvű történetírás*, melynek reprezentáns alkotása Engel J. Keresztély *Geschichte Ungarns und seiner nebenländer*, és Fessler Aurél *Geschichte der Ungarn* című munkája. 7. *A magyar nyelvű történetírás a XVIII. század végétől kezdett kibontakozni*, Székér Joakhim *Magyarok eredete* (1791) című munkája ugyan még kompiláció, de Budai Ézsaiás *Magyarország históriája 1805–1812* című három kötetes műve már az „első tudományos becsű magyar történelemnek” tekinthető. Testvérbátyja Budai Ferenc *Magyarország polgári lexikona* (1804–1805), és Virág Benedek *Magyar Századok* címen közölt több kötetes munkája már a magyar történetírás pompás kibontakozását, igazi értékét képviseli. Virág alapozta meg egyébiránt Magyarországon a „hazafias történetírást”, noha Horvát István ősmagyar történeti és nyelvészeti munkáiban nyomban megjelent annak végletesen torz változata is (Toncs–Loósz 1911, 12). Ekkoriban a modern kor követelményeinek megfelelő, az adatok helyességének és igazságának a pontos megállapítására törekvő történelmi kritikának a nyoma még alig fedezhető fel, s ennek hiányában gróf Teleky László, Horváth Mihály és Szalay László még „a régi nyomon járva” írták meg terjedelmes történelmi munkáikat. Módszeresebb és alaposabb tényföltáró szándék érhető tetten az őket követő Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Szabó Károly, Pauler Gyula és Fraknoi Vilmos kitűnő történeti dolgozataiban. „Történetírásunk az utolsó két-három évtizedben módszer, felfogás, kritika s előadás tekintetében igen nagyot haladt, úgy hogy magyar történetírásunk a magyar tudomány legfejlettebb ágának tekinthető” – olvasható a kötet bevezetőjének záró soraiban, és ezzel a tankönyv eredeti szándékának megfelelően kikerekedett a magyar történetírás története (Toncs–Loósz 1911, 14).

A törvényhozás, az ország kormányzása és a megyei élet mindenkor lehetőséget adott a kiváló szónoki művészet érvényesülésének, ennek azonban a XVIII. század végéig, a magyar írásbeliség általános elterjedéséig alig maradt nyoma. Igazából a reformkor nemzeti föllelkesülése hozta meg, hogy előbb Széchenyi István, Kossuth Lajos, Kölcsey Ferenc, báró Wesselényi Miklós, majd Szemere Bertalan, Eötvös József és Deák Ferenc tollán megszülessenek a magyar szónoklat műfajának remekei, melyeket éppen hazafias tartalmuk okán lehetett és kellett a tanuló ifjúság kezébe adni. Toncs Gusztáv és Loósz István *Szemelvények a magyar történetírókból és szónokokból* című tankönyvével elsőként mutatta be a Bácskában a magyar polgári, oknyomozó történetírás kialakulásának történetét. Loósz István számára hasznosnak bizonyult az együttműködés, évtized múltán, amikor 1914-ben összeállította *Kölcsey Ferenc válogatott szónoki művei* című irodalmi segédkönyvét, bőségesen élt az itt megszerzett tapasztalataival.

A görögpótló tankönyvbe a magyar szónoklat történetének áttekintését követően Deák Ferencről az 1861. április 2-án és augusztus 8-án keletkezett, az 1861. február 26-án kiadott császári pátenstre adott válaszait, az első és második felirati javaslatát, és az 1865. április 9-én közölt *Húsvéti cikk*-ként elhíresült írását közölték. „A magyar történelem egyetlen olyan államiratot nem tud felmutatni – olvasható az első Deák-iratról – melyben a nemzet jogai oly világosan és minden kétséget kizáróan kifejezésre jutnának, mint e feliratban” (Toncs–Loósz 1911, 262). A második feliratban Deák az ősi magyar alkotmányos rend helyreállítását követelte, míg a húsvéti hírlapi cikke nyomán, a magyar föltételek felsorolását követően új lendületet vett a magyar országgyűlés jogainak törvényes helyreállítása. A kötetben Deák Ferenc történelmi szerepének bemutatását minden bizonnyal Loósz István vállalta, hiszen akkor már dolgozott az ugyancsak 1904-ben, a főgimnázium értesítőjében megjelent *Deák Ferenc emlékezete* című tanulmányán, melyben a nagy államférfi születésének századik évfordulóján méltatta annak a magyar történelemben, a modern Magyarország megteremtésében játszott szerepét. Elsősorban az ő körültekintő politikai ténykedésének köszönhető – írta Loósz István –, hogy valóra válhatott a nemzet legszebb álma: a szabadelvű alapon felépített alkotmányos rend. Ily módon a reformkor két nagy alakja, Széchenyi és Kossuth mellé – azok műveinek folytatásaként – szervesen illeszkedik az ő nemzetépítő,

közéleti tevékenysége. Széchenyi öntudatra ébresztette a nemzetét, megmutatta számára az anyagi és szellemi fölemelkedés szükségességét, ám amikor a békés polgári építkezés eredményeit a bécsi udvar önkénye fenyegette, Kossuth a politikai közdelem terére vitte a reformokat, s lelkes beszédeivel addig sarkallta a nemzetét, míg az föl nem lázadt alkotmányos jogainak és szabadságának megvédése érdekében. A vesztes szabadságharc, és az abszolutizmus évtizede után Deák Ferencet arra szemelte ki a történelem, hogy az ősi jogokból visszaszerezzen annyit, amennyivel „a nemzet állami önállóságát még a dualizmus keretében is érvényesítheti” (Loósz 1904b, 3).

Az 1859-es vesztes olasz-osztrák háború a dinasztia érdekeinek szellemében Ferenc Józsefet arra kényszerítette, hogy lépéseket tegyen a birodalom területén a parlamentáris kormányzás visszaállításának ügyében. Ezt jelentette be az 1860. október 20-án kiadott diploma, amely az osztrák örökös tartományok és Magyarország egy közös birodalmi tanácsban történő képviselőjét látta elő, ahol az államigazgatás valamennyi fontos ügyét az összbirodalom érdekei szerint fogják rendezni. Loósz István – kora történetíróival összhangban – úgy ítélte meg, hogy ez az új, voltaképpen kikényszerített alkotmány Magyarország bukását okozta volna, hiszen az új konstitúció megfosztotta volna a magyarságot önállóságától, fölszámolta volna a sok százados törvények által biztosított függetlenségét és alkotmányos jogait. Mi több: az októberi diploma javaslata a Pragmatica Sanctióval is ellenkezett, azzal az állami alapszerződéssel, mely az uralkodóház és a magyar nemzet viszonyát a történelmi jogok kölcsönös elismerésével állapította meg. Az 1861. április 2-ára összehívott magyar országgyűlés, amely az októberi diplomát volt hivatott megtárgyalni – amelytől sokan az uralkodóház és a nemzet közötti béke helyreállítását remélték –, az új alkotmányra tett javaslatot elutasította. A diplomának azonban fontos eredménye volt, hogy lehetővé tette a nemzet felszólalását, hogy alkalmat adott a nézetek megfogalmazására. Ezt követően az egyhangú és határozott politikai tiltakozás szinte pillanatok alatt mozgalommá terebélyesedett, melynek élére – gróf Teleky László tragikus halálát követően – Deák Ferenc állt, aki „hangsúlyozta, hogy a nemzet nem kívánt új jogokat, csak a régieknek, s a pragmatica sanctiónak megtartását, és nem mondhat le legfontosabb érdekeiről, s alaptörvényeinek eltörlésébe vagy megcsonkításába bele nem egyezik” (Loósz 1904b, 23). 1866-os königráti csata elvesztése és a háború – osztrák szempontból – tragikus kimenetele kellett ahhoz, hogy Deák bölcs előrelátása nyomán a Habsburg dinasztia és a nemzet között megtörténjen a kibékülés. Amíg Deák a kiegyezés előtt a nemzet jogaiért küzdött, azt követően az állam szabadelvű berendezésén fáradozott. Mindkettőre szükség volt Magyarország békés gyarapodásához.

1903-ban, Deák Ferenc centenáriumán harminchatodik évébe lépett a kiegyezés története, s a fejlődés oda vezetett, hogy a nemzeti szellem folyamatos fejlődése, „kiteljesedése” a korábban érvényes vívmányok meghaladását követelte. „Nem csak nemzeti érzésünk erősödött – fogalmazott az ünnephez méltó emelkedettséggel Loósz István, egyszersmind az Ausztria és Magyarország között éppen akkor kiteljesedő kvóta-vitára is utalva –, hanem anyagi és szellemi téren is odáig fejlődött, hogy merünk már a magunk lábán megállni, és olyan jogokat követelni, amelyekhez Isten és ember előtt jogunk van. Ne gondoljuk, hogy a nemzet Deák nagy szellemét sérti, ha az általa megjelölt minimális határokon túl akar lépni, mert hite szerint szabad fejlődésében akadályozza az. Ő, akinek egész pályája a nemzeti jogokért való küzdelem szakadatlan láncolatát mutatja, megállásra nem kárhóztatta nemzetét. Bölcs mérséklete csak az elhamarkodástól óvott; de a kicsinyhitű lemondás a jogos küzdelemben nem férközött az ő nagy lelkéhez. Boruljunk le nagy szellem előtt; az ő bölcsessége szállja meg a nemzet lelkét, ha a megpróbáltatás nehéz napjai virradnak ismét a magyarra!” – fejezte be az ünnepi méltatást Loósz István (Loósz 1904b, 26–27). S mert valóban nagy volt a tét, még hozzátette: „Most amidőn a nemzeti öntudat oly erősen küzd ismét alkotmányos jogainak érvényesítésén, jöjj Deák szelleme, erősíts meg

bennünket a hazaszeretben, hozz közénk boldog egyetértést, amely a nemzeti erőnek és nagyságnak egyetlen biztos alapja!” (Loósz 1904b, 4).

Loósz István tudós tanári és történetírói pályáján ez volt a leghatározottabb politikai állásfoglalás, a továbbiakban – 1904 után – jószerevével a magyar irodalom klasszikus értékeinek megmutatásával és értelmezésével szolgálta a szellemi szabadság ügyét. Ennek volt kitűnő példája első önálló munkája, az 1904-ben Budapesten a *Jeles írók iskolai tára* sorozat LXXIX. füzeteként megjelent *Szemelvények a kurucvilág költészetéből* című segédtankönyve, melynek bevezetőjében – a nemzeti szabadság kérdését aktualizálva – a kuruc mozgalmak történeti áttekintését és a kor műveltségi állapotának vázlatát adta, nem utolsó sorban a filológia akkori tekintélyeinek Zlinszky Aladárnak és Máthé Györgynek hasznos és értékes útmutatásai alapján (Loósz 1904a, 3).

A filológiai tudományos ténykedésének igazi remeke *Vörösmarty Mihály Zalán futása* című művének kivonatokkal kiegészített szemelvényes kiadása volt, mely 1906-ban Budapesten, a Révai-testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaságnál a Bán Aladár által szerkesztett *Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához* című sorozat részeként látott napvilágot, ott, ahol ekkortájt Toncs Gusztáv Gróf Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című bevezetővel ellátott szövegválogatása is megjelent. Három évtizeddel korábban, 1885-ben a szabadkai főgimnázium értesítőjében megjelent ugyan Toncs *Vörösmarty „Zalán futása” mese és szerkezeti szempontból* című terjedelmes tanulmánya – amelyet a helyi nyomdász, Bittermann József külön füzetben is közzétett – ám egyrészt az elmúlt harminc év, másrészt a műértelmezés terén jelentkező újabb középiskolai igények szükségessé tették Vörösmarty művének átfogóbb és körültekintőbb elemzését. Loósz István könyvében a keletkezéstörténet, a történelmi háttér és a költő alkotói nagyságának értelmezése is alaposabb és elmélyültebb a pályatársénál.

Könyvének *Eposzi tervek és kísérletek a honfoglalásról* című bevezetőjében kiemelte: tragikus történelmi korokban szinte természetes, hogy a politikusok, a történetírók és a költők visszatekintenek a dicsőséges múltba, és a nemzeti hagyományokból merítenek erőt koruk küzdelmeinek sikeres megvívásához. Ennek szükségét mindig akkor érezték igazán, amikor „komoly veszedelem fenyegette nemzetiségünket és alkotmányunkat”. A múltban megszépült nagyságából eredően a honfoglalás története kifejezetten vonzotta az érdeklődést, „ebből olvasták ki, hogy a magyar nemzetre még komoly történelmi hivatás vár” (Loósz 1906, 3). Aki a krónikákat olvasta, csodás színekben lelte meg a nemzet régi dicsőségéről szóló történeteket, a magyar irodalomból azonban a XIX. század elejéig hiányzott az a nemzeti eposz, amely majd méltó módon mutatja be a magyarság történelmi elhivatottságát, országteremtő nagyságát, hogy adott esetben a példa erejével a veszni tért erények megőrzésére mozgósítson. Loósz István tudni vélte, hogy Ráday Gedeon már 1787-ben foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Árpád tetteit hőskölteményben énekelje meg, de Bacsányi János, Virág Benedek és az idők során elfeledett Egyed Antal sem jutott tovább a szándéknál, Csokonai Vitéz Mihályt pedig korai halála gátolta meg, hogy „Homerós és Tasso szellemében hősi eposzt alkosson Árpádról és a magyarok bejövételéről”. Fábrián Gábor 1823-ban megkezdett honfoglalás eposzából is csak az első ének készült el, vele közel egyidőben Mátsár István Anonymus krónikáját szedte versbe. Terhes Sámuel *Árpádiásza* volt az első honfoglalási eposz, amely 1818-ban Sárospatakon nyomtatásban megjelent. A Kazinczy triászához tartozó Horvát István történész pázmándi Horváth Endrét *Árpádiásza* megírására sürgette, de mire az 1831-re elkészült vele, mások megelőzték őt. Vörösmarty Mihály házitanító korában Egyed Antal, Teslér László és Klivényi Jakab papbarátai bátorítására kezdett a témával foglalkozni, és 1823–1824-ben mindössze tizenegy hónap alatt készítette el művét, amely 1825-ben, Kisfaludy Károly metszetével a címloldán, csekély 88 előfizető bátorítása nyomán, könyv alakban is megjelent (Loósz 1906, 4).

A XIX. század húszas éveinek politikai mozgalmi nagy nemzeti átalakulás előkészítői voltak – emelte ki Loósz István tanulmányának *A korviszonyok hatása Zalán futására* című fejezetében. Bécs nyomására az országgyűlés szünetelt, amiben a magyar nemesség az alkotmány kijátszását vélte látni, emiatt az ország mindenütt forrongott az elégedetlenségtől. Komoly válság küszöbén állt az ország, hiszen „nemcsak alkotmánya forgott kockán, hanem veszendőben volt nemzeti fejlődésének minden föltétele”. Az 1790-ben megtartott országgyűlésen azonban a visszaállított alkotmány elcsendesítette a nemzeti fölháborodást, aminek nyomán a korábban tapasztalt lelkesedés helyébe a közöny és a megelégedettség lépett. Az elkövetkező két-három évtized során „a magyarság úgyszólván semmit sem tett nemzetisége biztosítására”. A főnemesség továbbra is idegen maradt nyelvében és szokásaiban, a köznemesség pedig megszerzett kiváltságait védte, a nemzet fölemelése érdekében komoly áldozatokra alig volt képes. „Ez a közöny, mely 1812–1823-ig tartott, közéletünkben nagyobb veszedelmet rejtett magában – írta Loósz István –, mint II. József elnémetesítő és központosító törekvései. A rendi kiváltságok védelmében merült ki az alkotmány biztosítása, amely, ha a nyílt erőszaknak útját állta is, éppen kapóra jött a bécsi kormánynak a reformtörekvések elhallgattatására, mert neki is érdekében volt Magyarországot minden szabadabb eszmeáramlattól távol tartani. Azon tizenkét év alatt, 1811-től fogva, mialatt nem volt országgyűlésünk, Bécsből rendeletekkel igazgattak bennünket” (Loósz 1906, 6). Ezt mindaddig egykedvűen tűrte az ország és a nemzet, míg az 1822-ben kiadott újoncozó és adófelemelő rendelet legalapvetőbb jogaiban nem támadta meg, nemcsak az alkotmányt, hanem a nemesi vagyon alapjait is. „A kárhozatos közönyéből felébredt nemzet” előbb a megyegyűléseken emelte föl a hangját és szervezte meg a heves ellenállást, azután pedig az országgyűlés összehívását követelte. Megkezdődött a heves küzdelem, melyben a nemzet „mindent kockára tett, hogy mindent megnyerjen”. Ekkor vette kezdetét a nemzeti megújítást előkészítő alkotmányos jogokért folytatott küzdelem, amely a patvarista Vörösmartyt Tolna megye alispáni hivatalában találta. Ahogyan életrajzírója látta: „A kétségbeesés és a remény között hánykodott, és a süllyedés e napjaiban egy szebb jövő után sóvárgott” (Loósz 1906, 6). Ekkor fogalmazódott meg benne egy olyan hőskölteménynek a terve, amelynek története a múltban játszódik, de határozottan a jelenhez szól; „a múlt dicsőségét zengi, de a maga korának süllyedésére figyelmezteti honfitársait. A honfoglalás nagy tettével akarja önérzetre ébreszteni nemzetét és példát akar állítani a csüggedők szeme elé, hogy az ősök nagy tettein lelkesülve vívják meg az elhatározó küzdelmet, ha nem akarják elveszteni magukat és a hazát. De midőn a jövő számára bátorít a múlttal, fájdalmas sóhaj fakad lelkéből a jelen láttára. Ilyen vegyes érzelmek között jött létre Zalán futása, amely hű visszhangja kora hangulatának” (Loósz 1906, 7). Loósz István minden részletében kidolgozott bevezetőjének negyedik, *Irodalmi hatások* című fejezetében jutott el oda, ahol mese-motívum vizsgálatával Toncs Gusztáv a maga dolgozatát kezdte, és ezt követően is szorosabban és mélyebben kötődik a történelmi meghatározottsághoz. Hosszan fejtegette: ahogyan politikai küzdelmei során a magyarság vezető elméi a kései korokban a múltból merítettek erőt, úgy irodalmunk is legtöbbször a múltban keres választ a nemzet életét és a sorsát meghatározó kérdésekre. Sorskérdéseire a nemzet a történelemtől várta a választ. Állami vezetőink és költőink a múlt ismeretéből tanulták meg, hogy „nemzetünk ereje a múltban és a hagyományokban van. Innen meríthetünk erőt alkotmányunk és nyelvünk védelmére, mert ezekben van az az igazi államalkotó erő, amely nélkül fennállásunk kétséges. Innen van az, hogy a XIX. században fellendült történelmi kutatások nemcsak történelmi tudásunkat mélyítették, hanem önérzetet öntöttek a nemzetbe a múlt dicsőségével, és fölébresztették a faji öntudatot” (Loósz 1906, 7). Vörösmarty ifjúkorában – a reformkor előtti évtizedekben – a nemzeti öntudat ébrentartására rendkívül nagy hatást gyakoroltak a történetírói munkák – közöttük is elsősorban Virág Benedek *Magyar századok* (1808 és 1811) című könyvei –, melyek már ekkor is a nemzeti lelkesedés forrásai voltak. A nagy költői példák nyomán a

szabadkai kiválóságok, Iványi István, Toncs Gusztáv és Loósz István hasonló lelkesedéssel fordulnak majd műveikben az elődök munkái felé.

Vörösmartyra nagy hatással voltak Horvát István őstörténeti „kutatásai” is, olyannyira, hogy – Loósz István véleménye szerint – az 1822-ben az Aurorában megjelent *Árpád Pannónia hegyén* című költőies történetének néhány vonása a *Zalán futásában* is fölfedezhető. Mint ahogy a nemzeti összefogásra is az egyik előtte járó költő műve, Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelme* szolgált példával. Ugyanakkor az eposzi sajátságok alkalmazását a hellén és a latin világ klasszikusaitól, Homerostól, Vergiliustól és Tassótól, a borongós hangulatot pedig Ossziántól tanulta. Döntő hatással azonban Aranyosrákosi Székely Sándor négy énekes eposza, a *Székelyek Erdélyben* (1823) című munkája volt az ifjú költőre. „E csekély értékű munkának irodalomtörténeti jelentősége abban van – mutatott rá a méltatója –, hogy tárgyát a mondák anyagából meríti, őstörténetünkben a hunokig megy vissza, és a magyar mythologia felhasználására ad példát költőink által eddig használt antik mythologia és keresztény csodásság helyett.” Amikor a költők egész serege kereste a magyar nemzeti eposz megteremtésének a módját, Székely Sándor kis eposzával egyszerre megadja a feleletet. „Vörösmarty költői lelke megértette az intést, hogy nem múltunk történeti korszakaiból kell meríteni a nemzeti eposz tárgyát, hanem az őstörténetből, mint Székely tette” (Loósz 1906, 8).

Magának a műnek, a *Zalán futásának* méltatása során Loósz István nem tért el lényegesen a Toncs Gusztáv elemzésében korábban már föltárt meglátásoktól: Vörösmarty a magyar ősmundakörből merítette a témáját, annak egyik fontos részletét, az alpári győzelmet dolgozza fel. Sokat merített Béla király Névtelen jegyzőjének krónikájából, a *Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről* című műből, mindenek előtt annak XIV., XVI., XXX., XXXVIII. és XXXIX. fejezetéből. Loósz is úgy vélte, hogy az eposz sarkalatos hibája a szerkezetében van, amire némi mentséget szolgál a mondai anyag soványsága. A szilárdan felépített meseanyag hiánya okozza azután azt, hogy a mellékesemények és epizódok nem nőhettek ki okszerűen egymásból, ehelyett inkább csak egymás mellé illeszkednek. Így történhetett meg, hogy a *Zalán futásának* „minden részlete magában véve sikerültebb, mint az egész mű. [...] Az eposz történetének ideje aránytalanul rövid az események gazdagságához és fontosságához képest. Az események illetően egymásra torlódása [...] zavarossá és túlterhelte teszi a mesét” (Loósz 1906, 17). A felsorolt hibái ellenére is Vörösmarty eposza teljes – és a maga kora számára hiteles – világképet ad arról a korról, honnan a tárgyát merítette: Árpád és a honfoglalók serege az ősmagyar világnak azt a képét elevenítették meg, amely lelkesedéssel töltötte el az olvasóit. A fiatal írók, akiknek vezére ekkor már Kisfaludy Károly volt, ünnepelték a pályatársat, még Toldy Ferenc is elismeréssel szólt róla, csak Kazinczy és szűkebb köre maradt tartózkodó és visszafogott, „Vörösmarty eposzáinak romantikus világa őt, a klasszicizmus eszményi hívét nem hódította meg, mert új volt a hang, szokatlan és merész a nyelv, mely Vörösmarty lantján megcsendült” (Loósz 1906, 23). Ugyanakkor Széchenyi István – aki a saját törekvéseit vélte látni benne – örömmel olvasta a művet. Talán fölismerete, hogy a *Zalán futása* költői kifejezése volt az 1825. évi országgyűlés fölfokozott hangulatának.

Vörösmarty Horvát István újabb biztatására a *Magyarvár* című munkájában szerette volna megírni a magyarság ázsiai korának hőskölteményét, melynek egyik epizódja lett volna a *Rom* – tervét azonban nem valósította meg. Ugyancsak a lelkesen megidézett őskor mondavilágában játszódik a *Tündérvölgy* és a töredékben maradt *Délsziget* is. Ezt követően azonban „a mondák bizonytalan talajáról és a képzelet ezen fantasztikus világából a *Cserhalommal* és az *Egerrel* a nemzeti történet biztosabb útjára tér, hogy a *Két szomszédvárral*, a legjobb kis eposzával 1831-ben búcsút mondjon az eposzírásnak, mert kezdte érezni, hogy az eposz kora lassankint lejár”. A *Zalán futásának* irodalomtörténeti jelentősége óriási, megalkotásával Vörösmarty vitte teljes diadalra „a regényes nemzeti irányt”, és ezzel ő lett a magyar reformkor eszméinek és vágyainak igazi költője.

megszólaltatója. Mindemellett „a magyar költői nyelvnek oly sok ismeretlen báját és erejét ő hozta napfényre” (Loósz 1906, 24).

1914-ben a kötelező házi olvasmányok magyarázataként a Madzsar Gusztáv szerkesztette *Irodalmi segédkönyvek* sorozat XVII. köteteként jelent meg Loósz István *Kölcsey Ferenc válogatott szónoki művei*, melyben a költő *Védelem P. J. számára*, *Magyar játékszín*, *A magyar nyelv ügyében*, *A lengyelek ügyében I–II.*, *Emlékbeszéd Berzsényi Dániel felett* és *Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett* című műveit gyűjtötte egybe. A gimnáziumok V. osztályának szánt könyvsorozatban előtte olyan művek jelentek meg, mint *Pázmány Péter négy prédikációja* (Werner Adolf magyarázatával), *Mikes Kelemen: Törökországi levelek* (Jankovics Ferenc magyarázatával), *B. Eötvös József válogatott szónoki művei* (Kardeván Károly magyarázatával), *Kisfaludy Károly vig elbeszélései* (Ágner Lajos magyarázatával), *Petőfi Sándor hazafias költeményei* (Mátray Ferenc magyarázatával), *Gyulai Pál emlékbeszédek és Gyulai Pál elbeszélések* (mindkettő a sorozatszerkesztő, Madzsar Gusztáv magyarázatával), *Jókai [Mór]: Az új földesúr* (Abbafy Béla magyarázatával) és végül *Arany János: Toldi szerelme* (Tettamanti Béla magyarázatával). A kötethez fűzött magyarázatok hét, előre megadott szempont alapján készültek, ezekhez a szerzők az esetek túlnyomó többségében fegyelmezetten tartották magukat.

Loósz István *Néhány szó Kölcseyről* című életrajzi vázlatában elsősorban Kazinczy Ferenc és íróársai hatását emelte ki, hangsúlyozva: Kazinczytól tanulta meg a görög és német klasszikus szellem, különösen Goethe rajongó tiszteletét. Ekkor teljesedett ki nyelvújító mozgalma, amelyhez Kölcsey lelkesen csatlakozott. Kazinczy védelmében Szemere Pállal együtt írták meg a *Felelet a mondolatra* című dolgozatot, amely gúnyirat egy csapásra ismertté tette Kölcsey nevét. Nem úgy a Berzsényi-kritikája mely általános nemtetszést váltott ki és Berzsényi pályáját is kettétörte. Kivette részét a Tudományos Akadémia munkájából is, Kazinczy és Berzsényi fölött mondott emlékbeszédeivel pedig ő lett „a magyar akadémiai szónoklat megeremtője” (Loósz 1914a, 5–6). Szó- és tárgymagyarázatainak sorában Pázmány Pétert, Széchenyi Istvánt, Virág Benedeket, Id. Wesselényi Miklóst és gróf Zrínyi Miklóst rövid életrajzban mutatta be, majd a növendékek számára ismeretlen szavak – táblabíró, úrbárium, zsellér – magyarázatát adta. Tanulmánya befejező részében *Erkölcsei tanulságok* címmel Kölcsey korának hazafias szellemét és az emberi és állampolgári jogok tiszteletét példaként állította a XX. század elé, kiemelve: Kölcsey Ferenc idejében „erkölcsi elvül minden nemesen gondolkodó ember előtt ott lebeg: *szeresd a hazádat és embertársaidat*; az emberi jogokban mindenkit egyformán kell részesíteni; segíts a szerencsétleneken és elnyomottakon; tartsd tiszteletben mások vallási és politikai meggyőződését”. Kölcsey nagyságát mutatja, hogy élete és pályája a legteljesebb összhangban volt azokkal az erkölcsi elvekkel, melyeket maga is hirdetett. „Az egyéni és nemzeti szabadságért rajongott. A nemzeti múltat és a hagyományokat tisztelte és kegyelettel gondolt az ősök érényeire, mert ezekben nagy erkölcsi tőkét látott. Az irodalomban és a művészetekben erkölcsi érényeket keresett, s ezeket igyekezett megközelíteni a maga műveiben is” (Loósz 1914a, 37–38). Tanulmányának befejező soraiban ódai magaslatozatra emelkedve az ó-klasszikus gondolatot idézte: a szabadságért és a hazáért meghalni dicsőség. 1914-ben különös üzenetként hatott a szabadkai főgimnáziumi tanár hallgatóinak szánt üzenete: „Más nemzetek szabadságát csak az tudja megbecsülni, ki a magáét félti. A nemzeteknek is egymás sorsa iránt részvétellel kell lenni. [...] Nyelvében él a nemzet, ezért annak érvényesülnie kell a magán- és közélet minden ágában. [...] Nagyjaink emlékét kegyelettel kell szívünkben hordoznunk. Az igazi költő nemzete nagyságán dolgozik. A becsülettel megfutott életpálya sikereiben leli jutalmát” (Loósz 1914a, 38–39). E szólamok azonban ekkor már Loósz István elbizonytalanodásáról árulkodnak. Mintha Vörösmarty nemzeti eposzának lelkes híve az évek múlásával egyre kevésbé bízott volna a klasszikus

gondolatok léleképítő és szellemformáló erejében, mintha azok csak kellő aktualizálással váltak volna érvényes üzenetté.

Hogy Loósz István 1914-ben mennyire hitt a Kölcsey-tanulmánya záró soraiban megfogalmazott erkölcsnemesítő célokban és közösségnevelő szólamokban, az erősen kétséges. Az akkor megjelent *Ady Endre lírája tükrében* című füzetében már úgy látta, a maga – és Ady Endre – korában az irodalom, és benne a líra már nem megbékítő tanítás, legfeljebb példa, amely körül szükségszerű, hogy viták kerekedjenek. A klasszikus koroktól eltérően a XX. század elején a költői megnyilatkozás világnézeti összecsapások lehetőségét jelentette, olyan küzdelmek színterévé vált, melyekben „az egyéni hiúság, vagy az önzés vívják érdekharcaikat. Az ilyen harc nyomán csak gyűlölködés terem. De akár elvek, akár egyéni érdekek mérkőznek egymással, az elfogultság, az érdekelt felek ítéletét bizonyos mértékben mindig meghamisítják” (Loósz 1914b, 3–4). Maga Loósz is látta, hogy az időközben fölforrósodott irodalmi életen belül Ady Endre lírájának értékelése és méltatása különös indulatokat kavarhat, a szenvedélyek áradása óvatosságra intette őt, s a legfegyelmettebb tárgyilagosságot magára nézve is kötelezőnek érezte. Tisztán látta, hogy éppen azért, mert a költői pálya még nem befejezett, fölötte ítélezni lehetetlenség, véleményt mondani róla csak indulatoktól mentesen, a lehető legteljesebb tényisztelettel lehetséges. A „komoly irodalmi kritikának nemcsak az a tiszte, hogy végleges megállapításokat adjon, hanem hogy az irodalmi ízlést is irányítsa”, ha ezt nem teszi, prédája lesz az elfogult pártoskodásnak, és ezzel távol kerül a művészi elhivatottság lényegének föltárásától. „Talán egyetlen íróról sincs annyira ellentmondó vélemény a köztudatban, mint Ady Endréről, mert vagy ámulatba ejtő magasztalásokat hallani róla, vagy pedig csúfondáros megjegyzésekkel igyekeznek pellengére állítani egész költészetét. Mind a két véglet túlló a célon, mert egyik sem indokolja meg igazán, hogy mire építi ítéletét” (Loósz 1914b, 4–5). Rajongói, akik magasztos dicséretekkel halmozzák el költészetét, a reklám és nem a kritika eszközeivel dolgoznak. Ellenségei pedig a legtöbbször „ferde világításban” mutatják be őt, és elhallgatják erényeit. Ady lírájának legelfogadhatóbb megközelítési módja tehát, ha elemzője kísérletet tesz egész költészete gondolatvilágának tényszerű föltárására, ha versei révén megmutatja a költői lélek valódi mélységeit.

Loósz István számára az igazi kérdés: a maga korában Ady mennyiben folytatója a magyar irodalom hagyományainak, és minő újításokkal gazdagította azt? A XIX. század második felének irodalmi hagyományvilága Petőfi népies romantikájától Arany nemzeti klasszicizmusáig terjedt, ám ezeket a dimenziókat időközben a társadalmi megrázkódtatások nyomán támadt új életérzések darabokra törték. „A nemzeti élet nagy kérdéseinek révbejutása után, vagy a nemzeti érzés lanygulásával a közösséget érdeklő kérdésekről a figyelem rendesen az egyén felé fordul – írta Loósz István. – Mindenkinek a maga énje, és ennek kis világa lesz érdeklődésének középpontja.” A magyar lírában – Arany szellemének reakciójaként – Vajda János és Reviczky Gyula költészetében jelentkezik először a maga kedve szerint érvényesülni nem tudó egyéniség kegyetlen módon föltárukozó küzdelme, ezért „az egyéniség túltengésének” tekintetében ők a modern magyar líra és egyben Ady Endre legközvetlenebb elődei. „Költészetük tiltakozás minden irodalmi tekintély és hagyomány ellen. Szerintük a lángelme önmagának szab törvényt, és teremtő munkájában semmi sem korlátozhatja” (Loósz 1914b, 8).

Loósz azonban azt is világosan fölismerte, hogy nemcsak az elődöktől átvett – vagy megtagadott – szellemi örökség határozza meg egy költő lírájának jegyeit, hanem legalább ilyen mértékben az is, hogy a nemzeti életének mely eseményei befolyásolják sorsa alakulását. Ady költészetét éppen a „nemzetiség és fajszeretet” vonatkozásában érte a legtöbb vád. Olykor gögös kozmopolitizmussal vádolták, ki lenézett és megvetett mindent, ami magyar földön született, máskor viszont hangosan kérkedett magyarságával, s arról panaszkodott, hogy megéléséhez számára a magyar glóbusz már túl szűknek bizonyult.

Élvezte vajúdó kora lelki és társadalmi csatáit, mert a magyar faj újjászületésében reménykedett, gyűlölte a Tisza István képviselte „rendet” és „nemzeti fegyelmet”, miközben a Galilei kör hirdette korlátlan egyéni szabadság eszméjéért lelkesedett. Loósz István meglátása szerint Ady a magyar történelemben azokat az alakokat kedvelte, akiket a maguk kora félreismert, nem értett meg: s ha támaszt keresett a meg-nem-értettségében, Bolyai Jánost, Apácai Csere Jánost, Ilosvai Selymes Pétert, a bujdosó kurucokat – közülük sem a lázadás nagyjait, hanem a bujdosó bocskoros kisnemeseiket – tekintette sorstársainak. És mert az emléküknék szentelt versek is többnyire szociálisan telítettek, különös, sajátos tragédia, hogy a végén minden találkozásból csak keserűség fakad. Ady úgy szeret magyarságával kérkedni, hogy közben faját kegyetlenül ostorozza. Ebből ellensége arra következtetnek, hogy magát tartja a legkiválóbb magyarnak (Loósz 1914b, 20–21). Ebben nem volt elődök nélküli, hiszen volt-e a magyar nemzetnek Széchenyi Istvánnál és Eötvös Józsefnél elszántabb ostorozója? Azonban „az ő nemzeti érzésükből fakadó satírójuk mögül nem saját énjük tolakodott előtérbe, hanem a közérdek. És náluk a javító program és célzat felől sem marad kétsége senkinek; Adynál azonban a világos cél csak a rombolás útját jelöli meg, de hogy mit kell a romokon építeni, afelől teljes bizonytalanságban hágy” (Loósz 1914b, 21). Ady magyarságélményének a leírásakor a szabadkai tudós tanár Horváth Jánosnak, a költő „élesszemű vizsgálójának” *Ady s a legújabb magyar líra* című tanulmányának nyomdokain járt, de gyakran hivatkozott Kéri Pál *Ady Endre szociális gyökerei* című munkájára is. A pusztuló magyar középosztály történelmi szerepének leírásakor azonban már a maga bátor meglátását követte. „Az ő szociális világfelfogásának gyökere – írta meglepően tiszta történelmi meglátása nyomán Loósz István – voltaképpen a züllésnek indult birtokos magyar középosztály elégedetlenségének talajából ered. Ennek az osztálynak tehetetlensége és pusztulása fáj neki, amelyhez önmagát is odatartozónak tekinti. [...] A maga szűkös körében élő középneemességet egymásra utalt tétlen eszem-iszom élet és összerokonosodása nemcsak testileg, és lelkileg elernyesztették, de kiöltek belőle minden nemesebb ambíciót is, amely minden egyéni és társalmi haladásnak erjesztő kovásza. Így pusztult, szegényedett és degenerálódott középneemességünk és vele együtt nemzeti közéletünk, melynek kelevényeit napról-napra látjuk felfakadni. Ady is ennek a beteg középosztálynak terméke, telve bűneivel és elkorcsosult erényeivel, amit azonban a nyugati kultúra és eszmeáramlatok szele öntudatra keltett; de a nagyot akarni vágyás mellé nem adta meg neki a sors a reformátori tetterőt. A teremtés helyett ezért megeleégszik a hagyományok rombolásával, amelynek nem a szeretet az evangéliuma, hanem az elkeseredés. Sem magát, sem faját nem tudja becsülni” (Loósz 1914b, 23–24). Loósz „korioláni gögnek” (lenéző megvetésnek) nevezte azt az érzést, amelyet eszméinek meg nem értése vagy félreértése ébresztett a költőben.

Menekülve a „magyar ugartól”, ideig-óráig a francia dekadensek társaságában Paul Verlain és Baudelaire vonzásában lelt némi menedékre; szertelenséget kereső életmódja, gyöngé akarateréje, és a nyomában föllobbant „ösztoniség tudatos megnyilatkozása” számos közös vonásukra utalt. Loósz István úgy látta, Ady szerelmi lírája, az ekkoriban született Léda-versek ciklusa – „az érzéki szerelem” versei – is e beteges érzékiség hajtásai. A szimbolizmusának forrásait, „babona-teremtő tehetségét” pedig kora legfrissebb tudományos fölismerései, Max Schlesinger *Geschichte des Symbols* című könyve (Berlin, 1912) és Marót Károly *A szimbólum történetéhez* című tanulmánya (Huszadik Század, 1913) alapján elemezte. Meglátása szerint a ki nem épített szimbólumok teszik sokszor Ady egyik másik versét homályossá, s erre példaként *A fekete zongora* című költeményét hozta fel. „Bizonyos lelki perverzításra vall, hogy olykor a hátborzongató tárgyakat szinte hajszolni látszik, mintha a félelem gyönyörűséget okozna neki. Különösen szeret kacérkodni a halállal és a temetővel” (Loósz 1914b, 56–57). Ady igazi múzsája a halál – vont le a lelki diszpozíciókból eredő következtetéseit, s ezzel máris Schopenhauer akarat-értelmezésének, a múlandóság legyőzési vágyának a közelébe került. Adynál a halál nem a testi lét megsemmisülése, hanem rejtelmes

hatalmak gondoskodása a tehetetlen, életnek kiszolgáltatott, magányos emberről. „Az életben és a természetben is csak az kedves neki, ami a halálra emlékezteti, azért mondja magát a halál rokonának. [...] Szereti a hervadást, a tűnő szerelmet, a szomorú órák intó hívását, a dércsípte mezőt, a fáradt lemondást, a csalódottat és bukót, mert mindezek a nagy és szent halál játszi másai” (Loósz 1914b, 65–66). *A menekülő élet* és *A magunk szerelme* című kötetiben azonban már a megnyugvás, az elcsendesülő lázadások fegyelmezettebb líráját hozták. „Amiként a pihenő vagy kialakuló tűzhányó közelében sarjadni kezdő, buja növényi élet lelket felemelő és megbékítő zöldjével csalogatja az éppen hozzá közelítőt, épp oly jól esik a haragod, romboló és önmagát emésztő Adyt is végre megnyugodtnak és derűsnek látni” – írta kései költészetének elemzője (Loósz 1914b, 79). Ezt követően az életimádat és a halálkultusz kettősségének fölfejtéséhez még némi Nietzsche-vonatkozásokat is megidézett, és az extázis és a mámor igénylésében „dionysosi illúziót” látva, Ady esetében újra az élet szenvedélyes szeretetéről beszélt. Majd tanulmánya végén így foglalta össze költészetének és költői magatartásának lényegét: „A nemzeti hagyományok kultuszának rombolásáért mondhatjuk őt fanatikus újítónak, vagy vádolhatjuk őt a maga fajtáját lenéző világpolgársággal, szentnek tartott erkölcsi érveket lebecsülő elvakult szabadgondolkozónak, aki túlteszi magát az erkölcs válságán, de költői tehetségének nagyságát és sok tekintetben mutatkozó eredetiségét senki sem vonhatja kétségbe” (Loósz 1914b, 92).

Loósz István 1914-ben megjelent *Ady Endre lírája tükrében* című írását Bori Imre Szenteleky Kornél *Színek és szenvedések* című Pechán-tanulmányával (1923) és a *Törekvések és irányok a modern művészetben* (1924) című írásával, Farkas Geiza *Mi tetszik és mi nem?* (1927), Csányi Endre *Baudelaire élete és költészete* (1928) című munkáival, és Kázmér Ernő impresszionista kritikáival együtt irodalmi-esztétikai gondolkodásunk alapvető művének tekintette, olyan írásnak, mely a művészi szenzibilitás tekintetében a később konstituálódó jugoszláviai magyar irodalom egyik meghatározó forrásműve. Valamennyi tanulmány úttörő vállalkozásnak tekinthető, s „az övék az érdem, hogy mertek és tudtak reagálni olyan irodalmi jelenségekre, amelyekkel szemben még nem alakultak ki konstans vélemények és nyilatkozatok, amikor az értékrend még mozgásban volt” – írta Bori 1972-ben megjelent *Esztétikai gondolkodásunk történetéből* című tanulmányában (Bori 1973, 9). Loósz István érdemének tekintette, hogy a világháború kitöréséig Horváth János *Ady s a legújabb magyar lyra* című 1909-ben kiadott – kétségtelenül úttörő jellegű – könyve után másodikként vállalkozott a még korántsem lezárt életmű értékelésére. Előtte mindössze Ignótus egy 1906-os írása, egy-egy Hatvány Lajos, Lukács György és Bölöni György tollán született méltatás, valamint Balázs Béla 1913-as kritikája jelzi a reflexiók sorát. Loósz István szemlélete kétségtelenül konzervatív, a népnemzeti iskola esztétikai kánonja alapján tett kísérletet Ady költészetének értelmezésére, s líráját – Horváth Jánoshoz hasonlóan – ő is Arany Jánossal, a „művészi öntudatra emelkedett nemzeti költészettel” állította szembe. Ady lázadásában az új és modern életérzés irodalmi megjelenését konstataálta. „A gondolkodás bátorságát – írta Bori Imre – és a szenzibilitást nyilvánvalóan nehéz lenne elvitatni Loósz Istvántól, aki esztétikai kultúránk történetének egyik fontos mozzanatát teremtette meg Ady Endréről írott könyvével” (Bori 1973, 14).

Kiss Ferenc budapesti irodalomtörténész azonban Loósz István Ady-tanulmányát méltatlannak tartotta arra, hogy a jugoszláviai magyar irodalom esztétikai forrásműveként kezeljék, hiszen az a tény, hogy megjelenésekor (1914-ben) második volt az Adyról írottak sorában, önmagában nem elegendő ahhoz, hogy az esztétikai gondolkodás alapművének tekintsék. Szerinte Loósz könyve nem képvisel olyan értéket, amelyet Bori neki tulajdonít. „Ami gondolati vívmánya volna, annak előzményei az Ady-irodalom korábbi termésében, ha nem könyv alakban is, de sorra fellelhetők.” Mindamelllett a könyvön „végig érezhető a tudományos biztonság hiánya. S ez bizony másodrangúvá degradálja az objektivitás szándékát, melyre vidéki tanárok távol az irodalom igazi frontjaitól Debrecenben is, Szegeden

is, máshol is hajlottak. Ennek jelentőségét kár lenne túlbecsülni.” Méltatlannak tartotta tehát, hogy Bori a szabadkai tudós tanárt Péterfy, Riedl, Babits és Juhász Gyula nevével jelzett tanár-nemzedék tagjává avatja, holott a korszerű gondolkodás tekintetében messze elmaradt a felsoroltak mögött. Loósz István – tanártársával Toncs Gusztávval együtt – Gyulaihoz, Beöthyhez és Négyesy Lászlóhoz hasonlóan a pozitivista irodalomtörténeti iskola liberális követője volt ugyan, de egész szemlélete „a Nyugaton inneni tudományosságba gyökerezett” (Kiss 1994a, 95). Kiss Ferenc szerint Loósz Ady-könyve bármely vidéki „tanáregyesület kebelében megszülethetett volna”, ebből eredően nem méltó arra, hogy bármilyen tekintetben alapműnek tekintsék. Vagy ha mégis annak tekintik, akkor fennáll annak veszélye, hogy az elnőző magatartás az élő irodalom tekintetében is „szentesítene egy alacsonyabb különmértéket” (Kiss 1994a, 96).

Ettől kezdve viszont már nem Loósz Istvánról és Ady lírájának szentelt könyvéről, sokkal inkább a hagyomány lényegének értelmezéséről folyt a vita. *Még egyszer a mértékről és a hagyományról* című viszontválaszában Bori Imre indulatosan fogalmazott, úgy vélte, „Kiss Ferenc egyetlen célja a jugoszláviai magyar irodalom diszkreditálása, a hagyományfeltáró munka nevetségessé tétele, akár a tények elferdítése árán is. [...] Tanulmánya bevezető részében olyan törekvéseket tulajdonít a jugoszláviai magyar hagyomány-kutatásnak, amelyeket az sohasem vallott: nem »vajdaságiasításról« van szó, mint Kiss Ferenc állítja, hanem a jugoszláviai magyar irodalom előtörténetének földéítéséről” (Bori 1972, 1540–1541). A budapesti irodalomtörténész azonban továbbra is hangsúlyozta, hogy határozott kétségei vannak a Bori vezette „vajdasági” hagyománytudatosítás szándéka és indokoltsága láttán – az akkor született *Válasz Bori Imrének* című írása azonban csak huszonkét évvel később, az 1994-ben Debrecenben megjelent *És Szabadka...* című könyvében látott napvilágot. Ebben leszögezte, hogy Loósz István könyveinek újraolvasása után is fönntartja korábbi véleményét. Úgy látta, hogy a tudós tanár legértékesebb munkáit Kemény Zsigmond regényeinek forrásairól írta, s ekkor azt is bebizonyította, hogy a pozitívizmus gépies anyag-feltárásnak a mestere, de „legkevésbé ahhoz értett, legkevésbé arra alkalmas, amire Bori Loószot kiszemelte, az *esztétikai gondolkodás* reprezentálására. Arról is megbizonyosodtam ismét, hogy módszert az Egyetemes Philológiai Közöny szerzőitől tanult, eszmei szálak pedig Gyulaihoz, Beöthyhez, Thaly Kálmánhoz s a kor *konzervatív-liberális, népi-nemzeti szellemű tankönyvírói*hoz kötődtek. [...] Ady-füzete sem egy kitörés, hanem egy eltévelyedés dokumentuma, s szakmailag is hanyatlás a filológiai teljesítményéhez képest” (Kiss 1994b, 104). Loósz Istvánnak, a *Bácskai Hírlap* 1916. augusztus 11-én megjelent írása alapján pedig arra a következtetésre jutott, hogy Szabadkán Loósz volt a Gyóni-kultusz ápolója, ami irodalomszemléletéről és értékrendjéről is sokat elárul. Kiss Ferenc szerint ezért nem értette, sok helyen pedig kínosan félreértette Adyt.

A vita azonban ezen a ponton már messze túlmutatott Loósz István személyén és irodalmi munkásságán; a merőben ellentétes nézetek – melyek érvrendszere magán viselte a kor megannyi ideológiai meghatározottságát – a hagyomány-teremtés és hagyomány-értelmezés körül csaptak össze, s azzal, hogy a magyar irodalom egyetemessége és tagoltsága a régiók jelentőségének meghatározása és hangsúlyozása nélkül került terítékre, eleve történelmietlenné vált. Mert meddő akadémizmusnak bizonyult afölött vitázni, hogy a helyi hagyományok irányadó értéként történő elfogadása valóban az alacsonyabb kritériumoknak tett engedmények alapján történik-e, ami azután, a maga igazolása céljából alapvetően értéktelen örökséget is mértéknek tekint, vagy tekinthet.

Loósz István jelentőségének megítélésekor Bori Imrénél és Kiss Ferencnél visszafogottabb volt Dér Zoltán, aki *Egy elfeledett filológus* című tanulmányában úgy vélte, Loósz tudósként mindent megtett, amit Gyulai Pál és Péterfy Jenő korában megtehetett, példás követője volt a pozitivista irodalomtörténet-írás korabeli iskolájának, és feltétlenül frissebb történeti-politikai érzékenység kellett volna ahhoz, hogy kánon határain túllépjen.

„Szorgalmához, tudói tisztességéhez nem társult egy dinamikusabb, korszerűbb szemlélet új szempontokat mozgósító fogékonyság” – állapította meg Dér (Dér 1975c, 149). Mint a tudományos műhelyek – az EPhK, az ItK és az It – munkatársa tankönyvíróként is a magyar irodalomtörténet nemesen konzervatív-liberális vonalához kötődött, s amit megalkotott, abban korának legtisztább gondolkodójaként ismerheti meg a kései utókor. A Bácska és a Bánság tudós tanárainak sorában is kimagasló egyéniség volt.

Kitekintés a „művelt nemzetek” irodalmára

Petényi István és Gaál Ferenc

Az 1891–1892. tanévben szerepelt először Petényi István a magyar, német és latin nyelvet oktató, valamint a szépírást tanító, kiegészítő tanár neve a szabadkai gimnázium értesítőjében, s a következő, 1892–1893. évi füzetben már megjelent *Sorstragédia-e Schiller „Wallenstein”-a?* című bölcséleti értekezése. Egy évvel később helyettes tanárrá léptették elő, s ilyen minőségében rövidesen távozott is az intézetből, emlékül hagyva a szabadkaiaknak dramaturgiai fejtegetését (Hicsik 2010, 72). Tanulmánya bevezetőjében a *sors-* és a *jellemtragédia* közti különbségre keresi a választ, s a kérdés tisztázásához Sophokles *Oedipusát*, e klasszikus sorstragédiát veszi alapul. Fontosnak véli megjegyezni: „a sors eszméje az istenségben való hit és a hívó néptömeg fölvétele nélkül meg nem érthető”. Isteni jóslat, hogy Oedipus meg fogja öli az apját és feleségül veszi az anyját, s a tragédia feladata, hogy bemutassa a végzet beteljesedését. Oedipus tehát csak eszköz a sors kezében, ezért azt kell cselekednie, amit az istenek jóslatukban megüzentek, mintegy előreláttak neki. A jóslat szerepét azonban modern korunkban a Végzet vette át – s az ember ettől kezdve felelős a sorsáért. „A kereszténységben – írta Petényi István – az embernek szabad akarata van. Érvényes-e hát a görög tragédia követelménye Schiller Wallensteinjében is?” (Petényi 1893, 3–4). A további fejtegetésében azt bizonyítja, hogy Schiller alakjai szabad akaratukból cselekszenek, ezért bukásuk oka csakis *önmagukban*, akaratgyengeségükben vagy tehetetlenségükben keresendő. Ilyen értelemben Schiller drámája nem sorstragédia, mert „hősének bukása egyedül jelleméből, nem a végzet vezérelte eseményekből ered” (Petényi 1893, 23). Petényi Istvánt pályája elején közzétett értekezése szép reményekre jogosította föl, kér, hogy sorsáról történetírásunk semmit sem tud.

Évtizeddel később, a gimnázium 1901–1902. évi értesítőjében jelent meg Gaál Ferenc *Heine és Petőfi költészete* című ihletett irodalomtörténeti értekezése, melyet zárójelben bevallottan is irodalmi párhuzamnak tekintett. A magyar, a német és a francia nyelv tanárának szép belépője volt ez az írás, hiszen ebben az esztendőben vált az intézmény oktatójává, ideje azonban nem volt pályája megfutásához: 1903. május 5-én már öt gyászolta a város (Hicsik 2010, 86 és 88). Tanulmányát a montmartrei temető egy sírdombja egyszerű emlékkövének és egy tőle messze, a magyar puszta ismeretlen zugában rejlő tömegsír titkainak szembeállításával kezdi, mintegy jelezve a magasztos ünnep és a hétköznapi tisztelet közötti párhuzam jelentőségét. Heine sírját árnyas fák övezik melyeknek ágairól szívhez szóló csalogánydalt röpít az égnek az enyhe szellő, s ha bealkonyul, minden körötte lévő sírhalomnál nyájasabban ragyog rá a holdsugár. „Könnyed tánccal ugrádozzák körül a tündérek, a sír lábánál pedig Amor ül, a szerelem istene, s fürtös fejecskéjét tenyerébe hajtva keserű könnyeket hullat a sír virágaira, siratva legkedvesebb dalosát.” Itt nyugszik a régi történetek imádott dalnoka, akit rajongói naponta fölkeresnek. Nagyon távol tőle egy másik nemzet szabadságának dalosát merőben más körülmények között takarja a sírhant, az őt nyughelyét csak a természet vad virágai borítják – még látogatója sem akad. Az előző a legnagyobb német, az utóbbi a legnagyobb magyar lírikus: Heine és Petőfi. A közös bennük, hogy mindketten a népköltészet kimeríthetetlen kincses bányájából merítettek, „kiknek fellépése egyúttal forduló pontot jelez nemzeti költészetükben” is (Gaál 1902, 19–20). Heine

ugyan szakított az érzelgős romanticizmussal, a klasszicizmus fegyelme azonban pályája során mindvégig súlyos örökségként nehezedett rá, vele szemben Petőfi megteremtője volt a népköltészeti elemekre és kellékekre épülő magyar líra nemzeti irányának. Látszólag két egymásnak megfelelő költő áll tehát szemben Gaál Ferenc értekezésében, mégis mennyire más, mennyire eltérő két jellem üzen az utókornak.

Heine szerelmi lírája kétkedő, cinikus és gúnyoros: „*Kérded, mi a szerelem? megmondom, / Hullott csillag – szemétdombon*” – vallotta meg egyik versében, és ebből eredően nála soha nem található a szerelemnek az ideális és tiszta felfogása, mely a romantika korában egy költőtől elvárható lenne. Heine „szerelmi költeményei gyönyörűek – írta Gaál Ferenc –, mint a kamélia, de nincs illatuk” (Gaál 1902, 35). A német költő a boldogtalan szerelem dalosa, aki szinte önmagához sem volt őszinte: olykor kéjelgett a sóvárgásban, másikor fölpanaszolta a vágyak ürességét, és az érzelmek hiábavalóságát. Egészen más Petőfi szerelmének világa, az ő „szerelme tiszta, hű, étellel teljes és igaz” (Gaál 1902, 41). Ifjúsága idején hevesen lobbanó, a férfikorban viszont határozott, boldog és megelégedett. Szerelmi lírájában az érzéseinek a lélektani alapja is megmutatkozik, s ebből látható, hogy az ő szerelme soha nem önkínzó, nem menekül beteges ábrándozásba. Heinéhez fogható módon soha nem kéjeleg a fájdalomban, nem keresi a szerelem árnyoldalait és nem kételkedik. Petőfi szerelme mindig jellemes, határozott férfiú érzéseiről árulkodik.

Ugyanilyen hatalmas az eltérés a német és a magyar költő hazaszeretete és szabadságélménye között. Heine maró indulattal, keserű gúnyal ostromozza hazáját és nemzetét, a *Deutschland ein Wintermärchen* című költeménye alapján azt hihetnők inkább a gyűlölet, mint a szeretet vezérli érzéseit. Gaál Ferenc meglátása szerint a német poéta „nem demokrata, néha nagyon is arisztokrata”, s ezt elárulják az érzései is. Petőfi viszont tiszta szívvel dalolja: „*Tied vagyok, tied hazám! / E szív, e lélek; / Kit szeretnék, ha téged / Nem szeretnék?*” (Gaál 1902, 45–46). A barátság és az emberbaráti szeretet is sokkal nagyobb, átfogóbb szerepet játszik Petőfinél, mint Heinénél. Heine nagy híve volt Rousseau-nak, költeményeiben lelkesen ünnepelte és dicsőítette a nagy bölcselőt – innen lírájában a cinikus kétely. Vele szemben Petőfi szeretete – az *István öcsémhez* című vers tanúsága szerint is – nyílt és őszinte volt. Gaál hosszan tárgyalja Egressy Gáborhoz, a színészhez, és Tompa Mihályhoz, a költőhöz fűződő mély férfibarátságát, de munkájából hiányzik az Arany Jánoshoz fűződő barátságának bemutatása. Mindkettőjük versvilágában nagy szerepe van a természetnek: Heinénél a természet benépesül a szellemekkel és a mitológiai alakokkal, ebből is kitűnik, milyen meghatározó módon maradt költőként a klasszicizmus és a rokokó foglya. Vele szemben Petőfi tájképei a legnemesebb és legmélyebb emberi érzelmeket elevenítik meg. A drámai és a prózai művek terén azonban egyikük sem alkotott maradandót: Gaál szerint „amilyen nagy volt Heine a lyrában, oly kevés tehetséget hozott napvilágra a dráma terén”, *Almansor* és *William Ratcliff* című munkái jelentéktelenek, mint ahogyan Petőfi *Zöld Marci* és *Tigris és hiéna* című munkáiról sem mondható kedvezőbb ítélet (Gaál 1902, 58). Ugyanakkor Petőfi *Útirajzaiban* és levelein világosan fölismerhető Heine *Reisebildern* című olaszországi útirajzainak hatása.

Gaál Ferenc elemzéséből határozottan kitűnik: kettőjük közül Petőfi volt az igazán kiegyensúlyozott költő, akinek határozott képe volt önmagáról, a világról és benne a költői hivatásáról. S hogy ez így volt, annak okát elsősorban abban vélte fölfedezni, hogy Heine bármennyire is küzdött a romanticizmus ellen, a hatása alól soha nem tudott fölszabadulni, így világlátása és belső érzélemvilága soha nem válhatott egyértelművé: mindig átmenet maradt. Ennek az átmeneti állapotnak pedig elsősorban és meghatározó módon Heine zsidósága volt az oka, amit ő súlyos tehertételként élt meg. Vallásáról nyilatkozta: „A zsidó vallás egy népmúmia, mely a földön ősrégi betűrongyaiba burkolózva bolyong; egy megkövesült darab világtörténelem, egy kísértet, mely önfenntartása végett váltókkal és ócska nadrágokkal kereskedik.” De elutasította a kereszténységet is, mert az szerinte az: „Szörnyszülött, mely a

világi és egyházi hatalom ágyasságából jött létre.” E kételyek között hanyódva végül – egzisztenciális okokból – a protestantizmusnál kötött ki, így tudott csak a jogászi pályán érvényesülni (Gaál 1902, 62–63). Heine lelke örökké háborgott, és saját bevallása szerint is: „gúny és lelkesedés, romantikus és reális világnézet, érzelgősség és közöny, búskomorság és túlcsapongó életkedv, legédesebb báj, hiú világfájdalmas öntetszelgés és gyermeketeg naivság” jellemzi a költészetét és a szellemét egyaránt (Gaál 1902, 63). Heine költészetéből hiányzott az igazság: „A költészet, bármennyire szeretem is, mindig csak szent játékszer volt előttem, vagy egy megszentelt eszköz mennyei célokra” – írta egyik vallomásában ő maga.

Vele szemben Petőfi költészetének „legszebb és legjellemzőbb vonása az őszinteség, egyszerűség és igazság. Ő is híve volt a romanticizmusnak, de annak új irányát teremtette meg, a nemzeti romanticizmust. [...] Petőfi is harcolt mindenért, ami ideális, ami az embernek, a hazának és nemzetnek drága, ő is használta a gúny és humor fegyverét, de nem sért, s nem tesz nevetségessé annyira semmit, mint Heine” (Gaál 1902, 65). Petőfi soha nem rejtőzködik, soha nem tagad el semmit, nem gúnyolódik, és nem találja örömét az önkínzó fájdalomban. „Szíve a legnemesebb szív volt – írta tanulmányának összegzésében Gaál Ferenc –, melyet *nagyfokú emberszeretet hatott át*; a legszentebb tűzzel s a legtisztább lelkesedéssel harcol a haza, a társadalom, a család és az egyén eszményeiért. [...] *Miként Heine tetőtől-talpig német ember és német költő, úgy Petőfi testestől-lelkestől magyar ember s magyar költő; csak az a különbség, hogy az utóbbi igaz ember és igaz költő*” (Gaál 1902, 67). A reményteli, pályája elején álló ifjú szabadkai tanár értekezése megírásához forrásként Heinrich Heine’s *Sammtliche Werke*, Robert Proelss *Heinrich Heine – Sein Lebensgang und seine Schriften*, A. Strodtmann *Heinrich Heine’s Leben und Werke*, Petőfi összes műveinek Heves Adolf-féle kiadását, Salamon Ferenc *Irodalmi tanulmányok*, Imre Sándor *Petőfi, s némely külföldi költők*, valamint Endrődi Sándor *Költők világa* című munkáját használta. Gaál Ferenc 2 év és 8 hónapig volt a főgymnasium német-magyar nyelvszakos ifjú tanára, társai a szabadkai gimnázium 1902–1903. évi értesítőjében búcsúztak el tőle (Anonim 1903a, 3–8).

A hazafias lárma: a Lefoscheaux lövetek és Bottyán generális *Sziebenburger Károly*

Sziebenburger Károly elfeledett alakját a közelmúltban Ispánovics Csapó Julianna idézte meg *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából* című könyvében, ahol a szabadkai színházi szerzők fölött tartott számvetésekor olyan drámaírók társaságában látta őt, mint Molnár (Müller) Gyula, Várady (Weber) Antal, Csillag (Stern) Károly, Reinicz Márk és Morvai Béla, akik a XIX. század utolsó évtizedeiben hangos és látványos kísérleteket tettek a színház meghódítására. Színpadi műveik azonban – egy-két kivételtől eltekintve – nem arattak jelentősebb sikert, s ma már csak a krónikák emlékeztetnek arra, hogy a polgárosodás korában a bácskai újságírók, ügyvédek és irodalomtanárok is tettek kísérletet a drámaírás terén. Szinte valamennyien a „közírást” szolgálták, a napi- és a hetilapok tették a nevüket ismerté – a pódium és a színpad a többségük számára, talán Molnár Gyula kivételével – csak amolyan szellemi kirándulást jelentett. Sziebenburger Károly esetében azonban ez is másként történt. Az ő irodalmi ténykedése szinte a teljességében mutatja meg a millenniumi magyar vidék értelmisége egy típusának szertelen gondolatvilágát: történelemről alkotott fölfogását, és „elhivatottságának” valódi mélységeit.

Sziebenburger Károly 1849. október 15-én született Szabadkán, s a városi krónikák elsősorban a helyi „főgymnasium” tanáraraként tartják őt számon. 1876-ban tett tanári vizsgát történelemből és földrajzból, és még abban az esztendőben a Jámbor Pál igazgatásával működő főgimnázium tanára lett (Anonim 1906i, 5–7). A lendületesen kiteljesedő oktatási intézményen belül igazán kiváló társaságba került az ifjú tanár, hiszen országos hírű tudósok

példáját követve alakíthatta ígéretes pályáját. Ő azonban a lármásabb és mindenképpen látványosabb sikert ígérő újságírás felé fordult, és újsütetű tanárként 1876 áprilisától 1877 februárjáig előbb a *Szabadkai Közlöny*t majd 1877 márciusától 1879 februárjáig a *Szabadka és Vidéke* című vegyes tartalmú hetilapot szerkesztette. 1886-tól a *Szabadkai Hírlap*ban jelentek meg a cikkei – hogy milyen sikerrel, arról 1888-ban Colorado néven kiadott „tárczalevelei”-nek gyűjteményes kötete sok mindent elárul.

Úgy tűnik tárcáiban és újságcikkeiben Sziebenburger Károly önmagát sem vette komolyan, nem egy esetben közönséges fecsegésre ragadtatta magát. „Itt fút-fát összekarcolgatok” – állapította meg maga is a *Halifax karczolatok* című írásában. Gyakran zavaróan kedélyes nem egyszer egyenesen jópofáskodó, mintha valamiféle kötelező érvényű derű nehezedne rá és a tárcáira: „Öreg Kancsó barátom csakis azt sajnálja, miért nincs borjégből a pálya, mert nyelvével ő akkor örökké rajt csúszkálna” (Sziebenburger 1888. 23). Az *Ismerkedjünk* című írásában – mely eredeti szándéka szerint az országos újságírói találkozóról tudósított volna – erejéből és tehetségéből csupán annyira futotta, hogy Ungvártól Fiuméig a földrajzi elhelyezkedés szerint felsorolta az ismertebb magyarországi lapokat. A *Mikor én szerkesztő voltam* című „tárczalevelében” – amelyet Szinnyei József is megemlíti a szerzőről írt rövid életrajzában – szinte semmi érdemlegeset nem árult el sem a saját pályájáról, sem kora zsurnalizmusáról. *Az utolsó forint* a pesti joghallgató évek derűjét lenne hivatva felidézni, de érthetetlen módon ez is elsikkad valahol. Mintha Sziebenburger Károly egyszerűen képtelen lenne írásainak színt és hangulatot adni. Tárcáiból többnyire még az sem derül ki, hogy ő miért is döntött az írás mellett. Kötetbe gyűjtött tárczalevelei között nem egy már címével is a semmitmondás felelőtlenségét sugallja: a *No* a mindennapi beszédben felelőtlenül használt mondatkezdő szócska ürügyén élcelődik, a *Csitt* esetében pedig félig sikerült anekdoták füzérét szerkeszti egybe. Mintha témaszegénységét frivolitással és harsánysággal igyekezne palástolni.

Az újságíró Sziebenburger Károly előszeretettel élcelődött a pályatársakkal: Milkó Izidor és Sziklai Soma nevének említésekor eszébe jutott, hogy a rossz nyelvek szerint „az egyik a semmiről sokat ír, a másik pedig a sokról is semmit” (Sziebenburger 1888. 46). Ő mégis szívesen olvassa őket, „Vagy ha Soma úr se ír, akkor böngésszen Iványi Monográphiájából, amely munkának csak egy hibája, illetőleg *hiánya* van, hogy a *múlt napok históriája* nincs benne” (Sziebenburger 1888. 60). Tárczaleveleinek gyűjteményében egyébként többször is a tollára tüzte Milkó Izidort, Iványi Istvánt és Sziklai Somát. Ez utóbbinak külön cikket is szentelt: *A helybeli szerkesztői fényképekről: Dr. Sziklai Soma* című írásában igyekezett megörökíteni a pályatárs alakját. „Másképp pedig mint szépirodalmár, bizony nem is Kalmár! E téren neve (valljuk be az igazat) Szabadka határán túl is messze ismeretes, mély érzéssel, csínnel, kerekdedséggel írt költeményei nagy olvasottságot eláruló térczacikkei, éles elmeelt visszatükröző kritikai dolgozatai örömmel vártak és olvasottak mindenha” (Sziebenburger 1888. 77–78).

Sziebenburger – bár szerette magát az újságírók és a szerkesztők sorában látni – az újságírást sem becsülte igazán, számára az nem volt egyéb felelőtlen hangoskodásnál, amolyan gondúzó „karcolgatásnál”. Kitűnik ez *A tárcza* című írásából is, amely szándéka ellenére lett egyfajta vallomás. *A tárcza* amolyan piactéri műfajnak tünteti fel a XIX. századvég vezető újságírói – jószerevel irodalmi – műfaját. „A múltkor is az a halottaiból feltámadott kis szerkesztő, háromszor fogta meg a frakkrészlimet: Tárczát kérek! A másik újságnak kiadója pedig a piacon kiáltott rám: Oszt tárcza legyék! [...] Sziklai Somának meg Milkó Izidornak kényelmes helyzetük van, ha új lap jelenik meg – rohan a redaktörjelölt hozzájuk, hogyne, hiszen egy lapnak nagy firma kell, tekintélyes író, aki eredeti cikkeivel legalább 50 előfizetőt hódítson – á lá szédítési díj –, mint Cserebogár komám cselekszi. Az én két doktor barátom, akkor eredeti, még nem használt levélborítékban küldi nyomdába, évekkal előbb a Pesti Hírlap vagy a Pesti Napló-ban világot látott tárczát; azt tartva, hogy a

gondolat, amely nem érdemli meg, hogy kétszer elolvassák, hát egyszeri elolvasásra sem méltó” (Sziebenburger 1888. 64). „Lefoscheaux lövetre” – ahogyan a *Senki többet harmadszor* című írásának alcímében olvasható – egyébként sincs mindig hangulata a tollforgatónak: „De meg nem is lehet ám mindig írni, ahhoz animo is kell. [...] Meg időm sincs igen. [...] De meg olyan *csitt* is van most a városban, hogy az ember tárgyat sem talál, amiről írjon; sem hajigálás, sem verekedés, ablakbetörés, lövöldözés, egyszóval semmi sem történik. Igazán száraz uborka idény!” (Sziebenburger 1888. 65). A kedélyes újságíró ezzel egyszerre azt is meghatározta, mi az a jelentős horderejű esemény, amely őt esetleg írásra készíti, mi az, ami egy álmos város életében némi érdeklődésre számot tarthat. Ilyen alapon persze már az sem különös, hogy *Palics* című „levelében” sem tud semmi odafigyelésre érdemlegeset mondani a fürdőváros nyári életéről, másutt is csak arra emlékezik, hogy a villamoskalauzt szerette volna a jegyváltáskor átverni. Sziebenburger Károly az az újságíró, akinek soha – legyen az nyár vagy tél, Szabadka vagy Palics, korcsolyapálya vagy bál, új könyv vagy színházi premier – nincs mondanivalója, ám erről hosszasan tud értekezni, lármásan mellébeszél.

Mindösszesen egyetlen írás található a *Tárczalevelek* című kötetben, amiért érdemes Sziebenburger Károly nevét megjegyezni. A *Kin' a pusztán* című cikkében egyszerre a bácskai nábobokkal találkozik a szerző, s abban a pillanatban főlegyenedett benne az újságíró, és túlnőtt a „füt-fát összekarcolgató” szertelenségén: „Zobnaticzán – írta –, a bácskai puszták legtermékenyebb s legvendégszeretőbb ölen valánk. Ez »aranykalászokkal ékes rónaság« urainak – e valódi pusztai gentrynek – vendégváró tanyái, s részben fényesen berendezett lakóházai a kilenczezer lánczot magában foglaló részén, mint oázisok tünedeznek föl látóhatárunk körvonalain, amelynek közepén, mint csillagos égen a tejút, húzódnak át a pest-zimonyi vasútnak a messzeségben mindinkább egybeolvasó aczélsínei. Istenáldotta vidék! Jólelkű, gazdag s részben gondnélküli urakkal, kik többnyire a legnagyobb magyar jelmondatát: »Kié a föld, azé az ország« tartják szemük előtt. [...] Politikai hitvallásukra: kormánypárti statiszták, elvhű 48-asok, mérsékelt ellenzékiek és mérsékeletlen antiszemiták; vannak ismét, akik Szabadkán 48-asok, Hódságban kormánypártiak és Cservenkán mint mérsékelt ellenzékiek szerepelnek” (Sziebenburger 1888. 27–28). Érthető, hogy a bácskai puszták gentryjének „jellemzilárdságánál még ekevása sem tündöklőbb és aczélozottabb”. Életvitelük egészen kulturált, semmi kívánni valót nem hagy maga után, hiszen: „közlekedési eszközük, ha kell, ott a Duna vagy a Tisza, délen a Franz-Canal, hosszában a teve, a szemét, a szaladó és az esperes vonatok (értsd: a teher-, személy-, gyors- és express-vonatok)”, s az sem meglepő, hogy aratásnak idején „a gazda jobbkeze, a művelt lelkű felesége fürdön van” (Sziebenburger 1888. 28). Ez lenne hát a bácskai puszták lakóinak világa, az ősi küldetésében elveihez mindig hű és az országveszejtő politizálásban haláláig (és az összeomlásig) mindvégig következetes bácskai gentry, Kanizsai Ferenc „pusztuló zsentri”-je, akinek ivadéka, ha eljutott a sóhivatali vámfelügyelőségig, kikönyökölt uniformisában máris Mária Terézia testőrgárdájához közelinek érezte magát. A kései olvasó legfeljebb sajnálja, hogy Sziebenburger Károly újságírói útja nem kora társadalmának elhivatott ábrázolásához vezetett

Sziebenburger Károly azonban nem csak újságíró és lapszerkesztő, de polgári hivatása szerint a szabadkai főgimnázium történelem-földrajz szakos tanára is volt – bár ez a tény sem emelte különösebben írói tehetségét. Sok mindent elárul történetírói tehetségéről, hogy a Bács-Bodrog Vármegyei Történeti Társulat 1885. évi őszi ülésén megtartott felolvasásának *Az újabb nemzedék fényképeiből. Varga János (1848. február 17. – 1885. augusztus 14.)* címet adta, melyben „Szabadka város büszkeségének”, „ragyogó pályájú fiának”, a „váczi kir. államfogház hírnevének megalapítóját, újra szervezőjét, s lelkiismeretes igazgatóját” gyászolta. Méltatása végén így búcsúzott a hallhatatlan emléké börtönigazgatótól: „Ég neked te! oly korán elköltözött, fényes meteor!” (Sziebenburger 1888. 89–98). Ám ha az állami hivatalt vállalt porkoláb emlékezete ily dagályosra sikeredett, már nem meglepő, milyen eget

rengető pátosz sugárzott *Kun László és kora* című *Jellem és korrajz*ából (Sziebenburger 1888. 118–151).

A hírlapírásban feledhető teljesítményt nyújtó Sziebenburger Károly neve a maga korában sikeres *Bottyán generális* drámája révén maradt az utókora. A dráma keletkezésének történetét irodalomtörténeti munkájában Ispánovics Csapó Julianna tárta fel. A szabadkai színház 1901. március 2-án bemutatta Herczeg Ferenc *Ocskay brigadéros* című színművét. Sziebenburger – aki a színügyi bizottság tagja volt – erősen kifogásolta a budapesti szerző művének szabadkai színre vitelét, úgy vélte, Herczeg darabja valótlan és hamis képet ad a Rákóczi-féle szabadságharcról. E meggyőződése nyomán született az *Bottyán generális* című ellendráma (Ispánovics 2011, 127), melynek szövegét azonnal elküldte a kuruc-kor jeles kutatójának, Thaly Kálmánnak is. Az előjátékkal ellátott három felvonásos történelmi színmű igen impozáns, selymesen csillogó, gyöngyházfényű könyvecskében jelent meg Szabadkán Szabados Sándor könyvnyomdájának gondozásában, 1902-ben. Nehezen megfejtendő, hogy mit kell érteni a „zenéjét szerezte és összeállította Gaál Ferencz” kitétel alatt. Valóban, itt-ott előfordul a szövegben néhány korabeli dalbetét – köztük a *Csinom Palkó* című kurucének egy azóta elfeledett, öt versszakos, gazdag változata –, de az összeállítás műveletének lényege a homályba vész. Mi az amit a neves szabadkai zeneszerző „összeállított” a Sziebenburger Károly megálmodta színpadi játékon?

Az *Előjátékban* II. Rákóczi Ferenc megérkezik Lengyelországból, miközben Bottyán generális (másutt ezredes) fogságában arra vár, hogy Bécsbe szállítsák. Mint becsületes katona, erélyesen visszautasítja a felkínált szökési lehetőséget. Az *első felvonás* a Nyerges-Ujfalusi kastélyban játszódik, Bottyán megtudja, hogy birtokának felégetésekor az osztrák katonák megölték a feleségét, ami természetesen katonaként még elszántabbá teszi őt. Így fohászkodik: „Isten! Csak egy napot hagyj még élnem, a míg Juditom megkínzott testét a bestiák kezéből kiragadom!” Ez azonban már rábírná őt a szökésre. A második felvonás a Dunántúlon a kurucok táborában játszódik, ahová megérkezik a hír: Rákóczi csapatai Trencsénynél vereséget szenvedtek, 27.000 kurucot szórt szét az ellenség. Ekkor hangzik el a generális mindkét szózata. A harcba induláskor pedig caesári bölcsességgel fogalmazta meg: „Halni a hazáért könnyebb, mint küzdeni.” A harmadik felvonás a Kárpátok alatt vívott ütközet színtere, ahol Bottyán halálos sebet kap, és hősi halált hal.

A téma – a Rákóczi-felkelés legendás hadvezérének küzdelme és szabadságharcoshoz méltó, hősi halála – hálás lehet egy, a történelmi konfliktusokra érzékeny, jó tollú drámaíró számára – Sziebenburger Károly azonban kevésbé volt az, a társadalmi konfliktusok iránti érzéketlenségét publicisztikája és tanulmány-kísérletei is bizonyítják. Mi több, történelem-tanári elhivatottsága sem bátoríthatta őt arra, hogy nemzeti múltunk jeles eseményeinek kellő mélységű átélését remélje tőle a színházlátogató. A szabadkai főgimnáziumi tanár ugyanis kora hamis illúzióinak megtámogatásához keresett olyan heroikus szituációt, amellyel elhitetheti a nézőkkel, hogy minden veresége ellenére sincs olyan erő a Kárpát-medencében, amely legyőzhetné a magyar nemzet szabadságvágyát. Bottyán generálisunk a színpadi mű második felvonásában mondja el háborúba induló vitézei előtt azt a beszédet, amit a XIX. század végének vidéki középosztálya (is) oly szívesen hallgatott meg: „Kuruczok! Ti magyar nemzet szabadságvédői, Rákóczi vitézi, Bottyán győzhetetlen seregi! A Dunántúlra felkelő napsugarai immár győzedelmes fegyvereitek élén fürödnek. Bátorságát, eszét veszthezve iramodott el a német, horvát és rác. Fiaim, vitézek! Ti a dunántúli vizeken hidak nélkül keltetek át, várakat vettetek be ágyúk hiányában, kétszasos zászlókat téptetek le a várfalokról törött létra mellett, véreteket bőven hullattátok, sebetekre kötés is alig akadt... Mindezekért nektek a haza és Rákóczy háláját nyilvánítom. Büszke rátok az a fészek, a melyben bölcsötök ringott. Tűzzel-szeretettel mutat rátok falutok apraja nagyja, hogy ti a dunántúli brigádoknak bajnokai vagytok. Simonytornyát, Pápát, Pécsét, Siklóst, Tatát, Kapuvárt, Kőszeget, Borostyánt és más nagy erősségeket mind-mind véres tusák után bevettétek; diadalt hirdetve

leng azokon Rákóczy zászlója. Szent Gothard mezeje véretek árán a magyar fegyvernek harmadiziben vált győzelmi terévé. E végvár: Sopron, a kurucz golyótól perzselődött már. Eszéktől Lajtaig standáraink szabadon lobognak. Kuruczok! De a munkának nincs még vége. Édes anyánk, a szép hazánk testén hol itt, hol ott rágódik még a féreg, kardotok vágja le róla a fekélyt. Rajta magyar, rajta!” (Sziebenburger 1902, 35–36).

Pedig a maga korában – a millennium mámorában – mindenre nagyobb szüksége lett volna magyarságnak, mint önhittségének, történelmi tévismerteinek felelőtlen gyámolítására. Nem az illúzióit kellett táplálni, hanem a nemzetet fenyegető veszélyekre kellett volna figyelmeztetni. Nem az isteni elrendelés alapján kötelezően kijáró dicsőség mámorát kellett volna széthinteni, hanem a nemzeti szuverenitást fenyegető veszélyre kellett volna felhívni a figyelmet. Gróf *Stahrenberg Maximilian* főgenerális a dráma második felvonásában a kurucok fogságába esik, s amikor Bottyán elé kísérik, így dicséri a magyar virtust: „Csodával határos a mint ezek a lurkók harminczad magukkal operáltak: harminczezer katona közepette elfogtak. Sárkányvér lüktet ereikben. És ha nem volnék az összes német, dán, horvát és rácz hadaknak parancsnoka, Bottyán ilyen vitéz katonája szeretnék lenni” (Sziebenburger 1902, 57–58). Valami elképesztő együgyűség, egyszersmind a történelem iránti felelőtlenség is ez a vándortrüppokra jellemző patetikus heroizmus. Ezen a ponton a dagályos retorika sodorja tovább a művet. Bottyán második szózata a rosszul értelmezett hazafiság himnusza lett, mellyel egyenesen a gondviselés irgalmára apellál a szerző: „Nemzetünk szent igazát védszárnyaiddal átkaroló gondviselés! Az élő nemzetek sorából ne hagyj nyomorékká pusztítani a magyart. Kuruczok! Báthory a Kenyérmezőn csak ötezer harcossal vágta útját a százezer pogánynak. Karotokat apáitok vére és példája aczélozza! Egy marok földet kebletekre, hogy a miért harczoltok, a miért véreztetek: édes anyátok, a haza teste! Ki egy lépést hátrál, anyja sírját tapossa, rúgja! Véredet kurucz ne kíméljed, minden cseppje szent olaj gyanánt világít a haza oltárán. Magyar anya szülte katonáim, csak veletek tesztek emberséget. Vedd fel fiam bátran a német lövését, ne mutasd szívednek semmi rettenetét. Rajta! Édes fiam! Lőj, vágjad ebszülte ellenséged, apád, anyád, nemzeted nyomorítóját! Sípos! Torkod szakadjon a tárogatóba! Rajta kurucz! Rajta! Lovad ma diadalt nyerítsen” (Sziebenburger 1902, 86). Sziebenburger Károly Bottyán generális szájába adott szózataiban azt a parttalan „gentry-virtust” ünnepli és ünnepeleti, amelyet korábban a *Kin' a pusztán* című cikkében maga is a nevetség tárgyává tett.

Boldogfalvi Kiss János apát, esztergomi kanonok a vesztes csata után Bottyán generális holtteste felett mondja ki a nemzetét vigasztaló szavakat: „Szabad nemzetek vérével áztatott temető, de amelyből van feltámadás! És léssen akkor pirosuló hajnal, a melynek sugáraiból az egyenlőség, testvériség és szabadság napja kél” (Sziebenburger 1902, 87). És éppen ez az, ami elárulja Sziebenburger Károly főgimnáziumi történelemtanár történelem iránti érzéketlenségét, hiszen a francia forradalom jelszava 1902-ben minden tekintetben anakronizmus – amolyan vidéki kortes-beszéd. Egyrészt hiteltelen, mert a Rákóczi szabadságharc után majd száz évnek kellett elmúlni ahhoz, hogy a felvilágosodás során egy feltörekvő osztály, a polgárság jelszavává érjen. Rákóczi kurucok sem egyenlők, sem testvérek nem akartak lenni, szabadok azonban annál inkább. 1902-ben a dráma bemutatásakor viszont már több mint három évtizede él a bécsi udvarral megkötött, kiegyezéssel alkotmány, a magyar középirtokosság 1875 óta a hatalom irtokosa, és jelentős része dzsentroid szenvedéllyel dolgozik a vagyona, és az ország – elvesztésén. Egyenlő lenni senkivel nem akar, a nemzetiségekkel is olyannyira elmérgesedett a viszony, hogy a testvériség gondolata csak keveseknek fordult meg a fejében. A vidéki Magyarország nemes urai a saját kilátástalan helyzetüket sem látták tisztán.

Az elszegényedő magyar köznemesség makacsul 48-as volt akkor, amikor már 67-es alapon sem látszott a gondok megoldásának lehetősége. Ez magyarázza a magyar vidéki középosztály jelentős részének lángoló historikus patetizmusát. Ez még a millennium fénye,

Szabadkán – és a bácskai városokban – Bottyán generális halálán könnyezik a színházlátogató, és ugyan felvilágosodás-kori jelszavakat skandál, voltaképpen azonban rendíthetetlennek vélt ósiségtudatába öltözve ünnepli önmagát. Birtokait ugyan már nem képes gazdaságosan megművelni, egyre nagyobb a teher rajta, egyre több a kifizetetlen számla, és egyre fenyegetőbbek a hitelezőknél szaporodó váltók. A nemzetiségek – a szerb, a horvát és a bunyevác közösség (másutt a román is) – közben erőteljes intézményalapításba kezdett, lapok jelennek meg, iskolák vonják hatáskörükbe az öntudatos fiatalokat, az ünnepeik szónokai pedig egyre harciasabbak. Az egyházuk melléjük állt, kész a birodalmi elképzelésük s ennek szellemében mindenki teszi a dolgát. A magyar középosztálybeli nemzetmentő hazafisága és honszeretete pedig kimerül abban, hogy dagályos szónoklatot ad Bottyán generális szájába. Olyan büszke a magyarságára, hogy önelégültségében észre sem veszi, milyen dórén hangzik gróf Stahrenberg Maximilian főgenerális, elfogott császári főparancsnok kurucrajongása.

Szekfű Gyula *Három nemzedék és ami utána következik* (1934) című történelmi munkájában a trianoni katasztrófához vezető okok egyikét éppen a „nemzeti álmok” értelmetlen túldimenzionálásában, ugyanakkor gondolati-tartalmi kiüresedésében látta. Így fogalmazott: „A 70-es évek liberális műveltsége nálunk [...] nyárspolgári önzés, politikai tehetetlenség, lelki mozdulatlanúság, mely csupasz tagjait a 40-es évek forradalmi frázisával, szabadság, egyenlőség, testvériség üres jelszavaival földi be és mindinkább eltávolodva a kezdetek lélekemelő idealizmusától durva materializmussá alacsonyul. Sajátságos jelenség, nyugaton épp úgy megfigyelhető, mint nálunk: a liberális gondolat minél inkább elterjed és minél szélesebb rétegekbe itatódik, annál inkább veszt színeiben, annál primitívebb, földhözragadt konstrukció lesz, mely lelkeket többé fel nem emel.” A szabadkai színpadon Dr. Lángh ugyan kimondta: „Bottyánt nem e seb ölte meg, hanem a hazán ejtett sebek zárták le az ajkát örökre” (Sziebenburger 1902, 91). de e mondat igazi tartalmát talán maga a szerző, Sziebenburger Károly sem fogta fel, pedig a XIX. század végi Magyarországon már erről volt szó.

Ispánovics Csapó Julianna szerint a *Bottyán generális* című kuruc-drámát nagy sikerrel játszották a Bácskában, nem kevesebb, mint tizenöt vidéki fellépésről tud. Sziebenburger Károly néhány évvel később – 1905-ben – bekövetkezett halálakor az óbecsei sajtó a „jeles” drámaírótól búcsúzott, és arra a „rokonszenv-tüntetésre” emlékezett, amellyel művét a város közönsége fogadta (Anonim 1905f, 3). A tudósítás szerint Sziebenburger Károly temetésén Kosztolányi Árpád igazgató a gimnázium tantestülete, Csillag Károly újságíró pedig a hírlapírók nevében mondott fölötte búcsúbeszédet. „Amily ékesszólóan hirdette a történelmi és földrajzi igazságot a katedrán, ép oly bravúrral kezelte az író tollat, úgy is mint hírlapszerkesztő, úgy is mint tárcaíró” – írta róla kellő tisztelettel a főgimnáziumi értesítő (Anonim 1906i, 7).

Történelem és tájtörténet

Iványi István

Azok között a tudós tanárok között, akik a XIX. század vége és a XX. század eleje Szabadkájának művelődés életét megteremtették és évtizedeken át alakították, Iványi István volt a legelső valóban tudós tanár, akinek történetírói munkássága során keletkezett művei ma is frissek és elevenek, korabeli fölismeréseire napjaink történészei is nyugodt lelkiismerettel rábízhatják magukat. Toncs Gusztáv irodalomtörténész és Loósz István filológiai munkássága nyomán keletkezett, s a maguk korában jelentős munkák kellő tisztelettel őrzik megalkotójuk nevét és szellemét, de ma már nem egyebek egy szép és gazdagon virágzó korszak emlékműveinél. Könyvek, hírlapok, tudományos dolgozatok és pedagógiai értekezések, melyek Szabadka és a vármegye szellemi életének elvárt igényeiről és

igényességéről, a szellemi élvonalhoz való felzárkózás érdekében tett erőfeszítésekről árulkodnak, és mert a Deák Ferenc-i gondolat mentén, a nemzeti liberalizmus jegyében hittek Magyarország és a magyar nemzet jövőjében, művekbe öntötték mindazokat a gondolatokat, melyek egyfelől a saját életüket derűvel és lelkesedéssel töltötték meg, másfelől a gondjaikra bízott ifjúság jövőjét értelmes üzenetekkel irányították. Mégis Iványi István volt az, aki tanárként és közéleti személyként döntő módon formálta és alakította a vidék szellemi életét. Dér Zoltán szerint: „Előtte is éltek városunkban tudománnyal és művészettel foglalkozó férfiak, de ezek működése jobbra a rokonszenves műkedvelés jegyében zajlott. Szerepük lehetett jelentős egy-két évtizedig, mint például Sziebenburger Károlyé, de a szépírói, tudósi önmegvalósítás szenvedélye nagy-nagy kihagyásokkal működött bennük, s a *kultúrában való létezés élménye* jobban kielégített őket, mint maga az alkotás. Színfoltokat képeztek egy nehézkesen alakuló szellemi életben, de hogy magát az alakulást felgyorsítsák, esetleg irányítsák, ahhoz semmi képességük, sem ambíciójuk nem volt elegendő. Még inkább érvényes ez Hiadorra, aki a maga finomságának öntudatában úgy elmerült, hogy a kor új szükségleteire, változásaira alig tudott figyelni” (Dér 1975a, 5). Dér Zoltán szerint Szabadka szellemi közönye magához láncolta azokat, akikben nem volt elegendő erő és elszánás a felröppenésre, az elrugaszkodásra. Jól példázza az elszigetelődést Gaál Ferenc, a tehetséges muzsikusz, és Milkó Izidor, egykor a fővárosban is ünnepelt író sorsa.

Iványi István 1875-ben érkezett Szabadkára, és rendkívül gyorsan fölhalálta magát a város akkoriban polgárosodásnak indult közegében. Nyilván mert felismerte, hogy a közösségnek szüksége van rá, mindamelllett a századvég szellemi fölvirágzása hatalmas lehetőségeket rejt magában az ő számára is. „Iványi úgy látott neki a munkánk, mintha előre tudta volna, hogy hazaérkezett” – állapította meg korai lelkesedéséről Dér Zoltán (Dér 1975a, 11). Övé volt a történetírói pálya. A szépelemkű Radits György néhány évvel korábban a főgimnázium történelemtanáraként *Szabadka múltjából* (1871) és *Bács-Bodrogh megye leírása* (1873) címmel két értekezést is közölt a vidék múltjáról, ezt követően azonban Zomborba távozott, ahol tanárként és a *Bácska* című hírlap szerkesztőjeként 1886. március 4-én bekövetkezett korai haláláig az irodalomban kereste az érvényesülési lehetőséget. Ennek folytán, amikor országosan is időszerűvé váltak a város- és vármegye-történeti kutatások, Iványi István előtt a kutatási lehetőségek széles horizontja nyílt meg. Halála előtt, 1915. március havában papírra vetett önéletrajzában írta: 1875. szeptember 16-án hajnalban érkezett Szabadkára. „Vojnits Lukácshoz mindjárt másnapra ebédre is hívtak. De az egész éjjel át tartó mulatozás és ivás szokatlan volt előttem s féltem, hogy ennek most már így kell lenni ezután. S ekkor felébredt lelki nyugtalanságom, vajon nem hibás úton vagyok-e, s nem volna-e jobb előbbi életembe visszatérni?” (Iványi 1974, 29). Nem sok ideje volt a tépelődésre, hiszen két héttel később, az 1875. szeptember 30-án tartott városi közgyűlés megválasztotta őt a gimnázium rendes tanárának – a latin és a görög nyelv oktatójának – és az igazgató, Jámbor Pál (Hiador) személyesen kérte fel állása elfoglalására. Ezzel kezdődött fáradhatatlan munkálkodása, melynek során a helyi, a megyei és a fővárosi lapokban közölt töménytelen cikke mellett megírta és megjelentette *Szabadka szabad királyi város történetét* (1886, 1892) és *Bács-Bodrogh vármegye földrajzi és történelmi helynévtárának* öt kötetét (1906–1909).

Évtizedes kutatómunka, s valamennyi jelentősebb hazai és külföldi – elsősorban bécsi – levéltár „átolvasása” után 1886-ban és 1892-ben megjelentette *Szabadka szabad királyi város történetének* két kötetét, amelyeket a szakma egybehangzó elismerésében részesített, de lelkes szavakkal köszöntötte a szerzőt Pesty Frigyes és Dudás Gyula, Thim József és Érdujhelyi Menyhért is. Kései – *Visszaemlékezéseim életem folyására* című – emlékiratában a történetíró elmondta: „Levéltári kutatásaim közben sok adatot találtam a vármegye történetére. Ezeket nem hagytam figyelmen kívül, hanem külön gyűjtöttem, és feldolgozva egyes cikkekben és füzetekben adtam ki. Ezek közül különösen említendő a vármegye

helynévtára öt kötetben, mely munka szintén nagy elismerésben részesült, és a vármegye földrajzi és történelmi múltját és jelenét tükrözi vissza” (Iványi 1974, 43).

A *Bács-Bodrog Vármegye földrajzi és történelmi helynévtára* első kötete 1889-ben, második pedig 1895-ben jelent meg Szabadkán. A sikerre való tekintettel 1909-ben vármegyei támogatással újból kiadták a művet, közben 1907-ben – ugyancsak vármegyei közreműködéssel – megjelent a harmadik, a negyedik és az ötödik kötet is. Az 1909-es kiadás bevezetőjében Iványi István elmondta: „Adataimat mindenütt a legelső forrásokból, az okmányokból merítettem, s összehasonlítottam a régibb és az újabb részletes térképekkel. Felhasználtam – írta a továbbiakban – a nyomtatásban eddig megjelent összes okmánytárakat, és kutattam az országos, a vmegyei, a zombori kincstári és bécsi levéltárban (...).” Mindezek ellenére nehezen tudott volna megküzdeni a feladatával, ha Stelzer Frigyes és Pesty Frigyes korábbi munkálkodása „nem szolgált némi könnyebbítést” (Iványi 1909a, III). Iványi azonban nemcsak a történelmi okmányokra – a birtoklevelekre, az adományozó vagy eladási szerződésekre – alapozta helynévtárát, nemcsak a katonai és közigazgatási térképekre, de felbecsülhetetlen értéket jelentett a számára minden egyes szabadalomjegyzék vagy -levél, vásárlási rendelet, adófizetői nyilvántartás – török defter, pápai adójegyzék –, egyházi rendeletet tartalmazó leírat, s az európai egyetemek és oktatói intézmények névjegyzékei is. E dokumentumok alapján névelemzést végzett, oknyomozást folytatott – ami a maga korában már nem létező település- és földrajzi név történelmi múltjának kiderítése esetében vált igazán jelentőssé. E hatalmas kutatómunka nyomán maga a történelem került közelebb a táj lakóihoz. Kiderült: „Mátyás király 1463-ban szept. 11-én Zentán időzött átutazóban Szegedről Futak felé”, s hogy 1506-ban egy András de Zyntha, 1511-ben Phillipus de Szenta krakkói egyetemi tanuló” voltak. Kiderül, hogy Zombor gyakori személynév volt Anonymusnál, s hogy a középkori város lakói vonakodva tettek eleget a határőrvidéken egyébként létfontosságú katonai kötelezettségeknek, s hogy az egykori Szabadka a Hunyadi család birtokába volt.

A történész azonban akkor volt igazán elemében, amikor az idők során eltűnt településekről, falvakról vagy pusztai elszórt lakótelepekről kellett szólnia. Ilyenkor az eltűnés okának felderítése során a kutató mélyebben merült alá a forrásokba és a történelmi valóság világába. Czobor-Szent-Mihály és Daut települések esetében szinte a Bácska teljes történetét átfésülte. Elemzéseiből jól kitűnik a vidék múltjának hármas tagoltsága: a magyar királyság kora, a török hódoltság és a bécsi udvar által irányított és levezényelt újratelepítések ideje. Daut közég nevét valószínűleg első birtokosáról, Daut Istvánról kapta, akinek neve egy 1256-os oklevélben szerepel. A birtok későbbi története szorosan összefügg a család sorsával, s a dokumentumok homályos említést tesznek bizonyos várról és kastélyról is.

A *Bács-Bodrog Vármegye földrajzi és történelmi helynévtára* című munka megjelenésekor a történetíró újból fölfedezte a vármegyét a vidék lakóinak. Kutatásai nyomán megmutatkozott, hogy a hajdani Bács, Bodrog és Csongrád vármegyék területén a török előrenyomulást megelőzően virágzó gazdasági élet folyt, és az egyházi tevékenységből a kulturális élet gazdagságára is fény vetül. 1526 után rohamosan elnéptelenedett a táj, s a menekülő lakosság helyére délről lassan fölszivárogtak a szlávok, túlnyomó többségében a szerbek. Már a mohácsi csata utáni esztendőben, 1527-ben „Iván cár” szerb martalócai fosztogattak a vidéken, előlük tömegesen menekültek a magyar falvak lakói, és „az ország felső megyéibe vonultak” – áll a már idézett bevezetőben. „Mi több, a szerb lakosságot maga a török földesúr hívta be, így gondoskodva adófizető alattvalókról. Az új telepesek most maguk nyelvére fordították át, és ferdítették a magyaroktól elhagyott előbbi falvak neveit és leginkább nomádéletű baromtenyésztők valának” – mutat rá a múltunk tudós búvárlója (Iványi 1909a, V).

A megerőltető munka következtében Iványi István elveszítette a szeme világát, ezért 1905-ben a nyugdíjaztatását kérte, így a Helynévtár harmadik, negyedik és ötödik kötetét csak egy évtizeddel később, az időközben felnőtt Lajos fia segítségével, Lugos város történetével

egy időben fejezte be. „Óhajtom – írta az 1909-es kiadás élére –, hogy Bács-Bodrog vármegye történeti és földrajzi múltjának felderítése körüli fáradozásomnak ezen újabb eredménye által is sikerüljön szeretett vármegyénk minden lakosának erkölcsi és értelmi gyarapodását elősegítenem! – Hazafias tisztelettel Iványi István.” A Helynévtárnak szakmai körökben a Szabadka város monográfiájához fogható, óriási sikere volt. Egyként dicsérték a fővárosi és a megyei lapok, a pályatárs Dudás Gyula, a Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulatának 1889. évkönyvében így fogalmazott: „Hézagot pótol ez a mű először is azért, mert a bácskai községek egyetemes történeti leírását még eddig sehol sem olvashattuk, hézagot pótol továbbá azért is, mert a majdan egybeállandó vm. monográfia egy önálló részét bírjuk abban” (Dudás 1889, 70). Tudományos munkásságával Iványi István alapozta meg vidékünk történelemtudományát.

Hetvenéves koromban, az önéletrajzában kellő szerénységgel idézte a Magyarország és a Nagyvilág 1897-ben róla közölt méltatását: „Szabadkán nincs munkásabb kéz, mint Iványi Istváné – olvasható a korabeli lapban. – Méh- és hangyaszorgalom egyesülnek benne, mint író, mint szervező tehetség ritkítja párját... magyar, latin és német tankönyveket adott ki, majd Szabadka történetét két kötetben, a tiszai határőrvidék történetére s Szabadka történetére vonatkozó 130 cikket; Bácsvármegye történeti helynévtárát két kötetben [írta meg]. A társadalomban a helybéli Nemzeti Kaszinó könyvtárosa s választmányi tagja, a közkönyvtárt ő teremtette, 1880-ban az evangélikus egyházat szervezte, s annak felügyelője volt 1895-ig, a Bács-Bodrog Történelmi Társulatot megteremtette s alelnöke volt annak. A gimnáziumban a tanári és ifjúsági könyvtárt újjáteremtette. 1892 óta ismét egy könyvtárt s múzeumot létesített, melynek szintén könyvtárosa volt. kiváló figyelmet érdemel Szabadka Közkönyvtára, melynek megalakításában el nem évülő érdeme van Iványi István nyug. főgimnáziumi tanárnak, a Szabadka története megírójának, aki épp a hatalmas munka megírásában látása képességét is veszítette” (Anonim 1897a, 10–11). Iványi István írásai folyamatosan jelentek meg a szabadkai főgimnáziumának értesítőjében: elsőként a *Szabadka városának viszonya a földesurával – Egy fejezet városunk történetéből* című értekezése (1882) és a maga által összeállított *Az ifjúsági könyvtár (könyvjegyzéke)* (1882), majd a *Vidékünk őskora és a szabadkai régiségek* (1883). Ő kutatta föl és szerkesztette sajtó alá *Cothmann Antal a m. kir. udv. kamara tanácsosának jelentése a Bács-kerületi kamarai puszták állapotáról 1763. dec. 28-án* című munkát (1888). Érdeklődését két évtizeden át láthatóan városának múltja kötötte le, ezt bizonyította az értesítőben közölt *A szabadkai községi főgymnasium története* című munkája is, amely a Szabadka szabad királyi város történetének második kötetéből kiemelt részlet volt (1895). 1895-ben vonult nyugdíjba, a következő évben pedig teljesen elvesztette szeme világát, aminek következtében pályája tragikusan megtört.

A 40 évi írói munkálkodásom emlékére családja és barátai számára 1904-ben kiadott, a munkáinak jegyzékét is tartalmazó füzetének bevezetőjében a következőket írta: „A munkálkodási kedvet Isten áldásul adta az embernek. Míg a tétlenség életuntságot és számtalan rosszat okozhat, addig a munkakedv fáradhatatlanságban csak új és új munkára buzdít, lelkesít, és igen sok tiszta lelki öröm s élvezet forrásává lesz. Mert a munkásság eredménye: az előrehaladás, a teremtés, bizonyos édes érzelemmel tölti el az ember lelkét, amely érzelmet a jók elismerése még fokozhat ugyan, de amely már önmagában is megnyugtató jutalmát leli sokszor igen terhes fáradozásának” (Iványi 1904, I). 1917. július 7-én hunyt el. Horváth Cyrill tanítványa, Heinrich Gusztáv és Bodnár Zsigmond nemzedéktársa a tudományos munka és az írás tisztelete jeléül bármelyik műve záró mondataként odairhatta volna azt a reményteli vallomást, amelyet *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára* ötödik kötetének végzavában így fogalmazott meg: „Vigasztal azon remény, hogy ezen úttörő munkám a jogos igényeknek megfelelően és hogy v. m. tört. irodalomnak is hasznára válhatik” (Iványi 1907, 154). Iványi István annak a kornak volt gyermeke és kimagasló szellemi vezére, amikor a történettudóst is íróként tisztelték, műveiben a közösség

történelmi múltjának föltárázó értelmezőjét, és jövőbeli sorsának alakítóját látták. Govorkovich János írta róla a már idézett *Régi emberek a régi városból* című visszaemlékezésében: „Iványi István Titus Liviusnak klasszikus latin nyelvű tolmácsolója, leglelkesebb tanárom volt, forró szeretettel, hálás kegyelettel őrzöm meg emlékét. Mikor a városháza előtt találkoztam vele, már alig látott. A sok éjjeli olvasás, tanulás tönkretette a szemét. [...] Különben én voltam a legrosszabb tanulók egyike, de nála az első, mert a magyar irodalmat tanította, és azért én rajongtam. De ez Iványi érdeme volt, ő igazán imádott tanítani. Ismerte minden tanítványa tudását, anélkül, hogy egy óráig nyaggatta volna” (Govorkovich 1928, 20).

A szabadkai gimnázium további két tanáráról kell még megemlékezni: Gohl Ödönről, a „classica philologia” és a magyar nyelv tanáráról, aki kiváló szakértelemmel rendezett nagy érem- és pénzgyűjteménnyel rendelkezett, és aki a középiskola 1894. évi értesítőjében közzétette *A római birodalom pénzeiről* című régészeti tanulmányát,¹⁴ és Balás Imréről, aki magángyűjteményéből megalapította a főgimnázium pénz- és éremgyűjteményét. Az utóbbiról Magyar László *Három kincsestár* című munkájában meleg szavakkal emlékezett meg: a régiséggyűjtés szabadkai megalapozójának tekintette őt, aki a városi tanácshoz 1884. május 22-én eljuttatott terjedelmes beadványában szorgalmazta a régiségtár létrehozását, és akit kezdeményezésében az egész főgimnáziumi tantestülete – Iványi István, Gohl Ödön, Toncs Gusztáv, Kosztolányi Árpád, Polyákovics Alajos, Sziebenburger Károly és Haverda Mátyás igazgató is – lelkesen támogattott (Magyar 1985. 90). Telcs Ede, a századforduló ismert és a polgárosodó Budapesten sokat foglalkoztatott szobrásza *...éltem és művész voltam* című visszaemlékezésében így idézte meg alakját: „A harmadik osztályban nagyon szerettem történelemtanáromat, Balás Imrét, ki tantárgyát érdekesen adta elő, és magával tudta ragadni hallgatóságát” (Telcs 2011, 37). Több volt ez, mint ifjúkori élmény, hiszen tanárának döntő szerepe volt művészetének alakulására is. Amikor Telcs a plakettművészet terén első sikereit aratta, a történelemtanára kijelölte úton haladt: „Azt hiszem – írta az 1947-ben papírra vetett emlékiratában – előszeretettel a plakettek és az érmék iránt még a középiskolai tanulmányaim idejéből származott, mikor nagyszerű történelemtanárom, Balás Imre buzdítására elkezdtem régi pénzeket gyűjteni, azokon figyeltem meg először, különösen a régi görög és római pénzek művészi kidolgozását. Idővel egész komoly numizmatikai gyűjteményre tettem szert, s ebből a kedvtelésből fejlődött ki az idők folyamán plaketteuri munkásságom” (Telcs 2011, 124). A magyar plakettművészetet a millenniumi évig, amikor Beck Ö. Fülöp és Telcs Ede a közönség elé lépett, Szármovszky Ferenc és Damkó József útkereső kísérletei képviselték. Meggyőződése szerint abban, hogy az általa is művészeknek tartott – Gozdsu Elekről, Falk Miksáról és Andrassy Gyuláról készült – plakettjei megszülettek Balás Imrének döntő szerepe volt.

¹⁴ Gohl Ödön. 1894. *A római birodalom pénzeiről*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnásiumának értesítője az 1893–94. tanévről*. Szabadka – Krausz és Fischer Könyvnyomdájából, 3–91.

A beamterek és a megyeszékhely

Zombor és a tudós tanárok

Egyetlen bácskai településnek sincs olyan szépen fölépített, legendákba öltöztetett históriája, mint amilyent Zombor város két évszázados horizontja kínál a hozzá bizalommal fordulónak. Ködös legendái, misztikumba vesző középkori történelme után a hódoltság keserű másfél évszázada már lakóinak a tájhoz való kötődés változatos formáinak a megteremtéséről szólt, hogy a török félhold bukása után két vármegye is – Bács és Bodrog – a zombori kertek alatt kutassa a maga örökségét, s mert képtelenek voltak a hozomány tekintetében megegyezni, hát békésen odasimultak a szabad királyi város címerének boltívei alá. A feudális-nemesi jogászlelemény végül is a vármegye székhelyévé avatta a várost, amely az 1848-as jobbágyfölszabadtás követően, gazdag, széles tájakon elterülő piacai révén úgy lépett a polgárosodás útjára, hogy a barokkos cifraság utolérhetetlen bájt kölcsönzött a náboboknak, a honoráciorok táborának és a vármegye hivatalnoki karának egyaránt. Birodalomépítő hivatali magyar magabiztosság, független Rácországról álmodó szerb földesúri racionalitás, aulikus bunyevác kultúrfejelem és a meghitt otthona falai közé zárkozó sváb hajthatatlanság teremtett magának társadalmat a falai között, hogy kellő visszafojtottságban fürkésze minden népközösség a történelmi idők számára kedvező fordulását. Zombor egyaránt misztikus színtere volt a magyar, a szerb, a bunyevác és a német historikumnak, miközben mindannyian azt latolgatták: megtettek-e mindent azért, hogy a város kései emlékezete glóriát fonjon a homlokukra. Az egymás mellett élő, de mindenkor különutas nemzetek haszonnal éltek-e a folyton fölkínálkozó alkupozícióknak ahhoz, hogy idők múltával a történelem győzteseinek érezhessék magukat? Bizonyára nem, de ez is múltó állapot. A város sok évszázados alapkövein épülő új kultúra valós értékei lesznek a hitelesítői az előttünk járó nemzedéki szándékok őszinteségének. Ha az utókor számára követendő példaként szolgálnak a hajdanvolt zombori és vármegyei kultúra teremtett értékei, elnéző és megbocsájtó lesz az elődök mindenkor bizonytalan intézményteremtő szándékával szemben. Zombornak és a régi vármegyének ugyanis immár egy évszázada folyton bizonyítania kell szerepének jogos lényegét, hitelét és történelmi létjogosultságát. Mert Zombor és a régi vármegye az emlékekben tovább éli a maga valóságát, még semmi sem befejezett, még nem futotta meg minden nemes szándék a maga pályáját. S ha mégis, történt minden titokban, kellő titokzatossággal körülvéve, sejtelmes célokkal a messzi távolban, és remélt kegyelemmel a magasságban. Az én szememben Zombor város maga az ideiglenesség, ezért van azt, hogy sok félreértés és szándékos félremagyarázás után, ma is csak maga képes szólni a titkairól.

Majtényi Mihály *A császár csatornája* című regényében fényét vesztetten látta a város régi arcát: „Templom volt a kolostor végében, magas torony árnyéka borult a vármegyeházára. A négyszögű, szűk kolostorudvar sivár és reménytelen kövei között magas fű, lapu, meg zsálya hirdette, hogy szekér ott nem jár be: szűk volt a bejáró is erre. Legfeljebb

a pandúrok tisztogatták ott fegyverüket, vagy szalonnáztak az udvar tövében. Török mecset csonkja búslakodott szemben az épülettel, oldalt a régi vár méteres falai őrizték a múlt titkát, a macskaköves térségen túl pedig Grassalkovich herceg emeletes nagy háza, a kincstári jószágigazgatóság épülete jelezte az új idők ütemét” (Majtényi é. n., 40). Vele szemben Fényes Elek a *Magyarország geographiai szótárában* szereplő leírásában maga volt a racionalitás, noha maga is úgy vélte, a város hajdani állapotáról keveset lehet tudni. Zombor királyi város a szerb vajdasághoz tartozó Bács vármegyében – írta 1851-ben – kies, termékeny rónaságon fekszik, valahol félúton Baja és Szabadka között, közel a Dunához és a Ferenc-csatornához, saját postahivatallal, ami rangot és tekintélyt kölcsönöz neki. Tágas utcái ugyan nincsenek kikövezve, járdái azonban már téglával vannak kirakva. Központja gondozott, elismerésre készíti az utast a kétemeletes vármegyeház, és a közelében lévő, ugyancsak csinos, toronnyal ellátott városháza, a kamarai igazgatósági épület, és a polgárok jeles magánházai. Régi katolikus temploma, a mellette lévő plébániával együtt – mindaddig, amíg II. József császár fel nem számolta a rendet – a ferenciek zárdája volt. Óhitű szentegyháza hajdan török mecset volt, a görögök – görögkeleti vallásúak – temploma ugyancsak szép épület. Zombor határa módfelett tágas, negyvenkétezer katasztrális holdjából tizenkétezer a szántó, további huszonnégyezer a beltelek és a rét, de van legelője, szőleje és 1160 holdas tölgyes erdeje. „Rónán fekvő szántófölde fekete, lapos, néhol dombos, és olly jó minőségű, hogy trágyára kevés szükség van. Innen gabonája bőven terem, szénája szükséges felül, de legelője szűk, erdeje is kevés. Bora sok van, de nem igen jó; a város körül pedig szép veteményes kertek és gyümölcsösök szemlélhetők.” Határát a Mosztonga mocsáros vizér, és a Ferenc-csatorna táplálja, szállásai és majorjai messze földön ismertek. 1844-ben 3159 házban 21.647 lélek lakott, közöttük „nem egyesült óhitű férfi 5948, r. kath. 4948, zsidó 45, ágostai 9, reform. 12, családfő 6228, polgár és kézműves 1186”. Közöttük legtöbben vannak a szerbek, aztán a németek, s végre a magyarok. A mezőgazdaság mellett, mindennemű kézművesek ténykednek a város falai között, kereskedői a gabonát és a szarvasmarhát messze földre szállítják. A kereskedést kedvezően szolgálja a közeli Ferenc-csatorna. Tanintézetek közül kiemelkedő a szerbek számára létesített tanítóképző intézet, és egy katolikus „fő nemzeti tanodája” (Fényes 1851b, 330–331). A hajdani katonai végváros gazdag kereskedői és földbirtokosai Mária Terézia idejében 150.000 pengő forintért szabadalmi jogot vásároltak, s az 1749. február 17-én kelt rendelet értelmében királyi városi jogokkal rendelkeztek. Fényes Elek szerint volt honnan kigazdálkodni a töménytelen összeget, a hozzátartozó puszták – Bukovac, Csicsova, Gradina, Jovanovo-szello, Saponya, Bility, Nenadity, Korankova, Rancsevo, Bratyevity és Piperos – valamit Gákova és Sztapár települések határai ontották a kukoricát és a búzát.

Negyed századdal később, a vajdasági álom múltával, a Deák Ferenc vezette nemzeti szabadelvűség alapjain megalkotott kiegyezés kibontakozó, intézményteremtő és gyarapodó korszakában az ízig-vérig polgár Radics György, a vármegye tanulóifjúsága számára írt *Bács-Bodrog vármegye leírása* című munkájában mintha Fényes Eleknek üzenté volna: a város szépítésére a helyi hatóság igenis nagy gondot fordít, piacát már kikövezte, s most a belvárosi utcák kövezés van soron. A vasúti állomás mellett levő hatalmas parkja pedig szépségében egyedüli a vármegyében, melynek tekintélyét csak növelik a vonat érkezésére váró fiákerek. Ahogyan Herceg János írta: „A csendet a régi Zomborban a fiákerek robogása szakította meg, ha befutott Szabadka vagy Vinkovci felől a vonat. A pályaudvar előtt kettős sorokban álltak ilyenkor a fiákerek, néha huszonöt-harminc, miközben még a Vadászkiút előtt, a Grünbaum-féle trafik mellett, szemben a preparandiával s a főutca sarkán a dohányjövődék kioszkja mögötti standon három-négy ügyeletes is ácsorgott. Már amennyit Liscsevics [Titusz] rendőrfőkapitány szabályzata előírt. Ez a dübörgés a kockaköveken végig a Bajai úton s aztán tovább a főutcán, majd a körúton és a mellékutcákban eltűnve, egészen a második világháború előtti évekig tartott” (Herceg 1999c, 142). A városnak 24.309 lakosa van,

közülük 11.446 római katolikus 10.352 görögkeleti a többi részben görög katolikus, részben ágostai, helvét evangélikus és „mózes-vallású”. Zombor a megye székhelye, ebből eredően központja a közigazgatásnak és törvénykezésnek, van takarékpénztára, kereskedelmi- és iparbankja. „A lakosok nagyobb részt földművelés[ből] és állattenyésztésből élnek, kisebb rész foglalkozik ipar[ral] és kereskedéssel. Iskola ügye tűrhető állapotban van, amennyiben a vallás felekezetek elemi iskoláin kívül van egy 8 osztályú állami főgymnasium, egy szerb tanító képezde, s több tanyai iskola” (Radics 1876, 5). Négy országos vására mellett a pénteken tartott hetipiacei messzi földön ismertek, oly népesek szoktak lenni, hogy olyankor naponta három-négyezer kocsis is megfordul a városban.

Fridrik Tamás *Bács-Bodrogh vármegye rövid leírása, földrajzi alapfogalmakkal* (1885) című könyvében úgy vélte, Zombor a Fényes Elek által is felsorolt mérhetetlen gazdagságnak köszönhető, hogy a vármegyei törvénykezésnek és közigazgatásnak a központja lett. A városi és megyei közhivatalok mellett királyi törvényszék, járásbíróság, tanfelügyelőség, közjegyzőség, kincstári jószágigazgatóság, adófelügyelőség, adó- és illetékhivatal, szolgabíróság, megyei gazdasági egyesület és a Ferenc-csatorna igazgatósága működött a falai között. Pénzintézetei, a takarékpénztár és a kereskedelmi és iparbank azt bizonyítják, hogy „kereskedése virágzó állapotban van” (Fridrik 1885, 8–9). 1885-ben, amikor a számvetése készült, Zombor lakosainak száma 24.693 volt, kik közül legtöbb a római katolikus 12.932, ezután a görög-keleti vallású 10.567, a „többi különféle felekezethez tartozott” (Fridrik 1885, 10).¹⁵ Káich Katalin *Zombor művelődéstörténetéből* című tanulmányában azonban szigorú bírálója volt a város – és a vármegye – jólétet sugárzó valóságának. Ő úgy vélte, a vagyonos kereskedők, a közigazgatásban jelentős hivatalt vállaló 500–1000 holdas birtokkal rendelkező tisztségviselők, és a melléjük szegődött értelmiségiek történelmük során mindvégig makacsul ragaszkodtak az agrárium – a birtokos gazdálkodás – kínálta gazdasági életkörülményekhez, az iparban és az iparosításban a már megteremtett jólétnek és a kényelemnek a nem kívánt kockázatát látták. „A mezőgazdaság és a kereskedelem segítségével fölhalmozott tőkét nagy részük a földvásárlásba fektette. Jobbára ez bizonyult a legbiztonságosabb, minden kockázattól mentes, jövedelemgyarapító befektetésnek.” Ez a magatartás és meggyőződés a városban egészen az első világháborúig sikeresen akadályozta meg a modernizációs törekvések térnyerését, „ezért maradt minden hangoskodás és vita ellenére is a szabad királyi város és a megyeszékhely érdemi fejlődésben állandó jelleggel a provincializmus korlátai között” (Káich 2004, II. 120). Káich Katalin szerint ebben kell keresni a magyarázatát annak, hogy a XIX. század második felében, főleg a kiegyezést követő évtizedekben – a „magyar kultúrtörekvések kibontakoztatása” idején – Zomborban nem voltak meg az intézményes és a szellemi feltételei a kitűzött célok megvalósításának. „A megyeszékhely sohasem volt annyira magyar jellegű, hogy egy esetleges Bács-Bodrog megyei magyar művelődési központ legyen, amely színvonalban megközelíthette volna a magyarországi vidéki kultúrközpontok bármelyikét.” Az általános műveltséget megalapozó intézmények – a Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat, a magyarok és szerbek által közösen működtetett színház, a Szabad Lyceumi Egyesület, a különböző társaskörök, a magyar főgimnázium és felső kereskedelmi iskola, a szerb

¹⁵ Muhi János várostörténeti monográfiája szerint Zombornak 1818-ban 19.439 lakosa volt, a lakóházak száma pedig alig haladta meg a 3400-at. (Újvidéknek ebben az évben 14.400 lakost számlált.) (148.) 1860-ban a megyeszékhellyé lett városnak már 22.930 lakosa volt, (200.) ami a század végére 29.609-re nőtt. Ebből 9297 magyar, 2564 német, 11.926 szerb, 5770 bunyevác és 46 egyéb szláv. Vallás szerint: 16.338 római katolikus, 11.666 görögkeleti, 882 izraelita. 469 református, 204 ág. evangélikus, 30 görög-ókatolikus és 20 egyéb. (Muhi 1944. 229)

tanítóképző, és a hetilapok sora – sem volt elegendő ahhoz, hogy a város és a vármegye országosan is figyelemre méltó eredményeket produkáljon” (Káich 2004, I. 78–79).

Pedig a Bielitzky Károly nevéhez fűződő, 1859-ben alapított, s 1884-ben már országosan is ismert városi könyvtárban – a *Sz. kir. Zombor városi könyvtár-egyesület könyveinek jegyzéke* szerint – a 4370 kötet között ott szerepelt az *Encyclopaedie der Wissenschaften und Künste* (1871) huszonöt, *Goethe's Sämmtliche Werke* (1858) negyven, *Fridrich Schiller Sämmtliche Werke* (1858) tizenhat, *Lessing's G. E. Gesammelte Werke* (1857) tíz, és *Schlegel Fridrich Sämmtliche Werke* (1846) tizenöt kötete, az Antonije Hadžić szerkesztette *Letipis Matice srpske* 1826–1851 között megjelent évfolyamai, a Magyar Tudós Társaság 1833–1860 között kiadott nyolc évkönyve, továbbá a *Régi magyar nyelvemlékek* (1838–1846) négy kötete mellett Böhm Lénárt *Délmagyarország vagy u. n. Bánság története*, Brodarits István II. *Lajos mohácsi harczon történt veszedelme* (1795), Buday Esaiás *Magyarország históriája Buda vára visszavételéig 1374–1686*, Kossuth Lajos *Irataim az emigrációból* három, és Szemere Bertalan *Utazás Külföldön* (1852) című munkájának két kötete is megtalálható volt. Vuk Karadžić, Đura Jakšić, Jovanović Jovan (Zmaj), Jakov Ignjatović, Dositej Obradović és Vitkovits Mihály műveinek társaságában ott sorakoztak a magyar klasszikusok is: Mikes Kelemen, Virág Benedek, Fáy András, Kisfaludy Sándor, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Mikszáth Kálmán és Vajda János munkáinak társaságában Erdély János Magyar népköltési gyűjteményének hat kötete is megtalálható volt. Mellettük Arany János műveinek valamennyi szerb és német fordítása. E gazdag gyűjteményen a helyi irodalmat Dömötör Pál *Szűnő bánat és fakadó öröm*, Ifj. Dömötör Pál *Költeményei és Újabb költeményei*, Milkó Izidor *Mindenütt és sehol*, Radics György *Bács-Bodrog megyei árvíz-album, Bácskai emlény és Rigómezei dalok* című munkái képviselték (Anonim 1884a. 3–211). A vármegye központjának tekintélyéhez méltó gyűjtemény!

Ispánovics Csapó Julianna *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából* című monográfiájában rámutatott: a XIX. század nyolcvanas éveiben Bács-Bodrog vármegye egyetlen nyilvános könyvtárának állománya hűen tükrözte magyarországi olvasóközönség elvárásait. Így fogalmazott: „A görög és latin klasszikusok mellett a történelmi, földrajzi művek dominálnak, de szép számmal találhatók természettudományi szakmunkák, politikai, mitológiai tárgyú könyvek, útleírások, életrajzok, praktikus kézikönyvek és természetesen szépirodalmi művek is a német, magyar, szerb nyelvű állományban. [...] Az 1880-as évekig a latin nyelvű irodalom volt túlsúlyban. A tematikai megoszlás tekintetében a könyvek nagyobb hányada történeti és bölcséleti munka. Ez az arány később megváltozik, de a művek többsége még sokáig ismeretterjesztő, vagy tudományos jellegű marad. Egyes könyvtárak a jogi, közigazgatási szakirodalom gyűjtését is fontosnak tartják. A századforduló után növekszik csak meg a szépirodalom százalékaránya” (Ispánovics 2011, 42).

Káich Katalin véleményéhez némileg hasonló okokból eredően vélte reménytelennek Zombor kiegyezéskor elképzelt vezető szerepének megvalósulását Herceg János, aki éppen a vármegyei központ hivatali nehézkességében, visszahúzó erejében látta a város leküzdhetetlen hátrányát. Szabadkával, Újvidékkel és Zentával szemben Zomborban a polgárosodás „a jozefinista beamtermentalitás visszatartó közegén volt kénytelen átrágni magát”, történelme során minden korszakban voltak olyan hivatali privilégiumok, melyeket az új időkkel szemben védelmeznie kellett. Ez a beamteri merevség a kiegyezés utáni lendületes fejlődés során reménytelen helyzetbe hozta a megyeszékhely társadalmát. „Szabadka nemcsak gazdasági téren, hanem a szellemi élet fejlődésében is megelőzte. Sőt a századforduló idején már elébe vágott Újvidék is, amelynek külön jelentőséget adott központi szerb jellege. Fölényét csak Bajával szemben tudta még tartani, Zenta feltörésének meg amúgy is útját állta Szabadka és azon túl Szeged” (Herceg 1999c, 37). Szabadkán, ahol nem volt német lakosság,

s a közösség fölött uralkodó hivatal is hiányzott, a kulturális kezdeményezéseknek a kezdettől fogva magyar jellege volt. Zomborban a vármegyei hivatal szándékát a német iparosok akarata is befolyásolta, ezért volt oly körülményes minden, a polgárosodás felé vezető lépése a városnak. „Zomborban még alkudoztak, a béke közvetítésén fáradoztak, amikor Szabadkán Vojnits Géza, a vármegye első önkéntes honvédje felesküdt a piros-fehér-zöld nemzeti lobogóra” (Herceg 1999c, 38). Így hát az sem volt véletlen – mutatott rá Herceg János –, hogy Zomborban az első magyar könyv, a Szabadkáról érkezett Radics György *A zombori államgimnázium* című munkája csak nagyon későn, 1874-ben került ki a nyomdából. Minden, ehhez fogható történet arról árulkodott, hogy Zomborból voltaképpen a katonák csináltak várost. A civil lakosság gyűlölte is „a nyers és hangos katonákat, akik ugyan levetették az egyenruhát, de a mentalitásuk megmaradt. A polgár iszonyatával irtóztak tőlük. Akárcsak az iparosok és kereskedők, a város »józan és dolgos« polgárai. Ez a magyarázata, hogy Zombor szabad királyi város első tanácsának tagjai leszerelt határőrvidéki katonák voltak. Kapitányok, hadnagyok és zászlótartók: Parčetić, Živojnović, Marković, Bokerović, Kekezović, Bogišić, Damjanović, Pavlović, Karatić, Rajković, Popović és Stojšić” – írta *Régi dolgainkról* című könyvében Herceg János (Herceg 1999c, 100).

Zombor és az áltele vezetett vármegye misztériuma, hogy a felsorolt és számba vett hátrányai ellenére is a kiegyezést követő fél évszázad során, olyan kiváló szellemeket adott a magyarságnak, mint Bellosics Bálint néprajztudós, Papp Dániel író és újságíró, Radics György újságíró, Vértesi Károly újságíró, országosan kedvelt útirajzok szerzője, Dömötör Pál költő, mellette a költészet női művelőinek sora – Molnárné Radics Jolán, Radványné Ruttkay Emma, Jovánovich Lea, Janda Matild és (a teljesség kedvéért) Unger Ila, a később oly látványosan ünnepelt Alba Nevis –, Pavlovits Jenő ügyvéd és fordító, Margalits Ede történetíró, néprajzos, a szerb iskolák kormánybiztosa, Dudás Gyula történész, Gubicza Kálmán történész, Thim József orvos és ugyancsak történetíró, Gozdsu Elek író, Laza Kostić költő, Vasa Stajić író, Pataj Sándor költő, Zlinszy Aladár gimnáziumi igazgató, Bayer József színháztörténész, *A nemzeti játékszín története* című monográfia írója, Schmitt Jenő filozófus, továbbá a Tarcál-hegyi (Fruška gorai) kutatásairól ismert Koch Antal a földtan professzora, Veljko Petrović író, Juhász Árpád „festész”, Szlatkovics Máté plébános, történetíró, Zombor első krónikása, Jeszenszky Dezső tanár, az állami főgimnázium történetírója, László Fülöp és Kálmán Péter festők, valamint Bosnyák Ernő filmes, a későbbi *Sombori Újság* szerkesztője, és sokan mások, akik a város és a vármegye sajátos világából nyertek szellemi indítást. „Maga a város mégiscsak egy miniatűr Európa volt, s hatása egyformán kisugárzott Zombor bármilyen nemzetiségű lakosaira” – írta Herceg János számot adva *Régi dolgainkról* (Herceg 1999c, 86). Majd így folytatta: „Mindamellett mégis azzal nőtt fölébe a vidéknek, ami az élet lázasabb, gyorsabb ütemű fejlődésén kívül esett. A szerb nyelvű tanítóképzővel, amely 1815 óta egész Szerbiát is ellátta tanítókkal. Aztán meg a történelmi társulattal, amelynek kapui előtt el kellett némulnia a gyorsan feltörő, pénzes polgárságnak” (Herceg 1999c, 107).

Muhi János az 1944-ben megjelent *Zombor története* című monográfiája szerint a művelődési intézménynek sorában első volt az 1844-ben a Széchenyi István által alapított Nemzeti Kaszinó mintájára létrehozott Nemzeti Olvasókört, amely a forradalom és szabadságharc előtti években az egész társadalmi élet irányítója, és a „nemzeti gondolat fáklyahordozója” volt. Egy évvel később alakult meg a Szerb Olvasókör is, a ma is működő Čitaonica (Muhi 1944, 159). A levert szabadságharcot követő önkényuralom sötét korszaka után, 1867 tavaszán 133 taggal jött létre a Polgári Kaszinó Egylet – népszerű nevén a Kaszinó –, amely a kereskedő és az iparos társadalmat szólította a soraiba, hogy e közösségek művelődési életét előmozdítva őket is bekapcsolja a szellemi élet vérkeringésébe. Öt évvel később, 1872-ben alakult meg a Polgári Kaszinó Egyleti Dalárda, a Zomborban működő magyar dalegyesületek között a legrégebb. Története azonban felettébb összetett: Muhi János azt is tudni vélte, hogy az első zombori dalkört 1858-ban a Szerb Vajdaság idején német

tisztviselők alakították, amely Männer Gesang-Verein néven működött 1861-ig, amikor a politikai viszonyok változása nyomán megszűnt. Az alkotmányos rend helyreállítását követően alakult meg az első magyar dalegyesület, a Magyar Dalárda, amely Koczik Pál alispán elnöklete alatt 1869-ig működött. 1870-ben Valter Nándor kezdeményezésére Ifjúsági Dalkör alakult, amely nem sokkal ezután, 1872-ben – Thim József vezetésével – beolvad a Polgári Kaszinó Egyletbe, így lett belőle Kaszinóegyleti Dalárda (Muhi 1944, 249–250). A városi könyvtárat 1857-ben Bieliczky Károly pénzügyigazgatósági számtiszt könyvszeretete hozta létre, a város azonban 1859. szeptember 19-én saját kezelésébe vette át. 1882-ben részvénytársasági alapon építették fel az állandó zombori színházat, s a társaság részvényesei között egyaránt voltak magyarok és szerbek is. A téli idényben felváltva magyar és szerb társulatok játszottak benne (Muhi 1944, 211). 1883-ban alakult meg a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat, amely elsőként törte meg „a szellemi közönyt” és felbecsülhetetlen értékű munkásságával föltárta a megye történelmi múltjának fontos részleteit. „Ez az egy egyesület több eredményt ért el egyedül, mint más egyesületek százai” – fogalmazott Muhi János (Muhi 1944, 216). Az 1878. július 7-én Radics György programjával indult *Bácska* című hetilap rövid idő alatt országos ismertségre tett szert, a megjelenésén első két évtizedében magasan kiemelkedett az akkori vidéki lapok közül.

Káich Katalin Zombor művelődéstörténeti múltjáról írt számos tanulmányai közül *Az intézménytörténet gazdag fél évszázada (1867–1918)* című értekezésében kifejtette: a vármegyében a bürokratikus ügyintézés, a hivatali merevség akadályozta, az újító szándékok sikerre vitelét, ez az oka annak, hogy „érdemi fejlődésében a szabad királyi város és megyeszékhely állandó jelleggel a provincializmus korláta között” maradt. Mindamellett az elemző maga sem vitatja, hogy az 1867-es kiegyezés kedvező föltételeket teremtett a gazdasági fejlődéshez, ami érezhetően serkentőleg hatott a város polgárainak művelődési igényeire, kulturális elvárásaira is. Ennek lett a következménye, hogy a vármegye polgárosodó középosztályának értelmiségi rétege azután az 1880-as években sorra alapított olyan kulturális intézményeket, melyek méltán kerültek az országos érdeklődés homlokterébe. Az elemző úgy látta, az ily módon megteremtett kultúrtörténeti jelentősége révén Zombornak „sikerült ki-kitörnie a fejlődést gátló provincializmus korlátaiból” (Káich 2006b, 52–53). A tanulmány írója szerint az óhajtott és a megyeszékhelytől elvárt magyar kulturális célkitűzések megvalósításához azonban Zomborban nem voltak meg a feltételek, mert „a megyeszékhely etnikailag sohasem volt annyira magyar jellegű, hogy egy esetleges Bács-Bodrog megyei magyar kultúrközponttá válhasson, amely színvonalban megközelíthetné a magyarországi vidéki kultúrközpontok bármelyikét”. Amikor Zombor művelődéstörténeti szerepének helyét és jelentőségét keresi a történész, úgy látja, hogy a kiegyezés utáni fél évszázad során sem a magyar, sem pedig a szerb kultúra nem teremtett olyan eredmények, melyek „lényegesen túlmutattak volna a provincializmuson”. Ami a vármegyei központban a nemzeti kultúrák terén született, nem több a hagyományörző és hagyománymegtartó törekvések részeredményeinél. „E tényszerű megállapításunkat nem kérdőjelezheti meg annak a tudata sem – írta Káich Katalin –, hogy a századfordulón olyan íróegyéniségek éltek Zomborban, mint Laza Kostić vagy Gozsdu Elek; hogy innen indult útjára a szerb irodalom ma már klasszikus alkotója, Veljko Petrović és a magyar nyelvészet kimagasló alakja, Bárczy Géza; hogy ennem a városban tanult Papp Dániel, Isidora Sekulić és Jovan Dučić. Az itt születettek és itt tanulók az útravalót, az alapozó tudást kétségkívül Zombor tanintézeteiből kapták (Káich 2006b, 55). Az általános polgári műveltséget megalapozó intézmények között ő is említi a városi könyvtárat, az 1882-ben felépített színházat, az 1883-ban alapított Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulatot, a századfordulón sikeresen működő Szabad Lyceumi Egyesületet, a nemzeti jellegű tanintézetek közül pedig a szerb tanítóképzőt, a magyar főgimnáziumot és a felső kereskedelmi iskolát. Mindemellett a megyeszékhelyen a nyolcvanas évek elején a legnagyobb gondot az általános műveltség szintjének emelése

jelentette. 1881-ben ugyanis a 25.397 főnyi lakosságból mindössze 7732 személy tudott írni és olvasni. A város vezetősége ennek megfelelően a legfontosabb teendői közé sorolta az iskolarendszer széles vertikumának a kiépítését, és néhány év leforgása alatt teljesen korszerű alapokra helyezték a közoktatást (Muhi 1944, 211).

Zombor az irodalmi emlékezetben mindenekelőtt a szerb irodalom tolmácsolóinak triásza – Dömötör Pál, Radics György és a Szent Sava-renddel is kitüntetett Margalits Ede munkássága –, valamint a jeles világutazó, Vértesi Károly révén él. A megyeszékhely azonban elsősorban a Bács-Bodrog vármegyei Történeti Társulat lelkes, és minden esetben a kor színvonalán álló történetírók művei által szerzett magának országos elismerést. Az írás emberei – közöttük Trischler Károly és Trencsény Károly jogászok – elsősorban hivatalnokok voltak, s csak másodsorban szépírók. Egyedül Kholmán Dezső, a tudós tanár tett kísérletet arra, hogy tanulmányaival a szabadkai Toncs Gusztáv és Loósz István nyomdokain járjon, pedagógusi hivatása azonban csak alkalmi megszólalásra adott alkalmat.

Iskola a Szentháromság-téren

A főgimnázium

Zomborban a krónikák szerint 1717-ben a görögkeleti egyházközösség alapította a település első iskoláját. 1763-ban gróf Batthyány Ignatius kalocsai érsek engedélyével a ferences szerzetesek három osztályos grammatikai iskolát nyitottak, az intézmény azonban 1781-ben megszűnt, miután II. József feloszlatta a ferencesek rendházát. 1816-ban a néhány évvel korábban Szentendrén alapított szerb tanítóképző – amely egy évszázadon át rendkívül jelentős szerepet játszott a szerbség történetében – Zomborba költözött. Muhi János szerint „ez az iskola látta el a török uralom alól felszabadult Szerbiát is az első szakképzett tanítókkal, és ez az iskola volt hosszú időn keresztül a szellemi fellegvára a szerbségnek. Költők, írók, filozófusok, államférfiak, hadvezérek kerültek ki padjaiból, és az iskola végzett diákjai az itt magukba szívott szellemet adták tovább az egész szerb világban. Szellemi központ volt ez a szerb iskola, amelynek vezető szerepe volt a szerb nacionalizmus és a nemzeti műveltség kialakításában. Ennek az iskolának a szerb tanítói és a budai egyetemi nyomda pap-írói álmodták meg és indították útjára a szerbség későbbi hatalmas nacionalizmusát” (Muhi 1944, 148).¹⁶ (Kár, hogy az intézmény két évszázados történetét földolgozó monográfia oly szűkkeblűen bánt a sorsát eredendően meghatározó magyar történelmi vonatkozások föltárásával. A *Dve stotine godina obrazovanja učitelja u Somboru 1778–1978* című kiadványban a magyar történelmi forrásokra egyetlen hivatkozás sem történik. Az Edvard Kardelj védnöksége alatt született monográfia középpontjában a partizántanítók életpályájának megrajzolása döntő, és mindent meghatározó szempont.) Az 1850-es évek elején Bécs irányításával három osztályos német tanítási nyelvű alreál-iskolát alapítottak a városban, ám a politikai körülmények változásával 1869-ben az iskola helyére Radulovics Szilárd igazgatói irányításával magyar-szerb algimnáziumot szerveztek, amely 1872-ben főgimnáziummá alakult át.

¹⁶ A Tanítóképezde „1812. november 15-én nyílt meg Szentendrén *Regium Paedagogium Nationis Illyricae* név alatt Nesztorovics Szteván Uros udvari ügynök vezetésével. Tanárai között két zombori is volt: Joszics Kozma és Atanackovics Pál, mindketten a zombori norma volt diákjai. Nesztorovics Bécs érdekeit képviselte a nacionalista szerb papság törekvéseivel szemben. [...] 1920-ig, amikor a jugoszlávok államosították, görögkeleti szerb felekezeti iskola volt. A magyar nyelv rendszeres oktatását 1834-ben vezették be” (Muhi 1944, 245–246)

Az átalakulási folyamat összetett történetét Jeszenszky Dezső foglalta össze *A zombori magyar királyi állami főgymnasium története 1872–1895* című, 1896-ban, a millenniumi ünnepre megjelent munkájában. A főgimnázium megalapítását biztosító döntésre az 1868-as XLIV. (nemzetiségi) törvény 17. §-a értelmében került sor, mely paragrafus kimondta: „Az állam, illetőleg a kormány által már alkotott, vagy a szükséghez képest állítandó tanintézetekben a tanítási nyelvnek meghatározása, amennyiben erről törvény nem rendelkezik, a közoktatási miniszter teendőihez tartozik. De a közoktatás sikere, a közművelődés és közjólét szempontjából az államnak is legfőbb célja lévén; köteles az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidék közelében anyanyelvükön képezhessék magokat egészen addig, hol a nagyobb akadémiái képzés kezdődik” (Jeszenszky 1896, 99). Ekkoriban híre kelt, hogy 1872. évi költségvetés előkészítése során a kormány jelentős összeget látott elő az Újvidékre tervezett gimnázium megalapítására, melyben a jövőben a szerb tanuló ifjúság az anyanyelvén készülhet a felsőbb tanulmányaira. Zombor város rendkívüli törvényhatósági közgyűlésen azonban úgy döntött, levélben fogja kérelmezni a képviselőháztól a Délvidékre tervezett főgimnázium Zomborba történő áthelyezését. A kezdeményezést siker koronázta: az 1872. szeptember 9-én kelt miniszteri rendelet engedélyezte a gimnázium megnyitását. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter a következő levelet intézte a főispánhoz: „Méltóságos főispán úr! Az alvidéki lakosság középtanodái tanügye érdeke tekintetéből a törvényhozási intézkedés folytán az 1868. évi 44. t. cz. 17. §-a értelmében felállítandó áll. gymn. helyül Zombor városa tüzetett ki, s ennek erre vonatkozó ajánlata – mely szerint a felállítandó gymn. számára a Szentháromság-téren lévő nagy iskolai épületet az összes iskolai szerelvényekkel és a megszüntetett városi középtanodádtól fennmaradt taneszközökkel díjmentesen átengedi; annak fenntartására magát kötelezi, s a gymnasium fűtéséhez szükséges anyagot örök időkre felajánlja – elfogadtatván” . (Jeszenszky 1896, 106). Így tehát az egyelőre négy osztályos gimnázium Bács-Bodrog vármegye székhelyén 1872. október 15-én – kétnyelvű, szerb és magyar középfokú intézményként – nyitotta meg a kapuit, s csak az 1876–77-ik iskolaévben vált nyolcosztályos intézetté. A szerb közösség követelésére a kultuszminiszter már az indulás évében a szerb nyelv és irodalom oktatására külön tanszéket rendszeresített, s a „kathedrát” Malesevics Miklós nyerte el. Vele egyidőben nevezték ki a zombori főgimnáziumhoz ideiglenes igazgatójának Kocsmár Józsefet, valamint oktatónak Mezey József aradi, és Merl Ferenc szabadkai gimnáziumi tanárokat is.¹⁷ A magyar határőrvidéki tankerület kir.

¹⁷ 1896-ig összesen 55 tanár működött a főgimnáziumban. [...] A tanárok névsora: Bálint István (mennysiségtan) 1872–1875; Balogh Péter (magyar, latin) 1890–1893; Bäumel Ede (mennysiségtan) 1877–1886; Bayer Ferenc (német) 1887–1888; Bergmann Ágost (német) 1876–1891; Cselkó József (latin, görög) 1893–1894; Danielovits Kálmán (latin, görög) 1886–1891; Ferencsik Lajos (görög, latin) 1894-től; Fodor Gyula (latin, görög) 1892–1893; Jeszenszky Dezső (történelem, földrajz) 1872-től; Kende Ferenc (latin, görög, magyar) 1894-től; Kiss Béla (latin, görög) 1893–1894; Kosztics Milán (latin, szerb) 1872–1874; Kovacsics Jenő (német, rajz) 1872-től; Közményi Ferenc (magyar) 1892–1893; Major Károly (magyar, latin) 1893-től; Malesevics Miklós (természettan) 1874-től; Merl Ferenc (természettan) 1874–1878 (öngyilkos lett); Mészáros Lajos (görög, latin) 1893-től; Mezey József (latin, német) 1874–1876; Molnár István Lajos (latin, görög) 1879–1893; Petricskó Jenő (természettan) 1876–1881; Podhradszky József (latin, magyar) 1872–1879; Pottokár Endre (latin, görög) 1875–1879; Pramer Elek (görög, latin) 1876–1887; Rác Soma (latin, görög) 1886-től; Rejtényi József (latin, görög) 1873–1879; Rodt Lajos (német, latin) 1894-től; Roediger Lajos (fehértemplomi főreálból érkezett, természettan) 1886-től; Ruprecht Alajos (magyar, német) 1891–1892; Simon J. Sándor (latin, görög) 1879–1892; Széky István (természettan,

főigazgatóságának 1874. október 30-án kelt levele felhívta a figyelmet az iskolának a nyelvhasználat terén érvényes kötelezettségekre is: „Minthogy a zombori államgymnasiumot látogató ifjúság vegyes – magyar, szerb és német – felmerült panasz folytán felhívom a t. igazgatóságot, hogy a vezetése alatt álló tanári testület minden egyes tagját utasítani szíveskedjék, miszerint az intézet említett nyelveket a tanulók nyelvismeretéből mutatkozó szükséghez képest, mint a magyarázás, mint a kikérdezés alkalmával használni kötelességüknek ismerjék” – olvasható a leiratban (Jeszenszky 1896, 113). Jeszenszky Dezső hozzátette: „A magyar, a német és a szerb-bunyevác nyelv dívik intézetünkben kezdettől fogva. 1879/80-ban 348 beírt tanuló közül 117 tudott mind a három nyelven, vagyis a létszám 33%-a” (Jeszenszky 1896, 68).

1873 szeptemberében a kultuszminiszter Radics György szabadkai főgimnáziumi tanárát bízta meg az intézet vezetésével, egyelőre helyettes igazgatói minőségben. Csak 1877. január 23-án nevezték ki véglegesen igazgatóvá. Radics György azonban 1886. március 4-én meghalt, s a vallás- és közoktatásügyi miniszter Jeszenszky Dezső tanárt bízta meg az igazgatói teendők ideiglenes intézésével. Radics György szép emlékét tanártársa Molnár István Lajos így méltatta: igazgatóként „soha nem szűnt meg buzdítani, lelkesíteni az önérzetet, a hivatásszeretetet fokozni kartársaiban” (Jeszenszky 1896, 62). Utóda az igazgatói székben 1886. április 17-ki kinevezéssel Margalits Ede latin, görög és történelem szakos tanár lett, aki 1891-ig, Budapestre történt elköltözéséig látta el tisztségét. Feladatát ekkor Gerevics Gusztáv, korábban fehértemplomi igazgató vette át.

Jeszenszky Dezső a főgimnázium érdemei között tartotta számon tudós tanárainak a város kulturális érdekeinek előmozdítása, a közművelődés és a tudományok népszerűsítése terén végzett áldásos tevékenységét. „Közművelődési célokat szemmel tartó egyesületek mindig számíthattak a főgymnasium tanárainak közreműködésére. Tanú rá a Polgári Kaszinó Dalárda, a Tóth Kálmán-kör és a Könyvtári egyesület” – írta *A zombori magyar királyi állami főgymnasium története 1872–1895* című munkájában (Jeszenszky 1896, 65). Káich Katalin ugyancsak jelentősnek ítélte, hogy a főgimnázium tanárainak nagy része bekapcsolódott a város és a vármegye kulturális életébe. Radics György és Margalits Ede az irodalom és a történetírás, valamint a magyar-szerb kapcsolatok ápolásában ért el figyelemre méltó sikereket, Kohlmann Dezső az irodalomtörténet terén alkotott maradandót, Rácz Soma a Szabad Lyceum-Egyesület élén végzett kiváló szervezőmunkájával országosan is elismert tudomány-népszerűsítő munkát végzett, Roediger Lajos pedig a Történelmi Társulat nélkülözhetetlen tudósa lett (Káich 2006b, 107). A tudós oktatók sorában tartja számon a történetírás Zsulyevits Ernőt is, aki otthagyva a főgimnáziumi katedrát, az 1888. szeptember 17-én indult felsőkereskedelmi iskola igazgatója lett, s végezte áldásos tevékenységét három évtizeden át, egészen 1918-ig. Muhi János várostörténeti monográfiájában azonban arra is rámutatott, nagy nehézségek árán szerveződött intézménnyé az iskola, „mert a szülők hosszú időn keresztül nem tekintették a kereskedelmi iskolát a gimnáziummal egyenrangú tanintézetnek. Az akkori korszellem szerint az igazi úriember csak gimnáziumba járatta fiát, és csak gimnáziumba járt az, aki igazi úriember akart lenni. A közgazdasági pályákat lenézték” (Muhi 1944, 247).

---

matematika) 1892-től; Szól Sándor (magyar, latin) 1876-tól; Temesváry János (történelem, latin) 1891–1895; Uhlmann Miklós (természetan, földrajz) 1894-től; Városov Tivadar (földrajz) 1878–1890; Vas Antal (görög, latin) 1890-től; Zilinszky Aladár (magyar, német, latin) 1888–1894; Zsuffa Vincze (természetráajz) 1877–1895; Zsulyevits Ernő (mennysiségtan) 1884–1888. (Jeszenszky 1896, 124–127).

Szánandó helyzetben vagyunk mi bácskaiak

Radics György

Született bácsmegyei lélek volt, rövidre szabott alkotói pályáját Szabadka és Zombor között futotta be, s ez különösen érzékennyé, fogékonyá avatta őt Nyugat-Bácska színes népi kultúrája, társadalmi és gazdasági fölemelkedése, valamint intézményei újjáteremtésének kérdései iránt. 1846. január 5-én született Szabadkán – egy elmagyarosodott horvát hivatalnoki család harmadik gyermekeként –, s miután 1868-ban tanári vizsgát tett szülővárosa főgimnáziumában tanította a történelmet, a természetrajzot és földrajzot. Érdeklődését és figyelmét a történettudomány iránt szeretett gimnáziumi tanára Frankl István keltette fel, minden bizonnyal az ő hatásának köszönhető, hogy Radics György a maga korában szinte egyedüli nyitottsággal vette számba megyéjének értékeit és gondjait. Első föllelhető írása, a *Szabadka múltjából* című rövid összefoglalója tanársága első évében, 1871-ben jelent meg az iskola értesítvényében. Hangsúlyozta: céljának tekintette „a bűvár lelkek figyelmét felhívni arra, hogy egyéb városok példájára szülőföldünk története is megírassék”. Tisztában van azonban azzal is, hogy e faladat megoldása a szépreményű tanuló ifjúságra marad. Nincsenek illúziói a munka összetettségét illetően, hiszen ő már körülnézett a városi levéltárban és a ferences rendház – a szerzetház – könyvtárában, tudja, hogy hatalmas irat- és forrásanyag vár feldolgozásra. Rövid jegyzetében mindössze három fontos megfigyeléséről tájékoztatta az olvasóit: 1. azt, hogy „Szabadka Szubotától, Cerni Ivánnak a Bácska cárjának alvezérétől veszi nevének eredetét, hinni nem lehet”. Állítását igazolására azonmód idézte is Verböczy Hármaskönyvének néhány paragrafusát. 2. Szabadka lakosai kezdetben kizárólag magyarok voltak, s csak később a török dúlás idejében – a magyar lakosság kiirtása után – telepítettek ide új lakosokat Dalmáciából. 3. Mária Terézia az 1743-ban kelt diplomájában a település neve körül támadt viszály megszüntetése végett döntött úgy, hogy „a város ősi nevét Sz. Máriát parancsolta használni” (Radics 1871a, 6). Másik, korai történeti írásában, a *Bács-Bodrogh megye leírásában* a megye valamennyi települése földirati felmérését (a földrajzi szélesség és hosszúság meghatározását), valamint a községek és puszták úrbéri földterületeinek és az urasági birtokoknak holdakban kifejezett, és táblázatba foglalt leírását adta. Írása végén munkájának folytatását ígerte, ám ezzel adós maradt (Radics 1873b, 19–24).

Hacsak nem tekinthető e korai munka folytatásának a már idézett, Bács-Bodrogh vármegye tanuló ifjúsága számára készített *Bács-Bodrogh vármegye leírása* (1876) című tankönyve, melynek előszavában már ekkor a szülőföld megismerésének fontosságát hangsúlyozta: „Kiindulva azon paedagógiai helyes elvből, hogy a tanuló ifjúság legelőször közvetlen szülő földjét ismerni tudja, elkészítettem megyénk leírását” (Radics 1876a, 3). És milyen pontos látteleletet adta a Duna és a Tisza folyók között elterülő, az újjászületés reményébe és ígéretébe szinte beleszédült területnek: „E megye népességének közel fele földműveléssel foglalkozik – írta –, s legnagyobb részt az apáktól eltanult modortól nem tér el. Vajmi kevés, kik az újabb okszerű gazdálkodást követik, azonban meg kell jegyezni, hogy lassan-lassan kezdik megkedvelni. Egy gazdasági egyletnek, melynek létesítésében nagyobb birtokosaink már régebben fáradoznak, célja lenne kimutatva az újabb rendszer célszerűségét, azt megkedveltetni megyeszerte. [...] Gyümölcs nemesítés szépen halad, s legtöbb teleknél csinos kertek találhatók” (Radics 1876a, 33–35). Az ipar tekintetében Bács-Bodrogh vármegye igen elmaradott, népességének mindössze 6,40% foglalkozik háziiparral. Gyáripara felettebb lanyha, néhány malma, kötél- és téglagyára is szinte csak a mezőgazdaság igényeit elégíti ki. A nemzetiségi lakossága százalékban felmérve: 41,95 magyar, 29,17 német, 0,53 román, 7,26 tót, 4,08 horvát, 15,38 szerb, 1,63 orosz [rutén] (Radics 1876a, 36). Könyvében mintha a maga számára térképezte volna föl annak a tájnak a kincseit, ahol a saját életcéljait is látta, ahol alkotni és teremteni szeretett volna. Amikor járásonként bebarangolta a városok, falvak és települések sorát, számba vett minden valós és rejtett értéket, művelhető területet, kulturális

és történelmi emléket, lelki adottságot és kiaknázásra váró szellemi energiát. Hallatlan tetterő és alkotói elképzelés munkált Radics György lelkében, amikor barangolásai során Bács-Bodrog vármegye értékeit kereste és fedezte föl. Zentáról, a 19.938 lakosú, rendezett tanácsú Tisza-parti városról följegyezte, 16.822 római katolikus és 2087 görög keleti vallású lakosai földművelésből és állattenyésztésből élnek, de sokan foglalkoznak halászattal is. „A tanügyet illetőleg az összes bács-bodrogmegyei községek között legtöbbet tett Zenta. Van itt polgári iskola 4 fi és 2 leány osztállyal, 26 részben városi, részben tanyai elemi iskolája. A polgári iskolát gymnasiummá szándékoznak emelni. Tanácsán kívül van itt m. kir. járásbíróság, adóhivatal, közjegyzőség s szolgabíróság.” Majd hozzáteszi: „E város mellett verte meg a törököket Eugen savoyai herceg 1697. szept. 11-én, mely nap emlékét minden évben megünneplik jelenben is” (Radics 1876a, 7–8). Futak említésekor számon tartotta, hogy 1716-ban itt gyűlt össze a császári sereg, mely azután a törököt egész Magyarországról kiűzte. Azt is tudni vélte, hogy Petrovoszello falut valamikor Petőpartnak, Topolya mezővárost pedig Torotlannak említették az okmányok. Ószivác a telecskai (torlódi) dombok közepén fekvő falu, az öntöző-csatorna melletti Veprovác pedig Füzesalja néven is ismert volt.

A *Bács-Bodrog vármegye leírása* című munkát a vármegyei gazdasági egyesület ezüstéremmel és díszoklevéllel jutalmazta, 1883-ban, második, javított kiadásáról pedig Városov Tivadar elismeréssel írt a *Bácskában*: „A hazának, mint önegésznek geographiai, historiai, statisztikai ismerete csak úgy érhető el, ha előbb részeinek, nevezetesen egyes megyei viszonyainak képét látja a tanuló” – emelte ki a könyv méltatója. Érdemének tekinti továbbá, hogy a tanulók hiteles források alapján nyernek felvilágosítást a városok és falvak alapításáról, népességéről, politikai viszonyairól, földműveléséről, iparáról, kereskedelméről, közlekedési eszközeiről, „culturmozgalmairól”, dicséri a szerzőt, hogy az olvasóiban a história iránt is felébreszti az érdeklődést, „midőn ráutal mindazon megyénkben előfordult történelmi mozzanatokra, melyek a haza szeretetét hivatvák a tanulók fogékony keblében éleszteni” (Városov 1883, 2).

Radics György igazi nagy vállalkozását is a megyei ügyek szolgálata motiválta, amikor társával, Hoós Dezsővel 1871 elején – alig huszonöt évesen – Szabadkán *Bácska* címmel vegyes tartalmú heti közlönyt indítottak az útjára. Az első félév sikeres lezárásaként megismételt előfizetési fölhívásában felelős szerkesztőként összefoglalta mindazt, ami az eredeti szándékából megvalósult: „Már félve, hogy városunknak, hogy megyénknek lapja van. Mit hinni vajmi kevesen mertek, mi annyi ideig vajúdott, két ifjúember bátorsága, vállalkozó szelleme által létesült. Míg a scrupulista higgadság – a fontoskodó tétlenség hosszú ideig fanyalgott meg nem érthető tervein, eszméin, az alatt egy kicsiny s ifjú, de tenni vágyó és szerető munkás csapat feltűzte a zászlót, s kimondva elvét: mindent, »mi máshol jó, üdvös, szükséges, szeretett megyénkben életre segíteni«. [...] ha rövid pillantást vetnek tiszt. olvasóink az eddig megjelent számokra, látni fogják, hogy hízelgés szülte dolgokat nem hoztunk, de vajmi sokszor tapintottunk oda, ahol baj volt. Szóltunk a közügyekhez, ajánltunk reformot itt is, ott is; irtottuk a burjánt és a gázt, hol észrevettük, s kellő méltánylattal voltunk minden iránt, mi a maga rendjén ment. Felszólalásunk következtében változtak is némely testületen állapotok, s hogy némelyek eddig még nem változtak – nem rajtunk múlt.” Politikába ugyan nem bocsátkoztak, noha érezték, a kor kívánalmai szerint szükségkép színt kellene vallani, s ettől a jövőben nem is határolják el magukat. Legfőbb gondjuk mindamelllett az volt, hogy saját nyomdával nem rendelkeztek. A *Bácskát* Szabadkán, Bittermann Károly özvegyénél nyomták, de félév után szerződést bontottak, és Szegeden voltak kénytelenek új nyomdát keresni. Töretlen optimizmussal remélték, hogy a városi tanács vezető férfijai előbb-utóbb melléjük szegődnek, s félretéve eddigi szűkkeblűségüket, a szabad verseny pártjára állnak. „Ám a legszentebb ügy is hajótörést fog szenvedni, a legszebb eszme megbukni, ha kellő pártolásban nem részesül – így lelkesedésünk is lehülne, ha Bács megye olvasó közönsége versenyezve nem fog törekedni ez annyi évek után feltűnt világot hozzájárulásával

terjeszteni.” S hozzátette: „Erőink nem apadtak, de növekedtek” (Radics 1871b, 1). Amikor pedig az év végén Radics György lemondott a lap irányításáról és Zomborba távozott, a helyébe lépő társa, az új kiadótulajdonos, Hoós Dezső, elődje elképzeléseinek és szándékainak a folytatására esküdött. „A helyzet tiszta fölfogásán alapuló haladás lehet csak üdvös s áldáshozó – írta programadó beköszöntőjében. – Társadalmi helyzetünk visszáságait felderíteni és javításokat a főnálló intézményekkel szemközt csakis a viszonyainknak megfelelőleg és *a józan szabadelvűség szempontjából* kell követelni. Céлом tehát ugyanaz fog maradni, mi e lap célja eddig is volt – az eszközök megválasztásában sem fogom téveszteni, hogy megyénk és Szabadka helyi viszonyai legyenek irányadók. Ezenkívül inkább – mint eddig – megyénk közigazgatási és pénzügyi, kereskedelmi és iparviszonyait földeíteni, és ahol kell, szabályozását a józan szabadelvűség szempontjából szellőztetni – nemcsak el nem mulasztjuk, de miután megyénk anyagi és szellemi érdekeit képviselni fogjuk, föladatunk, kötelességünk. Társadalmi közérdekeinket nyíltan és határozottan fogjuk védeni, kizárván a felekezeti, politikai pártszínezetet és személyeskedést. Minden erőmmel oda fogok működni, hogy a közművelődés templomában az egyesülés zászlója lebegjen!” (Hoós 1871, 1). A laptulajdonos távozása után a roppant felelősséggel járó feladat lényege mit sem változott: kultúrát, műveltséget, politikai tisztánlátást és szellemi fölemelkedést kínált olvasóinak a *Bácska*. S tette ezt Radics György távozása után még több mint egy esztendeig. Utolsó száma 1873. március 9-én került az olvasói kezébe. Kolozsi Tibor azonban tudni vélte, a *Bácska* új szerkesztőjének irányítása alatt elveszítette frissességét, közlönként is szürkébbé vált (Kolozsi 1973, 31).

Ha hetilapja a *Bácska* nem tudta pályáját Szabadkán befutni, egykori felelős szerkesztője, Radics György 1878. július 7-én Zomborban, most már vármegyei hivatalos közlönként újraindította a hírlapot. „Lapunk arra van hivatva, hogy a megye érdekeit kiváló módon képviselje” – írta egyik előfizetési fölhívásában (Radics 1879, 97). Ekkor azonban már a zombori főgimnázium vezetése teljes erejét igénybe vette, ezért 1880. február 7-én lemondott felelős szerkesztői tisztségéről, és helyét átadta tanártársának, Molnár István Lajosnak.

S ha újraindította is lapját, Radics György minden bizonnyal csalódásként élte meg a *Bácska* szabadkai hanyatlását, haldoklását és megszűnését, s hogy kárpótolja az előfizetőket, felajánlotta olvasóinak, eljuttatja hozzájuk a nyomdában lévő *Bácskai emlény* (1873) című általa szerkesztett antológiát (Kolozsi 1973, 31–32). Keserősége a kötethez írt bevezető soraiból is kicsengett: „Nagyon, de nagyon szánandó helyzetben vagyunk mi bácskaiak a szellemi termékeket illetőleg – írta az *Előszóban*. – Ha valami eszme születik, csak azért lett meg, hogy meghaljon; életben tartani bajos volt, s ha kereste okát az ember mindennek, azt megtalálhatta: *a közönyben*. Az előtt más okok folytak be reá, jelenben pedig a politika volt az, melynek terén tengődvék, figyelmünket minden más ügy, eszmétől elvonta. Ezen segíteni volt célom; ezért hívtam fel a bácskai írókat közreműködésre, egy maradandó emléké mű létrehozására” (Radics 1873a, I). Valóban a maradandót kereste Radics György, amikor kora ismert és kedvelt bácskai – és az Erődi Dániel egyedül képviselte – bánási költők és elbeszélők műveit kötetbe gyűjtötte? Szulik József, Rónay István, Csupor Gyula, Sziebenburger Károly – s a két vitán felüli nagyság – Tóth Kálmán, és Jámbor Pál-Hiador kötetbe válogatott munkái lehetnek ugyan az egyéni pálya és az életmű tekintetében jelentősek vagy meghatározóak, a táj közösségéről, a társadalom időszerű kérdéseitől, annak „culturmozgalmairól” azonban semmit nem mondanak. A kötetben szereplő írók és költők évekkel később egészen más verseikkel és elbeszéléseikkel váltak ismertté a Bácska magyar irodalmában. Nem úgy maga Radics György, aki a *Saphir* „*Vad Rozsáiból*” I–IV., a *Messziről hallatszík*, az *Orczy kertben*, az *Erdei lányka dala*, az *Emlékszel*, és a *Dalmát népdalok I–II.* mellett itt közölte először *A vak dalnok* című versét, melyről – évek múltán, a *Tarkaságok* című, saját verseit tartalmazó kötete megjelenését követően – a kritika az elismerés hangján

szólt. Annyi bizonyos, *A vak dalnok* idejekorán hírt hozott a költő szerb hősi énekek iránti érdeklődésének forrásvidékéről. A *Bácskai emlék* (Bácskai nefelejs) című kötetet a szerkesztő Bács megye mélyen tisztelt honleányainak a kezébe tette le, tiszta jövedelmét pedig a Budapesten építendő színház javára ajánlotta föl.

Nem aratott nagyobb sikert a néhány évvel később 1876-ban kiadott *Bácsbodrog megyei árvíz album* című antológiájával sem, melyben a három évvel korábban megismert szerzői kör újabb munkáit gyűjtötte kötetbe. Rónay István *Késő álmok* és Csupor Gyula *Hattyúdalom* című verse az antológia két kiemelkedő alkotása. „Mennyit tudtam dalolni egykor, / Zengett kezemben hárfá, lant! / Mikor még lelkem ott fenn szárnyalt / S nem járt a földön, itt alant.” A csalódás, a kiábrándulás, és az öregség – pontosabban a megöregedés – verse ez Csupor Gyulának – igazi, századvégi antológiába való költemény, közel ahhoz a pillanathoz, amikor „a büszke tölgy lassan kiszárad”!

1881-ben Zomborban Bittremann Nándor könyvnyomdájából került ki *Tarkaságok* címmel önálló verseinek gyűjteményes kötete, melynek élén az *Ajánlás* kellő óvatossággal – mintha tőlük várna megértést, biztatást, vagy legalább elnéző megbocsájtást – ismét Bácsvármegye hölgyolvasóit szólította meg a szerző:

*Költeményim nektek nyújtom
Szép megyénk szép hölgyei,
Mi a szívben vágyat gyűjtson,
Vala vágyam zöngeni.*

*Nem magas e dalok röpte,
Hát nagyot ne várjatok,
Nagy csak nagynak a szülötte,
S ritkán szülnek századok. (Radics 1881, 3–4)*

Tíz év előtt című versében ugyanakkor annak a kételyének adott hangot, amelyről egyébként a költők soha nem beszélhetnek, hiszen ezzel költői hitelüket kockáztatják: „Miről szóljon az én dalom, / Ha már mindent megdaloltak, / Elöttem élt múzsafiak!” S hogy maga is tisztában volt kötetbe gyűjtött verseinek kifogásolható értékével, elárulta egy másik versében, amikor recsegő lantjáról szólt. S valóban, recseg ez a líra minden eresztékében, s a száznál is több verse, népdal-átköltése és ballada-kísérlete közül egyedül a *Síró asszony* című művének némely részlete érdemel figyelmet. A pásztorlány és a pásztorfiú tragikus szerelméről szóló vers-próbálkozása mögött is a szerb népdalok hatását érzi az olvasó. Valahol a Duna menti hegyoldalak legelőin, Kamenic környékén, távolról érkező furulyaszó kelt vágyakozást és szerelmet a pásztorlány szívében. Hogy a rátalált szerelem nem ígér neki felhőtlen boldogságot, azt a költemény egyik legszebb versszaka vetíti előre: „Fönn magasban vércse, sas tanyázik, / Csalfa tündér holdvilággal játszik. / Varázsfátyolt köt a lég ködében, / És megigéz titkon, észrevétlen, / Árva lányka, oh ne menj, ne menj te!” A pásztorfiút azonban nem sokkal a megismerkedésük után háborúba szólítja a haza, a kedvesét pedig – a gazdasága fényeivel – elcsábítja kenyéradó gazdája. Ekkor írta Radics György azokat a verssorokat, amelyek társadalmi-szociális nézeteiről is hírt hoznak:

*És az úrfik? ország zsirján hívva
Nem tudják azt, hogy a haza hívja.
Elpuhulva gazdagág és kincsben
Nem érzik mi van rabbilincsben...
Nem pirítja arcukat a szégyen!*

*Rút szolgaság lealázó járma,
Kincsök mellett nyugodalmas párna.
Bár vesznének e honnak heréi,
Könnyebb lenne tán neki megélni...
Isten add ez időt megérni! (Radics 1881, 44–54)*

Ehhez fogható nyílt állásfoglalása, politikai színvallása Radics György egyetlen művében sem olvasható. A történetnek tragikus vége lett, a teherbe esett pásztorlányt valaki – talán az úrfi, talán mérhetetlen keserűségében a kedvese – lelőtte. A költő jó érzékkel növeszti nagygyá a részleteket eltakaró balladai homályt.

Dalok, könnyed menetű, népies hangú ömlengések, szerelmi költemények – vélte a kötetéről a visszafogott kritika, s ha a *Síró asszony* könnyeiről olvas az utókor, igazat kell adnia a bírálójának. Egyébként is, mintha Radics György kötetében minden asszony sírna, a *Palicsi dalok II.* verse is így kezdődik: „Palics partján mos a leány / Sűrű könnye foly az arcán, / Mélységes tó a bánatja, / Semmi nincs mi fölzavarja. // Nem folya könny az arcomon, / Csak szeretne a galambom” (Radics 1881, 163–164). Sírn ugyan *A vak dalnok* is, de mennyivel hitelesebb, mennyivel ihletettebb ennek a versnek a megindultsága. (A párhuzamok alapján akár a költői ihlet, a belső élmény meghatározó erejének genezise, poétikai kérdése is kibontható lenne.) A költő – a *Fővárosi Lapok*ban 1869-ben megjelent *Divan, Prelo, Uszkocs, Polozsaj* című, a dalmát népeletből vett dalainak fordításai óta – ekkor már több mint egy évtizede foglalkozott a szerb és a dalmát népköltészet magyarra történő átültetésével. 1878 végén a *Bácskában* megjelent *Hunyadi János a szerb népköltészetben* című tanulmánya is, melyet a kritikai kellő mértékben értékelt (Anonim 1879. 6) – s az elmélyültség nyújtotta magabiztosság megjelent a szerb hősi dalok ihletése nyomán született saját verseiben is. Ennek az eredménye, hogy Radics György szerb hősdalok ihlette versei jók, magyar népdalutánszatai pedig fölöttébb gyengék – ezekben szinte iskolás szintű verselőnek bizonyult. *A Délszláv dalok Hunyadiak korára* című ciklusban olyan átköltések találhatók, mint a *Szibinyanin Jankó nősülése*, a *Dojcsin Péter és Tucipeter bán és Mátyás király vitáját* bemutató énekek, a *Rigómezei dalok* ciklusból pedig a *Lázár fejedelem házassága*, a *Murat sultán levelet küld Lázár cárnak*, és a *Lázár szerb fejedelem pohárköszöntője* című dalokat, melyekből azon nyomban kiderül, alaposan ismerte a szerb hősi énekek érzelmi mélységei mellett azok formai elemeit, képi sajátosságait és az énekes monoton előadásából származó ritmikai kötöttségeit is. Átköltései rendre megőrzik eredeti sajátosságaikat: „Mikor nősült Szibinyanin Jankó / Ő bejára sok várost, sok földet: / Híres Bosnyák és Hercegovinát, / Dalmáciát, Likkát és Korbávát, / S nem találta magához való nőt, / Csak Temesvárt a szép Ágnes lánykát” (Radics 1881, 55–60). A *Bácskai emlék* című antológiában korábban már közölt *A vak dalnok* című saját versében pedig már teljes sikerrel mentette át a szerb hősi énekek valamennyi meghatározó elemét:

*Ott, hol foly a ősz Dunának habja
És zuhogva sok száz malmot hajt:
Hol dalolva, vígan szép leánykák
Fehéritei vásznat partra járnak,
S találkozáván hajós kedvesökkel
Szerelemről alkonyon beszélnek;
[...]
Szép vidékén Baja városának,
Mit megöntöz Vodicának nedve.
Számos nép közt ide szokott jönni
Messze földön kedvelt Györgye dalnok!*

*Ki ha rákezd jávor guszlicáján
Szívhez szóló bús éneket zengeni
Könny szökik a hallgatók szemébe.*

[...]

Aki dalolt édes boldogságról

Bár magának nem volt boldogsága. (Radics 1881, 9–16)

Költeménye, *A vak dalnok* „tárgyra, kivitelre, hangra és verselésre nézve legjobb epikai darabja a gyűjteménynek – írta verseinek méltatója, Bergmann Ágost. – A bánatos, elégiai vonás a vak lantos boldogtalan sorsában nyilatkozik [meg]”. Verse a délszláv mondavilág és a hősköltészet, a hősi énekek termékenyítő hatásáról árulkodik. „A szerző nyelve eléggé folyékony, természetesen gördülő és választékos. Nem olyan kifogástalan a verselés, [...] sok helyen kissé pongyolás, nem eléggé gondos.” Egyébként is, némi csiszolás a kötet sok költeményének értékét jelentősen emelte volna. Bergmann Ágost kiemelte: „Radicsnál két jellemvonással találkozunk, mely sok költeményén, majd külön-külön, majd egyesülve végig vonul; az egyik bizonyos csendes bánat, búskomorság, a másik a családi élet boldogsága iránti erős érzék.” *A Betegágyon* és a *Temetőben* című dalfüzérekben „a múlandóság gondolatában való csendes megnyugvás” jelét vélte fölfedezni. Bírálója úgy látta: ha nem is nyújtanak Radics György költeményei jelentőset vagy, rendkívülit, „adnak elég kedveset, szívhez szólót” (Bergmann 1881a, 3).

Olvasói és bírálói minden bizonnyal meggyőzhették Radics Györgyöt, hogy odaforduló és megkülönböztetett figyelem elsősorban a szerb népköltészet magyar irodalmi népszerűsítését, a hősi szerb énekek fordítása terén elért eredményeit értékeli és méltányolja, ebbéli tevékenységét Zombor – és a vármegye – kulturális közönsége ugyancsak szívesen fogadta. A szerb irodalommal kapcsolatos ifjúkori élményforrásait az irodalomtörténet még nem derítette föl, a kellő elismerésben részesített *A vak dalnok* című verse azonban elárulta, hogy a bajai szerb és bunyevác közösségben meghatározó és sorsdöntő élményeket szerezhetett. Zombori éveiben sorra születtek a szerb hősi énekekről írott tanulmányai, melyek némelyike a zombori *Bácska* mellett a fővárosi lapban is megjelent: *Csengity Aga I. éneke és Mazuranics ily cz. hőskölteményének ismertetése* (1877), *Hunyadi János a szerb népköltészetben* (1878), *A szerb népköltészetéről*, (1879) *Rigómezei dalokból* (Murat sultán levelet küld Lázár cárnak – versfordítás) (1880), és a *Hunyadi Mátyás a délszláv költészetben* (1884).¹⁸ Ez utóbbi tanulmányában összehasonlító elemzés nyomán kimutatta, hogy Vuk Karadžić *Srpeske narodne pesme* című könyvének második kötetében csak azok a Hunyadi Jánosra vonatkozó dalok találhatók, amelyek az „Európa-szerte ismert keresztény vitézt” mint gyávát és erkölcsi gátlások nélküli zsarolót mutatják be. Voltak tehát újszerű, eredeti meglátásai, melyek írásainak kellő feszültséget kölcsönöztek. Ilyen elvárások nyomán jelent meg 1882-ben a *Rigómezei dalok* című kötete, amely szerzőjét azonnál a magyar-szerb irodalmi kapcsolatok legavatottabb ismerőinek sorába emelte. A kötethez írt bevezető tanulmányában a szerb történelemnek azon évszázadait tekintette át, amelyek az 1389-ben bekövetkezett rigómezei vereséget követően katasztrófába döntötte a szerb népet. „Tesszük annál inkább, mert minket magyarokat kiválóan érdekelhet ama sokféle viszony is, melyben elődeink Szerbia hajdani fejedelmei[vel] és népével összefűzve voltak” (Radics 1882, 5).

II. István ült akkoriban az Árpádok trónján, amikor Szerbia még jónéhány fejedelemségből állt. Soraikból Uros rászai (novibazari) zsupán emelkedett ki, ő volt a

¹⁸ Radics György Bácskában megjelent, a szerb népköltészetéről írt tanulmányai és ismertetői: *Hunyadi János a szerb népköltészetben*; Bácska, 1878. december 7. 170–173.; *A szerb népköltészetéről*; Bácska, 1879. augusztus 14. 243–246.; *Rigómezei dalokból* (Murat sultán levelet küld Lázár cárnak – versfordítás); Bácska, 1880. november 16. 2.; *Hunyadi Mátyás a délszláv költészetben*, Bácska, 1884. augusztus 13. 3. Ez utóbbi korábban – 1869-ben, másodízben pedig 1878. december 5-én – a Fővárosi Lapokban is megjelent.

Nemanja-dinasztia megalapítója. Utóda Stevan Nemanja III. Béla szövetségében visszafoglalt a görögöktől minden szerb tartományt, és uralma alatt egyesítette azokat. Az ő családjából származott – írta Radics György – Száva, Szerbia érseke, és Dušan, aki egyike volt kora legkiválóbb fejedelmeinek. Ő azonban 1354-ben meghalt, fiával, Urossal pedig megkezdődött Szerbia hanyatlása, ami évtizedekkel később a rigómezei katasztrófához vezetett. A fordító tizenkét Lázár fejedelemmel kapcsolatos hősi éneket ültetett át magyarra, kiemelve: „E gyűjtemény darabjaival azt célozzuk: adni egy egészet. [...] Bár különálló darabok is e dalok, lehet bennök egy központot találni, mely körül csoportosíthatók. Én részemről Lázár házasságával kezdem s halálával végzem” (Radics 1882, 17). E dalok nem képeznek összefüggő, időben nyomon követhető történetet, mindegyik dal különálló, befejezett egész, s mint ilyen, eleme, része a szerb nép soha meg nem született, nagy eposzának. „Mit dalolnak a rigómezei dalokban? Régi dicsőséget, elmúlt jólétet, hazaszeretetet, mély vallásosságot, vitéséget. Ki dalol a koszovói dalokban? Nem tanult művész, a természet egyszerű gyermeke zengi azokat, s vele zengi az egész nemzet. Kiapadhatatlan forrásuk a nép őszintén érző szíve, fenntartójuk a nép szája, mely fiúról fiúra adja hagyomány, örökség gyanánt” (Radics 1882, 25). Mindenki dalolta ezeket az énekeket, hivatásszerűen azonban csak a világtalan guzlás, aki faluról falura járt, meglátogatta a vásárokat és a búcsúhelyeket, és mindenütt hálás közönségre talált.

Egyetlen titkot nem tudott megfejteni a tanulmány írója: miért nem szerepelnek ezekben a dalokban magyar hősök, akkor, amikor a történeti források tanúsága szerint Garay macsói bán királyi haddal vonult Lázár fejedelem megsegítésére? Ebből a körülményből arra következtetett, hogy a dalok jó része későbbi keletű, abból az időből származik, midőn a szerb nép már török alattvaló volt, s így urával (a törökkel) egyetemben már ellenségnek tekintette a magyart. Nem illett hát szerepét hőskölteményben megénekelni (Radics 1882, 26). Nem túl gazdag a hivatkozott irodalom jegyzéke, a szerző mindössze Kállay Béni *A szerbek története*, Horváth Mihály *Magyarország története*, Salamon Ferenc *Magyarország a török hódoltság korában* és Kačić *Slavenski narod*¹⁹ című forrásmunkákat nevezte meg a lap alján. Radics György ezzel a vallomással fejezte be a *Rigómezei dalok* című könyvének bevezetőjét: „Valamely nép megismerésének sok útja és módja közül szerény véleményem szerint egyik nagyon helyes módját követjük, s egyik legrövidebb útját választjuk, midőn dalaiból akarjuk megismerni. A nép kedélyi élete, egész világa, jelleme ezekben nyilatkozik [meg]” (Radics 1882, 27).

„Radics György a XIX. század második felében a szerbhorvát kultúrának magyar nyelvű közvetítője és tolmácsolója volt; a szerbhorvát költészet és a népdalkincs egyik rendszeres fordítója, s mindkét nyelv alapos ismerője” – írta róla az irodalmi kapcsolattörténet kiváló zombori ismerője, Anđelić Magdalena (Anđelić 1970a, 61). Ő emelte ki a *Rigómezei dalokban* szereplő hősi énekek magyar fordításainak lényegét, formai sajátosságait. Meglátása szerint Radics György érdeme a versek ritmusának hű átmentése, az eredetihez hasonlóan, rím nélkül visszaadása. „A rímes verssorok talán jobban megfelelnek a magyar költészet szellemének, s nem hatnak idegenszerűen. Ám Radics érezte, hogy ezáltal nagymértékben csorbítaná a szerbhorvát népköltészet légkörét, megfosztaná egy jelentős és jellegzetes sajátosságától. Ezért az eredeti, rímtelen versformában fordította, trocheusi időmértékes tízszótagos verssorokban, minden második versláb után sormetszettel” (Anđelić 1970a, 75).

Talán még ennél is lényegesebb, hogy a kortárs szerb irodalom is nagyra értékelte Radics György fordításait. A zombori Pávlovits Jenő, aki 1875-ben lefordította, és a Kisfaludy Társaság támogatásával megjelentette Zmáj Jovánovics Jován *Rózsák* című kötetét, *Rigómezei dalok Radics Györgytől* címmel terjedelmes írást jelentetett meg a *Bácskában*. Lelkesen mutatott rá: nem első alkalom ez, hogy a szerb költészet magyar irodalomba történt

¹⁹ Minden bizonnyal Kačić Miošić Andrija dalmát ferences rendi szerzetes *Razgovor ugodni naroda slavenskoga* című 1789-ben megjelent könyvéről van szó.

átütetésénél Radics György nevével találkozunk az olvasó, a zombori fordító számos alkalommal bizonyította már, hogy nemcsak avatott ismerője a két együtt élő nép irodalmának, de tisztában van a kulturális együttélés „hazánk közviszonyait érintő”, igen nagy jelentőségével is. Nem meglepő hát, hogy Radics György irodalmi és fordítói munkássága ismételt örömet okoz a szerb irodalmi élet számára is. „Különböző fajú és nyelvű népek – írta Pávlovits Jenő –, ha szellemi kincseiket kölcsönösen ismerik, átérezvén egymásnak életét, megismervén egymás jellemét, jó és rossz tulajdonságait, sokkal több okot fognak találni arra, hogy egymást szeressék, mint hogy egymást gyűlöljék. A tiszta irodalmi mellett tehát ezen szempont különösen az, melyből minden nyíltszívű hazafinak az ez iránybani munkálkodás jelenségeit üdvözölnie kell, mert irodalmi vívmányaik mellett azoknak egyik nagyjelentőségű kifolyása: *a honi testvérnépek jellemének alapos megismerése*” (Pávlovits 1882, I. 2–3). A rigómezei szerb hősi énekek a szerb nemzet legértékesebb kincsei közé tartoznak, s mint ilyenek, az elmúlt századok legbecsesebb hagyományait rejtik magukban. Megtalálható benne a nemzeti létezésnek majdnem minden öröme és bánata, dicsősége és tragédiája. A szerb népköltészet „a nép erényeit, a jó és rossz iránti hajlamát, szíve dobbanását, higgadt gondolkodásának irányzatát, családi, társadalmi és politikai életének majdnem minden jelenségeit tartalmazó dalos történelem, [ezért] az egyedített nemzeti élet nyitott könyve ez. Minden lapja, minden sora és betűje visszatükrözteti a nemzet jellemének egy-egy vonását, nem szűkölködve kiemelni: mi nemes, mi jó és magasztos, nem palástolva el: mi gáncsoló.” Ezzel a történelmi és bölcséleti értékrenddel egybevetve is fölöttébb sikeresnek – minden oldalról kielégítőnek – tartotta Radics György fordítói munkájának eredményét. Úgy vélte, vállalt föladata sikeres elvégzéséhez a fordítónak nemes tehetségre, kiváló nyelv- és népismeretre, mélységes történelmi tájékozottságra, mindamellettt különös óvatosságra és jó ízlésre volt szüksége. Radics György esetében mindez együtt van.

Pávlovits Jenő tanulmányának második és harmadik részében a *Rigómezei dalok* magyar fordításának stílusjegyeit, jó érzékkel megtalált, vagy észre nem vett nyelvi leleményeit részletezte, méltatta a ritmus helyes alkalmazását, és bírálta a fordítói melléfogásokat. Olykor szerb szempontból elfogadhatóbb megoldásokat javasolt, máskor meglepődött a magyar lírai fordulatok eredetiségén (Pávlovits 1882, II. 1–2). A negyedik fejezetben azután áttekintette a szerb népköltészet európai fölfedezésének fontosabb eseményeit, és annak Székács Józseffel kezdődő magyar fordítástörténetét. A végén így fejezte be Radics György fordítói munkásságának értékelését: „Részünkről tehát üdvözöljük a műfordítót e téren azon reményünknek adva kifejezést, hogy megújított erővel és munkakedvvel folytatandja a megkezdett nagyjelentőségű működést, melynek az eddigi eredményből következtetendő sikerért neki úgy a szerb, mint a magyar irodalom legőszintébb hálával adózand” (Pávlovits 1882, III. 2–3).

A *Bácska* egy 1883 szeptemberi tudósításából kiderül, Zomborban Schön Adolf kiadásában megjelent az állami főgimnázium igazgatójának, Radics Györgynek a magyar tanintézetbe járó szerb tanuló ifjúság számára készített *A magyar történelem alakjai a délszláv költészetben* című olvasókönyve – a kiadvány nyomára azonban mindeddig nem jutottam. Hovatovább a cikk írója azt is megjegyezte: „Hisszük, hogy a csupa verses egyoldalúságot a következő füzetben alkalmas prózai olvasmányok követendik” – ami maliciózus bírálata lehetett a szerző költői tehetségének is (Anonim 1883a, 2). 1884 tavaszán azután a hírlap arról is beszámolt, hogy Radics György tankönyvét a nagyméltóságú miniszter úr a szerb nyelven tanító intézetek tanulói számára segédtankönyvként engedélyezte (Anonim 1884b, 1). Radics György ekkor még csak harmincnyolc éves volt, de már egyre kevesebb közszereplést vállalt, írásai is megfogyatkoztak a helyi lapban. Érezhetően visszavonult, megmaradt erejével fáradhatatlanul a főgimnázium új épületének befejezésén, az iskola több évtizedes gondjának megoldásán fáradozott. 1885-ben a főgimnázium igazgatójaként egy nagyon tehetséges ifjúnak – a nyolcadikos Papp Dánielnek – jeles magyar dolgozataiért ő adta át a tekintetes

Vister Károly ügyvéd úr által felajánlott egy aranyat (Anonim 1885a, 138). 1886. március 5-én azután mély megrendültséggel közölték a lapok a zombori állami főgimnázium érdemekben gazdag igazgatója, Radics György halálhírét. „Egy élete delén lévő, fáradhatatlan munkás férfiú, [...] a tudományoknak sokoldalú művelője, a közügyeknek minden jót pároló előharcosa, a nevelés-oktatásnak sokat tapasztalt vezérmunkása hunyt el személyében. [...] távozásával nagyon sok szerepkört hágy vigasztalanul üresen” – búcsúzott tőle címoldalán a *Bácska*. Az elhunyt egyike volt azon keveseknek, akinek a lelke az emberiség nagy eszméi és a helyi patriotizmus között kellő összhangban oszlott meg. Lelke és szelleme egyetlen pillanatig sem nyugodott, pedagógusi ténykedése mellett talált alkalmat és időt a Múzsáknak is áldozni. Írt természetrajzi, földrajzi, népismereti, pedagógiai, politikai és művészeti cikkeket és értekezéseket, országosan ismerté azonban a szerb népköltészet méltatása és magyarra fordítása avatta személyét. „A magyar-szerb történeti adatokat, őseinknek békés együttműködését, a két nép nagyjainak mondai hőskorát, a kívánatos magyar-szerb testvériség átöröklött szárait folyton kutatgatván, utóbbi éveiben számos oly füzetet bocsájtott közre, melyek intézetünk összes szerbül tanuló ifjúsága, a múlt kódén keresztülszüremkedő közös hazafiság egységes érzésébe forrasztani célozták. [...] Egy férfiút veszítettünk, aki helyt állt tíz helyett” – olvasható a halála alkalmával megjelent méltatásban (Anonim 1886a, 1). Tanártársa Molnár István Lajos pedig így búcsúzott tőle: „Sok küzdelem és fáradtság után végre fennállásának 14-ik évében elérte a zombori állami főgymnasium azt, hogy szegényes zsellérházaiból lakályos palotába vonulhatott. És az irgalmatlan halál úgy végezte, hogy aki ezért a célért legtöbbet dolgozott, aki hosszú türelmének ezen gyümölcsét legjobban megszolgált: éppen az járjon úgy, mint Mózes az ígéret földjével, hogy csak látta, de nem települhetett oda” (Jeszenszky 1896, 106). 1886. március 6-án „ritkán látható ünnepélyes kegyelettel, páratlan részvétellel” kísérte a Szent Rókus temetőben lévő végső nyughelyére a város mindkét felekezetének értelmisége. Sírjánál tanártársa Jeszenszky Dezső búcsúzott tőle, Brankovits György temesvári görög keleti püspök öméltósága pedig táviratban fejezte ki részvétét Radics György halála alkalmából (Anonim 1886b, 2). Temetése után tanártársai, barátai és legközvetlenebb pályatársai – Fejér Gyula apátplébános, Margalits Ede, Városov Tivadar, Molnár István Lajos, Zsufa Vince, Zsulyevits Ernő, Bergman Ágost, Zsivkovits Döme, Vértesi Károly, valamint Eremics Bogoljub megyei árvaszéki elnök és Zomborcsevics Ferenc szabadkai ügyvéd – önkéntes hozzájárulással Radics György emlékalapot hoztak létre a szegény sorsú, tehetséges tanulók megsegítésére (Anonim 1886c, 1).

Kalapis Zoltánnak egészen sajátos nézete volt Radics György munkáságáról, véleményében az utókor elhamarkodott bírálatának is hangot adott. Meglátása szerint Radics a XIX. század művelt gimnáziumi tanárainak mintaképe volt, mindamelllett munkássága oly szerteágazó, hogy mindezidáig nem talált méltó értékelőjére. Amit a kési utókor életművében értéknek tekintett – a szerb népköltészet fordítójának és méltatójának teljesítménye – „végül is nem állták ki az idők próbáját”, mint ahogyan senki nem emlékszik már a költőre és a közéleti szereplőre sem, pedig zombori évei során tagja volt a városi képviselő-testületnek, a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat választmányának – amelynek létrehozásában ő is tevékenyen részt vett –, tagja volt továbbá az Olvasókörmnek, a Polgári Kaszinónak, a Népkörben pedig az igazgatói tisztséget látta el. Kalapis szerint Radics György igazi érdemét a sajtó fejlesztése terén kifejtett úttörő munkásságában kell keresni. Úgy vélte, kései méltatói közül senki nem vette észre, hogy nálunk ő volt a „sajtóirodalom megteremtője” (Kalapis 2011, 368–385). Káich Katalin *Az intézménytörténet gazdag fél évszázada (1867–1918)* című tanulmányában szintén Radics György lapszerkesztői ténykedését tekintette elsőrendűnek, kiemelve, hogy 1884 után – a *Bácska* felelős szerkesztői tisztségéből történt visszavonulásával – a hírlap színvonala érezhetően esett, „a Bácska az egyre inkább konzervatív magatartású polgárság hangadója lett” (Káich 2006b, 71). (Mintha ez önmagában is eleve bűn lenne.)

„A legszebb magyar történelmi korszak tanúja és résztvevője volt”

Margalits Ede

Elképesztően hosszú, termékeny és gazdag életpályát futott be Margalits Ede a szláv nyelvek, a latin, a történelem és a magyar irodalom tanára, a XIX. század kilencvenes éveiben ő még Gyulai Pál és Jókai Mór társaságában tűnődött a haza sorsa fölött, a trianoni összeomlást követően nyugdíjas éveit azonban már a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt Zomborban, teljes visszavonultságban töltötte, s otthonában gyakori vendége volt a pályakezdő Herceg János is. „A legszebb magyar történelmi korszak tanúja és résztvevője” volt, állapította meg halála alkalmával az egykori látogatója, aki a *Kalangyában* búcsúzott a matuzsálemi kort megélt tudós tanártól (Herceg 1940, 298).

A horvát származású Margalits Ede a szabadságharc idején, 1849. március 17-én született Zágrábban, s lett tudományos pályája során az egyik legnagyobb magyar szlavista. Egyetemi tanulmányait Bécsben és Párizsban végezte, hazatérését követően, 1870-ben a bajai állami tanítóképzőben a szláv nyelvek tanára lett, 1871-től azonban a bajai főgimnáziumban már a magyar irodalmat is tanította, közben 1875-ben a budapesti egyetemen megszerezte bölcsletdoktori oklevelét is. Néhány évvel később, 1879-ben a zombori állami főgimnázium latin, görög és történelem szakos tanárává nevezték ki, ahol Radics György halála után 1886. április 17-én kelt kinevezéssel, egészen 1891-ben történt budapesti meghívásáig az intézmény igazgatói posztját is betöltötte. „Pályám legszebb emlékei a népoktatáshoz fűznek” – írta 1883-ban a *Bácskában* közölt *A tanítói takarékpénztárakról* című cikkében, miközben a tanítói életpálya biztosításának kérdésével foglalkozott (Margalits 1884, 141). Pályája azonban ennél lényegesen több és gazdagabb, hisz oktató-nevelői munkája mellett közéleti szerepet is vállalt, tudományos munkásságának eredményeit pedig a magyar–horvát és a magyar–szerb kapcsolattörténet is mindmáig számon tarja. Egyik legkövetkezetesebb szószólója volt „a megyében szeretni a hazát” programnak, ezért zombori évei során kezdeményezően vett részt a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat létrehozásában, programjának kidolgozásában, mi több, 1883 és 1886 között annak titkári szerepét is betöltötte. 1891-ben a budapesti horvát internátus igazgatója, 1895-ben a budapesti egyetemen a horvát nyelv és irodalom tanára lett, 1899 szeptemberében pedig kinevezték a budapesti egyetem rendes tanárává. Ilyen minőségében volt meghatározó alakja a magyar–horvát és a magyar–szerb irodalmi és kulturális kapcsolatoknak, méltán írta róla Herceg János: egész élete során a magyar politikai életben a két kisebbségi nép érdekeit képviselte; „a szerbek, és horvátok kulturális igényeit ő közvetítette a magyar kormánynál és hivatásában sohasem volt megalkuvó”. Számptalan szerb iskolát, így az újvidéki gimnáziumot is az ő határozott föllépése nyomán építették fel, Szerbia királya ezért a Szent Sava-renddel tüntette ki. „Makacsul hitt abban, hogy a magyar nép és a nemzetiségek között sikerül megteremteni a békét és az összhangot, noha iskoláiban mind erősebb lett a pánszláv mozgalom” (Herceg 1940, 296–297). Majd így folytatta méltatását, melyben Herceg János a XIX. század bölcs gondolkodójától búcsúzott: „*Derülátó volt és bízott a monarchiában, mint minden konzervatív magyar tudós, aki előtt ismeretlen a forradalmi átalakulás.* Amikor aztán a háború befejezése után a titkos szervezők közjogi méltóságokba kerültek és elfeledkeztek a türelem és megértés viszonzásáról, dr. Margalits Ede nem tehetett egyebet, mint visszavonult. Ha vállalta is a kisebbségi életet, a küzdelemben már nem akart részt venni. *Munkájával ő azt a másik világot szolgálta, amely a kiegyezés szellemében élt Deák Ferenctől a világháborúig.* Változott viszonyok között, amikor nem a szereplők változtak, hanem csak a sorrend és neki egykori gyámolítottjaival kellett volna szembefordulnia, küzdelem helyett bölcsen a csendes magányt választotta” (A kiemelés tőlem – M. F.) (Herceg 1940, 297).

Margalits Ede első műve, a *Párhuzam Vörösmarty és Arany mint eposköltők között* című dolgozata huszonhat éves korában, 1875-ben Baján, főgimnáziumi tanársága idején jelent meg, melyet tankönyvpótló irodalom gyanánt a diákjainak szánt. Benne a halhatatlan Vörösmarty Mihálynak és a koszorús Arany Jánosnak – akik nem egy remekkel gazdagították eposzirodalmunkat – örök értékű műveit, a *Zalán futása*, a *Cserhalom* és *Eger*, valamint a *Toldi*, a *Toldi estéje* és a *Murány ostroma* című eposzait állította párhuzamba. Műelemzése és műértelmezése során esztétikai mércének a homéroszi eposzirodalom kapcsán Arisztotelész által megfogalmazott szempontokat tekintette érvényesnek, mondván: az Iliász megalkotója előtt az eposzirodalomnak még nem volt elmélete, ezért Homérosz járatlan utakra kényszerült, „teremtő lángelmével alkotott művében világító Pharosként irányt jelölt, a későbbi korok fiának merre kell haladnia”. Arisztotelész gondos elemzésnek vetette alá a teremtő görög lángelme kötészetét, és *Poétikájában* összefoglalta mindazt, ami az eposz műfaját eredendően jellemezte és jellemzi azóta is. Évezredek múltán a világirodalomban könyvtárnyi irodalma keletkezett „a Homér után megjelent művek” vizsgálatának, Arisztotelész szempontjai azonban öröknek és maradandónak bizonyultak. A *Poétika* meghatározó elemeit műelemzése során maga is döntő jelentőségűnek tekintette, ezért esztétikai véleményalkotásának szempontjai: I. az eposz egysége: a) a tárgy, b) a főhős, c) az idő és helyegység, végre d) a cél egysége; II. a mű teljessége, kerekdedsége, arányossága; III. az egészet indokoló jellemzések; IV. a tárgy érdekessége, nagyszerűsége és csodálatossága, és végül V. az „előadási módor és irány” jellegzetessége (Margalits 1875, 4–5).

A bajai főgimnáziumi tanár meghatározása szerint az eposz egy hatalmas kép, amely a múltból valamely nagyszerű esemény történetét varázsolja a szemünk elé, melyet a költő a kellő hatás kedvéért élénk színekkel elevenít meg. Ezen hatalmas freskón belül jutnak szerephez a poétikai elemek. Vörösmarty Mihály eposzi világa oly festői, oly emelkedett, s oly nyugodt méltóságú, hogy az méltán emeli őt a homéroszi magaslatokba. „Vörösmarty irányának sajátosságait a classicus epos kívánalmainak helyes felfogása eredményezte: a költő hivatottsága kivált abban nyilvánul, hogy tárgya természetét felismerve mindazt létesíteni tudta – ti. a klasszikus eposz poétikai elvárásait (M. F.) –, mit az megkíván.” Arany János eposzai azonban egészen más természetűek, a *Toldi*, a *Toldi estéje* és a *Murány ostroma* nem az antik költészet szabályai szerint készültek, nem „classicus hősköltemények”, hanem népies, regényes lovageposzok. Az ő költői modora szigorúan tárgyias és nyugodt, de „nem komoly fenségű s méltóságú, hanem inkább naiv, szívhez szóló, s gyakran népiesen humoros. [...] Népies szólás módjai meglepő híven tükrözik vissza a nép gondolkodás módját: ezek a népies hasonlatai azon csalódásba ejthetnek, hogy e műveket nem műköltő, hanem maga a nép alkotta. A természetet ily csalódásig híven utánozni a legnagyobb művészet” (Margalits 1875, 98). (Hozzáteszem: egyben a legmagasabb homéroszi erények egyike!) A filológiai részletek elemzése nyomán, sok-sok idézet kiemelésével kialakult párhuzam alapján Margalits Ede meglátása szerint Vörösmarty és Arany „modorának és irányának” különbözősége abban áll, hogy „Vörösmarty Mihály eposai a magyar nemzet számára vannak írva; Arany János [pedig] a nép és a nemzet számára írt!” (Margalits 1875, 103).

A főgimnáziumi irodalomtanár *Párhuzam Vörösmarty és Arany mint eposköltők között* című munkája a tárgyismeret, az irodalmi tájékozottság, a műelemzés és műértelmezés tekintetében kiváló alkotás, nyelve és előadása (irálya és modora) azonban – a katedra-közelségének terhével együtt – még a pályakezdő íróé.

Margalits Ede Bajáról Zomborba, a vármegye adminisztratív központjába kerülve, főgimnáziumi tanársága mellett nagy lendülettel vetette bele magát a közéletbe, s a korabeli zombori lapok egyik leglelkesebb publicistája lett. (Gyakorlott hírlapíróként 1884 júniusában a *Bácska* szerkesztőjének, Molnár István Lajosnak a radegundi fürdőben történő gyógykezelése idején, annak távolléte alatt a lap szerkesztését rövid időre Margalits Ede vette át.) Nem volt a vármegye közéleti valóságában olyan esemény, amelyről jó publicistaként

nem fogalmazta volna meg a maga – karakteresen konzervatív – véleményét. Meggyőződéssel vallotta, hogy a Széll Kálmán miniszterelnök vezetete Szabadelvű Párt helyes irányba viszi Magyarországot, hogy az általa hirdetett munka és takarékoság elvszerű politikája az elmúlt évtizedben óriási haladást hozott Bácsmege számára is: anyagiak és szellemiek terén egyformán gyarapodott a nép, fejlődött az oktatás, korszerűsödött a gazdaság, és a közművelődés terén az intézmények sora tette országosan ismertté a vármegyét. Közéleti tevékenységéről számot adó írásait – beszélyeit és hírlapi cikkeit – 1884-ben *Három év után* című kötetében tette közzé. A maga korában meglepően széles látókörű, minden időszerű jelenségről a maga különvéleményét pregnánsan megfogalmazó hírlapíró így vallott saját, célravezető módszeréről: „Húsz év óta érdeklődéssel gyűjtöm minden irányban, e minden tekintetben fontos mege művelődési állapotait jelző adatokat, s így azon szerencsés helyzetben vagyok, hogy nemcsak mende-monda alapján, hanem számokkal szolgálhatok Bácsmege életfunkciójának minden irányú mozzanataira vonatkozólag” – írta az 1882-ben közölt a *Bácsmege és a kőútépítés* című írásában (Margalits 1884, 36). Tengernyi, pontosan meghivatkozott argumentum birtokában védte a vármegye és benne a vármegye lakosságának becsületét és jó hírét, és szónoki-előadói bravúrral megszerkesztett cikkeiben azonmód kiállt minden, a közösséget ért támadás, alaptalan vádaskodás és a rossz hírnév keltésének szándéka ellen, történjen az a fővárosi, vagy a helyi ellenzéki lapokban, esetleg az olykor túlfűtött indulatú újvidéki szerb újságokban. Az 1884-es képviselő-választási (elvtelen) csatározások alkalmával megfogalmazott *Válasz a Pesti Naplónak* című írásában úgy látta: Bácsmegeében korábban a politikai küzdelmekben az ellenzék soha nem játszott meghatározó szerepet, s ha olykor mégis lármásra sikeredett egy-egy ellenzéki kortes-fellépés, az a közszereplésre vágyó, kicsinyes egyéni ambícióknak volt tulajdonítható. Most azonban s függetlenségpárti Apponyi Albert és Szilágyi Dezső mérsékeltnek nem mondható kortes-beszédeikben „oly szikrákat szórtak a nép szalmatüzű elemei közé, a melyeknek hatásai most még kiszámíthatatlanok. [...] Meglehet, hogy majd beteljesedik rajtuk, hogy aki szelet vet, vihart fog aratni, de az biztos, hogy megyei közállapotainkba hosszú időre oly zavart hoztak, melynek a falusi jegyzőktől a főispánig mindenki, de leginkább a közigazgatás meg fogja sínyleni eredményeit. Elcseppentették a társadalmi socializmus olajcseppjét – bűze sokáig fog megérezni megyei közállapotainkon” (Margalits 1884, 45–46). Margalits Ede nem kevesebbet vetett az ellenzéki politikusok szemére, minthogy békétlenséget hoztak a lakosság életébe, fellépésükkel a hivatalnak azt a korábban kikezdzhetetlen tekintélyét rombolták, amely a közrendnek és a fejlődésnek mindedig a záloga volt. „A szabadelvű párt tíz év alatt felvirágoztatta megyénket, előbbre vitte hazánkat, ez tartotta tőlünk távol, és fogja is tartani azokat a bubusokat, a socializmust és agrarizmust, a melyekkel a furfangos ellenzék az egész országban a legerősebben támadta meg megyénket” – írta ugyanakkor a *Szózat a mege lakosságához* című cikkében (Margalits 1884, 101). Meggyőződése volt, hogy – nemzetiségi területen – jóra való népünket csak a törvény tisztelete tarthatja rendben és békességben, s ezt felelőtlen lázítással bűn kockára tenni.

Margalits Ede közéleti szerepvállalása és tudományos működése során a Délvidék legféltettebb, és éppen ezért minden körülmények közepette megtartandó értékének a magyarság és a nemzetiségek közötti béke megőrzését, ápolását és elmélyítését tekintette. Ebben a tekintetben méltatta Tisza Kálmán nemzetiségi politikáját, aki határozottan szembeszállt a dr. Miletics Szvetozár képviselte radikalizmussal, és a „szerb nemzetiségi chauvinizmussal” szemben a mérsékelt politikai köröket tekintette mérvadó erőknak, aminek következtében a „begyökerezett nemzetiségi érzelmi politikában” is változás remélhető (Margalits 1884, 186–187). Ennek a véleményének adott hangot két évvel korábban, az 1882-ben közölt *A bácskai kultúrkérdésről* című cikkében is, amikor hangsúlyozta: „A kormány minden tőle telhetőt megtett azon igazságos cél elérésére, hogy e hazának minden gyermeke édes anyjának nyelvét megértse; Magyarország a nemzetiségeket

nem akarja saját nyelvüktől megfosztani vagy annak gyakorlásában gátolni, hanem saját érdekükben óhajtja, hogy a magyar nyelv megtanulására az újabb nemzedéknek alkalom nyújtassék, melynek nem tudása oly sok esetben hátrányos lenne reájuk nézve úgy a közpályán, mint a kereskedelem és ipar terén. Sajnos, hogy ezt sokan nem látják be, s a törvény ez intézkedésében sérelmet látnak” (Margalits 1884, 28–29). Lényegét tekintve Margalits Ede is ezt az ügyet szolgálta, amikor Budapesten – immár egyetemi tanárként – a magyar–szerb és a magyar–horvát történelmi és kulturális közeledésen fáradozott.

Margalits Ede azonban nemcsak a politika, az oktatás és a közművelődés terén szorgalmazta a megfontoltan haladás eszméjét, de szót emelt a gazdasági élet terén tapasztalható, kellően át nem gondolt lépések ellen is. A *Bácsmege és a kőútépítés* (1882) című írásában elhamarkodottnak látta a vármegyei vasútépítést. Meggyőződése volt, hogy mindaddig ráfizetéses lesz a vasút működtetése, amíg nem történik meg az áruszállításra alkalmas közúti hálózat kiépítése. „Jobb lett volna, ha vasutaink lassabban épültek volna fel, s nem volt volna nagy kár, ha némely régen kiépült drága vicinális vasút csak most tervezetnék, ellenben igen jó lett volna, ha több csak most épülő és épült fővonal már régen funkcionálna, úgy nem vett volna annyi kereskedelmi cikk más útvonalat, és nem lettünk volna senki uszályhordozói” – írta a *Bácskában* megjelent cikkében (Margalits 1884, 34). S amikor egyéni meglátásának hangot adott, örömmel üdvözölte a vármegye sikeres közútépítési törekvéseit. Mint ahogyan a *Bácsmege és az iparkamarák rendezése* című írásának tanúsága szerint a vármegyei iparkamarák működésétől is a gazdasági közállapotaink javulását várta. Meggyőződése szerint a hivatal irányításával el kell érni, hogy mezőgazdasági árúinkat ne nyerstermék formájában vásárolja meg a külföld olcsó pénzért, mert akkor a messzi országokban feldolgozott termékeket Magyarországnak drága pénzért kell visszavásárolnia, ami óriási anyagi veszteséget jelent. Szükséges tehát a helyi ipar és a kereskedelem fejlesztése, mert az ország – és azon belül a vármegye – csak ily módon kerülheti el az elszegényedés lejtőjét, és maradhat versenyképes a Monarchia és a kontinens gazdasági rendszerében. Azért van szükség a bácsmegei iparkamarára, hogy a gazdasági érdekek képviselője „egy a helyszínén, a közvetlenség [...] előnyével bíró testület feladatává” tétessék (Margalits 1884, 163–164). Az átgondolatlanság miatt bírálta Margalits Ede *A járásosztás kérdése* (1884) című írásában az 1880-as években központilag szorgalmazott, de a végén a mezővárosok és falvak közösségének elszegényedését eredményező közlegelő-elkülönítési akciót is, rámutatva, hogy a járásosztás csak a községi nagyobb gazdáknak és az egyes helységek pénzesebb embereinek válhat a javára, a szélesebb rétegeket tömegesen fogja a nyomorba taszítani (Margalits 1884, 202).

Amikor Iványi István „érdemes történetbúvár” többszöri kezdeményezésére 1882. augusztus 22-én Schmausz Endre vármegyei alispán Czirfusz Ferenc megyei tanfelügyelő egyetértésével értekezlet tartatott egy bácsmegei történelmi társulat magalakítása érdekében, Margalits Ede újságcikkben üdvözölte a kezdeményezést. Bács-Bodrog megyében az elmúlt évtizedben sokkal több történt az anyagi haladás emelésére, mint a szellemi értékek gyarapítására – mutatott rá írása bevezető soraiban –, „sokkal több vagyonszerző részvénytársulat létesült, mint ahány szellemi célokért küzdő egyesület”, ami egyebek iránt egyáltalán nem tekinthető rendkívüli helyzetnek, az lenne a meglepő, ha ez megfordítva történt volna. „Hazánk történelmi múltjának tüzetesebb felderítésére alakult az országos magyar történelmi társulat – írta cikke folytatásában –, de hogy az ország egyes vidékeiről részletesebb adatok birtokába juthassunk, amelyekből, mint sokszinű, apró kővecsekből, édes hazánk múltjának történelmi mozaik képe előállítható legyen: az egyes megyék, vidékek és városok szűkebb határok közt mozgó, de az egésznek haladását áldásosan előmozdító történelmi és régészeti társulatokat alakítottak.” Számunkra példaként szolgál a Temesvárott működő Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat, amely sikeres tevékenysége révén országos elismerést vívott ki magának. Sietni kell a vármegye múltjára vonatkozó, az

ország egész területén elszórt források, a már különben is nagyon megfogyott okmány- és adat-készlet és a régiségek begyűjtésében, hogy azok alapján „vármegyénk múltját minden oldalról érdemlegesen feltüntethessük”, s ezzel mi is hozzájáruljunk „édes hazánk történelmi múltját híven feltüntető rajzának kiegészítéséhez” (Margalits 1884, 57–58). A történelmi társulat létrehozása mellett legalább olyan elodázhatatlan feladat a vármegyei történelmi múzeum megalakítása is, hogy a történelmi régiségek birtokában kellő módon értékeljük az elmúlt századok örökségét (Margalits 1884, 62).

Margalits Ede az 1883-ban megalakult Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat vezetésében – 1886-ig, gimnáziumi igazgatói kinevezéséig – titkári szerepet vállalt, és Iványi István, Dudás Gyula és Thim József mellett lelkesen támogatta Bács-Bodrog vármegye monográfiájának a megírását is. Méltán írta róla Muhi János a *Zombor történetében*, hogy az 1880-as években a fiatal gimnáziumi igazgató volt a haladás legfőbb szószólója a városban, „vállalta a mozgató erő népszerűtlen szerepét és rendkívül tevékenyen dolgozott” (Muhi 1944, 217). Magdalena Veselinović-Andelić Margalitsról írt tanulmányában ugyancsak kiemelte: zombori működése idején „szerteágazó kulturális és művelődési tevékenységet fejtett ki”, és társadalmi, gazdasági és a művelődési élet aktuális kérdéseit taglaló cikkeit Bács-Bodrog vármegye hivatalos hírlapjában, a *Bácskában* tette közzé (Veselinović-Andelić 1969, 64). S aki ilyen mélyen beelátott a vármegye gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési életébe, bizvást elmondhatta: „Közállapotaink minden tekintetben nemcsak megnyugtatóak, hanem sok tekintetben éppen örvendetesek” (Margalits 1884, 41). És ezzel a véleményével az 1880-as években nem állt egyedül a vármegye oktatási és közművelődési életében.

Közéleti tevékenysége mellett Margalits Ede tudós tanári feladatainak is példásan eleget tett; 1881-ben jelent meg Zomborban a *Hősi eposzok meséi* című középiskolai segédkönyve, melyben az Ilias, az Odyssea, az Aeneis, a Nibelung, a Gerusalemme liberata, a Lusiados, valamint a Zrínyiász és a Zalán futása elemzése során az eposzi tárgy és szerkezet kellékeinek a bemutatására vállalkozott (Margalits 1881, 72). Hogy a zombori tanár a műelemzés követelményének mily magas fokon tett eleget, azt a klasszika-filológia tudományának nem kisebb alakja, mint Heinrich Gusztáv méltatta az *Egyetemese Philologiai Közlöny* 1882. évfolyamában, kiemelve: „Ilyen segédkönyv valóban jó szolgálatot tehet a poetikai oktatásnál és egyes epikai töredékek olvasásánál és magyarázatánál. [...] Margalits füzete megérdemli, hogy philologusaink figyelembe vegyék.” Annál is inkább, mert a jeles tudós szerint végső ideje, hogy megszűnjön a vég nélkül folytatott, haszontalan tankönyvgyártást, s a középiskolai oktatás áttérjen a szakirodalomban eddig teljesen hiányzó, de az elvárásoknak sokkal inkább megfelelő segédkönyvek alapos kidolgozásához (Heinrich 1882, 362–364).

1891-ben Margalits Ede Budapestre került, ahol a Horvát Internátus igazgatója lett. Jeszenszky Dezső, a főgimnázium történetírója azt is tudni vélte, hogy a tudós tanár már 1890 márciusában tíz havi szabadságot vett ki. „Ez alatt fegyelmi vizsgálatot indítottak ellene. A vizsgálat eredménye nem jutott ugyan a tanári kar tudomására, de alaposnak látszik a föltevés, hogy Margalits kérelme Budapestre való áthelyeztetése iránt és fegyelmi ügye közt oksági kapcsolat volt” (Jeszenszky 1896, 63). Hogy e krónikás megnyilatkozásban mennyi a történelmi valóság, ma már kideríthetetlen, annyi azonban bizonyos, hogy a fővárosban az egykori zombori latin, görög és történelem szakos tanár előtt a tudósi pálya újabb – előre be nem látható, de kellően motiváló – szakasza nyílt meg. Csáky Albin, akkori vallási és közoktatásügyi miniszter 1894-ben a magyar országgyűlésben kezdeményezte a budapesti egyetemen a horvát nyelvi és irodalmi tanszék megalapítását, és ezzel párhuzamosan szükségesnek vélte Zágrábban is létrehozni a magyar nyelv és irodalom tanszékét, „mert csak egymás kölcsönös megértésével és megismerésével lehet elérni” a horvát és a magyar nép megbékélését (Veselinović-Andelić 1969, 67). (A tanulmány írója tudni vélte, hogy Margalits

Ede hálából Csáky Albinnak ajánlotta a *Horvát-magyar és magyar-horvát zsebszótárát*). A tanszék munkájában komolyan számítottak a zágrábi születésű Margalits Edére is, aki azután 1895-ben a horvát nyelv és irodalom rendkívüli, 1899-ben pedig rendes tanára lett, és ezt a tisztségét egészen 1914-ben bekövetkezett nyugdíjaztatásig töltötte be.²⁰ Ezekben az években fejtett ki legtermékenyebb történetírói, irodalomtörténeti és fordítói tevékenységét. A köztisztelet azonban még ennél is magasabbra emelte, egyetemi tanársága alatt ugyanis mindvégig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megbízottjaként az újvidéki szerb főgimnáziumban és a zombori szerb tanítóképző iskolában a felügyelői tisztségét is betöltötte.

A fővárosba költözésének évében, 1894-ben jelent meg a *Katolikus Szemlében* Margalits Ede *Páter Lukács a Sólyom, Szlavónia felszabadítója* című, ha nem is „székfoglaló”, de mindenképpen figyelemfelkeltő tanulmánya abból az alkalomból, hogy Szlavónia kétszáz évvel azelőtt, 1691-ben szabadult fel a török hódoltság alól. Az évforduló jegyében 1893. november 5-én Pozsegában a felszabadító hősnek – Lukácsnak, a Sólyomnak – leleplezték az emléksobrát. A szlavóniai városban született ferences szerzetesnek a neve akkoriban Magyarországon teljesen ismeretlen volt, jó alkalom volt tehát az évforduló az események föllevenítésére, ezért döntött a tudós a tanulmány megírása mellett.

A törökök a mohácsi vesztes csata után Szlavóniát is elfoglalták, s a helyi lakosságot uralmuk alá kényszerítették. A magyar királyi és a helyi hatalom hamarosan elhagyta a vidéket, csak a ferencrendi szerzetesek maradtak együtt a híveikkel, hogy azután a százötven éves török rabság ideje alatt Kapisztráni János rendtársuk szellemében a nép gyámolításáért végzett munkájuk révén „elévülhetetlen honfiúi érdemeket” szerezzenek maguknak. Soraikból számtalan névtelen hős került ki, akik végül is elvezették a népet a hódoltság alóli fölszabadulásig. Nehéz és áldozatos küzdelmet hozott a másfél évszázad. A katolikus horvátokkal szemben „a gör. kel. szerbek a körülményekkel megalkudtak, számításból a török pártjára állottak, mert a külföldről segítséget nem várhattak; bennök a törökök sokkal inkább megbíztak, s határőreik zöme is belölök tellett ki, ezért helyzetük sokkal kedvezőbb volt, mint a katolikus szlavonitáké – sokacok-, siákoké – s a szerbek inkább elnyomók, mint elnyomottak voltak” – írta a forrásokra hivatkozva Margalits Ede (Margalits 1894, 5–6). A hódító török csapatokat Boszniából és Szerbiából Brankovics István pátriárka vezetésével sok ezer szerb követte, akik azután Pakrac, Vučerin és Verőce környéki határvidéken telepedtek le. A török udvar mindenkor támogatta az új birodalomhoz önként alkalmazkodó szerbeket, akik azután „1550–1650 között jobban üldözték és fosztogatták a katolikus szlavonitákat, mint maguk a törökök, s Körös és Varasd megyét is rendkívüli módon nyomorgatták”. Szlavónia népe azonban soha sem tudott a török járomba beletörődni, örökösen lázadtak a rájuk telepedett hatalom ellen. „A földig letiport népben lekipásztorai, a ferenczrendi atyák tartották a lelket; ha kellett és lehetett, a közeli felszabadulás reményével vigasztalták; ha tűrhetetlennek voltak az állapotok, föllázították a népet elnyomói ellen, fölkelésekkel, szabadságharcokat szerveztek, melyeknek gyakran ők maguk voltak a vezérei. Sehol nem volt annyi lázadás a török ellen, mint Szlavóniában” – írta tanulmányában a horvát származású történetíró, Margalits Ede (Margalits 1894, 10–11).

1658-tól a lázadások élére a későbbi népdalok és népmondák ünnepelt hőse, Imbrisimovics Lukács állott, aki bátor föllépése nyomán kiérdemelte a Sólyom, és Szlavónia felszabadítója nevet. Lukács barát fölmérte, hogy népe a török igát pusztán a saját erejéből

²⁰ A pesti egyetemen a Szláv Tanszék 1849-ben alakult meg. Első vezetője Ferencz József *Szláv nyelvek és irodalmak* címmel tartott előadásokat. A tudományos színvonalú oktatás és kutatás kezdete utódja, Asbóth Oszkár (1852–1920) nevéhez fűződik, aki európai színvonalon képzett szlavista volt. 1894-ben Margalits Ede vezetése alatt Horvát Nyelv és Irodalom Tanszék is alakult, amelynek vezetői Margalitsot követően Szegedy Rezső, majd Bajza József voltak. Bajza halálával, 1938-ban a tanszék megszűnt.

nem rázhatja le, ezért Zrínyi Miklósban, majd utóbb Zrínyi Péterben szövetségeseket keresett. A történelmi pillanat is kedvezett a tervének, 1683. szeptember 12-én Bécs alatt a keresztény seregek döntő csapást mértek a török hadakra, s ez kétségtelenül közelebb hozta a szabadság reményét Szlavónia lakosaihoz is. Az 1684–1688 között lezajlott felkelés végül meghozta a terület föl szabadulását. Margalits Ede tanulmánya utolsó bekezdésében így fogalmazta meg a korához szóló, politikailag erősen aktualizált üzenetét: „Magyarország és Horvátország nyolcszáz év óta örömben és bánatban, jó és balsorsban osztályosok voltak. A testvéri kapocs köztük egyszer rövid időre meglazult; a testvéreket és barátokat az ármány múltól ellenségekké tette. Erre ma, csak mint rossz álmokké tekintünk vissza. És ha testvérek és barátok közt ma is van még egy kis félreértés, az egymás nem értéséből, és ha van még egy kis félreismerés, az egymás nem ismeréséből származik. Értsük meg egymást, és ismerjük meg egymást: akkor nem fogjuk azt keresni, ami elkülönít, hanem azt, ami egyesít!” (Margalits 1894, 28). A hivatkozásokban megjegyezte: ezen korrajzban felhasználtam Lopasics Radoszlav horvát történétíró *Dva hrvatska junaka* (1880) című munkájának adatait is. S hogy mennyire otthonosan mozgott ekkor már a horvát történétírásban, azt későbbi munkái ékesen bizonyítják.

Ettől kezdve a horvát és a szerb történelmi eseményekről készült tanulmányai és recenziói egymást követve jelentek meg a fővárosi tudományos lapokban: a *Zrínyi Péter és Frangepán Katalin* (1897) című dolgozata a *Katolikus Szemlében*, a *Zrínyi a költő eddig ismeretlen leveleiben* (1898) két horvát nyelven írt levél magyar fordítását közölte a *Századokban*, majd ugyanott Sztrukics Ferenc *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkoga samostana* című munkáját *Történeti vázlat Kreševőről és ennek Ferencz-rendi zárdájáról* (1899) címmel ismertette, ezt követően pedig Újvidéken a Letopis Matice Srpske folyóiratban megjelent *Ustrojstvo c. kr. titelskog krajiškog šajkaškog bataljona za doba narodnog pokreta 1848–1849.* című tanulmányt *A titeli cs. kir. határőr szejkaš kerület szervezete az 1848–1849-iki forradalomban* (1901) című írásában méltatta ugyancsak a *Századok* lapjain. Munkáját a történelmi társadalom nagy meglepedésére végezhetette, hiszen eredményei alapján még ebben az évben *Szláv történelmi szemle* címmel állandó rovatot kapott a *Századokban*, melyet azután nyolc éven át – egészen 1908-ig – lelkiismeretesen és precízen vezetett, méltatva és értékelve a kortárs horvát és szerb történétírók tudományos tevékenységét.

Úgy tűnik azonban, hogy az ekkoriban végre magára talált, erejét, lehetőségeit és képességeit felismerő történész-történétíró társadalom a tájékozódásnak még ezzel a lehetőségével sem elégedett meg, ezért a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága megbízta Margalits Edét az 1850–1899 között Horvátországban megjelent összes történelmi munkák kivonatos bemutatásával. Így született meg 1900-ban és 1902-ben a *Horvát történelmi repertórium* két hatalmas kötete. Az első könyvhöz írt előszóban Margalits – történétírói hitvallásának megfogalmazása mellett – sajnálattal állapította meg, hogy Magyarország és Horvátország között – dacára a sok százados közjogi kapcsolatoknak – az elmúlt ötven év során egyre mélyülő szakadék keletkezett, a két nép érzelmben és szellemben úgyszólván teljesen elszakadt egymástól. Fél évszázada egyre kevésbé értjük, egyre kevésbé ismerjük egymást, és ez ellen határozottan tenni kell. „Horvátország művészete, költészete, szépirodalma, tudományos irodalma, különösen történétírása nálunk teljesen *terra incognita*, a magyar is az Horvátországban. A közeledés, kölcsönös megértés és megismerés nemzetiségi politikájának sokszerű feladataiból egynek előmozdítását, a horvát költészet, művészet, tudományosság, történétírás megismertetését, hazafias és hivatásbeli kötelességemnek ismerem és igyekszem is annak megfelelni” – írta a Margalits a kötet bevezetőjében (Margalits 1900, III). Ilyen tudományos és érzelmi megfontolásból a magyar történész könyvében a Kukuljević-féle Archivum (*Arhiv za povjesnicu jugoslovensku*) tizenkét kötetét, s a Délszláv Akadémia munkálatainak (*Rad jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti*) további nyolcvannyolc kötetét (1867–1888) dolgozta fel regesztaszerű

kivonatban. A szakma lelkesen fogadta a hiánypótló kiadványt: „Régen érzett szükség nálunk, hogy mindarról, a mit a történelmi kutatás, anyag-gyűjtés, kiadás és feldolgozás, egyszóval a történetírás terén a szláv irodalom termel, tájékoztatva legyünk; hogy különösen mindazt, a mi a lefolyt fél század alatt, amióta a latin nyelv közhasználatával felhagytunk, horvátul megjelent, hozzáférhetővé tegyük a magyar tudományosság számára; hogy a horvát történelem ismerete ne legyen zárt ajtó előttünk” – írta a *Századok* névtelen recenzense (Anonim 1900a, 367). Az 1902-ben megjelent második könyvével az átnézett és ismertetett történeti munkák száma 213 kötetre rúgott, s a bennük megjelent 1120 tanulmánynak, értekezésnek történelmi, földrajzi, régészeti, címertani, jogtörténeti anyagát a szerző a források pontos megnevezésével tüntette föl. Margalits munkája járulékos részeként az irodalomtörténeti, nyelvészeti, nyelvtörténeti, néprajzi vonatkozású dolgozatokat is számba vette, hogy „legalább tudomásunk legyen” róluk. A *Horvát történelmi repertórium* második kötetének megjelenésekor Naményi Lajos szintén a *Századokban* méltatta a hatalmas vállalkozást. „Egész irodalmi sorozatát találjuk e vázlatban oly történelmi műveknek, melyeknek nagy része fontos adalékokat szolgáltat azon sok száz éves közjogi kapcsolathoz, mely Horvátország és Magyarország közt fennáll – írta a méltatója. Majd így folytatta: – Ha a legutóbbi ötven év sok tekintetben válaszfalat vont is e két ország közé, bizony arra kell törekednünk, hogy e válaszfalakat leromboljuk s a kölcsönös megértés és megismerés révén, a legegyszerűbb eszközökkel előmozdítsuk hazánk nemzetiségi politikáját és ezzel kapcsolatban szolgálatot tegyünk a történettudománynak” (Naményi 1902, 850–854). Ezt a kultúrpolitikai célt tűzte maga elé Margalits Ede, amikor műve megalkotására vállalkozott. Mily üdvös lenne – fejezte be méltatását Naményi Lajos –, ha ily regesztászerű kivonatban az oláh, a tót, a szász és más nemzetiségek történeti folyóiratainak anyagát is megismerhetné a magyar történettudomány, közelebb hozván ezzel közönségünkhöz a közös múlt emlékeit. Hány és hány téves felfogás lenne ezzel korrigálható! Thallóczy Lajos a *Budapesti Szemle* 1900. évfolyamában ugyancsak kiemelte: munkájával Margalits Ede a tudománynak is, a magyar hazának is fontos szolgálatot tett, és a történeti forráskutatásban elévülhetetlen érdemeket szerzett. Amikor azután végzetesen megkésve, 1918-ban végre megjelent a *Szerb történelmi repertórium* első kötete is – a második kötet kiadására már nem került sor –, könyvének előszavában Margalits ismét megfogalmazta: a helyesnek vélt nemzetiségi politikának alapja a szomszéd népekhez való közeledés, a kölcsönös megértés és megismerés. A Magyar Tudományos Akadémia a horvát és szerb történelmi repertóriumok kiadásával „a történelmi érdeken kívül a magyar nemzet nemzetiségi politikájának is jelentékeny szolgálatot tett” (Margalits 1918, III).

1896-ban a millennium tiszteletére, „Isten velünk! Áldása hazánkra!” fohással jelent meg Margalits Ede közel nyolcszáz oldalas *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* című könyve. Méltónak tartotta munkájával hozzájárulni az ünnephez, hiszen ahogyan a bevezető írásában megfogalmazta: „a magyar közmondásokban a magyar nemzet szelleme, jelleme, bölcsessége, élettapasztalása, humora nyilatkozik meg”, kötetbe gyűjtésükkel a maga elgondolása szerint „a magyar nemzeti geniust” ünnepelte (Margalits 1896b, V). Elmondta, 1864 óta foglalkozott a közmondások gyűjtésével, és tizenegy nyelven vette számba – köztük latinul is – a népi bölcsélet remekeit. Gyűjteményében 25.336 közmondás és közmondásszerű szólás szerepel, s munkája annyival több a korábban megjelenteknél, hogy ő az előző évszázadok során keletkezett forrásokat is megjelölte, számon tartotta azokat a munkákat, amelyekben először fordult elő egy-egy népies szellemi sziporka. „Gyűjteményemben megvan – írta a kötet bevezető soraiban Margalits Ede – a régibb gyűjtők összes anyaga és azt a saját gyűjteményemmel kiegészítettem. Minden közmondásnak megneveztem gazdáját, ki használta írásban először” (Margalits 1896b, VI–VII). Ily módon hivatkozott Decsi János (1583), Szenczi Molnár Albert (1604), Pázmán Péter (1613), Kis-Vicay Péter (1713), Mikes Kelemen (1735), Faludi Ferenc (1787), Kovács Pál

(1794), Baróti Szabó Dávid (1804), Szirmay Antal (1805), Dugonics András (1820), Ballagi Mór (1850), Erdélyi János (1851) és Czuczor Gergely (1870) gyűjtésére, de földolgozta a Nyelvőr 1872–1895 közötti évfolyamaiban föllelhető közmondás-gyűjtéseket, és idézte a népdalokban előforduló közmondásszerű részleteket is. Maga is jól tudta, hogy a közmondásoknak ilyen történelmi alapon történő csoportosítása a maga korában egészen újszerű volt, addig ezt a módszert a közmondások egyetemes irodalmában sem alkalmazták. Ma – egy évszázad múltán – Margalits Ede neve az irodalmi köztudatban a *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* című könyve nyomán él, gyakori hivatkozása a néprajzi- és a népismereti tudománynak.

Azonban mindhiába a hatalmas munkakedv, a tudományos pálya támasztotta feladatok számtalan kihívása, hiába a nemzet szolgálatának megannyi meghódított területe, Margalits Ede – Gyulai Pál nemzedékének tagjaként – a századforduló éveire tragikusan magára maradt. S ahogyan negyed évszázaddal korábban, 1884-ben a *Három év után* című kötetének írásaiban Bács-Bodrog vármegye sorsa fölött készített számvetést, úgy tekintette most át *Magyar tudományosság* című kötetében a történelmi Magyarország tudományos életének tőle egyre inkább elidegenedett állapotát. Ama korai körültekintés maga a remény, a határtalan bizakodás, e mostani a kiábrándult lélek keserű lemondása. „Minden kornak meg van a maga szellemi iránya – írta könyve bevezetőjében. – A klasszikus ó-kor a szép formák, szép eszmék és a szép eszméknek szép formákban való kultuszát ápolta; a görögök finom szelleme ezt egyes szobrokban, épületekben, költeményekben stb. valósította meg, a rómaiak a nagyságnak hódoltak művészi alkotásban, politikában. A kereszténység őskora a vallásos heroizmus kora, eszményeiért vért és életet áldozott; a középkor a lovagiasság nemes zománczával ékeskedik, melyből korunkra csak egy torzszülött, az oktalan párbaj maradt, az újkor eleje a fölfedezések, társadalmi újjászületés, tudományok föllendülésének kora; a legújabb koré, a mi korunké a gyászos utilitárizmus. Minden korszak kedvezett a tudományosságnak, csak a mai nem, mert ez csak azon tudományoknak kedvez, melyek az anyagi életre vonatkoznak, ezek tettek is bámulatos haladást. Ez a tudomány a kenyér, a kényelem tudománya, de kívül áll az igazság és eszményiség fényes birodalmán” (Margalits 1902, 5). Súlyos megállapítás ez, egy a pályája csúcán álló, hatalmas életművet maga mögött ismerő történettudós tolla nyomán, aki úgy látja: a XIX. század végi Magyarország nem a nagy drámák, nem a klasszikus tragédiák, hanem a hanyatló korok kicsinyes valóságának szatírába kíváncszó világa. Művében azt kutatja, van-e szellemi igényesség, erkölcsi méltóság, nemzeti önbecsülés, és a jövőbe tekintő derű a magyar tudományos életben. Szólt tehát a népnevelésről, a tanítói hivatásról, a kötelező oktatási programokról, a középiskolák megváltozott szerepéről, a nevelés erkölcsi és történelmi tartalmáról, a tankönyvekről, a budapesti tudományegyetemről, az Akadémiáról, a sajtóról, a könyvkiadásról, a tudományos folyóiratokról. Megállapította: „A négy évtized előtti középiskolában kevesebb volt a külső fény, kevesebb az egyöntetűség és rend, de több a közszellem, nagyobb az önállóság, és jobban érvényesülhetett a tanár az egyes tanintézet egyénisége és különleges jellege” (Margalits 1902, 51). Ugyanakkor a Magyar Tudományos Akadémiát – a tudományos élettel együtt – politikai szervilizmussal vádolta. A politikával viszont mindenkor együtt jár a harsány ünneplés, és a hangzatos – rendszerint kellően meg nem érdemelt – méltatás. A valódi tudományos eredmények teremtette ünnepek helyett a felszínes káprázat uralja a közéletet. Margalits Ede a XIX. század utolsó éveiben már úgy érezte, Magyarországon az emberek túlnyomó többsége nem végzi el tisztességesen a vállalt feladatát. Kötetét így fejezte be: „E tanulmányt harmincéves tanári jubileumom alkalmából írtam, melyről, hála Égnek, senki sem emlékezett meg. Gyarló emberekül oly gyarlón töltjük be hivatásunkat, hogy csak egyféle jubilálás engedhető meg. Ha az alszerű személyes ünnepeket és önünnepeket helyett az jönne divatba, hogy ki-ki kötelességszerű közszolgálatára végén szakmájára vonatkozó tapasztalatait közölje, akkor bizonyára kisebb volna az ily alkalmakkal járó kitüntetések száma, de mindenesetre több

haszna volna ezen új fajta jubilálásból szegény magyar hazának! De így csak az jubilálhat, aki szándékai tisztaságának tudatában magát minden jóban teljesen szabadnak és függetlennek érzi. – Majd így fejezte be a számvetését –: Szent hazám, én megtettem mivel tartozám!” (Margalits 1902, 183–184). S ezzel, mintha el is köszönt volna a közszerepléstől.

Margalits Ede a *Magyar tudományosság* tanúsága szerint a századforduló éveire – alig ötven évesen – elidegenülve a maga korától, egyre inkább magára maradt. Már nem kereste helyét a közösségben, az érvényesülés lehetőségét a társadalomban és a tudományos életben, számára már csak a megoldásra váró feladatok léteztek. A Szláv Tanszéken, a *Századok* folyóiratnál és az Akadémia Történelmi Bizottságában vállalt felettebb szerteágazó tevékenysége mellett 1905-ben egy alkalmi körütekintésre hazatért a Bácskába, és a Palánkán kiadott *Kapisztráni szent János iloki templomának restaurálása* című, fényképekkel gazdagon illusztrált kiadványában olvasóit a Kapisztráni Szent János XIII. században épült újlaki templomának a megmentésére szólította föl. A történelmi emléket a török háborúk olyannyira megviselték, hogy az azonnali restaurálásra szorult, feladatának érezte tehát a mozgósítást. „Ezen vallásos és magyar hazafias ügy előmozdításához e munkácska megírásával készségesen hozzájárultam és reményelem, hogy ajánló soraim nem lesznek a pusztában elhangzó szavak” – írta a népszerűsítő füzet bevezetőjében (Margalits 1905, 3). Ezt követően rövid tanulmányban foglalta össze az újlaki vár és az Újlaky család történetét. A mai Ilok helyén a régi Illyricum idején a Cuccium nevű római vár állott, mely egyik fontos állomása volt Mursától (Eszéktől) Taurinumig (Zimonyig) húzódó, al-dunai hadi útnak. Azokban az időkben, amikor Marcus Aurelius Probus és az őt követő római császárok a közelben lévő Syrmium várában és városában tartózkodtak, nyári pihenő laknak használták a csodálatos fekvésű Cucciumot. Messze földön híres volt márvány vízvezetéke, díszes fürdője, a körülötte elterülő hegyeket pedig maga Probus császár ültette be szőlővel. Az V. században azonban a hunok elpusztították Syrmium várát, és ekkor minden bizonnyal Cuccium is gazdátlan maradt. A vár azonban túlélte az azt követő avar korszakot is, hiszen a frank hódítás korában a VII–VIII. században Syrmium és vele Cuccium újból felvirágozott; „a frank urak különösen szerették az Al-Duna mentén Cucciumtól, a mai Iloktól Karlócaig húzódó igen termékeny és regényes hegyláncot, a Fruskagorát, melynek neve is tőlük származott (Francska gora – a nép nyelvén: Fruska gora, Frank hegység)” – írta tanulmányában Margalits Ede (Margalits 1905, 5–7). Őket a horvátok követték, majd a honfoglalást követően a magyarok birtokolták Újlak várát, melynek története a XIII. századtól már okmányokkal is dokumentált. IV. Bélának, Szlavónia hercegének volt a tárnokmestere a Csák nemzetségből származó Pósmester, aki király-adományként megkapta Szirmiumot. Fia Ugrin 1268-ban szörényi bán lett, ő volt az, aki azután a Cuccium régi várát újra felépítette, és „a gyönyörű vidéken felépült új laktól felvette a hely az Újlak nevet, melyet csakhamar a híres család is a maga nevének vallott” (Margalits 1905, 9). Az Újlakyak idősebb ágának tagjai a magyar történelemben egy évszázadig a legmagasabb állami méltóságokat viselték, országbírák, tárnokmesterek voltak. Újlaky Miklós 1350-ben Aversánál azonban súlyosan megsebesült, s az ő, valamint fia, László 1360-ban bekövetkezett halálával az Újlakyak vezető ága kihalt. Az Újlakyak ifjabb ágával kezdődik Újlak fénykora, és meghatározó szerepet játszott a végvári harcok idején is. Ezt a történelmi emléket kell nemzeti összefogással megmenteni az utókor számára, s ennek érdekében a történetírók nevében Margalits Ede is szót emelt.

Veselinović-Andelić Magdalena *Margalits Ede, a horvát és a szerb irodalom magyar tolmácsolója* című 1969-ben írt tanulmányában részletesen bemutatta és elemezte Margalits Ede horvát és szerb fordításait is. Eszerint 1896-ban jelent meg Ivan Mažuranić eposzának magyar átültetése, a *Csengics-Szmail aga halála* (Margalits 1896a. 429–458), s még ugyanabban az évben a *Márk királyfi* (Kraljevićs Márkó) *Délszláv népballadák a XIV. és XV. századból* című fordítása is. „A szomszéd népnek ez a szellemi kincse igen kevésbé ismert Magyarországon. Az irodalomnak minden igaz barátját hálára kötelezte Margalits Ede, hogy

lefordította a szerb népköltészet eme alkotásainak jórészét” – írta könyve megjelenésekor a *Budapesti Hírlap*, 1896. december 24-i számában (Veselinović-Andelić 1969, 76). 1898-ban Bogoljub Petrović 1867-ben Belgrádban megjelent *Propast carstva srpskog* (Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine. Epske pjesme starijeg vremena) munkájának magyar fordítását *A Rigómezei ütközet* (A szerb Cárság bukása. Szerb népdal a XIV. századból) címmel jelentette meg, 1900-ban pedig az Olcsó Könyvtár sorozatban tette közzé Janko Leskovar 1863-ban Zágrábban kiadott *Propali dvori* művének *Roskadozó kastélyok* című magyar fordítása.²¹

Margalits Ede 1914-ben történt nyugdíjba vonulását követően visszatért Zomborba, és az elkövetkező negyed évszázadot teljes visszavonultságban élte le. Csöndes magányának maga Herceg János volt a hiteles tanúja. „A rózsáimnak élek” – mondta egyszer a látogatójának, aki ifjú buzgalommal tervezett lapja számára kért tőle kéziratot (Herceg 1940, 296). De azért lankadatlan figyelemmel kísérte a világ változásait, olvasta a kor tudományos könyveit és folyóiratait, és néhány megjegyzésével mindig elárulta, milyen csalódottan nézte a körülötte zajló életet. „Margalits Ede egy szerencsés, boldog korszak gyermeke volt – írta halálakor megjelent méltatásában Herceg János. – Nem gondolkodókat és megvilágítókat kerestek az ő idejében, hanem építőket, s a problematikusság helyett fontosabb volt az egyensúly. Hiányokat kellett pótolni, réseket betömni a magyar tudományosság újonnan felhúzott épületén és ilyen munkára vállalkozott dr. Margalits Ede is. Munkássága ennél fogva inkább felfedező volt, mint megvilágító. De ebben határtalanul termékeny, gazdag” (Herceg 1940, 297). Halálakor az asztal közepén az újvidéki *Reggeli Újság* füzetes lexikonának M. betűs íve felvágottan hevert. Bizonyára a saját nevét kereste, az érdekelte volna, hogy mit tud róla a kisebbségi lexikon. Margalits Ede neve azonban nem szerepelt a kötetben. „Tudta-e, hogy rég elfelejtették, kizárták az élők sorából. Vagy csak akkor döbrent rá erre, amikor a lexikon-füzet kihullott a kezéből?” – búcsúzott tőle megindultan Herceg János (Herceg 1940, 298).

Az otthon, a család, a kert békéjének költője

Dömötör Pál

A bajai ügyvéd, idősb Dömötör Pál, Bács-Bodrog vármegye táblabírája volt talán az első költő, aki nyíltan vállalta bácsbodrogi poétaságát: 1825-ben Pesten kiadott *Szünő bánat és fakadó öröm, melyet Radványi gr. György Ferencz úr Bács-Bodrog vármegyék főispáni székébe való fényes iktatásának alkalmával érzett Dömötör Pál* című deákos munkája félreérthetetlenül tanúskodik erről. Horác és Ovidius szellemében verselte meg a magyar történelemnek azt a fényességes pillanatát, amikor Újlaky honjában, Iszter Kebelében a kaos megszülte Bács Vármegye Kormányát, élén a bölcs főispánnal.

*Nints Hely, nintsen idő, hogy le írjuk sorral
A' Radványi György Grófok minden Fiát
Nagy tetteik töltik el a' Historiát,
Melyeket műveltek minden korrall;
Úgy, hogy az Országló Fő mindig nagy Tárgyal
Foglalta el őket a' Haza Körében.* (Dömötör 1825, 13)

²¹ Margalits Ede. 1899. *Roskadozó kastélyok I–IV*. Leskovár Jankó után horvátból. *Budapesti Szemle*, CCLXX. 397–425.; CCLXXI. 72–105.; CCLXXII. 206–273.; CCLXXIII. 422–455.

Életraját – a pályatárs Rácz Soma kérésére – fia, ifjabb Dömötör Pál írta meg egyik korai, 1808. november 1-jén keletkezett, kultúrtörténeti jelentőségű kéziratának, Jankovác várossá nyilvánítása ügyében írt felterjesztésének levéltári fölfedezésekor. „A Természet Okos Fiai minden Munkájoknak fő célja a’ Napról napra való Tökéletesedés” – gondolatával kezdődő tanulmány a magyar fölvilágosodás korának egyik máig rejtőzködő remeke. Szerzője, idősebb Dömötör Pál, aki nevének föltüntetése mellett Fiskalis-ként jegyzete írását, művében a szellemi fölemelkedés programját fogalmazta meg egyén és közösség számára egyaránt. „Nints valóban, nints nagyobb Jóltévője az Emberiségnek, mint a’ ki a’ Pallérozottságot elősegíti” – mutatott rá a jankováciakhoz intézett levelében. Intelmeit így folytatta: tudjátok-e, mit kíván töletek a Betsület? „Nem egyebet, hanem, hogy ő hozzája hívek, és fedhetetlenek magatokra nézve pedig Jámborak, egygyet értők, és a’ mikor a’ Köz Jóról, rendről, illendőségről, barátságról vagy a’ Szó, a’ Magatok különös Hasznát, Személyes hasznát el felejtők, és a Köz-Jóra törekedők legyetek.” Hívás, Kötelesség, Becsület és Szolgálat vihet csak jóra egyént és közösséget egyaránt. „A Betsületes Ember semmire sem vigyáz olly igen, mint a’ maga szavára, Semmit sem őriz jobban mint a’ maga Hitelét, és semmit Szentebbül meg nem tart mint a’ maga Igéretét” (Rácz 1908, 1–4). A választott tisztségviselőknek, kik érdemesek az igazság pálcájának viselésére, elsőrendű feladatuk, hogy magatartásukkal és cselekedeteikkel példát mutassanak a népnek.

Ifjabb Dömötör Pál apja kéziratái között számon tartotta *Úti képek a jó magyar világból* című munkáját, amelyben szó esett Berzsényi Dánielnél tett látogatásáról is. A család sokáig őrizte Kis Jánossal, Virág Benedekkel és Kazinczy Ferencsel folytatott levelezésének anyagát, a *Vasárnapi Újság* 1863. október 18-i száma közölte is Kazinczy Ferenc Dömötör Pálhoz, Bács megye táblabírájához intézett levelét, melyben a jeles nyelvújító a magyar irodalom egyik legbuzgóbb bács megyei terjesztőjeként üdvözölte a címzettet. „Az írónak vezetni kell a’ népet, nem utána kullogni. [...] Ha a’ Haza’ oltárára készebbek volnánk kis áldozatocskákat tenni, hova juthatnánk! De hanyadikunk ügyel erre!” S mert Dömötör Pált minden tekintetben az irodalomért és a magyar nyelvért küzdők soraiban vélte látni, köszöntését küldte néki: „Tartson meg a’ Tek. Úr kedvező becses indulataiban, ’s fogadja-el hálás tisztelemnek megújított bizonyosságát, mellyel állhatatosan maradok a Tekintetes Úrnak alázatos szolgálója: Kazinczy Ferencz. Széphalom, Jún. 15-d. 1814” (Kazinczy 1863, 374). Volt tehát kinek a példáján poézist és hazafiságot tanulnia fiának, ifjabb Dömötör Pálnak, Radics György és Margalits Ede mellett a zombori irodalmi triász harmadik tagjának. Apja ugyan három éves korában, 1847. január 7-én meghalt, de a család elevenen őrizte az irodalomba fonódó emlékét. Egy 1910-ben megjelent, a költői pályáját összegző tanulmány névtelen szerzője ugyancsak kiemelte: „nagy benyomással volt költői lelkére atyja is, id. Dömötör Pál, Bács, Baranya és Tolna vármegyék táblabírája és hírneves ügyvéd, kinek hátra maradt kézírataiból sok ihletett merített” (Anonim 1910b, I. 2–4). Az ugyancsak bajai születésű Szulik József, óbecsei apátplébános, a maga korában igencsak népszerű egyházi költő, Dömötör Pál 1888-ban Győrött megjelent *Költemények* című kötetéről írt méltatásában a közös gyerekkoruk emlékét is megidézte: „Az ő szülővárosa az én szülővárosom is, az ő gyermek és ifjúkori játékainak, örömeinek tanyája: az ő szülői háza az én ifjúságom örömeivel is egybe van fonva; az ő édes anyja szobájában én is sok kedves napot töltöttem, kertjök az én gyönyörűségem is, édes anyja pedig, az az áldott, az az aranyos szívű jó anya engem is szinte anyai szeretettel környezett. A könyvtár kincseit én is csodáltam, testvéreimhez is, ő hozzá is a legkedvesebb emlékeim fűződnek. Hogyne volnának tehát kedvesek előttem ilyen költő versei?” (Szulik 1889, 1–2). Szinte idilli a családi szeretet, mellyel a közeli és távoli emlékezők jellemezték a gyermekkor világát.

Ifjabb Dömötör Pál 1844. július 15-én Baján született, jogi doktorátusát a pesti egyetemen szerezte meg, jogászként azonban a vármegye adminisztratív központjában, Zomborban előbb királyi aljárásbíróként működött, mígnem 1887. december 16-án a megye

hivatalos közlönye a *Bácska* első oldalán jelenthette be: „Az igazságügyminiszter előterjesztésére a király Dömötör Pál zombori kir. törvényszéki bírót, hazánk jeles költőjét, lapunk kiváló munkatársát a zombori kir. járásbíróshoz járásbíróvá nevezte ki” (Anonim 1887b, 1). Az irodalmi emlékezet megőrizte a tizenhét éves Dömötör Pál által a bajai udvarházuk homlokzatára fölírt – határozottan Kőlcseyt idéző – disztichonját: „Vess, ültess, munkálj – munkával nemes csak az élet, / S lakhelyed édeni lesz, lomb koszorúzza falát” (Anonim 1910b, I. 2–4). Ez tehát az első verskísérlete. Valóban első, már a közönségnek szánt verse az 1863-ban a *Vasárnapi Újság*ban megjelent *Pünkösdi napján* című költeménye volt, melyben inkább csak az ünnep a magasztos, a költői megnyilatkozás kevésbé:

*Megkondult már a harang szava,
Nyitva van a templom ajtaja;
Térjen az be, a kinek a lélek
Könyörögve tér meg Istenének,
S a könyörgés legszentebb imája:
Áldást kér a szép magyar hazára. [...]*

*Magas Isten! Hit a hű imád itt,
Küld le fény sugarid.
Kiknél a szív lángolón dobog,
Itt vannak a hű apostolok.
Prédikálják az ifjú kebelnek,
Hogy rebegje imáját a gyermek;
Hogy szívének minden dobbanása
Áldást kérjen a magyar hazára! (Dömötör 1863, 182)*

E nem egészen karakteres költői fellépését követően, 1867-től fogva a fővárosi szépirodalmi lapok majd mindegyikében, és amellet a vezető bácskai lapokban is rendszeresen jelentek meg versei. A *dal* című családi idillt megéneklő költeménye 1887-ben a Kisfaludy Társaság pályázatán dicséretben részesült. A verset Endröd Sándor is fölvette A magyar költészet kincses háza (1895) című, a tanuló ifjúság és a művelt közönség számára szerkesztett antológiába. Pályája során négy verseskötete jelent meg: *Dömötör Pál költeményei* (Zombor, 1876), *Újabb költemények* (Zombor, 1884), *Költemények* (Győr, 1888) és az eredeti verseket és szerbből fordított költeményeket tartalmazó *Őszi rózsák* (Zombor, 1895). Méltatói az otthon meghitt békéje és a családi idill költőjének tekintették őt. 1884-ben az *Újabb költemények* megjelenésekor a pancsovai *Végvidék* című hetilap ismertetőjében kiemelte: Dömötör Pál „dalaival a családi kör melegét érezteti és kedvelteti, mint egy barátságos kandalló enyhe lobogása, vagy a családi asztalon égő lámpa fénykaraja. Ismeri hangja erejét, s nem erőtteti meg, hogy fölcsigázza oly énekekre, melyet nem bírna meg. Egyszerű dalos, de érdeme, hogy nem kíván egyéb lenni” (Anonim 1884d, 3). A zombori költő verseiben nyoma sincs a lázadó szenvedélyeknek, vagy a lelkét gyötrő, háborgó indulatoknak, keresetlen egyszerűsége és őszintesége lírájának legfőbb jellemzője. Az *Újabb költeményekről* a *Pesti Hírlap* írta: „Ezekben a költeményekben izmos költői tehetség nyilatkozik meg” (Anonim 1910b, I. 2–4). Csak Rákosi Jenő vélte úgy a *Budapesti Hírlapban* –Ő- jelzettel közölt – egyébként ugyancsak elismerő bírálatában – hogy „az istenek kegyelték Dömötört, hogy a mérséklő bírói pályára vezették őt, mert nyelvezetében olykor a szertelenségre hajlik” (Anonim 1910b, I. 2–4). Szulik József 1889-ben közölt méltatásban ugyancsak úgy látta: Dömötör „a szív szelídebb, nemes, csöndes érzelmeinek, a szeretetnek, a családi életnek, [mindezen túlmenően pedig] az egész emberiség iránti nemes részvétnek is költője”. Képzeltő ereje nem gazdag, „nem szórja a fényes, tarka képeket, hasonlatokat”, de

pótolja ezt a visszafogottságot magas hőfokon izzó érzelmvilága, közvetlensége és szeretetet sugárzó költői egyénisége. Költői képei mögött mindenkor fölsejlik a szeretet keresztény bölcsellete (Szulik 1889, 1–2). „A családi fészek gyönyöreit, a házi boldogságot, a magasztos hitvesi szeretetet és a kedves gyermeki örömeit nálánál jobban és szebben költő még meg nem énekelte” – írta róla a *Bácska* szerzője 1910-ben, megfélekezve Arany János költészetének e nemes vonásáról (Anonim 1910b, II. 2–4). Andelić Magdalena 1970-ben közölt *Dömötör Pál, a költő és műfordító* című tanulmányában úgy fogalmazott: „lírai költészetének tárgyköre leginkább a családi boldogság, a harmónia a hitves és a gyermekek körében a fárasztó, mindennapi munka után, szerettei körében” (Andelić 1970b, 51). Egyik remeke, a biztos és fölényes tehetséget fölcillantó verse, az *Őszi napokon a Bácska* 1886. január 26-i számának tárcarovatban jelent meg:

*A ház előtti kert oly hallgatag!
Olyan némák a ház előtti fák!
Sárgult levelén halvány sugarak,
És szerteszélllyel hervadó virág...*

*Künn már hideg van, itt benn oly meleg!
A szeretet vidám sugara hő.
– Jertek szívemre, édes gyermekek!
Oh jer szívemre, nő!*

*Nem vár a cserjés, árnyas udvaron,
Virágos kertben, lombos fák alatt:
De a szobában puha pamlagon,
Szövöm tovább az édes álmokat...*

Annál meglepőbb, hogy Dömötör Pál költészetéről a kortársak által megfogalmazottak évszázad múltán is érvényesek maradtak. A kolozsvári *Korunk* 2004. márciusi *Családi album* című tematikus száma a költő *Az őszi esték* című költeményét, mint a boldog otthonlét klasszikusan XIX. századi versét fedezte fel. A vers korábban a Radó Antal szerkesztésében megjelent *Költők albuma* (1890) című antológiában Vajda János, Reviczky Gyula, Ábrányi Emil, Wohl Janka és Endródi Sándor verseinek sorában is helyet kapott. „Ebben a rendkívül igényes kivitelezésű, több kiadást megért kötetben bukkantam Dömötör Pál versére – írja jegyzetében a folyóirat szerkesztője. – Szilárd értékek, nyugalom, béke, kevés »életzaj«; rejtett módon ez a családmodell a huszadik századon is végigvonult.” Megragadó, hogy a versben, milyen hangsúlyosan jelenik meg a családfő perspektívája alapján érvényesülő béke, csend és nyugalom, amely a maga meghittségével szinte általános érvényűnek kínálja magát. Feltűnő, hogy aki így látja az őszi estéket, egészen bizonyosan az „életzajban forgolódik”, a családi békében szinte menedéket keres, pihenni jár haza, a szerettei körébe (Anonim 2004, 3). Ezzel a költői habitusával Dömötör Pál *a család költője* lett.

*Itt vannak már az őszi esték,
Szép őszi esték, csendesek.
Több jut az életörömekből,
S az életzajból kevesebb.*

*A nap nem oly fárasztó hosszú,
S nem oly rövid az est nekem;*

*Oh, még inkább tiéd vagyok most,
Édes családi életem!*

*Rég elszállott a gólya, fecske,
A lég olyan hűvös, hideg!
Mi is beljebb huzódunk mostan
Fészkünkbe – én s az enyimek.*

*Megadja azt a kandallóláng,
Mit a nap fénye megtagad,
S madárajk még fölül nem multa
A vidám gyermekajkakat.*

*– És folynak a szép őszi esték...
Olyan vidáman, csendesen, –
Mind oly szelid! s mindegyik mégis
Nyomot hagy szívem s lelkemen.*

*Lelkemben csak az álmoképek,
Szívemben csak a szeretet:
Mellettem ifju feleségem,
S körültem játszó gyermekek.
(Az őszi esték)*

A család költője pályája delén, az *Őszi Rózsák* idején azonban – a magyar millennium felé haladva – fölfedezte magának a hazafias érzések kellő hangszerelésre alkalmat és lehetőséget biztosító ódai versformát. Első kísérletét, a *Hősök emléke* című ódáját a kishegyesi ütközet emlékszobrának 1887. július 17-i fölavatására írta, a *Megnyitó* 1894. június 10-én a Tóth Kálmán Kör megalakulásának ünnepélyére készült, a *Tóth Kálmán emlékezete* című – erősen elégikus versét – 1904. június 3-án Baján, a költő szobrának leleplezésekor a közönség előtt ő maga szavalta el. *Prolog* című ódáját 1906. december 16-án Zomborban, a Bács Bodrog megyei Irodalmi Társaság megalakulásával egybekötött Rákóczi-ünnepen ugyancsak maga a költő adta elő, *Rákóczi szobránál* című versét pedig a fejedelem zombori szobrának 1912. június 9-i fölavatási ünnepélyén Jászai Mari, a Nemzeti Színház színésznője szavalta el. *Mikszáth* ódája 1910. március 6-án jelent meg a nagy magyar regényíró tiszteletére (Pataj 1912, 11–23). Dömötör Pál valamennyi ódájához a *honszerelem* a kulcsszó, amely azonban a két Rákóczi-ódában a *Prologban* és a *Rákóczi szobránál* címűben domborodik ki a legerőteljesebben. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona hamvainak hazahozatalakor született *Prolog* versében, így ünnepelte a szabadságharc hőseit, a későbbi száműzötteket:

*Nézzétek őket, hazám ifjúsága,
Példáikat – és lelkesedjete!
Előttük nincs a földnek gazdagsága,
Kincs és vagyon: mind szálló porszemek...
Csak egy van, egy: a haza szabadsága!
Ezért áldoznak vért és életet.
Thökölyvel, hős férjével, a Nő –
S a lánglelkű Bercsényivel – Ő!*

*Nézzétek a nőt, Munkács ormain:
 A védőangyal elragadó képe!
 S dicső fiát: küzdelme osztva im:
 Szabadságért – harc, az Istenért – béke.
 S halljátok majd, a sértett szavain
 Mit dörge a fondor árulók fülébe:
 „Földradoztam életem’, mindenem’,
 De nem: igaz szívem’, becsületem’!”*

Nyelvileg fegyelmesebb, formailag zártabb, kompozíciójában pedig szigorúbb a második, a *Rákóczi szobránál* című ódája: „De bús, sötét volt szerte oly kietlen, / Mit ifjan ő hazájául talált! / Már alkotástok, nagy Bocskai, Bethlen, / Önkény kezétől mind romokban állt.” Ez a részlet a vers lélektani mélypontja, a fölötte támadt borulás és a szerteszikrázó villámok haragja adja az óda morális töltetét: a kuruc fegyverek dicsőségét és a Majtényi síkon kiteljesedő tragédiát. E második Rákóczi-ódában nagyobb a történelmi látkép, mint a *Prolog* című versében: a költő egyfelől Árpádig tekint vissza a nemzet dicsőséges nagy tetteire, másfelől világtörténelmi párhuzamokat von a nagy fejedelmek és hadvezérek között, s így elmondhatja, Rákóczi fejedelem, és fejedelmi méltóság volt a küzdelemben és a bujdosásban is. Lengyelhon alkonya láttán reménye végleg szertefoszlott, de csalódnia kellett a büszke Albion jóindulatában is. Száműzetésbe vonulásakor Hellasz partjai felé haladva Carthagó romjai vetítették elébe a szomorú jövődőt. Egyszerre hazátlan lett, szívében kegyetlenül kifosztva, az elbukott Hannibál sorsa felett elmélkedett. A versben a költő visszafelé halad az időben: a látótér folyamatosan tágul, hogy a fókuszába emelve érzékeltesse a maga kora nagyságát, amely Rákóczi dicsőséges korához hasonlóan „*Mindannyiunkra ontja sugarát*”. Méltatói közül többen úgy vélték, a *Prolog*ban kapott először emelkedő szárnyra a hazaszeretet érzése, ám a korai, olykor szertelen hevülés idővel egyre fegyelmesebbé vált. Ódáiban Dömötör Pál „hatalmas, erőteljes hangokat hallat”. Mindmegannyi alkotása „igazi óda, magas szárnyalású, erős pátoszu” költemény, tele fenséges gondolatokkal és magas szárnyalású eszmékkel – írta róla késői méltatója a *Bácskában* (Anonim 1910b, I. 2–4).

Dömötör Pál, föltehetően a bajai élmények nyomán, és a pályatársak, Radics György és Margalits Ede példáját követve, idős korában – az 1890-es években – gyakran fordította szerb költők műveit magyarra, melyek azután a *Fővárosi Lapokban*, a *Budapesti Szemlében* és a *Bácskában* jelentek meg. A magyarországi nemzeti kisebbségekhez fűződő rokonszenvét a legteljesebben, s a legátfogóbb módon *A nemzetiségek, vagy horvát, oláh, tót, szerb és németség!* / *Legyen velünk áldás és békesség* című 1890-ben Budapesten a Méhner kiadónál megjelent verses füzetében jelezte. A zombori költő úgy vélte:

*Összetartás mellett bírunk boldogulni,
 Összetartás mellett vészekkel dacolni:
 S boldog lesz, erős lesz, nagy lesz Magyarország!
 Hol áldani fogja minden nép a sorsát! (Dömötör 1890a, 16)*

E korai munkája még nem egyéb a magyar történelemről alkotott plakátversnél, de hamarosan megleli a szolgálat csöndesebb, méltányosabb formáit is: megleli a szerb költészet remekműveit. Szívéhez Jovan Jovanović Zmaj – olykor Jovánovits Jovánként, máskor Jovanovics Jánosként – állt a legközelebb. A *Hervadt rózsák* (1890), a *Három dal* (1890), a „*hervadó rózsák*”-ból (1890), a *Nálad* (1890) és a *Tiltott szerelem* (1890) című verseinek fordításai jelzik milyen közel állt hozzá a szerb költő családi boldogságvágya és boldogságigénye. A szerb hősi énekekről készült fordításairól Bajza József 1929-ben a

Budapesti Szemlében közölt *Szerb költők magyarul* című tanulmányában úgy vélte, „Dömötör Pál, ha nem is nagy, de vérbeli költő, s ez megérzik fordításain. A muzulmán eredetű *Ómér és Merima* című ballada fordítása irodalmunknak alighanem legszebb szerb népballadája.” Dömötör Pál volt az egyik első, aki a *Kraljevics Marko a ramazan alatt iszik* című balladafordításában alkalmazta a rímet. A magyar fül számára a rímtelen tíz-szótagú sorok alig hangzanak versnek, ezért Dömötör úgy akarta verseit tetszetősebbeké tenni, hogy a sorokat párosan rímeltette. „Ez a rím ugyan kivetkőztette a szerb népballadákat eredeti formájukból, de tagadhatatlanul jól hangzik” – írta Bajza József (Bajza 1929, 347). Anđelić Magdalena *Dömötör Pál, a költő és műfordító* című, 1970-ben megjelent tanulmányában mutatott rá Dömötör Pál és a szerb költőtárs idilli világának párhuzamára, azzal a különbséggel, hogy Zmaj boldogsága nagyon rövid ideig tartott, s az ő költészetében idővel megjelentek az elveszített boldogság nyomán támadt keserűség hangjai is (Anđelić 1970b, 51). Ugyancsak ő hivatkozott Veljko Petrovićnak a *Brankovo koloban* 1906-ban megjelent *Iz pisma Uredništvu* (Levelek a szerkesztőséghez) című írására, melyben a szerb pályatárs tudni vélte, hogy Dömötörnek hatalmas, mintegy 40 nyomtatott ívre tehető, gondosan rendezett, kéziratos anyaga volt szerb népdalfordításokból. Anđelić Magdalena azonban sem Újvidéken, sem Zomborban, sem Budapesten nem akadt a kézirat nyomára (Anđelić 1970b, 51).

Dömötör Pál végtelenül nagyra értékelte jeles bajai elődjének, Tóth Kálmánnak a költészetét, és ennek minden lehetséges alkalommal a jelét adta. Egyik méltatója szerint nem kevesebbet, mint az első, jelentős bátorítást köszönhetette neki, hiszen amikor 1867-ben Tóth Kálmán lapjában, a *Fővárosi Lapok*ban megjelent a verse, a szerkesztő a következő levelet intézte hozzá: „Dömötör Pálnak. Lapunk tegnapelőtti számában megjelent költeménye oly sikerült, hogy buzdítanunk kell önt a költészet további művelésére” (Anonim 1910b, I. 2–4). Ez jelentette számára a belépőt az ország szépirodalmi lapjaihoz. 1904-ben *Tóth Kálmán emlékezete* címmel ódát írt a nagy elődjéhez, 1913 tavaszán pedig Apatinban, a Szabad Lyceum-Egyesületben előadást tartott a költészetéről. A *Bácska* ebből az alkalomból hat fejezetet közölt *Tóth Kálmán élete* című, készülő könyvéből,²² amely egy évvel később, 1914-ben jelent meg Budapest, a Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet kiadásában.

Nem ez volt az első tanulmány-írói kísérlete Dömötör Pálnak, negyed századdal korábban, 1890-ben Szulik József *Visszhangok* című kötetének méltatásakor már kipróbálta a monográfia felé vezető pályarajz műfaját. A szintén bajai születésű költőtárs könyvének bemutatásakor kísérletet tett az óbecsei plébános költészetének a magyar katolikus egyházi lírán belüli elhelyezésére. A *Bácskában* közölt négy részes tanulmányában a hit, az áhitat és a lelki-szellemi emelkedettség forrását – *Az árva panasza, Az anyátlan, Anyám háza* című verseit elemezve – a szülői ház békéjében és a gyermekkor szeretet-világában lelte meg, ahogyan megtette ezt Tóth Kálmán költészete ihletforrásának föltárásakor is. Meglátása szerint Szulik József a szó legnemesebb értelmében katolikus költő, aki megújítója volt kora egyházi költészetének. Ő volt az, aki az egyházi líra személyes érzéseket kizáró, ünnepélyes harmóniáját egyéni érzésekkel, érzellemmel töltötte meg, s ezzel szinte föloldotta a korábbi kötöttségeket. „Addig Tárkányi ódái, Mindszenty nagyszabású diadalhimnuszai, s más költők hasonló irányú művei képezték csak a magyar kath. egyházi költészetet, míg Szulik e magasztos lelkek közé oda vitte szívét, fájdalmával, panaszával, s míg azok ódákat, himnuszokat zengedeztek, ő igazi *könyörgéssel* mutatta be ezer sebét az Úrnak. Azok a túlvilág, ő az élet költője volt, ki csak jutalmát kérte a túlvilági üdvből földi szenvedéseieért, de elénekelte szenvedéseit őszintén, leplezetlenül” (Dömötör 1890b, III. 1). Ezt figyelembe véve sem tekintette Szulik Józsefet nagy formátumú költőnek, akinek képzelete nem lépi túl az

²² Dömötör Pál. *Tóth Kálmánról I–VI*. Írta és az apatini Szabad Lyceum-Egyesületben 1913. évi április 16-án felolvasta Dömötör Pál. *Bácska*, 1913. április 22. 2–4.; április 25. 2–4.; április 29. 2–4.; május 6. 2–4.; május 9. 2–4.; május 16. 2–6.

egyéni lélek és az ég felé irányuló tekintet határait, a való világ történései, hangulatai és emberi viszonyai kívül maradnak lírája territóriumán, mi több: „hasonlatokban nem mondható gazdagnak”. Vitathatatlan viszont, hogy érzelmei őszinték, megnyilatkozása pedig közvetlen, ami a maga korában korántsem volt megszokott jelenség. „Napjainkban – ragadta meg az alkalmat Dömötör Pál, hogy kora irodalmáról is megfogalmazza elmarasztaló véleményét – különösen céh-beliek oly keveset látszanak adni erre, pedig e nélkül nincs igazi lírikus. Vannak *megcsinált*, hírneves poéták, akiknek olvasásakor a hamis érzelmeken megbotránkozunk” (Dömötör 1890b, II. 1–2). Ezzel együtt is mély érzelmű költőnek, a szelíd örömök, és a csendes fájdalmak énekesének tartja őt, aki egyedül Istenhez küldött fohászaiban tud zengő lírikus lenni. Értékelte, hogy az óbecsei papköltő sokat fordított német, angol, francia és olasz költőktől, az utóbbi években pedig szívesen tolmácsolta Radicevits Brankó szerb költő verseit.

Lényegét tekintve a felszabadult értekezésnek ugyanezzel a lendületével tárgyalta Tóth Kálmán költői pályájának részleteit is. A *Tóth Kálmán élete* című munkája bevezetőjében Dömötör Pál kiemelte: még nem készült föl arra – Tóth Kálmán alakja időben is nagyon közel áll hozzá –, hogy pályájának történetét, és költészetének minden lényeges vonatkozását számba vegye, mindössze „élete folyását” szeretné elbeszélni. A zombori költő, a lélek békéje, a csendes merengés, és a családi idillek énekesé itt is hű maradt mindenkori ideáljához: akkor kívánt őszintén szólni a haza egyik legnépszerűbb költőjéről, a nemzeti közérzület énekeséről, amikor „költészetünkől minden, ami nemes és szép, kiveszöbe indul, s minden ami nemtelen és rút, annak helyére törekszik, mintha a modern kultúra egyik feladata volna az erkölcstelen irányzatoknak az irodalom és művészetek területén való meghonosítása; a hazafias érzéseknek pedig a lanton alig van hangja, a mesében alig van története, a színpadon alig van cselekvénye” (Dömötör 1914, 4). Méltatlan kritikái támadásnak ítélte azt is, amikor egyes hírlapok Tóth Kálmánban csak a Petőfi-epigonok egyikét látták, holott alakját, az önálló egyéniségű dalköltőt az irodalomtörténet méltán állította Petőfi mellé. Nem volt egyszerű a pályája, mire a történelem az elismerésnek hervadhatatlan koszorúját a költő megdicsőült szellemének adományozta.

Szinte gyerek volt még, amikor Rajnold néven belépett a pannonhalmi bencésekhez szerzetesnek. Tévedését azonban hamar belátta, és 1846 nyarán hazaköltözött a szülői házba. Ez már a remélt magyar szabadság hangos hirdetőinek, Kossuthnak és Petőfinek a kora volt, az ifjú Tóth Kálmán a szülői házban készült a nagy időkre, s amikor eljött a szabadságharc, nemzetörnek jelentkezett, és a Délvidéken harcoló Perczel Mór seregéhez került. Részesé volt a csúrogi ütközetnek, majd szemtanúja volt szabadságharc bukásának. Tizennyolc évesen került újra haza, de a dicsőséges napok története mindörökre bevésődött az emlékezetébe, és termékennyé tette hazafias érzések későbbi megéneklésére. Ekkor született versei országosan is ismertté tették a nevét.

Tóth Kálmán már pályája elején messze kimagaslott a társai közül, „akiknek dalai tele voltak Petőfi, Arany és Tompa-utánpótlással, mint Lisznyai Palócz-dalai, a Szelestei Kemenesi czimbalma, a Csermelyi Hegyháti dalai” (Dömötör 1914, 18). Első verses füzetét 1853-ban jelent meg, s 1854-ben azon nyomban második kiadásban is az olvasói kezébe került. Nagy Ignác 1854-ben a költő arcképével adta ki *Tóth Kálmán költeményei* című kötetét, s dalainak már ekkor rendkívüli hatása volt. „Tagadhatatlan – írta Dömötör Pál –, hogy Tóth Kálmán néhány versén – különösen genre-képein – eleinte nemcsak Petőfi költészetének hatása, de az utánpótlók rontó befolyása is meglátszott, ám e külhatások alatt is a népiesség helyett a tájköltés különlegességeibe nem téved, szárnyalás helyett féktelenné nem vált; ereje azonban gyorsan fejlett, ízlése korán tisztult, így könnyed formájú dalaiban őszinte érzéseinek közvetlen megnyilatkozása, képzelmenek egyre színesebbé vált mind hódítóbban éreztették egy Istentől megáldott eredeti költő szeretetreméltó egyéniségének vonzó hatását.” A maga korában, az abszolutizmus idején nem volt költő, kinek annyi dala ment volna át a

nép ajkára; Tóth Kálmán hazafias költeményeit szerte a hazában szavalták. Nem csoda, hogy monográfusa őt tekinti a forradalom utáni időszak legkiválóbb lírikusának. Együtt élt a maga korával, értette népe minden keserűségét, átélte a kiszolgáltatottságát. „A nemzet ébredő önbizalmának és a jövőbe vetett reményének kifejezése volt az ő költészete, a múlt dicső példáiból merített bátorító vigasztalásával, s igaz és nemes érzéseket ápoló szerelmi lírájának idealizmusával. De megszólalt lantján a családi érzés is, mely főképp az anyja iránti szeretetének [...] hangjait hallatta” (Dömötör 1914, 20–21). Lírája – Dömötör Pál meglátása szerint – poétikai és esztétikai tekintetben a népies nemzeti költészet kimagasló hármásának, Arany Jánosnak, Tompa Mihálynak és Petőfi Sándornak méltó párja.

A korszak nagy tekintélyű kritikusa, Gyulai Pál azonban egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy Tóth Kálmán költészetéről szólva elmarasztaló véleményének hangot adjon. Egyik írásával oly mélységesen megbántotta a költőt, hogy az esztétikai nézetkülönbségnek párhaj lett a vége. Az ifjú énekes ugyan szerencsésen került ki ebből a konfliktusból, de lelkében a megbántottság mély gyökeret eresztett. Egyik versében a Gyulai Pál képviselte akadémikus tudakosságról így énekelt: „Ti nagyon tanultok, én nagyon szeretek [...] / Ti nálatok az ész csinált fénye ragyog, / Nálam az Istentől teremtett szív lángja – / Én hozzátok képest oly tudatlan vagyok! / Szívemből foly az én dalaimnak árja” (Dömötör 1914, 27). Írt ezután *Kinizsi Pál* címmel népies hőskölteményt, melyen erősen átfénylik Arany János hatása. *Az utolsó Zách* című drámájával sem aratott sikert, mint ahogyan a *Dobó Katicza* című történelmi népszínműve sem röpitette őt a hírnév magaslataira. E művei legfeljebb azt bizonyíthatták, hogy Tóth Kálmán mennyire „a nemzet szívén tartotta a kezét” (Dömötör 1914, 46). Az időközben feltűnt ifjú zeneszerző, Allaga Géza által megzenésített *Eger várában dobolnak* kezdetű, igen népszerű indulóról úgyszólván senki nem tudta, hogy Tóth Kálmán volt az ének eredeti költője. Mély sebet ütött a lelkén, amikor szülővárosa Baja a tudomására hozta, hogy többé nem tart igényt országgyűlési képviselői szerepére – s nem választotta őt újra. Mélységes megbántottságban, 1881. február 3-án halt meg Baján.

Dömötör Pál úgy látta, Tóth Kálmán költészetében kora fellépése pillanatától „a tartalom egysége, a hozzá simuló formával, mindig kerek kompozícióba olvad össze; verselése, ritmusa hibátlan; rímelése, asszonanciája zengzetes. Pedig nem is tanult olyan igen... Csak zseniális volt” (Dömötör 1914, 28). A tanulmányban nem a tudós esztéta, hanem a lírát maga is művelő költő rajzolta meg Tóth Kálmán portréját. A fölöttébb szegényes felhasznált irodalom sem árulkodik tudományos igényességről, a hivatkozásokban mindössze Vadnai Károly *Tóth Kálmán emlékezete*, Széchy Károly [Gyulai Pál] *A magyar líra a forradalom után*, Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül*, Kardos Albert *A magyar költészet történeti áttekintése*, Rakodczay Pál *Tóth Kálmán mint drámaíró*, és a Horváth Cyrill szerkesztette *Tóth Kálmán Emlék-Albuma* (Baja, 1894) című könyveket tüntette fel, s a számára is kedves kiadásokból, a két kötetes *Tóth Kálmán összes költeményei* a költő arcképevel Heckenast Gusztáv (Pest, 1860), és *Tóth Kálmán újabb költeményei* Deutsch Testvérek kiadásából (Pest, 1868) idézte a költő verseit. Ennek ellenére Dömötör Pál *Tóth Kálmán élete* című munkája vidékünk irodalomtörténet-írásának fontos állomása volt.

1910. július 19-én a zombori Bácska rövid hírben közölte: Dömötör Pál királyi ítélőtáblai bíró a zombori kir. járásbíró nagyerdemű vezetője nyugalomba vonult. A járásbíró élére Szántó Ferenc kir. járásbíró került (Anonim 1910a, 2). Hivatalos búcsúztatására október 25-én került sor. Méltatói kiemelték: „Dömötör Pál vezetése alatt a legteljesebb összhang kapcsolta egybe a kis járásbírósgot az állami igazgatás minden rétegével, mellyel az igazságszolgáltatás érintkezik. [...] A bíró elbúcsúzott, de maradt a költő” (Anonim 1910c. 2). Ebben azonban talán egyedül ő nem volt biztos. Évtizedekkel korábban, 1888-ban *Azt mondják röpkülnek* című versében így fogalmazott:

*Repülök-e, vagy csak lenn vagyok a földön:
Nem tudom, de éltem az angyalok közt töltöm.
S hogy költőnek méltán tartanak-e engem:
Nem tudom, de dallal tele van a szívem,
Tele van a lelkem. (Dömötör 1888, 10)*

A pályatársa, Szulik József azonban *valódi költőnek* tekintette őt, olyan költőnek, „aki dalaival arra tanít, miképpen lehet az embernek boldognak lenni, ha gondok, súlyos terhek nyomják, ha időnként fájdalmak, szenvedések sújtják is; aki mint ember felfogja hivatását, s mint költő, dalba önti érzelmeit, melyek oly kedvesek, oly nemesek” (Szulik 1889, 1–2). Később a *Bácska* cikkírója annyit tett hozz: Baja város az évszázadok során sok neves embert adott a hazának. A költők közül Tóth Kálmán „az édes szerelem”, Szulik József „a vallásos érzelmek”, Csupor Gyula „a vígság és baráti szeretet” énekesei mellett Dömötör Pál az otthonlét, „a családi fészek” idilljének legelkötelezettebb verselője (Anonim 1910b, II. 2–4). Dömötör Pál, a hazaszeretet költője Zomborban halt meg, Magyarország összeomlásának sötétjében, 1920. szeptember 7-én. Herceg János akár róla is megrajzolhatta volna a hivatásának elkötelezett megyei tisztviselő alakját, akiknek népes serege délelőtt tízkor kellő méltósággal vonult gáblira a sarki vendéglőbe, miközben a városházával szemben a pénzügyigazgatóság tanácsai és titkárai „az állami hivatalnokok felsőbbrendűségével sétáltak az udvari körfolyosó vaskorlátjai alatt”. Ez a hivatalnoki kar volt Zomborban a társadalom krémje. „Egy időben talán azért is nevezték úri városnak. S ezt a díszítő jelzöt sokáig alá is húzta a csend és a nyugalom, amely a széles sétányokon s az árnyas fák alatt valóban valamiféle előkelő hangulatot árasztott. Mintha valóban csak halk szavú, finom és diszkrét úri nép élt volna Zomborban” (Herceg 1999c, 105).

Zombor tudományos élete

Molnár István Lajos, Roediger Lajos, Rác Soma, Evetovich János

Molnár István Lajos bölcséleti doktor a latin és a görög nyelv és irodalom tanáraként 1879-ben Fehértemplomból került a zombori főgimnáziumba (Jeszenszky 1896, 125–127). Egyetlen klasszika-filológiai dolgozatát, a *Párhuzam Xenophon és Platon Symposionja között* című értekezését a fehértemplomi állami főgymnasium „értésítvénye” közölte 1879-ben (Molnár 1879, 3–41). A következő tanévet már Zomborban kezdte. Amikor 1880. február 7-én Radics György *Rövid néhány sorban búcsút óhajtok venni a Bácska t. olvasóitól* című írásában leköszönt a lap felelős szerkesztői posztjáról, Molnár István Lajos *Mélyen tisztelt közönség!* című cikkében ugyanott jelezte, Bittermann Nándor laptulajdonos és kiadó lapjának a *Bácskának* ő lett az új szerkesztője. A *Bácskának* minden bizonnal gyakori vezércikk-írója volt, névvel vagy nevének rövidítésével azonban nagyon ritkán találkozik az olvasó.

1884. január 11-én Molnár István Lajos *Indítvány a gazdasági egyesület újraindítása iránt* című vezércikkében a vármegye mezőgazdaságának jövőjével foglalkozott, írására Rác Vilmos *Levél a Bácska szerkesztőjéhez* című írásában válaszolt. Néhány hónappal később, 1884. március 4-én Bittermann Nándorral *A Bácska politikai programja* című vezércikkben együtt fogalmazták meg a vármegye vezető hírlapjának, a közéleti politikai közlönynek programját. Alkalmanként lapjában teljes névvel, nem egyszer azonban M. I. L. szignóval verseket is közölt: *Első Ferenc József legkegyelmesebb urunk és királyunk ötvenedik születésnapjára* (1880), *Közbiztonságunk* (1880), *Apám halálára* – Petrovoszelló, 1881. február 13. (1881), *Igaz szerelem* (1881), *A feleségem* (1881), *A bácskai németekhez* (1882). 1886. április 6-án *A disputa vége* című vezércikkében Szász Károly bácskai körútját értékelte. Az 1880-as évek második felében azután elmaradtak írásai a lapból. Muhoray Alfonz [Dudás Gyula] 1890. augusztus 8-án *Ó-becsei gimnázium* (Dr. Molnár István Lajos úrnak

Petrovoszellón, szíves üdvözlettel) címmel még levelet intézett hozzá, a válasz azonban elmaradt. 1890. november 4-én pedig Dr. Baloghy Ernő köz- és váltó-ügyvéd *A Bácska tisztelt közönségéhez* című beköszöntőjében bejelentette: „A mai számmal átvettem a Bácska szerkesztését” (Baloghy 1890, 1–2). Az új felelős szerkesztő azonmód változtatott a lap arculatán és tartalmán is: a Helyi és megyei hírek, a Művészet és irodalom, a Törvényszéki csarnok, a Városi ügyek és a Közgazdaság lettek az új rovatai a hírlapnak. Molnár István Lajost 1893-ban Pozsonyba helyezték át, ekkor végleg eltűnt Bácska oktatási és kulturális életéből.

Egyetlen dolgozata, az 1880-ban a *Bácskában* folytatásokban közölt *A zombori új templom története* című írásának füzetbe szerkesztett változata őrzi a nevét a zombori írók társaságában. Írása sem nem egyháztörténeti, sem nem művelődéstörténeti tanulmány, egyszerű oknyomozó riport, melyben a katolikus templom építése során született visszaéléseket, pénzügyi ügyeskedéseket, végeredményben magát a vármegyei korrupciót – vagy annak egy tetten érhető esetét – leplezte le. 1880-ban ugyanis egy félbehagyott, időközben romlásnak indult épület immár két évtizede állt Zombor központjában. Egy 1828-ban megfogalmazott elképzelés szerint megérett az idő, hogy a város lakói új templomot kapjanak, melyhez az évek hosszú során megszerezték az egyházi engedélyt is. Ám az ügy – részben a történelmi események okán is – 1859-ig „elaludt”, s amikor végül az ország alkotmányos rendjének helyreállításával párhuzamosan a hatvanas években hozzáláttak az új templom felépítéséhez, kiderült, hogy a város egymaga képtelen a szükséges pénzeket előteremteni. Az évek során az egyik pénzalapból a másikba folytak át az eszközök, de a templom építése sehogyan sem haladt, miközben az építkezésért felelős bizottság 40.000 forintnyi adósságot halmozott fel. Ezt a történetet igyekezett föltárni cikksorozatában Molnár István Lajos, a *Bácska* felelős szerkesztője. A publicisztikai dolgozatban egyetlen korabeli dokumentum érdemel megkülönböztetett figyelmet: Kunszt József kalocsai érsek 1859. november 12-én kelt, a zombori katolikus Egyházközséghez intézett levelében olvasható: „Miután a főpásztori gondviselésemre bízott hívek lelki szükségleteinek kielégítése, s az isteni tisztelet kellő megtartása tekintetében mitsem óhajtok inkább, mint hogy érseki megyém minden városai és falvaiban a hívek számához arányos nagyságú, s terjedelmű templomok létezzenek: ennél fogva a tekintetes Egyházközségnek egy új templom építésére irányzott üdvös törekvését annál inkább méltánylom, minél hajlandóbb vagyok azt zombori kath. híveim vallásos buzgósága s emelkedő hitélete örvendetes tanújeléül venni” (Molnár 1880, 5). A levélnek a vármegye katolikus híveinek vallási buzgalma tekintetében van jelentősége.

Roediger Lajos 1886-ban a fehértemplomi főreálból érkezett Zomborba, a vármegye központjába, ahol a főgimnáziumban mennyiségtant és természettan oktatta (Jeszenszky 1896, 125–127). 1901–1904 között a Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat múzeumőre volt, ott kifejtett ténykedését Káich Katalin *Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulata (1883–1918)* című monográfiájában mutatta be. Régészeti tanulmányai a *Koraközépkori lovas sírleletről Szeghegyen, Bács-Bodrog megyében* (1903), a *Bácsmegyei régiségleletekről* (1904) és *A hódásághí kelta lovas urnás sírleletekről* (1904) című írásai az *Archaeologiai Értesítőben* jelentek meg. Alakját, tudományos munkásságát Káich Katalin méltatta a *Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulata (1883–1918)* című, 1980-ban megjelent monográfiájában (Káich 1980, 101–110).

Hosszú éveken át volt a zombori Szabad Lyceum Egyesület elnöke, műsorainak szervezője és a Bács-Bodrog Megyei Irodalmi Társulat alelnöke, a latin nyelvkönyvek szerzőjeként ismert Rácz Soma (Rácz 1902, 173), aki a fővárosi egyetemen 1885-ben tett latinból és görögből tanári vizsgát, majd azonmód a zombori főgimnáziumi tanár lett. Egyetlen ismert tudományos értekezése a *Cicero de imperio Cn. Pompei cz. beszédének phraseológiája* című klasszika-filológiai munkája előbb a főgimnázium értesítőjében, majd

Cicero Marcus Tullius művének fordításával együtt Budapesten a Singer és Wolfner kiadónál jelent meg 1894-ben. 1908-ban – keletkezésének 100. évfordulóján – *Id. Dömötör Pál a jankováciakhoz 1808-ban* címmel ő jelentette meg vidékünk minden bizonnyal egyik legértékesebb felvilágosodás kori értekezését (Rác 1908, 1–4). Rác Soma munkásságát *Kereskedelmi iskoláink és tanáraink a millennium esztendejében* című művében Schack Béla is számon tartotta (Schack 1896, 91). Munkásságát a fővárosi lapokban közölt pedagógiai és filológia tárcacikkei alapján tartotta figyelemre érdemesnek.

Evetovich János (másutt Evetovics János vagy Evetovits János), kalocsa-egyházmegyei áldozópap 1860. május 15-én született Bácsalmáson. 1885. június 26-án szentelték misés pappá. Papnövendékként írt történeti értekezése *A bogumilek Boszniában* a Szent Ágostonegylet *Szemelvények* című kiadványában névtelenül jelent meg. 1901-ben *Képek Baja város múltjából* címmel cikksorozata jelent meg a *Bajai Közlönyben*. 1902-től Bács plébánosa. 1912-ben országgyűlési képviselővé választották. Versfordításai, értekezései a *Katolikus Szemlében*, helytörténeti írásai a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat évkönyveiben jelentek meg. 1923. augusztus 10-én hunyt el Újvidéken (mások szerint Bácsban). Költeményeket fordított francia, német, angol és spanyol költők műveiből. 1882-ben a Mayer–Arno-féle *Katolikus Társadalomban* jelent meg *A szokás legyőzi a természetet* című olaszról fordított regénye. Fontosabb tanulmányai: *A szerb konkordátum* (Katholikus Szemle, 1898), *Vallási mozgalmak a Balkán-félszigeten* (Katholikus Szemle, 1900) és a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat 1903-as Évkönyvében megjelent *A boszna-gradovári kegykép Bácskában* című írása.²³

---

²³ Evetovics János fontosabb munkái: *Dr. Aleksander pl. Bresztyenszki: „Balkan”*. *Katolikus Szemle*, 1897. 1. szám, 171–175.; *A szerb konkordátum*. *Katolikus Szemle*, 1898. 2. szám, 328–333; *Vallási mozgalmak a Balkán-félszigeten*. *Katolikus Szemle*, 1900. 2. szám, 137–146; *Dr. Margalits Ede: Horvát történelmi repertorium*. *Katolikus Szemle*, 1902. 8. szám, 775–776; *A boszna-gradovári kegykép Bácskában*. *Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve*, 1903. 155–158.

Régibb keletű szerencsétlen viszonyok öröksége

Újvidék és a magyar irodalom

Fridrik Tamás adai tanító 1885-ben megjelent *Bács-Bodrogh vármegye rövid leírása, földrajzi alapfogalmakkal* című, a népiskolák tanulói számára készített honismereti tankönyvében röviden jellemezte a vidék jelentősebb városait, településeit és természeti szépségét. Eszerint Újvidéket, a szép és élénk, húszezer lakosú, a Római sáncok és az Almási rét közé szorult királyi várost a Duna bal partján, lapályos vidéken találjuk. „Ahol most a város fekszik, kétszáz év előtt pusztahely volt. Van itt kétféle vallásfelekezetnek saját egyháza, görög-keleti püspök székhelye, két főgymnasiuma, leánynöveldeje, polgári leányiskolája, ipartanodája, ipartestülete és selyemgombolyító intézete, óvodája, továbbá törvényszéke, járásbíróháza, adó- és vámhivatala, zálogháza, több pénzintézete, szeszgyára, serfőzdéje, állandóan katonasága, hajóhidja, távirdája, gőzhajó-állomása, és 4 vására. Mindennemű iparág, ezek közt a kertészet, emelkedett lábon áll itt. Ezen kívül sokat jövedelmez a lakosoknak a halászat, a borral és gyümölcssel való kereskedés. Pusztái: Csenej, Klisza, Kamendin és Rivica” (Fridrik 1885, 27). Újvidék város környékének földje termékeny, a lakosság földművelésből, halászatból, kertészetből, ipar és kereskedeleméből él. Mint a Bácskában bárhol másutt, itt is bőven megterem a gabona és a zöldség, az ipari növényekből pedig elsősorban a kender és a dohány, mindamellett a vidék erdőkben sem szűkülöködik. A városban és annak környékén legnagyobb számban élnek „a németek, azután a magyarok, szerbek és tótok. Vallás tekintetéből legtöbb az evangélikus, azután a római katolikus, végre a görög-keleti és a helvét hitvallású” (Fridrik 1885, 19–21). A Tarcal mögött lebukó nap fényeiben egyszerre villannak meg a történelmi emlékek és a polgári világ jövőhöz fűzött reményei.

Talán e látomások ismeretében szólt kellő tisztelettel Érdujhelyi Menyhért városról írt monográfiájában Újvidék magyar, szerb és német lakosságának kultúra-igényéről és kultúra-szeretetről, és elismerő szavakkal méltatta a polgárság nemes lelkesedését, mellyel századok során a szellemi haladás előmozdítását szolgálta. E törekvésének fényes bizonyossága az a küzdelem, melyet a magyar közösség a XVIII. század közepe óta a katolikus gimnázium megszerzése érdekében kifejtett. Már Márai Terézia idejében, 1748-ban szabad királyi várossá történt „nemesedése” után, Újvidék városában és annak környékén – Pétervárad, Piros, Futak, Palánka, Újlak és Bács településeken – elemi erővel jelentkezett a magyar nyelvű gimnáziumi oktatás igénye, de évtizedeknek kellett elmúlnia, amíg a kezdeményezést siker koronázta. Érdujhelyi ugyanakkor arra is rámutatott: Újvidéken – a magyarországi szerbek kulturális központjában – a magyar egyházi és művelődési intézmények létrehozása és eredményes működtetése mindenkor, még az országos hatósági intézmények hatáskörébe tartozó döntések esetében is, a szerbekkel kötött alku függvényében volt csak lehetséges. „A szerbségénél a nemzetiségi érzet rendkívül ki van fejlődve – írta *Újvidék története* című munkájában –, talán nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy a magyarországi összes

nemzetiségek közt nincs egy sem, mely anyanyelvéhez oly szívósan ragaszkodnék, s azt annyira szeretné, mint a szerb. Az anyanyelvnek ezen féltékeny őrzése, a nemzetiségi erős érzék idegenkedést támasztott a szerbeknél az újvidéki gimnázium iránt, az nálok népszerűsége vergődni nem bírt. Különböző autonómiájok, a királyi diplomák által engedélyezett jogaik megőrzésében is körültekintők lévén, itt, ahol nagyszámú kontingenst képeztek, s a vagyon nagyobb része is kezökben volt, nemzetiségi életöknek tűzhelyét: az iskolát lehető magas szintjéig fejleszteni önnön magok irányában első kötelességük volt” (Érdújhelyi 1894, 203). Ezért volt oly körülményes, s ezért vett igénybe több évtizedes küzdelmet a katolikus gimnázium létrehozása is.

1775-ben, amikor a pécsi tankerület királyi főigazgatója Újvidék város területén magyar, német és szerb tannyelvű „főelemi iskolák” felállítását szorgalmazta, a városi tanács visszafogottan értékelte a kezdeményezést, s válaszában megfogalmazta: üdvözlí ugyan a kezdeményezést, de ezzel a magyar közösségnek „latin iskolái még nem lennének, s ezáltal azon polgárok, kik gyermekeiket a magasabb tudományokban, latin iskolákban óhajtának taníttatni, ezután is távolesó városokban kényteleníttetnének küldeni azokat”. A városi tanács úgy vélte, hasznos lenne, ha a város iskolaügyét a pécsi tankerület főigazgatósága a kegyesrendiek vezetésére bízná. „A fönnebbiek folytán, kellő megfontolás után elhatároztuk – írták válaszlevelükben –, hogy a tisztelendő kegyesrendű atyák a városba bevezettessenek, s a főelemi és latin iskolákat a retorikáig bezárólag átvegyék, az ifjúságot vallásának sérelme nélkül egyenlőszeretettel oktassák; a tanárok fizetésének terhe pedig a város közpénztárára háruljon” (Érdújhelyi 1894, 193). A város szerzetesrendi gimnáziumot nem kapott ugyan, de a véletlen úgy hozta, hogy másfél évtizeddel később mégis megvalósult a katolikus közösség álma, akkor, amikor 1788. október 24-én az újvidéki magisztrátus ismét arról értesítette az illetékes hatóságot, hogy továbbra is égetően nagy szüksége lenne a városnak egy magyar gimnáziumra.

Ekkoriban történt, hogy Szabadkán az 1782. december 12-én megnyitott grammatikális iskola az első nagy lelkesedést követően, éppen megszűnőben volt, az 1784. június 14-én törvényben is rögzített császári elnémetesítő törekvések elleni tiltakozás jegyében a diákok száma látványosan lecsökkent: az 1785–1786-os tanévben már csak 13, az 1786–1787-es tanévben 15, az 1787–1788-as tanévben ugyancsak 15, az 1788–1789-ben pedig mindössze kilenc tanulója volt. A szabadkai magisztrátus ekkor maga kérte az iskola megszüntetését, az illetékes hatóságok azonban úgy döntöttek, hogy – figyelembe véve Újvidék város bejelentett igényét – a kisgimnáziumot a tanárokkal együtt a Duna-menti városba helyezik át. Az ügy sürgős rendezést kívánt, ezért Láng Mátyás tanár Újvidék megbízottjaként több alkalommal is tárgyalt Szabadkán a város vezetésével és a gimnázium igazgatójával, Ranich Istvánnal, mígnem 1789. július 15-én végre megállapodtak a szabadkai kisgimnázium Újvidékre történő áttelepítésében. Az újvidéki magisztrátus 1789. július 17-én kiadott nyilatkozatában leszögezte: „Újvidék szabad királyi város Szenátusa, polgármestere és főbírája együttesen kijelentik, hogy ünnepélyesen átveszik a gimnáziumot, a város mindkét vallási felekezetének szükségletére. Az iskola a görögkeleti koronázási templom melletti szerb iskolaépületben kap majd helyet, ahol több tantermet is használhat. Évente a magisztrátus befizeti a 400 forint összeget az Iskolaalapnak, amelyből a tanárokat fizetik” (Uri 2011, 10). Hamarosan megérkezett Újvidékre a Magyar Királyi Helytartótanács jóváhagyása, és 1789. szeptember 1-jén sor kerülhetett a gimnázium ünnepélyes megnyitásra. Az igazgatói teendőket a szabadkai Ranich István apáttól – az iskola pecsétjével, levéltárával és az 1777-es *Ratio Educationis* egy példányával – az újvidéki Láng Mátyás vette át. Uri Ferenc *A magyar gimnáziumi oktatás története Újvidéken 1789–2009* (2011) című monográfiájában tudni vélte, hogy a latin gimnázium 55 tanulója között többségben voltak a szerbek, létszámuk csak 1791-ben csökkent, amikor Karlócán is megnyílt a görögkeleti gimnázium. Mellettük szép számmal voltak német diákjai is az iskolának, bár a Magyar

Királyi Helytartótanács 1790. április 20-ai rendeletével hivatalosan is megszüntette az oktatásban a német nyelv használatát, az 1791. évi XVI. törvénycikk pedig elrendelte, hogy a gimnáziumban külön tantárgy legyen a magyar nyelv és a stílustan, melynek tanítására külön tanárt kell alkalmazni. Az újvidéki katolikus gimnáziumban az 1792–1793-as tanévtől kezdődően az addig a grammatikai osztályban tanító Mandik András lett a magyar nyelv első tanára.

„Ha most végig tekintünk a kérvények sorozatán – írta Érdujhelyi Menyhért –, melyekben Újvidék város közönsége évek hosszú során át könyörgött a gimnáziumért és annyi elutasítás dacára meg nem szűnő lelkesedéssel küzdött egy közép tanintézet létesítése érdekében, elismeréssel kell adóznunk e város nemesen gondolkodó polgárainak, kik a szellemi művelődést oly nagyra becsülték, s annak minden időben nagy fontosságot tulajdonítottak.” De fölvetődik a kérdés: miért kellett a gimnáziumot az országos tanulmányi alap terhére létrehozni? Ha Újvidék polgársága oly határozottan lelkesedett a gimnáziumért, miért nem állította fel azt saját költségén? A válasz kézenfekvő: a szerb kultúra fellegvárában „a város katolikus lakói jobbra szegény iparosok és kereskedők voltak, kik 1739-ben Belgrád eleste alkalmával menekültek ide, menekülés alkalmával elvesztették mindenüket, amint kissé gyarapodni kezdtek, templomot és plébániaházat építettek” (Érdujhelyi 1894, 194). Iskolát tehát csak az államtól remélhetett. Ezzel együtt is, Újvidék lakossága a középiskola ügyét lelkesedéssel karolta fel, „a közjólétnek hatalmas emeltyűjét felismerte a tudományban, a műveltség alapvetőjét teljes erejéből igyekezett ápolni” (Érdujhelyi 1894, 195).

Az újvidéki katolikus gimnázium működése azonban 1816-ra fokozatosan ellehetetlenült, a város már nem volt képes biztosítani az iskola működéséhez korábban ígért évi 400 forintot. Ez volt az oka, hogy a Magyar Királyi Helytartótanácsot 1822. január 2-án kelt rendeletével az újvidéki magyar gimnázium működését beszüntette. Érdujhelyi véleménye szerint a felügyelő hatóságok döntését megkönnyítette, hogy a város 1818-ban görögkeleti gimnáziumot kapott, korábban ugyanis a katolikus iskola „legfőképpen azon célból tartatott fenn, hogy a görög keleti nép jól rendezett iskolázás által a műveltség magasabb fokára emeltessék”, a katolikus gimnázium tehát, a Királyi Helytartótanács döntése értelmében feleslegessé vált (Érdujhelyi 1894, 196). A város magyarsága 1823 júniusában végső kétségbeesésében ismét kérelmezte ugyan a középfokú oktatási intézmény működését, a hatóságok azonban elvetették az újvidékiek kérelmét, így harmincnégy évi működés után 1823. október 28-án hivatalosan is megszűnt az újvidéki katolikus gimnázium.

1823 után a város magyar ifjúsága – lévén, hogy a legközelebbi katolikus gimnázium Szabadkán és Baján működött – a középiskolai tanulmányok lehetőségétől elesett, aminek az lett a következménye, hogy a magyarság a városi hivatalokban a magasabb képzettséggel bíró szerbekkel szemben háttérbe szorult. Érdujhelyi szerint a Királyi Helytartótanács várossal szemben tanúsított magatartását elemezve „lehetetlen észre nem vennünk, hogy az ügy egész menete, annak irányítása minden magasabb szempontot nélkülözött”, s a döntés meghozatalakor egyedül a gazdaságosság kérdése szolgált alapul. Újvidék és környéke 1823–1873 között fél évszázadon át magyar gimnázium nélkül maradt.

Nem kevésbé volt mozgalmas az újvidéki szerbek iskoláért vívott küzdelme sem. 1765 és 1784 között működött ugyan Újvidéken egy rövid életű teológiai iskola, annak megszűnés után, 1785-ben a Magyar Királyi Helytartótanács arról tájékoztatta Putnik Mózes érseket, hogy a király döntése alapján, állami költségen Temesvárott hoznak létre egy görögkeleti központi szemináriumot. Az érsek azonban makacsul kitartott a szerémségi intézet terve mellett, s Karlócára kérte a papnevelő intézetet (esetleg Karlócára a szerbek és Temesvárra az oláhok részére). Végül az egyházi körök törekvése győzött, a szemináriumot Karlócára helyezték, megerősödni azonban a kedvező körülmények közepette nem tudott, ennek folytán működése nem bizonyult tartósnak.

Az újvidéki szerbek azonban nem adták föl, 1810 januárjában 20.000 forintos pénzalapot hozott létre a szerb gimnázium megalapítására, amit a legfelsőbb hatóságok kellő módon méltányoltak, és az 1813. július 4-én kelt leiratukban engedélyezték az újvidéki szerb hitközségnek egy gimnázium felállítását, melynek – az alapítók óhaja szerint – a nyelve szerb, jellege pedig görögkeleti. „Az újvidéki szerb főgimnázium úgy az előadandó tárgyak, mind azoknak rendje és módszere, valamint igazgatása és ellenőrzése tekintetében az ország többi gimnáziumai számára előírt rendszabályzathoz alkalmazandó” – jellemezte az új intézményt Érdujhelyi Menyhért. Majd így folytatta: „Előadták az intézetben a latin, német nyelvet, történelmet, földrajzot, természettant, számtant; a felsőbb osztályokban a költészettant, szónoklattant, római és görög klasszikusokat, természetrajzot, földrajzot, bölcséletet, számtant, természettant, erkölcsstant” (Érdujhelyi 1894, 207). Egy görögkeleti lelkész adta elő a hittant, amellet vasárnaponként szentmisét tartott. A szerb gimnázium 1816 őszén – hivatalos megnyitása előtt két évvel – már három osztállyal rendelkezett, az 1819–1820. tanévben azonban már hat osztályos, teljes gimnáziumként működött. Az intézet igazgatói székébe Safarik Pál József, a *Slawische Alterthümer* című munka jeles íróját nevezték ki, „ki nagy tudományával és szervező talentumával gyorsan igen jó nevet szerzett a fiatal intézetnek”.

Az újvidéki szerb gimnáziumnak indulásakor volt egy komoly fogyatékosága: katedráján nem adták elő a magyar nyelvet. A magyar kormányzat határozott követelésére azonban 1825-ben az újvidéki középiskolában is fölvtették az állam nyelvét a rendes tantárgyak sorába. A gondok azonban ezzel még nem értek véget: hatósági döntés alapján a katolikus (tehát a magyar) ifjaknak ugyanis nem volt szabad a szerb gimnáziumot látogatni. 1824. évi december 21-én a Magyar Királyi Helytartótanács a király nevében értesítette az újvidéki városi tanácsot, hogy „őfelsége mindazon ifjaknak, kik tanulmányaikat ezen gimnáziumban kielégítő sikerrel elvégzik, megengedi a pesti egyetem és az akadémiák látogatását”. Ennek az előnynek a tudatában nem kevesebb, mint negyven katolikus vallású tanuló jelentkezett az intézetbe, akiket a rendelet után kitiltottak az iskolából. Csak 1835 után vonták vissza a diszkriminatív rendeletet (Érdujhelyi 1894, 208). Ez azonban lényegét tekintve semmit sem változtatott a magyarság helyzetén: Újvidéken a katolikus felekezetű közösségnek továbbra sem volt latin iskolája.

Hosszadalmas tanácstalanság és tétlenség után az 1870-es évek elején Bende Imre apátplébános vezetésével Újvidéken újra indult a mozgalom egy magyar gimnázium létesítése érdekében. Hosszas kérelmezés és levelezés után 1872. december 18-án Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter a 33.085 számú leiratában értesítette Szabadka, Zombor és Újvidék városok főispánjaival, hogy Újvidéken (ismét) magyar középfokú iskolát, immár főgimnáziumot alapítanak. A kezdetben csak négy osztályos középiskola száztizenkét tanulóval, Mészáros Nándor igazgató vezetésével, 1873. október 4-én kezdte meg a működését. A magyar tanulók Újvidék mellett elsősorban Temerinből és Pirosról érkeztek, de vonzotta az iskola a távolabbi környék magyar ifjúságát is. Az első tanév befejezése után Mészáros Nándort Szegedre helyezték át, helyébe Frankl István addigi tanfelügyelőt választották igazgatónak. Az eredetileg szabadkai pedagógus 1890-ig állt a gimnázium élén, amikor is a közmegebecsülésnek örvendő igazgató nyugdíjba vonult. Helyét az iskola élén Városy Tivadar foglalta el. Frankl István valóban sokat tett az újvidéki gimnázium felvirágoztatásáért, Uri Ferenc *A magyar gimnáziumi oktatás története Újvidéken 1789–2009* című könyvében idézte az igazgatónak 1878. március 31-én a Magyar Tudományos Akadémiához intézett levelét, melyben az intézet vezetője hosszan részletezte az újvidéki magyar gimnázium jelentőségét, kultúrateremtő erejét: „Fő feladata a tanintézetnek – írta –, hogy itt a határszáron különféle ajkú növendékeit hazafias nevelés mellett a magyar nemzeti kulturának [a tudományok népszerűsítésével] nyerje meg, hogy azt ne csak művelődésünk közegéül, hanem egyszersmind szeretetük olyan tárgyául tekintsék, melyet a tanintézet

elhagyása után is önálló működéssel fejleszteni, virágzóvá tenni szent kötelezettségüknek ismerjék. Nem érhető ez azonban el másképp, mint ha e tanintézet tanárai s ezek vezetése mellett ifjai oly helyzetben lesznek, hogy mindazon irodalmi művek, melyek a magyar tudományosság legfőbb kincseit magukban rejtik, rendelkezésükre állnak. Ilyen, a magyar tudományosság kincseit magukba foglaló munkák a Tekintetes Akadémia osztályának és állandó bizottságának kiadványai, ezeknek eddig megjelent és még meglévő folyamataiért fordulok tehát a magyar művelődés nevében a Tekintetes Akadémiához az újvidéki magyar főgymnasium könyvtára számára. Belátom Tekintetes Akadémia, hogy kérelmem talán túl megy a szerénység határán, azonban méltóztassék kegyesen tekintetbe venni, hogy e kért adománnyal a Tekintetes Akadémia az első magyar tudományos könyvtár tekintélyes alapját rakja le az alvidéken és pedig oly ponton, ahol és ahonnan már alig pár lépésnyire régibb keletű szerencsétlen viszonyok folytán, sokan mindannak eltörlésén működnek – a mi műveltségben és közéletben kell, hogy magyar jelleggel bírjon –, méltóztassék kegyesen tekintetbe venni, hogy az intézet egyéb folyó szükségletei mellett sok év után sem juthatna azon helyzetbe, hogy a kért segédeszközöket magának megszerezhesse, és így a Tekintetes Akadémia annak már kezdetben életerős és eredményében ellenállhatatlan működését biztosítsa. [...] A Tekintetes Akadémia alázatos szolgája Frankl István főgymn. igazgató” (Uri 2011, 31–32). Frankl István igazgatóként 1875-től 1890-ig tizenöt éven át szerkesztette az újvidéki főgymnasium Értesítőjét. Az őt követő Városovics Tivadar 1902-ig volt az iskola élén, távozása után – 1902 szeptemberétől – Kosztka György került az igazgatói székben. Frankl István alapította 1875-ben a város első magyar nyelven megjelenő politikai, társadalmi, közigazgatási és közművelődési hetilapját is, az *Újvidéket*. Felelős szerkesztőként 1881-ig állt a lap élén. Ezt követően, egészen a lap 1907-ben történt megszűntéig Zanbauer Ágoston felügyelte a lapot (Simonyi 2003, 335).

1878. január 2-án hatvankét taggal megalapították a gimnáziumban a Vörösmarty Mihály nevét viselő irodalmi önképzőkört, melynek elnöke az iskola mindenkorai igazgatója volt, alelnöke pedig Trischler Károly nyolcadik osztályos tanuló, későbbi zombori tárcaíró és novellista, megyeszerte ismert közéleti személy. A Vörösmarty Kör története során mindvégig sikeresen működött, 1910-ben Nyúl József tanár vezetése mellett már száz diákot tudhatott a soraiban. 1899-ben a gimnázium negyed százados évfordulóján az *Újvidék* című napilap április 30-i vezércikkben méltatta a gimnázium jelentőségét: „Újvidék város a jubiláló főgimnáziumban a messze vidéket is vonzó tanintézetet ünnepli, általa az itteni kulturális intézmények bő tápot nyertek, s a tanteremből a műveltség, tudás, intelligencia és honszeretet oly gazdag magvait hintették szét, hogy a társadalmi viszonyoknak a 25 év előttiekkel megnyugvással és büszkeséggel tölthet el minden igaz honfi keblet” (Uri 2011, 38).

Kevés statisztikai adat áll az utókor rendelkezésére az újvidéki magyar gimnázium történetét illetően. Egy az 1905–1906-os tanévben készült kimutatás szerint az iskola 340 tanulója közül 85 tanuló csak magyarul tudott, magyarul és németül 136 tanuló, magyarul és szerbül 33 tanuló, magyarul és szlovákul 7 tanuló, magyarul, németül és szerbül pedig 68 tanuló beszélt (Uri 2011, 43). A háború kitörésének esztendejében, az 1913–1914-es tanévben már 367 tanulója volt a gimnáziumnak. Ebben a társadalmi környezetben egészen természetes volt, hogy 1904. június 14-én a magyar gimnázium küldöttsége Kosztka György igazgató vezetésével Kamancon részt vett a jeles szerb költő, Jovan Jovanović Zmaj temetésén.

1913. december 22-én ünnepélyesen fölavatták az újvidéki magyar gimnázium II. Rákóczi Ferenc úton felépült korszerű épületét, ám néhány hónappal később, a világháború kitörését követően, 1914 augusztusától a gimnáziumban helyezték el a hadikórházat. Az egykori diák, Anika Gyula visszaemlékezése szerint: „A tanítás az új iskolában nem sokáig tartott, mivel a háború kezdetén, 1914 augusztusában a hadsereg beköltözött az iskolába, ott hadikórházat létesített. Ősszel, a szabácsi ütközet után megtelt a kórház sebesültekkel. 1914 novemberében létesítették a katonatemetőt is a Futaki úti temető végében. Az volt a

legnagyobb baj, hogy a tanszerek, a könyvtárak, a szertárak mind ott maradtak az iskolában, és ezek nagyobb részét mind széthúzták, tönkretették” (Uri 2011, 59).²⁴ A történelmi Magyarország összeomlása után 1922-ig még működött magyar osztály az időközben szerb gimnáziummá lett intézményben. 1922-ben a magyar oktatás teljesen megszűntek, a két világháború között Újvidéken nem volt magyar nyelvű gimnáziumi oktatás.

Az újvidéki algimnáziumot 1789. szeptember 1-je és 1823. október 28-a közötti működésének harmincegy éve során igazgatóként az indulástól 1794 szeptemberéig Láng Mátyás, majd néhány hónapig (1794 végéig) Greguss Tamás, 1796. október 8-ától 1806 ősziig Jankovits József, 1806-tól – 1814 szeptemberében bekövetkezett – haláláig Dubovszki András, 1815. január 16-ától 1823. október 28-ig – az iskola megszűnéséig – pedig Kelle Pál felügyelte. Az újjáalakult újvidéki gimnáziumban 1873. október 4-től 1874 ősziig Mészáros Nándor volt az igazgató. Frankl István 1874 ősztől 1890-ig, nyugdíjba vonulásáig állt az intézet élén, őt 1890 és 1902 között Városy Tivadar követte. Kosztka György 1902 szeptemberétől 1910-ig, Megyesi Ferenc 1910-től a magyar gimnázium megszűnéséig, 1920-ig vezette a középiskolát.²⁵ Főgimnáziumi működése idején számtalan tudós tanárnak biztosított katedrát, közülük talán a legkiemelkedőbb Frankl István volt, aki 1858-ban még a szabadkai gimnázium értesítőjében jelentette meg *Akhilles jellemének széptani vázlata az Iliasból* című doktori értekezését. Idővel azonban tudományos ambícióit fölváltotta a nevelői hivatás. Zanbauer Ágoston 1870-ben a latin, a görög, és a német nyelv és irodalom tanáraként került az újvidéki magyar főgimnáziumba, 1876-ban az iskola értesítőjében tette közzé *A német drámai költészet története a legrégebb korszaktól Lessing fölléptéig* című dolgozatát. Egy ideig szerkesztette az *Újvidék* hetilapot, 1879-ben pedig Újvidéken jelentette meg Kotzebue Ágost *Elbeszélések fiaim számára* című művének magyar fordítását is. Moser József a klasszika-filológia tanáraként 1876 óta tanította az újvidéki magyar főgimnáziumban a latin és görög nyelvet, a városbeli ténykedésének emlékét azonban csak az 1887-ben, az iskola értesítőiben közzétett *Menyegzői szertartások és szokások a régi rómaiaknál* című tanulmánya őrzi, mint ahogyan az 1882-ben Újvidékre érkezett pályatárs, az ugyancsak klasszika-filológus Jánosi Boldizsár 1895-ig jegyzett tanári munkásságára is csak az iskola 1891. évi értesítőjében közölt *Homer Iliásának VI. éneke* című értekezése emlékeztet. Buday Józsefet 1877-ben nevezték ki az újvidéki magyar gimnáziumhoz a magyar nyelv, irodalom tanárává, s egészen 1883-ban történt távozásáig állandó munkatársa volt az *Újvidék* című lapnak, ahol *A bánsági német telepítvények és a Schulvereinek* című dolgozata is megjelent (Újvidék, 1887). Badics Ferenc a magyar nyelv és irodalom ifjú tanáraként, „tudori oklevelének” 1881-ben történt megszerzését követően 1883 szeptemberében került az újvidéki gimnáziumhoz, évtizedes működés alatt azonban mindvégig a fővároshoz kötődött, irodalomtörténeti munkái, tanulmányai és publicisztikai írásai a budapesti lapokban jelentek meg. A szabadkai születésű Varga Mátyás kalocsai egyházmegyei papként tanított hittant az újvidéki főgimnáziumban, *A temetők szava* című drámai költeményét az iskola 1899. május 4-én rendezett jubileumi ünnepélyén adták elő.

Hosszú a sora azoknak a tanárokat, akik rövidebb-hosszabb ideig tanítottak az újvidéki főgimnáziumban, jelentősebb, meghatározó szerepet azonban – meglepő módon – egyikük sem töltött be a város magyar irodalmi, vagy tudományos életében. A hasonlóan peremvidéken működő fehértemplomi, pancsovai, vagy nagykikindai gimnáziumok

²⁴ Uri Ferenc adatai szerint Újvidék városának 1910-ben 29.296 lakosa volt. Ebből harmincöt százalék szerb, huszonkét százalék magyar, huszonkét százalék német, öt százalék szlovák és két százalék horvát.

²⁵ Mészáros István oktatástörténeti munkájának topográfiai fejezetében az 1770–1810 között működő „ortodox kisgimnáziumot” tartja számon, amely 1852-től szerb nyelvű algimnáziumként, 1865-től pedig szerb főgimnáziumként működött. Tanulóinak létszáma 1910-ben 464 volt. Nem említi viszont az 1789-ben alapított magyar katolikus algimnáziumot, amely 1822-ben történt felszámolása után 1872-től főgimnáziumként működött egész 1920-ig, amikor megszűnt felette a magyar hatóságok felügyelete (Mészáros 1988. 271–272).

tanáraihoz fogható emléket sem az egyetemes magyar tudományos és irodalmi életben, sem a régió magyar közösségének életében nem hagytak. Egészen különös, hogy e tekintetben a polgári fiúiskola tanárainak szerepe a város és a táj kultúrájában sokkal meghatározóbb jelentőségű volt.

Zorkóczy Lajos intézete *Polgári fiúiskola*

Az újvidéki polgári iskola is megjárta a maga rögös útját: hosszadalmas kérelmezése eljárás után Trefort Ágoston miniszter 1882. augusztus 25-én kelt levelében engedélyezte a város vezetésének egy korszerű ipar- és kereskedelmi iskola helyi költségen történő fölállítását. Három évvel később, 1885-ben a miniszter a kereskedelmi iskolát középiskolai rangra emelte. Hamar kiderült azonban, hogy az alapfokú műveltség hiányában az ipari és kereskedelmi tanulók nehezen állják meg helyüket a modern társadalom versenyében, ezért az alapító atyák a polgári iskolai program beiktatásával az oktatás kiszélesítését kérték a felügyelő hivataltól. A kultuszminiszter 1886. évi június 24-én levélben arról értesítette a várost, hogy az újvidéki állami ipar- és kereskedelmi tanintézet mellett „oly polgári iskolát állít fel, mely az ipar- és kereskedelmi iskola tanulóinak, mielőtt az ipari gyakorlatokat és kereskedelmi szakismereteket megkezdhetik, alkalmat szolgáltatson a szükséges előismeretek megszerzésére” (Érdúj helyi 1894, 280). Még azon az őszön azután Bruck Ferenc igazgató felügyeletével megkezdte működését a négy osztályos új iskola, melynek egy évvel később, 1886 őszén már 151, 1891-ben pedig már 265 tanulója volt.

Zorkóczy Lajos országos hírnévű botanikus 1902-ben került az iskola igazgatói székébe. A Zorkovszky (Zorkóczy) család Nagy Iván *Magyarország családai czímerekkel és menzékrendi táblákkal* (1865) című munkája szerint Bars és Turóc vármegye legrégebb nemesi családjainak egyike volt, s a korán kihalt Zorkfalvi, Gletffy családdal közös törzsből eredt. Az okmányok szerint egy bizonyos Zorkóczy István 1600-ban Wittembergben is megfordult, Zorkovszky (Zorkóczy) Gábor pedig 1627-ben Turóc megye alispánja volt (Nagy 1865, 431). Križkó Pál a *Századok*ban közölt tanulmányában említést tett nevezetes Zorkóczy Antalról, akire a történetírás a turóci kolostor szerzeteseként emlékezett (Križkó 1885, 252–259). Hogy a család történetéből az újvidéki polgári fiúiskola természetrajz tanára mennyit tudhatott, ma már kideríthetetlen; elképzelhető azonban, hogy a természet iránti érdeklődése távol tartotta őt a történelmi történetektől. Zorkóczy tanár úr ugyanis a szabad természet, az erdők és mezők szerelmese volt.

Zorkóczy Lajos néhány szigorúan pedagógiai témájú cikke után szépíróként először a *Tárcza a Fruska-Górából* című, az *Újvidék* hetilap 1885. augusztus 23-i és augusztus 30-i számában megjelent írásával mutatkozott be az olvasóknak. A közismerten természetimádó, a botanikát egészen magas szinten művelő tanár minden bizonnyal a kora tavasztól késő őzig tartó kirándulásainak élményeiről számolt be a Dunát szegélyező hegység, a Fruska-Góra – másuttal Frusca-Gora – természeti szépségei mellett annak történelmi emlékhelyeiről is. Délmagyarország egyik legcsodálatosabb vidékének tarja azt a Szlavónia lankáiba messze benyúló néhány négyzetmérföldnyi kiterjedésű hegyvonulatot, azt az Istentől áldott, roppant termékeny földterületet, melyen nem kevesebb, mint tizenhárom, jelentős történelmi múlttal rendelkező, szerb kolostor áll, s amelynek titkait a természetjáró, a történelmi múlt iránt fogékony, és a kultúra emlékeit kereső érdeklődő egyaránt nagy élvezettel látogathat. „A Drávának a Dunába való ömlésétől nem messze, szorgosan művelt síkságból a Fruska-Góra emelkedik: keskeny hegylanc, mely a hatalmas folyamot eddigi irányából kelet felé leszorítja, s mintegy 8 mérföld hosszában a Tisza beömlésénél éri végét. A sűrű erdővel borított magaslatok a Dunán túlra, a Bácskába – Magyarország gazdag éléskamrájába tekintenek át,

dél felé pedig a szerémi síkságra, hol az Al-Duna vidékeinek nemes fájú gyümölcse, s ízletes, tüzes szőleje terem” – jelölte meg Zorkóczy azt a vidéket, ahová útitársként hívta az olvasóit (Zorkóczy 1885a, 3). A Fruska-Góra azonban nem csak elragadó természeti szépségei és csodálatos termékenysége miatt kedves a látogatói előtt, de annak „hegytövei” és „völgynyílásai” rejtekében található a pravoszláv kolostoroknak az a sokasága – gyöngyfüzére –, amely a szerb nép Athoszt, szent hegyét képezi, s amely egységes vallási jellegében a szerb nép életének évszázados emlékeit őrzi. „Nyugaton Dálya, a patriarcha roppant uralmához, keleten Karlóca, a szerb Sionhoz simulva sorakoznak e nagy tekintélyű, s roppant kincsekben bővelkedő kolostorok a Fruska-Gora mindkét oldalán egymáshoz, szépséget és bájat kölcsönözve az áldott termékenységgű szerémi vidéknek, mely századokon át *Deliciae Romanorum* neve alatt volt ismert” (Zorkóczy 1885a, 4). Zorkóczy Lajos szerint a szerémségi kolostorok többségét a XIV. és a XV. században a szerb despoták – „a szerb birodalom rombadőlte után a magyar királyoktól kijelölt fejedelmek” – alapították, a Karlóca közelében lévő Nagy Remeta azonban talán nem is szerb, hanem „byzanti eredetű, alapítását a hagyomány illyr metropolitának tulajdonítja ez ezredév elején”. Eredeti alakját és kiterjedését a XIX. század végére csak kevés kolostor tartotta meg: azok a hatalmas földbirtokok, amelyekkel hajdan a kolostorok előjárói, az igumanjaik rendelkeztek, lassan eltűntek. A török alóli fölszabadulás után, az 1700-as évek közepén az Odescalchi hercegi család – mely az idő óta Syrmia hercege címét viselte – szolgálataiért cserébe a császártól megkapta Szerémség jelentős területeit, s ettől kezdve a kolostoroknak adó formájában is hozzá kellett járulniuk a központi költségvetéshez. A papi birtok azonban másfél évszázad múltán is még mindig elég nagy ahhoz, hogy gondos gazdálkodás mellett biztosítsa a kolostorok bőséges ellátását és lehetővé tegye azok kényelmes működését.

A kolostorok falai közé zárt templomok többsége „byzantini stílusban” épült, boltíves és tág folyosókkal, bennük a cellák sorával, ahol az egyházi tudományoknak élő szerzetesek végezték a munkájukat. Alapítatásuk idejétől kezdve ugyanis a fruska-gorai kolostorok egyházi és kulturális célok szolgálatában állottak: „kifelé a kereszténység terjesztése és a népoktatás, befelé pedig a püspöki kar kiképzése és nevelése, továbbá a hagyományos művészetek és tudományok megvédése és ápolása képezte a szerémi kolostorokban is a szerzetesek fő foglalkozását” (Zorkóczy 1885b, 2). Az ismert egyházfejedelmek közül Stratimirovics, a történetírók közül pedig Rajics mellett költők és írók sokasága töltötte élete nagy részét Syrmia kolostor-celláiban. Így hát egészen természetes, hogy a kolostorok kincseik között megtalálhatók az egyházi és tudományos élet rendkívül értékes kéziratai mellett a pompásan kivitelezett „stíluszerű” kódexek is, melyek a felbecsülhetetlen értékű könyvtáraik legféltettebb értékeit képezik. „Krusedol kolostor pl. a szerb nép sorsával a legbensőbbben összeforrt. [...] Itt nyugszik Brankovics György szerb despota is, ki 1848-ban – persze csak rövid ideig – a vajda méltóságát is bírta. [...] Ravanica kolostor pedig megőrzött ereklyéivel az egykori szerb birodalom rombadőltére, az 1389. rigómezei csatára emlékeztet. [Lázár fejedelem teteme.] Sisatovac különösen régi evangéliomok-, kéziratok- és történeti arcképekben gazdag” (Zorkóczy 1885b, 2–3). Zorkóczy Lajos, a történelmi múlt emlékeinek tapintható közelségében felettébb kifogásolta, hogy az újkori időkben oly látványosan fejlődő szerb tudományosság még nem írta meg a szerémi kolostorok „tárgyilagos, teljes monografiáját”, mellyel egyszerre azt is bebizonyította volna, hogy „egy vidék sem érdemli meg annyira az igazi szerbesség szívének nevét, mint éppen Syrmia, melyet már a régi rómaiak *Deliciae*-jüknak neveztek”.

A tudós tanár azonban minden csodálata ellenére is elismerte, hogy „a fruska-gorai kolostorélet ma már nem bír azon élénkség- és változatossággal, mint korábbi időkben”. Valamikor régen a kolostorok falain belül serényen tevékenykedő 20–30 kalugyer helyett az ő korában már csak 3–4 volt található, s „a szerény irodalmi élet egykorról majdnem teljesen kihalt, s a mezőgazdaság tekintetében is megszűntek mintatelepek lenni”. A kalugyerek

vendégszeretete azonban maradt a régi: „mindenki, kit útja a kolostorok mellett elvisz, barátságosan fogadtatik, védelmet és ételmezt talál, anélkül, hogy kérdeznék, honnan jön, hová megy, vagy hogy kicsoda? [...] a jó bor, melyet a szerémi kolostorok pincéi szolgáltatnak, s a nagy bőség- és változatosságban nyújtott ételek, melyek a legkényesebb ínycenct kielégíteni képesek, mi mást bizonyítanak, ha nem a kolostorok jólétét, vagyonosságát!” (Zorkóczy 1885b, 3). Aki tehát a Fruska-Gora kolostorainak látogatására szánja idejét, mindig kedves emlékeinek sorában fogja tartani a szerémi hegység sejtelmes titkait.

Tíz év múltán azután megjelent Zorkóczy Lajos fruska-górai és Újvidék környéki kirándulásainak tudományos eredménye is: az 1896-ban Újvidéken közzétett *Újvidék és környékének flórája* című könyvében a sokszor megcsodált vidék 582, általa fölkeresett és osztályozott növényének a leírását és föllelhetőségének meghatározását adta. A munkájához írt bevezetőjében elmondta: az általa bejárt terület a bácskai részen Palánkától kezdve Vizicspusztán, Ó- és Új-Futtakon, Piroson, Temerinen át a titeli fennsíkig, a volt Csajkás kerület községeivel együtt, le egészen Titelig, továbbá a Fruska Gora hegység lejtőin fekvő települések hosszú során át a távoli Szlankamenig, a hegység déli lefutóin pedig a Száva menti síkság növénytakaróján át, az Indián túli Új-Pazováig és Új-Bánovceig, tehát a Dunáig terjed. Zimony környékét azonban már nem kutatta, egyrészt mert ez a vidék már egy különálló, sajátos flóraterevet alkot, másrészt pedig azért nem, mert ezt a növényvilágot „derék hazánkfián Pančić József kimerítően átkutatott és leírt” (Zorkóczy 1896, 7–8). Ezt a széles vidéket járta tizenöt éven át, mire megszületett terjedelmes munkája. „Még megboldogult Angyelics Germán gör. kel. szerb patriarcha és metropolita életében, s az ő szívessége és szeretetreméltósága folytán a nagy szünidőkben Gunde Henrik főgymn. tanár úrral együtt bejártuk Kovily, Krusedol, Görgeteg, Mala-Remete, Rakovác és Beocsin területeit, s az itteni páratlan szépségű völgyekben elhelyezett kolostorok bő vendégszeretetével élvezve, lehetővé tették ezen területek átkutatását, s erre, valamint a kolostorfőnök urak szíves támogatására mindig hálával és köszönettel gondolok” – emlékezett a botanikus nyári felfedező útjaira (Zorkóczy 1896, 9).

Könyvéhez írt bevezetőjében Zorkóczy Lajos történeti összefoglalását adta az elmúlt száz év során előtte járt tudósok tevékenységének is. Ő maga is Kitaibel Pált, a tudós egyetemi tanárt – „nagynevű hazánkfiát” – tekintette a délvidéki gazdag növényvilág első tudományos leírójának. „Flóránk Kitaibel kutatásáig teljesen ismeretlen volt” – írta, 1800-ban a szerémségi és a bánáti utazása során ő tette itt az első megfigyeléseket. Kitaibel élénk összeköttetésben állott Buday Andrással, Szerém megye jeles fizikusával és Wolny Ráfáel Andrással, a karlócai görögkeleti szerb liceum akkori igazgatójával, akik útmutatással és tanácsokkal látták el őt. Az újvidéki polgári iskolai tanár tudományos munkája elkészítésekor értékes adatokra lelt Rochel Antal és Heuffel János bánáti utazásai során keletkezett följegyzéseiben, és haszonnal forgatta Kanitz Ágost kolozsvári egyetemi tanár iratait is, aki 1864-ben két hónapot töltött Szerém megye keleti csücskében, de támasza volt Knapp A. József is, aki Pozsega és Verőce vármegyékben botanizált (Zorkóczy 1896, 10–11). Ők voltak azok a nagynevű botanikus elődök, akiknek tudományos fölfedezéseit haszonnal forgatta.

Zorkóczy Lajos 1908. január 12-én bekövetkezett váratlan halálakor – talán éppen Kellner Fülöp tanártársa, aki helyettes igazgatóként segítette a munkáját – kiemelte: Zorkóczy vérbeli tanár volt, olyasféle, aki nem marad az iskola falai között, hanem lelkesen kilép a mindennapi valóságba, és nagy-nagy lelkesedéssel vesz részt a közéletben. Társadalmi elkötelezettsége mellett nagy természetbarát volt, aki szabadidejének minden pillanatát a fák és a virágok társaságában töltötte. „Alig van tanárember – írta a méltatója –, ki nálánál jobban ismerte volna a haza földjét, népét és terményeit. Részint gyalogszerrel, részint kerékpáron bejárta az országot, hogy mindent a saját szemével láthasson. Különösen nagy volt a botanikában. Tanúskodik erről *Újvidék és környéke flórája* című műve. Annyira szerette ezt a

tudományt, hogy képes volt egy-két növényért hosszabb utat megtenni, vagy nagyobb fáradsággal meredek hegyet megmászni.” Mindazonáltal nem tartozott azok sorába, akik szakismereteiket folyóiratokban vagy lapokban népszerűsítették volna, megelégedett azzal, ha tudományát megoszthatta a diákjaival. Az a tudós tanár volt, aki „ismereteit az ifjúság elméje által terjesztette”, s ezzel 28 éves működése során nem csekély érdemeket szerzett magának (Kellner 1908, 3–4). 1910. november 1-jén tanártársai, hálás tanítványai és tisztelői az újvidéki temetőben emlékoszloppal jelölték meg a sírját. Ünnepi beszédében Lengyel Henrik kiemelte: Zorkóczy Lajos tanári oklevelének megszerzés után nyomban az újvidéki állami polgári és kereskedelmi iskola tanára, a két iskola szétválasztása után pedig a polgári fiúiskola igazgatója lett, és maradt is egészen a korai haláláig. Élete az örökös tevékenységnek szakadatlan láncolata volt. A növénytan volt kedvenc tudománya, a botanikának szentelte egész munkásságát. Élete során bejárta Magyarország hegyeit és völgyeit, bérceit és lapályait, hogy felkutassa azokat a növényeket is, amelyek csak a legrejtettebb helyeken voltak megtalálhatók. Tudományos munkálkodásának eredménye az Újvidék növényvilágát feldolgozó műve, mellyel „nemcsak szűkebb otthonában, de a tudományos körökben is nevet szerzett magának” (Lengyel 1911, 3). Elképesztően gazdag növénygyűjteményét, sokáig az iskola szertárában őrizték.

Minden bizonnyal Zorkóczy Lajos példájának köszönhető, hogy – a természet szépségének hódolva – az iskola tanárai és növendékei egyetlen alkalmat sem mulasztottak el, hogy az iskolaév végén Magyarország csodákat rejtő, távoli vidékeire ne szerveztek volna iskolai kirándulást. Ezért van az, hogy az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítőiben ma is szebbnél-szebb útirajzok és élménybeszámolók olvashatók. A diákok beszámolóí mellett Avar Gyula klasszikus útirajzainak hosszú sora mellett 1914-ben itt jelent meg a már említett Lengyel Henriknek a Zágrábon át Fiumébe és azon túl az Adria-tengeri városokban tett utazásukról készült *Tanulmányi kirándulás* című beszámolója is (Lengyel 1914, 90–100). Amikor pedig 1915-ben Fáth Ferenc plébános elkészítette az iskolától, érdemei között tartották számon, hogy a hitoktató „a több napig tartó kirándulásokon is mindig részt vett, [...] a tanuló ifjúságnak igazi atyja és jó barátja volt, felekezeti különbség nélkül” (K. J. 1916, 4).

Azt is érdemes lenne alaposabb elemzés tárgyává tenni, hogyan volt lehetséges az, hogy a figyelemre méltó irodalmi tanulmányok is az újvidéki katolikus főgimnázium helyett a polgári iskola értesítőjében jelentek meg. Közöttük mindjárt elsőként Oravec Gyula – a maga halványságában is úttörő – *Szabolcska Mihály költeményei* című dolgozata, melyet szerzője eredetileg Német-Palánkán az O.P.I.E. Bács-Bodrog megyei körének gyűlésén olvasott fel. Oravec Gyula a magyar nyelv, a földrajz, a természetrajz és a történelem tanáraként 1904 novemberében pályakezdő tanárként Mórról érkezett Újvidékre, 1906-ban azonban már nyoma sincs a tanárok névsorában (Anonim 1905h, 21–23). Érkezésekor idősebb kollégái megelőlegezték számára a bizalmat, az újonnan érkező esetében „úgy kiváló tehetsége, mint vasszorgalma és fáradhatatlan munkaszeretete a legszebb reményekre jogosítanak” – állt Zorkóczy Lajosnak, az intézet igazgatójának az iskola értesítőjében olvasható jelentésében (Zorkóczy 1905, 52). Ezzel szemben a valóság az, hogy Oravec Gyula esetében korán érkezett a bizalom: Szabolcska Mihályról szóló írása valójában a pályakezdő ifjú szárnypróbálgatása volt, melyben a maga korában felettebb népszerű költő egy-egy versét madárdalhoz, másutt vadvirághoz hasonlította, melyeknek szépségével nem lehet betelni. Munkája szokványos élet- és pályarajz, melyen belül egy-egy bekezdést szánt Szabolcska Mihály hazafias, vallásos és szerelmes költeményeinek, mindenkor hangsúlyozva annak népies indíttatását. Úgy vélte, Szabolcska lírájára jellemző, a „szívből fakadó, mély érzelmek egyszerű és igazi csengő magyar nyelven való kifejezése”. Dalait egyenesen az általános emberi szeretet verseinek tekintette (Oravec 1905, 18). Az újvidéki polgári iskola tanári karának igazi emléket tehát nem ő, hanem Fogl János *A krassó-szörényi románok között* című 1912-ben megjelent kiváló etnográfiai tanulmányával állított, és mellette Avar Gyula, aki

minden tavaszon hihetetlen és korábban soha nem tapasztalt lendülettel kelt útra, hogy a természet rejtett titkai mellett a klasszikus kultúrák művészetének szépségét is meglesse.

Gárdonyi Géza kertjében

Avar Gyula

Avar Gyula a magyar nyelv és irodalom, valamint a történelem és a szépírás tanára – az 1910-es években országosan ismert ifjúsági regényíró – 1905-ben került a Zorkóczy Lajos igazgató irányításával működő újvidéki állami polgári fiúiskolához. Irodalmi ténykedését intézete is méltányolta, 1912-ben az iskola értesítőjében közölt igazgatói jelentés kiemelte: a hivatásának élő, lelkes tanár közéleti szereplésén túl – a DMKE újvidéki tagozatának a titkára volt, ebből eredően rendszeresen részt vett az egyesület vidéki kulturális rendezvényein, diákjainak gyakran tartott Uránia-előadásokat – tanügyi cikkeket írt, amellelt „az ifjúsági irodalom terén fejt ki tevékeny munkát. Munkái a *Jó Pajtás* című ifjúsági lapban jelentek meg” (Anonim 1912d, 77). Emlékét azonban Újvidéken a többnyire maga szervezte diákkirándulásokról készült úti beszámolók őrizték meg, amelyek szinte évről-évre megjelentek az iskola értesítőjében. Ebben előbb Zorkóczy Lajos igazgató úr, a növénytan országos hírű tudósa – aki maga is természetrajongó volt –, annak halála után pedig Kardos Ignác igazgató lelkesen támogatta őt. 1905-ben, Avar Gyula Újvidékre érkezésének évében a Zorkóczy Lajos szerkesztette iskolai értesítőben Tanulmányi kirándulás címmel jelent meg az iskola diákjainak az Al-Dunán egészen Turn-Szeverinig megtett tavaszi kirándulásáról szóló beszámoló (Anonim 1905g, 55–60). Avar Gyula 1907 tavaszán szervezte polgáriskolai diákjai számára az első országjáró körutat, melyről *Kirándulás a Magas-Tátrába* címmel már maga számolt be az iskolai értesítőben. Újvidéktől Budapesten át a felvidéki városokig vasúton megtett utazás során a tudós tanár szemével látta ugyan a tájat és a természet csodáit, beszámolója azonban deákos rácsodálkozásról árulkodik. Soraiból kicsendül a gyakorlott utazó tapasztalata, s a jó pedagógus megfontoltságáról árulkodik, hogy minduntalan azokra a jelenségekre hívja fel diákjai figyelmét, amivel az ifjak saját szülőföldjükön nem találkozhatnak. „A nap már fenn ragyog – olvasható a beszámolóban –, s mi a legnagyobb kedvvel szállunk ki Poprád-Felkán. Itt járunk a tiszta, szorgalmas, sovíniszta magyarok hazájában, akik többnyire németül beszélnek. Ki ne hallott volna a cipszerekről? Mindnyájan törekvő, s igazán tevékeny tagjai a magyar hazának. Itt látjuk Felkát, mily csinos, tiszta város! A kedélyesség ott lebeg a levegőben. S ne jutnának eszünkbe a régi idők? Mily fejlett kereskedelem s gyáripár van erre!” (Avar 1908a, 23). Egy évvel később, 1908 tavaszán viszont már az Adriára utaztak a polgári iskola növendékei, s az útról Avar Gyula *Fiumei tanulmányutunk* címmel közölt beszámolót. Az egy hétig tartó út során a kirándulók Fiume mellett Abbázia, Portoré, Buccari, s a környező szigetvilág szépségeit is megcsodálták. S ahogyan majd évekkel később Kosztolányi Dezső üdvözöli a karszt szikláinak magaslataiból a hajnali ragyogásban kitarulkozó tengert, Avar tanár úr diákjai is hangosan ünnepelték a lenyűgöző látványt. „Lič után lefelé haladunk, s Plase előtt egy kiáltás: *a tenger!* A Karszt nem érdekel, mindenki a vizet nézi, mely lent a messziben kéken tündököl. S egyenként hol feltűnnek, hol eltűnnek Portoré, Bakar, Fiume, Abbazia, Voloska, Lovrana, Veglia és Cherso. A Monte-Maggióra pedig büszkén tekint le féltett kincsére: a tengerre” (Avar 1908b, 72). S a diáksereglet az elkövetkező napokban ujjongó lélekkel lepi el a fiumei kikötőt, a gyárat, a halpiacit, a mólókat és az óváros sikátorait.

Egy év elteltével, 1909-ben Avar Gyula Erdélybe vitte növendékeit, hogy azután *Erdélyi tanulmányutunk* címmel ismét maga készítsen beszámolót az utazásról. Kolozsvárott a Szent Mihály templom, Mátyás király szobra, és szülőháza szolgáltat alkalmat a hazafias szellemű tanári megszólalásra: „Én is Mátyás korát idézem magam elé – írta –,

elgondolkodván: amely nemzetnek ily kiváló emberei vannak, annak élete hallhatatlan” (Avar 1909, 61). Brassó környékén pedig a Cenkre tartva, a természet szépsége készítette megszólalásra az élménybeszámoló íróját. „A levegő üdítő, s jótékonyan járja a tüdőt. Egy óra út után fenn vagyunk a Cenk tetején. Itt emelkedik az ország határát figyelő Árpád szobra. Ő is hosszan, elmerülve néz egy irányba, mi is. Mélyen alattunk nyüzsög a város népe, s hegyek közé szorulva, házak csillognak a napfényben: kelet felé a csángó falvak, s dél felé a brassói havasok gyönyörködtetnek. Fokozatosan emelkednek a hegyláncok, míg legmagasabbja fehéren csillog a távolban: a Bucses.” Az út egyre szebb, egyre csodálatosabb lesz. „Jobbról a Keresztény havasok, balról a Nagykőhavas vág be az ég kárpitjába. A völgy alján havasi legelők zöldellnek, odább a fenyves sötétlik. Feljebb és feljebb a havasok csúcsa felé eltörpülnek a fák, s végül sziklások, kopáran törtetnek a csúcsok az ég felé, ahol már a hó is megmarad nyárig, sőt némely helyen el se olvad. [...] A mellettünk csörgő Tömös patak mind mélyebbre kerül, s medrében összeszorulva nagy lármásan siet lefelé” (Avar 1909, 66–67). Lesz annak a továbbiakban jelentősége, hogy Avar Gyula úti beszámolóinak hamar megmutatkozik a sajátos, egyéni stílusa: a látványnak a tömondatokba foglalt, precíz leírása, melynek során szerephez jutnak a hangulati elemek, hogy a fejtegetés végén a maga tisztaságában mutakozzon meg a látvány szülte gondolati tartalom. Felfedezhető ez az 1911-ben közölt *Kirándulásunk a Magas-Tátrába* című beszámolójában is, amikor újfent az 1907-ben már felkeresett hegyvidékre vitte a növendékeit. A táj és lakói már ismerősek: „Egymás után tűnnek föl Szepesolaszi, Szepes-vár, s az apróbbnál apróbb községek, mind a Hernád mellett. Ez már a szorgalom, a munka hazája. Itt laknak a cipszerek, kik amióta bejöttek, hazafiasságban, becsületességben, szorgalomban szinte utolérhetetlen példákat adtak” (Avar 1911, 59). A Poprádi tó látványa lenyűgözte Avar Gyulát, aki ujjongó lélekkel fejtette ki: mások a szépségei a tónak holdfényénél, mások napsütésben és zivatarban, olyan ez, mint „a tökéletesen szép arc, gyönyörű marad, akármilyen ruha is járul kiegészítésül” (Avar 1911, 63). S bár az újvidéki polgári iskola diákjaié volt az öröm és a rácsodálkozás, szinte velük együtt – olykor talán helyettük is – lelkesedett az új tájakért, az új emberi arcokért, és az új ismeretekért a magyar irodalom és a történelem tanára is, amikor 1912-ben *Kirándulás a Balatonra és Budapestre*, 1913-ban pedig *Kirándulás az Aldunára*, címmel közzé tette a diákkirándulásokról készült élménybeszámolóját. Közben 1912-ben egyik fővárosi kiadó a felettébb népszerű *Utazások Magyarországon* könyvsorozatában az újvidéki tanár, Avar Gyula *Utazás a Szepességben* címmel önálló kötetben is összefoglalta a korábbi évek során többször is felkeresett vidék szépségét és jelentőségét. A méltatás ebben az esetben is nemzetéért lelkesedő hazafi megindultságáról árulkodik: Korompán a vasgyárban jókedvű olvasztárok beszéltek a munkájukról a közjük tévest vándornak, s a történelmi visszapillantás során arról is szó esett: bányáinkból vas, nyersvas és fémtermék formájában sok-sok évszázadon át hatalmas nemzeti vagyon került külföldre. Ma azonban már „töménytelen gyárunk van, s Magyarország akkor lesz igazán boldog, ha minden városában több gyár dudálja a munkaidőt. Ha gyárat láttok, örüljete, mert Magyarország gazdagabb, s embereinek kenyeret adhat. S ha sok-sok gyára volna, nem menne annyi, de annyi magyar Amerikába. Ahány munkást láttok, mosolyogjatok, ez érték, ez gazdagság Magyarországnak” (Avar 1912, 22). Befejezésként a galíciai lengyelek körében szerzett keserű tapasztalatok alapján kijelentette: „Boldogok voltunk, hogy szabad hazánk van” (Avar 1912, 96).

1909. június 28-tól augusztus 1-ig az újvidéki polgári fiúiskola tanára minisztériumi támogatással egy egész nyári hónapot Itália ragyogó égboltja alatt az ókor megmaradt csodáinak világában töltött. Élményeiről *Olaszországi tanulmányutam* címmel ugyancsak az iskola értesítőjében számolt be. Indulásának pillanatai a belső remegések leplezésének igyekezetéről árulkodnak: a tömondatok szigorával tesz kísérletet a lélek fegyelmzésre. Hasztalan. Szavaiból, kifejezéseiből sugárzik a kiválasztottak boldogsága, amiről a végén maga is szólni fog. „Hajónk mozdulatlan állott a vízen. A tenger is csendes volt. Nyugalomra

adta fejét a természet. A Montemaggiore álmosan pislogott, magára húzta a takarót: az éj sötétjét, s nemsokára eltűntek határozott körvonalai. Aljánál kigyúltak a lámpák. Sorrendben, északról délnek feltűntek Voloska, Abbázia, Ika, Lovrana lámpatömbjei. Maga Fiume most fog megelevenedni. Az est kellemes hírnöke már a házai között csatangol, a hús levegő, a jó tengeri levegő. A hajón lassanként helyreáll a rend. Mindenkinek megvan a helye. A parton bámészkodók állanak. Némelyek rokonaikat kísérték el, s még meg-megszólálnak. Nem figyelek rájuk. A kikötőbe besurrannak a kis hajók, csónakok, bárkák.” Egyszerre a hajó gépei zakatolni kezdenek, s a víz felületét fodrozó apró hullámok elárujják, elindultak az olasz partok felé. „A síp hatalmasat dudál. Háromszor. S az eddig nyugvó test mozdul, s néhány perc alatt sebesen siklik, hogy meg se álljon reggelig. Egy ideig még a fedélzeten maradtam. A kikötő kivilágított képe fokozatosan kisebbedett. Még fel-feltűnt egyszer. Erőlködött, hogy lássuk. Hiába is: nemsokára eltűnt az utolsó fénye is, s mi az éjszaka sötétjében hajózunk. Bár halványan láthattunk egyet-mást, hisz a hold kivilágította a nagy kört, melynek középpontjában vagyunk. Szerencsésnek mondhatom magamat. Ez az első nagyobb tengeri utam, s íme, holdfényben álmodozhatom. Hosszú, csillogó sávval nyugodott fénye a víz sötét, mondhatni fekete felületén” (Avar 1910, 3–4). Hárman maradtak a fedélzeten, a hajótiszt, a kormányos és a látványba belefeledkezett utazó, akit láthatatlan szárnyaival betakart az éjszaka múzsája. Elképzelte, milyen nagy örömmel, „mily büszkeséggel utazott az első ember, vagy emberek, mikor csak eget és vizet láttak! Engem is átjár az öröm, a büszkeség, egyszersmind az alázatosság érzete. S érzéseim hosszú, hosszú láncolatára partként ez nehezedik, s mennyien, de mennyien nem látják ezt! *Azt hiszem az emberi szív is úgy nemesedik, ha mennél többször, s mennél gyakrabban tanúja az elévülhetetlen, az örök szépségnek*” (Avar 1910, 5). Méltó gondolatok az Itália kapuján bebocsátást remélő utazótól.

A virradat a mediterrán vidékre szórta első fényeit. „A nap már magasan áll az égen, s így ugyancsak csillogóvá varázsolja a víz tükrét. Apró házikók állanak a parton, fürdő házikók ezek, amelyek egyszersmind a nap forrósága ellen is védenek. A kék vízből szinte száll a melegség, a párás, jó tengeri levegő. Édes elnyugvással pihen a nagy vízfelület, alig is hullámozik... Remeg, rezeg, s csillog-villog, hogy káprázik belé a szem” (Avar 1910, 6). Azután végre partra szálltak Rómában. „Vannak olyan pillanatok az életben – írta az élményeire visszapillantó tanár –, amelyek eltöltik a lelket érzelmekkel. [...] A nyelv is rejteget szavakat, amelyek kimondhatatlan boldogsággal töltenek meg. Némely szó hazaszeretetre indít, más alkotásra. Vannak szavak, melyek álmodozásba ringatnak. Mások hatalmat, erőt, szeretetet rajzolnak lelki világunk vásznára. S van egy-két szó a nyelvben, amelynek említése, elgondolása kiragad minket az anyagi világból egy szebb tartományba, amelybe, mint paraszt ember az ünnepi szobába, csak néha lépünk be. Akkor is a nagy öröm, vagy a nagy bánat a kísérőink oda. Erre a szóra: Róma – megnyílik szívünk, s mi őszinte szeretettel telünk meg” (Avar 1910, 12–13). Majd ezt követően hosszú napokon át járta az antik város utcáit, hosszan időzött a múlt emlékeink társaságában. Alkalmanként hosszan szólt az ókor történelmi eseményeiről, műalkotások részleteit, olykor rejtett történelmi összefüggéseiket elemezte, szobrokról, templomokról, épületekről, falfeliratokról és művészekről értekezett, miközben bőségesen idézett a klasszikus világ irodalmából is. Ugyanezt tette Assisi, Nápoly, Pompei, Capri, Firenze, Pisa, Bologna és Velence utcáin és terein is, miközben megfigyeléseiből mindvégig hiányzik Olaszország újkori művészetének bemutatása. Figyelmét és érdeklődését csak az antik és reneszánsz kor tanulmányozása kötötte le. S a közvetlen tapasztalatok alapján már megfogalmazhatta az igazi nagy kérdést: miért alkothatott az ókor művészete utolérhetetlen remekeket? „A derült idő mindet derültté tesz – írta Avar Gyula. – Akkoriban az emberiség maga is derült életet élt, és ez rányomta bélyegét az alkotásaira. A gondolkodás, a nevelés, a vallás, mind, mind az eszményi világot szolgálta. A közönséges ember is szeretettel telt szívvel lépett a templomba. Meg az isten háza is nyájasan fogadta a belépőt, ki virággal ékesítette magát. Akik derült ég alatt folytonos

vidámságban éltek, ne ihlesse meg a múzsa? Az ő koruk még romlatlan, mondhatni az emberiség gyermekkora volt, amikor mindent nemesnek, szépnek láttak. S persze magukat is azzal akarták körülvenni. És születtek a remekművek. Könnyen faragható az, aki a lelkével faragott” (Avar 1910, 15–16). Lám, az újvidéki irodalom és történelem tanára ugyanarra a következtetésre jutott, mint a klasszika-filológia tudományát művelő kortársai közül a fehértemplomi főgimnázium tanára, Bászeli Aurél *Theokritos idylljei és a görög s római idyllről* (1880), *Thukydides beszédeiről* (1881), és *Horatius életbölcséletéről* (1884) írt tanulmányaiban, vagy az ugyancsak fehértemplomi Vajda Károly *Marcus Aurelius pályáját* (1889), majd *Epiktetos kézikönyvecskéjét* (1894) méltató írásában, és velük együtt a szabadkai Hornyánszky Gyula *Thukydides és a sophistika* (1892) kapcsolatát fejtegető dolgozatában: az ókor derűjének egyszerre voltak társadalmi meghatározói és belső egyensúlyból fakadó lelki forrásai.²⁶

Az újvidéki polgári fiúiskola magyar irodalom és történelem tanára, a hazafias lelkesedéstől vezérelt utazó, úti beszámoló mellett egy kiváló tanulmánnyal is bizonyította, elhivatott oktatója a magyar irodalomnak: az Újvidéken töltött első iskolaév végén 1906-ban jelent meg az intézmény éves tevékenységéről számot adó értesítőben *Gárdonyi Géza és művei* című, átszellemült és ihletett tanulmánya. Nyilvánvalóan személyes találkozás ihlette a tanárt az írásra: saját bevallása szerint maga kereste fel egri otthonában az akkor már országosan is ünnepeelt regényírót, *Az egri csillagok*, a *Láthatatlan ember* és *Az a hatalmas harmadik* című regények szerzőjét. „Udvarában, kertjében pár fenyő, cserje díszel. Örökös csend van itt. Csak a harangszó imádkozik. Itt járkal komolyan, lassan, lehajtott fővel. Mélyen elmerülve. Gondolkodva éppen valamin. S innen nézi a lent elterülő várost, innen a tiszta eget, s itt vonulnak át lelkén az érzelmek, melyek aztán papírosra kerülnek. Egyszerűen él nagyon. Ruházata is az, komoly, szótlan, mint egyáltalában a nagy, mély érzésű emberek. Beszédében is olyan, mint a betű, nem választékos, de az érzelem itt is elő-elő tör. Jóság, tisztelet, igazi krisztusi, felebaráti szeretet az ő beszéde, az ő nézése. El-elnéztem a székében komolyan ülő nagy író, és gyönyörűséggel gondoltam a világra. Az ő jelenléte fényt szórt maga körül, sötétes szemében örök gondolkodás, a nagy lélek ül. Nyugodt, komoly a tekintete. [...] A közelében ültem, s elmerengve, ájtatosan néztem a nagy író” – írta ugyanazzal a lelkesedéssel, amely a természet csodáival történt szembesülésekor is magával ragadta őt (Avar 1906, 15–16). S miközben egy egész délutánt átbeszélgettek, úgy tűnik Avar Gyula felismerhetett valamit Gárdonyi alkotói szellemének lényegéből. Sajnálattal jegyezte meg: a magyar olvasók zöme az irodalomtól szenzációt vár, ezért falja Ohnet és társai gyártotta bestsellereket, melyekben legfeljebb saját álmokképeivel szembesülhet, egyéb élvezetet nem talál. Ohnetet a maga korában világhírű íróként tartották számon, Gárdonyit pedig még a saját országa sem ismerte. Gárdonyi a lektúri értelemben nem érdekes, ő magyar íróként, a magyar lélek számára „csak szép”. Különös tehetsége van a szépség és az emberi jóság fölfedezéséhez és megjelenítéséhez, könyveiben rendre becsületességről, hazafiságról, rokonszenvről és együttérzésről beszél. Ő tudja, hogy mindezekre szüksége van az embernek ahhoz, hogy esélye legyen a boldogságra. Kár, hogy kevesen olvassák őt, a legszebb regényeit sem ismerik a magyar olvasók. „Mintha lidérc, vagy téli idő ülne a lelkeken, hogy nem tud fölmelegedni, hogy nem tud érezni. Mert ami Gárdonyit [...] nagy íróvá teszi, nem a mese, nem a csillogó, de üres dísz, nem különleges hősök, hanem az érzelem” (Avar 1906, 7). A saját lelkét szötte bele valamennyi művébe, függetlenül a kortól, amelyet témájául választott. S a gyakorlott természetjáró, az ihletett csodák lelkes megszólaltatója a saját eszköztárához folyamodott, amikor olvasói számára érzékletessé kívánta tenni Gárdonyi művészetét. „Talán

²⁶ Az újvidéki polgári fiúiskola értesítőjéből kiderül, Avar Gyula ugyancsak a minisztériumtól nyert támogatással 1912. július elején franciaországi tanulmányútra indult, erről az útról azonban semmilyen beszámoló nem található. Anonim. 1912. *Igazgatói jelentés*. In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1911–1912. tanévről*. Újvidék – Nyomatott Ivkovich György könyvnyomdájában, 77.

úgy tudnám szemléltetőbbé tenni az ő egyéniségét, ha azt mondom, hogy egy magas-tátrai csúcsra megyek fel. Az ég tiszta. Melegen tűz az örök világosság. Dalolnak a dalosok. Susog a dómtemplom-szerű fenyves, hallatszik a vízesés moraja, örökös zúgása. Senki nincs körülöttem. Ismerem a tájat. Megyek, kapaszkodom fölfelé. Minden lépésnél megállok, s nézek hosszan magam körül. Talán nem is azért pihenek, mintha elfáradtam volna, hanem azért mert a lélek kíván pihenni, nem tudván elviselni azt a mély, azt a nagy érzést, mely ösnyugalomként borul a völgyre, némán és mégis oly sokatmondólag a mindenségre. *Mert nemcsak a test, hanem a lélek is pihen.* Csakhogy az ilyen fáradtság micsoda érzelem: egy csúcson le-lenézni” (Avar 1906, 8). S ami a csúcson hatalmába keríti a vándort, az a mélység fölfedezésének megdöbbentő élménye.

Számára ilyen Gárdonyi Géza művészete is. Minden mondata egy-egy szirtfok, hol a lélek emelkedettségében megpihen. Gárdonyi alakjai elevenek, valamennyien azokat a hétköznapiakat élik, melyek elől olvasói minduntalan menekülnének. S amíg csak menekülnek, soha nem ismerik meg a való világ értékeit. S Avar Gyula Gárdonyi kapcsán így fogalmazta meg irodalomról vallott fölfogását: „*A mai társadalom úgy is romlott. Lenézik egymást [az emberek – M. F.]. Nem társalognak egymással. Úgy járnak egymás között, mint égen a bolygók: az írónak, egy nemzet lelkének, tanítójának nem az a feladata, hogy az embereket egymás iránti gyűlöletre tanítsa, hanem a szeretetre, mint egyedüli kapcsolatra, mely bennünket összeköt. [...] Nem arról kell írni, ami ritka, hanem ami gyakori. Nem fantáziált mesét, nem fantáziált alakot, hanem valóban élő hőst, valóban megtörtént eseményt (a kiemelés tőlem – M. F.)*” (Avar 1906, 9). Úgy vélte, Gárdonyi ennek maradéktalanul eleget tesz. Egyetlen hozzá fogható művészt ismert, Fadrusz Jánost, a kolozsvári Mátyás szobor alkotóját, aki képes volt megmintázni a tökéletességet. Nem véletlen, hogy néhány évvel később, 1909-ben, a Mátyás szobor előtt állva, a következő szavakkal jellemezte a fenséges alkotást: „Fadrusz életet adott a műbe. Idegen ember, ki sosem hallott volna Mátyásról, föltétlenül megérezné a nagy királyt, az igazságos bírót, a diadalmas hadvezért, s a tudományban elmerült fejedelmet. S az ifjúság álmodni sem tudná másnak, mint ahogy megkövesülve áll itt délcegen, büszkén. Szótlan állunk e mű előtt, mely a könyvnél, s képzeletnél is többet mond, amely az igazi királyi méltóságot, az emberi nagyságot oly híven jellemzi. [...] Kolozsvár büszkesége egyúttal a magyar nemzet büszkesége, s aki talán még kishitű, s kételkedik a nemzet erejében, jöjjön ide, itt elmúlnak ezek [a kételyek] Mátyás nyugodt, s mégis parancsoló tekintete előtt” (Avar 1909, 62). Ahogyan a maga főséges mivoltában mutatkozik meg a Szent Mihály templom oldalában a király, a maguk egyszerűségében olyan főségesek kivétel nélkül Gárdonyi alakjai is. Gondolatai tiszták, mondatai végtelenül egyszerűek. Írói stílusának egyik sajátossága, hogy apró mondatokban ír. „Mert érezni nem is lehet hosszú mondatokban. Egy-egy lehelése lelkének egy-egy mondata. Egy-egy érzés” (Avar 1906, 15). Avar Gyula láthatóan tőle vette át a tömör fogalmazást, a rövid mondatokat, és a láttatott valóság fokozatos felépítését, megalkotását – elegendő, ha a fiúmei éjszakai hajóját leírására emlékeztetek.

Az újvidéki tanár Gárdonyi-tanulmányából sugárzik az együtt érző szeretet és a megértés, ezért lett írása az egyik legihletettebb írói értékelés, mely a századforduló éveiben a délvidéki tájainkon megszületett. Inkább élmény, mint tudományos elemzés, inkább rátalálás, mint bonyolult fejtegetés. Beszámolója, méltatása a meglelt csodák magasából történő körültekintés kínálta az olvasóinak.

Sajátosan meghitt és kedves emléket állított Avar Gyula az újvidéki polgári fiúiskolában töltött éveinek *A Bácskában* című, ifjaknak szánt kötetével, mely különös ötvözete az útikönyvnek, és a táj regényesített történelmének. A titeli Keresztessy Elemért és karlócai barátját, Imrét házi tanítójuk, a mindig nyugodt, és mosolygós arcú Várossy János dél-bácskai kirándulásra vitte. Várossy tanító hitvallása szerint ahhoz, hogy a nagyvilágot megismerhesd, előbb a szülőföldedet kell bejárni és a magad számára fölfedezni. „Ha nem

ismerem szülőföldem történetét, nem fog érdekelni az idegen föld históriája” – oktatta a gondjára bízott ifjakat indulás előtt. S a ragyogó, májusi napsütésben a kis társaság a titeli káptalantól a bácsi várig és a prépostság épületéig – hol parasztkocsin, hol kompon, hol vonaton, majd hajón – néhány nap alatt beutaztak a vidéket.

Titelnél a Tisza torkolatától indultak útjukra, ahol tanítójuk a hajdani mocsárvilág közepén magasodó templomról és a préposti elhivatottságról és méltóságról beszélt. Érzékletesen fejtegette, valamikor buzgó ének szállhatott a derült ég felé, jámbor hívek küldhették fohászukat az égnek. Évszázadok múltán azonban már csak fényes bogarak napoznak a köveken, miközben a romok felett hatalmas köröket rajzolnak a fecskék seregei. Útjuk a szerbek lakta Kabolba vezetett, ahol a Szent Száva alapította pravoszláv kolostort látogatták meg, s egy egész délután hallgatták a vendéglátóik elmúlt idöket idéző előadását. Lassan bealkonyult, „a szerémi hegylánc félkörben feketéllett előttük, s csak ott volt égő taraja, ahol a nap nyugodott. Karlócától már búcsút vett a napfény, de Újvidék tornyait még megaranyozta. A kolostor harangja megszólalt. A kalugyer-főnök levette fővegét” (Avar é. n. 31). Másnap a karlócai békekápolna és a tekijai Havas Boldogasszony temploma után Pétervárad sáncaihoz érkeztek, majd kompon átkeltek a Duna túloldalán lévő városba. „Újvidék Bácska legszebb és legnépesebb városában vagytok!” – oktatta az ifjakat Várossy tanító úr. S ez jó alkalom volt arra, hogy Avar Gyula emléket állítson intézményének, a polgári fiúiskolának: „Még mindig a Petőfi utcán robogott a kocsi. Az úton oszlopok állottak, s ezekről zászlók lengtek. A házak virágosak voltak. Ahogy végére értek a Petőfi utcának, az Erzsébet téren a szép palotákra esett a tekintetük. Baloldalt Adamovich háromemeletes háza fehérlett. Velük szemben a főposta, előtte cseppnyi park, gyönyörű virágdísszel. Jobboldalt az állami polgári fiúiskola kétemeletes épülete”, melynek akkoriban nem kevesebb, mint 360 tanuló volt (Avar é. n. 45). Útjuk az impozáns városháza, az Erzsébet szálló, a Matica palotája, a szerb püspöki palota és a székesegyház, a szerb gimnázium, a Búza-téri piac, a Duna utca és a park, a Szent János kápolna után a folyóparton ért véget. „Előttük a széles Duna vize hömpölygött. Az estéli mély csendet alig zavarta a hullámok locsogása. A hajóhídon is csak egy-egy elkésett kocsi dübörgött, annak a hangja álmosan hullott az éj karjaiba. A fák szundikáltak. A hídnak az öre is bóbiskolt, álmosan keresgél a cédulák között, ha kocsi érkezett. A szép májusi est megnyugtatólag altatta az embereket. Várossy meg a két fiú hallgatagon ültek. Elnézték az ezüstös vizet, majd a várat” (Avar é. n. 48).

Másnap Futak ugyan semmitmondó ki településnek látszott, varázsát azonban növelte, hogy itt szállt meg Mátyás király, amikor Jajca fölszabadítására Boszniába vonult, 1526-ban pedig a környék nádasaiban és a mocsaraiban a vesztes mohácsi csatát túlélő katonák bujdokoltak. A Duna horvát oldalán Újlak vára magasodott, amely fényes napjait Újlaki Mihály korában élte. Palánka után viszont már Bácsba érkeztek. A prépostság templomában azután ismét elvarázsolta az ifjakat a történelem: hajdanában „ugyanezen a helyen ájtatoskodtak a vitéz magyarok, ahol mi állunk”, és mennyi töménytelen idő pergett le a századok során! S ezen a ponton Avar Gyula lelkében megszólal a pedagógus: „Hányszor zúdult ránk azóta veszedelem! Akik néhány száz évvel ezelőtt énekeltek itt, avagy imádkoztak, bizonyára hálát adtak a jó Istennek, hogy a magyarokat megtartotta. S vajon nem fohászokdtek lelkükben emígy: tartsd meg Isten hazánkat továbbra is, legyen mindig szabad, boldog, legyen magyar. Most mibennünk kél a fohász, a mi szívünk forrón lüktet, ha elgondoljuk, mennyi csapást győzött le a nemzet, amíg millenniumát ünnepelhette fönnállásának. A mi lelkünk szorongással telik meg, ha a jövőre gondolunk... mi lesz száz év múlva? Zeng-e majd magyar ének itt, ahol 800 évvel ezelőtt is magyarul énekeltek?” (Avar é. n. 78). A bezdáni oldalról a túlsó parton lévő Erdőd vára felé tekintettek, majd Zomborba utaztak, ahol a gazdag emlékek birtokában, jelképesen a Schweidel szobor előtt köszöntek el a dél-bácskai vidéktől. „Mit törődtek ők ezelőtt a Bácskával! Azt gondolták, csak a hegyes vidékeken van nézni való, s íme, mennyit láttak! – foglalta össze az út tanulságait Keresztessy

Elemér, a titeli diák (Avar é. n. 93). Várossy János tanítómester pedig elégedetten vezette haza a növendékeit.

Minden jel arra vall, hogy Avar Gyula az *Utazások Magyarországon* sorozatban megjelent *A Bácskában* című kötetét további utazások nyomán szerzett élményekkel és ismeretekkel bővítette volna, hiszen alcímében az I. sorszámmal *A déli Bácska* meghatározás szerepelt. Tervét azonban már nem valósíthatta meg. Avar Gyulát 1913. július 10-én miniszteri kinevezéssel Kispestre helyezték, helyére Fekete Zoltán érkezett Lippárol (Anonim 1914c, 73). Ő azonban egy év múlva katonai szolgálatra bevonult. Avar tanár úr, a magasak fáradhatatlan vándora titokzatos módon eltűnt az irodalomból: halálának idejét az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa sem tartja számon.

Az irodalom révén a nemzetek egymást megismerik és megértik

*Brancsits Blagoje, Derra György, Piukovics Sándor és
Vladislava Polit*

Kalapis Zoltán *Életrajzi kalauza* szerint Derra György (Đorđe Dera) elszerbesedett cincár kereskedő család gyermekeként 1844. augusztus 14-én, Újvidéken született, iskoláit Vinkovcin, Pesten és Újvidéken végezte, majd Grazban jogot tanult. 1867-ben került az újvidéki szerb egyházi gimnáziumba, ahol harmincnyolc éven át tanított, szerb nyelven írt tanulmányaiban Tacitus és Horatius műveivel foglalkozott (Kalapis 2002b, 231–232). Tanártársával, a péterrévei születésű Brancsits Blagojéval – aki 1883-ban a latin és magyar nyelv tanáraként került ugyancsak az újvidéki szerb gimnáziumhoz – együtt készítették el a szerb-magyar és magyar-szerb szótárakkal. Brancsits a maga korában Petőfi költeményeinek egyik legavatottabb tolmácsolója volt, ezért Polit Vladislava *Petőfi a szerbekenél* (1912) című tanulmányában alakjával külön is foglalkozott. Középiskolai tanulmányait Újvidéken, a bölcsészetet pedig Kolozsvárott, Budapesten, Prágában és Bécsben végezte, ezt követően huszonhárom éven át oktatott az szerb gimnáziumban. Iskolai elfoglaltsága mellett írt néhány iskolai tankönyvet, közöttük a *Magyar nyelvtant és olvasókönyvet*. Petőfi méltatója – Polit Vladislava – jelentősnek vélte a magyar irodalomból való műfordításait, 1906-ban a Szerb Matica kiadásában jelent meg *A magyar virágos kertből* című, hetven költemény szerb fordítását tartalmazó antológiája, benne a negyvenhárom Petőfi vers mellett Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály és Gyulai Pál költeményeinek fordításával. „Petőfit különösen Brancsits fordításai révén Szerbiában meg Boszniában is mohón olvassák” – írta róla Polit Vladislava (Polit 1912, 29–32). Derra György és Brancsits Blagoje személyében tehát vidékünk első szótárkészítő tudósait is tisztelheti az utókor. Ezzel együtt Derra pályájáról irodalomtörténet írásunk mindmáig vajmi keveset tud, lexikográfiai munkájukat Ispánovics Csapó Julianna írta le *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából* című monográfiájában.

1889-ben, a *Magyar–Szerb Szótár* előszavában a szerzők kiemelték: hatalmas kihívást jelentett számukra a Magyar Tudományos Akadémia felkérése, lévén, hogy „a szerb lexicographia” Vuk Karadžić óta vajmi keveset fejlődött, így a műfaj korszerű tudományát mások tapasztalatai alapján ismerhették csak meg (Brancsits–Derra 1889, III). 1894-ben, a *Szerb–Magyar Szótár* megjelenésekor hasonló nehézségekre hivatkoztak, amikor rámutattak: „szótárunk e második szerb-magyar része csak öt évvel az első felének megjelenése után hagyhatta el a sajtót. [...] Egyfelől a szerb lexicographiának eddig még kevésbé kifejlődött volta okozta”, másfelől a munkában való előrehaladást nehezítette, hogy a szótár elkészítésével csak tanári teendők mellett foglalkozhattak. Az Újvidéken, 1894. augusztus havában kelt beszámolójukat így folytatták: „Ami e szótárunk kidolgozásának módját illeti, szükségesnek tartjuk felemlíteni, hogy benne szótárunk első részében előforduló anyag van

felhasználva, mely anyagot azonban az idő folyamán szerzett tapasztalatunkhoz képest részint javítottuk, részint kibővítettük. Különös tekintettel lévén a gyakorlati élet szükségleteire, nagy gondot fordítottunk a szerb szólásokra, melyek az eddig megjelent szerb szótárak legszembeötlőbb hiányosságainak egyikét képezik. Szem előtt tartva a gyakorlati élet követelményeit, szótárunkba a szerb nép közéletében és irodalmában divatozó idegen szókat is véltük felveendőnek” Brancsits–Derra 1894, III–IV). Hogy mégis elkészülhetett a hatalmas munka, azt elsősorban Asbóth Oszkárnak, budapesti egyetemi tanárnak, és az időközben elhunyt Budencz Józsefnek köszönik, akiknek tapasztalata és tudományos útmutatása – saját bevallásuk szerint – a szótár mindkét részének elkészítésekor átsegítette őket a fölmerült nehézségeken. Ispánovics Csapó Julianna nyelvészetünk ma is kiemelkedő teljesítményének tekinti (Ispánovics 2011, 84–85). Cseh Márta a két szótár címszavainak számát negyven–negyvenöt ezerre becsülte, s rámutatott: a két kötet eszmei értéke jelentős, Brancsits Blagoje és Derra György szótára „a korabeli magyar lexikográfia kiemelkedő teljesítménye” (Cseh 2007, 41).

Az újvidéki főgimnázium tanárai közül a bajai születésű Piukovich Sándor volt az, aki a városban töltött évei során írásaival, irodalmi ténykedésével figyelemre méltó emléket hagyott maga után. A budapesti egyetemen tanult klasszika-filológiát és 1901. június elején *Az orphicus cultus vázlatos áttekintése* című értekezésével nyert bölcseltdoktori oklevelet. Azonnal az újvidéki magyar főgimnáziumba helyezték kezdő tanárnak, és Szinnyi József tudni vélte, hogy egy évvel később, 1902-ben az újvidéki *Művészvilágban* megjelent *Az ókori keleti népek zenéje* című értekezése, amely amolyan ujjgyakorlatot jelenthetett a nyolc évvel később közölt, szerb népköltészetéről készített jelentős munkája megírásához. 1909-ben azonban ifjú lelkesedéssel és elkötelezettséggel *Kossuth Lajos működése* címmel magyar, szerb és német nyelven megjelentette az 1848-as magyar szabadságharc hősének pályarajzát, gondolván: „A rövid értekezésből is megtanulhatjuk azt, miként kell hazánkat szeretni, és miként kell érte feláldozni mindent” (Piukovich 1909a, 2). Munkájában az 1836-i pozsonyi országgyűlésen történt fellépésétől kezdve, az *Országgyűlési Tudósítások* és a *Pesti Hírlap* megjelentetése, majd a forradalomban és a szabadságharcban játszott döntő szerepének nagyvonalú áttekintése után a bukásig, a világosi fegyverletétel tragikus pillanatáig követte nyomon Kossuth Lajos pályájának alakulását, mígnem 1849. augusztus 17-én, a szabadságharc hőse Orsovánál elhagyta szeretett hazáját. Művének német nyelvű fordítása, a *Was hatt Ludwig Kossuth für das Vaterland getan?* némileg rövidített változata az eredetinek (Piukovich 1909b, 16).

Igazán figyelemre méltót – és lelkesedéséből eredően talán példamutatót és maradandót is – azonban az 1910-ben megjelent *A szerb népköltészet* című munkájában alkotott. Feltételezhetően a gyermekkorában szerzett bajai emlékei tették őt fogékonyvá a szerb nép, és annak kultúrája iránt, amellet klasszika-filológiai ismeretei is vonzották őt a Balkán misztikus világa felé. A feltételezést erősíti egy, a dolgozatában elrejtett személyes vallomása is. „Vagy tíz évvel ezelőtt Szerbiában utazván Golubác községbe értem. Épp vásár volt, és igen örültem, hogy majd az itteni népszokásokkal meg fogok ismerkedni. Nagybátyám hajóskapitány volt és az éjjelt hajónkon, Golubác állomáson töltöttük. A falu ott van a Duna aljában, hegyen fekszik. Minden lárma tehát elhallatszik a kikötőben horgonyzó hajóra. Körülbelül 10 óra lehetett, midőn nyugovóra tértem, de megvallhatom, hogy reggel 4 óráig, amidőn a hajó tovább folytatta útját, nem élvezhettem az álomnak gyönyörűségét, mert valami monoton játék hallatszott a faluból egész éjjel egy négy taktusból álló melódia volt ez, amely a végtelenségig húzódott el. Amint később meghallottam, egy hegedűsből, egy fuvolásból és egy dobosból állott a hangversenyző társaság” (Piukovich 1910, 31). Felettebb romantikus történet: az ifjú Piukovich Sándor – talán húsz éves sem volt akkor –, a bajai hajósokkal járta a Dunát, miközben magával ragadta őt az ősi népek epikus történetekben

megörökített pompás ballada-világa. Minden bizonnyal ez sarkallta őt a szerb népköltészetben történő elmélyülésre, és a tanulmánya megírására.

Művének bevezetőjében Vuk Karadžić emlékét is megidézte, amikor rámutatott: „A XIX. század első felében kezdődik ezen népköltészeti termékeknek az összegyűjtése. Ami eddig parlagon hevert, azt most művelni kezdik, és mindenki bámulattal van eltelve, milyen kincset ásott ki” (Piukovich 1910, 4). Elsőnek a szerb hősi énekek – a *junačke pesme* – világába merült el, az ókori eposzok ismérveit keresve a megismert művekben. Alapos elemzés és körültekintés után azonban kénytelen volt megállapítani: bár ezekben a költeményekben rendre fölfedezhetők a klasszikus eposz elemei, valóságos – az ógörögök irodalmából ismert – eposzá mégsem kerekednek, mivel népi műalkotássá való csiszolódásuk során a feldolgozott események nem szerveződtek összefüggő történetekké. Úgy vélte: a feldolgozott anyag egy esetben sem volt olyannyira terjedelmes, hogy benne a konkrét történeten túl a közösség, a nép arca és karaktere is megjelenhetett volna. (A tanulmány írója tétova célzásban azt is fölvetette: talán az is oka lehetett a klasszikus eposzá történő fejlődés megtorpanásának, hogy nem volt határozott mentalitású közösség, amely a történetet eposzá érelhette volna.) A szerb hősi énekek esetében a döntő, hogy bennük nép véleménye szólalt meg a maga ősiségében (naivságában), a maga hamisítatlan valóságában. „Ami a görögöknél az aoidos volt – emelte ki Piukovich Sándor –, ami a németeknél a minnesänger, a franciáknál pedig a troubadour, az volt itt a guzličar. Egy kis hangszer, a guzla volt az, amelyen pengetett a dalnok *mélabús akkordokat* a dallamához, amelyben szintén a teljes melancholiát tudjuk felfedezni” (Piukovich 1910, 6).

Az újvidéki tudós tanár a keletkezés-történetük alapján öt csoportját különböztette meg a szerb hősi énekeknek: az *1. korszak*, amikor maga a nép kilépett a kezdetlegesség homályából, amidőn fölismerte a közös sors felelősségét, és vezéreinek, fejedelmeinek és királyainak a nemzet fennmaradása és felvirágoztatása érdekében véghezvitt hőstetteit arra alkalmas történetekben énekelte meg. Ezek a történetek még tele vannak „mythikus részletekkel”, keresve-keresik a csodás lényeket, tündérek, gonosz szellemek, hétfejű sárkányok és ördögök kísértik meg a dicső tettekre vágyó hőst, akinek harca egyben erkölcsi példázat is. Példaként a *Sađurica i šubara* és az *Ognjena Marija u paklu* című hősi énekeket említette. A *2. korszakba* azok a hősi énekek sorolhatók, amelyek az uralkodók dicső tetteit vannak hivatva elzengeni. Ezekben a népi alkotásokban Stevan Nemanjától, Szent Száván, Vukašinton át egészen Dušan cárig a szerbek királyait és nemzeti múltjuk nagyjait rendre földöntúli tulajdonságokkal ruházták fel. A *3. korszak* Szerbia fénykorának a hanyatlása, a török pusztításról szóló epikus énekek és balladák kora. Marko királyfi a prílepi fehér vár nagy erejű gazdájának hőstettei megszámlálhatatlan változatban fordulnak elő. Mellette Miloš Obilić történetei szintén a mondák homályából bomlanak ki. Időben a következő, a *4. korszak* az elnyomás kora, melyre a hajdúk dicső harcáról született hősi énekek a jellemzőek, míg az *5. korszakot* a legújabb idők minden „mythikusa tartalmi elemét” nélkülöző hősköltemények jelentik; ez már a szerb nép felszabadulásának a kora. Bárhogyan is változzon azonban az öt egymást követő, mégis lényegesen különböző korszak során született hősi énekek karaktere, valamennyinek jellemző sajátossága, hogy deseteracokba foglalta a népi alkotói szándék. „A trocheus majdnem mindegyikben dominál – írta Piukovich Sándor. – Érdekes megfigyelni azt a sajáttságot, hogy a verssorok tíz-tíz szótagból állanak, a rímnek keresztülvitelére nem fektetnek hangsúlyt az ismeretlen szerzők, az itt-ott előtűnő asszonáncok is csak önkéntelen alkotások. Túl részletességgel, bőbeszédűséggel írják le a tárgyat ezek a költemények, [...] a változatosságra a legkevésbé ügyelnek (Piukovich 1910, 20).

A *junačke pesme* mellett a szerbek ajkán élt a *ženske pesme*, a „női énekek” megannyi változata, melyek a hősi karakter ellenében a mindennapi élet eseményeit tárgyalták. Olyan népdalok és balladák tartoznak ide, melyeket egyházi és családi ünnepeken, lakodalomban, a mezei munkák végzése idején, a fonóban, és a háborúban énekeltek. Kísérőjük az esetek

többségében a gajdás aki dudájával gyönyörködteti az egybegyűlt népséget. „Van ebben a hangszerben valami mysticus, nem az igazi jókedv hallatszik ebből a hangszerből, a keleti népek vonásait tükrözteti inkább vissza, valami lemondást akar kifejezni minden vidámság mellett is, talán azt akarja mondani, hogy nem lehet öröm ürm nélkül, talán azt mondja nekünk, ne bízzuk el magunkat az élet forgandó szerencsében, még talán gyászra fordulhat a napunk” – foglalta össze a szerb népi énekekkel kapcsolatos meglátásait Piukovich Sándor. Hozzátette: „Érdekes sajátság, főképp a bánatos daloknál az utolsó hangjegynek elhúzása a végtelenségig, úgy, hogy a dalnak sohasem lesz finéje” (Piukovich 1910, 23). Majd így fejezte be a szerb népköltéssel kapcsolatos fejtegetéseit a bajai emlékeket őrző, újvidéki tanár: sajátos varázsa van ennek a népi világnak: telve van idealizmussal, szellemességgel, egyes fordulatokkal. „Ezt a népet a természet is megáldotta, és nincs ember, akit nem tölt el csodálattal a Balkán alján lakók költészete” (Piukovich 1910, 34). Eredendő ősiségében régi világek emlékei köszöntenek az olvasóra.

A Petőfi Könyvtár 1911-ben megjelent legújabb kiadványa, a *Petőfi a világirodalomban* című kötet készítette az ismeretlen Polit Vladiszlavát *Petőfi a szerbeknél* című tanulmánya megírására, amely egy évvel később Újvidéken jelent meg. Az 1912. évi május hó 23-án, Budapesten kelt előszóban a szerző hangsúlyozta: Petőfi igazi művésze volt annak, hogy verseivel az emberben hazafias érzelmeket ébresszen. Költészetét a világnak alkalmá volt megismerni, ma már „a kultúr népek is mind meghajolnak előtte, és mi, akik vele itt együtt élünk, ne ismerjük őt? Szívemet a lelkesedés, az a régi, fokozott érzelem járja át, a legnagyobb kegyelettel kénytelen vagyok megemlékezni Petőfiről, s azt hiszem, hogy Petőfihez méltóbb emléket nem adhatok, mint ha néhány szóval előadom, milyen jól értettük meg őt mi szerbek” (Polit 1912, 3–5). Petőfinek a szerb költészetre gyakorolt hatását konkrét életművekben alig lehet kimutatni, de tapintható nyoma van egyes szerb költők Petőfi költeményei iránti lelkesedésének. A tanulmány szerzője sajnálatosnak tartja, hogy a nagy magyar költő életműve a maga egészében szerb nyelven nem olvasható, de irodalomtörténeti tény, hogy Petőfi már a XIX. század ötvenes éveiben a szerb olvasó közönség köreiből híveket és rajongókat szerzett magának, népszerűsége az elmúlt fél évszázad során semmit nem csökkent. Heine költeményeinek egyszerűségével és természetes erejével, Byron a részletek bujaságával, Burns érzelmeinek hatalmával jeleskedett, Béranger pedig erős, csak rá jellemző szatírjával volt egyedülálló. Petőfinél mindezek a jellemvonások megtalálhatók, „egyszerre és egyenlő erővel nyilatkoznak meg”. Abból eredően, „hogy a magyarok és szerbek véralkatai és jellemei nagyon hasonlóak, sőt összeillenek, egészen természetes dolog, hogy mi szerbek Petőfit legjobban értjük, és hogy ő reánk legtöbb befolyást gyakorolt. Petőfi megénekelvén a magyarok összes erényeit és hibáit, megénekelte e mi erényeinket és hibáinkat is, és mi őt teljesen megértettük. Nevezetesen mi szerbek, akik itt Magyarországon élünk, mert először is Petőfi ezen drága hazánkat, melyet mi mindnyájan egyaránt szeretünk, megdicsőítette” – fogalmazta meg Petőfi-értelmezésének lényegét Polit Vladiszlava (Polit 1912, 7–8). Szerinte Petőfi Sándor nyelve népies, gondolkodása és érzései a nép lelkéből fakadnak, ezért lehet a szerb nép érzelmeinek is hűségesebb tolmácsa, ezért szerb nyelven fordított verseinek olvasásakor a költőt a szerbség a saját soraiból valónak érezheti.

A tanulmány szerzője a korszak legkiemelkedőbb szerb költőjét, Jovan Jovanović Zmajt (Zmaj-Jovanovics Jánost) tekinti Petőfi legavatottabb fordítójának, s az életrajzi párhuzamok alapján meg is lelte ennek okát: mindkettejük lelkében a nép szeretete mellett ott munkál a táj és a környezet szelídsége, melynek Petőfi Sándor volt az egyik legkiválóbb megéneklője. Zmaj fordította a János vitéz mellett Arany János Toldi-trilógiáját, Murány ostroma című eposzát, és Madách Imre Az ember tragédiája című drámáját is. „Zmaj volt az első, ki a magyar költészet virágait a mi kertünkbe átültetni kezdte – fogalmazott Polit Vladiszlava” (Polit 1912, 24–26). Az ő kezdeményezését követően – Popovics Dömötör, Popovics Milán (Jaksa álnéven) és mások mellett – Petőfi verseinek tolmácsolása terén a

legtöbbet Brancsics Blagoje tette, aki nemcsak legtöbbet fordított a költőtől, hanem fordításaiban rendszert is követett, lírájának minden változatából adott ízelítőt. Versfordításai *Magyar virágos kertből* címmel jelentek meg 1906-ban. Aleksa Santić Petőfit tanította is az ifjúságnak, 1900-ban pedig tanulmányt közölt a magyar költőről a Szerb Matica évkönyvében. Brancsics Blagoje tanítványa, az ugyancsak újvidéki Popovics L. Milan volt az első, aki Petőfi költészetét Szerbiában és Montenegróban az ottani szerbekkel megismertette, 1904-ben pedig a *Delo* nevű folyóiratban terjedelmes tanulmányban méltatta Petőfi költészetét, akinek érzelmekkel teli lírája áthatotta a szerbeket. „Az ő teremtő szelleme mindig új varázsszal lesz ránk, áhítatot fog ébreszteni mindazokban, akik műremekeket újra meg újra megcsodálni kívánnak” – összegezte a magyar költő szerb recepciójának lényegét Polit Vladislava (Polit 1912, 49). Úgy vélte, Petőfi segít meglátni a világ rendjén belül mindazt, ami szép, igaz és nemes.

A tiltakozó moralista

Király Blum Béla

Talán senkinek sem volt a Tisza mentén lesújtóbb véleménye a maga koráról, a millenniumi magyarság viselt dolgairól, mint a kamasz (1876-ban született) B. [Blum] Király Bélának, aki jobb sorsra érdemes szenvedéllyel ostromozta a magyar társadalomnak és a közéleti jelenségeknek azt a szeletét, amelyet a maga kisvárosi perspektívájából beláthatott. Szenvedélyes bírálatának kellően artikulált publicisztikában és szerencsés esetben anekdotaszerű tárcákban, legtöbbször azonban az erkölcsi példamutatás didaktikus szándékával megfogalmazott, a végsőkig érzélgős „beszélyek”-ben adott hangot. Az írás szolgálatát azonban egészen sajátos módon kezdte, első kötetének méltatója jegyezte meg az *Ó-Becsei Közlöny* lapjain: az ifjú B. Király Béla afféle jó diákként mások írásaiból tanult, a városban működő „Löwy Lajos nyomdaműhelyében rakta éveken át az élettelen, életőlő ólombetűket” (Kovács 1898, 2). Nehéz eldönteni, hogy ez dicséret, vagy bírálat volt a részéről, hiszen többet nem is igen mond el a frissiben megjelent könyvről.

Két kötete kapcsán kellene emlékezniük az óbecsieknek és az újvidékieknek e rettenetes hevületű helyi szerzőre: 1898-ban szülővárosában látott napvilágot a „vegyes tartalmú tárcákat” sorakoztató *Fakadó rügyek* című vékonyka kötete, négy évvel később, 1902-ben igen figyelemre méltó borítóval az újvidéki Ivkovich György jelentette meg *Feslett bimbók* című könyvét, benne *Az amerikai nagybácsi* című egyfelvonásos vígjátékával. (A kötethez írt előszó keltezése: Kiszács, 1902. márczius hó 1-én.) S hogy a fakadó rügyekből hogyan lettek az évek során feslett bimbók, azt maga a szerző árulta el a második kötetéhez csatolt előszóban: „Mint a feslett bimbó a természet ereje és az éltető meleg befolyása alatt fokozatosan kinyíló rózsává válik, úgy vélem én is a fenti hasonlatosságra fektetett írói tehetségem idővel ismétleni fokozatos fejlődését elérni” (B. Király 1898a, 3). Kár, hogy mindössze négy év napsütésének eredményét méltathatja az utókor, s nem derül ki, hogy a hosszú és forró nyarak mivé érlelték B. Király Béla írói ambícióit.²⁷

Rügyfakasztó szándékáról 1898-ban a következőt tudja meg az olvasó: „csekély írói tehetségemet nem dicsvágy készítette a közönséggel megismertetnem, hanem inkább az anyagi körülmény. Szegény fiú vagyok, s mert élem jövőm megállapodásának legküzdelmesebb napjait, ne vegye rossz néven t. olvasó, ha parányi tehetségemet ily módon fordítom anyagi javamra. Amidőn hivatkozom Bács megye legjelesebb lapjai terén való eddigi sikeres működésemre – nem tartottam teljes megítélendőnek [teljes mértékben elítélendőnek – M. F.]

²⁷ Mindössze egy halvány utalást találunk arra, hogy ifjúkori nyomdásztenykedését követően az ipar területén selyemfelügyelőként kereste a boldogulás lehetőségét. Fárbas József: *Helybeli tollforgatók és művészek*, 3. rész. *Tiszavidék*, 1931. május 24. 3. Ugyancsak itt olvasható, hogy szerzőnk „a megyei lapokban is írt”.

ezt a bátorságot, midőn a *Fakadó rügyek* című munkámmal a nyilvánosság elé lépek”. Ugyanott hozzátette: „Munkámnak *Fakadó rügyek* címe már magában foglalja az én csekély írói tehetségemnek ama szerénységét, mely a fakadó rügyek hasonlatosságában talál kifejezést. [...] Bátor vagyok a kritika alá állni!” (B. Király 1898a, 3).

Nem véletlenül volt első könyve megjelenésekor feltűnően tartózkodó a kritika, a *Fakadó rügyek* egyes tárcái bizony nem többek önképzőkori dolgozatnál, s ha valami mégis elismerésre készíti az olvasót, az nem egyéb, mint az ifjú önbizalom, a maga erejébe vetett hit, és az elhivatottság, hogy ő bizony helyére teszi a világ kizökent rendjét. S hogy szándékának azonmód nyomatékot adjon, hát kötete élére odailleszti a maga fényképét is. Szándéka célratoró, hisz a zsinóros atillába bújtatott bocskai süveges levente tekintetéből kiolvasható az a határozottság, amit *A magyar nemzeti divat* című tárcájában így foglalt össze: a területen, ahol a magyar nemzet honol, bizony baj van a nemzeti hagyománnyal. „Látjuk a nemzetek sokaságát, kisebb csoportokban bár, de mindenütt összetartva és egyik-másik nemzeti felekezettől nemcsak politikai elmében, hanem saját nemzeti viseletében is határozott jellemzéssel eltér. Látjuk a svábot sajtószzerűen componált ruhájában, látjuk a románt darócz nemzeti öltözékéhez szilárdan ragaszkodva, látjuk a tótot, a horvátot, a szerbet, a bosnyákot, sokaczt, az oroszot a maga tagadhatatlan nemzeti formájában; csak a magyart – akinek a címerét a haza viseli –, azt kell az angol háts lizsér kabátokban keresni. Nem compromitoló szégyen ez ránk nézve?” (B. Király 1898a, 9). És bár tisztában van vele, hogy már a hagyományaihoz ragaszkodó vidéki Magyarországon is megmosolyogják az utcán a zsinóros-süveges viseltet, bátran hozzáteszi: „adjunk az igaz magyar érzésnek egy külső, jellemző kifejezést is”. Bár a szerző mindvégig a millenniumi Magyarország viseleti rendjéről beszél, szavaiból kitűnik: a modern erkölcsök kétes jellegét és a hagyományos értékek határozott elutasítását bírálja. Az uralkodó ízlés propagálóirol szolva elmondja: „Szerintem ezek a magyarok nem egyebek, mint a meddő korszak azon törpe gyermekei, a századvégi generationak azon elfogult sarjai, kik kivetközött ízlésükben már annyira elfajultak, hogy immár homályos sejtelmük sincs az egykori magyar ízlésről! [...] hol vannak azok a lelkes ifjak, akik valamikor olyan egy húrion pendültek, akiknek szívük, lelkük és akaratuk minden nemes jóért, minden nemzeti érzésü eszméért egybeforrt!” Kerek félszázadra – 1848-ra! – visszatekintve jegyzi meg: sajnós az letűnt már évtizedek óta! „*Ne adjuk át – folytatja az eszme-futtatást – ezen szép, páratlan divatot az idő enyészetének, hanem karoljuk fel még most, ideje korán, haj mert még jöhet ám idő, hogy meg fogjuk siratni, de már akkor későn lesz!*” (B. Király 1898a, 11–12).

Érdemes ennél a gondolatnál elidőzni egy kicsit. Egy óbecsei kamasz fiú – B.[lum] Király Béla, aki éppen a helyét keresi a világban, azt látja maga körül, hogy Magyarország nemzetiségei minden modernkori kísértés ellenére is ragaszkodnak hagyományos viseletükhöz, csak a maga világának komfortjára oly mérhetetlenül büszke magyar ember veti el magától a hagyományos magyar öltözéket – s az öltözéken túl minden bizionnyal a hagyományos nemzeti értékeket is. Pedig nem vezethet jóra, ha megmosolygunk minden olyan törekvés, amely értéknek tekinti a hagyományok ápolását, s gúnyos mosollyal fordul el a „nemzeti formától”. Eljöhét az idő, amikor drágán kell fizetni a fölényes divatokért. Mintha e kamasz nyomdász, e mutáló tárcáíró igazolta volna az eljövendő évszázad. Persze, semmi sem állt tőle távolabb, mint a vátesz szerepében tetszelegni, ő csak a mindennapok bicsaklásaira mutatott rá, azokra a jelenségekre, melyeknek sodrában ő kellemetlenül érezte magát. Feltűnt neki, mert nem lehetett nem észrevenni, hogy a velünk együtt élő nemzetiségek életét erőteljesen meghatározza a nemzeti hagyomány, az az értékrend, melyhez a magyar ember egyre inkább hűtlen lett, s egyre határozottabban tolt el magától.

B.[lum] Király Béla tehát árvalányhaját tűzött a süvege mellé, és *A modern irodalom gyengéje* című – ma azt mondanám: glosszájában a frivolitást nevezte meg kora „rákfenéjé”-nek. Úgy látja, hogy az a felelőtlenység, amely az öltözködésben is kikezdte a hagyományos

értékek rendjét, voltaképpen a kora morális válságából ered. Az egész magyar társadalmat véli betegnek, s a betegség a nemzet lelkiismeretén, az irodalmában mutatkozik meg a legtisztábban. Ma az író – írja a maga koráról – „minden ambícióját, törekvését oda igyekszik megfeszíteni, hogy művét nemcsak az életből merítse, hanem szinte fantasztikai megerőltetésből eredő frivolitással színezza, mert ma csak ily törekvéssel nézhet biztos jövője megalapítása elé”. Fél századdal korábban „a szabad sajtó utáni rohamos fejlődése idején ezen korszak irodalmából a honszeretet szent érzülete sugallt ki, s ennek hatása szülte a félisteneket annak ápolására. [...] E század második fele nem hagy olyan becses megőrzésre méltó emléket, mint a század első fele; amely a jelenlegi irodalmi korszakban még ma is élő tiltakozásul lebben fel a múltakért!” (B. Király 1898a, 6–7). Érdemes az elragadtatott sorokat tovább fűzni! Az irodalom legfőbb hibájának azt tekinti, hogy nem csak a honszeretetet magasztos eszméjét hagyta veszni, „hanem a jelenben dívó korszak életbe vágó mozzanataiból is az erkölcstelenség amúgy is fogékony fejlődését igyekszik ápolni! Ma már a tudományos és honszeretet iránti érzületből szült irodalmi terméket szinte háttérbe igyekszik szorítani a frivolitás eszménye és ennek rohamos fejlődése! [...] Akkor, amikor a tudomány és a szellemi művelés legmagasabb színvonalán állunk, mikor a közművelődés legvirágzóbb korszakát éri el – ha évtizedek, ha századok múltán is –, akkor fog az emberiségre, a nemzetiségre az erkölcstelenség szemfedele borulni, mely azt évezredes előre haladottságával együtt elsüllyeszti!” (B. Király 1898a, 8–9).

S ha lenne még olvasója, aki e sorokban nem fedezte fel a liberális gondolat terjedésével szembeni tiltakozást, hát ebben is a segítségére siet a szerző: Franciaországot nevezi meg az erkölcshellenes eszmék forrásaként, „ahol immár nem tudnak egy regényt vagy egyéb jelentékenyebb irodalmi terméket a mai korszaknak alkotni, ahol ne vinné a főszerepet egy hercegnő szökése cigánnyal, vagy egy férjezett grófnő lealjasodása az ocsmány megvetésig, stb., mind ezt mi szüli? Nem más, mint az erkölcsiség rohamos süllyedése!” Azt is tudni véli azonban, hogy az író nem alkothat más képet, mint amilyent a dívó korszak tár eléje! Talán Flaubert vagy Zola néhány elolvasott regénye adott okot e szenvedélye kifakadásra, talán a naturalizmus szülte „szabadosság” készítette tiltakozásra az óbecsei ifjú moralistát? Efelől sem hagy kétséget.

A probléma olyannyira nem hagyta őt nyugodni, hogy négy évvel később, második kötetében is visszatért a téma taglalásához, megkísérelte annak újbóli kifejtését. *Az erkölcs mizériája* című glosszájában ismét felvetette a moralitás kérdését, s ekkor már tisztán látta, hogy az egyéni erkölcs a nemzeti erkölcs alapja, a nemzeti becsület lényege. A félelmeinek alapja, hogy a maga korában tapasztalt erkölcsi lazulás „romba dönteni igyekszik mindazt, amit a több százados egészséges erkölcs oszlopára épített” (B. Király 1902, 5–6). S ebben Franciaország példája felettébb figyelmeztető. „Mi volt a Dreyfuss-ügy eredete? [...] a dívó korszak romlott szellemében egy kicsapongó erkölcs!” Szerzőnk azonban itt már régen nem az irodalomról beszél. „Látom nemzetem erkölcsi erejének ingadozását – írta az ifjú publicista, korát meghazudtoló komolysággal – kétségtelenül kell konstatálnunk, hogy biz’ a francia frivolitás eszméjének hullámverődése átcsapott már édes hazánkba és rákfeneként irodalmi, szellemi fejlődésünkbe. Valóságos palánkja vagyunk a francia szellemnek, minden ízében.” Már majdnem a történelmi *három nemzedék* gondolatának a forrásvidékén járunk, s szinte már csak egy lépés választ el bennünket a nemzeti szuverenitás kérdésétől. Még egy felvetés, s talán a nemzeti önrendelkezés követeléséig is eljutunk – ám ekkor visszahuppan a realitások talajára a szerző, és megfogalmazza rettenetes félelmét: ha így haladunk, „a végén még szellős áttetsző fátyolruhába öltöztetett eleven modelleket fogunk képes levelező lapokon tűzve egymásnak küldeni, mint a végmentes erkölcs szimbólumát”. Ezt követően az lesz a vég, „amikor a tömeg különféle atom csoportjaival alászüllyedünk” (B. Király 1902, 9).

Mindez első pillantásra vidéki történetnek tűnik; egy lelki-szellemi erejét próbálgató ifjú, rossz közérzetéből eredően széttel tekint maga körül, s azt látja, hogy erkölcsében

megbomlott a régi rend. S mert bizonyára társainál jóval olvasottabb ifjú volt, hát megkísérelte felfedni a vidéki Magyarország rossz közérzetének okait. Egy kicsit komolykodó, egy kicsit magabiztos, de mindenképpen lelkes. Kétségtelenül olvasott is valamit az akkoriban éppen lezajlott naturalizmus-vitából, bár e néhány írásából erre következtetni nem lehet. Az irodalom vonatkozásában is mindössze annyi bizonyos, hogy elégedetlen volt az Arany János utáni epigonok irodalmi teljesítményével – példákra azonban sehol sem hivatkozott. A liberalizmusban nemzetellenes erőt látott, ám nem ismerte fel a liberalizmus hatásaitól még távol élő, hagyományaikba erősebben kapaszkodó nemzetiségek közösségi erejének megtartó hatalmát. Tanúja volt egy folyamatnak, a szeme előtt játszódott le a magyarság talajvesztésének felgyorsulása, a társadalom bomlásának veszélyét azonban legfeljebb a fátyoltalan képeslapok megbotránkoztató terjedésében látta meg. Érezte, látta és kimondta, hogy a közösségi morál alapja az egyéni erkölcs, még azt is megérezte, hogy a társadalomban érvényes erkölcsiség az egész nemzet jövőjét meghatározza, a politikum területére mégsem lépett, politikai következtetésinek (ha voltak ilyenek) már nem adott hangot. Bátor felhorkanása azonban így is kordokumentum.

Sokkal halványabbak tárcái és beszélei, melyekben szinte tézisszerűen kora betegnek vélt társadalma jelenségeit szeretné a leleplezés szándékával megmutatni. Gyakori témája a gazdag-szegény ellentét, ám e kérdésnek is csupán a látványát igyekszik rögzíteni, társadalmi dimenziót nem ad a történeteinek – vagy ha mégis megkísérli, írói tehetsége és felkészültsége hiányosságai folytán mégis megfeneklik a szándéka. *A végzet* című elbeszélésének Tárkányi Emilje az egyik tiszamenti városkának – nyilván Óbecsének – a letehetősebb emberei sorába tartozott, „gazdag és nemes családból származott gentrie” volt, aki csak „a renome érdekében” lett a takarékpénztár igazgatója. Ez persze társadalmi rangot is biztosított a számára: „Tárkányi egy megtettesült tekintéllyé vált városszerte, mit különben még az is elősegített, hogy nem volt az a nemes czélzatú ügy, mely a város előrehaladására igyekezett létesülni, hogy azt ne támogatta volna, nem volt az a humánus czél, mire Tárkányi ne áldozott volna tekintélyes összeget; na meg nem volt az az ünnep vagy jelesebb nap, amelyen Tárkányi meg nem vendégelte a város előkelőségeit.” Ez az előkelő, városszerte tisztelt, s a köztisztületben szinte megdicsőült gentrie éppen az eljegyzését tartja. „Amint az alkonyat leszállt a pislogó lámpák halványan világították be a város utcáit, de annál nagyobb fényt árasztott a Tárkányi ház minden egyes ablaka. Aki arra ment, szinte ünnepélyszerű hangulat szállta meg érzületét, és szinte megihletődve haladt tova” (B. Király 1898a, 38). S miközben a kisváros lakossága a fény és a pompa látványát csodálja, valahol a falu szélén egy rozoga kunyhó sötét ablaka mögött virrasztott egy ifjú lány, felette a tetőn pedig egy kuvik madár sírdogált, megidézve a halál közeledtét. Mindössze ennyit mutat meg a szerző a Tisza-menti kisváros, végzet sújtotta életéből.

Nem több ennél *A boldogtalanok* története sem. Orbay Sámuel és Zsuzska szerették egymást, ragaszkodásuk túlélte a katonaság, az áristom, és sok-sok év megpróbáltatásait, ám amikor a pap elé járultak, a nagykönyvből kiderült, hogy testvérek voltak. (Íme a sokat kárhoztatott frivolitás tömör jelképe!) Az *apa* a gyermeki hálátlanság, Az *atya titka* pedig az asszonyi könyörület története. Az „o...i Népkörnek” huszonöt éves jubileumi ünnepélyén játszódó *Az én vőfélységem* (B. Király 1898b, 1–3), s a Szabadka, Zenta, Ó-Becse között közlekedő vonat *A coupéban* története viszont már csak amolyan könnyed és felelőtlen csevegés, amelyből legfeljebb anekdota kerekedik ki. A *Tanítóm jubileumára* viszont kora minden stílusjegyet magán viselő ünnepi köszöntő, melyet a szerző mondott el „1897. december 25-én Kleinvald Lipót óbecsei tanító 50 éves jubileuma tiszteletére rendezett bankett alkalmával” (B. Király 1898a, 70).

Második kötetében olvasható *Az örök idők emléke* című, 1902. március 15-én, az 1848-as forradalom ötvennegyedik évfordulóján elmondott ünnepi beszéde, mely összehatásában olyan, mint a fél évszázada szögre akasztott, megfonnyadt babérkoszorú:

szólamaiban lelkes ugyan, de a gondolati emelkedettségnek erősen a híján van. A pátosz csak divat, a szenvedély már-már üres póz. Hogy a századfordulóra megroppant a magyar világ, annak az ünnepi visszatekintés pillanatában sincs nyoma. Ez már a váratlan boldogságok vak reményeinek a kora volt, amikor a vidéki notabilitás is csak a gondtalan életet biztosító, hatalmas örökségben reménykedett – társadalmi szerepével együtt egyre inkább a közélet peremére szorult. Király Béla egyfelvonásos színműve, *Az amerikai nagybácsi* a megszokott hozományvadász történetek egyikét jeleníti meg. A Christián Blanch és Christián Leó közötti névcserre egy pillanatra ugyan rémületbe ejti a jövőjüket a nagybácsi hatalmas örökségében látó úri társaságot, de még mielőtt a gondok valódi egzisztenciális súlyukkal jelennének meg, a szerző mély együttérzéssel oldja fel a konfliktust, egy pillanatig sem hagyva kétséget afelől, hogy a léha élet körül szaporodó gondokra a vagyon a megoldás. (Ehhez pedig nem kell különösebb társadalmi érzékenység.) Christián Leó, a könyvügynöknek állt facér professzor mondja a jelenet elején: „én egy makulát sem fáradok ennek a nyomorult, hálátlan kornak, oda vetem magam, mint egy halott massa; a világ hánytató hajójába, és fakír türelemmel próbára teszem a könyörületet, vajon elvisel-e?” (B. Király 1902, 51). Ebben a vallomásban egy vidéki értelmiségi drámája kibontásának a lehetősége is benne rejlik, rutinosabb szerző tollán erőteljesebb mű is kikerekedhetett volna belőle.

B. Király Béla *Fakadó rügyek* és *Feslett bimbók* című kötete mindössze talán két tucat írását őrizte meg a szerzőnek, a közülük néhány publicisztikai dolgozata megmutatott valamit a századforduló rossz, kedélypusztító közérzetének lényegéből, anélkül persze, hogy az előjeleiben megmutatkozó nemzeti földindulásnak társadalmi-politikai okairól szót ejtett volna. De ezt talán nem is tőle várta a Bácska és a Tisza-part olvasóközönsége.

„Ó az én gyönyörű ifjúságom”

Heller Margit, Bors László

Feltehetően ifjú lányként jelentette meg az újvidéki Hirschenhauser Benő könyvnyomdájában Heller Margit *Tavaszi hajtasok* (1906) című verseskötetét, erre enged következtetni a szerelem üdén lángoló érzése, a váratlan szívfájdalom fölött érzett meglepetése, és a szerelmi csalódás utáni nagy-nagy elbizonytalanodása. A kamasz lány kötetnyitó *Dalok* ciklusának tizennégy verse nem egyéb a szerelem – az ébredő szenvedélyek, a csodaváró föllángolások, a remények, és a reményeiben csalódott szív hányódásainak – természetrajzánál. „Ifjú vagyok, élni akarok! / Bámolni a tündöklő napot, / Ringatózni zúgó tengeren, / Csókot lopni édes éjjelen” – énekelte a *Dalok III.* énekében, s bár megsejt valamit a vágytalanság korának fenyegetéséből is, lelkében tobzódnak az érzések; az I. költeményében még „Szellőszárnyon száll a lelkem / Édes búval utánad”, de az érzések hamarosan lejtőre kerülnek, a VI. énekben már rezignáltan állapítja meg, „Nem örülök a tavasznak”, az üdvössége tűnik veszendőnek, a VII. énekben viszont már világgá kiáltja: „Gyűlöllek, mert megloptad a lelkemet” (Heller 1906, 13). S mert megrémül az érzelmi kisemmizettségéből, egyszerre a tájba, a „déliábos rónaságba” menekül. Lassú és keserves az érzelmi hervadás, a IX. versben meddő sóvárgásáról ad hírt, „Várva várlak, hátha visszajönnél, / Vágyva vágyom a lelked után”, hogy a X. énekben végre eljusson a dacos lázadásiig: „Szemedbe mondtam, hogy gyűlöllek, / És minden rossznak elneveztelek”, s a kamasz lány, aki oly sokat remélt a szerelemtől, versfüzére végén, a XIV. énekben eljutott a korábban szorongva emlegetett érzelmi elsivárosodáshoz: „Nevessetek, ha el nem hiszitek, / Hogy szívemből kihalt a szeretet” – vetette papírra a kamasz, aki vesztesnek és legyőzöttnek érezte magát. Kötete *Világ* ciklusának *Künn az erdőn* című énekében a patak és a magas szikla párhuzamában mintha összefoglalná az előző tizennégy verse bölcséleti lényegét, bár tudja, magasság és mélység ellentétének lényegét rajtuk kívülállók nem érthetik meg. És ettől

kezdve már az elmúlt szerelem versei sorakoznak a kötetben: a *Fáj a szívem*, a *Szomorúan füttyül a szél*, és a *Váláskor* című lelki helyzetjelentések után *Kétségbeesve* című költeményében már önmagát figyelmezteti: „Reményeim roncsstöredéke / Életem unalomtengerén. / Evezz, még nincs mindennek vége: / Egyszer csak révbe érek én.” *Az éj* című versében pedig már megcsillan valami a szociális érzékenységből is, amikor a sötétség mélyén nyomort, bünt és hazugságot sejt, már tudja, hogy a lélek békéje mindennél fontosabb.

Önmagában a kötetnek kevés az irodalmi értéke, ám megkapó az, ahogyan Heller Margit *Tavaszi hajtások* című verseskötetében bátran megénekli a kamaszok eszmélésének szép és gyötrelmes, kínzó és megbékítő élményeit. Mi több, könyve végén *Az iffúság* című énekében a lelki kalandok konzekvenciáit is megfogalmazta:

*Ereikben pezseg a vér,
Szemeikből árad a tűz,
Arcukra hajnal pihenni tér,
Szívükben Amor játékot űz.*

*Lelkük még tiszta ábrándot sző,
S ajkuk már forró csókokra vágy',
Pillantás, amely szép szemből jő,
Lelkünkben hátra mély nyomot hágy. (Heller 1906, 31)*

Kellett némi önbizalom ahhoz, hogy Heller Margit *Tavaszi hajtások* című verseskötetében ilyen leplezetlen őszinteséggel rajzolja meg a szerelem és a csalódás fájdalmas geneziséét. Kár, hogy ez a daloló kamasz, többé nem adott hírt magáról, első kötete után lírája elhallgatott.

A nyomor mélypontján, a világháború utolsó esztendejében, 1918 januárjában jelent meg az újvidéki újságíró, Bors László *Szív és száj* című karcsú, mindössze huszonegy verset tartalmazó kötete. Ha kötetzáró verse, a *Vidéki riporter* nem árulná el a szerző foglalkozását, a híreket gyártó, garasért robotoló, bánatában olykor pálinkázó, egészében megkeseredett hírlapírót, verseinek zsurnalizmusa akkor is leleplezné őt. A szenzációt kereső riporter szemével fürkészi a saját sorsát, és bár harsánynak festi a látott világot, szenvedélyt, megindultságot vagy részvétet egyetlen sora sem árul el. Szűk sikátorok világában – másutt két komor sikátor kereszteződésében – jár a költő, ahol nincs más, csak kopott halál, halovány hold, és sápadt sugár, s ahol „koporsószőgek az ezüst csillagok”, ott didereg hónapos szobájában a vidéki költő.

Bors László könyve bevezetőjeként Szép Ernőhöz intézi levelét: „Édes Ernő – írja. – Te láttál engem vidéken élni és tudod: életemnek egy tartalma volt, a szerelem.” Ezt követően bekezdéseken át kiélt, eldobott, megunt és kinőtt szerelmeket sorol, melyeknek emlékétől is szabadulni igyekszik, miközben az sem zavarja a költőt, hogy néhány oldallal később áldja azt a jóságos asszonyt, aki a megtéréséért imádkozik. Szép Ernővel és persze az olvasóval is szeretné elhitetni, hogy érzelmekben gazdag múlt áll mögötte, megtapasztalt mindent, ami szép és magasztos, és kipróbált mindent, ami bűn és szenny. És mint az élmények, a látomások és tapasztalatok felkentje, igazi hírmondója ő annak az alantas világnak, amely a kínokkal ajándékozta meg őt. „Mielőtt magyar regényt megírnám – folytatja a Szép Ernőhöz intézett levelét –, amire a milió elmélet és előtanulmányaim alapján határozottan én vagyok predesztinálva, ezeket e vidéken írott verseimet olvashatod íme, Ernő, és mit szólsz hozzájuk? Te, aki a vidék, a fiatalember, az elmúlás és az unalom hangjait a magyar lírában megütötte. – Te tudod, hogyan születtek ezek, félórás hajnali lucidum intervallumaiban, amikor kiestem sanyarú életemből, és kiesett fejből és szívemből a holnapi helyi érdekű riport” (Bors 1918, 4–5). Az elmúlás és az unalom vidéki változatának ihletforrásait nevezi meg a kötő, s ezzel

szinte akaratlanul is elárulta számba vehető élményeit. *Talán* című, Pogány Mihálynak ajánlott versében – Bors László mindahány kötetben szereplő költeményét valakinek ajánlotta – a harcban megfáradt, meghajszolt, az igazi élet arcának láttán megriadt, immár csak menekülő, beteg ember a Nagy Úr és a Sátán kínálta lehetőségek között szeretne a jó javára dönteni. Hogy a sikátorok mélyén, hónapos szobában didergő, „zörgő mellű” ifjúnak valóban van-e még választási lehetősége, az erősen kétséges (*Hónaposszoba*), hiszen abban a világban, ahol az újjászületésben reménykedik, valójában „kihült már a kandalló tüze” (*Falusi magyar ima*).

Nem a versek belső logikájának időrendiségéből, sokkal inkább szertelen föl villanásokból, mégis kibomlik valahol az elmúlt ifjúság nyomában támadt bánat, a kihasználatlan, elszalasztott, eltékozott lehetőségek sokasága feletti rémület. A Kázmér Ernőnek ajánlott – filozopteri körütekintést sugalló – *Tempora mutantur* című versében így intonál: „Ő az én gyönyörű ifjúságom, / bordó mellények korszaka, / mikor sokat utaztam nyáron, / és számon érzett a bor szaga. // Akkor az élet becézett”, a számvetés pillanatában már minden hév, minden lendület elillant, és „már nincs bennem tűz”, csak elhamvadt parázs. A *Siratásban* azután végérvényesen legyőzte őt a szomorúság, „amely szívemben / remeg”. *Válaszúton* című versében tett ismételt kísérletet arra, hogy egészében mutassa meg határtalan bánatának, reménytelen sorsának, és kilátástalan helyzetének okát:

*Mint gyermek, könnyelmű volt a dőre,
könnyen pirult el gyenge bőre,
virágot látott s csillogó havat
s már a lejtőnek legmélyén haladt.*

*De történt, hogy ő válaszütra ért,
hajszolva a nőt, a bort a kenyért.
Megállt. Habozott. Aztán jobbra fordult. –
Utána a Sátán foga csikordult. (Bors 1918, 28)*

Bors László kötetbe szedett versei közelebb állnak a hírlapírás szenzációkereső expresszivitásához, mint a hitelességet valódi élményekből merítő vallomáshoz, a valóban megélt emberi tapasztalatok líraian hangszerelt, bölcséleti összefoglalásához. Egy ponton azután a költőben a kritikus hitelesebb lesz, mint dalnok: a *Prológus* című Ady Endrének ajánlott versében maga is úgy vélte: „E furcsa dalolót / Ha nem én volnék, régen elűztem volna már.” Pedig 1918 telén, Újvidéken a helyét, a lehetőségeit kereső költőnek nem kellett volna messzire menni, hogy elveszettségének szociális-történeti hátterét megrajzolja.

Krónika helyett fanyar elmesziporkák

Csernyei Mór

Az *Újvidéki Napló* -Ir- szignóval jelentkező újságírójának a nevét Ispánovics Csapó Julianna fejtette meg *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából* (2011) című monográfiájának mellékletében, *A Bácskai magyar könyv a kezdetektől a Monarchia felbomlásáig (1794–1918)* című bibliográfiában (Ispánovics 2011, 445). Munkája alapján tudjuk, hogy az *Újvidéki séták* címmel, 1916-ban megjelent háborús jegyzetek szerzője Csernyei Mór, az *Újvidéki Hírlap* alapító-szerkesztője és laptulajdonosa.

Csernyei az 1909. október 30-án útjára indított lapjának beköszöntője túlságosan harsányra sikerült: az olvasókat megszólító szerkesztő katasztrófális képet festett az

értelmiség által magára hagyott újvidéki magyar közösségről, amely sürgősen gyámolítóra és támaszra szorul. „Szinte bántotta a lelkiismeretünket, hogy ez a derék magyar társadalom teljesen a tespedésre van kárhozthatva, mert nincs *igazi szószólója*, mert nincs, ki melléje állva az érdekét védené. Mit látunk, és mit tapasztalunk? Sötét felhők borultak ránk” – írta a vállalkozását bemutató lapszerkesztő, majd hosszan részletezte az induló újvidéki magyar újság feladatait. „Az Újvidéki Napló a közönség védője és szószólója, tanácsadója, biztatója: a jóra, nemesre és hasznosra [nevelője] lesz. Pártfogója a kereskedelem[nek] és ipának. A társadalmi béke állandósítója, az erkölcsnevelés, az ifjúság vezetésének irányítója. Minden hasznos munkának elismerője, [de] kérlelhetetlen üldözője mindannak, ami a becsületes munka kerékkötője akar lenni” (Anonim 1909f. 1). Igazsággal az igazságért! – lesz a jelszava az újonnan induló hetilapnak, ígérte a laptulajdonos. Hamarosan kiderült azonban, hogy az Újvidéki Hírlap elsősorban gazdasági vállalkozás, volt és csak másodsorban vállalta föl a város magyarságának érdekeit, erről árulkodott a hat oldalas lap négy oldalas hirdetése. Néhány hónappal később, 1910. május 12-én ugyan elköszönt a lapjától, június 15-én azonban már ismét ő a laptulajdonos. Ettől kezdve hosszú időn át az ő tolla nyomán születtek a hírlap – az esetek többségében szürke, többnyire érdektelen – vezércikkei, miközben az újság hol főszerkesztőt, hol nyomdát, hol kiadói hivatalt cserélt.

Csernyei Mór (-Ir- szignóval) 1916-ban újvidéki körsétára hívta az olvasóit. Ígérete szerint a mindennapi élet azon megnyilvánulásait igyekezett följegyezni, amelyek „Újvidéken a háborús korszakban” az emberek életét meghatározták. „Kis füzetbe gyűjtöttem össze sétáimat – írta rövid, pár soros bevezetőjében a publicista –, fogadja a közönség szívesen, és tegye el háborús emlékei közé, mert ez is egyik fejezete a háborús naplónak, melyből visszatükröződik, mit kellett ostromozni, és mit megosztani, hol kellett buzdítani és hol gáncsolni” (Csernyei 1916, 3). Az *Újvidéki Napló* kiadóhivatala – a kis könyvecske gondozója és kiadója – még hozzátette: Ir az Újvidéki Napló hasábjain hétről-hétre nyomon követi a háborús élet eseményeit, figyelmét nem kerülik el a nyomor legapróbb részletei sem. Az utcán, a piacon, az intézményekben járva „lecsap a háborús hyénákra, ostromozza a bűnt, és mint a társadalom fekélyét, kiirtja [azt] Újvidék testéből”. Balzsamos hangjával, együtt érző szavaival „segít a csüggedőn, megvigasztalja a bánatost”, ezért, mint gyógyulást hozó mirákulumot ajánlják az olvasók szíves figyelmébe. „Miről lehet ma beszélni? – teszi fel a kérdést az újságíró. – A drágaság és háborúról. A béke, a küzdelem és győzelem mellett a háború alakjairól, szereplő személyeiről is beszélgetek bolyongásaim alkalmával” (Csernyei 1916, 31). Ezután következik az a huszonöt levél, amely a kínokra ígért megváltást. A megváltás azonban elmarad: szó esik ugyan a kötetben a nyomorról, az árdrágítókról, a nyereszkeskedőkről, az elpiszkolódó városról, a tisztviselők kilátástalan helyzetéről és a piac farkastörvényeiről, de mindez csupán az anekdotázás, elmés csillagszórás formájában valósul meg. Amikor félelmetes arcokról beszél, kiderül, hogy mindösszesen az Újvidéki Napló sikertelen segélyezési akciójáról van szó, s még az éhezés is közönséges operett-jelenet formájában mutatkozik meg. Pedig létezik a társadalmi feszültség, és az egyéni elkeseredés, amelynek nyomába szegődve megrendítő képet lehetne festeni a nagyváros háborús hétköznapjairól, ehhez azonban a publicistának sem tiszta problémalátása, sem írói tehetsége nincs. Annyit maga is lát, hogy: „Lamentálunk, jajgatunk, de mihelyt a legkisebb fáradságot kellene végeznünk, akkor azt mondjuk: miért éppen én, menjen, tegyen más is valamit, és ekkor senki sem tesz semmit. Dugába dől minden hasznos, üdvös intézmény, vállalkozás. Kár Újvidéken valamit kezdeni, mert rendszerint aki elkezd, az az oka mindennek” (Csernyei 1916, 48). Ez pedig mindösszesen is csak egy anekdota a noteszbe följegyzettek közül. Kötetét anekdotikus versikével zárta a szerző: „Az én »drága« jó Újvidékem / Szélsőségek közt forog... / Egyszer zajos, máskor pedig / Csak a kutya háborog.” Ennél többet, részletesebbet vagy kimerítőbbet az *Újvidéki Napló* újságírójától nem tud meg az olvasó. És ez bizony megbocsáthatatlan bűne a korszak tanújának, aki mellett láthatóan úgy mennek el a

történelmi események, hogy ő maga azokat még értelmezni sem volt képes. Ígérete ellenére nem írta le, nem gyűjtötte össze, nem tapasztalta meg, és nem róttá a krónikákba a Duna-parti kereskedő-város bukását, tragikus napjainak eseményeit.

Újvidéki katonasírok

Vajda Béla

1914 júliusában a mozgósítás kettétörte a nyarat, augusztus 18-án pedig már kezdődött Szabács ostroma, és az azt követő mézszárlásban a szerbiai és a monarchiabeli katonák százai lelték halálukat. Az újvidékről besorozott katonák közül Szabó József szakaszvezető és négy társa augusztus 24-én halt hősi halált a sabáci ütközetben, temetésükre szeptember végén került sor Újvidéken. A történeletről Vajda Béla újvidéki újságíró *A sabáci hősök sírjánál* (1914) című tudósításában számolt be, amely azután külön füzetben is megjelent. „Sötét, borult őszi időben csak itt-ott sandított ki a nap a bujkáló felhők közül. Szitáló, apró őszi eső verdeste le a fák sárguló leveleit, melyek perdülve hullottak a Rákóczi-út széles járdájára. A Futaki útra érünk, mellettünk villamos csilingel. A róm. kath. főgimnázium méreteiben hatalmas, gyönyörű palotája (...), melyben a világháború hősei várják sebeik gyógyulását” (Vajda 1914, 10). A temető bejáratánál sebesült katonák, gondterhelt férfiak és parasztasszonyok, megszeppent gyerekek csoportja várta a gyászmenetet, a felnőttek közül sokan a könnyeiket törölgették, s bizonyára a besorozott családtagokra gondoltak. Egyszerű gyalulatlan diófafáccal barnára festett koporsóba feküdt mind az öt hősi halott, s a gyászolók követték őket a temető frissen kijelölt katonai parcellájába. A tudósításhoz mellékelte korabeli fényképen alig néhány fejfa látható, a háttérben elnyúló pusztaság azonban elárulja, Újvidék is rengeteg halottra számított. S mint jó riporter, a hitelesség kedvéért Vajda Béla felsorolta a kereszteken szereplő nevek egy részét: Szivotka János, Putner József, Michel István, Paurevics Illés, Rónai István, Mozsár Imre, Erlesz József, Keller György, Kenessei József, Rados István, Krizsák János és Volk József holtteste felett domborult a sírhant.

S miközben a temetőben zajlott a gyászszertartás, a Duna túlsó partján a honvédek véres ütközetben tettek kísérletet a Száva folyón, Mitrovica alatt a Szerémségbe betört szerb Timok-divíziótól elszakadt komitácsi egységek fölszámolására. „Éjjel volt, amikor az előőrseink hírével hozták, hogy a Száva túlsó oldalán nagy mozgás észlelhető, és látni lehet, amint a nagy sürgés-forgás közben a szerb hidászok megkezdték a hídépítést a szerb ágyúk földözete mellett.” Az éjszakai öldöklésben a szerb katonák soraiban megbomlott a rend, s néhány óra leforgása alatt a Száva folyó vize megtelt holttestekkel, a Timok-divízió megmaradt része pedig fogságba esett. Tisztjeiket a honvédek Péterváradra kísérték, ahol a honvédek teljes tiszti kara fogadta őket. A sajtó beszámolója szerint: „A fogoly szerb tiszték, amikor vezérkarunkat megpillantották, katonásan tisztelegtek, mit a mi tisztjeink viszonztak” (Vajda 1914, 20). Nem részesült ilyen megtiszteltetésben a Timok-divízió maradványa, az a 4800 szerb katona, akiket Rumán át kísérték Péterváradra, majd a pontonhídon át Újvidékre, ahol azután a hadifoglyok katonás menetei órákon át vonultak végig a Kossuth utcán, a vasútállomáshoz. A városban azonban nyugtalanító hírek keltek szárnyra: a komitácsi emberei közönséges ruhában az utcákat járják és a békés polgárok benyomását keltik, hogy azután a legváratlanabb pillanatban csapnak le a gyanútlan polgárokra. „Az idei ősznek ez a beköszöntője nemzeteket pusztít el, és újakat teremt a helyükbe” – írta tudósítása végén az újságíró (Vajda 1914, 29). És valóban, a korábbi őszi nyugalomnak nyoma sincs már a városban. Vajda Béla pedig még az elkövetkező időkben *A világháború eseményei* címmel további nyolc füzetben számolt be a nyugtalanság okairól.

Egészen sajátos, és sokféle értelmezésre ad alkalmat az újvidéki tanárok, egyházi méltóságok és újságírók munkássága nyomán született magyar irodalom szintelensége,

határozott és markáns arculatának a hiánya. Újvidéken a kiegyezést követő fél évszázad során nem született a szabadkai, zombori, pancsovai, fehértemplomi és nagykikindai főgimnáziumi tanárok műveihez fogható színvonalas tudományos, történeti és szépirodalmi művek. Bárhogyan is keresse a kíváncsi utókor, az újvidéki polgárok életéről, társadalmi gondjairól, közéleti valóságáról vajmi kevés híradást lelhet. Újvidék azokban az évtizedekben a nemzeti érdekek harcának a színtere volt, s elképzelhető, hogy a Szerb matica, és közlönyének, a Letopisnak, a Szerb Nemzeti Színháznak, és a politikai lapoknak az árnyékában elhalványult a magyar érdekérvényesítés szándéka? Erre vonatkozóan kevés a megbízható adata. Simonyi Mária *Újvidéki Hírlap 1891–1905* című tanulmányában Nemes Sándor lapalapító és főszerkesztő bátor kezdeményezésének indító okát abban látta, hogy a kiváló jogász fölismerte, a század utolsó évtizedében „a politikai öntudat hiánya különösen Újvidéken érezhető”, ami ellen sürgősen tenni kell, ha nem akarják, hogy a város magyarsága végzetes apátiába süllyedjen (Simonyi 1980, 91). Ebből arra lehet következtetni, hogy Újvidéken a magyar főgimnáziumi tanárok és más művelődési intézmények alkalmazottainak nem volt átütő az érdekérvényesítő képessége és ereje. Érdujhelyi Menyhértnek lett volna igaza, amikor a magyar gimnázium sorsát mindenkor a szerb oktatási intézmények árnyékában vélte látni? Újvidéken a kreatív szellemmel megáldott tudós tanár átutazó vendég lett volna?

Protocolum a városról

Pancsova és a tanítómesterek

Hermann Antal, volt pancsovai reáliskolai tanár, a Monarchia népeit, tájait és kincseit számba vevő terjedelmes honismereti könyvsorozat Magyarországgal foglalkozó fejezetében így mutatta be a várost: „Földrajzi fekvése kedvező: majdnem szemközt fekszik Belgráddal és a Száva torkolatával, az itt már hajózható Temes bal partján, egy negyedóránnyira annak a Dunába ömlésétől, igen termékeny határral, népes és gazdag községek közepette, amelyekkel kitűnő faszoros utakon közlekedhetik” (Hermann 1891, 533–534). Polgári virágzásának idején, az 1890-es évek elején közel húszezer lakója közül 2000 magyar, 7000 német, 8000 szerb, a többi oláh, tót és egyéb más. „A magyar elem a régebbi korban hatalmas volt itt; most is uralkodik a város értelmiségében, és nem jelentéktelen támaszt nyert a környékbeli székely telepekben. Nagyobb szabású német telepítések 1760-tól 1780-ig történtek kivált Elzász- és Lotharingiából, később Csehországból is [...]. A németek az alsó városban laktak (Teutsch-Pancsova). A szerbeket a XV. századtól kezdve a szerb birodalom eleste és a török sanyargatásai készítették a hazánkba való költözésre. Pancsován a felső várost foglalták el (Razisch-Pancsova). Számukat jelentékenyen növelték az 1794-ben ide telepített oláhok, kik az alsó városban a németek közt kaptak hajlékot, de rövid idő múlva elszerbesedtek. Pancsova magyar lakosai részint katolikusok, részint reformátusok. A németek nagyobb része katolikus, de van köztük lutheránus és református is, míg a tótok többnyire lutheránusok. A szerbek és oláhok görög-keletiek. A zsidók közt vannak frenkek (spanyol zsidók) is” (Hermann 1891, 535). A beszámoló készítője, Hermann Antal maga is sokat tett azért, hogy Pancsova és vidéke emlékezetes helyet foglaljon el a Bánság történetében.

Fülöp Kálmán 1915-ben, a háború eseményeiből merített hazafias lelkesedéssel *Pancsova múltjából* címmel a pancsovai magyar királyi állami főgimnázium értesítőjében rövid összefoglalóját adta a város történetének. Munkájában a tudós tanár forrásokra alig hivatkozik, az ő tollát szintén a város és a főgimnázium iránt érzett szeretet vezérelte – ebből eredt az elragadtatottsága is. Értekezésében Pancsova város két évezredes múltját emlegette: kedvező folyóparti fekvéséből eredő előnyeit már a dákok (vagy géták) is felismerték, ezért itt építették fel országuk nyugati végvárát. A dákok uralmát felváltó római birodalom idején Panukának nevezték a Temes vizénél épült kasztellumot, Luka Ilić Pancsováról írt kis monográfiájában, a *Historische Skizzen der k. k. Mil. Kommununitat Pančevo* című 1885-ben megjelent munkájának tanúsága szerint a szerző még látta a római idők nagyszerű maradványait. A népvándorlás 700 éve azonban a város római arculatát szinte teljességében felszámolta. A IX. században a honfoglaló magyarok népesítették be az Al-Duna vidékét is, ám száz évnél kellett elmúlnia, hogy „Hunniának szent királya”, I. László végleg megtisztítsa a vidéket a pogány ellenségeitől: „ez a föld arra volt predesztinálva – írta Fülöp Kálmán –,

hogy Magyarország legyen, Pancsova pedig arra, hogy annak egyik végvára” (Fülöp 1915, 10).

Pancsovát súlyosan érintette az 1492-ben a vidéken végigsöprő török hadjárat, 1520-ban pedig – évekkel a mohácsi vész előtt – a törökök hordák teljesen lerombolták. Majd következett a mohácsi másfél évszázad. 1717-ben a Pancsovát gróf Mercy generális hódította vissza a császári-királyi jogar számára. A város helyén akkoriban egy földvár állott, körülötte, a mocsárból kiemelkedő magaslaton pár száz viskó jelentette a települést, melyet Čumvának említ a történetírás. 1719-ben azután megjelent az első minorita szerzetes is, Scribany Norbert, aki írásban örökölte meg a Pancsova körüli életet, s ettől kezdve a városnak már krónikája is volt. Több vaskos kötetet kitevő, részben latin, részben német nyelven írott, *Protocolum* nevet viselő *Liber Memorabilium*, az *emlékezetre méltó dolgok könyve*, Pancsova történetének gazdag forrása volt (Fülöp 1915, 11).

Egy kései, 1788-as hadjárat eseményeit – Pancsova városának újabb pusztulását – már e *Protocolumban* P.[áter] Wilkovsky Vencel feljegyzése örökölték meg. 1788. február 9-én II. József császár hadat üzent az oszmán udvarnak, és népes sereggel vonult a török ellen. A Szabács és Zimony környéki sikeres ütközetek után a szétvert török csapatok Orsova és Mehádia vidékén törtek be az országba, a császári seregek azonban Karánsebes és Lugos irányába itt is visszaszorították őket. Fehértemplom és Orsova vidékét azonban felégette a török. „1788. szeptember 20-án, szombati napon, amikor éppen javában folyt a heti vásár – idézi a krónikában szereplő, páter Wilkovskytól származó bejegyzést Fülöp Kálmán –, a mi katonaságunk Kubint (Kevevárát) elhagyta, és Pancsova felé közeledik”, hamarosan azonban ezt is feladta és visszavonult. A minorita szerzetesek is elhagyták Pancsovát, a templom és a rendház berendezése pedig az ellenségnek szabad prédája lett. A menekülőknél egy csónakon mindössze néhány könyvet sikerült megmenteniük, a szerzetes ház feljegyzései, a krónikák vaskos kötetének jelentős része – a *Liber Memirabilium* „igaz és közvetlen megfigyelésen alapuló adatok és tények tárháza” – azonban megsemmisült (Fülöp 1915, 12). A török a város megszállása után Seffgerinig (Szekerény), Tamásfalváig és Alibunárig hatalmába kerítette az egész Délvidéket, mígnem 1788. október 22-én – az egy hónapig tartó fosztogatásnak – a Wurmser huszárok vetettek véget, végre kiűzték a városból és a vidékről a törököt. Jellemző, hogy „amit az ellenség meghagyott, azt a mi visszatérő telepeseink pusztították el, égették föl és vitték el”, mert ebben a zavaros időben mindenki azt hitte, hogy „szabadon lophat, amennyit csak bír!” – írta történelmi visszatekintésében Fülöp Kálmán (Fülöp 1915, 13). S amit az ellenség nem pusztított el, vagy nem hurcolt magával, azt „a törökök nyomában járó rácok (rasciani) válogatás nélkül elrabolták” (Fülöp 1915, 14). A visszatérő szerzetesek azonban rekonstruálták az elveszett feljegyzéseket és folytatták a *Protocolum* bejegyzéseit, melyet azután 1915-ben Wild Endre plébános fordított magyarra és szerkesztett sajtó alá, ám a kiadására tett kísérlet – tekintettel a háborús körülményekre – sikertelennek bizonyult, és csak 1930-ban jelenhetett meg *A pancsovai minorita rendház naplója (1718–1850)* címmel. A kézirat történetét a kötet bevezető soraiban szerkesztője így foglalta össze: „A napló magyar szövegét a háború alatt, 1915-ben rendeztem sajtó alá Wittigschlager Károly pancsovai nyomdájában. Kézirat gyanánt mindössze 50 példány készült. A következő év elején hadi szolgálatban az aradi várban történt áthelyezésem után a munka megakadt, és a kinyomott ívek öt példány kivételével a pancsovai minorita rendházban maradtak. Az eredeti naplót azonban sikerült Aradon a rendfőnökség irattárában elhelyezni. A békekötés után a minoritáknak Pancsováról távozniuk kellett. A rendház minden vagyonával a horvát papok kezébe került; így a kinyomtatott naplóívek is, melyeket tőlük a mai napig sem sikerült megszerezni” (Wild 1930, 8). Az 1930-as kiadványban a bevezető sorok és Wild Endre pályájának méltatását követően a minorita rendház naplója mégis a korabeli, 1915. évi szerkesztés és szedés alapján jelent meg.

A kötet előszavában György Lajos, az Erdélyi Katolikus Akadémia rendes főtitkára méltatta Wild Endre pályáját. „Egész élete – olvasható az 1930. április 8-án Kolozsvárott kelt értékelésben – az áldásos kultúrunka, amely fáradhatatlanul és csüggedés nélkül mindig az alkotásban, a tettben keresett kielégülést” (Wild 1930, 9). Nevével olvasói először a századforduló éveiben a budapesti és az aradi napilapok tárcarovatban találkozhattak, ott jelentek meg a Gergely-egyetem bölcsészeti hallgatójának Rómából küldött tudósításai és levelei. Sikeres stúdiumai után, elhagyván az örök várost, Wild Endre Innsbruckban a jezsuiták mellett folytatta és fejezte be teológiai tanulmányait. 1905 karácsonyán Pádovában mutatta be első szent miséjét, majd azonnal Lugosra került, ahol megalapította a Mária-kongregációt. 1910-ben nevezték ki a pancsovai rendház főnökévé, ahol a pasztorációs munkája mellett könyvtárat szervezett és levéltári kutatásokat végzett. Ezekben az években meghatározó alakja volt a város magyarsága kulturális életének. 1914 júniusában hosszabb bibliai tanulmányútra indult, ám Konstantinápolyt elhagyva, alig jutott Kis-Ázsiáig – Palesztináig és részben Egyiptomig – kitört a világháború, ezért hetven nap után kénytelen volt visszafordulni, és csak felettébb körülményes úton, Krétán, Korfun és Velencén át jutott haza Pancsovára. „Wild Endre a szerb ágyútűz alatt álló, kivégzésekkel és ostromállapottal nyugtalanított Pancsovának volt ekkor a lelki támaszterek” (Wild 1930, 10) – akár azok a minorita szerzetesek, akik 1788-as háború idején mentették az értékeket. 1916 elején hadi szolgálatra az aradi várban vezényelték, ahonnan leszerelését követően már nem térhetett vissza Pancsovára; az időközben Rómából megérkezett kinevezése értelmében Commisarius Generalisként az aradi minorita rendházban folytatja működését. 1918 augusztusában átvette az *Aradi Katolikus Egyházi Tudósító* szerkesztését, melyet szellemiségében lényegesen megújítva *Vasárnap* címen, szépirodalmi, művészeti és kritikai folyóiratként vitt tovább, és fejlesztett a magyar katolikus sajtó jelentős orgánumává. Egyházi, lapszerkesztői, irodalmi és tudományos munkássága alapján 1930 áprilisában az Erdélyi Katolikus Akadémia rendes tagjainak sorába választották.

A város 1788-ban bekövetkezett második török megszállása és felégetése során elpusztult rendházi naplókát valamikor az 1700-as évek végén rekonstruálták; *A pancsovai minorita rendház naplója (1718–1850)* című kötetben a pozsareváci békekötéstől 1800-ig terjedő évtizedek eseményeinek csak rövid összefoglalása található, a naplószerű beszámoló az 1801. esztendődtől kezdődik. Az első bekezdésekben – a krónikási szándékról árulkodó módon – amolyan, az előzményekről tájékoztató kortörténeti összefoglaló olvasható: „Miután VI. (III.) Károly római császár dicsőséges fegyverei Jenő savoyai herceg vezetése alatt 1716-ban Temesvár városát s vele a Bánát legnagyobb részét, következőleg Pancsovát is visszazerezték a császári-királyi jogarnak, s a következő (1717) év augusztus havában, és pedig augusztus tizenhétcadikán a vitéz hadvezér magát Belgrádot is szerencsésen elfoglalta, és megtörtént a pozserovaci (sic!) békekötés, melynek értelmében Temesvár s a hozzá tartozó területek a felséges császár tulajdonává lettek, a visszahódított vidéken a császári-királyi törvényszolgáltatás és a római katolikus vallás kezdett lassankint gyökeret verni” (Wild 1930, 5).

Pancsova első misszionáriusa Heidinger Farkas atya, a szent Benedek-rend wormbachi (Alsó-Bajorországi) ősrégi kolostorból származó szerzetes 1718. május 1-től szolgálta a pancsovai katolikus hívek lelki üdvösségét, 1720-ban azonban felettébb titokzatos módon önként lemondott plébánosi jogairól és tisztségéről, és átszökött Szerbiába. A helyére hamarosan páter Scribani Norbert érkezett a pancsovai rendházba. Az utána következő nyolcvan év történetét néhány oldalban foglalta össze a krónikás, melynek a végén sokat mondó bejegyzés olvasható: „Az úr 1800. esztendejében, augusztus havának 13. napján tiszt. P. Knolmayer Henrik úr, a lugosi rendház jelenlegi főnöke [...] a Segítő Szűz Máriának szentelt pancsovai tiszt. rendház Naplóját s egyben a leltárt magában foglaló könyvet is átvizsgálta, s a jelen sorok erejével elrendeli, hogy abba a tiszt. rendházat az idők és

körülményekre való tekintettel közelebbről érdekelni látszó események feljegyeztessenek. Kmft. (kelt mint fent) Fr. Henrikus Knolmayer m. p. rendfőnöki biztos” (Wild 1930, 36–37). Ezután az 1801. évvel kezdődnek a rendház mindennapjairól szóló, hol hosszabb, hol rövidebb bejegyzések, többnyire a szerzetesi, a püspöki látogatásokról és a stóljajövedelmek elszámolásáról, de szó esik a keresztfestésről, a kerítésjavításról, a palánk megerősítéséről, a termés betakarításáról, az egyházi szertartásokról, hogy azután a körmenetek néhol egész határozottan kiszínezett leírását váratlanul a haramiák és katonaszökevények üldözése, katonai egységek átvonulása tegye mozgalmassá. 1804. év februárjában a krónikás bejegyzése szerint: „Szerbiában a rácok elhatározták, hogy a már oly hosszú idő óta hordozott szörnyűséges ottomán igát lerázzák és nyíltan fellázadnak ellene” (Wild 1930, 43–44). Az esztendő során a naplói szerzetes egyformán sajnálkozott a szenvedő köznép sorsa és – jó gazdaként – a háború miatt kieső termésből származó károk felett, ami ugyancsak a szerb nép nyomorát súlyosbítja.

Az 1848. év azonban egyszerre meghozta a történelmi krónikás komoly feladatát. „A Franciaországban kitört lázadás nem sok jót ígér! – olvasható az első magyar nyelvű bejegyzés a naplóba, melynek nyelve eddig kizárólag a latin volt. – Remény és rettegés közben lessük a friss híreket. Már jött is egy új: Bécsben a különben oly békés és csendes császár városban is kitört a forradalom. Vér folyik az utcákon. Az országlás régi rendje megváltozott. A világhíres miniszter, Metternich száműzetett. Néhány nap múlva Pesten is nagy népmozgalom indult meg. Új alkotmányt adtak, magyar minisztériumot alapítottak. Az adófizető (jobbágy) népet felszabadították urai hatalma alól. [...] Minden magyar ajkán e szavak lebegnek: »Szabadság és Egyenlőség«” (Wild 1930, 254). A naplóbejegyzések elárulják, hogy iskolázott, az események jelentőségét tisztán felismerő írástudó rója a sorokat. Mondatai tömörek és felettébb drámaiak, s talán nem révedek, ha azt állítom, a szabadságharc eseményeit egyetlen személy rögzítette, aki lépten-nyomon elárulja a magyar forradalom iránti rokonszenvét. [1848] június 1-én érkeznek az első hírek a szerbek betöréséről, „akik Zimonyon keresztül Karlovicig akarnak hatolni”. (A napló 1915. évi gondozója megjegyzi: két levél a naplóból kitépve) (Wild 1930, 257). Június 21.: Az elvakult fölkelőket csapatosan szállítják az összes falvakból Pancsován keresztül, akik „rakoncátlanságukkal és ordításukkal megfélemlítik a békés lakosságot”. Hírek érkeznek arról is, hogy a szerbek a magyarok ellen Perlaszon és Alibunáron két nagyobb táborot ütöttek. Júl. 15.: „A beképzelt felkelők már hetekkel ezelőtt hirdették, hogy a mai napon bevonulnak Budára. Azért, hogy valami mégis történjék, éjjel a perlaszi táborból megindultak észak felé, de miután az écskai hídról ágyúkkal üdvözölték őket, és az erdőből a katonaság rájuk tört, d. e. 11 óra tájban táborukba visszavonultak” (Wild 1930, 259–260). 1849 márciusában a szerbek a magyarok által elhagyott egész Bácskát és a Bánságot végigpusztították. „A magyar lakosság elmenekül falvaiból Szeged felé. Különösen Zentán kegyetlenkednek a szerbek a magyarokkal, több mint kétezret lenyaktak. Szegedet is meg akarják támadni” (Wild 1930, 265). A dicsőséges tavaszi hadjárat történései a krónikást is magukkal ragadják, lelkesen üdvözli a honvédeket: nagy a felfordulás, a szerbek a rablott holmikkal átkelési lehetőséget keresnek a Száván, de csónakot csak aranyért lehet bérelni. Augusztusban azonban bizonytalan hírek érkeznek a déli határszélre: „Halljuk, hogy a császári katonaság orosz segítséggel Budát s Pestet elfoglalta.” Aug. 9.: „A magyar hadsereg hirtelen parancsot kap Pancsova és a határ elhagyására. Estefelé az összes magyar katonaság csendben távozik.” Aug. 10.: „Az itt maradt magyar tisztek közül néhányat a császáriak Zimonyba visznek fogságba. Reggelre kelve félelem szállja meg a lakosságot, nehogy valami baj történjék az ittmaradtak és a bejövők között” (Wild 1930, 267). S utána már csak tétova sorok következnek, érezhetően több a hallgatás, mint az események őszinte rögzítése. Wild Endre szerint: „Jelen naplót 1850. szeptember hó óta felületesen vezették, sőt érthetetlen okból 1852-ig a bejegyzések szünetelnek. Csak 1852 novemberében

folytatódik” (Wild 1930, 272). A napló gondozója és kiadója azonban, feltehetően az ezután következő bejegyzéseknek egy második kötetet szánt.

A pancsovai minorita rendház 1850 utáni naplóföljegyzései bizonyára számon tartják a város középiskolája nem kevésbé zaklatott és nem kevésbé kapkodó átalakulási folyamatának részleteit is, amely a határőrvidék katonai intézményeként egészen 1872-ig – a terület polgárosításáig – közvetlenül a bécsi hadügyminisztérium irányítása alá tartozott. „A pancsovai főgimnázium nem tartozik azon szerencsés iskolák közé, amely százados, vagy még régibb múlttal dicsekedhetnék – írta 1898-ban lelkes igazgatója Tordai György, akinek irányítása mellett a századforduló idején fölvirágozott az intézmény. – Még középiskolai alapító-levelet sem mutathat fel, mert egyenest a népiskolából fejlődött ki. De még a rendszeres népiskoláknak sincs itt Végvidéken valami régi múltja, mert csakis a 18. század második felének derekán – amikor az ország egyéb boldogabb tájain a humanisticus szellemben régóta működött és a reformationak, illetőleg ellenreformationak mereven felekezeti céljait szolgálta tiszteskorú gymnasiumokat az első *Ratio Edikationis* (1777) már egységes tanrendszer mellett az államhatalom befolyása alá vonni törekedett – tehát csak Mária Terézia uralkodása alatt kezdik a Végvidéken a rendszeres népoktatást tulajdonképpen szervezni” (Tordai 1898, 3). A leverett szabadságharc után az 1851–1952. tanév a katonai határőrvidéken is az osztrák örökös tartományokra (tehát az egész birodalom, így Magyarország területére is) érvényes, a középszintű oktatás új rendjét megállapító szabályzat, az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulaen in Österrreich* (Szervezési tervzet) alapján indult. A pancsovai népiskola azonban ettől a tanévtől már cs. k. alreáliskolaként – hivatalosan *K. k. Haupt- und vollständige Unterrealschule* néven – működött, egészen az 1863–1864. tanévig, amikor jelentős bővítések után főreáliskolává – *Kais. Kön. Oberrealschule*vá – egészült ki, és a népiskolától elszakadván, teljesen önálló középiskola lett. Pancsova város középiskolájának történetét Tordai György főgimnáziumi igazgató az 1895-ben közzétett *A pancsovai állami főgymnasium története* című tanulmányában a nehezen nyomon követhető fejlődési folyamatot így foglalta össze: a reáliskola alapítása idejében Pancsova, mint Militár-Gränz-Kommunität, „Magyarországra nézve idegen területhez (serbisch-banater Gränz-Regiment) és a K. k. Kriegsministerium közvetlen kormánya alatt állott katonai határőrvidékhez tartozván, természetesen maga a reáliskola is a ránk, magyarokra nézve egészen idegen, mondhatni külföldi viszonyok ráhatása és uralma alatt teljesen ausztriai rendszerű és szellemű középiskolává fejlődött, s a katonai határőrvidék polgárosítása idejéig (1872-ig) ilyen is maradt. [...] Midőn aztán a katonai határőrvidék polgárosításának, tehát az illető területnek a magyarországi szomszédos megyékbe való beolvasztásának ideje 1872-ben bekövetkezett, a pancsovai cs. k. főreáliskola sem kerülhette ki aggódva várt sorsát, mert az is a magyar tanügyi kormány vezetése alá került” (Tordai 1895, 5). Az alreáliskolai tanítók még katonai tisztviselők voltak, akiket külső megjelenésükben és társadalmi érintkezésükben is a katonai fegyelem és szellem befolyásolt. A tanítás hivatalos szolgálatnak számított, ezért a tanórákon, az iskolai ünnepségeken és az istentiszteleteken egyenruhát kellett viselniük. Fináczy Ernő pályájára visszatekintve kellő derűvel emlékezett a kiszolgált hadfiak katedrai botladozásaira.

1872-ben a pancsovai főreáliskola is a magyar kultuszminisztérium irányítása alá került, s ettől kezdve programját és működését a báró Eötvös József és társai által megalkotott, a magyar nemzeti hagyományokra épülő, 1868. évi XXXVIII. népoktatási törvény – majd annak minden későbbi változata – határozta meg. A programot azonban csak egy merőben új, magyar tanári testülettel lehetett érvényesíteni, s ez nem volt egyszerű feladat. Tordai György szerint a főreáliskola „beleszorult ugyan a magyar tanterv keretébe”, de közel egy évtizeden át, egészen az 1870-es évek végéig sok hányattatáson ment keresztül, mert „a német világból visszamaradt idegen ajkú tanerők” nemcsak a magyar tannyelvvel nem tudtak megbarátkozni, hanem a magyar szellemiségen belül sem lelték meg a helyüket,

ami azután köztük és az új, teljesen magyar tanerők közt megannyi súrlódás, vita és konfliktus okozója lett, és „károsan visszaható ellentétek” erősen akadályozták az intézet normális működését. Az 1880–1881. tanév volt az első, amely teljesen megújult magyar tanerővel indult, ekkor érkezett az Al-Duna vidékére Fináczy Ernő, Wigand János, Vizoly Zakariás, Rencz János és Kiss Lajos, már a pesti egyetemen diplomázott nemzedéke. Megjelenésük új korszakot jelentett az intézmény életében, hiszen az 1881–1882. tanévben a reáliskola első osztálya helyett gimnáziumi első osztály nyílt, és az iskola arculatot váltva, m. k. állami reál-gymnasium lett, ami csak a kezdetét jelentette az átalakulásnak, amely az 1888–1889. tanévig tartott, amikor az intézet teljes m. k. állami főgymnasiummá fejlődött (Tordai 1895, 6).²⁸

A határőrvidék 1872-ben történt felszámolását követően az ország déli részén megkezdődött a civil intézményszervezés hatalmas munkája, melyről Steinbach Antal királyi tanácsos, torontálmegyei királyi tanfelügyelő *Torontál vármegye és Páncsova törvényhatósági joggal felruházott város tanügyi állapota 1776/77–1889/90* című munkájában (1892) érzékletes képet festett. Az egykori katonai határőrvidék városaiban – így Pancsován is – az állami hivatalokat csak fokozatosan, kellő tapintattal, az alkalmazásban lévő német, szerb és román nyelvű hivatalnokokkal „érdemeik kellő méltatása mellett” lehetett a megfelelő magyar hivatalnokokkal, tanítókkal és tanárokkal felváltani. „A kormány átmeneti intézkedéseit – fogalmazott Steinbach Antal – a legszebb szabadelvűség, sőt mondhatom, hogy a határőrvidéki hivatalnokok iránti legnagyobb jóindulat jellemzi.” Tanúsága szerint a kormány a hivatalossá vált magyar nyelvet csak fokozatosan vezette be, időt adva a régi rendszertől öröklött beamtereknek a nyelv elsajátítására. „Azon határőrvidéki alkalmazottak, akik nem kérték a feloszlatáskor nyugdíjaztatásukat, több éven át megmaradtak hivatalukban azon kötelesség mellett, hogy a magyar nyelvet oly mérvben kötelesek lesznek elsajátítani, mely a hivatalok magyar nyelven való vezetéséhez szükséges” – írta számvetésében a királyi tanácsos. Akadt, aki sikeresen legyűrte a nyelvi akadályokat, aki pedig nem, aki erre nem volt képes, vagy nem is állt a szándékában a magyar hivatalban maradni, négy-öt év múlva még mindig kérhette a nyugdíjazását. A határőrvidék intézményrendszerének átalakítása így is megközelítőleg tizennégy évet vett igénybe. Ezt követően Pancsován már nem csak az állami, hanem a községi hivatalok nyelve is a magyar lett. „A városi tanácsnak tárgyalási nyelve a magyar; a városi közgyűléseken magyar, német és szerb nyelven folynak a tárgyalások, mert a városi törvényhatósági bizottság tagjai közül a többség ma még nem bírja annyira a magyar nyelvet, hogy azt a tárgyalásokon használhassa” (Steinbach 1892, 190). 1892-ben a magyar nyelv térhódítása a déli határ mentén szép reményekre jogosította a kortársakat.

1872 után azonban még éveknek kellett elmúlnia – miközben a fővárosból és a vidéki nagyvárosokból százával érkeztek a központilag kihelyezett, magasan képzett, nem egy esetben a német nyelvtudás mellett szerbül és románul is jól beszélő közigazgatási és hivatali szakemberek –, hogy az iskolai tanerő mellett, azzal párhuzamosan a sajtóban és a kulturális intézményekben is teret kapjon a magyar nyelv, és vele együtt a magyar állameszme is. Pancsován tizennyolc évnek kellett elmúlnia, hogy a *Deutscher Lese- und Geselligkeitsverein* helyét a „minden ízében magyar” *Páncsovai Társaskör* foglalja el, miközben a német dalkör felvette a *Männergesangsverein* nevet. Nem volt ilyen egyszerű a helyzet a szerb egyesületekkel, melyek elszántan őrizték szuverenitásukat. A lojalitás tekintetében a szerb egyesületek határozottan elutasítók voltak, „beléletükre” a zárkózottság volt a jellemző.

²⁸ Az átalakulási folyamat lényege: 1842. június hó 14-én kelt legfelső engedéllyel a három osztályos Oberschulét negyedik osztállyal egészítették ki, amely 1851–1852. és 1862–1863. tanév között Keis. Kön. Unterrealschule; 1863–1864. és 1871–1872. között Kais kön. Oberrealschule; 1872–1873. és 1880–1881. között magyar királyi főreáliskola; 1881–1882. és 1887–1888. között magyar királyi állami reál-gymnasium; 1888–1889. tanév óta magyar királyi állami főgimnáziumként működött (Tordai 1895, 7).

1880-ban Herrmann Antal akkori pancsovai, később fővárosi tanár Martin Imre polgári iskolai igazgató, Zsidó Domokos vámhivatali ellenőr, Láng Mihály polgári iskolai tanító, Lóczi József városi hivatali főnök, és Randl Ferenc tanító társaságában megalapította a város első magyar egyesületét, a *Pancsovai magyar dalkört*, melynek munkájában nagy szerepet vállalt Radda Mihály, „a város egyik leghazafiasabb német polgára”, akit az egyesület tiszteletbeli tagjává is választottak, és Bayer Ferenc főreáliskolai tanár (Steinbach 1892, 191). 1884-ben, a volt kormánybiztos Gromon Dezső búcsúestjén merült fel egy, a nevét viselő magyar nyelvterjesztő egyesületet megszervezésének az ötlete, melynek „célja leendő minden nemes célú magyar ügynek erkölcsi és anyagi támogatása”. 1886-ban azután – Pancsova város főispánja, rudnai Nikolics Sándor, Dessewffy Izidor nyugalmazott törvényszéki bíró, Kiss Mór ügyvéd és Kéry Gyula, későbbi főispáni titkár vezetésével – ebből az asztaltársaságból alakult ki a sok éven át sikeresen működő *Gromon Dezső egyesület*, amely külön hangsúlyt fektetett az olyan középiskolások megjutalmazására, „kik idegen anyanyelvük dacára a magyar nyelvet elsajátították”, és tanulmányaik során jó előmenetelt mutattak.

A nyelvterjesztő mozgalom jegyében Petykó Anna francföldi állami tanítónő Lemle Rezső együttműködésével 1901-ben összeállította és Pancsován megjelentette *A pancsovai tanítói fiókegylet területén tanítandó népdalok gyűjteménye* című füzetet. „Az elemi iskolák legszentebb kötelességei közé tartozott mindenkor a hazafias érzelmek ápolása – olvasható a rövid előszóban. – Miután a dal egyik hathatós eszköze a hazafias érzelmek fejlesztésének, az éneklőkedv emelésének és a magyar nyelv terjesztésének, a pancsovai tanítói fiókegylet [...] elhatározta, hogy egylete területén 50–60 magyar népdalt honosít meg, illetve kíván közkinccsé tenni. [...] Így jött létre e művecske” (Petykó – Lemle 1901, 3). Amellett, hogy a szándék tiszteletet érdemelt, némileg meglepetésszerű is volt, hiszen a negyvenhárom dal és tíz gyermekdal között alig található valódi népdal. Túlnyomó többsége műdal, hamisítatlan magyar nóta – a nebulók megtanulhatták a füzetből a ma is ismert *Az egri ménes...*, a *Nem loptam én életemben* és a *Lekaszálták már a rétet* című dalokat, továbbá ott található a *Szülföldem szép határa* és a *Fóti dal* megzenésített változata mellett a *Jó honfiak, honleányok legyetek!*, a *Hunyadi induló* és a *Magyar nemzet* című dalok is. Igazi értéke a daloskönyvnek, hogy a nemzetiségi diákok a peremvidéki magyarság fiataljaival együtt megtanulhatták belőle a *Himnusz*t és a *Szózat*ot, valamint a gyönyörű *Nagypénteken mossa holló...* című dalt is. És ha még mindezek mellett növelni kellett a tanuló ifjúság hazafias érzelmét, hát a Szerbia feletti egyre komorabb sötétülések közelségében eldalolhatták az *Árpád apánk* című dalt is:

*Árpád apánk ne félts ősi nemzedet,
nem vész el már, ha eddig el nem vezett!
Hervad régi bűnk és bánatunk.
ej, haj, újra élünk, vigadunk.*

*Tud szeretni a magyar szív igazán,
s kit szeretne, ha téged nem, szent hazám?
Érted élünk, égünk, lángolunk,
érted honfi szívvel áldozunk!* (Petykó – Lemle 1901, 16)

Antal József állami alügyész, Gerdanovics Sándor kir. törvényszéki bíró, Herglocz Antal kir. törvényszéki elnök és Dózsa Imre polgári iskolai tanító kezdeményezése nyomán 1886-ban alakult meg a *Pancsovai Társaskör* is, mely amolyan kaszinóként működve a magyar társas összejövetelek szervezését, hírlapok olvasásának népszerűsítését, kölcsönkönyvtár felállítását tűzte ki céljául, amellett „felolvasások és mulatságok rendezése

által előmozdítani a művelt társas életet”. Steinbach Antal bevallása szerint azonban e három magyar egyesület már soknak bizonyult ahhoz, hogy valamennyi sikeres munkát végezzen: Pancsován nem volt annyi elkötelezett magyar hivatalnok és közéleti ember, akik megtölthették volna az egyébként lelkesen szervezett egyesületeket (Steinbach 1892, 192–193).

1885-ben – amikor a pancsovai hivatalokban és intézményekben is némileg konszolidálódni látszott a magyar szellemiség – Kiss Lajos főgimnáziumi történelem tanár *Utazás a Dunán – Pancsovától Turn-Szeverinig* című történeti-földrajzi értekezésében Pancsovát a Temes és a Duna találkozásánál elterülő vidék legjelesebb településének tekintette, amelynek lakói földműveléssel és halászattal, szerény kézműiparral, és mindenek felett gabonakereskedéssel foglalkoztak. A pancsovaiak látták el Szerbia fővárosát, Belgrádot és Zimonyt mezőgazdasági termékekkel, tejjel, vajjal, tojással, szárnyasokkal, főzelékneműekkel és gyümölcscsel; árúikat vízi úton – az olykor három kilométer széles Dunán –, a naponta négyszer közlekedő gőzhajókon szállították a folyó túlsó partjára. Lakosainak száma az 1880-as években 18.000 lélek, akik közül 10.000 szerb, 7000 német és 1000 magyar ajkú volt. „A lakosság közszelleme sok tekintetben elűt a többi magyarhoni városokétól – írta Kiss Lajos –, de e felett nem is csodálkozhatunk, ha tekintetbe vesszük, hogy Pancsova csak 1872-ben kebeleztetett be, csak azóta tartozik tulajdonképpen Magyarországhoz. A németek közt még akadnak »nagy németek«, a szerbek között »ultrák« vagy »omladinisták«, kik a jelenlegi magyar korszakot csak ideiglenesnek tartják. Általában véve a polgárság legnagyobb része jó hazafi s a »magyar állameszme« iránt hovatovább erősödik a tisztelet és ragaszkodás. – S hogy ne legyen oly komor a társadalomról alkotott kép, nyomban hozzátette: – A szerb és német ajkú ifjak egymással versenyezve tanulják a magyar nyelvet a gymnasiumban és polgárban. Szóval a város, mely még 1848-ban az »odbor« egyik székhelye volt, mindinkább simul a hazai alkotmányos viszonyokhoz” (Kiss 1885, 413–414). 1900-ban, a magyar gimnáziumok, főgimnáziumok, polgári iskolák, kaszinók és polgári egyesületek virágzása idején Torontál vármegye összlakossága 590.318 fő volt, ebből Pancsova városa 19.044, a pancsovai járás 47.857 lelket számlált. Nagybecskereknek 26.407, Nagyikindának pedig 24.843 lakosa volt (Anonim 1903b, 20). Pancsova, a maga feszültségekkel teli, mélyen a polgári világ felszíni jelenségei alatt izzó nemzetiségi indulataival is volt annyira konszolidált közösség, hogy képes volt megteremtteni a korszerű tudományok és művészetek iránt fogékony közönségét, mi több, táguló láthatára polgárait nyitottá tette az új kihívásokkal szemben is; volt ereje kellő szellemi útravalóval ellátni az olyan értékes fiait, mint amilyen Lambrecht Kálmán, a későbbi ornitológus, az őslénytan világhírű tudósa volt, aki a kora gyermekéveiben a Temes-menti füzesekben barangolva jegyezte el magát a tudományokkal.

Az antik ember lelki harmóniája

Fináczy Ernő

A pancsovai reálgimnázium főgimnáziummá minősítésének első lépéseként az intézmény a magyar kultuszminisztériumtól a fiatal és kiváló képesítéssel rendelkező tanárok jeles csoportját kapta. Kiss Lajos a történelem és a földrajz tanára, Láng János, a francia nyelv és irodalom tanára, Románecz Mihály a magyar nyelv, irodalomtörténet és történelem tanára, Tordai György igazgató, a földrajz és a történelem tanára, Vizoly Zakariás a német nyelv és irodalomtörténet, valamint a latin nyelvészet tanára, Wigand János a magyar és német nyelv és irodalomtörténet tanára, és Erdős József református lelkész, hitoktató mellett 1881 őszén érkezett az al-dunai városba Fináczy Ernő bölcsész tudós, a görög és latin filológiának tanára is (Anonim 1882, 9–11). A kiváló tudós és pedagógus, a kiegyezés utáni Magyarország

iskolarendszerének, oktatási programjának és eszmei tartalmának egyik meghatározó alakja pályája elején 1881–1884 között három tanévet töltött Pancsován. Halála előtt papírra vetette emlékeit – melynek 1934. március 16-án tett pontot a végére –, és amelyet a kései utókor *Fináczy Emlékfüzet* címmel ismerhetett meg. E munkájában így foglalta össze élete nagy tanulságát: „Lelkemben mélyen gyökeret vert szüleim élő példájából ihletett ama vallásosság, mely nem külső formák megtartásában keresi érdemét, hanem abban a törekvésben, hogy lelkünk isteni eredetéhez méltón éljünk és a szó legszebb értelmében emberek legyünk” (Fináczy 2000, 7). Gyermekkoráról érdemesnek tartotta följegyezni: „A város [Buda] mint említettem német volt. Magyar szót 1867-ig keveset lehetett az utcán hallani. Tabánban még sok rác lakott. [...] én még láttam kisebb búzaszállító hajókat, melyeket a budai parton lovakkal vontattak felfelé. Ma is a fülembe csengenek a hajcsárok rettenetes ordítózásai, melyekkel lovaikat biztatták. [...] A koronázás után rohamosan magyarosodott és fejlődött a város (Fináczy 2000, 19–21).

Nagyapja Fináczy Károly – akivel kései emlékirata szerint húsz éves koráig naponta találkozott –, a megtestesült puritánság és konzervativizmus, a tekintély elvének megalkuvást nem ismerő képviselője volt. Politikai meggyőződését Széchenyi István és Deák Ferenc példája nyomán alakította ki, világnézetét és eszméit a hosszas politikai beszélgetések során unokájába is átültette. Ezek a beszélgetések a család nyelvén, németül folytak, olykor azonban latinra váltottak, melynek a nagyapa – a reformkor embere – szóban és írásban is mestere volt. Volt miről szót váltani az ifjú Fináczy Ernővel, hiszen 1860 után a politikai hangulat, minél közelebb jutottak „az alkotmányos élet újjraébredéséig és állandósulásáig”, egyre izgatottabb, egyre lázasabb lett. 1868 nyarán azonban a család Pécsre került, ahol a diák három évet a pécsi ciszterciek gimnáziumában töltött, s csak 1871-ben került a budai kir. kath. egyetemi főgimnáziumának IV. osztályába. Itt kivételes képességű, „donum didacticummal megáldott” tanárai közül Ponori Thewrewk Emilre emlékezett a legszívesebben, aki „Magyarországon először hirdette és gyakorolta a módszeres, tudományos classica-philológiát”. Mellette Malmosi Károly volt az, aki tovább mélyítette az ifjú lelkében a klasszikus irodalmak iránti rajongását, s aki Vergilius Aeneisét, Cicero Miloért tartott beszédét és Salustius Jughurtáját olvasta a hallgatóival. „Ő volt az, aki velem igazán megkedveltette a klasszikusokat és általában az egész antik kultúrát – olvasható Fináczy Ernő visszaemlékezésében –; ő fedezte fel bennem a leendő filológust; ő ajándékozott meg Freudnak *Wie studiert man classische Philologie* című munkáját, mely hatalmasan fokozta az ókori irodalom iránt való lelkesedésemet. [...] Az V. osztálytól kezdve valamennyi tantárgy közül legjobban a görög és latin nyelvet szerettem. Komolyan és lelkiismeretesen foglalkoztam e nyelvekkel és irodalmakkal. Lelkesedtem az írókért, aminek nyitja az volt, hogy megértettem őket. [...] Már gimnáziumi tanulmányaim folyamán elolvastam Julius Caesar egész Vellum Gallicumát és Vellum Civiléjét, az egész Cucuclius Neoszt, Horatius valamennyi ódáját és az egész Iliast. S külön erővel ragadták meg lelkemet a hellén irdalom örök értékei” (Fináczy 2000, 34–35).

Az ifjú Fináczy 1877 szeptemberében iratkozott a budapesti egyetem bölcsészeti karára: a klasszikusok műveinek olvasása közben cseperedett ifjúvá, ezért szépségeik iránt érzett rajongó lelkesedéssel választotta tanulmányai fő tárgyául a klasszika-filológiát, ahol Ponori Thewrewk Emil ismét a tanára lett, mellette Bartal Antal és Bászél Aurél előadásaira emlékezett szívesen, akik nyomán a klasszika-filológiai ismeretek alapozták meg a történelmi érdeklődését is. „Faltam a görög és római klasszikusokat” – írta idős korában pályáját összegezve –, s a tanári szakvizsgát 1880 decemberében a klasszika-filológiából kitűnő eredménnyel tette le. Egy évet gyakorló tanárként Máramaros megyében töltött, valódi terve azonban az volt, hogy filológiai és filozófiai tanulmányok céljából Berlinben és Párizsban tölthessen egy-egy félévet. Ekkor azonban Szász Károly miniszteri tanácsos – az „országos hírű író, magas rangú tisztviselő és mindenek fölött melegszívű ember” – váratlanul hazafias áldozat meghozatalát kérte tőle. „Akkor határozták el a pancsovai állami főreáliskolának

főgimnáziummá való fokozatos átalakítását. Szász Károly ráutalva arra a fontos nemzeti misszióra, mely ezen a nemzetiségi vidéken reám várakozik, arra kért, hogy vállaljam el a pancsovai iskolához való kinevezést. E megtisztelő felszólításnak eleget tenni – úgy éreztem – hazafias kötelesség, mely elől ki nem térhetek.” Fináczy Ernőnek tehát nemcsak a fővárostól kellett megválnia, s elutaznia az ország legdélibb határán lévő, „teljesen ismeretlen, idegenajkú népességtől lakott vidékre, hanem le kellett mondanom külföldi tanulmányi ambícióimról (is)” (Fináczy 2000, 61). Érthető, hogy egyszerre a Tomiba küldött Ovidius jutott az eszébe. A klasszika-filológia tudományok tanárjelöltjét 1881. július 10-én kelt 16.503. sz. miniszteri rendelettel rendes tanárrá nevezték ki, aki eztán augusztus utolsó napjaiban érkezett a volt határőrvidékre. Pancsova – ahol az ifjú tanár három évet töltött – Fináczy ottlétekor közel húszezer lakosának többsége szerb és német ajkú volt, s az iskola megérkezésének pillanatában, az 1881–1882. tanévtől lett m. kir. állami reál-gimnázium.

„[1881] augusztus hó utolsó napjaiban nehéz szívvel útnak indultam rendelkezésem helyére. Vasút még nem volt, hajón kellett az egész utat megtenni. Az utazás Pancsováig két napig tartott, s augusztus 30-án éjszaka 12 óra után kötöttünk ki a dunai vesztegzár épületénél, ahonnan ponyvával fődött, kezdetleges szerkezetű kocsival vitt le Pancsovára. Mintha idegen országban lettem volna: csupa idegen ember (szerb és német) szó hangozz el körülöttem” – írta idős korában pályakezdésére emlékezve. Másnap az iskola igazgatója, Tordai György fogadta, aki nyomban föleskette őt a hivatalra. „A tanári testület tagjai jobbra fiatal emberek voltak. Csak egy-két öregebb társamról emlékezhetem meg. Így Pancsovára érkezésemkor egy-két évig még együtt szolgáltam egy Jilly nevű öregúrral, aki még a határőrvidék német nyelvű reáliskolájának testületéből ragadt ott, egyetlen szót sem tudott magyarul, s úgy tanított, hogy kijelölte a magyar tankönyvből a leckét, ezt otthon meg kellett a gyermekeknek tanulniok, s szóról-szóra elmondaniok, anélkül, hogy a tanár megszólalt volna (utóbb boszniai cs. és kir. iskolafelügyelő lett belőle)” (Fináczy 2000, 62–64). Kétségtelen tehát, hogy Fináczy Ernő, a Budapestről érkezett pancsovai tanár a vidéki környezetben nagy kihívás előtt állt. Bizonyára felismerte, nem szabad fölszámolnia a fővárosi kötődéseit, ezért, hogy életjelt adjon magáról, *Heinsius Miklós emlékezete* címmel azonnal tanulmányt küldött az *Egyetemes Philologiai Közöny* számára, melyben a leideni egyetem klasszika-filológusára, a kiváló Vergilius-értelmezéséről ismert tudósra emlékezett halálának kétszázadik évfordulóján. Írása végén feltüntette: Pancsova, 1881. szeptember 17-én (Fináczy 1881, 762). Egy évvel később, 1882-ben, ugyancsak az Al-Dunáról küldte a fővárosi lapnak *Sappho és Phaon* című tanulmányát is (Fináczy 1882b, 105–111).

Pancsovai tanárkodásának három éve alatt Fináczy magyart, latint, németet, franciát és földrajzot tanított. Kezdetben sok nehézsége volt a magyar tanítási nyelvvel, amelyben a város szerb és német ifjai – néhány kivételtől eltekintve – egészen járatlanok voltak: az első osztály 38 tanulója közül mindössze kettő volt magyar, a többi csak németül vagy szerbül tudott. A tanítványai azonban „meglepően rövid idő alatt” elsajátították a magyart, s az első osztály befejeztével már valamennyien beszéltek, ha nem is kifogástalanul a nyelvet. „Segítségemre volt, hogy jól tudtam németül, s igyekeztem a szerb nyelv elemeit szótár és nyelvtan segítségével elsajátítani.” A városban szoros barátságot kötött Hermann Antal volt reáliskolai oktatóval, később a szegedi egyetem tanárával, a híres etnológussal, és kitűnő német publicistával, aki Pancsován a *Banater Post* című politikai lapot szerkesztette. Amikor Hermann Antal megvált a szabadelvű laptól, Fináczy Ernő foglalta el a helyét, s egy évig maradt a lap kötelékében. „Tulajdonképpen én egymagam szerkesztettem a lapot (a felelős szerkesztő csak nevével szerepelt) s én írtam a vezércikkeket és a többi önálló közleményt. Csak csendes mosollyal gondolhatok vissza erre a tevékenységre. Írtam vezető cikket Bismarkról, a keleti kérdéstről, a német Schulverein garázdálkodásáról, közművelődési és gazdasági problémákról; írtam tárcákat, írtam a helyi politikába vágó kérdésekről, melyeknek előzményeit alig ismertem, s írtam mindezt teljes erőm latba vetésével. Német verseimet,

melyeket most gyengének tartok, szintén ebben a lapban közöltem (németül verseltem, mert menyasszonyom német ajkú volt, s verseimet hozzá intéztem)” (Fináczy 2000, 66–67).

Tanári működésének harmadik esztendejében, 1883. április elsején Wigand János tanártársával együtt *Végvidék* címmel, közművelődési és társadalmi programmal megindították Pancsova város első magyar hetilapját, és szerkesztették azt egészen 1884 szeptemberéig, Fináczy Ernő távozásáig. Hazafias lelkesedésből, ők ketten csinálták a valójában politikamentes, elsősorban kultúrmissziót teljesítő hírlapot, melynek fenntartása rendkívüli nehézségekbe ütközött. A *Végvidék*nek alig volt néhány száz előfizetője, hiszen Pancsova magyarsága akkoriban – „minden lelket számítva” – nem lehetett több ötszáznál. „A város öslakossága vagy közömbösen, vagy ellenséges érzelmekkel nézte merész vállalkozásunkat. A munkatársak (a szerkesztőn és rajtam kívül) majdnem csak a helybeli középiskolai tanári testületből került ki. A lapot olyan nyomdában kellett nyomtatnunk, melynek személyzete nem tudott magyarul.” Alig két évi megjelenés után, a nyomda nyereszkeskedése folytán, anyagi nehézségek miatt megszűnt a lap (Fináczy 2000, 67). Fináczy Ernő három évi al-dunai tartózkodásának meghatározó élményei közé tartozott, az a két belgrádi kirándulása, amelynek során úgy érezte: átlépte a Balkán kapuját. Belgrád akkor még erőteljesen magán viselte a közelmúltban megszűnt török uralom „utóhatásainak jellemző vonásait”, s mint ilyen, roppant jelentős történelmi ismereteket szolgáltatott a számára.

Pancsován töltött első iskolai évében, az 1881–1882. évi értesítőben jelent meg *A pancsovai gymnasium ügyéhez* című tanulmánya, amelyben az ifjú tanár kellő lelkesedéssel egyszerre magyarázta meg a gimnáziumoknak a magyar társadalomban betöltött szerepét, és a pancsovai végvidéken újonnan létrehozott intézmény jelentőségét. Arra kereste a választ: miért van Pancsován sokkal inkább a gimnáziumnak, és nem a reáliskolának létjogosultsága? Számára ugyanis nem az a kérdés, hogy az intézmény jellegének átalakulásakor pótolhatja-e, vagy sem, hanem az, hogy feladata-e a reáliskolának pótolni a gimnáziumot? Az egykori határőrvidéken miért hasznosabb, és a magyar közösség tekintetében miért sorsdöntő egy gimnázium, majd főgimnázium működése?

A reáliskola és a gimnázium ugyanis célját és feladatát tekintve, egymástól teljesen különböző szervezet: a reáliskolát a természettudományok modern kori, óriási haladása teremtette meg, feladata olyan szakembereket kiképezni, akik a természettudományok terén lesznek hasznos tagjai a társadalomnak. Minthogy azonban „a természettudományok e haladása a modern élet kifolyása, a reáliskola nem kevésbé fontos feladata, növendékét e modern élet kultúrájának színvonalára emelni. Más kérdés azután, vajon azt a műveltséget, mely nemcsak a modern kultúra alapján áll, hanem felöleli *a történelmi idők elejétől kezdődő egész emberi fejlődést* is, vajon ezt a műveltséget a reáliskola megadhatja-e, vagy nem?” (Fináczy 1882a, 4). Meggyőződése, hogy a reáliskola erre az átfogó képesítésre nem alkalmas. Mindamellett ezt adni nem is feladata.

A „gymnasium characteristicumait” keresve Fináczy Ernő az intézmény klasszikus nyelvekre és irodalmakra épülő tartalmi lényegének három jellemző sajátosságát emelte ki: a klasszicitás a) biztosítja a kultúra történelmi okszerűségének fölismerését, b) megmutatja a lelki-szellemi egyensúly jelentőségét, és c) megteremti az „idealitást”, a helyes eszmei nevelés és építkezés alapjait. A modern magyar társadalom „a kiművelt emberfők” közössége kell, hogy legyen, jól képzett polgárát világlátásában és társadalmi szerepének értelmezésében csak a kultúra-fejlődés történelmi jelentőségének helyes meglátása segítheti. Modern kultúránk alapja a görög és római műveltség – írta feladatértelmező vállalkozásának bevezetőjében Fináczy Ernő –, oda nyúlik vissza minden mai ismeretünk, ott csírázott ki és szökkent szárba minden tudásunk. „A gymnasium legszebb feladata, növendékeinknek ezt a nagy utat elemeiben megmutatni, és ennek révén magát a növendéket nevelni. Ezért tartozik tárgyai közé a görög és római szellemnek *közvetlenül*, azaz magukból az illető nyelvekből merített ismerete. A gymnasium az első characteristicumát a *történetiség tudatának* akarjuk

nevezni.” A gimnázium második jellemvonását az ifjúság számára biztosított lelki-szellemi fejlődés lényegében látta. „Az antik ember soha nem volt pesszimista, soha sem szkeptikus. Lelkében megvolt az a harmónia, mely a mai kor fiaiból kiveszett. Lélek és test, egyén és mindenség, ember és isten oly nyugodt összehangzásban voltak egymás mellett és egymásban, hogy e magasztos, soha azóta utol nem ért harmóniába ritkán vegyül belé dissonantia. És ez a harmónia nem csak az egyes tipikus alakokban testesült meg, megvolt az, ha nem is egész terjedelmében, de tényleg mindenkiiben. Életunt fásultság, önmagával és a világgal való meghasonlás, beteges sentimentalismus és mindmegannyi kinövésai korunknak, a görög világban (melyről itt első sorban szólunk) fel nem találhatók. Bizonyos örök ifjúság lengi át a görög életet, soha el nem évülő, mindig újból felsarjadzó. [...] Mert hisz a görög élet nem zordon, sötét homályba temetett kor, hanem *az emberiség ifjúsága*” (Fináczy 1882a, 5). A gimnázium harmadik jellemvonása *az idealitás*. Az intézmény feladata ideálokat adni az ifjúnak, s ezt azért teszi, mert meg van róla győződve, hogy társadalmilag felettebb hasznos, ha az ifjú nagy, hatalmas eszmékért tud lelkesedni, ha az erkölcsi igazság tudatában megeléged a boldogságát, melyhez pályája során mindvégig ragaszkodni fog. „Helyes történeti alap nélkül, az igaz és szép iránt fogékony lelki élet nélkül, öntudatos idealitás nélkül semmi nagyot és hatalmasat a világtörténet emberei nem teljesítettek. Azok, akik az emberi kultúra fejlődését egy erős lökéssel előbbre vitték, akár írók, művészek, bölcsészek, akár természettudósok voltak is, azok behatása alatt cselekedtek.” *A gimnázium hivatása a XIX. század végén tehát művelt, kiegyensúlyozott és magabiztos értelmiséget nevelni a nemzet számára*. „Midőn tehát arról van szó, hogy valamely vidék lakosságát öntudatos, nemzeti eszmékért öntudatosan s széleskörű világnézettel lelkesülő egyénekké, állampolgárokká tegyük, hogy azokat a magyarság integráló tagjává neveljük, akkor a gimnázium lehet első sorban azon intézet, mely e feladatnak megfelel.” Ez játszott döntő szerepet abban, hogy a magas kormány azokon a helyeken, „hol az idegenajkú lakosságban a fentjelzett igazi hazafiságot – mely a passzivitástól éppoly távol áll, mint az égő fejű chovinismustól – fel akarta ébreszteni”, állami gimnáziumokat emelt (Fináczy 1882a, 6). Így jött létre ezekben az években a Felvidéken a szlovákok számára a losonci állami gimnázium, az erdélyi szászok földjén a nagyszebeni, a bácskai szerbek közt a zombori és újvidéki, az al-dunai németiség és szerbség számára a fehértemplomi, majd a pancsovai állam főgimnázium.

Ennek lett a következménye, hogy a polgári közigazgatás helyreállításakor a pancsovai állami hivatalnoki kar mellett a főgimnázium tanári testülete sem ottani elemekből alakult meg, hanem máshonnan oda helyeztetett – oda vezényelt – olyan egyénekből, kiket országépítő munkájukban sem helyi érdek, sem vagyoni elkötelezettség nem befolyásolhatott. „Ez ürt áthidalni, s *a pancsovai intelligentiát itt született s másrészt hazafias érzelmű elemekből megalakítani van hivatva az új gymnasium* – mutatott rá Fináczy Ernő. – S ez a magyar állameszme teljes meghonosulásának végtelen perspectivát, és semmivel sem pótolható biztosítékot szolgáltat. Ha egyszer a pancsovai hivatalnokok – nem értem a municipiumhoz tartozókat – pancsovai születésűek lesznek, s akár mint szoros értelmű adminisztratív hivatalnokok és ügyvédek a hazai jog-elmélet áramlatában, akár mint tanárok a hazai egyetemek valamelyikében, akár mint orvosok a budapesti vagy kolozsvári egyetem légkörében nyerték kiképzésüket: akkor már biztosítva van a magyar intelligentiának eddig csak bajjal fenntartott erkölcsi felsőbbsege, akkor már ezen idevaló, ide ragaszkodó, itt érdekelt hazai képzettségű hivatalnokok vagy nyilvános állást viselők phalanxának semmi ellenséges áramlat meg nem árthat” (Fináczy 1882a, 7). Ezzel magyarázható hogy az 1880-as évek elején Pancsovára vezényelt tucatnyi, kiváló főgimnáziumi tanár kezébe vette a város magyar kultúréletének – a helyi sajtónak, a művelődési egyesületnek, a dalárdának és színháza működésének – befolyásolását, működésének megszervezését.

Fináczy Ernő a klasszikus irodalmak és a klasszikus értékek oktatását biztosító főgimnázium létezése mellett foglalt állást akkor is, amikor 1883-ban a görög nyelv

oktatásának esetleges megreformálása került a napirendre. Akkoriban a képviselőházban Hermann Ottó volt az egyik kezdeményezője az oktatási program megújítására, modernizálására – benne a görög nyelv oktatásának eltörlésére – irányuló törekvéseknek. A pancsovai főgimnázium klasszika-filológia tanára a *Végvidék* lapjain *A görög nyelv a gimnáziumban* című írásában védelmébe vette a görög nyelvet és a kultúrát, jellemképzés tekintetében nélkülözhetetlennek és szükségesnek vélte azt. A kérdés akkoriban úgy merült fel, vajon igazolja-e a görög nyelv tanítására fordított idő, a tényleges eredményt? Fináczy Ernő maga is úgy vélte: nem igazolja, mert rossz a tanítás módszere – s ebben rejlik az eredménytelensége is. Véleménye szerint az értelmetlen memorizálás helyett összefüggő, értékes olvasmányokkal kell kezdeni a görög nyelv megismertetését, grammatikát pedig csak annyit adni, amennyi az olvasmány megértéséhez szükséges; „mi kizárólag az ilyen eljárást tartjuk célra vezetőnek és a kor követelményeivel megegyezőnek. Így a gyermek nem csak meg nem utálja a görög nyelvet, de sőt nagy kedvvel is fogja tanulni.” Szóvá tette továbbá, hogy tanárként sok olyan gimnazistával volt már dolga, akik lelkesedtek a görög nyelvért és a görög kultúráért, s közülük nem egy katona, orvos, jogász léte „még ma is gyönyörködik üres óráiban Homerosán”. Rámutatott: meggyőződése szerint Hermann Ottó indítványa támogatóinak görögellenessége arról árulkodik, hogy ők nem tartják szükségesnek az ideálok és eszmék vezérelte gondolkodást, holott az ember a gondolkodás „emelkedett voltával, önzetlen és való-igaz jellemével, meg nem vesztegethető lelkiismeretével 1) minden irodalmi ismeret teljes mellőzésével nem fejlődhetik, 2) a görög irodalmi alkotás, s ennek kapcsán a görög világnézet ismerete mellett inkább fejlődik, mint különben”. Meggyőződése tehát, hogy a görög nyelv és irodalom oktatására szükség van, annak eredményessége kizárólag a helyes módszer megválasztásán múlik (Fináczy 1883a, 2–3).

A főgimnáziumi tanár azonban megtalálta a görög irodalom és kultúra évezredes termékenyítő hatásai bizonyításának a módját is. Rámutatott: a nemzeti kultúra és műveltség színvonalát és tekintélyét a szépirodalom szolgálja igazán. „A nemzeti műveltség végső eredményei az irodalomban vannak letéve – szögezte le Fináczy Ernő *Irodalmi kalandozások* című tudományos alapvetésében. – Minden társadalmilag egészséges idea, minden a nemzet törzséből fakadó kulturvirág a nemzeti remek irodalomban termi gyümölcsét. Azért a nagy író, a nagy költő művei végső, kiforrt, de mégis lényegileg mindent tartalmazó facitjai az összes előbbi századok haladó és erjedő hullámszásának” – szögezte le, majd hozzátette: akinek nincs szépirodalmi műveltsége, az nem is tekinthető művelt embernek. Homérosz, Dante, Shakespeare, Goethe és Arany János nemzetüknek, koruknak igazi és hiteles képviselői, „a velük való foglalkozás megismerteti velünk ama korok és nemzetek teljes eszmekörét. Homér foglalhatja az egész görög műveltségnek, Dante egymaga tükre az egész középkor keresztény hitének a maga mélységében és zavartalan fenségében, Shakespeare a skeptikus tűnődésekre hajlandó, és önlelke legmélyébe hatoló, tehát már több, mint naiv romantícizmusnak hordozója, ő már az emberi lélek ősökaira mutat, ő már teljesen modern ember, egy Goethe a német görög ideálnak praegnans kifejezője, Arany János költészete végre a magyar nemzeti és örök emberi genius kölcsönös összehatásából fakadó erény” (Fináczy 1883b, 3). *Az irodalom igazi jelentősége ugyanis a nemzeti hatásában rejlik.* Fináczy, a klasszika-filológia tudósa az irodalom és a nemzet eszmei megjelenése közti közvetlen, példamutató hatást a görögöknél találta meg, „az egész görög költészet népköltészet – írta lapjában, a *Végvidék*ben. – Itt nincs szó nagy költői individualistákról, kiknek minden műve egy-egy characteristicona a belvilági életnek, a költői lélek önfejlődésének, vagy mozgalmas mélységeinek.” A görög irodalom a görög népelet teljességének, a görög léleknek a megjelenése, megmutatkozása.

Fináczy Ernő szerint azonban az újabb kutatások bebizonyították, hogy eredeti irodalom a szó legszorosabb értelmében nincs. Az irodalmi gondolkodás és a történetírás ugyanis sokáig úgy vélte, hogy a görög „az egyedüli eredeti költészet”, olyan értelemben,

hogy abban semmiféle idegen elem, semmi olyan, ami nem a görög nép életélményének a része, nincsen. Az orientalista kutatások azonban lépésről lépésre kimutatták az egyiptomi, az asszír és az indus hatásokat. „Amiről azelőtt azt hittük, hogy a görög lélek őskútfejből fakadt, mint az isteni kinyilatkoztatás, vagy mint phidiaszi Zeus fejéből kipattant Athéne, azt most más világlátásban ügyesen elváltozott utáztatnak ismerünk fel.” Mindez azért volt a tudomány számára eddig ismeretlen, mert „a görög nép csodálatos geniusa oly gyökeresen alakította át az idegen népekből kölcsönzött kincseket, oly specifikus görög színt adott neki, hogy éppen csak a tudományos bűvartat legelterjedtebb eszközeivel lehetett napjainkban nyomára jönnünk”. Mi több: a motívumok termékenyítő hatását maguk a görögök is legfeljebb sejtették.

Az újabb korokban azonban nem minden nemzet irodalmának sikerült a vándormotívumokat oly mesteri módon asszimilálniuk, mint a görögnek. A német irodalomban már évszázadok óta nem az ősrégi germán ideál a meghatározó, hanem egyfajta vegyülete a germán és a görög sajátságoknak. Fináczy szerint erre Schiller és Goethe életműve az ékes bizonyíték. Az ő korokban még elevebb, „még németebb a középkori minesängerek és eposzköltők működése, azon mondakörök, melyekből ezek tárgyukat merítették, azon érzelmek, melyeket ezek zengettek, sokkal közelebb állnak a germán típusoz”. Mi magyarok e tekintetben igazán szerencsésnek mondhatjuk irodalmunkat: „legnagyobb költőink az igazi magyar caractert elismerésre méltó tisztaságában tükröztetik, akár a szenvedélyes magyar természet világában (Petőfi), akár a megszárt, a klasszikus nyugalom mintaképeiben (Arany)”. A nemzeti karakternek ezt a megőrzött tisztaságát Fináczy Ernő a magyar nyelv elszigeteltségének tulajdonította, melynél fogva „az igazi magyar gondolkodásmódba aránylag nem nagy mértékben vegyültek belé a szomszéd, nem is rokon nyelvek sajátságai!” (Fináczy 1883c, 3).

Fináczy Ernő egyénisége és gondolkodása egyébként eredendően határozta meg a rövid életű pancsovai magyar hírlap, a *Végvidék* arculatát és tartalmát. A magát társadalmi, szépirodalmi és közművelődési hetilapként hirdető újság 1883–1884 között alig foglalkozott a helyi és az országos politikával, helyette – fehértemplomi, temesvári, verseci és újvidéki kitekintéssel – a kultúra, az oktatás és az irodalom népszerűsítését szorgalmazta. Vezércikkeinek és tárcáinak zömét a felelős szerkesztő, Wigand János – maga is főgimnáziumi tanár –, és a főmunkatársnak feltüntetett Fináczy Ernő írták. Írásaik túlnyomó többségét nem jegyezték, mégis nagy valószínűséggel állapítható meg a szerzőiség kérdése. Egészen bizonyosan Fináczy Ernő a szerzője az *Irodalmi műveltségünk* című írásának, melyben a Petőfi Társaság vidéki városokban tartott irodalmi vándorgyűlései kapcsán szólt az irodalom népszerűsítésének kérdéséről. Hangsúlyozta, óriási a jelentősége annak, ha az országosan ismert írók ellátogatnak olyan vidékekre, ahol még kezdetleges az irodalmi élet. Látogatásuk nagyban hozzájárul az irodalom helyi pártolásához. „Ki mondaná, hogy nálunk már meghonosult az irodalom iránti érdeklődés? – kérdezte. – Pedig az *irodalmi műveltségnek* bizonyos divatos hangzása van, s nem mondhatnók, hogy nem respektáljuk” – fogalmazta meg a kérdést a szerző. A vidéki városok többségében azonban, így Pancsován is – félreértelmezték az irodalmi műveltség fogalmát, a sokat olvasott férfi vagy költőkből citáló hölgy gyakran az általános elismerés tárgya, holott ez csak amolyan máz, „amellyel aggleányok pótolják elmúlt ifjúságuk elhullt bájait, vagy amelyre céhbéli tudós embereknek van szükségük a külső tekintély okából; az irodalmi ismereteket csak bizonyos ékes bogaraknak nézzük, amelyekkel egyéb vonzó tulajdonságok nélkül szűkölködő egyének magukat érdekesekké, kellemesebbé iparkodnak tenni”. Az irodalom azonban ennél sokkal több, az irodalom gyakorlati útmutató az élethez. „Gyorssá, biztossá teszi életünket, lépéseinket, nemesebbé a szalon-hölgy chicjét, öntudatosabbá a gentleman modorát, gazdagabbá, élénkebbé a társaság beszédét, sőt mi több, előnyeinknek értékesítésében, érdekeink előmozdításában is igen élelmes tanácsadónk tud lenni.” Az irodalom

nélkülözhetetlen élvezetté, szenvedéllyé válva hatalmába keríti az olvasót, s az „idealizmus honába” emeli őt. Az irodalom humánus emberré formál, s aki időt szentel az olvasásra, dús kárpótlást talál a ráfordított időért. Az irodalom „megnemesít örömeid, élvezeteid, boldogságod közepette, és fölemel, ha balsors lesújtott!” – szöveg az olvasóihoz Fináczy Ernő oly lelkesen, ahogyan előtte magyar nyelven az Al-Duna vidékén senki sem szólt (Fináczy 1883d, 2–3).

A lelkes pedagógus, a tudományát népszerűsítő tanár szólalt meg Fináczy Ernő *Tudományos tankönyvek* című tárcájában is, amikor egy alkalommal a fővárosból Pancsovára visszatérve, beszámolt az újonnan szerzett tapasztalatról. Érezhetően fölleskült, amikor Szabó József a budapesti egyetem rektora egy tudományos tanácskozáson elmondott bevezető előadásában a színvonalas és igényes tankönyvek írását az egyetemi tanárok egyik nagy és szép feladatának tekintette. Az egyetemi (és a gimnáziumi) tanárnak a munkája ugyanis távolról sem merül ki a heti órák és a „colloquiumok” pontos és lelkiismeretes megtartásában, ennél sokkal lényegesebb eleme hivatása gyakorlásának az a lelkesítő hatás, amit munkájával és tudományával a hallgatóságra gyakorol, „ha közte és hallgatói közt a hivatalos találkozások hideg formaiságán kívül van még egyéb kapcsolat is: a szívé, a tudomány közös becsülése és művelése folytán támadt barátságé. Mint minden tanító és tanár, úgy az egyetemi tanár is mentől többet érintkezzék a hallgatóságával a tanterem falain kívül is, mert a dialogikus eszmecsere, a pro és contra, a váltakozón szikrázó ötletek – ezek szülik a nagy gondolatokat, ezek ojtják belé a fiatal kedélybe a tudmányszomj nemes felhevülését, ezek termékenyítik meg évtizedekre a zsenge szív fogékony talaját.” Szabó József arra is rámutatott, milyen óriási a jelentősége annak, ha a tanár az általa művelt tudomány titkait és részleteit tankönyvekben is megőrökíti. Olyan tankönyvekben, melyekben az általa birtokol és előadott tudománynak „encyclopaedikus methodikája”, annak rendszere van összefoglalva. E nélkül ugyanis elvész az a hatalmas igyekezet és tudás, amelynek ő a képviselője és megtestesítője. Az egyetemi tanárok nagy része az esetek túlnyomó többségében apró, speciális kutatásokra fordítja idejét, ami alkalmanként sikerrel is kecsegtet, „csak hogy a közvetlen haszon, a hazai tudományos viszonyainkra háramló haszon semmi esetre sem lesz akkora, mint egy világosan írt, összegező, nemzeti viszonyainkat szemmel tartó nagy tankönyvvé”. Ha az egyetemi tanár évtizedekig tanítja a tárgyát, olyan dús ismeretekre és tapasztalatokra tesz szert, melynek alapján bizvást megírhatja a tudománya tankönyvét. „S ha úgy cselekszik mindenki – egy fél század múlva minő impozáns sorát bírnók a hazai tudományos, összefoglaló munkáknak” (Fináczy 1883e, 4). A gondolat és az eljárás helyességét Fináczy Ernő számára Greguss Ágost *Magyar költészettana* (1880) és *Az aesthetika* című munkája (1870), Budencz József egész nyelvészeti munkássága és Hajnik Imre *Egyetemes európai jogtörténete* (1875) bizonyítja a legkésebben.

Az irodalomnak a vidék szellemi felemelésében és a művelődési intézményeinek kiépítésében játszott döntő szerepéről szólt *Az „írók és művészek” a vidéken* című publicisztikai írásában. Cikke annak kapcsán született, hogy a budapesti Írók és Művészek Köre (helyesen: Írók és Művészek Társulata – M. F.) felajánlotta segítségét a vidéki közművelődési és társas körök számára a nemzeti műveltség terjesztésében kifejtett munkájuk megkönnyítése érdekében. Az írók és művészek társasága kilátásba helyezte, hogy a hatékony együttműködés érdekében – igény szerint –, meghívás alapján felolvasásokat és művészi előadásokat is tartanak az érdeklődőknek. „Ki üdvözlne efféle ajánlatot annyira szíve mélyéből, mint mi vidékiek, kikhez a nemzeti szellem mozgalma csak megernyedtt töredékekben téved el, s akik ennek folytán mint egy idegenszerű és kényelmetlen staffage közé helyezett tétlenül merev alakok, igen-igen szomorú képet nyújtunk nemcsak a rajtuk kívül álló szemlélőnek, hanem önmagunknak is” – üdvözölte kissé körülményesen a kezdeményezést Fináczy Ernő, aki az egykori határőrvidéken nemcsak a honi műveltség megismertetését és terjesztését tartotta felettébb üdvösnek, de a példa termékenyítő hatásától

az al-dunai magyar közösség nemzeti tudatának és önérzetének „tette ébresztését” is remélte. Ugyanakkor óvatosan arra figyelmeztetett, csak a legkiválóbb irodalomnak és a legszínvonalasabb előadásoknak hajlandók teret biztosítani, a középszerűséget eleve elutasítják. „Akik ide közénk jönnek – írta a felettebb következetes tanár – a magyar műveltség és művészet képviselőiként, legyenek olyanok, hogy idegenajkú társaink előtt, akik nem tartózkodnak minden kritikától, bátran és nyíltan büszkélkedhessünk velük” (Fináczy 1883f, 1–2). Írta ezt annak reményében, hogy a legnagyobb példák nyomán Pancsova magyarsága is előbb-utóbb felismeri a nemzeti kultúrán belül az igazi értékeket, s jövőbeli elvárásait is ehhez idomítja. Hozzátette: ki ne érezné, hogy az 1880-as években a vidéki, főleg nemzetiségi polgársággal bíró nagyobb városoknak „nemzeti irányba” való emelése a legfontosabb és legsürgősebb feladat, s a nemzeti szellem és ízlés terjesztésében az irodalomnak és a színháznak döntő szerepe van.

Fináczy Ernő 1881–1884 között mindössze három tanévet töltött a pancsovai magyar királyi főgimnázium katedráján, ennek során 1883–1884 között meghatározó szerepe volt a város első magyar hírlapjának, a *Végvidéknek* az életében is. Írásaival a magyar kultúra ügyét szolgálta, de mindenkor kellő tapintattal volt a város német és szerb közösségére is: olyan irodalom és kultúra meghonosítását szorgalmazta, mely – a hellenizmus példája nyomán – az őszinte emberi értékeket terjeszti és szolgálja. Lapja 1884. június 29-i számában arról tájékoztatta olvasóit, hogy dr. Fináczy Ernő elutazott a városból, és a nyarat nejével Buziás fürdőn tölti (Anonim 1884e, 2). Alig két héttel később, 1884. augusztus 10-én azonban már azt is megírta a *Végvidék*, hogy a lap főmunkatársát a budapesti VII. kerületi állami gymnasium tanárává nevezték ki. A szerkesztőség így búcsúzott népszerű és kedvelt munkatársától: „Dr. Fináczy Ernő, áll. reálgymn. tanár Budapestre költözvén természetesen a *Végvidéktől* is megválízik. Midőn e helyen is szívbeli búcsúszót mondunk neki, kívánjuk, hogy a főváros tudományos és irodalmi köreiből nagyobb dicsőséget szerezzen, de reméljük, hogy sohse fogja szégyenleni, hogy tollát valaha a *Végvidék* ügyében forgatta” (Anonim 1884f, 2). Még ugyanabban a számban jelezték, a *Végvidék* irányítását Wigand János felelős szerkesztő vette át. A távozó szerkesztő, tanár és közéleti munkás hiányát egyelőre nem lehetett pótolni, s a lap egy hónappal később, 1884. szeptember 28-án bejelentette megszűnését.

„Különböző utak állnak előttünk nyitva”

Wigand János

Wigand János, a magyar, a német, a latin nyelv és irodalom tanáráként Fináczy Ernővel egyidőben, 1881-ben érkezett Pancsovára az éppen kialakuló főgimnáziumba, tarsolyában az Aradon megjelent *Garay János költészete* című füzetnyi értekezésével. Tanári–írói–lapszerkesztői munkássága nem volt olyan látványos és magával ragadó, mint Fináczy Ernőé, jelenléte azonban egészen a millennium utáni évekig döntően meghatározta a pancsovai magyar közösség művelődési életét. Neki köszönhető, hogy 1896-ban megjelent a *Pancsovai emlékkönyv (Pancsova 1872–1896)*, amely közel négyszáz oldalon – gazdag forrásanyagra támaszkodva – mutatta be a polgárosodó város történetét. Steinbach Antal érdemesnek tartotta megjegyezni: Wigand János főgimnáziumi tanár 1886-tól a *Gromon Dezső egyesület* titkáráként is „szép helyet örökített meg magának” (Steinbach 1892, 192). Mindamelllett újságíróként egyetlen alkalmat sem szalasztott el, hogy a szívéhez oly közel álló Arany János költészetét – és vele együtt a klasszikus magyar irodalmat – méltassa és népszerűsítse.

Hogy kiválóan ismerte Arany János korának irodalmi életét, azt a Garay Jánost bemutató tanulmányával is bizonyította. Választott költője pályáját Vörösmarty Mihály költői virágzásának árnyékában mutatta be, aki a mester követőjeként a Parnasszuson valahol

Czuczor Gergely és Bajza József társaságában lelte meg a helyét. A hazafias erények dalnokának tekintette őt, aki népszerűségét annak köszönhette, hogy líráját át meg átszőtték a nemzetét szolgáló költő magasztos hivatástudatának szólamai. Garay János „olyan dalnoknak, troubadournak tekintette magát, amelyeneket ő énekelt meg, akik lelkes és ékes szószólói minden nemesnek, jónak és szépnek” (Wigand 1880, 1). Ezért lírájára nem a kiváló költői megoldások, sokkal inkább a morális kinyilatkoztatások a jellemzőek – írta tanulmánya bevezetőjében Wigand János. A *Viszontlátás, a Szegszárdon, az Aranykor, az Egy régi várkertben* és a *Serlegdal* című verseinek körültekintő és kimerítő elemzésekor azt is bemutatta, hogy a költő hamar kifogy az érzésekből, ilyenkor azután a verset „sekély reflectiókkal” toldja meg és nyújtja el, ódáin és himnuszain – főleg „dythirambi hangulatú” versein – pedig már a középszerűsége is megmutatkozik. Pályájának kései méltatója úgy vélte, Garay hazafias lírájában kevés az egyéni hang, a költői erő és szín, mert nem a maga eszméit és érzéseit zengi, hanem választott programját, a hazafias eszméket, a polgárerényeket énekli. „E költeményei nem egyebek, mint hangzó szavakból jól összeállított, s mégis meglehetősen költőietlen verses vezércikkek” (Wigand 1880, 12–13). Mégsem szabad lekicsinyelni Garay János irodalomtörténeti jelentőségét – írta a gimnáziumi tanár –, hiszen költészetének eredményeit az utána következő költői nemzedék haszonnal kamatoztatta. Alakja a költői hivatását teljesítő hazafiként érdemel tiszteletet.

A pancsovai magyar reálgimnázium 1882–1883. évi értesítőjében jelent meg Wigand János *Arany János* című tanulmánya, melyben a magyar irodalom nagy halottját méltatta. A gyász pillanatában hangsúlyosan emelte ki a költő erényeit, alakját a magyar irodalomban Petőfi és Vörösmarty társaságában látta. Ők hárman voltak azok, akik a népköltészet bevonásával, a népies líra elemeinek alkalmazásával nemzeti költészetünket a virágzás legmagasabb fokára emelték. Mindamellet Arany volt az, aki megteremtette a magyar eposzt, és „az epikai kötészet minden ágában remekeket alkotott”. Költészetében egyszerre vélte tetten érni Homérosz és Goethe tárgyias szemléletét, Dante eszmei mélységét, Shakespeare lélektani gazdagságát és finom árnyaltságát, és Byron szubjektív lírai varázsát. „Hogy Arany jellemét való nagyságában fölfoghassuk, nem a görög eszmény felé kell fordulnunk, sem a modern világi nagyság szempontjait nem szabad alkalmaznunk. Csak a legmagasabb értéknél tűnik fel jelleme oly nagynak, amilyen igazában volt: Arany alakja a keresztyéni ideál fényében mutatkozik való fenségében” – fogalmazott Wigand János (Wigand 1883a, 5). Úgy látta, a költő bölcs elméjével, nagy szívével mindig úgy cselekedett, mint „aki folyton istenével áll szemközt”. Arany a maga teljes tragikumában látta a megváltásra váró ember esendőségét, erről árulkodott végtelen szerénysége, a nyers szenvedélytől és indulattól mentes lényé, lelkiismeretessége és finom erkölcsi érzéke.

A költő erkölcsi elhivatottságával mindenkor szoros összefüggésben áll a költői igazságszolgáltatás morálfilozófiai kérdése is, amelynek lényegét Wigand *A költői igazságszolgáltatásról* című, határozottan oktatói célzatú írásában a Tanár és a tanítvány között kibontakozó párbeszéd formájában igyekezett megmutatni. A tanítvány indította a beszélgetést azzal, hogy megfogalmazta a kérdést: micsoda törvények szerint büntet vagy jutalmaz a költő? S a Tanára először úgy véli, hogy a költői igazságszolgáltatás kérdése a lélektani és a társadalmi feltételezettség függvénye, a költő – aki minden körülmények között társadalomban él – hőseinek sorsát lélektani és szociológiai törvények alapján dönti el. Az olyan „rossz embereket”, akik csak saját önzésüket követik, és nem törődnek a másoknak okozott fájdalommal, a költő a társadalmilag érvényes morális törvények szerint bünteti, s ezt joggal várja el tőle az olvasója is. A gonoszokat a saját önzésük vezérli – ez okozza III. Richárd bikását, ezért győzheti le Szilágyi a bűnös Hajmásit –, ezért tetteik a biztos bűnhődést és kudarcot vonják maguk után. „Az ember nem úgy van megalkotva, s a világ nem úgy van berendezve, hogy bűn által boldogulni lehessen” – mondja tanítványának a Tanár. S a tanítvány tovább szövi a gondolatot: „Az emberi természetünk és a társadalmi törvényeink

szerint az életben csak úgy boldogulhatunk, ha szilárd erkölcsi alapon állunk, s azon meg is maradunk, azaz, csak az erény útja vezet a boldogsághoz” (Wigand 1893, 12). Vörösmarty szerint: „Ki szívben jó, ki lélekben nemes volt, / Földön hazát csak olyan lelheté!” Előfordul azonban, hogy a jóság is elbukik, a gonoszság azonban soha nem arathat végleges diadalt, s ebben mindig a morál, az erkölcsi ítélet a mérvadó. A Teremtő rendezte úgy – szögezi le a mesterét követő tanítvány – hogy csak az erény, a jóra törekvés útján boldogulhatunk, de ezzel is csak úgy, ha mértéktartók, megfontoltak, és a világ dolgaiban is jártasak vagyunk. „Az isteni gondviselés helyezett bennünket ebbe a világba – foglalta össze a hellén fórumokra emlékeztető tanár-diák beszélgetést a bölcs oktató –, amely kisebb-nagyobb szenvedések mellett tartós és mély örömeket is nyújt. Ész, belátást nyertünk, hogy megismerhessük magunkat, s a körülöttünk lévő világ rendjét. Különböző utak állnak előttünk nyitva, szabad tetszésünk szerint választhatunk; s ha erre és nem arra lépünk, mi vagyunk érte felelősek” (Wigand 1893, 18). A bukás kockázatának lényege, hogy olykor valamely szenvedélyünk zavarossá is teszi látásunkat, ilyenkor azonban egy „világos belső szózat” rendre figyelmeztet: csak az erény, a határozott jóra törekvés útján boldogulhatunk.

Hogy Wigand János poétikai eszménye a morál felsőbbrendűségének költői eszközökkel történő megelevenítése volt, azt a *Végvidékben* közölt *Hamlet* című verse bizonyítja a leghatározottabban:

*Halld s értsd a bút, amely e műbe írva,
Két nemes és nagy szív száll benne sírba;
Dombjára dőlj le, s hogyha könnyet ejtesz,
Hadd nyilt-nyugodtan leperegni azt;
Fájó tanulság, mit magába rejt ez,
De fájdalomban nyújt fenkölt vigaszt:
Az ember gyöngé s nemes szívének adta
Sorsul a végtet: szenvedni miatta.* (Wigand 1883b, 1)

Wigand János *Az új hazában* címmel egyfelvonásos színművet is írt, melyet az általa a millenniumra szerkesztett *Pancsovai emlékkönyvben*, 1896-ban tett közzé, feltételezhető azonban, hogy műve jóval korábban, 1881 táján születhetett. A történet a XV. században valahol az Al-Duna vidékén játszódik, és leplezetlen politikai aktualitással a magyar és a szerb nép egymásra utaltságát volt hivatott bemutatni. A háború istene, Mars azonban a főgimnáziumi tanár művében nem először látogatott a vidékre, Kemény Zsigmond *Zord idő* című regényében Pancsova vára Kinizsi Pál fekete seregének történetében játszott döntő szerepet. A regény egyik hőse, Devecseri Dorothea – Dorka asztal mellett István és Dániel gazdáknak gyermekkorára véres történetét mesélte: „Az anyám a híres Mihail bég családjából származott, ki Szerb- és Bosnyákország leghatalmasabb hercege vala, férjem Csapi András a Marczibánok utódja volt. Atyám vára, hol férjem is még élt, lakozott, a Duna bal partján feküdt, Péterváradhoz közel, s testvérem férjének a vára, Szendrővel, hol Mihály bég unokája, mahomed (sic!) hitre tért Ali parancsolt, egészen átellenben. Kinizsi Pál, ki évek óta esküdt ellenségünk volt, a mély béke idején a fekete seregből háromezer emberrel átkelt a befagyott Dunán, s tudván, hogy a dúsgazdag Ali Szendrőből eltávozott, véletlenül meglepte e híres várat, s mielőtt a török őrség fegyvert ragadhatott volna, elfoglalta. A fekete sereg minden férfit legyilkolt, a roppant kincset és drágaságokat elharácsolá. Kinizsi csak azon bosszankodott, hogy Ali bég nőit, kik egy titkos ajtón menekültek, nem ejtheté rabul.” Amint másnap Ali visszatért a felégetett várába, nyolcezer katonával Kinizsi nyomába eredt, ám időközben a Dunán megindult a jégzajlás, és képtelen volt folytatni az üldözést. Kinizsi Pál így üldözőit lerázva, senkitől sem zavartatva vonulhatott be Pancsovára – melynek parancsnoka Dorka Anna nevű nővérenek a férje volt –, és Szendrőhöz hasonlóan, ott is

irgalmatlan pusztítást végzett. „Kiszemelt csapattal vendégként szállt hozzá, s midőn előintézkedéseit megtevé, levetette az álarcot, a várurat elfogató, megsütteté, mint a kost. Azokat pedig, kiket a honárulási bűnben részesnek tartott, kényszeríté, hogy húsából egynek” (Kemény 1968, 379). Anna, midőn férjét az emberi alakba bújt ördögök megsüttötték, „eszét veszté, s hóban, esőben egyedül és gyalog bolyongott, míg egy hű szolgája várunkhoz közel rátalált, s hozzánk kísérte” – mesélte a régi történetet Devecseri Dorothea. Ezzel persze nem lett vége a háborúnak, a militáris virtus ezt követően is temérdek áldozatot szedett. Kinizsi seregével Dorka édesapjának várát – feltehetően Kevevárát – is körülvette. „Várunk ostromoltatott, mintha törökök bírnák. Pedig az nem volt hadviselésre építve, bár kőfala tömör, kapuja erős vala, s két gömbölyű és kinyúló szögletszobáját bástyának neveztük” (Kemény 1968, 380). A vár ura – Dorka atyja – hamar belátta, hogy helyzete reménytelen, s miután kincseit elásta, lovait és jószágát leölte, legfinomabb szeremi borát a pincében szétfolyatta, és a „beleöntött zsiradékkal elundokítá”, titkos kijáraton elhagyta a várát. Így Szendrő és Pancsova várának pusztulása után Kevevára is Kinizsi Pál martalócainak a zsákmánya lett.

Sokkal kedélyesebb Wigand János *Az új hazában* című színművének története, noha látszólag ez is a törökkel vívott harcok menekülteinek történetéről szól. Kevevára ura, Kewy György befogadta, és oltalmáról biztosította a szerb Szokolovics Milost és annak Milica húgát, akik a Szerbiában, a Morava partján felégetett apai erődből menekültek az Al-Duna vidékére. Kevevárában Milost erősen marasztalja Bodóné nemes asszony Dóra lányának igéző tekintete, Milica azonban hajthatatlan, ő vissza akar térni a szülőföldjére. „Tudd meg Milos, az én szívemnek itt nincsen maradása – ostromolja szakadatlanul a bátyját –, készülünk fel az útra, szedjük össze barátainkat, híveinket, s bár nő vagyok, hűséges fegyvertársad leszek, hogy vissza-vívjuk otthonunkat” (Wigand 1896, 233). Milos azonban nem hajlandó útra kelni, „egy magyar lány, egy mézesszavú kacér” marasztalja őt. Kettejük között erősen didaktikus színezetű párbeszéd zajlik: „Én is megismertem a magyar bajnokot, önhitt és gögős” – mondja Milica, Milos azonban igyekszik őt jobb belátásra bírni: „Képzeldsz Milica, lovagiasabb nála senki sincsen. Hát e vár vitéz ura olyan gögős-e mi hozzánk, te hozzád? No, mond! Milica, oly nyájas-udvariasan közeledett-e feléd csak egy is a mi leventéink közül, akik otthon téged, zord bérczünk rózsáját körülrajongtak. [...] Sorvasztó a bujdosó élete, és te elhervadsz alatta. Maradjunk e helyen, nézz körül, csupa áldás itt minden, a földön és az emberek szívében. Büszke szerb bérczeink moha mily szánalomra méltó az aranykalással ékes rónaság rengő méltóságához. Ez a föld igazi édesanya, ki a mostoha gyermeknek is szeretettel fizet. És látod, mily önérzetes szívvel fogadhatjuk, amit nekünk bujdosóknak nyújt. Mert hiszen vesztett csaták után a magyar is nem egyszer bujdosott és menedéket talált a szerb várak biztos falai közt. És – nem mese, magunk is emlékezhetünk rá – a mi szülei várunk is nem egy magyarnak élhet hálás emlékezetében” (Wigand 1896, 235).

Kewy György, magyar várúr a Szokolovics név hallatán gyanút fogott, s a Milossal folytatott beszélgetés során hamar kiderült, hogy a törökkel vívott háborúban leghűségesebb fegyvertársának gyermekeit fogadta várába. „Neved, lovag különös erővel érinti bensőmet – mondta Milosnak –, s oly emléket ébreszt fel bennem, mely, ha nem emlékezetem káprázata, arra készít, hogy megbánjam elébbi heveségemet.” És miután földidéztek a vitézi csaták bajnoki tetteit, szeretettel borulnak egymás keblére. Milos húgát, Milicát is megbékélésre szólította, mondván: „Dicső apáink lelke repes a látványon, ha elnézik, fiaik szívében hogy tenyészik tovább a barátság, a szeretet magva, melyet ők elhintettek. És nyugtasd meg nemes hölgy, háborgó szívedet: apáink vitézi példája vezérlő csillagunk lesz, s követni fogjuk utolsó csepp vérünkig!” (Wigand 1896, 248). Szép feladat lenne nyomára jutni, hogy színpadra jutott-e valaha is a magyarok, szerbek és németek lakta Pancsován Wigand János *Az új hazában* című színpadi műve. Hogy nem maradt visszhangtalan, azt bizonyítja a darab német

fordítása. Az együttélés és közös boldogulás örömét hirdető művet az egykori tanártárs, Herrmann Antal *In den neuen Heimat* címmel fordította németre, és C.[arl] Wittigslager nyomdatulajdonos jelentette meg 1881-ben.²⁹

A filológia feladata lesz kideríteni, hogy Wigand János kiváló irodalomtanár és lapszerkesztő mikor és milyen körülmények között távozott a főgimnáziumi katedráról, és az al-dunai magyar közéletből, melynek nyomon követhető szakaszában, a XIX. század utolsó két évtizedében oly cselekvő részese volt. Munkálkodása idején azonban a tudós tanártársak népes serege kísérte őt irodalom- és kultúra-népszerűsítő ténykedésében.

Ha a magyar nyelv kútjába idegen szó kerekedik

Vizoly Zakariás etimológiai munkássága

A nyelvészeti kutatásai mellett a lapkiadás terén szerzett érdemeket Vizoly Zakariás bölcséleti doktor is, aki 1876-ban Kolozsvárt szerzett diplomát, és a magyar, a német és a latin nyelv tanáraként 1881-ben Fináczy Ernővel és Wigand Jánossal egyidőben érkezett a pancsovai reál-gimnázium katedrájára. Egy évvel korábban, 1880-ban Déván Hirsch Adolf nyomdájából került ki *Germán elemek a magyarban* című nyelvészeti munkája, melynek „1880. májushó 1-én” kelt előszavában részletesen szolt választott témája nehézségeiről. Közvetlen elődjének Miklosich Ferencz *Die slawischen Elementen im Magyarischen* című, 1871-ben Bécsben megjelent művét tekintette, s bevallottan is annak hibái, súlyos tévedései készítették őt a tudományos kutatómunkára. Meggyőződése volt, hogy Miklosich sok esetben tévedett a szláv eredetű magyar szavak felsorolásakor. „E jelenség biztatott némileg engem is – írta Vizoly Zakariás –, midőn tanulmányom mellé ültem. Éreztem ugyanhányszor, hogy oly szót deklarálnak germán eredetűnek, mely egykor talán szláv köntöst viselt, máskor megint olyant, melynek ethymonja nyelvünkben is föllelhető” (Vizoly 1880, 4–5). Dolgozata első, történeti fejezetében a XVI. századtól a maga koráig tekintette át a magyar nyelvvel és az abban előforduló idegen elemekkel foglalkozó nyelvészek munkáit, és Veráncsics Faustus *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Vngaricae* (Venetiis, 1595), és annak új kiadása Ponori Thewrewk József *Dictionarium Pentaglottum*, Faustus Verantius életrajzával (Posonii, 1834), Gyarmathy Sámuel *Vocabularium in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit (...) Szótár, melyben sok magyar szókhöz hasonló hangú, idegen nyelvbeli szókat rendbe szedett (...)* (Bécs, 1816), Laschka István *Elenchus vocabulorum Europeorum imprimis slavicornum magyarici usus (...)* (Budae, 1825), Dankofszky Gergely Alajos *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum, e quo patefit, quae vocabula magyari e sua avita Caucasia dialecto conservarint, quaeve a slavica, uti bohemis, carniolis, croatis, illyris, polonis, russis, serbis, slavica, pannoniis, vendis, valachis, porro a graecis, germanis, italicae etc. adoptarint* (Posonii, 1833) és Miklosich Ferencz *Die slawischen Elementen im Magyarischen* (Wien, 1871) tudományos műveit tartotta érdemesnek idézni és értékelni. Úgy vélte, a felsorolt munkák ugyan célul tüzték ki, hogy a magyarban kimutassák az idegen, nevezetesen a szláv elemeket, argumentumokkal azonban gyakran adósok maradtak, ezért egyéni nézetüknek esetenként kevés a tudományos hitele. Munkájának törzsét a germán elemekből származó magyar szavak ábécé szerinti felsorolása alkotja, amelyben az *Anslágtól* (einschlag, kénvegyülés, mellyel a hordókat bekenni szokták) a *Zsufáig* (suppe, tej vagy borból készült savanyú leves) összesen 281 szó vagy kifejezés etimológiai értelmezését végezte el. Megjegyezte azonban, hogy a felsorolt szavak jelentős hányada a századok során

²⁹ [Wigand János] Herrmann Antal. 1881. *In den neuen Heimat*. Historisches Schauspiel in einem Akt von Johann Wigand königl. ung. Mittelschule-Professor. Überztzung aus dem Ungarischen. Im Selbstverlage des Unterstützungs-Vereines des Pancsova Real-Gymnasium. Pancsova – Buchdruckerei von C. Wittigslager

kiveszett a mindennapi használatból, hiszen eredetileg is csak a tájnyelvben léteztek, java részük a régi foglalkozások szókincsével együtt tűnt el. Vizoly Zakariás szerint igen jelentős része a germán kifejezéseknek a szláv nyelvek közvetítésével jutott el hozzánk. Elveszett szavak felsorolásakor a tudós nyelvész olvasóit a néprajz és az egykori népélet területére vezette. A magyar nyelv régi zengése nyer visszhangot, amikor felsorolja: *áspa* – kender fészülésére alkalmas fogas; *bindasz* – hosszú, keskeny pengéjű ács fejsze; *bölöke* – tuskó; *cibak* – kétszersült; *darabant* – durva házimunkát végző cseléd; *eszterha* – ház fedeléből kinyúló rész; *felhörc* – a kocsirúd végén lévő vasszög; *forspont* – tisztviselői előfogat; *furmányos* – szekeres (népies); *ganci* – egyes székely területeken a gúnár neve; *hácser* – poroszló; *kóter* – börtön; *lóre* – utóbor; *móringd* – a völegény nászajándéka; *verfely* – kocka.

Az etimológia tudománya láthatóan lelkesítette Vizoly Zakariást, aki már pancsovai tanársága idején, 1882-ben az *Egyetemes Philologiai Közönyben* jelentette meg – egy feltehetően korábbi gyűjtése alapján elkészített – *Adatok Erdély néhány helységnevének magyarázatához* című nyelvészeti munkáját, melyben Szász- és Székelyföldi helységnevek etimológiai értelmezésére tett kísérletet. Tanulmánya bevezetőjében kifejtette: egyes népek története kibontható a nyelvükben őrzött ősrégi elemekből is. A nyelv önmaga olyan különös kincstár, melyben az írásbeliséget megelőző korokra vonatkozóan is található értékes adatok, ezért a titkaiknak megfejtése a tudósok sok-sok nemzedékére vár: „hol az írott történet fonala megszakadt, hol a szóhagyomány is hiányzik, [ott] a néma kő is megszólalhat, tanúságot tehet a rom is, de hol ezek is megszűnnek, ott csakis az egyes szók és elnevezések lehetnek kalauzaink. Ezek adják kezünkbe Ariadne fonalát, melynek segítségével gyakran járatlan utakon is biztosan haladhatunk” – írta a tudós tanár (Vizoly 1882, 15). A helységnevek az idők során elvesznek, elpusztulnak, átalakulnak, idegen népek nyelvéhez idomulnak, ezért az etimológusnak a történelem az igazi kútforrása. Ahol kimerülnek az okmányok, ott segítenek a legendák, s hol kimerülnek a hagyományok, ott segítenek a társnépek emlékei, hiszen a helységek eredeti elnevezése egykori gazdájuk vagy őslakóik megváltozásával maga is megváltozik. A legnagyobb, egyszersmind a legkövetkezetesebb „etimológus” maga a nép: „ha nyelvének kútjába véletlenül valamely idegen szó kerekedik, úgy az abban addig forgattatik, míg saját mezétől megfosztva az illető nyelv jellegét föl nem veszi. [...] talán éppen abban nyilatkozik a nép ereje legcsattanósabban, hogy az idegen elemet addig-addig köszörüli, rajta addig-addig változtat, míg azt saját szülőttjéhez hasonlóvá át nem alakította” (Vizoly 1882, 17). A helységnevek etimológiájánál ezért tekintettel kell lennünk az összehasonlításon kívül a helység történetére, mi több, a szomszéd községek történetére is, és nem szabad figyelme kívül hagyni a régi mondákat és regéket, „bármily csekély értékűeknek lássanak is azok, mivel akárhányszor csakis ezek képesek a vezérfonalat kezünkbe adni”. S valóban, a szótörténeti fejtegetései során a krónikákon, a pápai regestrumokon és a dézsmalajstromokon túl Vizoly Zakariás a hiteles kútforrásokból merített mondák és regék utalásaira is gyakran hivatkozott. Izgalmas értekezéséből kiderül *Agyagfalva* az agyagos talajtól kapta a nevét, *Al-Doboly* lakóinak feladata ellenség közeledtével a lármadob megszólaltatása volt, *Dolmány* a német Thalheim ferdítése, Hodos (Hódas) a hódok gyakoriságának emlékét idézi, *Ludvég* a szász Ludwigsdorf etimológiai változata, mint ahogyan a *Rozsonda* is a szász Rosenthalé. *Szemeria* a középkori dézsmalajstromban Ladislaus Sacerdos de villa Sanctae-Maria néven szerepel, mai változata ennek torzulását őrzi, *Szengyel* a szent-kereszt emlékére emelt pompás templom nevéből ered, *Szent Gerice* vagy *Gerlice* pedig a Szentlélek tiszteletére emelt templomos hely protestáns gúnyneve (Vizoly 1882, 19–27).

Az *Adatok Erdély néhány helységnevének magyarázatához* című munkája megjelenés után egy évvel, 1883-ban a pancsovai C.[arl] Wittigschlager nyomdája adta ki *Sprischwörter des rumänischen Volks* című, ezer román szólást és közmondást tartalmazó gyűjtésének német

fordítását.³⁰ Az ígéretes nyelvész pályája azonban lassan ellaposodott, a korábbi, izgalmas témái után Pancsován újabb munkába nem fogott. A vidék használta volna el alkotói kedvét és lelkesedését? Vizoly Zakariás szerkesztője és kiadója volt az 1887. január 30-a és 1892. december 25-e között megjelenő *Pancsova és Vidéke* című, magyar és német nyelvű, politikájában határozottan szabadelvű hetilapnak (Molnár 1896, 250–253), amely azonban elődjénél, a *Végvidéknél* kevésbé bizonyult sikeresnek. Néhány hónappal lapja megszűnése után vidékünk minden bizonnyal első összehasonlító nyelvésze, a kiválóan felkészült Vizoly Zakariás meghalt (Anonim 1893a, 77–78). A főgimnázium értesítőjében névtelenül búcsúzott tőle tanártársainak egyike.

Az első irodalomtörténeti vita

Piukovics Gábor, Rádits Dusan és a pancsovai szerb könyvkiadó

A pancsovai szerb hazafias érzelmű könyvkiadó 1881-ben *Narodna biblioteka Braća Jovanovića* címmel olcsó kis füzet sorozatot indított a szerb és az európai irodalom klasszikus műveinek a népszerűsítésére. Az egyébként kiváló vállalkozást Jovan Sterija Popović *Davorje* című munkája nyitotta, másodikként pedig Franc Erjavec szlovén szerző *Husari na polici* című könyve jelent meg. 1883-ban, a sorozat 32. füzeteként látott napvilágot Szigligeti Ede *A cigány* című színműve, 1886-ban pedig a 132–136. füzetekben *Jókai Mór válogatott elbeszéléseit* adták az olvasók kezébe. A sorozat középpontjában – érthető módon – a szerb irodalom állt, Jovan Sterija Popović, Dositej Obradović és Petar Petrović Njegoš műveinek többsége megjelent e népszerű sorozatban, de a világirodalom is – Homérosztól és Szophoklésztől kezdve, Boccacción át az orosz klasszikusokig – a legszínvonalasabb művekben képviseltette magát.

1882-ben e sorozat 47. füzeteként látott napvilágot Vitkovics Mihály műveinek válogatása *Skupljeni spisi Mihaila Vitkovića* címmel, melyhez Jovan Subotić írt bevezető tanulmányt. A szerző, a szerb nemzeti irodalom-teremtés adott pillanatában lelkesen méltatta az évtizedekkel korábban a magyar fővárosban alkotó irodalmi klasszikust, akinek munkáiban lépten-nyomon szerb hazafias megnyilvánulásokat vélt felfedezni. Teljes joggal, hiszen Vitkovics életében Pest-Budán virágozott a szerb közösség kulturális élete. A Magyar Tudományos Akadémia 1825-ben történt megalapítását követő esztendőben, 1826-ban hét vállalkozó szellemű, tehetősebb, s a szerb nemzet szellemi felemelkedését szíven viselő pest-budai kereskedő megalapította a Matica srpska művelődési egyesületet. Az 1826. február 16-án aláírt alapítólevél ünnepélyesen kinyilvánította: „mi alulírottak, saját akarattunkból összefogunk, és egy társaságot alapítunk, mint egy testületet, mely közös és egyetlenegy lélekkel a nemzet javára és dicsőségére létezik”. A kezdeményező Jovan Hadžić mellett Jovan Demetrović, Petar Rajić, Đorđe Stanković, Andrija Rozmirović, Josif Milovuk és Gavriilo Božitovac neve szerepelt az okmányon. Vujicsics Sztoján *Szerbek Pest-Budán* című könyvében így mutatta be a magyar fővárosban élő korabeli szerb közösséget: az alapítás idején „Pest-Buda alkalmas közeg volt egy szerb nemzeti irodalmi, tudós és közművelődési társaság létrehozására és eredményes működtetésére. A szerb kolónia a két Duna-parti városban még számottevő volt. A polgárjogot nyert kereskedők, mesteremberek, hivatalnokok a szerb polgárság és patríciusok társadalmilag igen változatosan rétegződött, tehető és befolyásos, konfesszionálisan, gazdaságilag és nemzetiségileg jól szervezett és összetartó, egymásra utalt közösséget alkottak. Az adottságok is kedvezőek, főleg 1848–49-ig vonzóak voltak: a fiatal értelmiség itt képezte magát az egyetemen, a budai Várban működött a pesti egyetem szerb nyomdája, a kereskedőket és mesterembereket a vállalkozás lehetősége és

³⁰ Vizoly E. Z. 1883. *Sprischwörter des rumänischen Volks*. Gesammelt und übersetzt von E. Z. Vizoly königl. Ungar. Ober-Gymnasial-Professor. Pancsova – Druck von C. Wittigschlager

sikere, a diplomásokat a közigazgatási, hivatali egzisztencia és előmenetel vonzotta, s magának a szerb közösségnek a növekvő művelődési és kulturális igényeit is ki kellett elégítenie” (Vujicsics 1997, 38–39). Ennek a Pest-Budának volt érdemes polgára Vitkovics Mihály, s bár büszke volt szerb származására, és gyakran megfordult nemzetársai körében, háza a magyar társadalmi és irodalmi élet kiválóságainak egyik találkozóhelye volt, Szemere Pállal és Horváth Istvánnal hármashban Kazinczy triászát alkották, s lelkes támogatói voltak a mester nyelvújító törekvéseinek és a fővárosi irodalmi élet megszervezésére irányuló erőfeszítéseinek. Vitkovics Mihály szívvel-lélekkel elkötelezettje volt a magyar nemzeti újjászületés reformkori törekvéseinek.

Hogy a Pancsován kiadott szerény, mindössze négy ívnyi terjedelmű füzet megjelenésekor mekkora visszhangot váltott ki, évszázadnyi messzeségből nehéz kideríteni, annyi bizonyos, hogy hét évvel később, 1889. március 13-án a Magyar Philológiai Társaság rendes ülésén Piukovics Gábor felolvasta *Vitkovics mint szerb író* című értekezését, amely ugyanabban az esztendőben könyv alakban is megjelent. (Piukovics Gáborról Szinnyi József is csak az itt tárgyalt művének a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában található példánya alapján tesz említést.) A kiváló tárgyismeretről és alapos filológiai felkészültségről tanúbizonyságot tévő előadó elmondta: a Kazinczy Ferenc tanítványaként számon tartott Vitkovics Mihály életművét a magyar irodalomtörténet a halálát követő fél évszázad múltán a méltó helyén kezeli, s őt a magyar felvilágosodás lelkes támogatóinak sorában tartja számon. Írói ténykedésének elismeréséhez döntő mértékben hozzájárult az 1879-ben Szvorényi József gondos szerkesztésében *Vitkovics Mihály munkái* címmel megjelent verseinek, prózai műveinek és leveleinek három kötetes válogatása, élén a szerkesztő *Vitkovics Mihály élete* című bevezető tanulmányával. 1889-ben azonban az újdonság erejével hatna, ha művekkel sikerülne bizonyítani, hogy a szerb származású író ősei nyelvén is maradandót alkotott. Való igaz, hogy 1825-ben a szerb Letopis „a mi kedves poetánk”-ként emlegette őt, mégis meglepő, hogy Jovan Subotić Vitkovicsot úgy ünnepelte, mint testestül-lelkestül igaz szerbet, akinek házában szerb módra éltek, szerbül éreztek, szerbül beszéltek és szerbül énekeltek. Az 1871-ben Újvidéken publikált írásában így fogalmazott: „Vitković teljességgel szerb lélek volt. Nagyon keveset írt szerbül, de úgy élt, mint igazi szerb. Az ő házában szerb módon éltek, szerbül beszéltek és szerbül daloltak. Az az ifjú, aki nemzetünkhöz tartozott, s Miša Vitković otthonába jutott, testestül-lelkestül mint szerb került ki onnan, s ha volt szellemi tehetsége, úgy Vitkovićtól úgy ment el, mint tollal és tettel is szerb ember. Jelentőségével Miša Vitković még nevezetesebb volt, mint írói alkotásaival. Ez hozta magával, hogy 1825–1830 körül Magyarországon ő képezte az irodalmi és politikai mozgalom középpontját. Széchenyi István gróf mindennapos volt Vitković házában: valójában itt gondolták el és szervezték meg a magyar Akadémiát, amelynek mint tudjuk, Széchenyi István gróf a megalapítója és szülőatyja. Ezenkívül Kazinczy, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Döbrentei Gábor s a kor más magyar írói, akik a maguk idejében befolyással bírtak, baráti és meghittebb viszonyban voltak Vitkovićtyal, úgy, hogy benne két szféra találkozott: a nagy, erőteljes és fényes magyar, és a szűk, zsenge, de fiatal és erős szerb” (Vujicsics 1978, 286–287).

Nincs is ebben semmi kivetni való – jegyzete meg Piukovics Gábor –, hovatovább magyar olvasói örömmel üdvözölnék, ha a magyar felvilágosodás kora írójának szerb műveit is megismerhetnék, „hiszen ezáltal csak teljesebb és tisztább képet nyerhetünk Vitkovicsról, mint íróról” és mint emberről. „Az ő magyar költői munkái fényes helyet biztosítottak neki a magyar klasszikusok között. Szerbül sokkal kevesebbet írt, noha mint magyar író sem tartozik a termékenyebbek közé. De azt be kell vallani, hogy szerbül is úgy írt versben és prózában, hogy derék helyet érdemel a nemzeti irodalomban” (Piukovics 1889, 5). Az a néhány munkája, amelyet szerb nyelven vetett papírra, azt bizonyítja, hogy Vitkovics az akkor használat egyházi „orosz-szlovén” nyelven meglehetősen körülányesen fogalmazott, „írói nyelve még Dositelj modorához” közeli. Viszonya az anyanyelvéhez egyébként is Popovics

Döme történetére emlékeztet, „aki először szintén a magyar Parnasszuson hallatta hangját, de csakhamar elfordult onnan, és a szerb vila kebelére hajolt, aki megajándékozta őt az adományainak virágaival” (Piukovics 1889, 6). Csakhogy az már egy évtizedekkel későbbi történet, Popovics a maga korában már egy megújult, a régies elemeitől megtisztult szerb nyelvhez menekülhetett.

Az 1882-ben kiadott pancsovai kötetben tizenkét lírai költemény található, amelyben Vitkovics – szerb életrajzírója szerint – „hangoztatja szeretetét a szerb nemzet iránt”, magyar olvasója, életművének ismerője azonban ennek jelét sem találta. Azt mindenesetre elismerte, hogy a *Júliához* (*Juli*) című verse – dallamossága, szellemes rövidsége és epigrammai éle okán – a legszebb, amit a költő a szerb költészet terén produkált. „Felcsillan benne az epigrammaíró szellemessége és meglátszik rajta Verseghi hatása.” E néhány költeménye azonban kevés ahhoz, hogy általuk „Vitkovicsról, mint lyrai költőről tiszta képet alkothathnánk magunknak; mert e költemények sem egyéni, sem nemzeti vonásokkal, nagyrészt még eredetiséggel sem dicsekedhetnek” (Piukovics 1889, 12). Magyar nyelven írt versei sokkal sikeresebbek, sokkal több költői erényt mutatnak, mint a szerb munkái. Mentségére szolgál azonban, hogy Vitkovics Mihály soha nem törekedett a szerb irodalomban is sikereket aratni. „Hogy a szerbek nemzeti hevüktől elragadtatva kelleténél inkább magasztalják, nem az ő hibája” – jegyezte meg Piukovics Gábor, miközben hiányolta József nádorhoz írt alkalmi versét, amelyben valóban a szerb nemzet iránti rokonszenve nyilvánult meg.

A továbbiakban közölt öt epigrammája és négy meséje – egy kivételével – mind magyar fordítások. A neki tulajdonított *Csarapics szerb vitéz sírfelirata* – „Belgrád alatt a törökök csapatára hullott, mint sarló a kévére, melyet maga levágott” – minden kétséget kizáróan eredeti szerb epigramma, de nem Vitkovics műve. Piukovics kiderítette, 1888. szeptember 9-i számában a *Zastava* ezzel a rövid megjegyzéssel jelentette meg: „a szerb tudós társaság könyvtárában ismeretlen kéztől írva találtatik”. A mesék után Vitkovics legszebb, szerb nyelven írt prózai munkája, a *Moja želja* (*Az én vágyam*) című, a falusi csend, nyugalom és béke áhítatát megszólaltató műve következett. A pancsovai kiadó Vitkovics eredeti munkának tekintette a *Spomen Milice*-t is, holott ez Kármán József Fannijának a fordítása.³¹

Piukovics Gábor 1887-ben az *Egyetemes Philologiai Közlöny* lapjain *Vitkovics Spomen Miliceje* címmel hosszú és kimerítő értekezésében foglalkozott e mű kapcsán a szerzőiség kérdésével. Felettébb nehezményezte, hogy az 1816-ban Budán megjelent kötet nem tüntette fel, hogy fordításról van szó. Hovatovább a könyv élén, a Belgrádi Zsófia kisasszonynak szóló ajánlásban ez olvasható: „Gyakran láttalak a kertben magányosan ülni, s ilyenkor, hidd el, Milicát képzeltem, kinek hagyományait és leveleit még fiatal koromban gyűjtöttem össze, s most emlékezés kedvéért ebben a könyvben kiadom. Vitkovics Mihály.” Piukovics Gábor Vitkovics eljárását nem találta korrektnek, a filológia azonban az idők során kiderítette, Kármán József szerzőisége évtizedekkel Vitkovics fordításának megjelenése után vált ismertté és elfogadottá. Az 1816 előtt hozzáférhető, Uránia-beli Fanni-kiadás még anonim volt, a közreadók eredeti dokumentumként kezelték. Feltehetőleg ez bizonytalanította el a fordítót is, aki így kezdte Fanni életének bemutatását: „Alkalmat nyújtok neked kedves szerb fiatalság, megolvashatod egy örök emlékezetre méltó szűznek írásait, akiről elmondhatom: a világ őtet nem ismerte” – élete azonban tanulságul szolgál a szerb ifjak számára is (Piukovics 1887, 328). Piukovics hozzátette: „Célom az ismertetéssel csak annak kimutatása volt, hogy Vitkovicsnak ez a szerb munkája is csak szerb fordítás, és nem, mint a szerb irodalomtörténetek, könnyen érthető okból, mondják szerb eredeti, sőt az újabban megjelent pancsovai 2. kiadásra oda van írva, hogy »Vitkovics M. elbeszélése«, hogy tehát Vitkovics eredeti munkákkal csakis a magyar irodalmat gazdagította” (Piukovics 1887, 332). A kötet végén Vitkovics „toldalékában” Fanni az olvasói előtt vívjá haláltusáját, halálát

³¹ *Spomen Milice*. 1816. Budán. A m. kir. egyetem betűivel. 2 kiadás: *Spomen Milice*. é. n. [1881]. Pripovest Mihajla Vitkoviča; Pančevo

követően pedig – továbbírva Kármán művét – a fordító T-ics-hez intézett levélben számolt be Milica temetéséről is.

A Pancsován megjelent *Skupljeni spisi Mihaila Vitkoviča* című kötet *Vitkovics József protopresbiter*, és *Vitkovics Péter, József protopresbiter fia* című életrajzi írásokkal zárult. A gondos filológus azonban kiemelte: az összegyűjtött huszonnégy eddig szerb eredetűnek tartott művéből mindössze nyolc tekinthető eredetűnek, tizenkettő magyar írásainak a fordítása, egy holmi utánzat, egy pedig nem tőle való.³² Hogy ezzel a nyolc darabjával pályázott volna szerb irodalmi babérokra, alig hihető – állapította meg az elemző. „Vitkovics tehetségének egész erejét a magyar irodalomnak szentelte, a szerbvel meg, hogy saját szavaival éljek, *csak üresebb óráiban*, foglalkozott. Míg magyar írói munkásságának van egyéni színezete, költészetének nemzeti vonása, szerb írói munkásságában ezeknek nyomát sem találjuk. Míg magyar költeményeiben épp úgy, mint prózai műveinek majdnem minden lapján lelkesedve beszél a magyar nemzeti ügyekről, a nemzeti nyelvről, szerb munkáiban ilyen eszméssel nem találkozunk” (Piukovics 1889, 18).³³ Kora magyar irodalmának jeles munkásával folytatott levelezése pedig arról tanúskodik, hogy Vitkovics Mihály benne élt, részese volt a magyar társadalom lázas mozgalmainak is.

Életrajzának szerb írója szerint 1825 és 1829 közt Pest-Budán Vitkovics volt a magyar irodalmi és politikai törekvések központja, lelkes felvilágosult társaival együtt az ő házában gondolták ki és határozták el a magyar tudományos akadémia megalapítását. Ebből viszont Jovan Subotić arra a következtetésre jutott, hogy ha a szerb nyelv megújítása kellő időben megtörtént volna, akkor „a szerb irodalom egén egy elsőrendű csillag ragyogna, és a magyar irodalomnak egy klasszikussal kevesebbje lenne”. Vele szemben Piukovics Gábor úgy vélte: szerb költeményei és prózai munkái Vitkovicsot új oldalról nem mutatják be, „a róla eddig alkotott ítéletünk szerb munkáinak ismerete folytán a legcsekélyebb mértékben sem módosul” (Piukovics 1889, 20). Ez azonban nem akadályozta pancsovai kiadóját, hogy – vélhetően 1902-ben – a *Dela razna srpska* gyűjteményes kiadásban újra megjelentesse a korábbi köteteket.³⁴ *Vitkovics mint szerb író* című értekezésében Piukovics Gábor megmutatta filológiai jártasságát és irodalomtörténeti felkészültségét, írása méltán tekinthető a bánsági magyar irodalom első körültekintő, érvekkel alátámasztott irodalomtörténeti vitájának.

Ezzel azonban még korántsem ért véget a Vitkovics Mihály életműve nyomán fölmerült kérdések boncolgatása, mint ahogyan nem jutott nyugvópontra a nemzeti hovatarozása körüli (látszat)vita sem. Újabb fejezetét a polémiának Rádits Dusan írta az 1909-ben Újvidéken megjelent *Vitkovics Mihály életrajza* című monográfiájával. A ma már ismeretlen szerb irodalomtörténész tekintélyes művében szerfelett jártasnak bizonyult a korabeli magyar történelem, a magyar nyelvújítás, és a felvilágosodás korának társadalmi és irodalmi küzdelmei tekintetében, stílusosan megfogalmazott művének némely bekezdése Bajza József tollára illene. Könyvében valójában Vitkovics Mihály élettörténetét írta meg, mindazoknak a munkáknak alapos ismeretében, melyek a XIX. század végén e témában

³² Piukovics Gábor a tanulmányában számba vette azokat az írásokat amelyek – ismerete szerint – életében Vitkovicstól nyomtatásban, szerb nyelven megjelent. Ezek: *Basne (Mesék)* Szerb Letopis VI. (évf.) 97.; *Nadpisi (Epigrammák)* u. o. V. (évf.) 76. és VI. (évf.) 96.; *Zselanje* – Gessner idyllje, Davidovics Szerb újságja, 1818. 48. sz.; *Ođijelo iz Trieszta* – vígjáték 4. felvonásban J. F. Jünger után, Budán, 1830. 107.; *Spomen Milice*, Budán, 1816.; *Na smrt Ida Belanovicsa szt. Andrijszkog senata* – Davidovics Szerb újságjának melléklete, Budán, 1819. (Piukovics 1887, 333)

³³ Piukovics Gábor *Vitkovics Spomen Miliceje* című tanulmányában idézte Vitkovics Mihály *Az ó-hitű magyar írókról* című írásának befejező sorait: „leteszem tollamat azzal a buzgó fohászzkodással: adja a magyarok Istene, hogy minden hazafi magyarul írjon, és szaporítsa számát a magyar íróknak”. S hozzátette: „Aki így lelkesül a magyar irodalom mellett, az nem fog más nép elismeréséért törekedni [...]” (Piukovics 1887, 327–328).

³⁴ *Dela razna srpska*. é. n. [1902]. Pančevo – Naklada Knjižare Braća Jovanovića. A sorozatban megjelent B. Atanacković: Novele; G. Trlaić: Skupljeni spisi; G. Magarasević: Putovanje po Srbiji u 1817. godini; M. Vitkovič: Skupljeni spisi; M. Vitkovič: Spomen Milice.

megjelentek. Legfőbb forrása érthetően a Szvorényi József összeállításában 1879-ben megjelent *Vitkovics Mihály művei* című életrajzi tanulmánnyal is ellátott, három kötetes válogatás volt, kortörténeti ismereteit pedig Bánóczi József *Kisfaludy Károly és munkái I–II.* (1882–1883), Badics Ferencz *Fáy András életrajza* (1890), Váczy János *Berzsenyi Dániel életrajza* (1895) és Császár Elemér *Verseghy Ferencz élete és művei* (1887) című munkájából merítette. Bőségesen hivatkozott Vitkovics Mihály szerb recepciójának irodalmára is, elsősorban a Pancsován 1882-ben megjelent – polemikus – *Skupljeni spisi Mihaila Vitkoviča* című kötetekre, a Bršljan szépirodalmi lapban 1885-ben Rajkovics György tollából közölt *Vitkovics élete* (Đ. Rajković *Mihajlo Vitkovič*), a Narodni Vjesnik 1893. évfolyamában közölt D. Pfann *Mihajlo Vitković i hrvatsko-srpske narodna pesme u Mađarskoj*, és a Brankovo Kolóban 1902-ben megjelent J. Grčić *Mihajlo Vitković u srpskoj književnosti* című tanulmányára. Többször idézte Piukovics Gábor *Vitkovics Spomen Milicéje* című, az *Egyetemes Philologiai Közönyben* 1887-ben megjelent munkájának megállapításait, nem ismerte viszont Piukovics *Vitkovics mint szerb író* című, 1889-ben megjelent vitairatát. Az újvidéki szerbek történetének részleteit pedig Érdujhelyi Menyhért *Újvidék története* (1894) című városmonográfiája szolgálta neki.

A *Vitkovics Mihály életrajza* bevezető fejezetében a szerző Szvorényi Józseftől merített részleteiben a Vitkovics-családnak Magyarországra szakadt ágának történetét foglalta össze, a költő pályakezdő éveit pedig a *Vitkovics a klasszicizmus hatása alatt (1803–1808)* című fejezetben tárgyalta. Rádits Dusán részletesen szolt a XVIII. század 90-es éveiben a jozefinizmus elnémetesítő politikájával szemben jelentkező, a magyar nemességnek az alkotmányos rend visszaállítására és a magyar nemzetiség érdekeinek védelmében kibontakozó ellenállásáról, amely – a nemzeti szellem erősödésével – a XIX. század első évtizedeiben is határozottan tartotta magát. A magyar felvilágosodás idején az elfojtott nemzeti érzés a középnemesség szívében titkon tovább erősödött. „A nemzetben szunnyadó erő azonban önmagától ki nem fejlődhetett – írta Rádits. – Általános izgatásra (serkentésre, biztatásra – M. F.) volt szükség, mit az írók kicsiny, de lelkes gárdája végzett. [...] A rejtőzködő hazafiság tüze mintegy varázsütésre egyszerre kilobban, mely azután lángba borítja az egész nemzetet. A vármegyék gyűlésein újból felhangzanak a rég nem hallott hazafias szónoklatok. A megyék megtagadnak minden segélyt, míg szabadságuk helyre nem állíttatik” (Rádits 1909, 27). A fölizzó nemzeti indulat láttán Lipót császár a napóleoni háborúkra hivatkozva sokáig halogatja az országgyűlés összehívását, 1807. április 5-re azonban kénytelen Budára összehívni Magyarország ügyének képviselőit: a követeket. Az országgyűlésen – a néhány évvel korábban, 1803-ban ügyvédként Pestre került – Vitkovics Mihály vásonkői ifj. gr. Zichy Ferencz küldöttjeként (képviselőjeként – M. F.) maga is részt vett, s tapasztalatairól Lucián Musiczkyhez 1807. október 7-én intézett levelében számolt be, barátjának, Povolni Mihálynak pedig azt írta: „A magyarok ismét magyarok akarnak lenni hazájukban”.

A költő, Vitkovics Mihály apját Vitkovics Pétert 1803. november 5-én nevezték ki budai óhitű (görög-keleti) plébánossá, a család ekkor költözött Egerből Budára. A szomszédos Pesten a XVIII. század utolsó évtizedétől forrt és pezsgett az irodalmi élet, minden írástudó a város irodalmi és kulturális központtá alakításán munkálkodott. Az ifjú Vitkovics költői pályakezdésére nagy hatással volt a budai szerb templom közelében lakó Virág Benedek, *A magyar századok* című históriás mű szerzője, ki „lantjával Árpád magzatit álmokból felverte”, s akinek otthonában az ifjú gyakori vendég volt. Ezért történhetett, hogy antik szabású versein sokáig érződött a mester hatása. Horváth István volt az első, kivel Vitkovics bensőbb baráti kapcsolatba lépett, hozzá küldte első verseinek egyikét:

*Míg én Gelérdnek bércze alatt picziny
Lantom panaszló hangra egyengetem, [...]
Horváth, te gyűjtsd a honbeli régiség
Becses virágait hibliai méh gyanánt,
S híven fedezd fel, nemzetünknek
Ósei mily nemes érzelettel égtek. (Rádits 1909, 31)*

Életrajzírója szerint Vitkovics életében az 1804–1806. közötti évek voltak a legtermékenyebbek. Asztalán nemcsak a nemzeti megújulást sürgető röpiratok heverték, de lelkesen kísérletezett a versírással is: a költészetnek is megadta ő a maga adóját, „lantján a mély hazaszeretet, a honi nyelv ügyéért való igaz lelkesedés hangja visszhangzott, de keblét boldogtalan szerelmének az emléke is néha epezsti, verseiben olykor dévaj hangba is átcsap.” A nyilvánosság elé 1804-ben lépett a báró Orczy József halálára írt ódájával, kedvenc műfaja azonban már ekkor a „picziny szabású poézis”, az epigramma volt – ahogyan Kazinczyhez intézett levelében maga utalt rá. Ebben a műfajban alkotta a legmaradandóbbat, 270-nél is több epigrammája maradt az utókorra. S hogy a szerb Vitkovics Mihály mily lelkesen szolgálta a magyar nemzeti fölemelkedés ügyét, jól bizonyítja az 1808. november 4-én kelt, Csépany János barátjához intézett levele, melyben így fogalmazott: „A honi nyelv, Janim, csak a honi nyelv virágzása és elközelítése hozhatja helyre hatvan esztendő óta lett károsodásunkat. A honi nyelv szaporíthatja, erősítheti, világosíthatja nemzetünket. Talpköve ez Európába való további fejlődésünknek” (Vitkovics 1879c, 11). Ezért vetette magát oly lelkesen a magyar színészet ügyének szolgálatába is, mely meggyőződése szerint a „magyar literatura” előmenetelét is hivatott gyarapítani. Ekkoriban született két színműve is: a *Mars Vénussal Murány alatt* című öt felvonásos nemzeti vitézi játéka, és *II. Rákóczi Ferencz Rodostóban*, című négy felvonásos szomorújátéka, melyek nyomtatásban nem jelentek meg, színpadon sem adták elő őket, Toldy Ferenc azonban még ismerte mindkettőt.

Pályája alakulása tekintetében sorsdöntőnek bizonyult, amikor 1808 őszén végre találkozhatott az éppen Pesten tartózkodó – általa már korábban is olyannyira tisztelt – Kazinczy Ferencsel. Vitkovicsot barátja Szemere Pál mutatta be a mesternek, s az akkoriban folytatott, a jövőt latolgató beszélgetések őt, Szemerét és Horváth Istvánt baráti szövetséggé, „Kazinczy triászává” kovácsolták össze. Rádits Dusan kellő empátiával, így írta le a kor eseményeit: „Azt a nagy munkásságot, amelyet a XIX. század küzdelmes éveinek író-hősei az idegen, különösen a német kultúra képviselőivel szemben Pestnek magyar várossá leendő formálásában kifejtettek, eléggé nem lehet méltányolni. Szinte megfoghatatlan [felfoghatatlan – M. F.] az az eredmény, melyet kitartó és áldozatkész munkájukkal néhány évtized alatt felmutatni képesek voltak. Az idegen kultúra szellemi fölényével szemben latba vetették saját nemzetük szellemi súlyát; szellemi téren síkra szálltak velök, és pár évtized alatt a nemzeti szellem hatalmas fegyverével a kezükben, diadalmaskodtak minden akadályon” (Rádits 1909, 55). Az irodalmi triászban – Kazinczy eszméi képviselőinek – döntő szerepe volt abban, hogy Pest hatalmas lendülettel haladt irodalmi központtá válás felé. Életrajzírója Vitkovicsot e mozgalom egyik központi alakjának tekintette, véleményének alátámasztására hosszan idézte ügyvédi irodája egyik alkalmazottjának, a nagybecskereki születésű Sinkay Jánosnak főnöke irodalmi tevékenységéről készült beszámolóját: „Szemtanúja valék én azon hazafiúi buzgalmának – írta a jurátus –, melyből nem csak munkáival támogatta az irodalmat; hanem középpontja is vala Pesten a magyar íróknak. Nem csak a helybeliek naponkint nála estvélyeztek, hanem házánál a vidéki írók is tárt karokkal fogadott s egyszer-mindenkorra meghitt vendégek valának. Ilyenkor beszélték meg teendőiket az irod. érdekében; aztán pedig megrakott asztalhoz ülve, az értekezletet, poharak közt is eszméket cserélve folytatták.” Majd így folytatta: Vitkovicsnak „fő büszkesége volt, hogy szerb létére is magyar lehetett. Ezzel mutatta be magát új ismerőseinek; ezzel kérkedett mindenki, még jurátusai előtt is, s mi ezt

oda magyaráztuk, hogy ő a mellett, hogy épen tudunkra is hű szerb vala, nem győzött hálájának s ragaszkodásának eléggé kifejezést adni szülőföldje iránt azért, hogy magyarságát ennek köszönhette, mely őt annyira lelkesítette; annyi rokon keblű barátot hódított neki, s ezzel életére az örömmel teljét árasztotta” (Szvorényi 1879, XXV–XXVI). Ezzel a vallomással Rádits Dusán *Vitkovics Mihály életrajza* című monográfiájának egyik lényeges kérdéséhez, a szerb származású, ám a magyar fölvilágosodás nemzeti ügyét szolgáló író közösségi elkötelezettségének értelmezéséhez érkezett.

Vitkovics ugyanis a magyarság ügyének lelkes szolgálata mellett mindvégig élénken érdeklődött a szerbség sorsa iránt is. A magyar fővárosban, mint szentszéki ügyvéd, jogi képviselője volt a szerb egyház – a szerzetesek és a zárdafőnökök – ügyének, emellett hitfelekezeti elkötelezettségét is minden alkalommal, nyíltan vállalta. Életrajzának ismerője szerint kora kedvelt pesti lapjaiban, a *Hasznos Mulatságokban* és a *Magyar Kurirban* alkalmanként cikket írt a szerb irodalom, iskola- és egyházügy időszerű kérdéseiről, barátjához, Musiczky Luciánhoz intézett leveléből pedig az is kiderül, élénken érdeklődött népének a törökökkel vívott szabadságharca iránt: „nagyon megörvendeztetett a hír – írta –, hogy testvéreink végleg felszabadultak a török iga alól. Adná az ég, hogy fajunk továbbra békében uralkodjon, mert népünk hősiességben, becsületben, és ha kell testvéri egyetértésben minden nemzetet felülmúl” (Rádits 1909, 67). Rádits még úgy tudta, hogy Vitkovics Mihálynak a szerb szabadságharc iránti lelkesedéséből született a Csarapics Vászó halálára szerb nyelven írt epigrammája, melynek valótlanságát Piukovics Gábor *Vitkovics mint szerb író* című tanulmányában már évekkel korábban, 1889-ben bebizonyította.

Vitkovics irodalmi pályája során írt néhány szerb verset, prózai dolgozatot és újságcikket is, ámbar ezt – János öccse, budai esperes elmondása szerint – „nem örömmel tette, mert nyelvtanilag nem igen jól bírta a szerb nyelvet. S a mit írt is, T. unszolására tevő, a ki integette: minek neveli ő a magyar Dunát? V. azonban figyelmezteté felelt, hogy »őseik örökre elhagyták Szerviát; most már hazájok a magyar. Csak vallásuk s egyházi szláv nyelvük maradhat ezutánra külön, a többiben pedig, mint magyar joggal és szabadsággal élők, karolkodjanak örökre híven a magyar királyhoz s nemzethez, sőt abba olvadjanak«” (Szvorényi 1879, XXVII). Vitkovics 1805-ben, pályája elején „a szerb nép hűsége és öröme jeléül” ünnepi ódával köszöntötte József herceget, az ország nádorát. 1807-ben írta meg *Zsófiám utazására* című rimes szerb dalát, amely a *Szerb Letopisban* csak jóval később, 1845-ben jelent meg. Ám ezzel együtt is a szerb nyelven írt ódái, dalai és epigrammái tíznél többre nem tehetők, többségük nem egyéb, mint a magyar költeményeinek szerb fordítása: a *Sándorom dala* című költeménye meglehetősen szabad átköltése az *Életpilosophia* című magyar versének, mindamelllett öt szerb epigrammája közül három – *Az istentelenhez*, *A mai világ* és a *Haszonlesés* – ugyancsak magyar fordítás. Rádits tudni vélte, hogy Vitkovics szerb barátai előtt gyakran panaszkodta, hogy a szerb verselés metrikájának és prozódijának a kérdése még nincs tisztázva.³⁵ Vitkovics a köznép által használt mindennapi szerb nyelvet nem ismerhette, pesti körülményei között annak gyakorlására nem nyílt alkalma. Ez az oka, hogy szerb versei és prózai művei nehézkesek és vontatottak. Megmutatkozott ez Kármán József *Fanni hagyományai* című művének szerb átdolgozásában, a *Spomen Milice (Milica emlékezete)* című munkájában is. „Az egész mű nem egyéb elszerbesített átültetésnél, melyben jobbra csak a szereplő személyek nevei vannak megszerbesítve – mutatott rá Rádits Dusán. – A fordítás nem igazán sikerült: körülíró, nehézkes, vontatott, sok helyütt nem szabatos. [...] Némely helyütt kiérezni, hogy Vitkovics lendületességre törekszik; ilyenkor toldalékot tesz hozzá az eredeti kifejezésekhez, de ezzel többnyire csak elrontja a hangulatot.” Az elemzése során elfogadta Piukovics Gábor *Vitkovics Spomen Milicéje* című

³⁵ Rádits Dusán utalt rá, a szerb irodalomban ennek megoldására Milovánov Lukács, akkori pesti tanító tett kísérletet az 1810-ben kiadott *A szerb rimelés és időmérés ismereteibe való bevezetés* című művében (Rádits 1909, 67).

tanulmányában leírtakat, s megállapította: „Vitkovics a szerb nyelvet nyelvtanosan nem igen beszélte” (Rádits 1909, 69). Azt pedig, hogy a saját nevén jelentette meg Kármán művének szerb fordítását, azzal magyarázza, hogy Vitkovics szerfölött hiú ember volt, költői hiúsága olykor túlment a megengedett határon.

A felvilágosodás korának szerb származású, pesti írója Musiczky Luciánt tartotta kora legműveltebb szerbjének. Egy 1811-ben Kazinczyhoz intézett levelében így fogalmazott: „Ez a Musiczky Lucián a legtudósabb és legjobb pap papjaink között. Beszél, ír szlavóniai, rác, orosz, görög, magyar, francia, német, deák, sőt zsidó nyelven is. És mindezek teszik azt, hogy keresztet nem kaphat. Ezt ne csodáld; mivel ezen derékségei mellett hízelkedni, csúszni-mászni nagyon nem tud. Megérdemli ezen nagyférfi, hogy az egyveleg írásaidból egy példányt küldjek számára?” (Vitkovics 1879c, 143). Egy másik Lukijan Mušickihez intézett levelét Fábri Anna idézte *Az irodalom magánélete – Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848* című kötetében: „Testvérem! Ha a szerb újságokban nem hagyhatunk emléket irodalmunknak vagy más eseményeknek, amelyek érdemesek, hogy az utódokra szálljanak, akkor legyenek meg a magyar újságokban, s idővel ha támad valamely pravoszláv historikus, legyen valami forrása vagy néhány skicce munkájához” (Fábri 1987, 251). Leveléből kitűnik, Vitkovics már akkor komolyan hitt a magyar nyelv kultúráközvetítő szerepében, amikor az a bécsi udvar részéről még nem is volt hivatalosan elismerve. S ezzel nagyon sok kortársát megelőzte. Mindamellet kétségen felüli, hogy 1829-ben bekövetkezett korai haláláig a magyar felvilágosodás és a reformkor eszméinek lelkes híve volt, ilyen minőségében nemcsak részese, de alakítója volt kora pest-budai irodalmi életének. Írói-költői munkásságát a Magyarország iránt érzett, erős hazafias érzés jellemezte, ezen belül pedig lelkesedett minden olyan ügyért, amely a magyar nemzetet besorolta az általános emberi előrehaladás áramába. „Minden szép és nemes eszméért könnyen hevült és lángolt a szíve – írta róla Rádits Dusán, majd hozzátette –: mindenek fölött azonban magyarsága lelkesítette, és nem győzött hálájának és ragaszkodásának eléggé kifejezést adni szülőföldje iránt, hogy magyarságát, hű szerb létére is, annak köszönhette” (Rádits 1909, 91).³⁶ Életműve előtti főhajtását pedig egyetlen mondatban így foglalta össze: Vitkovics Mihály halálával a nemzeti érzés és a honszeretet lángoló apostola múlt ki.

Vitkovics Mihály nemzeti hovatartozásáról, a magyar és a szerb irodalomban betöltött szerepéről folyó évszázados perben Vujicsics Sztoján az 1978-ban megjelent *Vitkovics Mihály magyar és szerb írásai* című kötethez írt utószavában kellő tapintattal megállapította: „A legutóbbi időig csendes versengés is folyt személye és műve körül, hogy vajon a magyar vagy a szerb irodalom mondhatja-e inkább magáénak?! Életművének tetemesebb részével bizonyosan a magyar irodalomhoz kötődhet jobban, de a kor szerb irodalma sem mondhat le róla. Szerepe pedig a kor magyar és szerb irodalmi életében egyaránt jelentős, s még ha megnyilatkozásai olykor ellentmondók is, és indítékai nem mindig egyértelműek és irodalmiak, jelenléte kora magyar és szerb irodalmi világának találkozásánál elévülhetetlen. Személyében olyan élő és közvetítő kapcsolatot testesített meg s teremtett a kortársi magyar és szerb irodalom között, amilyenre aligha találhatunk példát” (Vujicsics 1978, 302). A kötet szerkesztőjeként kiválóan ismerte Vitkovics Mihály életművét, ezért hitelesnek tűnik a megállapítása: tizenhét szerb nyelvű költeménye van, közülük három szabad fordítás. Mindközül talán Csokonai Vitéz Mihály *Szemrehányás* című versének 1803-ban született szerb fordítása a legsikeresebb. Emellett huszonnégy szerb népdalfordításáról tud az irodalomtörténet. A *Bácsi szekeresek útra indulának* című kivételével valamennyi Vuk Stefanović Karadžić népdalgyűjtésében szerepel (Vujicsics 1978, 311).

³⁶ Kérdéses a hitele annak a Rádits Dusán által Greguss Ágostnak tulajdonított kijelentésnek, miszerint Vitkovics irodalmi munkásságának nagysága azon nemes törekvésben van, hogy „a bajnoki és legköltőibb szláv faj testvérileg összerokonuljon a magyarral” (Rádits 1909, 92).

S ha Vitkovics Mihály halálát követő száz év során a szerb irodalomban jószerével csak rajongó – a túlzásoktól sem mentes – méltatói akadtak, Mladen Leskovac Újvidéken 1935-ben közzétett írásában Vitkovicsot úgyszólván dilettánsnak tekintette. Elismerte ugyan, hogy írói arcképét színezi az a körülmény, hogy Vitković a „szerb irodalmon kívül a magyar irodalmat is ápolta”, hogy szerb irodalmi munkásságát eredendően meghatározta a magyar irodalom korabeli állapota, mint ahogyan kora szerb irodalmának akkori eredményei is tükröződnek Vitković magyar irodalomban vállalt szerepén. Vitković írói egyénisége tehát csak akkor látható helyes megvilágításban, ha mindkét irodalomban való munkásságát párhuzamosan tanulmányozza az érdeklődő. Mladen Leskovac azonban úgy látta, „a jóságos Mihailo Vitković, aki nem volt sem túlzottan szenvedélyes természetű, sem rugalmas szellem, sem olyan ember, aki az irodalmi alkotómunkában szereti az erőfeszítést, nem volt képes világosan látni és meglátni irodalmunknak már sokban eléggé kusza első negyedszázadát. [...] nem volt képes annyira összeszedni és kiépíteni magát, hogy tudatosan, önállóan elindulhasson a két egyedül lehetséges út valamelyikén: Vuk nyomában, vagy azon az úton, amely azzal ellentétes volt.” Kései szerb méltatójának lesújtó a véleménye Vitkovics életéről, irodalmi teljesítményéről és közéleti szerepéről egyaránt. „Mihailo Vitković irodalmi eszméi meglehetősen korlátozottak voltak – írta Mladen Leskovac – a pest-budai poétáról –, s csak egy pillanatban – akkor, amikor népdalokat fordított magyarra – épp, hogy mélyebbre hatottak a megszokott és nálunk már korábban népszerűsödött törekvéseknél. [...] Túlságosan is bölcs volt ahhoz, hogy elveszen a szürke epigonizmusban, de hiányzott belőle az igazi költői erő a tartósabb és egyénibb igazoláshoz. Ezért a dilettantizmus mögé rejtőzködött, s olyan íróként csinált magából, aki abbahagyta az írást, s mások és tulajdon közönyére hivatkozva keresett mentséget” (Vujicsics 1978, 292–293). Ez a megállapítása Vitkovics szerepére és irodalmi munkásságára nézve felettébb sértő, lekicsinylő és méltatlan, mindazonáltal csöppnyi valóságtartalma sincs az állításba foglaltaknak!

Milosevits Péter *A szerb irodalom története* (1998) című könyvében úgy vélekedett: Vitkovics Mihály „élete és egyénisége nagyobb hatású volt, mint írásai” (Milosevits 1998, 81). Pesten meghatározó szerepe volt a korabeli társasági élet megszervezésében, Kereszt utcai háza ismert irodalmi szalon volt a reformkori fővárosban, terített asztalánál Virágh Benedek, Kazinczy Ferenc és Vörösmarty Mihály egyaránt nagy kedvvel foglalt helyet. „A házigazda az összejöveteleken latin erudícióval tűzdelt ékes magyarsággal társalgott a nyelvújításról, a literatúra és a haza dolgairól, lakoma után, borozás közben pedig magyar és szerb népdalokkal szórakoztatta a klasszicizmus és népiesség között billegő magyar irodalom jeles képviselőit” (Milosevits 1998, 82). Nem ő fedezte fel a magyar irodalom számára, de Vitkovics volt az első, aki eredetiből, Vuk Karadžić gyűjtéséből fordította a szerb népdalokat. 1829-ben bekövetkezett halála után két évtizeddel, 1849-ben Branko Radičević, a nemzeti újjászületés révületében már így énekelt *Stojan* című versében:

*Zúgnak a hegyek, zengenek a völgyek,
Szólnak a puskák, kardok csörömpölnek,
Emberi húsba csapódnak a golyók,
Halottak hegye, vérpatakok, folyók,
Recsegő csontok, összetört koponyák,
S oka mindennek: vad magyar gonoszság.*

Hogy 1882 és 1909 között több mint negyed évszázadon át, majd azt követően egészen a közelmúltig Vitkovics Mihály nemzeti hovatartozásának kérdése állásfoglalásra készítette a szerb és a magyar irodalomtörténészeket, mindenekelőtt Vitkovics szellemi nagyságát bizonyítja: voltak olyan üzenetei az olvasóinak, melyeket a történelmi Magyarország nemzetiségei is szívesen meghallottak. Személye és életműve iránt évszázad

múltán is meg-megújul az érdeklődés, utoljára Csepregi Klára és Bor Kálmán „*Könyveim az én fiaim*” címmel (2013) Vitkovics Mihály könyvtárának a végrendeletében szereplő felsorolás alapján történő rekonstruálásra tett kísérletet. Életében – a kor viszonyaihoz mérten – igen tekintélyes magán-könyvtárat épített maga köré, szempontjait jogi végzettsége, jogász pályája és irodalmi munkálkodása egyaránt meghatározták, ezért nem meglepő, hogy bibliotékájában Bél Mátyás *Notitiae Hungariae*-ja (Posonii, 1777) és Csaplovics János *Magyarország leírása* (1811) mellett a magyar alkotmányos rend valamennyi jogi alapműve – a *jurisprudentia practica* tárháza – szerepelt, s mellettük ott sorakoztak a korszak nagy alkotóinak – Fáy András, Báróczy Sándor, Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Károly és Sándor, Vályi András, Dugonits András, Kölcsey Ferenc, Vuk Karadžić és mások – munkái is. Összesen 1077 kötet, köztük a magyar nyelvű könyveinek száma 435, ezt kötettk a latin (322), a német (143), a szerb (121), az orosz (19), az ó- és újjörög (19), a francia (7), és az olasz (1) nyelvű könyvvel. Könyvtárának jegyzékét az 1829. szeptember 7-én kelt végrendelete tartalmazta. A hagyatkozása során döntött úgy, hogy „Bibliothecam Vitkovics Jánosnak Budai Görög nem egyesült Plébánosnak hagyom úgy, hogy ő is a familiájára hagyja” (Csepregi–Bor 2013, 22). A hagyaték igazi gondozója idővel János 1829-ben született fia, Vitkovics Gábor lett. A Csepregi Klára és Bor Kálmán által rekonstruált reformkori gyűjtemény jól mutatta meg a kor egyik jelentős költőjének és közéleti szereplőjének szellemi műveltségét. Munkájuk újabb adalék Vitkovics Mihály nemzeti hovatartozása egyöntetűségének értelmezéséhez.

„Valómat egy nyomorék / Koldusképnek látom”

Rencz János Vajda János lírájáról

Rencz János, a pancsovai főgimnázium magyar nyelv, irodalom és esztétika tanára *Vajda János költészete s a mai magyar líra* című tanulmányát a költő halálának évében, 1897-ben jelentette meg az iskola értesítőjében. Lapalji jegyzetében leszögezte: munkája nem a tudomány megkövetelte, hagyományos filológiai kutatások nyomán készült, hiszen nem állt módjában a költői életművet alkotó verseket – keletkezésük indítékainak megállapítása érdekében – összevetni az életrajz kínálta történeti elemekkel, a költői életpálya egyes mozzanataival, lévén, hogy Vajda János életéből csak az a kevés adat állott rendelkezésre, mely eddigelé – főképp a költő halála alkalmából – napvilágot látott, hozzáférhetővé vált. És ez, a maga korában nem igazán népszerű költő esetében vajmi kevésnek bizonyult. Rencz tanár úr dolgozatát a felsőbb osztályba járó tanulók számára készítette, és az irodalmi tanítás kiegészítésének szánta, lévén, hogy annak programja és tartalma a legújabb kor irodalmára már nem terjedt ki. Arany János lírája után kellett tehát Vajda János verseiben bemutatni az új magyar költészetet, ami nem tűnt könnyű faladatnak. Mindazonáltal a tanulmányíró – a dolgozatához mellékelte irodalomjegyzék alapján bizvást elmondható – felettébb szerény volt, hiszen a hivatkozott művekből kitűnik, kiválóan ismerte a korszak irodalmának elméleti alapvetését és történeti meghatározottságát. Bőségesen idézett Szatmáry Károly *A magyar irodalom ébredése 1849 után* (1871), Szilágyi Sándor *Rajzok a forradalom utáni időkből* (1876), Széchy Károly *A magyar líra a forradalom után* és a *Lisznyay és kelmeiség* (1871) című munkáiból, valamint *Dalmady Győző* (1890) című monográfiájából. Gyulai Pál dolgozatai közül a *Petőfi Sándor s lírai költészetünk* (1854), és *A Vasárnapi Újság 25. évfordulóján* című tanulmányának, valamint az *Emlékbeszéd* gyűjteményének megállapításait forgatta haszonnal, de behatóan ismerte Gyulai lírai költeményeit is. Gyakran hivatkozott Salamon Ferenc *Irodalmi tanulmányok* (1889) című kötetére, eszmei-esztétikai nézeteinek irányadója azonban érezhetően Arany János *Prózai dolgozatok* című kötetében szereplő irodalomtörténeti munkái voltak, melynek megállapításait maradéktalanul elfogadta,

továbbá az általa igazi tekintélyként tisztelt Erdélyi János *Népköltészet és kelmeiség, Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* és *A mai magyar lyra* című tanulmányait forgatta haszonnal.

Vajda Jánost – meglepően visszafogott részvét mellett – 1897. január 19-én temették a Kerepesi temetőben. Halála alkalmából ugyan a napilapok tárcarovatában a legszebb jelzőkkel halmozták el az emléket, és örök fényű csillagként magasztalták a költészetét: nevét Petőfié mellett emlegették, a pancsovai gimnáziumi tanár azonban joggal kérdezhetette: „ha ilyen nagy költőt veszítettünk el Vajda Jánosban, hogyan lehetséges az, hogy a nemzet részvétele, szeretete, ragaszkodása a nemzet nagy költője iránt nem nyilatkozott meg legalább mostan, koporsója felett? Annyira kiveszett volna már ebből a nemzetből a kegyelet érzése? Annyira méltatlan lenne ez a nemzet nemes lelkű nagy szellemekre?” (Rencz 1897, 3). Elveszett volna az az önzetlen szeretet és rajongás, amely korábban – Zrínyi Miklós, Kölcsey Ferenc, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Eötvös József és Arany János halálakor – oly meghatóan siratta el nagyjait? Vajda János koporsóját nem kísérte rajongói sokaságának részvétele; legalább is „nem arányban azon nagy szellemmel”, melyet a lapok tudósításaiból kiolvasható volt. Fölmerül tehát a kérdés: igaza van-e a fővárosi sajtónak, amikor az unostalan elavultnak hirdetett régi költők helyébe dicshimnuszokat zengve állít újabbakat? Az ifjúság nevelésekor méltányos-e, helyes-e úgy kisebbiteni a régi értékeket, hogy nem világítjuk meg előttük az utánuk jövők, az őket követők jelentőségét? A pancsovai tanítómester tehát azzal a szándékkal fordult Vajda János költészete felé, hogy föltárja a legújabb kori magyar líra eredetét, megmutassa kialakulásának társadalmi-történeti feltételeit, és kibontsa azokat az erkölcsi és esztétikai értékeket, amelyeket az olvasó méltán vár el az őt megszólító irodalomtól és a művészetektől. Ennek az elhatározásnak a mentén született Rencz János *Vajda János költészete s a mai magyar líra* című tanulmánya, a modern magyar líra értékelésének és meghatározásának első délvidéki remek kísérlete, messze megelőzve Loósz István Ady-értelmezését.

A tanulmány írója a szabadságharc bukását követő eseményeket méltatva rámutatott: az önkényuralom idején a magyar főváros Kisfaludy Károly óta létező irodalmi központi szerepe megszűnt, az írók, a tudósok és az államférfiak nagy része – Jósika Miklós, Eötvös József, Szalay László és Horváth Mihály – külföldi száműzetésbe vonult, másik része – Arany János, Tompa Mihály, Lévy József és Erdélyi János – vidéken húzta meg magát, ismét mások – Vörösmarty Mihály és Bajza József – „félőrülten bujdosnak a hazában”, sokan pedig – Sárossy Gyula, Gaál Mózes, Jókai Mór és mások – a legkülönbözőbb börtönökben sínylődtek. Tompa Mihály *A gólyához* és Arany János *Ráchel siralma* című versei a kor emberi sorstragédiáiról árulkodnak. Azok a fővárosi írók, akiket az osztrák hatalom nem vont ellenőrzés alá, vidékre vonultak, ahol még találkozhattak megmaradt olvasókkal, s a kaszinóbeli felolvasóestek biztosították számukra a megszólalás egyetlen lehetőségét. Ez a körülmény azonban hamarosan arra készítette őket, hogy a közönség kedvébe járjanak, s olyan kedves húrokat pengessenek, amelyeket hallgatóik elvártak tőlük. És a megfelelési vágy határozottan vidékiessé avatta a szabadságharc bukását követő évek költészetét: a magyar lírában megjelent a mesterkéltén népies hang és magatartás: „Az idegen ellen való gyűlölet – írta a pancsovai tanár – az 50-es években a magyarosnak fitogtatására, a szervilizmus a szabadságnak túlzó, bár tartalmatlan magasztalására vezetett, s mivel az előző évtizedek eszméinek legfontosabbika volt a népuralom biztosítása, és mert Petőfi lantján is a népies irány jutott diadalra, most ezen eszmének elnyomása a népiesség túlhajtását eredményezte, s a vidékiségben nyert kifejezést. Egyik a Hegyhátat, másik a Kemenesalját, harmadik a mátrai völgyet zengte, s a palóczság különös nyelvén énekelt. Az eszme, a gondolat, az érzés teljesen kiveszett ebből a költészetből, csak a kelme maradt meg. Az új eszme hatásának feltételét egyik sem bírván, [helyette] a külsőnek minél rikítóbb különösségével igyekeztek hatást elérni. Az egész világot és földkerekséget magyar köntösbe húzták, melynek egén sallang,

pityke, sarkantyú, kócsag díszelgett, de emellett az eszme és tartalom csillogása teljesen kiveszett. Így különösen Lisznyay Kálmán, Szelestey László, Spetykó Gáspár és Székely József költészetében” (Rencz 1897, 6). Erdélyi János a kor legjelesebb gondolkodóinak egyike méltán nevezte a költészetnek eme új arcát *kelmeiségnek*. A kelmeiség a helyébe lépett a politikailag száműzött nemzeti eszmék magasztos programjának, mímeltpompájával azonban nem hajthatott új virágokat.

Berzsenyi Dánieltől, Kisfaludy Károlyon, Kölcsey Ferencen, Vörösmarty Mihályon át egészen Petőfi Sándorig és Arany Jánosig a költészetet áthatotta a nemzeti összetartozás érzete, amely az egész hazafias magyar társadalomnak szolgált morális mintát. „Demokratizmus és magyarság, felvilágosodás és nemzeti érzés, haladás és magyarosodás egymástól elválaszthatatlan fogalmakként tűntek föl a jelen század első felében, a magyarság szellemi termésének leggazdagabb korában, irodalmunk aranykorában. S amily rohamos lépéssel törtetett előre a demokratizmus eszméje, éppúgy mind magasabb fokra jutott a magyarosság elve. A demokratizmus a népre irányította a figyelmet.” Vörösmarty és köre még a klasszicitás formakultúrája mentén dicsőítette a nemzeti szabadságot, az újjászületés reményét hintve a nép lelkébe, és az idegenszerűség ostromozásával a magyarosodásra biztatott. Petőfi és Arany lírájában már népiessé vált a nyelv, a forma és a tartalom, „szellemük gazdag tartalmát a nép költészetéből elsajátított formákban érzékitik (elevenítik – M. F.) meg. Így áll elő a népies irány költészetünkben, mely azonban az európai társadalmat mozgó egyetemes eszméknek hordozója most is, mert nálunk a népies íz nem cél, csak formája az eszmének, a gondolatnak és érzésnek.” A belső tartalomnak megmutatására használt keret, amely nem megy a művészi értékek rovására, nem téved a vidékiségre. Az önkényuralom idején Lisznyay Kálmán nemzedékénél azonban a magyarosság és népiesség lett a cél, minekután a nemesnek vélt törekvésnek áldozatul esett a művésziesség, s ezzel költészetük a vidékiesség, a „fitogtatott magyarság” tartalmatlan, csengő-bongó szólamaiba, a kelmeiségbe süllyedt (Rencz 1897, 6–7).

A kor legfőbb problémája, hogy a nemzeti felemelkedés társadalmi programjának szabadságharc után történt fölszámolását követően többé nincs olyan egyetemes eszmekör, amely mindenkit, vagy a magyarság többségét képes lenne megszólítani, közösségbe kovácsolni és munkára biztatni. Az önkényuralom szülte erőszak nyomán a művészi alkotóerő elalélt, elbágyadt, s nincs szándék, amely kedvezne a magasröptű gondolatoknak, nincs olyan magával ragadó világnézet, amely mélyítené a teremtés hitét; a lélek önmagába fordult, belső tájakon szemlélődött, s ennek nyomán a költészet *pillanatnyi hangulatait zengte*, zenghette csupán. Az irodalom és a költészet szinte kizárólag személyes ügyé vált, és már nincs mozgósító ereje, nem tud egyetemes hatást elérni. „Így esett bele költészetünk – nem a kozmopolitizmusba, mint Arany János ítéli, s mint ő utána sokan vallják, mert kozmopolita költészetnek csak negatív oldaláról nevezhető mai költészetünk, amennyiben nincs nemzeti, s a nemzeti keretben egyetemes eszmeköre – hanem *az alkalmiságba, a maga-szórakoztatás*” szerepébe (Rencz 1897, 9–10). Az új, általános érvényű eszmeiség hiányában kell keresni a korszak költészetének „hatástalanságát s leszereltségét”; a költő és az irodalom dicsősége többé nem a megszólalás nemzetre gyakorolt hatásból nő ki.

Vajda János ugyan néhány versével még a szabadságharc előtt jelentkezett, valójában azonban csak a forradalom bukása után, a Petőfi-epigonok, a népiességet és „kelmeiséget” mímelő költészet művelőinek idejében, az 1855-ben kiadott első lírai gyűjteményével lépett az olvasók elé, amikor már nem folytathatta a Szenttamás ostromának eseményeit megéneklő, *A vörös sipkás* című szép harci dalának emelkedett stílusát. S Rencz János szerint ebben kell keresni Vajda János költői meghasonlottságának okait: számára minden abban a régi világban maradt, amelynek 1848–1849 előtt a részese volt, s amely zaklatott és túlfűtött egyéniségéhez teljes mértékben illet: „a szenvedélyek szaggató viharának, a sötét tépelődésnek, a világfájdalomnak és embergyűlöletnek, a nyomorúságnak és bűnöknek, a kárhozatnak és

gyötrődésnek a világába. És Vajda e világnak a képeit önmagából meríti, önmagát adja e költészetben. Mert Vajda ilyen savanyú és keserű, meghasonlott kedély volt az életben is. Egyéniségének összeférhetetlensége, mindenkit lenéző és kicsinylő természete, fanyar, keserű, sötét felfogása az emberről és a világról hozta magával, hogy egész életét meghitt környezet, bizalmas barátok és szerető női szív nélkül töltsse, s magányos életének kietlensége csak fokozta jellemének, egyéniségének keserűségét, szívének setét és soha szét nem oszló boruját, villámokat szóró sűrű fellegét” (Rencz 1897, 13). Hogyan is fogalmazott a *Sírárok VIII.* versében? „Valómat egy nyomorék / Koldusképnek látom.” Ezért írhatta Erdélyi János, hogy Vajda költészete olyan embertől ered, „kinek tör esett szívébe”. Ettől kezdve a költő számára az élet az érzelmek és szenvedélyek siralomvölgye, hol kín, gúny, kiontott vér, gyűlölet, bosszúvágy, örülés és a kedély pokla kísérti meg az embert. És mindezen rettenetben Vajda egyénisége nyilatkozik meg, „saját egyéniségének teljesen megfelelő kelmét hozza forgalomba: a gyötrelmeknek, kárhozatnak és vergődésnek kelméjét. Mert bizonyos, hogy azt az örökös panaszt és átkot, gyilkot, fagyot és halált, sírt, völgyet, mely a Vajda költészetében előfordul, nem lehet mind tiszta valóságként elfogadni, sok benne a kelmeiség, sokszor érezzük, hogy ama megdöbbentő és ijesztő képek mesterkéltnél játékaiként tűnnek fel a képzeletnek a hatás, az érdek, a különlegesség kedvéért, s nem állanak természetszerű összefüggésben a tartalommal” (Rencz 1897, 14). E költői szertelenség nem egyszer feleslegesen hatáskeltőnek tűnik – amolyan valódi kelmeiségnek. Mintha Vajda csak a panaszt, a rémületkeltést, a gonosz térhódításának ábrázolását tartotta volna költői feldolgozásra érdemesnek.

Nála a hazafiság is a sötét átkozódás hangján szólal meg: a hazafiság érzése folyton hazája balsorsát juttatja az eszébe, s úgy tűnik, jobban gyűlöli hazájának és népének ellenségeit, mint amennyire hinni képes nemzete sorsának jobbra fordulásában. Vajda János hazafias lantján nincs többé lelkesedő és lelkesítő ének, „ezért *hazafias költészete a megalkuvó életnek kárhozatató elítélése*” (Rencz 1897, 16). És ez az önkényuralom felszámolása és az alkotmányos rend helyreállítása után sem változott. A kiegyezést követően meggyőződésévé vált, hogy korábban ugyan kifosztott és elnyomott, rongyos koldus volt a hazája, de legalább megőrizte a becsületét, 1867 után azonban önként dobta el magától azokat az értékeket és jogokat, amelyek a múltja és történelme alapján őt megilletik. „Oh, én hazám, boldogtalan hon, / Bukott hölgy, eltévedt anya, / Hősök szülöttje, elkerített / A sok hazudozó banya!” – énekelte a *Luzitán dal* című versében, de a *Jubilate*, a *Credo*, a *Lenni vagy nem lenni*, és a *Sodoma* című költeményeiben is csak szidalmakkal illeti nemzete életét és történelmét.

Abban, hogy Vajda János a kiábrándultságnak és a pesszimizmusnak ilyen mélységesen a hatása alá került, a lelki alkatán és szellemi adottságain túl a korszak világhangulatának is döntő szerepe volt: az ő korában többé nincs olyan progresszív eszme, olyan lelkesítő egyéni és közösségi cél, amely az ember legszebb, legnemesebb érzéseit és képességeit mozgósítaná. Arany János ezt a kozmopolitizmus térhódításával magyarázza, s pusztító hatásának vélte, hogy a költők többé nem a haza, hanem az emberiség „koszorújáért versengenek”, nem a gyakorlati cselekvésben, hanem lármás „kiállításban” vélik felismerni a küldetésük lényegét. A nemzeti gény hiánya azt eredményezte, hogy a konkrét célok és feladatok hiányában elemeire hullott a valóság, s nincs többé elme, amely az egyén és a világ kapcsolatát a maga teljességében látná. A korszak költészete sem tükrözi többé a költő lelkét a maga igazában és egészében, hanem csak rész szerinti valóságában. Rencz János megfogalmazásában: „A léleknek részleges valóságát, idő szerinti igazságát, pillanatnyi érzését, gondolatát, tartalmát tükrözteti vissza a mai líra, miben a nemzeti gény nem jelentkezik; de nem fejezi ki a lélek állandó valóságát, minden idő szerint való igazságát, elválaszthatatlan tulajdonná lett tartalmát, mely a nemzeti talaj táplálékán nőtt fel, s melynek megnyilatkozásában ugyanezért a nemzeti gény is mindig benne van.” A lelket és a

szellemet újabb, lelkesítő világnézet nem lendíti a magasba, s újabb célok nem hevítik, ezért a szárnyalás helyett költészetünk „az alkalmiság szerepébe” süppedt (Rencz 1897, 22). Amikor a költészet csak felszínes ötleteket, pillanatnyi érzéseket, rész szerinti igazságokat zeng, akkor csak magánpassziót megillető hatása lehet, és nem nyerhet jogot a nép lelkesítésére, a nemzeti gondok megfogalmazására. A századvég lírának nincsen olyan világnézeti tartalma, melyben az egész kor magára ismerhetne. Nincs, ami ennél a jelenségnél jobban bizonyíthatná „újabb költészetünk leszereltségét”, a teremtő képzelet ellankadását. Vajda János költői nyelve erejével tűnik ki a kortársainak sorából, de „csinosság tekintetében” rendre mögötte marad.

Hazafias lírájához hasonlóan Vajda János szerelmi költészetében is szinte kizárólag csak a csalódásból, a megbántottságból eredő kárhozatnak a dalai szólalnak meg, keresetten sötét színeiben Rencz János ugyanazt a „kelmeiséget” vélte felfedezni, amely a nemzete sorsáról alkotott gondolatait is oly mérhetetlenül komorrá tette. A *Szerelem átka* és a *Gina emléke* címmel külön ciklust szentelt az imádott nőnek és a maga érzelmi hányattatottságának, melyben a „méltatlan eszményekért való rajongás” jutott döntő szerephez. Ezen a ponton Vajda János lírája érintkezik a modern líra azon törekvésével, amely az erkölcsi fogalmak általános színvonalán mélyen alul maradó érzésvilágnak és gondolatiságnak a dalait zengi, s mely „közönséges helyekről, a trotoárról fölszedett ideálokban akarja velünk a szépnek, magasztosnak eszméjét szemléltetni”. A francia hatásra született modern líra a rútat szépnek, a hitványt rokonszenvesnek tünteti fel, amit Rencz János a magyar nemzeti költészet hagyományihoz méltatlannak tartott, s amelynek mélyén „beteges, megtévelyedett erkölcsi felfogás” munkált (Rencz 1897, 28). Vajda pedig, ahogyan nem tudott a szép és a magasztos birodalmában rendet teremteni, és progresszív erőt mutatni, úgy nem képes megszelídíteni képzelete rettenetes látomásait sem, „szenvedése, hánykódása sokkal erősebb, szaggatóbb, semhogy átengedhetné a költőt a nyugodt elmélyedésnek, tűnődésnek. Szerelmi költészetében s egész lírájában is valóban alig találunk egy-két olyan költeményt, melynek eszméi és érzései felolvadtak, s az együvé tartozók összerakódtak a költő lelkében, s azután a költő képzeletének harmatától fölfrissítve új életre ébredtek” (Rencz 1897, 29). A rémület okán támadt elmélkedés, és a reménytelenség élménye nyomán született bölcsélet mélyen áthatja Vajda János költői világát, ami azonban a korszellem sajátosságának tekinthető. A költők a létezés titkát kutatják, a végső kérdések homályát fürkészik, miközben kénytelenek ráeszmélni, hogy ők sem fejthetik meg a megfejthetlent, így hát „*megszületik lelkükben a szkepszis, a mai kor lelkületének*” kitörölhetetlen sajátossága.

Vajda János a korszak elmélkedő és „bölcselmi” líránknak mélység, erő és gondolatbőség tekintetében kétségkívül legkimagaslóbb képviselője volt. A költészetében megmutatkozó élménynek és világnézetnek a *szkepticizmus és a pesszimizmus* az alapvonása, melyek egyébiránt a kor általános sajátosságai. „*Amikor új eszmék nem hevítik a képzeletet, akkor a költészet alatt jár, a líra mindennapi érzelmeket zeng, az epika és dráma a mindennapi életet fest. Az ember mindennapos érzése pedig valójában se nem tisztán dalszerű, avagy ódai, elégiai hangulat, hanem valósággal olyan egyvelege az örömmek és bánatnak, a reménynek és aggodalomnak, a lelkesedésnek és lankadtságnak, minő a mai lírában megzendül*” (Rencz 1897, 38). Rencz János Vajda János lírájának elemzésekor kellő empátiával mutatott rá: a modern líra és általában az irodalom jellemző vonása a tiszta szenvedélyek, és a belőlük fakadó intenzív érzések jelenlétének hiánya. Meggyőződése volt, hogy a századvég magyar irodalma sem erkölcsi, sem esztétikai értéke tekintetében nem állt a megelőző klasszikus korok színvonalán, aminek okai a korviszonyokban rejlenek. Úgy vélte: Vajda Jánost ugyan nemzeti klasszikusaink sorába nem emelkedett, de kortársai közül „tehetségével és jellemével, korának romlott viszonyai között egész az anakronizmusig megőrzött puritánizmusával egyaránt kiválik, s ezért ha a nemzetre gyakorolt hatása nem is volt, és nem is lesz olyan eleven és erős, mint a nagy klasszikusoké szokott lenni, s ha nem is él addig – mint büszke önérzetében vallja – míg ez a világ világ lesz, megújul benne a tavasz

[...]” (Rencz 1897, 41). Rencz János, a pancsovai főgimnáziumi tanár 1897-ben megjelent *Vajda János költészete s a mai magyar líra* című tanulmánya elsőként tett kísérletet a modern magyar líra képviselője értékelésére, munkája egyik legfontosabb hivatkozása lett az Akadémia Kiadónál 1969-ben Barta János szerkesztésében megjelent *Vajda János összes művei* című kritikai kiadás *Kisebb költemények I–II.* című köteteknek.

Klasszikus korok idyllje az Al-Dunán

Kiss Endre és Javorik János

Kiss Endre bölcséleti tudor, a görög és latin nyelv tanára pályája elején, a gyakornoki évek rövid kitérője után, 1890. április 3-án tért vissza szülővárosába az alma materhez, a pancsovai állami főgimnáziumhoz. A bánsági tudós tanárok azon egyike ő, aki abban a kiváltságos helyzetben részesült, hogy odahaza a szülőföldjén nevelhette a jövőnek az új nemzedékeket. Cser Gyula tanártársa szerint Kiss Endre 1858-ban született Pancsován középiskolai tanulmányait a helybeli m. kir. állami főreáliskolában kezdte minden bizonnyal még német nyelven, mert az 1874/75. évi *Jahresbericht über die kön. ung. Staat-Ober-Realschule* tanúsága szerint az iskola nyelve még német volt. Érettségi vizsgája idején, 1881-ben azonban a főreáltanoda „a magyar szellemben való újjászületés küszöbére lépett”, s gimnáziummá való átalakulása megkezdődött. Budapesti tanulmányait követően tanári működését 1885–1886-ban a trencsényi kir. kath. főgimnáziumban kezdte, de a következő, 1886–1887. tanévet már Újverbászon töltötte. „Amidőn a következő évben hozzánk került, a rekonstruált tantestületre nehéz feladat várt – írta Cser Gyula a már megfáradt pályatársáról –: új szellemet kellett meghonosítani, magyar műveltségre kellett az ifjúságot nevelni [...]. Kedvvel s lelkesen fogott pancsovai működéséhez” (Cser 1915, 7). A magyar irodalom és a latin nyelv mellett rendkívüli tanárként a szerbet és a franciát is tanította, és gondosan felügyelte a főgimnázium könyvtárát, s ha kellett, előadott a felsőkereskedelmi iskolában is. Közéleti szerepet is vállalt, alelnöke volt a pancsovai tisztviselő-egyletnek, és hosszú éveken át jegyzője és vagyonyügyi gondozója a helybeli római katolikus egyházközösségnek. Lelkesen dolgozott a főgimnáziumért, munkája során „erős lokálpatriotizmus vezérelte”.

Egyetlen klasszika-filológiai munkája ismeretes, a *Theocritus és a római irodalom aranykori lyrikusai* című – feltehetően doktori értekezése 1886-ban Pozsonyban Stampfel Ede és Társai könyvkiadó intézeténél jelent meg. Széles látókörre, és alapos tárgyismeretre vall, ahogyan a Nagy Sándor-korabeli görögországi állapotokat bemutatta. A hadvezér miután az egész keleti világot meghódította, a behódolt népeket a görög műveltséggel ajándékozta meg. Az elfoglalt tartományok városaiba érkező görög bevándorlók magukkal hozták a görög nyelvet és az irodalmat, valamint az isteneik hitvilágát és a vallásos szertartásaikat is. „Ezen civilizáció, melynek elterjedése Nagy Sándornak köszönhető, és mely általában véve görög jellemű, de nem kizárólagosan görög fajhoz tartozó népben volt elterjedve, *hellenismusnak* nevezetik” (Kiss Endre 1886, 3). E némileg föllazult görög kultúrának egyik központja Alexandria volt, amely város után a klasszikus fegyelmét némileg elvesztő irodalom a nevét is kapta. A görög irodalom alexandriai változatával ismerkedett meg Róma is, midőn Görögországnak Kr. e. 146-ban történt elfoglalását követően a görög szellemmel állandóan érintkezett. „Azóta a római ember mindinkább aláveti magát az idegen műveltség felsőségének és szívesebben kezd az irodalommal is foglalkozni – írta értekezésének bevezetőjében Kiss Endre –, melyet azelőtt haszontalan időtöltésnek tartott, de nem szolgált praktikus célokat. Szóval a finom görög műveltség divatba jött és nemsokára nélkülözhetetlen szükséggé vált. A hellének különféle állásokat foglaltak el az előkelő római családoknál, és viszont a fiatal rómaiak magasabb kiképeztetés végett előszeretettel keresik fel a tudományok akkori főhelyeit, Alexandriát és Athént” (Kiss Endre 1886, 4). A hellén világból Rómába

özönlött görögök nem a classicus irodalmat hozták magukkal, hanem annak populista változatát, silányabb termékeit terjesztették. Rómában a szónoklat terén már nem Demosthenes, a költészet terén nem Homeros és az atticai irodalom nagy alakjai jelentették a követendő példát, hanem az alexandriai „modernnek”. „Ha közelebbről megvizsgáljuk – mutatott rá a tudós tanár –, hogy a római költő miben utánozta Theocritust, azt fogjuk találni, hogy pásztori költeményeiben az elrendezés és az alapeszme, a kidolgozás és a nyelvezet, sőt a vers is Theocritus hatására vallanak” (Kiss Endre 1886, 5). Ezt követően Vergilius, Catulus és Horatius költészetének elemzése során azt igyekeznek bizonyítani, hogy az aranykori költők szinte kivétel nélkül az alexandrinizmus hatása és befolyása alá kerültek. „Feladatom lesz részletesen kimutatni – írta –, hogy mennyire tapasztalható az egyedüli Theocritus befolyása ezen költők műveiben.” Ezt követően Theocritus XXX idylljének motívumait sorról sorra vetette össze a három római költő műveivel. Munkája közben klasszika-filológiai jártasságát is bizonyítja, amikor a pályatárs, az egykor fehértemplomi latintanár, Bászél Aurél *Theocritus idylljei és a görög és római idyll* (1880) című munkáját is meghivatkozta.

Kiss Endre 28 éven át volt tanára a pancsovai magyar főgimnáziumnak, 1915. január 28-án hunyt el váratlanul. Lelkét ekkorra már „megsebezték azok a tövissek, amelyek a tanár-embert pályáján oly bőven érik – írta nekrológiájában a pályatárs Cser Gyula. – Mélyen átérezte azt a keserűséget, amely az egész társaságot elfogta munkájának meg nem értése miatt, s nincs miért tagadnunk, lelkesedése, mellyel pályáján indult, megtörtött” (Cser 1915, 7). A meg nem értés, amire a tanártársa célzott a tudományos dolgozata méltatlan lekicsinyléséből eredhetett. A *Theocritus és a római irodalom aranykori lyrikusai* című tanulmányával Schmidt Márton az *Egyetemes Philologiai Közlöny* lapjain kíméletlenül elbánt, amikor olyan haszontalan munkának nevezte, amely a források felkutatását sem végezte el tisztességesen, ezért nem is emelheti „a tudomány nieveauját” (Schmidt 1887, 701–702). Kegyetlen és igazságtalan kritika volt, hiszen – a lehetséges klasszika-filológiai kérdéseken túl – Kiss Endre értekezése a probléma felvezetése és kibontása, logikai érvelése és gondolati tisztasága tekintetében egyaránt kiváló munka. Úgy halt meg, mint jó katona, „megtört, de nem adta meg magát. (...) Iskolánk humánus paedagógust, ügyes *tanítómestert*, a testület előzékeny kollégát veszített el” – búcsúzott a tanártárs, a klasszika-filológia bánsági tudósától. Különös misztériuma a történelemnek, hogy a nagy háború frontjain szolgáló három katonafia már csak behantolt sírjához érkezett.

S búcsúzott tőle az iskola igazgatója, a görög és a római irodalom tanára, Javorik János is, aki Kiss Endrével együtt pancsovai diákjai előtt a klasszikus értékek szószólója volt. Javorik a főgimnáziumi értesítő szerint 1906-ban lett az iskola ideiglenes vezetője, a következő esztendőktől pedig kinevezett igazgatója. Mindössze egyetlen munkája, a *Miért tanítjuk a klasszikus nyelveket?* című szabad-lyceumi előadása jelent meg az iskola értesítőjében, s őrzi emlékét máig Pancsova tudós tanárainak sorában. Dolgozatában a századforduló meg-megújuló támadásaival szemben védte a görög és a latin nyelv, s velük együtt a klasszikus irodalmak tekintélyét. Úgy vélte, 1912-ben, a mindennapi életben már valóban nincs szükség a latin nyelvre, de annak jelentősége nem is gyakorlati alkalmazásában rejlik. Ennél sokkal fontosabb az elsajátításuk során szerzett logikai jártasság, melynek a tudományos következtetések okszerű folyamatában, és az ítéletalkotás következetes rendszerében vesszük hasznát. „Tudnunk kell ugyanis – írta dolgozatában a klasszika-filológus –, hogy nem maga a holt nyelv tudása fejleszti a gondolkodást, hanem az az út és mód, ahogyan a birtokába jutottunk. Bármely holt nyelv tanulásánál kényszerítve vagyunk gondolkodni, a törvényszerűségeket keresni” (Javorik 1912, 17). A görög és a latin nyelv megismerése és tudása tehát elsősorban módszeres munkára nevel. Mindamellet a klasszikus nyelvek és irodalmak ismerete nélkül ma sincs művelt és tájékozott ember. Műveltnek azt tekinti a modern világ, aki érdeklődik a társadalmi kérdések, és tudományos eredmények iránt és mindenkor „méltányolja az e téren kutatók munkásságát”, aki szomjúhozza az igazságot,

aki mindig többet és többet szeretne tudni és megismerni a világból, és aki képes fejleszteni és gyarapítani a szép, a jó és a nemes iránti érzékét. Mindezeknek a szándékoknak és törekvéseknek alapját képezik a holt nyelvek mögött rejlő történelmi hagyományok és értékek, melyek az irodalomban és a művészetekben lelhetők meg. Kiemelte: „a holt nyelveknek írásban fennmaradt emlékművei az emberi kultúra fejlődésének fontosabb útmutatói, mint az omladozó márványpaloták, a rozsdáette ércszobrok” (Javorik 1912, 9–17). Javorik János az első világháború idején mindvégig a pancsovai magyar kir. főgimnázium élén állt, 1918-ban bekövetkezett halála – Guelmino József gyászbeszéde szerint – megrendítette tanártársai mindegyikét (Guelmino 1918, 3–6).

A nemzeti történelem tanításának kérdése

Poznan Jolán

Poznan Jolán alakját a bánsági tudományos gondolkodás megalapozói után kutatva Lőrinc Péter idézte meg *Két úttörő – két hullócsillag* című 1973-ban közölt tanulmányában, melyben a szerző K. Nagy Sándor mellett a pancsovai tanárnő munkáit is ott látta az idők múltával is figyelmet érdemlő művek sorában. Életéről és sorsáról alig tudunk valamit: 1873. március 1-jén született Marosvásárhelyen, és 1934. december 17-én halt meg Pancsován. 1897. június 26-án kezdett tanítani a pancsovai polgári leányiskolában, onnan 1918-ban a polgári fiúiskolába lépett át, ahol a francia és a német nyelvet tanította. Magyarul, szerbül és németül egyaránt jól beszélt, ezért nem okozott gondot a számára, hogy 1920 után már szerb nyelven kellett tanítania a diákjait. Két első munkáját, a Budapesten megjelent *Das Frauen-Geschlecht bei den Balkan-Christen* (1901) és a Pancsován kiadott *Magyarok és a Balkán-szlávok* (1903) című történelmi, földrajzi, jogi, nyelvtudományi és statisztikai értekezését Lőrinc Péter a bizonytalan pályakezdés műveinek tekintette, amelyekben „a történelem is sokszor inkább áll a legenda, krónika színvonalán, mint tudományos fokon”, ezt azonban eléggé történelmietlen módon az egykori határőrvidéki város, Pancsova elmaradott szellemi életéből eredő tájékozatlanságnak, hátránynak és fogyatékoságnak tekintette. A polgári történetírásból fakadó hibájaként róta fel, hogy a szerző a magyar nemzetet azonosította az uralkodó osztállyal, és hogy a sok évszázados magyar-szerb együttélést az „oltalmazó és oltalmazott” viszonyra egyszerűsítette, amiben a korszakra oly jellemzőnek vélt „magyar imperializmus” fölényét vélte fölfedezni (Lőrinc 1973, 22). A Versecen német nyelven kiadott *Das Geschlecht der Radich von Szokolovatz* (1904) című családtörténeti tanulmányának olvasásakor viszont már elismerően szólt a forráskutatás terén tapasztalt jártasságáról.

Kellett e munkák elkészítésekor szerzett történetírói tapasztalat és kutatói jártasság ahhoz, hogy Poznan Jolán néhány évvel később összefoglalja, és Budapesten a Pestalozzi-Társaság ülésén előadja *A magyar történelem vezéreszmék szerinti tanítása* (1909) című, sok vonatkozásban új és korszerű meglátásokat magába foglaló értekezését, melyben elsősorban az iskolai történelemoktatás hiányosságaira mutatott rá. Már az első megállapítása is tanárian pontos és tisztán artikulált: „A modern fejlődés és haladás idejében az a nép erősebb, s a mai népek verseny harcában nemzeti létét az tartja fenn legbiztosabban, amelynek erős nemzeti kultúrája van [...]. A nemzeti történelem tanítása az iskolában a nemzeti kultúra fenntartására, fejlődésére úgyszólván a fő eszköz, különösen a magyar nemzetnél, mely ma az európai művelt népcsaládok között etnográfiailag egyedül áll” (Poznan 1909, 3). Korántsem közömbös tehát, milyen történelmi ismeretekkel bocsájtják útjukra az ifjú nemzedékeket.

A korábbi időkben a magyar történetírás elsősorban és hangsúlyosan az uralkodók életrajzában, uralkodásuk értékelésben és méltatásában mutatták be a magyar nép történelmét. A leggyakrabban hivatkozott művek, Horváth Mihály és Fessler Ignác munkái is kivétel

nélkül a királyok, hadvezérek és uralkodók életrajzainak alapján készültek, ebből eredően a magyar nemzet történetéről, történelmi fejlődéséről és modern nemzetképpé történt kiteljesedéséről, („nemzeti szilárdulásáról”), küzdelmeiről, szabadságharcáról, felkeléseiről és forradalmairól („öntudatos történelmi ténykedéséről”) vajmi kevés szó esett. Az uralkodók élettörténetének bemutatásakor elmarad a nemzet története egészének a méltatása. A XX. század küszöbén kiéleződött nemzetek harcában azonban elengedhetetlen, hogy a magyar nemzeti történelem ne csak dinasztikus formában, ne csak töredezett részleteiben, hanem „teljesen és egészen minden vezér eszméje szerint adassék elő” (Poznan 1909, 6–7). Poznan Jolán azonban azt is látta, hogy Magyarországon alig kezdődött meg az önálló nemzeti történelem kutatása és föltárása, a történelmi tankönyvek tartalma pedig egyenesen elfogadhatatlan. „A magyar történelem ilyen kezelése mellett érthető az a meglepő tény, hogy egyik tankönyvben sem találunk feleletet arra a vitás kérdésre, hogy Magyarországon, mely már ezer éve fönn áll, mint magyar nemzeti állam, miért nem volt a magyar nyelv egészen az újkorig saját országában általában elterjedve, honnan van az, hogy dacára annak, a magyar faj csak az újabb időben jut saját földjén abszolút majoritásra, és honnan van az, hogy [...] csak az újabb időben hatol a magyar kultúra saját országa minden tájára?” (Poznan 1909, 9). Ha a történelmi kutatás nem tisztázza a nyugati kultúra latinizmusának nemzetünkre gyakorolt befolyását, amely azután meggátolta a magyar nyelv országban belüli érvényesülését és kiteljesedését, soha nem értjük meg nemzetünk Nyugattal szembeni hűbéri viszonyát. Mint ahogyan nem értjük meg a magyar nemzet és a szomszédos népek és nemzetek közötti viszonyrendszert sem: „hol találjuk megírva a magyar nemzet hatását szomszédaira, különösen a legközelebbiekre, a Balkánra?” – sorolta a kérdéseit a történész. Hósi regéink, régi dalaink őrzik a magyar történelem nagy eseményeit, a szomszédokkal együtt, vagy egymással szemben vívott nagy küzdelmeinket, csak tankönyveink nem tudnak a néhány vizsályon kívül semmit a korábban történelekről.

Milyen legyen hát a tartalmuk a magyar történelmi tankönyveknek? Első és legfontosabb feladat elvégezni a magyar történelem „megcáfolhatatlanul helyes beosztását”, korszakolását. Poznan Jolán szerint már tarthatatlan az ókor–középkor–újkor nagyvonalú tagoltság, helyette a sokkal differenciáltabb, korszerű periodizálás a következőképpen nézne ki: 1. korszak az őshazától Szent István koráig tart; 2. a magyar kereszténység kiteljesedése egészen a nemzeti királyok kihalásáig; 3. a nemzeti királyaink kihalásától 1848-ig; 4. az 1848 utáni korszak a magyar nemzet újjászületése, amikor végre a „latinizmussal” és a „germanizmussal” – az idegen befolyással – szemben a magyar nemzet sikeresen védte meg magát (Poznan 1909, 13). Hogy azonban e történelmi korszakok lényegüket tekintve határozottan felismerhetők és leírhatók legyenek, világosan kell látni az önálló magyar nemzeti létezés meghatározó feltételeit. A szuverén nemzetállam feltétele: 1) a független magyar uralkodó; 2) egy egyetértő (egységes) magyar nemzet, mely nemzetállamot alkot; 3) egységes magyar szellemiség (eszmeiség és kultúra) létezése (Poznan 1909, 15). A történész szerint ebben rejlik az államalapítás és fenntartás tehetsége, amelynek meghatározó feltételei: 1) független magyar uralkodók; 2) független nemzeti jellegű magyar állam; 3) törvényhozás nemzeti akaratból; 4) nemzeti hadügy (a maga korában: szuverén külpolitika – M. F.); és 5) a társadalmi osztályok egyenlősége.

A leírt szempontok, feltételek és megfelelések alapján – mindazon időtől, amióta magyar nemzet fennáll, egészen a mai napig – a maga valós lényegében már leírható a magyar nemzet története. Poznan Jolán szerint csak így, ebben a szerkezeti tagoltságban tekinthető át nemzeti múltunk lényege, és bizonyítható a szuverén nemzeti létezés, az, hogy „a magyar nemzet történelmi nagysága soha, a legkritikusabb időkben sem szakított meg”, s van benne erő és tehetség a tovább fejlődésre és haladásra (Poznan 1909, 21). Az iskolai történelem-tanítás akkor lesz eredményes és hatásos, ha az a magyar történelem saját vezéreszméinek nyomán követése szerint történik. „A modern népek harcában ma az az

erősebb kultúra számít a legtöbbet, melynek legfontosabb eszközét éppen a történelmi tanítás képezi, mert ez tanítja már az ifjú generációt a legnehezebb pillanatokban is a már történelmileg bebizonyosodott nemzeti halhatatlanság forrásain erőt meríteni a küzdelemre és győzelemre”, ezt azonban csak a magyar nemzet teljes történelmének ismerete biztosíthatja a számára (Poznan 1909, 23). Lőrinc Péter szerint ezzel a felismerésével Poznan Jolán a polgári társadalomtudomány „csúcsaira” jutott, a maga kidolgozta szintézis mentén „dialektikusan látja már a társadalmi fejlődést”, fölismerte, hogy a társadalom szerkezete és az állam berendezése eredendően meghatározza a kultúra, az oktatás, a tudományos élet lényegét – a nemzeti közösség szellemiségét (Lőrinc 1973, 29–30). Talán ebből ered, hogy Poznan Jolán alakját ott látta a bánság nagy tudósok – Jeszenszky Ignác, Czirbusz Géza, Somfai János és Farkas Geiza – társaságában (Lőrinc 1978a, 12–13). Annak magyarázatát azonban nem lelte, hogy *A magyar történelem vezéreszmék szerinti tanítása* című kiváló tanulmánya után Poznan Jolán miért hagyta abba a tudományos kutatást, miért tűnt el a tudósok társaságából.

A természetnek magasztos nyugalmában

Kiss Lajos és Gecser Béla az Al-Dunán

Kiss Lajos a történelem és a földrajz tanára a Gömör megyei Ragályon született 1849. szeptember 1-én. Gimnáziumi tanulmányait 1869–1873 között Sárospatakon végezte, ezt követően 1874-ben a budapesti egyetemre iratkozott, ahol a történelmi és a földrajzi előadásokat hallgatta, tanári vizsgát 1878 májusában tett, s még ugyanazon év szeptemberében a kecskeméti állami főreáliskolában helyettes tanárként kezdte tudósi pályát. 1880. július 22-én már rendes tanárként az Al-Dunára, a pancsovai reál-gimnáziumba helyezték, 1884 augusztusának végén, az új tanév küszöbén azonban a szegedi főreáliskolához vezényelték át. Ezt követően két évtizedes tanári pályája töretlen volt, sikeres tankönyvíróként tartották őt számon, s a Dugonics-társaság megalakulását követően a tudományos osztályának a titkáráként is működött (Homor 1895, 151–152).

Pancsován tehát mindössze négy tanévet töltött, ez a négy esztendő azonban a város magyarságának az életében, és a saját tudósi pályája tekintetében egyaránt sorsdöntőnek bizonyult. Kiss Lajos kiváló történelmi érzéssel lelte meg témáit a régi háborúk emlékét még elevenen őrző Végvidéken, s előbb a Fináczy Ernő és Wiegand János szerkesztette *Végvidékben* jelentette meg két részletben *A Balkán félsziget államai a berlini congressus után* Kiss Lajos 1883a, 2–3. és 1883b, 3) és – ugyancsak két folytatásban – *Belgrád bevétele* (Kiss Lajos 1884a, 1–3. és 1884b, 1–2), valamint *Horom vármegye* (Kiss Lajos 1884c, 1) című tanulmányát, majd a pancsovai reál-gimnázium 1884. évi értesítőjében a *Szulejman első hadjárata Magyarország ellen* című, kisebb kötetnyi monográfiáját (Kiss Lajos 1884d, 3–32). A történelmi végvidék emléke azonban távozása után is fogva tartotta őt, 1889-ben a *Hadtörténelmi Közleményekben* közölt *Nándorfehérvár bukása (1521)* (Kiss Lajos 1889a, 389–440. és 1889b, 546–612) című tanulmányát a Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottsága 20 arannyal, hat évvel később, 1895-ben ugyanott közzétett *A rigómezei hadjárat (1448)* című dolgozatát 500 arany koronával jutalmazta. Igazán maradandót azonban a Pancsováról történt távozása utáni esztendőben, 1885-ben a *Földrajzi Közleményekben* közölt *Utazás a Dunán – Pancsovától Turn-Szeverinig* című munkájával alkotott, emléket állítva annak a vidéknek, amely őt egy életre rabul ejtette.

Történelmi-földrajzi tanulmányát a tudós tanár szépírói ihletettséggel kezdte, s a lelkesedés a hajóval tett utazása során mindvégig elkísérte. „Mosolygó víztükör köti le a tekintetünket – írta, amint elhagyták a pancsovai kikötőt –, a part felé siető hullámok suttyogó zenéje álomszerű merengésbe ejtik lelkünket. Most zöld füzes szigetek közt surran el hajónk. A sűrű lombok, melyek a szigetek belsejét eltakarják, némán bólogatnak felénk, hívogatnak,

csalogatnak, hogy kutassuk fel a kis vízi-országok titkos rejtekét. A mesék országában képzeljük magunkat, eszünkbe jut a »senki szigete« az arany emberrel, eszünkbe jutnak a gyermekkori regék magános szigetekről, vízi tündérekről” (Kiss Lajos 1885, 418). Másutt megjegyezte: az al-dunai táj nyújtotta látványban van valami megható és fenséges, mely a lelkek mélyén ünnepies nyugalmat teremt. Útja során részletesen szolt a bal-parti (magyarországi) és a jobb-parti (szerbiai) táj szépségeiről és történeti emlékeiről, miközben az elmúlt kétezer év történetét a klasszikus értékek otthonának tekintett római birodalom emlékezetével színezte; nem egyszer barbárnak nevezve azon korokat, melyek elpusztították a hajdani, nemes, sok tekintetben ma is utolérhetetlen, antik kultúrát. Vincsa környékén megcsodálta ugyan a hegyek lankáit borító szőlőültetvényeket, de nyomban hozzátette: „ha e szétszórt, rongyos házakra tekintünk, nem is hinnők, hogy klasszikus hellyel van dolgunk, mely már a rómaiak korában élénk forgalom színhelye volt. Erre vonult el a rómaiaknak azon országútja, mely Singidunumot (a mai Belgrád) Viminaciummal, Moesia virágzó fővárosával összekötötte. Szokásuk volt a rómaiaknak, hogy a nagy utakon állomásokat építettek, melyek a csapatoknak éji szállást nyújtottak, hol azonban az utasok is pihenő helyet találtak maguk s barmaik számára. Ily állomás feküdt hajdan Groczka helyén, neve Tricornium mansio volt” (Kiss Lajos 1885, 419).

Vég-Szendró vára, annak vízből kiemelkedő óriási, sötét fali festői látványt nyújtanak, s miután a tudós utazó pontos leírását adja az erődnek, Szmederevó városnak és a Jesszava pataknak, képzeletben máris a római korban pompásan virágzó Mons Aureus város utcáit járja, a hegyoldalon viruló szőlőkertekről pedig azt is tudni véli, hogy az első bortermő tőkét Probus császár ültette, aki maga is a Szerémség szülőtte volt, és szőlőkertekben nevelkedett fel. Szeme előtt elvonul minden, ami a vár környékén a klasszikus korra emlékeztette őt. A római Vinceia castrum környéke az elkövetkező évszázadokban rendkívüli jelentőséggel bírt: a Morava folyó völgye természetes közlekedési és kereskedelmi lehetőséget biztosított Magyarországból és Szerbia észak-keleti részéből Szófiáig, onnan tovább a Traján-kapu nevű hegyi hágón és a Marica völgyén keresztül Adrinápolyig, s végül egészen Konstantinápolyig. A hadi és kereskedelmi úttal magyarázható Szendró vidékének történelmi jelentősége, s az, hogy minden, a századok során erre vetődött nomád nép háborút vívott érte. 1437-ben azután hatalmas török sereg jelent meg Szendró várának falai alatt, s a vár akkori ura, a szorongatott szerb fejedelem Zsigmond királyhoz fordult segélyért. „A fényes diadal, melyet ekkor seregeink a török felett arattak, egy férfi kora virágában lévő hősnek tulajdonítatik, kinek nevét ezen csata után ünnepelték legelőször országszerte: e hős Hunyady János volt.” Brankovics György ugyan csak húsz évvel később, 1456-ban halt meg, ezalatt azonban „kétszínű politikájával sokat ártott Magyarország és a kereszténység ügyének”, Szendró pedig keserves ostorává lett Magyarországnak, a török hordák innen folyton át-áttörtek a Dunán, s tüzvel-vassal pusztították a déli megyék békés lakóit és virágzó gazdagságát (Kiss Lajos 1885, 421–422).

A Duna bal partján Panyóca (Ponyavicza) patak mellett, Kubin déli oldalán, egy domb tetején régi, hatalmas földvár, Keve-vára maradványa található, de a közvetlen közelében kezdődnek a Római sáncok is, melyek innen Deliblátig, azon túl pedig Alibunárig nyúlnak. Ortway Tivadar a kubini várdomb helyén Contra-Margum nevű római erődöt kereste, Ormós Zsigmond azonban a helyszínen végzett ásatások során kiderítette, a domb-szerű erődrendszer nem római, hanem népvándorláskori emlék, az avarok építette földvár maradványa. Keve 1204-ben várispáni székhely volt, Keve-vármegyét azonban csak a XIII. század végétől említik az okmányaink, és mindössze a XVI. század végéig állott, a mohácsi vész után a török hódítás teljesen megsemmisítette. „A török hadjáratok, s a török uralom kora – jegyezte meg Kiss Lajos – legalább kétszáz évvel visszavetették Magyarországot a fejlődés s művelődés útján.” A pusztításra emlékeztetnek a Morava folyó torkolatán túl fekvő Ráma várának sötét romjai, akárcsak a vele szemben lévő parton, Palánka közelében található, hajdani Horom-vár

falainak maradványai is, amely egykor Horom vármegyének volt a központja. Az egykor virágzó város helyén a XIX. század végén már csak kis falu található, nyugati oldalán a Karas, a keletin pedig a Néra ömlik a Dunába.

Innen már csak egy kisebb nekiiramodásra található Galambóc, szemben vele László vára, s a köztük lévő, közel két kilométer széles Duna közepén a misztikus-babonás Babakáj sziklaóriással, melyek együttese „fenséges egészé alkotják a tájképet, mely az Al-Dunán a legszebbek közé tartozik, melyet örömtől ittasan szemlél minden ember, ki az itteni hatalom nagyszerű remekében, s az emberi értelem műveiben gyönyörködni képes. [...] Nyelv nem képes kifejezni, a toll nem képes leírni e tájkép szépségét” – lelkesedett az utazó (Kiss Lajos 1885, 444–445). Kiss Lajos megjegyezte: Galambóc vára építésének története a „szerb történelem hézagossága miatt” homályos, részletei kideríthetetlenek, a köréje gyűjthető magyar emlékek azonban meghatározó elemei nemzeti történelmünknek. E vadregényes helyhez egyébként is sokkal jobban illik a mondai félhomály, mint a részleteiben tisztázott, derült történelem. A Galambócnál még közel két kilométer széles Duna nem sokkal később alig 350 méterre zsugorodik, s ezzel megkezdődik a „szorulatok” vidéke. „A szerbiai oldalon semmiféle út sincsen – folytatta hajóújtját a pancsovai tanár –, ez most is olya vad állapotban van, mint 2000 év előtt volt; csak a Trajan-út maradványai tűnnek fel néhol, hirdelve a rómaiak egykori nagyságát” (Kiss Lajos 1885, 447). S miközben szorosain át zúgva rohan, terebélyes lapályain pedig szelíden hömpölyög a Duna, a partjait övező sziklákon hol római castrumok és bástyatornyok, hol régi háborúk emlékét idéző, leomlott várfalak, sziklautak és a menekülőknél oltalmat nyújtó barlangok követik a víz folyását. A háborgó víz mélyén pedig a Kozla, a Dojka, az Izlás, a Tachtalia, a Greben, a Juc és a Vaskapu zátonyai intik fegyelemre és óvatosságra a révkalauzokat. „Elhajózván a Greben mellett – küldi a fohászt ég felé az utas – megkönnyebbült szívvel gyönyörködhetünk a tájképben, mely most kellemesebb alakot ölt. A hatalmas folyó egész pompájában tündöklük előttünk. A hullámok áttörve a tömérdek sziklákon, szorulatokon, lassan, méltósággal lejtének lefelé.” Kis Lajos történelem- és földrajz-tanár az etnográfia terén is kiváló ismeretekkel rendelkezett, s ezt rendre bizonyította is: a magyar parton fekvő Szvinica „eloláhosodott bolgár” faluról elmondta, lakóinak száma mindössze 1040, régi várát azonban 1443-ban még királyi várként említették. „E szláv nemű község román lakóival élő bizonyítéka annak, hogy e környéken a szlávok [bolgárok – M. F.] voltak a régibb lakók, nem a románok. Ez utóbbiak csak később telepedtek le, s mint szívósabb elem, a szlávokat magukba olvasztották, de a községnek eredeti szláv nevét megtartották. Ezen kívül igen sok szláv hangzású község van az Al-Duna környékén, melyek román lakossággal bírnak” (Kiss Lajos 1885, 462). Miközben a magyar oldalon, a Széchenyi-út fölött a János Zsigmond kori vár, a Trikule, szerb oldalon pedig a Miloš Obilić emlékét őrző Miloseva-kula idézi a régi háborúk emlékét.

S bár Pancsovától a Kazán-szorosig nem volt hiány a látványosságban és a történelmi emlékekben, Kiss Lajos a Kazán szorost tartotta az Al-Duna valódi csodájának: itt válik a táj igazán „fenségessé” – fogalmazott a tanulmányában. „A sziklafalak több helyen egészen függélyesek, több helyen meg éppen a folyó fölé hajolnak. [...] Fölöttünk a baloldalon a falba metszett Széchenyi út keskeny, fehér szalagot képez.” Vele szemben a szerb oldalon húzódik Trajánusz útja, amely ezen a szakaszán valódi erkélyút. „Tizenhét teljes évszázad folyt le azóta – írta Kiss Lajos –, amióta a kultúra a Kazán sziklafalain először megjelent. ekkor sem sokáig időzött itt; rövid 2–3 évszázad múlva elűzte innen a barbár népek rohama. Másfél évezred tűnt el, két nagy történelmi korszakot élt át az emberiség, s e hosszú idő alatt szünetelt itt minden szárazföldi közlekedés. Végre föllépett a Kazán második Trajánja, a legnagyobb magyar, Széchenyi István személyében” (Kiss Lajos 1885, 468–469). S a történelem tanára nem véletlenül lelkesedett, úgy érezte, kiváló alkalom ez a reformkor óriása előtti főhajásra, aki olyan nagy művet hozott létre, mely méltán vetekedik a rómaiak hatalmas alkotásával.

Annál feltűnőbb, hogy Ada-Kaleh látványa felett szinte közönyösen siklik el a tekintete. Az ő szemében a sziget mindössze egyet téglafallal körülbástyázott, kopott várost rejt magában, melynek egyetlen sikátora felettébb elhanyagolt állapotban fogadja a látogatóit. A düledező deszkakerítések mögül rejtőzködő tekintetek kísérik az idegent. „Imitt-amott kopott, rongyos ruhába burkolt napbarnított arcú alakok sietnek el mellettünk. Néhol gyerekek futnak előnkbe virágcsokrot kínálva. Ezt a szokásos koldulási módot gyakorolják az ada-kalehi török gyerekek. A szigeten lakó 400–500 török általában véve nagy szegénységben sínylődik” – írta meglepően tartózkodó módon Kiss Lajos (Kiss Lajos 1885, 483–484). Soraiban nyoma sincs a korábban Bolesny Antalnál vagy Kúnos Ignácznál tapasztalt, egzotikum iránti lelkesedésnek. Talán azért, mert Ada-Kaleh lakóinak kiszolgáltatottsága mögött ő látni vélte a Bosznia sorsát is megpecsételő „berlini congressus” hatalmi erőfölényét, és az ott született döntések minden valós következményét. De a legutolsó sellő, a Vaskapu újra földerítette az utazó lelkét, a Fekete-tenger kapuja, Szőrény-Tornya pedig meggyőzte őt arról, hogy Magyarország külkereskedelmi lehetőségei nem Fiume és a Magyar Tengerpart felé tűnnek ígéretesnek, hanem az Al-Dunán át vezető keleti útvonal irányába. „Amaz inkább ábránd, emez könnyen elérhető cél, mely sok haszonnal van összekötve.” A Duna hatalmas közlekedési útvonalként csalogatja a népeket a partjára, és szorgalmas munkára serkent minden nációt. Hogy a folyó „e missiót már az ókorban is gyakorolta, arról eléggé tanúskodnak az alattunk, a folyó partján sötétlő hídromok. Ők látták a római és a dák népek küzdelmeit, a góthok rombolásait, hallották a hun, a gepida, avar és bolgár népek hadizaját, s a magyar és török fegyverek csattogását!” S ha a népvándorlás nagy drámájának minden egyes felvonásában meghatározó szerepet kapott a vidék, Kiss Lajos, a lelkes történelem-tanár Magyarország–Szerbia–Románia hármashatárán körültekintve úgy vélte: a régi vad küzdelmek helyébe a szorgalmas népek békés együttműködésének korszaka lépett, és ez reményekre jogosítja az utazót. Úgy hitte, „elsősorban a magyar nemzetnek kötelessége az Al-Duna szorosán rég elejtett fonalat újra fölvenni, s a Róma által egykor megkezdett úton szorgalommal, lelkesedéssel és értelemmel tovább haladni” (Kiss Lajos 1885, 495). A lelkében ezzel a megnyugtató érzéssel fordult vissza pancsovai otthona felé.

Évekkel később, amikor 1907-ben Kiss Lajos szegedi főreáliskolai tanárként *Magyarország története* címmel a legrégebb időktől a mohácsi vészig terjedő időszakot bemutató tankönyvét megírta, úgy látta, a nemrégén még oly fényes, hatalmas Magyarországnak a dicsőséges Mátyás halála után 36 esztendővel bekövetkezett pusztulását, „a rossz kormányzás, a honvédelem és pénzügyi alásüllyedése, a jobbagyság kegyetlen elnyomása, a főurak és köznemesek ádáz pártoskodása és a nyugati keresztyén népek részvétlensége okozta” (Kiss Lajos 1907, 119). Ennek pedig soha nem szabad megisméltódnie. S ő, a kiegyezés korának gyermeke történelmi körútja során szerzett tapasztalatai alapján – láthatóan és leplezetlen lelkesedéssel – bízott a nemzet erejében, vezetőinek okosságában, és abban a bölcs belátásban, amely pálya- és kortársait jellemezte az Al-Duna vidékén és mindenütt, széles e hazában.

Gecsér Béla pancsovai polgári iskolai tanár, közel egy évtizeddel Kiss Lajos után, 1893-ban ugyanezt az al-dunai utat járta be, hogy *A Dunán le Zimonytól Turn-Severinig és Orsovától Herkulesfürdőig* című könyvében maga is beszámoljon az élményeiről. Gecsér, a történelem és a földrajz tanáraként a tudós tanárok nemzedékének zömével, 1881–1882-ben került Pancsovára, 1904-ben megbízott, 1905-ben kinevezett igazgatója lett a polgári fiúiskolának, melyet a megszűnéséig, 1918-ig vezetett. A Végvidéken töltött három tizede során volt a pancsovai református egyház presbitere, tagjainak sorába választotta a Történelmi Társulat, 1911-től pedig az ő igazgatói irányításával működött a Gromon Dezső magyar nyelvterjesztő egyesület.

Gecsér Béla az előtte járónál összehasonlíthatatlanul nagyobb alázattal utazta végig a történelmi vidéket, útja során őt már nem az antik Róma nagyságának emléke, hanem a

törökkel vívott véres háborúk tragikuma tette szerfelett óvatossá. Az ő meglátása szerint, az Al-Duna vidéke csak Buda visszafoglalása után vált a magyar nemzet számára igazán jelentőssé, hiszen azt követően a törökök ellen vívott harcok erre a vidékre tevődtek át: Lippa, Karánsebes, Mehádia, Orsova, Kladova, s a Kazán-szoros vidéke voltak a régi csaták és háborúk színterei. Ezért tűnhetett úgy a számára a Kazán-szorosnál, hogy a mélységes-mély csend fölségesen illik azokhoz az évezredes, hallgatag szirtfokokhoz, amelyek föléje magasodnak. Szentélyben jár az erre tévedt vándor, felette a kóválygó sasok is vigyázva lebbentik meg szárnyukat, „mintha félnének megzavarni magasztos nyugalomban a természetnek e páratlan remekét. Megijeszt ez a mindent betöltő némaság, félünk tőle. Oly érzés szállja meg szívünket, mintha az alvilág szomorú birodalmában lépkednénk; de a vízben fürdő napsugár, a zajtalanul odébb siető folyó, a sziklák mögül előmosolygó zöld lombok, s még maguk az elvénhedett sziklák is kiengesztelnek, megnyerőleg, bátorítólag intenek felénk, s ha részökre hódítottak, a legfelségesebb gyönyörben részesítenek” (Gecser 1893, 131). Gecser Béla, a történelem tanára így ünnepelte a természet tökéletességét.

Ő is elragadtatással szólt az „emberi kezeztől készített árok”, a Római sáncok vonulatáról, az útjába eső ötvenezer holdnyi kietlen homokterületről, mely Delibláttól, Mramoráktól Alibunárig, Károlyfalváig, Ulmaig, a Karas folyóig terjed, s Dubovicánál csaknem a Dunáig fut le. „E puszta lakatlan futóhomokkal van borítva, s szürke színével igen szomorú látványt nyújt” – írta a vándor, abban reménykedve, hogy a kincstár mégiscsak szőlővel fogja beültetni az egész területet. Átellenben, a szerb part meredékes hegyoldalában, a Morava folyó torkolatánál áll néhány omlatag torony, Kulics vár maradványa, lejjebb pedig, a folyó két oldalán, hajdan két erőd, ma két festői rom, Szent László vára és Gallambóc vára ügyeli a szoros bejáratát (Gecser 1893, 92–93). S ha valahol, hát ezen a helyen őt is megérinti az antik világ szelleme: „Mindkét romnak története a közép-korba, sőt az utóbbi az ó-korba is visszanyúlik, s a közép-korban a törökkel folytatott első harcok eseményei fűződnek hozzá. Galambócz helyén római vár volt, s neve is alkalmasint az ősi Columbiából származott. Némely hagyomány szerint egy szerelmes Gernia nevezetű török nő építette volna a maga és kedvese számára, s ebből származott a Golubács név. A középkor viharos századaiban volt magyar, szerb, török kézen, volt rablólovagok birtoka, menedékhelye, mígnem kora letelt, s most elhagyottan romladoz, porlik, csak a dunai utasnak szerez gyönyört” (Gecser 1893, 107–108). S ő is megemlékezik Brankovics György árulásáról, s az 1428-ban Galambócért vívott csatáról, abban Rozgonyi Cecília hősi küzdelméről. „A hős magyar nőnek súlyos ugyan a kard, puha keblét is töri ugyan a pánczél, de nehezebb, de jobban töri a bánat szeretett férjéért, s vele harcol mindenütt; keményen lövöldözött a törökre, több gályáját elsüllyeszti, számos hősi tettet visz véghez, sőt mint a hagyomány tartja, ő menti meg a királyt is” (Gecser 1893, 109). Rendkívüli természeti tüneménynek tartotta a Babakájt, elragadtatással vette számba azokat a legendákat melyek a nép képzeletében születtek, s amelyek mesés történetekkel fonták körbe a szürke sziklát. Nem megy el viszont szóltanul a Duna legnagyobb szigete, Osztrova mellett, melyen 1219 szerb lakos élt, s amelyet Jókai Mór *Arany ember* című regényében a Senki szigetként örökített meg. A vele szemben lévő magyarországi part mentén húzódott valamikor Horom (vagy Haram) vármegye, amely a mohácsi pusztulásig állott fenn. Új-Palánka helyén állott Horom vára, Új-Palánka ugyanis egykor fővárosa volt Horom megyének, „hajdan népes, mozgalmas életet élő város, hol királyaink közül (IV. Béla, Zsigmond) is többen megfordultak, birtokaikért véres csatákat vívtak; ma kis falu, mely a régi, dicső múltból még csak a nevét sem tudta megtartani”. Sok háború folyt, zajlott e vidéken, egészen Orsováig, Szörény-Tornyáig portyáztak a hadak; s ő is fejet hajtott az Ó-Palánkával és Bázisszal szemben, a szerb oldalon, közvetlenül a Duna partján lévő Ráma erődben hősi halált halt Lo-Presti József báró és huszonhárom vitéz katonájának emléke előtt.

A Széchenyi útnál ő is a reformkor nagy politikusára emlékezett: „1733 esztendőnek kellett elmúlnia Traján útjának építésétől – írta útirajzában Gecser Béla –, hogy oly férfiú álljon elő, ki az Al-Dunán való kereskedés és közlekedés akadályait képes legyen elhárítani. E férfiú Széchenyi volt. S ha nem is sikerült minden akadályt legyőznie, de megmutatta az utat, melyen a Dunát meghódíthatjuk” (Gecser 1893, 112). Kis Lajossal szemben Ada-Káléh szigetét és környékét fölségesnek látta. Egy kis Törökországot, egy darab igazi Keletet vélt felfedezni a Duna közepén elterülő, természeti „tökéletességben”, melynek lakói, vallásukkal, ősi szokásaikkal, intézményeikkel oly távol vannak a nyugati műveltségtől, a természetes életvitelt megrontó fölvilágosultságtól (Gecser 1893, 149). Körülöttük háborúk dúlnak, birodalmak dőlnek össze, tombolnak a természet erői, s a tajtékzó hullámok fölött magasság és mélység szakadnak egymásba, Ada-Káléh lakói gondosan ápolt kertek és gyümölcsösök mélyén zavartalanul élik a maguk életét. Kiss Lajos útja az alkotó-teremtő emberé, a polgáré, aki teret és lehetőséget keres magának a munkához. Gecser Béláé pedig az emlékezve ünneplő emberé, aki rendületlenül hisz a sors kegyelmében, a régi nemzeti nagyság megtartó erejében.

A történelem tanára az áldozatos munka eredményébe és a magyar nemzet felemelkedésébe vetett rendíthetetlen hitéről 1909-ben, a Hunyad megyében, a Hunyadiak földjén tett iskolai kirándulásról írt beszámolójában vallott leplezetlen őszinteséggel. Déva környékén a székely falvakat és városokat járva döbönt rá, milyen hatalmas erő, egészséges, eleven pezsgő élet szunnyad a táj lakóiban. „Éppen ez a teremtő munka erősít meg engem hitemben és reményemben – írta a *Tanulmányi kirándulásunk* című beszámolójában –, hogy a magyar nemzetre fényes, nagyszerű jövő vár. Ezt el fogja érni, s vissza fog térni az Árpádok, Nagy Lajosok és Hunyadiak tündöklő, dicsőséges százada. És boldog, nagy és hatalmas lesz a magyar, és tisztelettel fogják nevét emlegetni” (Gecser 1909, 13). A tanítványai felé intézett szavai szerint: a magyar hazának újból egy gyönyörű vidékén jártak, a magyar történelemnek megint egy fényes korszakát ismerhették meg, ahol szobor, város, hegy, völgy, folyó, mind, mind az önfeláldozó, meg nem alkudó hazaszeretetről beszélt. Az, hogy e hazának ők is polgárai, örömmel és büszkeséggel tölt el mindenkit, ugyanakkor érezniük kell igazi hazaszeretettel együtt járó, hazafias kötelességet is. Az iskolai értesítők 1909-et írtak akkor, mindösszesen öt évvel jártak a Magyarország összeomlásához vezető, tragikus szarajevói merénylet előtt.

Látomás az összeomlásról

Baloghy Imre

1909-ben Pancsova tudós történelem tanára, Gecser Béla a Hunyadiak földjét járva a magyar nemzet felemelkedéséről és a polgárok lelkes, országépítő munkájáról álmódott – mintha a pancsovai élet valóságában nem tűnt volna fel a számára a hanyatlás, a pusztulás, az izzó ellenszenv és gyűlölet kétségekre okot adó realitása. A *Délvidéki Lapok* 1908. április 5-én megjelent *Főispánváltás* című vezércikk írója meglepően lehangoló képet festett a magyar Végvidék egykor – az 1872. évi polgári közigazgatás bevezetését követő közel negyed százados korszaka idején kétségtelenül – szebb napokat megélt városáról. Számot vetve Zákó Milán főispán hét éves kormányzásának eredményeivel, kénytelen megállapítani: bebizonyosodott, hogy Zákó személye nem alkalmas arra, hogy a reá bízott városokban és a vármegyében az országos politika (a nemzeti politika) számára értékesíthető erőket tömörítse és azokat megszervezve a kulturális, a gazdasági és a politikai élet terén a közjó érdekében, az egész ország javára működtesse. Ez nem „fény és luxus” kérdése – amiben Pancsova és Versec főispánja mindenkor jeleskedett –, hanem a tekintélyé és a közmegebecsülése, aminek viszont hiányát szenvedte (Anonim 1908a, 1). Az új főispán-választás előestéjén B. B.

(feltehetően Balogh Béla, a függetlenségi párt országgyűlési képviselője) *Programpontok* címmel ugyancsak vezércikkben foglalkozott a városban tapasztalt elviselhetetlen állapotokkal. A századforduló éveire Pancsova kétségbeejtően elhanyagolt, elszegényedett és lepusztult településsé vált, melynek felemeléséhez céltudatos, felelősségteljes és tervszerű munkára van szükség. Hosszan sorolta a mulasztásokat: a város körül évtizedek óta kihasználatlan 70.000 katasztrális holdnyi kiváló termőföld, a jeles határvárosnak nincs vasúti összeköttetése az országgal – ez egyik okozója a „dúsgazdag és magas kultúrára hivatott vidék elesettségének” –, az utak járhatatlanok, mindemellett tespedés jellemzi a Magyar Társaskör, a Magyar Dalkör, a Gromon Dezső Magyar Nyelvterjesztő Egyesület ténykedését, a városban nem működik a Népkör, amely a közművelődést szolgálná azzal, hogy otthont ad a Szabad Lyceumnak, az Uránia-előadásoknak, a helyi múzeumnak és a könyvtárnak. Nincs színházi élet és nincsenek fölolvásó-estek, düledezik a katolikus templom és egyáltalán, semmilyen feltétel nem adott ahhoz, hogy Pancsova újra a tekintélyes vidéki városok sorába emelkedjen. „Társadalmunk széttagoaltságának egyik legfőbb oka – írta a cikkíró – a lakosság nyelvi heterogénsége, s főleg az, hogy egy város falai közt született és élő embertömeg három olyan csoportra osztható, amely egymás nyelvét nem érti” (B. B. 1908, 1–2). Pancsovának érezhetően nagy szüksége lett volna a magyar értelmiségnek arra a táborára, amely Fináczy Ernő és Románecz Mihály korában, az 1880-as évek elején megteremtette, formálta, alakította és tartalommal töltötte meg a pancsovai magyar életet. A város életében azonban, a szükségnek e nagy pillanatában ilyen személyek már nem jelentkeztek.

Jelentkezett viszont Baloghy Imre, aki *Zsivánovits Porfir de genere Zsiván* című, 1909-ben Pancsován megjelent regényében a város és a vidék politikai hanyatlásának és a közélet tespedésének történetét írta meg. Mégsem pusztán várostörténetet adott az olvasói kezébe a szerző; művének horizontja ennél sokkal szélesebb, hiszen a könyv egyszersmind a Magyarországot és a magyarságot fenyegető Szerbia regénye is. Egyelőre megfeythetetlen titok, hogy kit tisztelhetünk Baloghy Imre személyében. Regényét egyedül Petrik Géza tartja számon a *Magyar könyvészet 1901–1910* című munkájában, ezen túl azonban szerzőnk alakját sűrű homály fedi, s a titok megfeytésében az irodalmi kézikönyvek és lexikonok sem segítenek. A regény ugyan elárulja, hogy az irodalomban és újságírásban járatos szerzőről van szó, olyan valakiről, akitől nem volt idegen az irodalmi munkálkodás, akinek az írás mindennapi tevékenységei közé tartozott. Kézenfekvő azt feltételezni, hogy a pancsovai *Délvidéki Lapok* nagy tudású és politikai témájú cikkeket is rendszeresen publikáló Balogh Bélája bújt a (ráadásul csak némileg módosított) álnév mögé, ennek azonban ellentmond a kötet címlapján zárójelben feltüntetett *Neutrális* szignó. A függetlenségi és 48-as párt neves publicistája miért rejtőzne a *Semleges*-ség mögé, erre semmi oka nem lenne, hiszen nevet és tekintélyt a számára éppen ellenzéki publicisztikája adott. De Baloghy Imre névvel nem találkozok az olvasó a *Délvidéki Lapok* hasábjain sem. Vagy talán a verseci *Délvidék* háza táján kellene szétnézni, hiszen akkoriban egy-egy jelesebb író több hetilapban is publikált; azonban a századforduló évtizedeinek lapszámaiban erre vonatkozóan sem találtam semmilyen utalást. Lehetett ugyan – Perjessy Lajoshoz hasonlóan – tanító vagy tanár, akkor viszont valamelyik tantestületi névsorban bukkantam volna a nyomára. Sajnos, ez sem vezetett megnyugtató eredményre. Baloghy Imréről egyelőre tehát csak annyi tudható, hogy megírta és 1909-ben megjelentette a vidék egyik legkiválóbb történelmi regényét, a *Zsivánovits Porfir de genere Zsivánt*.

„Ha valaki az 1900-ik év nyári szakában megfordult az azóta már a magyar szent korona jogán Ausztriába bekebelezett Bosznia fővárosában, Serajevóban (sic!), bámuló szemekkel figyelhetett meg egy gyönyörű szőke asszonyt” – ahogyan megcsodálták Baraky Malvin sudár alakját Fritsche Frigyes, Zacsék N. János hadnagyok és Grosz Károly, Vásárhelyi Géza főhadnagyok, a 29-ik gyalogezred Tarcsa vármegyéből sorozott legénységének tisztjei is. A nő két gyerekével ilyenkor éppen a délutáni sétájáról tart hazafelé

a Cárszka utcai bérelt lakásába, s csak ő tudja, mi az oka annak a belső szorongásnak, amely a hazavezető lépteit lelassítja. Baraky Malvin élete legnagyobb tévedése, hogy évekkel ezelőtt engedett a csábításnak, és összeállt Zsivánovits Porfirrel, a „magyarhoni szerb granicsárral”, akinek azután e törvénytelen kapcsolatból két gyermeket szült, s akit 1900-ban, a kiújult boszniai válság idején Szarajevóba vezényeltek. Baloghy Imre így mutatta be a sötét arcú katonát: „Az én hősöm egy tiszta szláv egyed. De nem hasonló sem az oroszhoz vagy a crnogorai és szerbiai szlávhoz; annál kevésbé hasonló a ruthén vagy cseh szlávhoz s ég és föld a különbség közte és a bácskai szláv között. Az én hősömnek nemesi előneve – annak dacára, hogy ősei már az első szerb menekültekkel kerültek Magyarországra, s telepedtek le Apaháza községben, s annak dacára, hogy már 300 év óta elég alkalmuk lehetett volna a magyar haza érdekében érdemeket szerezni – mondom, nemesi előneve nem kutyabőrre van kicifrázva, s nem a hatalmas Tarcsa megye által agnosztálva és publikálva, hanem egyszerűen az élet által reá ruházva” (Baloghy 1909, 3–4). Egyszerűbben: Zsivánovits Porfir de genere Zsiván szerb granicsár a legelvetemültebb martalócokra emlékeztette a magát becsapottnak érző feleségét és a négy bánáti katonatársat egyaránt.

Baraky Malvin már régen szabadulna ebből a kapcsolatból, mentené iker gyerekeit is, de éppen ők azok, akik által túszává vált a szerb apának, akinek még becéző szavai is igen kemények: „Én követelem, hogy úgy te, mint ők [az ikrek – M. F.] a szerb nyelvvel együtt a szerb szellemet szívjátok magatokba. Mert szemedbe mondom te mágyarica, hogy a te Magyarországodnak egy faluja lehet ugyan az én szülőföldem, de az én domovinám (hazám) ott van mindenütt, a hol csak egy szerb is van.” Malvin sem marad adós, amikor férje mellének szegezi a kérdést: „Miért nem mész tehát Szerbiába, miért nem leszel annak az országnak hazafia? Ha törvényes nőd leszek, követlek oda is, s legalább ha ott látlak hű hazafinak, megbecsülöm benned a szerb hazafiságot, csak azért, mert hazafiság” (Baloghy 1909, 9). Malvin azonban nem akar Zsivánovits Porfir felesége lenni, ő csak időt szeretne nyerni, amíg Temesvárról megérkezik az apja, Baraky Ede törvényszéki bíró halála után kifizetendő öröksége, a huszonötezer forint, amivel megválthatná a saját és a gyerekei szabadságát. Nem sejti, hogy a szerb granicsár is erre számít, neki ugyanis különös és felettébb titkos feladata van a bosnyák fővárosban.

Zsivánovits Porfir katonaként is tevékeny részese a szerb összeesküvők csoportjának, amely éppen az Obrenovicsok ellen készül lázadást szervezni. Az összeesküvés egyik irányítója Nihilovits Zorica őrnagyné őnagysága, Nihilovits Nikola egykori császári tiszt özvegye volt, akit Zsivánovits csak cárnőnek szólított, s akit az örülésig imádott. Férje huszonkét évvel korábban Szarajevó ostrománál halt hősi halált, az özvegy tehát erős szálakkal kötődött a katonák világához. „Nihilovits Zorica egy kifejezett szerb szépség. Különbösen épp úgy apaházai születésű, mint Zsivánovits (de genere Zsiván), Apaházán (Pancsován – M. F.) fekszik örökölt birtoka, s az aldunai vizekre kiterjedő halászati joga.” Az estélyei étrendjének fénypontját rendre a dunai halakból szerb módra készített „csorba” jelentette. A caricánál a pinceszobában most is az éjszaka leple alatt érkezett futárok, Natálovits Jócza, egy tömött fekete szakállú, éles tekintetű szerb férfi, az omladina belgrádi gyülekezetének főügynöke, és Pifanits Dusán, a fekete hegyek vidékének tipikus, huszonöt éves katonája, szabad harcosa várakoztak. Natálovits Jócza híreket hozott Szerbiából: azt beszélnek, hogy az Obrenovics-ház napjai immár megszámoltattak. „Alexanderral végleg elpusztul az Ausztria-Magyarországgal rokonszenvező politika. Egy forradalom, pláne – amint az előjelek mutatják – egy katonai forradalom a legalkalmasabb a mi »eszméink« megvalósítására. Mint a szerb nemzetet aléltságából leginkább csak a kard csattogása ébresztheti fel... A kard, mely öl, vág, s amelynek nyomában a vér szökik magasra. Az eszmék, az elvek megértésére a szerb nép – sajnos – műveletlen. Csak most ahhoz szóljatok – mert a szerteszórva élő szerbséget más alkotmányos forma, mint a királyság formája alá nem tömöríthetjük – ki legyen Alexander utódja? [...] Ki legyen? A katonai forradalom

kétségtelenül Karagyorgyevics Péter érdekében szervezkedik.” A megbeszélésen részt vevő Zsivánovits határozottan közbevetett: „Én a magam részéről nem egy lokális nagyságot pártfogolnék! [Hanem] az orosz cári hercegek közül azt, akit a szent atyus őfelsége ajánlana, fogadnám el Szerbia királyának. Így aztán az orosz–osztrák–magyar szövetség, amely különben már úgymint Mohamed koporsója gyanánt lebeg a levegőben, önmagától szétmállana. Csakis az orosz birodalom rengeteg hatalmával egyesíthetnénk Szerbiával Bosznia-Hercegovinát és Horvátországot. Ez pedig – ha jól tudom – a mi politikai ideálunk” (Baloghy 1909, 42–43). Pifanits Dusan azonban más véleményen volt: „Hát nem találtak ti a közvetlen közelben egy másik valódi szerb uralkodót, egy tetterős fejedelmet – kérdezte a montenegrói –, aki még hozzá a hatalmas cár ritka kegyével dicsekedhet?” Majd kertelés nélkül közölte, ő bizony Nikita, a crnogorai fejedelem ügyében jár el. „Hiszen alig történnek más valami, minthogy a cetinjei udvar Belgrádba költöznék.” Van azonban egyéb gond is: a lázadás küszöbén az omladina pénztára annyira kiürült, hogy az Angolországból megrendelt fegyvereket nem tudják kiváltani. 40.000 frankra lenne szükség, de azonnal. Megvan tehát a helye Baraky Malvin örökségének!

Másnap, szeptember 6-án Szarajevóra „az első szomorú őszi nap virradt fel. A hideg eső, amely az Adria közelebbi pontjain elvihartzott bőra nyomában járt, vigasztalan egyhangúságban, összeolvadó cseppekben zuhogott le a felhőkből, hogy azután a partokról lefelé hajló utcákon sebes patak módjára keresse az utat, ahol a Bosznába lefuthasson. A Bosznia hirtelen megáradt. Habjai a medret túllépvén, a medertől jobbra is, balra is, kilométernyi szélességben hömpölyögtek.” Ez a szennyes áradat hamarosan eléri Délmagyarország területeit is, és magával sodor mindent és mindenkit – családot, birtokot, otthont és hadsereget. „Minden elpusztulhat a világon, az én lelkiismeretem nyugodt marad. Csak az eszme diadalmaskodják” – fogadkozik Zsivánovits, amikor esküt tesz a hiányzó pénz megszerzésére. Másnap Malvintól azzal az ígérettel vette át az apai örökséget, a tiszti óvadéknak szánt 25.000 forintot, hogy azzal házasságukat és a gyerekei jövőjét alapozza meg.

Báró Vásárhelyi Géza főhadnagy, a bánáti katonák egyike, aki hosszú időn át nyomon követte a titokban imádott nőt, s aki előtt nem ismeretlen Zsivánovits terve sem, beavatta felettesét és egyben bizalmasát Hoch Frigyes ezredest. Ők ketten úgy döntöttek, katonai hatalmukból eredően pártfogásba veszik a kijátszott, becsapott, és anyagilag tönkretett asszonyt. Malvin azonban amikor megértette, hogy gyerekei apja kijátszotta őt, összeroppant: „Elveszett, elveszett a rabló kezén, mint a becsületes! Mint a... kiáltotta Malvin, s két kezével homlokát szorítva, egy pillanatig megállott, azután elkezdett a teremben fel s alá futkosni. Dús, szőke hajának fürtjeit ujjával tépdeste, orcáját körmeivel végig hasogatta, s fel s alá futtában széket, asztalt felborított. A nagy álló tükörbe öklével belecsapott, s az üveg vágása nyomán kiszökkenő vérével ruháját s a mindenütt nyomában szaladó, azonban őt elérni és megfékezni nem bíró Vásárhelyinek ruháját és arcát is befecskendezte. Végre kimerülten, habzó szájjal a padlón elbukva elterült” (Baloghy 1909, 75–76). Baraky Malvint, a megtört asszonyt pártfogói egy budapesti szanatóriumban helyezték el.

A katonai becsületbíróóság 1900. szeptember 20-án az ezredparancsnok irodájában ülésezett és úgy döntött, magatartása és eljárása alapján Zsivánovits Porfir a becsület számára meghalt, a továbbiakban nem méltó a katonai bojt viselésére, ezért rangjától megfosztották őt. A másik bánáti katona, Fritsche Frigyes még párbajra hívta a szerb granicsárt, de a bajvívásra már nem kerül sor. 1900. szeptember 22-re tüzték ki, de előző éjszaka özvegy Nihilovits Zorica és Zsivánovits Porfir, a „boldogtalanság halálmadarai” elszöktek a városból. És ezzel akár véget is érhetne a regény. Szarajevó szűk utcáinak sötétjében szerb és montenegrói összeesküvők a gyermekei jövőjéért aggódó magyar asszony pénzét megszerezve, eltűnnek az éjszakában. Azokban a napokban Bosznia fővárosában titkon lejátszódott minden, ami a valóságban csak az elkövetkező két évtizedben fog megtörténni. Szerb felkelés, balkáni, majd világméretű háború, angol és francia fegyverek ereje és orosz érdekek érvényesülése, a

történelmi Magyarország összeomlása és az újjászülető szerb királyság víziója. És mindehhez ráadásként: egy elméjében megbomlott, gyermekeiért aggódó, de menekülni kénytelen magyar asszony, ki mindenét elveszítette. A magyarica, aki a csarsijában szerb granicsárra bízta a vagyonát! Halálpontos látomás ez a magyar XX. század elkövetkező történéseiről.

Nyolc év telt el azóta, hogy a történet hősei elhagyták Szarajevót. Báró Hock Frigyes ezredparancsnok 1907-ben meghalt, vagyonát Vásárhelyi Gáza örökölte, aki ezt követően 1908-ban nyugdíjba vonult. Zsivánovics Porfir a tarcsavári törvényszéknél – Tarcsavármegye székhelyén – szerb tolmácsi álláshoz jutott, majd főkortese (a regényíró szerint kitartottja) lett Balogh Titusznak, a tarcsavári kerület országgyűlési képviselőjének. Zsivánovics volt a legnagyobb érdem, ami a pravoszláv szerbek részéről földi halandót érhet, ő lett a „naš covek” – a mindent kijáró ember. 1908-ban tehát már Pancsován jár az olvasó, ahol folytatódik a Boszniában megszakadt, jól kiművelt, kalandos történet.

Vásárhelyi Géza az örökségül reámaradt 50.000 koronán bérbe vette a dunai IV-ik öblözetében elterülő négyezer holdas kincstári réti földet. Bérlete hat évre szólt, s közigazgatásilag Apaháza községhez tartozott. Vásárhelyi Géza 1908. év március hava elején már bérelt földjén, a Valéria-telepen lakott. „Valéria-telep egykoron magyar telepes község volt, de az 1878. évben a Duna hajjai egyszerűen tabula rását csináltak a községből, amelyből nem maradt meg egyéb, mint a volt községet körülfutó egykori gát romja. E gát romjait mintegy fél holdnyi területen kijavították, feltölték, s ide építette faoszlopokon nyugvó emeletes kalitkáját. [...] Házának erkélyéről az esti órákban szabad szemmel is láthatta Belgrád város Knyaz Mihájló ulicájának gáz- és villany fényeit, s folyton szeme előtt meredt fel az égnek Zimony város Hunyadi emlékének turulmadaras tornya. Tetszelgett magának abban a gondolatban, hogy az ő faháza a magyarság világitótornya a pánszlávizmus hánykolódó tengerén. S faházát fel nem cserélte volna Tarcsavár büszke megyeházával” (Baloghy 1909, 95). Fel nem cserélte volna már csak azért sem, mert politikai vonatkozásban épp Tarcsavármegye volt az ország legalkalmazkodóbb megyéje, az ő keblét pedig a tüzes hazafiság lobogó lángjai hevítették. Faházától mintegy kilométernyi távolságban a holt Duna-ág partján, szerémségi területen – „ezen a magyar föld szent testébe befurakodó csíkon” – állott özv. Nihilovits Zorica halásztanyája.

Vásárhelyi Géza holdankét mindössze 5 koronáért nincstelen parasztnak adta bérbe az árteret, mert úgy gondolta, ha az Amerikába kivándorlók csak egy századának ezredrészét visszatartja, már hazafias kötelességet teljesített. Egy erről folytatott vita kapcsán az is elhangzik: Magyarországon lehetetlen végrehajtani a szociális törvényeket, mert épp a magyar faj van az ország lakosai között legjobban megmételvezve a szociálizmus tévtanai által. Ez talán azt is jelenti, hogy az ország magyar lakossága már nem elégszik meg szociális intézkedésekkel, már határozottan földreformot követel? Mindenesetre Balogh Titusz országgyűlési képviselő úgy látja, a legveszedelmesebb az ilyen Vásárhelyi-féle, nyughatatlan lelkiületű ember, aki elérhetetlen ideálokat hajszol, ráadásul másokat is megfertőz vele.

Pancsova vidékén tehát újra együtt van az egykori szarajevói társaság: Vásárhelyi Géza vagyonát a szegények istápolására fordítja, a helyi részvényesekkel hitelszövetkezetet alapított, hogy letörje özvegy Nihilovits Zorica, a sötétszívű majorica 20 százalékos uzsorahiteleit. Zsivánovics Porfir a krónika szerint 1908. április 16-án Apaházán jegyzői vizsgát tett és elfoglalta a hivatalát. Vásárhelyi a fátum kezének kiszámíthatatlan, sokszor érthetetlen szeszélyét látta abban, hogy Zsivánovics életsorsa az ő életsorsát árnyképpen nyomon követi. „Pollux és Castor legendás barátsága nem volt oly bensőségteljes, mint az ő rivalitásuk.” Mérheterlenül felháborította őt régi ismerőse jegyzővé történt kinevezése és ezt nem habozott Barna Elek főszolgabíró tudtára hozni. Kettejük párbeszéde magába foglalja Délmagyarország bekövetkező tragédiájának valamennyi elemét és részletét. „Egészségtelen közigazgatási politika az, ha épp Apaházán, Magyarország szélén, Belgráddal és Zimonnal szemben, egy szerb nemzetiségi jegyzőt alkalmaztok – mondja felháborodottan Vásárhelyi

Géza. – Hozzá még egy olyan jegyzőt, aki egyéni tulajdonságánál fogva csak sírásója lehet ennek a közösségnek. Sajnos! A mi nemzetiségi községeink még erős gyámolításra szorulnak. Erős gyámolításra kisebb műveltségük s nagyon is erős faji és vallási érzékük miatt. Apaházára Belgrád utcáinak zaja áthallatszik. Minek akkor a kocsiszámra hozott sok állammentő törvény, ha Apaházán, ebben a kis fészekben nem meritek a magyarság elsőbbségét az által hirdetni, hogy magyar embert tesztek ide jegyzőnek?” (Baloghy 1909, 131). Barna Elek főszolgabíró igyekezett őt megnyugtatni: a nemzetiségi politika terén nagy gyakorlattal rendelkezik a vármegye, most is ez ellenőrzése alatt tarja az eseményeket.

Vásárhelyi megdöbbsent ekkora önhittség láttán, és kifakadt: „a képviselőválasztás alkalmával igen. De hát – uram Isten! Mikor szakítatok már egyszer avval a szégyenteljes taktikával, hogy a nemzetiségeket beléndekkel megétegetitek, csak hogy azt buta állatként a szavazói urnákhoz vezessétek? Meggondoltátok-e, hogy a beléndekkel megétegetett ember hányingert kap? Kit fog azután megutálni? Bizonyára nem a beléndeket, hanem azt az embert, ki étkébe a beléndeket belekeverte. Mit törődik ő azzal, hogy a beléndekkeverő nem emberi személy, hanem egy fogalom. A magyar közigazgatás. Legyen gondotok rá, hogy képzett, tisztességes jegyzőitek legyenek. Ha van abban a jegyzőben lelkiismeret – megtanulja ő, ha már nem tudja népének nyelvét. [...] De mit akartok Zsivánovitscsal? Avval a Zsivánovitscsal, akinek lába nyomán átok fakad, és ami még rosszabb, aki a magyar állameszme képviselőjére a leghivatatlanabb” (Baloghy 1909, 132–133). A főszolgabíró látva vitapartnere hajthatatlanságát, lassan a politikacsinálás boszorkánykonyhájának titkaiba is beavatja őt. Elmondja: Zsivánovitsot a főispán kívánságára kellett jegyzői álláshoz juttatni. Oda kellett Apaháza községnek élére ültetnem azért is, mivel a főispán csak az ő szakavatottságában és erős kezében bíz, hogy a tarcsavári országgyűlési választókerület 360 szavazatát, vagyis az apaházi választók szavazatát az alkotmánypártnak megszerezze. Nagy a tét, hiszen a választásokon induló nemzetiségi pártnak az a Nihilovitsné a vezetője, akinek hatalmas befolyása van a vidék szerb lakosságára. Az ő hatalmát csak Zsivánovits határtalan becsvágyával lehet legyőzni. „Azt akarjuk tehát, hogy Nihilovitsné fejét a Zsivánovits feje üsse ki a helyéből. Csak nem tagadod tehát, hogy ilyen módon hazafias cselekedetet viszünk véghez?” (Baloghy 1909, 133).

Zsivánovits Porfir és Nihilovits Zorica a halásztanyán tartott titkos megbeszéléseik során egyre világosabban látják, hogy a választást a rét fogja eldönteni. „A rét, a nagy, a néptelen, a csendes, a titoktartó rét”, amely kenyeret adott az embereknek, s a rét ügye, az bizony Vásárhelyi Géza kezében van. „Én mondom neked Porfir, én, akit egykor caricának is hívtak, hogy amíg lihegni bírok, idegen bitorlót az én szerb falumban nem tűrök! Megpróbálom először szép szóval, csengő aranyakkal lekenyerezni az ellenkezőket. Aztán! Aztán!? Rendelkezem én más fegyverekkel is! [...] Miként szabaduljak meg attól a magyartól? Bár vesszek el inkább örökre, mintsem hogy élő szemeim lássák azt a pillanatot, amidőn a magyarság eszméjének diadalát ülik az én ellenségeim!” (Baloghy 1909, 137–138). És még akkor éjszaka merényletet követtek el Vásárhelyi ellen, egy – talán Baraky Malvin pénzén vásárolt angol puskával – belöttek az otthona ablakán. Belöttek, mert meggyőződésük, hogy a becsület kevés az eszméért! Az eszméért ölni kell. Ez már háború, kicsi, helyi háború, előjátéka annak a nagynak, a hatalmasnak, amelyet néhány évvel később voltaképpen ugyanennek a meggyőződésnek a szellemében fognak megívni, országok, birodalmak és birodalmi szövetségek.

Zsivánovits tudta, hogy jövője a választás eredményétől függ. Csak pártjának győzelme jelent a számára pénzt, vagyont és hatalmat. Zsivánovits kapzsisága felett azonban egy másik, hatalmasabb vágy uralkodott: a bosszúállás vágya. Ezért nem válogatott az eszközökben. Kuskunov Gyókát, a falu bíróját, a knézt – aki Vásárhelyitől kapott olcsó bérleti földet – ezekkel a szavakkal igyekezett a maga igazáról meggyőzni, és embereivel együtt a maga oldalára állítani: „Testvér! Tudod-e te, hogy micsoda az igazi szerbnek a

kötelessége? Küzdeni a fajért, a nyelvért, a hitért. Fajtestvéreid hatalmasak, talán csak nem leszesz gyáva te, aki küzdelemre vagy itt utalva?” (Baloghy 1909, 152). Amikor pedig – a Szarajevóban történetekhez hasonlóan – ismét pénzre volt szüksége, hát ismét lopott, ezúttal a község pénztárából vette magához az államsegély 10.000 koronáját, hogy azután ismét az okozza a bukását. A választást a szerb jelölttel szemben – ezúttal még – Vásárhelyi Géza nyerte, Zsivánovits Porfir felett pedig – ezúttal még – a bíróság mondott ítéletet. A történetből azonban érezni lehet a régi rend törekenységét, valamint a bizonytalanságot, hogy e törvényességnek meddig lesz hatalma az új (törvényeket már nem tisztelő) törekvésekkel szemben.

A regény szarajevói története a századforduló agresszív szerb nemzeti törekvéseinek a bemutatása, annak a veszélynek a felvillantása, amely a Monarchiát, és benne Magyarországot fenyegette, anélkül, hogy a magyarság felismerte volna annak igazi lényegét. De hogyan is ismerte volna föl – erről szól a regény második, Tarcsa vármegyében, Torontálban játszódó második része –, amikor az ország, a nemzet közösségének mindennapi élete egyre inkább hamis elképzelésekre, illúziókra épült, a napi politika pedig az örökkévalóság hamis látszatától vezérelve, önző érdekek összeütközésének színterévé vált. 1900 után szegénység, nyomor, szociális kiszolgáltatottság, pénzhiány okozta tehetetlenség, kivándorlás, és egyre súlyosbodó nemzetiségi kérdés nehezedett a Délvidék vármegyéinek magyar lakosságára, miközben az ország sorsáért felelős politika, és az elviselhető körülmények megteremtéséért felelős közigazgatás a hatalomért marakodó, gátlástalan karrieristák könnyű prédájává vált. A magyar parlament érdemi munkáját már tíz éve bénította az obstrukció. Már csak a hivatal, s a vele járó pénz és hatalom volt a fontos, s ha olykor valaki – mint Vásárhelyi Géza itt, Apaházán, a Kalimegdán falaival szemben – többet szeretett volna tenni a közösségért, hát ezerszeres túlerővel, leküzdhetetlen akadállyal találta magát szemben. A szociálisan érzékeny lelkületű népmesei hős, a legkisebb fiú Baloghy Imre regényében még győz, mert az író hinni akar emberi elhivatottsága győzelmében. De látni kell: Vásárhelyi Gézának valójában semmi esélye sincs a győzelemre, emberiségével és a nemzeti iránti elhivatottságával egyedül marad a porondon, azon a vizenyős lapályon, amely holnap őt fogja elsőnek elnyelni.

Baloghy Imre *Zsivánovits Porfir de genere Zsiván* című művének első része – Szarajevó és Baraky Malvin története – a magyarságot fenyegető külső veszélyek feletti kétségbeesett számvetés regénye; a második része – Vásárhelyi Géza és Pancsova regénye pedig – a tehetetlenség élménye nyomán támadt kétségbeesésé, az országossá nőtt elbizakodottság feletti rémületé. A Zsivánovitsok már közöttük élnek, hivatalt bitorolnak, pénz felett rendelkeznek, vérre, fegyverre és fajra esküsznek, miközben hatalomra törnek, és nincsen egyetlen olyan ember sem, akinek eszközei lennének, aki tehetne valamit korlátlan hatalmuk ellenébe. A politika ugyan még őrzi a közigazgatás bástyáit, de már nincs mögötte lélek, nincs hazafias elszántság, hogy azt az emberi boldogulás, az üdvözülés és a közösségé felemelkedés érdekében működtesse is.

„Elöttem ömlik tengernyi vér”

Zita A. Sándor

Rendkívül különös, szinte megmagyarázhatatlan, hogy Baloghy Imre 1909-ben megjelent *Zsivánovits Porfir de genere Zsiván* című regénye a maga korában visszhangtalan maradt, úgy nyelte el az idők homálya, hogy egyetlen lelkes szószólója sem akadt, holott komor valósága és tragikus jóslata parlamenti interpellációk sorozatához szolgáltatott volna alapot. Ehelyett szegény Zita A. Sándor az ugyancsak elfeledett pancsovai költő magára maradt fájalmát kiáltotta világgá 1915-ben megjelent verseskötete *Előhang* című

költeményében: „A magas egeken rőt csillag táncol, / kévés uszálya pillámhoz ér, / szemeim behunyom – lebben a fátyol / s előttem ömlik tengernyi vér...” (Zita 1915, 3). De róla és verseskötetéről sem tudnak semmit a kézikönyvek és a lexikonok. Pedig ő a boszniai harcterről már Hunniára szórta átkait.

Pancsova város derűs lelkű dalnoka, Bolovits János 1903-ban *Hajnali sugarak* címmel gyűjtötte kötetbe verseit. Őt még a határtalan derű, a gondtalanság élménye szólította énekesének, aki ha körültekintett a világban, otthona és szülőföldje tág határain belül a diadalmas élet csodáit ünnepelhette. *A magasból* című költeményében szárnyaló madárként tekintett le a láthatárnak völgyibe, s a látványtól elbűvölten énekelt: „Csupa gyönyör, csupa ihlet, / Amely megszáll engemet”. És mintha a kötetbe gyűjtött versek mindegyike azt szolgálná, hogy egymásból kibontsa, hogy velük eldalolja az otthonlét kellemes élményének képeit: a berekben „Nyári napnak tikkadt szárnyán / Tarka pillék játszanak” (*Nyári pillangók*), a kertek mélyén „Üde harmat zöld virányon / Bíborpiros reggelen” (*Tavaszkor*) ujjong az élet, és boldog órák ajándékaira bukkan „Ott, ahol a gyors Temesnek / Hullámai zsonganak” (*Boldog órák*). Panaszra okot mindössze két jelenség adhat: „Hej be rég nem hallottam én, / Bús kakukkot szólani”, tette szóvá a *Hej be rég* című versében, míg a *Felejtve tán* című költeményében a paragon marad pásztorórák fölött búsul el a költő. A dalok többségében egybefonódik a (valós vagy elképzelt) szerelem a nagyon is konkrét tájélménnyel. *A Rajongó*, *A kis pásztor*, az *Anyámhoz*, a *Szomorúan szól a nóta*, a *Ha fáj valami*, a *Hull a virág*, a *Stefánia ligetben* és az *Oh, ne neved* című versei mind megannyi üzenet egy-egy imádott lányhoz, aki hol tündér, hol nymfa, hol hűséges, hol csalfa, hol szende, hol tüzes tekintetű, és mint ilyen, a legszebb ígérete a gondtalan világnak. A *Hullámszik a...* című dalocska szerint:

*Hullámszik a, hullámszik a
Temes vize zajosan,
Átúszom én, átúszom én
Ezt a vizet bajosan!
Nem bánom én, nem bánom én
Akár bajos akár nem,
Ezt a rózsát kedvesemnek
Bármikép is elviszem!* (Bolovits 1903, 20)

Zita A. Sándor *Könny... Láng... Vér...* című könyve a magyar háborús irodalom legkülönösebb versesköteteinek egyike. A közel háromtucatnyi verset tartalmazó füzet az évszám feltüntetés nélkül jelent meg, Živanov Miodrag *Pančevačka bibliografija 1833–1960* című munkájában azonban az 1915. esztendő valószínűsíti, és a feltételezését erősíti, hogy a könyvecske a világháború első két esztendejében annotált verseket tartalmaz. A kiadás helye Pančevo város Napredak könyvnyomdája, s a kötetben előforduló rengeteg szedési hiba – melyeket a szerző az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányában fekete tintával maga korrigált – arra enged következtetni, hogy a magyar nyelvet és helyesírást nem – vagy alig – ismerő szedő dolgozott rajta. S amennyiben ez így lenne, alátámasztaná a feltételezésemet, hogy illegális – a háborúban oly határtalan fegyellemmel működő cenzúra ellenőrzését megkerülő – kiadványról van szó. Egyébként mivel lenne magyarázható, hogy a titeli Zita A. Sándor, akit a hadüzenet követő napokban – 1914 nyarán – soroltak be a monarchia hadseregébe, s akit a birodalom érdekeinek védelmében küldtek a szerbiai frontra, oly nyíltan ostorozza a magyar háborús szándékokat és oly leplezetlenül lelkesedjen a szerb érdekekért, és Szerbia önfeláldozó háborújáért. Akkoriban kisebb sajtóvétségért is súlyos ítéleteket hoztak a bíróságok; katonai vétségért pedig katonai felelősségre vonás járt.

Nehéz eldönteni, mennyire volt Zita A. Sándor szuverén lírikus: már az *Előhang* című verse is erősen összecseng Ady Endre *Emlékezés egy nyár éjszakára* című költeményével,

másutt az Ady-hatás kassáki reminiszcenciákkal keveredik, ilyenkor elhatalmasodnak lírájában a formabontó elemek, és a költő a szabad vers felé tesz gesztusokat. *A mi sorsunk* öt versében – a háborús kiszolgáltatottság érzékeltetésekor – is elleplezhetetlen az Ady-hatás, különösen akkor, amikor így fogalmaz: „A tegnap hősei régen valánk, [...] A Ma koldusa csak mi vagyunk, [...] A Holnap martirjai is mi leszünk. – Majd így zárta a lövészárkok létélményét: – Új hajnalt várunk nyugtalanul.” A *Kezdet* viszont egy eleddig szokatlan formabontó költői megszólalást mutat: „1914-ben / a világon egy irtózatosszó veszettül / szántott milliók lelkén keresztül, / s mérgezfarkú üstökös vérvörös lángokkal / írta föl az égre: / Háború... Végre... végre... végre. / Idéztétek az ördögöt, / itt van... megjött s a Fekete Bitang kajánul röhögött...” Másutt úgy tűnik, a költő virtuóz mestere a nyelvnek és a ritmusnak:

*Az éj suhant, mélyen alant mozdult a hant,
száz csonka sír nyílt föl dörögve,
s mint holt torán, nőtt szaporán a bús karaván,
gyülekezve széles körbe,
és valahány, viaszhalvány ébredő árny,
a gyűrűbe némán tört be.
[...]
„És szent a szűz szerelmi tűz, mely lányhoz űz,
míg köröttes virág virul,
s egy pillanat tűnté alatt lelkedig hat
a hő illat szirmaival –
de borzadály, ha a Halál embert kaszál
s egy nemzedék a sírba hull. (Egy éj a Drina mellett) (Zita 1915, 34–35)*

Sajátos időrendje van a *Könny... Láng... Vér...* című kötetnek: a versek a valóságos események történeti sorrendjét követik, az *Áldás könyörgés* 1914-ben Titelen, a hadba vonulás pillanatában született, s a szülői kéztől esdekliz az együtt érző támogatást, *Búcsú* című versével pedig a kedvestől köszönt el. Majd következnek a lövészárkok okozta kínok és gyötrelmek versei, melyek közül a *Félek a naptól*, *A pusztulás küszöbén*, a *Végső üzenet*, *A siralom völgyében I–III*. egymást kiegészítve a lelki történéseket, *A Drina partján*, a *Sebes Drina*, a *Drina vizén* és az *Egy éj a Drina mellett* pedig a történések poklának földrajzi színtereit is megnevezik. A *Ha ők visszajőnek* Váljevónál született 1914-ben, a *Menedék nélkül* pedig Kraljevicánál 1915-ben. *A pusztulás küszöbén* című versben még alliterál is költő: „Üszkös hamuban haloványan hever / füstölgő falvaknak fekete frontja.” A *Nehéz órákban* megszólaló kiszolgáltatottság érzése ugyanakkor meglepő fegyelemről tanúskodik:

*Zajtalan éj s pokoli sötétség
Hang se hallatszik, sugár se rebben;
szememben örült félelem ég,
miként a tűz vad rengetegben...*

*Agyongyötört lelkem gyászba borult,
nem hallok és már nem is látok...
Óh, Uram, mért vagyok vak, nyomorult
s mért kísér a kaini átok?... (Zita 1915, 33)*

A lövészárkokba kényszerített katonának az istenhite is erősen változó: általában úgy érzi, a halállal szembeni mérhetetlen kiszolgáltatottságában egyedül az isteni kegyelemben

reménykedhet, *Az ütközet után* című versében azonban a haldokló bajtársa szájába már istenkáromló szavakat adott – „Nem kell megváltásul a szent kereszt” – kiáltotta a halálba induló, *P. S. anyám levelére* című költeményében viszont azzal vigasztalta az érte aggódó szülőt: „Jó az isten, hő imád meghallgatja, / míg könnyeid a hangtalan éj issza... / Ne félj, nem leszek a Rém áldozatja, / s épen szállok a fészekbe vissza.” Indulatait azonban még így sem volt mindig képes fegyelmezni: „Átok rá, aki ideküldött, s hogy idejöttünk. / Elhagyottak vagyunk” – kiált fel a *Kezdet IV.* versében, a kötet utolsó, 1915-ben keletkezett, *A tenger partján* című költeményében pedig a kraljevicai szanatóriumban lábadozó sebesült katona a csúnya, zöld tengert, a zord hegyeket, és a mord eget kárhóztatja sorsa alakulásáért, így utasítva el azt a kellemet, amelyet az egyébként varázslatos táj a látogatónak nyújthat. Ezzel azonban le is zárul a frontra küldött katona, a halállal és a meghalás rémületével szembenező ember által bejárt földrajzi terület bemutatásának kísérlete.

Van azonban a *Könny... Láng... Vér...* című könyvnek egy ennél nehezebben értelmezhető dimenziója is: a harcba szólított ember erkölcsi-eszmei elkötelezettsége. Zita A. Sándor ugyanis mélységesen megveti, és leplezetlenül gyűlöli az őt háborúba szólító politikai erőket, és sorsa alakulásáért határozottan Magyarországot, az országot katasztrófába sodró magyar hatalmi köröket tette felelőssé. A világ összeomlását, és a szörnyű leszámolást jövendő, határozottan politikai indíttatású *Üzenet Hunniának a Háború küszöbén* (Titel, 1914) című versében így figyelmeztetett:

*Hunnia, – késő: a kocka el van vetve.
Mágnás uraidnak teljék benne kedve.
De tudd meg, te tudd meg: ha jön az Ítélet,
még csak nem is fognak szóba állni véled;
felényire törpül hatalmad a féltett... –
Idegen nyájaid anyaölbe térnek
ösztönös parancsán a teremtő vérnek,
s ujjong az új Pásztor, hogy telik az Akol...
Te meg nézed a Véged gyásztakaród alól. (Zita 1915, 6–7)*

Ennél is többről árulkodik a *Két granicsár beszélget* című verse, amelyben választott hősei a szerb nép szabadságharcát éltetik: „Odaát, bajtársam, mindegyre jobban, / testvéri ügyünkért millió szív dobban; / hallom s lelkem reszket, / nem maradok, nem maradhatok veszteg... / Dicső marék nép. Ne emelj rá kezet. / Menj bátran, amerre ösztönöd vezet –, / és ha van Igazság, / neves híretek mindenütt olvassák.” Ez a magatartás, ez az ellenérzés azért tűnik különösnek, mert Zita A. Sándor – a kötet tanúsága szerint – honvédként a magyar hadseregben szolgált. Az ő esetében korántsem arról a háborúellenességről van szó, amely Ady Endrétől Babits Mihályig, Gyóni Gézától Kuncz Aladárig oly változatos és különböző hangszerelésben tiltakozott az elszabadult indulataiban elaljasult ember társadalom- és világpusztító cselekedetei ellen. Zita A. Sándor a magyarság hódító háborúja ellen lázad, és szemében fölmagasztosul a szerb nép önvédelmi harca. *Kezdet II.* című versében így adott hangot elkötelezettségének:

*Zászlóinkon a harag jelével
Egy forró napon idegen földre léptünk:
Megtámadtunk egy maroknyi népet,
Aki sebes homlokára babért
Véres orkánokban győzelmesen tépett...*

*Gőgös, de bizonytalan volt léptünk,
S a szívekben lenézőbb dolyf
S görcsösebb iszonyat már nem fért...*

*A kába zűrzavartól hályogos lett szemünk
S nem jutott eszébe a satnya vezéreknek,
Hogy itt a Szabadságért halni nem rettegnek,
S hogy a halottak is felkelnek ellenünk... (Zita 1915, 9)*

A *Kezdet II.* című költemény – a *Megtorlással* együtt – akár az 1872 utáni pancsovai magyar értelmiség – tanárok, újságírók, hivatalnokok és közéleti szereplők – négy évtizedes nemzetépítő, magyar kultúrateremtő munkájának szomorú bukását, sikertelenségét és hiábavalóságát is jelenthetné? Fináczy Ernő erkölcsi nemesbülésbe vetett deákosi hite, Wigand János közösségépítő szorgalma, Románecz Mihály magyar-szerb nyelvtana és tankönyv-írói elkötelezettsége, Piukovics Gábor és Rádits Dusan Vitkovics-értelmezése, Rencz János, a modern ember léleklélekeinek kutatójának és Vajda János költői világának filológiai példás értékelőjének és méltatójának szorgalma, Kiss Lajos és Gecser Béla Al-Dunához kötődő, nemzeti sorsélménye, Baloghy Imre széles látókörű politikai józansága és mindannyiuknak a magyar kultúra halhatatlan értékeibe – Arany János eposzaiba és a magyar és a szerb hősi énekek közös ihletforrásának termékenyítő hatásába – vetett hite, mind-mind felülírható lenne egy katona árulásával? Korántsem: a pancsovai főgimnázium tudós tanárai életművének a városhoz és a végvidékhez kötődő fejezete ma már a magyar nemzeti művelődés, a közös irodalom, történelem és néprajz megkerülhetetlen, mindenkor hivatkozható és idézhető értéke. És mint ilyen, pótolhatatlan része a bánási magyarság sorsának, történelmi fölemelkedésének és identitástudatának.

Kóbor szelek kövületei

Lambrecht Kálmán

A pancsovai magyarságról – a magyar sajtóról, irodalomról és tudományos életről – szóló fejezetet mégsem lehet a lövészárkok rettenetes emlékével, és Zita A. Sándor „a halottak is felkelnek ellenünk” versrészletével befejezni, hiszen számosan akadtak – magyarok, szerbek és németek –, akik a Duna-parti város polgári korszakának szellemét boldogabb időkbe átmentették. Közülük talán a legkimagaslóbb, a maga korában nemzetközi tekintélynek örvendő Lambrecht Kálmán, az őslénytan páratlanul gazdag tudású művelője. A *Sztáribecseji Járás* hetilap 1932. július 23-a és augusztus 13-a között három folytatásban közölte a *becsei jegenyesoron* című várostörténeti összefoglalójában a névtelen szerző hosszan sorolta azon óbecseiek nevét, akik az elmúlt évszázadok során alkotói munkájuk révén országosan is ismertté váltak, akiket a magyar nemzeti művelődés-, művészet-, egyház- és tudománytörténet számon tart, s már ezért is megérdemelnék az utókor megtisztelő figyelmét. A tanulmány szerzője mellesleg azokról is szót ejtett, akik valamilyen oknál fogva – kutatómunkájukból eredően – ellátogattak a Tisza-parti városba. Közöttük említette Lambrecht Kálmánt, a világhírű paleontológust, paleoornitológust és etnográfust, az őslénytan modern biológiai irányának világviszonylatban is kiváló képviselőjét, aki a magyar szélmalomokról írt könyvéhez Óbecsén is keresett adatokat. Az első pillanat a meglepetés: mi köze lehet az ornitológiának a szélmalomokhoz? Felettébb talányos történet, melynek – mint a hasonló esetek többségében, rendre – egyszerű a magyarázata. Lambrecht Kálmán Herman Ottó és báró Nopcsa Ferenc tanítványaként még egységében látta a létező világot, gondolkodásában és világlátásában még nem szegregálódott az élet egymástól függetlennek

tűnő szakaszokra, fejezetekre vagy tudományos diszciplínákra. Az ő szemében az őslénytan a maga történetiségében elválaszthatatlan volt az etnográfától, és még sok egyéb mástól, így a szélmalomokkal foglalkozó történeti munkáktól és a népdalainktól is.

Lambrecht Kálmán 1889. május 1-jén született Pancsován, életrajzának egyik összefoglalója, Kalapis Zoltán tudni vélte, hogy a Temes partján töltött gyermekévek, a közeli csalitos – az ezernyi fészekrakó madár otthonának megannyi csodája – eleve meghatározta az ifjú érdeklődést. A folyó töltése mögötti hajóállomás környékén napközben „egymást érték a teherszállító uszályok, a gyümölcszállító- és halászbárkák, a dereglyék, a tutajok és más vízi alkalmatosságok”, s az élmény már a korai évek során pályára állította a későbbi tudóst (Kalapis 2003a, 577–578). Pályarajzát, benne a családja történetét *Nagy magyar természettudósok* című könyvében a pályatárs, Tasnádi-Kubacska András írta meg. „Nagyapja egyszerű, kékkötényes sváb paraszt volt, darabos, rideg ember, aki az egyik környékbeli faluban egész életén át keservesen birkózott néhány hold földdel. Apja, Lambrecht Péter, már a városban élt, mint igazgató-tanító működött az egyik elemi iskolában. Ő szakadt el a régi német ágtól, tanult meg magyarul, s lett önérzetesen magyar” – írta a tudománytörténész (Tasnádi-Kubacska 1958, 155). Tasnádi-Kubacska András volt az, aki tanulmányában fényt derített a Lambrecht-fiú természet iránti vonzalmának forrásaira, kiemelve nagybátyának, az Európa-szerzte ismert lepkegyűjtőnek, Piso Cornélnak az ifjú diák természet-tudományok iránti érdeklődésére gyakorolt kedvező befolyását. A nagybácsi a Máramarosban volt erdészeti felügyelő, ahová nyaranta rendre magával vitte a pancsovai unokaöccsét. „A természet itt bontakozott ki először a gyermek előtt teljes gazdagságában. Nagybátyja irányításával hamarosan bámulatos biztonsággal kezelte a növény- és lepkehatározó könyvecskéket, s maga is szorgalmasan gyűjtött” – olvasható az 1958-ban megjelent könyvében (Tasnádi-Kubacska 1958, 155). Későbbi visszaemlékezéseiben maga Lambrecht Kálmán is az önfeledt gyermekkori olvasások „gyönyörűségéről” beszélt. „Jó két évtizede – írta a Széphalom 1929. évfolyamának márciusi számában –, hogy egy gondtalan vakáció hőségében elvetődtem anyai nagynéném, Karátsonyi Miklósnéhoz. A Torontál megyei Beodrán ma is álló tisztos kúriának éveken át csak két vendége volt: Édesanyám, és én. Ilyenkor tárva-nyitva álltak a máskülönben gondosan bespalettázott ablakok: a kicsiny vendégszoba, a tágas szalon, a nagynéni intim hálószobája, és az almáriumszamba is beillő vitrinekkel ékes ebédlő. Az udvar felé zárt ámbitus épült. Ennek egyik zugában ütöttem fel a tanyámat. Ott böngésztem át a padlásról garmadszám lehordott régi újságokat, a lepedő nagyságú *Egyetértés* poros kötegeit. Halomra vagdostam belőlük ifjúkori tudós-ideálom: Herman Ottó cikkeit, parlamenti beszédeit. Jórészt ezekből született meg később az a könyvem, amelyet máig a legjobban szeretek: *Hermann Ottó. Az utolsó magyar polihisztor élete és kora*” (Tasnádi-Kubacska 1958, 156–157). Beodrai bogarász-kirándulásainak egyikén bukkant rá a falu szélén „elhagyottan búslakodó szélmarom-rom”-ra. „Poros volt már, nem is nyikorgott. Vitorlájának már csak a nagybálványa meredt az égnek. Sebtiben felvázoltam a szerkezetét – bizony, hiányos vázlat lett belőle, hiszen alig volt már belső kereke is. Mikor aztán előkerült a tulajdonosa, a talán még a szélmalomnál is ütött-kopottabb Szökeli János – ezt a nevet olvasom 1907. augusztus 26-iki naplómban –, kifaggattam a mesterszavakat is belőle” (Tasnádi-Kubacska 1958, 158–159). Az ifjú Lambrecht Kálmán ezzel a gyenge vázlattal és hiányos ismeretekkel érkezett meg néhány héttel később Budapestre, ahol az egyetem Bölcsészeti Kara természetrajz-kémia szakán nyert felvételit. Jegyzeteit azon nyomban megmutatta az írásaiból már ismert Herman Ottónak, aki egyből a szívébe zárta a pancsovai lelkes ifjút, és a lelkére kötötte, hogy rövid időn belül dolgozza ki a megkezdett témát. Így jelent meg az *Etnográfia* 1911. évfolyamában Lambrecht Kálmán *A magyar szélmalom* című tanulmánya.

Herman Ottó pedig nem hagyta magára a növendékét: 1909-ben az ő előterjesztése nyomán – még hallgatóként –, Lambrecht Kálmánt a Magyar Királyi Ornithológiai Központ

ideiglenes gyakornokává nevezték ki, ahol 1912-ben II. asszisztenssé léptették elő. 1913-ban *A borsodi Bükk fosszilis madarai és Magyarország fosszilis madarai* című értekezésével bölcsészeti doktorátust szerzett. 1917-ben a Földtani Intézethez osztották be, ahol 1918-ban II. osztályú geológus rangra emelkedett. Ugyanabban az esztendőben, 1918-ban részt vett a Természettudományi Szövetség megalakításában, és annak titkárává választották. 1919-től a Természettudományi Társulat és a Magyar Nemzeti Múzeum őslénytárának vezetője volt, és ilyen minőségében bízták meg a Természettudományi Közöny szerkesztésével is. A Tanácsköztársaság bukását követő számonkérések során 1920-ban állásából elbocsátották, s a hosszan elhúzódó igazolás végén, 1923-ban nyugállományba helyezték. Ez követően újságíróként próbált magának kenyérkereseti lehetőséget teremteni, több napilapnak is dolgozott, a *Magyarság* című folyóiratnak tudományos rovatvezetője volt. A felfordult világ minden megpróbáltatása ellenére rendületlenül a szenvedélyének élt, és egyre elmélyültebben foglalkozott a madarak őslénytanával. 1926-ban a földtani intézet akkori igazgatója, báró Nopcsa Ferenc előterjesztésére az intézet könyvtárának tiszteletdíjas vezetője lett, ahol nyolc évig működött, mígnem 1934-ben jóakarói a Magyar Nemzeti Múzeumba helyezték könyvtárnoknak, s egyúttal rendkívüli tanári címmel megbízták a Pécsi Tudományegyetemen a néprajz előadásával, ahol egyébiránt már 1925-től az ősföldrajz tárgykörből rendszeresen tartott előadásokat. 1935-ben megindította, és haláláig szerkesztette a *Búvár* című folyóiratot. Szinte a tudományos pályája elején, reményeinek hajnalán vitte el a szívbetege, 1936. január 7-én Pécsen a harmadik szívroham végzett vele. Tudományos eredményei alapján számos külföldi tudományos társaság választotta tagjai sorába. Halálakor a Berlinben megjelenő *Palaeontologische Zeitschrift* elsőként írta meg a pályarajzát is (Othenio 1936, 11–17).

Munkásságának központjában az ősmadártan állott, s e tudomány területén mindmáig számon tartott eredményeket ért el, melyekkel a tudományos körök elismerését is kivívta magának. „Kutatásainak kiindulópontja – írta egyik kései méltatója – a fosszilis és recens madárszervezet egysége volt, s e célból állította fel a madártani intézet összehasonlító csonttani gyűjteményét, amely Közép-Európában a legnagyobb ilyen jellegű gyűjtemény volt”. 1928-ban bejárta Európa valamennyi jelentősebb őslénytani múzeumát, ahol az ősmadártani kézikönyvéhez gyűjtötte az adatokat. Tudományos szemléletében sohasem szorítkozott a pusztán tényközlésre, hanem az őslénytant mindig korszerű evolúciós szemlélet alapján paleobiológiai összefüggésekben művelte. Tudományos munkája mellett rendkívül sokoldalú tudománynépszerűsítő tevékenységet is folytatott: a már említett *Herman Ottó: Az utolsó magyar polihisztor élete és kora* (1920), *Az őslények világa* (1923), *Az ősemlék* (1926), *Az ősszállatok* (1927) és az *Emberek, népek, nemzetek* (Budapest, 1927) című könyvei ma is keresettek, *Paleopatológia és paleofiziológia* (Budapest, 1927) című szakkönyvét pedig a szakma mindmáig számon tartja.

Nem véletlen, hogy elsőként a német tudományos élet hajtott fejet munkássága előtt; Lambrecht Kálmán – pancsovai sváb szülők gyermekeként, a német anyanyelv birtokában – Németországban, német nyelven jelentette meg az őslénytan-tudományt megújító és elmélyítő szakkönyveit, a *Geschichte und Bibliographie der Paleornitologie* (1917), a *Fossilium Catalogus* (Berlin, 1921 a 2. kiadás Budapest, 1931), és a *Handbuch der Paleornithologie* (Berlin, 1933) című köteteket. Halála után 1938-ban *Paleontologia* című folyóirat (W. et A. Quenstedt, S. Gravenhage) a 72. kötetében újra közölte *Fossilium Catalogus* című alapvető tudományos dolgozatát.

Mestere, Herman Ottó meghatározó szerepet játszott Lambrecht Kálmán pályája alakulásában, az ő hatására fordult tudományos érdeklődése az etnográfia felé, és a tőle elsajátított szemlélet alapján végezte néprajzi kutatásait is. Az ő ösztönzése nyomán mélyült el érdeklődése a malmok iránt, melyről az *Ethnográfia*ban – majd azonos módon külön kötetben is – közzétett *A magyar szélmalom* című munkájának bevezetőjében a következőket írta: „Néhai

jó Hunfalvy Pál csak azt szerette volna még megérni, hogy a magyar mezőgazdálkodás könyvét valaki megírja, mert érezte, hogy ebben az idegen hatások dacára is a magyar gondolkodás és néplélek tükröződik. Ezt a célt vélem szolgálni, amikor a mezőgazdasági nyerstermények egyik földolgozását, a gabonát őrlő szélmalmot iparkodom megrajzolni, úgy tárgyi, mint szóanyagában, a hozzá fűződő történeti, és ma is élő viszonylatokkal. Mielőtt a szélmalom mesterszó anyagának, szerszámjának, szerszámjárásának és a szélmolnárság szervezetének tárgyalásához kezdenék, a teljesség érdekében helyénvalónak tartom magának a szélmalomnak eredetéről, útjáról, és a dolgozat végén a mesterszó anyagának eredetéről szólni” (Lambrecht 1911, 6). Hatalmas történeti irodalom ismeretének a birtokában indult hát gyűjteni azokra a vidékekre, ahol akkoriban még országos hírű szélmalomok működtek. Így jutott el 1909-ben vagy 1910-ben Vécsey Géza segítségével Óbecsére is, aki akkoriban az Ó-Becsei első takarékpénztár és hitelbank cégvezetője volt, lelkes lokálpatrióta, *Régi históriák* címmel 1930-ban emlékezéseinek részleteit is megjelentette.³⁷ A szélmalommal kapcsolatos ismereteit azután elsősorban Gergely Mihály 71 éves óbecsei öreg szélmolnárral folytatott beszélgetések nyomán szerezte.

Lambrecht Kálmán *A magyar szélmalom* című könyvében a szélmalom történetének áttekintését, továbbá a molnárság, mint foglalkozás és szakma bemutatását követően, törekedett pontos leírását adni a létesítmény szerkezeti megoldásainak és működésének is. Műve befejezéseként pedig közölte a szélmalom részben az irodalom, részben saját gyűjtése alapján összeállított „szóanyagot” is. *A szélmalom mesterszótára* című fejezet bevezetőjében így fogalmazott: „Az alábbiakban a szélmalom mesterszótárát adom, lehetőleg tömör magyarázatok kíséretében. Hogy ezek közül melyik vonatkozik tisztán a szélmalomra, az csak akkor lesz eldönthető, ha a száraz-, vízi-, kézi- és iparmalmok nomenklatúrája is megállapított már. E szótár zöme saját gyűjtésem, de bevettem az eddig publikált összes adatokat is. A mesterszavak eredete szerint Biharudvariban Herman Ottó, a Kiskúnságban Madarasy László, Pusztá-Kaszapereghben (Csanád megye, ma: Kaszaper) Berczik Árpád, Szegeden Tömörkény István, Medeséren (Udvarhely m.) Péterfi Jenő, Kunszentmiklóson, Kiskunfélegyházán, Fülöpszálláson, Óbecsén (Bács-Bodrog m.) és Beodrán (Torontál m.) Lambrecht Kálmán gyűjtött. A kishegyesi adatok bemondását dr. Hirka Antal úrnak köszönhetem” (Lambrecht 1911, 46).

Az Óbecsén gyűjtött szavak a következők: *fogólánc, fogórúd, fogókerék, fordítórúd, fordítószárny, fűrfal, garat, garatsaroglya, gugora* (henger a fordítókoszin), *henger* (a fordítókoszi ága), *homlok* (a szélmalom tetejének lecsapott oldala), *kallantyú* (a vitorla beakasztásánál), *kerékszög, két kézvonnyú, kis dob, korongvas, körösztag, lisztesláda, lisztláda, mitligerenda, mozgó ráma, nadrág* (dobszár), *nagy tengely, nyak, nyakvas* (Kishegyesen: nyaktöke), *papucs* (faékek a vitorlán), *rengő* (a kükorongot tartó fagerenda), *rúdkarika, rúdvás, rúdkörösztag, sárkerék* vagy *sárráma* (álló ráma), *selymi* (henger a szita forgatására), *serpenyő, szaltaszt* (a szitacilinder sipókája), *szárnyafa, szárnyagerenda, szélmutató* (szélkakas a szélmalom tetején), *szitaló, vánkus, vastángli, villásvas, vitorlaléc, vitorla nagykeréke*. Lambrecht Kálmán a szógyűjtemény 505 szavának közel egytizedét, 45-öt Óbecsén gyűjtötte. Adán gyűjtött szó a *kopoz*, Kishegyesen egyebek mellett a *kőpadlás*. A szélesebb körben elterjedt szavak esetében a Bácska meghatározás szerepel.

Az etnográfus Lambrecht Kálmán *A magyar szélmalom* című tudományos értekezésének 1911-ben történt megjelenését követően, az őslénytani kutatásai mellett folytatta a malmok történetének feltárását is, 1913-ban *A fűrészmalom* (Erdészeti Lapok), 1914-ben pedig *A zúzómalom* (Bányászati és Kohászati Lapok) című tanulmányai megjelenését követően 1915-ben kiadta *A magyar malmok könyve* című széles ívű munkáját

³⁷ Lambrecht Kálmán tévesen emlékezett vendéglátója nevére. Vécsey Gábor jeles helytörténeti kutató kalauzsolhatta őt a helyi szélmalomok világába. Idős korában töredékekben megírta visszaemlékezéseit is: *Régi históriák – Vécsey Gábor emlékezéseiből. Sztáribecseji Járás*, 1930. október 3. 2. p.

is, amely mindmáig a legteljesebb összefoglalása a népi őrlés e hagyományos formáinak. „Amikor az első könyvem első példányát letettem Herman Ottó asztalára – írta a már idézett visszaemlékezésében –, az öreg úr alternatíva elé állított. Besegít vagy a Néprajzi Múzeumba, vagy magához vesz a Központba. Ezt az utóbbit kértem – noha a Múzeum-kávéház nyilvános asztala etnográfiai karriert jósolt a számomra. Csakhogy nekem akkor már az őslénytudomány legelhanyagoltabb területre: a kihalt madarak elnémult világa járt az eszemben. Logikus volt tehát, hogy az Ornithológiai Központ mellett döntöttem, ahol nekivághattam a fosszilis madarak tanulmányozásának. Neki is vágtam... A szélmalom monográfiája után írtam ugyan üres óráimban, még egy malomkönyvet, és néhány apróbb értekezést, de egyre jobban kiestek, ha nem is érdeklődésem köréből, de a programomból” (Tasnádi-Kubácska 1958, 159–160). A kezdő etnográfus azonban még figyelmeztetett: ha e fontos építményeket és műszaki szerkezeteket halaszthatatlanul nem helyezik védelem alá, pillanatok alatt elnyeli őket az enyészet. Előrelátásában neki lett igaza. Lambrecht Kálmánt tudományos pályája messze vitte a szülőföldjétől, de a kötődéseit mindvégig megőrizte, és egyetlen lehetőséget sem mulasztott el, hogy emléket állítson az otthon világának.

Polgári jogok és polgári kötelességek

Nagykikindai gimnázium

A német oktatási nyelvű nagykikindai alreáliskola első osztálya az 1858–1859. tanévben nyitotta meg kapuit. A három osztályos alreáliskola német nyelvű értesítője szerint az iskolában a következő tantárgyakat oktatták: Römische-Katolische Religionstehre, Griechisch-nicht-unirte Religionstehre, Deutsche Sprache, Serbische Sprache, Geographie und Geschichte, Arithmetik, Naturgeschichte, Chemie, Geometrie und Geometrische Zeichnung, Geometrische Baustunde, Bauzeichnen, Freihandzeichnen und Kalligraphie (Schöbel 1861, 32). Felette a felügyeletet kezdetben a K. k. serbisch banater Statthalterei gyakorolta, 1861. augusztus 6-tól azonban már a budai Királyi Helytartó Tanács irányítása alá tartozott, ahonnan magyar nyelven fogalmazott hivatalos iratok érkeztek a még mindig német nyelvű iskolához, mely 1869. január 13-ig tartotta meg nyilvános jellegét. Ettől kezdve az intézet – az igen korlátolt működési feltételei miatt – Schöbel Lőrincz igazgató tekintélyének köszönhetően csak, mint Schöbel-féle magán alreáliskola működhetett. Kiderült ugyanis, hogy egyetlen tanárának sem volt megfelelő végzettsége, ezért csak a népes diákságra való tekintettel sikerült kieszközölni az iskola ideiglenes működésének 1877-ig történő jóváhagyását. Pedig ezekben az években már az iskola szolgálatában állt Boleszny Antal és Szentkláray Jenő tanár és római katolikus hitoktató is. Az 1858–1877 közötti két évtizedben a tanintézet három osztályában éveként 50–70 diák tanult.

Az 1876–1877-es tanév végével a nagykikindai alreáliskola megszűnt működni. Ekkor azonban a közel húszezer főt számláló bánási város vezetésének asztalán már ott volt a négy osztályos algimnázium kész tervezete. Nagyikindának akkoriban semmiféle közép-, felső, nép- vagy polgári iskolája nem volt, méltán remélhette, hogy tervével tetszést és elismerést fog aratni a felsőbb hatóságoknál. Így is történt, a város algimnáziumának első osztálya az 1877–1878. tanévben – az állami gimnáziumokra vonatkozó szabályok szabta feltételek mellett –, Domokos Jenő³⁸ igazgató, a magyar és a latin nyelv tanára vezetésével, Eremitis

³⁸ Domokos Jenő 1840. március elsején született Szegeden, a gimnázium öt osztályát a szegedi kegyesrendi főgimnáziumban végezte, 1859. augusztus 20-án maga is a kegyesrendiek közé lépett. Próbaévet Vácon töltötte, majd Kecskeméten és Kolozsvárott tanult. 1865. augusztus 12-én Sátoraljaújhelyen szentelték misés pappá, ő azonban tovább tanult – Kecskemét (1865 – 1866), Kolozsvár (1866–1868), Debrecen (1868–1869), Léva (1869–1870), Selmechánya (1870–1872) volt tanulmányainak város – mígnem 1876-ban Budapesten tanári vizsgát tett. 1876 augusztusában rendje Nagybecskereke helyezte házfönöknek. Egyházi feletteseivel történt összetűzése miatt 1877. szeptember 23-án kilépett a rendjéből, ezzel egyidőben a nagykikindai gimnázium igazgatójává választották. Szinnyei József szerint Nagyikindán „sokat kellett küzdenie a magyar tannyelv ellenségeivel, az omladinistákkal; ezen harc volt szülője sok politikai és polemikus cikkének; jelenleg is ott működik mint tanár.” 1868-tól társadalmi és politikai tartalmú cikkeket irt a fővárosi és a vidéki lapokban, egyebek mellett a *Torontálba* is. 1889-től a nagykikindai gimnázium igazgatói posztján Krcsméry Károly váltotta fel. – Szinnyei József. 1893. *Magyar írók élete és munkái II. kötet*. Budapest – Kiadja Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, 1005–1007.

István német nyelv, földrajz, mennyiségtan, természetrajz, rajz és szépírás tanára közreműködésével (Anonim 1878a, 7), „ifjú erejébe vetett bizalommal, jövője iránt a legmesszebbmenő reményekkel” megkezdhette a működését (Anonim 1895a, 9). A kultuszminiszter azonban a következő, 1878–1879. tanévben csak a második osztály megnyitását engedélyezte, lévén, hogy a gimnázium ígért új épülete még nem épült fel. Az 1880–1881. tanévtől kezdődően azután az iskola már, mint négy osztályos gimnázium működött, ekkor azonban az intézmény vezetői már távolabbra tekintettek, s a jelentkező igények nyomán megfogalmazódott a hat osztályos gimnáziumra vonatkozó elképzelés is. A kezdeményezés megfogalmazója, szorgalmazója, adminisztratív szervezője a lelkes lokálpatrióta, Vincehidi Izidor volt, aki hangyaszorgalommal gyűjtötte össze a hatosztályos gimnázium melletti érveket (Anonim 1885b, 10). A minisztérium az 1881–1882. tanévben azzal a feltétellel engedélyezte az ötödik osztály megnyitását, ha az eddigi „tanerők száma egy, a classica philológiából tanképesített rendes tanárral szaporíttatik”. A rákövetkező iskolai évben a hatodik osztály indításával a nagykikindai gimnázium végre kiteljesedett, osztályainak száma a története során már nem változott. A hat osztályos gimnázium tanulóinak száma évenként 120–140 között volt, közöttük egyenlő arányban voltak a nagykikindaiak és a vidékről beutazók.

A nagykikindai gimnázium tehát a fiatal intézetek sorába tartozott, létrejöttét az 1867-es kiegészítés, az alkotmányos rend helyreállítása tette lehetővé. Ezért fogalmazhatta meg Krucsméry Károly, az intézet igazgatója az 1895-ben megjelent értesítőben: „Intézetünk itt a culturalis érdekeken kívül a magyar állameszmét specialiter szolgálja, a magyarságot és annak érdekeit képviseli. Itt, ahol a magyar anyanyelvűek száma az intézet alapításakor vajmi csekély volt, sőt a másjaku lakosok számához arányítva elenyésző. Több olyan paedagogiai követelmény, amely tiszta magyar vidéken fontos, vagy pedig mellőzhető, itt ellenkezőleg nem juthat érvényre vagy esetleg nagyobb súlyt kell rá fektetni” (Anonim 1895a, 32). Kiváló pedagógusai közül többen is – de kiváltképp Erődi Dániel és Morvay Győző – a gyakorlatban szerzett tapasztalatok alapján tanulmányokban foglalták össze a nemzetiségi területen működő magyar gimnáziumokban és reáloskolákban jelentkező nehézségeket. A tananyagot a minisztérium mindenkor érvényes tanterve és a vonatkozó utasítások alapján igyekeztek előadni, hogy ennek mégsem sikerül mindenkor eleget tenni, annak oka éppen a helyi adottságokban és körülményekben keresendő. A tananyagtól való komoly eltérés az első osztályban mutatkozott, ott ugyanis a karácsonyig terjedő időszakban a magyar nyelv tanárának különös súlyt kellett fordítania a magyar olvasásra, beszédgyakorlatra és a szöveg megértésére, „mert nemcsak több idegenajkú, magyarul nem tudó tanítványunk van; de a 6 féle felekezeti iskolából kikerült tanulók előismeretei e tekintetben nagyon eltérőek”. Sokan közülük magyarul még olvasni sem tudtak, ilyen esetben is a tanárok feladata volt a hiányok pótlása. Nehezítette a tanítás menetét az is, hogy a nagykikindai gimnáziumban tanuló ifjúságának „jó fele nagyon szegény szülők gyermekei; ezeket faragni kell, ildomosságra, tisztességes fellépésre tanítani, ami sok időbe kerül” (Anonim 1895a, 33). Nyelvi nehézségek azonban csak az első osztályban jelentkeztek, a másodikra ez a gond is megoldódott, attól kezdődően a tanítás már „rendes kerékvágásban” haladhatott tovább. A siker bizonyítéka volt, hogy Fehér Ipoly, a szegedi tankerület főigazgatója többször szolt elismeréssel a tantestület oktató-nevelői munkájáról.

Intézményi elődje, évszázadokra visszatekintő előtörténete tehát – a pancsovaihoz hasonlóan – a nagykikindai gimnáziumnak sem volt, a kiváló pedagógusok, tudós tanárok közös munkájának köszönhető, hogy magyar kultuszminisztérium 1900-ban főgimnáziummá léptette elő. Az 1918-ban tragikusan véget ért négy évtizedes fennállása, és sikeres működése során a tanítómesterek olyan kiválóságai jutottak feladathoz a katedráján, mint Erődi Dániel, a klasszika filológia, a magyar nyelv és irodalom tanára, lapszerkesztő és pedagógiai szakíró. Mellette Hegedűs Pál, a magyar, a német és a francia, Morvay Győző, a latin, a magyar és a

német, Kracsméry Károly klasszikafileológus, a latin és a görög nyelv, Ujházy László a német nyelv és a történelem tanára tevékenykedett, és Jeszenszky Ignác evangélikus lelkész, a kiváló szociográfus, aki egészen 1918-ig tanított a főgimnáziumban.

„Olyan vagyok, mint az erdő”

Erődi Dániel

Erődi Dániel József 1844. szeptember 15-én született Baján, szülőtte volt tehát a Délvidéknek, ahol munkássága az élete során kiteljesedett. Apja még Laforsch Miklós névre hallgatott, akinek ősei Elzászból vándoroltak Délmagyarországra, s idővel a Duna-parti városban telepedtek le. 1861-ben, tizenhét évesen belépett a Benedek-rendbe, teológiát Pannonhalmán tanult. 1868. augusztus elsején szentelték misés pappá. 1869–1872 között, majd – egy rövid esztergomi kitéréssel – 1876–1879 között tanár volt Sopronban, ahol a kiegyezés utáni újjászületési lázban tevékenyen részt vett a magyar egyesületi élet megszervezésében. 1879-ben – harmincöt éves korában – kilépett a rendjéből, július 8-án pedig kinevezték a nagykikindai gimnázium tanárává, ahol 1893. február 7-én bekövetkezett haláláig tanárként és lapszerkesztőként működött. Szenvedélyes publicista volt, 1863-tól rendszeresen jelentek meg cikkei és versei, később terjedelmes tanulmányai a *Fővárosi Lapokban*, a *Pozsonyvidéki Lapokban*, a *Sopronban*, a *Vasárnapi Újságban*, a *Délmagyarországi Lapokban*, az *Ország-Világban*, a *Torontálban*, a *Szegedi Híradóban*, a *Bajai Közlönyben*, a *Szabadka és Vidékében*, a *Bácskai Ellenőrben* és számos más lapban. 1882. január elsején Koós Istvánnal együtt indították útjára a *Kikindai Közlönyt*, társa halála után, november 19-ét követően egészen 1893. február 7-én bekövetkezett haláláig a lapnak alapítója és egyedüli kiadó-tulajdonosa volt. Németh Ferenc szerint a *Kikindai Közlöny* szerény vidéki lap volt, a helyi események megbízható krónikása. 1885-ben a városban Erődi Dániel üzlettársaival megalapította a Hungária Nyomdai Részvénytársaságot – Hungária Rt. – amely a *Kikindai Közlönyt* is megjelentette. A csőd szélére jutott részvénytársaságot 1887-ben Scheinberger Ignác vette meg és Kiadói Nyomda néven működette tovább. Erődi Dániel első verseskötete a *Költemények* 1869-ben jelent meg Győrött, melyet az 1878-ban Sopronban kiadott *Erődi Dániel újabb költeményei* követett. A *Nova et vetera* című verseskötete 1888-ban Budapesten látott napvilágot, ugyanott jelent meg 1890-ben verseinek újabb gyűjteménye, az *Erődi Dániel költeményeiből*. 1874-ben Esztergomban jelent meg esztétikai dolgozata, a *Költészettan, közélettanodai és magán használatra* című munkája.

Berecz Dezső, a Soproni Helikon fennállásának félszázados évfordulóján *A Frankenburg Irodalmi Kör története* című tanulmányában méltatta Erődi Dániel soproni munkásságát. A város magyar kulturális életében fordulópontot jelentett, amikor – hosszas szervezői munka után – 1877. március 10-én, 324 taggal megalakult a Soproni Irodalmi és Művészeti Kör. A helyi líceumból Boszagh János, Gombócz Miklós, Veress József, a gimnáziumból Erődi Dániel és Horváth Kristóf, a Társas Körből Bayer Ferenc, Kárpáti Károly, Moller Ede és Fialowsky Lajos, a Lähne-intézetből pedig Vajda Viktor vette ki részét a szervezésből. Az alapszabálya szerint a kör célja „a nemzeti szellemű és nyelvű műveltség kifejtése, ápolása és terjesztése és ezzel összeköttetésben a magyar társas élet emelése. Eszközei: irodalmi és művészeti előadások, felolvasások, gyűlések és ünnepek tartása, az irodalom és művészet pártolása, illetőleg lapok és folyóiratok járatása, könyvtár alapítása, műgyűjtemény szerzése, társas összejövetelek rendezése, évkönyv és más művek kiadása és kiadásának eszközése” (Berecz 1927, 7). A kortársak emlékezete szerint Erődi Dániel eredetileg egy tanári önképzőkör megalakítását kezdeményezte, és Frankenburg Adolf volt az, aki egy ennél szélesebb társulat, a később róla elnevezett *Frankenburg Irodalmi Kör* létrejöttét szorgalmazta. A kultúregyesület az egész várost behálózta, és az egész magyar

társadalomnak a bevonását és egyesítését tűzte ki célul. „A szervezés, az eszme tetté valóságának a szálai (...) Erődi Dánielnek, az első főtítkárnak a kezében futottak össze, ő volt a vezetője annak a propagandának is, amely Sopron magyarságát megmozgatta” (Berecz 1927, 10). Elképzelését a *Két cikk a soproni Irodalmi és Művészeti Kör érdekében* című dolgozatában foglalta össze, mely 1876-ban Sopronban jelent meg. „A célunk [...] megismertetni a nemzeti szellem irodalmi és művészeti termékeit, mind szélesebb körű közönséget teremteni a magyar irodalom és művészet számára” (Erődi 1876, 23). Annál is inkább szükség van egy ilyen kör létrehozására, mert a Nyugat nemcsak műveltséget hozott a városba, de káros szellemet is terjesztett.

Erődi Dániel a maga korában pedagógiai szakíróként is ismert és népszerű volt, számos cikke és tanulmánya bizonyítja, hogy szívügyének tekintette az európai színvonalú magyar középiskola működésének kérdését: *A középiskolai kérdéstről* (1886) és *A közoktatás napi kérdéséhez* (1896) című munkái a *Kikindai Közlönyben* megjelent cikksorozatainak kötetbe szerkesztett változatai. Ahogyan tanulmánya bevezetőjében ő fogalmazott: „Jelen cikkek lapomban a Kikindai Közlönyben jelentek meg, és összefüggésben vannak a *Közoktatás napi kérdéseivel* cím alatt (külön kiadásban is) megjelent cikksorozattal, mindazonáltal önmagukban véve is befejezettek (Erődi 1886a, III). 1887. február 6-án a nagykikindai gimnázium nevében hetvenedik születésnapján *Alkalmi beszéd* című írásában köszöntötte Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi minisztert, akit a század azon korszakalkotó férfiúi között tartott számon, akik a gyászos elbukás után az alkotmányos életet újjáteremtették megalkották, a nemzet új életre ébredését segítették, s akik munkájukkal „tüneményeszerű politikai átalakulását” kiteljesítették. Szemében Trefort Ágoston – akiben tanártársaival együtt a nagykikindai gimnázium megalapítóját is tisztelték – a nemzeti új életre ébredés korának egyik meghatározó alakja volt. „Ha igaz, hogy nemzetünk léte kulturális kérdés; ha igaz, hogy nemzetünk állami életében a különböző ügyek egyik ágazata sem versenyezhet fontosságban a legnagyobb fokon álló kulturális érdekekkel; akkor nem szenved kétséget, hogy az a férfiú, kinek személyében úgy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium vezetőjét, mint a Magyar Tudományos Akadémia elnökét (1885) és legfőbb irányítóját szemlélni és tisztelni szerencsénk van, a legmagasabbat érte el, mint egy művelt és a műveltséget eszmeileg tisztelő nemzet elismerése és nagybecsülése folytán elérni lehet” (Erődi 1887, 12). Történelmi érdemének tekintette, hogy az ő minisztersége idején emelkedett a magyar állam a közoktatás terén eddig soha nem tapasztalt magaslatra. Trefort a nemzet kulturális érdekeink legfőbb őre, olyan tudós, aki ugyan „tiszteli, méltatja a classicai és humanisztikus tudományokat”, de azt is látja, hogy a nemzetek modern műveltségét semmi sem tette oly termékennyé, mint a gyakorlati, a reális tudományok gyámolítása, s hogy mindazon vívmányokat, melyek az emberiség bámulatos előhaladásának segítői és eszközlői, a tapasztalati tudományoknak és kutatásoknak köszönhető. „Ezért fordít oly lelkiismeretes gondot a szakiskolákra; ezért nyit ő teret a tehetségeknek, hogy a nemzeti genius mindenütt és mindenben a fejlődés legmagasabb fokára emelkedhessék” (Erődi 1887, 14). Amikor pedig egy évvel később 1888. augusztus 27-én a nagy tudós és államférfi meghalt, Erődi Dániel megírta *Trefort Ágoston emléksobránál* című versét:

I.

*Érdemeid nagyságához kicsiny e szobor itten,
Melyben hűn örökölni legnemesebb alakod.
Ám minek a szobor ott, hol minden szép, helyes s jó
Lángszíved és elméd tükrözi vissza nekünk?*

II.

*Eltűnhet, elveszhet ez az ércz-szobor
De neved áldani fogják mindenkor.
Buziás, az árva, szegény, kicsinyes,
Általad lőn fényes hírre érdemes.*

*Forrása erőnek, életnek e hely,
Sok népnek leánya itt vigaszra lel.
S a ki itt vigaszt lel, hol ez ércz-szobor,
Nagy neved áldani fogja mindenkor! (Erődi 1888, ?-?)*

A vers a *Nova et Vetera* című kötetében jelent meg 1888-ban. Harmadik versgyűjteménye volt ez Erődi Dánielnek, anyagában – élményeiben és formakultúrájában – sokkal kiérleltebb, mint az előzőek, a *Költemények* (1869), vagy az *Erődi Dániel újabb költeményei* (1878). A tanáros alkatú ember nem volt született poéta, élményei nem a közvetlenség hangján szólalnak meg; szinte minden versén érezni lehet a lélek és a szellem szárnyalásának kényszerű fegyelmzését. Nem csak arra ügyelt, hogy témáit előkelő gondossággal válogassa meg, de annak is tudatában volt, hogy választott témái tekintetében mérhetetlen a felelőssége az olvasói irányában – ami tipikusan a tanári moralitás kérdése. Ha valami fájdalmat okozott a lelkének, azt ő úgy énekelte meg, mint az evangéliumot: mindjárt szolgált magyarázattal és értelmezéssel is. S ehhez foghatóan az örömteli pillanatok élménye sem árulkodik szertelenségről, ha valami derűre adott okot, szemérmes lelkesedésében is mérhetetlenül fegyelmzett volt. Ezért lírájára a szemlélődés és nem az elragadtatás a jellemző, *A szabadban*, a *Hogyha felhő lennék* című versei ilyen tekintetben a legsikeresebbek. A *Mily jól esik* című költeményében pedig így adott számot lelke békés megnyugvásáról:

*Nem viharzik lelkem mélyén
A küzdelmes fájdalom;
Nem hangzik a síró panasz
Megtört szava ajkamon.*

*Olyan vagyok, mint a tó, ha
Mélységei nyugszanak,
És szelíden ömlenek szét
Rajta a holdsugarak.*

*Nincsen bennem lángóhajtás,
Nincsen bennem büszke vágy,
Mely a szívnek enyhületre
Csendes élvet sohsem hágy. (Erődi 1888, 22–23)*

Alaptulajdonsága Erődi Dániel lírájának a kontemplatív költői magatartás, melyet az őszi ligetek hangulatában vélt tetten érni: „Hull körötte az erdőnek / Aranyszínű levele, / Sugarát a nap reája / Elmélázva hinti le.” *A vasút* című verse tanúsága szerint alkalmi rémülete sem lépte túl a tétova széttekintés bizonytalan indulatát: elhivatott értelmiségiként úgy futottam be a pályámat, „mintha félnék üldözők zajától”. A maga korában is kissé régies versvilágát Lauka Gusztáv „genre-beli” költeményeknek nevezte. Volt azonban valami, ami megingathatatlan tartást, kikezddhetetlen magabiztosságot kölcsönzött a lelkének: nevezetesen a hazaszeretet, és az ezzel együtt járó hazafias öntudat. *A Lobogj vígan*, a *Március idusán*, a

Sokan szeretnek [oh hazám], *A koronázás huszadik évfordulójára 1867–1887*, a *Hymnus – 1886. augusztus 18.* és a *Nemzeti dal* című versei sokkal őszintébbek, mint a kor megszokott hazafias költészetének legtöbb megnyilatkozása. S mert Erődi Dániel elsősorban pedagógus volt, ebben is példaképe lehetett növendékeinek.

Egy korai verse, az 1873-ban közölt *A költészet országa* azonban finom líraiságával és árnyalt gondolati mélységével messze kimagaslik kontemplatív költeményeinek sorából (Erődi 1873, 5–7). Már az is szokatlan, hogy a tengerparti szemlélődés zsáner-képeivel kezdődik a vers: a part fövenyén állva a messzeségek rejtette titkok lényegén mereng a költő, és bár csodákat ígér a közvetlen környezete is – a morajló habok, a kék víztükör, a tiszta ég, és a „balzsamos enyhület” –, a költő mégis azon mereng, vajon mi rejlik a láthatáron túl; mi az, amit a szem nem láthat, a szív nem érezhet, és a szellem nem értelmezhet? S akkor valahol a közelben megszólal egy titokzatos hang, mely azt súgja: nem meglepő az érzékeny lélek kíváncsisága, hiszen a belátható messzeségen túl van az örökkévalóság szigete, „Az üdv hazája, hol nincsen ború, / S kik benne élnek, élnek mindörökké”.

*A költészet szent országa az,
Hatalmas, bűvös és csodákkal teljes,
Örök tavasz szellője lendül ott;
A fürgeteg, mint barna délibáb,
Csak képzeletszerűen jó fel és
Enyészik el a láthatárnak peremén.
A rég letűnt aranykor ottan újra él,
Hol hús ligetben színezüst habokkal
Örök-vidáman lejt az ér vize.
Harmóniában ömlik ott a szó. [...]
Az öröm tiszta, mint az első hajnal.*

Klasszikus elégiák emlékét idézi a vers, a ritmus, az ütemek és rímek nem kötik gúzsba a költői képzeletet: nem a megszólalás a fontos, hanem a látomás tartalma és mélysége. A hellén világ kisvárosainak görög dalnokai is így szöhatték álmaikat messzi vidékek sejtelmes titkairól, vagy ha a költészet lényegét kutatva képzeletük a Múzsák kertjébe vezette őket. Erődi Dániel *A költészet országa* című verse talán az első igazi költői álmodás a túlméretezett racionalizmusáról elhíresült Bánságban. A délvidéki költők első antológiájában, a Radics György által szerkesztett *Bácskai emlény* című kötetben jelent meg 1873-ban Szabadkán. A nagykikindai tanár későbbi lírájában gondolatiság és formafegyelem többé soha nem jutott ilyen nagyszerű egyensúlyba.

Erődi Dániel, aki pályája elején Sopronban részt vett az első magyar közművelődési egyesület, az Irodalmi Kör megalakításában, s Nagyikindán is szíve és lelke volt a magyar közéletnek, meggyőződéssel vallotta, hogy Magyarországon a „politikai létünk tulajdonképpen culturalis kérdés”. A kulturális élet első számú színtere a középiskola, mellette azonban óriási a jelentősége a közéletet behálózó, jól szervezett egyesületi életnek is. Lapjában, a *Kikindai Közlöny*ben egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy ne hangsúlyozza az egyesületek szervezésének jelentőségét, megalapozott érveivel ne támogassa polgári élet közösségi fórumait. Alapos oka volt arra, hogy Magyarország jövőjét a művelődési élet szabad kiteljesedésében lássa: nemzetiségi vidékeken ugyanis a közösségi önrendelkezés kis körei voltak a hagyományápoló, az új értékekre mindig nyitott, rendre érdekérvényesítő szerepet is vállaló, művelődési egyesületek. Ezzel kapcsolatos véleményét talán leghatározottabban az 1886-ban a lapjában megjelentetett, majd külön füzetben is kiadott *Észrevételek Mocsáry Lajos röpiratára* című munkájában fogalmazta meg. Mocsáry a követválasztási propaganda során a Függetlenségi Párt országgyűlési képviselőjeként a

nemzetiségekkel szembeni türelmetlenséggel, nem egy esetben „chauvinistikus” erődemonstrálással vádolta a Szabadelvű Pártot és annak vezérét, Tisza Kálmánt. Jóllehet maga sem vonta kétségbe, hogy Magyarországon a közigazgatás nyelve a magyar, olykor azonban a hivatalok által megkövetelt magyar nyelvi jártasságot a hatalom részéről megnyilvánuló erődemonstrációnak vélte. Különösen választások alkalmával volt az ellenzék kezében hatékony fegyver a nyelvkérdés kiélezése, ám ez is elegendő volt ahhoz, hogy a nemzetiségi területeken rendre felizzanak az indulatok. Ez történt akkor is, amikor Mocsáry Lajos megjelentette *Közművelődési egyesületek és a nemzetiségi kérdés* című röpiratát.

Erődi Dániel alapvetően elfogultnak, rosszhiszeműnek ítélte a közművelődési egyesületek „ilyetén balfelfogását”, s energikusan bírálta a röpirat szerzőjét. Írása bevezetőjében leszögezte: ott folytatja a témával kapcsolatos véleményének kifejtését, ahol azt egy évvel korábban, 1885-ben *A közoktatás napi kérdéséhez* című tanulmányában abbahagyta: az államnyelv és a nemzetiségi kérdés összefüggéseinek kifejtésénél. „Mi úgy vagyunk meggyőződve – írta az *Észrevételekben* –, hogy a nemzetiségek józan fülfogású és jobb elemei a magyar nyelv birtoka folytán nemzetiségüktől magukat magfosztottnak éppen nem tartják, holott anyanyelvüket iskolában, egyházban, irodalomban, művészetben szabadon használják és művelik, és azért idegen anyanyelvűségük daczára is, minthogy ragaszkodnak az országhoz, és itt akarnak velünk élni és meghalni, csak oly hazafiaknak tartják magukat, mint akármelyik magyar anyanyelvű, ki viszont az ő nyelvüket tanulja meg” (Erődi 1886b, 29). Magyarország nemzetiségi állampolgáraitól se önkéntes, se erőszakos beolvadást senki se kíván. Senki nem kívánja a magyar nyelvet a nemzetiségek anyanyelvévé tenni, „hadd műveljék anyanyelvöket, csak tudjanak, mint magyar állampolgárok magyarul is annyira, mint amennyire kívánatos és szükséges!” (Erődi 1886b, 35). Erődi meggyőződéssel vallotta: ez Magyarországon a szabad érvényesülés egyetlen feltétele, a polgári egyenlőség sarokköve. S ha az államhivatalok ragaszkodnak is a magyar nyelv ismeretéhez, ez korántsem jelenti a német, a szerb, a román vagy a szlovák nyelv értékének elvitátását. Igaz, hogy Magyarországon „a közművelődési egyesületek fokozott buzgalomú működése vezethet oda, hogy ez az állam igazán magyar állam legyen, és mint ilyen, minden honpolgárnak anyanyelvi különbség nélkül boldog, szabad, hatalmas és dicső hazája legyen!” – de a közművelődés terén a nemzetiségek is szabadon létrehozhatják a maguk kulturális örökségének ápolását szolgáló polgári vagy egyházi egyesületeiket (Erődi 1886b, 36). Ha pedig olykor akad valaki, aki Magyarországon a magyar nyelv domináns szerepét vitatja, és ellene uszít, az akarva-akaratlanul is azokat a politikai erőket támogatja, amelyek „Délszlávia vagy Románia érdekeinek” a szószólóivá szegődtek.

Erődi Dániel 1893. február 7-én halt meg Nagyikindán. „Irodalmi termékeinek és társadalmi tetteinek láncolata hosszú és e mellett tanári hivatásának fáradhatatlanul tett eleget” – búcsúzott tőle a szokásos szóvirágokkal valamelyik névtelen tanártársa a gimnázium értesítőjében. Majd sejtelmesen megjegyezte: a sír talán megadja neki azt a nyugalmat, amelyet „a földön annyi keserűséggel telt pályafutása nem nyújtott”. Hogy mi volt a vélt hányattatás lényege, azt tanártársa bölcsen elhallgatta (Anonim 1893b, 3–4). Németh Ferenc *Egy meg nem értett poéta emléke – Erődi Dániel halálának 100. évfordulóján* című tanulmányában úgy látta: a példás tanár eltűnt a vidéki szellemi élet hínárjában, s hozzátette: „Pedig mennyi próbálkozást tett, hogy kilábaljon ebből a szellemi provincializmusból.” Majd idézett a *Torontálban* megjelent Erődi-nekrológból: „Ő nem értette meg környezetét, kortársai őt ismerték félre; ez az ő tragikuma, mely idő előtt sírba vitte” – írta a nagybecskereki lap, majd hozzátette: halála előtt Erődi Dániel „azzal a keserű pesszimizmussal festette irodalmi és társadalmi állapotainkat, melyet benne a többszöri mellőzés, önzetlen törekvéseinek félreismerése érlelt meg” (Németh 1993a, 13). Pedig a költő 1888-ban *Mily jól esik* című versében még így dalolt: „Olyan vagyok, mint az erdő / Kápolnája egymagán, / Hol már régen

némaság ül / A hangzatos orgonán.” Hihetően ez volt a példás tanár egyéniségének valódi, lényegi vonása.

Kalapis Zoltán *Életrajzi kalauzában* úgy vélte, Erődi Dániel méltán hullott ki lexikonokból és az irodalomtörténetből, hiszen már a maga korában „avatag, korszerűtlenül gondolkodó és érző verselő volt” (Kalapis 2002a, 269–270) – ami persze nem igaz –, ugyanakkor megfelelnek a pedagógiai szakíró és a közéleti ember szerepéről és jelentőségéről. A kései olvasó Erődi Dániel munkáinak lapozgatásakor nyomát nem leli a meg-nem-értettség bánatának, még kevésbé a korszerűtlen gondolkodó üzöttségének. Az egyesületi élet működéséért, kulturális színvonalának emeléséért, a gimnáziumok és reáliskolák oktató-nevelői tevékenységének korszerűsítéséért folytatott küzdelmével a magyar polgári középosztály társadalmi szerepének megerősítését szolgálta. Ezt erősítette akkor is, amikor lapjában, a *Kikindai Közlönyben* közéleti fórumot teremtett. Tette ezt mindazon tudós tanártársaival együtt, akik Szabadkától Fehértemplomig és Zombortól Pancsováig életcéljuknak tekintették a magyar polgárosítást.

Bárdok és balladaénekesek titkai

Hegedűs Pál

Hegedűs Pál a magyar, a német és a francia nyelv tanára 1858. május 4-én született a Torontál vármegyei Szanádon, s a nagykikindai gimnázium tanári testülete az 1882. szeptember 14-én tartott gyűlésen Jákó Jánossal együtt választotta tanárai sorába. A döntést azonban a miniszter csak azzal a feltétellel hagyta jóvá, hogy a tanév végéig mindketten pótolják a hiányzó vizsgáikat. Úgy tűnik, ez sikerült is, és a magas Hivatal 1883. évi június 19-én kelt rendeletével mindkettőjüket tanárrá „rendszeresítette” (Anonim 1885c, 13). Ezt követően Hegedűs Pál hét évig volt nagykikindai tanár, 1889-ben azután Temesvárra, a felső leányiskolához helyezték át, ahol ismét hosszú esztendőket töltött. Évekkel később, Babits Mihály – pályakezdő tanárként – 1906. október 3-án az ő helyettesítésére érkezett Szegedre, vette át tőle a főreáliskola hatodik osztályát, és lett az iskola ifjúsági könyvtára felső osztálybeli csoportjának az őre. Csak alkalmi helyettesítésről volt szó, ám Hegedűs Pál november 7-én szívbetegségben meghalt, így az ifjú tanár 1908-ig maradt a főreálban, amikor legnagyobb bánatára Fogarasra vezényelték át. Apró Ferenc *Babits Szegeden* című könyvében *A kiváló tudós és kiváló tanár: Hegedűs Pál* címmel állított neki emléket, és pótolva a sok évtizedes mulasztást, megírta a részletes élet- és pályarajzát is. Eszerint 1896. augusztus 8-án nevezték ki a szegedi főreálba, ahol kollégái hamarosan megszerették, ő pedig szívesen telepedett le ifjúságának városában. „Hamarosan Szeged szellemi életének a vezéralakja lett. Egyetem még nem volt, így a Tisza kávéház tanári asztala, a különböző helyeken tanyázó írók és újságírók jelentették a szellemi élet szigeteit. Hegedűs jelenlétében heves viták keletkeztek, ezeket ő élesítette ki, hogy azután bámulatos, már-már polihisztori tudásával verhetetlenül kerüljön ki belőlük. Borosnyai szerint Hegedűs a Tisza tanári asztalának Schöpflin Aladárja, Juhász [Gyula] szerint a szegedi kávéházi élet Szókratésza volt. Találó bírálati, szellemes – sokszor cinikus – támadásai, megsemmisítő véleményei sok ellenséget szereztek neki. Kortársai szerint cinizmusának az volt az oka, hogy érezte szellemi fölényét, mégis megrekedt a szegedi főreáliskola tanári katedrájánál” (Apró 1983, 60–61). Hegedűs Szegeden is – mint korábban pályája különböző szakaszaiban, Nagyikindán, Temesvárt, Beregszászban és Brassóban – szétaprózta magát a sajtó hasábjain: tolla nyomán számolatlanul születtek politikai vezércikkei, pedagógiai, dramaturgiai, esztétikai, művelődéspolitikai, történelmi és filozófiai írásai. Igazi műfaja a hírlapi cikk volt, nagyobb tanulmányt csak elvétve írt, közülük az emlékezetesebbek: *Az angol-skót balladák, A német nyelv tanításáról, A francia felsőbb leányiskolák, és A szépirodalmi kritika törvényei.*

Halálának első évfordulóján Babits a *Szeged és Vidéke* 1907. november 17-i számában emlékezett meg az elődjéről. Találó Hegedüs-portréja szerint elődjének szelleme „praktikus és éppen nem művészi. Életfelfogása, morálja angolos, s az olvasmányai közt az angolok első helyen állanak. Kedves írója az utilitarista Macaulay s Macaulaynak Bacon-tanulmányában húzott alá legtöbb mondatot. Filozófiája, ha lehet nála arról beszélni, csakugyan ilyen baconos, morálpolitikai filozófia volt. [...] A haszontalan, önzetlen tudást nem becsülte. [...] Az elvont tudományok, a matematika szubtilis okoskodásai, a német filozófia: előtte értéktelenek voltak. Minden tudásnak csak annyiban volt előtte becse, amennyiben az emberre vonatkozott. Ezért a történeti, társadalmi tudományok művelője lett, s itt is a jelenkor áramlatai kötötték le minden figyelmét. [...] Béranger-Hugo-féle irányköltészet, az angol-amerikai morálköltészet, a Longfellowé és Wordsworthé táplálták ez antiartisztikus kedélyt. A Besant és Kipling leíró, szinte ismeretterjesztő poézis voltak szépirodalmi nevelői.” Morálfilozófiai meggyőződése különösen vonzotta Babitsot. Könyvtárának egy részét megvásárolta az özvegytől, s ha évekkel később felnyitott egyet-egyét a ceruzajegyzetekkel tűzdelt könyvekből, úgy érezte, „mintha valaki válla fölé hajolna, s két okos, sötét, élénk, biztató szem nézné, amit olvas” (Apró 1983, 63–64). Babitsnak imponált, hogy elődje meglepően sokat olvasott, s amit egyszer elolvasott, azt többé nem feledte el, feltűnően gondosan adminisztrált, bibliográfiai jegyzeteinek, hivatkozásainak mennyisége elképesztő. Az újságkivágásokkal teletűzdelt jegyzetfüzetei enciklopédikus rendben sorakoztak az asztalán.

Apró Ferenc úgy vélte, háromnegyed évszázad múltán az irodalmi köztudatban nem életműve, még csak nem is Babits cikke őrzi Hegedüs Pál nevét. Volt szegedi tanítványa, Balázs Béla állított neki méltó emléket az *Álmodó ifjúságban*. „Hegedüs tanár úr – emlékezik Balázs – Petőfit és Aranyt állította példaként, akik szívükkel a nép szívére találtak.” Péter László *Bartók Szegeden* (1981) című könyvében kiemelte, nem lehetetlen hogy Balázs Béla a Kékszakállú témájával először Szegeden találkozott, Hegedüsnek az Offenbach-operett forrását ismertető cikkében (Apró 1983, 63).

Hegedüs Pál nagyikikindai éveinek emlékét egyetlen tanulmánya, a gimnáziumi értesítőben 1884-ben közölt *Angol-skót balladák* című írása őrzi. Rövid dolgozatára a precíz okfejtés, filológiai adatainak szigorú rendje és a biztos vonalvezetés a jellemző, s ez nem véletlen. Írását bevallottan is a diákjainak szánta, s az iskolai tananyagban Arany János, másutt Bürger, Goethe, Schiller és a sváb költők balladáinak és románcainak a tárgyalása során fölmerülő részletek tisztázásának szentelte. Szerinte a balladának az a rendkívüli és szép feladat jutott, hogy titkainak fölfejtése előgyakorlatot képez a nagyobb költői művek megismeréséhez és megértéséhez, ezért óriási a szerepe az irodalom- és a történelem-értés készségének és képességének a kifejlesztésében. „Nálunk classicus költőnknek, Arany Jánosnak jutott a dicsőség, hogy ezen, továbbá magyar népballadák és különösen a székely balladák alapján megalkossa a magyar műballadát, mely benne, úgy rémlik, hosszú időre megközelíthetetlen mesterétre akadt” – mutatott rá tanulmánya bevezető soraiban Hegedüs Pál (Hegedüs 1884, 4). Műfajttörténeti áttekintését Tomas Percy *Reliques of ancient English poetry* (1765) [*Régi angol költészeti maradványok, hősi balladák, dalok, régi, valamint újabb költőink némely darabjaival, Percy Tamás dromorei püspök által*] című angol és skót balladagyűjteményének anyagát tárgyalva bontotta ki.

A bárdok a legrégebb időktől fogva Britanniában az angolok teuton őseinél, Galliában, Írországból és Skóciában, a kontinensen pedig Európa északi területein a kelta vagy gót népeknél, különösen a dán törzseknél köztiszteletben álló énekesek voltak, művészetük eredetét Odinnak vagy Wodennek, isteneik atyjának tulajdonították. A nép rendkívüli tisztelettel tekintett rájuk, az istenek kegyeltjeinek tekintette őket, ebből eredően személyüket varázslatosnak tartotta. Királyok ültették őket lakomára terített asztalaikhoz, bőségesen ellátták őket adományaikkal. Titkok ismerőinek hitték őket, s mint ilyeneket, határtalan

tisztelet övezte alakjukat. Az ősidőkből eredő tiszteletet egészen a kereszténység terjedéséig megőrizték, az írásbeliség terjedése azután végkép kikezdte tekintélyüket, alakjuk körül fokozatosan tünedezett el a csodálat, a költészet pedig megszűnt önálló mesterség lenni. Az angoloknál a költő és minstrel ekkortól élesen elkülönült, két önálló személy lett: a költészetet világiasan iskolázott emberek, a népdalokat viszont a kolostorok magányában tanult férfiak művelték. A minstrelek sokáig külön osztályt képeztek, kiváltságaik közé tartozott, hogy az előkelő házak meghívott vendégeként hárfa-kíséret mellett énekelt dalaikkal szereztek meg kenyerüket. Művészetük hanyatló korszakában többségük már nem foglalkozott dalköltéssel, sokan csak mások szerzeményeit adták elő. A Tomas Percy gyűjteményében foglalt régi hősi balladákat ehhez az osztályhoz tartozó emberei írták. „Az északi skáldok egyszersmind történetírók, genealogisták, költők és zenészek voltak, míg az angolszászok minstreljei és hárfásai főleg szórakoztattak és mulattattak. A skáldok tanítottak is, és pogány honfitársaik moralistái és theologusai voltak” (Hegedűs 1884, 5–6). A XV. században azonban már a minstrel nevet is lassanként csak zenészekre alkalmazták, s ha esetenként énekeltek volna, már nem maguk költötték a dalaikat. A XVI. század végére azután oly mértékben veszítették el a hitelüket, hogy Erzsébet királyné idejében, 1597-ben törvényt hoztak, „melynek értelmében a vándor énekeseket minden gonoszság elkövetésére tartván képesnek, tolvajok-, csavargók- és koldusként büntetendők”. Ez egyben meg is pecsételte a sorsukat, Erzsébet uralkodásának vége felé ez a „dalnok-osztály” kiveszett. Ezeknek a dalnokoknak művei azok az angol és skót balladák, melyeket Percy gyűjtött először kötetbe. A Percy-gyűjtemény darabjai nem tiszta balladák, bőségesen akadnak köztük legendák, elégiák, szerelmi, pásztori, víg és szomorú, „bölcseleti tárgyú dalok”, satírák és pasquilkok (Hegedűs 1884, 8). A műfaj részletes történeti bemutatása után Hegedűs Pál tíz skót és ötvennyolc angol ballada rövid tartalmi ismertetését adta, kimutatva azon elemeket is, melyek Shakespeare drámaköltészetét sem hagyták érintetlenül. Amennyiben a forrásokra hasonló módon, bőségesen hivatkozva adta elő témáját a hallgatóinak, nem nehéz elképzelni, hogy diákjai rajongtak érte.

„Közel s távolból vágyam int”

Morvay Győző

Morvay Győző bölcséleti doktor a latin, a német nyelv, valamint a magyar nyelv és irodalom tanára, 1863. december 29-én született Pest-Budán, ahol a gimnázium elvégzését követően, 1886-ban kezdte egyetemi tanulmányait. Életrajzírója szerint ifjú évei során, 1882–1887 között hazafias lelkesedéssel gyalog bejárta Felső-Magyarországot, Erdélyt és az Alföldet, 1887 után többször járt Ausztriában, 1893-ban pedig bebarangolta Olaszországot és Svájcot. 1887-ben avatták bölcséletdoktorrá, 1888 és 1890 között esztétikából, történelemből, latin és német nyelvből és a tornatanításból tett tanári vizsgát. Pályakezdőként az 1886–1887. tanévben az új-verbászi főgimnáziumban, az 1887–1888. tanévben a budapesti gyakorló főgimnáziumban, 1888–1890 között pedig a nagybecskereki községi főgimnáziumban, mint helyettes tanár dolgozott. Az 1890–1893 közötti években a nagykikindai állami gimnáziumban azonban már, mint rendes tanár nyert alkalmazást. Ezt követően 1893–1897 között a nagybányai állami főgimnáziumban tanított, az 1897–1898. tanév elején azonban végérvényesen a fővárosba került. Huszonöt évesen érkezett a nagybecskereki piarista főgimnáziumba, de mindössze két évet – az 1888–1889. és 1889–1890. tanévet – töltött a megyeszékhelyen. 1888 őszén abban a tanári testületben kapott helyet, amelyben Nyáry Ferenc, Streitmann Antal, Herr Ödön, Linder Róbert, Herczen József, Edelmann Ottó és a Rousseau-fordító Stassik Ferenc tanárok alkottak maradandót. 1889. december 29-én a *Torontál* nagykikindai kinevezésének hírért közölte. „Noha nem sokat időzött Bánátban, mindössze 5–6 évet, mégis említésre méltó tevékenységet fejtett ki Becskereken is, akárcsak

Kikindán” – írta róla Németh Ferenc *Egy Madách-kutató Bánátban – Morvay Győző becskerekai és kikindai éveiről* című pályarajzában (Németh 1991, 16). 1885 óta rendszeresen publikált a hírlapokban, cikkeit a *Torontál*, a *Torontáli Közlöny*, a *Torontáli Ellenzék*, a *Kikindai Közlöny*, a *Zsombolyai Lapok*, a *Délmagyarországi Közlöny* és a *Nagybánya és Vidéke*, valamint a fővárosi lapok őrzik. Megalakulásától – 1893 januárjától – munkatársa volt Stassik Ferenc szerkesztésében megjelenő *Torontáli Ellenzék* című hetilapnak, mely a kormánnyal opponáló, Apponyi Albert vezette Nemzeti Párt szócsöve volt (Németh 2004, 89). 1889-ben a nagybecskerekai községi főgimnázium értesítőjében jelent meg *Az otthon és az iskola* című pedagógiai értekezése, mindazonáltal pályája legértékesebb tanulmánya 1893-ban *A nemzeti nevelésről és annak néhány hathatósabb eszközéről idegen ajkú vidékeinken* címmel a nagykikindai gimnázium értesítőjében jelent meg.

Izgalmas kérdéseket tárgyaló dolgozata alapgondolata szerint a magyar nemzeti politika lényege a kulturális intézményrendszer megerősítésének kérdése. Az európai nemzetek érdekérvényesítő harcában Magyarország akkor fog helyállni, ha a nemzeti kultúrája révén képes lesz megmutatni identitása lényegét. Ez persze a nemzetiségi közösségek kulturális hagyományaitól színes országban óriási feszültségforrást jelent, hiszen a patikamérleg egyensúlya szükséges ahhoz, hogy érzékelhetővé váljon, meddig tart a nemzeti érdekek érvényesítése, és hol kezdődik a kulturális, nyelvi és közösségi jogok korlátozása. Morvay Győző határozottan elutasította a nemzeti felsőbbrendűséget hirdető szövegeket, a „*ledéren lidérczkedő nemzeti génusz*” köré szőtt fölösleges és értelmetlen hengegést, a „*nemzeti sallangokkal felpiperézett színvallás*” kulisszahasogató pátozát, és óvott attól, hogy a korlátolt vidékiesség a nemzetiségi területeken szembefordítsa a nemzetiségeket a magyarsággal (Morvay 1893, 5–24). Esetében a nemzeti kultúra és a közjavak kérdése kapcsán vallott nézetei a fölvilágosult polgár demokratikus meggyőződéséről árulkodnak.

Morvay Győző 1889. április 14-én a nagykikindai munkásképző egyesületben *A gyermek munkája* címmel a 12–14 éves gyerekek értelmes szabadidő-felhasználásáról tartott előadást, mely azután három folytatásban a *Torontálban* is megjelent. Az 1897-ben kiadott Madách-tanulmányából ugyancsak a *Torontál* három évvel korábban, már 1894. szeptember 22-i számában közölt egy fejezetet. A tudós tanár 1893-ban Nagyikindáról Nagybányára távozott.

1916-ban már fővárosi iskolaigazgatóként *Magyar kultúra* címmel Morvay Győző sajtó alá szerkesztette a korán elhalt pályatársa, Pekár Károly pedagógiai munkáit. Könyve 42. fejezetében *A magyar középiskolák kulturális értékéről* című tanulmánynyi terjedelmű írásban a nemzet politikai életének szabad fejlődéséről a következő mondatok olvashatók: „*A középiskolát mindig úgy kell tekintenünk, mint a jövő nemzeti nevelését, mert az az ifjúság, amely ma a középiskola padjain szedi magába a különféle forrású kultúrák szellemi kincseit, az holnap a nemzet vezető zöme, mely után igazodik a többi, s mely hivatva van azután a maga részéről tovább fejleszteni a nemzet szellemi kultúráját*” (a kiemelés – M. F.) (Pekár 1916, 249). A középiskola így módon közvetlen befolyással van a nemzeti kultúra fejlődésére, irányadó szerepe van a nemzeti kultúra fejlődésének tekintetében. Ezért tűnik a maga korában is kényes kérdésnek a középiskola nemzeti jellegének képviselése, és a nemzetiségek oktatásának feladata. Elsősorban tehát ezért szükséges, hogy a középiskolák tanárait áthassa az a magas hivatás, amelynek a forrása az, hogy a középiskola a kulturális hatások tekintetében a nemzeti életben központi helyet foglal el. „*Ők a nemzet nevelői. Ők a nemzet kulturális fejlődésének igazi előharcosai, érdemes munkásai. Egész serege az ifjúságnak utánuk indul a nemzeti kultúra fejlesztésére. Útravalójukkal lép az új nemzedék a nemzeti kultúra fejlesztőinek soraiban. Amit tőlük kapott, azt tudja ott felhasználni. Ám lássák el őket jó útravalóval, a különféle forrású kultúrák igaz kincseivel, igaz fegyvereivel, amelyek diadalra és újabb diadalra vezethessék a jövő nemzeti szellemi kultúra terén*” (Pekár 1916, 254). Hogy Morvay Győző mikor találkozott Pekár Károly pedagógiai nézeteivel, hogy 1893-ban *A nemzeti nevelésről és annak néhány hathatósabb eszközéről idegen ajkú*

vidékeinken című tanulmánya írásakor ismerte-e a pályatárs véleményével, nehéz kideríteni, együtt gondolkodásuk, nézeteiknek azonos tartalma, demokratikus irányultsága azonban felettébb feltűnő.

Morvay Győző nagykikindai tartózkodása idején *Napkirálynő* címmel verseskötetet jelentetett meg. Maga a szerző a kötet alcímében fantasztikus idillnek nevezi azt a mindenségben, félálomban (akár révületben) megtett ábrándos repülést, amelynek látomásos tartalma elegyes vegyülete tájnak, indulatnak és elfojtott szenvedélynek. A morálfilozófiai értekezésnek szánt poéma „az örök Nap pompájának” közelébe ragadja a költőt, hogy Tündéraszony udvarában a *Csongor és Tünde* ihlette kérdéseket fogalmazzon meg: „Oh, mit ér a föld tinéktek, / Halandó, büszke emberek, // [...] Mi a szív? Ez ósdi bálvány, / Avult mese, fagyos márvány” (Morvay 1891, 12). A költő kedvesének, a néven nevezett Plechl Ilonkának eszményi közelsége azonban egyszerre tölti el fényességgel az egyébként dermesztő külső és belső tereket, jéghideg ködöt oszlat és ragyogó csillagot borít homályba, nyugalmat áraszt és álomba ringat. A XI. ének szerint:

*Lég! Erős vagyok megint,
Közel s távolból vágyam int!
Béke szállott balzsamával
Áldás-osztó nyugalomával!
Az angyalok egyike tért be
Nyugtalan verő szívembe.
[...]*

*Jertek álmok! Lobogjatok fel!
Ragyogó tündérképzetekkel.* (Morvay 1891, 66)

Felettébb esendő költői alkotás a *Napkirálynő* című poéma, nem is érdemelne különösebb figyelmet, ha a végén nem jelenik meg az irónia. A hatalmas száguldás vélt élményének a birtokában, a derengő hajnali fényben a költő Morvay Győző a papír fölé hajolva úgy érezte: „Rossz rím, szörny-vers, nincs arány, nincs összhang, / Szó, élcz, szín, kép összevissza pang.” De megérte az elfecsérelt idő, a sok felesleges szó, a kevés értelem, a kábulat és a hamis érzélem, mert mindezt mégiscsak Ilonka közelében élhette meg. Az sem véletlen, hogy a földi terek feletti szárnyalás madáchi reminiscenciákat ébreszt az olvasóban: Morvay Győző élete során több kötet szentet Madách Imre művészi pályájának, és drámájának, *Az ember tragédiájának: Lucifer* (1886), *Magyarázó tanulmány az ember tragédiájához* (1897), *Madách Imre életrajza* (1898) című munkái a Madách-irodalom figyelemre érdemes fejezetei. Németh Ferenc szerint „Morvay olyan szellemi környezetbe került, amely felkarolta és teret biztosított sokoldalú tevékenységének kibontakoztatására. A fiatal tanár ezeket a kedvező lehetőségeket ki is használta” (Németh 1991, 16). Oly gazdagon, oly bőségesen, mint tette azt vele egyidőben Erődi Dániel, Stassik Ferenc vagy Jeszenszky Ignác.

Valami zsi bong, valami forrong a népben *Jeszenszky Ignác*

1897–1898 Bánátban a nagy agrárszocialista megmozdulások, az aratósztrájkok évei voltak, a csendőrök és az agitátorok által föllázított földmunkások között véres összetűzésre került sor. Az agrárszocialista mozgalmak egyik központja Elemér volt, de forrongott a nép Párdányban, Basahídon, Dolován, Aradácon, Mokrinban és Csókán is, aminek következtében

vármegyeszerte megerősítették a csendőrséget. A napszámosok, a zsellérek és a kisebb parcellával rendelkező gazdák nyomorukért egyformán okolták a vármegyét, a minisztert, Darányi Ignácot és a gazdag birtokosokat. A helyzetre jellemző, hogy 1897 májusában Nagybecskereken, Rónay Jenő főispánnál egymást érték a bérek emelését követelő munkásküldöttségek, kompromisszumos megoldásra mégsem jutottak. A lázadás miatt 1897 nyarán elmaradt az aratás, ezért 1898 januárjában szerte Bánátban már elviselhetetlen volt a nyomor, s a vármegye az ínség sújtotta területeken népkonyhákat állított föl. A szocialista agitátorok serény ténykedése tavasszal Tordán és Tóbán véres leszámolóhoz vezetett, melyeknek már halálos áldozatai is voltak. Az eseményeket Németh Ferenc *Bánati agrárszocialista zendülések* (1987) című tanulmányában dolgozta fel, s az akkori helyzet érzékeltetésére Brájjer Lajos, a *Torontál* főszerkesztőjének a lapjában megjelent sorait idézte: „Most naponta láthatjuk, hogy a vezérek igen jól szervezték a mozgalmat. A munka egészen szünetel, csupán annyi a dolguk, hogy 100–200 munkás kimegy a reggeli földekre megnézni: nem dolgozik-e talán idegen helyről jött ember? Ha igen, akkor vagy szép szóval, vagy fenyegetésekkel elkergetik, s ezzel a rendszeres eljárással elérték immár azt, hogy még azok sem mernek dolgozni [...], akik nagyon rá volnának szorulva a keresetre. De elérték azt is, hogy nincs munkás, aki szerződést akarna kötni. S ha itt-ott akad is egy-kettő, aki köt, az sem megbízható, mert az utolsó percben megtagadja a munkát” (Németh 1987, 114). 1897 tavaszán – érezve az elhatalmasodó feszültséget – Jeszenszky Ignác református lelkész Nagyikindán népes közönség előtt tartott előadásában a földmunkás és kisbirtokos közösség gazdasági süllyedésének okait tárgyalta, 1897 júniusában megjelent *Kiáltó szó* című munkájában pedig már a szociológiai tényfeltáró eszközeivel és leíró módszerével a szegényparasztság társadalmi helyzetének bemutatására törekedett.

Jeszenszky Ignác ágostai evangélikus lelkész neve a nagyikindai gimnázium tanárainak névsorában először 1889-ben fordul elő – előtte Fekete Gyula református lelkész végzett hitoktatói munkát az intézetben –, s egészen 1918-ig a magyar középiskola megszűnéséig szolgálta az ifjúság lelki épülését (Anonim 1889, 47). *Kiáltó szó* című tanulmányában a maga végezte tudományos felmérések alapján arra figyelmeztetett: az Alföldön a kisbirtokosok, a zsellérek és a mezei munkások a nyomor szélére sodródtak, az államnak sürgősen tennie kéne valami érdemlegeset az érdekükben, ha nem akarja, hogy szociális mozgalmuk zendülésbe, ellenőrizhetetlen lázadásba torkolljon. Kálmány Lajos *Szeged népe* című népköltési gyűjteménye második, *Temesköz népköltészete* (1882) című kötetének bevezetőjében már komor képet festett a parasztság életéről. „Pusztulni, veszni kell a magyar Kánaánról maholnap nemcsak a telepítvényes, de az örökfölddel bíró magyar gazdának is – írta a néppel együtt élő tudós plébános –, ha a viszonyok meg nem változnak; mert a nép rovására annyi felmerülő visszássággal, mint éppen Torontálban, hol a Temesköz magyarságának legtöbbje lakik, aligha találkozunk hazánk más vármegyéjében. [...] Aki alaposan meg akarja ismerni, jöjjön Egyhátas-Kérre, Monostorra, Csókára, hallgassa meg a népet, nézzon utána, s ha meggyőződött a panaszok valóságáról, *nem fogja hinni, hogy Európában van*. Torontálban mindent szabad! – tartja a közszólás: a közszólások pedig jellemzők szoktak lenni.” Torontál legnagyobb részét a csókai uradalom tulajdonosához, Sváb Károlyhoz hasonló földesurak bírják, övük minden hatalom, ezért a birtokán élő szegényparasztokkal bármit megtehetnek. A csókai földbirtokos a nagyobb haszon reményében éveken át a magyar zselléreknel olcsóbb perjámosi németekkel, szanádi szerbekkel és pécskai cigányokkal aratott, saját földmunkásai pedig nézhettek másutt kenyér után. „Én az itt lévő állapotokban keresem a baj okát, mert azt látom, hogy ennek a népnek még az igazsága keresésétől is elment a kedve – írta Kálmány Lajos, aki sötétnek látta a jövőt is. – Sokat kellett csalódnia, míg ennyire jutott! Nem óhajt egyebet, mint olyan kuruc világot, mikor a nép szokott ítélni holtak és elevenek felett, s az ítéletet rögtön végre is hajtja” (Péter 2008, 172). Ezeket a mondatait 1882-ben vetette papírra a népével sorsközösséget vállaló

plébános, a parasztság és zsellérség, valamint a Szegedről kirajzott a dohányföld-bérlők gazdasági és a szociális helyzete azonban az elkövetkező két évtized során csak rosszabbodott, ezért történhetett meg, hogy a század utolsó évtizedében az agráriumban általános társadalmi jelenséggé vált az elégedetlenség, és minden jel arra mutatott, hogy a közösség bomlasztását lelkiismeretlen agitátorok is befolyásolták. „Itt nem ötletszerű, hanem gyökeres intézkedésekre van szükség – írta Jeszenszky Ignác *Kiáltó szó* című tanulmányában. – További halogatás esetén félok, hogy rövid idő múlva ott látjuk a kiscgazda osztály jó részét is a nemzetközi túlzók kezeiben. Ennek az osztálynak maholnap éppúgy nem lesz veszíteni valója, mint a birtoktalan [...] mezei munkásnak. Az pedig ránk nézve nem lehet közönyös dolog, hogy az ország földművelő népességének 50–60%-a elpusztul-e”, vagy fölemelkedik az országépítők sorába. Az alföldi parasztságot a magyar nemzet biztos támaszának, anyagi-erkölcsi felemelkedése és előrehaladása biztos forrásának tekintette, ezért szerinte megjósolhatatlan következményekkel járna, ha soraiban indulna meg a társadalmi bomlás, ha a magyar Kánaán válna a „megélhetés élet-halál küzdelmének” színterévé. „A szenzációs igazságok nem azért hatnak a népre, mintha természetével és vágyaival megegyeznék egy oly társadalmi rendszer, aminőt a nemzetközi szociál-demokrácia képzel. Ő ahhoz csatlakozik, aki az ő bajjaival foglalkozik; a szociál-demokráciáról fogalma sincs, annyit azonban tud, hogy a viszonyok nem olyanok, aminőknek kellene lenniök” (Jeszenszky 1897, 3). Jeszenszky szerint nem a szocialisták költötték fel a nép elégedetlenségét, hanem a régi elégedetlenség hívta fel az agitátorok figyelmét az aknamunkára. Ebben a helyzetben töménytelen állami jóakarat kell ahhoz, hogy akár anyagi áldozatok árán, társadalmi segélyakciók keretében kiragadják a népet a nyomorból. Kellő empátia, szociális érzék és társadalmi elkötelezettség szükséges ahhoz, hogy a hivatal leereszkedjék a néphez, hogy a sorsán segíteni képes állami intézmény megismerje gondolat- és kedélyvilágát, vágyait, igényeit, panaszait, s hogy megmutatva iránta való jóindulatát, éreztesse vele, hogy szenvedései a sorsáért aggódókat nem hagyják hidegen. A nyomorban sínylődők előtt hazafiságra hivatkozni nem lehet. A földből élő tömeg számára nem létezik a haza elvont fogalma, a földmunkás számára a hazát a saját fészke, a saját birtoka jelenti. Az ő szemében a föld a haza. „Ha nincs ilyen hazája, vagyis tulajdona, akkor amúgy is hazátlan. Ha nincs mit veszítenie, nincs is mit védenie. Ezen a lajtorján vezetik a tömeget a haza megtagadására. [Ezért] a tömeg haladását gátló akadályokat elhárítani társadalmi és állami feladat. Életközösséget, áldozatot és lelkesedést e hon részére csak azoktól várhatunk, akinek boldogulása e földhöz, e nemzettesthez szorosabban van fűzve” (Jeszenszky 1897, 4–5). A tömeget az anyagi lesüllyedés folytán a gyomor kérdései mozgatják, egyik része lázongásával, a másik a szektákhoz, a nazarénusokhoz történő csatlakozásával ad hangot a közviszonyokkal szemben érzett elégedetlenségének. „Egyiket vallásos érzése, másokat a gyomor éhsége, a harmadikat a tevékenység, a tetterő ösztöne hajtja. Valami zsibong, valami forrong a népben, amelynek a külföldről behozott agitáció csak új tápot adott” (Jeszenszky 1897, 5).

Jeszenszky Ignác hosszan fejtegette: a modern magyar társadalom az alkotmányos rend visszaállítása óta minden erejével arra törekedett, hogy fölemelje, a társadalom értékes alkotó-teremtő erejévé avassa a polgárságot, közben nem vette észre, hogy a mezőgazdaság terén a nép alsó rétegei a nyomorba süllyedtek. A társadalom elmaradt rétegeiben hatalmas tömegű, gyúlékony erőfelesleg gyülemlt fel, olyan fizikai és erkölcsi energiák, melyeket szerencsésebb körülmények között saját sorsuk jobbítására, anyagi gyarapodására fordíthatnának. Hangsúlyozta: elégedetlenségük „*kiáltó szó a társadalomhoz*”. „Én az alföldi munkás mozgalomban a magyarság legalsóbb rétegének is nagy életképességre, fajfenntartó erejére következtetek, és mulasztásnak tartanám, ha ezen jelentkező, és eddig nem eléggé érvényesülő faji erőket nem igyekeznénk okosan kihasználni és helyesen irányítani” (Jeszenszky 1897, 6). Az alföldi kiscgazdáknak és földmunkásoknak megélhetést kell biztosítani, a haladás lehetőségét kell a számukra megteremtetni, hogy a nemzet erkölcsi

erőinek a javát szolgálhassák. A szerző rámutatott: az a tény, hogy a nagybirtokon kívül Magyarországon a mezőgazdaságból már senki nem képes magának elviselhető életkörülményeket biztosítani, az 1848. évi nagy társadalmi alakulás megrekedésére utal: a jobbágyfölszabadítást nem követte a társadalom igényeinek megfelelő földbirtokmegosztás. A kiváltságos kisebbség uralma a jogfosztott tömegek felett fél évszázad alatt oda vezetett, hogy a földet birtokló nemesség, mely az összes lakosságnak alig 6%-át képezte, annak a politikai jogok gyakorlásából kizárt jobbágyságnak a rovására élt, amely ebből eredően a saját megélhetéséhez szükséges javakat sem volt képes megteremteni. „A lakosság 91%-ának a jobbágyságnak sorsa a 6%-nyi kiváltságosok kezébe volt letéve. A vagyonnak, jognak, hatalomnak az elenyésző kisebbség kezében való összpontosítása bénítólag hatott az egyetemes nemzeti haladásra.” 1848-ban okos társadalmi előrelátás és megfontolt nemzeti politika diktálta a jobbágyfelszabadítást, a korszak politikusait az a felismerés vezérelte, fel kell szabadítani a kallódó erőket ahhoz, hogy azokat a nemzeti érdekek nagy céljaira lehessen felhasználni.

1897-ben – mutatott rá a nagyikikindai lelkész – ugyanazok a gondok követelnek sürgős megoldást, mint amelyek a 48-as időkben a nemzet magára találását eredményezték. Az 1848 után elkövetkezett korszak azonban „csekély részben valósította meg azon eszményeket, amiket a nagy idők méhe szült. Ugyanazon vágyak, törekvések és feladatok ma változott formában hívják munkára a nemzet jobbait. A régi bajok más formában ismétlődtek. Újabb, más kiadású kiváltságos osztály alakul, amellyel szemben a tömeg tehetetlennek látszik. Ennek a kiváltságos kisebbségnek kezébe jutott a tömeg sorsa. Parlagon hevernek óriási faji erők, amelyek ma öntudatra ébredve részt követelnek a fajfenntartás és fejlesztés nagy munkájában. [...] Megérettnek látom az időt arra, hogy bátorsággal, egyéni és osztály-érdekek akadályaival nem törődve hozzunk áldozatot a megbénított tömeg előhaladása érdekében. [...] Még bízom a magyar faj azon csodás átváltozó képességében, amely századok mulasztásait pótolja egy hatalmas órában. 1848-ban sem a tömeg, hanem a nemzet színe, java teremtett új korszakot. Nem új eszmékre van szükségünk, hanem a régi eszmék új zászlóvivőire” (Jeszenszky 1897, 7). Történelmi fejtegetését követően Jeszenszky Ignác az országos mutatókkal vetette össze Nagyikikinda és Hódmezővásárhely birtokviszonyainak és foglalkoztatási mutatóinak statisztikai adatait, s arra a következtetésre jutott, hogy a nép nyomorának okait elsősorban az ipari termelés, és a kereskedelem szinte teljes hiányában kell keresni, mi több, a mezőgazdaságra is súlyos egyoldalúság, a búza- és a kukorica-termelés kizárólagossága a jellemző, ami azután erősen behatárolja, korlátozza a kereseti lehetőségeket is. Ott, ahol a nagybirtokosok közössége az összes birtoknak csak egy százalékát teszi ki, a középbirtokos osztály is csak 10%-át, a 89%-nyi kisbirtokosokra hárulna a kiegyensúlyozott mezőgazdasági termelés megteremtése. Ehhez azonban a kisbirtokosi közösségnek sem gazdasági ereje, sem kellő tudása, sem körültekintő valóságismerete nincs.

Az alföldön kisbirtokosok helyzete azért tűnt kilátástalannak, mert az idők során elaprózott birtoktestek képtelenek a fejlődésre. A 10–20–30 holdas birtok, ha idővel az örökösök között megoszlik, a gazda gyermekei már a napszámosok táborába süllyednek le. Hogy ennek elejét vegyék a kiscgazdák apró, egy-két évre szóló kölcsönöket vesznek fel, ami azután tovább emészti a parcellákat. Nehezíti a kisbirtokos helyzetét, ha újabb kölcsönhöz folyamodik, az eladósodásnak ugyanis rendre az lesz a vége, hogy előbb-utóbb a földjéből kezd eladogatni, hogy a terheitől szabaduljon. A hiteltől kimerített kiscgazdák közössége terheit nem bírván elviselni, lassan eladogatja földjét. „Ha ezeket nem mentjük ki az örvény sodrából, úgy Magyarország földművelő népének 60%-a rövid idő alatt teljesen tönkre megy” – állapította meg a tanulmány szerzője (Jeszenszky 1897, 11). Az Alföldön tehát az első és legégetőbb feladat a kisbirtokos osztály gazdasági helyzetén segíteni, ami felettébb összetett folyamat.

Miközben az országban kialakult a gyáripar, új kereseti ágak támadtak, a magyar nép továbbra is a föld rabja maradt. Történjen bármi is körülötte, ő egyedül a földtulajdonban bízik, ahhoz köt őt hajlama, természete és a megszokás. Körülötte fellendült az ipar, a kereskedelem, a magyar gazda mégis ott maradt az eke mellett. Ahelyett, hogy a földjéből megélni képtelen nélkülöző az iparban keresne menedéket, lépten-nyomon az tapasztalható, hogy az iparos, a kereskedő, ha pénzhez jut, máris földet vásárol – vagy ha nem, hát bérel –, a földhöz menekül, és elhanyagolja üzemét, vagy üzletét. Mindez a föld „beteges szeretetéről” árulkodik, kár volna mögötte megfontolt számítást keresni. „Alig érti az ember, hogy az alföldi nép, mely annyira vágyik a föld után, annak intenzív szeretete iránt mégis oly csekély érzékkel bír. Nézd meg a tanyáit. Valóságos pusztaságok. Még a legközönségesebb szerszámfát sem termeli környékén. Széles nagy dűlői, országutjai kopárak, barátságatlanok. Hajlékának sincs meg a csalogató, csábos varázsa, otthonossága” (Jeszenszky 1897, 12). A tanyákon a gyerekek már 8–10 éves koruktól az eke és barom után szaladnak, többségük el sem jut az iskoláig, ahol tanítóiktól kertészetet, gyümölcsstermelést vagy háziipart tanulhatna. Ezért az oktatást súlyos felelősség terheli. A szociológiai értekezés írója kiemelte: „Most tárulnak fel előttünk a mulasztások fenyegető képei. Egy emberöltő múlt el, amióta rendeztük népoktatásunkat, s ma látjuk, hogy nemcsak abban mulasztottunk, hogy évről-évre félmillió tankötelest hagyunk iskolázatlanul, hanem maga a népnevelés sem felel meg a földhöz ragaszkodó nép életfeltételeinek. Szinte sírva látja az ember, hogy ez a nép 10 hold áldott földön is koldus módra él. Gabonát termel csak, s bármennyire sikerüljön is az, mindene rámeleg az adóra és régi tartozásaira” (Jeszenszky 1897, 13). A drága hitelektől terhelt parcellákon folytatott egyoldalú gazdálkodás következménye, hogy a kisbirtokos sem a maga idejét, sem igája munkaerejét nem tudja gazdaságosan kihasználni. Elegendő az időjárás szeszélye, hogy egész esztendőre a létbizonytalanságba, a nélkülözésbe süllyedjen. Körültekintő népoktatás, méltányos hitelfeltételek, helyes gazdálkodási ismeretek, erős földműves- és közraktározási szövetkezetek és kellő vállalkozói rátermettség szükséges ahhoz, hogy a kisbirtokosok társadalma megmeneküljön a nyomortól. Ki vitatná el, hogy öntudatos, „sorsa felett gondolkodó népre van szükségünk. Nem elfojtani, hanem felköltetni kell a népben azt a lázas ösztönt, mely sorsának javítása céljából, társulás, szövetkezés útján is törekszik. [...] De ehhez nemcsak idő, hanem áldozatok is kellenek” (Jeszenszky 1897, 14). Jeszenszky Ignác szerint az értelmiség hivatása, hogy minden lehetőt megtegyen a kisbirtokos osztály fölemelése és védelme érdekében.

Mint ahogyan a mezei munkások helyzetének javítása is az értelmiség elsőrendű feladata kell, hogy legyen. Amíg a gazdálkodó birtokán belül van, addig tűr és alkalmazkodik, keresi a boldogulás lehetőségét. Nem úgy a szegény napszámos, aki egyedül a két kezére van utalva. A XIX. század utolsó éveiben Nagyikindán 1500 család élt pusztán mezei napszámból. Az ő sorsuk tűnt igazán reménytelennek, s kiszolgáltatottságukban őket találták meg elsőnek az agrárszocialista agitátorok. „Oly megélhetésre van szüksége a népnek – írta a tudós lelkész –, hogy az minden erőfeszítő munkája mellett is ember, megbecsült, s boldoguló munkás legyen, akinek meg kell adni a lehetőséget arra, hogy igyekezettel és tisztességes munkával önmaga keresményéből is eltarthassa családját. Amennyiben pedig az ő családja tagjai is hozzá járulnak jövedelme gyarapodásához, ez lehessen valóban gyarapodása, szerzeménye, vagyonosodásának alapja. De a mi munkásaink nem azért kínoztatják zsenge gyermekeiket munkában, mert ezzel vagyont szereznek, hanem mivel e nélkül nincs napi kenyerük sem” (Jeszenszky 1897, 22). De milyen jövő is vár a napszámosokra és a zsellérekre ott, ahol a kisbirtokosok százai süllyednek a soraikba, hogy konkurenciát teremtsenek az amúgy is sovány megélhetést biztosító munkában?

A kisbirtokosok és a mezei munkások megsegítésére Jeszenszky Ignác hét pontba szedte a javaslatait: 1. A parasztság érdekeinek érvényesítése céljából szövetkezeteket kell létesíteni, melyek a föld megművelése, az áru értékesítése mellett a pangó-hanyatló háziipart

is felkarolnák. 2. Otthont kell biztosítani a számukra. A mezei munkásnak nincs módjában saját otthonra szert tenni; öneki nincs lakáspénze, ő legtöbbször súlyos nélkülözések közepette gyűjti össze a garasait, hogy rozzant hajléka bérét kifizethesse, s ne kerüljön télvíz idején az utcára. 3. Ha lenne otthona, azzal a földmunkás gyermekeinek, családjának a védelme is biztosított lenne; „a munkás nép azért adja korai munkára gyermekeit, mivel családjának munkájából ilyképpen jövedelmi feleslegre tehet szert, s vagyonosodásának alapját veti meg”. Kénytelen ezt tenni, mert gyermekeit nem tarthatja el a maga keresetéből. Törvényekkel kell biztosítani, hogy a gyermek a családé és az iskoláé maradjon. „Ha a munkásnak otthona és kertje lesz, annyi és olyan munkát fog adni gyermekeinek, amennyit azoknak végezniök megengedhető. Mindez azonban feltételezi azt, hogy a munkásnép részére oly megélhetési viszonyokat teremtsünk, hogy minden arravaló ember saját keresményéből helyzetéhez mértén eltarthassa családját” (Jeszenszky 1897, 24). 4. Ehhez viszont elengedhetetlen a munkásbérek szabályozása. A kérdés nem az, hogy miképp biztosítsunk a munkásnak nyáron annyit, hogy abból tavaszig megéljen – mert ez egyébként is lehetetlen –, hanem a cél az, hogy az év minden szakában kereseti forráshoz kell juttatni őt. 5. Ehhez a nép vállalkozásai hajlamát kell felébreszteni és fejleszteni. A föld mellett egyéb vállalkozásokra is bátorítani kell őt. A magyar paraszt „az ipart, a kereskedést mindig az örményre, németre és zsidóra bizta, s ezáltal a nyerstermény feldolgozásából és a termény közvetítéséből eredő hasznokból ő maga magát kizárja. Pedig a nyerstermény produkálásával foglalkozó népnek jóléte nagyban függ attól, hogy mennyiben veszi ki részét a nyerstermény feldolgozásából eredő hasznokból is” (Jeszenszky 1897, 25). Vissza kell szervezni az életébe 10–15 évvel korábban még virágzó háziipart, többoldalú foglalkozásra – kertészkedésre, selyemtenyésztésre, szőlőművelésre és borászatra kell rávezetni őt. „A kertés kistelepeseket az általam óhajtott falusi népoktatás új rendszere szerint már az iskola útján bevezetném a kertészet, tejtermelés, baromfitemyésztés, méhészet, selyemtenyésztés üzésébe. Ezek a kis kerti területen elég foglalkozást találnának, hogy a mezei koncentrált napszámos munkán kívül jövedelmi forrást teremtsenek maguknak” (Jeszenszky 1897, 27). Biztos otthon és a kert megművelése révén képesek lennének házi szükségleteik fedezésére. 6. S ha ez kevésnek bizonyulna, el kell érni, hogy az otthona közelében feleslegesé vált erő másutt keressen boldogulást. A gazda vagy napszámos, aki szülőhelyén nem boldogul, menjen, vándoroljon az ország olyan területeire, ahol munkához jut. 7. A legsürgősebb feladatok egyike a munkásbiztosítás megteremtése: baleset, rokkantság és betegség esetén, illetve az időskori esztendőkre anyagi biztonságot kell teremteni a mezőgazdasági munkásoknak és a kiscgazdáknak egyaránt. „Az elaggott munkás micsoda bánásmódra számíthat hozzátartozói részéről, mikor azok sem tudnak tisztességesen megélni?” Évi 200 forint kérdése az egész.

Jeszenszky Ignác a *Kiáltó szó* tanúsága szerint mélyen együtt érzett az alföldi kisbirtokosok és a mezei munkások bérharcával, de határozottan leszögezte: az agrármozgalmakat okos politikával, kompromisszumos megoldásokkal mederben lehet tartani. Való igaz, hogy a nélkülöző tömegeknek szükségük van a szociális segítségre, a szövetkezeteknek, mint érdekérvényesítő szervezeteknek a megalapítására, azt azonban keresztényszocialista meggyőződéséből eredően tagadta, hogy a tömeget kommunisztikus hajlama sarkallta volna a lázadásra. A szocialista agitátorokat kalandoroknak, nép- és nemzetellenes ügynököknek tekintette, és sürgette, hogy a vidék értelmisége az intézményekben – iskolákban, vármegyei és községi hivatalokban és egyházi körökben – álljon a mezőgazdasági munkások gazdasági élete megszervezésének az élére. „A tapasztalat azt bizonyítja – írta –, hogy a munkásmozgalmak ott jelentkeztek, ahol a napszámos osztály százaléka messze felülmúlta az országos átlagot, ahol igen sok a fel nem használt, s meggyülemlett erő, ez zsibong, kellemetlenkedik, mint testben a megrekedt nedvek, amiket ha elosztatunk, elvezetünk, azonnal enyhül a baj. [...] Ha pedig konokul ragaszkodunk a rendőrpolitikához, s elfojtjuk a közszabadság legelemibb feltételeit is, akkor valóban kétségbe

kell esniök a jobb belátásúaknak” (Jeszenszky 1897, 28–29). Az elszegényedett tömeg biztos kereseti lehetőséget, nyugodt otthont, egzisztenciális gyarapodást, betegsége, öregsége napjaira való biztosítást követel magának. Igényeinek kielégítésével még megnyerhető, ha azonban ezt a társadalom elmulasztja, holnap bármit is ígérjünk neki, már nem fog hinni az ígéreteknek. Elkeseredésében egyenesen azon rend megsemmisítésére tör, amely a nagy kényszernek erővel is ellenállt – vonta le a magyar parasztság helyzetével kapcsolatos meglátásainak végkövetkeztetését a nagyikikindai lelkész.

Jeszenszky Ignác munkája, a *Kiáltó szó* kora paraszttársadalmáról szóló legkiválóbb szociográfiai munkák egyike, a személyes részvétől és megindultságtól a statisztikai adatok hivatkozásáig fellelhető benne a műfaj valamennyi sajátossága. A társadalmi gondok iránt kellő empátiával rendelkező tudós néhány évvel később, 1904-ben a *Közgazdasági Szemle* felkérésére a Magyarország közgazdasági és közművelődési állapotát bemutató megyei monográfia sorozatban megjelentette *Torontál vármegye gazdasági monográfiája* című munkáját, háttérrel annak a mérhetetlen elszegényedésnek, amely szociális katasztrófával fenyegette az alföldi vármegyék túlnyomó többségét. A szerző a gazdasági élet jellemző fogyatékosait történelmi okokra vezette vissza, amikor kifejtette: Torontál vármegye is azon szerencsétlen régiók sorába tartozik, ahol az egymást követő népek harcában nem volt olyan hosszabb, békés időszak, amelyben a lakosság művelés alá vehette volna a földet, megalapozta volna gazdálkodási rendjét és kialakíthatta volna gazdasági intézményrendszerét. A római birodalom népei után a gótok, a hunok, az avarok, a frankok és a magyarok megtelepedését követően a törökök háborúi pusztították el a terület lakosságát úgy, hogy szinte egyik nép után sem maradt itt számba vehető kulturális emlék. „Még a magyarság is, mely szerteszórva, beékelve él itt, csak elhagyott, csenevész, túrt nép, amelynek a mai *gazdasági élete puszta tengődés* azon elemek között, amelyek hosszú idők rombolásai után ma gazdasági téren s nemzetiségi tekintetben a vezérszerepet kezökben tartják” (Jeszenszky 1904, 3). Két emberöltő sem múlt el azóta, hogy Délmagyarország más tájaihoz hasonlóan, Torontál vármegye végtelen lánpról és mocsaras területeit új honfoglalói emberfeletti erőfeszítések árán újra kultúrtájává avatták. Kezük munkáját dicséri, hogy lakói otthont teremtettek maguknak a mostoha vidéken. Nekik köszönhető ugyan, hogy Torontálban található a legkiválóbb búzaföldek, de az erdőségek, a befásított területek, a gondozott utak hiánya, a tanyarendszer gyér volta nemcsak kopár képét adja a sík földnek, de az emberek életéről is sokat elárul. A föld itt még mindig „csodálatos őstermő erejében” áll, éppen ezért megbocsájthatatlan mulasztás, hogy a nép meggyeszte nem ismer más vetésforgót, mint amely búza és tengeri váltakozó termeléséből áll. Azzal, hogy a kukorica tarlóba vet búzát, a búza után ismét kukoricát, mérhetetlenül leszűkíti a mezőgazdasági területek termőképességének kihasználtságát. Ugar, kertészet, szőlőtermelés, állattenyésztés és takarmánytermelés a nép körében szinte ismeretlenek. Létfenntartási lehetőségét mindössze az említett két kultúrnövény termesztéséhez köti. S bár a megyében a bolgárok évtizedek óta példamutatóan ápolt kertészetükben paprikát, káposztát és hagymát termelnek, a magyarság között nem akadnak követőkre. Az állattenyésztés is felettebb silány, a magyar paraszt takarmányt nem termel, jószágát kukoricaszáron, szalmán és pelyván tartja. A szőlő és a gyümölcsstermelés ugyancsak idegen tőle.

Jeszenszky Ignác súlyos társadalmi problémának tekinti a kedvezőtlen birtokviszonyokat is. Kimutatása szerint Torontál vármegyében a törpegazdaságok aránya 48%, s e tényérnyi parcelláik az összes termőterületnek közel a felét, 45%-át jelentik. A kiscgazdaságok teszik ki a másik felét, arányuk 51% – a mezőgazdasági területeknek ugyancsak 51%-át birtokolják –, a maradék egy százalékon belül a középbirtok 0,90%-a a földterület további 12,5%-át birtokolja, míg 0,10%-nyi nagybirtokos tulajdonában van a földterület 32%-a. A 30–50 holdas kiscgazdaságok tulajdonában van tehát a földbiroknak több mint a fele, ezért ők képezik a nemzetfenntartó egzisztenciák legnagyobb tömegét, gazdasági

fennmaradhatásuk a nemzet elsőrendű érdeke. Megengedhetetlen, hogy ne tudjanak megélni a saját birtokaikból. Márpedig a kiscgazdák társadalmát Magyarországon folyamatosan az elszegényedés fenyegeti. Néhány rossz esztendő és megszorodnak a terheik, minek következtében kénytelenek hitelhez folyamodni, ami további terheket ró a birtokra. A föld nem képes saját hozamából fedezni a kölcsön terhét. Aztán már csak az egyes parcellák eladása marad, a birtok összezsugorodik, s gazdájának csak vagyona romjai maradnak. „Az elpusztuló kisbirtokokat felszívják a nagyobbak, s a kiscgazda napszámossá lesz. Ez az állapot a birtoknak örökösödés útján való elaprózása után rövid idő alatt szintén bekövetkezik” (Jeszenszky 1904, 8).

S mert Jeszenszky Ignác a torontáli társadalom valós helyzetének a bemutatására törekedett, nem tekinthetett el a német közösség soraiban tapasztalt jó példák hangsúlyozásától sem. A XIX. század utolsó harmadában Torontál vármegyében a németiség volt az egyetlen példásan gyarapodó elem, amelyet nemcsak sajátos egyéni jóra valóssága és szorgalma, nemcsak az egykori telepítések során szerzett előnyök helyeztek kedvező gazdasági viszonyok közé, hanem jól átgondolt, racionális társadalmi önszerveződés erősítette gazdasági életüket. Örökösödési szokásaik ugyanis megvédik őket a családi birtok olyan katasztrófális felaprózásától, amely más nemzetiségeket a nyomorba dönt. „A német gazda nem osztja fel gyermekei között a vagyont. A legalkalmasabbra hagyja azt, és a többit csak annyival látja el, hogy idegen más nemzetiségű vidéken letelepedve kis házat, kertet vehet, s ott aztán sok esetben a második generációban már fel is küzdi magát viszonylagos jólétre” (Jeszenszky 1904, 9). Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a családi birtok kötelekeiből távozó ifjú kész akár az ipar, akár a kereskedelem terén vállalkozni. Ez a racionális magatartás azonban a magyarságra cseppet sem jellemző. S ha korábban, a *Kiáltó szó* lapjain súlyos gondnak tekintette, hogy a torontáli magyar paraszt egyedül a mezőgazdasághoz köti az életét, más népekre hagyva az ipar és a kereskedelem kínálta lehetőségek kihasználását, a *Torontál vármegye gazdasági monográfiája* című tanulmányában ismét rámutatott: a nagyobb birtokkal rendelkező gazdák életét is döntő mértékben meghatározza a birtok gyarapításának szándéka, sokszor nem rászorultságból, de „mohó szerzési vágyból” nyúlnak a hitelek után, hogy a naponta árverezésre kerülő apró birtoktesteket összevásárolhassák. Ennek következtében a mezőgazdasági földterületek a nagybirtokosok kezében tömörülnek, ami azért szomorú, mert ezzel a nagyszámú apró gazdasági egzisztenciák a napszámosság társadalmába süllyednek le.

A nemzetfenntartó kiscgazda társadalom 1904-ben Torontál megyében is az életéért küzdött, miközben drága termelési viszonyok közepette a gazda és családja egyre ínségesebb életre szorította magát. Egy ország jól működő gazdaságában az ember a munkával megszerzett javak révén folyamatosan gyarapodik, társadalmi pozícióját megerősíti, s ha rátermett, birtokát és vagyonát még növelheti is. Magyarországon azonban általános a kis- és középbirtokos osztály visszaesése, így Torontál megyében is „a társadalmi alsó rétegek szétmállása észlelhető” (Jeszenszky 1904, 16). A kiscgazdaságok léte ekkor már önmagában tarthatatlan volt, ennél fogva elképzelhetetlen, hogy a nincstelen mezei munkás, a zsellér és a napszámosság valaha is a kiscgazdák sorába emelkedhetett volna. A kiscgazdák birtokainak többsége már túl sok terhet viselt magán, az újabb hitelek igénybe vétele pedig „az utolsó 10 év alatt oly szembetűnő, s a gazdák helyzete annyira nem mutat javulást más téren, hogy a következő 10 év után, ha csak hatalommal nem nyúlnak a dolgok mélyére, úgy egy vésteljes nagy katasztrófára kell elkészülnünk” – írta Jeszenszky Ignác *Torontál vármegye gazdasági monográfiája* című munkájában 1904-ben. A megjósolt 10 év elmúltával már 1914-et írtak a történelemben.

Az 1876–1918 között működő nagykikindai gimnázium Torontál vármegye magyarságával együtt küzdött az életéért. Tudós tanárai a katedrán, elhivatott értelmisége a hivatalokban, a lapszerkesztőségekben és a kultúregyesületekben mindet megtették, hogy

intézményei révén otthont teremtsenek a polgárosító törekvéseknek. Domokos Jenő, Erődi Dániel, Hegedűs Pál, Morvay Győző és Jeszenszky Ignác élére állt a magyar nemzeti kultúrát ápoló és népszerűsítő mozgalomnak, s a pancsovai főgimnázium elhivatott tanáraihoz hasonló módon a nemzetiségek által lakott területen kereste annak módját, hogy a magyar ifjúság mellett a német, a szerb és a román nemzedékeket is nemzeti irodalmunk szépségének erejével nyerje meg Magyarország számára. Nem rajtuk múltott, hogy Vörösmarty Mihály ódái, Arany János eposzai és Petőfi Sándor lírai költeményei kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy élhető közösséget teremtsenek Torontál vármegyében. Viszont érdemüknek tekinthető, hogy a XIX. század utolsó évtizedeiben Nagyikindának egyéni szellemi arculatot adtak, s a várost elhelyezték az újkori magyar művelődés történetének széles palettáján.

Józan ítéletű polgárok legyenek

Versec: polgári iskola, főreál vagy gymnasium?

Milleker Bódog *Versecz szab. kir. város története* (1886) című monográfiájának a *Versecz újjászületése 1716–1737* fejezetében rámutatott, hogy a törökkel vívott felszabadító háborúk után a XVIII. század első évtizedeit követően a gyarmatosítást az első pillanattól kezdve felsőbb helyről szervezték, és tervszerűen hajtották végre. „III. Károly király rendeletére németeket, szerbeket és magyarokat is telepítettek Verseczre, kiknek földeket osztogattak, hogy azokat műveljék. Azon németek, kik ide jövének, legnagyobb részben a német birodalom rajnamelléki vidékeiről, Sveviából, Bajorországból, Bádenből s Luxemburgból jöttek; többen azonban az osztrák örökös tartományokból is, úgymint felső és alsó Ausztriából, Sziléziából és Csehországból; némelyek Voralbergből, Krainából és Morvaországból. Azon néhány szerb család, mely ugyanez időben itt keresett új hazát, 1720–1722 között Temesvárról és környékéről jött, s mielőbb egybe olvadt az itt benn született szerbekkel; hogy honnan jöttek legyen a magyarok, s mennyire mehetett számuk? – mind ez idáig kifürkészve nincsen” (Milleker 1886, I. 81). Két hatalmas ellenséggel kellett a gyarmatosoknak eleinte megküzdeniük, „a dögletes levegővel, mely a közeli posványokban kifejlődött millió és millió miasmával volt terhelve”, és az egészséges ivóvíz hiányával (Milleker 1886, I. 87).

Az 1718-ban Pozsarevácon megkötött béke után a török még egy elkeseredett kísérletet tett az elveszített területek egy részének – elsősorban a Temesi bánóság – visszaszerzésére. Ezért a sorozatos kisebb betöréseket követően 1738 nyarán ismét török – és nyomukban tatár és oláh – csapatok pusztították a vidéket, felégetve maguk után az éppen szárba szökött élet minden addigi ígérését. Ennek a háborúnak volt a következménye, hogy az 1739-es belgrádi béke értelmében a Bánóság végleg felszabadult az oszmán uralom alól. „A verseczi róm. kath. plébániatemplomot, mely Sarlós Boldog Asszony tiszteletére volt felavatva, de 1738. év october havában a helységgel együtt elhamvasztatott, most újból helyre állítottak, de ezúttal új védszentnek, szt. de Sagredo Gellértnek, a hajdani pogány magyarok egyik apostolának lett felajánlva, ki az ország déli vidékin terjeszté az evangéliomot, és egyúttal első csanádi püspök vala.” Milleker Bódog hozzászól: akkoron Csanád egyházmegyében Versecen kívül csak Lugosnak volt kőből épült temploma. Ekkortájt (1751-ben) „a versecz-karánsebesi orth. kel. püspöki széken Gerasimus Stanijevics Mózes [ült], ki azzal bízott meg, hogy a szerbeknek I. Lipót és I. József királyok által adott privilégiumok alapján, pópákat szenteljen s azon iparkodjék, hogy valamennyi szerb és román faluban mielőbb saját szertartású templomok emeltessenek” (Milleker 1886, I. 120).

Csak az 1760–1780 közötti, immár harmadik betelepítési hullám részleteinek elemzése során szembesült a német történetíró a magyar honkeresők megpróbáltatásainak kérdésével. „A Dél-Magyarországra vándorlottak között nagyon csekély számmal voltak a magyarok – írta –, ezek is szétszórta, leginkább szerb és román falvakban telepedtek le. Azokon kívül,

kik Torontál egyes vidékein és a Maros mentén laktak, találunk némelyeket Verseczen és a körülötte lévő falvakban is, de jobbadán vezérlő és védelmező nélkül bolyongtak saját hazájukban hontalanul faluról falura, mint szolgák vagy napszámosok keresve kenyerüket. Nem csoda, ha azon kevesen, kik ide tévedtek, az idegen elemek között nemzeti jellegükből kivetkőzve, ősi szokásaikat elhagyva, idegen erkölcsöket vettek fel. Egyáltalában nehéz volt [a] magyaroknak a Bánátban letelepülniök; a német, tulajdonképpen a császári kormányzóság nem szívesen látta őket, nem illetek terveibe; – csak a katolikus papság volt az, mely vallási tekintetből itt a magyarok állandósítását ohajtá és előmozdítá” (Milleker 1886, I. 135–136).

Milleker Bódog a Bánát múltjával foglalkozó műveiben igen körültekintő volt a német és a szerb közösség történelmének, felekezeti és művelődési élete fontosabb eseményeinek a részletezésekor, ám szinte észrevétlenül hagyja, megfeledkezik a verseci és a város környéki magyarok mindennapjainak a bemutatásáról. Műveinek olvasásakor a krónika iránt érdeklődőnek az a benyomása támad, hogy a történetíró szemléletén belül élesen elkülönül – alkalmanként szemben áll, egymásnak feszül – a német és a szerb közösség világa, céljai és érdeke, miközben társadalmi szerkezetében egybeolvad a német és a magyar lakosság igyekezetének minden részlete, a jólétről, a jövőről alkotott elképzelésének valamennyi ötlete, szándéka és a gyarapodásban tapasztalt igyekezete. E mögött meghatározó erőként kétségtelenül a vallási elkülönülés lényege, az ortodoxia és a katolicizmus világfelfogásának politikuma áll. A politikuma, hiszen a XVIII. század elejétől a Bácskában és a Bánságban a vallási elkötelezettség határozott országteremtő és nemzetépítő szándékokat rejtett magában, melyek azután kettőszáz éven át elszánt indulatokkal feszültek egymásnak. Ezért volt fontos minden parókia, minden hittanóra, minden papi és tanítói állás, hovatovább minden katasztrális hold jövedelme, vagy a hitközségi adó minden egyes krajcárja, mert azzal a katolicizmus és az ortodoxia – természetesen – a saját frontjának, valós és szellemi értelemben vett hadseregének erősítését vélte szolgálni. A hódoltság után végrehajtott újraterelítés kamarai fondorlatok révén létrejött nemzeti szembenállásait felkelések, szabadságharcok és világháborúk vérontásai vitték olykor a reménytelenség végleteibe, amelyek azután tovább mérgezték az együttélésre kényszerített népek lelkét. Mérgezték a mocsári lét miazmáival olyannyira, hogy ma már minden etnikai népcsoport, felekezet vagy szellemi közösség vesztese a tájnak – még akkor is, ha az ő elképzelései szerint zajlanak a közéleti ceremóniák. Három évszázados háborúnak már nincsenek, nem lehetnek győztesei.

Újralapításának terheivel a lelkében, erős iparos és gazdálkodói társadalmával így jutott el Versec a szabad királyi városoknak kijáró – de voltaképpen soha nem élvezett – privilégiumainak a birtokában virágzásának 1880–1910 közötti korszakába, amikor a monarchia határvidékén valóban polgárok és bürgerek elképzeléseik szerint alakíthatták a mindennapi életet. Egy sajátos statisztika különös figyelmet érdemel Milleker Bódog városmonográfiájából: az 1881. évi január 1-én megejtett népszámlálás alkalmával Verseczen összeírt 22.329 lakos közül 10.840 tud írni és olvasni, 466 csak olvasni, 11.023 viszont sem írni, sem olvasni nem tud (ebbe azonban a hat éven alóli gyermekek is felvételtek). Írni és olvasni tud 450 magyar, 7413 német, 23 tót, 107 oláh, 8 rutén, 2717 szerb és 2 cigány. Külföldi nyelveket beszélők száma 120. „A hét éven felüli lakosoknak átlag vett 37,55 százaléka nem tud sem, írni sem olvasni. [...] Magyarország déli részén fekvő vármegyéinek városai közül – értjük Temes, Torontál, Krassó-Szörény, Bács, Csongrád és Arad megyéket – kedvezőbb arányt csak Fehértemplom (27,2 százalék), Temesvár (29,3 százalék) és Vinga (36,85 százalék) tud felmutatni, ellenben Versecz mögött marad: Újvidék (39,55 százalék), Kecskemét (39,8 százalék), Arad (40 százalék), Karánsebes (40,5 százalék), Szeged (41,75 százalék), Pancsova (45,15 százalék), Zombor (55,6 százalék), Nagy-Becskerek (55,9 százalék) és Szabadka (67,7 százalék)” (Milleker 1886, I. 340–341). Ez a szellemi és társadalmi élet minőségéről sok mindent eláruló felmérés mindössze egy évvel azután készült, hogy 1880-ban – a Verseczen működő 32 civil és egyházi szervezet egyikeként – megalakult a

Magyar Nyelvterjesztő Egyesület, az a szervezet, amely a német és a szerb nyelvnek a művelődési és a közéletben játszott vezető szerepe mellett a magyar nyelvnek is szerette volna biztosítani az őt megillető helyet.

Magyar iskola és magyar közművelődés

Perjéssy Lajos

„Versecz most száz éve még csak falu volt, és mint ilyen is két, egy szerb és egy német községből állott, s külön bírák: »knéz«-ek és »Schultheiszok« állottak élén” – írta Buday József kir. igazgató *A verseczi m. kir. állami főreáliskola története* című, a nemzeti összegzések nagy esztendejében, 1896-ban Versecen megjelent könyvében. A város első középiskoláját, a „grammatikalis iskolát” a szerb község alapította Szakabenti Joanovits József akkori gör. kel püspök szorgalmazására. Létrejötté megelőzte a valamivel később alapított karlócai szerb gimnáziumot is. „Ezek valának a magyarországi szerbeknek hosszú időn át egyedüli felsőbb tanintézetei. A múlt század végén az iskola mellett tápintézetet is alapított Szakabenti püspök, [...] magas becsben is állott a délmagyarországi szerbek előtt, kikre nézve nagy jótétemény volt. Majdnem harminc évig állott fenn” (Buday 1896, 3–4). A budai királyi helytartóság azonban 1819-ben arra hivatkozva számolta fel a grammatikális iskolát, hogy a község a saját pénztárában nem tudott annak zavartalan működéséhez 69.000 forintot tevő alapot kimutatni. Amikor 1822-ben megszűnt az újvidéki szerb gimnázium, felmerült annak ötlete, hogy tevékenységét Versecen folytassa, de ennek az ötletnek akkoriban kevés volt a támogatója.

A forradalom és a szabadságharc leverése után az 1849. évi nov. hó 18-án kelt császári nyílt parancs nyomán megalakult a *Szerb vajdaság és Temesi Bánság* elnevezésű új koronataromány, amely merőben új körülményeket teremtett Versec városa számára is. 1852. november 3-án megkezdte működését az alreáliskola, melyben szerbül és németül folyt az oktatás, mellette 1853 őszén megnyílt a német nyelvű tanítóképezde, majd röviddel ezután, az 1855. április 26-án kelt rendeletével a csász. kir. tartományi iskolahatóság engedélyezte az alreáliskolával összekötött vasárnapi kereskedelmi és ipariskola működését is. Ezzel a város teljes körű középfokú oktatási intézményhez jutott, melyben a szerb és a német diákok az anyanyelvükön szerezhettek képzést. „Az 1867-iki kiegyezés visszaadta a nemzetnek az önrendelkezés jogát – olvasható Buday József könyvében. – [...] A közoltatás-ügy akkori minisztere Eötvös József báró összes törekvései az iskolák s különösen a nemzeti középiskolák felvirágoztatására irányultak.” A város képviselő testülete ekkor újjólag felvetette a verseciek régi álmát, a gimnázium megalapításának ügyét. „A nm. vallás és közoktatási magy. kir. minisztérium 1868. évi december hó 1-én 20.757. sz. a. kelt intézvényével megengedte, hogy ezen 1852-ben Versecz szab. kir. város közönsége által alapított három osztályú alreáltanoda az 1868. évi augusztus 29-én 14.464. sz. alatt kibocsátott gymnasiumok tanterve alapján fokozatosan gymnasiummá alakíttassék, minek folytán a gymnasiumi első osztály az 1868–69. tanévben életbe lépett” (Buday 1896, 47). A határozat végrehajtása azonban nem várt ellenállásba ütközött, „a magyar érületnek egy szikrája ezen idegen ajkú városban” egyszerre a középiskola ellen hangolta a német és a szerb anyanyelvű lakosságot, amely nem volt megelégedve az alreáliskolával, de a beléje oltott gymnasiummal sem tudott megbarátkozni.

A kialakult állóháború során elhangzott érvek és ellenérvek eredménye az lett, hogy az 1870. szeptember 5-én tartott képviselőtestületi gyűlésen mégis elhatározták a (csak félig megalakult) gimnáziumnak két, s a volt alreáliskolának még fennmaradt harmadik osztályának polgári iskolává történő átváltoztatását (Buday 1896, 54). S ha a XVIII. század végén Versec azzal dicsekedhetett, hogy falai között működött Délmagyarország első szerb

középiskolája, most azzal büszkélkedhetett, hogy a verseczi „polgári fi-iskola” volt az első ilyen jellegű tanintézet Magyarországon, utána másodikként a nagyszombati következett. Az első iskolaszék elnökévé Herczeg Ferencz Józsefet választották. Herczeg Ferenc visszaemlékezéseinek első kötetében, *A Várhegy* (1933) című könyvében büszkén állítja: „Versecen nyílt meg az ország első polgári iskolája és én elvégeztem annak első osztályát. Persze németül” (Herczeg 1933, 69).

„Örök emlékű Eötvösünk a hazának általános műveltséggel bíró középosztályt kívánt növelni, midőn országszerte megteremté a polgári iskolákat azok számára, kiknek a tudományok mély kincses bányába hatolni sem szándékuk, sem idejük nincsen, és kik nem diplomájukkal akarják megkeresni kenyerüket az életben; hanem arra hivatvák, hogy a köznép szűk határú ismeretkörén felül emelkedve, annak vezetői, a hazai alkotmány támoszlopai, művelt értelmű, józan ítéletű, az életet viharáiban megállni tudó, tette képes magyar polgárok legyenek” – írta könyvében a kilenc évig fennállott polgári iskola kapcsán Buday József volt iskolaigazgató (Buday 1896, 70). A továbbiakban arra is rámutatott, hogy „[1896-ban] 27 év óta tartó állapot ez: volt Versecznek alreáliskolája, volt algymnasiuma, van névleg négyosztályú polgári – de voltaképen más vidéki középiskoláknak dolgozó előkészítő iskolája –, teljes befejezett műveltséget nyújtó tanintézettel ily hosszú idő alatt nem rendelkezett. Nehogy tehát e nagy, 24.000 lakost számláló, s valamint népesedési, úgy vagyoni viszonyánál fogva a haza elsőbrendű városai között helyet foglaló város messze a honi műveltség színvonala alatt maradjon – és a korrallal haladni nem bírván, azon veszélynek legyen kitéve, hogy társadalmunk azon rétege, mely a szak- és általános műveltséget képviselni, a községi és társadalmi életben a vezérszerepet kezébe tartani hivatva van, megrikkuljon vagy végképp kifogyjon, elodázhatalanul szükségesnek látja az iskolaszék csonka, és soha ki nem egészíthető polgári iskolákat oly tanintézeté alakítani át, mely míg egyfelől az iskolákat buzgón látogató, de eddig más tanintézetekre szorult osztályok igényeinek megfelel, másfelől a város minden növendékére nézve megközelíthető legyen, és mely a mellett, hogy a nemzeti irányú közművelődést előmozdítja, teljesen befejezett műveltséget nyújt; ilyennek pedig egyedül a legfőbb tanintézetekre a tudomány és műegyetemre egyaránt utat nyitó gymnasiumot találta (Buday 1896, 71).” Az újabb beadványok és kérelmek nyomán 1880 őszén a közoktatási minisztérium a gimnázium ügyét a következő feltételekhez kötötte: 1. a város mutassa ki, hogy a magas tanintézet költségeit a saját erejéből képes biztosítani; 2. az átalakulást az első osztállyal kezdi, és évente indít újabb osztályt; 3. a város mutassa ki, hogy rendelkezik a szükséges épületekkel; 4. a leendő főgimnázium tannyelve a magyar legyen. Ezen azután ismét elakadt az ügy; Versecz német és szerb többségű polgársága inkább lemondott a gimnáziumról, semhogy magyar tannyelvű középiskola működjön a városban. A tovább működő polgári iskolában azonban „amennyire csak lehetett magyarul tanítottak a tanárok – nógatta őket az ambitio, az ellenszenvvel viselkedőknek ad oculos demonstrálni, hogy ha a verseczi német fiú, ki szülőinek költségén, vagy pedig cserében németül tanulni vágyó magyar fiú helyett Szegedre, Kecskemétre, H.-M.-Vásárhelyre megy gymnasiumba vagy reáliskolába, ott magyar könyvből tanulni tud; itthon is tanulhat; a szerb népiskolából jött fiúnak amúgy is mindegy volt, azok sem magyarul, sem németül nem tudtak” (Buday 1896, 75).

A középiskola kérdése pártokra osztotta a lakosságot, az egyik gimnáziumot, a másik reáliskolát óhajtott. „Amazok így okoskodtak a gymnasium mellett: ha főreáliskolánk lesz, Versecz szülőttei a műegyetemre készítettek elő, a tudomány-egyetemről, a jogi pályáról lemaradnak; így bekövetkezik majdan az idő, hogy a városnak, bár sok költséggel tart fenn egy teljes középiskolát, a közigazgatás főbb hivatalaira tisztviselőket mégis idegenből kellend hoznia. A reáliskola mellett buzgólkodók így érveltek: ismeretesek Tréfort Ágoston vallás és közoktatásügyi miniszternek elvei, melynek következtében a gymnasiumok szaporítását magyar hazánkban általánosságban nem helyesli, ennél fogva reáliskolára hamarabb van

kilátás. [...] Az iskolaszék többsége a reáliskola mellett volt, bár maga az elnök inkább a gymnasium felé hajlott. A tanári testületben a gymnasium pártján volt az igazgató, Buday József és Benedek Ignác, a reáliskola mellett Rezuca Venczel, Neustadt Vilmos, Waldherr József és Perjéssy Lajos tanárok” (Buday 1896, 86).

A város iskolatörténetéről *A Verseczi Magyar Közművelődési Egyesület története 1885–1910* (1910) című kiadványban ez olvasható: „1852-ben az elnyomatás szomorú éveiben az osztrák kormány ugyan állított fel Verseczen egy 3 osztályos német alreáliskolát és kath. német tanítóképzőt, azon bevallott céllal, hogy délvidékünket még jobban elnémetesítse és hazafias érzelmű német anyanyelvű polgáraink fiait elidegenítse a magyar hazától. Ezen iskolák közül az először nevezett reáliskolát [...] városunk jobb érzelmű lakossága gimnáziummá, majd polgári iskolává változtatta át, hol a nyolcvanas évek elején már a párhuzamos magyar tannyelv is behozatott. A tanítóképzőt pedig, nehogy tovább is tenyessze az átkos szellemet, Szegedre helyezték át. [...] 1888-ban sem sikerült a magyar tannyelvű párhuzamos osztály felállítása” (Perjéssy 1910, 64). 1891 januárjában Mártonffy Márton, akkori tanfelügyelő még azt jelentette a közigazgatási bizottsági ülésen, hogy „Versecz 14 népoktatási tanintézetei közül, melyekben 60 tanító működik és a melyekbe 3675 tanuló van beírva (170 magyar, 2260 német, 1174 szerb és 71 román), a tanítási nyelv a községi iskolákban német és szerb, az iskolánövérék vezetése alatt álló közs. elemi és felsőnépiskolában, valamint Mayering Emma magániskolájában német és magyar nyelven folyt és folyik az oktatás, csupán a Gerő-féle magán elemi népiskolában kizárólag magyarul. [...] 1891-ben tehát nem volt Versecznek még egyetlen magyar tannyelvű nyilvános iskolája sem” (Perjéssy 1910, 65).

Ezért a Verseczi Magyar Közművelődési Egyesület a magyar nyelven történő oktatás bevezetését szorgalmazó beadványt juttatott el a községi iskolaszéknek, melyet az 1891. július 30-án tűzött napirendre. A korabeli tudósítások szerint a kialakult hosszantartó és szenvedélyes vita során Seemayer János polgármester és iskolaszéki elnök, Henny Sebestyén róm. kath. prépost plébános, különösen pedig dr. Lichtscheidel Ernő „több ízben érvekben gazdag cáfoló beszédeket intéztek azokhoz, a kik ellenezték a magyar tannyelv használatát”. Az egyesület beadványa mellett szólt Boiger Károly igazgató-tanító is, „többben azonban izgatott, szenvedélyes felszólalást intéztek ellene”. Szavazásra kerülve a dolog, az iskolaszék 14 szóval 4 ellenében (több iskolaszéki tag a szavazás előtt eltávozott) úgy döntött, hogy 1901. szeptember 1-től Versec elemi népiskoláiban fokozatosan bevezetik a magyar tannyelvet. Ezzel a döntésével a város vezetése úgy érezte, hogy „a magyar állam hivatalos nyelve, melynek tudására, ismeretére föltétlen szüksége van mindenkinek, ki e hazában él”, végre elfoglalta jogos helyét. Történt mindez azt követően, hogy 1888-ban, a nagy kampány ellenére is a 25.000 lélekszámú Versecen „csak 19 olyan szüle akadt, ki fiugyermekeit és 6 olyan szüle, ki leánygyermekét a magyar tannyelvű iskolába kívánta volna beírni” (Perjéssy 1910, 66).

A községi iskolákba tehát „megtartotta bevonulását” a magyar tannyelv, a magyar szó, a gör. kel. felekezeti szerb iskolákban azonban maradt minden a régiben. A közigazgatási bizottság – melynek tagjai közt szerbek is voltak – egyhangúlag úgy döntött, hogy levélben keresi meg az akkori görögkeleti szerb püspököt, Dimitrievits Nektariuszt, és felkéri, hogy „a magyarul teljességgel nem tudó tanítót még ugyanazon tanévben távolítsa el és egy megválasztott tanítónak – ki 1889-ben a zombori gör. kel. szerb tanítóképzőben nyert képesítést, de magyarul mindamellét egy szót sem tudott – alkalmaztatása érvénytelennek tekintessék”. A gör. kel. egyház feje erre azt felelte, hogy alkalmazna ő magyarul tudó tanítót, ha ilyen magyar-szerb nyelvet értő tanítók lennének. „Azok is, kik a zombori képzőből kerültek ki, vagy a bajai póttanfolyamokról hoznak bizonyítványt – nem képesek magyarul tanítani” (Perjéssy 1910, 68–69). Bármennyire is meglepő az eset, nem volt ez egyedülálló jelenség az akkori Temes és Torontál vármegyékben. A Versecen megjelenő *Délvidék* című

hetilap 1893. december 17-i számának harmadik oldalán *Magyarul nem tudó tanítók Temesvármegyében* címmel közölte Sebestha Károly kir. tanfelügyelő jelentését, melyből kiderült, hogy a felügyelete alá tartozó területen nem kevesebb, mint 70 tanító működik, „ki egy szót sem tud magyarul”, hovatovább 10 még oklevéllel sem bír. Közülük 46 gör. kel. hitfelekezeti, 2 gör. kath., 3 róm. kath. 19 pedig községi iskolában tanított. A megyei tanfelügyelő ezek elbocsátását, jobbik esetben korai nyugdíjaztatását helyezte kilátásba (Anonim 1893c, 3). A lap 1894. január 21-i száma *Magyarul nem tudó tanítók* címmel a további vizsgáltak eredményeiről is beszámolt. Az esettel a Délmagyarországi Tanítóegyesület is foglalkozott, július elsején Oravicán tartott ülésükről *Felhívás a délmagyarországi tanítókhoz* címmel levelet bocsátott ki (Anonim 1894d, 3).

A fővárosi lapok közül a *Nemzet* vezércikkében méltatta a verseci eseményt: „Versecz törvényhatósági joggal felruházott város községi iskolaszéke elhatározta, hogy a községi elemi népiskolában a jövő tanévtől kezdve fokozatosan behozza a magyar nyelvet. Versecz Dél-Magyarországnak egyik legszebb s legjelentékenyebb városa. Egykor a hivatalos germanizációnak valóságos vára volt. S ma ennek a városnak rozsdás kulcsait a város hazafias érzelmű polgárai önként adták át a magyar nemzeti kultúrának, mely nem erőszakkal, nem irtó fegyverrel közeledett a városhoz, hanem a verseczi magyar nyelvterjesztő egyesületnek egy alázatos kérvényével. Becsületére és dízére válik az ilyen jelenség úgy a hazai németiségnek, mint a magyar nemzetnek, s örvendetes bizonyítéka annak, hogy a magyarokat az idegen ajkú magyar honpolgárokkal hiába igyekeznek összeveszíteni lelketlen izgatók idehaza és a külföldön” (Perjéssy 1910, 67).

Különös bájt ad ennek a lelkes megállapításnak Herczeg Ferenc emlékiratainak egy részlete, melyben így emlékezett ezekre az évekre: „Magyarul akkor még csak a vármegyeházán, a piarista iskolában és cukrászdában beszéltek. A cukrásznál a három déli vármegye birtokossága ette a habos fánkot és itta a vanílialikört. Olykor tíz szép négyesfogat is állott a téren. Az urak furcsa formájú kocsikon jártak és még furcsább szabású vadászruhákat viseltek. Egyébként azok a magyar urak részben rác, részben görög, részben pedig német nevűek voltak. Akkoriban azt tartották a Délvidéken, hogy az ember csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarrá kell lenni, ha a vagyonához méltó életet akar élni” (Herczeg 1940, 74–75).

A vallás és közoktatásügyi miniszter 1888. június 26-án engedélyezte a polgári iskola főreáliskolává történő átalakítását, amely hat éven át volt községi német-magyar tannyelvű főreáliskola, ezt követően 1893 tavaszától működését a magyar állam vette át és lett m. kir. állami főreáliskola. Első tanévét 1894–95-ben kezdte, ennek volt rendes tanára Perjéssy Lajos, aki szabadkézi rajzot és ábrázoló geometriát tanított, s akinek tanári kinevezésében ez volt olvasható: „Képesítette az országos rajztanár vizsg. biz. 1877[-ben] figurális, ékítményes és építészeti rajz, ábrázoló geometria és mértanra”. Perjéssy azonban a magyar nyelv terjesztésében – vagy ahogyan körültekintően fogalmaztak: az államnyelv tekintélyének a visszaszerzéséért folytatott küzdelemben – is lelkesen vett részt. Tanárként, lapszerkesztőként és a művelődési élet lelkes szervezőjeként hivatásának érezte, hogy a közélet minden lehetséges területén a magyar nyelv érvényesüléséért küzdjön. 1885-ben az akkor megalakuló Verseci Magyar Közművelődési Egyesület főtítkára lett, miközben tevékenyen kivette részét a Magyar Nyelvterjesztő Egyesület munkájából is. Alapító szerkesztője volt az 1886-ban indult *Délvidéki Nemzetőr* című hetilapnak, mely néhány évvel később *Délvidék* címmel jelent meg, s vált a régió igen színvonalas hírlapjává. Az elismerő szavakban igen fukarkodó Milleker Bódog a már idézett monográfiájában lelkesen emelte ki: a hosszabb-rövidebb életű szerb – Vrsaczka Kula, Istok, Gradjanin, Vrszanin, Banatsanin, Bratstvo és Szrbstvo – és német – Werschetzer Volkszeitung, Werschetzer Wochenblatt, Glocke, Igel, Parafefink, Neue Werschetzer Zeitung, Werschetzer Gebirgsbote – lapok mellett „1886. évi márczius 25-e óta magyar lap is van Verseczen, ez a hetenként megjelenő Délvidéki Nemzetőr, szerkesztője

Perjéssy Lajos, kiadója a Wettle és Veronits-féle könyvnyomda” (Milleker 1886, II. 207). Ennek ellenére Milleker Bódog Perjéssy Lajost nem tartja számon a „kiválóbb személyiségek” sorában.

A tankönyvíró pedagógus

Ismét egy lelkes közéleti személyiség, akinek alakját elfedte a történelmi idő. Németh Ferenc a *Vajdasági Hírnök* 1993. október 20-i számában közölt írásában méltatta Perjéssy Lajos pályáját, a verseci magyar kultúra mindenésének nevezte őt (Németh 1993b, 18), Kalapis Zoltán azonban már nem leplezett lekicsinyléssel csak a „kisvárosi kultúra beamterlelkű mindenését” látta benne, aki amellet, hogy a déli végeken „a magyarosítás zászlóhordozója” volt, huszonöt évig szerkesztette a *Délvidék* című lapot, mely akkoriban „Temesvártól lefelé a Dunáig az egyetlen magyar lap volt”, s amelyben a pályakezdő Herczeg Ferenc írásai is megjelentek, s aki idős korában – a közéleti küzdelmekről megfáradva – kedvtelésből festegetett is. Mindamellet az újságíró-tanár olykor maga is írogatott, ám hogy milyen eredménnyel, azt számára az 1901-ben Budapesten, a Singer és Wolfner kiadásában megjelent *Emlékeim – elbeszélések és rajzok* című kötetének a Szerb Matica könyvtárában kilenc évtizeden át felvágatlanul lappangó példánya bizonyítja a legékesebben (Kalapis 2003b, 752). Vele szemben a kötethez írt előszóban Herczeg Ferenc Perjéssy Lajosban a nemzetiségi vidékre szakadt lelkes magyar emberek egyikét látta, akik „fiatalon azzal jönnek le közibénk, hogy visszahódítják Nagy Lajos örökségét, az ozorai és a macsói bánágot, tetejébe még Rámát is – később pedig ilyen csendes, szeretetreméltó, kedvesen bús filozófusok lesznek”. Szemében Perjéssy Lajos a „szerény, csöndesen elmélkedő, csupaszív bánáti” volt (Perjéssy 1901, 5).

Kegyesebb volt hozzá Szinnyei József is, aki a *Magyar írók élete és munkái* tizedik kötetében a verseci magyar közművelődési egylet főtitkárát tisztelte benne, azt a tanítót, aki mindamellet a temesvári Arany János Társaság rendes tagja is, s aki „délvidéki magyar kultúr-mozgalmak ügyében fejt ki állandó irodalmi munkásságot”. Perjéssy Lajos állami főreáliskolai tanár, idősebb Perjéssy Lajos ev. ref. lelkész és ortokócsi Simon Mária fia, 1855-ben Alsó-Kálosán Gömör vármegyében született. Középiskoláit Rimaszombatban és Sárospatakon végezte, majd a budapesti rajztanárképzőben tanult. 1877-ben nyert képzőiskolai tanári oklevelet, és ugyanazon évben „Versecz törvényhatósága választotta meg tanárnak és jelenleg is az ottani állami főreáliskolában tanítja a rajzot és az ábrázoló geometriát. 1902. október 26-án ülte tanári működésének 25 éves jubileumát”. Gömörországi születésénél fogva, szerzőnk kellőképpen fogékonnyá vált a történelmi Magyarország nemzetiségi területeinek gondjai, és mindennapi problémái iránt. Idős korában az egyik novellájában – vélhetően vallomásos célzattal – egy arisztokratikus hajlamokkal bíró, öreg lutheránus portréját festette meg, aki „Széchenyit nagyobb embernek tartotta ugyan Kossuthnál [...], de midőn a sérelmek egymást érték, s a megyebeli hurbanista tót urak, a szomszédos birtokosok fészkelődtek, lassan-lassan Kossuth hívévé vált” (Perjéssy 1901, 52).

Perjéssy Lajos pedagógusi elhivatottságáról árulkodik, hogy alig néhány évet töltött a verseci középtanodában, Budapesten, a Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és könyvnyomda gondozásában máris közétette az ipariskolák és a polgári iskola II. osztálya számára írt *Ábrázoló mértan* (1883) című tankönyvét. Annak I. füzetéhez írt *Előszóban* elmondta: „Az ábrázoló mértan tanítása hazánk majdnem minden polgári iskolájában a rajztanár teendői közé tartozván, minden igyekezetem arra irányult: hogy ama tanmenetet és módszert használjam, melyet a magyar kir. rajztanárképzőben sajátítottam el, s mely szerint a rajztanárok legnagyobb része a tantárgyát kezelni igyekszik. Éppen ez okból megmaradtam a »vetítés«, »feklap«, »függlap«, »szelde«, »rugam« kifejezések mellett, s a fejezetek

beosztásánál is amaz elvek vezéreltek, melyeket a rajztanárképzőben sajátítottunk el, s mely szerint a rajztanárok legnagyobb része a tantárgyat kezelni igyekszik. – Versecz, 1883. május havában.” A II. füzet *Előszavában* azután azt is elmondta, hogy tankönyvecskéjének megírásánál forrásul leginkább t. Schulek Frigyes és Porszász József rajztanárképezdei tanár urak előadásai után készült jegyzeteit, valamint a legkiválóbb német tanárok munkáit használta. Versecz, 1884. május 20. (Perjéssy 1883, I. 5).

Munkájával a verseci tanító egyszerre igen előkelő, és a tudományos életben nagyra becsült szerzők társaságába lépett. Kiadója a *Tankönyvírók a középtanodák számára* című emlékeztetőjében a következő szerzőket és műveket sorolta fel: Horváth Mihály *A magyarok története*; (ugyanaz németül) Horváth Michael *Geschichte von Ungarn*; Jablonkay János *A magyar birodalom és a földközi tenger vidékének leírása*; Jablonkay János *Az osztrák-magyar monarchia leírása*; Kiss Sándor *A magyar-osztrák birodalom összehasonlító földrajza*; Klingenberg Jakab *Magyar nyelv- és irálytan*; Lehr Albert és Riedl Frigyes *Magyar olvasókönyv*; Maczke Valér *Költészetan*; Mongold Lajos *A magyarok története*; Mihálka Antal *Az állattan elemei, A növénytan elemei, Az ásványtan elemei*; Róth Arnold *A kísérleti chemia elemei*; Szász Károly *Versszaválás*; Szomor Károly *A magyar nemzeti irodalom története*; Vasvári Benő *Világtörténelem*.

A kultuszminisztérium hatáskörébe tartozó tankönyvírás akkor még erőteljesen központosított része volt az oktatásnak, miniszteri feladat volt annak szabályozása; a szempontok és irányelvek meghatározásától kezdve a pályázatok kiírásán és elbírálásán át egészen az elészült kéziratok értékeléséig és a tankönyv elkészítéséig. Akkoriban a nemzetnevelés ügye a legmagasabb tudományos körök szellemi világába emelkedett. Voltak persze helyi kezdeményezések is, olyan esetek, amikor a mélységes mély hivatástudattal megáldott pedagógus úgy érezte, hogy a gyakorlati tapasztalatok mentén, a saját felismeréseitől vezérelve kötetbe foglalva is képes népszerűsíteni a tantárgyat – ilyenkor tankönyvet írt. Kéziratát, vagy a már megjelent művet a kultuszminisztérium minősítette, és ha megfelelőnek találta, adott esetben regionális jelleggel tankönyvnek minősítette. Legjobb példa erre az óbecsei Osztrogonác Ferenc népiskolai tanító *Földrajzi előismeretek és Bács-Bodrogszemélye rövid leírása* című 1894-ben Budapesten megjelent, a bács-bodrogszemélyei népiskolák III osztályának szánt, több kiadást megért tankönyve. A több szemléltető képpel, valamint Bács-Bodrogszemélye és Zombor térképével ellátott, s hamar nagy népszerűsége szert tett kötetet a kultuszminiszter 1910-ben tankönyvnek minősítette, s ahogyan arról az Óbecse és Vidéke 1910. augusztus 7-én (majd azt követően még néhány alkalommal) *Engedélyezett tankönyv* című tudósításában beszámolt, a vármegye területén elrendelte annak iskolai használatát (Anonim 1910d, 3). Ez történt két évvel később a zentai Mezei Mihály *Alkotmánytan* című könyvével is (Anonim 1912e, 3).

Történet a bibliás emberről

A kor követelményének megfelelő, könnyed olvasmánnyal lépett az olvasók elé Perjéssy Lajos, amikor 1894-ben Budapesten a Hungária könyvnyomda a *Képes Családi Lapok* mellékleteként kiadta *A tanítókisasszony regénye* című munkáját. A felettébb népszerű lektűr irodalomnak megfelelő történetben együtt van a talált gyerektől a vezeklő anyán át a szerető és megbocsátó férfiig minden, ami a részvételre készíti a női szíveket. Nagytiszteletű Csongori Bálint esperes úr Sajóbátor mezőváros helyét hitvalláson lévő lakosainak híres prédikátora lakásába bekopogtatott Péter, az öreg harangozó, aki egy hathetes csecsemőt talált a harangláb tövében. Ilonka hamarosan az idős házaspár kései öröme lett. Két évvel később fiatal tanítókisasszony érkezett a faluba, akiről az a hír járta, hogy „híres női pedagógus”, aki igaz, hogy jámbor életet élt, feltűnt azonban, hogy „bizonyos időközökben elutazik, hol

félnapra, hol egy egész napra, hol meg csak egy éjre M.-be, s ott már várja valaki, hogy valami nagybátyja lenne, nem fiatal ember már, de nem is olyan nagyon öreg..., hogy valami nagy úr” (Perjéssy 1894, 35). Közben Sajóbátor tekintélyes asszonyainak, a patikusnének, a doktornének, a postamesternének egyre nőtt az ellenszenve a végtelenül zárkózott és minden közeledést visszautasító kisasszonnyal szemben. Cséke uramban, a lakásadójában ébredt fel a gyanú, hogy Tóth Mária tanítókisasszony talán Iluska édesanyja lehet. Az öreg lelkész prókátor fia, dr. Csongori Dezső a szerelmével ostromolta a lányt, de az határozottan visszautasította annak közeledését. Egy a faluba érkező fiatal vasúti szakaszmérnök kétértelmű célzásokat tett a lány erkölcsére, mire a prókátor kötelességének érzi, hogy párbaj során vegyen elégtételt. A virtuosos összecsapás tragikus véget ért a jövevény a helyszínen belehalt a kardtól elszenvedett sérülésébe.

Csongori Dezsőt elítélték, Tóth Mária pedig elhagyta a falut és egy távoli, dunántúli faluba költözött. Onnan küldte el az idős lelkészházaspárnak azt a füzetet, amelyben a saját életét írta meg. Az önéletírásból kiderült, a Bodrog és a Tisza összefolyásának vidékén született, korán árvaságra jutott, budapesti lelencházban nőtt fel, onnan egy vidéki kisváros tanítóképző intézetébe került, ahol sötét ármány áldozatává vált – gyermeke született az intézetet felügyelő méltóságos úrtól. Tapasztaltabb diáktársai hiába figyelmeztették: „Ne higgy a nagyságos úrnak, ne az igazgatónőnek, ne higgy Juliette kisasszonynak, mert a te arcod is megsápad!”. Tóth Mária a gazdag úr „kegyence” lett. Csongori Dezső köz- és váltóügyi ügyvéd azonban olthatatlan szerelmében utána ment és annak ellenére feleségül vette, hogy az édesapja kitagadta őt. „Nem nyílik fel előtted az én ajtóm kilincse” – hangzott a visszavonhatatlannak tűnő döntés (Perjéssy 1894, ?–?). A halál karmaiból visszahozott Ilonka betegágya felett azonban még az öreg is megenyhült, és a keblére ölelte a fiatalokat.

A tanítókisasszony regénye a századvégi Budapest szalonirodalmának megszokott terméke, egyetlen figyelemre méltó részlete a párbaj különös története, melyet a két bőszt férfi vívott egymással, s amely halállal végződött. A karddal vívott bajvívás kísértetiesen emlékeztet Herczeg Ferencnek *A Várhegy* című (1933) könyvében negyvenhat évvel később leírt nevezetes párbajra, az akkor országos hírűvé vált tragikus viadalra. Az eset Versecen történt meg az 1886. július 28-i kirándulást követő napon, amikor Sípos László tiszthelyettes inzultálta Gettmann Annát, amit Herczeg Ferenc férfias önérzettel sértésnek vett. A kihívás ceremóniáját követően így került sor a párbajra. „Ellenfelem három évvel volt idősebb nálam – én akkor még nem voltam huszonhárom esztendő (…). Mindjárt az első összecsapásnál éreztem, hogy a kard puhát ért. Sípos jobb hón alatt ömlött a vér. Megtántorodott, orvosok és szekundánsok körülfogták. [...] Hazamenet az Andrassy-sétányon összetalálkoztam egy szerb orvossal. J. doktorral, neki az volt a híre, hogy Versecen a legjobbkezű sebész. – Hónaljvágás? – kérdezte. – Metszést kell csinálni a mellen, elfogni és lekötni a visszacsúszott eret. Ezt mindenki tudja. A kollégák majd elvégzik nélkülem is...” Mint később kiderült, nem végezték el, ezért Herczeg Ferencnek a bíróságon kellett felelnie. A halál oka mindkét esetben: „jobb hónalja alatt el volt vágva a főér”, s a helyszínen lévő orvos képtelen volt elállítani a vérzést (Herczeg 1933, 222). Kisregényét Perjéssy Lajos *Pár kiszakasztott levél az „Innen-onnan”-ból* címmel 1893. január elseje és novembere között folytatásban közölte az általa szerkesztett verseci hetilap, a *Délvidék* Tárcza-rovatában. Csak a június 4-én közölt részlet fölött jelent meg az eredeti cím, *A tanítókisasszony regénye*.

Amiért az utókor figyelme mégis Perjéssy Lajos irodalmi ténykedése felé fordul, az elsősorban az *Emlékeim* című elbeszéléseket és „rajzokat” tartalmazó kötete, amely 1901-ben Budapesten, a Singer és Wolfner kiadónál látott napvilágot. Témájában igen változatos a tizenegy novella, ám közös bennük a kiszolgáltatott ember iránt érzett mélységes-mély részvét, amely halk visszafogottságában olykor már bölcséleti értelmet nyer. Emberi tisztesség kérdése a részvét, az ítékezés Istenre tartozik – olvasható ki a kötetből az írói hitvallás, ami mögött fölsejlik a panteizmustól áthatott világszemlélet. A természetimádó, a

halászok világában otthonosan mozgó és a vadászatnak is hódoló verseci rajztanár novelláinak egy részét az a „békés elrendezettség” ihlette, amelyet gyakori kirándulásai során maga is megtapasztalt. Ennek lényegét érezte meg Herczeg Ferenc, amikor a kötethez írt *Előszó*ban így fogalmazott: „Forgatom a kézirat lapjait és megtalálom benne a bánsági égboltozat azúrját, mely fényesebb a toszkánai égnél. Meg az áldott rónákat, ahol tavasszal fecskerajok kergetőznek a sárga repcetáblák fölött és ősszel tropikus pálmaerdővé nő a kukoricza. Megtálalom remek kis városunkat, a hol évenként tíz ezer pesti ember nyaralna, ha – hál’ Istennek! – nem esnék olyan messzire” (Perjéssy 1901, 5).

E panteizmusnak a lényege legkifejezőbb formában a *Halásztanyán* című elbeszélésének nádtengerében érhető tetten. Hőse, az özvegyen maradt Ambrus gazda a szegedi nagy árvíz után néhány esztendővel, mikor a Tiszában meg a Marosban nagyon megfogyatkozott a hal, a halászok meg elszaporodtak, suhanc fiával Kubin környékére, az „egykor híres Keve tájkára” került halászgazdának, de mivel a „rácz nagybérnökkel nem tudott jó békességre vergődni, de meg mivel hallotta, hogy a bánáti réteken nagyon elszaporodott a hal, hát feljebb húzódott a Dunától” (Perjéssy 1901, 126–127). Volt egy kis pénzecskeje, azzal azután kibérelte jó nagy területen nem csak a halászatot, hanem a nádvárgást is. „A forró nyári napokon a fűzfák árnyékában bogozták kitarító türelemmel a rengeteg hosszú kerítő hálókat, vagy a napon szárítgatták és kötegeltek a kétfelé hasított száraz halat, mely híres csemegéjét képezi a bánáti oláhnak” (Perjéssy 1901, 129). A verseci rajztanár sok-sok nyáron át vissza-visszatérő vendége volt Ambrus gazda halásztanyájának, az ott szerzett élményei világszemléletét is meghatározták. „Ekkor láttam csak be – fogalmazta meg a novella lényegét –, hogy a mi nagy tudósunk, Herman Ottó, miért képes oly rajongó lelkesedéssel kutatni az ősi foglalkozások után. Van abban valami megkapó, valami lélekemelő, midőn az ember messze elvonulva a világ zajától, majdnem minden segédeszköz nélkül a természetadta kincsekből teremti elő minden szükségletét. Nem szorul mások segítségére és él szabadon, függetlenül a természet örökszép templomában. [...] A nádasban élő embert ezermesterré teszik az ő szükségletei” (Perjéssy 1901, 130). A nádasok világában mindenek előtt az indulatok feletti fegyelmet tanulta meg az őt mindig kedvesen fogadó vendéglátóitól. A Senki-szigetnek egyik változata az, ahol Perjéssy Lajos járt.

Hasonló élmények kapnak hangot az *Egy keserves éjszakám a nádasban* című elbeszélésében, melyben a versec-alibunári mocsarak közt emelkedő elhanyagolt védtöltések labirintusában bolyongva, a történelmi emlékezet is magával ragadja a szerzőt: „Abban az időben a »Temes-Béga Vízsabályozó-Társulat« olyanképpen működött, hogy a drága, kincset érő bánáti szántóföldek felett 10–15 esztendeig állott a víz. Mérföldekre terjedő nádasok keletkeztek. A kiben csak egy kis vér pezsdült – vadászember lett. Ennek a szép állapotnak csak a halhatatlan emlékezetű Barossunk vetette végét a ki erős kézzel úgy megszabályozta a Temes-Béga vízsabályozókat, hogy a mi német, szerb és román testvér polgártársaink még most is úgy emlegetik, mint a hogy a magyar emlegette egykoron Mátyást, az igazságost” (Perjéssy 1901, 33). A táj békéjének látványa nem véletlenül kelt történelmi reminiscenciákat a szerzőben, elindítva az emlékezésnek egy olyan nekibátorodását, mely a későbbi műveiben mindinkább súlyt kapott.

Más vonatkozásban jelentős *A „Steinhund”* című elbeszélése, melynek akár filológiai jelentőségét is méltányolhatja a kései olvasó. „Történt pediglen, hogy Gozdsu E., a kitűnő író, ki itt a Délvidéken mint államhivatalnok díszes pozíciót foglal el, és akiről tudja Magyarország minden sport- és vadászembere, hogy a vadászat és a kutyatenyésztés, kutyaidomítás terén országos tekintély – egy időben megfordult városunkban.” Az úri, ám többnyire csak kedvtelésből vadászgató vidéki előkelőségek nagy diadallal és kitüntetéssel fogadták őt. Persze hamarjában vadászatot is rendeztek a tiszteletére, mely alkalommal megjelent a nagy közkedveltségnek örvendő Nimród is, bemutatván simára fésült új vadászkutyáját, melyről azt hangoztatta, hogy annak nincs párja nem csak ebben a nagy

vármegyében, hanem talán a fél országban sem. Gozdsu megfigyelte, megvizsgálta az állatot és hangos szóval kimondta a szentenciát, hogy: „Ez bizony egy ritka Steinhund”. Az urak elismerően bólintottak, a világért sem ismerte volna be senki, hogy erről a fajtáról még életében nem hallott. Csak az idő multával vált egyre hevesebb vita tárgyává a pedigre kérdése. A viszály hamarosan úgy elfajult, hogy már a vadásztársaság felbomlása is veszélyes közelségbe került. Végül levélben kértek részletesebb értelmezést a jeles írótól. Gozdsu rövid válasza így hangzott: „Tisztelt Uraim! A Steinhund olyan vadászkutyanak nevezett hasznavehetetlen dög, melynek követ kell kötni a nyakába s bedobni a Dunába!” (Perjéssy 1901, 90).

A kedélyét vesztette, egykori úri világ a teljes súlyával, valódi drámaiságában jelenik meg a *Pusztuló porták* című – akár a regény lehetőségét is magában rejtő – elbeszélésében, melyet – a *Köd* című művére emlékezve – itt, Gozdsu Elek közelségében kell méltatni. A mű keretbe foglalt történet, nagytiszteletű Otrokocsi Bálint esperes elbeszélése a sajobátori Sajókeöy család 1848-as forradalom alatti, még inkább az azt követő idők történetéről. Az események elbeszélője két másik falubeli társával együtt végigharcolta a szabadságharc legvéresebb ütközeteinek többségét. Ötven év elmúltával is büszkén emlékezett azokra a napokra, amikor „Kossuth lángoló, lelkesítő szavai végig száguldottak a hazán, s a honfíúi érzelmek fölbuzdultak” (Perjéssy 1901, 53). Jelasich beütése, a bánáti nagy csaták, Szent Tamás felégetése és Damjanich bosszúja mind olyan esemény volt, melyek évtizedek múltán is fellelkesítik az emlékezőket. Mégis a szabadságharc bukása volt az, amely a magyarság sorsát a továbbiakban meghatározta: „Azt a szomorú napot idézem emlékezetembe – meséli Otrokocsi Bálint esperes –, midőn a világsi események idejében egymás kebelére borulva ott állottunk a lippai hegyeknél a gyors folyású Maros partján és könnyes szemekkel vettünk búcsút egymástól. [...] A sajobátoriak közül hárman szerencsére ki tudtunk osonni a menekülőkkel, kik szinte magukkal ragadtak. Sajókeöy Caesar, az én bálványozott barátom már akkor főhadnagy volt. Czene Gyuri az őrnagyi kokárdát viselte” (Perjéssy 1901, 56). Sajókeöy Caesar Olaszországba emigrál, ahol egy cirkuszi lovárnót vett feleségül, Czene Gyuri pedig hosszú éveken át raboskodott a Kufstein falai között – valamennyien súlyos árat fizettek a fegyveres küzdelemben való részvételükért. Azt hihetnénk: a történelmi igazság méltányolta bátorságukat és értékelte a nemzetért tett szolgálataikat, vagy ha nem is, legalább a haza megbecsülte a szabadságharcosok áldozatait. De ez csupán a görög tragédiákban és az eposzokban van így.

Az elmúlt fél évszázad azonban láthatóan, nem vált a magyarság javára, s már nem olyan világ van Sajóbátoron sem, mint a forradalom előtt volt. „A park, az udvar is azt mutatta, hogy a romboló enyészet – melynek nem állották útját – megkezdte munkáját. A hosszú nagy kerítés, melynek koronáján öntött vasrács húzódott végig, több helyen be volt dőlve. A nyílásokat hevenyészett, fonott sövényvel, itt-ott, giz-gazzal töltötték be. A kastély előtti nagy térségen; tarkítva virágcsoportokkal, nem az üde zöld pázsit pompázott többé. Beomlott, bedőlt a kecses szökőkút, kőmedencéjében libák és kacsák tanyáztak, a vízkifolyásnál néhány sertés túrta a sarat és sütkérezett a napon. A gazdasági udvaron az ólak, színek szintén dűledeztek. A cselédség egyik része tétlenül dévajkodott, a másik része éktelen veszekedéssel verte fel a béresek házát. A kastély homlokzatáról, mely mintha néhány év alatt oly rohamosan megfeketedett volna, nagy területen hiányzott a vakolat, a mohos tetőt megtépték a viharok, a cserépszindely közein a lyukakat szalmacsomókkal tömték be... szóval a régi jó módnak, a rendnek, a csínnak elveszett minden nyoma” (Perjéssy 1901, 65).

Sajókeöy Caesar a hadviselt aggastyán az évek során valóságos báb lett a nagyravágyó húga kezében, aki ott volt mindenhol, ahol mulattak, s akiről a fővárosban nagyon sokat kezdtek sutogni. Költséges szenvedélyei voltak, fogatot tartott, imádta a bohémek világát. Az előre látható katasztrófa lassan bekövetkezett, a birtok régi terheihez egyre újabbak járultak, s az uzsorások egymásnak adták a kilincset. Otrokocsi Bálint esperes, a történelmi idők tanúja

így összegezte a magyar valóságot: „Láttatok, mint roskadnak össze a régi nemesi kúriák, mint verik le a kapubálványokról, a kastélyok homlokzatáról az ősi nemesi címereket, mint lesz koldussá az »úr«, mint nyomorog száraz kenyéren. A híres, nemes ősi familia utolsó sarja Sajókeöy Caesar, mint látjátok, nyomorultabb lett az útszéli koldusnál” (Perjéssy 1901, 74). A történelem által útszélre vetett kiszolgált honvéd, Sajókeöy Caesar egy istállóban halt meg – „meggyullad benne a pálinka”, ivócimborája Czene Gyuri pedig a temetés után a Sajókeöy kriptá ajtaján lévő kampóra akasztja föl magát. A *Pusztuló porták* című elbeszélésében a levert forradalom után bekövetkezett nemzeti hanyatlás tragédiájából sejtett meg valamit Perjéssy Lajos. Ez már a hatalomra került dzsenti kora, az a világ, amely megteremtette a lehetőséget a középbirtokos réteg politikai és közéleti szerepvállaláshoz, melyhez jelentős részének sem a tehetsége, sem a vagyona nem volt elégséges. Szerzőnk a történelmnek azon a vidékén járt, amelynek valóságát és teljes tragikumát oly fájdalmasan mutat be Gozsdu Elek *Köd* című regényében, s amelyet néhány évvel később Sz. Szigethy Vilmos *Vándorló földek* (1908) című elbeszélésében ugyancsak elsíratott. Ám amíg a *Pusztuló porták* a társadalmi nyomor okait kutatja, addig a *Kelemér László és a grófkisasszony* című elbeszélés magát a kegyetlen valóságot mutatja be. Az erdész és Edit bárónő románca – amely Kelemér László rejtélyes halálával végződik – már igazi „gentri”-történet, valahol a Felvidéken, Gedővár omladozó falainál.

A szerző még két alkalommal tért vissza a szabadságharc történetéhez, mind a két alkalommal immár nem leplezett politikai célzattal. Az *Egy karácsonyi éjszaka a szabadságharc idejében* című írása esetében maga is jelzi: ez az elbeszélés először 1894-ben mint aktuális cikk látott napvilágot. A kaszinó társalgó termének asztalánál élénk párbeszédet folytatnak a törzsvendégek. „A társaságban képviselve van a hazánkban élő valamennyi nemzetiség. Legtöbben vannak németek (az az német anyanyelvű magyarok), így a vita is ezen a nyelven folyik. Elvértve egy-egy kis időre a magyar társalgás is felszínre kerül, de úgy vagyunk már ezzel itt a széleken, hogy ha 25 ember közül kettő nem érti elég jól a magyar nyelvet, hát annak a kettőnek a kedvéért a többi 25 idegen nyelvet használ, közbe-közbe még a szerb és román szó is felvetődik” (Perjéssy 1901, 139). A társaságban hangadó ősz aggastyán mondja: „Sohasem tagadtam meg, hogy szerb születésű vagyok, pedig magyar kállomista kollégiumba küldtek diáknak a szüleim. Teljes életemben mindig arra törekedtem, hogy mint egy anyának, a magyar hazának hű fiai, becsüljük, szeressük egymást, ha német, ha szerb, ha román nyelven szólaltunk is meg valaha legegyszerűbben. Kimondom nyíltan és őszintén, hogy bár sok földet, sok országot bejártam, soha sehol nem tapasztaltam azt, hogy a »nemzet« oly meleg szeretettel ölelte volna kebelére a »nemzetiségeket«, mint azt a mi hazánkban tapasztaljuk... azoknak, a kik elnyomásról panaszkodnak, nem hogy nincs igazuk, hanem ámitói, tévútra vezetői a népnek – a kik a bolondításból élnek. [...] Hiszen a magyar és szerb, mint a hogy a história bölcsen tanítja, sok századon keresztül volt jó barát, hűséges fegyvertárs. Idegenek vetettek mindig konkolyt a barátság tiszta búzája közé. Egymásra uszították azokat, kik testvérekként szerették egymást valaha” (Perjéssy 1901, 140). E nyilvánvaló programbeszéd mögött az idős ember háborútól való rettegetése búvik meg. Békét szeretne látni ott, ahol egyre nagyobb a békétlenség fenyegetése. És az is természetes, hogy az aggastyán a Délvidék viharos 1848–1849 eseményeire emlékezik, „az egy helységben lakó, azelőtt békees egyetértésben élő polgárság szívébe valami félelmes ellenszenv fészkelte be magát. A magyar gyanúsán nézett a szerbre, az meg viszont. A városok lakosságának hangulata különösen izgatott volt” (Perjéssy 1901, 142). És példaként ama régi karácsony előestéjének történetét meséli el, amikor Versecen valakik szándékosan szítottak bizalmatlanságot és ellenséges érzületet a szerbek és a beszállásolt honvédek között. Abban, hogy a lázítók soraiban nem csak túl a Dunáról jött idegen szerviánusok játszottak szerepet, de ott voltak a bécsi udvar által pénzelt „kémek” is – aktuálpolitikai mondanivaló rejlett. Hiszen amíg a szabadelvű és a függetlenségi párt Bécs-ellenes programjával a nemzeti

szuverenitás megteremtéséért küzdött, a magyar peremvidékeken újból megerősödtek a nemzetiségi mozgalmak, amit a verseci Magyar Közművelődési Egyesület elnökének, és a Magyar Nyelvterjesztő Egyesület oszlopos tagjának határozottan illett szavá tenni és erélyesen elítélni.

A mi sváb nemzetőreink ágyúí című elbeszélés forrását is a napi politikai aktualitások vidékén kell keresni. Az indítékokról szolt a szerző, amikor így fogalmazott: „Mikor úgy néha napján kezembe kerülnek, vagy ki tudja kik által nyakamra küldetnek azok az újabb időkben Délmagyarországon gomba módra elszaporodott pángermán szellemű újságok, melyeknek minden sorából az izzó, fanatikus magyargyűlölet sugárzik ki – midőn olvasom azokat a zöldszászok által sugalmazott izgató cikkeket, melyekkel a mi szorgalmas és derék svábjaink fejét akarják elbolondítani az Ausztriából vagy Brassó és Nagyszebenből ide szaladt germán csoportok – mindenkor az alábbi történet jut eszembe” (Perjéssy 1901, 161). S következik az 53 esztendővel korábbi esemény, a feledhetetlen emlékeztető Vukovics Sebő történetének példázata. A magyar kormánybiztosnak az 1848–1849-es szabadságharc idején nem sikerült békét teremteni a Bácska és a Bánság fellázadt szerbjeinek a soraiban, mi több, a mellé segédkezésül oda rendelték Blomberg osztrák ezredes és Rukovina szerb katonai vezető konspirációja arra irányult, hogy a honvédség mellé felsorakozott verseci svábokat a fegyvereikkel együtt a császári oldalra állítsák. Történelmi tanulság, hogy azok kitarítottak nemzetőri esküjük mellett, és mindvégig a magyar forradalom ügyéért küzdöttek. Hűségük emlékére később a saját pénzükön a város legszebb helyén állítottak honvédszobrot. E történetnek állított néhány évvel később emléket Herczeg Ferenc *A hét sváb* (1916) című történelmi regényében.

Perjéssy Lajos elbeszéléseinek egy része kétségtelenül magán viseli szerzőjük közéleti szereplésének jegyeit, a közösségért folytatott mindennapi küzdelem elvitathatatlan nyomait. Olykor a politikai (48-as ellenzéki) elkötelezettsége, máskor a szükségesnek vélt nemzeti önvédelem, a szerb, a román és a német nemzeti törekvésekkel szembeni fellépés a közírói (újságírói) megnyilatkozásait szépírói törekvései fölé emelik – ebből eredően elbeszélései esetenként programszerűvé válnak. Csak a táj, a Versec és Alibunár környéki táj, a nádasok és erdők, a rejtett tavak és titokzatos áradások magával ragadó szépsége és azoknak a lélekbe lopott bukolikája emeli őt a valóság rideg és tényszerű politikuma fölé. Ezekben az írásaiban pedig nem egyszer közelít a misztikumhoz: a lélek belső tájainak kifürkészhetetlen misztériumához. A táj sugallta béke, és a belőle fakadó, a köz érdekében történő szeretetteljes (az evangéliumi tanítás lényegével átítatott) cselekvés szerencsés egyensúlya jött létre *A biblia* című, Perjéssy minden bizonnyal a legszebb elbeszélésében. „Ide s tova 16 esztendeje lesz már annak, hogy egy kora tavaszi estén beállított lakásomra egy kopott parasztruhás ember. Tisztességtudóan megkérdezte, hogy jó helyen jár-e? – Ide utasítottak, mert hogy tiszteletes professzor uram kálvinista, tehát magyar ember” (Perjéssy 1901, 21). Hamar kiderül, hogy a váratlan látogató, a Tisza-hátról kubikusként idekerült Füzesi Nagy Pál igen nagy bajban van, „keserves állapotba került”. Az ígéretesnek látszó földmunka voltaképpen csak vergődést hozott a számára, az őt elkísérő családjának pedig a legsötétebb nyomort jelentette. Előbb a feleségét, majd hat gyermeke közül kettőt vitte el „a vidéken járatos nyavalya”, az utóbbiakat egyszerre temette el a „vlajkováczi rácz pap, minthogy ezen vidéken nincsenek a mi hitünkön lévő emberek”. Az orvos – aki pedig német volt – azt tanácsolta a szerencsétlennek, ha életben akarja látni a megmaradt négy gyereket, sürgősen hagyja el a töltés aljában lévő, nyirkos veremlakását. Meg is fogadta a jó tanácsot, de most meg a kubikus szerszámát lopták el ismeretlenek, így hát végkép kilátástalan helyzetbe került. Istenfélő kálomistaként először kér kölcsön, de hogy a 18 forint 67 krajcárnak biztos fedezete legyen, itt hagyja zálogba legföltettebb kincsét, a családi bibliát. „[...] midőn keményen szemügyre vettem az én emberemet, nyílt, becsületes arczában, a szeme járásában, a természetében és a mozdulatában olyan valami tűnt fel előttem, mintha Munkácsi, Feszti festményei egyik alakja

kelt volna életre” – írta látogatójáról a még mindig szabódó tanító. „Napsütötte szép arcán ott láttam kifejezve a mi magyar népünk, a mi édes vérünk minden jellegzetes vonását” (Perjéssy 1901, 25) – ezért kellő jóindulattal jelezte: eltekint a zálogtól. Nem úgy az, mondta a jövevény, a biblia őt kötelezi arra, hogy időben megfizesse a tartozását. A biblia körül azonban tovább bonyolódik az élet, hiszen pénze továbbra sincs a szegény kubikusnak, ám most őt környékezte meg a halál, veszedelmes bajából csak akkor gyógyulna föl, ha a családi bibliából imádkozhatna. Eljött hát érte a legidősebb fiú és magával vitte a bordásra olvasott Szentírást. Teljes tizenöt esztendő múlt el, mikor Füzesi Nagy Pál húsvét előtt meglátogatta a valaha őt megsegítő tanítót, és leróta a tartozását. Egyben meghívta őt, látogassa meg azóta révbe jutott családjának gondozott otthonát, s legyen az unokájának a keresztapja. „E nyáron Herkulesfürdőbe rándultunk ki. Orsovánál azt indítványozta a feleségem, nézzük meg a keresztlányunkat. A korona-kápolnához vezető út mentén találtuk fel Füzesi Nagy hajlékát. Mosolygó napsugárban fürdő, virágos udvar. Szőlővel befuttatott veranda, az udvar végében, a Duna felé térs kert – amelyből vidám madárénekek hangzott felénk – a tiszta ház első pillanatban tanúsították, hogy ott rendes, boldog emberek laknak. A verandáról futva sietett felénk az öreg magyar, lelkendezve követte, kis gyermekével karján, egy mosolygó menyecske. [...] Tejbe, vajba fürösztöttek... Az öreg poharazás közben áldomást is mondott ránk, majd nézegettük azt a páratlanul kedves tájat, hol három ország határa találkozik, a Duna felől bánatos melódiájú nóta hangjait hozta felénk a lanyha esti szellő... a korona-kápolna fölé mintha dicsfényt vontak volna a lappangó nap sugarai” (Perjéssy 1901, 30). A bibliás ember, aki legnagyobb elesettségében is a hitére támaszkodott, láthatóan révbe jutott. Perjéssy Lajos ebben az elbeszélésében Orsova bemutatásával olyan tájat emelt be a magyar novellairadalomba, amelynek a magyarsággal kapcsolatos kötődéseit csak a történelmi emlékezet őrizte meg.

Jól érzékelt a korabeli kritika, amikor a *Vasárnapi Újság* méltatásában kiemelte: „Nem költött elbeszélések és rajzok ezek, hanem igaz történetek, vagy egyes apróságnak hű, közvetlenséggel ható rajzai, legnagyobbbrészt a délvidéki – versecz-tájéki – életből merítve. Kedves, jóleső derű fénye hatja át az egész munkát” (Anonim 1901, 851). Olyannyira, hogy bennük a történelmi táj a maga teljes hitelével áll az olvasó előtt. Határozottan kitetszik: Perjéssy Lajos lelkének minden gazdagságát és ragyogását a vidék fényeiből merítette.

Perjéssy Lajos, a közéleti ember

Perjéssy Lajos *A mi sváb nemzetőreink ágyúí* című elbeszélésének hőse, az öreg honvéd (helyesen) abban látta az 1848–1849-es szabadságharc tragédiáját, hogy a bécsi udvarnak sikerült a magyarsággal szembefordítania a vele egy birodalomban élő nemzetiségeket, s bár ő testvérharcot lát ott, ahol nemzetiségi küzdelmek dúltak, a legalattomosabb bűnnek véli a császári praktikát. Régi félelmei és szorongásai éledtek újra, amikor fél évszázaddal később a Délmagyarországon terjesztett „pángermán szellemű újságokat” látta, melyeknek minden sorából „az izzó, fanatikus magyargyűlölet sugárzik ki”. Intő példának szánta a novellában bemutatott verseci történetet. A német-szerb, német-magyar és magyar-szerb szembenállásnak azt a végzetes pillanatát, amely Herczeg Ferenc *A hét sváb* (1916) című regényének a középpontjában is ott van. Amikor 1848. december 12-én Damjanich és seregei Alibunár, Versec és Fehértemplom környékén megsemmisítő vereséget mértek a szerb lázadók csapataira, a legváratlanabb pillanatban Kossuth-ék visszarendelték a győztes honvédséget. A Magyarországra betörő császári seregek – és velük együtt Jelasich csapatainak – feltartóztatása érdekében a szükség kényszere alatt fel kellett adni a bánáti győztes hadjárat során felszabadított területeket. A Versec környéki svábok – a csókák, ahogyan Herczeg Ferenc emlegette őket – egyszerre rádöbentek: ott maradtak egyedül,

kiszolgáltatva a bosszút lihegő szerb martalócoknak. A regényben Maderspach Ferenc honvéd ezredes halálos ágyán így szólt a tanácsért hozzá forduló verseciekhez: „Ez nem a vég, emberek, ez új dolgok kezdete. Vessétek az eszetekbe, a magatokéba és a gyereketekébe, amit most mondok – mert utoljára szólok hozzátok. Eddig mint vendégek éltetek itt, az ajándékföldön, de most vérrel fizettetek meg érte, akár ezer évvel ezelőtt a magyarok, most már elmondhatjátok: ez az ország a miénk, itthon vagyunk!” (Herczeg 1936, 143). Herczeg Ferenc emlékirataiban később ezt így fogalmazta meg: „1848-ban a csókák népfelkelése igen derekasan verekedett a szerviánusokkal. Gonosz tréfája a történelemnek, hogy az osztrák császári haderő azért harcolt, hogy szerb vajdaságot csináljon a Bánságból, a magyar honvédség pedig azért, hogy németek maradhassanak a svábok” (Herczeg 1940, 31–32).

A csókáknak a szabadságharc idején tanúsított magatartása meghatározta Versec város elkövetkező hét évtizedének történetét. S bár a nyelvhasználat, az anyanyelvi oktatás, a művelődési intézmények kompetenciáját illetően alkalmanként voltak nézeteltérések, adódtak komolyabb viták is – melyek olykor a pártoskodáshoz is elvezettek –, a kölcsönös ellenszenv soha nem csapott olyan magasra, mint az akár Fehértemplom, akár Pancsova esetében tapasztalható volt. Amikor az 1880-as években Közép-Európa-szerte fölerősödött a pángermán mozgalom, és röplapokkal szórták tele az alföldi városokat is, Versecen nem titkolt önvédelmi programmal létrejött a Magyar Nyelvterjesztő Egylet, s amikor két évtizeddel később az alledeutsch mozgalomban újra megerősödött a német eszmeiség, Versecen a magyar állami főreáliskolában végre kiteljesedett a magyar nyelvű oktatás. Komoly viták, komoly csatározások eredménye volt ugyan a kialakult egyensúly, de tény, hogy ehhez a felek részéről nagymérvű kompromisszum-készségre is szükség volt.

Az 1880-as évektől közel két évtizeden át meg-megújuló kísérletek történtek arra, hogy a német birodalom a nemzeti önérzetre hivatkozva újra meg újra fellelkesítse, majd egységes összefogásra szólítsa a birodalom határain kívül élő szász, sváb és cipszer közösségeket. Az Ausztriával végeláthatatlan közjogi vitákba bonyolódó magyar kormányoknak ekkor a nemzetiségi problémákon túl a belpolitikának új dimenziót adó germán törekvésekkel is szembe kellett néznie. Minden esetben gondosan kellett mérlegelni, hogy a helyi német közösségek önkormányzati, kulturális és nyelvi követelése meddig egyeztethető össze a magyar államiság szuverenitása és integritása szempontjaival, és mikor válnak azok a közrendet és az állambiztonságot fenyegető, politikai törekvéseké. Attól is óvakodni kellett, hogy egy-egy határozottabb jogi – végzetes esetben rendőri vagy karhatalmi – fellépés ne mérgezze tovább az egyébként is egyre kiélezettebb nemzetiségi kérdést. E küzdelem eseményei részleteikben is nyomon követhető Versec, Pancsova és Fehértemplom magyar sajtójában.

A pancsovai választókerület függetlenségi és 48-as pártjának hivatalos közlönye, a *Délvidéki Lapok* 1907. évi november hó 24-én *Alldeutsch, pángermán* című cikkében a német expanziós politikai lényegét fejtegetve rámutatott: alledeutsch, pángermán névvel jelöljük azt a törekvést, azt a politikai irányt, amely (a panhellen vagy panszláv módjára) „a különböző politikai fönnhatóság alatt élő németiségnek egy politikai fönnhatóság alatti egyesítését célozza. A »Drang nach Osten« szélfuvallata által földagadt vitorlák a német birodalmi zászlót egykönnyen s egyhamar akarnák az Al-Duna partjaihoz is elröpíteni” (Anonim 1907d, 4). Néhány sorral lejjebb a cikkíró arra emlékeztetett, hogy Pancsován a közelmúltban rendőri beavatkozás vont maga után egy német egyesületnél a Reichsdeutsch indulóval, a Wacht am Rheinnal való tüntetés.

Nem sokkal ezután, a *Délvidéki Lapok* 1908. január 5-én *Az alledeutschok és a kormány* címmel Balogh Béla országgyűlési képviselő tollából drámai hangú vezércikket közölt a Délvidéken dúló alledeutsch-izgatásról. „Ezelőtt két évtizeddel a délvidéki németiség – írta a cikk szerzője –, mint egy ember állt talpra és lélekemelő manifesztációval utasította vissza a »Schul-Verein«-nek azt a törekvését, hogy ügyeinkbe beleavatkozzék és a

Schulverein teljes fiaszóval vonult vissza e vidékről, mint részére megközelíthetetlen területről.” Meglátása szerint ez azóta gyökeresen megváltozott, „itt két egymásután fölburjánzott alldeutsch-lap” nyíltan izgat a magyarság ellen. Balogh Béla azonban hajlamos ebben politikai riválisának ördögi praktikáit is látni – erre utal, amikor megsemmisítő célzást tesz Versec és Pancsova városok főispánjának magatartására: „Hogy mi összeköttetése volt Zákó Milánnak a darabont-éra alatt az alldeutsch izgatással, vagy hogy egyáltalában volt-e, azt nem tudjuk, nem is firtatjuk”, tény azonban, hogy főispánsága alatt gyökeresen megváltozott a helyzet (Balogh 1908a, 1–2).

Egy héttel később a cikkíró *A magyarországi német néppárt programja* című írásában még erőteljesebben figyelmeztetett, amikor a párt központi választmányának programjából kiemelte: „Mi, Magyarország német nyelvű polgárai az állam iránt tanúsított hűségünk sérelme nélkül fönn kívánjuk tartani faji jellegünket (Volkstum) s ennél fogva állampolgári jogunk lényeges alkatelemeként követeljük a valamennyi nemzetiség védelmére eddig alkotott, de meg nem tartott törvények szigorú végrehajtását, és ugyane célra szolgáló új törvények hozatalát. [...] Követeljük a nemzetiségi törvény lelkiismeretes, szigorú megtartását, annak minimumaként, amire nekünk kultúránk szabad kifejlésztéséhez, faji jellegünk akadálytalan érvényesítéséhez és a mi német nyelvünk szabad használatához a közéletben föltétlenül szükségünk van.” A Budapesten 1907. március havában elkészített és illegálisan terjesztett programot Pest-Pilis-Solt, Bácsbodrogh, Temes, Torontál, Krassó-Szörény, Eisenburg, Weiselburg, Ödenburg, Pressburg vármegyék és a Szepesség (Zips) német választói közül ötezren írták alá.

A német városokban és településeken füzet formában eljuttatott programhoz mellékletként csatolták a *Liebwerte Volksgenossen* című felhívást, melyben egyebek mellett olvasható volt: „Hazánk minden foglalkozású és kereseti osztálya, minden nemzetisége immár egy s más módon hozzátartozói szilárd alakulattá szervezkedett, hogy ezáltal maguk s érdekeik egyesült erővel, mint egész, törvényesen és alkotmányosan, tökéletesen érvényesüljenek. Csak mi, Magyarország németjei nem voltunk eddig még képesek magunknak ily szervezetet adni és egymással és egymás közt semmiképp sem vagyunk szilárd érdekközösséggel egybekötve.” Sérelmezik, hogy mint németek, nem működhetnek szervesen egybefüggő, egységes néptörzsként, aminek egyik okát abban látják, hogy Magyarország többi népeihez hasonlóan a német néptörzsnek nincs képviselete az országgyűlésben. (Pedig az 1868-as nemzetiségi törvény ezt az ő számukra is biztosította.) Hogy mostantól mindez másként legyen, alakult Magyarország német népéből a Magyarországi Német Néppárt. „A Német Néppárt arra van hivatva, hogy Magyarország minden németének politikai organizációja legyen. [...] Fölhívunk minden német férfit, aki még szereti gyermekeit, anyanyelvét, szokásait és erkölcsait, csatlakozzék tartózkodás nélkül ezen törvényes alapon álló igazi néppárthoz s érvényesítse cselekvőleg ennek programját, úgy a magán, mint a közéletben, iskolai-, községi-, vármegyei és országgyűlési választásoknál.” Balogh Béla ebben felismeri annak a veszélyét, hogy a Német Néppárt a hazai németiséget a pángermán mozgalom szellemében külön nemzetiségi párttá kívánja átgyúrni – azt a németiséget, amely a magyarsággal együtt, egységes politikai nemzetnek érezte és vallotta magát mindeztidáig, most azonban az egységes magyar nemzettestből ki akarja választani, s a nemzetiségi pártok számát eggyel szaporítani. Külön figyelmeztetett arra, hogy az eddigi nemzetiségi pártok követelésének maximumát a német párt minimumnak tekinti, és ezzel az „eddigi nemzetiségi pártok követelésein is túllép”. A bírálat éle persze most is Zákó Milán Pancsova és Versec városok főispánja ellen irányult, aki a törvényhatósági választások során szimpátiájáról és támogatásáról biztosított minden nemzetiségi törekvést. Nem véletlen, hogy Balogh Béla most is ezzel fejezte be cikkét: „a magyarság, a magyar állami eszme, a magyar állami hatalom addig politikailag biztonságban nem érezheti magát itt, amíg a főispán Zákó Milán” (Balogh 1908b, 1–2). Nem meglepő, hogy a magyar országgyűlés három hónappal

később, 1908 áprilisában Zákó Milántól megvonta a bizalmat, és új embert helyezett a főispáni székbe.

A lapnak még ugyanebben a számban *A pángermán kiskáté* című írás arról számolt be, hogy a svábok lakta magyar falvakat a napokban százezrével árasztotta el a bécsi Müller és Hageman gépgyáros cég nyomtatott árjegyzéke, amely belső oldalain a cséplőgépek és a vetőgépek bemutatása helyett arra emlékezteti a német olvasóit, hogy Magyarország számukra csak pusztá lakóhely, igaz hazájuk, amelyhez tisztelettel, szeretettel, ragaszkodással kell viseltetniük, az Németország. „Mi szinte tétlenül néztük sokáig a pángermán agitációt. Úgy véltük, hogy ez a gonosz célzatú buzgólkodás inkább kacagtató hóbort, semmint aggasztó veszedelem. És eképen megeshetett, hogy a pángermán agitáció kiépíthette a maga szervezetét, vakmerősége pedig szinte megingathatatlaná válhatott” (Anonim 1908d, 2).

Nagyon felforrósodott a levegő a magyarországi német városokban és településeken, amikor a Verseci Magyar Közművelődési Egyesület 1905-ben fennállásának 20. évfordulóját megünnepelte, és készült az 1910-ben remélt 25. jubileumára is. Az egyesület történetét *A Verseczi Magyar Közművelődési Egyesület története 1885–1905* címmel a választmány megbízásából Perjéssy Lajos, állami főreáliskolai tanár, egyesületi főtitkára írta meg, majd az újabb öt esztendő eseményeivel kibővítve 1910-ben azt ismét megjelentették. A kiadvány a verseci magyarság történetének máig a legteljesebb dokumentuma maradt, és mint ilyen, Perjéssy Lajos életművének is egyik legjelentősebb részévé vált.

Versecen a magyar nyelvterjesztő egyesület létrehozásának ötlete a nyolcvanas évek elején merült fel, amikor a német Schulverein „ismét bele-bele avatkozott a hazánkban élő német anyanyelvű, de szívből és lélekben magyar nép dolgaiba. Telekürtölték a világot hazug módra, hogy a magyar nemzet elnyomja a magyarországi németeket, meg akarván fosztani őket nemzetiségüktől, nyelvüktől, stb. Éppen úgy, mint hazánk más vidékein lakó hazafias német anyanyelvű testvéreink, mint a derék »czipszerek« – a mi verseczi németjeink is tiltakozó gyűléseket tartottak, protestáltak az idegen beavatkozás ellen – írta a könyv bevezetőjében az események krónikása, Perjéssy Lajos. – Már ebben az időben is szóba került, hogy amint azt a temesváriak megcselekedték, Verseczen is alapítsunk olyan egyesületet, mely míg egyrészt a magyar-nyelv terjesztését és a hazafias szellem ébrentartását tűzte ki céljául, másrészt örködjék a felett, hogy az idegen izgatók – vagy mint őket Gróf Apponyi Albert remek szónoklatában éppen itt Verseczen hangsúlyozta, a »méregkeverők« tanai utat ne találjanak népünk szívéhez” (Perjéssy 1910, 5).

Jól megválasztott időpontban tehát, 1885. október 6-án, jeles verseci polgárok létrehozták a kezdeményező bizottságot, melynek tagjai, az 1910-es visszatekintés szerint Weifert Károly, akkori városi tanácsos, Gettmann János †, Braun Frigyes †, Held Márton †, Waldherr József, Filipp Mihály †, Fischer Sebestyén, Haag Ferenc †, Bücher Mihály †, Enzmann József †, Tangl István †, Rittinger József †, Gerle Jakab, Dr. König Armin voltak. A bizottság tagjai Perjéssy Lajost és Waldherr Józsefet azzal bízták meg, fogalmaznának meg a lakosság számára magyar, német és szerb nyelven egy olyan felhívást, amelyben a kezdeményező bizottság ismerteti a magyar nyelvterjesztő egyesület létrehozásának tervét, amivel azután egyszersmind a tagtoborzást is megkezdik. A felhívás így hangzott: „*Felhívás!* Versecz szab. kir. város hazafias polgárai nemzetiség, nyelv és társadalmi különbség nélkül már régen szükségét érzik, olyan egyesületnek, mely hazánk államnyelvének, a magyarnyelvnek terjesztését és meghonosítását tűzze ki céljául, és minden alkalmat megragadjon a magyar állameszmének ébrentartására és a hazafias törekvések terjesztésére. Hogy ezen egyesület valóban létre jöhessen, tisztelettel felhívatnak Versecz szab. kir. város azon polgárai, kik az eszmének igaz barátai, hogy a f. hó 11-én, vasárnap d. u. 3 órakor, a polgári iskola rajztermében tartandó előértekezleten minél számosabban szíveskedjenek megjelenni, annyival inkább is, mert ezen előértekezlet feladata lenne az alapszabályok megvitatása s azon bizottság megválasztása, mely az alapszabályok felsőbb helyen leendő

megerősítéséről gondoskodik. Fel tehát polgártársak! Teremtsük meg a Verseczi magyar nyelvterjesztő egyesületet!! Versecz, 1885. október 6-án. Az ideiglenes bizottság” (Perjéssy 1910, 6–7).

Az általános nagy értekezletet 1885. október 11-én tartották meg, melyen 254 „hazafias verseczi polgár” jelent meg, akik megismerték és felterjesztésre alkalmasnak találták az alapszabályt. E nagy értekezleten megjelent Temes-vármegye kir. tanfelügyelője, Marx Antal is, „buzdítván és lelkesítvén különösen a tanügy munkásait a felvetett eszme pártolására, de ott volt, élén Seemayer János kir. tanácsos, akkori polgármesterrel a város teljes tisztikara” is. A jóváhagyott alapszabály 1885. november 19-én érkezett le a minisztériumtól. Az alakuló közgyűlést 290 tag jelenlétében Weifert Károly elnöksége alatt 1885. november 29-én tartották meg, amikor megválasztották a következő összetételű vezetőséget is: elnök Dr. Kormos Béla, kir. közjegyző; alelnök Weifert Károly vár. tanácsos; Gettmann János kereskedő; titkárok: Perjéssy Lajos és Waldherr József, pénztárnok: Haag Ferencz; ellenőr: Braun Frigyes; választmányi tagok: Benedek Ignác; Bodó Lajos, Enczmann Lipót, Farkas Menyhért, Filipp Mihály, Fischer Sebestyén, Gracze Ferenc, Hergatt Péter, Dr. König Armin, Dr. Lichtscheindl Ernő, Million Methud, Moldován Simon, Mihajlovits Ferencz, Neukomm Gyula, Dr. Seemayer Károly, Spaits János, Tapolcsányi Kálmán, Veronits József, Verner János, Dr. Vaszity Szvetozár, Bernácsky Géza, Hatz Vilmos, Herczog József] (Herczeg Ferenc apja – M. F.), Poller Ág[oston] és Ripplinger Fül[öp].

Perjéssy Lajos, a krónikás így értékelte a Magyar Nyelvterjesztő egyesület megalakulását: „Hazánk honfíúi érzelmeket tápláló társadalma örömmel és lelkesedéssel sorakozott a kibontott zászló alá. A Kárpátoktól az Adriáig megindult a nemes mozgalom, hogy helyrehozza ezredév mulasztását, hogy engedékenységgel, szeretettel és tapintattal hozzánk csatolja magyarul nem beszélő honpolgártársainkat, hogy tanítsuk meg őket a magyar nyelvre, hogy mint egy édes anyának szülöttei, mint testvérek becsüljük, szeressük egymást. Ezek az eszmék hozták létre a mi nyelvterjesztő egyesületünket is, melynek létrejöttén nagyobb részét éppen oly polgártársaink fáradoztak, kik a magyar nyelvet nem beszélik, s kik magyarul akarnak tanulni. [!] Városunk közönsége, mely a szabadságharcz alatt kitörölhetetlen arany betűkkel írta nevét a történelem könyvébe, mint az anyaország kebeléről letépett magzat, idegen dajkaságba kerülvén, az akkori nyomasztó viszonyok hatása alatt alkalom hiányából a már mind-mind ritkábban hangzó magyar-nyelvet úgy elfelejtette, hogy 24 ezer lakossal bíró szab. kir. városunk lakosainak alig 1/8-ad része tud magyarul. Lépten, nyomon találkozunk oly magyar hangzású névvel bíró családokkal, melyeknek tagjai ma már nem tudnak magyarul, a fiatal nemzedék egy része is csak németül vagy szerbül tud olvasni és írni, de magyarul nem. Az ajkon elnémult a magyar szó, de a szívben ébren van a magyar érzelem s ennek birtokában már kevésbé kielégítő eszközökkel is rövid idő alatt nagy eredményeket remélünk elérni” (Perjéssy 1910, 10–11). Az egyesület erkölcsi támogatásával alapította meg azután Perjéssy Lajos főtitkár 1886-ban a *Délvidéki Nemzetőr* című hetilapot, amely 1892-ben *Délvidékre* változtatta a nevét, s amelyet megjelenése során mindvégig Perjéssy Lajos szerkesztett.

Az egyesület ezt követően egészen az első világháború kitöréséig meghatározó szerepet játszott a Temesvártól az Aldunáig terjedő vidék magyar oktatási, művelődési és közösségi életének megszervezésében. Már 1891-ben kezdeményezte a Délvidéki Magyar Közművelődési Egylet megalakítását, melynek érdekében 1892-ben Temesvárra összehívták a Délmagyarországon létező hét kultúregylet képviselőit. A DMKE megalakítására azonban akkor nem került sor. 1893-ban az egyesület belépett a *Délvidéki Színiszövetkezet*be, s még ugyanabban az esztendőben elérték, hogy Versec utcaneveit mutató táblákon a német és a szerb felirat mellett a magyar felírásoknak is helyt biztosítsanak. 1894-ben az egyesületből dr. Seemayer Károly elnököt és Perjéssy Lajos titkárt a *Muzeumok és Könyvtárak Országos Bizottságába* választották. 1901-ben a felerősödő német propaganda hatására több délvidéki

városban – elsősorban Temesvárott, Fehértemplomban és Nagy-Kikindán – több oly német újság jelent meg, mely „külföldről támogatva, a legádázabb gyűlöletet hirdette és terjesztette a magyarság ellen. Izgatásaik országos feltűnést keltettek.” A Verseczi Magyar Közművelődési Egyesület közbenjárására Herczeg Ferenc, az egylet örökös tagja, a *Budapesti Hírlap*ban cikksorozatban „rántotta le a leplet az izgatók aknamunkájáról és felhívta a közfigyelmet a veszedelmes áramlatokra”. 1903-ban Szabolcska Mihály református lelkész vezetésével a Versecze vándorolt és véglegesen letelepedett szegényebb sorsú magyar családok összegyűjtésén és anyagi megsegítésén fáradoztak, és támogatásukról biztosították az újonnan megalakult temesvári Arany János Irodalmi Társaságot. Ugyancsak 1903-ban a Délvidéki Magyar Közművelődési Egylet felhívta a verseci egyletet, olvadjon be a soraiba. A választmány erre a következő átiratot intézte Szegedre: „Igaz, őszinte hazafiúi örömmel üdvözlö a DMKE megalakítására irányuló nemes törekvést és a létesítendő egyesület működésére a Mindenható áldását forró szívvel kívánja. Egyesületünk a DMKE magyar nemzeti irányú magasztos működésének támogatására készséggel és testvéri szeretettel felajánlja minden erejét, de annak kötelékébe bevonulni nem hajlandó. Húsz évi fennállásunk ideje alatt szerzett bőséges tapasztalatok sugalmazzák ama nézetünket, hogy csakis az önálló szabad önkormányzat mellett valósíthatjuk meg – kicsiny működési terünk különleges viszonyainak megfelelő – mások előtt talán szokatlannak látszó módozatokkal a magyar nemzeti szellem és művelődés terjesztését” (Perjéssy 1910, 35). A verseci marad tehát önálló, független és a saját nemzeti programját megvalósító közművelődési egyesület.

1905-ben megünnepelték az egyesület fennállásának és működésének huszadik esztendejét, 1906-ban pedig létrehozták a *Verseczi Szabad Liczeumot*, mely január 21-én kezdte meg a működését. 1907-ben levélben kérték gróf Apponyi Albertet, támogassa a Versecen felépítendő kultúrház ügyét. 1910-ben immár a negyedszázados működését ünnepelték. A jeles esemény kapcsán a következő bejegyzés került az évkönyvbe: „Huszonöt évvel ezelőtt, midőn egyesületünket a »Német Iskolaegylet« vehemens izgatásának idejében mint magyar nyelvterjesztő egyesületet megalapítottuk, Verseczen olyan ritka volt a magyar szó, mint a fehér holló. Az iskolákban – még a középfokon is – nem magyar volt a tannyelv... az a tanító volt ritka (50–60 között kettő, három), a ki magyarul is tudott. Az ötvenes évek elején az elnyomás szomorú idejében a germanizálás bevallott céljából felállított reáliskolából kikerült és megméltelyezett gondolkodású fiatalabb nemzedék fennen hangoztatta, hogy ebben a városban nincs is szükség a magyar csak a német, szerb és román nyelvekre (Perjéssy 1910, 51). [...] És mi, kik huszonöt esztendővel ezelőtt azt a zászlót kitűztük, s mindannyian – akik ma mellette sorakozunk – hiszünk abban a szent jóslatban: hogy eljövend az az idő, midőn új élet, új fény támad ez ezredéves magyar hazában, midőn nem lesz szív e hazában, melyet át ne hatna honszeretet, midőn egy érzésben forr össze nyelv, vallás és nemzetiségi különbség nélkül a magyar nemzet minden tagja – az igazi honszeretetben. Adja Isten, hogy így legyen!” (Perjéssy 1910, 54).

A Verseci Magyar Közművelődési Egyesület megalakulását követően azonnal az oktatás és a gyermeknevelés gondjai és kérdései felé fordult. A térségben elsőként ismerte fel a cseregyermek-programban rejlő óriási lehetőségeket, ezért 1894-ben felhívással fordult a lakossághoz, melyben jelezte, a Versecz és vidéke magyar nyelvterjesztő egyesület mindent megtesz annak érdekében, hogy a város német, szerb és román anyanyelvű gyermekeit, cseregyermekként magyar városokba segítse elhelyezni, s hogy értük cserébe magyar gyermekeket kapjanak, akiktől az itthon maradottak is magyar szót tanulhatnak, s akik emellett elsajátíthatják a német, a szerb vagy a román nyelvet. Ennek érdekében élénk kapcsolatokat teremt a magyar városok kulturális egyesületeivel, és az iskolákkal, lapjuk, a *Délvidék* révén pedig a vidéki magyar városok – elsősorban Szeged, Hódmezővásárhely, Arad, Nagybecskerek és Szentés – hírlapjaival. „Örömmel, lelkesedéssel tapasztaltuk, hogy a mi délvidéki német gyermekeink Szegeden, Kecskeméten, H.-M.-Vásárhelyen, Aradon,

Félegyházán, Szentesen, Csongrádon, Orosházán – a hová legtöbben kíváncsoztak – mily hamar és eredményesen sajátították el nemzeti nyelvünket. [...] Az idekerült magyar gyerekek pedig játszva sajátították el a német nyelvet, mert bizony abban az időben még 20–22 olyan tanító működött iskoláinkban, a kik a magyar nyelvet nem értették, nem beszélték” (Perjéssy 1910, 105). Volt olyan esztendő, amikor csak Versecről 35–40 cseregyermek ment a magyar városokba, a város környékéről pedig további 10–15. A cseregyerekként Versecen töltött napok emlékét örökítette meg *Sioux főnök a mustban* című diáknovellájában a magyarkanizsai születésű Csuka, későbbi írói nevén Kanizsai Ferenc, akit Szegedről vittek le a szülei „német nyelvre” a sváb városba, s aki idővel már csak az akkor föléje boruló mediterrán égbolt vakító ragyogására emlékezett.

A hazafias ünnepélyek és a társas estélyek sorában kimagasló eseménynek számított a Közművelődési Egyesület 1907. június 8-án a Délvidéki Nemzeti Szövetséggel és az Arany János Társasággal közösen megtartott irodalmi és művészeti estély, mely a főtítkári emlékezés szerint „előkelő színvonalon álló műsorával magyar kultúrtörökvéseinket a legelőnyösebben mutatta be nem magyar ajkú testvér-polgártársaink előtt”. Az ünnepi rendezvényen Temesvárról megjelent népes küldöttségben ott volt Szentkláray Jenő, az Arany János Társaság elnöke, Szabolcska Mihály másodelnök, Steiner Ferencz országgyűlési képviselő, a Nemzeti Szövetség alelnöke, és Jörgné Draskóczy Ilma, kora igen kedvelt költője is. Társaságukban volt néhány jeles lapszerkesztő. Ezen az esten mondta el Szentkláray Jenő élete egyik legszebb, legünnepélyesebb és legihletettebb beszédét, melynek szövegét a Közművelődési Egyesület évkönyve őrizett meg az utókor számára. Miután lelkesen üdvözölte Versec közönségét, elmondta, azért jöttek a városba, hogy a többnemzetiségű közösségben népszerűsítsék a magyar irodalom, a művészetek és a hagyományok, a történelmünk értékeit, hogy ezzel a nemzeti kultúránknak újabb pártfogókat szerezzenek. „Azonban mindez csak úgy történhet üdvösen és maradandóan – fejezte be előadását Szentkláray Jenő –, ha féltetve a partikuláris felfogást, hazánknak a nemzet szellemében való kiművelését és a nemzeti műveltség érdekeinek felkarolását valamennyien elsősorú honfűi feladatunknak tekintjük: ha a magyar kultúrát – másnyelvű honfitársaink sérelme nélkül – a nép összes rétegeibe oly mélyen belevisszük, hogy senki se legyen többé ebben az országban, akinek szívét nemzeti műveltségünk napfénye át ne melegítené” (Perjéssy 1910, 120). Az elnöki megnyitó után Jörgné Draskóczy Ilma három költeményét, a *Ha férfi volnék*, az *Alkony* és *Nagyanyó* című verseket olvasta fel.

Perjéssy Lajos főtítkár, a Verseczi Magyar Közművelődési Egyesület 25. évi, jubileumi ünnepeit követően lemondott tisztségéről, s immár csak a *Délvidék* című hetilap szerkesztésének élt. Idős korában egyre több időt szentelt kedvelt szenvedélyének, a festészetnek. Finom vízfestményeken varázsoltta elő a verseci és az alibunári nádasok, lápok és zombékok világát, ezzel is jelezve, hogy az elmúlt negyven év színvilága, a természetben egymásra talált formák harmóniája semmit sem fakult a lelkében – maradt minden eleven élmény, örök ihletforrás. A világháború keserves éveit után választott városában, Versecen halt meg 1918. szeptember 4-én – még éppen időben, hogy ne legyen tanúja Magyarország két hónappal később bekövetkező összeomlásának. Nem tudni, ki búcsúzott el tőle – túl nagy volt akkoriban a robaj ahhoz, hogy a csendesen távozó halk lépteire bárki is odafigyelt volna. Lapja, az általa kitalált és szerkesztett *Délvidék* talán már nem is létezett; az utolsó fellelhető száma 1918. június 23-ai keltezésű, ez volt az esztendő 20. lapszáma, amelyet már főszerkesztőként Hegyi József jegyzett, s címlapján a nyolcadik hadikölcsön jegyzésére biztatta az olvasóit. Perjéssy Lajos életét a magyar nyelv, a magyar irodalom és a magyar nemzeti kultúra ápolásának és népszerűsítésének szentelte, ezért halála a magyar peremvidéken a lelkesültség elhamvadásának komor misztikumába oldódott. Ő is a századforduló nagy idealistáinak a sorába tartozott; meggyőződése volt, hogy a magyarországi nemzeti kisebbségek beemelhetők a magyar nemzetbe, ha okos, műveltség-

népszerűsítő munkával megismertetik velük a magyar kultúra, nyelv és irodalom értékeit. Lelkes hazafiként nem ismerte fel, hogy kora magyar társadalma már nem tudja azt a többletet adni a magyarsággal együtt élő nemzetiségeknek, amiért megérné nekik magyarrá válniuk. Az első világháború évtizedeinek Magyarországára már nem a XVIII. század felemelkedő magyarságának országa, nem Bél Mátyás és a kortárs szellemi nagyságok hazája. Kora Ady Hunniájának a lapálya, amelynek már nem volt a vele együtt élő nemzetiségek számára lelkesítő üzenete. Nem a kultúregyesületek programjában és működésében volt a hiba, a nemzetiségek akkor már szinte kivétel nélkül az önállósodás, az elszakadás programjával jelentkeztek. Perjéssy Lajossal egy egész korszak merült alá a sírba – és nem akadt egyetlen ember sem, aki nemes alakját elsíratta volna. Halálakor azonban már távol az Al-Dunától, a fővárosban egy befutott író szólt az országnak a Versec és a Délvidék népeinek gondjáról. 1918-ban Herczeg Ferenc már túl volt a hangos színpadi sikereken, s a világháború okozta nemzeti katasztrófa láttán határozottan a magyar történelem felé fordult. A trianoni döntést követően egymás után születtek a nemzeti lelkiismeret-vizsgálatot szorgalmazó kötetei.

A verseciek előkelő patrícusok módjára éltek

Herczeg Ferenc

A XIX. századi magyar irodalomtörténet jeles kutatója, Németh G. Béla kelt védelmére a köztudatból évtizedeken át száműzött Herczeg Ferencnek, akkor, amikor a haldokló szocializmus lápvilágából már kiutat keresett a szellem; akkor, amikor világossá vált, hogy a materialista világszemlélet „termelőerő-kultuszának” kizárólagossága (és terrorja) zátonyra vitte az emberi élet külső és belső adottságait, az élhető életet, és az élhető élethez szükséges lelki-szellemi értékeket. Az 1980-as években a tanúságokra szomjazó szellem Magyarországon is megteremtette az emlékiratok kultuszát, és aki a kora valóságából a menekülés (a felülkerekedés) lehetőségeit kereste, az Rákóczi Ferencről Márai Sándorig elolvasott mindent, ami a küzdő ember számvetéseiről szólt. A történetirodalomhoz közeli tényirodalom nyitott hát először ablakot, és hozott frissítő levegőt a fulladozó léleknek. Németh G. Béla meglepőnek tartotta, hogy az irodalomtudomány, az irodalomtörténet-írás még akkor sem mutatott valamire való érdeklődést Herczeg Ferenc művei, és művei sorában az emlékiratok iránt sem, amikor a történészek már hivatkozásaikban bőven idézték annak társadalomkritikai megállapításait. „A történetírás sokkal nagyobb figyelmet fordított rájuk – írta az általa szerkesztett és kiadott emlékiratot harmadik kötetének, a *Hűvösvölgynek kései megjelenésekor* –, úgy, mint egy alapvető hazai mentalitásfajta s magatartásforma jól kiaknázható forrástárnáira.” Hozzátette: bizonyosság ez arra, hogy „historikusaink java sokkal előbb lerázta a valódi kutatás és gondolat nyugózó bilincseit, mint irodalmunk történetének bűvárlói, akiknek jelentékeny része még tán jól is érezte (s érzi) magát a tradicionális »népnemzeti« vagy az osztálykategóriás tárgyalásmód örökségében, amelyben eleve adva voltak a tézises szólamok s a rubrikás értékek, s amelyben nem kellett így a gondolattal vesződni; elég volt a szónoki cifrázat vagy némi tudóskodó divatsallang. Aligha kétséges, jónéhány tanárnemzedéknek kell felnőnie, hogy saját elmével, saját ízléssel, saját tapasztalattal tudjon és merjen gondolkodni, ítélni, befogadni és elutasítani” (Németh G. 1993, 8). A marxista irodalompolitika amellettt hogy kellő fenntartásokkal fogadta a polgári világ irodalmi hagyományait, Herczeg Ferencet – a Horthy-rendszer egyik szimbólumaként – egyszerűen kiharcolta az irodalomból. A később született nemzedékek, ha egyáltalán hallottak róla, jószerevel csak „gúnyos, fölényes kicsinylést” hallhatott. Műveit nem olvasták, színpadi alkotásait nem láthatták, a magyarság sorskérdéseivel foglalkozó izgalmas regényeivel nem találkoztak.

Olykor azonban mintha Németh G. Béla mondataiban is visszhangozna valami az előítéletekből: „Igazában az emelt nivójú lektűr és a jó ízléssel szórakoztató színpad értője és szerzője ő. Nem nevelni kívánja olvasóit, nézőit, hanem kielégíteni művelten szórakozó, civilizáltan időt töltő, öntetszően problémázó igényeiket úgy, hogy ízlésük csiszolódjék és finomodjék, rétegződjék és gazdagodjék a *maguk szemléletén belül*” – írta idézett méltatása folytatásában, hogy azután oldalakon át cáfolja mindazt, amit elhamarkodottan megállapított. Annak ellenére, hogy első sikereit valóban a dzsentrí-támájú elbeszéléseivel aratta (*A Gyurkovics-leányok, A Gyurkovics-fiúk, Gyurka és Sándor*) Herczeg Ferenc nem a dzsentrí írója volt, hanem az ő korában a politikai hatalmat birtokló és a társadalmi befolyását őrző magyar úri középosztályé. „Emlékezéseinek történeti, történetiszociológiai, mentalitástörténeti jelentőségét éppen az kölcsönzi, hogy ennek az egészen sajátos magyar társadalmi rétegnek és történeti alakzatnak szinte minden vonásával igen hű és tanulságos tükre” (Németh G. 1985, 11). Pályájának alakulásával és a dzsentrí-élményével kapcsolatosan kései olvasóinak és bírálóinak maga a szerző is sügött: „Az én irodalmi utam tulajdonképpen nem egészen tudatos, de azért következetes menekülés volt saját magam elől – írta felettébb izgalmas visszaemlékezéseinek második kötetében, *A gótikus házban*. – A huszárokat és jukker leányokat nagyon hamar meguntam és átengedtem másoknak, akik aztán kávéházi katonákat és kisvárosi görölket csináltak belőlük, a kurucaimból mások kezén börtökű szélbali kortesek lettek. A rövid elbeszéléstől átpártoltam a regényhez, onnan a színpadhoz, a társadalmi témákat fölcseréltem történelmi tárgyakkal, a bohózatot a tragédiával. Ez nem volt holmi irodalmi program megvalósítása, hanem ösztönszerű irtózat az egyhangúság unalmától” (Herczeg 1940, 85). Kortársa Kornis Gyula Herczeg Ferencről írt pályarajzában múltó epizódnak tekintette a kezdő író dzsentrí-korszakát, amelyben a szerző akár még jól is érezhette magát, „léha szellemét, formális erkölcsét, külsőszerű epidermis-morálját”, üreslelkűségét azonban haszontalannak látta – s olykor károsnak ítélte. Radikális politikai ellenfelei voltak azok, akik a *Gyurkovics*-műveket, erkölcsi eltévelyedésnek tekintették, szemére vetették, hogy elbeszéléseiben és színpadi műveiben a léha életnek állított emléket, és ezzel a későbbi szocialista irodalompolitikának is fegyvert adtak a kezébe (Kornis 1941, 82).

Herczeg Ferencnek azonban nem a dzsentrí-világot és dzsentrí-társadalmat bemutató és bíráló elbeszélés és színmű az igazi műfaja, a szerző – a századfordulón bekövetkezett magyar politikai élet tehetetlensége és reménytelensége láttán – a múltból merített tanúságok föltárásának szándékával a történelmi regényben találta meg a maga méltó megnyilatkozási színterét. Ez a terület egyébként is Jókai halála óta várta a maga mesterét. „Nyilvánvaló volt – írta a nyolcvan éves írók köszöntő tanulmányában Brisits Frigyes –, hogy ezt az örökséget csak az veheti át, aki folytatni tudja Jókai hagyományának nagy formai értékeit: az elbeszélés könnyed bájját, a nyelv és stílus magyaros tisztaságát és a humor aranyló derűjét, de ugyanakkor ezekhez hozzáteremt a maga korszerű világát, melyben a közönség megtalálja önmagát.” Egyszerre Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza és Herczeg Ferenc tűntek alkalmasnak a Jókai-örökség megújító folytatóinak. A magyar közönség akkor is azokat ajándékozta meg az „olvasás bizalmával és szeretetével, akikben Jókai emléke járt és ragyogott vissza, akik bár tárgyban és felfogásmódban tovább jutottak nála, mégiscsak az ő életét örökítették meg, mégpedig szíve divatja szerint: sohasem támadóan és fájoan, inkább életérzést megvilágító és elszórakoztató, problémáit derűs melegséggel megvilágító és felmutató módon” (Brisits 1943, 74–75). Évtizedekkel később, az újrafelfedezés pillanatában Németh G. Béla is Herczegben a Jókai-hagyományok egyik legkiválóbb követőjét látta, „jókaiságát” azonban regényeinek külsőségeiben – a cselekménybonyolításban, az előadása nacionális retorikájában és hangja hősies patetikájában – vélte tetten érni, „anélkül, hogy Jókai legfőbb erősségét, a hazai világ ezerféle életképének meleg bensőségességét, bizalmas közvetlenségét, családi otthonosságát, derűs, de szomorkással is átvont humorát, telített képzeletű színességét is adta volna” (Németh G. 1993, 12). Másként látta ezt Kornis Gyula,

aki Herczeg Ferencet elsősorban *ábrázoló* művésznek tekintette, aki az életet a maga mozgalmas valóságában rajzolta meg, de aki *poéta* is, hiszen gazdag képzelőerővel formálta és alakította a történeti valóságot, anélkül, hogy életszerűségében eltorzította volna. És mindemellett nagy *mesélő* is volt, aki „az epika ősforrásából, a képzeletből, mint valami szökőárból korszójával könnyen és folyton merít” (Kornis 1941, 68–69). Kései bírálói és méltatói nem vették észre, hogy a magyar világ Jókai által látott és történetekbe foglalt teljessége az őt követők írói életművében részeire töredezett, s a megtalált részletek éppen a parcialitásukból eredően lényegesen elmélyültek: Mikszáthot tót atyafiai a Felvidék tájaira vezették, Gárdonyi a kiszolgáltatottság szószólójaként az Alföld szegényeihez tért meg, Herczeg Ferenc pedig a Délvidék tájain, a Bánságban, az Al-Dunán és a verseci határörvidéken lelt olyan élettartalmakra, amelyek által a maga korában a magyar történelem tapasztalati valóságának egyik meghatározó szószólója lehetett.

Herczeg Ferenchez kegyes volt a sors: hatvan évig szólhatott az olvasóihoz, s az évtizedek során a legsúlyosabb nemzeti sorskérdésekről mondhatta el a véleményét. Életében írófejedelemnek tekintették őt, mégsem az irodalomban betöltött szerepéből eredően volt ő a maga korában hatalom. A nyolcvanadik születésnapjára írt köszöntő soraiban Cs. Szabó László Herczeg Ferenc állhatatosságát hangsúlyozva véleményét a legnagyobb férfidicséretnek szánta (Cs. Szabó 1943, 111–116).

Versec sokszínű társadalma

Könnyű helyzetben van a kései utókor, háromkötetes emlékezéseit olvasva amellet, hogy nyomon követheti az írófejedelem pályájának alakulását, vallomásai nyomán széles horizontú rálátás nyílik előtte a magyar történelem legalább három sorsmeghatározó, történelmi korszakára: a kiegyezéskori Magyarországra, a világháború és az azt követő országvesztés korszakára, és a csonka ország konszolidálásának kísérleteit jelentő két évtizedre. Tisza Kálmán korában születtek első novellái, és 1944 karácsonyán – immár impozáns életművel a háta mögött – az Ázsiából érkező vöröskatona láttán kénytelen rádöbenni, hogy körülötte végzetesen megváltozott minden. „Világos, hogy a mai napon összeomlott az egész világ, melyben én immár hosszúra nyúló életemet eltöltöttem. Kezdődik egy új élet. A régi országot a nemzet rossz tulajdonságai buktatták meg, az újat csak a magyarság jó tulajdonságai építhetik fel. De ebben az építkezésben én már nem veszek részt” (Herczeg 1993, 266). Fájdalmas, de méltó búcsú ez annak a részéről, aki életében egyebet sem tett, mint a nemzet rossz tulajdonságainak lebírhatalan hatalmára és pusztító erejére figyelmeztette az olvasóit.

Pedig a világ, ahonnan elindult – az Al-Duna környéke, bűzös mocsaraival, ingoványos határaival, a Deliblati homokpuszta misztikus csodáival – a virágzásnak indult Magyarország egyik legpompásabb vidéke volt. A gyermekkori kishaza összetett világa egy életre meghatározta az író tájélményével egy töről fakadó történelemlátását és történetértelmezését is. „A bánági nagy róna olyan világos, mint egy szoba, amelyről nyárára leszedték a függönyöket – írta emlékezéseinek első, *A Várhegy* című kötetében. – Ez nem a nápolyi öböl arany fénye, hanem valami különös, józan, minden zugot átjáró ezüstös ragyogás. A rónaság a verseci hegláncnál ér véget. A hegyek, amelyeket a bokájuktól a fejük búbjáig szőlők borítanak, színfalként zárják el a láthatárt: Szamarhegy, Kápolnahegy, Várhegy, Törökfej, Erdőshegy, Makkfilkó. A Várhegy csúcsán, mint a török vízözönt túlélő antiluvialis emlék, ősrégi várkastély csonka tornya áll. Az én ifjú életemben a kortól ezüstszerű torony, amely mint az erő, az állandóság, a hozzáférhetetlen büszkeség szimbóluma, keményen fűródik a kék, bánági égboltba, nagy szerepet vitt. Ez volt a titokzatos központi erő, amely körül évtizedekig keringett a képzeletem. Ritkán jutottam fel a

csúcsra, az út oda hosszú és fárasztó, de ha fenn voltam, akkor megragadott és megrázott az idegenszerű kép, a torony gigantikus falai, a szédítően tág kilátás, a toronyfecskék ezrei, amelyek a várfalak réseit lakják, és dühös visítással cikáznak a csendháborító feje körül. Gyermekkoromban elhatároztam, hogy »majd ha nagy leszek«, akkor újjáépítem a várkastélyt és ott fogok lakni, magasan a város tornyai és kéményei fölött. Nekem később is, valahányszor a szülővárosomban voltam, az a szédítő és fenyegető képzetem volt, mintha a világ végén, a nagy Semmi partján volnék. Versechez elég közel van az Alduna, a hellének Isztrosz folyama, annak túlsó partján van Szerbia, a Balkán, szóval az ismeretlen semmi. Odaátról, mint egy idegen planétáról, néha furcsa emberek jöttek a városunkba. Piros sapkát és nevetséges szabású plundrát viseltek; a nyakbavető láncokon akkora órát hordtak, mint egy kisebb teknősbéka; a cigarettát puskacső vastagságú borostyánkő szipkából szívták. Aktív, vagy leendő miniszterek, némelyek véres balkáni kalandok hősei. Asszonyok is jöttek velük, azok is piros sapkát viseltek, és széles, abroncsos szoknyában jártak még akkor is, mikor azt nálunk már régen nem hordták. A leányaikat hozták Kutka Mária kisasszony verseci leánynevelő intézetébe. A szerbiai szüzek meglehetősen vadak, de nagyon csinosak voltak. Egyik-másiknak tüzes és szomorú keleti szeme még ma sem csukódott le az emlékezetemben” (Herczeg 1933, 28–30). A legsikeresebb könyveiben földolgozott történeteinek valami módon köze van a szülőföldjéhez: a verseci svábság *A hét sváb*, a bánági nagy róna a *Pogányok*, a nagy Semmi partja – ahol évtizedek múltán Szent István Magyarországa egyensúlyozott – a *Fenn és lenn*, *Az élet kapuja* című regényeiben és a *Bizánc* című színművében biztosított teret az elmondott történeteinek.

Az író úgy emlékezett, hogy betelepülésük idején nemzeti érzés nem volt a verseci svábokban. Nem is lehetett, hiszen amikor 1742-ben valódi hazájukból, a sziléziai Heinrichsauból, lelkiismereti okokból – lévén, hogy nem akartak eretnek király alattvalói lenni, inkább követték a szabad vallásgyakorlás lehetőségét kínáló utat – a Bánországba költöztek, még nem konszolidálódott a polgári életvitelük. A sváb telepések a bécsi kormánytól földbirtokot kaptak, Herzogék pedig ráadásul még patikajogot is, ami a maláriát termő lápos-mocsaras vidéken nem is volt haszontalan dolog. Volt viszont bennük valami kemény, mindig tette kész lokális öntudat, vagy önérzet, ami azonban már új hazájukban, az új hazájukért és a fölépített otthonaikért vívott küzdelmeik során alakult ki. Öntudatukat határozottan erősítette, hogy 1788-ban, az utolsó török háború során az Orsovánál betört pogány seregek pusztításától a verseciek egy Hennemann Jakab nevű gazda vezetésével maguk védték meg a városukat. Mint ahogyan a városukért és otthonaikért 1848-ban is vitézül verekedett a szerviánusokkal. Herczeg Ferenc emlékiratában úgy értelmezte, hogy az osztrák császári haderő akkor azért harcolt, hogy a Bánorságból szerb vajdaságot csináljon, a magyar honvédség pedig azért ontotta véréit, hogy németek maradhassanak a svábnak. „Negyvennyolc óta [a csókák] erősen szítanak a magyarsághoz, mert kitapasztalták, hogy a Bánországban békés kultúrélet csak a szentkorona védelme alatt lehetséges. Éppen ezért mindazokban, akik bármilyen címen izgattak a magyarság ellen, az anarchia előfutárait látták” – írta emlékiratában a szerző (Herczeg 1933, 31). Deák Ferenc – aki az ő meggyőződésük szerint is „okos ember volt” – később igazolta a Versec-környéki svábok bizalmát: a közélet konszolidálódásával a csókák sorsa is jóra fordult. Hálóból soha nem engedtek hatvanhetes meggyőződésükből.

A helybeli szerbekkel, akik – a török idők emlékét idéző – régi városrész zezugos közeit lakták, kellően távolságtartó volt a viszonyuk. Azt tartották róluk, amilyen jó kereskedők, olyan csapnivaló földművesek voltak, „kócos kis macska-lovakat” tartottak, szüleiket pedig arról ismerték föl, hogy a barázdái „zöld bundát eresztettek”. Svábok és szerbek között gyűlölködés ugyan nem volt, csupán idegenként éltek egymás mellett. „A szerb testvérek mindig azt a benyomást tették, mintha rejtegetnének valamit, egy titkot, amelyet nekünk nem szabad megismernünk. Csendes nyári éjszakán, amikor az ital

megnyitotta a szívüket, az a bizonyos nemzeti titok sumadiai énekek alakjában tört ki a korhelyek szívéből. (...) A nótáikból örökös, egyhangú panasz jajgat, mintha a szláv Rachel siratná a gyermekeit” (Herczeg 1933, 43). Félelmet azonban csak a Fehértemplomból beszivárgó granicsárok keltettek Versec város lakóiban, akik egyébként is az adminisztráción belül korlátlan urai voltak a határőrvidéknek. Merev császári katonák voltak valamennyien, anyanyelvüket még a kadétiskolában elfelejtették, és később a hadseregen belül is zárt közösségben éltek. Pillantásuk sötét volt, és változatlanul semmi jót nem ígért.

Volt viszont Versecen egy sokak által kedvelt szerb család, a Szavljevics familia. Szavljevics Gyókó a kiegyezést követő években híres ügyvéd volt, tekintélyt parancsoló külseje némileg Pasics volt szerb miniszterelnökre emlékeztetett. Otthonuk mindig tömve volt vendégekkel, nem is tudtak úgy megteríteni, hogy roskadozó asztalukat tucatnyi barát vagy ismerős ne ülte volna körül. Szerbek nem jártak a Szavljevics-házban kizárólag csak svábok és magyarok. Az ügyvéd azonban, mint akkoriban minden szerb entellektüel, meggyőződéses „nagyszerb” volt. Erről soha nem esett szó. Egyszer azonban – szokása ellenére – többet ivott a kelleténél, s ekkor az ágya fölött függő jatagánra mutatott, majd azt mondta a mellette ülőnek: „Látod fiam, ha eljön a szerb nemzet nagy napja, akkor ezzel vágom el a torkotokat, pedig úgy szeretlek, mint az édes gyermekeimet!” Herczeg Ferenc hozzátette: „A jóságos öregúrból akkor a szerb lélek beszélt. Magyarok és szerbek közt fegyverszünet volt, a fegyverszünet idején mély és forró barátságok szövődtek, de mindenki érezte, hogy a barátság csak addig tart, amíg áll a fegyverszünet” (Herczeg 1933, 216).

A gimnáziumi tanulmányait a Herczeg fiúk – Ferenc és a két évvel idősebb bátyja – Temesvárt kezdték, de az előrehaladásukkal elégedetlen apa szükségesnek látta, hogy a fiait „igazi magyar helyre” küldje, ahol a magyar nyelv mellett a magyar világgal is kellő alapossággal megismerkedhetnek. Az 1870-es, 1880-as években Szeged tele volt bánági sváb gyerekek, akiket távoli vidékekről magyar szóra hoztak az alföldi városba. „Az még az árvíz előtti lapos Szeged volt, hol széles és nyugodt tempóban folyt a falusi élet. Étele a halpaprikás és töltöttkáposzta, csemegéje a sült tök, fűszere a paprika volt. A város úgy terpedt el a szélesen kanyargó Tisza iszapos-gyepes partján, mint egy kedves vén parasztasszony a százcáncú szoknyájában.” Akkoriban még állott a Tisza partján a régi, omladozó vár, amelyben valamikor Rózsa Sándor csörgette a rabláncait – és ez határozottan imponált a legendákra és a történetekre mindig nyitott fiúnak, aki boldogan merítkezett meg a magyar népi világ legendáiban, mítoszaiban és babonáiban. Ő egyébként – az emlékiratai tanúsága szerint – nem hitt abban, hogy a szegedi és más magyar iskolák elmagyarosítottak volna akárcsak egy sváb parasztfiút is. A valóság az volt, hogy ami magyar tudományt fölszedtek az iskolában, azt otthon a földeken, az eke mellett rövid idő alatt el is felejtették. „Meggyőződésem szerint az iskola egyáltalában nem képes arra, hogy elterjessze az állam nyelvét a népek között, mert a parasztnak a maga anyanyelvén kívül nincs szüksége más nyelvre. Ő az őstermelő, és akivel neki dolga van, ügyvéd, orvos, ügynök, kereskedő, mind rajta akar nyereszkedni és ezért meg is tanulja a paraszt nyelvét. Magyarra lett azonban a svábok értelmi osztálya. Az sem hazafiasságból – mert a hazáért meghalnak az emberek, de nyelvet nem tanulnak – hanem szükségből, és mivel a kultúrélet egyetlen ismert formája a magyar élet volt” (Herczeg 1933, 104). Egyébként is, a kiegyezéskori Magyarországon, különösképpen a Délvidéken akkoriban azt tartották, hogy az ember „csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarrá kell lennie, ha a vagyonához méltó életet akar élni” (Herczeg 1933, 75). A Herczeg fiúk mindössze két esztendeig jártak a szegedi piaristákhoz. A gimnázium utolsó két évét már Fehértemplomban végezték. A városka ugyan csak feleakkora volt, mint Versec, de volt divizionáriusa, lovas- és gyalogos ezredparancsnoksága, állami főgimnáziuma, királyi törvényszéke és több olyan állami szociális- és közintézménye, amelyekre „epekedve és irigykedve gondolnak a verseci lokálpatrióták”. Mi több, duzzogó visszavonultságban még egy detronizált szerb pátriárka is a városban élt. Ez a sok földi jó, a

császári udvar jóvoltából jutott a grancsárok birodalmának. Herczeg Ferenc az ott tapasztaltakat *A dolovai nábob leánya* (1893) című színművébe ültette át.

E sokszínű bányászati vidék verseci, majd később pécskai választókerületének lett Herczeg Ferenc a Szabadelvű Párt országglása, Tisza István miniszterelnöksége idején országgyűlési képviselője – ahogyan akkoriban mondták: képviselőházi követ. Könnyen megtehetette, ismerte a vidék lakosságát, a gondolkodásuk mélyére látott, fölismerte érdekeiket, olyannyira, hogy elfogadottságáért nem is a „terepen”, sokkal inkább az ország házában kellett megküzdenie. Ott sem nagyon.

Herczeg Ferenc és Tisza István

Surányi Miklós úgy emlékezett rá, hogy Herczeg Ferencet Szilágyi Dezső ajánlotta az akkori miniszterelnök, Bánffy Dezső figyelmébe, „aki módot adott Versec városának, hogy nagynevű szülöttjét [...] szabadelvű programmal a maga képviselőjének választhassa” (Surányi 1925, 46). A népszerű író egy mandátumot vállalt mindössze, majd keserűen hátat fordított a politikának. 1904 nyarán azután az Adrián vitorlázás közben érte utol a szabadelvű párt elnökének, Podmaniczky Frigyesnek a levele, melyben azonnal Budapestre rendelte az akkor már politikai körökben is ismert Herczeg Ferencet. Váratlanul megüresedett a pécskai választókerület képviselői mandátuma, s az elnök közölte vele: a párt őt óhajtja „fölléptetni”. Nagy volt a kihívás, verseci képviselőisége után az aktív politizálás lehetősége, a politikai szerepvállalás meg sem fordult a már népszerű, és a színpadon ünnepelt szerző fejében. Viszont nemzetiségi területről lévén szó, fölöttébb csábító volt számára a kihívás: Tisza István közelében, az ő táborában csinálni nemzetpolitikát, akkor, amikor a magyar belpolitikai életet egyenesen megfojtotta az obstrukció, az Szabadelvű Párt ellenzéki pártjának parlamenti bojkottja. Herczeg vállalta a képviselő-jelöltséget, és ezzel végérvényesen belépett a politikacsinálók táborába.

Magyarországon az obstrukció 1896-ban a sajtótörvény módosításával, s a módosítás keltette ellenzéki fölháborodással kezdődött: a kormány szándéka szerint ki akarta venni az esküdtsek kezéből a nyomtatvány útján elkövetett rágalmozást és becsületsértést, és azt a hivatásos bírák, a magyar igazságszolgáltatás hatáskörébe kívánta utalni. Herczeg Ferenc úgy emlékezett rá, hogy a 16. §-sal vonult be a törvényhozásba az obstrukció, amely rövid megszakításokkal, tizenhat évig tartott. „Tizenhat esztendeig szívta a nemzet véré – írta emlékiratában. – Meggyőződése, hogy ez a tizenhat év ásta meg Magyarország sírját” (Herczeg 1940, 104). A közjogi viták ugyanis megbénították a magyar törvényhozást, és a Ház munkája akkor lehetetlenült el, amikor Bécsben, Ferenc Ferdinánd körében a dualizmus lebontásának szándékával a Monarchia átalakításán erőteljesen dolgoztak, Magyarországot pedig az agrárválság, az általános tükös választójog kérdésének megoldatlansága mellett a nemzetiségi kérdés is kifejezetten gyöngítette. Egyedül Tisza István hirdette, hogy az obstrukció olyan „nemzeti veszedelem, amelyet minden áron, szükség esetén vér árán is, le kell törni”. Gróf Andrássy Gyula is elítélte a törvényhozói munka ellehetetlenítését, de ő a tárgyalásos rendezés, a meggyőzés híve volt. 1904-ig kellett várni, hogy Tisza kísérletet tegyen az obstrukció letörésére, hogy elvágja azt a hurkot, melyet a magyar alkotmány nyakába vetettek – hasztalan. Akciója nyomán „a harag és a gyűlölet olyan vad hangokat és gesztusokat váltott ki a képviselőkből, a lelki feszültség olyan általános és elviselhetetlen volt, hogy nekem az lett az érzésem: ebben az órában megroppant az ország ezeréves alkotmánya” – emlékezett Herczeg a történetekre. Az obstrukciót végül mégis Tisza István egymaga törte le. 1912. július 4-ikén – akkor már a Munkapárt első embereként – házelnökként rendőrökkel dobatta ki a Ház ülésterméből az obstruáló ellenzék képviselőit, az elsők között magát gróf Károlyi Mihályt.

Herczeg Ferenc – aki a két sikeres mandátumát követően képviselőként a továbbiakban nem jelöltette magát – a magyar politikai életben Tisza István politikai meggyőződésének rendíthetetlen híve volt. A napi kapcsolataikból tudta, Tiszán kívül senki oly világosan nem látta, hogy a Monarchia türelmetlen örökösével – a szerbekkel, a románokkal, a csehekkel és a horvátokkal –előbb-utóbb be kell következnie a véres leszámolásnak. Az összecsapást (a háborút) azonban szerette volna addigra halasztani, míg a Monarchia – és benne Magyarország – a fegyverkezés, a hadserege fölfegyverzésének terén pótolja mindazt, amit a tizenhat évi obstrukció idején elmulasztott. Már az 1899-iki véderővitában kimondta: „Készülnünk kell arra a háborúra, amely igen könnyen fejlődhetik a magyar nemzet élethalálharcává.” Az életre-halálra menő összecsapás mégis alkalmatlan, a lehető legalkamatlanabb időben következett be. „A nemzet készületlen volt a szó fizikai és erkölcsi értelmében – írja Herczeg *A gótikus házban*. – Az obstrukcióval, amely rövid megszakításokkal 1896-tól 1912-ig tartott, elvesztegettünk tizenhat pótolhatatlan esztendő a nemzet életéből.” Történt mindez akkor, amikor már mindenki látta, Magyarországon a nemzetiségi kérdés teljesen el volt rontva, s amikor a nemzetiségek soraiban már zajlott a nyílt lázítás. „A nemzetiségek már nem is akartak megegyezni a magyar állammal, tudták, hogy a főherceg-trónörökös, akihez bejáratosak voltak a vezérek, teljesen az ő emberük és gyűlöli a magyarokat.” Ferenc Ferdinándnak az volt a rögeszméje, hogy a „Monarchia integritását a csehek és a románok fogják megvédeni a magyarok ellen” (Herczeg 1940, 338–339). Másutt így fogalmazott: „A trónörökös tudvalevően a dualizmusról a föderalizmusra akart áttérni, hogy megmentse a Monarchiát. Úgy gondolta, nem lehet a szlávok és a románok ellen kormányozni, azért azt a kivezető utat választotta, hogy a németek és a magyarok ellen fog uralkodni. A történelmi génuszának már nem maradt annyi ideje, hogy meggyőzze Ferenc Ferdinándot arról, hogy csöbörből vödörbe vitte volna a Monarchiát. [...] Ő utálta és megvetette azt az ezeréves nemzetet, amelyből a királyság félisteni előjogait akarta elnyerni” (Herczeg 1940, 262).

Herczeg Ferenc úgy vélte, Magyarország bölcs politikával, elébe mehetett volna a tragikus végkifejletnek, ha időben – a kiegyezés pillanatában – megoldja az általános tikos választójog kiterjesztésének, és azzal együtt a nemzetiségek képviselésének kérdését. A millennium utáni két évtizedben erre már nem volt lehetőség. Tisza István is pontosan tudta, hogy az általános tikos választójog alapján megejtett választásokon 150–200 nemzetiségi és 250–300 magyar jutna képviselői mandátumhoz. „Magam nem hittem semmiféle politikai csodában – emlékezett az eseményekre Herczeg –, és írásban és szóban elleneztem az általános tikosat, mindaddig, amíg az ország lakosságának majdnem fele nemzetiség volt” (Herczeg 1940, 262–263).

A nemzetiségi lázongások és a bécsi udvar megerősödött magyarellenessége idején Herczeg Ferenc Tisza Istvánban látta azt az egyetlen államférfit, aki a századforduló éveiben „teljes nagyságában felismerte és átérezte a nemzetet fenyegető veszedelmet, és aki egész existenciája latba vetésével kész volt azzal szembeszállni”. Nem Tisza kedvéért lett politikus, a szabadelvű párt tagja azonban kifejezetten az ő programja miatt maradt. „Ha ő nincs – írta –, akkor alkalmasint pártonkívüli hatvanhetes leszek. Amióta politikailag gondolkoztam, a 67-es kiegyezés híve voltam, mert meg voltam arról győződve, hogy a kiegyezés a legnagyobb szerencse, mely a nemzetet Mohács óta érte. Csak úgy jöhetett létre, hogy lángeszű magyar államférfiak állottak szemben a bécsi középszerűségekkel, és hogy Erzsébet királyné, Ferenc József úr bálványozott Sziszije, szívvel-lélekkel a magyar nemzet oldalán állott. A kiegyezés egy nagyhatalom és szövetségeseinek védelme alá helyezte a magyar nemzet törekvéseit. Ez volt a maximuma annak, amit a magyarság egyáltalában remélhetett. Nagyon természetes, hogy a teljes magyar államiság, főleg a nemzeti hadsereg nekem is szívügyem lett volna, de tisztában voltam azzal, hogy az adott viszonyok közt nem valósítható meg. Nem, mert a dinasztia, nemkülönben egész Ausztria, Horvátország és a magyar nemzetiségek nagy része ellenezték volna. A nemzet valódi erőforrásai nem voltak

arányban az aspirációival. 1908 óta, amióta a nyugati nagyhatalmaknak Bosznia annexójával szemben tanúsított magatartása nyilvánvalóvá tette, hogy az európai államok két ellenséges csoportra szakadtak: a balkániak, elsősorban a szerbek, úton-útfélen hirdették, hogy Törökország után a második »beteg ember«, Ausztria-Magyarország kerül a műtőasztalra. A Karagyorgyevicsek, miután elfoglalták Szerbia vérrel beszennyezett trónját, Ausztria-Magyarország szétrobbantásában keresték a maguk létjogosultságát. Semmi sem volt fontosabb, mint a Monarchia katona erejének gyarapítása és modern főszerelése, de a magyar törvényhozás tizenhat esztendeig az obstrukció fertőjében hentergett” (Herczeg 1940, 221–222). Tisza István a magyarság megmentéséért vívott küzdelmében egyedül maradt. A küzdelemhez megvolt benne a bátorság is, mégsem sikerült kiharcolnia a sorstól a magyarság jövőjét. A küzdőtárs úgy látta, Tisza veresége és bukása ismét megmutatta azokat a nemzeti hibákat, melyek az elmúlt évszázadok során minduntalan megállították, visszavetették a magyarságot az fölemelkedés útján. Tiszának volt elegendő bátorsága kimondani a legfájdalmasabb igazságokat is, ezért volt olyan kicsiny az őt követni képes híveinek tábora.

Tisza Istvánnak és Herczeg Ferencnek volt egy közös vállalkozása is: 1911-ben együtt alapították a *Magyar Figyelő* című konzervatív lapot. A Herczeg Ferenc szerkesztői gondjaira bízott és a Singer és Wolfner által megjelentetett folyóirat segédszerkesztője Farkas Pál volt, a szerkesztőbizottság elnöke maga Tisza István. Szándékuk szerint a *Huszedik Század* körül csoportosuló polgári radikálisokkal kívántak vitába szállni. „Küzdenünk kellett az egész nemzetellenes ideológia ellen, amely a parlamentarizmus betegsége óta lassan elborította a magyar láthatárt, mint a felvonul fekete viharfelhők tömege. A *Magyar Figyelőt* mi a készülő forradalom ellen alapítottuk” – írta emlékiratában Herczeg Ferenc. Majd így folytatta, hogy a polgári radikálisok mindenkor nagy és gyöngéd megértést mutattak a legvakmerőbb szláv és román nemzeti aspirációk iránt, csak a magyarság minden életnyilvánulásában láttak otromba sovínizmust. A *Magyar Figyelő* régi számaiból ki tudom mutatni, hogy mindazok, akikre újjal mutattunk, akiknek méregkeverésétől óvtuk a közvéleményt, később egytől egyig a forradalom főkolomposai, majd midőn véget ért a véres komédia, az emigráns sajtóban Magyarország galád rágalmozói, vagy csehek, románok és szerbek kitartottjai lettek” (Herczeg 1940, 311–312).

Konzervatív körökben a polgári radikálisok iránti ellenszenvet nem a harsány újító szándékuk váltotta ki, hanem az a „leplezetlen gyűlölet” és lekicsinylés, amely mindannak szólt, ami magyar volt. „Ma már alig tudjuk megérteni – írta Surányi Miklós jóval később, 1925-ben a lap képviselte eszmeiségről –, hogy abban az időben a nacionalizmust, a konzervativizmust és a tradicionizmust olyan szégyellni való lelki betegségnek mondhatta minden érettségizett budapesti kamasz, mint a bujakórt, vagy a fegyintézeti múltat is. És ma már fogalmunk sincs arról a bátorságról, amely szükséges volt ahhoz, hogy az intellektuettek megvetését valaki magára vegye, és mint valami sárga foltot állandóan a ruháján hordja” (Surányi 1925, 71). Tisza István és a *Magyar Figyelő* köre úgy vélte, hogy a polgári demokraták radikalizmusa nem a hazai társadalom reformvágyaiból fakadt, hanem külső, idegen érdekeket szolgáló törekvés volt, amely befelé a magyar önbecsülés fölszámolására törekedett, kifelé pedig az ország és a társadalom rossz hírét volt hivatott kelteni és hirdetni.

Herczeg Ferenc szemében gróf Tisza István vezérségre született államférfi volt. Igazából nem volt ő sem arisztokrata, sem demokrata, nem volt sem legitimista, sem köztársasági elkötelezettségű, a valóságban ő minden együtt volt, elsősorban azonban mégis csak magyar. Magyarország jövőjét a Monarchián belül az Ausztriával történő újabb kiegyezésben látta, ezért konzervatív politikát folytatott, mert az volt a meggyőződése, hogy ezzel szolgálhatja legjobban a nemzetét (Herczeg 1933b, 15–16). „Tisza egyénisége csakugyan a faj terméke volt, amint a bazaltkő a vulkán terméke – írta róla Herczeg egy 1926-ban keletkezett tanulmányában. – Aki őt ismerte, az körülbelül mindent ismert, ami a magyarságban erőt és nemességet jelentett. Öntudatlanul egy volt a magyarsággal, úgyhogy

időközönként az ő szájából a magyarság hangját hallottuk. A gyűlölet, amely őt életében körüllobogta, a beteg faj önmarcangolása volt. Élete kétségbeesett kísérlet volt, hogy megtámassza a birodalom roskadozó oszlopait. Midőn Magyarország elbukott, neki is buknia kellett, és sorsa őt a dicsőséges legyőzöttek sorába állítja, olya nemzet hősi csapatjába, amely nemzet nem a szerencséje, hanem fiainak áldozatkészsége által áll fenn. A háború előtti könnyűvérű Magyarország irtózott az ő vallásos komolyságától, a hermafroditákat pedig megbotránkozta lényének férfiassága” (Herczeg 1933b, 36–37). Sorsa beteljesedését látta abban, hogy Tisza Istvánt 1918. október 31-én, a forradalom előestéjén gyilkolták meg. Ő volt Magyarország maradék ereje és reménység, meg kellett halnia a forradalom első napján, mert a forradalmak bukása után „a megcsalt és meggyalázott nemzet megint az ő nevét kiáltotta volna”. A Városligetben elcsattant puska lövés a történelmi Magyarországot búcsúztatta. A forradalmak bukása és a trianoni döntés után Herczeg Ferenc így fogalmazott: „A nemzet pedig akkor fogja megengesztelni leghívebb fiának emlékét, ha fölépíti azt a Magyarországot, amelyről Tisza István álmódott” (Herczeg 1933a, 53).

„Az erős hit ellen nem lehet kopjával harcolni, csak még erősebb hittel”

Herczeg Ferenc idejekorán fölismerte a bénult és tehetetlen magyar politikai élet mélyén rejlő veszélyeket, és az összeomlás rémült látomása nyomán 1902-ben megszületett *Pogányok* című regénye.³⁹ A történet Szent István halálát követő pogány-lázadások idején, az Úr ezernegyvenhatodik esztendejében játszódik, amikor a pusztában élő besenyők vezére, Vata – nem is a kereszténység ellen, hanem az országban elterpeszkedő, és a kereszténységet képviselő német és olasz kiváltságos urak ellen – lázadásra szólítja fegyveres népét. Az író drámaian indítja a regényét, amikor a régi lázadások vidékére, Ajtony vezér országlásának területére viszi az olvasóját: „Csak egy helyen volt sötét az ég: a folyó irányában. Ott ijesztő feketén, mint a föld gyomrába vezető nagy lyuk, ásított Csanád földvárának tömege. Palánkfalal koronázott lomha földsáncainak és óriás gerendákból ácsolt őrtornyainak árnyékképe olyan, mint egy formátlan ököl, amely torkon ragadta és leteperte a szabad pusztát. Vagy olyan, mint a fekete koporsó, amelybe a délvidéki nemzetségek szabadságát temették. Sötét tilalomfa a rónaság szívében. Örökös fenyegetés és irgalmatlan parancsszó, amely a sátoros pogányoknak szól. Ajtony úr hajdani birodalmának legtávolabbi zugában is érzik a fullasztó nyomást, amellyel a fekete épülethalmaz a puszta mellére nehezedik. Hörögnek alatta a szabad pusztai nemzetségek, hánykolódnak, mint a leütött őzbak a hiúz karma alatt: de talpraállani már nem tudnak” (Herczeg 1925, 7–8). Innen, Csanád földvárának bástyái mögül küldi Gellért püspök hűségeseinek és odaadónak vélt szolgáját, Márton kanonokot pogány testvérei, a lázadó besenyők megtérítésére. Csak hogy a kereszténységben Mártonná lett Alpár – a Szent István idején élve eltemetett pogány Thonuzóba fiának – szívében még elevenen él a puszta és a szabadság emléke, és ezért a feladat komoly lelki válságot okoz neki. „Amióta újból hallom a szél zizegését, a szabad puszta szelét, mely

³⁹ Surányi Miklós 1925-ben írt Herczeg-monográfiájában úgy fogalmazott: „A politikában már nem történt semmi, ami igazán biztató záloga gyanánt mutatkozott volna egy szebb, gazdagabb és magyarabb jövőnek, de az írók magyar történelmi témákhoz nyúltak, a képzőművészet magyar sujt-t és magyar levegőt keresett, nagy történelmi vásznak és monumentálisnak indult szoborkompozíciók készültek a műtermekben, Munkácsy Mihály Honfoglalásához és a Feszty-féle körképhez évekig zarándokoltak a hiú és dicsőségre szomjas vidéki magyarok, Thaly Kálmán és Endrődi Sándor kuruc versei népszerűbbek voltak, mint a franciás chansonok, s a kávéházakban tárogatón fűjték a régi bús magyar melódiákat. Ebben a légkörben született meg az *Ocskay Brigadéros* gondolata is” (Surányi 1925, 50).

egykor atyám sátorpalotájának ponyvái dagasztotta és harci paripám sörényével játszott: azóta bezárultak fölöttem a mennyország kapui... Confiteor, pater! A feszület előtt térdepelek, és egyre hallom a nádasok zúgását. Zsolozsmát énekelek, közben pedig besenyő harci dalok járnak az eszemben, amelyekről azt hittem, hogy régen elfelejtettem. És hiába igyekszik a lelkem ég felé: mindig visszacsap és mélyen a puszta fölött kalandozik, a puszta fölött, mint borús időben a fecske. [...] Ha lónyerítést hallok a pusztán: megreszket minden tagom. Ha távoli tülökszó üti meg fületem: eláll a szívem verése” – vallotta be szenvedését lelki gondozójának, Valter mesternek (Herczeg 1925, 10–11). Keresztényi elkötelezettségének bizonyítása végett Márton kanonokot három feladattal bízzák meg: le kell csendesítenie a lázongó pogányságot, a messi kevei erdőben össze kell zúznia az üzbégek kőbálványát, és Marosvárra kell hoznia a Konstantinápolyból Bolgár-Fejérváron keresztül Kevére érkező Csanád ispán leányát, Zenóbiát.

Herczeg Ferenc szülőföldjén, a történelmi Bánságban járunk, melynek határait a Maros, a Temes, a Bega, a Tisza és az Al-Duna hatalmas kanyarulata által körülzárt birodalomnyi terület alkotja, benne az avar-gátból lett Marosvárral, a száműzött görög papoknak otthont adó oroszlámosi monostorral, a Tiszán átkelést biztosító kenezsnai révvel, majd jóval lejjebb a kevei homokpusztával, Keve és Haram várával, az al-dunai lápvidékkel és a besenyő őshazát eltakaró, Vég-Orsova mögötti bércekkel. Itt élnek a délvidéki surbán-besenyők, akik egyre feszültebben várják ifjú vezérük visszatértét – a regőseik egy ideje folyton róla dalolnak –, a harcosok serege megható makacssággal reméli érkezését, ezért egyre nő bennük a lázadás indulata is. Azzal, hogy kidöntötték Gellért püspök fakeresztjét, melynek Megváltója arccal a sárba hullott, szinte megüzenték a háborút. A feszület helyébe hosszú kopját tűztek, annak hegyére, gúnyolódva, véres lófejet ütöttek.

A szerző először *A Várhegy* című kötetében írt részletesen a deliblái homokpusztáról – amellyről oly kevés szó esett a régi Magyarországon –, s ahová a filoxéra pusztítása után a verseci sváb gazdák egy része kivonult új életet kezdeni. Birtokot alapítottak maguknak, szőlőt telepítettek, és újrakezdték a gazdálkodást. Megkísérelték a fásítást is – ebből a célból kutat is ástak – a futóhomokkal a versenyt azonban nemigen bírták. „Titokzatos fehér folt volt ez Délmagyarország mappáján, ahol ismeretlen állatok és növények, zsványok és kísértetek tanyáznak. Én többször meglátogattam odakünn a sváb telepeseket, és nem tudtam betelni az elképesztően és szinte félelmetesen idegenszerű tájképpel. A hegyeknek is beillő, óriás homokbuckák mind egy irányba vándorolnak, amerre a balkáni Koszovo-szél (sic) fújja őket. A svábok szalmával kötötték a homokot, hogy az örökös szél el ne hordja a szőleiket” (Herczeg 1933, 208–209). A verseci telepések templomot is építettek maguknak, amelynek Herczeg Ferenc képviselő korában, oltárképet ajándékozott: Homoki Boldogasszonyt ábrázolta, a gyermek Jézussal a karján, aki szőlőfürtöt tartott a kezében.

A futóhomokon otthont teremtő sváb gazdák közé egy alkalommal elkísérte Darányi Ignác földművelésügyi minisztert is. „Az a kincstári terület tipikus homoksivatag – írta később *A gótikus ház* lapjain. – A 30 méteres homokbuckák közt járva, az ember szinte várja, mikor szólal meg a tevekaraván kolompja. A szőlőteleptől távol egy este megvártam a holdfölkeltét, és a szívfájdítóan melancholikus tájkép, mely bizonyára évezredek óta semmit sem veszített vadságából, adta meg a *Pogányok* című regényem első ötletét” (Herczeg 1940, 118). S ahogy a regény gondolata szikrát vetett benne, lassan benépesült a táj a történelmi idők sejtelmes alakjaival is. Évekkel később, amikor az al-dunai Kazánszorosban járt, újjászületett benne az élmény és megerősödött benne a látomás: „ahol ma is elmúlt évezredek leheletét érzi az ember, újból megragadott ugyanaz a hangulat, és most már gondolni sem tudtam egyébre”. Itt, a pogányság ősi fészkeiben vert gyökeret a különleges magyar probléma, a Nyugat és a Kelet megütközésének kérdése (Herczeg 1940, 203).

Ezen a vidéken mindent mítosz és legenda övez. A marosi emberek éjnek idején, amikor a holdat árnyék takarta, káprázatot láttak: az avar-gáton lovasember fekete árnyképe

vonult át, mintha egyenesen a hold koronájából lépett volna elő. A halászok gyakran látták az öreget, amint éjjeli ködfoszlányként átsuhan a rét fölött. Jól tudták, hogy ő a bujdosó öreg táltos, az ősi pogány hitvilág emlékének az őrzője. „A nyugatról jövő árvíz elöntötte az egész országot, földöntött és elsodort mindent, ami régi volt és magyar; az ősi alkotmányból csak egy kemény, öreg pillér maradt meg, amely magányosan viaskodott a tajtékzó tengerrel. Hol itt bukkant föl, hol ott. Bús bolyongásában félelem töltötte el az újhíűeket és gyűlöletet szított az óhitűek között. A nép babonás tisztelettel emlegeti a nevét. Azt beszélnek róla, hogy meg tudja nyergelni a szálló felleget, és útjából el tudja terelni a kilótt nyilat. Aki beszél róla, csak úgy emlegeti: a bujdosó öreg. A nevét sohasem ejtik ki. pedig jól tudják, hogy kicsoda: az erdélyi Gyulák véréből való utolsó táltos, a bujdosó főpap” (Herczeg 1925, 19–20). A magányos öreg üzenetet hozott a pusztá népének, a besenyőknek.

A Kajdum-nemzetségből való besenyők, akiket egyébként harciasságuk okán aranyhadnak is neveztek, a Kuel nemzetségből való fekete besenyőkkel közösen birtokolták a Bega és a Temes partján terülő földeket. Magukat büszkén és önérzetesen a király jámbor határőreinek neveztek, de a krónikák szerint aligha lehetett megbízni az örökösükben. A kereszténységet is csak számításból, a kövér legelők megszerzése érdekében vették föl. Amikor az ispánjuk, vagy ahogyan ők mondták: a bekéjük meghalt, annak özvegyét, a harcias Seruzád asszonyt választották vezérükké, egyszersmind a pusztá fejedelem-asszonyává is. Seruzád „szép arcú, délceg növésű és fejedelmi tartású asszony volt. Izmos, hosszú virágszál, az aranysárga, húsos szirmú vízi virágok bódító fajtájából, mely érettre nyílt a nyár termékenyítő hevében. Tömör, szabályos arca megfogta a pusztai napot, és bársonyos barna zománc alatt fénylett; kissé ferde metszésű, keménytekintetű szemében is a déli nap tüze égett. Arcának állatias, és mégis nemes nyugalma csak egy vonás zavarta meg: a gög kifejezése, amely állandóan ráncba vont a erős, fekete szemöldökét. Sötét haja – az a vastag, ércfényű haj, melybe beletört Csanád ispán ollója – két hosszú varkocsban folyt le a keblén.” Őt kellene fegyelmeznie Márton kanonoknak, Alpárként való megjelenésével azonban csak a besenyők harci elhatározást tüzelte föl. Hajfűrtjének levágásával még megfegyelmezte Seruzádot, de lélekben már a lázadásban népe élére állt.

A fejedelem-asszonnal történt találkozást követő hajnalon Alpár lovas serege ama nagy gáton folytatta útját délnek, amelyet „régii hódító nemzetek hánytak föl a nádasban, és amely a Marostól a Dunáig vezet” – Herczeg Ferenc minden bizonnyal itt a misztikus Római sáncoknak állított emléket – azon haladva érték el a kevei nagy homokpusztá vidékét. „A nap már hanyatlóban volt, mikor a homokhegy tetejéről lenézve, csillogó ezüstfonalat láttak. A Duna vize volt. Balkéz felől esett Keve vára, jobbról tőlük a parti nagy erdő, amely innen Pancsova vizéig terjedt. Már bealkonyodott, mire leereszkedtek a folyó partjára. Ott terült el előttük, tenger szélességben az ősi Iszter, lassú méltósággal hömpölygetve hajait keletnek, anyja, a Fekete-tenger ölébe. A fogyóban lévő hold éppen akkor kelt föl a túlsó parton fehérülő homokhegyek fölött, és szomorúan nézte magát az öreg Duna vizében.” A folyót szegélyező erdőben pedig ott tanyáztak az üzbégek maradékai, akik bálványimádásra adták a fejüket. Keresztény hitének meggyőző bizonyítására az ő bálványukat kell Márton kanonoknak lerombolnia.

A holdfény fűrösztötte bálvány – a „faragott kép” – ott állott magas talapzatán az erdőrejtette tisztáson. Milyen csodálatos a látomás, amelyben Herczeg Ferenc minden bizonnyal Herkulesfürdő római emlékeit, szobormaradványait idézte meg: „Anadymone, legbájosabb hellászi istennő, hogy kerültél te a barbárok nyirkos erdejébe? Ott állasz, fölséges meztelenségben, diadalmas szépséged tudásával a fehér márványpolcodon. Ajkadon ott lebeg a finom, gyöngéd, epedő mosoly, amely egykor a knidoszi nők ajkán fakadt. A holdfény, amely hízelegve végigfolyik nemes tagjaidon, mintha életet öntene márványtestedbe. Portyázó barbárok ragadtak ide Hellász derült ege alól? Vagy Róma hódító légiói hurcoltak magukkal? Évszázadokig pihentél a Duna aranysárga fűvényében. Aztán kiástak a bujdosók

és oltárt emeltek neked. Óh nem, a farkasbőrű barbárok nem értették meg szépséged harmóniáját, nem értették meg knidoszi pillantásodat, klasszikus mosolyodat. De ösztönszerűen érezték, hogy istennő vagy és állati meghunyászkodással borultak fehér lábad elé” (Herczeg 1925, 104–105). Körülötte szentjánosbogarak lejtették a táncukat, mintha aranyeső hullott volna a fák koronájára. És Márton kanonok nem habozott, buzogányával apró darabokra zúzta a „Vénusz-ördögöt”. A rombolást követően a keresztény sereg békanyálas mocsarak között folytatta útját Kevevár sötét földsáncai felé, ahol Csanád vezér leánya, a Konstantinápolyból hazatérő Ángyika várt rájuk.

A küldetése három feladatát teljesítve Marosvárra már nem a keresztény hitében erős Márton kanonok tért meg, hanem a pusztaság szabadságában magára eszmélt Alpár, a pogány besenyők harcias bekéje, akit immár senki és semmi nem tud visszatartani attól, hogy seregével Vata lázadóhoz csatlakozzon. Eszébe jutottak a bujdosó táltos szavai: „Eljön érted a pusztaság, ellenállhatatlanul, rettenetesen, bömbölve, mint a tavaszi áradás!” Mint a magyar népmesékben: a legkisebb királyfi kiállta a három próbát, megérett hát a királyságra. Alpár a holdsugáron érkezett táltos biztatásra, a rétszagoló csillag fényénél, farkasvermek csapdait megkerülve teljesítette a küldetését. Herczeg Ferenc pazar mitológiába öltöztette szülőföldjét, hogy évezrednyit visszatérve a múltba, az ismert tájakon a magyar történelem sorsformáló nagy eseményét – a hagyományok, az ősi hit, és az elődök öröksége vállalhatóságának kérdését – jelenítse meg.

A nemzeti hadak és a királyiak – a pogány Vata és a velencés Péter német és cseh zsoldosokból álló – seregei a Hanságban vívták döntő ütközetüket. Vata győztes seregének tagjait azonban a váratlanul megjelent András herceg katonái a kereszt jegyében halomra gyilkolták. A pogányoknak Levente az egyetlen reményük, őt kell fejedelemmé választaniuk, de erről is lekéstek: Levente is a háború, az idegen fegyverek áldozata lett. „Vége, mindennek vége! – nézett fájdalommal maga elé Alpár. – Magyar rónák, magyar puszták, teljetekek könnyel és gyásszal, mert Leventével együtt meghalt a magyarok örök istene is. Levente volt az utolsó Árpád, aki áldozott neki a dombokon. Ezentúl senki sem áldoz már neki, nem is lesz szabad urak istene, csak bujdosó koldusoké, akik suttogva emlegetik nevét az erdők nyirkos homályában... És meghalt az ősi magyarság is. Sohasem lesz többet szabad a magyar, mert sorsát nem tulajdon akarásával fogja intézni, hanem oltárok előtt térdepelve, és a népek tanácsában furfangoskodva fogja kikönyörögni. Véget ért a külön magyar isten, a külön magyar világ pompás álma; a magyar most már együtt legel és együtt törlekedik a népnyájak közös legelőjén. Vége, mindennek vége! Hiba építettek hát hegyet holttestekből, hogy megostromolják az eget, és megállítják útjában a napot: az idő mindenható lehelete visszavetette őket a föld porába, ahonnan föltámadtak. Hiába való volt a pogányság elszánt ostroma: útjukat állotta a kor, mint az égis érvő vasbástya. Mindennek vége!” (Herczeg 1925, 231–232). Ott, a vesztés háború véres csataterén Alpár megértette, hogy az ő háborújuk eleve vesztésre volt ítélve. Azt hitték, elegendő legyőzni a fegyveres seregeket, és attól egyszerre megváltozik minden, visszatérnek a régi erkölcsök, a régi szokások, újra a pogány hitvilág alakítja majd az életet. Holott a történelem fordulása már nem a seregek erején múltott: a legyőzhetetlen ellenség nem a testekben, és nem a fegyverekben, hanem a lelkekben lakozik. „Az erős hit ellen nem lehet kopjával harcolni, csak még erősebb hittel”. A pogány magyarnak azonban már nem volt elég erős a hitük, lelküket kikezdték az új világ eszméi: 1046-ban a kereszténység diadalmas univerzalitása, 1900-ban pedig a rivális nemzetek államalkotó eltökéltsége. Ellenükben pusztán az ősiség tudatával győzni nem lehetett. „Ó, a fekete papok jó munkát végeztek! Ha nem is tudtak új hitet önteni minden szívbe, a régit ki tudták ölni mindenkiből.”

A rettenetes háború után, ott a Marosvár környékén az ég szürke, a föld fakó, a víz fekete és félelmetes volt. Megismétlődik a regény nyitó képe: „A pusztaság óriás ravatala, amelyekre kiterítették a meghalt nyarat. A párás levegőben beláthatatlan hollórajok érkeznek

a temetésre. Éjnek idején pedig már hangzik a nádasokban a farkasok sirató éneke. Olyan bús ősz volt, mintha nem is akarna többet kitavaszkodni soha. És az ősz kietlen szürkességében ott ült a besenyők megfogyott nemzete, reménytelenül vívódva, mint a fagyott szárnyú túzok” (Herczeg 1925, 253), A besenyők Alpár vezetésével éppen csak átvonulnak Ajtony egykori országán, s lenn az Al-Dunán, Keve és Haram várak tövében tutajokat építve hazatérnek a Vég-Orsova mögötti, ősi besenyő hazába. „Az öreg folyó megelevenedett a népvándorlás egy késői foszlányától. [...] Mikor a hegyek közé értek, és már elhagyták a Duna közepén álló magányos sziklát, mely úgy nyúlik ki a vízből, mint a fuldokló óriás ökle, Alpár úr partra küldte a legényeit, hogy fogjanak halászbembereket, akik ismerik a járást a vízen. A lomha tutajok egyszerre nekiindultak, sebesen és könnyen, mint a vágató paripák. A dunai sellők pedig zúgva köszöntötték az aranyhadat. [...] Harmadnapra meredek sziklapartok közé jutottak a besenyők. A sziklák fölött nagy rajokban kerengtek az aranyfejű sasok, aminek az aranyhad igen megörült, lévén az a nemzetük kedves madara” (Herczeg 1925, 254–255).

És akkor a lenyugvó nap fényében különös alak jelent meg a víz felett, a magas sziklafal ormán. Egy lovas állt ott, mint a rendületlen kőszobor. „Oly mozdulatlan volt, hogy bátran faragott bálványképnek nézhette volna az ember. A hiúszemű surbánok először a paripáját ismerték meg, csak aztán a lovasát.” A lovas Seruzád asszony volt, aki „láthatóan magába volt merülve, és olyan mereven nézte az örvénylő vizet, mint a nádi sas. Ruhája most is csak a csípőjére szíjazott juhbőre volt; kibontott haja fekete sörényként folyt végig a vállán; kezében a gerelyt tartotta. A bokáján aranyboglár fénylett: azt nem veszthette el, mivel oda volt kovácsolva. A nélkülözések hatása és az őszi idő nyoma csak annyiban látszott meg rajta, hogy a tagjai egyenletesen megbarnultak, a sűrű haja pedig összekuszálódott. De ez csak növelte délceg és sugár alakjának vad szépségét. Előrehajtott hosszú, erős nyakának és domború mellének nemes körvonalai élesen rajzolódtak le a sápadt égboltozaton. Amint ott állott, rettenetes elhagyatottságában, ősanja volt a férfi igája alól kiszabadult nőnek, a büszke, de boldogtalan asszonyembernek” (Herczeg 1925, 257). Azután hosszú ideig nem történt semmi, majd Vég-Orsova közelében a hatalmas víz partján egy gazdátlan paripa vágatott az alkonyatban. Néha belerohant a vízbe, mintha át akarná úszni a Dunát, máskor meg úgy nekiiramodott, hogy szikrát vetett a kő a patkója alatt. „Sem magyar, sem besenyő ember nem tudta meg, mi lett a sorsa Keán király leányának.” A Duna völgyére ráborult az esti homály, csak nyugat felé sziporkázott piros tűzfényben az ég boltozata.

A szigorú polgár törvényt ül

A *Pogányokat* Beöthy Zsolt kéziratban olvasta, és elismerően nyilatkozott a regényről. A másik ember, aki már megjelenése előtt megismerte a regényt, a hűséges barát Fadrusz János a szobrász volt. A *gótikus ház* lapjain olvasható: „Ő akkoriban dolgozott Erzsébet királyné szoborpályázatán, és az Árpád-házi szentek, akiket emlékművén ábrázolni kívánt, visszakalauzolták fantáziáját a Pogányok korába. Mesém végén Szeruzád, a pusztai asszony, lovával a Kazánszoros egy parti szikláján állva, nézi kivándorló törzsének úszó tutajflottáját.” Ez a kép megragadta Fadrusz János képzeletét, és megfogadta, hogy megmintázza, bronzba önti a „lovas amazon-alakot” és pusztulásának megálmodott színhelyén a Kazánszorosban állítja fel (Herczeg 1940, 204). Erre azonban a történelem alakulása nem adott módot és alkalmat.

A regényének páratlan szépsége a tájleírásaiban van, s a drámaian megrajzolt tájhoz tökéletesen idomulnak az alakjai is, akiknek lelki fejlődésrajza igaz mestermunka. Az egész mű alapproblémája: hogyan győzi le Márton a lelkébe palántál keresztény alázatot és istenfélelmet, hogyan tör ki belőle Thonuzóba pogány vére, s lesz belőle a besenyők Alpár vezére? Fokról-fokra, lépésről-lépésre követi hőse rettenetes vívódásokon át vezető lelki

fejlődését, míg az elmélkedő-töprengő hívőből harcot hirdető, cselekvő ember lesz. Kornis Gyula jó érzékkel mutatott rá: Herczeg Ferenc munkáinak legkiválóbbjai, „novelláitól regényein keresztül drámáig, csupa lélekrajz, anélkül, hogy mesterkélten vagy tudatosan pszichologizálna (...). Nem módszereskedő lelki elemzéssel, hanem természetes cselekvéssel, vagy párbeszéddel jellemez” (Kornis 1941, 36). A valós környezet, ahol a cselekmény kiteljesedik, a történet pedig kibomlik, jelenségeiben és apró részleteiben is a hangulathoz, a feszültséghez idomul, jelentősen hozzájárul az érzelmi elmélyüléshez. Németh G. Béla bizony tévedett, amikor évtizedekkel később Herczeg Ferencet elsősorban *A külső élet krónikásának* tartotta, aki meglátása szerint soha nem lépett a lélek belső tájaira, ezért tartotta őt „az emelt nivójú lektúr” művelőjének. Hozzátette még: „Ennek a kornak az átlagműveltje a szórakoztató írókat tekintette eszménynek. Az irodalom, hogy úgy mondjuk, most lett igazán, a szónak nem lebecsülő értelmében is, áru. [...] Herczeg társasági-társadalmi szórakoztató irodalmat kívánt adni” (Németh G. 1993, 17). Herczeg Ferenc ennél sokkal többet adott, olvasóit nemzeti sorskérdéseink eredeti forrásvidékére vezette.

Versec város sváb származású szülöttje írói pályája során legjobb műveiben, a *Pogányok*, *A hét sváb* és *Az élet kapuja* című regényeiben, *A fekete lovas*, a *Bizánc* és *A híd* című drámáiban a magyar nemzet sorsfordító eseményeinek állított emléket, s a politikai magyar nemzet történelemformáló erejét hirdelve eszmevilágában is vállalta a küldetéses szerepének méltatását. Ezért írhatta róla kiváló tisztelője: Herczeg Ferenc „mint dolgos állampolgár valóban polgár volt, mint politikus ember – vagy sajátos magyar kifejezéssel szólva: mint hazafi – a politizáló birtokosság eszményeinek, ideáinak, célkitűzéseinek elfogadója” (Németh G. 1993, 15). Egy patrícius, aki eljutott a titkok kapujába. A műveiből hűséget, méltóságot és a közösség iránti feltétlen alázatot tanulhat a kései utókor.

Bízzunk ifjúságunk teremtő szellemében

Fehértemplom, a klasszika-filológia műhelye

Mindmáig nehezen fejthető meg, hogy az 1875–1918 közötti évtizedekben hogyan jöhetett létre, és hogyan működhetett a déli határszélen, a katonai határőrvidék drilljének légkörében, a fehértemplomi gimnáziumban a magyarországi klasszika-filológiai tudományoknak oly kiváló nemzedéke, melynek tagjai hol együttműködve, hol egymás nyomdokain járva a görög és a római irodalom értékeinek föltárásában, esztétikai szépségének és etikai üzeneteinek többnyire pedagógiai célzatú kiemelésével nemcsak a gondjaikra bízott főgimnáziumi diákok, de a magyar főváros különböző intézményeiben megjelent műveik – forrásfeltárásaik, fordításaik, értelmezéseik és elemzéseik – révén a korabeli magyarországi oktatásban és nevelésben példamutató módon játszottak meghatározó szerepet. Az országosan is ismert Bászeli Aurél és Vajda Károly mellett Csengeri János, Gerevics Gusztáv és Irovics Tamás görög-latin szakos tanárok társaságában az ugyancsak a görög és római népek történetében jártas Törekgy Gábor igazgató hathatós támogatása mellett a dák birodalom történetének kiváló ismerője és monográfusa, Király Pál és a zombori *Bácska* című hírlap, a vármegye hivatalos közlönyének későbbi főszerkesztője Molnár István Lajos értekezései eseménynek számítottak a századvég és a századforduló tudományos életében. Mondanám: a Néraparti virágok városának hangulata – ahogyan Fehértemplomot a századvégen oly nagy előszeretettel emlegették – kifejezetten kedvezett a klasszikus bölcséletnek, amit a táj finom bora, a bacchusi áldás is tetézett.

A fehértemplomi „főgymnasium” a „közoktatás terén oly kitartó fáradozással buzgólkodó, érdemekben gazdag és hazafias Ministerünk Trefort Ágoston Ö Nagyméltósága” kezdeményezésére és szorgalmazására – hosszas helyszíni vizsgálatok után – 1875 októberében, Fazekas Elek ideiglenes igazgató irányításával, mindössze négy osztállyal kezdte meg a működését. „A beiratások tartalma alatt – olvasható a korabeli beszámolóban –, mely részben az intézet felszereltsége, részben a szüret miatt október 16-ig terjedt, ejtett meg a felvételi vizsga is, mely vizsga azonban csak a számtan, latin és magyar nyelvre terjesztetett ki. [...] Az intézet megnyitása október 16-án válogatott közönség jelenlétében történt meg” (Anonim 1876, 26–27). Az avató ünnepséget követően az előadások 18-án kezdődtek, ám mindössze november 4-ig tartottak, amidőn a fahiányra történt hivatkozással három napra felfüggesztették a tanítást, annál is inkább, mert „nagy mértékben uralgott roncsoló toroklob folytán” nem volt tanácsos az ifjakat fütetlen termekben tartani. A főgimnáziumnak az első tanévben sem dalárdája, sem zeneegylete, de még ifjúsági könyvtára sem volt, mindezeket az elkövetkező évek során kellett kialakítani, szem előtt tartva, hogy általuk a „később létesítendő önképzőkör útja megkönnyíttessék” (Anonim 1876, 31). Azon a legendás októberi reggelen Lengyel Dániel orvostudor, a természettudós, Fazekas Elek, a magyar és a latin nyelv, Kohányi Károly, a rajz és a szépírás, Lechner László a mennyiségtan és a természettan, Madzsar János ugyancsak a magyar és a latin nyelv, Szőke Endre a

földrajz, a történelem és a német nyelv, továbbá Ondrejkovics József a testedzés tanára valamint Minlesku Pál görög keleti román esperes, Algyay Tivadar római katolikus áldozár, Unger Ferdinánd ágostai h. evangélikus lelkész és Klein Hermann izraelita kántor hitoktatók közreműködésével Lucz Jakab pedellus csöngetésére kezdődött meg az oktatás. 1875 őszén tehát az oktatási programban előlátott tizenöt gimnáziumi tanár helyett mindössze heten foglalták el a katedrájukat. A hiányt azonban néhány év leforgása alatt a hatóságoknak sikerült pótolniuk, az 1893–1894-es iskolaévben, Király Pál, a történeti földrajz és a történelem-tudomány tanárának igazgatói irányításával működő, immár országos hírű, nyolcosztályos fehértemplomi főgimnázium tanári testülete csupa jó nevű, a tudományos életben ismert egyénből állt: Dr. Bászél Aurél, a magyar és a latin nyelv, Csernus Gerő a magyar, a latin nyelv mellett a görög-pótló, Egry Gyula a latin és a görög nyelv, Gál Kálmán a latin és a görög nyelv mellett a számtan és szépírás, Grets József a német nyelv, Hegyey Károly a magyar, a latin és a görög nyelv, Huzsik Jakab a phys. földrajz, a természettan és a mennyiségtan, Kartner Gyula a mértan és a rajzolás, Keczer Géza a magyar és a latin nyelv, valamint a görög-pótló, Lehoczky József a mennyiségtan és a tornázás, Schelling Kornél a magyar nyelv és a bölcsészet, Sinkovics József a történelem és a földrajz, Still Nándor a földrajz és a természettan, Vajda Károly a magyar, a latin, a görög, a tornázás, a szépírás, és igény szerint a francia nyelv tanára oktatta a vidék magyar, német, szerb és román ifjait.

Király Pál a klasszika-filológia és a régészet kiváló tudósa, a fehértemplomi gimnázium igazgatója az 1896-ban megjelent, Szentgyörgyi Lajos szerkesztette *Egy év a Délmagyarországi Tanítóegylet Fehértemplomi Fiókegyletének életéből* című millenáris emlékfüzetben *A gárda* címmel összefoglalta Fehértemplom város vázlatos történetét. „Nincs hazánknak egyetlen vidéke, mely annyi küzdelemnek, annyi változásnak és annyi csapásnak lett volna kitéve, mint a miénk” – kezdte ünnepi előadását a főgimnázium igazgatója, majd jó történelemtanárként áttekintette az évszázadok eseményeit (Király 1896, 39). Szent István és Szent László, Károly Róbert és a Hunyadiak érdemeinek méltatása után bemutatta a hódoltság korába elszorított pusztítás néhány részletét. Nemzeti tragédiának ítélte, hogy a mohácsi vész idején a Temes vidékének a legjobbjai – Perényi temesi főispán, Tomori érsek, s „a nemzet reménye: bandériumunk ifjúsága, virága” is – odavesztek. Lelkesen méltatta a hódoltság utáni újjáépítés hőseit, közöttük a felszabadított terület első kormányzóját, Mercy Florimundus Claudius, „kinek alkotó és szervező képességeiről a történelemírók egyhangú elismeréssel nyilatkoznak” (Király 1896, 40). Az öröm és a lelkesedés nem bizonyult tartósnak, III. Károly császár és magyar király ugyanis bécsi tanácsosaira hallgatva nem az anyaországhoz kapcsolta a felszabadított területeket, hanem Ausztriához, amelynek Temes és Torontál vármegye is egyik melléktartománya lett. A Dél-Magyarország újabb küzdelmes századok elé nézett, melynek során a betelepített népcsoportok százezrei lepték el a megműveletlen vidéket. „Helyreállván az óhajtott nyugalom, az elnéptelenedett vidéknek lakosságra volt szüksége. Az új lakosság Olaszországból, Spanyolországból, Franciaországból, de legkivált Mainzból, Luxemburgból, Würtenbergből, Bajorhonból, Nassauból, Hessen nagyhercegségből, Baadenből, Tirolból, Alsó- és Felső-Ausztriából, Steier-, Porosz- és Szászországból, Csehországból s a Szepességből jött, legtöbben ingyen telket s kiváltságokat nyerve. Magyar települő a ritkaságok közé tartozott. A régi birtokos nemesi családoknak, kik visszavágytak e vidékre, birtokaik megváltását a bécsi kormány nehéz feltételekhez kötötte, hogy azt alig kísérelhette meg valaki – s így, természetesen egy egészen új lakosság lépett a kiszorultak helyébe, más gondolatokkal, más törekvésekkel és más világnézettel” (Király 1896, 41). Ez a tarka lakosság később a szerbekkel és oláhokkal egészült ki, ám a közigazgatás és az iskolai oktatás nyelve – az akkori viszonyokból következően – a német volt, a „nemzetiségeknek 1840-ig kellett várniuk, hogy a kérésüket a kormányzás meghallgassa. Ekkor fejezte ki óhaját a nemzeti (értsd: nemzetiségi – M. F.) iskola igazgatója, hogy az iskolában a szerb nyelv is tanítható legyen” (Király 1896, 43). A m.

kir. tanfelügyelőség 1876-ban váltotta fel a németet. Ez viszont már egybe esett a fehértemplomi magyar királyi főgimnázium megalakításának és működésének történetével. „Midőn 1875-ben a fehértemplomi állami fiúiskola megnyílt, azt mágyárische Schulénak csúfolták, s a szülők is annyira meg voltak tévesztve, hogy csak nagy nehezen lehetett néhány nemzedékkal benépesíteni. És ezen nem lehet csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy egyes iskolai tanácsok versenyre keltek velünk germanizálásban, s az alkotmányos élet és a szabadelvűség kínzásában” (Király 1896, 44–45). Király Pál iskolaigazgatóként emlékeztetett Dr. Haas iskolatanácsos, későbbi a szatmári megyés-püspök fenyegető szavaira, miszerint: „Megmutatom, hogy még az alföldi csikós is németül tanulja tanyai iskolájában ABCjét.” Ehhez képest kiváló – a tudományok terén is országosan ismert – tanárokból álló kar oktatta az 1875–1918 közötti közel fél évszázadon át a helyőrségi város magyar, német, szerb, román és zsidó fiataljait.

Tudós tanár és a „mi újításra sóvárgó idők”

Bászél Aurél

A fehértemplomi főgimnázium görög és latin tanárai közül az ismeretség, a népszerűség, és a tudományos pálya gazdagsága tekintetében mesze kiemelkedik a kassai születésű bölcsellettudor, Bászél Aurél (olykor Aurelius Bászél), aki 1864–1869 között a „classica-philologiai” ismereteit a berlini, a bonni, a hallei és a tübingeni egyetemen gyarapította. 1869 augusztusában, Tübingenben szerzett bölcsellettudori oklevelet, 1871–1872 között a budapesti ágostai evangélikus gimnáziumban volt a görög és latin nyelv tanára, majd 1883. júniusig magántanárként működött a budapesti egyetemen. Ezekben az években jelentek meg első jelentősebb művei is, a *Theokritos idyllei és a görög s római idyll* (1880), és a *Thukydides beszédei* (1881), a *Horatius élete és költeményeinek időrendje* (1882) című félszáz oldalas tanulmányát – Horatiusról szóló nagyobb monográfiának első fejezetét – pedig a *Középkorai Szemle* közölte. Az *Egyetemes Philologiai Közöny* 1880-as évfolyamában Bászél Aurél *Theokritos idyllei és a görög s római idyll* című munkáját Ábel Jenő méltatta, kiemelve, hogy a könyv nemcsak az érdeklődő nagyközönség, de a magyar klasszika-filológia számára is sok újdonságot hozott. „Bászél művét a legmelegebben ajánlhatjuk – írta a kritikusa –, s van okunk őszintén remélni, hogy kilátásba helyeztetett Theokritos-kiadása nem soká fog várni magára” (Ábel 1880, 710–714).

A lőcsei magyar királyi állami főreáltanoda 1882-ben kiadott albumában jelent meg a *Néhány szó a régi hellének fő jellemvonásairól* című tanulmánya, melyben szerzője összefoglalta a maga antikvitás-eszméjét is: „Ha az ókor valamelyik hősét vagy gyermekét vizsgálatunk tárgyává tesszük, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azon népet, mely őt egykor fiának vallotta, annyival kevésbé, mivel az ókorban minden egyes egyén egész világával mélyen gyökerezett népének életében. Az ókori ember testestül-lelkestül *népének a gyermeke* volt, a jelenkori ember inkább *korának a szülöttje*. Azon feltételek és tényezők, melyekből a személyiség alakul és tettekre serken, ott inkább a nép életében, itt magában az emberben gyökereznek. A *nemzeti eszme* volt az, melynek ott minden élet, minden mozzanat lételét köszönhet; ez töltött be, és hatott át mindent. De bármilyen nagy is ez eszmének a jelentősége, a görögök és a rómaiak megértésében és megítélésében vezéreszménk még sem lehet, ha magunknak a hajdankor görögjeiről világos képet akarunk alkotni; mert ők sajátosságos jellegükben nem kizárólag ezen eszme hatásában fejlődtek” (a kiemelések M. F.) (Bászél 1882a, 3).

A tudományos érdeklődés középpontjába azonban Bászél Aurél kétségtelenül *A 16. 17. és 18. század első felének jelesebb philologusai* (1882) című hatalmas műve első kötetének megjelenésekor került. A tudomány iránti elkötelezettségét is ennek a kötetnek a

bevezető soraiban fogalmazta meg: „Már egyetemi tanulmányaim idejében szívesen foglalkoztam a cl. philologia történetével. Külföldön, leginkább Német- és Franciaországban való tartózkodásom alatt öt éven (1864–1869) keresztül gyűjtöttem történetemhez anyagot a könyvtárakban, igyekeztem a legkiválóbb philologusok műveivel megismerkedni, és – amennyiben fontosak voltak – behatóan tanulmányoztam, és saját használatomra kivonatoltam” – írta a szerző a kötethez csatolt *Előszó*ban (Bászél 1882b, VII). Az európai klasszika-filológia történeti kézikönyvének szánt munkájában összefoglalta valamennyi érdemes filológus életrajzát és munkásságát, amihez azután „tudományos valójának” és értékének rövid jellemzését csatolta, a végén pedig legfontosabb műveikkel részletesen is foglalkozott. „Valamint az embereknek és nemzeteknek szükségök van időállókra, ha elposványosodni, elpenészedni nem akarnak – írta a tudománya iránti kellő lelkesültséggel –, úgy a tudósnak is nem ritkán kisszerű és verejtékes mindennapi munkája mellett meg lesznek a maga ideáljai, kiváló szellemekben megtestestült ideáljai, kik mellett lelke felemelkedik, kiket elérni, kiket követni igyekszik” (Bászél 1882b, X). A könyvéhez illesztett *Zárszó*ban pedig arról tájékoztatta az olvasóit: „Munkám második részében a németországi classica philológia virágzása korát fogom tárgyalni, amely egyszersmind a német nemzeti irodalom virágzásával esik egybe” (Bászél 1882b, 233). Bászél Aurél *A 16. 17. és 18. század első felének jelesebb philologusai* című művének tervezett többi kötete azonban nem jelent meg. Hogy a vállalkozásának folytatásában milyen mértékben akadályozta meg őt tudói pályájának módosulása, ma már nehéz lenne megállapítani. Tény az, hogy Bászél Aurélt 1883. augusztus 19-én a fehértemplomi magyar királyi állami főgimnázium „cl. philologia rendes tanárává” nevezték ki.

Amikor 1883 kora őszen Fehértemplomba érkezett, bőröndjében ott lapult legújabb kötete, a magyar klasszika-filológia egyik alapvető műve, a hetekkel korábban Budapesten megjelent *Az ókori classikusok tanulmánya mint általános műveltségünk egyik főeszköze* című munkája is, melynek megjelenésére – az 1883. április 10-én kelt *Előszó* tanúsága szerint – tizenkét évet kellett várnia. Könyve bevezetőjében kiemelte: „annyiban teszem a classikus tanulmányokat vizsgálódásom tárgyává, amennyiben ők voltak a művelődés eszközei, sőt ők tették alapját Európa összes előhaladottabb népei műveltségének, és alapjául szolgálnak részben még ma is. Itt tehát főleg azon viszonyal fogunk foglalkozni, melyben a classikus tanulmányok és az összes művelt nemzetnek a műveltségben tett előhaladása egymással állanak. [...] A feladatomból tűztem ki – folytatta –, hogy a mi újításra sóvárgó időnkben a gymnasiumi classikai tanulmányok ellen oly gyakran felhangzó ellenvetésekkel és támadásokkal szemben rövid vonásokban kifejtsem a gymnasiumi classikus tanulmányok teljes jogosultságát, hasznát, fontosságát és végcélját, s végül egy pár észrevételt kockáztassak a gymnasiumi classikus tanulmányok módszeres tanítására nézve” (Bászél 1883, 2–3). Emelkedettebb, ünnepélyesebb belépőt az egykor oly nagy tekintélyt parancsoló főgimnáziumba, földi halandó el sem képzelhetett! Az újonnan érkező tanár – a hallei és a tübingeni egyetem egykori lelkes hallgatója – Fehértemplomban is elhivatottságot érez arra, hogy az ifjúsággal megismertesse a két örök-ifjú nemzet, a görög és a latin nép történetét, és hervadatlan irodalmuk és művészetük tanulmányozása során föltárja előttük a klasszikus világ lelki-szellemi megnyilvánulásait. Könyvének öt fejezetében először elvégezte a klasszika-filológia tudományos meghatározását, kifejtette tartalmának lényegét, és leírta a tudomány valódi jelentőségét. Ezt követően áttekintette a klasszikus tanulmányok világtörténeti szerepét, hogy a végén eljusson a „classika philologia és a gymnasiumi classikus tanulmányok” történetének kifejtéséhez. Külön fejezetet szentelt a klasszikus tanulmányok gimnáziumi oktatása módszertanának, és az olvasmányok jelentőségének részletezésére. Könyve befejező lapjain – átlépve a gimnázium adta keretet – kora érdeklődő közönségének azt ajánlotta: „Aki a mai kor veszélyeit, bajait, a társadalmi állapotaiban mélyen gyökerező hibáit és kinövéseit, és az eszközöket, melyekkel a bajokon segíteni lehet, mintegy tükörben

akarja látni” – olvasson klasszikus irodalmakat. Tőlük, a görögöktől és a rómaiaktól tanult minden későbbi évszázad, és amelyik nemzet fiait igazán tanultak tőlük, azok pompás kultúrát teremtettek maguk körül. Megtette ezt a német, a francia és az angol nemzet mellett megannyi közép-európai kis népközösség is. Az ifjúság a művelt világban arra van hivatva, hogy műveltségével virágzó államot teremtsen maga körül, ahol az alkotmányos rend szabadságot biztosít az egyénnek is. „Bízzunk ifjúságunkban – írta könyve befejező soraiban Bászél Aurél –, hogy nem fog elfajulni, hogy ápolni fogja az évszázadokon keresztül nemzedékről nemzedékre szálló szabadságszeretetet. Mert a szabad szellem nálunk mélyen gyökerezik, azt nem ármány, nem lázadás, nem theoretikus ábránd honosítja meg nálunk, hanem jogi alapokon fejlett ki; népünk dicsőséges és küzdelmes életében vívta ki, és mindig híven meg is őrzé” – hangoztatta a kiváló tudós és az elhivatott pedagógus (Bászél 1883, 71).

Amilyen szép volt a görög és a latin nyelv tanárának fehértemplomi megérkezése – aki nem mellékesen akkor már a Magyar Philologiai Társaság választmányi tagja volt –, olyan lelkes, és tartalmas volt későbbi oktatói és tudományos ténykedése is. Már az első iskolai évének végén, a főgimnáziumi 1884. évi értesítőben megjelent Bászél Aurél *Horatius életbölcselete* című tanulmánya. Horatiust – Lessing nyomán – maga is a bölcséleti ismeretek tekintetében az ókori világ egyik legkiválóbb költőnek tekintette, aki római tanulmányait követően Athénbe ment filozófiát tanulni, élete alkonyán pedig nagy visszavonultságában kijelentette: a fiataloknak hagyja a költészetet, és minden idejét a „komolyabb philosophiai tanulmányoknak” szenteli. Mindezek ellenére Horatius soha nem volt elhivatott követője valamelyik meghatározott bölcséleti iskolának, a filozófiai rendszerek között nem kötelezte el magát sem a sztoicizmusnak, sem az epikureizmusnak, de még a maga korában újdonságnak számító „akadémia szkepszisének” sem. Számra a filozófiai gondolkodás az erkölcsi „életnézet” kialakítását jelentette, etikai ismeretei pedig segítették őt annak felismerésében, hogy mit is kell tennie az embernek ahhoz, hogy a világon boldog kiegyensúlyozottságban élhessen. Ezen a ponton válik a horatiusi életmű – etikai-morális üzeneténél fogva – az ifjúság oktatásakor pedagógiai példázattá. A horatiusi tanítás szerint ugyanis a legfőbb jó a lélek nyugalmasában, a belső megelégedettség megelégedésének kérdésében rejlik. Az igazi boldogság ugyanis – a XIX. századvég általános társadalmi meggyőződésével szemben – nem a gazdagságban, a hatalom birtoklásában, és a korlátlan élvezetek megszerzésében (az élvhajhászásban) rejlik. „Mind ezen dolgok nem képesek az emberi léleknek belső békét szerezni. Akármennyi kincs, fény és élvezet sem képes eloszlatni a »repkedő bút fénypaloták között«; lelki nyugalmat »gyöngy és bíbor megszerezni nem bír«. Márványcarnokok, napfénynél ragyogóbb bíbor, falernumi bor és keleti nárdusok illata nem gyógyítja a beteg szívet. Kívülünk, a külső világban, egyáltalában hiába keressük a szerencsét; hiába üzzük gyors paripán, mert a lovas háta mögött is ott ül a sötét gond; hiába kergetjük gyors hajón a boldogságot, mert félelem és rettegés ott is kísér; hiába keressük a távolban, a legnagyobb messzeségben sem menekülhetünk saját magunktól” (Bászél 1884, 7). Bászél Aurél hangsúlyozta: a horatiusi bölcsélet megtanít győzedelmeskedni a szenvedélyeken, és megmutatja az alázatot, amely a lélek tévedéseinek fölismeréséhez vezet. Segítségével az ember megleli (megalkotja) az uralmat saját maga és a külvilág felett. „Hogy a szellemi műveltség erkölcsi szabadságra, erényre vezet, az egyik alapelv Horatiusnál” – emelte ki a klasszika-filológia tanára (Bászél 1884, 8). A latin bölcselő szerint a bűnt nem az emberi gonoszság, sokkal inkább a balgaság szüli. „A hibáktól való szabadulás az erény kezdete, a balgaságtól való szabadulás a bölcsesség kezdete; így tehát a mindkettőtől való szabadulás egyszersmind minden valódi boldogság szükségszerű feltétele, és az ember erkölcsi feladata”. Erre tanított Horatius, amikor költeményében megfogalmazta: „A bűntől óvakodni, magában erény; s az okosság / Ott kezdődik, hol nincs hóbort” (Bászél 1884, 11). Az tehát az igazán bölcs ember, aki önmagában és maga körül megteremti azt a nyugalmas állapotot, amelynek békéje már senki által nem kezdhető ki, nem zavarható meg. Ennek részletes kifejtésekor Bászél Aurél

azonban már a történelem-bölcsélet területére lépett. „H.-nak az életről való általános felfogása elárulja – írta a latinitás jeles fehértemplomi tanára –, hogy teljesen leszámolt az antik államideával. Míg a classikus ókor nézete szerint az ember csak az állam (a közösség – M. F.) kedvéért van, s *csak a közjóért való fáradozás szab férfihoz illő foglalkozást*, addig H.-nál, mint említők, szívünk kiművelése, lényünk összhangzatos kiképzése legfőbb feladatunk. Ennélfogva költőnk nem azon eszméért harcol [mely azt bizonyítaná], hogy az embernek azon törekvése igazolt és valódi boldogsággal kecsegtető, ha a nyilvános szerepléstől visszavonul, életét önmagának és a Múzsáknak szenteli, kiknek szolgálatát azelőtt Rómában csak rabszolgákra és szabadosokra bízta. [...] H. arról beszél, mennyire megváltozott a kor szelleme, hogy kezdenek Rómában a szabad művészeteknek élni”, hiszen ezzel óriásit emelkedett az aesthetikai és erkölcsi műveltség és a humanitás. Horatius legfőbb törekvése tehát oda irányult, hogy az embert külső és belső világában *szabaddá tegye*, hogy „valamint saját belsejének szenvedélyeivel, úgy a külvilággal szemben is erkölcsi szabadságra emelje. Azért az embert a külvilágból mindig saját belsejébe vezeti, és arra tanítja, hogy *legfőbb boldogságát a művelt lélek és elégedett kebel szép összhangjában keresse és találja*” (Bászel 1884, 28–29). Az életbe induló ifjúság Horatiustól megtanulhatja, hogyan kell óvakodnia az életnek akkortájt olyannyira elharapózott, siralmas elposványosodásától, a lelki tartalmak ellaposodásától, és az erkölcsi hanyatlástól, „mely a pénz, tisztségek és élvezet utáni hóbortos hajszával jár!” (Bászel 1884, 29).

A fehértemplomi főgimnázium 1886-os értesítőjében jelent meg Bászel Aurél *Plátón jelentősége korunkra, nevezetesen az érettebb plátói ifjúságra nézve* című értekezése, amelyet szerzője a készülő *Plátón élete és kora* című monográfiájának részleteként tüntetett föl. A szerző az antik világ jeles gondolkodójának nagyságát abban vélte fölfedezni, hogy Plátón tanításában az erény megvalósítása csak a tudományos fölemelkedés révén lehetséges: az erény és a tudomány szorosan együtt jár. „A tudomány az embernek az igaz felé való irányulása, az igazán létezőhöz, örök és változatlanhoz való szellemi felemelkedés” – emelte ki a platóni bölcsélet lényegét (Bászel 1886, 5). Bászel azonban azt is tisztán látta, hogy az ember és a világ kölcsönös feltételezettségének leírásakor Plátón – Szókratész tanításának követőjeként – meggyőződéses idealista volt, s hogy idealizmusa *Az állam* című munkájában mutatkozik meg a legmarkánsabban: idealista akkor is, amikor azt követeli, hogy az állam élén állók, az államférfiak „a bölcsesség szeretetével legyenek eltelve”, és idealista akkor is, amikor elvárja hogy „az államot minden viszonyában az általános, a való, az igaz hassa át” (Bászel 1886, 24). Bászel Aurélnak, a pedagógusnak nevelői munkájában feltétlenül szüksége volt „Plátón egészséges idealizmusára”, mely a történelem minden korszakában morális elvárásként jelenhetett meg, így beleillett a századvég magyar társadalmi és politikai életébe is: „A szemérmesség, kegyelet, tisztelet alapja a család, a társadalmi élet, az iskola, az egyház és az állam termékeny, egészséges fejlődésének” (Bászel 1886, 26). A pedagógus, a bölcselő és az állampolgár következtetése szerint, mi utódok valamennyien annak az emlékezés által való elsajátításában öszülünk bele, amit előttünk a klasszikus kor gondolkodói már tudtak, és műveikben tisztán megragadtak. Schellinggel együtt mondta: „A görögök a tudományban örökké ifjak maradtak” (Bászel 1886, 33).

Bászel Aurél a fehértemplomi főgimnázium értesítőjének 1901-es, 1902-es és 1904-es évfolyamában – Schultz Dávid 1894-ben megjelent „kisebb” latin nyelvtanának kiegészítésére – a nyelvtanítás kézikönyveként három folytatásban kiadta *Költői példatár a latin esettanhoz összeállítva a legolvasottabb latin költőktől, egyúttal Versus memoriales és sententiák tárháza* című munkáját is. Fehértemplomi tanársága idején Wunder Gyula könyvnyomdája bocsájtotta ki *Die Bedeutung des Studiums der Klassiker im Rahmen des Humanistischen Gymnasiums* (1887) és *Ursprung, Inhalt und Entwicklung der deutschen Keisersage* (1899) című munkáit is. Tudósi pályája azonban láthatóan megtört: ifjúkorában az európai egyetemeken szerzett lelkesedése, enciklopédikus tudása idős korában, valahol a magyar határőrvidék egyik

gimnáziumában iskolai példatárak összeállításában merült ki. Hogy az 1880–1904 közötti közel negyed évszázadban a Bánság a maga adottságaival ennyit nyújthatott volna lelkes híveinek – azt nehéz lenne egyértelműen megválaszolni. Bászél Aurél, az általa olyannyira szeretett „fehértemplomi főgymnasium”-ból 1908-ban vonult nyugdíjba, ezt követően Budapestre költözött.

Fehértemplom nevének hallatán azonban még egyszer fölizzott a tudósi-oktatói lélek. Amikor a helyőrségi városban 1910. január 6-án a korábbi tanári pályatársa, Hegyi József felelős szerkesztő irányításával megjelent a *Fehértemplom és Vidéke* című közművelődési, társadalmi és közérdekű hetilap első száma – bizonyára baráti-szerkesztői felkérésre –, írással üdvözölte az újságot. Bászél Aurél *Petőfi – Elmfuttatás a Petőfi-ház megnyitása alkalmából* című jegyzete a lap tárcarovatában jelent meg. Szerzője még élénken emlékezett arra, hogy az előző évben – 1909-ben – a költő és szabadsághős halálának hatvanadik évfordulóján, a segesvári mezőn a „szelleme örökké él” jelszóval az egész nemzet együtt ünnepelte Petőfi Sándor emlékét. Már ekkor keserű a hangja, tétovázik, hogy nemzetet, vagy Nemzetet írjon, mindamellet azt a „nagyon nagy élest” sem látja sehol. Ő ugyanis azt tapasztalta, hogy 1910-ben Magyarországon Petőfi verseit már nem olvasta senki, és kénytelen szóvá tenni, hogy a költő verseinek nincs a közönség számára készült, olcsó kiadása sem. „Petőfi a nagy tömegek számára éppenséggel nem él – írta keserűen a klasszika-filológia egykori tanára. – A nemzet, vagy ha jobban tetszik: a Nemzet nem olvassa Petőfit. Az iskolák tönkremagyarazzák és agyonkritizálják a poézisét, nem tudnak fölemelkedni az egyéniségéhez, és megdohosítják a szabad, szépséges levegőjét. A tömegek klasszikussá buktatták, az írása dogma lett, amelyre esküsznek, de amelynek se a szépségét, se az artikumát, se a hibáit nem tudják megérteni. Ez a meleg, forró ember egyszerűen megkövesedett hatvan esztendővel a halála után.” Ám amikor Shakespeare Stratfordban, Goethe Frankfurtban és Weimarban kap emlékházat, méltó a magyar nemzethez, hogy legnagyobb íróiról, Petőfiről és Jókairól méltó módon emlékezzen meg. Az emlékszobák a maguk zajtalan szerénységében is százszor értékesebbek, a maguk befejezetlenségében és csonkaságában is sokkalta kedvesebbek minden idegen múzeumnál, mert azok részei a magyar nemzeti emlékezetnek. Bászél Aurél szerint a Petőfi-házba minden magyar embernek el kell menni, és minden magyar gyereket és ifjút el kell oda vinni. „Hadd lássák színről-színre, milyen dicsőség osztályrésze lesz a magyar író, milyen becsben tartják – halála után. Nézze meg a magyar fiú Petőfi posthumus házat, és vésse jól az emlékezetébe, hogy a magyar író csak a halála után lesz háziúr, ha lesz. Némelyiknek jó az első osztályú temetés is! Véссе ezt emlékezetébe, és ne vegyen soha író tollat a kezébe. Legyen inkább varga, asztalos, lakatos. Hiszen mindenből jobban megélelend ezen a könnyáztatta földön, mint a tintatartóból” (Bászél 1910, 2–3). Az ironia hatalmas kiábrándultságot és keserűséget sugall. Csak az vethet papírra ilyen árulkodó sorokat, aki mélységesen belefáradt a tudományok művelésébe, és reménytelennek ítélte az írás szolgálatát. Ezen túlmenően az ítélete mélyén ott remeg a nemzeti géniusz hanyatlásának szomorú látomása is.

Bászél Aurél hetvenöt éves korában, 1920. február 20-án halt meg Budapesten. Ötezer kötetes könyvtárát – már tanárként lemondva a tudomány további művelésének lehetőségeiről – 1899 végén a budapesti egyetem és a filológiai szeminárium könyvtárának adományozta.

A Marcus Aurelius-i példa

Vajda Károly

Talán makacsabb és elszántabb volt tudományos céljainak megvalósítása tekintetében a fehértemplomi főgimnázium másik jeles, latin-görög szakos tanára, az ugyancsak országos hírű klasszika-filológus, Vajda Károly, aki nem csak az egyensúlyt találta meg a határszéli-kisváros tanári elhivatottsága és a tudományos kutatómunka iránti elkötelezettsége között, de

a pályáján óriásit lépett előre, hiszen bölceletdoktori diplomáját 1886-ban már fehértemplomi tanárként szerezte meg.⁴⁰ A pozsonyi születésű Vajda (Wolf) Károly 1872–1875-ben a bécsi, 1875–1876-ban pedig a budapesti egyetemen volt a „bölcselet hallgatója”, ahol 1876 júniusában a latin és a görög nyelvből szerzett tanári oklevelet. Gyakorló évei során, 1876–1879 között az egyik budapesti katolikus főgimnáziumban tanított helyettes tanárként, mígnem 1879. november 29-én a fehértemplomi főgimnáziumban rendes tanárává nevezték ki. Közel húsz évet töltött az Al-Duna vidékén, és 1898-ban került vissza Budapestre.

1889-ben a főgimnázium értesítőjében jelent meg egyik legszebb – és egyben legihletettebb – tanulmánya, a *Marcus Aurelius* című értekezése. Vajda Károly kiváló ismerője volt választott korának, a Krisztus utáni második évszázadnak, Marcus Aurelius életműve pedig világképének döntő alakítója volt. Tanulmánya előszavában kifejtette, akkoriban már a keresztény tanítás feltartóztathatatlanul tört előre, s bár a híveket még üldözték és megfeszítették, voltak vidékei a mediterrán térségnek, ahol az emberek lelkében az addig ismeretlen, átható szeretet kezdett meggyökeresedni. A rómaiak nagy császáranak – egyszersmind az első keresztény uralkodónak –, Marcus Aureliusnak az élete – mint ahogyan az életműve is – „keresztül van hatva azon elvektől, melyeket a keresztény világ vall. Ő ezen elveket nemcsak kimondotta, hanem gyakorlatilag is alkalmazta” (Vajda 1889, 3). Azzal, hogy az alázatosságot, az önfegyelmet, az önmegtartóztatást, az uralkodói belátást és gyengédséget, a felebaráti szeretetet látványosan gyakorolta, önzetlenül gyámolította mások, köztük az alattvalók boldogulását. Erkölcsiségét az odaadó szolgálat és fenntartás nélküli kötelességteljesítés határozta meg, személye ezért volt alkalmas a XIX. század végén is oktató-nevelői tartalmak megfogalmazására. „Marcus Aurelius oly ember – írta Vajda Károly –, kit romlott erkölcsű udvara s társadalma közepette tiszta jelleme s kitűnő személyes tulajdonságai – noha ő sem ment a hibáktól – magasra kiemelnek” (Vajda 1889, 4). *Elmélkedések* című „XII könyve” bölcséleti mű, valójában rövid naplóföljegyzésekből áll, ezek ismeretében vélte Kosztolányi Dezső a római bronz szobor előtt állva, Róma első emberében: „együtt a szív és fő, / fájdalom és bölcs messzetekintés” (*Marcus Aurelius*).

*Császári felség,
emberi nagyság,
roppant pogányság
örök igazza,
bamba tömegből visszahúzódó,
trón magasában egyedül élő,
koldus imperátor.*

Az ifjak nemzedékének sorát oktató tanár úgy látta, az ókori irodalmak összes ránk maradt alkotások sorából csak az óriásként kimagasló, korszakalkotó művek tarthatnak igényt arra, hogy a késő utókor – beépítve azokat az emlékezetébe – a saját világlátásnak részévé avassa őket, hogy okuljon belőlük, hogy sorsa nagy fordulói alkalmával hivatkozzon bölcséleti lényegükre és tartalmaikra. Vajda Károly a fehértemplomi főgimnázium értesítőjében 1892-ben megjelent *Daphnis és Chloë* című görög fordításához írt bevezető tanulmányában az európai regény ókori gyökereiről értekezve összefoglalta az antik társadalom főbb jellemzőit: „Az ókor sajátossága többek közt az – írta tudományos meglátásai nyomán –, hogy minden fontosabb cselekmény nyilvánosan történik, az egész társadalmi élet úgyszólván nyilvános volt, és ez volt egyrészt oka Görögország és Róma nagyságának. De mihelyt Görögország a különféle idegen befolyásoknak engedni kezdett, mihelyt Demosthenes, akit e tekintetben a görögök utolsó nyilvános szónokának nevezhetünk,

⁴⁰ Vajda Károly 1885. *Le Sage. Irodalom történeti életrajz tekintettel a XVIII. század elején nyilvánuló tendenciákra*. Fehértemplom – Wunder Gyula könyvnyomdájából

hatalmas szózatait érdektelen emberekhez intézte, és a makedon arany s a perzsa fényűzés a görögök eddig romlatlan jellemét s kedélyét megvesztegetni kezdte: önként vetett véget szabadságának, amelyre azelőtt oly büszke lehetett, és az önkéntes rabszolgaság nehéz járma alá jutott: a nyilvános élet megszűnt, ezután csak magánéletéről lehet szó” (Vajda 1892, 5). A magánélet színterei a rejtőzködésre, a magánlakuk megkötésére is alkalmat adtak. Ettől kezdve már az antik társadalmakban sem volt semmi egyértelmű és törvényszerű – az erkölcs mint elvárás, és a morál mint megfelelési parancs esetlegessé vált.

A klasszikus görög szellemi fenség azonban Demosthenes után nem egyszerre szűnt meg, a haldoklása hosszú évszázadokra elnyúlt. Amikor a közösségi élet mindennapi színtereit felszámolta a magánélet megannyi egyéni elkötelezettsége és érdekszövedéke, a megszólalás és az alkotás lehetősége is megváltozott: a történelem jellegének változásai nyomán az eposz és a dráma elvesztette anyagát és tárgyát, és a lassú átalakulás során a helyükbe lépett a regény, amely eredetileg „csak egyes magánszemélyek történetét adta elő”. Vajda Károly értelmezésében a görög regény nem egyéb, mint *elbeszélő szerelmi költemény*, forrása és eredete pedig a görög irodalom alexandriai korszakának szerelmi költészetében keresendő. „A görög regényekben úton-útfélen találkozunk a legszebb leírásokkal, az akkori időknek megfelelő legalaposabb tanulság bizonyítékaival, de mindegyiken meglátszik, hogy a regény csak azért van írva, hogy az író ezt a tudományát bámultassa. [...] A leírás itt a főczél” (Vajda 1892, 6–7). Leírás-jellegével és másolás-szándékával pedig vajmi kevés befolyással lehetett az írónak kora görög társadalmára, elveszítette erkölcsének és gondolkodásának alakításában, formálásában játszott szerepét. Évszázadok homályába vész, hogy melyik lehetett az első görög regény, Parthenius, a miletosi elbeszélések szerzője *Babyloniaca* cím alatt legalább 35, vagy 39 könyvet írt, de a kezdetek megállapításakor számot kell vetni Xenophon, Apollonius, Heliodorus és Longos regényeivel is. Vajda Károly a továbbiakban filológiai alapossggal tárgyalta a görög regénynek a renaissance hatására történt átalakulását, lényegi változását, és azt a finom formaváltást, melynek nyomán népszerűségével erőteljesen befolyásolta a XVII. századi német irodalom megújulását.

1894-ben jelent meg a főgimnázium értesítőjében Vajda Károly *Epiktetos kézikönyvecskéjének* magyar fordítása, szintén történeti-irodalomtörténeti útmutatóval az élen. Évtizedekkel korábban, 1825-ben Mokry Benjamni, „a Görög és Déák-Literatúrának volt Közöséges Tanítója” kiadta ugyan Epiktetos művének magyar fordítását, annak nyelvezete azonban az idők során erősen erodálódott. Önmagában ez is elegendő ok lett volna a görög klasszikus alkotás újrafordítására, Vajda Károly azonban néhány sorral lejjebb bevallotta: „tulajdon élvezet végett foglalkoztam e kis kézikönyvecskével”. Leszögezte: nem áll szándékában a sztoikus bölcelet lényegének újbóli megtárgyalása – azt kiváló szakemberek már korábban megtették –, ő jószerevével csak a görög filozófus életét kívánja példaként bemutatni, és amellet műveinek és a rávonatkozó munkáknak lehetőleg teljes „bibliographiai jegyzékét” adni. Számára ugyanis a Traianus és Hadrianus uralkodása idején élt Epiktetos egyike volt azon bölcseneknek, akik soha nem adták föl erkölcsi meggyőződésüket, soha nem mentek bele a pillanatnyi kényelmüket szolgáló alkuk megkötésébe. „Ha valaki, úgy szerzőnk élt azon elvek szerint, melyeket hangoztatott, s kész volt inkább a legnagyobb testi fájdalmak, s a legszánalmasabb nyomorúság elviselésére, semhogy elveitől, s életének kitűzött céljaitól egy tapodtat is eltérjen” (Vajda 1894, 6).

Epiktetos tanulmányainak fő tárgya az erkölcsstan volt, miközben a szabad akarat érvényesülésének lehetőségeit kutatta, etikai alapon kereste a külső kényszerekkel szemben a belső szabadság kiteljesedésének lehetőségét. Szemében az erkölcsös élet a legfőbb jó elérésének egyetlen lehetősége; az erélyes bölcs egyenesen az istenek közelébe emelkedik. „Az ember csak úgy éri el a tökéletesség fokát, a boldogságot, ha ment(es) a lélek szenvedélyes felindulásaitól, gyönyörűség- és fájdalomtól, vágytól s utálástól, szóval minden nyugtalanságtól – s ha tartózkodik minden érzésnyilvánulástól, szóval minden

nyugtalanságtól. [...] Abszolút jó csak a jó akarat, csak a szabadon választott jó, vagy az erény; rossz csak a bűn” (Vajda 1894, 7). Bölcs embernek tehát voltaképpen az tekinthető, aki fegyelmezett és erényes, s az erényein kívül minden iránt „közönnyel viseltetik”. Ennek a meggyőződésnek a birtokában lesz a bölcs valóban szabad, aki önmagában testesíti meg a tökéletességet – „ő a maga nemében isten”. Epiktetos bölcselete hatással volt Marcus Aureliusra és Simpliciusra, de még a keresztény világban is a bölcssek előszeretettel forgatták a műveit. „Legyen szabad remélnem – foglalta össze gondolatait a pedagógus –, hogy az igénytelen férfiú egyszerű, de szívhez szóló szavai hasonló hatással legyenek ma is, mint az ókorban” (Vajda 1894, 8–9). Ezzel az üzenettel adta diákjai kezébe Vajda Károly *Epiktetos kézikönyvecskéjét*.

S ha már a filozófiai iskolák ismertetésében eljutott Epiktetosig, bizony Lukianost sem hagyhatta ki, azt a görög bölcslet, aki ugyancsak a kereszténység hajnalán – de még mindig a klasszikus világ ethoszának híveként – kereste az emberi boldogulás lehetőségét, és talán az ember világi küldetésének a lényegét is. Egyébként 1896-ban ünnepelte a klasszika-filológia tudománya 400 éves évfordulóját annak, hogy 1496-ban Firenzében az első Lukianos-kiadás kikerült a sajtó alól. Vajda Károly számára ez szolgáltatott alkalmat, hogy – elsősorban diákjai okulására – újra lefordítsa és közölje *Lukianos válogatott párbeszédeit*. „Lukianosról szólok – írta a bevezető tanulmányában a fordító –, ki az ókori irodalomban épp azért tett szert a legnagyobb, a remekíró hírnevére, mert jóllehet látszólag korának erkölcsi képét, jellemrajzát adja, mégis nem a második századbéli római birodalom valós erkölcsi állapotát, és szokásait festi, hanem az emberi társadalom örök időkre jellemző sajátságait, gyengeségeit tárja fel, s teszi nevetség tárgyává” (Vajda 1896, 3). A szofistaként indult filozófust pályatársai apostataként – hitének és meggyőződésének tagadójaként – tartották számon, társadalombírálatá ugyanis olyan tökéletesre sikeredett, hogy fölvilágosult gondolkodóként elsőnek a „sophistáknak gyalázatos viselkedéséről” rántotta le a leplet. Gyűlölte is őt mindenki, aki a közelébe került. Gondolkodói szabadságát elsősorban annak köszönhette, hogy a kora társadalmának a legmélyéről emelkedett föl a bölcselők sorába: ifjúkorában kőfaragótanoncként dolgozott, de megszökött, és törvénytörő szónoklatot tanult. Szónokként végigbolyongta az akkori művelt világ nagyvárosait: Görögországban (Ioniában, Ephesusban, Smyrnában, Olympiában), Makedóniában, Rómában, végre Galliában (Lyon, Toulouse, Marseille), városról városra vándorolt, és közben az utcákon és a piacereken gyűjtötte a tapasztalatokat. Végül megundorodott a „perlekedésektől és a velük járó csalásoktól”, és visszatért a klasszikus bölcssekhez: Demosthenes, Platon és Aristoteles lelkes beszédeihez. Műveiket olvasva, „arra a meggyőződésre jutott, hogy minden csak hazugság, tettetés, ámtítás, önző haszonlesés, az erény fitogtatása mellett feneketlen erkölcstelenség – szóval kevés kivétellel semmi sem igaz e földön”. Lukianos tisztább erkölcsöket akart látni, ezért elhagyta Rómát, és Athénbe költözött, ahol az állhatatlanságot, az erkölcstelenséget, és a hiúságot szatirikus párbeszéd formájában gúnyolta ki. Ahogyan Vajda Károly fogalmazott: „A régi bölcselkedés körébe tartotó komoly párbeszédet Eupolis, Kratinos s Aristophanes komédiáival egyesítvén, új irodalmi fajt létesített, mely távol lévén politikai célzásoktól, a vallás, bölcselkedés, irodalom, magánélet stb. hibáit a visszáságait tárta elé mulatságos alakban” (Vajda 1896, 5–6). Határozott jellemrajzokat teremtett, melyekből tisztán kiviláglott az erkölcsmemesítő szándék. Öreg korában Egyiptomban törvénytörő hivatalnokként dolgozott, s minden bizonnyal Alexandriában halt meg. Kiváló szatírái mellett legnagyobb érdeme volt „a tiszta atticizmus használata, mely egyedül csak az ókori irodalom tündöklő példányképei tanulmányozásának az eredménye” (Vajda 1896, 6).

A 400 éves évforduló arra is alkalmasnak bizonyult, hogy a kiváló klasszika-filológus, Vajda Károly összeállítsa a Lukianosra vonatkozó újkori irodalom bibliográfiáját is. Fehértemplomi tanárként azonban belátta, „teljességet adni, vidéki embernek könnyen megérthető okból, úgyszólván lehetetlen” (Vajda 1896, 14). Így jószerével csak azokat a

kiadásokat, fordításokat, kommentárokat és értekezéseket vehette számba, amelyeket a felhasznált forrásművekben megtalált. Egyetlen keserű utalása ez a tudós ember vidéki elzártságára. A klasszika-filológust azonban még évekig foglalkoztatta a lukianosi életmű, ezért 1898-ban a főgimnázium értesítőjében megjelentette *A halász vagy a feltámadt bölcselkedők – Lukianos párbeszéde a Vitarum auctio igazolására* című fordítását is (Vajda 1898, 3–20).

Amikor azután két évtizedes fehértemplomi szolgálatot követően a klasszika-filológia tudós tanára, Vajda Károly 1898-ban végre visszakerült Budapestre, azonnal bekapcsolódott a tudományos életbe, egyik legszorgalmasabb munkatársa lett a Dávid István szerkesztette *Latin és görög iskolai klasszikusokhoz való preparatio* című tankönyv-sorozatnak. Az ő fordításában és a magyarázataival jelent meg Q. Horatii Flacci *Epistulae* I. és II. füzete (1897–1898), Platón *Sokrates védelme és Kritonja* ugyancsak I. és II. füzete (1904), P. Vergilii Maronis *Aeneis* X. füzete (1904), C. Julii Caesaris *de bello Gallico* I–II., III–V. és VI. füzete (1899, 1902 és 1906), közben sajtó alá rendezte Dr. Schenkl Károly *Görög elemi olvasókönyvét* is (1900).⁴¹ A fehértemplomiak sokáig őrizték tudós tanáruk emlékét. Amikor fia, Vajda János pestvidéki törvényszéki jegyző, ügyészi megbízott 1915. július 22-én a Sieniawa mellett szerzett sebesülésébe, 30 éves korában elhunyt, együttérzésükről biztosították egykori tanártársukat (Anonim 1915c. 3).

Az elégia – és a gyakorlati morál kérdése

Molnár István Lajos

Molnár István Lajost a zombori *Bácska* című közéleti hetilap főszerkesztőjeként ismeri a sajtótörténet, kevésbé köztudott, hogy a bölcséleti doktor, a bácskai megyeszékhelyre történő áthelyezését megelőzően az 1878–1879-ik tanévben a fehértemplomi főgimnáziumban a latin-görög nyelv tanáraként működött. 1880-ban Zomborba is tanárként vezényelték át, s csak néhány évvel később állt a vármegye hivatalos közlönyének az élére, ahol 1893-ban Pozsonyba történt elutazásáig közel egy – felettébb sikeres – évtizedet töltött. A fehértemplomi főgimnázium 1879-es értesítőjében *Párhuzam Xenophon és Platon Symposiumja között* terjedelmes tanulmányt jelentett meg, melyet a *Magyar Philológiai Közöny* is érdemesnek tartott az ismertetésre. Molnár István Lajos azonban már ekkor elvitathatatlan publicistaként mutatkozott be: lelkesen méltatta a századvégi magyar tudományok gyors ütemű fejlődését, és nagyra értékeli azokat az erőfeszítéseket, melyeket intézményeink az évszázados mulasztások pótlása érdekében tesznek, mindazt, ahogyan „a külföldnek századokon keresztül gyűjtött betűkincseit sokáig parlagon hevert nemzeti nyelvünk javára értékesíteni, s így a múltbeli mulasztásokat helyreütni” törekszenek. És mert a klasszika-filológia művelésekor merőben új utakon járt a magyar tudományosság, a tanulmány írója leszögezte: „ennek tudatában sem lehet a jövőbe helyezendő remények előleges jelölése nélkül megállni, hogy legalább *mi, kiknek az örökre mintaszerű óremek irodalmat művelni jutott feladatul*, még szerény kísérletet se tegyünk arra, hogy a feltétlenül szépnek, jónak, igaznak tanult nemzeti nyelvünkön fejtegyünk” (Molnár 1879, 3–4). Úgy

⁴¹ A sorozatban megjelent: Curtius Rufus. Magyarázta Dr. L. Keczer Géza. (4 füzetben); Cicero *orationes selectae*. Magyarázta Dávid István (6 füzetben); Herodotos: *Szemelvények*. Magyarázta Dávid István (2 füzetben); Homeros *Iliása*. Magyarázta Szőke Adolf (5 füzetben); Horatius: *Carmina*. Magyarázta Dr. Boros Gábor (2 füzetben); *Horatius satirái* I. füzet. Magyarázta Gergye Lénárt; *Horatius satirái* II. füzet. Magyarázta Rózsa Vítál; *Livius ab urbe condita* libri I–IV. Magyarázta Dávid István (2 füzetben); *Livius ab urbe condita* libri XXI–XXII. Magyarázta Dr. Fodor Gyula (4 füzetben); Sallustius: *Bellum Jugurthinum*. Magyarázta Dr. Kapossy Luczián; Sallustius: *Coniuratio Catilinae*. Magyarázta Dr. Kapossy Luczián (4 füzetben); Tacitus: *Annales I–III*. Magyarázta Dr. Fodor Gyula; Tacitus: *Annales IV–V*. Magyarázta Dr. Boros Gábor; és Tacitus: *De Vita et moribus I. Agricolae*. Magyarázta Dávid István (1 füzetben).

vélte, csak a tudománynépszerűsítés révén tehet szert a kor embere a tudomány széles birodalmának tiszta, összefüggő áttekintésére – az ismeretek kiszélesítésének lehetőségére. Nemes feladat tehát e kihívásnak eleget tenni.

Molnár fölhívta a figyelmet: ha a német irodalomtudomány felé tekintünk, csak akkor tűnhet fel az érdeklődőnek a klasszika-filológia terén tapasztalható lemaradásunk. A német nemzeti öntudat azért oly szembeűnő – és egyben azért is oly hódító –, mert megalkotása során a klasszikus világ gondolkodóinak alkotásait – ezen belül is a „széles platonai irodalmat” – haszonnal forgatták. Ezen a törekvésen belül úttörő szerepet kapott Bonitz professzor 1858-ban Bécsben kikerült *Platoni tanulmányok* című műve, melyben elsőként vetette föl Platón és Xenophon *Symposion* című műve közötti párhuzamok és egybeesések kérdését: „Míthogy Xenophonnak is van ily című munkája, először is fölvetették az elsőbbségnek, majd a történeti hűségnek, a kölcsönös célzatoknak, s a netáni írói versenynek kérdéseit egymás után” (Molnár 1879, 7). Molnár István Lajos „bár sok jóakarattal, de edzetlen erővel, s egy vidékre szorult szakmunkás selejtes eszközeivel, a hozzáférhető segédmunkák nyomán” tett szerény kísérletet a kérdés megválaszolására, és hogy összefoglalja a két *Symposion* fölött folytatott tanulmányainak eredményét. Erejéből és tudásából azonban mindössze annyira futotta, hogy lelkiismeretes olvasatát adta a két klasszikus műnek, tanulmányában értékelhető következtetések levonásáig nem jutott el. A szerző idegen terepre tévedt, ő nem volt a klasszika-filológia tudományának elszánt művelője. Molnár István Lajos az 1880-ban Zomborban megjelent *A zombori új templom története* című tanulmányával vált ismertté a magyar tudományos irodalomban.

Csengeri János dr. a fehértemplomi főgimnázium magyar, latin és görög nyelvszakos tanára mindössze egy, az 1882–1883-as iskolaévet szolgálta az al-dunai kisvárosban. Tizenhét éves szolgálati évével is csak megálló volt az életében a határőrvidék. Csengeri (Czenger) János bölcsélettudor, a „classica-philologia” tanára, majd egyetemi magántanár pályáját a debreceni református kollégiumban kezdte, majd néhány éves beszercebányai kitérővel került Fehértemplomba, hogy 1883-ban már át is adja helyét az ifjú és lelkes Bászél Aurélnak. Csengeri János Gajus Valerius Catullus verseinek (1880) „magyar rhythmusban” történt átköltésével és az Odyssea VI. énekének, a Nausikának (Beszercebánya, 1881) fordításával érkezett a Néra partjára, a főgimnázium 1882. évi értesítőjében pedig megjelentette *A római elégiák előzményei* című tanulmányát, mely a Kisfaludy-társasághoz benyújtott Tibulus fordítás bevezető írása volt.

„Az elégiába a görögökkel is megmérkőzünk” – idézte helyesléssel a tanulmány írója Quintilianuszt, a rómaiak kritikusat. Maga is úgy vélte, hogy a latin poézis semmivel sem versenyezhet görög tanítójával, kivéve a didaktikus költészet legszebb virágát, az elégiát. Ebben a rómaiak felülmúlhatatlannak bizonyultak, olyannyira, hogy még Goethe is méltónak tartotta versenyre kelni velük. Ennek okát ismét csak a társadalmi – a közösségi – élet jelentős átalakulásában kell keresni. Csengeri hosszan fejtegette: a görög elégia etikus (és egyben politikus) irányú, hellén virágzásakor nem törődik a privát élet gondjaival. „Buzdít, bátorít, izgat, ostoroz”. Az elégia közvetlenségével, az eposz a fölmutatott példával nevel. Amikor azonban a rómaiak művelni kezdték, már eltűnt a mögöttes világ, az antik közösségi élet. „Honnan van az, hogy a lyra iránt kevésbé fogékony római szellem ily eredményt bír felmutatni” – kérdezte a tudós értekező, és Tibulus életművében kereste a választ (Csengeri 1882, 3).

Az elégia a görögöknél – ahol az egyén természethez való viszonyát a gyermeki közvetlenség jellemezte –, „egymaga volt a lyra képviselője, s mindent magához ölelt, csak azt nem, ami később egyedüli trágya” lett: a harmónia, a világ teljessége iránti vágyódást. „A görög lyra amit az elégiától megvont, azt az ódának és a dalnak adta: a hullámzó érzelmek kifejezését. De ez természetes, a görög szellemmel megegyező törvény. A görög szellem a változatos érzelmek hullámain már nem elmélkedett, hanem lelkesedett, nem szemlélődött,

hanem dalolt.” Amikor azonban az antik világban – Róma virágzásának idején – elveszett a természetközelség érzése, az élet viszonyai egyszerre mesterkéltek, bonyolultak, átláthatatlanok és alkalmanként titokzatosak lettek. A latin líra legkiválóbb művelőiben egyszerre olthatatlan vágyódása támadt az eltűnt egyszerűség és egyértelműség iránt: „némely lágy érzelmű költő” kereste a természet egyszerűségét, „s fájó vágyakozással nyújtá ki feléje karjait, de az minden lépésnél hátrált előtte, mert nem egyéb volt, mint az árnyék, melyet saját belső világa vetített elébe”. Csengeri leszögezte: az elégia virágzását a líra „tökéletesebb” (talán csak megújult – M. F.) formái, a dal és az óda követte, de egyben át is alakították a belső élmények intenzitását. „Tyrtaios és Solon elégiái elhangzottak; Alkaios, Sappho, Anakreon és Pindaros dala elfelejteté őket. Az elégia más időkre, más emberekre maradt örökségül: az Augustus korára, a rómaiakra” (Csengeri 1882, 4–5).

A szerzőnek a római irodalom jelleméről egészen eredeti a felfogása: szerinte a római szellem nem-költői jellegű, a „műköltés” Rómában idegen termék, nehezen meghonosodó, „üvegázi virág” volt, inkább csak eltanult, mint eredeti. Akkor hódította meg magának, amikor Görögországból római provinciát csinált – hasztalan; hisz a római irodalom mindvégig „a görög gondolkodás provinciája” maradt. Róma sohasem találta meg azt a természetességet, ami a görög irodalomban valódi, fölbuzduló forrás volt, ezért jószerével csak utánzott, aminek következtében az állandóan reflektáló jellegében nehézkessé vált. „Csak egy dolog utánozhatatlan: a naiv természetesség, mely a görög költészet örök ifjú bája.” A didaktikus költészet volt az egyetlen terület, amely kevésbé függött természeti feltételezettségétől és meghatározottságától, ez hozta, hozhatta magával az elégia megújulását. „Nem lehet tagadni, hogy az a különbség, mely a római és a görög költészet közt van, nemzeti szokásokon és intézményeken alapszik. A görög költészet ugyanis egyszerű, könnyed, familiáris, a római csiszolt, elegáns, előkelő. (...) Róma két századán, a II-ikon és az I-n, át (Kr. e.) tartott a görög géniusszal való lassú és nehéz fúzió, mely csak Augustus alatt a Horatius és Vergilius műveiben tekinthető bevégezettnek” (Csengeri 1882, 7). Augustus százada hozta meg tehát az elégia igazi fölvirágzását. „Az elégia teszi az aranykort *arannyá*” – szögezte le a szerző. Ugyanakkor a római társadalom fogyatékoságát is megmutatta, hiszen a költő számára mindössze két lehetőség maradt: „vagy a monarchiát kellett magasztalni, vagy az élet örömbuját zengenie a magányban” (Csengeri 1882, 12). Az elsőt Horatius vállalta, a másikat az elégia-költők, Tibulus és talán a magányába legvisszavonultabb költő, Ovidius.

Csengeri János az antik költészetéről szóló tanulmánya megírásakor a mega korának legfrissebb tudományos kutatásainak eredményeit használta föl: irodalomjegyzékében *Teuffel Geschichte der Römische Literatur* (1873) és *Studien und Charakteristiken*, Bernhardy *Grundriss d. gleich. Literatur* (1876), Patin *Études sur le poésie latine* (1868), Mommsen *A rómaiak története* (Toldy István fordításában) és Beulé *Augustus családja és kora* (1879) című munkája egyaránt megtalálható. Budapestre történt távozását követően a latin költészet tanulmányozása iránti ambíciói alábbhagytak.

Irovics Tamás pályája korai éveiben, 1908-tól kezdődően volt a fehértemplomi főgimnáziumban a latin nyelv tanára, s valamikor az első világháború szomorú éveiben tűnt el a közérdeklődés látóteréből. Nagy tudású, az antik irodalom, azon túlmenően a hellén szobrászat szépségének lelkes híve és tolmácsolója volt. Munkásságának szép emlékét őrzi a főgimnázium 1908-ban megjelent értesítőjében közölt *Plutarkhos mint moralista* című, feltűnően letisztult filozófiai gondolkodásról, és művészetértelmezésről árulkodó tanulmánya.

Megítélése szerint a görög filozófiai gondolkodás az Arisztotelész fellépésével kezdődő beérésének pillanatától a gyakorlati élet kérdései felé fordult, és az erkölcsan problémáival foglalkozott. A legkülönbözőbb bölcsészeti iskolák, akadémikusok, peripatetikusok, sztoikusok, epikureisták és pythagoristák egymással versenyre kelve fejtegették a „gyakorlati morál” kérdéseit, és az eltűnő archaikus világ eltűnő harmóniája nyomán az új életviszonyok számára igyekeztek új szabályokat alkotni. A moralitás

problémája a maga összetettségében jelenik meg a korszak egyik legkiválóbb bölcselőjének, Plutarkhosznak az irataiban. Az ókor legkedveltebb íróinak egyike volt ő, alkotói korszakának virágzása Nerva, Traianus és Hadrianus császárok idejére esett, ám népszerűségét a középkorban is töretlenül megőrizte. A *Vitae parallelae – Párhuzamos életrajzok* című munkájába foglalt eszméikért modern korunkban Shakespeare, Montaigne, Rousseau és Schiller is egyaránt lelkesedett. Plutarkhosz azonban nem csupán morálfilozófus, ő – helytől és időtől elvonatkoztatva – lelkes híve és hirdetője volt a morál örök eszméinek. „Képviselője egy felvilágosuló korszak eszmei áramlatának – fogalmazta meg Irovics Tamás –, leghívebb, legpregnánsabb kifejezője kora szellemi törekvéseinek, ama törekvéseknek, melyek az akkori – erkölcsileg mélyen süllyedt – görög-római világnak újjászületésére irányultak.” Látja összeomlani az antik világ birodalmait, de belátása van az új életet, új eszméket hirdető keresztény világba is. Ő volt „a tiszta hellenizmus utolsó tiszteletre méltó képviselője”. Testilelki mivoltában pogány volt, világképeinek magaslatán még Zeusz és az istenek népes serege állott, műveiben azonban már erőteljesen nyomot hagyott az „evangélium világmozgató hatása” (Irovics 1908, 6).

Általában azok a gondolkodók, művészek és államférfiak szegődtek tanításainak nyomába, akik a saját, ellentmondásoktól terhes korukban – hozzá hasonlóan – a moralitás kérdésével mint kihívással szembesültek. Az ókori filozófiai gondolkodás kiteljesedésének idején – Platón és Arisztotelész korában – ugyanis az ethosz problémája már mindössze egyetlen kérdésre egyszerűsödött: mi a legfőbb jó. Pontosabban szólva: mi teszi az egyes embert boldoggá? A filozófiai iskolák egybehangzó véleménye szerint egyedül az erény teremthet az ember lelke mélyén harmóniát és egyensúlyt. Persze az erény-ész-lélek összefüggéseit már felettébb eltérő módon értelmezték, többségük azonban a telhetetlen birtokvágyat és fősვნéséget lelki betegségnek, a haragot és a gyűlöletet a kicsinyes gondolkodás szülöttjének tekintették. A bölcsék többsége azonban egyöntetűen a kiegyensúlyozott családi életet tekintette a morális élet forrásának (Irovics 1908, 10–11). Plutarkhosz vallás-erkölcsi eszméi, nézetei is – ennek megfelelően – három központi kérdés köré csoportosíthatók: 1. az embernek kötelessége önmagával szemben; 2. az ember másokhoz, családjához, társadalomhoz, az államhoz való viszonya; 3. az ember istenhez való viszonya. Ebből a rendszerből eredően szinte magától értetődő, hogy a görög bölcselőnek magasztos felfogása volt az istenségről. Az isten maga az örökkévaló, a mindenütt jelenvaló szellemi lény, a teremtett világ minden erkölcsi és szellemi tökéletességnek összefoglalója és értelmezője. Az ember pedig a világi hanyattatásai során „az erény gyakorlása révén közelít istenhez” (Irovics 1908, 31). Ebből eredően az erényes élet gyakorlásának kérdése rejlik mindahány munkája mélyén. Történeti életrajzaiban választott alakjainak élete, azok fölmagasztosulása vagy bukása, sikere vagy veresége inkább csak alkalmat szolgáltat a számára, hogy igazságokat, filozófiai gondolatokat, erkölcsi példázatokat fűzzön a törekvésekhez és eredményekhez. Moralistaként „a történet reális alakjait morális hősökké avatja”.

Mindezek ellenére Irovics nem tekintette Plutarkhoszt hivatásos írónak, aki lelkes híve volt ugyan Platónnak, és ezzel együtt elszánt ellenfele a sztoikusok panteizmusának és az epikureisták ateizmusának. Bár birtokában volt kora legkiválóbb tudományos ismereteinek, őt mégis csak jól tájékozott, „végtelenül sokat olvasott *dilettáns*”-nak látta, akinek fő jellemzője „a praktikus, népszerű, s nem szorosán vett tudományos” munkálkodás, ezért írásainak legnagyobb része „alkalmi irat” csupán. Ő nem rendszerteremtő gondolkodó, a filozófia feladatát etikai nevelés során kifejtett hatásában kereste, annak beteljesülését pedig az istenhitben és a vallásos életben találta meg: az erkölcs és a vallás nála is egymást feltétellezve forrt össze. Gondolkodóként őszinte és nemes emberszeretetet, és mély vallásos érzelmekkel jellemezte őt akkor is, amikor a történelmi példákkal szembesült, és akkor is amikor a morál örök eszméit fejtegette. Ilyen minőségében szolgáltatta ő „az igazi szellemi és erkölcsi

újjászületésnek, ama világtörténelmi fontosságú szellemi újjászületésnek” a kibontakozását, amely a megelőző századok „összes értelmi örökét, kincsét a keresztény eszmék lángjával megtisztítva, új szellemet teremtett ama csodálatos erkölcsi forradalomnak, mely a belső embert és társadalmat egészen áthatotta”, a kereszténységnek (Irovics 1908, 37–38).

A korabeli sajtóból az is kitűnik, Irovics Tamás kiváló ismerője volt a hellén-kor művészetének. A *Fehértemplom és Vidéke* című helyi lap beszámolója szerint a főgimnázium tanára 1914. január 28-án a Délvidéki Magyar Közművelődési Egyesület helyi rendezvényén igen kiváló előadást tartott a görög szobrászat remekeiről. „Élvezetes volt hallgatnunk azon tisztelt esztétikai felfogást – olvasható a beszámolóban –, amelyet hirdetett.” Azt tudniillik, hogy az előadó a művészetet, nem a természet materiális kópiájának tekinti, „mint azt korunk mázsolói és szobor csinálói teszik, hanem keresi mindig, minden műalkotásban a gondolatot, a lelket, a repülő (szárnyaló – M. F.) idealizmust”. A szerző nagyon helyesen látja, hogy „a művészet nem pusztán érzéki nuditás, a plasztika nem csak feszülő idomok reprodukálása és meztelen anatómiája, de ezek mögött keresi, és meg is találja mindig a műremek szellemi zengését. Ő előtte minden görög műremek tartalmát, gondolatot, plátói eszményiséget lehel.” Irovics Tamás előadása végkövetkeztéseként kimondta, szerinte „mester ember az és nem művész, aki nem látja a lelket, az ideát a műalkotás belső kelléke gyanánt”, s ezt az állítását a görög szobrászat remekeinek vetített képeivel igyekezett bizonyítani (Anonim 1914e, 2).

Töreky Gábor latin-görög nyelv szakos tanár neve igazgatói minőségében 1878-ban jelent meg először a fehértemplomi főgimnázium értesítőjének a címlapján, s vezette is a gondjaira bízott iskolát egészen 1885-ig, amikor – feltételezhetően – minisztériumi utasításra módosult a népszerű tanár pályája, és elhagyta a Néra-parti város. Tudományos munkája nem jelent meg az iskolai értesítőben, emlékét egykori diákja, Herczeg Ferenc őrizte meg *A Várhegy* című, kései visszaemlékezésében: „Az igazgatónk, Töreky Gábor irgalmatlanul szigorú, de nagy tudású és nagyszívű pedagógus volt. Ha volt hibája, csak egy volt: hirtelenharagú volt. Azt hiszem, a hazáján, az iskoláján és családján kívül semmi sem érdekelt. Ha nagy ritkán künn találkoztunk vele a városban, olyan idegenszerű benyomást tett ránk, mint szárazföldön a fóka. Soha, egyik tanárommal nem volt annyi bajom, mint vele, és egyikre sem gondolok annyi szeretettel, mint öreára” (Herczeg 1933, 129). A renitens diák latint tanító igazgatójától könnyen kapott háromnapos elzárást, s hogy ne unatkozzék, a „letartóztatottnak” magányos óráiban Tacitust – vagy az antik világ valamelyik ismert szerzőjét – kellett magyarra fordítania. Azután az is megtörtént, amire az ifjú Herczeg Ferenc „nem volt elkészülve”, a fehértemplomi borospincék derűs lovagja a tavaszi vizsgálatok idején latinból megbukott. „Ma már úgy látom – áll a visszaemlékezésben –, a tapasztalt pedagógus jól tudta, mit tesz. Az egész légkör, amelyben én akkor éltem, nem volt tanulónak való, és ő erőszakosan ki akart onnan zökkenteni. [...] Otthon a család férfitagjai úgy bántak velem, mint egy elveszett emberrel, aki szégyent hozott a házra. A nők pedig úgy, mint egy utálatos beteggel, akit azért mégsem lehet ápolás nélkül hagyni” (Herczeg 1933, 142). Herczeg Ferenc fél évszázad múltán is úgy érezte, hogy a tanári előrelátás, a megfontolt pedagógiai lépés visszaadta önbecsülését, és Töreky tanár úrnak döntő szerepe volt abban, hogy kialakult kritikai világlátása is. Ha Töreky Gábor tanár úr a klasszika-filológia terén nem is alkotott maradandót, idős korára megkapta azt, amit csak kevesen: alakja belépett a nemzedékeket fölnevelő pedagógusok tekintélyes táborába.

Keczer Géza főgimnáziumi tanár 1879–1883 között tanult a budapesti egyetemen, ő is „classica-philológiá”-ból szerzett diplomát. Tanári működését a szatmári katolikus főgimnáziumban kezdte, 1887 januárjától 1888 júniusáig Nagybecskereken, 1888–1892 között Sátoraljaújhelyben, 1892–1893-ban pedig Zsolnán tanított. Ifjúkori vándorlásai során az 1893–1895 közötti két tanévet szolgálta Fehértemplomban, ahonnan 1895 szeptemberében a szakolcai kir. katolikus algimnáziumba vezényelték. *Comitium és forum, vagyis a*

topographiájokra és a történeti fejlődésekre vonatkozó kérdések megvilágítása című doktori értekezését 1897-ben a kolozsvári egyetem bölcséleti karán fogadták el.

Fehértemplomi emlékét a főgimnázium értesítőjében 1894-ben megjelent *Görögországi tanulmányút* című útirajza őrzi. (Dolgozatát az *Egyetemes Philológiai Közlöny* az 1896. évfolyamban ismertette.) Terjedelmes – kisebb kötetnyi – tanulmánya, „a tudományszomjas, a görög műrégiségek látása után áhítózó zarándokok kiseded csapatának” élménybeszámolója a XIX. század végi görögországi és a római útirajzok klasszikus remeke: az utazó csodára nyitott lélekkel keresi föl mindazokat a régészeti emlékhelyeket, és lesi meg azokat a természeti csodákat, amelyekről az antik irodalmi alkotásokban és történelmi beszámolókból valamikor is szó esett, s amelyek varázsukkal az elmúlt évszázadok során valamilyen formában írókat, művészeket, államférfiakat, politikusokat és hadvezéreket egyaránt a hatalmukba kerítették. Keczer Géza útirajza nagy lélegzetvételi, alaposan körültekintő, minden apró részletre ügyelő, ugyanakkor a lélek fölszabadult szárnyalására összpontosító beszámoló, és bár fölfedezéseiben semmi újdonság nincs, az élmény hőfoka elbűvölő. Újdonság viszont a *Görögországi tanulmányút*ban, az Adriai tengerhez vezető útjukról írt részlet, amely a kései olvasó számára egyediségében jelent különös értéket: „Csáktornyán túl elhagyván hazánk határait – írta csodákra szomjasan, remegő lélekkel –, Stájerországba jutottunk. Prágerhoftól egyszerre megváltozik a vidék képe, úgyhogy innen kezdve egész Triesztig folyamatosan hegyes vidékeket láttunk. [...] Cilli igen nagy és szép stájer város. Nagyhirű volt itt annak idejében a magyar történelemből is jól ösmert, hírhedt Cillei-ház egyik tagjának, Cillei Ulrihnak ma már romokban heverő vára. Elérvén a Szávát, és azon Száva nevű állomáson túl rövid időközben kétszer is átsurraván, csakhamar Krajina osztrák tartomány fővárosához, Leibachhoz érkeztünk, mely legszebb és legnagyobb városnak mondható a Budapest–trieszti vasúti vonalba eső városok közt” (Keczer 1894, 26–27). Útjuknak ez volt a csodákra ráhangoló bevezetője: Triesztben szálltak az osztrák Lloyd gőzhajótársaság Espero nevű háromárbcos, nagy tengeri hajójára, amelyen azután három napig utaztak Athén felé.

Keczer Géza nevét – aki a maga idejében lelkes és elszánt utazó lehetett – a *Mozaik olaszországi utamból* (1894. aug.-szept.) – *Úti rajz régiségi és műtörténeti magyarázatokkal* (Szakolcza, 1896), *A keresztény Róma a művészetek anyja* című „műtörténeti tanulmánya” (Szakolcza, 1897) és *A Forum Romanum történeti és művészeti szempontból* (Szakolcza, 1897) című értekezése őrzi. A szintén Fehértemplomban született *Utazás Velenczébe és Velence* (1895) című munkája azonban már kéziratban maradt, mint ahogyan az ókori írók műveiből készült fordításai sem jelentek meg nyomtatásban.

Átmenet a klasszika-filológia tudományából a történetírásba

Király Pál

A révkomáromi születésű Király Pál (1887-ig König) – aki 1892 októberét követően hét évig kötődött a fehértemplomi állami főgimnáziumhoz – kora Magyarországnak az egyik legismertebb és legünnepeltebb régésze és történetírója volt. A budapesti egyetemen szerzett bölcsészdoktori diplomát, pályáját 1877-ben a dévai főreáliskola tanáraként kezdte. Ott érte a megtiszteltetés, hogy az 1880-ban – Magyarországon szinte az első között – megalakult Hunyadmegyei Történeti és Régészeti Társulat őt is a sorába választotta. Így vehetett részt Téglás Gábor ismert ókorkutató és régész mellett a Marosvásárhely környéki ásatásokban, és az izgalmas föltárások eredménye egyszerre megnyerte őt Dácia történetének. Két évvel később, 1882–1883-ban már az antik történelem elkötelezettjeként fedezte fel a Mithras-templom páratlanul gazdag maradványait. Élményeiről *A sarmizegetusai mithraeum* című, 1886-ban közzétett akadémiai dolgozatában így számolt be: „A hunyadmegyei történelmi és

régészeti társulat elnöksége 1881 tavaszán, bizottságának egyik vidéken lakó tagja, Nemes Sámuel hátszegi járásbíró úr által értesülvén a várhelyi (Sarmizegetusa) archaeologiai leletről, elrendelvé annak megvásárlását a társulati múzeum javára. A lelet kizárólag a Mithra cultus emlékeiből állott. A társulat elnöksége később helyszíni szemlét tartván, s meggyőződve, hogy a terület megváltása a további kutatás érdekében elkerülhetetlenül szükséges, szerződésre lépett egy oláh telektulajdonossal, és az ásatás végrehajtásával a dévai m. kir. állami főreáliskola igazgatóját, Téglás Gábor urat, s engem bízott meg. A munkát 1882. július 5-én kezdtük meg, és tíz napig folytattuk szakadatlanul” (Király 1886, 3). A *sarmizegetusai Mithraeum* című munkája a római *Revue Internationale* 1887. évfolyamában is megjelent, és a fölfedezéssel azon frissiben a *Giornale della Societa Asiatica Italiana* is foglalkozott, ugyanakkor a régészeti föltárás eredményeiről az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1889. évkönyvében német nyelven is hírt adtak (Téglás–König 1889, 192–199). Ezt követően Király Pál *Ulpia Trajana Augusta Colonia Dacia Sarmizegetusa Metropolis Dacia fővárosa* (1891) címmel Budapesten önálló kiadványt is megjelentetett. Európa-szerte az ókorral foglalkozó tudós társaságok körében elképesztő nagy sikere volt a föltárás eredményeiről szóló beszámolóknak. A sikeren fölbuzdulva Király Pál rövid pár év leforgása alatt több mint ezer oldalon írta meg a római provincia történetét, melyet azután 1893-ban és 1894-ben *Dacia provinciae augusti* címmel két kötetben a Történeti Nép- és Földrajzi Könyvtár sorozatában Szabó Ferenc német-eleméri plébános Nagybecskereken jelentetett meg. 1892 őszén azonban Király Pál görög, történelem szakos tanárt a közoktatási minisztérium a fehértemplomi főgimnázium igazgatójává „rendelte ki”, ahol az 1900–1901-es tanév végéig vezette az intézményt.

Az érkezését követő, 1893-as esztendő főgimnáziumi értesítőjében jelent meg Király Pál *Forrás-szemelvények a peloponnesosi háború történetéhez* című bevezetővel és forrásértelmezéssel ellátott dolgozata. Oktatóként maga is belátta, hogy a lelketlen, unalmas, csak a kötelességre emlékeztető tankönyvek az esetek túlnyomó többségében a növendékeket nem serkentik a klasszikus világ történetének megismerésére. Az érvényes tantervi utasítások ugyan megkövetelték a kútfők bemutatását, mi több, egyenesen megkívánták a történelem tanároktól, hogy: „egyes jellemző kéziratokat, különösen az ó- és középkorra vonatkozókat, idegen irodalmak példáját követve, oly módon fognak földolgozni, hogy azok magánolvasmányképp a tanítást kísérve, a növendékek történeti ismereteinek bővítésére, s még inkább történeti érzékük emelésére szolgáljanak”. Erre lennének hivatottak a görög nyelvet helyettesítő (görögpótló) olvasmányok, a magyarázatokkal ellátott kútfő-szöveg- és forráskiadványok, amelyekkel „a növendékeknek képzelmét, kedélyét és szívét kell foglalkoztatnunk” (Király 1893a, 5). A tudós tanárnak meggyőződése volt, hogy Herodotosz egyszerű, naiv elbeszélése sokkal erőteljesebb befolyást gyakorolhat a fiúk kedélyére, mint a perzsa háborúk szikár, „okfejtő” tárgyalása. Ezeket nevezte ő „az eseményeken kívüli közvetlen források”-nak, amelyek segítik megismerni a történelmi idők szellemét is, ami egyébként az iskolai tankönyvek révén jóformán lehetetlenség. „Ha így taníthatunk, fáradságunk jóval termőbb lesz, s növendékeink a megszabott anyagon kívül megismerkedhetnek a classicus irodalom historiai részével” is (Király 1893a, 6). Ezért fogott hozzá a peloponneszosi háborúra vonatkozó „kútfőszemelvények” összegyűjtéséhez és értelmezéséhez. Amikor azonban a magyarázatokkal ellátott szöveg első része a fehértemplomi főgimnázium értesítőjében napvilágot látott, már feladta vállalt munkája befejezését: „a második részhez tartozó összeválogatásában és fordítgatásba beleromlottam” – írta, és kiábrándultságának okát is elárulta, tudniillik nem talált kiadót a kötete megjelentetéséhez. „Vajha szerencsésebb lenne valamelyik tanártársam!” – köszönt el az olvasóitól Király Pál (Király 1893a, 7). A szándék azonban minden nehézségen túlmutatott: hasznos, a tankönyvek kiegészítését szolgáló szöveggyűjteményt adott a tanuló ifjúság kezébe, hiszen „a végső cél nem az, hogy Hellast, hanem hogy a hellén világ szellemét

ismerjük meg” – fogalmazta meg a maga oktatói és történetírói credóját (Király 1893a, 6). Ehhez pedig a tanítást is és a tanulást is üdévé, fordulatossá és izgalmassá kellett formálni. Ez volt a szándéka akkor is, amikor két évvel később, 1895-ben *Szemelvények egy sajtó alatt lévő történeti munkából* címmel az egyetemes történelemről készült jegyzeteit tette közzé, ugyancsak a fehértemplomi főgimnáziumi értesítőjében (Király 1895, 3–30).

Fehértemplomi évei során Király Pálnak négy további kötete jelent meg: közülük a *Napoca* (1898) a helyi Wunder Gyula intézetében nyomtatott tenyérnyi kis útikönyv, benne a Trajánusz alapította város 110–271 közötti történetével. Abban az időben Dáciában a római fegyverektől már elpártolt a hadi szerencse, 253–260 után elesett Potaisa (Thorda), utána Apulum is, minekután a légiók délre vonultak, és átkeltek Meosiába. „A tartomány birtoklása tehát 258 óta csak névleges volt, bár hivatalosan még nem mondtak le róla. Ezt Aurelianus tette meg 271-ben. A sasok új hazát kerestek!” – írta még az útikönyvében is forrásokra hivatkozó, alapos és precíz tanár (Király 1898, 121). A másik a középiskolák alsó osztályai és a polgári iskolák számára készült *A magyarok története* (1898) című tankönyve, amely nyitánya volt a nemzeti történelemmel foglalkozó tankönyvei hosszú sorának: az 1900-ban megjelent *Magyarország története* című, a középiskolák III. osztályának használatára írt könyve Magyarország őslakóinak (rómaiak, hunok, avarok, frankok) a történetét, majd a honfoglalás utáni időket tekinti át egészen a Hunyadiak koráig, a második része, a IV. osztályos tankönyv pedig a megosztott Magyarország sorsának alakulását a kiegyezéssel bezáróan mutatja be.

Király Pál tankönyvírói munkásságát *Magyarország története és leírása* (1902) című tankönyvének bevezetőjében a magyar történetírás nem kisebb alakja, mint Szilágyi Sándor méltatta, amikor annak tankönyv-jellegén túl a történeti irodalomban elfoglalt kimagasló értékét is kiemelte. Érezhetően olyan író üzent a tanuló ifjúságnak, aki birtokában van a történelem valamennyi szükséges forrásismeretének – olvasható a méltatásban. A tankönyvvel a kezében Szilágyi Sándor üzent azoknak a fiatal embereknek, akik „ebből a szép és jó könyvből fogják első behatóbb ismereteiket meríteni hazánk történetéhez. Ösztönözze ez őket arra, hogy tudásukat ezen az alapon tágítani, szaporítani igyekezzenek. Már jó és megbízható átnézettel bírnak, s ennek segélyével könnyű lesz folytatni a megkezdett tanulmányt. Merítsenek ebből a könyvből kedvet a tanuláshoz, ismereteik szaporítására, s megismerkedésre a magyar történet forrásaival. Örömet, megnyugvást, vigasztalást fognak abból meríteni, mert ha történetünk elég gazdag fájdalmas részletekben, de az a tanulság, hogy nemzetünk a századok viharából megerősödve kelt ki, nemcsak megnyugtató, hanem a jövő biztositékát is képezi” (Szilágyi 1902, II). Ezt követően Király Pál Gaál Mózes Történelmi Könyvtára számára megírta a ragyogó, egészen elragadó *Dácia története* című munkáját, 1907-ben pedig szerény kis füzetben közzé tette *A dák háborúk története Traianus oszlopának domború képei alapján* című tanulmányát, s úgy tűnik, ezzel be is zárult ez a hatalmas ívű tanári, tudósi és archeológusi pálya.

A görög-római klasszicitás szelleme az 1875–1918 közötti története során mindvégig meghatározta a fehértemplomi királyi magyar állami főgimnázium tanári karának működését, melynek során nem kevesebb, mint kilenc lelkes, az esetek többségében országosan is ismert klasszika-filológus oktatta a görög és a római irodalom erkölcsi példái nyomán emberi helytállásra az Al-Duna vidékének soknemzetiségű ifjúságát. Gerevics Gusztávval együtt sokan vallották, hogy a klasszikus irodalmakat a „lelki tulajdonok fejlesztése, ápolása és növelése céljából” (Gerevics 1882, III) kell az ifjak kezébe adni. Bászel Aurél Platónban fedezte fel a művészetnek és tudománynak azt a tiszta és teljes „összhangzását”, amely a modern világ emberének ítéletalkotásához elengedhetetlenül szükségeltetik, Vajda Károly pedig Marcus Aureliusban lelte meg a közösségben élő ember erkölcsi nagyságának követésre érdemes példáját, és Epiktetos volt számára az a valóban bölcs és erényes – tehát követésre méltó –gondolkodó, aki a moralitáson kívül minden földi hívság iránt közönnnyel viseltetett.

Homérosz és Herodotosz, Platón és Arisztotelész, Thukydides és Demosthenes, Xenophon és Sappho, Horatius és Vergilius voltak azok a klasszikus mesterek, akiknek legszebb alkotásaiban mutatták meg az erkölcsi tisztaság példáit, hogy idővel valamennyi diák az útmutatásaik és tanításaik nyomán megtalálja a maga helyét a társadalomban.

Töreky Gábor és az immár évszázada számon tartott tanártársai a klasszikusok megértésére, tiszteletére, tanításaik elfogadására oktatták a tanítványokat: igyekeztek megmutatni az emberi szellem küldetésének valódi lényegét. Az antik világ műveltségét palántálták beléjük, mert tudták, hogy aki megéri az emberiségnek, s a nemzeteknek a múltját és a történelmét, az tisztán fölismeri viszonyát Istenhez, a természethez és az embertársaihoz, az megtanul elkötelezetten gondolkodni, nemesen érezni, erősen és önzetlenül akarni, célokat látni a jó szolgálatában. Hogyan is fogalmazott Fináczy Ernő *A klasszikus nyelvek és irodalmak tanításának kérdése* című tanulmányában? A középiskola művelődési feladatáról alkotott elképzelése kikezdehetetlen és cáfolhatatlan, mert „a középiskola gondoskodik legfőképpen arról, hogy azokat a szellemi javakat (értelmieket és erkölcsieket egyaránt), melyeket az emberiség a maga történeti életének kezdetétől fogva küzdelmes erőfeszítéssel létrehozott, a fiatal nemzedéknek csonkítatlanul átszarmaztassa megőrzés és továbbfejlesztés végett; hogy a lényeges kultúrelemek egyike se menjen idővel veszendőbe, egyike se szoruljon ki a köztudatból. Ez azonban csak úgy történhetik meg, ha a klasszikus nyelvek és irodalmak segítségével elvezetjük növendékeinket mai egész kultúránk forrásaihoz” (Fináczy 1927, 11–12). Ha volt küldetése a Bánságban a klasszika-filológia tudományok lelkes művelőinek, akkor a kultúrára nevelés mindenképen az volt.

Hazaszeretet és az erényes hazafiság

Berkeszi István, Still Nándor és Herrmann Antal

Mint ahogyan kultúrára nevelt a magyar irodalom- és a történelem-tanárok elhivatottságban ugyancsak példamutató tábora is, amelynek tagjai valamennyien ismerték a görögök kultúrateremtő zsenialitását, a klasszicitás fegyelmét és a morális helytállás tőlük eredő, nagy-nagy kihívását. Berkeszi István bölcelettudort, honvédhadnagyot és középiskolai tanárt temesvári működése alapján ismeri a történetírás, ő találta meg, fordította magyarra és látta el bevezetővel *Gróf Hoffmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben* (1887) című munkáját, az újkori Magyarország fölfedezésének egyik remekét.⁴² 1883-ban lett a budapesti egyetem bölcelettudora, egy évvel később, 1884-ben ideiglenesen, helyettesítésre a fehértemplomi főgimnáziumba a magyar nyelv és irodalom, valamint a történelem oktatására vezényelték, ahonnan a következő tanévben – 1885-ben – már vissza is került a fővárosba. Igazi állomáshelyére, a temesvári állami főreáliskolához 1888 februárjában nevezték ki, ahol a történelem és földrajz rendes tanáraként dolgozott. Pályája kiteljesedését a temesvári *Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat* tevékeny tagjaként élte meg, írásai rendszeresen megjelentek a *Történelmi és Régészeti Értesítőben: A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története*, valamint annak függelékeként *A temesvári könyvnyomdákban 1771-től 1871-ig nyomtatott könyvek jegyzéke* (1889), a *Temesvári művészek* (1909), a *Társadalmi és kulturális viszonyok Temesváron a múlt század végén* (1900), továbbá *A Delejtű – Délmagyarország első magyar hírlapjának kritikai ismertetése a kor jellemzésével (1858–1861)* című munkája és a lap *Repertórium*a (1910) méltán jelentik a vármegyei forráskutatás alapvetését.

Berkeszi Istvánt fehértemplomi tanártársai a városba érkezésekor akár friss pályadíjasként is ünnepelhatték, hiszen 1883-ban *A magyar nemzeti szellem és a magyar nyelv*

⁴² Berkeszi István. 1890. *Múlt századi külföldi utazók feljegyzései Temesvárról és Délmagyarországról I–III.* (Johann Lehmann, Hofmannsegg); *Történelmi és Régészeti Értesítő*, 116–122.; 179–188. és 218–228.

keletének documentált története 1711-től 1848-ig című tanulmányával a budapesti egyetem a Schwartner-féle pályázaton díjat nyert. Ebből a munkájából való *A magyar nyelv a magánélet terén 1711-től 1790-ig* című részlet, melyet 1885-ben a főgimnázium értesítője közölt. Tanulmányában – melyben a szatmári békétől a II. József haláláig terjedő korszakban tekintette át a magyar nyelv fejlődésének történetét – részletesen bemutatta azoknak a katolikus főpapoknak és főnemesség tagjainak a pályáját, akik hatalmi helyzetükből eredően sokat tettek a nemzeti fölemelkedés ügyének a szolgálatában. Ők voltak azok, aki újjászervezték az elpusztult egyházat és az iskolákat, hogy templomhoz és katedrához szelídítsék a sok helyütt elavult erkölcsöket. „A magyar főpapság – írta Berkeszi István – teljes mértékben megértette nemes feladatát, s hogy hazánk e század folyamán oly gyors léptekkel halad előre a művelődés terén, az nagyrészt a kath[olikus] főpapságnak köszönhető. A nemzeti szellemnek ők legbuzgóbb előmozdítói, az irodalmat pártolják, a nyelvet művelik” (Berkeszi 1885, 16). Udvaraikban elsőként lelt otthonra a magyar nyelv, s nekik köszönhető, hogy az 1741-ik évi törvények egyike rendeletbe foglalta a kanonokok számára a magyar nyelv tanulását. A példákat hosszan sorolja a szerző: Gróf Eszterházy Imre és gróf Csáky Miklós magyar nyelven leveleztek, gróf Barkóczy Ferencz prímás – aki fáradhatatlanul buzdította nyelvművelésre az írókat – 1754-ben egri palotájában a magyar iskola-drámák előadására alkalmas színházi termet állíttat, ahol még ugyanabban az esztendőben nagy közönség előtt játszották Faludi Ferenc *Constantinus Porphirogenitosát*, 1758-ban pedig az ő költségén jelent meg gróf Haller László franciából fordított *Telemakus bujdosásának történetei* című munkája. A püspökök között olyan kitűnő hazafiak támogatták a magyar nemzet föltámadását, mint Telekessy István, gróf Endrődy Gábor és gróf Eszterházy Károly egri, Klimó György pécsi, Batthyány Ignác és Bajtay Antal erdélyi, Forgásh Pál váci, Nádasdy László csanádi és Szily Imre szombathelyi püspökök. Az 1790-ik országgyűlésen Eszterházy Károly buzgó nyelvveldelemzőként szónokolt a magyar nyelv ügyében.

A magyar főnemesség soraiban előszeretettel szorgalmazta – szinte megkövetelte – a magyar nyelvű levelezést gróf Károlyi Sándor, gróf Eszterházy József országbíró pedig – a leglelkesebb hazafiaknak egyike – 1741-ben élére állt a felkelő magyar nemességnek. Gróf Grassalkovits Antal, gróf Barkóczy János és gróf Széchényi Ferenc már magyar nyelven értekeztek, és magyar műveket alkottak a Rádayak, a Telekiek, gróf Gvadányi József és báró Orczy Lőrincz mellett báró Amade László, gróf Haller László és gróf Lázár János. „Általában véve az 1771-től 1790-ig tartó korszakban főúri családoknál még nem pusztított úgy az elkorcsosulás, mint az 1790-től 1825-ig terjedő évtizedek alatt” (Berkeszi 1885, 25), amikor a felvidéki megyékben a köznemesség néhány évtized alatt „egészen eltótosodott”. Hogy Magyarországon Herder jóslatának éppen az ellenkezője történt, hogy „nemzeti nyelvünk oly terjedésnek és később virágzásnak indult, az a XVIII. századbeli magyar társadalom érdeme, melyet sokan hanyatlással vádolnak, de mely a XIX.-en kívül a legtöbbet tett és használt arra nézve, hogy nemzetiségünk fennmaradjon, és domináló állását ez országban megtartsa” (Berkeszi 1885, 50) – írta tanulmánya befejező soraiban a tudós tanár. Véleményét néhány évvel később *Magyarország 1711–1848-iki történetének hazai és külföldi kútforrásai: ezek ismertetése és bírálata* (1890) című munkájával egészítette ki és támasztotta alá.

Berkeszi István a rajongásig szerette a Temesi Bánságot, megírta *Temesvár szabad királyi város kis monográfiáját* (1900), Borovszky Samu *Magyarország Vármegyei és Városai* sorozatának *Temesvár* kötetében Vende Ernővel és Bellai Józseffel együtt *Irodalom, tudomány, művészet* címmel hármashban foglalták össze a város művelődéstörténetét (é. n. 1913 után), és mint hűséges krónikás, 1914. június 28-a és 1918. október 27-e között *Katakлизma* című naplójában megörökítette a város világháborús szenvedéseit és szomorú haldoklását.

Still Nándor a földrajz és a természetrajz tanára az elsők között érkezett a fehértemplomi főgimnázium katedrájára, alakja a történelemben ott látható az

intézményalapító úttörők táborában. Az iskola 1878. évben megjelent értesítőjében közölt, első, *A magyar nyelven való tanításról nem magyar közönségű helyeken föllállított középtanodákban* című írása azonban még pedagógiai jellegű, és a nemzetiségi vidéken a magyar nyelv elsajátításának jelentőségét igyekezett kidomborítani. Az ő szemében a középfokú tanoda ugyan a magyar nemzet szempontjából elsőrendű jelentőséggel bír, ezen túlmenően azonban egyedül biztosít képzettséget és érvényesülési lehetőséget a más anyanyelvi fiataloknak is. „Ha a magyar kormány tanodákat állít nemmagyar ajkú helyeken – hangsúlyozta Still Nándor –, nem csak azt akarja, hogy az intézetek a vidék ifjúságának a tudományokban való képezteséről gondoskodjanak, hanem első sorban egy fontos nemzeti missióval is megbízza, mely abban áll, hogy hazafias gondolkodást és érzelmeket öntsenek a fiatal szívekbe, és mindenekelőtt a haza nyelvére tanítsák az ifjakat.” Ilyen tekintetben a tanári személyzet minden egyes tagja missiót teljesít, amikor a tudománynépszerűsítés mellett a magyar nyelvre is oktatja a német, a szerb és a román fiatalokat. „Arra kell tehát törekednünk – folytatta az okfejtését –, hogy a tanulók már az alsóbb osztályokban annyira elsajátítsák a magyar nyelvet, hogy a felsőbb osztályokban akadály nélkül minden tantárgyat magyarul tanulhassanak, hogy könnyű és biztos legyen a haladás, és az ifjaknak a tárgy nehézségein kívül a nyelvvel ne kelljen küzdeniök” (Still 1878, 3). Elsőnek tehát ő mutatott rá, hogy a határszéli, helyőrségi városka főgimnáziuma – a fölvilágosító tevékenysége mellett – a magyarosítás ügyét is szolgálta.

Az 1881-ben *Fehértemplom vidékének földtani viszonyai* című, szigorúan szakmai értekezését követően Still Nándor 1897-ben közzétette *Földrajzi séták Fehértemplom és vidékén* című írását, amely inkább szenvedélyes útirajz, semmint földrajzi vagy történelmi tanulmány. Pedagógusként meg volt róla győződve, hogy tanítványaiból csak akkor lesz lelkiismeretes, jó hazafi, ha „lakóhelyöknek teljes és harmonikus képe minden jellemző vonásával együtt a lelkekbe vésődik” (Still 1897, 3). Valamihez kötni kell a hűség fogalmát, s mi sem természetesebb annál, hogy erre a szülőföld valósága a legalkalmasabb. És mert maga is elragadónak tartotta Fehértemplom vidékét, évente táj- és honismereti kirándulásra vitte a tanítványait, hogy utazásuk során a pedagógiai céljait is megvalósítsa. Szeptemberi hajnalokon indultak, és első útjuk a Ferencz József parkon át a Kálváriára vezetete, és a magasból előbb Versec felé, majd az Al-Duna felé tekintettek. Délen a Néra folyót övező füzesek, alattuk pedig a vízimalmok voltak láthatók, azon túl viszont már a sejtelmes és titokzatos Krassó-Szörény vármegye kezdődött. A bebarangolt Lokva hegylánc lankáin, az Uglyara patak völgyében Zlaticánál pedig elszánt aranymosók kísértették a szerencsésüket. Az igazi kalandot azonban a Báziásba tett utazás jelentette. Báziás néhány évvel korábban az al-dunai gőzhajózás egyik legfontosabb kikötője volt, a temesvár-orsovai és a belgrád-zimonyi vasút megépítésekor azonban sokat veszített jelentőségéből. S ha kereskedelmi értéke halványodott is, gyógyfürdőjének kényelme messze földön ismertté és népszerűvé tette. „Lábainknál a fenséges Duna folyam”, a jobb parti alacsony emelkedés azonban már Szerbia. A belátható térségben ott remeg az őszi párák fölött Ó-Palánk, a történelmi erődjének romjaival, és látható a Karas folyó torkolata, a maga fölülmúlhatatlan természeti szépségével. Új-Palánk mögött azután ott húzódik az isteni áldásnak tekintett Deliblati homokpuszta, amely a filoxéra hatalmas pusztítása után új életet adott a kétségbeesett verseci és fehértemplomi szőlősgazdáknak. „Báziástól kezdve a Duna mindkét partján hegységek emelkednek, melyek különösen a moldovai szigettől kezdve hatalmasan összeszorítják a folyam óriás víztömegét”, olyannyira, hogy a közeli Kazánszoros a poklok kapujának tűnik – írta Still Nándor fehértemplomi főgimnáziumi tanár valamennyi növendéke nagy-megelégedésére (Still 1897, 19). És milyen szép az útirajz nyelvének archaizmusa: „Új-Palánk községtől észak-nyugatra és a Karas jobb partján egy hullámos felületű *fenntérség* emelkedik, mely Károlyfalva, Gerebencz, Dubovác és Deliblat hegységek között *kerülékded* alakban délkeletről észak-nyugatra húzódik és körülbelül 400 □ kilométernyi területtel bír.

Ez hazánk egyik legérdekesebb vidéke, a délmagyarországi homoksivatag, a magyar Szahara, mely nemcsak Magyarországnak, hanem egész Európának legimpozánsabb futóhomok-területe” (Still 1897, 20). És a továbbiakban ugyanilyen elragadtatással foglalta össze mindazt, amit a homokpuszta történetéről – akár egy évszázad múltán is – tudni kell. Still Nándor tájérténelmi munkáját olvasva érdemes emlékeztetni arra, hogy a XIX. század utolsó évtizedében a történelmi tevékenység még szorosan az irodalomhoz tartozott, ezért kísérté olyan élén érdeklődés a kiváló történészek – Dudás Gyula, Dudás Ödön, Iványi István, Érdújhelyi Menyhért és társaik – munkásságát és pályáját. Mindannyiuk tevékenységét a szülőföld fölfedezésének boldog mámore járta át, ezért érezni úgy ma is, hogy alkotásaikra a történelem aranyfüstje telepedett rá.

Herrmann Antal középiskolai tanár Erdélyből, Brassóból érkezett az Alföldre, bölcséletet a bécsi, a kolozsvári és a budapesti egyetemen tanult, ahol azután doktori szigorlatot tett. Tanári ténykedését 1871–1873 között szülővárosában, a brassói római katolikus főgimnáziumban kezdte, majd 1875–1879 között a pancsovai állami főreáliskolában tanított, majd a közoktatási miniszter a fehértemplomi áll. főgymnasiumhoz a magyar nyelv és irodalom tanárává nevezte ki. „Vajon elegendő kárpótlás-e ez a méltatlanul sokat hányatott, kiváló szellemű embernek?” – kérdezték Pancsován a tőle búcsúzó tanártársak (Anonim 1883b, 4). Áthelyezése azonban ideiglenesnek bizonyult, a fehértemplomi főgimnáziumban 1883 áprilisától 1884 júniusáig a magyar nyelv és irodalom tanáráként mindössze néhány hónapot töltött. Itt sem lelte meg igazi feladatát, ezért 1884 októberében a fővárosba került, ahol a budai „állami paedagogiumban” volt a német nyelv és irodalom tanára (Anonim 1884g, 2). Munkáiból kitetszik, Herrmann Antal lelkesedett szülőföldje, Erdély néprajzáért. 1887 nyári hónapjait vándorcigányok közt töltötte, ahol eredeti cigány népdallamot gyűjtött, elemzéseiben pedig a magyar cigányzene kérdésével foglalkozott. Ennek köszönhetően lett évekkel később a nemzetközi cigány-tudóstársaság ügyvivője. Akkori kutatásaiból született a *Beiträge zur Vergleichung der Volkspoese* (1888) című kötete. Wlislöck Henrikkel közösen népköltési gyűjteményét állította össze, 1887-ben pedig Wlislöckivel és Katona Lajossal közösen adták ki az *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* című tudományos folyóiratot. *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című hatalmas munkának ő volt a néprajzi szakértője, ezzel egyidőben pedig olyan jeles művekkel lépett az olvasók elé, mint az *Alternatívák a rumén ethnológiához* (1890), és *A hegyek kultusza Erdély népeinél* (1893). Cikkei rendszeresen megjelentek a *Pesti Napló*, a *Vasárnapi Újság*, a *Budapesti Szemle* és az *Ethnographia* lapjain.

A fehértemplomi főgimnázium 1883-as értesítőjében jelent meg Herrmann Antal *Lessing „Nathan”-ja Magyarországon* című munkája, melyet maga is nemes egyszerűséggel adatgyűjtésnek nevezett. Írása valóban közelebb áll a politikai vezércikkhez, mint a tudományos értelmezéshez, hiszen Lessing műve erősen aktualizált formában adott alkalmat a számára, hogy bírálja kora társadalmának nemtelen indulatait, és elmondhassa véleményét az ébredő nacionalizmusról. Nathant Herrmann Antal a tolerancia evangéliumának tekintette, és méltatta a benne megtestesülő vallásbeli türelmet, „az eszményi emberbaráti toleranciát”. Meglátása szerint Lessing drámája azt a zsidót magasztalja, aki humanitásra, emberszeretetre buzdít, és nem általában a zsidókat védelmezi. És bár az írás indítékaul az erősödő németországi antiszemitizmus szolgált, írója megjegyezte: „Népünk egy bujtogató és felbujtott töredéke – tudva-tudatlan – majmolja a német antiszemitizmus mozgalmát, és nagyban áll a zsidóhajsza sajtónk botránnyból élő kis részében, és társadalmunk bizonyos kétes etikájú és bornírt rétegében.” Herrmann Antal leszögezte: ha Magyarországon tovább akarunk haladni a vállvetett egyetértés, a békés fejlődés útján, „a népek, az emberiség nagy céljai felé, ha fenn akarjuk tartani nemzetünk ősi erényét, a nagylelkű toleranciát; ápoljuk, hirdessük, terjesszük a Nathan-beli eszmét, legcélszerűbben magával a Nathannal” (Herrmann 1883, 20). S hogy miért tartotta fontosnak mindezt egy iskolai értesítőben

elmondani? Mert úgy vélte, hogy a pedagógiának is egyik hatásos eszköze lehet a nathani türelem hirdetése (Anonim 1883c, 4).

Herrmann Antalt 1884 októberében a budapesti Állami Paedagogium német nyelv és irodalom tanárává választották, nem sokkal ezután az intézmény igazgatójává is kinevezték. Fehértemplomban távozását követően is sokáig emlékeztek rá. A *Fehértemplom és Vidéke* 1915. augusztus 26-i számában újra fölidézte alakját: „A tudós férfiút kellemes emlékek kötik hozzánk – írta a lap –, mert a múlt század nyolcvanas éveinek elején főgimnáziumunkban kezdte meg a tanári pályán való működését. Azóta országos nevű tudóssá lett, és ma a hazai és külföldi cigány népélet legalaposabb ismerője.” Herrmann Antal az iskolai nyári szünetet fordította arra, hogy a dél-magyarországi cigányéletet tanulmányozza. Újra fölkereste a csiklóbányai cigánytelepet, ahol akkor már az ötödik éve működött sikeresen a Bánság egyetlen cigányiskolája. A tudós tanár a lapnak elmondta, hogy „a népművelődés ezen szerény hajléka egyik legszebb álma megvalósulását” jelenti. Ezt követően Fehértemplomból régi barátja, Schenk Jakab iskolaigazgató társaságában a zlatikai és néramezői cigánytelepekre, „az ország legnagyobb cigányközösségéhez” látogatott. Bejelentette, hogy az ott szerzett tapasztalatairól tanulmányban fog beszámolni. A fehértemplomi hetilap azt is tudni vélte, hogy „Herrmann tanár úr a Délvidék egyik legalaposabb ismerője, mert Pancsován született, a Délvidéken nőtt fel – ebben tévedett a lap –, itt működött is, az iskolai szünetek egy részét itt szokta tölteni, s így a cigány népélet ezen kiváló ethnográfusának és psychologusának további tevékenysége is a tudományok nagy hasznára válik” (Anonim 1915a, 2). Kedves gesztus volt, hogy Fehértemplomban a pályakezdő tanárra három évtized múltán is szeretettel emlékeztek.

„Történelméből ismerjük meg a nemzetet”

Bodor Aladár

Bodor Aladár tizenkét éve volt már a fehértemplomi főgimnázium magyar irodalom és a latin nyelv tanára, amikor az intézmény 1913. évi értesítőjében közzétette Az *irodalomtörténet korszakai* című dolgozatát. A határozottan szellemtörténeti fejtegetése kimondottan elméleti jellegű tanulmányt eredményezett, inkább az ideák születésének kérdését, azok kibontakozását, életét, történelemalakító hatását, a társadalmon belüli vélemény- és szemlélet-formáló erejét szeretné körüljárni, semmint újraértelmezni vagy felülbírálni az Akadémia és az irodalomtudomány által elfogadott periodizációt. Tanulmányírói indíttatása pedagógiai jellegű, ahogyan történetírást és klasszika-filológia tudományát művelő tanártársai, úgy ő is a hazafiúi nevelés szándékával fogott véleménye és meggyőződése kifejtéséhez: „Miután az a sorsunk és célunk – írta a tanulmány bevezető soraiban –, hogy életünket ebben az országban éljük le, itt minél jobban boldoguljunk, gazdagságban és műveltségben fejlődünk, s ebben másokat is segítsünk: meg kell ismernünk ezt az országot, s a benne élő nemzet életét, hogy ebben az életbe rendre mi is behelyezkedni, benne munkát vállalni tudjunk. Minél teljesebben megismerjük, annál jobban behelyezkedhetünk, s minél otthonosabban elsajátítjuk ismeretét, érzelmi világát, s munkáját, annál hasznosabban boldogulhatunk benne. [...] Az országot és nemzetet is, amelyben élni fogunk, történelméből ismerhetjük meg a leghelyesebben, a legigazabb mivoltában. A nemzet történelmével tehát azért foglalkozunk, hogy kifejlődéséből megismerjük a mai nemzetet. A történelem a nemzet mai mivoltának megmagyarázása, nemzetünk fogalmának legmegérthetőbb meghatározási módszere” (Bodor 1913, 3). Bodor Aladár már ezzel is jelezte, nem áll tőle távol a történetbölcseleti mérlegelés, és a szándéka szerint egyfajta történetfilozófiai rendszer megalkotására tesz kísérletet. Rámutatott: a főgimnáziumi program keretében általában két vonatkozásban vizsgálják a magyar nemzet

fejlődésének történetét: az egyik a „politikai történet” (a terület, a népesség, az államiság kérdése), a másik pedig nemzet „életének története” (az eszmék történetének fényében a nemzeti műveltség és a tudományok története). Ez utóbbinak igazi és eredeti forrása – a „nemzet lelkének története” – az irodalomtörténet. A politikai történet a közösségi létezés formai fejlődését, az irodalomtörténet pedig a nemzet legbelsőbb lényegi fejlődésének tartalmi változatait mutatja meg az érdeklődőnek. Az irodalomtörténet – mutatott rá Bodor Aladár – elénk tárja a nemzet kollektív ismeretvilágának létrejöttét és gyarapodását, érzelmvilágának kialakulását, a megszületésük pillanatától kezdve egészen addig, amíg azok általánossá és hatalmassá, társadalmi-közösségi méretűvé érnek, amikor az egész nemzet lelkét eltöltve „lényének alkotóelemévé” válnak. Az irodalom (és a művészetek története) „elénk tárja a nemzet akaratának mozdulásait, törekvéseit”. Hovatovább az irodalom írja le nekünk a politikai történelem valóságát is, az irodalom volt megalkotója és fölnevelője a nemzet azon gazdasági és szellemi tartalmainak is, amelyek népünk közösségének egyedülálló karakterjegyeit adják. „Ezért az irodalom nemcsak belsőbb és közvetlenebb tükrözője a nemzet legigazibb fejlődésének, de mint látjuk: rendszerint előjárója az erők politikai küzdelmeinek és eseményeinek” (Bodor 1913, 5). Aki tehát meg szeretné érteni azt a nemzetet, amelyben élnie adatott, a közösség szellemi arculatának fejlődését kell megismernie, külső (politikai) és belső (esztétörténeti) tartalmi kiteljesedésének sok évszázados folyamatában. Az évszázados folyamatok lényegét pedig az irodalom történetében találjuk meg. Az irodalomtörténet segít átélni a „nemzet fejlődésének legbelsőbb tartalmát” (Bodor 1913, 6). Nekünk arra van szükségünk, hogy nemzetünknek eddigi életét – múltját és jelenét – úgy éljük meg, hogy az egyszermind a saját múltunkká váljon, hogy az szellemi tartalmaival belekapcsoljon bennünket a nemzet életébe. Az irodalomtörténet eszmei és történelmi tartalmainak oktatása-megismerése akkor lesz eredményes, akkor tölti be igazi szerepét, ha az ember egyéni gondolkodásán belül „elveszíthetetlenül megmarad az átélt múlt eredménye”.

A mögöttünk álló idő azonban nem egységes folyamat. „Minden történelem, így az irodalom történelme is valaminek a fejlődéséről szól. [...] Az idő egy-egy egységesebb jellegű részét, mely az előtte és utána való idők jellemétől különbözik, *korszaknak* nevezzük” (Bodor 1913, 7–8). Az igazi, történelembölcseleti kérdés az, hogyan tükröződnek a korjellemző vonások az irodalomban, „az emberek s nemzetek lelkének leghűbb, legmegérthetőbb tükrében”? (Bodor 1913, 10). Bodor Aladár meglátása szerint a történeti korszak önmagában is dinamikus valami, egy olyan kiteljesedés, amelyen belül a régi, nyugodt formák konszolidált állapotából külső feszültségek hatására valami új keletkezik. Attól függően, hogyan alakul a régi és az új tartalmak viszonya, hogy mennyit őriz meg a régi tartalmakból és mennyit alakít újjá, egy-egy korszak lehet *analitikus*, vagy *szüntetikus*; az előbbi közé tartozik a klasszikus formafegyelem (a realizmus, a naturalizmus) koraszaka, az utóbbi közé a formabontó és megújító (a romantika és a szimbolizmus, az ideáлизmus) koraszaka. A jeles fehértemplomi tanár meglátása szerint a változás, a fejlődés nem más, mint az idegenség megjelenése a megszokott formákban.

Bodor Aladár irodalomtörténetében a klasszicizmus kora a formauralom korszaka volt. „Ez a kor az emberi közösség formáinak, az új fogalmazásban kialakult egyháznak és vallásosságnak, hazának, tekintélyelvnek, a szigorú erkölcsiségnek uralmát hozza, erői és ideáljai határozott és szigorú törvényformákban vannak kialakulva, melyek nem tűnnek kivételeket. Miután e formák az újonnan elrendezkedett, felgyűlt erők drágán szerzett, és hosszú időre tervezett berendezkedése, az esetleg még fönnálló megfelelőtlenségeket és kivételeket inkább a törvény vétőjével elnyomják, minthogy érette az egész drága rendszert veszélyeztessék. Az egyéniségek önként és külső kényszerrel beletagolják magukat az új rendszerbe, mindinkább áthatódnak ideáktól” (Bodor 1913, 18). A nemzetállamok kialakulásának kora a romanticizmus korszaka volt, a világosodás kora a késői

romanticizmus, a szabadság, testvériség, egyenlőség eszméjének kora pedig a realizmusé, melynek a bomlása a késői realizmus korszakában a túlzott egyéniségkultusz diadalát eredményezte, a végérvényesen elaggott formák felbomlása pedig a naturalizmus és verizmus korszaka volt, amely azután egyenes úton vezetett az impresszionizmushoz. A dekadencia, külső törvények és formák „végső szétzüllése, az anarchia” korszaka szülte meg a szimbolizmus individualizmust magasztaló korszakát.

Az eszmei tartalmak alapján írhatók le a Magyarország történelmének kiteljesedési korszakai, melynek rendszere Bodor Aladár meglátása szerint a következő: 1. a hazaalkotás kora, 2. a középkori kereszténységi rend (humanizmus kora), 3. a török és a protestáns világ (XVI. század), 4. a „katholikus visszahatás” kora (1640 után); 5. a német elnyomás kora, melyben már a differenciáltság is megjelenik – e kor romantikus korszaka a kuruc költészet, realizmusa Gyöngyisi István eposzaiban jelentkezett, késői realizmusa a nemzeti irodalom kialakulása (Orczy, Toldi és Gvadányi), misztikus korszaka pedig Csokonai lírája, 6. a XIX. század rendje, vagy a „mai ember kora” a francia forradalommal kezdődött, romanticizmusa Kisfaludy Károly, késői romanticizmusa Vörösmarty Mihály és Czuczor Gergely, realizmusa a népi sarjadék Petőfi, majd az ő nyomában Jósika Miklós, Kemény Zsigmond és Jókai művészete, kései realizmusa pedig Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Gárdonyi és Tömörkény világa, miszticizmusba hajló szakasza (szimbolizmus) pedig Ady Endre költészete volt. Bodor Aladár irodalomtörténeti korszakolásának rendszerét oly biztosnak érezte, hogy abból bátran következtetett a jövőre is: „A haladás iránya a jelen korszakunkban – 1913 táján – egy új formaalkotó korszak felé tart. Most még a miszticizmus, szimbolizmus mellett a reakció korszakának elejét jelzik az irodalmi tünemények, de előrelátható ez irányoknak, majd a formaalkotás törekvéseinek erősödése. [...] Mi, a magyar nemzet tagjai reménykedhetünk benne, hogy az új elrendezkedésben a magyar nemzetiség a magyar szellem, és a magyar szellemet képviselő irodalom és egyéb művészet az eddigieknél *tágabb, függetlenebb, biztosabb és szebb formát fog kapni*” (Bodor 1913, 42).

Bodor Aladár, a fehértemplomi főgimnázium magyar irodalomtanára szerint az, hogy a magunk életét hogyan rendezzük be a hazában, „egyéniségünk kiépítésének öntudatos munkáját milyen értelmi és erkölcsi célgondolatokkal tekintjük és munkáljuk leghelyesebben, a magunk és a köz boldogulására: arra a történelem tanít meg. És pedig az irodalomtörténet, a történelemnek az a része, melyet ha állandóan bensőséges tanulmányunkban tartunk, mintegy ujjunkat a nemzet ütőerén tartva állandóan helyesen tájékozódhatunk a nemzet életfolyama felől, ítéletünk a korszaknak állandóan módosuló-fejlődő ízlése stílusai közt el nem tévelyedik, mindig helyesen alkalmazkodik a nemzet életviszonyaihoz, helyesen és igazságos aránnyal állapítja meg a saját anyagi boldogulását, szellemi erkölcsi helyét, és a nemzeti irodalom élvezésében mindig megtalálja az emberi élet egyik legmélyebb és legtisztább lelki gyönyörűségét” (Bodor 1913, 43). Véleményéhez azonban hozzátette: az irodalomtörténet csak egy kis része az egyetemes, általános történelemnek, s annak ismerete nélkül meg nem érthető.

Az al-dunai népek etnográfija

Szőke Endre és Fogl János

Szőke Endre életéről és munkájáról a pályatársainál is kevesebbet tudunk. Annyi bizonyos, hogy 1875-ben a fehértemplomi főgimnázium alapító tanári karának már tagja volt, és a történelem oktatójaként vállalta az iskola régiséggyűjtésének a létrehozását és felügyeletét. Lelkes kutatója volt a táj múltjának, az Al-Duna vidékének minden eldugott zugát fölkereste, ahol megfejtésre váró titkokat sejtett, és a vidéket járva páratlan népismereti tudásra tett szert. Ennek nyomán jelenhetett meg 1890-ben a főgimnázium értesítőjében *Vonások a volt Temesi*

Bánság népeletéből című, kisebb kötetnyi tanulmánya, az al-dunai népek szép eposza. Írása bevezetőjében azonban azt is elárulta, munkája során „több lelkész és tanító úr szíves közleménye” is a hasznára volt. A török hódítást és a hódoltság korát Magyarország pusztulásaként látta, ami őt egyenesen Róma hanyatlására emlékeztette. Az egykori magyar királyság déli területein – így a Bánságban is – „nyomról-nyomra ki lehet mutatni a magyar falvak lakóinak teljes elszéledését, mely falvakban később más tájakról ide szorult magyarok, majd németek, bolgárok, szerbek, románok, francziák, spanyolok, olaszok, csehek települtek le, talismanként magukkal hozván az ősoktól reájuk szállott szokásokat, viselet és egyéb tulajdonságokat, melyekről szűk keretben szólni jelen föladatomban” (Szöke 1890, 3). És valóban, a klasszikus népismereti kutatások feladatainak megfelelően – az élet nagy fordulóit elemezve – a születés, a keresztelés, a házasság és a halálozás, valamint a karácsony, a farsang, a pünkösdi, a Szent-Iván éj, a szilveszter este, a búcsú, és az egyéb felekezeti ünnepek – a termékenységi szertartások – köréhez fűződő szokásokat vette számba, és mutatta be, figyelmeztetve nem egyszer ősi, ókori eredetű gyökerekre és eredőkre is.

A világosan fölismerhető ősi hagyományok jelenléte a táj valamennyi nemzetiségének hagyományvilágában tetten érhető, az esetek többségében azonban már a továbbélésnek okai nem magyarázhatók meg. A bánsági magyarok szokásaiban is él a libatio, az ősi, keleti szokás, amely szerint bárhol igyék is a vidék magyar lakója, „az italból, főleg pedig a vízből, a felső részt leönti, és csak azután iszik ő, vagy itatja gyermekét”, mint ahogyan a földcsókolás is patriarchális időkből öröklött szokás, amit a kutató az udvarszállási parasztnál figyelt meg: „midőn hazatérőben a Néra völgyét háta mögött hagyná, leborul a földre, és azt mindannyiszor, még pedig Keletnek fordulva megcsókolja; ugyanazt teszi hajnalhasadtakor a szérűben, vagy a templomban imáját végezve” (Szöke 1890, 7). Különösen szép a bánsági magyarok Szent-Iván éji szokása, mely ugyancsak régi hagyományokat idéz. „A Szent László törvényei értelmében eltiltott pogánykori tűzaldás, mint népszokás a sz. iván-éji tűzünnepeben itt fönntartja magát következő alakban: a fiatalok vadrózsa-, kökény-, galagonyarózsát, pozderját raknak be az út szélében, azt meggyújtják, és a lobogó tüzet a leányok majd egyenként, majd összefogódzva átugorják, ki-ki annak nevét említve, kihez szíve hajlik, mialatt nézőtársaik illatos füveket dobálva a tűzbe, énekelnek; teszik pedig azt azon hiedelemben, hogy amely leány a tüzet átugorja, a jövő farsangon férjhez megy” (Szöke 1890, 6–7). Egyébként az Al-Duna vidékén élő népek között a magyarság a legkevésbé babonás közösség, ismeri ugyan a tündéretet, a sárkányokat és a lidérceket, az óriásokat és a manókat, a táltosokat és a garabonciásokat, a varázslókat és a boszorkányokat, de ez a misztérium nem izmosodott benne babonás vakhitté, csupán kedélyes játék maradt a számára. Ezzel együtt is különös, hogy az erdélyi vasorrú bába híre nem jutott el hozzájuk.

A bánsági német ember lelke hasonlóan mentes a babonától, néhány régi eredetű népszokása azonban egyedülálló a vidéken. Fiatal fiú vagy leány halálakor sok ifjú gyűlik össze a halottas háznál, akik a ravatalon fekvő melletti szobában víg multságba fognak, és jókedvük csúcán éjfélkor elköltik a halotti lakomát is. ha fiú a halott, temetésén a ravatala mellett egy fiatal leány áll, kezében élő virágokból font, fehér lepellel leborított és fehér tányéron elhelyezett koronát tartva, és a jobbán álló kísérője ketté tört gyertyát visz a kezében, „ezen dolgokat azután mindketten a koporsóra helyezik, mellyel együtt azok is a sírba bocsáttatnak le”. Mindennél izgalmasabb és fordulatosabb a bánsági németek pünkösdi hagyománya. Ilyenkor a falu legényei, a falun kívül, a legelőn összegyűlnek, és a „kebelükből két bizalmi férfit választanak”. Lovaikat a suhancokra bízzák, ők pedig ott a szabad ég alatt nyugalomra adják magukat. Éjfél után a bizalmi emberek a nyugvók előtt ismeretlen helyre vonulnak, őket háromszori trombitaszó után meg kell keresni. Aki elsőként találja meg őket, az lesz a Pünkösdi királya, az utolsóból pedig a pünkösdi bamba, akit a pünkösdi királya zöld gallyakkal bekötöztet, „olyannyira, hogy azt a gallyak teljesen befödik”.

A két bizalmi férfi gondosan felügyeli, nehogy a pünkösdi bamba megszökjön, mert ez esetben közülük az egyik köteles annak szerepét elvállalni. Napfölköltét követően a faluban megkezdődik az estig tartó dévajkodás. Alkonyat után „a pünkösdi király a pünkösdi bambát busásan megvendégeli”. Eredetére nézve ez a szokás is a pogánykor emlékét idézi, „a keresztény jellegnek abban se híre, se hamva” nem található (Szőke 1890, 10–11). Mint ahogyan a búcsúkor szokásos birsalmába szúrt rozsmaringbokréta tisztító misztériuma is a pogány germánoktól hátramaradt szokás. A németiség körében az új ház birtokbavétele is csak a hold növekedésekor, de leginkább holdtölte alkalmával történhet meg.

A kései olvasó az al-dunai bolgárok közösségét találja a legarchaikusabbnak: ők azok, akik a halottas háznál minden edényt felforgattak, nehogy belefészkelje magát a távozó lélek, arra pedig külön ügyeltek, hogy temetéskor kutya vagy macska át ne ugorja a koporsót, mert „a halottból borzalmas vampyr lesz”. A bolgárok először a XIV-ik, majd ismét a XVIII. században vándoroltak Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyében, ahol a XIX. század végén már 36 helységben laktak, szórvaosan azonban Aradon, Temesvárott és Versecen is előfordultak, számuk 25.000-re volt tehető. Közülük a bessenyői és a vingai bolgárok még őrizték az őseik hagyományos szokásvilágát, a krassovánok azonban „nem bolgár többé, de nem is oláh vagy szerb, hanem mind a három keveréke: így szokásaik, erkölcsük is”. A bolgárok között nem volt szokás a táncmulatság, a lakodalom volt az egyedüli eset, amidőn némi vígság volt a faluban. „Az esküvő napján a vőlegény házában semmi élet, semmi vígság nincs, a vőlegény egy-két férfi rokonával benn ül a szobában, nagy csendben, mintha vesztét érezné” (Szőke 1890, 16–17). A bolgárok számára jeles ünnep a Vízkereszt és a Gyertyaszentelő Bldogasszony, valamint a Baba Marta, akit március hó első negyede után ünnepelnek. Szőke Endre értelmezése szerint az ószláv mitológiában a március az egyetlen női hónap, ilyenkor a férjek „kiváló előzékenységgel, gyöngédséggel viseltetnek nejük iránt, mert a Baba Marta a kíméletlen férjeket úgy bünteti, hogy fagy által tönkre teszi a vetéseket, megsemmisíti a báránycáákat a születendő gyermekekkel együtt”. Az ünnepet a nép a kikelettel hozza kapcsolatba, és a másoknál a Szent-Iván-éj idején szokásos tűzugrásra is ilyenkor, a tavaszi napéjegyenlőség közelében kerül sor. A bolgárok babonáik rettenetesek, rémképeket alkotnak maguknak, „melyekben a szereplők a sötétség vagy gyász istene (Cerni Bog), a gonosz szellemek serege, boszorkányok, vampyrok stb., melyek a családi boldogságot földülják, életörömeit megsemmisítik” (Szőke 1890, 21–22).

A szerbeknél a hagyományok és a szokások tekintetében a leggazdagabb a ház védőszentjének ünnepe, délbánságban azonban a dodola – a szárazság idején rendezett esővárászlás – az igazán izgalmas. Aszály idején valamelyik cigánylányt levetkőztetik, majd gallyakkal és virágokkal olyannyira teleaggatják, „hogy a szemét is alig lehet kivenni”. A lány ilyen díszben – a természetbe öltözve – házról-házra járt eső, harmat után kiáltozva. A ház asszonya mindenütt vízzel alaposan leöntötte, majd megajándékozta. „Ezen szokás – írta a tudós etnográfus – a Balkán-félsziget lakóinál mindenhol otthonos, és bolgár eredetűnek látszik lenni” (Szőke 1890, 29). A szerbek a fehértemplomi vásár utolsó napján, október 18-án tartották a maguk leányvásárát. Szötteseiken pedig ott található az emberiség jötevé istenségei: a fényt és meleget árasztó, gyümölcsöt érlelő nap, az „éj szende, méla uralkodója”, a hold, valamint a „az égből a földre sújtó tüzes villám” csiszolói, a csillagok. Vallásos érzületük azonban bőven hagy kívánni valót maga után, Szőke Endre szerint „kebeleiket mély vallásos érzület nem hatja át”, ezért papjaiknak bőven akad tennivalója.

Bánság területén talán a román nép a legbabonásabb, gondjaikat és félelmeiket minden alkalommal ezüstpénzzel váltanak meg: pénzt dugnak a rontás ellen az ágynemű közé, pénzt ejtenek a kézmosó edénybe, és a halott kezébe is beleteszik a révpénzt, az obulust. Dalaik azonban ábrándosak, „a nyír-, vagy a hársfakürt a hegyi pásztor kedvenc hangszere, mit maga készít, és a sziklák ormainak magaslatán mélabús hangja mellett üdvözli a fölkelő napnak első sugarait” (Szőke 1890, 32). Zajlott mindez a XIX. század végén, amikor az 1848–1849-ben

elszenvedett kölcsönös sérelmeket legyőzte az együttélés reménye, és az egymásrautaltság bölcs belátása. Hogy Szőke Endre 1890-ben megjelent *Vonások a volt Temesi Bánság népéletéből* című tanulmányában megörökítette a vidék népéletének egyedülállóan fontos részleteit, hatalmas szolgálatot tett az utókor, a kései olvasói számára.

Két évtizeddel később, Szőke Endre nyomába szegődött Fogl János, amikor Újvidéken megjelentette *A krassó-szörényi románok között* című etnográfiai munkáját.⁴³ Fogl János a magyar nyelv és irodalom, a történelem, a földrajz és a szépírás tanárának neve 1912-ben fordul elő először az újvidéki polgári fiúiskola értesítőjében (Anonim 1912f, 27–28). Tizenkét éves tanári tapasztalattal érkezett a városba, az igazgatói jelentés azonban fontosnak tartotta kiemelni: a példás tanár korában már bőségesen publikált „tanügyi és társadalmi” cikkeket (Anonim 1912g, 77). Egy évvel később, 1913-ban az értesítőjében már ez olvasható: „Fogl János az OTIE, a DMKE és a Magyar Gyermektanulmányi Társaság rendes tagja. Vitaelőadásokat tartott a szülői értekezleteken. A Délmagyarországi Földművelők Gazdasági Egyesülete megbízásából gazdasági előadásokat tartott Bácsbodrog vármegye területén. Magyar és német lapokban írt pedagógiai, társadalmi és közigazgatási cikkeket. *Külföldi tanulmányutam* című önálló füzetében leírta Ausztriában, Németországban és Svájcban szerzett iskolai tapasztalatait” (Anonim 1913c, 79). 1914-ben azután még tevékenyebb szerepet vállalt a közéletben, az újvidéki Patronage Egyesület titkárává választották, s belső munkatársa lett az *Újvidéki Hírlap*nak (Anonim 1914d, 75). Fényesen kibontakozó pályáját a világháború eseményei azonban kettétörték. Az 1916. évi iskolai értesítőben már az olvasható: Fogl János, 1914 augusztusában, mint A) osztályú népfőlkelő bevonult a seregbe, és azóta az újvidéki Vörös Keresztnél teljesít szolgálatot. 1917-ben szinte szóról-szóra ugyanez ez olvasható, az 1918 nyarán kiadott, s immár csak a tömör igazgatói jelentésre szorítózkodó iskolai értesítő azután végérvényesen elkészönt a kiváló tanártól, akit egy 1917-ben közzétett rendelettel Tapolcára helyeztetett át igazgatónak. „Fogl János az intézetünkönél 1912. évi április 10-e óta működött. [...] tanítói hivatását igazi ambícióval teljesítette, és értékes pedagógiai munkát fejtett ki. Benne testületünk egy szorgalmas és törekvő tagot veszített” (Anonim 1918b, 14). Az 1912–1918 között eltelt hat év során az újvidéki polgári fiúiskola értesítőjében mindössze két pedagógiai dolgozata jelent meg: *A szülők iskolája* (1913), és *A polgáriskolai fogalmazás tanítása* (1914). Igazán maradandót *A krassó-szörényi románok között* című etnográfiai dolgozatával alkotott, amely ugyanabban az évben, 1914-ben jelent meg Újvidéken.

Fogl János munkája négy korabeli, eredeti fényképpel illusztrálta, kisebb kötetnyi terjedelmű etnográfiai tanulmányát. A szerző az előszó tanúsága szerint évtizednél is hosszabb időt töltött a románok között, bőségesen adódott hát alkalom mindennapjaik megfigyelésére. „Nyolc évig köztük éltem, mint áll. népiskolai igazgató-tanító. Mióta hivatásom körükből kiszólitott, nem felejtetem el őket. Évről-évre újból találkozom velük a nyári szünidőben.” Volt tehát alkalma megismerkedni a felettébb zárkózott – bizonyos tekintetben a magyarsággal és a magyar állammal ellenséges indulatokat és érzelmeket tápláló – románok nemzeti céljaival és politikai törekvéseivel. „Faji öntudatuk ébredésével a jövőben fontos hivatást fognak betölteni. Nagyon is indokolt tehát az érdeklődés, mely újabban a honi románok politikai, gazdasági és kulturális mozgalmi felé irányul” – fogalmazta meg tudósi szándékát Fogl János (Fogl 1914, 5).

Krassó-Szörény vármegye hegyi lankáit és völgyeit zömében – 85%-ban – a románok (korabeli elnevezéssel: az oláhok) lakták, az újvidéki tanár azonban elsősorban a Néra folyó völgyében élő közösség életkörülményeit tanulmányozta. Szépíró tollára illő, ihletett leírásban mutatta be a vidéket: a Néra a Duna egyik mellékfolyója, a Szemenik-hegységben ered,

⁴³ Fogl János művét Ispánovics Csapó Julianna fedezte fel *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából* című művében. 2011. Újvidék – Filozofski fakultet u Novom Sadu odsek za hungarologiju, 448.

ahonnan délnyugati irányba folyik, és Újpalánka mellett ömlik a Dunába. A kis folyó mindössze húsz kilométer hosszú, közepe táján – Almás vidékén – kiszélesedik, s ez a környék a gyümölcsstermeléséről volt messze földön ismert. A Néra folyó bal partját a Lokva, a Kráku, az Almás és a Szretinye hegység szegélyezik, jobb partján a Plesuva és a Szemernik hegység nyúlványai húzódnak. „A természet pazarul megáldotta ezt a folyó völgyet páratlan tájképi szépségekkel. Románszászka községektől keletre, alig megközelíthető vadregényes tájon találjuk a Lacu dracului (Ördög-tó) nevű hegyi tavat, mely elragadó látványt nyújt. Szokolár község határában romban hever az a stratégiai fontos őrtorony, melyről egészen a Dunáig hat el a szemünk tekintete. Ez a hely a török uralom idejében nevezetes hadi jelzőállomás volt. Ugyanis ellenséges veszedelem idején a Duna mellett fekvő Galambóc várában adott tűzjeleket a szokolári vártoronyból közölték a verseci várőrséggel, s ez tovább adta a jelt Temesvárnak. Ma kecskék és birkák legelnek az ottani romok közt [...]. Ugyancsak a törökvilág idejéből nevezetes a Néra torkolata. Itt állott Horom vára, amelyben Zrínyi Ilona egy ideig tartózkodott, midőn 1692. május havában a bécsi fogságból kiszabadult. Innen kelt át a szerb parton fekvő Rámába, hol férje, Thököly Imre várta. A folyó völgyet környékező magaslatokon nagyon sok a fészület és köemlék, melyek a primitív hegyi nép mithikus gondolkodásmódjára emlékeztetnek. A felhőkbe nyúló hegyormokon kápolnák épültek, a legtöbb helyeken kálváriák és temetők léthatók” (Fogl 1914, 8–9). A Néra völgyében található 25 község zömét oláhok lakták, a távoli vidékről érkező számára azonban úgy tűnik, a történelmi események nyomtalanul suhannak tova a vidék fölött.

A Néra-völgyi románok életéről igazi képet csak az alkothat magának, aki megismerte a történelmüket, és aki közvetlenül megfigyelte az életmódjukat. Az oláhok magukat – a XIX. század végén már igen népszerű – Sinka-Major-féle történetírói értelmezés alapján a római-kori dákok leszármazottainak tekintették. Fogl János azonban a történelmi kutatások nyomán kiemelte: a legújabb történelmi források alaposan megcáfolták e római eredetmítoszt, a XX. század elejére ugyanis már bizonyosságot nyert, hogy az oláhok „hamisított okmányok alapján aspirálnak Decebál dák királynak 1800 esztendő előtt megbukott birodalmára”. Szláv eredetüket döntően bizonyítja egyházi életük: maga a tény, hogy a XVII. században az oláh papok még nem beszélték a román nyelvet. I. Rákóczi György fejedelem rendelte el, hogy a korabeli Erdély területén istentiszteleteiket ne szláv, hanem román nyelven tartsák. A XIII. századig egyetlen oklevél sem emlékezik meg róluk, s az oláh népcsoportok csak II. Endre idején említetnek az Andreánumban. Az újvidéki tanár etnográfiai dolgozatának bevezetőjében tényként kezeli, hogy az oláhok egykor a Balkán félszigetről özönltek a középkori Magyarország területére. „A balkáni fajharcok és a törökök hódító fegyverei észak felé szorították őket. A törököktől nyerték az ulá (oláh) nevet, mellyel megvetésüket fejezték ki alattomoságuk és gyakori árulásuk miatt” (Fogl 1914, 10).

A Magyarország déli területén, az Al-Duna vidékén lakó oláhok társadalmáról írt, szociális részleteket is feltáró népismereti tanulmány kíméletlen őszinteséggel tárta fel a maga ősiségében konzerválódott, archaikus elemeit makacsul őrző közösség minden újító szándék és törekvés elől elzárkózó életének mindennapjait. A falvaikon, a házaikon, a lerongyolódott otthonaikon, a gondozatlan birtokaikon látszott a közöny, a nemtörődömség, az igénytelenség. „Az oláh népnek nincs nagy életigénye. A munkában nem erőlteti meg magát. Keveset dolgozik, de kevéssel is éri be” – fogalmazott tanulmányában a tudós tanár (Fogl 1914, 13). Fő tápláléka a vízben, ritkábban a tejben főtt kukoricaliszt, a mamaliga, és málé, ezt eszi a közösség apraja-nagyja a nap minden szakában. A takarékoság gondolatáig el sem jutnak, gazdasági életük nem ad alkalmat a távlatos gondolkodásra. Ruházatuk kizárólag házilag szőtt vászonból olykor birka-bőrből van. A nők kedvelik a cicomát, ünnepi ruhájuk kelme vagy selyem, kötényükön (catrinta) csinos kézimunka díszlik. Feltűnően festik magukat, ennek okát az alkohalmámortól ellustult, lomha férfiak világában nehéz értelmezni. A pálinkát egyébként a Néra-völgyi románoknál szinte a csecsemőkortól isszák. És ez heves tiltakozásra készítette

Vogl Jánost: „Ezek után nem szükséges mélyebb okok után kutatni, hogy magyarázatát leljünk annak a mérhetetlen nyomornak, melyet a falusi oláhságnál tapasztalhatunk. A szesz kiölte ebből a népből a nemesebb emberi érzéseket, s ezeknek a helyét elfoglalta a hűtlenség, az árulás, a tétlenség és a rossz indulatok hosszú sora” (Fogl 1914, 23). A pálinka igazi nemzeti itala a románságnak, s ez a morális magatartását is erőteljesen kikezdte. Családi életük csak kivételes esetben épül a tiszta szereteten; a nincs e széles régióban még egy olyan nép, melynek életében a vadházasságok annyira elterjedtek volna, mint az oláhoknál. Krassó-Szörény vármegyében az etnográfiai-szociológiai tanulmány keletkezésének idején, az alispáni jelentés szerint 10.190 ember élt vadházasságban, amit a kortárs tanú túlzás nélkül tekintette a XX. század szégyenének. Ezért hangsúlyozta, elodázhatatlanul szükséges oly törvények megalkotása, melyek gyökerestül kipusztítják ezt a „borzasztó erkölcsi züllést”, melynek nyomán a „nyers emberi ösztönök” szabad tobzódása ilyen rettenetes „társadalmi kórtüneteményt” eredményezett.

A Néra-völgyi oláhok hiedelemvilága elevenen őrizte az archaikus elemeket, és Fogl János részletesen bemutatta a születéshez, a családalapításhoz, az ünnepekhez és a halálhoz főződő szokásaikat. A család élete annak védszentje, patronusa köré szerveződött, de vallásosságuk ellenére a románok életét a sötét babonák rendkívüli sokasága szötte át. Babonás szokásaik uralták gyermeknevelést, a családalapítást, az ünnepeiket és a temetési szokásaikat is. A halál és a temetés alkalmával gonoszszűző szertartásokat végeztek: a halottat foghagymával, tömjénnel és puskaporral készült keverékkel hintették meg. Szárazság idején vízzel öntötték le a cigánygyereket. Ugyanakkor lakodalmi szokásaik szinte már pajzánok, a lánykérésre, az invitálásra és az esküvőre a vadházasság szabadságának (és szabadosságának) „szertelensége” nyomta rá a bélyegét. Ezzel együtt is ritka szép és végtelenül gazdag az oláhok népköltészete. „Az alacsony műveltség és a nagy szegénység – írta *A krassó-szörényi románok között* című tanulmányában Fogl János – képtelenné teszi az oláhokat a korszerű földművelésre és gazdálkodásra. Produktív erejük nem nagyon emelkedik túl a mindennapi megélhetés fokán” (Fogl 1914, 32). Leginkább kukoricát termelnek és kendert a vászonruhának, amellet kevés búzát, rozst és zabot. Kezdetleges szinten művelik az ipari tevékenységet – a kovács, a bognár, a szűcs és a tímár mesterséget –, a szakmát azonban nem az iskolában, hanem egymástól tanulják el. A Krassó-Szörény megyei román közösség nagy vergődésben, keservesen élte a magára gombolt archaikus világ ősi kényszereit, holott a táj gazdasági lehetőségei bőven szolgálnának alkalmat a társadalmi-gazdasági fölemelkedésre. Akkoriban a vidék bányakincsei – a bozovicsi szén és a szászkabányai érc – kiaknázatlanok voltak, nem volt a régióban olyan erő, amely képes lett volna megszervezni az ipart. A fiatalok tömegesen vándoroltak ki, az öregeket pedig az éhhalál fenyegette. A tudós tanár szerint sorsukon nagyot változtatna, ha végre kiépülne a Néra-völgyi vasút, mely közgazdasági, politikai és kulturális fölemelkedést hozna a vidéknek. „A Néra-menti vasút nagy lökést adna egy gazdag, terjedelmes vidék kultúrájának” – mutatott rá a szerző. A nyomában születő bányák, gyárak, cégek és üzemek meghoznák a régió számára a boldogulást eredményező kereskedelmet is (Fogl 1914, 36). Fogl János szerint a tanítók feladata lenne, hogy községenként megszervezzék a román háziipart is.

Az iskolák és a tanítók azonban újabb neuralgikus pontjai a Krassó-Szörény vármegyei román közösség életének: gondozatlan, elhanyagolt nem egy esetben önfejűen elszabotált az oktatás, amiben a román tanítók – talán az egész román értelmiség – magyarellenes megnyilvánulását kell látni. „Számталanszor volt alkalmam románajkú tanítókkal és papokkal megismerkedni, akik egyáltalában nem bírták a magyar nyelvet. A királyi tanfelügyelők jelentéseiből tudjuk, hogy a román felekezeti iskolák kevés gondot fordítanak a magyar nyelv tanítására. De hogyan is tanítsák a magyar nyelvet és terjesszék a magyar kultúrát olyan emberek, akik maguk sem ismerik azt?” (Fogl 1914, 42). A román hírlapok akkor már nyíltan elnyomással vádolták a magyar kormányt, a magyar társadalmat,

hovatovább a magyarságot egészében. Velük szemben Fogl János úgy látta, „cáfolhatatlan bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy a magyar kormány az oláhokkal szemben soha erőszakot nem használt, sem faji életüket, sem kultúrájukat el nem nyomta. Lehet-e, szabad-e elnyomásról szónokolni ott, ahol százával oláhosodnak el a magyar községek? [...] A magyar kultúrát senki sem akarja az oláhokra oktrojálni, de azt csak meg lehet követelni, hogy ennek a hazának minden polgára ismerje el és tartsa tiszteletben a magyar állam egységét” (Fogl 1914, 42–43). A társadalmi jelenségek kapcsán évtizedek konfliktusforrását érintette a szerző. Az 1848-ban megfogalmazott *Balázsfalvi program*ban a románok kimondták: „Magyarország testét fel kell darabolni”, ezzel szemben Deák Ferenc 1861. évi feliratában biztosította a nemzetiségeknek mindazt, ami az ország szét darabolása nélkül keresztülvihető volt, amit azután az 1868. évi XLIV. t. c. – a nemzetiségi törvény – jogilag is szentesített.

Fogl János *A krassó-szörényi románok között* című etnográfiai tanulmányában a népelet jellegzetes megnyilvánulásaiban, a gazdasági elmaradottságban, a kulturális élet szervezetlenségében az évszázados nemzetiségi konfliktusok meghatározó erejét látta, és amikor megjelentette a szociológiai-történeti tényekre épített tanulmányát, a terület jövőjét fenyegető tragédiára is rámutatott. Az újvidéki tudós tanárban méltán láthatja a magyar szociográfia-tudomány a néhány évtizeddel később Szabó Zoltán, Kovács Imre és Féja Géza munkássága nyomán kibontakozó falukutató mozgalom éles szemű elődjét.

Utazók: távozók és érkezők

Stiller Kálmán, Schelling Kornél és Grets József

Alig néhány évig volt a fehértemplomi főgimnázium tanára Stiller Kálmán, e rövid idő alatt mégis egy felejthetetlenül szép útirajzzal tette emlékezetessé jelenlétét a Néra-parti városban. *Boszniai úti képek* című élménybeszámolója 1911 novemberében jelent meg két részletben a tanártársa, Hegyi József szerkesztette *Fehértemplom és Vidéke* című hetilapban, pedig az időközben áthelyezett tanár – az útirajz készítője – szeptemberben a tanévet már a gyöngyösi középiskolában kezdte (Anonim 1911a, 3). Tavasszal azonban még Fehértemplomból kelt útra, hogy Bosznia-Hercegovina fővárosában a bosnyák nép iskoláit és oktatási körülményeit tanulmányozza, korábbi ígéretének tehetett hát eleget, amikor úti élményeiről a fehértemplomi barátai előtt adott számot.

Az utazó az Una folyó partján lévő magaslatról pillantotta meg először Bosznia titokzatos vidékét. Ahol állt, mély szakadék nyílt a lábai előtt, „a másik parton elterülő síkság komor képe, mögötte a távoli hegyek homályos kéksége, továbbá az alattunk kanyargó folyó fényes sávja, melyben az ég pirosas felhői tükröződnek, valami végtelen bánatot fejez ki. Mintha egy nép szenvedését fájlalná a vidék.” A táj fölött töprengő vándor emlékezetében régi háborúk emlékei rémlenek föl, „egykori harcai e földnek, a bosnyákok örökös küzdelmei a hajdan hatalmas törökökkel” (Stiller 1911a, 1). Útja során mindvégig a háborútól szenvedett nép sorsa iránti részvét kísérte, miközben maga is élvezte a modern kultúrának mindazon előnyeit, melyeket a tartomány 1878-ban a Monarchiához történt csatolását követően magának megszerzett. A vasút ugyan a katonaság felügyeletével működött, de a vonatok legalább pontosan és nagy biztonságban közlekedtek. Így jutott el az utas Banjalukáig, ahol viszont már csak fogatos kocsival folytathatta útját Szarajevó felé. Alig néhány házból álló falvak között egy-egy pásztorkunyhó, tenyérnyi kertek, majd hegynek fel és hegynek le végeláthatatlan legelők szegélyezték az utat, mígnem váratlanul égbenyúló sziklafalak fogták közre az oldalukba mélyen bevágott kocsit. Komor, balladás vidéken járnak, a fogatos olykor bánatos dalokat énekelt, bizonyára valamely bosnyák pásztor szerelmes üzenetét – véli az utas. Egy helyütt a szoros belsejében a magasból a földdel együtt hatalmas sziklatömb szakadt a Vrbas medrében, s az omladékon tajtékozva rohant át az útjában megzavart folyó. E

nagy szakadások nyomán fogynak el a magasban a rozsföldek, melyek egyébként is alig adnak valamit a parasztnak. A táj gyönyörű, együtt van minden, „ami egy vidéket széppé, regényessé tesz, s örök nyomot hagy a szemlélő lelkében” (Stiller 1911b, 2). Majd váratlanul kinyílik a kép, és a távolban középkori fejedelmi várával együtt feltűnik Jajca városa.

Jajcának akkoriban mindössze 3900 lakosa volt, házainak többsége keleties rendtelenségben a domboldalon húzódott meg, hogy a tetőn lévő vár oltalmában legyenek. „A külső vár falai körülölelik őket, s máig okai annak, hogy a városi élet itt zajlik le. Főutcája görbe és menedékes, de azért itt sorakoznak a boltok és a bazárok, itt sétálnak és beszélgetnek a városi népek” (Stiller 1911b, 3). A jellegzetes rácsos ablakokról, és a levegőbe épített mellékrészekről a mohamedánok házai azonnal fölismerhetők. Ezek eldugottabb helyeken, közvetlen a belső vár alatt húzódnak, míg a távolban alig kivehetően az 1878-iki jajcai csata elesettjeit gyászoló emlékoszlop áll. Az igazi csoda azonban maga a vízésés, mely „messzire hallható dübörgéssel, ívben hull alá a Vrbasnak mélyre vájt medrébe, ahol millió és millió csöppre törik szét. [...] Napközben, ha megtörik benne a napsugár, gyönyörű szivárvány színben pompázik” (Stiller 1911b, 4). Ehhez képest a II. Tvrtko építette travniki vár egészen közömbösnek tűnik, hiszen Bosznia egykori fővárosa régen elveszítette varázsát és jelentőségét. És ezzel véget is ér Stiller Kálmán fehértemplomi tanár boszniai útirajza. Az izgalmas rész – a bosznia-hercegovinai iskolákban szerzett tapasztalatokról szóló beszámoló – nem készült el. Pedig Szarajevóban, Banjalukában és Mosztárban akkor már javában működtek a Julián-iskolák, feltételezhető, hogy eredetileg ez vonzotta az Al-Duna vidékéről érkező pedagógust is, akinek így azután bőven lehetett volna mondanivalója a boszniai magyar közösségről is. 1911. november 30-án a *Fehértemplom és Vidéke* szerkesztői üzenetei között S. K.-nak Gyöngyösre még érkezett egy „testvéri szeretettel” föladott emlékeztető, miszerint a lap várja a megígért tanulmányt, írása azonban, ha el is készült, a Néra partjára már nem jutott el.

Akadtak pályájuk elején álló tanárok, akik helyüket keresve – többnyire néhány évet – Fehértemplomban is elidőztek, ám teljesítve a szinte kötelező vándoréveket, másutt – vagy a fővárosban, vagy a vidéki nagyvárosok egyikében – keresték tovább a kibontakozás lehetőségét. Az ungvári születésű Schelling Kornél 1883-ban nyert bölcseletről és magyar nyelvből tanári oklevelet, *Schelling Frigyes bölcseleti rendszerének ismertetése és bírálata* című munkája 1880-ban jelent meg Budapesten. Ezt követően hosszú éveket töltött Fehértemplomban főgimnáziumi tanárként. Az értesítő szerint az 1883/4. iskolai évtől „dr. Schelling Kornél veszi át a könyvtár kezelését”, és 1906/7-ig marad szakadatlan öre (Kausch 1914, 4).

A temesvári születésű Grets József 1879-től Nagybecskerekén, 1887-től pedig a fehértemplomi főgimnáziumban tanította a magyar és német nyelvet és irodalmat. 1888-ban itt jelent meg *Egy német nyelvi házi dolgozatnak az V. oszt. való megbeszélése*, című pedagógiai-módszertani dolgozata, 1891-ben pedig *A Tell-monda* elemzése. A krónikák tudni vélik, hogy 1889-ben a „fehértemplomi lapban” jelent meg *A fehértemplomi polgárok német származású családneveiről* készült tanulmánya, ám ennek mindeddig nem bukkantam a nyomára. Nagybecskereki tanársága idején 1880–1884 között szerkesztőtársaként jegyezte *Torontál* című lapot is.

A jászberényi születésű Hegyi József életrajzából sem derül ki, hogy közel három éven át felelős szerkesztője volt Wunder Gyula lapjának, az 1910. január 6-án indult *Fehértemplom és Vidéke* című, magát közművelődési, társadalmi és közérdekű hetilapként hirdető újságnak, a Néra-parti város kilenc évig igen keresett és olvasott orgánumának. Újságírói-szerkesztői tapasztalatokra a *Jászberény és Vidéke* helyettes szerkesztőjeként, majd a *Jászság* segédszerkesztőjeként tett szert, évek múltán azonban ismert tárcaírója lett a fővárosi lapoknak is. Fehértemplomba *Versek 1885–1892* (1893) című önálló kötetével és a három elbeszélést tartalmazó *Hernád mellől* (1893) című elbeszélés gyűjtemény egyik szerzőjeként

érkezett. A főgimnázium 1907-ben megjelent értesítőjében közölte *Palermo és környéke* című útirajzát (Hegyi 1907, 3–21).

A fehértemplomi főgimnázium tanárainak többsége rendszeresen részt vett a város művelődési életében is: amellet, hogy szervezői voltak a nemzeti emlékünnepek műsorainak (Simon Péter), tudományos cikkeket (Bászel Aurél), útirajzokat (Stiller Kálmán) jelentettek meg a helyi lapban, rendszeresen előadást tartottak a Szabad Lyceum, a Magyar Társaskör, vagy a Délmagyarországi Közművelődési Egyesület helyi szervezetének rendezvényein (Irovics Tamás és Sziklay Ferenc), vagy a történelem helyi eseményeinek a föltárására fordítottak különös figyelmet (Still Nándor és Király Pál). Vezetői voltak a helyi polgári egyesületeknek (Gál Kálmán), és kivették részüket a helyi hírlap, a *Fehértemplom és Vidéke* szerkesztéséből (Hegyi József és Sziklay Ferenc). Miközben megpróbálták egyensúlyt teremteni a határörvidék helyőrségi központja közösségi kultúrájának fölemelése, és az egyéni tudományos érvényesülés között, életet, pezsgést hoztak Magyarország déli vármegyéjének mindennapjaiba. Iskolát, könyvtárak és újságot alapítottak, dalárdát szerveztek, felkutatták a múlt emlékeit, és bevonták a vidéket a klasszicitás örök és kikezdhethetlen, szép ünnepébe.

A határörvidéki körülményekhez képes Fehértemplomban a XIX. század utolsó évtizedeiben kifejezetten polgári arculatú közösség élt, amely sokat áldozott a kultúrára, a művelődésre, s ha tehette serkentette, ápolta és gyámolított az egyesületi életet is. Szociálisan is összetartó közössége volt a városnak, határozottan kiolvasható ez a *Fehértemplom és Vidéke* tudósításából és beszámolóiból is. Amikor 1916. augusztus utolsó napjaiban Deutsch Adolf, az izraelita egyházközség egyik legkiválóbb tagja, a királyi törvényszék egykori kereskedelmi ülnöke meghalt, a város egész közössége gyászolta őt. Érdemei sorában tartották számon, hogy közigazgatási, pénzügyi és társadalmi műveltségénél fogva élete során mindvégig hathatósan támogatta a vármegyei törvényhatóság munkáját, amellet pénzügyi gondnoka volt Fehértemplom városának is (Anonim 1916a, 2). Temetését követően Vác János, a város polgármestere a következő felhívást tette közzé a lapban: „Néhai Deutsch Adolf örökösai a mai napon 400 koronát juttattak kezeimhez, azzal, hogy a végrendelező-hagyományozó végakaratahoz híven, belátásom szerint helybeli, vallási és nemi különbségre való tekintet nélkül elaggott, illetve testi vagy lelki fogyatkozásban szenvedő egyének között osszam szét. Az örökösök egyszersmind a koszorú-megváltás címén a harctéren elesett hősök helybeli özvegyei és árvái között szétosztandó 100 koronát adományoztak. Midőn eme nemes adományokért az adományozott ínségesen nevében is ezennel hálás köszönetemet kifejezem, felhívom mindazokat, akik a fentiek értelmében segélyezésre igényt tartanak, előjegyzés végett a városi aljegyzőnél folyó évi szeptember hó 9-éig okvetlenül jelentkezzenek. Fehértemplom, 1916. szeptember hó 5. Polgármester” (Anonim 1916b, 3). A Néra partján – a jómódú patríciusok között a szolidaritásnak, az együttérzésnek az ilyen gesztusa nem ment ritkaságszámba, hiszen néhány nappal később a *Fehértemplom és Vidéke* már arról számolt be, hogy: „Temmer Ede a karasjeszenői göztéglagyár r. t. vezérigazgatója járásunk főszolgabírájának, dr. Heinrich Árpádnak 1000 koronát adott át azzal, hogy valamely háborús jótékony célra fordítsa” (Anonim 1916c, 3). A háborús megpróbáltatások gyakran készítették humanitárius cselekedetekre a jómódú polgárokat, Fehértemplom közössége azonban – történelmének fénykorában, a kiegyezést követő évtizedekben – ebben is az élen járt. Talán hihető, hogy mindenkor örömmel fogadta, és lelkesen üdvözölte a városba érkező tudós tanárok, írók-újságírók és hivatalnokok népes seregletét is.

Mint ahogy 1906–1907 között Juhász Gyulának Máramarosban, 1908–1911 között Babits Mihálynak pedig Fogarason kellett tanítói állást vállalnia, úgy Fehértemplomban a főgimnázium negyvenhárom éves története során a magyar irodalomtörténet, a történetírás, a klasszika-filológia, vagy a néprajztudomány később kiváló kutatójának kellett tudósként és tanárként helytállniuk. Közöttük akadtak olyanok, akiknek sikerült szellemi értelemben is otthont teremteni a Néra partján, akadtak olyanok is, akiket igencsak próbára tettek a vidék

felettebb korlátolt lehetőségei, és a karrierje szempontjából az volt a szerencsés, aki idejében megtalálta a távozás lehetőségét. Tőlük, az elmenőktől búcsúzott a maradtak reménytelenségéről árulkodó *Távozó barátomhoz* című versében a nemesmiliticsi születésű Csernus Gerő főgimnáziumi tanár. Hogy a *Fehértemplomi Lapok – Weißkirchner Blätter* 1885. január 1. számában megjelent költeményében kitől, melyik tanártársától búcsúzott a költő, talán mindegy is már. A lényeg az, hogy minden távozó a sorsa jobbra fordulásában – „szebb rendeltetés”-ében – reménykedett, és eltűnőben csak kevesen látták meg, milyen hatalmas szellemi kincsesládát maradt utánuk a Néra-parti virágváros, Fehértemplom történetében.

*Te mégy, te tűnsz, örökre tán?
Miként csalóka zengemény:
Bolyongsz, ó szelíd barát;
Mert tán e pálya zord, kemény?*

*Tudom, kesergés meg nyomor
Az, mely lenyomja válladat,
S előtted egy kétes jövő
Zsibong erős remény alatt.*

*Ne félj! ne törd meg ily korán
Sajkád; de sőt jól tudd meg ezt,
Hogy földön élsz, miként sokan;
S hogy másnak is van itt kereszt.*

*Hozzá tiéd a férfi lét;
Tiéd a szebb rendeltetés;
Mely tán eget dúl, hogy ha kell;
Mert neki földünk mind kevés.*

*Örvendj tehát! Éltesd mi más,
Ha nem vidor, szép pityimalat?
S ifjú erővel párosult
Remény; szerény érzés alatt.*

*Azért ha majd szerencse, hír
Vonszol vitorla-szárnyakon;
Avagy reményeid biztató
Szavát beváltja nyugalom:*

*Hiszem, feledni nem fogod?
Nem; mert közöttünk eskü lett:
Igaz barát barátjéért,
Síríg viend kebel-tüzet. (Csernus 1885, 1)*

Nem lehetett azonban olyan gyászos, temetői hangulatú a Néra-parti világ, ha színeivel és illatával a századfordulón még Gozsdu Eleket is képes volt elvarázsolni. „Én szeretem Fehértemplomot – írta 1912. június 21-én kelt levelében Weisz Annának –; a hársfák elvirágoztak, de megmaradtak a kéklő Lokva nyájas hegyei, és megmaradtak a fehértemplomi gazdag virágok. Ha ezt a tájképet látom, mindig eszembe jutnak a toszkánai vidékek. Tegnap

estefelé kísértél a Néra patakhoz, és a szemem a fiesolei templom keresztjét kereste” (Gozsdu 2001, 265). Évekkel később a hajnali fényekben fürdő moldovai hegyek panorámájában a firenzei vidék szépségeinek emléke kísérti meg az öregedő író, aki a csodás fények és illatok hatására meglátogatta Andreas Boborany fakereskedő messze földön híres virágoskertjét is. És miközben a kert ösvényeit járta, észrevette, hogy a klemátiszok mélyen és tisztán kékek, és a szirmaiknak barokk vonalakra emlékeztető széleik vannak. A fák szegélye mögött ötvenholdas gyöngyvirág-telepen kertészek dolgoztak, később egy művelt görög pap, főtisztelendő Nedics úr – akinek minden gondolata a misztériumok határán született – hosszan beszélt a szépségről és a jóságról, és megígérte az írónak, szerezni fog egy „bizantinus Madonnát”. A görög Mária-ikonok különös varázsa, hogy nem megbocsátóak, tekintetük intó és számonkérő.

1914. június 14-én csendes, falusi vasárnap volt Fehértemplomon is, fehér ruhákba öltözött leányok ültek a park fái alatt – 119 hársfa ontotta bódító illatát –, és várták a katonazenekar érkezését. „Most ment el az ablakom előtt egy fehér kesztyűs hadnagy – írta ugyancsak Weisz Annához intézett levelében –, és mellette tipegett egy szép, szőke, fiatal leány, és szemérmes büszkeséggel felejtette a szemét a gavallérján. A katonabanda egy édesen melodiózus bosztonvalcer-melódiát intonált [...]. A park felett lebegett a muzsika, és az emberek a lelkükben követték a szépséget, a nyájas muzsika melódiájának az ütemeit. A boldogság öröme mosolygott ki a szemükből. [...] A parkban egymás után jöttek és mentek az édes valcermelódiák, a júniusi meleg nap fénylett, a hársfák virágai illatoztak, kék és tiszta volt az ég, és az emberszemek mosolyogtak. Sohasem fogom elfelejteni a falusi kicsi embereknek ezt a naiv és szép örömét. Meleg sugarak szállták meg a lelkemet...” (Gozsdu 2001, 524). Alig két héttel később Szarajevóban eldőrdült az a végzetes pisztolylövés. Fehértemplom ma, száz év múltán alig emlékeztet az egykori csodás parkokra és virágoskertekre, és a promenádon sem vonul már a katonazenekar. És a Horatius versében sem keresi már az ablativust egyetlen szorongó szívű diák sem.

Irodalmi társaságok

„Társaságra vagyunk teremtve, az istenek
a boldogságunkat egymásba helyezték.”

(Bessenyei György)

Magyarországon a kaszinói életet, a polgári találkozások igazi fórumát ugyan reformkori nemzetépítő terveinek keretében Széchenyi István honosította meg, a városi és a községi kulturális egyesületek azonban országszerte csak a kiegyezést követően, a polgári életforma általános elterjedésének idején jelentek meg, számuk és jelentőségük csak az 1890-es években nő meg, tevékenységük ekkor vesz nagyobb lendületet. Káich Katalin szerint: „A szabadságharc utáni két évtizedben [...] egyfelől a bevezetett parancsuralom, másfelől pedig az ellenállás kifejtésére összpontosított, anyagi, erkölcsi és értelmi erőfeszítés nemigen kedvezett egy lendülettel teli szellemi légkör kibontakoztatásának. A hetvenes évek olyan erőket szabadítottak fel, melyeknek révén beindulhatott a polgárság szellemi differenciálódása akár egy-egy közösségen belül is” (Káich 2006a, 143). A Szegeden 1874-ben alapított *Alföldi Iparlap* megalapítója és szerkesztője, Gelléri Mór a Dugonics-Társaság 1909. május 23-án tartott felolvasó estjén, pályájára visszatekintve elmondta: az alkotmányos rend visszaállításának pillanatában a szarvasi gimnázium növendékeként társaival együtt hazafias tanáraik „nevelő és buzdító” hatása nyomán megfogadták, hogy amint megnyílik előttük a társadalmi érvényesülés lehetősége, szerény tehetségüket a közösség szolgálatának szentelik. „És az új alkotmányos korszak derengő napjának érlelő melege csakhamar sorompóba állított néhányunkat – emelte ki Gelléri Mór visszaemlékező előadásában –, a kik a megnyílt pályákon a dolgozó, alkotó, az évtizedes mulasztásokat pótolni készülő, egy boldogabb jövőt előkészíteni induló új Magyarország napszamosai gyanánt léptünk a sürgő-forgó élet nem mindennapi zajába” (Gelléri 1909, 5–6). Sokan voltak akik hasonlóan gondolkodtak, munkájuk nyomán a kiegyezést követően Magyarországon fölvirágozott a irodalmi és a tudományos élet is.

Aradon az országszerte példaként emlegetett *Kölcsey-Egyesület*, az alapszabályzata elfogadását követően, 1881-ben kezdte meg sikeres működését. A város értelmiségi köréből jelentkező kezdeményezés élére Lukácsy Miklós ügyvéd állt, s elsődleges szándékuk egy magyar műveket tartalmazó nyilvános könyvtár létrehozása volt. E mozgalom köré szerveződött azután hamarosan a tudományos előadások formájában jelentkező fölvilágosító munka. Az Egyesület első titkára, Márki Sándor igen színvonalas, általános műveltséget terjesztő előadássorozatot indított, s a helybéli főgimnázium, főreáliskola és a felsőkereskedelmi iskola tanárainak soraiból jelentkező előadók rövid idő alatt igen népszerűvé tették a *Kölcsey-Egyesület*et; ezért nevezhették egy időben a „tanárok egyesületének” is. Egyre többször fordult elő, hogy önálló est keretében mutatkoztak be a kor népszerű és igen olvasott írói – Jókai Mór és Mikszáth Kálmán szereplése sokáig emlékezetes maradt a város irodalomkedvelő közönsége előtt, de pódiumot kapott – Tolnai Lajos, Iványi

Ödön, Reviczky Gyula és Murai Károly is. Megemlékezések formájában idézték föl Petőfi Sándor és Arany János alakját, Goethének és Adynak pedig emlékünnepet rendeztek. Mint egy szellemes korabeli cikkben írták: ügyeltek arra, nehogy dilettánsokat kiáltanak ki halhatatlanokká. Ezzel együtt az aradi *Kölcsey-Egyesület* soha nem volt kifejezetten irodalmi társulat, alkalmanként felvetődött ugyan az „irodalmi szakosztály” megalakításának kérdése, de ennek ötletét rendre elvetették. Ezért volt a helyi írók viszonya az Egyesülethez mindvégig ambivalens, az önjelölt írók hol kiváltak, hol visszatértek a valóban színvonalas kultúrmunkát végző társasághoz. Különösen figyelemre méltó, az a hatalmas munka, amit az Egyesület a helybeli régészetért tett, és az erőfeszítés, amit a történelmi emléktárgyak megmentéséért kifejtett. Aradon és a vármegyében az első ásatásokat az a Dömötör László tanár végezte, aki évekig titkára volt az Egyesületnek, de a kiváló Roska Márton is többször végzett ásatásokat a környéken. Az aradi *Kölcsey-Egyesület* végérvényesen 1948-ban szűnt meg (Ficzay 1987, 40).

A Pozsonyban 1874-ben alapított, a jeles irodalomtörténész, Toldy Ferenc nevét viselő Toldy Kör egyike volt a legrégebb magyar kultúregyesületeknek. Létrehozója Vitkovich Sándor jogakadémiai tanár, akinek nevéhez fűződik a volt *Nyugatmagyarországi Híradó* című napilap megalapítása is (Tamás 1938, 5). A Kör 1874–1905 közötti első harminc esztendejének történetét Kumlik Emil, Pozsony város könyvtárosa dolgozta fel, az újabb harminc évről pedig Tamás Lajos *A Toldy Kör története (1906–1935)*, című munkájában adott számot (1938).

Sopronban néhány lelkes kultúradedvelő lélek – Boszách János, Gombócz Miklós, Veress József liceumi, Erődi Dániel és Horváth Kristóf gimnáziumi tanárok mellett, Bayer Ferenc, Kárpáti Károly, Moller Ede és Fialowsky Lajos a Társas Kör kiválóságai, és Vajda Viktor a Lähne-intézet vezetője – kezdeményezésére 1877. március 10-én, soraiban 324 taggal alakult meg a *Soproni Irodalmi és Művészeti Kör*. Az elfogadott alapszabályok szerint a kör célja: „a nemzeti szellemű és nyelvű műveltség kifejtése, ápolása és terjesztése és ezzel összekötetésben a magyar társas élet emelése” (Berecz 1927, 6–7). A magyar művelődés terjesztését irodalmi és művészeti előadások, felolvasások, gyűlések és ünnepségek tartása, az irodalom és művészet pártolása, könyvtár alapítása, lapok és folyóiratok járatása, műgyűjtemény szerzése, társas összejövetelek rendezése, évkönyv és más művek kiadása és kiadásának eszközzése útján vélték megvalósítani. „Lángoljon e város fölött a magyar szellem napja! Emelje lelkünket az a tudat, hogy itt a küszöbünkön átlépő idegen magyar műveltséggel találkozik” – ujjongott a szándék felett a kései krónikás (Berecz 1927, 8).

Erődi Dániel – a későbbi nagyikindai tanár – egy évvel korábban, 1876-ban, Sopronban megjelent publicisztikai írásában a leendő irodalmi társaság tevékenységének lényegét így foglalta össze: „Nem az kívánatuk, hogy mi a mi szűkebb körünkben a tudományokat, irodalmat és művészeteket korszakot alkotó művekben tüntessük föl; de igen is, hogy a tudományokban, irodalomban és művészetekben nyilatkozó nemzeti szellemet tőlünk telhetőleg kifejtsük, ápoljuk és terjesszük; mert ez a célja az irodalmi és művészeti körnek: a nemzeti nyelven nyilatkozó tudományok és művészetek kifejtése, ápolása és terjesztése. És ki ne hevülne e célért; ki ne tartaná lehetőnek ennek kivitelét; miért ne vethetnők alapját is az ország határain, egy szerényen, de öntudatosan működő irodalmi és művészeti, még pedig határozottan *nemzeti nyelven* és irányban működő társulatnak?!” (Erődi 1876, 8). Az egyesület a politikai és vallási elkötelezettséget mellőzve, tisztán irodalmi és művészeti tekintetben kíván bekapcsolódni a nemzeti művelődés vérkeringésébe, s lehetőségeihez mértén szeretne annak ápolásához és terjesztéséhez hozzájárulni. Vállalt feladatának közérdekű felolvasások, dalos és zenés előadások, szónoklatok és szavalatok, közös ünnepek megszervezésével kíván eleget tenni, miközben figyelmét kiterjeszti a nemzeti műveltség minden mozzanataira és tényezőjére. Tagjainak sorába szólítja tehát a város és a vidék „magas és nemzeti szellemű” magyar értelmiségét (Erődi 1876, 12–13). Erődi Dániel

azonban egyéb, igen fontos szempontokra is rámutatott? „Sohasem tagadtuk és nem is fogjuk tagadni – írta 1876-ban megjelent értekezésében –, hogy Kármán [József] eszméje az irodalmi központosításra vonatkozólag a leghelyesebb eszmék egyike. Kell, hogy a nemzeti szellem legfőbb erejét az ország szívében fejtse ki, kell, hogy a nemzeti szellem a maga munkásságának és dicsőségének pantheonját ott építse föl. De a nemzeti szellem működése azért csupán a fővároshoz van-e kötve? Nem kell-e a nemzeti műveltség tényezőinek az ország minden pontján működniök, s hatásuk erősítésére egy terjedelmére nézve ugyan kisebb, de éppen azért nagyon is betölthető körben együttműködniök?!” (Erődi 1876, 21). Egy vidéki város ennek ismeretében feladatának kell, hogy tekintse a fővárosi irodalmi és művészeti társaságok működését ismertetni és közvetíteni, mert ezzel közelebb kerülnek az Irodalmi és Művészeti Kör céljai között a legmagasztosabb megvalósításához: a nemzeti szellem irodalmi és művészeti termékeinek a megismeréséhez. A soproni polgárok számára annál is inkább szükséges, mert ott, a határszélen, „a nyugati műveltség nemcsak műveltséget közvetít, de káros szellemet is” (Erődi 1876, 23).

Évekkel később a soproniak emlékezetében úgy élt, hogy az időközben a nagykikindai főgimnáziumhoz távozott Erődi Dániel volt kezdeményezés. A *Soproni Irodalmi és Művészeti Kör* eszméje azonban a Frankenburg Adolf vezette tanári önképzőkörből nőtt ki, Erődi Dánielnek annyi volt a szerepe, hogy ő volt a szervezője annak a propagandának, amely Sopron magyarságát megmozdította és cselekvésre bírta (Berecz 1927, 9–10). Megalakulásakor, 1877-ben Frankenburg Adolfot az irodalmi kör elnökévé választották, főtítkára Erődi Dániel lett, 1878-ban azonban átadta a tisztséget Kárpáti Károlynak. Erődi az irodalmi társaság megalapításának és működtetésnek szándékát Nagyikindára is magával vitte, tanári és lapszerkesztői teendői azonban minden szellemi energiáját lekötötték, egyesületet alapítani sem erejéből, sem maradék idejéből nem futotta.

A *Soproni Irodalmi és Művészeti Kör* 1877–1892 közötti első másfél évtizede az útkeresés korszaka volt, elsősorban megszólalási lehetőséget biztosított a helyi magyar értelmiségnek: tanárok, újságírók, ügyvédek és egyházi vezetőket tartottak irodalom- és kultúranépszerűsítő előadásokat. Indulásakor az irodalmi körnek legelemibb és az időrend szerint a legelső feladata az volt, hogy „Sopron elszóródott, elszigetelt magyarságát összegyűjtse, összeismertesse, összeszoktassa, s hogy a magyar nemzeti gondolat kibontakoztatásának, a magyar nyelv terjesztésének a lehetőségét megteremtse. Lelket önteni Sopron magyar lakosságába, ez volt Frankenburgék síkra szállásának az alapeszméje” – írta a fél évszázados évforduló alkalmával Berecz Dezső (Berecz 1927, 11).

1892–1904 között azonban az irodalmi kör már határozottan általános irodalmi és művészeti színvonalemelésre törekedett, főleg 1899 után témáit a nyelvtudomány, az irodalomtörténet, a csillagászat, a természetrajz, a történelem, a filozófia és a művészettörténet köréből merítette. Ekkor már az ország legkiválóbb íróinak. Művészeinek és tudósainak biztosított megszólalási lehetőséget. 1904–1914 között – amikor az *Irodalmi és Művészeti Körből Frankenburg Irodalmi Kör* lett – célja ma már nem elsősorban a magyar kultúra terjesztése, sokkal inkább a kultúra mélyítése volt. Az évtizedek során szerzett tekintélyének birtokában vette ki részét az 1921. december 14-én megtartott nevezetes „soproni népszavazás” előkészítéséből és megszervezéséből, és döntően hozzájárult a magyarság győzelméhez, Sopron és környékének Magyarország határain belül történő megőrzéséhez.

Nyíregyházán sok más kezdeményezéssel ellentétben, a városban már működő, művelődési tevékenységet folytató körök, úgynevezett rétegegyletek – az iparosifjak önképző egyesülete, a Kereskedőifjak dalárdája, a Nyíregyházi dalegylet és a Polgári Olvasókör – egyesülésével jött létre a *Szabolcsvármegyei Bessenyei György Művelődési Kör*. Létrejöttét erőteljesen meghatározta a Bessenyei György szobrának felállítását előkészítő bizottság működése. A városban és a vármegyében már 1884-től kezdődően egyre szélesebb társadalmi

köröket mozgató meg a szobor iránti érdeklődés, a helyi sajtó is a mozgalom mellé állt, és részletesen foglalkozott a szoborállítási ügy eseményeivel, mígnem aztán a közakarát megfogalmazta szándékot siker koronázta: 1898-ban fölavatták a jeles költő emlékművét. Ezzel szinte egyidőben folytak a művelődési kör megalapításának előkészületei, mígnem az 1898. január 21-én megtartott alakuló közgyűlés végre kimondta a *Szabolcsvármegyei Bessenyei György Művelődési Kör* megalakulását. Bánszki István az egyesület monográfiája az alapszabály nyomán közölte a Kör legfőbb törekvését, eszerint: „A városok és falvak népe közművelődési tevékenységének ébrentartása, olcsó könyvek és folyóiratok által az olvasási vágy fokozása és teljes kielégítése. Ösztönözze a családi könyvtárak létesítésére, s nem utolsó sorban közös kultúrtevékenységen keresztül egybefogni a falvak és városok népét” (Bánszki 1989, 32–33). Rámutatott, e célok illetően meghatározása az ország művelődési köreinek alapszabályaira általában jellemző volt. Az 1891-től működő kecskeméti Katona József Kör alapszabályban rögzített célja: „Az általános nemzeti közművelődés szemmel tartása mellett társadalmi egyesülés, főleg a városi közművelődés előmozdítására és fejlesztésére, a hazai irodalom és tudományok pártolása és népszerűsítése; a művészetek ápolása és gyámolítása; Kecskemét város történetében akár itt születésüknél, akár működésüknél fogva helyet érdemlő férfiak és nők emlékének felelevenítése és ébrentartása; valamint általában a társadalmi élet emelésére és a magyarosodást előmozdító hazai egyesületek támogatására.” Hasonlóan ehhez, az 1902-től működő Zemplén vármegyei Kazinczy Kör alapszabálya értelmében a célkitűzése: „A hazai irodalom pártolása, ismertetése, terjesztése Zemplén vármegye területén; a közművelődésnek nemzeti szellemben való előmozdítása” (Bánszki 1989, 33). A *Szabolcsvármegyei Bessenyei György Művelődési Kör* indulásától kezdve kettős tevékenységet folytatott: volt egy irodalmi és egy zenészi-színészi szakosztálya. Bánszki István fontosnak tartotta kiemelni: „Mindkét szakosztályban vannak olyan személyek, akik inkább csak a műkedvelői lelkesedés és a hivatali pozíció, s nem a szakmai felkészültség okán kerültek be a választmányba” (Bánszki 1989, 39). Ezzel egyszeriben elébe ment a kései korok által kifogásolt „magas irodalmiság” terén tapasztalt hiányosságoknak.

Szegeden a török kiűzését követően évszázadnak kellett elmúlnia, hogy Csongrád vármegye központjaként újrateremtse a maga gazdasági és társadalmi életét. A hódoltság ideje alatt elveszett, ám a vármegye ügyeinek intézéséhez elengedhetetlenül szükséges nemességet a felvidéki előkelő családok – a Szlovenicsek, Podráczkyk, Zaffiryk, Kárászok, a Szluha és Lábady familiák – soraiból pótolta, közülük kerültek ki a hivatalnokok, az alispánok, a szolgabírák, a táblabírák és az esküdtek. „Ez a hivatalviselő nemesség felette értékes osztály; az akkori magyar társadalom színe-java, a nemzeti szellem és haladás faktora, s az idegen szellemű városnak a fajfenntartó erőt szolgáltatva a vele együtt érző polgársággal egyesülve” – írta *A Szeged-Belvárosi Kaszinó százéves története (1829–1929)* című monográfiájában Czimer Károly (Czimer 1929, 6). Ez a meggyőződésben konzervatív, hagyománytisztelő nemesség határozottan szembeszegült II. József császár „magyarüldöző” reform-politikájával, s megfogalmazta a nemzeti hagyományok megőrzésének programját; figyelmét a nemzeti nyelv és irodalom művelésére, a színészet gyámolítására irányította, ezzel megteremtve azokat a szellemi és intézményi feltételeket, melyek a társasági életet kibontakozását is lehetővé tették. Szegeden tehát már Széchenyi István kora előtt voltak „művelt, nemzeti szellemű magyar, német és szerb úri családok és polgárok, de nem volt egységes nemzeti szellemű társadalom” (Czimer 1929, 9). Viszont az 1825. évi országgyűlést követően a pozsonyi kaszinóból kiáradó nemzeti megújulás programja hamar termékeny közönségre talált a Tisza-parti városban is. 1828 őszén a városi és megyei hivatalnokok egy csoportja – Fadgyas Pál, Götz János, Schaeffer Ádám mellett Aszódi Tóth János, Csanád vármegye táblabírája, és idősebb Pintér János adószedő – egy közös összejövetelel döntöttek úgy, hogy létrehozzák a szegedi kaszinó-egyesületet. Hosszas előkészítő munka után 1829. április 24-én Götz János elnöksége alatt megalakított kaszinó előbb a *Társaság*, majd később

Társalkodási Egyesület nevet kapta. Az alapszabály értelmében a *Társaság* egyik legfontosabb céljának tekintette „az olvasás mellett a kellemetes, hasznos és tanúságos szórakozás és társalkodást” (Czimer 1929, 21), ezért a könyvtárában hamarosan megtalálható volt az akkori magyar irodalom köteteinek legjava. Példája Szeged arisztokrata és kereskedői társadalmát további egyesületek alapítására buzdította, így az 1830-as években már három kaszinó működött a városban: a *Palánki Kaszinó* (az úri), a *Felsővárosi Társalkodási Egyesület* (a polgári), és az *Alsóvárosi Gazdasági Egyesület* (csúfnevén a gyékénykaszinó, a vasvillakör) (Czimer 1929, 33–34). A forradalom és a szabadságharc, az önkényuralom próbára tette ugyan a szegedi egyesületek működését is, de megszüntetni, tevékenységüket felszámolni nem sikerült. 1859 óta a belvárosi Kaszinó saját lapjának tekintette a *Szegedi Híradót*, és a *Dugonics Társaság* létrehozásában is meghatározó szerepet vállalt.

A kiegészítést követően a modern polgárság megteremtette az egyesületi élet gyarapodásának, egyben a demokratizálásának a feltételeit is. Bácskai Vera a *Városok Magyarországon az iparosodás előtt* című munkájában így látta a Tisza-parti város történelmi valóságát: „Az erősen agrárszínezetű kereskedelmi központban, Szegeden a vállalkozó szellemű polgárokat az ipari-kereskedelmi tevékenységet intenzív mezőgazdasági termeléssel párosító néhány igen vagyonos adófizető képviselte. Bár adóalapjuk jelentős részét az iparból és kereskedelemről származó jövedelem alkotta, ugyanakkor jelentős mértékű földbirtokkal és állattalománnyal rendelkeztek. [...] Vagyonuk összetétele azt mutatja, hogy a lehetőségeket felismerő polgároknál a tőkefelhalmozásnak a mezőgazdaság is fontos bázisul szolgálhatott. E termelő-vállalkozó típusú polgárok zöme helyi eredetű, öröklött birtokaik révén kisugárzásra képes polgárok, kisebb részben ingatlanszerző kereskedők voltak” (Bácskai 2002, 96–97). A város polgári igényei hozták létre a Dugonics Társaságot, amely hosszas előkészületek után 1892. október 11-én tartotta meg alakuló közgyűlését. A XIX. század utolsó évtizedében Budapesten kívül a már említett Arad és Sopron mellett Pozsonynak és Kolozsvárnak is volt országosan ismert irodalmi társasága, s a Tisza-parti város jeles közéleti személyiségei, tudósai és egyházi méltóságai jogosan hitték, hogy ezen a téren Szeged, a Délvidék központja sem maradhat el. Volt miért pironkodnia a városnak, hiszen az 1890-es évek elején a szellemi életében mindössze egy-egy színház előadás, alkalmanként egy-egy hangverseny jelentett csak olykor-olykor eseményt. Lázár György akkori polgármester-helyettes és társai – Reizner János, a múzeum igazgatója, Szeged monográfusa, Ivánkovich János szeged-rókusai plébános, a későbbi rozsnyói püspök, Magyar Gábor, kegyesrendi főgimnáziumi igazgató, Csonka Ferenc, állami főreáliskolai tanár, és Lipcsey Ádám országosan ismert hírlapíró – hozzáláttak, hogy közös erővel teremtsenek intézményes otthont az irodalomnak, a művészeteknek és a kultúrának. Szándékuk szerint olyan tudományos társaságot szerettek volna létesíteni, melyben találkozhatnak a közművelődést szolgáló szellemi erők, hogy hathatós munkával fölébresszék és fejlesszék a közösségben a kultúra iránti érzéket és igényt (Firbás 1943, 295). A szervezők – ismerve Szegednek a Dél-Alföldön az évszázadok során betöltött szerepét – abban bíztak, hogy kisugárzó erejénél fogva eredendően befolyásolhatja majd a régió szellemi fölemelkedését is.

Az alapszabály 3. §. szerint a Dugonics Társaság célja: „a magyar Alföldön általában, de kivált Szegeden és vidékén a magyar irodalomnak és tudománynak művelése, pártolása, terjesztése és népszerűsítése.” A 4. §. pedig leszögezte: „Ezeknek a céloknak elérésére a Társaság állandó tevékenységet fejt ki. Felolvasásokat, irodalmi ünnepeket s különösen a magyar Alföld és Szeged viszonyainak ismertetésére, tanulmányozására irodalmi kutatásokat is rendez. Évi működését feltüntető jelentést is ad ki. Tagjainak és más íróknak és tudósoknak a munkálkodását pályadíjak kitűzése, megbízás útján készítenő művek jutalmazása, és kiváló helyi irodalmi termékek kiadása által elősegíti” (Anonim 1924, 3). A 26. §. szerint „a Társaság időnkint nyilvános felolvasó üléseket tart. Az elnökből, alelnökből, főtítkárból és titkárból álló elnökség a felolvasó üléseken előadásra kerülő dolgozatokat, ha szükségét látja,

megtekintés végett előre bekérheti, s azok előadhatása felett végérvényesen dönt” (Anonim 1924, 13). Az 1892–1893. éves tevékenységet összefoglaló titkári jelentés szerint a Dugonics-Társaság a szegedi polgárság körében határozottan megfogalmazott elvárásoknak és létező igényeknek tett eleget, amikor a kultúra és a művelődés népszerűsítését tűzte ki céljául. A mi célunk csendes munkával terjeszteni az Alföldön a nemzeti közművelődést – írta titkári jelentésében Békefi Antal, majd így folytatta: „a mi célunk az összegyűjtött szellemi erők munkásságával ápolni az irodalmat, a tudományt a magunk csekély tehetsége szerint, és a közvetlenség hatásával megszerettetni a szépirodalmat, tudományt, a könyvet és az érdeemes írókat a közönséggel, felébreszteni benne a kultúra iránti érzéket, és azt nemesíteni, fejleszteni, hogy a művelődés jótékony áramlata elhasson azon rétegekbe is, ahova eddig a közvetlen érintkezés hiánya folytán el nem juthatott”. A *Dugonics Társaság* a közművelődés üde levegőjét fogja elhozni arra a vidékre, „ahol – fájdalom – a magyar szónak és szellemnek még mindig sok hódítani valója van” (Anonim 1943, 9–10).

A Társaság megalakulását követő napon, 1892. október 12-án Békefi Antal a *Szegedi Napló*ban közölt vezércikkében pedig a következőket fogalmazta meg: „*Szeged központja egy olyan területnek, amelyet idegen elemek tartanak megszállva. Egyrésztük jó, másrésztük rossz akarattal, nemzetiségi intoleranciával van eltelve. Egyrésztük hódítható és megnyerhető azokkal a szép és erős eszközökkel, melyekkel egy tehetségekkel megáldott irodalmi társaság rendelkezik. Bízunk benne, hogy ilyen munkás tagokkal lesz megáldva a Dugonics-Társaság, s eleget tesz kötelességének a magyarosítás terén is. Hivatása a fiatal irodalmi társaságnak az is, hogy maga köré gyűjtve az alföldi irodalom erre méltó munkásait, megteremtsen egy, a fővárostól független irodalmat. Hivatva van a ma megalakult irodalmi társaság arra, hogy írókat neveljen az irodalom javítására s ambíciót, lelkesedést öntsön azokba, akiket a sikertelenség útján elhagyott az erejük és hitük. Hivatva van a társaság arra, hogy mind Szeged falai közt, mind a vidéken tiszteletet és becsülést szerezzen az irodalom teremtő munkájának, s új hangot, új erőt, új vért vigyen Szeged társadalmi életébe. Nagy hivatás, szép kötelességek, amikhez azonban nem elég a Dugonics-Társaság, hanem kell az a közönség is, amely anyagi áldozataival erkölcsi kötelességet vállalt, hogy nem fogja elhagyni a Társaságot*” (Anonim 1943, 190).

Az 1942-ben, a Társaság működésének fél évszázados ünnepére kiadott, ötven titkári jelentést tartalmazó kiadvány élén, a Banner János elnök, Firtás Oszkár főtitkár, Krammer Jenő titkár közös aláírásával megjelent bevezető sorok szerint „elhibázott gondolat lett volna, ha a Dugonics-Társaság külön irodalmat, vagy külön tudományt akart volna csinálni, vagy irányítani. Bár tudós tagjai sorában kezdettől fogva ott voltak Reizner János, Szeremley Samu, Kiss Lajos, Kovács János, Zsilinszky Mihály és Kálmány Lajos, éppen úgy tudták, hogy a magyar tudományt kell művelniök, minthogy tudta Tömörkény István, Mikszáth Kálmán, Móra Ferenc és Juhász Gyula, hogy örökszép írásuk az egyetemes magyar irodalom nemzeti kincse. [...] a magyar múlt megbecsülésének gondolatát és a mindenkori nemzeti célok szolgálatát senki el nem vitathatja az ötven éves Dugonics-Társaságtól” (Anonim 1943, 6). Tévednek tehát azok, akik akár az aradi *Kölcsey-Egyesülettől*, akár a *Soproni Irodalmi és Művészeti Körtől*, akár a szegedi *Dugonics-Társaságtól* elsősorban az irodalmi ténykedés magaskoláját – a maga köré gyűjtött írók által művelt irodalom – színvonalát kérik számon. Az 1880-as években Magyarország nagyobb városaiban megalakult társaságok, egyesületek és körök elsősorban a közönség művelődési állapotának emelését tűzték ki célul, s csak az eszközeik sorában – a tudomány-népszerűsítő előadások mellett – szerepeltek az irodalmi rendezvények. Valamennyi társaság az egységes és oszthatatlan magyar irodalom szellemében ténykedett, s a regionális irodalom lehetőségeinek kutatása a programjukban föl sem merült.

A szegedi közművelődési társaság munkáját kimagasló eredménnyel végezte, olyannyira, hogy működésének fél évszázados jubileumi ünnepségén Pálffy József *Szeged és a*

Dugonics-Társaság című ünnepi méltatásában kiemelte: „A Dugonics-Társaság első és legnagyobb sikere és érdeme abban van, hogy meghódította a közönséget, a maga állandó hallgatóságát, felkeltette a tudomány, művészet és irodalom legkülönfélébb ágai iránti érdeklődést [...]; élesztette a tudásszomjat, a művelődés iránti vágyat, és hozzászoktatta, nevelte közönségét a halk, finom tónusú társadalmi érintkezésekhez” (Pálfy 1943, 292). Mégis és mindenek felett, legnagyobb sikerének tekinthető, hogy döntő szerepe volt a Ferenc József Tudományegyetem megalapításában. Ahogyan Furbás Oszkár fogalmazott: az intézményért vívott országos küzdelemben Szeged fő érve volt, hogy az egyetemnek „Szegeden való felállítása földrajzi, nemzetiségi, kulturális és etnográfiai szempontból égető nemzeti szükséglet”, létrehozásával a vidék kultúrájának hasznos, semmivel sem pótolható szolgálatot tesznek (Furbás 1943, 297). A *Dugonics Társaság* jelentőségét – melynek 1892 és 1915 között első elnöke maga Lázár György volt – mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Tömörkény István tizenhárom, Móra Ferenc pedig tíz évig volt a társaság főtítkára. Mellettük Gárdonyi Géza, Juhász Gyula és Cserzy Mihály voltak gyakori vendégei a felolvasó esteknek. Bár az alapító tagok sorában vidékünkéről csak a szabadkai Milkó Izidor szerepelt – és mellette a Bánságot is otthonának tekintő Kálmány Lajos –, elsősorban Tisza-mentén nagyon sok írónknak jelentett mércét és irányadó értéket. Olyannyira, hogy 1904-ben az óbecsei Szász István a Bács-Bodrog vármegyei írókat a *Dugonics Társasághoz* történő tömeges csatlakozásra szólította fel. Az íróink azonban akkor más megoldás mellett döntöttek, mintha Budapesthez hasonlóan, Szegedtől is a szuverenitásukat féltették volna.

Bori Imre *A jugoszláviai magyar irodalom története* (1998) című könyvében a délvidéki irodalmi társaságok sorában elsőként 1832-ben Zentán megalakult *Nemzeti Olvasó Társaság*ot említi, tevékenységéről, működésének részleteiről azonban nem esik szó. 1840. szeptember 18-án Szabadkán megalakult a *Nemzeti Nyelven Munkálkodó Társulat*, mely két évvel később, 1842-ban egyesült a Nemzeti Kaszinóval, és Olvasókörként működött tovább. Kolozsi Tibor szerint 1846 után *Baráti Kör*ként emlegették e társaságot. A kiegyezés után egy évtizeddel, 1878. január 20-án Cziglányi Béla, Balogh Ármin, Milkó Izidor, Jámbor Pál (Hiador) létrehozták a *Szabadkai Irodalmi Kört*. 1893. november 25-én Zomborban Dömötör Pál elnöki irányítása alatt megalakult a *Tóth Kálmán Kör*, első ülését 1894. január 10-én tartotta (Bori 2007, 283–287). Tevékenységük azonban belevész abba a sűrű homályba, amelyet a feledés borított – az irodalmi élettel együtt – az egész XIX. századi történelmünkre.

Irodalom és történelem: remény és emlékezet

Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság

Radics György Zomborba érkezését követően – a szabadkai sikertelen kísérlete után – újra indította *Bácska* című lapját. Első száma 1878. július 7-én jelent meg, és az elkövetkező évtizedekben – egészen a világháború kitörése utáni megszűnéséig – meghatározó fóruma volt Zombor és a vármegye közéletének, ezzel együtt az irodalmának is. Alig néhány hónappal az indulását követően, a hírlap október 28-i számában Városhy Tivadar *Zombor, 1878. október hó 28-án* című vezércikkében fölvetette egy a vármegye életének szempontjából felettebb hasznos irodalmi társaság megalapításának szükségességét. Bizonyára a Bosznia okkupációja okozta háborús hangulat okozta, hogy az értekezés írója igen komornak vélt látni kor Magyarországnak jövőjét, és benne a magyar irodalom és művelődés helyzetét. „Midőn napjainkban, múltunkban feneklő hibáink és nemzeti jellemünk oly állapotot szültek, mely fennállásunkra veszélyessé válhatik, kérdem, nem kell-e ismét küzdés által egyesült erővel belügyeinket rendezni, vagyis jobb jövő alapkövét leraknunk?!” – kérdezte igen talányosan Városhy Tivadar. Rámutatott: minden, a hazájáért aggódó magyar ember manapság azon töpreng, hogy a politika, a közélet, a tudományok és az irodalom terén melyek azok az

eszközök, melyek alkalmasak volnának a bajok orvosolandók. Immár nem elég a pusztaszemlélődés, és a lehetőségek feletti tétlen latolgatás, uralkodónak és alattvalónak vállvetve kell munkálkodnia a szellemi és anyagi jólét megszerzésért. Ezzel magyarázható az az örvendetes jelenség, hogy az ország néhány megyéjében és a kultúra tekintetében kiemelkedő városában sorra keletkeznek olyan művelődési körök, melyek az irodalom és a tudományok egyes ágainak ápolását tűzik feladatuk maguk elé. A legújabb ilyen kezdeményezés, mely felkeltette az ország művelt közönségének az érdeklődését, a debreceni „írói kör” megalakulása volt, melyről a fővárosi lapok is beszámoltak.

A debreceni írói kör megalapítása Zomborban is nagy érdeklődést váltott ki, s fölvetette azon elképzelést, vajha Bács-Bodrog megyében is a debrecenihez hasonló írói kör létesülne! Ezért lapja, a *Bácska*, valamint a saját nevében javaslatot tesz olyan írói körök megalapítására, amely feladatának tekintené „a vidéki irodalmi termékek létesítését”, azok bírálatát, a ponyvairodalom kíméletlen kiirtását, akárcsak a megye múltjának földerítését és a természeti viszonyainak ismertetését s „az academiával szerves összefüggésben” arra lenne hivatva, hogy Bács-Bodrog megyében is a magyar nyelvnek és nemzetiségnek a védbástyája legyen. „A *Bácska* – olvasható a vezércikként közölt értekezésben – az anyagi érdekek előmozdítását nem szűnt meg a megyebeliek szívére kötni; csak kötelességét teljesíti, midőn most a szellemi műveltség felvirágzására hívja fel mindazok figyelmét, kiknek tehetségétől, ügybuzgalmától joggal vár a hon alapos munkát, vasszorgalmat. A szellemi műveltséget a megyében emelhetni véli az írói kör létesítése által.” Városov Tivadar nem mulasztotta el hangsúlyozni a helyben született szépirodalomnak az országban egyre terjedő ponyvairodalommal szembeni magasztos küldetését és szerepét. A szépirodalom határozottan hozzájárul a lélek és a szellem nemesbedéséhez. Ugyanilyen nagy lenne a szerepe a megye múltja kutatásának a felkarolása is. „A nemzet történelmét teljesen csak úgy fogjuk ismerni, ha azt legcsekélyebb részletében hosszas fáradozás után feldolgozva, soroljuk a tudományok közé; vagyis ha egyes megyék történelmét írjuk meg, s így alkotunk egészet. A történelembúvárok méhszorgalma folytán némely megyék történelme már meg van írva, de Bács-Bodrog megye történelme rendszeresen nincs feldolgozva. E hiányon segíthet az írói kör” (Városov 1878a, 129–130). De nem csak a történelem, hanem a vármegye természeti viszonyainak tudományos föltárása és leírása is nagy szerepet játszana a nép szellemi és anyagi fejlődésében.

Feltűnő, hogy milyen átfogó feladatot szántak a létesítendő Bács-Bodrog megyei írói körnek: szépirodalom, történettudomány és a földrajzi kutatások együtt szolgálnék a közművelődés ügyét. Látni fogjuk, hogy az ezt követő évtizedek során folyamatosan valósultak meg az elképzelések, változatos formában jöttek létre tudományos, irodalmi és művészeti feladatot vállaló társulatok, körök és egyesületek.

Dekker Gyula már a következő számban *Visszhang – Városov T. úr által a múlt számban megemlített „írói körre” vonatkozólag* című írásában „igen éltre való eszmé”-nek ítélte a Zomborban, mint a megye központjában létesítendő Bács-Bodrog megyei irodalmi kör megalapításának ötletét, és lelkesen üdvözölte Városov Tivadar fölvetését. Ő azonban tovább gondolta a tervezet egyesület céljait, s úgy vélte, hogy mindaz, amit Városov úr javasolt, azt inkább irodalmi és közművelődési körnek lehetne nevezhetni. Ennél azonban többre van szükség. Véleménye szerint pusztán az irodalom művelésével nem érhetők el az általános közművelődés céljai. „Épp az a hibája korunknak – írta Dekker Gyula –, hogy akinek csak egy félig érett gondolata van, már pennát ragad és felcsap írónak: és így teremnek azok az irodalmi fattyúhajtások, ferde irányú, érzékiségnek tömjénező svindler termékek, melyek mint akármelyik gyári portéka, ügynökök bőröndjében utaznak vidékről vidékre, házról házra [...]” Ezért tévesztett a cél, az irodalom ápolása, az irodalmi művek „teremtése”. Egy közművelődési társaságnak ennél sokkal fontosabb, sokkal életbevágóbb célja lenne: nevezetesen az, hogy a társas szellemet felébressze, által a közönségben a szép, a nemes iránti

érzékét ápolni és gyarapítani, ami által megismertetvén a szépet és jót, az irodalom ferde kinövésői is kiküszöbölhetőek lesznek. „Ez a célja és feladata minden vidéki irodalmi és művelődési körnek. Nem pedig oly irodalmi termék előállítására, mely a ponyva irodalmat kiszorítaná. Először a közönségre kell hatni, s ha az sikerül, a ponyva irodalom úgy is háttérbe szorul, ha pedig nem sikerül, úgy a még oly kitűnő terméket is belepi a por, a könyvtár fiókjában” – fejtegette a maga elképzelését Dekker Gyula. Mindezeket pedig csak társadalmi úton lehet elérni, a társadalmi életnek kell nagyobb lendületet adni, mely a vidéken még igen törékenynek bizonyul. „El lehet mondani, hogy az egész vidéki társadalmi élet egyes szűk körű coterriákból áll, melyek egymástól, úgyszólván elkülönzött életet élnek [...]. Erre kell törekedni az irodalmi és közművelődési körnek, első sorban, hogy ezt a coterria-szerűséget lerontsa. Ez persze nehezen megy, talán sokan visszariadnak ettől, éppen emiatt csak óvatosan kell eljárni.” A vidéken annyira kedvelt társas estélyeket kell összekapcsolni a közérdekű felolvasásokkal, melyeken – lévén hogy a kör irodalmi és közművelődési célokat szolgál, szavakat, ének- és zeneszámokat is be kell szőni a műsorba, és végül, mivel a közönség soraiban női is lesznek, a felolvasásokat feltétlenül tánc kell, hogy kövesse. „Irodalmi ünnepélyeket kell tartani, melyeken jeleseinket megismertetjük a nagyközönséggel, hogy úgy érdeket ébresszünk irántuk. [...] Teremtünk közönséget, mely élvezettel fogja olvasni a szépet és hasznosat, és teremtünk vidéki irodalmat – fejtette ki a maga véleményét Dekker Gyula (Dekker 1878, 137–138).

Nem késett Városey Tivadar válasza sem, már a következő számban *Zombor, 1878. november 21-én* című írásában határozottan tiltakozott az ötlet ellen, hogy az írói kör tevékenységét összekössék a zenés társas estek táncmulatságával. „A mely kör, vagy társulat nem magáért a tudományért, vagy azon célért alakult, mely neki kitűzetett, veszve van. Szóval magának a célnak kell vonzerővel bírni, de nem a vigalomnak” – szögezte le a válaszoló. Úgy vélte, a javaslat visszarettenést jelent a komoly munkától, s teret adna annak a törekvésnek, mely minden esetben a dolognak könnyebb, egyben a felelőtlenebb végét fogná meg. Városey Tivadar a válaszában kitért a javaslata nyomán született egyéb bírálatokra is. Elmondta, sokan „gúnymosollyal kérdik”, netán a bács-bodrogi írói kör fogja megmenteni a hazát? „Igenis, meg akarja menteni a megye hírnevét, indulni akar más megyék után, melyeknek buzgólkodása a tudomány és művészet körül elismerést vívott ki magának országszerte, pl. Győr-, Vas- és Zalamegye. [...] De különben határozottan tagadom azt, hogy egyes kisebb körök vállvetve működéssel ne volnának képesek az egész ország jólétének előmozdításán fáradozni.” Örökmélték példának említi azt a kort, midőn a II. József császár alatt bekövetkezett „reactioval” szemben éppen az irodalmi iskolák és a társaságok voltak azok, amelyek „új aera hajnalát derítették föl a nemzet egén”, és határozott kiállással megmentették a nemzetiséget, a magyar nyelvet és az állami élet egészét (Városey 1878b, 153–155).

Egy héttel később, 1878. november 28-án a *Bácska* a szerkesztőség nevében megfogalmazott vezércikkkel szólott hozzá a vitához. A *Bács-Bodrog megyei lap-társainkhoz* című írásban nehezményezték, hogy a Városey Tivadar által felvetette írói kör megalapítására vonatkozó kezdeményezés a megye lapjaiban nem keltett nagyobb visszhangra. Egyedül csak a *Bajai Közlöny* fűzött hozzá „jóakarató megjegyzést”. A zombori hírlap szerkesztősége ezt a közöny kézzelfogható megnyilvánulásának tekintette. Pedig a vármegye korábban soha nem létező javaknak és szellemi erőknél a birtokában van. Az 1871. évi kimutatás szerint Bács-Bodrog megyében 17 író, 792 tanár-tanító, 401 pap és 167 ügyvéd munkálkodik. „Hány van e három utóbbi közül, ki elfoglalt állása kötelemének lelkiismeretes teljesítése mellett nem rövid perceket, de sok időt áldozik az irodalom egyik vagy másik ágának művelésében laka egyik csendes szobájában? Bizonyára nem egy.” Ezért lenne megbocsájthatatlan mulasztás nem cselekedni most az írói kör megalakítása érdekében. „Igen; vannak megyénkben többen, kik földrajz-történeti ágat kultiválnak; nem egy, ki gazdaságiakkal foglalkozik, s nem kevés, ki a

szépirodalom terén igyekszik több-kevesebb szerencsével, s így sikerrel működni. Nem kihatóbb, egyöntetűbb lenne ezek működése egy társulat, egy morális testület aegise alatt? Bizonyára! s ezt tagadni nem lehet. Föl tehát igen tisztelt lapársaink! Indítsanak e tekintetben eszmecserét. Zászlóink alá szerezzünk híveket, s együttesen munkálkodva dolgozzunk szeretett megyénk jóléte emelésén. Munkáinkon bizonyára az Úr áldása lesz. Honfíúi üdvözlettel, Bácska szerkesztősége” – olvasható a Bácska, 1878. november 28-án közölt állásfoglalásában (Anonim 1878c, 161).

Ezt követően a lap élen járt a példamutatással, s az írói kör megalapítását olyannyira szívügyének tekintette, hogy a Keletéri névre hallgató munkatársa az elkövetkező három lapszámban részletesen kidolgozta a tervezett társulat célkitűzéseit és működési szabályzatát. *Legyen-e írói körünk?* című írásában rámutatott: a modern időkben a polgárság minden érdekérvényesítő közössége vállalt feladata megvalósítása érdekében egyesületet, érdekközösséget vagy társulatot létesít. Tömörülnek a gazdászok, az iparosok, az ügyvédek, a vállalkozók, a művészek, a tudósok; de tömörülni látjuk a vallás-felekezettek és a politikai pártok híveit is. Mindazok a sikerek és eredmények, melyeket ezek tömörülés felmutatnak, igazolják az írói körök létesítésének szándékát is. Ezzel a szándékkal jött létre az elmúlt évek során – a *Tudományos Akadémiával* az élen – a *Fővárosi írói kör*, a *Kisfaludy Társaság*, a *Petőfi Társaság*, *Történelmi Társaság*, *Földrajzi és Természet-tudományi Társaság*, *Toldy kör*, *Révai kör*, *Egri írói kör*, *Erdélyi írói kör* és a szegedi *Dugonics kör*. „Miután az országban ennyi, s oly különböző vidékeken megszülettek az írói körök, felmerült végre az eszme, hogy Bács-Bodrog megyében is alakítsunk írói kört, részint akik már művelői az irodalomnak, részint pedig akik annak pártolói és kedvelői.”

Hogy mi haszna lenne egy ilyen írói körnek Bács-Bodrog vármegyében? Nevezetes Keletéri szerint: „A jól szervezett írói kör mindenekelőtt érdekeltséget keltene a közönségben az irodalmi működés iránt olyanokban is, kik azzal ma talán mit sem törődnek.” Az írói kör tagjai bejárnák a vidéket, vándorgyűléseiket tartanának, melyeken felolvasások, bírálatok, műismertetések, pályadolgozatok, elnöki beszédek, s jegyzői kimutatások formájában számot adnának a kör tagjainak munkálkodásáról, a közönség pedig mindezeket hallva, „még akkor is némi érdeklődéssel hagyná el a gyűlés termét, ha talán a körnek semmi nemű pártolója sem lenne”. Már maga a puszta találkozás, a társasági élet e különös fóruma is mély nyomokat hagyta Bács megye íróinak és irodalomkedvelőinek a szívében! „A veterán írók lelkesedésre kelnének, ha lelkes követőket látnának haladni nyomdokaikon; az ifjabbak pedig már a veterán írók látása által is új buzgalmat, új lelkesedést merítenének az irodalom kedvelésére és művelésére; ami azután nem egy írói erőt emelne ki a semmittevésből, nem egyet mentene meg a szellemi öngyilkosságtól!” Az íróknak erkölcsi tekintélyt adna egy jól működő, társadalmi feladatát kellő határozottsággal ellátó írói kör. Növekedne a lelkesedés, ha az író maga mögött tudna egy támogató közösséget, aminek nyomán azután műveinek kiadása is könnyebb lesz. „Nem volna ugyan az írói kör kiadó társulat – írta Keletéri –; azt azonban igenis megtehetné, hogy egyesek művét, amennyiben azok irodalmi beccsel bírnának, egyes kiadók figyelmébe és pártfogásába ajánlaná, hogy annak esetleg maecenásokat szerezni segítene” (Keletéri 1879a, 17–18).

A következő héten Keletéri *Tömörüljünk!* című írásában már az írói kör elnevezése fölött is elmerengett. Úgy vélte, a vármegye irodalmi életére utaló, közmegbecsülésnek örvendő egyén nevének fölhasználásával lehetne akár *Hiador-Körről*, *Tóth-Körről* vagy *Szulik-egyletről* is beszélni; mivel azonban az ilyen egyletek nem annyira az élőknek, mint inkább elhunyt nagyságoknak nevét szokták viselni, legcélszerűbb lenne a *Csajághy-Kör* elnevezés. Csajághy Sándor Bács megye szívében, éppen Bácsban született, és egyfelől csanádi püspöki tekintélyéből eredően, másfelől költészete, szépirodalmi munkássága, történet- és természet-tudományi munkássága révén komoly tekintélyt kölcsönözne az írói körnek. „Egyesüljünk tehát az ő neve alatt; legyen ő jelszavunk, legyen szövetségünk, s ha az

irodalom bármely ágát is műveljük, legyen ő a mi lelkesítő mintaképünk! – javasolta Keletéri” (Keletéri 1879b, 25–26). A Csajághy Körnek azután célja lenne egyesíteni és tevékenységre serkenteni a Bács-Bodrog megye területén élő, vagy annak területén született írókat és irodalomkedvelőket, a közönség soraiban pedig fejleszteni az irodalom szeretetét és az irodalom ügyének felkarolását. Keletérinek határozott elképzelése volt az írói kör szervezeti felépítéséről is. A megye területén működő veterán írók alkotnák a társulat alapját, ifjú követők lennének annak „levelező tagjai”, akik pedig a megye területén születtek ugyan, de ma már az ország más vidékein működnek, lennének a „külső tagok”. Az írói kör mindamelllett védnökül és főpártfogóul olyan egyházi vagy világi tekintélyt kérhetne fel, kinek „neve önmagában elég volna arra, hogy a magyar irodalom pártolására és művelésére buzdítsa a megye közönségét!” Az egyesület megalakulását követően, rendszeres évi nagygyűlés (közgyűlést) tartana, amelyen tagjai előtt számot adna a működéséről. Keletéri ezzel már a kör működésének gyakorlati alapvetését is elvégezte.

A *Bácska* kiváló újságírója azonban nem érte be ennyivel, egy héttel később, *Az írói kör szervezése és működése* című munkájában fontosnak tartotta kiemelni és részletesen kifejteni az írók és a közönség eleven kapcsolatának a jelentőségét, mindezt azért, hogy íróink fokozzák a műveik iránti érdeklődést. E célt leginkább a történelmi és természet-tudományi társulat példája nyomán a felolvasói estek és a vándorgyűlések formájában lehet megvalósítani, vagyis: „majd Baján, majd Újvidéken, majd a Duna-, majd a Tisza-mentén, majd a központban, majd a megye szélén lévő nagyobb városok tűztnének ki a közgyűlés helyéül”. Keletéri ennél is tovább ment, az írói kör megalakulásának pillanatában azonnal négy szakosztály – „szakbizottság” – működését javasolta: 1) a szépirodalom és napisajtó; 2) az egyházirodalom és szónoklati szakma; 3) a földrajz és történelem; 4) a természet-tudományi és vegyes ágak. Minden tag tetszése szerint egyik vagy másik szakosztályba léphetne, de lehetne több szakosztálynak is a tagja. Minden szakosztályt választott elnök vezetné, s a négy szakosztály elnökei alkotnák az írói kör elnökségét. A *Bácska* újságírója minden bizonnyal alaposan tanulmányozhatta az ország jelesebb irodalmi társulatainak a működését, hiszen tervezete végén megjegyezte: „ha más írói köröknek sikerül ily módon célt érni, miért is ne sikerülne az írói körünknek Bács megyében, *hol írói erő elég van*, s remélhetőleg az irodalom iránti érdeklődés sem halt ki egészen!” (Keletéri 1879c, 33–34).

Ezek után ismét megszólalt Városv Tivadar, s *Zombor, 1879. február hó 14-én* című írásában dicséretesnek és felettébb hasznosnak ítélte Keletéri író-társa szervezői ténykedését. Különösen a szakosztályok működésével kapcsolatos elképzelését tartotta követésre méltónak. Az egyházi-irodalmi szakma különösen nagy jelentőséggel bír, hiszen „bő anyagot találna az egyes plébániák okmányjaiban s máshol előforduló okmányokban, mint amelyek fényt deríthetnek megyénk múltjára, s kár, hogy eddig is kiadatlanul hevernek”. A földrajz- és természet-tudományok szintén hathatósan segédkezhetnek a történelmi kutatásokban. Mindet összevetve – és az elmúlt hetek, hónapok vitáit és hozzászólásait is összegezve – Városv Tivadar megállapította: örömmel és meglelégedéssel tölti el, hogy a Bács-Bodrog megyei írói kör létesítésének ügye körül korábban tapasztalt közöny végre eloszlott. „Találkoztak a megyében avatott bajnokai a haladásnak, kik teljes lelkesedéssel karolták föl az eszmét, felszólalásaik, értekezéseik által buzdítólag hatottak a megye közönségére, s ha az eredetileg kifejtett célt nem is tartották egészében helyesnek, a tervezetet nem mindenben helyeselték, az ügynek indirecte használtak, amennyiben érveléseik által közfigyelmet keltettek.”

Újvidéken is támogatták az elképzelést, azzal a különbséggel, hogy az írói kör helyett hasznosabbnak vélték egy történelmi társulattá megalakítását – ami mögött feltétlenül Érdujhelyi Menyhért markáns véleményét kell sejteni. Akadtak mások is, akik támogatták ezt az elképzelést, hangsúlyozva, hogy Bács-Bodrog megyében „csupán egy ág művelése mutathatna föl együttes működés folytán némi sikert, t. i. a történelmi”. Ami önmagában ugyan örvendetes jelenség, hiszen ez a hazánk múltja iránt megnövekedett érdeklődésről

tanúskodik, ámde a történelmi múlt felderítésének számos egyéb segédeszközei vannak, melyeket okvetlenül fel kell használnunk, ha a művelődés és a közélet színvonalának emelése terén eredményesen akarunk tevékenykedni. „Azért minden tudományok külön-külön, melyeket a történelem nem nélkülözhet, oly mértékben, *minőt a provincialis viszonyok megengednek*, művelendők. Az egyes ágak ápolása az írói kör szakosztályainak válnék kötelességévé – írta újabb megszólalása során Városov Tivadar, újfent kiemelve a szakbizottságok létrehozásának jelentőségét (Városov 1879, 41–42).

Ezt követően közel másfél évtizedig, a *Tóth Kálmán Kör* 1894. június 10-i megalakulásáig nem történt előrelépés az oly szépen kidolgozott írói kör létrehozása és működése tekintetében. Hogy 1878–1879-ben mért nem járt eredménnyel a Bács-Bodrog vármegyei írói egyesület létrehozásának szándéka – nehéz lenne megmondani. Az utókor számára azonban nem is elsősorban a kezdeményezés eredménytelensége a fontos, sokkal lényegesebb mindazoknak a közéleti jelenségeknek a néven nevezése, melyekről a vita során szó esett. Mert az érvek és ellenérvek sokaságában tisztán kirajzolódott Bács-Bodrog vármegye társadalmi valósága, művelődési életének lényege, mi több: a kultúra, a tudományok és a művészetek iránti igénye is. Az írói kör létrehozásának kérdése körül egy nemes, emelkedett, kellő mélységű s a jövőbe tekintő párbeszéd alakult ki, melyet egy évtizeddel később minden korábbinál hevesebb irodalmi vita követett.

Zomborban 1888. március első napjaitól kezdve hirdettél a lapok Tolnai Lajos fővárosi író tervezett felolvasó estjét (Pataj 1888, 3.). „A városi színházban 1888. évi április hó 7-én, szombaton Tolnai Lajos, hazánk hírneves írója helybeli műkedvelők szíves közreműködése mellett irodalmi felolvasást tart, melyhez magyar irodalmunk pártolói és a nagyérdemű közönséget tisztelettel meghívja a rendezőség” – közölte lelkesen a *Bácska* a várva várt irodalmi rendezvény előtt néhány nappal (Anonim 1888, 2.). Első pillanatban úgy tűnt, hogy a Dömötör Pál szervezte és vezette irodalmi est rendben lezajlott, Tolnai Lajos a magyar dráma száz éves történetéről tartott „szabad előadást”, ezt követően pedig *A közügyek barátja* című írása felolvasásakor a fővárosi életképekből adott ízelítőt. Az általános megelégedésre engedett következtetni, hogy a *Bácska* következő számában vezércikként jelent meg egy bizonyos Bayer Ferenc *A Tolnay-estély alkalmából* című, Dömötör Pálhoz intézett nyílt levele, melyben határozottan kiemelte: a Tolnai-est immár bebizonyította, Zombor magyar közönsége rendelkezik annyi anyagi és szellemi erővel, hogy az irodalom és a művészet pártolása mellett végre a saját maga számára is létesítsen egy önálló irodalmi kört. Ahogyan a cikk írója fogalmazott: meggyőződhetett arról, a megyeszékhelynek immár módjában áll, „hogy külön önálló tűzhelyet rakjon az irodalomnak s művészetnek, hol lelke sugallata szerint áldozhasson az arra hivatott oly közönség támogatása kíséretében, melyet oda az eszményi szép vezet”. Bevallottan is a Tolnai-estély nyomán fogalmazódott meg benne a kérdés: „miért ne lehetne városunkban is olyan kör, mint Aradon a Kölcsey-egylet, Pozsonyban a Toldy-kör, Eperjesen a Széchenyi-kör, Sopronban az Irodalmi és művészeti kör, s egyebütt mások, gócpontjai e városok értelmi társadalmának? [...] Az ilyen irodalmi és művészeti körök hathatós eszközei a művelődés előmozdításának, s aki nem elfogultan tekinti önlélkét, az örömmel ragadja meg az alkalmat, melyet azok kéthetenként, vagy havi előadásaikban ismeretei gyarapítására, érzelmi világa gyönyörködtetésére nyújtanak. Miért ne lehetne nekünk is ilyen körünk?” (Bayer 1888a, 1). Úgy tűnhetett, jókor, alkalmas időben fölvetett kérdés volt. Csakhogy a hírlap belső oldalain két másik, merőben ellentétes, Tolnai Lajos föllépését erősen bíráló vélemény is megjelent. Talán ugyanő – Dr. –r. –c. jelzéssel – *Tolnay-estély* című írásában elmondta, őt is magával ragadta az a felfokozott várakozás, amely a neves fővárosi író zombori szereplését megelőzte; irodalmi újdonságot, szellemi felüdülést várt az esttől, elvárásaiban azonban mélységesen csalódott. „Míg városunk közreműködő műbarátai nyújtották a tőlük telhető legjobbat, s ezzel a válogatós b műbírálat igényeit is kielégítették teljes mértékben – addig Tolnai színházat, hangversenyt látogató

társadalmunk értelmi színvonala iránt tájékozatlan volt, ami a magyar drámát tárgyaló irodalomtörténelmi szabad előadásán nagyon is meglátszott. Sőt, ennek tulajdonítható, hogy Mozgó uramról felolvasott novellette-jét is hidegen fogadta közönségünk. [...] A mi közönségünk Tolnai irodalomtörténelmi előadásától többet várt, tanulni akart belőle, hogy esztétikai ismeretei gyarapodjanak” – írta a névtelenségbe burkolózó zombori polgár (Dr. –r. –c. 1888, 2–3). Ennél is élesebben fogalmazott a másik, névtelen hozzászóló, aki egyenesen úgy vélte, hogy Tolnai Lajos fellépése során „nem az irodalmi oroszlánt, de még annak körmeit is alig láttuk”. Meggyőződése, hogy a közönség soraiban legalább két tucat olyan egyén ült, aki unatkozó délutánjai során, pipaszó mellett különb „beszélykét” tudna rögtönözni, mint az irodalom apostolának hirdetett Tolnai. Majd leszögezte: „Ha a szépirodalom iránti érzéket országjárással akarjuk terjeszteni, akkor mutassunk mintákat, s ne a selejteset, hanem a legjobbat nyújtsuk abból, ami tőlünk telik. Mert ha ilyen életképpel szabad föllépni egy Tolnainak, egy »országos híru írónak«, akkor magunk vagyunk az oka, ha nálunk több már az író, mint az olvasó, mert szánandóan csekély igényeket támasztunk a termékek belbecse iránt. Mi Tolnaitól egészen mást vártunk. [...] vártunk legalább annyit, hogy az irodalmi színvegyítésnek néhány új fogását elárulja előttünk; szóval megmutatja, megérteti velünk, miben különbözik a hivatásszerű mester a műkedvelőtől, az ihletett költő a tárcagyárostól. És ezen várakozásunkban csalódtunk” (Molnár 1888a, 3).

Dömötör Pál kellő módon megütközhetett a *Bácska* március 10-i számának olvasatán: egyszer a vezércikk szerzője alkalmasnak és méltónak tartotta Zombor irodalom- és művészet-kedvelő közönségét egy, az országos híru irodalmi társaságokhoz fogható irodalmi kör létrehozására és sikeres működtetésére, majd nyomban ezt követően Tolnai Lajos föllépését bírálva, még – ad absurdum – az irodalmi kör létjogosultságát is megkérdőjelezték. Mi több, az irodalmi est rendezője azt hihette, hogy a második, névtelen bírálatot is az a Bayer Ferenc írta, aki fennebb még az irodalmi társaság megalapítása mellett érvelt. „Ha ön így bánik el oly íróval szemben – írta válaszában Dömötör Pál –, ki akkor, mikor ön még kis iskolás fiú lehetett, már a nemzet első regényírói sorába lépett, hogy vélheti ön majd együvé tartani a mi csekélysegeinket? Ha önnek Tolnai nem olyan jeles író, ki ildomos elbírálásban részesítendő, hát akkor mik vagyunk mi önnel együtt? Ha ön most Tolnait üti, mit fog majd tenni mivelünk?” – kérdezte joggal a bírált szervező (Dömötör 1888a, 1). E félreértés láttán Molnár István Lajos a *Bácska* felelős szerkesztője kénytelen volt bevallani, hogy „azt a második kritikát én írtam (a szerk.)”, majd ismét hosszan fejtegette a Tolnai-estélyvel szembeni kifogásait. Sok egyéb mellett nem tartotta elfogadhatónak, hogy valaki csak azért magasztosuljon föl, mert a fővárosból érkezett, és mert valahol ő „országos hírnévnek örvend”. A kritika őt is ugyanolyan joggal illeti, mint a vidéki tollforgatókat. Majd így fejezte be metszően éles bírálatát: „Látod barátom, ezért nem fejlődhetik hazánkban a fővároson kívül semmiféle szellemi központ, mert még ilyen számbaveendő emberek is, mint úri magad, nem állhatják írásban hirdetni, hogy az ember fejének értékét az dönti el, vajon Budapesten viseli-e, vagy Zomborban?” (Molnár 1888b, 1). Majd lejjebb, Bayer Ferenc válaszcikkében hosszan fejtegette: nemzetiségi területen a magyar kultúra szolgálóinak erkölcsi kötelességük a legkiválóbbat nyújtani, nehogy egy értéktelen írói-művészi megnyilatkozás alkalmat adjon az egész nemzeti kultúra színvonalának becsmérlésére. „Ez az, amiért én Tolnait megróttam; ne mondhassa senki, hogy íme, ha országos hírnevű írótól csak ennyi telik, mit ér az egész nemzeti kultúra!” (Bayer 1888b, 1–2). Majd rámutatott: Dömötör Pálhoz azért intézte cikkét, mert alkalmasnak tartja őt arra, hogy a helyi irodalmi élet élére álljon.

Nyomban ezt követően Dömötör Pál *Végszavam a Tolnay-estély vitájához* című írásában végre az eddig gondosan rejtegetett szándékáról is immár nyíltan vallott. Elmondta, Bayer Ferencel már hónapok óta tervezték egy zombori irodalmi és művészeti kört megalakítását, s a Tolnai-estély sikerétől tették függővé a kellő lépések megtételét. Ennek a közös tervnek a keretében Dömötör Pállal egyetértésben fogalmazta meg Bayer Ferenc első

levelét, melyben fölvetette az érlelődő ötletet. „Csakhogy az a nyílt levél ellentétben áll kritikájával, mert az a kritika [...] nem népszerűsíti a célba vett kör eszméjét, nem támogat engem már az első lépésnél, pedig tőle csak ezt várhattam. [...] Minta csak így beszélne a közönséghez: íme egy fővárosi író felolvasása, nem ér semmit; ergo: alakítsunk irodalmi kört, s hívjunk meg minél több fővárosi író.” Molnár István Lajos véleményével szemben pedig váltig hangoztatta: „A mi művelt közönségünk minden szépre és nemesre nem csak fogékony, de azokért lelkesedni is tud. [...] Van tehát itt jövője az irodalomnak és művészetnek, csak ne hátráltassa fejlődésüket éppen az a közeg, melynek azok vérágszerinti gyámolítójának kellene lennie, maga a – sajtó. Ezt a nem csendes munkát végezte most el a Bácska; beszélhetsz te nekem akármit, hitem szerint a Bácska így, és nem másképp viselkedett (Dömötör 1888b, 1–2).

Tolnai Lajos, aki az est 201 frt. 60 kr.-nyi bevételéből a kiadások levonását követően 117 frt. 98 kr.-ral a zsebében távozott, a *Bácska* lapjain köszönetet mondott a felettébb szívélyes fogadtatásért (Tolnai 1888, 2), és közlésre átengedte a lapnak *Hogy miért szeretlek én* című versét. Részéről ezzel a zombori föllépése befejezettnek tekintett. Dömötör Pál és Zombor művelt közönsége számára maradt a vitából leszűrhető tanulság: 1. vajon alkalmas-e a vármegyeszékhely egy regionális jellegű irodalmi társaság létrehozására és működtetésére? 2. van-e olyan terebélyes írói társadalom, amely képes lenne programmal megtölteni az írói kör tevékenységét? 3. író és közönség képes-e magát függetleníteni a főváros erőteljes asszimiláló hatásától, van-e szellemi ereje a maga szuverén értékeit úgy megteremteni, hogy ne kövessen idegen példákat, vagy mintákat? Hogy ez utóbbi kérdés milyen mélyen foglalkoztatta a kiegyezés utáni magyar társadalmat, arra bizonyosság a korabeli lapokban – Fehértemplomtól Pancsován, és Szabadkán át, egészen Zomborig – olvasható fejtegetések, latolgatások és elhatározások hosszú sora. Kötetnyi az irodalma a regionális magyar irodalom létezésének lehetőségét és tartalmi szempontjait vizsgáló megnyilatkozásoknak. Maga Dömötör Pál is – aki bizonyos értelemben áldozata lett a Tolnai-estély nyomán kerekedett vitának – a történekből levonta a következtetést; a néhány évvel később, 1890-ben Szulik József *Visszhangok* című verseskötetének méltatásakor, ezt követően pedig az 1914-ben megjelent *Tóth Kálmán élete* című könyvében határozottan elítélte a fővárosi kozmopolita irodalmat, melyből – úgy tűnik – kiveszésnek indult minden, ami nemes és szép, és teljes brutalitásával foglalt magának helyet minden, ami nemtelen és rút. A klasszikus kultúra erkölcsnemesítő szerepét szemmel láthatóan fölváltották azok az erkölcstelen irányzatok, melyek az irodalom és művészetek maghasonlásához vezettek. Szulik Józsefet és Tóth Kálmánt azért tekintette sors- és pálya-társaknak, mert költészetük, magatartásuk és világszemléletük még a klasszicitás jegyében fogant. S éppen Tóth Kálmán példája volt az, ami Dömötör Pált évekkel később ismét az irodalmi mozgalom élére szólította.

Tóth Kálmán halálát követően Baja város törvényhatósági közgyűlése – élén Hauser Mór polgármesterrel – már a gyászszertartás napján, 1881. február 4-én eldöntötte, hogy a város szobrot emel a költő emlékének. A város jeles szülöttjének alakját Bezerédi Gyula öntötte ércebe, s a szobor ünnepélyes felavatására 1894. június 3-án került sor, a hajdani Zichy Bódog-téren (Anonim 1894a, 2). Ezen az ünnepségen szavalt el Dömötör Pál *Tóth Kálmán emlékezete* című költeményét, mely később a *Tóth Kálmán Emlék Album*ba is. Tóth Kálmán költészetének ezekben az években újra kultusza támadt, újra olvasták a verseit, s az olvasókörök rendezvényein rendre megidéztek az alakját. Talán így történhetett Zomborban is, ahol történetesen éppen akkor érett meg egy amolyan, akkoriban szokásos társalkodói-irodalmi kör létrehozásának közösségi igénye. A mozgalom élére Tóth Kálmán pályatársa és költészetének nagy tisztelője, Dömötör Pál állt, nem csoda, hogy az irodalmi baráti kör tervezése egyszerre összeforr a bajai költő nevével és szellemével. Az egyesület szervezése a bajai szoborbizottság munkájával párhuzamosan zajlott, mígnem 1893. november 25-én bejelentették a zombori Tóth Kálmán Kör megalakulását, melynek célja „a nemzeti szellemű műveltség terjesztése” lesz. A Kör bemutatkozása és indulása azonban csak 1894. június 10-

én – a költő bajai szobrának leleplezését követő héten –, egész napot betöltő ünnepség keretében történt. Az ünnepséget Dömötör Pál *Prolog* című verse nyitotta, melyet Rác Soma főgimnáziumi tanár, az irodalmi és művészeti kör főtíkára szavalta el. A *Bácska* ezekkel a sorokkal üdvözölte a város új irodalmi-művelődési egyesületét: városunk szellemi kiválóságainak színe-java szövetkezett, „hogyan egy egyletet teremtsen, mely a nemzeti szellemű és nyelvű műveltség terjesztése által a társadalom intelligensebb rétegei állandó kapcsolatot teremtsen, s ezáltal a társas élet elevenségét, a társas érintkezés műveltségét elősegítse.” Most tehát egy oly egyesület indulásáról van szó, amelynek más, Zomborhoz hasonló városokban a közönség javára már régóta működnek (Anonim 1894b, 1).

A Tóth Kálmán Kör elnökévé Dömötör Pált választották, alelnökei Kozma László és Medveczky Zsigmond, igazgató Horváth Ákos, főtíkárá Rác Soma, titkárá Szabó Imre, pénztárosa Karvaházy József, ügyésze Thurszky Zsigmond lett. Az egyesület munkáját tizenkét választmányi tag irányította. A Tóth Kálmán Körnek négy szakosztálya volt: irodalmi, dal, zene és műkedvelői (színjátszó) szakosztálya. Meghívóiban is rendre a „Tóth Kálmán Kör irodalmi-, dal- és zene-estéjére” invitálták a közönséget (Anonim 1894c, 2.). Dömötör Pál *Megnyitó beszédében* kifejtette: „Önként felmerül továbbá az a kérdés is, hogyha még a zene, a dal és a színműkedvelés kultiválása a társas élet elevenítése céljából létjogosultságot látszanak is adni egy új egyesületnek, de micsoda célja lehet itt egy szűk, központi irodalmat teremteni, az országos, a hatalmas központi irodalom mellett... *Az államot kitevő egyes részek ethnographiai sajátosságában rejlik e kérdés titkának kulcsa...* célja igenis az ily egyesületnek az, hogy az őseredeti nyelvre visszavezethető tájszólásokat, sajátos szó- és mondatkincseket összegyűjtse, s az irodalom közkinccsévé tegye. Ma annyira el vagyunk árasztva az országos, központi irodalomból kiinduló modern apostolok, vulgó: utazó ügynökök által ránk erőszakolt, sokszor rossz és drága könyvekkel, hogy valóban ideje lenne már egy véd- és dacsövetséget kötni azok offenzív áramlata ellen” (Dömötör 1894, 2–3). De bármilyen lelkes is volt a nekibuzdulás, a zombori irodalmi társaskör még két évig sem működött, a szoboravatás nyomán föllángolt lelkesedés az ünnep múltán hamar lelohadt, s vele együtt a tenni vágyás is elsorvad. Dömötör Pál – látva a sikertelenséget – 1895. március 31-én lemondott elnöki tisztségéről és kilépett a körből. Káich Katalin szerint a tiszavirág életű egyesület korai hervadásának okát az érdektelenségben kell látni: „Tisztán magyar kultúra, művészet, irodalom kultiválásáról beszélni egy olyan környezetben, mint Zombor, ahol a lakosság nagyobb részét a szerbek képviselték, nagyon merész gondolat volt, mert ahhoz sem megfelelő szellemi erővel, sem pedig anyagi alappal nem rendelkezett a város. A valamire való szellemi erők Budapest felé orientálódtak, az intelligens közönséget pedig a hivatalnoki osztály képviselte, amelynek anyagi lehetőségei nagyon is korlátozottak voltak” (Káich 1970, 72). Elfogadhatatlan végkövetkeztetése szerint a Tóth Kálmán Kör esetében a sikeres megméréstetés lehetősége „eleve bukásra ítéltetett, begubózást jelentett, sőt a századvég idején egy elképzelt valóság kiszikkadt, terméketlen, hiábavalóságba süllyedő irodalmi és esztétikai jelenségét és az ehhez kapcsolódó létezési formát igyekezett átmenteni az új századba” (Káich 2006a, 149).

Az irodalmi társaság megalakításának kérdése csak egy évtizeddel később, 1904 tavaszán került újra a figyelem középpontjába, amikor (T. Z.) Topits Zoltán, a *Bácska* munkatársa *Irodalmi egyesület* című írásában hosszan fejtegette a közös írói érdekérvényesítés előnyeit. Mintha Városov Tivadar 1878-ban megfogalmazott érveire tért volna vissza, ő maga is kiemelte: korunkban mindenütt és mindenben a szövetkezés, az egyesülés korszakát éljük, végső ideje hogy megvalósuljon sokak régóta dédelgetett álma, hogy Zombor városának és a megyének egy erőteljes duzzadó, minden ízében magyar irodalmi társasága legyen, mely egyesíti és közös munkára szólítja Bácska összes íróit. Kell az együttes erő, a közös lelkesedés ahhoz, hogy a nemzet nyelv a megyében is kivívja a maga tekintélyét. Mai olvasó némi magyarázatot vár a kitűzött cél illetően indoklása tekintetében. Topits Zoltán

kifejtette: „Lehetetlen, hogy ezen eszme ne keltsen élénk visszhangot. Hiszen sokan vannak azok, akik látják mily gyenge nálunk a magyar szó, s mint ingadoznak azok a pilóták [?], amelyre a mi speciális magyar kultúránkat fel akarjuk építeni. Mérföldeket bejárhatunk, s alig halljuk a mi zengzetes magyar nyelvünket. Mindenütt idegen szó, idegen dal járja; úgy e városban, mint széltében a megyében is. Szomorú és rideg tény, de való! Soknak fáj, hogy így van, soknak keze ökölbe is szorul, de mit tehet az egy? Elgondolkozik, elbúsul a dolgokon, s szép csendesen fejet hajt a hátrafelé loholó, s mindent összemorzsoló ravasz politika előtt. Az új eszmének tehát létjogosultságot elsősorban is a mi különleges, úgy mondhatni izolált helyzetünk ad.” Szeged, Temesvár, Nagyvárad és Debrecen már sorra megteremtette a maga írói társulatát, e városokban évtizedek óta virágozik az irodalom intézménye, végső idege hát, hogy Zombor az egész Bács megyével együtt felsorakozzon a magyar kultúra színvonalának emeléséért tenni kívánók sorába. Való igaz: nemzetiségi vidéken lényegesen összetettebb vállalkozás a magyar nyelv és irodalom ügyének szolgálata, mint „a színtiszta magyar égboltozat” alatt, de ez nem akadályozhatja meg a felzárkózást. Bácskában az irodalmi kör a társadalmi élet irányítója kell, hogy legyen: felfedezője sok fényes tehetségnek és megdönthetetlen erőssége a magyarságnak! Ezt pedig csak úgy érheti el, ha szigorúan ragaszkodni fog az értékelvűséghez, „a körnek első és legfontosabb joga a bírálat lesz, s szigora által tönkre fog menni a csekély fajsúlyú tehetség. [...] egy erős és az ország által elismert írói gárdát fog nevelni e megyében is. Egy gárdát, mely tántoríthatatlan harcosa lesz itt e nemzetiségi vidéken a magyar nyelvnek és átformálója eddig beteg társadalmunknak” – írta Topits Zoltán *Irodalmi egyesület* című programadó cikkében (Topits 1904a, 2–3).

Néhány héttel később Dudás Gyula (Muhoray) *Bácskai írók egyesülete* című írásában lelkesen üdvözölte Topits Zoltán kezdeményezését. Elmondta, évekkorábban határozottan ellenezte a Tóth Kálmán Kör megalakulását, a városi szintű érdekérvényesítés helyett már akkor egy komoly írói egyesület megalapításában látta a megoldást, olyan szervezetben, mely soraiba szólítja a megye valamennyi jelentős íróját. Szándékának sikerült megnyernie a vármegyei Történelmi Társulat titkárát, Grosschmid Gábort, s közösen terjesztették elő a javaslatot, melynek értelmében a Történelmi Társulaton belül külön szépirodalmi szakosztály létrehozását tervezték. „Beláttuk ugyanis – írta Dudás Gyula –, hogy a történelem és régészet csak szűkebb körök érdeklődésére tarthat számot, s ha a társulat szépirodalmi osztállyal fog bírni, ez esetben – úgy, mint pl. a szegedi Dugonics társaság – a nagyközönség fokozottabb mértékben fogja azt felkarolni.” A közgyűlés elé terjesztett közös indítványukat azonban – Gozdsu Elekkel az élen – a többség leszavazta. Most azonban ő is elérkezettnek látta az időt a cselekvésre. „Itt az ideje tehát – írta –, hogy most már az irodalmi egyesületet önállóan szervezzük, s ekként módot adjunk e megye összes íróinak a tömörítésére. Bács megyében és az itt lévő városokban oly nagyszámú szép- és tudományos irodalommal foglalkozó egyén van, mint egy más vármegyében sem, az egyesület megalakítása tehát mi nehézségbe sem ütközhetik.” S hogy állítását alátámassza, azonmód megnevezett 61 író, akikre feltétlenül számítani kell, majd tisztelettel felkérte Vértesi Károlyt, „mint a kultúrtörekvések egyik legagilisebb s legméltóbb bajnokát”, hogy álljon az írói egyesületet létrehozni kívánók kis csoportjának az élére (Muhoray 1904, 5).⁴⁴ Vértesi Károly *Válasz Muhoray nyílt levelére* című írásában megköszönte a bizalmat, ugyanakkor bejelentette, 1904. április 7-re a zombori írókat megbeszélésre hívta az ügyvédi irodájába (Vértesi 1904, 7).

⁴⁴ Muhoray [Dudás Gyula] egyebek között megemlítette: Gozdsu Elek, Dömötör Pál, Baloghy Ernő, Pataj Sándor, Prokopy Imre, Kosztics Lázár zombori írókat, rajtuk kívül pedig a „megyei származású vagy a megyében lakó írók” között Tóth Bélát (Budapest), Scossa Dezsőt (Szeged), Milkó Izidort (Szabadka), Hadzsics Antalt (Újvidék), Rohonyi Gyulát (Budapest), Molnár Gyulát (Budapest), Szászy Istvánt (Óbecse) Gubitza Kálmánt (Monostorszeg), Érdújhelyi Menyhértet (Zenta), Thim Józsefet (Apatin), Cziráky Gyulát (Gombos), Iványi Istvánt (Szabadka), Tábori Róbertet (Budapest) nevét.

Az *Óbecse és Vidéke* 1904. március 27-i számában *Irodalmi egyesület* címmel arról számolt be, hogy Zomborban, a megye székhelyén, élénk mozgalom indult meg a bácskai írók egyesületének létrehozása érdekében. „Ez üdvös és nagy jelentőségű terv élén Bácska legjelesebb tollforgatói állanak, és így hihető, hogy az egyesülés sikerülni is fog”, s ez annál is inkább üdvözlendő, mert a Bácsmegyében tekintélyes számú kiváló író működik, különösen, ha figyelembe vesszük az innen elszármazott s más vidéken jeleskedő íróinkat is (Anonim 1904c, 3). Óbecsén azonban másokhoz is eljutott az esemény híre. Szászy István A „bácsmegyei írók köré”-ről című hozzászólásában a bácskai írói társulat kapcsán határozott ellenvéleményének adott hangot: „üdvözlöm az eszme kipattintóját, bár nem vagyok vele egy véleményen” – kezdte az értekezésnek is beillő írását. „Meg vagyok róla győződve, hogy Bácsmegye írói irodalmi körre alakulva nagy eredményeket érhetnének el, mert hiszen vármegyénk – az ő sajátos népszerűségi viszonyainál fogva – elegendő alapot adna az itteni íróknak ahhoz, hogy műveik bizonyos sajátos bélyeget, vagy jobban mondva zamatot hordozván magukon, érdeklődést keltenek azok körében, akik az irodalmi kör statisztái volnának, vagyis hallgató közönségét képeznék!” Meglátása szerint azonban többről van szó, mint hogy eggyel szaporítanak a Magyarországon tevékenykedő írói közösségek taborát. Az irodalom ma már a nemzet sorsáért vívott küzdelem terepévé vált, ahol a fővárosi irodalma áll szemben a magyar vidék irodalmával. A fővárosi irodalom – Szászy István nézete szerint – régen föladata nemzeti jellegét, „bizonyos internacionális, vagyis jobban mondva kozmopolita ruházatot öltött magára”, miközben erőteljesen számúzi a nemzeti karaktert. Nyelvünk, az igazi magyar nyelv is egyre romlik, s e romlást elsősorban az idegen forrásokból táplálkozó sajtó idézi elő. Mindemellett a főváros mélyen lenézi a vidéken élő írókat és a vidéken művelt irodalmat. Aki pedig ilyen körülmények közepette Budapesten érvényesülni szeretne, kénytelen föladni korábbi meggyőződését, kénytelen idomulni a fővárosi elvárásokhoz. Ez persze eredendően meghatározza az irodalomtól való gondolkodást is, amennyiben a közönség szemében többet ér egy fővárosi akkor is, ha „haszontalan ürességekről fecseg, mint a legklasszikusabb dolgokat író, ha vidéki”. Pedig a magyar vidéknek az irodalomra gyakorolt hatását kiirtani nem lehet. Hogy ezek után miért nem tudja támogatni a bácsmegyei irodalmi kör megalapítását célzó törekvést? Mert Budapesttel szemben nem nyerhetnek irodalmi csatát a helyi – akár megyei szintű – írói közösségek, mint ahogyan nem tud érvényesülni a temesvári írók egyesülete sem. „Elborult lélekkel kutatnom kell az utat és módot – írta cikkében Szászy István –, mely a vázolt csapásoktól bennünket megmenthetne. És erre nézve csakis egyetlen egy mód lehetséges: t. i. ha a vidéki írók egy phalanx-szá tömörülve fölveszik a harcot a fővárosiakkal! Ha a vidéken olyan irodalmi társaság alakul, mely zászlójára a »tisztán nemzeti« jelszavat tűzi, s mely működésével e zászlót győzelemre iparkodik vinni” (Szászy 1904, 6–7). Ehhez pedig mindenkor gyöngék maradnak a vidék írói, ha kis egyesületekbe tömörülnek. A fővárossal szemben vívott küzdelemben akkor léphetnének be eséllyel, ha a szegedi Dugonics Társaság venné kezébe a zászlót, ha a soraiba szólítaná Délmagyarország összes íróját, s ha olyan szépirodalmi lapot, megszólalási fórumot teremtene, ahol Tömörkény István, Móra István, Gárdonyi Géza és a Homok néven publikáló Cserzy Mihály műveiből „kicsillanó nemzeti ragyogás” alkotná meg a tisztán magyar tárgyú, magyar vonatkozású és magyar nyelvű irodalmat. Ezért a bácsmegyei irodalmi kör megalapítása helyett ő a szegedi Dugonics Társasághoz történő csatlakozás híve, mert a Bácska íróinak egy közös nagy szövetségben kell a helyüket és a feladatukat megtalálni. Szászy István neve e határozott ellenvéleménye mellett is szerepelt a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság alakuló ülésének meghívottjai sorában, meg is jelent az ünnepi rendezvényen, azonban nincs nyoma annak, hogy a későbbiekben rész vett volna az írói kör munkájában.

Ezt követően több mint egy esztendőn át folyt a csendes szervező munka; az *Óbecse és Vidéke* 1905. szeptember 3-án közölte olvasóival, hogy a megyeszékhelyen Bács-Bodrog

vármegye Irodalmi Társaság van alakulóban és az előkészítő közgyűlésre Vértesi Károly, a szervező bizottság elnöke – az alapszabály-tervezetet megküldése mellett – Óbecse jelesebb íróit is meghívta. A társaság megalakulását előkészítő megbeszélést Zomborban, szeptember 10-én, vasárnap tartják a városháza kisebb tanácstermében (Anonim 1905a, 3). Néhány nappal később a *Bácska* is arról adott hírt, nagy az érdeklődés az irodalmi társaság előkészítő ülése iránt, a megyei lapok közül többen felkarolták az ügyet, a *Zentai Híradó* vezércikkben harangozta be az eseményt, a Tisza-parti város ifjúsági egyesülete pedig följánlotta támogatását a Zentán tartandó fölolvadások ünnepélyes megszervezése esetén. Megyénk ismert és népszerű írói közül Dömötör Pál, Iványi István, Latinovits Géza s mások máris jelentették belépési szándékukat (Anonim 1905b, 4). Szeptember 12-én azután *A Bács-Bodrog megyei irodalmi társaság* címmel, vezércikkben köszöntötte az ünnepi rendezvényt, és a Zomborba érkező írókat: „Üdvözljük az alakuló Bács-Bodrog megyei irodalmi társaságot, és isten áldását kérjük leendő tagjaira és működésükre” – írta a *Bácska*. További két teljes oldalon át pedig az esemény jelentőségét méltatta, majd közölte a tizenkét pontból álló alapszabály-tervezetet. Ezek közül a legfontosabb a célok meghatározása, és a feladatok elvégzéséhez szükséges eszközök felsorolása: „[...] 4. §. A társaság célja: Bács-Bodrog vármegye és városai szellemi életének emelése, a nemzeti közművelődés elősegítése, egy tisztán irodalmi jellegű társaságnak a magyar irodalom művelésére és pártolására, és a magyar társas élet fejlesztésére irányuló működés által; 5. §. E cél elérésének eszközei: 1. Felolvasások tartása Zomborban, Szabadkán, Újvidéken, Baján, Zentán és esetről-esetre meghatározandó más helyeken. A felolvasó ülések nyilvánosak. 2. Irodalmi ünnepélyek és társas összejövetelek rendezése. 3. A társasághoz benyújtandó irodalmi munkáknak megbírálása. 4. Évkönyv, értesítő vagy lap kiadása. 5. Pályadíjak kitűzése; [...] 9. §. A választmány tagjai: az elnök, öt alelnök, kik közül az egyik Zomborban, a másik Szabadkán, a harmadik Újvidéken, a negyedik Baján, az ötödik Zentán lakik, főtitkár és titkár, pénztáros, alpénztáros, ügyész és 12 választmányi tag” (Anonim 1905c, 1–3). A Bácskában élő, vagy innen elszármazott írók és hírlapírók közül Dömötör Pál, Vértesi Károly, Pataj Sándor, Rácz Soma, Trencsény Károly, Janda Matild, Kabos Márton, Türr Antal, Lemberger Ármin, Buday Gergely, Latinovits Szaniszló, Radvány Ferencz, Kohlmann Dezső, Pető Lajos, Novákovits Izidor, Dömötör Győző, Kovácsffy Antal és Szilágyi Lajos jelentek meg. Vértesi Károly, a szervező bizottság elnöke emelkedett beszédben fejtette ki az egyesülés jelentőségét (Anonim 1905d, 2). Az alapszabály-tervezet szövegének ismertetését követően pedig annak a reményének adott hangot, hogy immár nincs akadálya az alakuló közgyűlés megtartásának sem. Mindössze a *Szegedi Híradó*ban Janeiró aláírással Csuka (Kanizsai) Ferenc tollából jelent meg egy lekicsinylő bírálat, amit a *Bácska* 1905. szeptember 29-i írásában kellő tapintattal válaszolt meg (Anonim, 1905e, 2–3). Kanizsai Ferenc neve nem szerepelt a meghívottak között, feltehetően kellő megbántottsággal figyelte az eseményeket.

Ismét hónapok múltak el, mire a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság alapszabályait a belügyminiszter jóváhagyta, ezért Vértesi Károly ideiglenes elnök csak 1906. június 24-re tudta összehívni az alakuló közgyűlést (Anonim 1906a, 3). Az *Óbecse és Vidéke* című lap *Megalakult az Irodalmi Társaság* című tudósításában így számolt be az eseményről: „A Bács-Bodrog-megyei Irodalmi Társaság e hó 24-én, múlt vasárnap délelőtt 10 órakor tartotta a zombori városháza nagytermében alakuló közgyűlését. A gyűlésen Vértesi Károly zombori ügyvéd, jeles útirajz író elnökölt, kinek lelkes megnyitó beszéde után megállapították a társaság tagjainak névsorát és megválasztották a tisztikart. A tisztikar ekként alakult meg: elnök Vértesi Károly, alelnökök Rácz Soma Zombor, dr. Milkó Izidor Szabadka, dr. Lemberger Ármin Baja, dr. Rohonyi Géza Újvidék, Érdujhelyi Menyhért Zenta. Főtitkár dr. Pataj Sándor Zombor, titkár Prokopy Imre Zombor. Könyvtáros Trenycsény Károly Zombor. Pénztáros Zsoldos Benő, alpénztáros Türr Antal Zombor. Ügyész dr. Balogh Ernő Zombor. Választmány zomboriak: Alba Nevis, dr. Donoszlovits Vilmos, dr. Kabos Márton, Latinovits

Szaniszló, dr. Radványiné Ruttkay Emma, Megyeri Ferencz. Vidékiek: Dudás Gyula, Evetovits János, Janda Matild, dr. Lovászy Márton, Meison Mihály, dr. Révész Ernő. Számvizsgálók: Jámbor Béla, Pető Lajos, dr. Thim József. Az Irodalmi Társaságnak ez idő szerint 85 tagja van. Óbecséről tagja dr. Szász István, Galambos Margit, Fárbás József. Az Irodalmi Társaság legközelebb időközönként megjelenő értesítőt ad ki” (Anonim 1906b, 2). Zomborban a városháza nagy termében, ünnepi hangulatban megtartott alakuló közgyűlésen az immár teljes körű elnöki jogokkal felruházott Vértesi Károly így fogalmazta meg az írói társaság céljait: „Mi a mi célunk? – Megyén és városunk szellemi életét tőlünk telhetőleg emelni, a nemzeti közművelődést előmozdítani, a magyar irodalmat művelni, pártolni, írni és olvasni, a magyar társas életet fejleszteni, melynek bizony, valljuk meg őszintén, vannak hibái. Egy kultúrintézményt létesítünk a maguk és mások művelődésére, ez pedig jó dolog, és az ilyen intézmény soha nem felesleges. Minél több van ebből, annál fejlettebb lesz az ország. [...] mi nem akarunk tudós társaság tagjaiként tanítómesterek lenni, nem is célunk a már meglevő, más kultúrintézményekkel versenyre kelni (Anonim 1906c, 2–3). E mentegetőzésre minden bizonnyal azért volt szükség, mert voltak, akik az írói társulatban a Szabad Lyceum Egyesület riválisát vélték látni, és tartottak a tekintélyes intézmény további működésének ellehetetlenülésétől.

Vértesi Károlyt, akit a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság elnökévé választottak, Herceg János egyik visszaemlékezésében harmadrendű írónak, de igen jó szervezőnek tekintett, amolyan hivatásos elnöknek, az akkori magyar vidék tipikus „kultúremberének”, aki – elsősorban a maga sikereiért, és önmaga ünnepeletésért – költséget és fáradságot nem kímélt. „Tekintélyes ember volt, jómódú ügyvéd, társasvacsorák és ünnepek vezérszónoka. A megyei életben rendkívüli népszerűségnek örvendett. Talán ő volt az egyetlen író – Gozdsdu Eleken kívül –, aki úr is volt, s akit a megyének nem kellett szégyellnie. Valóban tudott reprezentálni, s az ő elnökségével a társaság már biztosította a fél sikert.” Az irodalmat közönség elé, a színpadra vinni, és ünneppé varázsolni az írói-költői megjelenést, ehhez Vértesinek külön tehetsége volt. „Ma szinte hihetetlennek hangzik, hogy itt, a Bácskában ezeket az írókat valósággal dédelgették – írta Herceg János. – Egy-egy irodalmi estjük társadalmi esemény volt, s azon képviseltette magát a hatóság is. Az irodalom akkor még nagyobb tiszteletben és megbecsülésben részesült. Oly nagy tiszteletben, hogy bírálni sem merték. A köztudatban akkor még úgy élt az író, mint a nemzeti művelődés legfontosabb tényezője. Hogy tehetséges volt-e, azzal abban az időben nem sokat törődtek Bácskában. Ha mellékesen úriember is volt, minden ajtó kitárult előtte, és előadását udvariasan meg is tapsolták. A polgárosodási vágy megelégedett a külsőséggel, a lényeggel nem sokat törődött” (Herceg 1999a, 197).

Első két munkája, *Az Alpeselek között – Bécsről Genfig* című útirajza (1878), és a két kötetes *Utiképek Olaszországból* (1881) még Zomborban, *Több országból – Utirajzok fürdőkről, hegyvidékről* (1888) című könyve azonban már Budapesten jelent meg, s ettől kezdve neve országosan ismertté vált, útirajzai nagy népszerűséget szereztek neki. *Keleti ég alatt* (1898) című kötetében Egyiptomot és Palesztinát mutatta be, 1902-ben *Konstantinápoly szépségét* tárta olvasói elé, majd az északi országokba utazott; 1903-ban *Három főváros* címmel Berlinről, Koppenhágáról és Drezdáról írt úti beszámolót, 1904-ben pedig *Az éjféle nap országában* címmel Svédországnak és Norvégiának szentelt két kötet. 1906-ban pedig *Spanyolország – Portugália* című könyve jelezte nyári utazásának színhelyét. 1908-ban azután a St.-louis-i világkiállítás csábításának engedve átkelt az óceánon is. Az Egyesült Államokban szerzett benyomásairól *Körutazás Amerikában* című könyvében számolt be. A bácskai olvasó számára különös jelentőséggel bír az 1903-ban kiadott *A zombori felső kereskedelmi iskola tanulmányútja* című útirajza, melyben Bosnyákország, Hercegovina, Montenegró és a dalmát partvidék tájait barangolta be. *Ködképek a multból* (1896), *Legújabb beszédei* (1904–1907), *Újabb beszédei* (1897–1903) és *Hattyudalok* (Beszédek és írások

1908–1910) című kötetibe pedig szinte minden pohárköszöntőjét, ünnepi beszédét és nyilvános fölszólalását egybegyűjtötte.

Útirajzait olvasva bírálói általában tájfestő eljárását méltatták, s ebben szépírói erényeket láttak. Bergmann Ágost *Úti képek Olaszországból* című kötetének olvasásakor így foglalta össze Vértesi Károly írói technikáját: „minden tárgy lényeges, jellemző vonásait röviden, de élénken föltüntetni, és a hiányzó mellékes vonások kipótlását az olvasó képzeletére bízni, ez a szép leírás titka. Ahol pedig a tárgy természete ily rövideget nem bír, ahol némi részletezés nem kerülhető ki, ott hassa át az író a nyugvó anyagot étellel, szellemmel, hozza összefüggésbe a látottakat saját gondolataival, érzelmeivel, hogy így az író lelke legyen az a tükör, melyben távol országok földjének, vidékeinek, városainak, embereinek, műkincseinek képe ragyog elénk” (Bergmann 1881b, 3). 1902 és 1910 között *Bírálatok Vértesi Károly munkáiról* címmel maga több füzetbe gyűjtötte össze a könyveiről megjelent írásokat, és saját arcképével ellátva – kézirat gyanánt megjegyzéssel – Zomborban Bittermann Nándor kiadónál jelentette meg.

Élet- és pályarajzát *Vértesi Károly élete és munkái* címmel 1911-ben, negyven éves írói jubileuma alkalmából Herrmann Antal írta meg. Könyve azonban nem elemzés, sokkal inkább ünnepi (és ünnepélyes) számvetés, mely alkalmat adott tizenhat megjelent kötetének a szemlészésére, és 115 felderített sajtópublikációja időbeli sorrendjének tételszerű felsorolására. Bevezető soraiban a kellő tisztelet hangján állapította meg: „Vértesi Károlynak, mint világlátott, nagy műveltségű embernek, a társadalom a közéletben mindig kiváló szerepet biztosított. Különösen szülővárosában, Zomborban alig volt az utóbbi évtizedekben közéleti tevékenység, melyben a főszerepet ne Vértesi vitte volna. Ezenkívül jártában-keltében mindenütt ponderált. Felvilágosodott, tisztult lelki világával, mély, erős, hazafias érzelmével mindenütt – a haza határain belül és kívül – szóval és írásban hathatósan működött a magyarság érdekében” (Herrmann 1911, 8). Tudni véli továbbá, hogy a szinte megszámlálhatatlan hazai sajtóközlések és méltatások mellett a külföldi lapok közül 1898-ban a lisszaboni Pimpo, a párizsi La Presse Internationale, ezt követően pedig a New York-i Magyar Köztársaság is méltatta Vértesi munkásságát, a svéd és a norvég lapok pedig folytatásokban közölték *Az éjféli nap országában* című útirajzát. Az alkalmi méltatása végén azután megállapította, megelégedésére szolgál, hogy elmondhatja: „hazánknak alig van oly sokat utazott, oly tevékeny irodalmi munkásságot kifejtett útleírója, ki ügyvédkedése mellett ráért itthon, szűkebb hazánkban is oly nagy közéleti tevékenységet kifejteni” (Herrmann 1911, 30). Ezzel szemben a valóság az: bármilyen termékeny volt is Vértesi Károly, a világot az érdeklődés soha nem a sikeres írónak, hanem a bemutatott egzotikus tájaknak szövegezte. Vértesi stílusa módfelett egyhangú, nem egy esetben fecseg, jószerével csak a pusztán látványról, és nem a látott világ társadalmi-történelmi lényegéről szövegezte.

Dömötör Győző *A Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság* című írásában – óvatos előrelátással – rámutatott: a XX. század elején a hírlapok átvették az irodalomtól a kultúra terjesztésének feladatát, ami ugyan nem teszi értelmetlenné az irodalmi társaságok alapítását, pusztán a feladatok megjelölésében ajánlatos megfontoltnak és előrelátónak lenni. „[...] ha az irodalom terén a társaságok ma kisebb tényezők is, mint voltak a múlt század első évtizedeiben – írta Dömötör Győző visszatekintve a XIX. századelő eseményeire –, hivatásuk szellemi életünkben tiszteletreméltó, s munkálkodásuk termékeny. De a cél, mely főképp az új társaságoknak létalapot ad, elvesztette egyoldalúságát, s nem merülhet ki ereje csupán a szépírás fejlesztésében, s »jó írók« nevelésében, mert ezeken a tereken a sokkal rugalmasabb, sokkal életerősebb hírlap vette át a vezetést. És ma már túl vagyunk azon, hogy a társaságok tagjaiban, csak azért, mert társasági tagok, írók, műveikben pedig irodalmat lássunk” (Dömötör Győző, é. n. 10). Az irodalmi társaságoknak a különböző népfajok és nemzetek „nagyszerű, de végzetesen szomorú” versenyében elsősorban kultúr-missziójuk van, a magyar irodalmi társaságoknak a magyar nyelv és a magyar művelődési hagyományok terjesztése a

feladatuk. „[...] csak üdvözléssel fogadhatta a nagyközönség azokat, akik a Bácska félmagyar földjén megkezdték szerény működésüket, hogy írásaikkal és felolvasásaikkal mindenkibe beleojsák a magyar szellemet” (Dömötör Győző, é. n. 13). Dömötör Győző ezzel az üzenetével az irodalom, az irodalmi élet valóságából a társadalmi érdekek magasabb szintjére emelte az elvárásokat és az igényeket. Írását így fejezte be: „Az Irodalmi Társaság céljai magasztosak, s a kultúrában még csak most fejlődő Bácskában szép hivatást töltenek be” (Dömötör Győző, é. n. 17).

A Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság 1906-ban történt megalakulását követően tíz éven át – egészen az 1915-ben történt megszűnéséig – tisztességesen eleget tett az alapszabályokban rögzített ügyviteli rendnek: pontos időben megtartotta éves közgyűlését, amikor arra szükség mutatkozott, a választmány is ülésezett, és a tisztújítást is a törvényekben rögzítetteknek megfelelően hajtotta végre. Az első választmányi ülést 1906. július 14-én tartották, melyen Vértesi Károly felolvasta gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter üdvözlő táviratát, majd jelezte, hogy Lelbach Péter cservenkai nagybirtokos 100 koronás adománya révén a társaság első alapító tagja lett. A választmány arról is döntést hozott, hogy a jóváhagyott alapszabályokat kinyomatja, a tagoknak megküldi azzal a kéréssel, hogy az eddig megjelent, s ezután megjelenő munkáikból egy-egy példányt küldjék meg a társulatnak (Anonim 1906d, 6). A *Bácska* ismeretei szerint az Irodalmi Társaság tagjai „szíves készséggel küldik be megjelent műveiket”, és örömmel vállalkoznak a fölolvadásokra is (Anonim 1906e, 4). Hamarosan az is kiderült, hogy az Irodalmi Társaság első nyilvános felolvasó ülését 1906. december 16-án, a Rákóczi Ferenc emlékének szentelt díszünnepségen tartja, s a műsor irodalmi részét zombori, illetőleg megyei írók műveiből állítják össze. Ebből az alkalomból közreműködésre fölkérték a kaszinó egyesületi dalárdát, s az ott működő zenekart is (Anonim 1906f, 10). A közelgő Rákóczi-ünnepre való tekintettel a választmány elhatározta, hogy a társaság kezdeményezi egy Zomborban fölállítandó Rákóczi-, vagy Kossuth-szobor előkészületeit.

Ettől kezdve Zombor és a vármegye közönsége a Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona és száműzött társai hamvainak hazahozatala alkalmából rendezett ünnepségek lázában égett. *Halleluja!* címmel a *Bácska* 1906. október 26-án tíz oldalas ünnepi különszámot jelentetett meg. „A szabadság- és hazaszeretet igazsága diadalmaskodott!” – olvasható a címlapon Rákóczi Ferenc ismert arcképe mellett, majd Forgács Ferenc *Rákóczi itthon* című ódája után egyebek mellett Trencsény Károly *A bujdosók hamvainak hazahozatala, és Bács-Bodrog vármegye* című tanulmánya, Radványiné Ruttkay Emma *Rákóczi jön* című verse, Vértesi Károly *II. Rákóczy Ferenc sírjánál* című útirajza, és Kohlmann Dezső *II. Rákóczy Ferenc szerelme* című tanulmánya következett – méltó előkészítéseként a decemberre tervezett ünnepségnek (Anonim 1906g, 1–10). December 16-án azután a zombori városháza dísztermében Jovanovich Matild zongorajátéka, Csovajácz János hegedűkísérete mellett a kaszinói dalárda előadásában felzendültek a kuruc-nóták, Vértesi Károly pedig elmondhatta a dicsőséges fejedelmet méltató, ünnepi beszédét. Az est fénypontja azonban Dömötör Pál *Prolog* című ódája volt, melyet maga a szerző adott elő. A lapok tudósítása szerint a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság bemutatkozás fényesre sikeredett, az írói közösség és az érdeklődők méltán néztek derűvel a jövő elé.

1907. február 24-én az Irodalmi Társaság megtartotta második felolvasó ülését is, melyen Vértesi Károly 24 vetített kép kíséretével felolvasta *Niagara, az amerikai nagy vízesés* című útirajzát. Az igazi szenzációt azonban egy, nem csak zombori és vármegyei tekintetben szokatlan, de „hetedhét országon is párját ritkító” irodalmi rendezvény, a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság első „eleven újság”-ja jelentette. A Bácska korabeli beszámolója szerint ezen a rendezvényen „minden rovat élt és beszélt, vagy énekelt. Olyanok voltak azok a rovatok, mintha az antik képforgató művészek vésői alól kikerült összes afroditák és chariszok megelevenedtek volna, és az Irodalmi Társaság újságához elszegődtek volna

rovatnak. Beh sokan irigykedtek azokra a modern dafniszokra és adoniszokra, akik együtt lehetnek velük rovatok. Hiszen még a rovatmama is olyan fiatal, olyan bohókás teremtés volt, aminőt a párisi mamák közt aligha lehet találni a bálokon. Dr. Zátyoni Dezső mutatta be az eleven újságot az éjjeli ügyésznek rovatonként a prologtól kezdve a hirdetésekig, hogy megnyerje tőle az imprimatur, s ezzel együtt a megjelenés jogát. [...] A prolog volt dr. Radványiné R. Emma, előfizetési felhívás Ratkó Ilonka, rikkancs és a napi hírek Predrágovits Lincsi, bizalmi felirat-vezető cikk Hoffman Böske, vonal alatt Bernáték Zomborban [című jelenet szereplői], irodalom Mayer Riza, zene-kupékat [négyesben adták elő], törvényszáki tárgyalás (jelenet), benne Sípos bajai cigányprímással, szerkesztői üzenetek dr. Moldován Lajos, énekes hirdetések Steiner Erzsike” (Anonim 1907a, 2). A sikerre való tekintettel az eleven újságot egy héttel később ismét bemutatták. Közben a póttagok gyűjtéséről sem feledkeztek meg, a vallási és közoktatási minisztériumnál pedig közbenjártak a Zomborban fölépítendő, ám feladatai tekintetében vármegyei jellegű közművelődési ház létesítésének ügyében. Ezekben a hónapokban úgy tűnt, a vármegye írói társulata végre magára talált, s megelpte közösségi küldetésének lényegét; a Bács-Bodrog Megyei Irodalmi Társaság aktív közéleti szereplőként jelent meg művelődési élet színpadán. Pezsgést hozott a mindennapokba, megszólította a közönségét, miközben kulturális mozgalom élére állt. Decemberben pedig, a sorrendben hatodik felolvasó ülésen Ispánovits Sándor budapesti tanár tartott „amolyan Szabad Lyceumi előadást” a finnek festői szépségű földjéről.

1908 tavaszán azonban az Irodalmi Társaság berkeiben váratlanul kirobban a botrány. A *Bácska* március 27-i számában bejelentette Vértesi Károly *Coney Island, a világ legnagyobb mulatóhelye* című amerikai útirajzának képek vetítésévek egybekötött előadását. Mi több, az akkor induló *Óbecsei Hírlap Irodalmi élet a Bácskában* címmel részletes tudósításban számolt be a társaság március 29-én Zomborban, Vértesi Károly elnökletével megtartott III. évi rendes közgyűléséről, melyen a megüresedett választmányi helyeket dr. Eperjessy Béla és Kohlmann Dezső rendes tagokkal töltötték be, Városovics Gyula kalocsai érseket és Kiss János költőt pedig megválasztották tiszteletbeli tagoknak. A közgyűlés után Vértesi Károly a városháza dísztermében felolvasta *Coney Islandról, a világ legnagyobb mulatóhelyéről* szóló amerikai útirajzát. „A közönség – írta az *Óbecsei Hírlap* –, mely az Irodalmi Társaság felolvasó üléseit mindig nagy számmal látogatta, a nagytermet, mellék helyiségeit és a karzatot ezúttal is teljesen megtöltötte” (Anonim 1908b, 2). Egy héttel később Zsoldos Benő, a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság választmányi tagja *Az Irodalmi Társaság felolvasásairól* címmel nyílt levélben fordult Zombor és a vármegye irodalomkedvelő közönségéhez: „Nem lehet kétségbe vonni – írta határozottan indulatos cikkében a szerző –, hogy a március 29-i amerikai ízű, de *mozi-szagú* felolvasással Irodalmi Társaságunk nagy nehezen kivívott színvonala nagyot esett. S e hanyatlás ezúttal annál nagyobb beszámítás alá esik, mert annak egyedül maga a társaság ügybuzgó elnöke volt az előidézője. E tekintetben jóhiszeműsége sem mentheti őt. Éppen mint író embernek, föltétlenül tudnia kell, hogy az akármiféle világvárosi mulatóhelynek egy par excellance *irodalmi* körben városi bódék szintjén álló előadása végzetes tévedés.” Zsoldos Benő választmányi tag, a társaság pénztáráért felelős vezető a társaság érdemes elnökének azt is a szemére vetette, hogy az előadáson használt vetített és mozgó képei az egyesületnek 80 koronájába kerültek, s „ezért akármely országos nevű magyar író is lehozhattunk volna – mozi nélkül” (Zsoldos 1908a, 2–3). Zsoldos Benő levele általános megütközést váltott ki, egy bizonyos H. A. a *Bácska* egyik következő számában így fogalmazott: „ha valami, akkor az ilyen támadás sülyesztheti az Irodalmi Társaság színvonalát. – S hozzátette: – a vetített képek nem ártottak a zombori Irodalmi Társaság színvonalának” (H. A. 1908, 2–3). Zsoldos Benő pedig a lapnak ugyanabban a számában közölte: P. L., a Bács megye szerkesztője ugyan védelmébe vette Vértesi Károlyt, az európai hírnévnek örvendő világjárót, véleményét továbbra is fenntartja: Vértes Károly *Coney Islandról* szóló előadása „alantas színvonalú

mutatvány” volt (Zsoldos 1908b, 3–4.). Egy héttel később, a nem szűnő támadásokra válaszolva Zsoldos Benő választmányi tag, „*Csata*” után című írásában a maga részéről a Vértesi-vitát azzal zárta le, hogy idézte az alapszabályok 4. §-át, miszerint: „A társaság célja: Bács-Bodrog vármegye és városai szellemi életének emelése és a nemzeti közművelődés elősegítése, egy tisztán irodalmi jellegű társaságnak a magyar irodalom művelésére, pártolására és a magyar társas élet fejlesztésére irányuló működése által.” Ennek ismeretében állítja: Vértesi vitatott előadásával mélyen megsértette az Irodalmi Társaság fenn említett törekvését (Zsoldos 1908c, 4). Ezt követően elcsendesedett ugyan a társaság berkein belül támadt váratlan vita, a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság és az írói társadalom tekintélye érezhetően megroppant, s bár még sokáig szervezte felolvasó estjeit és vándorgyűléseit, belső egysége, arculatának egyöntetűen vonzó karaktere többé nem állt helyre.

Nem sokkal ezt követően – a csorbát kiküszöbölendő –, még a tavasz folyamán sor került az Irodalmi Társaság első vidéki bemutatkozásra is: 1908. június 8-án, pünkösöd másodnapján Evetovits János plébános, és Hannig Györgyné rendes tag szervezésében a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság Bácsban megtartották sorrendben IX., a vándorgyűlések sorában az első felolvasó ülését. Az eseményekről a *Bácskát* maga Hannig Györgyné tudósította: a történelmi nevezetességű ősrégi Bács az Irodalmi Társaság vándorgyűlésének estéjén egy pillanatra kiemelkedett a feledés sötét homályából. A lelkes helybeli közönség előtt az elnök, Vértesi Károly szép szavakkal emlékezett meg az irodalmi társaság céljairól, s kiemelte, „hogy a mai reális világban is vannak még számosan, kik az idealizmus harcosa”. Ezt követően Hannig Györgyné a saját elbeszélést, Latinovits Szaniszló a saját és Pataj Sándor verseit olvasta fel, Evetovits János plébános pedig *A bácsmegyei főispánok ünnepélyes beiktatása Bácsban a török hódoltság után* című tanulmányát ismertette. Az estet 60 személyre terített, jó hangulatú társasvacsora zárta (Hannig 1908, 4–5). Kellott ez a békés, vidéki vacsora a nyomott hangulat helyreállításához.

Ezt követően, története során a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság még háromszor tartott „kihelyezett” felolvasói estet: 1909. január 31-én szabadkai bemutatkozásakor a sajtó szerint „hatalmasan felülemelkedett azon az utóbbi időkben sűrűn emlegetett önképzőköri színvonalon, amit a társaság szellemi produktumait illetőleg nem egyszer méltán – elég gyakran –, hánytorgattak fel” (Anonim 1909a, 3). Ezen az ülésen a közönség érdeklődéssel hallgatta Dömötör Győző fiatal, ambiciózus írónak a régi Athén görög nőinek társadalmi helyzetéről szóló előadását. 1909. december 11-én a bezdáni közönség fogadta Bácsmegye írói közül Vértesi Károlyt, Molnárné Radics Jolánt, Körmöczy Ernőt és Türr Antalt, akik a saját műveiket olvasták fel. A fellépésük nem váltott ki nagyobb visszhangot, a sajtó sem emlékezett meg a harmadik vándorgyűlésről. Mintha az Irodalmi Társaságot lassan elnyelte volna a közöny. Negyedik vándorgyűlését történetének alkonyán, 1913. október 25-én, Kúlán az Olvasó Egylet meghívására, a helyi Dalárda közreműködésével tartotta meg. Természetesen az elnök, Vértesi Károly itt is bevezető előadást mondott, ezt követően azonban Radványiné Ruttkay Emma verseit, Virter Ferenc *A gyöngy* című amerikai útirajzát, Latinovits Stanci verseit, Ágai Adolf és Janda Matild műveit – lévén, hogy a szerzők közül senki nem volt jelen – már csak a helybeli Olvasókör tagjai olvasták fel (Anonim 1913a, 3). Úgy tűnik, Vértesi Károly ekkor már egyedül volt kénytelen meglenni az olvasók előtt. De a csöndes elmúláshoz még hosszú út vezetett.

1909. március 28-án Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság megtartotta rendes évi közgyűlését, melyen a szokásos jelentések meghallgatása és azok elfogadása után a tisztújítást is megejtették, illetve – gondosan ügyelve az egység látszatára – megerősítették tisztségében a régi tisztkart. A sajtó azonban éberrel figyelt, a *Bácska* enyhe malíciával jegyezte meg: ez hagyományosan így szokott történni az összes kultúrintézményeinknél, „tekintet nélkül arra, hogy a régi megválasztottak a kellő érdeklődést tanúsították-e az intézmény dolgai iránt, vagy sem. E tekintetben pedig a rosta működése a mi irodalmi társaságunkban is el kellett volna. –

S hozzátette: – Intézmények szolgálatában sohasem szabad személyi hiúságért az ügy érdekeit feláldozni.” A tisztújítás eredménye a következő volt: az elnök Vértesi Károly maradt. Alelnökök Rácz Soma Zombor, dr. Milkó Izidor Szabadka, dr. Lemberger Ármin Baja, dr. Rohonyi Gyula Újvidék. Főtitkár dr. Pataj Sándor. Titkár Prokópy Imre. Könyvtáros Trencsény Károly. Pénztáros Zsoldos Benő. Alpénztáros Türr Antal. Ügyész dr. Baloghy Ernő. Választmányi tag I. helybeli: dr. Gál Rezső, dr. Donoszlovits Vilmos, dr. Kabos Márton, Latinovits Szaniszló, dr. Eperjessy Béla, dr. Kohlmann Dezső. II. vidéki: Dudás Gyula, Evetovich János, Janda Matild, dr. Lovászy Márton, Zsedényi Aladár, dr. Révész Ernő. Számvizsgálók Bárány Zsiga, Novákovits Izidor, dr. Závodszy Levente. Láthatóan Toncs Gusztáv szabadkai főgimnáziumi tanár, akinek az egyesületbe történő belépéséről a sajtó is megemlékezett, nem vállalt szerepet a vezetőségben (Anonim 1909b, 6).

Októberben az Irodalmi Társaság körül újabb botrány borzolta a kedélyeket; a *Bácska* egy névtelenségbe burkolózó tudósítójának értesülése nyomán *A Bácsmegyei Irodalmi Társaság figyelmébe* címmel súlyos anyagi visszaélésekre hívta föl a figyelmet, megjegyyezve: „Minden testület szigorúan ügyel arra, hogy tagjai semmiféle erkölcsi defectusban ne szenvedjenek”, az utóbbi napokban azonban az Irodalmi Társaság két tagjával szemben is súlyos kifogások fogalmazódtak meg. „Az egyik maga a társaság alelnöke, Erdújhelyi Menyhért, volt zentai plébános, aki a plébánia vagyonát elherdálva eltűnt, mint a kámfor; a másik Lukacsy István, volt szabadkai hitoktató, aki viszont a franciás nyelv művészetben excellált” (Anonim 1909c, 3). A sajtó hozzátette: a társaság jó hírve megköveteli, hogy e két pap tagjai között a továbbiakban ne szerepeljen. A *Bácska* – erkölcsi tekintetben korántsem kifogástalan – eljárása mintha azt sejtette volna, hogy az írói közösség már nem élvezi a sajtó osztatlan bizalmát, ezért annak támogatására sem számíthat a jövőben. Kiderült ez abból is, ahogyan a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság *Irodalmi Értesítő* című közlönyének megjelenését kezelték. A *Bácska* 1909. május 7-i rövid híradása szerint a most jelentkező új lap egyelőre havonként egyszer fog megjelenni, s az Irodalmi Társaság „abban közli gyűléseinek eredményét, a meghívásokat minden újabb gyűlésre, s abban hirdeti meg felolvasásait és előadásait” (Anonim 1909d, 3). A híradásból az is kiderült, hogy az *Irodalmi Értesítő* szerkesztésével Pataj Sándort és Prokópy Imrét bízták meg. Hogy valóban elhagyta-e a nyomdát az írói közösség értesítője, nem tudni – mindmáig egyetlen példánya sem került elő a közgyűjteményekből, létezését még hivatkozás formájában sem említi a kései irodalomtörténet.

1910. március 6-án a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság Zomborban díszfelolvasó ülést tartott Mikszáth Kálmán tiszteletére, melynek során a rendezvény fénypontjaként Dömötör Pál *Mikszáth Kálmánnak* című versét Rácz Soma olvasta föl. Március 31-i ülésén ugyan a bácsmegyei írói kör még tiszteletbeli tagjává választotta a nagy elbeszélőt, május 31-én azonban Vértesi Károly már a gyász jegyében helyezte el az Irodalmi Társaság koszorúját a nagy író ravatalán. Az *Óbecse és Vidéke* beszámolója szerint ezekben a napokban Zomborban sikeresen lezajlott a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság V. évi rendes közgyűlése is. Az írói társaság a közvélemény felé változatlanul igyekezett magabiztos arcát mutatni. Mi több, 1911 októberében először kapott a vármegyétől és a várostól – tekintélynövelő szándékkal – 200–200 koronát a költségek fedezésére. A pénz végre lehetővé tette *A Bács Bodrog Megyei Irodalmi Társaság Évkönyve* című, felettébb szerény kiadvány megjelentetését, melyben Dömötör Pál versei, Trencsény Károly és Kohlmann Dezső tanulmányai mellett Vértesi Károly egy korábbi ünnepi beszéde is megjelent. Irodalomtörténeti jelentősége *A Bács Bodrog Megyei Irodalmi Társaság felolvasásai 1906–1912* című bevezető tanulmánynak van, mely krónikáját adja az elmúlt hét év eseményeinek.⁴⁵

⁴⁵ *A Bács Bodrog Megyei Irodalmi Társaság Évkönyve*. 1912. Zombor – Bittermann Nándor és Fia cég könyvnyomdájából. *Bevezető*, 3–4. p.; *A Bács Bodrog Megyei Irodalmi Társaság felolvasásai 1906–1912*, 5–10.

A 1912. március végén megtartott tisztújítás során Vértesi Károly a következő három évre is az Irodalmi Társaság elnöke maradt, az öt alelnökké Rácz Somát, Milkó Izidort, Lemberger Ármint, Rohonyi Gyulát és – az alapszabályban rögzítettek ellenére – ideiglenesen Pataj Sándort választották. Pataj Sándort pedig azért, mert ugyan az ötödik alelnök zentai kell, hogy legyen, a *Bácska* beszámolója szerint azonban ha Zentán, „ebben az elsőrangú irodalmi metropolisban véletlenül nem akad író ember, akkor ötödik alelnök nincs” (Anonim 1912a, 2). Óbecse után tehát 1912-re a zentaiak is hátat fordítottak a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaságnak. Úgy tűnik, Vértesi Károlyt kivéve, ekkor már mindenki felismerte a helyzet tarthatatlanságát, az elnök azonban töretlenül halmozta a babérokat: 1912 nyarán elfogadta a zombori Iparoskör díszelnöki tisztségét is. Ekkor történt, hogy Pataj Sándor vezetésével a zombori jogászok és ügyvédek végérvényesen ellene fordultak, és a városi közgyűléshez benyújtott beadványukkal megfellebbezték Vértesi Károly díszpolgárságát (Anonim 1912b, 3). Ezzel egyidőben – a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság végnapjait vizionálva – a Szabadkán megjelenő *Bácskai Hírlap* fulmináns támadást intézett Vértesi Károly személye ellen.

A *Bácska* 1912. augusztus 13-i számában a laptársával szemben, amúgy tessék-lássék módon védelmére kelt – nem Vértesi Károlynak, csak – az Irodalmi Társaságnak. Úgy vélte, a szabadkai *Bácskai Hírlap* írásából kitetszik ugyan a jobbító szándék, a közjavak őszinte szolgálata, „de nem átalljuk kimondani, hogy vasárnapi számában bizony súlyosan vét az igazság és a kollegiális jóérzés ellen a t. laptárs”. A vasárnaponként közölt Vértesi-ciklusa során, súlyosan megbántotta a vármegye írógárdájának legjobbjait, tette ezt azért az egyetlen bűnükért, mert „egy szebb irodalmi élet reményében évekkal ezelőtt beálltak a Vértesi-féle irodalmi társaságba”. „Irodalmi analfabétáknak mondja, jobb tudomása ellenére a szabadkai újság a vármegyei irodalom krémjét, mintha bizony ideig-óráig elnök kvalitásai visszahatnának azokra a derék közkatonákra is, akik közül nem egy illik be méltó vezérnek.” Felettből kínosnak tekintette, hogy a *Bácskai Hírlap* kritikája igazolására elsőként Pataj Sándorra hivatkozott, az Irodalmi Társaság éppen lelépni készülő titkárára, „aki irodalmi analfabétának sorozta volna be a Bács-Bodrog vármegyei irodalmi társaság tagjait, kik között megmaradni nem kíván”. Vértesi Károly személyéről következtetni a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság lényegi voltára, tevékenységére és minőségére, úgy, hogy azt éppen a társaság egyik prominens személyének a szájába adják – felettből kínozza tette a kirobbanó viszályt. „Mi nem hisszük el – írta a *Bácska* –, el sem lehet gondolni ennek a kijelentésnek még a valószínűségét sem, mely nem elég merész ahhoz, hogy a legélesebb visszautasításra ne találjon. Annyi igaz – és személyi motívumok helyett inkább ezt kellene napirenden tartani –, hogy az irodalmi társaság mai megnyilatkozásai komolyság és valóságos irodalmi érték nélkül valók. Ismételjük, a társaság vezetését illetheti csupán ez a kritika, mert tagjai az ő irodalmi életüket e társaság falain kívül élik. A *Bácskai Hírlap* is, mások is, akik *a jól elgondolt, de rosszul vezetett irodalmi társaságot* korholják, inkább az újjászervezés céljait jelölik meg, és akkor velük leszünk mi is, akik szintén hirdetjük, hogy *a Bács-Bodrog*

---

p.; Dömötör Pál: *Prolog*. A Bács-Bodrog Megyei Irodalmi Társaság megnyitó Rákóczi-ünnepén, Zomborban, 1906. évi december hó 16-án előadta a szerző, 11–13. p.; Dömötör Pál: *Mikszáth Kálmán*. Pályanyertes mű, a Bács-Bodrog Megyei Irodalmi Társaságnál, melynek Zomborban, 1910. évi március hó 6-án rendezett Mikszáth-ünnepélyen felolvasta Rácz Soma, 14–16. p.; Dömötör Pál: *Rákóczi szobránál*. Rákóczinak Zomborban emelt állósobrára leleplezésénél, 1912. június 9-én szavalta Jászai Mari, a Nemzeti Színház művésznője, 17–23. p.; Trencsény Károly: *Mikszáth nyelvészete*, 24–31. p.; F. Galamb Margit: *Egy leány dalaiból*, 32. p.; Kohlmann Dezső, dr.: *II. Rákóczi Ferencz a magyar költészetben*. Előadás a Bács-Bodrog Megyei Irodalmi Társaság Rákóczi díszgyűlésén, 33–55. p.; Radványiné Ruttikay Emma: *Czinka Panna*; 56–59. p.; *Ünnepi beszéd*. 1912. évi március 15-én Zomborban a városháza nagytermében mondta Vértesi Károly, 60–66. p.; *Zsoldos Benő angol fordításai*: I. Tengerparton (Hannah Gould); II. Hora rint – A római colosseumban (Basil H. Watt); III. Carmen lugubre (Dafydd ad Gwilym), 67–69. p.; Türr Antal: *János vitéz*; 70–77. p.; Pataj Sándor: *Heine dalaiból I–III.*, 78–79. p.

vármegyei irodalmi társaság mai szervezete megérett a csákányvasra” (A kiemelés tőlem – M. F.) (Anonim 1912c, 2).

Ezek után nem akadt Bács-Bodrog megyében olyan író, aki vállalta volna az Irodalmi Társaság képviselőjét, ezért irodalmi rendezvényei, felolvasó ülései rendre elmaradtak. A ma emlékeztető, 1913. október 25-én, Kúlán megtartott vándorgyűlésen Vértési Károly már egyedül képviselte az írói egyesületet. 1913. március 27-én még megtartották az Irodalmi Társaság rendes évi közgyűlését, munkáját azonban már mélyreható közöny övezte. Így történhetett, hogy az 1914. január 27-ére összehívott közgyűlés már kellő számú érdeklődő híján döntést sem hozhatott. Nem volt, aki elfogadja Vértési Károly lemondását. „Kívánatos lenne, hogy az újból összehívandó közgyűlés határozatképes legyen – jelezte tudósításában a Bácska –, annál inkább, mert az új alapszabályok szerint szükséges átalakulás és új szervezés fontos dolgokat ír elő. A vezetésben is változás fog beállni, mert Vértési Károly a Társaság megjelent tagjai előtt kijelentette, hogy ez évben összes elnöki állásairól – így az Irodalmi Társaságéról is – leköszön, és csak az Erzsébet-szobor bizottság elnökségét tartja meg” (Anonim 1914a, 2). Így állhatott elő az a helyzet, hogy az irodalmi kör elnöke oly mértékben lehetetlenítette el az egyesület munkáját, hogy a végső pillanatban lemondását sem volt kinek átadnia. Ismét egy évnek kellett elmúlnia, hogy 1915 márciusában az *Óbecse és Vidéke* rövid beszámolójában elmondhassa: „A megyei Irodalmi Társaságnak érdemekben gazdag elnöke, Vértési Károly író, ki tíz éven át töltötte be nagy odaadással és tevékenykedéssel ezen tisztséget, az elnökségről – előrehaladott korára hivatkozással – lemondott” (Anonim 1915b, 3). Egyébként is, második éve dúlt a világháború, író és olvasó többsége valahol Európában a lövészárkok mélyén lapult. A Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság tizenöt felolvasói esttel, négy vándorgyűléssel, egy évkönyvvel, egy nyoma veszett közlönnyel és sok-sok emlékeztető társas esttel a háta mögött – szinte talpon állva halt meg. Mindezek ellenére, a *Bácska* cikkírójának igaza volt: az Irodalmi Társaság történetét nem az elnök tettei – irodalmi gondolkodása vagy közszereplése – alapján kell megítélni, hiszen tagjai mögött külön-külön önálló életmű állt. Ha a vármegye irodalmáról beszélünk, írói, költői és tudományos életműveket kell értékelni.

Herceg János *Irodalmi társaság a régi Bácskában* című tanulmányában úgy látta, a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság megkésve lépett a közélet porondjára. Akik köréje tömörültek egy, az irodalom színpadára határozottan fellépő, a hagyományokat csöppet sem tisztelő ifjú írói nemzedékkal szemben kísérelték meg megvédeni amúgy sem szilárd pozícióikat, amely új daloknak igényével követelt magának helyet a parnaszuson. „Érthető, hogy nem akarták átadni helyüket azok, akik különben már csak a múlt repedt kürtjébe fújhatták dalaikat.” Herceg János úgy látta, a korszak vármegyében tevékenykedő írói többségének esetében az írói elhivatottságot, a költői szerepet illetően hiányzott a kellő tisztánlátás. „Arra, hogy e vidék táji vagy népi sajátosságait kellene kifejezni a bácskai íróknak, hogy helyi színekkel kellene gazdagítani a magyar irodalmat, arra sem Vértési, sem más nem gondolt.” Irodalmi termése vajmi kevés volt ennek a kis társaságnak, a megfakult írásokból mégis felfedezhetünk néhány „jobb sorsra érdemes” tehetséget. Révész Ernő novellisztikája, Radványiné Ruttkay Emma szociális töltetű versei, Molnárné Radich Jolán csiszolt, finom ízlésű költeményei mellett az öreg Dömötör Pál és Milkó Izidor tudott valamit visszaadni Bácska hangulatából (Herceg 1999a, 196–199). És persze Trencsény Károly a veseivel és Türr Antal tárcanovelláinak jobbik hányadával. Mindez azonban kevés volt ahhoz, hogy az új világ társadalmi problémáit és szociális gondjait a közösséget megszólító erővel tudták volna hangszerelni.

Nem volt ilyen elnéző a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság ténykedésével szemben Bori Imre, amikor Szenteleky Kornél pályájának alakulásakor Zombor és a vármegye irodalmi örökségét vette számba. Szétteljesítése során alig látott olyan értéket, amelyet méltatni érdemes: a város legjelentősebbnek vélt művelődési intézménye, a Bács-

Bodrog vármegyei Történelmi Társulat tevékenysége távol állhatott „a művészetekkel jegyben járó nagydiáktól”. Talán érdekelhette volna a Szabad Lyceum kínálta közművelődési tevékenység, de amikor ő szerepet vállalhatott volna a liceumi munkában, az intézmény már lendületét veszítette, s Gozsdu Elek is régen elhagyta Zombort. „A Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság tevékenysége pedig aligha vonzhatta, már a tagság műkedvelői színvonala miatt sem!” (Bori 1994, 9).

Káich Katalin a Tóth Kálmán Kör történetét feldolgozó tanulmányában általában lekicsinylően szól Zombor és a vármegye irodalmi életéről, s a kezdeményezések köré közművelődési jelentőségükön túl soha nem létező politikai szándékokat vizionál. Felelőtlen megnyilatkozásainak kézenfekvő példája, amikor a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság kapcsán elmondta: az írói kör egy „vérszegény próbálkozás volt arra vonatkozóan, hogy az egyre inkább elerőtlenedő, és éppen ezért egyre harsányabb nacionalista rikácsolásba torkolló nemzeti gondolat kibontakoztatása számára biztosítsák az intézményes kereteket” (Káich 2006a, 145). Vajon kire gondolt Káich Katalin? Radics Györgyre, Dömötör Pálra, Margalits Edére vagy Bellosics Bálintra? Esetleg az oly érzékies női líra művelői közül Molnárné Radics Jolánra, Janda Matildra vagy Radványné Ruttky Emmára? A történészek közül Dudás Gyula, Érdujhelyi Menyhért, vagy a Szent Száva érdemrenddel is kitüntetett Thim József lett volna „rikácsoló nacionalista”? Mert őket Trencsény Károllyal, Cziráky Gyulával és Gubicza Kálmánnal együtt Herceg János a történettudomány kiváló képviselőinek tekintette. Közülük sokan szerepeltek Bács-Bodrog vármegye 1896-ban megjelentetett – és máig sokszor idézett – első monográfiájában (Herceg 1999a, 197). Nem az történt, hogy Káich Katalin nem állt tudósi elhivatottsága magaslatán, amikor kései, pártos megítélését vetítette vissza a múltba? Mert elhamarkodott ítéletével szemben egészen másról vallanak az életművek. Kétségtelenül, verseikben előfordulnak poétikai tévedések, elbeszéléseikben akadnak stiláris hibák, vétkező indulat, elvakultság vagy kirekesztő gondolat azonban egyikük művében sem található. Ellenkezőleg: közülük nem egy a néprajztudomány, a történetírás és az egyháztörténet ma is nagyra becsült kiválóságai.

Az Irodalmi Társaság jelesebb tagjainak pályája

Hiszen itt, e szűkebb haza határai között úgylis kevesen vannak azok, akik a mindennapi élet rideg szürkeségén felülemelkednek, és élik az ábrándok világát. Kiknek minden gondolata a köznek, az általánosnak születik, kiknek minden szava az egésznek szól. (Bácska, 1904)

„Küzdöttem érted sok nehéz tusát”

Trencsény Károly

Trencsény Károly 1867. december 9-én született Somogy-Szobbon, tanári oklevelet Budapesten szerzett, 1892 óta volt a zombori felső kereskedelmi iskola tanára, hol magyar nyelvet és irodalmat, történelmet, földrajzot és tornát tanít. Pedagógusi munkája mellett szerepet vállalt a város és a vármegye közéletében is: 1901-től – annak 1918-ban történt megszűnéséig – titkára volt a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulatnak, szerkesztette annak Évkönyv című évnegyedes folyóiratát, melyben számos tudományos értekezése jelent meg. Alapító tagja volt Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaságnak és jegyzője a zombori iparoskörnek, melynek – *A zombori iparoskör – volt: Népkör – 25 éves története 1876–1901* címmel – 1901-ben a történetét is megírta. 1905-ben a Schweidel-szobor bizottság jegyzője volt. Pályarajzát és tanári működését *Kereskedelmi iskoláink és tanáraink a millennium esztendejében* című munkájában Schack Béla foglalta össze (Schack 1896, 90–92).

Zomborba egy elmúlt szerelem bánatával a lelkében, és a bánatát megéneklő verseivel a tarsolyában érkezett, 1893-ban Bittermann Nándor könyvnyomdájából került ki *Az én világom* című verseskötete. Érezhetően a lelki viharok elcsöndesedését követően fogalmazta meg *Az én világom* című kötetnyitó versében a költészettel kapcsolatos hitvallását:

*A dalvilág az én világok...
Mít megvon tőlem a való,
Azt benne mind, mind feltalálom,
S ez oly édes, vigasztaló.*

*Dalolva metsző fájdalomba'
Enyhül a kín, gyógyul a seb,
Kevés öröm is – eldalolva
Lesz tiszteres és édesebb.*

*Magamba' dalolok én magamnak,
(Mint rejtekén a kis madár).
– Elég gyönyör, sok is annak,
Ki más gyönyört hiába vár.*

*A dalvilág az én világom;
Nem oly sivár, mint a való,
Mert benne mind azt föltalálom,
Mi édes és vigasztaló. (Trencsény 1893, 3)*

Egyszerre kell végigolvasni *Az én világom* kötet verseit, egyszeri lendülettel, mert csak így válik plasztikussá a boldog szerelem mélybe hanyatlásának megrendítő szépsége – csak így lesz súlya a fájdalomnak, ha rajta még ott ég a rajongás láza. Hiszen éppen e lendületben van a verseskötet egyöntetűsége: a megcsalt férfvágyak megbékülése után támadt üresség és csend. Vajda János Mosztonga-vidéki követőjének szívében hangos roppanással omlottak össze a vágyak és a vágyódások, s ebben a versvilágban igazán a kiteljesülés csöndje az elbűvölő. Mert itt valóban hallani lehet az elcsöndesedést. A *Népies dalok* ciklus még a lángoló szenvedélyek világáról szól (*Ez a vidék, Mondom én...*), szinte a csillagokba emelve a szerelem érzését, a *Szerelem* ciklusban azonban mindez újra a földi terekbe hanyatlik, s ahogyan az lenni szokott, a boldogság, mint kozmikus létélmény, a csalódás, a keserű kijózanodás pillanatában válik egyénivé: „Sötét felhő nehezedik az égre; / Kebelében mintha bánat-tűz égne” (*Sötét felhő*). Előbb – a lángoló szerelem korában – szabályos népdalokat írt, most – a boldogság elmúltával – átbukik vallomásos lírába.

Húsz esztendő vagyok, írja egyik versében, s egyszerre érthetővé válik az érzelmi kitörések hevesége, melyekről a *Temetői gondolatok* című verse árul el a legtöbbet. A *Dércsípte virágok* 1. darabjában azután megfesti a meddő tavaszok élményét: „S nékem itt e szép világon / Még nem nyilott szép virágom / H'jába élem a tavaszt”. A 2. költeményben szinte már egy világgal áll szemben, amikor így kiált fel: Hagyjatok magamra! – hogy az érzelmi kitörés után a 3. darabban jöjjön a nagy elcsöndesülés, mintha egyszerre mindent megértett volna, s minden érzelmi háborgás örvénye felett immár mezítelen lábbal lépje a habokat: „Imádkozom érted, bűnös asszony! / Imám az égben irgalmat fakasszon: / Hogy – lenn maradván a kivált salak – / Ott fenn az égben tisztán lássalak.” Gyönyörű, egészen Vajda János-i strófa. *Az én világom* kötet legcsodálatosabb sorai ezek (Trencsény 1893, 107–110). Trencsény Károly szerelmi lírájának kiteljesedési folyamata: a szerelem, mint a teljes világra nyitott létélmény, a szeretett alak megjelenésével tárgyiasul, a komor végkifejletben pedig

már tragikus létélménnyé alakítja át a költő éntudatát és világi élményeit. Már nem csak a szerelem és a szeretet értelme esendő, hanem az egész emberi létezés is.

Az *Úton* című versében először jelenik meg a konkrét tájélmény, a Nagy-Alföld, ahol végigutazván, délibábot szeretne látni, de nem tud kitörni a csalódottság nyomasztó benuhágyásából: „Álmodozó lelkem mutogatta / Délibábját: a te képedet” (Trencsény 1893, 80). A továbbiakban soha nem lesz többé ilyen konkrét. Az *Apró dalok* ismét a szerelem énekei, de már nem olyan könnyedek, mint a *Népies dalok* című ciklus szerelmi költeményei, ezek már csak a meg-meglibbenő életérzés pillanatnyi lelkesültségei. Méltó lezárása a fájdalmas szerelem történetének a *Küzdöttem érted* című vers:

*Küzdöttem érted sok nehéz tusát,
Megostromoltam Isten trónusát –
Hitem, imám volt győztes fegyverem:
S az ég kegyelme járt tovább velem.*

[...]
*Menyasszonyom vagy... Óh, most érzek,
Ha reszkető kezembe' van kezéd!
Szemembe édes, forró könny ragyog;
Bár győztem – a leigázott én vagyok.* (Trencsény 1893, 95)

A megveretés völegénye, aki úgy érzi, egy életre eljegyezte magát a bánattal, a vereséggel és a szomorúsággal. Születik még néhány verse Heine után (*Szép csillagok, Kelve reggel...*), s választ magának néhányat Lenau verseiből (*Magány, Tavasz, Csöndes biztonság*), mégis az egész olyan, mint amikor a kamasz fiú a mezőről, a zivatar elől fedél alá fut: még érzi a rét illatát, de már a fülébe zeng a menydörgés. Csak derülni lehet az ifjú bátorságán.

Trencsény Károlyra azonban Herceg János is, mint a kor jeles történetírójára emlékezett (Herceg 1999a, 197). 1901-ben Czirfusz Ferencsel együtt jelentették meg a Társulat Évkönyvében *Adatok Bács-Bodrogh vármegye művelődés-történetéhez* című tanulmányukat, majd ezt követően szinte minden évben a Történelmi Társulat munkájához hozzáillesztette a maga tudományos értekezését: *Krónikás adatok vármegyénk történetéhez* (1903), *Schweidel osztrák nemesi oklevele* (1905), *Adatok Bács és Bodrogh vármegyék peréhez I-II.* (1906), *Bácska a török hódoltság korában – Evlija Cselebi török világotutató magyarországi útleírása alapján* (1908), *Vármegyei határozat a magyar nyelv ügyében 1791-ben* (1910), *Az óbecsei szerb lázadás 1848-ban* (1910), *Adatok Zombor néprajzához* (1911). 1908-ban az ő tollából jelent meg *A társulat 25 éves története*, 1918-ban pedig *Iványi István (1845–1917)* című nekrológiájában talán a Történelmi Társulatot is elbúcsúztatta.

1905-ben a szoborbizottság megbízásából az ő szerkesztésében jelent meg az *Emléklapok Schweidel József aradi vértanú Zombor város szülötte szobrának leleplezésére 1905. március 18.* című kiadvány, bene a saját *Schweidel József emlékezete* című versével, a Schweidel-szobor történetével és a szervező bizottság munkájának krónikájával, 1908-ban pedig Gubicza Kálmán múzeumőrrel együtt jelentették meg *A Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulat múzeumának képes kalauzát*. Bizonyára Radics György, Dömötör Pál és Margalits Ede példáján föllekesülve fordult a szerb hősi énekek felé, amikor 1910-ben magyarra fordította, és a *Budapesti Szemlében* megjelentette a *Jugovicsok anyja* című népének.

1914-ben a zombori felső kereskedelmi iskola értesítőjében jelent meg Trencsény Károly *Petőfi János vitézének hatása Arany Toldijára* című tanulmánya, a Magyar Tudományos Akadémia Lehr Albert pályázatán dicséretben részesült pályamű. Munkájában a szerző nem merült bele a filológiai részletekbe, inkább a maga számára foglalta össze a két

jeles költő, Petőfi és Arany epikai költészetének párhuzamba állítható jegyeit. Indulásuk első esztendeiben – a színészetig – pályájuk is szinte fedi egymást. Petőfi is, Arany is első költői korszakuk idején átvergődtek a klasszikus formafegyelem kötöttségein, valamint a Bajza Józsefiek korában divatos „almanach-poezis, szalonköltészet modorosságain”, mígnem meglelve a saját hangjukat, mindketten a „népies töből fakadó nemzeti költés magaslatára emelkedtek” (Trencsény 1914, 5). A beteges modorosságot Petőfi *A helység kalapácsa*, Arany *Az elveszett alkotmány* című munkájával lépte át. A paródia után így jutottak el a *János vitéz*, és a *Toldi* megalkotásához. A két mű mélyreható egybevetése után Trencsény Károly elfogadta Bajza József megállapítását, miszerint kétséges, hogy a *János vitéz* nélkül Arany János megírja-e a *Toldiját*, s Gyulai Pállal együtt vallotta: „Aranynak félénk műzsája Petőfi nélkül alig mert volna megjelenni. [...] Aranyt Petőfi sikere felbátorította.” Persze igazat adott Gyöngyössy Lászlónak is, aki szerint Arany Petőfi hatása nélkül nagy költő nem is lett volna (Trencsény 1914, 9). „Mi avatja Petőfit a szó legszorosabb értelmében magyar költővé? – kérdezte dolgozatában Trencsény Károly. – Népiessége. Népisége tárgyban és fölfogásban – tartalomban, formában, nyelvben egyaránt. Népisége, mely nemzetivé nemesült – mesterkéletlen egyszerűsége, mely művésztette tökélyesült. Az arra-hivatottság tudatával, a lángész romboló merészségével, építő erejével vallotta, hirdette, példákkal igazolta, hogy csak a népies költészet az igazi magyar költészet” (Trencsény 1914, 11). Fejtegetését így foglalta össze: amit Petőfi kezdett, azt Arany nem pusztán folytatta, hanem tökéletesítette is.

S ha Trencsény Károly *Petőfi János vitézének hatása Arany Toldijára* című értekezésében még Petőfi alakja állt az érdeklődése középpontjában, évekkel később, 1928-ban közölt *Arany János és az eposzi közvagyton* című tanulmányában már Arany Jánosra ügyelve, Homérosz hatásától követte nyomon a költő eposzi iskoláját. Az eposzi közvagyton fogalmát Arany *Zrínyi és Tasso* című tanulmánya alapján így határozta meg: „A mondai vagy történelmi alap – bármely csekély és töredékes legyen is az – adja meg a költő művének azt, amit ő »epikai hitel«-nek szokott nevezni. Az epikusok [...] az ókortól a legújabb korig az eposz »törvényhozójának« Homerosznak példaadását követik. Alkotásaikban a *kezelésnek* (technikának) bizonyos *céhbéli módja* szabályozott. A *hagyomány egyes szálai*; a *cselekmény indítékai, fordulatai*; a *személyek jellemzése*, a *csodásságg* (machinéria), némely *szerkezeti részek*, sőt az *előadás módja*, a *stílusa* is gyakran oly *egyezéseket* tüntetnek föl, hogy csak bízvást közöseknek, szinte az *epikai modorhoz*, mintegy a *mesterséghez tartozónak* tekinthetők” (Trencsény 1928, 12). Az eposzi közvagytonból szabadon meríthet bárki, aki tud a kölcsönrel gyümölcsözően bánni. Trencsény Károly *Arany János és az eposzi közvagyton* című tanulmányában ezt követően ezeket (I.) a szerkezeti, (II.) a tartalmi és (III.) a stílusbeli kölcsönhatásokat bontja ki a költő epikai művekben. Ám most is megtorpant, ha a következtetéseit kell összefoglalni, helyette idézte Voinovich Géza Aranyról mondott szavait: miszerint „alig van párja a világirodalomban, kinél annyi költői találmány nyoma látszanék, s még kevésbé van, kinél mindez oly erős nemzeti szellemmel, s oly teljes eredetiséggel párosulna” (Trencsény 1928, 50). De ezt már távol Zombortól írta, a felső kereskedelmi iskola irodalom-tanára valamikor az első világháború éveiben elhagyta Bács-Bodrog vármegye központját.

A tárca igazi virtuóza

Türr Antal (Del Toró)

Türr Antal zombori pénzügyi számtanácsos 1854-ben született Baján. Az 1878. évi boszniai hadjárat alkalmával őt is mozgósították, a háború során hét csatában vett részt. Boszniából hazatérve 1879-ben a titeli állami polgári iskola tanára lett, ahol öt évig működött, ezt követően lépett a pénzügyi pályára. Elbeszéléseket, tárcákat és cikkeket 1879 óta közölt a

vármegye szinte valamennyi érdekes lapjában. Életében öt önálló munkája jelent meg, valamennyi Zomborban került ki a nyomdából: a *Humoros bakalevelek* (1886), a *Képek a boszniai életből* (1894), az *Apró történetek az életből ellesve* (1898), a *Borúra derű* (1904), és az *Újabb képek az okkupációról* (1909). „Írt több pedagógiai értekezést is, Titelen, de azok kéziratban maradtak” (Borovszky 1909, 550). A Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaságnak alapító tagja volt. 1904-ben Zomborban jelent meg *Rövid vezérfonal a járási számvevők, továbbá a községi alkalmazottak részére* című munkája, mintegy jelezve: az irodalom iránti elkötelezettsége mellett polgári foglalkozásáról sem feledkezett meg, mindvégig tagja maradt a vármegye hivatalnoki karának. Ennek ellenére nevét nem őrizte meg az emlékezet, nem idézi meg alakját Herceg János sem, hovatovább a boszniai veteránnak nincs nyoma Kalapis Zoltán *Életrajzi kalauzában* sem. Mi több, Türr Antal személye Baja szellemi horizontján sem tűnik fel, pedig a nagy rokon, Türr István tábornok történelmi alakja mellett egy fejezetet ő is megérdemelne az emlékező utókortól. Amikor a *Bácska* 1905. március 10-i számában közölte *Tarjány Ibolyka* című elbeszélését, a szerkesztő csillaggal jelezte, az írás korábban már megjelent az *Ország Világ* 1904. évi 38. számában is, utalva ezzel arra, Türr Antal neve akkoriban Budapesten sem volt ismeretlen. Ki volt hát Türr Antal – írói nevén Del Toró –, a XIX. századi bácskai lapok közkedvelt tárcaírója, a színes bakatörténetek mesélője?

Türr Antal a tárcaírás virtuóza volt, „vonal alatti” írásaiban a vidék színei, derűs történetei jelennek meg, kedélyes elbeszélései pedig a századforduló vidéki világában zajló polgári élet elvárásainak tesznek eleget, olykor bizony elzsongítják a lelkeket: a bankár lányának szökését a zord apa megbocsátja (*A bankár és prokuristája*), a postáskisasszony helyett sikkasztó udvarló az utolsó pillanatban borítékban küldi vissza a bíróságnak az ellopott pénzt (*Postás Milka*), s az uzorás is meghal még időben, mielőtt kinlévőségeit behajthatná (*Az uzorás halála*). Vannak huncutságok az életben – sugallják a tárcák, a beszélykéék és a novellek –, a nagy tragédiák azonban rendre elkerülnek bennünket: a mi lányunk nem fog megszökni holmi nemtelen ficsúrral, s nincs 2000 koronánk sem, mit ellophatnának tőlünk. Ezzel szemben jót lehet derülni a részeges kántoron és a megcsalt jegyző szégyenén is. Ezek a történetek ott szerepelnek a szerző *Borúra-derű* című 1904-ben megjelent tárcagyűjteményében. A *Mit mondott Mózes?*-ben a moroviczai tiszteltes, Mihály válik a mosoly tárgyává azzal, hogy a szakácsnéja összetéveszti a bibliai Mózeszt a másik Mózessel, a falu hentesével, *A virágáros lány* árvája, Gizike történetében pedig a kávéházi mondén élet árnyoldalait igyekezett bemutatni a szerző. Piros Józsi és Tímár Örzsi *A szerelem bolondja* hősei „szerették egymást a szerelem lángoló tüzével. Irigyelték is tőlük ezt a tiszta szerelmet sokan, de különösen Dobó Ferke, a falu első gazdájának a fia, ki félig úri, félig parasztmódon nevelkedett föl. Már jó ősszel járt az idő, a sárguló falevelek betakarták a gondos gazda ekevasa által felhasogatott szántföldek göröngyös széleit, és [a] csalogányok danája is elhalt. A nap heve nem bosszantotta a kopasz tarlókat, a hosszúlábú gólyamadár pedig nem kelepelt már az alacsony házak füstölgő kéményein. Elszállt messzire, melegebb hazába.” Csak a szüretelők vidám ajkáról hangzott még a dal:

*Sárgul már a galagonya levele,
Elszállt a gólyamadár messzire.
Mire az a gólyamadár visszazáll,
Feleségem,
Lesz énnékem
Ez a pici barna lány! (Türr 1904, 8–9)*

Azután Piros Józsit is beparancsolta a hadsereg, és ő ment „a hazát szolgálni, idegen földre”. A háborúban azonban elveszítette a jobb karját, ő is egyike lett „a csonka vitézeknek”, Tímár Örzsi pedig a hosszú három év alatt felesége lett az úri parasztnak. Piros

Józsai hazaérkezése napján megölte Dobó Ferkét, amiért börtönbe zárták. Szabadulása után „céltaian bolyongott az utcákon: egyikből ki, a másikba be. Csak az utcabeli gyerekek zaja kísérte a szegény örültet, meg néha-néha egy-egy házörző komondor vakkantott rá egyet, mintha azt akarta volna mondani: Eredj te is a többiekhez!”

Történeteinek színtere gyakran a „Duna menti nagyobb város”, ahol még a Szent János ünnepe se folyt le bankett nélkül, s ahol beamterek meg lateinerek társaságában módos gazdák mulatják egykedvű napjaikat, s legfeljebb az esti duhajkodásban állítanak önmaguknak könnyen múló emléket. Fábrián Domonkos harmadszor is megházasodott, de Szántosi Pista elszerette az asszonyát (*A két kutya*), mint ahogyan Varga prókátortól is elcsalta Lilla asszonyt az ő hivatali jobb keze, a princípális (*A molnár kutyája*). „Mert a krónika a régi jó időket eleveníti föl, és sok szomorú meg víg történetet mond el az emberi keblét kormányzó gépről: a szívről. Hej, az a szív, az a szív!... Olyan, mint a szivárvány: sokszínű. Nevet és sír, örül és vérzik egyszerre” (Türr 1904, 29). Darázs András és fia nőszülni szeretnének, de csak a leánykéréskor derül ki, hogy mindketten a szép csárdásné szeretik, aminek apagyilkosság lesz a vége (*Apa és fia*).

Türr Antal novelláiban rendre elszikkadnak a történetek, pedig az elbeszélői szituáció és a hangulat megteremtése esetenként felettébb ígéretes. *Az uzsorás halála* című írásában „Zufranyek János a vén tót valahonnan a felvidékről került Bács-ország közepébe. Neki is, mint a többi ivadéknak, egy üres tarisznyát akasztottak a nyakába és azt mondták: Vidis Magyarországot! – aztán útnak eresztették. És ő Bács-ország közepéig meg sem állott. Egy falun telepedett le, ahol megkezdte mesterségét: drótozott-foltozott. Hanem ez kevés jövedelemmel járt. Otthagytta hát a szép falut, és tovább vándorolt Bajáig. Itt aztán véglegesen tanyát vert magának. Baja akkor híres volt a búza, a marha és sertéskereskedésről, hát virágzó élet folyt benne. – Itt már meg lehet élni – mondta Zufranyek, és mindjárt miskároló üzletet nyitott” (Türr 1904, 68). A történetből azonban nem bomlik ki semmi, mint ahogyan nem ismeri föl a maga teremtette szituációban a történet lehetőségét a többi alföldi valóság-szeletben sem: „Az egyik alföldi városkában, mely nem csak arról nevezetes, hogy a szőke Duna locsogó habjai futnak el a lábainál, hanem arról is, hogy az Isten nagyon megáldotta a főkötő alá vágyó szép leányokkal – lakott Silbermann Áron, a gazdag bankár. Az ősei valahonnan a sziklás Arábiából vándoroltak be ebbe a tejjel-mézzel folyó Kánaánba, és szegények voltak, mint a templom egere, de ő szorgalmával, munkásságával és a ravasz eszével egész a bankárságig vitte. Csak még éppen a bárói cím hiányzott a neve mellől, hogy elmondhassa magáról, hogy az ereiben kék vér csergedez (Türr 1904, 77). A tót szerencselovag és a zsidó pénzember társaságát szépen egészítik ki Poplacsek Vendel és Szedlacsek Venczel kiszolgált cseh vitézek, veteránok, a helyi tűzoltózenekar jeles művészei (Venczel és Vendel), és a két papnövendék, Furó Pista, aki Baracsán látott napvilágot egy tiszta, fehér házikóban, és Szemlicsek János, akit meg Kupuszina bogárhátú viskójában üdvözölt a piros hajnal (*A két kispap*), anekdotánál többre azonban egyikük történetéből sem futotta a tárcaíró tehetségéből. Pedig láthatóan, a Türr Antal felvonultatta bácskai társadalomban minden együtt van, ami Papp Dánielnél oly ragyogóan bontotta ki színeit, s ami Gozdsu Eleknél elvezetett a sötét tragédiához.

„Bikityet csak a poros országút választotta el Szabadkától, legtöbb vendég van hát innen – olvasható a *Jó barátok* című elbeszélés bevezető soraiban. – Az élénk városka közepén terül el, gyönyörű angolparktól környezve Beszédes Klára remek kastélya, akiről Tábori Róbert író merész fantáziája már egész kötetnyi tárczát írt össze. A fantasztikus kastély és park déli oldalán csillámlik a nap ragyogó sugaraiban a kitűnő gyógyerejű hideg iszapfürdője, ahová legtöbbször a bácskai dzsentrik zarándokolnak el, ha Szabadkán leitták őket, és a gyomruk »kacczenjammer«-től háborog. Két-három heti kúra megint lábraállítja őket, és kezdenek újra” (Türr 1904, 77). Komlósi Gida egyszer nagyon be talált fűteni a gyomrának a szabadkai „buckásból”, egy pár napi gyomormosásra ő is a híres fürdőnek vette

hát az útját. () Ide látogatott Sárkány Pál, a filozófia doktora is – s az olvasó elképed, hogy ez a történet is anekdotába fullad, s nem született ebből a szituációból a noszty fiú történetéhez fogható regény.

A vidék tragédiájának egy szelete rejlik Sáromberky Dárius történetében is, de a duhajkodásban megszegyenült gazda története sem jut el a regényig. *A régi jó időkből* című elbeszélés indító soraiban a szépírói lehetőségek gazdag tárháza bukkan elő: „Egy dunamenti városkában történt ez abban az időben, amikor még a »viczinálisok« vastalpai nem simultak úgy az anyaföld hátához, mint mostanában, hanem széles, sárga búzatablák terültek el helyettük, és aranykalászaikból nevetve kínálgatták az »életet« mindenfelé. Akkor még az egyedüli »vasút« a tüzes paripa volt, azon járt a földesúr egyik pusztájáról a másikra, a harmadik, negyedik dominiumba vendégségbe, vadászatra, dáridóra, mert akkor nagyon sokszor »fecerunt« magnum áldomást. A filloxéra, peronoszpóra nem szüretelte le előre az arany gerezdeket, hanem meghagyta a gazdának ezt a kis fáradságot. Volt bor, »kvantum szátisz«!” (Türr 1904, 49). Ebben a kedélyes világban kerekedett föl Sáromberky Dárius, hogy a városi kaszinóban s maga úrhatnamságával fölvegye a versenyt a katonatisztekkel. Persze, alaposan megszegyenült, sokáig emlegetett anekdoták hőségévé vált, az író pedig mintha ötszáz oldalon át a bácskai dzsentrí bukását mutatta volna be, ismét remekül zárta az egyébként elsikkadt történetet: „A jó idők eltűntek a nagy semmiségbe, a Sáromberky Dáriusok pedig elfogytak, mint a gyertyaszál. Önmagukat emésztették föl. A kártya, a cigány, a szép asszony, meg a »világraszóló bolondságok« lassan eltemették a nevüket is, meg a vagyonukat is. Csak az emlékü maradt fenn az utódoknál, az is csak a fogason, mint ahogy a költő megénekelte:

*Őseinknek fényes kardja,
Fogason függ, rozsdá marja:
Rozsdá marja, nem ragyog...*

Hanem Sáromberek vármegyében még most is sokat tudnak mesélni Sáromberky Dáriusról, meg az ő viselt dolgairól.” Ahogyan *A „sumári” betyár* című elbeszélésében is a Halas–Jankovác–Baja térség feledhetetlen történetének állított törekeny, de törekenységében is szép emléket.

„Cudar szívós nép volt ez a bosnyák!”

A Berliini kongresszuson született nagyhatalmi megállapodás értelmében a Bosznia-Hercegovina megszállásának végrehajtására kijelölt osztrák-magyar csapatok 1878. július 29-én lépték át a török határt. Hosszú, elkeseredett harcok következtek, és a két tartomány okkupálását – 766 halott katona árán – csak október 20-ára sikerült befejezni (Andrássy 1914, 132). A karsztokba vezényelt katonák között ott volt Türr Antal a bajai pénzügyi számtanácsos is, aki későbbi élete során minduntalan visszatért háborús élményei újrameséléséhez. 1886-ban megjelent *Humoros bakalevelek* című kötetére még alig figyelt föl a vármegye olvasóközönsége, 1894-ben közzétett, az 1878-as okkupációról szóló *Képek a boszniai életből* című visszaemlékezése azonban meghozta neki az elismerést. Neve jól csengett a polgári szalonok világában, s ezen föllelkesülve, szinte ontotta magából a derűs történeteket.

Türr Antal valahol a Mátrában vette kézhez a mozgósítási parancsot, ami szerint negyvennyolc órán belül jelentkeznie kell Zomborban a katonai parancsnokságon. Baján éppen hogy beköszönt a szülői házba, útját azonmód folytatta a vármegye központjába, a 23-as bakák bácskai kaszárnyájába: „Lovaink lába alatt szikrát hányt a patkó és tajtékbán

csorgott le az izzadság a szürke, kavicsos homokra. Gyorsan hagytuk el a káposztatermő Vaskutat, a török világból fennmaradt dombjaival, a barátságos Garát csúcsos templom tornyával, a vendégszerető Rigyciát fehér házaival, a kötekedő svábjaival híressé vált Sztanisiscot, »marasztaló« csárdájával, és beértünk a nevére mindig büszke, végig nemes Militicsre. Militicsről egy szusz alatt berobogott velünk a vasfejű szörnyeteg Zomborba, az Airoidich székhelyére” (Türr 1894, 8). Innen a gombosi gőzkompon át az Eszék–Erdőd–Zágráb útvonalon Károlyvárosig katonai szerelvény szállította őket, majd következett az erőltetett menetelés a horvát hegyeken át egészen Bihácsig. Útközben horvát falvakon vonultak át, és a Boszniába vonuló magyar katonának ekkor volt alkalma találkozni a horvát néppel is, amely – meglátása szerint – „egyrészt szegény, mint a templom egere, magának alig van betevő falatja, másrészt pedig az idegenekkel szemben ravasz, tartózkodó és fősvény. Mi pedig magyarok voltunk, tehát a szemükben idegen” (Türr 1894, 16). Csapata azonban augusztus folyamán nem került a tűzvonalba, első komoly fegyveres összecsapásukat szeptember 7-én vívták, amikor a „zavalyai magaslatokon” felállított ágyúkból löni kezdték a várost. „A háború a bátorság láng-folyója, melyben az acélezott férfiszívek nemes tűzzel égnek a hazáért és királyért – írta a szerző a csatára visszatekintők pátoszával. – Ilyen tűz éghetett és égett is [a] szívünkben Bihács ostrománál a zsarnok és vérengző ellenség láttára, mely iszonyatos Allah ordítások között szórta ránk gyilkoló golyóit és kősziklákat is kettéhasító, éles handzsárjait. S hová lehullott borotva-élük, ott a biztos halál vetette meg a lábát és sírhalom domborult az élők fölé” (Türr 1894, 27). Olthatatlan vágy égett bennük Bihács elfoglalására. „A piros hajnalra újra megkezdődött a csata. A bosnyákok nem mertek kibújni rejtett fészkeikből: bent szuszogtak, mint a koncra vágyó éhes tigrisek. Nyilván legyőzött győzőknek érezték magukat. Ellenük mentünk hát mi, Istenbe helyezett bizalommal. Szépen kivertük őket bűvőhelyükről és beszorítottuk a temetőbe” (Türr 1894, 45–46). A város egy hétig tartó öldöklő harc után szeptember 15-én esett el. Azon a napon „a golyó-zápor a temető mellett halomra döntötte a bosnyákokat, alig maradt meg közülük hírmondónak egy-kettő. Ahol holtbiztos menedékhelyet reméltek, ott találták meg a biztos sírjokat. [...] Ez a fogás eldöntötte Bihács sorsát. [...] Bihács a miénk volt!” (Türr 1894, 50).

A rezesbandával az élen, a „Rákóczy” vidám hangjai mellett az ezred két zászlóalja büszkén vonult be az ostrom során lerombolt várba. „Mire az éj pásztora csillag-nyájai közt kinyújtotta csigaszarvát és a karcsú minaretteket halvány fényeivel bevonta, addigra már minden halotti csendet öltött a vár körül. Csak a várban volt még egy kis élet, hol bakáink a gidres-gödrös utcákon sétálgatva egypár gúnydalban öntötték ki szívük keserűségét az utca szegletein lézengő rongyos bosnyákok bosszantására. A néma csendben tisztán jutott el hozzánk a következő dal: *A u petak uveče / Seo paša da plače / A bula mu suze briše / Ne moj rode više*” (Türr 1894, 51).

„Bihács maga egy ronda fészek, nem érdemli meg, hogy a türelmes föld a hátán viseli. Csak erős vára kölcsönöz neki egy kis jelentőséget. E nélkül karcsú minarettjeivel, apró mecseteivel és idomtalan faviskóival együtt csak nulla volna az Unna folyó mentén; annál is kevesebb. Ami pedig benne az életet illeti, az nem élet, hanem csak kérdés. Pénzünk volt elég, mert a tüzek alatt nem lehetett elkölteni, de azért drága pénzen sem lehetett ételt vagy italt kapni, és pedig azon egyszerű oknál fogva nem, mert a bennlakóknak sem volt semmijük. Pedig a bosnyákokat majd kilelte a hideg a ropogós bankóért. [...] Olyan búsán vánszorogtak ezek az emberek az utcákon, mint a kóbor kutyák. Rongyosak voltak egész a sárga földig, és rongyaik alól kikandikált szőrös, csontos testük. Csak a fanatizmus tartotta bennük a lelket, különben igazi ágrólszakadt »Savanyú Vendelek« voltak” (Türr 1894, 60). S hogy Ausztria-Magyarország katonái nem jutottak a bosnyákok szomorú sorsára, azt csak a markotányosoknak és a markotányosnőknek köszönhatték, akik a sátoros kocsikkal mindenütt a nyomukban jártak, s jó pénzért ellátták őket minden földi jóval, borral, sonkával és persze – öleléssel.

Olykor, ha nagyon jó kedvük kerekedett, szép szóval maguk közé édesgettek egy-egy bosnyákot, ilyenkor alkalmuk nyílt a beszélgetésre is. Türr Antal másfél évtized múltán sem rejtette véka alá, hogy katonaként mélységesen lenézték a szerencsétlen párakat. Irtóztak a szokásaiktól, ételeiket „cifra zagyvalék”-nak tartották, melyet állati módon, kezeikkel tömtek magukba. Egész lényükből áradt az elesettség. „Pedig kisebb-nagyobb basának tartotta magát minden bosnyák, valahány csak volt. [...] Fakastélyában négy-öt feleség, sőt több is – ki hogy bírta – állott szolgálatára készen és várta a parancsait. Ezek az asszonyi állatok valóságos múmiák, s e mellett lealázott rabszolgái voltak uraiknak. Mert a bosnyákok a férj és feleség közti »egyenlő viszony« fogalmát nem ismerik. Náluk a férfiaké minden hatalom, az asszonyé semmi. Egy szükséges rossz, amely jobb is lehetne. Nem is csoda, hogy mind oly szomorúak, mint a sírhalom” (Türr 1894, 73).

A katonaság tovább vonult Csazin és Pecszi „gyümölcsös völgyeibe”, ahol újabb összetűzések, újabb csaták követték egymást. „Csazint, melynek vára nem tartozott a makacsabb erődök közé, néhány rövidebb tusa, de kevés bombázás után szerencsésen bevettük este felé” (Türr 1894, 66). Majd végre egyszer, az elismerés hangján megszólalt a katona is: „Cudar szívós nép volt ez a bosnyák! Alig vertük ki egyik fészkeből, máris a másik helyen ütötte fel a tanyáját. És a természete is olyan volt, mint a kígyóé, ha darabokra vagdaltuk volna is, akkor is Fönixként támadt volna föl hamvaiból. [...] Pecszi vára tökéletesen hasonlított a hajdani rablólovagok erős sziklaváraihoz. Oly büszkén és oly kihívóan ült ez a sasfészek hegyes, kopár sziklacsúcsán, mint valami zsarnok fejedelem a trónusán. Körülötte pedig szédítő mélység tátongott sziklahasadékokból, melyeknek fekete árnyéka elnyeléssel fenyegetett minden élő, és halotti szemfedője lett embernek, állatnak egyaránt, ha végzete belesodorta” (Türr 1894, 67). Még egy-két kiszínezett történet, még néhány szépnek látott ágyútűz, mely után a szerző kincstári derűvel állapította meg: „Igazságos fegyvereink győzelmét megint szaporítottuk eggyel” – s számára vége lett a háborúnak, karácsonykor hazaérkezett Zomborba. Könyve befejezésekor a Szózatot idézte, abban a meggyőződésében, hogy Boszniában rendületlenül szolgálta a hazáját.

Újabb tizenhat év elmúltával 1909-ben Türr Antal némileg átdolgozva és tovább színesítve *Újabb képek az okkupációból* címmel másodszor is kiadta a visszaemlékezéseit, újra elmesélte a másfél évtizeddel korábban megírt történeteket. Hangja fáradtabb, kedélye mesterkélebb, s a megszaporodott versidézetek sem adnak kellő pátoszt a megvénült obsitos anekdotáinak. A bosnyák ellenség iránt érzett ellenszenvé időközben mintha megfakult volna – üres szólamokká változott –, helyébe a közjogi viták során kialakult horvátokkal szembeni ellenséges érzései léptek. Visszaemlékezését felülírta a napi politika: Károlyvárostól Bosznia felé menetelve „gyakran találkoztunk útszéli csonka keresztekkel, kopott, fejetlen kőszobrokkal, melyek kiérdemült horvát szenteket ábrázoltak. Úgy néztek ki, mintha kutyák marcangolták volna szét a beleiket. Csak éppen, hogy emberrel nem találkoztunk. Kihalt erre az egész táj és mérföldekre látni egy-egy faviskót, de az aztán emberrel, asszonnal, gyerekekkel és mindennemű lábasjósággal zsúfolásig megtömve van, mint az Alföldön egy-egy birkaakol. Itt álmodoznak szemetszűrő füstös tűzhelyek körül nagy Horvátországról. [Petrovoszelóban] találtunk már iskolát is, templomot is. Hogy az iskolában mit tanítottak, nem tudom, de hogy a barátság, szeretet és egyetértés nem nagyon termékeny talajra található a horvát csemeték keblén, azt tapasztaltuk lépten-nyomon. Úgy húzódtak tőlünk, mint az ördög a tömjénfüsttől. Talán eszükbe jutott a 48-iki jótéteményük, melyet a magyarok iránt tanúsítottak, s féltek attól, hogy most visszakapják a kölcsönt. Pedig a magyar ember akkor már rég fátyolt borított a gyászos múltra” (Türr 1909, 19).

Harminc évvel a boszniai háború után úgy látta: bajtársai „iszonyú kínok közt haltak meg a hazáért, de kiömlő meleg vérükkel megdicsőítették a magyar nevet”. Amit azonban Türr Antal nem tudott elmondani, elmondta helyette az általa is idézett népdal:

*Boszniában hull a magyar rakásra,
Idehaza foly a sírás javába',
Sír az anya, sír a testvér, szerető,
Mikor telik be már az a temető? (Türr 1909, 61)*

Türr Antal (Del Toró) polgári iskolai tanító, majd tisztos szakmájában pénzügyi számtanácsos, Titel, Zombor, Baja és a Duna-parti kisvárosok társadalmának kiváló ismerője nem a boszniai háborúról szóló emlékirataival alkotott maradandót. Tárcáinak, novellakísérleteinek egy-egy töredéke az, ami műveinek kései olvasójában felébreszti a gyanút: nagyobb odafigyeléssel, az írói szerep és feladat komolyabb értelmezésével talán többet is elmondhatott volna a maga koráról – két remek elbeszélése, *A régi jó időkből* és *A „sumári” betyár* erre enged következtetni. Ennek híján azonban benne is elsikkadt a Bácsország XIX. század végi történetének regénye. Maradt utána is a töredék és a töredezettség, összetört világunk üvegcserepei, melyekből, ha a magasan ívelő szívárványt nem is lehet megpillantani, a korra jellemző színekből és fényekből mégis őriznek valamit s kései utódok számára.

Szlavóniai útirajzok

Az 1909-ben a korábbi történetek „újraírása” nyomán megszületett *Újabb képek az okkupációból* tehát már írói pályájának „lehanyagló” korszakáról árulkodik, remegő kézzel kár volt újra színezzni az egykori történeteket. Del Toró azonban sikerekre vágyott, idős fejjel is lelkesítő témák után kutatott. 1910-ben azután ott lelte meg, ahol talán korábban maga sem gondolta: *Úti rajzok* címmel a Bácska kilenc részletben közölte szlavóniai utazása során született élménybeszámolóját. Ez volt a kor, amikor Magyarország csodáinak fölfedezésére indultak az írók, újságírók és tanárok, s egyre-másra születtek a lelkes fürdőlevelek és a népelet izgalmas részleteit ismertető beszámolók.

Türr Antal az előző, 1909. év nyarának emlékeit foglalta írásba, Nagyboldogasszony ünnepét, augusztus 15-ét ugyanis a lobogókkal ékesített Újvidéken, s a díszesen kivilágított péterváradai erőd lábainál töltötte, önfeledten csodálva meg a lemenő nap fényében kéklő szerémi hegycsúcsokat. Másnap virradatkor hajójuk a sziklára épült erőd alatt szelte a Duna habjait, miközben az utasok a hegyoldalak gondosan ápolt szőlőkertjeiben gyönyörködtek: fekete gerezdek csüngtek a tőkéken, az utakat pedig mindenütt málna és eperbokrok szegélyezték (Türr–Del Toró 1910a, 5–6). Igazi meglepetést azonban Kamenicán a Karácsonyiak grófi kastélya és az angolpark okozott, ahol az évszázados tölgyek alatt kőbe merevedett ölelkező pár a szerb romantikus líra szépségeit is eszébe juttatta a vándornak. Útja ezt követően egyenesen a Karlovica feletti hegyekbe vezetett, ahol a zombori író a fák hűvös árnyékában Radicsevics Brankó sírját kereste fel. Az igen regényes fekvésű Karlovica a pravoszláv egyház fejének székhelye, a pátriaárka palotája a maga korának építészeti remeke volt. A gimnázium dísztermének falairól az alapítók olajba festett, arannyal szegélyezett arcképei kellő komolysággal tekintenek le a Múzsza-fiakra, s a bácskai utazó a szerb kultúra nagyjainak sorában örömmel ismerte fel az igaz lelkű magyar ember, Desiderius Szabó portréját (Türr–Del Toró 1910b, 5).

Zalánkemén régi várának omladékai alatt azonban már a történelmi idők kísértik meg az utast, aki emlékezett rá: 1691-ben itt aratott fényes győzelmet a törökön a hős Bádeni Lajos. Szlankamen azonban már a rómaiak idejében is erős vár volt a Dunára kiszögélő magas hegyormon, nevét valószínűleg attól a sós forrástól kapta, mely a hegyoldalban fakad, és patakban fut le a Dunához. A patak a legenda szerint, egy szerelmes lányka sós könnyeiből ered. A táj adta viszont a híres szlankamenka szőlőt, a fényesen terített asztalok kedvelt

csemegéjét (Türr–Del Toró 1910c, 4–5). Este Zimony felől nézve a belgrádi vár falait, Hunyadi János és Kapisztrán János nagy háborújára emlékezett az utas, akinek persze a közelmúlt aneksziozis válsága okozta háborús rémület is átvillant az agyán, ezért volt, hogy ragadózt látott a vizek mélyén is: „a macskaszemű Száva beláthatatlan szélességben itt ömlik a Dunába” – írta Türr Antal útirajzának negyedik fejezetében. Zimony a Hunyadiak korában vált jelentőssé, a század első éveiben azonban már elveszett a történelmi varázsa. A természet azonban igyekszik pótolni a hiányt: „Estve, mikor a szelíd hold már teljes pompában előbújt rejtekéből – írta a Duna partján álló utazó –, mikor a gáz- és villanylámpák sziporkázó fénye kigyúl a hegyoldalakon, mikor a hajók árbocerdeire felhúzzák a százféle színekben pislogó jelzőlámpákat, és mikor millió és millió fényes csillag kacérkodik az égen és kéjeleg a Duna csendes tükrében, akkor nézni Zimonyt és Belgrádot a Duna hátáról, elragadó látvány (Türr–Del Toró 1910d, 5).”

A szerb fővárostól azonban nem volt elragadtatva a zombori utas: utcái akkoriban még rendezetlenek, rossz kövezetűek és piszkosak voltak, olykor lármás parasztok és lomha ökrösszekerek döcögtek át rajtuk. Belgrád a véres királydrámák városaként vált hírhedté, és ez szinte sugárzott épületeinek falaiból is. Hol van már a szerémi hegyek andalító bukolikája, hol vannak a költők sétáira emlékező öreg ligetek? Mielőtt azonban a vándor Pancsova irányában újra átkelne a Dunán, még visszapillant az összekuszált városra: „Az emberi életben Belgrádot egyszer megtekinteni untig elég, kétszer már sok – írta visszaemlékezésében a látogató. – Magyarország nem volt, hanem lesz, mondta a nagy Széchenyi. De ki tudná hamarjában megmondani, hogy Belgrád lesz-e, vagy pedig csak volt?” Néhány év múlva erre is válaszolt a történelem.

Belgráddal szemben Pancsovát igen kedélyes városnak látta az utazó, legfeljebb azt tűnt föl, hogy a Temes vize milyen pironkodva és szégyenkezve ömlik a Dunába, hiszen a bántási folyócska a nyár hevében olyannyira elapadt, hogy alig bírt el a hátán egy jóra való csónakot. A város azonban igen kellemes benyomást tesz a látogatóra, élénk ipara és kereskedelme folytán állandó pezsgés van az utcáin és a terein. „Árnyas fákkal beültetett széles utcáin [...] úgy rajzik nappal a nép, mint a méhek a méhkas körül. Esténként pedig a sétáló közönség gáz- és villanylámpák vakító fénye mellett keresi a szórakozást. A város köz- és magánépületei is igen csinosak, de különösen szép és nagyszerű a szerb egyházközség tanácskozási terme, melynek gyönyörű freskókkal és arannyal díszített falairól méltósággteljesen tekintenek le az alapítók arcképei” (Türr–Del Toró 1910e, 5). Pancsova akkoriban gőzerővel fejlődött, és haladt előre a maga útján. A látogató szerint szorgalmáról sok bácskai falu és város példát vehetne.

A pancsovai kellemes napok után az *Úti rajzok* írója, Türr Antal 1909 forró nyarán tett utazása során visszatért Újvidékre, s onnan vonattal folytatta útját a Szerémségbe. Sziklás hegyek, zöldellő völgyek, madárdallos ligetek és százados tölgyek kísérték az útját a vándornak, miközben a szerelvény Karlócán, Beskán, Indiján átrobogva egészen Rumáig vitte őt. Rumát a század első évtizedében jómódú szerbek, németek és horvátok lakták, utcái szélesek, nyílegyenesek, lombos fákkal voltak beültetve. Ami azonban a várost messze földön híressé tette, az a környéken lévő Pejacsevich gróf mintagazdaságként számon tartott, nagy kiterjedésű birtoka volt, központjában a grófi kastéllyal, számos urasági épülettel, melyek mind virágos és díszes parkkal voltak körülvéve. A hársfa-alléktól illatozott az út, azon túl pedig zsíros mezőkön legelt a juhnyáj, távolabb a gulya és a ménes szétszóródva sütkérezett a napon (Türr–Del Toró 1910f, 7–8). „Nem kár ezt megtekinteni, édes magyarom!” – jegyezte meg nem leplezett elragadtatással a vándor. Persze, ahol jó bor terem, ott isznak is az emberek. És Ruma pincéi hordókban őrizték a Fruska Gora arany színű nedűjét: a „gyémántgyöngyöktől ragyogó”, tüzet sziporkázó bort. „A bácskai közmondás szerint, akit Baján ki nem pletykáznak, Szabadkán meg nem vernek, és Zomborban le nem isznak, az ember a talpán” – emelte magasra a poharát Türr Antal számtanácsos úr. Ezen a szlavóniai

pincegazdák derűsen mosolyoghattak: ők igazán tudták, mit rejt magában a pohár (Türr–Del Toró 1910g, 4).

Csodálatosak a szlavóniai reggelek, vallotta be a következő hajnalon a mámorát leplezni igyekvő utas. „Gyönyörű és felejthetetlen látványt nyújt a napkelte. A nagy tűzgolyó először vérvörös, mintha csak egy vértengerből bukkanna hirtelen elő, aztán lassan rózsaszínűre változik, végre izzó fehéren ragyog a tiszta kék égen, lila színűre festve a hegyek csúcsait, zöld smaragddal vonván be az erdők koronáit. Útjában arany sugarakat szór a szertefekvő falvak karcsú tornyaira, szelíden fölcsókolja a bokrok levelein hintázó gyémánt gyöngyöket, szerelmesen tekint bele a mezők liliomainak szűk kelyhébe, és jókedvében hegyen-völgyön táncot jár.” Szinte a biedermeier világot idézi a tegnapi borok emléke nyomán kelt látomás.

Közben Brankovits despota várának romjai – az anyja emléke után elnevezett Majka Angelina omladozó bástyái – alatt búcsúra gyűlnek Kupinovo falu és a környék lakosai. A színes forgatag, a hangos zene, a szilaj kóló, és a duhaj fiatalok lármája ugyan nehezen egyeztethető össze a vallásos áhítattal, de ez errefelé így szokás. Ezen a vidéken a megbánás és a lélek magába szállása együtt jár a nyárson sült báránnyal, és a hegyoldalak erős borával. Az alkonyi félhomályban zizegő sás és hajladozó nádtenger világát át meg átjárja a vár romjaihoz megtérő megbánás misztériuma. S a vándor is beleszédült már a látvány bódulatába, elérkezettnek vélte az időt a hazatérésre (Türr–Del Toró 1910h, 8).

A zombori hivatalnok jó néhány városban és faluban megfordult már ahhoz, hogy fölismerje az eltérést a bácskai és a szerémségi élet közt. Hát bizony nagy a különbség! – összegezte a tapasztalatait az utazó. „Bácska egy tejjel-mézzel folyó Kánaán, aranykalászt hullámzó téreivel és gazdag legelőivel, melyeket az Úr Isten jó kedvében hasított ki a számára, Szerémség pedig legnagyobb részt vadon erdők és sziklás hegyek közé ékelt szegénység.” A városok népe ugyan itt is jómódban él, a falvak lakói azonban annál szegényebbek. De azért felettebb türelmesek, dolgosak és főleg megelégedettek. A bácskaiakhoz hasonlóan Szerémségben is földműveléssel foglalkoztak a legtöbben, a vidék jellegéből eredően azonban sokkal nagyobb mértékben volt jelen a gyümölcs-, leginkább a szilva termesztése. A szilvások helyenként egész erdőket alkottak, annyi volt arrafelé a különféle gyümölcs, hogy bár vagonszámra szállították a környező nagyobb városokba, mindig maradt annyi, hogy beborította a fák alját és az utak szélét.

Visszatekintve az út során szerzett élményekre, Türr Antal a szerémségi *Úti rajzokban* így foglalta össze a látottakat: „A vendégszeretet és őszinte barátság egyik szép jellemvonását képezi a népnek. Ő maga kevéssel beéri, de szívesen megosztja ezt a keveset is, amije van, ha tudja, hogy jót tesz vele felebarátjának. A családoknál mindenütt patriarkális szokás uralkodik. A családfő legnagyobb úr a háznál, és rendesen az asztalfőn ül, vele szemben pedig az asztal másik végén, az utolsó helyen az asszony. Éppen megfordítva, mint mifelénk. Közül aztán következnek kor szerint a többi családtagok. Ha azonban kedves vendég vetődik a házhoz, a családfő – minden szabadkozás ellenére is – annak adja át az elsőséget, s ő maga mellett foglal helyet” (Türr–Del Toró 1910i, 5). Bosznia egykori obsitos katonája kellő empátiával fogata lelkébe a szerémi egyszerű nép közvetlenségét és vendégszeretetét.

Türr Antal nyugalmazott m. kir. pénzügyi számtanácsos, a Del Toró néven publikáló, kitűnő humorú író, 1916. november első napjaiban, 63 éves korában meghalt szeretett városában, Zomborban. Novellái, tárcái és útirajzai alapján bizvást elmondható: Türr Antalt megérintette Bácska hangulata, fölismerte a bácskai ember sorsának lényegét, tisztában volt lelki adottságaival, olykor derült nehézkes jelleme láttán. Írásaiban mesteri módon teremtett szituációt a karakter kibontásához – bizvást remélhette tőle a kortárs olvasó Bácska regényének megírását. Lelkében benne volt a tisztánlátás tehetsége, valami mégis megroppantotta a szándékát – írásaiban többségében nem jutott el a látomás történeté váló kerekítéséig; mintha megrémült volna attól, hogy ő mondjon véleményt a Bácska XIX.

századi emberéről. Kár, hogy látomásai – mint a nyári zápor nyomai a napsütésben – fölolvadtak az érzelmek útvesztőiben, mielőtt történetté érhetek volna.

Női szenzibilitás a századfordulón

Janda Matild, Molnárné Radich Jolán és Radványiné Ruttkay Emma

A Zomborban megjelenő *Bácska* 1911. március 31-i számában *Poétanők és feminizmus* címmel Cs. Janda Matild – Cs. J. M. aláírással – ragyogó értekezést közölt a női líra történelmi alakváltozásairól és annak századvégi lényegéről. Értekezésében a magát „nádudvari poétanő”-nek nevező szerző nem kevesebbet állított, minthogy a feminizmus eszméjének hódító előretörése, a nőiség lényegének átalakításával alapjaiban rendíti meg a költészet legrejtettebb és legtitokzatosabb forrását, a női érzelmek titkát és világát. Felszámolja az érzéseknek azt az ösztönös és szabad föltárulkozását, amely Sapho idejében az antik líra máig utolérhetetlen virágzását eredményezte. „Sapho minden verse egy-egy buja, húsoslevelű piros virág a szerelem réjtjén” – írta értekezésében Janda Matild. A görög költőnő korának megfelelően „az erotika ezerszínű, ezervonalú, de egylényegű selymében járva, a nőt, és a nő akkori egyedüli életértelmét, életcélját, nélkülözhetetlen lényegét, a szerelmet” a teljes meztelenségében mutatta meg. Az antik világot bármilyen formában is követték a különböző, nőt elnyomó és nőt felszabadító mozgalmak, Sapho óta az igazi poétanők egy lépésnyit sem tértek el a valódi és őszinte megmutatkozás szándékától. „Sapho után sokáig a nők alig írtak, s ha írtak, írásaik nem voltak egyebek, mint százzrétű fátyollal borított, ügyetlen, recept nélkül készült, csodálatosan prúd öncenzúrán átment, de mégis erotikus szerelmi sorok.” A prúd erkölcsök a középkorban a világot hamuszínű, hazug fátyollal borították el, s e minden varázst és rejtett szépséget nélkülöző fegyelmet elnevezték *női szeméremnek*. Sok szép és őszinte érzés sírja lett ez a hamis szemérem, sok érzelmes női pillantás, vágyakozó tekintet van alája örökre eltemetve. A nők által művelt költészet ugyanis eredendően erotikus költészet. „Ami nem azt jelenti, hogy mást nem írtak volna. Írtak. De nem igen sikerült. A nő életének egy része szerelmi élet, és az, ami ebből következik. A szerelem a nővel – még azzal is, aki megtagadja – az életnek minden tényén, minden momentumán keresztül mintegy kacérokodik.” Egészen természetes tehát, hogy a nők bármit is tegyenek, mindig ezt az érzést veszik a toll alá. Ebbe az érzésvilágba tartozik az anyaság is, a nőnek ez a misztikummal áthatott „speciális érzéshona”.

Mintegy ötven éve azonban az irodalomban is föllázadtak a nők a társadalmilag reájuk kényszerített rejtőzködés ellen. A poétanők, először félszegen, majd egyre bátrabban, utóbb kissé talán túl merészen is jelezték: magukra nézve újra érvényesnek tekintik a női líra antik hagyományait. Ada Negri és Annie Vivanti, a két olasz költőnő mintha Sapho elejtett lantjára bukkantak volna, görög asszonyelődjük nyomán „a szerelmet gyönyörűen őszinte piros sorokban éneklük meg”. Ők azok, akik a legmerészebbek és a legelszántabbak, verseikből kitetszik, hogy „minden csókjuk és szerelmük a költészetük szolgálatában állt – és nem megfordítva. [...] a szerelmet asszonyosan látni, annyi, mint tökéletesen látni. A férfiköltők költészetében több a plátói sor, a testetlen vágy sora, mint a poétanőkében. [...] Azt hiszem, ez magyarázza meg azt is, hogy a lyrikus nők a negyvenedik évükig termékenyek, negyvenen túl pedig vagy nem írnak, vagy – tán ne tennék. Halott ifjúságuknak halovány holttestévé lesz a szerelem, s vele együtt a költészetük is.” És amikor a fölszabadult női lélek a lírában újra a legszebb virágait teremné meg, a feminizmus elszabadult eszméiben valahol ismét torz szándékok settenkednek feléje. A feminizmus ugyanis hozzáfogott átformálni a nő életét, lelkét és szellemét annak igazi nőies szépségében támadja meg. A feminizmus meg akarja mutatni a nőnek, hogy a szerelem igen másodrendű dolog, hogy érezni és lelkesedni felettébb megalázó, s hogy a nőiesség kidomborítása mérhetetlenül lealacsonyító. A századforduló

világának egyik legizgalmasabb kérdése tehát, hogy a feminista mozgalom hatással lesz-e a nők által művelt költészetre? (Cs. J. M. 1911, 5–6).

Amikor Cs. Janda Matild e kiváló értekezését közzétette, Zomborban rajta kívül Molnárné Radich Jolán, Radványiné Ruttkay Emma, Jovánovich Lea, Alba Nevis (Unger Ilona) és az Aspasia névvel is publikáló Hannig Györgyné személyében a költőnők sora szólalt meg versben, hogy folyton rejtőzködve ugyan, de mégis megmutassanak valamit a női lélek rejtelseiből. Egyikük sem volt Sapho udvarhölgye, nem volt az erotikus kertek pajkos asszonya, de az érzéseiken átszűrte világ sejtelmes szépséget nyert. Herceg János szerint valamennyien sikeres költők voltak. „Nem voltak tehetségesebbek, mint a férfiak. Éppen csak a magyar olvasó képzeletét izgatta jobban, amit a nők írtak” (Herceg 2003a, 75).

Janda Matild és Molnárné Radich Jolán költői munkásságáról utoljára Friedrich Anna tett említést *Falunap Bezdánban – Néhány adalék az 1772-ben mezővárossá nyilvánított település szellemi múltjából* című a *Családi Körben* megjelent írásában. A beszámolóból kiderül, a helyi emlékezet még számon tartja mindkettejüket. A két bezdáni tanítónő nevét Herceg János a századforduló bácskai irodalmát méltatva együtt emlegette Dömötör Pállal, Révész Ernővel és Trenyicsény Károllyal (Herceg 1999b, 475), az említettekkel együtt mindketten tagjai voltak a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaságnak. Janda Matildnak 1903-ban Budapesten *Versek* címmel kötete jelent meg. Ekkoriban a „Jövendő című fővárosi irodalmi hetilap munkatársa [volt]; a Bródy Sándor, Ambrus Zoltán és Gárdonyi Géza által alapított lap a modern magyar írók, többek között Ady Endre írásait közölte. Itt dolgozott a bezdáni költőnő, a megyei irodalmi társaság tagja, aki költészetében szót emelt a társadalmi igazságtalanságok ellen”, s aki néhány forradalmi versében, lázadásról, láncok letépéséről is szólt. Más úton járt a másik bezdáni tanítónő Radich Jolán, akinek *Sziürke felhők* címmel jelent meg verseskötete, ezek a versek azonban világi dolgaink helyett „a szomorú lelki életről szólnak” (Friedrich 2008, 18–19). Ennyi tudható meg a figyelemfelkeltő interjúban.

Janda Matildnak az 1900-as évek elején valójában két verseskötete jelent meg, az egyik az interjúban is említett *Versek* 1903-ban, a másik nyolc évvel később, 1911-ben *Cs. Janda Matild versei* címmel, ez utóbbi címodalán a Budapesti Hírlap nyomdája megjelölés is szerepel. Meglepő, hogy a jelentős időbeli eltérés ellenére nagy különbség nem tapasztalható a lírikus magatartása, lírai attitűdje tekintetében – kicsit profánabban azt is mondhatnám: sem költői világában, sem eszközeiben, de még a költői indulatok hőfokában sem tapasztalható semmiféle fejlődés. Janda Matild 1903-as kötetében a csalódott szerelmes ifjú lány fájdalmát igyekszik a lelkéből kiénekelni, miközben a maga körüli világot a szívéből fakadó sötét színekbe öltözteti. A viszonzatlan szerelem nyomán érzett fájdalom és keserűség verseiben olyan képekbe rendeződnek, melyeknek lényeges elemét képezi a tövis, a sötét felhő, a hervadás, és a könny szavak bánatos holdudvara. A *Hozzá* című verse egyetlen kiáltás, melynek utolsó versszakában lírai megszólalásának tényleges helyzetképét adja:

*Miért hagytál el? Olyan sötét van!
Olyan puszta lett a határ...
Ősz van megint..., s száraz faágon
Zokogva sír egy kis madár.*

Ezt csak variálta az *Ősszel* című versében: „Sirass felhő, sirass! Hulló / Falevelek temessetek! / Miért is nem, miért is nem / Halhatok meg én veletek?!” Majd sorjáznak az elhagyott szerelmes panaszos versei: *Levél, Ő, Én* és az *Október*; a fényes álmoktól búcsúzik *Isten veletek* című költeményében, míg a *Castor és Pollux* az önmagát gerjesztő, az önmagáért való, a tisztának álmódott szerelem verse. Ám amikor az élet minden jelensége, vonatkozása és tartalmi eleme, minden realitása és látomása a lelki fájdalom köré szerveződné, amikor felépítené a szerelemtől szenvedő nő mitikus alakját, a költőnő váratlanul mindent felborít:

„Egy nem volt csupán – szerelem”, szögezte le rideg tényszerűséggel *Finita* című versében. Ha nem volt szerelem, akkor honnan ered a bánat és nyomában a fájdalom? A magyarázat: a csalódásban meglelt, majd magára gombolt keserűség és a hatalmassá növesztett bánat alkalmasnak bizonyult a költő számára, hogy a megélt világ jelenségeit e fájdalom köré rendezze, e fájdalom közelében nevezze néven és örökítse meg az élet minden megélhető tragédiáját. Ezzel a szerelem élménye helyébe idővel a fájdalom lépett, ebben az érzésben jelentek meg a világ fonák dolgai. Ekkor derült ki, hogy amikor ő a szerelemről és a szerelem körüli dolgokról, érzésekről beszélt, tulajdonképpen a látott, a tapasztalt (és teljesnek vélt) világ jelenségeiről szólt. Megalkotta magában az emberi párkapcsolat témakörét, hogy el tudja mondani mindazt, amit kora emberéről, emberi világról megtapasztalt. Ez derül ki *Finis* című költeményéből, melyben a költői világképe megalkotásáról szólt:

*Mi a neve: magam sem tudom.
De tudom, hogy kell lennie
Egy büszke, hideg, szép szobornak,
Akinek márvány a szíve.*

*Én nem tudom, boldog leszek-e,
Vagy boldogtalan-e nagyon:
Csak azt tudom, hogy feltalálom –
Fel kell találnom egy napon.*

Az élmények forrásvidékén bekövetkezett változás *Tavaszi* című versében érhető tetten. A szerelemben megjelenő emberi kapcsolat helyébe itt már a szociális elemekkel telített társadalmi realitások lépnek, az ember emberrel szembeni kiszolgáltatottsága most az ember társadalommal szembeni determinizmusban jelenik meg:

*– Ez hát a tavasz? Ez a legszebb évszak?
Oh, hideg ember, érzéketlen kor!
Virágot szed, mikor a nyomor jajgat...
S mennél több virág, annál több nyomor!*

(...)
*Ha nem lesz könnyű senkinek szemében,
És nem lesznek már kolduló vakok:
A tavasz előtt meghajtom a térdem:
Legyőztél tavasz! Mert boldog vagyok!*

A korábban a szerelem fénykörében megjelenő tavasz lán, a költő számára rövid úton a „jajgató nyomor” és a „kolduló vakok” szinonimája lett, és verseiben megszorodott a szociális elem: az éhen halt ember koppersója; a pincelakás sötét ürege; a penészvirág fojtó illata; a munkásférfi arcán megjelenő kín. Kétségtelen, hogy a szerelem lopta be az életébe, és az étellel kapcsolatos élményeibe a szociális tartalmat, az *Anyámhoz* című versében olvasható: „Nem, jó anyám, ne hidd, ő engem nem szeret. / Világa magasán van az enyém felett”. Innen már csak egy lépés a *Magamnak* című versében olvasható általánosítás: „Rabszolga mind, aki szeret”. Ezzel az ihletettséggel írta meg két legszebb versét, a *Szeretem én* címűt, melyben az őszi rózsával azonosította magát, és a dacos *Levél a boldogságról* címűt, melyben tövistelen rózsakertnek hazudja a világot, miközben erőteljesen rámutat: a hazugságon van a hangsúly! Siratni való boldogság az, amit ő a világnak mutat.

A *Cs. Janda Matild versei* (1911) című kötetében a költő ott folytatja a maga siratását, ahol 1903-ban abbahagyta: „Érted égő férfiszív [...] / Csókkal vár és öleléssel” (*Szerelem*). A költőnő nyolc év múltán is ugyanazt a kört teszi meg: a csalódás fájdalma kiszolgáltatottá teszi, kiszolgáltatottságában pedig első, amit megtapasztal: a társadalomban élő emberek közötti, általa méltánytalannak vélt különbség. Álmai, vágyai és vágyódásai a szegény-gazdag kibékíthetetlennek látott ellentétben jelennek meg, ezért kap női kiszolgáltatottsága osztályértelmezést. Az elhagyott szív fájdalma először csak az őszi hervadás szintelenségébe öltözik (mint ahogyan korábban a tavasz is a lemeztelenített nyomort juttatta az eszébe), ám innen már csak egyetlen lépés a pincelakások bűzhödött homálya és a pincevirág fojtogató illata. A jómódú, gazdag férfi semmibe vette az ő, iránta tanúsított szerelmét és a benne fellángolt vágyakat, s amikor erre rádöbrent, körötte minden kétpólusúvá vált: az ígéret tavaszával szemben áll az ősz valósága, a virágzással szemben áll a hervadás, a hajnal derűje helyébe az éjszaka félelmetes sötétsége lép, ahonnan természetesen már csak egy lépés a halál és a meghalás. Ha valaki mosolyog, az tulajdonképpen ármányt sző ellene, ha valaki a tavaszra emlékezteti, az a haldoklásából űz gúnyt. Ismeri ugyan a rózsakertet, de az ő virágai a chrisanthémok, s amikor másoknál ünnep kél a lélekben, benne az elutasítottság érzését mélyíti el. Sötétség örvénylik és kavargó benne és az őt körülvevő világban – s verseinek olvasásakor olyan érzésünk támad: ő maga védi a legmakacsabbul a lényegében maga teremtette sötétséget. Otthon érzi magát a lelkében gerjesztett fájdalomban, és mindet elutasít, mindennek hátat fordít, ami változtatna a benne eluralkodott megvertség érzésén. *Vágy* című versében szinte elárulta magát a költőnő, az éjszaka versében szinte leleplezi a terpeszkedő öncélúság működését:

Ismeretlen vágytól reszket meg a testem.

[...]

Szomjas sóhajtásom el-elszáll messze.

Szomjas sóhajtással vágyom valamire...

Csak tudnám, hogy kire.

Néhány versében ezt az öncélúságot látványossá igyekeznek tenni, képei és jelzői merésszé, olykor harsánnyá válnak: *Várás* című versében a pogány ima, a buja szív, az édes bűn, az égő ajak és a forró láz kifejezések szervezik maguk köré a versvilágot, a *Menyasszony-énekek*ben pedig a titkos esküvő és a fekete bánat átka teszi bizarrá a verset. Mígnem a *Rím kedvéért* című költeményben a költőnő újfent maga leplezi le a magára öltött szerep lényegét: „S egy-egy borongós, őszi délután / – Rím kedvéért csupán – / Vágyom nagyon a kedvesem után.” Lám, kiderült – a *Versek* (1903) című kötet záróversére, a *Finisre* rímelve – a költőnek a költészet, a rím kedvéért van szüksége a démonivá növesztett fájdalomra, bánatra és a nyomunkban támadt belső sötétségre. „Minden asszonynál többet szenvedek” – olvasható az *Én kedvesemtől...* című versében, és e meggyőződésében Janda Matild rendíthetetlen volt. E tekintetben *Virrasztás* című verse akár helyzetértékelésként is olvasható:

Virrasztok emlékeim sírján –

Könnyek nélkül, panasztalan.

Nem mindig tud az könnyet sírni,

Kinek kedves halottja van...

Meggyűjtöm a múltak gyertyáját,

Halotti fénnel, hogy hadd égje.

E hantolatlan sírban nyugszik

Minden szerelmem, hitem, vágyam:

A legszebb tizenkilenc évem.

*...Virrasztok emlékeim sírján,
S csukott szememmel jövőmbe látok.
Ó, meg nem szűnnek soha többé
E zsidbadt, komor virrasztások.
Örök virrasztás sorsa annak,
Kinek kedves halottja van.
Meggyújtom a múltak gyertyáját,
S gyászolok emlékeim sírján
Könnyek nélkül, panasztalan.*

Előre kiszámítható módon a *Cs. Janda Matild versei* című kötetben is megjelenik a szociális elem, jóval konkrétabb formában, mint a nyolc évvel korábbi *Versekben*. A *Halovány mécses mellett...* című költeményében a mívelt kínok és vélt szenvedések társadalmi háttérére is fény derül: „Halovány mécses mellett / Az én édesanyám / Tűnődik magában: / Hogy a nagyvárosban / – Messze-messze tőle! – / Mit csinál a lánya?” Ez voltaképpen egy kijelentő mondat, amely önmagában is megáll, nem követel magának lírai szituációt. Csupán arra jó, hogy a tizenkilenc éves fiatal költő helyét megjelölje (a kozmoszban?, az életben?), a világban. A falusi lány nem leli helyét a nagyváros forgatagában, s ez természetesen megkeseríti az életét. Versben jeleníteni meg az egyén társadalmi determináltságának lényegét, önmagában is hatalmas költői feladat, ezzel a Janda Matildnál sokkal képzetesebb lírikusok is többnyire kevés sikerrel kísérleteztek. Ő tehát lelki-érzelmi területre menti át megsebzettségének fájdalmát, úgy érzi azon a tájon otthonosabban mozog.

A szociális ihletésű versei valóban programszerűek. A *Proletár asszony* még szerelmes vers ugyan, de plakátszerűsége kiemeli azt a lélek belső világából, szinte mozgalmivá változtatja: „Munkából jövő, édes büszke párom, / Hadd törlöm meg izzadt, szép homlokod!” Igazán proletár-ízű verse a kötetnek azonban *A bűn* című költemény lesz, melyben a szegény napszámos asszony alakja körül megjelenik a nagyvárosi élet minden kínja, nyomora, megpróbáltatása és szenvedése: mindaz, amit a szeretetlenség vonatkozásában a költő egyszer már megénekelte. A részvétlenségtől szenvedett a visszautasított szerelmes és az éhező proletárasszony egyaránt – ám ahogyan korábban mesterkéltnak tűnt a szeretetlenség bánata, most ugyanolyan mesterkéltnak a nagyváros nyomor keltette szenvedés is. „A város gazdag, de a város fősvény”, ezért szinte magától értetődő, hogy az „utcán jár a bűn”. A *Gyufásgyerek* pedig már végkép programverssé válik:

*Épülhetnek tornyok, jöhetnek évek,
Szólhat hozsánna, diadalmas ének,
Lehet a világ nagy, hatalmas, gazdag,
Nagy erdejében
Ki nem irthatják gyökerét a gaznak.
Bár diadalmas, mámoros a harcunk,
Piruljon sötét bíborra az arcunk,
Hogy szű öröl az óriási fában,
Hogy voltak, vannak, lesznek mindig százan
Penészvirágok: koldusgyerekek.*

Majd jön a Népszava vezércikkyszerű okítására emlékeztető figyelmeztetés: „Mi több elégnél, nem tiéd az, ember!” És innen máris a XX. századi forradalmak világára nyílik

kilátás. Jó lenne tudni, hogy a proletárvilág küszöbéig eljutott, végül Bezdánban letelepedett költő, Janda Matild pályája hogyan alakult a továbbiakban, hiszen az 1911 után versei már nem lelhetők meg. A *Csalási Körben* közölt interjúban Balla István is jelezte: „Sokak számára titok, hogy Janda Matild Pestről hogyan és miért került Bezdánba [...]. Ez örök talány marad, az azonban tény, hogy Janda Matild kapcsolatban állt Bródy Sándorral, és Bezdánban úgy tudták, hogy Bródy Sándor A tanítónő című drámájában a címszereplő alakját éppen Janda Matild bezdáni tanítónőről formálta meg” (Friedrich 2008, 19). Azt persze túlzás, hogy a *Proletár asszony* című költeménye „olyan, mint Ady verse a proletárfiúról”, és forradalmi kiállítás sem érzékelhető benne, de az kétségtelen, hogy Janda Matild váratlanul felbukkant alakja meglepetésként hatott a költészetünkben, a helyét kereső próbálkozásaival sajátos színfoltja az egy évszázada elfeledettnek vélt irodalmi világunknak.

„Faust és egy barna Margaréta”

Molnárné Radich Jolán

Az asszonyi lélek költőként is nagyon tud szenvedni – gondolja az olvasó a másik bezdáni tanítónő, Molnárné Radich Jolán *Szürke felhők* című 1907-ben Budapesten a Singer és Wolfner bizománya által kiadott kötetét lapozgatva. „Nyár van köröttem / [de] fázik a lelkem. // Nem minden szívnek van tavasza” (*Nyár van köröttem*), éneklí tavasztalan életének dalait a költő, akinek „csiszolt, finom ízlésű költeményei”-t Herceg János is számon tartotta huszadik századi költészetünk előtörténetében. Kötetét lapozgatva jegyezte meg: „Titkokat éreztetni, vagy megsejteni legalább, a nők előjoga volt” (Herceg 2003a, 72). Sejtelmes lírája alapélményét a költő *Kezembe veszem* című versében így határozta meg:

*Kezembe veszem a tollat...
És ami nyomában fakad
Mind, mind panasz, borongás,
Keserű fájdalom;
Egy vonás sincs belőled:
Boldogság, nyugalom.*

A tépelődő lélek bölcselkedésértő vakmerősége: az ígéret földjének távolságát, a boldogság súlyát, a mámor mélységét, s az örökkévalóság bemérhetetlenségét szeretné leírni, megragadni, látomásokban megjeleníteni, ám tisztában van eszköztelensége nyomán támadt kiszolgáltatottságának. „Érzés kell, csak érzés, / Mély és örökéletű”, éneklí a *Nem kell* című versében, miközben a *Túl időn és életen* misztériumának kihívásaival is kacérkodik, de Tompa Mihály útmutatása alapján még hiszi, hogy „örök virulatban van a szerelem”. Mégsem variálja – kora női költőinek többségéhez hasonlóan – a szerelem kérdését. A szerelem nála is a csalódás fájdalmában jelenik meg. A szerelem ugyanis az alapvető életérzés, amely tulajdonképpen leírhatatlan, de homályában és bizonytalanságában is valami jelenvaló az örökkévalóságból – a reménység nagy birodalma, ahová az élet nagy vereségeit követően vissza lehet vonulni. A szerelem ott van a tavaszban, a zöldellő csaltiban, a kertek mélyén, a fecske röptében, a virágos rét derűjében – tulajdonképpen mindenütt, ahol a módja van a szívnek és a léleknek a magasba szállni. A szerelem tulajdonképpen emlékezés a lélek hatalmas ívű szárnyalásaira. Aki pedig emlékezik, az olykor bizony földhözragadtságában mérhetetlenül szenved; az *Ész és szív* című versében erről így vallott: „Dőre képzelgés! Sohse lesz való, / S álmodni úgy hiábavaló!”. Fájó szívvel és vergődő lélekkel fordul az anyagi világ egzisztenciális gondjai felé, melyek nyomán csak kín és vergődés sarjad. Elkomorodásainak nagy-nagy sötétedéseiben mindig megszólal az a bizonyos harang,

gyermekkora „lélekváltásának” megidézője. S a harangzúgás nyomán máris ott áll a gyerek az apai sír mellett, ahol „szívünk reszketett és fáj”, s amikor „örökre magunkra maradtunk”. Ettől acélosodik meg az égbolt, amely szerteszórja szürke felhőit.

Szépség és eszmény nélküli világot rajzol maga köré Radich Jolán, melyben az élet azzal, hogy fölébe nő, egyben ellene is fordul. Sötét fellegek vonulnak fölötte, és sötét árnyak lengi be a lelkét. Az áradó Dunáról neki a világ szennyhulláma jut az eszébe (*Megáradt*), s ha előre néz „Faust és egy barna Margaréta” küzdelmét látja (*Az én világom*), ha visszatekint a múltba, a rég elzengett harangszóban gyermekkorai fájdalmas tragédiája, az apa elvesztése felett érzett feloldhatatlan kín kísérti meg a lelkét (*Megszólat*). A megrabolt gyermekévekről egészen konkrétan a *Hagyjatok magamra* című költeményében beszél, ahol elmondja: ha hazafelé tekint, úgy érzi „Zokog a szél a pusztulás felett”. Ama régi temetésről többször is megpróbál szólni, de egyszer sem jut el a történet erőteljes lírai megjelenítéséig: dadog, botladozik a költő, amikor régi sírról, eltűnt temetőről és árva utcákról versel. Mígnem a *Golghota virága* című ciklusban végre végigfutja a szenvedés variációit: „Hol születél?! / Hulló véréből az Úrnak, / A szent kereszt alatt” – írja, érezhetően azonosulva a kínszenvedés virágával. A *Szállnak, szállnak* című versében így már a költői életélmény a szürke felhőbe burkolt Golghota látomásában jelenik meg, köréje rendeződik Zombor város régi, gyermekkorú idéző világa, az Apatin utcával és az elpusztult kerttel, majd azon túl a Szent-Rókus temető kiméletlen magányával. A pusztulás is magára maradt – ez a mérhetetlen enyészet birodalma, aki ide visszatér, megjárta a maga Golgotháját:

*Idegen lett házunk arca,
Idegen a nép, ki lakja,
Elpusztult a kert tövében...
– Nem bánkódik rajta,*

*Kinek könnye hullna érte,
Kinek áldott szíve fájna:
Temetőben porladozik
Szerető gazdája.*

Mindig nekirugaszkodik, mégsem tudja kiénekelni az elveszett otthon felett érzett fájdalmát. Terméketlen homály nyeli el a gyermekkor világát, de Molnárné Radich Jolánnak alig van eszköze költészetté lényegíteni a gyötrődéseit, a megrendülését. *Végtelen országról* énekel, keresett, komor színeket fest látomást *Az élet-ről*. Belső szorongásairól megpróbál valami figyelemre méltót mondani, majd *A végzet*-et kísérti meg, de többnyire hűvösek maradnak ezek a látomásai, enerváltak a magába roskadások. Molnárné Radich Jolán újra és újra megkísérli kiénekelni magából a tragikus élet igazi színeit. Nem fakó jázmin, nem dermedt liliom és nem dércsípte rózsabokor – valami sokkal több és sokkal egyszerűbb: „Elhervadtál szép, jázmin virágom!” – dúdolja bánatosan a költő, de többet, súlyosabbat, fájdalmasabbat szeretne elmondani a világról és az életről, magáról a fájdalomról, hiszen benne is – mint későbbi jeles utódjában „Úgy fáj az élet, / Fáj a szó, fáj és éget”, mégsem ez a lényeg, hanem a mögöttes élmény – a tragédia fájdalma – „Golgotha virága / Hulló véréből az Úrnak” (*Hol születél...?!*).

*Van egy óriás, végtelen ország,
Térein örökös, néma csend.
Fölötte sötét gyászfátyolként,
Hajnaltalan, bús éjszaka leng.*

*Sír síron, kereszt kereszt mellett...
 Kik nyugszanak – oh ember kérded?!
 Vágyak, melyek nem teljesültek.
 Álom, mit széttépett az élet.
 (Végtelen ország)*

Messziről tér meg képzeletben ez a bolyongó lélek az otthoni tájakra. A *Szürke felhők* című kötet költői léthelyzetéről *Az én világom* vallomása árul el a legtöbbet, ilyen tekintetben a költemény kulcsversnek is tekinthető. A nagyváros lármája teszi próbára a költőnő idegrendszerét, a zajos forgatag, a száguldó közöny, a mindent átító zúgás, csengés, bongás, morajlás okozta álmatlan éjszakák látomásában a zaklatott lélek tükrözött visszfénye jelenik meg: „felkelek, lenézek a lángoktól fényes / Szép Oktogón-térre s paloták sorára”, s a ragyogó lámpák alatt meglátja a fausti világot:

*Remek vagy Pest gazdag palotasoraiddal!
 Zúgás, morajlás, csengés jövőd zenéje!
 De nem szeretlek téged – elűzi nyugtom
 Fényes utcáid nyomora, hangos vétke.
 Feslett az arcok rút mosolya...
 Vissza szép megyémbe.
 Enyéim körébe!
 Hol lelkekre édes derűje száll,
 Hol dalra késztet, ihlet minden fűszál.
 Tiszta szeretet, tiszta szó gyermekszájon,
 Drágább mindennél: ez! Ez az én világom!*

Azokon a nagyvárosi utcákon jár, amelyeken a költőtárs, Janda Matild megismerte a nyomort, a bűnt, a szegénységet és a kiszolgáltatottságot, és azt a határtalan közönyt és részvétlenséget, melybe a tömeg az egyént beburkolja. Amíg Janda Matildot a férfi-nő kapcsolat megpróbáltatásai teszik nyitottá a szenvedők, a megbántottak iránt érzett részvétre, addig Radich Jolánt a gyermekkorból magával cipelt keserűség avatja a golyó-kínok befogadójává, a vergődő keserűségek megértőjévé. Janda Matild költészetében a chrisanthem válik élete szimbólumává, Radich Jolánnál a jázmin jelképezte motívum az, amely folyton visszatér a verseiben, és a haldoklás, a meghalás jelképévé válik, még akkor is, ha olykor derűsebb környezetben jelentkezik (*Álmodni vágyom, M... dala, Panasz V.*). Janda Matild a város közönyéből (férfias gonoszságából) menekülne a számára megnyugvást jelentő vidékre, Radich Jolán a pesti utcák és terek rémületéből a zombori Apatin utcába térne meg – érzéseiben és valóság-értékelésében ennyivel határozottabb és konkrétabb. S mert határozottabb és konkrétabb, ő kevésbé idealizálja a valóságot. Ez derül ki *Csak egyet nem tudnak* című verséből: „Hol terem a hűség? / A szép sokac lányok, / S szép sokac menyecskék...” – kérdezi, s helyettük válaszol – fogalmuk sincs, e nagy, világi felfordulásban!

Ezen túlmenően van még egy lényeges különbség a két bezdáni költőnő lírai világképében és ezzel együtt költői magatartásában is: Janda Matild a társadalomban tapasztal igazságtalanságok nyomán forrongó lélekkel a szociális lázadás küszöbéig jut el, míg Radich Jolánt ugyanez az elkeseredettség a hitében teszi próbára, és fordítja szembe egy pillanatra még a Mindenhatóval is. *Kereszt előtt* című főlhorkanásában közel jut az istenkáromláshoz: „Mit panaszoljak? – Mit kérjek? / Te sem voltál hozzám kegyes, / Hogy lennének hát az emberek!” Azonban tehetetlen indulat ez is, mint amilyen tehetetlen volt a költőtársnál a jelképes láncok letépésére történő felszólítás. Ilyen előzmények után válik Radics Jolán

Panasz I. című verse az Istennel való szembenézés – egyszersmind a hiábavalóság felismerésének – ritka szép dokumentumává:

*Oh Végezés, mely a földnek férget,
Az égnek rendelsz fényes csillagot,
Alkottál volna előre semminek,
Csak olyannak ne, amilyen vagyok.*

*Sötétben állni – fényről álmodva
Vágyban égni – s alkotni nem,
Szépért rajongni, s azt el nem érni:
Van ennél égőbb, kínzóbb gyötrelmem?*

Janda Matild és Radich Jolán tipikus gyermekei annak a kornak, melynek költészete még nem hitt a jelképek erejében, a hangulatok, a színek látomásteremtő hatalmában. Ők még a jelenségek pontos megnevezésére törekedtek, ezért torpantak meg a kimondhatatlan küszöbénél. Szinte tárgyiasítani szerették volna az érzéseiket, kezébe adni az olvasónak: nézd: ez a fájdalom, és lásd: ennyire fáj ez nekem! Nem hittek abban, hogy elegendő, ha az olvasót a költészet eszközeivel emlékeztetik a fájdalom és a részvétlenség lényegére. Ott álltak az omlásra kész világ hatalmas forgatagában, s nem vették észre, hogy nincs hová menekülniük.

Tüskebokros ágakon *Radványné Ruttkay Emma*

Radványné Ruttkay Emma bácskai költőnő alakját ma is sűrű homály fedi. Verseivel az 1906–1912 közötti években gyakran szerepelt a *Bácska* tárcarovatában, alkalmanként személyesen is megjelent a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság felolvasó estjein. *Lánuban* című, fényképpel ellátott verseskötete a hely, a kiadó és az év feltüntetése nélkül jelent meg, minden bizonnyal magánkiadásban. Némi támaszt a *Bácska* 1913. január 21-én megjelent hirdetése nyújt, melyben ez olvasható: „*Lánuban*. Dr. Radványné Ruttkay Emma versei. [...] Megrendelhető magánál a szerzőnél Újpesten” (Anonim 1913b, 3). Janda Matild és Radics Jolán után tehát ő is bepillantatható a nagyvárosi élet rejtelmébe. Műve jellemző módon, amolyan első kötet, mintha a szerző mindent egy könyvbe szeretne bezsűfolni, mintha nem hinne abban, hogy a költői ihletből hosszabb távon is erőt tud meríteni. Most, hogy szólhatok, elmondok hát mindent, amit számomra az élet jelent, amit megmutatott, amire meghívott, és amiből kirekesztett. Így kerülnek egymás mellé a beteljesült szerelem nyomában támadt ujjongó öröm – „Mind megvan / rám hull a szerelem, boldogság / És a sok édes álmom: / A legszebb valóság” (*Orgonadal*) –, majd a csalódás szülte bánat stancái is – „Valaki elment mindörökre / a hó befödte lábai nyomát, / S azóta járom, egyre járom / a rózsatüskés golgotát” (*Zimankós utakon*). Fölvillan a nyomor konkrét látványa – „Nagy a szegények, árvák tábora, / Kevés a fillér, kevés a kenyér, / Sok az anyátlan, elhagyott gyerek” (*Ima az emberhez*) –, és a kiszolgáltatottság látványa nyomán kelt vallásos áhítat – „Uram, látod, hogy mennyi bűn terem? / Rabok születnek, mert nincsen kenyér!” (*Kenyer miatt*). Ezért tűnik jó választásnak a kötet címadó verse, hiszen ebben világosan mutatkozik meg a később kibomló érzések forrásvidéke. Feltűnő, hogy milyen fegyelmezett a költőnőnek ez a vallomásos verse:

*Vagyunk sokan, akiket mindig ütnek,
 Akiket rúgnak, sokszor félrelöknek,
 Akiket szennyel, sárral megdobálnak,
 És akik mégis emelt fővel állnak.*

*Vagyunk sokan, akiknek útján rózsza
 Csak tüskebokros ágakon terem,
 A vánkosunk kemény, de álmunk csendes,
 Akik segítünk minden emberen.*

*Vagyunk sokan, akik hiába irtunk,
 A gaz, a burján mindig csak kinő.
 S ha százezren gyújtunk napvilágot:
 A vaksötétség újra visszajő.*

*De mégis, mégis, hosszabb már a nappal,
 Az éjjel kurtább – akkor is dereng
 S ott fönna felhők foszladó ködében
 Egy messzehangú rabmadár kereng. (Ruttkay 1913, 3)*

És mert ennyi féle életérzés van együtt a kötetben, törvényszerű, hogy nincs mód az elmélyedésre: a lelki szenvedés, a szerelmi bánat, a nyomor megértésének és magyarázatának kísérlete, és az Istenhez és Máriához fordulás szándéka rendre csak a megnevezés formában jelenik meg, a lírai szituációnak alig van érzelmi mélysége. A társtalanság „halk rózsabeszédét” váratlanul kioltja a kenyérlopás fölötti döbbenet, és a nyomor látványa nyomán támadt rémület: „egyszerre csak elsötétült minden. / talán mert arra tévedt a nyomor” (*Ne lopj!*). A *Dalok szárnyán* című énekében még könnyű lélekkel emelkedik a magasba, hogy csak néhány szemrebbenéssel később *Hallgass nyomor!* című versében már penészes odvak nyílnak körülötte, melyek később bűzös barlangokká, rejtelmes mélységekké válnak. Sok ez így együtt egy kötetben, sok ez a szertefutó érzelmi kitörés. Tetézik mindezt az erdélyi élményeknek szentelt énekek – a *Czára Oltului (Oltvidék) I–VII.* verse, a *Fogarasi temetőben* és Fogarashoz kötődő *A börtönből* – zaklatott, kellően homályos, átláthatatlan világa, mely a „Ha elmehetnék, jaj, ha elmehetnék” fölkiáltással ér véget anélkül, hogy a költői megszólalás szituációjáról bármi is kiderülne. Egy váratlan fordulattal azután az *Új március* című költeményében már az Ady teremtette jelképek világában járunk. A kivándorlók kétségbeesésének szentelt verse azonban – jól kidolgozott szociális színeiből eredően – egészen kiváló:

*Hazám, ínséges Magyarország,
 Én megvádollak tégedet!
 Sok horpadtmellű, bús fiadnak
 Miért nem juttatsz kenyeret?
 Nézd, menniük kell, vándorbottal,
 Visznek tudatlan vágyakat,
 Mennyi éhes, fáradt álmat...
 Nem sajnálsz sok bús fiad?*

*Csikorogva áll meg a vasút,
 Magas hegyek közt apró kis falu,
 Száz rozzant viskó, száz nyomortanya
 Hajlott falán száz apróablakú.
 Az állomáson könnyes karaván:
 Nyítt arcokon borostás fájdalom
 S egy koldusélet minden kínja,
 Anyák sikolya: „Édes magzatom,
 Be messze mégy, ki tudja látlak-é?...”
 – A mozdony pöffög, füstje messze száll.
 Szívemre emberértő bánat ül,
 S dacos keservvel nagy csodákra vár...
 (Kivándorlás)*

Radványiné Ruttkai Emma igazán őszinte, női lélekre hangszerelt, és nem ideológiák mentén született versei nem a *Láncban* című kötetében olvashatók, hanem a lapokban szétszórtan hevernek; közöttük a *Koldus vagyok* az egyik legszebb. Szép, mert őszintén föltárulkozó, s mert adott hozzá a költői látomás is:

*Koldus vagyok, kit megrabolt az élet.
 Hej pedig gazdag voltam egykoron...
 Amíg öleltél s forró csókod égett
 Örökké szomjas, csókos ajkamon.*

*Koldus vagyok – alamizsnából élek.
 Egy elhullt morzsa egész életem...
 Enyém volt minden, s most boldog vagyok, ha
 Véletlenül hozzád érhet kezem. (Ruttkay 1909, 2)*

Tegnapi csókok szedres foltjai

Alba Nevis (Unger Ilona)

A költeményeit Alba Nevisként jegyző Unger Ilonának igazán nem volt gondja a női érzékiséget kárhóztató feminista mozgalmak hitelveivel; felszabadultan és gátlástalanul szötte versebe lelki remegéseit és testi vágyait. Otthonosan mozgott a nagyváros érzelmi szennyesében, s magának követelt mindent, amit a mámor nyújtani tudott. Pedig akadt olyan is, aki még a szelíd, a vidékre látogató költőnőre emlékezett: „A Zombor és Vidéke később már néhány trafikban is kapható volt, s Vértesi Károly Gehring Mici trafikjában tartotta szombat délutáni cercl-jét, amikor már megjelent az újság, hírei előtt Alba Nevis versével, aki maga is bejött néha erre az eseményre, könnyű homokfutón, de azért parádés kocsissal a bakon, családi birtokáról, és Gehring Mici összecsapta a kezét: – Jaj, istenem, itt van az Unger Ila kisasszony, s biztosan tíz példányt akar az újságból, ahol a verse megjelent, de csak öt maradt. A többit elvitte az inas a Koczkár kisasszonyoknak!” – emlékezett Herceg János Zombor város szombat délutánjainak jeles eseményére a *Hírlapok és hírlapírók* című írásában (Herceg 2003b, 172).

Alba Nevis (Unger Ilona) – a nevét őrző lexikon szerint –, Unger József szegedi orvos leánya 1886-ban a Szabolcs vármegyei Ereszvény-pusztán született, gyermekéveit azonban Szegeden töltötte, ahol atyja, Unger József tiszti orvos volt. Édesatyja halála után került Budapestre, ahol több napi- és hetilapban jelentek meg „izzóan erotikus hangú” költeményei

és realizmusra törekedő novellái. A világháború után Amerikába költözött, New Yorkban telepedett le, és haláláig iparművészettel foglalkozott. Munkái: *Hét csuda* (költemények, 1905); *Bolti leányok* (elbeszélések, 1908); *Nász előtt* (költemények, 1910); *Ádámok és Évák* (elbeszélések, 1912); *Bíbor* (költemények, 1916); *Konfetti* (elbeszélések, 1918); *Összegyűjtött költeményei* (1920); *Harminc pompás mese* (gyermekmesék, 1924) (Ujvári 1929, 1028). Unger Ilona azon túlmenően, hogy pályája elején gyakran publikált a zombori lapokban, soha nem volt tagja semmilyen helybéli irodalmi társaságnak vagy egyesületnek, mégis – erotikusan hangszerelt lírája – egyéni színfoltja a vidékünk, feminizmus által érintett, századvégi irodalmának.

Első, tétova próbálkozásait követően igazi feltűnést az 1910-ben megjelent *Nász előtt* című kötetével keltett, melyben meghökkentő nyíltsággal szólt a női érzékiségről, nem egyszer kockáztatva a líra megkövetelte tapintat illetmát. A kötetbe gyűjtött valamennyi vers, amolyan női lelki helyzetjelentés: szenvedélyek, vágyak, tomboló és elfojtott érzések, szendergő remények és dévaj lázadások kavargó együttese kap hangot bennük. „A vérem tűznél-víznél szilajabb, / Szomjúságtól gyötrött az ajkam” – éneklí *Az én imám* című versében még kellő elvontsággal, még távol a testiség és a habos puha ágy konkrétumaitól. Szimbolista tétováságnak hihetnők, ha azt olvassuk: „csók-rózsák bokra vár a hegy fokán”. Azt, hogy benn valahol forrón csatázik az élet, a kötet élén álló, *Nász előtt* című, „programadó” verse is sejteni engedi már. Az erotikával telített történetben, a címnek megfelelően Helén szolgálólány a nászéjszakájára készíti föl az úrnőjét: hajfonatát föllazítja, langyos fürdőt készít neki, selyembe öltözteti, és izgató italt készít az asztalra. Teszi mindezt az úrnő parancsa szerint: „Azt akarom, hogy szép legyek, Helén, / Nászmunknak éjjelén!”

*Siess Helén, siess. Fürge kis ujjad
A lány lepel nyomán
Járja be ügyesen, simogatva, puhán
Vízgyöngyös testemet.
A térdeimre önts egy csöppnyi illanó
Olajat; hadd legyen gödröcskéje remek;
Mintha kacagnának mélyiben pajkosan
Kis Amoristenek.*

Ússzanak hófehér rózsák a fürdővízben, és batisztból legyen a masni a negligésen. A hajfürt pedig legyen szelíd és omlatag, „Akár a szerelmes szűz első vágya, / Mely belehal a patyolatos ágyba, / S meddő marad.” A vers kapkodó, egyenetlenül tagolt, mint kellően izgalmi állapotban a lélegzetvétel. Ettől egyszerre sejtelmes, és kitárulkozó. De még igazán nőies, és szemérmes is. Alba Nevis lírája eddig mértéktartó, innen azonban egyfelől a személyes föltárulkozás, másfelől a személyét körülvevő világ leleplezése irányába vezet az út, és a hálósobák fátyol borította misztikumának fölébe kerekedik az utca szennyének-szemetének realitása. A *Gyónok* című versében még azt vallotta „Én az alkonyt csak akkor élvezem, / Ha kóbor lelkünk egymást keresi”, a lila színű ruha az elmúlt nyár emlékét idézi, és később majd a tenger érintése nyomán is testében-lelkében régi emlékek rezonálnak. Lám, milyen szelíd még a *Haláltánc* nyomán kelt fájdalom is: „De szomorú farsang ez a mi szerelmünk, / Jajszó a zenéje, vonaglás a tánca. / Reménytelen, akár régi hegedősök / Lágymeleg románca.”

Azután egyszerre e líra suttagó gyöngédségére a maga brutalitásában szakad rá a való világ: megjelenik bádogos, kormos és rozsdás tetők alatt, orgiát ülő város minden bűne és léhasága: a hold részegen bukácsol a Duna zöld vize fölött, „mint egy legény, aki még tegnap élt, / Akinek arcán szedres foltja még / Tegnap csóknak ég” (*Hold a Dunán*). Hajnalban utcaseprő gyűjti az utca szemetét, „Felkavar sarat, dinnyemagot, / Babszemet,

csipkét, nyítt cipőtalpat, / Rongydarabot”; közben mámoros utcalány tántorog hazafelé: „Arca közepén mállott a festék. / Nincs a szemében egy csöppnyi fény, / Gúnyos röhejjel utána néz a / Munkáslegény” (*Az utcáról*). A pokol azonban már egyszerre lesz éjjeli mulató, és maga a végítélet:

*Meztelen vállak, nóta, virág...
Ez a gyöngyélet! Ez a világ!
Kárpitolt fülkék rőt homálya
Gyönyörre hív, s az üdvöz üdvét
Oszlja az utcák céda lánya.
(A pokolban)*

Két vers van Alba Nevis *Nász előtt* című kötetében, amelynek olvasásakor elszörnyed a lélek. Mind a kettő a nihilizmus rettenetes éneke. A *Tovább!* című versben megjelenő szürke kertet egyetlen fehér rózsza díszíti, amelyet a költő dalolva eltapos. Talán éppen az a halovány fehér rózsza volt ez, amely *Nász előtt* című versében még a szüziesen tiszta érzések jelképe volt. Majd így biztatja magát: „Tovább csak, tovább! Ki fog megállni, / Egy rongy virágért magába szállni! / Elpusztult? Sebaj! Eb, aki bánja! / Van még a rétnak elég virága.” Rongyos virág és a lelkiismeret hiánya egyszerre talán ekkor, 1910-ben szólat meg először a magyar lírában. Ez a rideg, kiszámított kegyetlenség a maga testiségében jelenik meg azután a *Mester, egy éjszakát!* című ballada forrón izzó éjszakájában is:

*– Suhogva, kéken jön az alkonyat.
Ne várd be balgán, míg tüzed kiég.
Dobj félre mindent, csak a mának élj,
A ma a tiéd.
Itt a felvetett, habos puha ágy.
Mester! Add nekem ezt az éjszakád!*

*Asszony oly forrón sohase ölet.
Nézd ezt az izmos, hosszú, sima kart:
Átfon, elringat, ha úgy akarod.
Akard! Akard!
Hogy otthon asszony, s gyerek vár reád?
Sebaj. Töltsd velem ezt az éjszakát.*

Az ölelésnek kegyetlen gyilkosság lesz a vége, az ölelésre hívó asszony Erzsébet húgáért, aki egy éjszaka a mester karjaiban „Lizi lett”, véres bosszút áll: kacagva nézi áldozata kiömlő vérért. Vajon kinek lesz bátorsága véleményt mondani Alba Nevis *Nász előtt* című verseskötetéről? A legilletékesebbnek: Kafka Margit a *Nyugatban* méltatta e meghökkentő lírai önfeltárlkozást. Szinte mentegetőzve írta: ő maga igazán nem tartozik azok közé, akik tilalomfákat állítanak a női költők elé, eleve nem hiszi, hogy asszony ne írhatson őszinte lírát bármelyfajta szerelmes érzéseiről. De az legyen őszinte, lélekből fakadó érzés, és találja meg a legmegfelelőbb lírai formát. Ha Alba Nevis versei nem jók, akkor az nem azért van, mert költőietlen a témájuk, hanem mert a költőnek nincsenek meg a kellő eszközei az érzések hangszereléséhez. „Ezen tűnődöm: miért nem kellemesek nekem sem e versek” – kérdezte hosszú fejtegetés után Kafka Marit. Miért nem kellemesek, holott bennük „rím és mérték többnyire helyén, poént aláhúzva; pár szólam magyarán, pár jelző néha színesen és biztosan van is megakasztva és egymásba költve”. Egyszerű a válasz: „nem a szemérem hiányzik e kis kötetre való poémából, hanem a költészet”. Alba Nevis versei

egyháros hangszeren született versek, hiányoznak belőlük a szerelem érzésén kívüli dolgok. Azok a kimondatlan dolgok – „a természet, a kultúra, az ember, a munka, a könyvek, a gyermek, a sors és legfőképp önmagunk” – amelyek hitelessé teszik a költői megszólalást (Kafka 1910, 557). A líra nem egyéb-e, mint teljes skálájú muzsikája egy gazdag léleknek? S ez bizony hiányzik Alba Nevis verseiből.

Az olvasót minden kétséget kizáróan fölzaklató kötetben – nem elkülönülten ugyan, de észre vehetően – csokorba gyűjtve olvashatók a költőnő tengerhez, az Adriához fűződő élményeit megszólaltató versek. A *Tengerparton* címűben még csak a vágyak halk futamai szólalnak meg, a *Szomorúságban* alkonyat idején sötétben lengenek a fodros leándervirágok a babérlevelek, míg „Tenger asszony csupasz, dagadó keblére / Utolsó csókját égeti a nap”. Sirályok röpte felett gyöngyöt hány a zöld márványra emlékeztető víztükör, közben lomha hajók érkeznek a kikötőbe (*Egy üzenetre várok*). A tenger című verse azonban már újra megtelik kicsorduló érzékiséggel:

*Lásd, új szeretőm van már nekem,
Hűséges, jó, szerelmes párom,
Vele most nászutamat járom.*

*Legszebb legénye a világnak,
Szeme a te szemednél kékebb,
És híre van az erejének.*

*Ezer asszony csábítja tőlem,
Ezer lány szakad a karjába,
Ő csak az én testem kívánja.*

*Engem ölel át mohón. Vágyva.
Tetőtől-talpig engem csókol.
Sose elég néki a csókból!*

*És a mellem, a hasam, vállam
Oly lágyan összeolvad véle,
Úgy besimulok az ölébe...*

*Ő meg mesél, s a fülem táját
Egyszerre csak gyöngéden, szépen
Megcsiklandozza, mint te éppen.*

*– Isten bocsássa meg a vétkem:
Még itt a szeretőm ölében,
Itt is te jutsz az eszembe nekem!*

Láthatóan Alba Nevis körül – de benne, a lelkében legfőképpen – forrt a világ: kétség nem fért hozzá, nem csinált tikot habzó, női érzéseiből. Közben a *Fiumei Estilap* 1909. július 24-i számában *Alba Nevis balesete* címmel arról tudósított, hogy a neves író nő fiumei nyaralás közben vízbe esett, és mert nem tudott úszni, Békássy Jenő hírlapíró kimentette (Anonim 1909e, 2). Ismert személynek kellett lennie, hogy a nyári kalandjával is a címdalra kerüljön. Vagy csak szerelemre vágyott újfenn?!

Kétségtelenül Alba Nevis, született Unger Ilona költészete – sem az ihletet, sem az indíttatását tekintve – nem kötődik tájhoz, és a vidék által determinált élethez. Költészetében

nincs szerepe az őt kibocsájtó világnak. Csak annyiban tartozik irodalmunkhoz, amennyire alakját számon tartja az irodalomtörténet. S hogy számon tartotta, azt ékesen bizonyítja az Újvidéken megjelenő *Reggeli Újság* 1934. július 22-i számában „Kivételes és kiváltságos a mai ember élete” címmel közölt „meghitt beszélgetés”, melyet így kezdett a névtelen újságíró: „Félek, hogy Alba Nevist, ezt a kiváló írónőt, akinek írásait az amerikai nagy lapvállalatok éppen olyan szívesen és gyakran közlik, mint a pesti napilapok – nálunk alig ismeri valaki. Mivel azonban még sem illenék, hogy a pályája delén túl lévő költőnőt bemutassuk, vagy éppen felfedezzük fiatal olvasóközönségünk számára, csak annyit mondunk el róla, hogy több száz elbeszélése és verse jelent meg könyvalakban is. 1921 óta Amerikában él, ahonnan kétvétenként hazalátogat Magyarországra, és ilyenkor felkeresi jugoszláviai rokonait is. Most éppen Noviszádon tartózkodik nővérénél Klein Oszkár droguista vendégszerető házában.” A szemfüles újságíró az életéről, a sorsa alakulásáról és terveiről kérdezte az akkor már világhírű írónőt. A válasz hallatán maga is meglepődött.

A kérdés Alba Nevist – úgy is, mint Unger Ilonát – kellően enervált hangulatban találta: „Az utóbbi időben úgyszólván semmit sem írtam, sőt, egyelőre nem is valószínű, hogy ismét tollat veszek a kezembe – hangzott az írónő válasza. Majd így folytatta: – Amit eddig írtam, elvesztette értelmét, és létjogosultságát. Azt az irodalmat folytatni, amelyet eddig műveltem, céltalan és fölösleges időpazarlás lenne.” Majd a meglepetéstől elnémult újságíró előtt kifejtette: Yogi Hari Rama hindu bölcsele követője lett, s egy idő óta mindenben az ő útmutatása szerint él: a lélek és a szellem felszabadítására törekszik, s mert ezt csak a testi ember valójának háttérbe szorításával lehet elérni, hát egyre kevésbé foglalkoztatják a külvilág eseményei, figyelme a belső emberi értékek felé fordult. „A tökéletességre töreksem – mondta. – Minden anyagi természetű nyomorunk ellenére bizvást elmondhatjuk, hogy kivételes és kiváltságos élet a miénk, mert láthatjuk annak az eszmeáramlatnak az elindulását, amelyik meghozza az ember igazi boldogságát” – nyilatkozta a *Reggeli Újság* riporterének a joga üdvöndözésére belefeledkezett Alba Nevis. De azért hozzátette: „Azt is érzem, hogy nem fejeztem még be az írói pályámat, és lesznek mondani valóim. Akkor, ha magam is teljesen átérzem, magamévá teszem Yogi tanítását” (Anonim 1934a, 8). Az 1886-ban született írónő negyvennyolc évesen vélte fölismereni élete és írói ténykedése értelmetlenségét? Ez azonban már túl messze van a zombori lapok egykori tárcarovatától.

Letörött az orgona ága

Hannig Györgyné, Karakásevits Józsa – Aspasia

Tárcáival tüneményes gyorsasággal futotta be a népszerűek pályáját – volt idő, amikor az írásaival Bácska több vidéki hírlapjának tárcarovatában az első oldalon szerepelt. Először csak Aspasia művészneve alatt jelentek meg – többnyire színtelen, a korabeli hírlapírói világban feltűnést nem keltő – novellái, ám a szerkesztőségi visszajelzések bizonyára felbátorították az óbecsei születésű, a bácsi írónőt, s ettől kezdve éveken át lankadatlan hévvel ostromolta a szerkesztőségeket. Sorsáról, személyéről ma sem tudunk többet, mint amennyit ő maga elárult. A Zomborban megjelenő *Bácska* című, megyei jelentőségű lap 1906. szeptember 28-i számának ötödik oldalán a következő előfizetési felhívást tette közzé: „Több megyei lapban megjelent kisebb-nagyobb elbeszéléseimet összeszedve könyv alakban nyilvánosságra bocsájtani szándékozom. Nem feltűnési vágy, hanem jóakaróim és hozzám közelálló biztató és bátorító szavára teszem. Tudva azt, hogy megyei lapjaink jeles szerkesztői kritikáján egyszer már túlestek szerény dolgozataim, azért leküzdve a félelmet, engedtem a több oldalról jött kísértésnek. Nem elismerést, nem babért keresek én, mert érzem, nem vagyok hivatalos írónő, hanem legnagyobb jutalmam nekem igen kedves elismerése ama társadalmi osztálynak, amelyben élünk. Elbeszéléseim Óbecsén Lévai Lajos nyomdájában

jelennek meg, egy-egy példány ára, fűzve 2 kor. Bács, 1906. szeptember hó. Dr. Hannig Györgyné Karakásevits Jozefa” (Anonim 1906h, 5).

A lap szerkesztői a *Bácskai író* című rövid híradásban érdemesnek tartották pártfogásukba venni Hannig Györgyné ügyét, támogatásukról biztosítva azzal, hogy hangsúlyozták: az író „lapunknak is szorgalmas munkatársa”, mintha ez már önmagában is garanciát jelentene. „Melegen ajánljuk a megjelenő művet mindazoknak, akik az olvasásban nemes szórakozást keresnek.” Az *Óbecse és Vidéke* (– s –) szignójú újságírója – a lap évtizedeken át jeles kultúrfelelőse, a színházi előadások és zenei rendezvények szenvedélyes látogatója, aki olykor a szegedi Gazdasági Kamara megjelenő évkönyveit is a legapróbb részletekig kimazsolázta, Fárbás József – a hetilap 1906. november 25-i számának tárcarovatában méltatta az író időközben megjelent *Életből* című kötetét, nem mulasztva el hangsúlyozni, hogy Hannig Györgyné könyve „lapunk kiadóhivatalában jelent meg” (Fárbás 1906, 1–2). A feltűnően hangosan beharangozott könyv esetében a legkevesebb, hogy a kései olvasója elvárja: az eseménynek számító kötet erőteljesen átrajzolja a századfordulós Bácska novellairódmának egyhangúságát – holott erről szó sincs. Karakásevits Jozefa elbűvölő személyiség lehetett, máskülönben mivel magyarázható, hogy ilyen nemes egyszerűséggel fegyverezte le a megyei lapok szerkesztőit. Ekkortájt publikált versei – köztük *A természet ölé*n című költeménye – erre aligha adtak okot:

I.

*Kint bolyongok a természet bűvös templomában,
Örömöm van minden egyes bokorban, fűszálban.
Fenn a légben a pacsirta örömdalát zengi,
Bús szívemet vidám dala új életre kelti.*

II.

*A nap arany sugarai hintik be a földet,
A szabadban mindenki csak örömökre lelhet.
Oh, mily csodás, oh, mily bűvös a természet titka,
Nem emberkéz, Istenerő volt az alkotója. (Hannig 1907a, 1)*

A homályba vesztett író sejtelmes arcképére némi fényt vet az *Óbecse és Vidéke* 1914. június 28-i számában közölt *Gyász hír*, amely özvegy Karakásevits Simonné született Vissy Mariska szomorú távozását jelentette be a város olvasó közönségének. „Özvegy Karakásevits Simonné született Vissy Mariska Bácsban, hol leányánál dr. Hannig Györgynénél tartózkodott [...] e hó 21-én 57 éves korában meghalt. Özvegy Karakásevitsné hosszú éveken át Óbecsén tartózkodott és itt élénken részt vett a társadalmi mozgalmakban. Nem volt hazafias vagy jótékony mozgalom, ahol közhasznú szereplésével, adományaival hiányzott volna. [...] Az elhaltban Vissy Károly kir. közjegyzőnek áldott lelkű nővérét, dr. Hannig Györgyné – lapunknak is jeles munkatársa – pedig gyöngéd, szerető édes anyját vesztette” (Anonim 1914b, 3). Majd elmúlt négy év, s a világháborús összeomlás mélypontján, 1918. december 23-án ugyancsak az *Óbecse és Vidéke* című hetilap, helyi hírekről és eseményekről beszámoló rovatában volt olvasható a bejelentés, miszerint „Karakásevits Olgát a legszűkebb családi körben Vissy Károly közjegyzőnk vendégszerető házában megkérte Pozsgay Károly, gróf Karácsonyi aladári birtokainak kasznárja. Az eljegyzett kisasszonyt özvegy Karakásevits Vissy Mária lányát széles és megyénk előkelőbb köreiben kiváló műveltsége, szeretetreméltósága és feltűnő szépsége által nemcsak általánosan ismerik, hanem mélyen tisztelik is. Régi curialista nemesi családból származott,

de nemességet inkább fennkölt lelke és szívóssága ad neki, oly annyira, hogy ő, a női erények[ben] és bájokban gazdagon megáldott, férjének kétségtelenül nagy boldogságot fog szerezni, és így mi a megkötött frigyhez csak azt kívánjuk, hogy férje teremtsen neki viszont tökéletes boldogságot” (Anonim 1918a, 2). Amennyire a lelkes híradásból következtetni lehet, Olga az unokahúga volt Jozefának, a bácskai hírlapok ünnepelt tárcaírójának. A „régicuralista nemesi családbeli” származás azonban mindenképpen felkelti az érdeklődést Karakásevits Jozefa személye iránt.

Baranyi István nyugalmazott moholi anyakönyvvezető levéltári kutatásai során alaposan körüljárta a faluban honos Karakásevits család történetét. *Adai és moholi címeres nemeslevelek és tulajdonosai* című tanulmányában a következő olvasható: „Karakasevits Dragics (Dragić Karakašević), nemes. Született Moholon (?). Mivel 1773 előtt született, a moholi pravoszláv egyházi születési anyakönyvekben nincs meg. (Moholon ezek az anyakönyvek 1773. november 23-tól kezdve vannak meg). A moholi pravoszláv halotti anyakönyvben találtam egy nemes Dragić Karakaševićet, aki 1878. április 22-én, 82 éves korában halt meg Moholon (született 1796 körül, valószínűleg vidéken). A nemesi rangot szerző Dragićnak ükunokája volt. Ez az ükunoka a moholi pravoszláv templom portáján, a főoltár északi oldalán, a falon kívül van eltemetve, síremléke és maga a sírhelye jelenleg is megtalálható. EHaAK Mohol: 54/1878 folyószám.” A nemességet szerző Karakasevits Dragics a tiszai határőrvidék hadnagya volt, és családjával Moholon élt. „Mária Terézia királynő 1751. március 1-jén Bécsben címeres nemeslevelet ad Karakasevits Dragicsnak, feleségének Mediczka Sztojanának, valamint Száva, János, Tivadar és Thoda gyermekeinek. (Liber Regius XLII. 104). Kihirdetik őket Bács-Bodrog megyében 1751. október 5-én, Szivácon. Az 1754/55 évi országos nemesi összeíráskor a megyében a szerző (Dragics) szerepel. 1758-ban adományt kap Moholon. Az 1841 évi megyei összeíráskor Moholon 22 családtag szerepel” (Baranyi 2008, 20).

Aspasia virágoskertjei

Karakásevits Jozefa tehát nemesi származása révén társadalmi helyzetéből eredően sokat és sokfélét láthatott a századforduló Bács-Bodrog vármegyéjének valóságából, egy királyi közjegyző familiáris közelsége pedig titkon a politikum ígéretével is kecsegtet. A kérdést tehát az: megjelenik-e az író műveiben a vármegye társadalmi valósága, a Bácska egyre inkább érlelődő tragédiájának árnyéka, vajon bácskai hősei érzik-e a veszendő, a veszni készülő világ ellentmondásait? Lát-e az író olyan emberi sorshelyzetet, amit érdemesnek tart a megörökítésre? A kötethez írt *Előszó*ban az író kiemelte: nagy bátorság kell ahhoz, hogy valaki könyvvel lépjen az olvasóközönség elé, akkor, amikor az emberek érdeklődését a hírlapok teljes mértékben kielégítik. A könyvek szenzációk tekintetében nem vehetik fel a versenyt az újságok vezércikkeivel és politikai elemzéseikkel. A kötetbe gyűjtött írások többsége azonban már megmérettetett a sajtó hasábjain, írójuk ezért érezte úgy, hogy közérdeklődésre tarthatnak számot. Hősei nem a képzelet szülöttei, hanem a közélet gyermekei; annak a valóságnak a részesei, amelyről az újságok is naponta híreket közölnek. „Ez a könyv életképeket tartalmaz”, szerzőjük – az ifjabb nemzedékek okulására – az életből másolt az életnek, hogy közben alkalma legyen szólni az erkölcsi kérdésekről is (Hannig 1906, III–IV).

Hannig Györgyné *Életből* című kötete a köréje szőtt irodalmi és társadalmi elvárások fényében azonban határozottan kedélytelen novellagyűjtemény; az egybegyűjtött írások a korszak tárcairodalmával szemben megfogalmazott elvárásoknak és olvasói igényeknek megfelelően, többnyire csevegésbe sülyedt, esetenként valóban moralizáló, egyhangú történetek gyűjteménye, amely lépten-nyomon a halálkultusz problematikájával erősen terhelt

lélek vergődéséről hoz hírt. A címével ugyan az életből ígér történeteket, de voltaképpen a meghalás kimódolt változatainak tucatját zúdíttja a korabeli olvasóira. A kötetnyitó *Akit ketten szerettek* című elbeszélés Klárikáját az kergeti a halálba, hogy nem tud választani férje rajongása és a házibarát, Balázs Ernő tétova szerelme között. A *Vezeklés* című írásban megfordul a történet – Cyril páter haldoklóhoz vezeti Margit nővért, aki a betegben felismerte egykori szerelmét, a férfit, aki ifjúkorában a nagyváros csábításáért elhagyta őt, s amiért ő az egyház szolgálatába szegődött. Most azonban Margit nővér már megbocsát a halálba indulónak. Az *Elpattant hírok* Marie-je örömmel hallgatta a szomszéd Bandi hegedűjátékát, de a szerelem viszonzása helyett közli vele: „Nem Bandi, én ezen a földön nem leszek boldog. [...] Beteg vagyok, nagyon beteg. Folyton köhögök.” Később olaszországi gyógykezelése során halt meg, s ekkor Bandi hegedűjének húrjai elpattantak. Ha lehet, még ennél is mesterkétebb a *Letört virágszál* című elbeszélése, melyből mindösszesen az derül ki, hogy Révay Annuska mindössze 17 évet élt. „Szeretett, csalódott, meghalt.” Mintha minden egyéb lényegtelen lenne, nincs történet, nincs esemény, és nincs hangulat sem – a korabeli hírlapok gyászbeszámolóiban több a társadalmi realitás, mint Karakásevits Josefa halálnovelláiban.

Kiemelkedik viszont szintelen írásainak sorából azok az elbeszélések, amelyek a falusi egyszerű élet (soha nem a társadalom mélységeiből kiemelkedő nyomor) tisztaságát a léha nagyvárosi világ – az esetek többségében a fővárosi hamis csillogás – embertelen ridegségével, már-már atavisztikus gonoszságával állítják szembe. Ezek az elbeszélések esetenként az íróvalóságismeretéből, társadalmi problémaérzékenységéről árulkodnak. Úgy tűnik, mintha írásainak egy korábbi sérelem, egy magával hurcolt keserűség, mélységes-mély megbántottság festene hátteret; mintha Karakásevits Jozefát csak egy lépés választaná el attól, hogy kifakadjon, és elkiáltsa: „én már csak tudom, én mindezt megéltem”! Ez persze azt feltételezné, hogy kellő indulat feszül az elbeszélések forrásvidékén, hogy tetten érhető valamiféle közvetlen élmény, ami hangulatban és színekben ad nyomatékot a művészi világnak. De nem – többségükben ugyanolyan szenttelenek ezek a társadalmi realitásokat feltételező elbeszélések is, mint a nagy meghalások leánytörténetei, ugyanúgy nincs értelme az áldozatnak, mint ahogyan az előzőekben sem volt emberi mélysége a szerelmeknek.

A *Tisztító tűz* Olgája leánykorában a főváros híres, a társaságok által kedvelt szépsége volt. Várady Elemér, a vidéki kisváros orvosa a Vigadóban ismerte meg őt, és magával vitte a birtokára. Ment is minden a maga útján mindaddig, amíg Olga ismét Pestre nem utazott – akkor újra feltámadt benne a fény és a ragyogás utáni vágy. Visszatért ugyan a férjéhez és kislányához, de kedvetlensége űzte, hajtotta őt vissza, a nagyváros fényes világába. Szenvedélyének engedve, el is utazott, s csak gyermeke betegégének híre hozta őt haza, s mélységes bűnbánások közepette ekkor értette meg, hogy neki itthon a helye. A *Virághervadás* aranyos Erzsikéje, a falu kedvence éppen a szerelmi csalódottságába készül belehalni. Ahogyan az elvárható, ő is egy szép nyári alkonyatkor ismerkedett meg Dálnoky Győzővel, a pesti nagyvilági ficsúrral. „Végre megérkezett a válás pillanata, és Győző őszinte sajnálkozással mond búcsút a lánynak. Aztán robogó vonatra ül, mely röpíti szép tájak[on], vidékeken át, míg végre otthonába érkezik. Útján egy mosolygó arc kíséri, de midőn elfoglalja hivatalát, körül veszi a főváros zaja, megjelennek a régi arcok és ismerősök, a kép, mit magával hozott, mindinkább elhalványul, s így kötelességeit teljesítve megnyugodtan él. [...] De másként van a kis faluban, ott más az élet, [ott] nem hangzik több dal, nincs több mosoly, de annál több könny homályosítja el Erzsike szemét, s ő hervad nap-nap után. Tavasz van, a május szétbontja szárnyait, virágillat tölti be a levegőt, s íme egy napon elalszik aranyos Erzsike.” Ismét egy a falu és a főváros között feszülő történettel találkozunk, melyen szinte átüt az egyéni vallomás kényszere. Karakásevits Jozefának az ereje és írói tehetsége azonban kevés volt ahhoz, hogy művészi szintre emelje az egyszerű falusi leány és a könnyelmű pesti kalandor történetét.

Mindazonáltal két elbeszélés is olvasható az *Életből* című kötetben, amelyben adott volt a lehetősége annak, hogy művészivé kerekedjenek. „A Fruska-gora hegység tövében elterülő kies helyen feküdt az öreg Petro halász kunyhója – indítja sokat ígérően az író *Anicza* című írását. – Itt lakott egyetlen unokájával, Aniczával.” Egyszer egy kiránduló-csoport érkezett a városból, köztük volt Iván is, aki szívhez szóló dalokat játszott a guzlicáján. A fiatalok egymásba szerettek, de a fiú szülei ellenezték a szerelmüket. Anicza belehalt a vágyódásba, s amikor a fiú értesült kedvese haláláról, a felette érzett fájdalomba ő is belehalt, s Anicza mellé temették. „Ha a Fruska-gora hegységen szélvész támad, s fájó hangok töltik be a tájat, keresztet vetnek az emberek, mert el van terjedve a nép között, hogy ilyenkor a két szerelmes lelke jár a hegyen, s keresik elveszett boldogságukat.” Kétségtelenül balladás történet az *Anicza* című elbeszélés, tehetségesebb író tollán akár az irodalmunkból mindmáig hiányzó Tarcal-hegyi novella is megszülethetett volna. Az viszont már a szerző ötletszegénységét bizonyítja, hogy Anicza történetét a néhány évvel később az *Óbecse és Vidéke* lapjain 1909-ben közölt *Tisza tündére* című novellájában bácskai környezetbe ültette át, azzal, hogy most már a magyar Évi lett az Iván által csalárdul elhagyott leány, s már meghalásról sincs szó – az ugyancsak dalos kedvű Ivánt pedig a nagyváros fényei bírják gyors felejtésre (Hannigné 1909, 1–2).

A szociális érzékenység csendesedik el idő előtt a *Védő kezek* című elbeszélésben is, melyben először (és a továbbiakban folytatás nélkül) a vidéki szegénységből tekint az író a nagyváros felé. Rákos-György község leányai kénytelenek a fővárosba utazni, hogy cselédként keressék meg a kenyerüket, és filléerekkel segítsék az otthoniakat is. „Rákos-György községet szorgalmas, munkás nép lakja, kiknek legnagyobb része földműveléssel tartja fenn magát és családját. A mostani nehéz, drága években azonban nem képes a föld a költségeket fedezni, s így kénytelenek voltak a szülők elhatározni, hogy a leányaikat a fővárosba küldik kenyérkeresetre.” A lányok között Virág Julis volt a legfiatalabb, akinek egyszerű napszámos volt az apja. Budapesten a Cselédségélyező Intézet közvetítette őket az előkelő családoknak, ahol a cselédlányok hamar megtapasztalták a szigort és a lelketlenséget: padlószúrolás közben még énekelni sem szabad, és ez mérhetetlen keserűséggel tölti el őket. „Ki gondol a cselédlány lelki világával, ki sejti, hogy ők is szenvedhetnek lelki harcokat?” – kérdezi együtt érző hangon az író. Senki, hiszen a nagyvárosiak szemében ez amolyan „gyütt-ment falusi népség, akitől minden kitelik”. Virág Julist előbb egy pesti jampec szegényítette meg, nem sokkal később egy botlásáért elbocsátották, és még a bérét sem fizették ki neki. Egy hosszú éjszakán át a város utcáin kószált, ám egy jólélek elvezette őt a nővédők otthonába. „Másnap beállt gyári munkáslánynak, azóta szorgalmasan küldözgeti haza keresményét, melyből venni fog fiókos szekrényt, tulipános ágyat, puha párnát, ha hazatér jegyese a katonaságtól.” A *Védő kezek* című írás akár a táj irodalmának a cselédsorsot bemutató novellájává is válhatott volna, ha megalkotójának lett volna ereje és képessége kibontani a benne rejlő lehetőséget. A témában rejlő drámai feszültség, és a tragikus végkifejlet lehetőségének fölismerése kétségkívül az író javára írható. Mintha ezúttal a világképe is helyreözöklent volna; míg korábban valamennyi elbeszélésében a sértett nagyvárosi szívvel, szinte duzzogó fölháborodással élte meg a vidéket, itt most a vidék letisztultabb életvitelének alapjairól mond lesújtó véleményt a nagyvárosról. Kár, hogy az író nem ismerte föl, nem látta meg a továbbvihető és kiteljesíthető lehetőséget; a cselédsorssal a szociális érzékenység küszöbéig jutott – ereje és tehetsége azonban már nem volt elegendő annak átlépéséhez.

Képek a Mosztonga-parti népeletből

Hannig Györgyné a bácsi társas élet ünnepelet asszonya, a jótékonysági rendezvények elmaradhatatlan résztvevője néhány évvel később, 1908 körül verseket kezdet írni, ám ekkor keletkezett költeményei a lapok első oldalas tárcarovatából az utolsó oldalak egyikén, a műkedvelő tollforgatóknak helyet adó Csarnok rovatba kerültek, jelezve ezzel egyszersmind hervatagságukat is. Van azonban egy munkája, ami maradandóan megörökítette a szerzője nevét. 1907-ben a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat évkönyvében jelent meg *Bácskai sokac népszokások* című, szociográfiai erényeket is fölcsillantó tanulmánya, mely – a tárcanovelláival ellentétben – az író határozott társadalmi érzékenységről árulkodik.

A zombori Bácska 1907. július 16-i számában *Néprajzi tanulmányút* című tudósításában arról számolt be, hogy a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat néprajzi gyűjteményének gyarapítása céljából Gubitz Kálmán múzeumőr, Trencsény Károly társulati titkár és Krump Vilmos műkedvelő fényképész részvételével gyűjtést szervezett a Duna-mentén. A vállalkozás részvevői a „közművelődés érdekében kifejtett tevékenységük” során Monostorszeg, Béreg, Hercegszántó, Bács, Bogyán, Vajsza, Palona és Szond községekben mindenekelőtt a sokác nép értékének tanulmányozására fordítottak megkülönböztetett figyelmet. „A sokác nép szükségleti eszközeit, lakásberendezéseit, építkezését, ruházatát, jellemző típusait stb. feltűnő tárgyak és fényképfelvételek kellő előkészítés és rendezés után a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat múzeumában lesznek elhelyezve, közszemlére kitéve. – számolt be tudósításában a *Bácska*. – A néprajzi tárgyakkal, valamint a népelet egyéb jelenségeinek tudományos feldolgozása pedig a társulat Évkönyvében fog megjelenni” (Anonim 1907b, 2). Második beszámolójukban már azt is közölték, hogy a Bácsban élő Hannig Györgyné „lelkes munkatársul ajánlkozott a sokác népszokások gyűjtésében és földolgozásában” (Anonim 1907c, 4). Így született meg azon frissiben a *Bácski sokac népszokások* című tanulmánya.

Nem költött, kitalált, vagy megkomponált világ az, amiről a Duna-menti népcsoport életével kapcsolatban beszámolt, hanem eleven ismereteken nyugvó valóságrajza a bácskaiság egy szegletének. Írásában nincs nyoma annak, hogy ismerte volna Jankó Jánosnak az *Ethnographia* 1896. évfolyamában megjelent *Adatok a bács-bodrogh-megyei sokacok néprajzához* című, ma már klasszikus néprajzi tanulmányát. Ő inkább a népelet mindennapi megnyilatkozásai alapján teremtette meg a maga rendszerét. Hagyományosan az élet fordulóinak időrendjében építette fel a társadalom-rajzát, beágyazva az egyes eseményeket a népszokásoknak abba a gazdag rendjébe, amelynek maga is tanúja volt. A fiúgyermek „iskolái befejezése után rögtön segítőtársa lesz atyjának – mutatta be az élet küszöbén még csak toporgó ifjak életét. – Mezőkre, földekre viszik [...]. A lányok a kézimunkán kívül magtárba dolgozni, vagy irtani járnak, de szolgálatba a legeslegritkább esetben állnak, nagyon szegény leányoknál történhet meg ez, de az aztán teljesen elhagyja viseletét. Télen a fiatalság egyes házakat vesz ki, hová a leányok fonnai járnak, a legények pedig a lányokat mulattatni. Ezen összejöveteleket nevezik divánnak. Nyári estéken a Mosztonga partján jönnek össze, s ilyenkor hangos lesz a környék dalaiktól. A sokác különben is igen dalszerető nép. Vasárnap délutánonként a leányok 5–6-an, átkarolva egymást, dalolva járnak az utcákon. A farsangi időszakban korcsmába járnak, hol tamburaszó mellett kolot táncolnak. Farsang 3-ik napján a leányok igen szeretnek maszkoknak öltözni, avagy a magyar, s mesterleányok ruháiba. Május 1-jén májusfát állítanak, melyet a hó végével kitáncolnak zeneszó mellett” (Hannig 1907b, 124).

És sorban követi egymást a jegyváltási, a lakodalmi szokások leírása, beszámol az ifjú asszonnyal szembeni társadalmi-közösségi elvárások rendszeréről, az anyaság méltóságáról, hogy a végén a betegség és a halál, a meghalás szakralitásának mélyére tekintsen. „A bácsi sokac menyecske valóságos kast hord a fején. A felékesítés után a diveruša és a prikumak

kíséretében a templomba megy avatóra a fiatal asszony. Onnan visszatérve reggeliznek, s megkezdődik a gyalog kíséretés (pratizás). Közrefogják a snašot, s zenekíséret mellett elmennek a komához. Ott esznek-isznak. Többen maszkoknak öltözve kísérik a menetet. A fiatal asszony minden ismerősét, kivel találkozik, megszókolja. Ezek a pratizások a délutáni, sőt, sok helyen a másnap esti órákig is eltartanak” (Hannig 1907b, 129). Erőtéljes, meghitt életképek ezek a XX. század eleji sokácok világából – olyan hivatkozható, idézhető meglátások, amelyek a modern horvát ethnográfiának megkerülhetetlen előképei lehetnek. Hiányossága azonban e néprajzi dolgozatnak, hogy ritkán él a kitekintés lehetőségével. „A halotti tor után nem maradnak együtt imádkozni, s egyáltalán nem jönnek többe össze esténként, mint pl. a németek” (Hannig 1907b, 132) – olvasható az utolsó bekezdésben, mintegy jelezve a párhuzamok megrajzolásának a lehetőségét is. A szokások leírása mellett olykor a népdalokból, a népénekekből is merít a szerző, ám korántsem teszi ezt oly bőséggel, ahogyan azt értő olvasója elvárná tőle. A legszebb részlet a menyasszony-búcsúztató: „Leszakadt az ág az orgonabokorról, / Mint a szép Anna kedves anyjától, / Kedves anyjától, rokonaitól.”

Ezzel együtt is nehéz megmondani, ki is volt valójában Karakásevits Jozefa. Annyi bizonyos, hogy több évszázadra visszanyúló szláv ősök nyomába lépkedett a millenniumi Magyarország önmagát kereső, déli peremén, annak a Bácskának a soknemzetiségű vidékén, ahol az emberek többségének akkoriban még kevés érzéke volt a társadalmi és szociális gondok felismeréséhez, ebből eredően azután a problémaérzékenység terén sem jeleskedtek. A Karakásevits Jozefához hasonló írói megnyilatkozásokon érezhető igazán az intézmények biztosította szellemi hagyományok hiánya, vidéki kúriák szalonélete jelentette azt, amit másutt, szerencsésebb tájain az országnak olvasókörök, tudós társaságok, szabadlíceumi vitaestek biztosítottak a megszólalóknak. A sajtóban elszórt tárcáiból, kötetbe gyűjtött elbeszéléseiből és magára maradt néprajzi kíséretéből azonban kitérnek, sőt árnyakkal viaskodott az írójuk, ám képtelen volt néven nevezni az őt megkörményező sötétedések forrását. Nincs egyetlen hőse sem, akit célba érkező látott volna, ezért hiányzik a műveiből a beteljesülés, a kerekesség élménye. Hannig Györgyné Karakásevits Jozefa 1918-ban halt meg, akkor azonban a Bácskában már nem volt magyar nyelvű lap, amely beszámolhatott volna a haláláról.

Cátói jellemek a kisvárosban

Révész Ernő

Révész Ernő jogi doktor, ügyvéd, 1862. december 24-én született Bajmokon. Életéről szinte semmit nem tudunk. A gimnáziumot Szabadkán és Szegeden végezte, 1894-ben szerzett jogi diplomát, és ugyanazon év júniusában Szabadkán nyitott ügyvédi irodát. Ebben a városban az ügyvédi kamara titkára és a magyar jogászegylet igazgató-választmányi tagja volt. Első írásai az 1880-as évek elejétől az 1890-es évek közepéig joghallgató korában a *Fővárosi Lapokban* jelentek meg, s a budapesti lapokhoz élete során mindvégig hű maradt. Szabadkai évei alatt verseit és elbeszéléseit a *Zombori Hírlap*, a *Zentai Közlöny* és a *Zombor és Vidéke* közölte. Életében két kötete jelent meg Budapesten, *Rigmusok* (1891) címmel verseit, *Úton-útfélen* című kötetében pedig „apró történeteit” (1900) gyűjtötte egybe. A millennium évében megjelent *Vidéki Költők Albuma* Révész Ernő három versét – a *Bűnös erény*, az *Egy ismeretlenhez* és a *Két ifjú* című költeményét – közölte (Justh 1896, 252–254). Fenyves Ferenc *Mégegyszer elmondom* című könyvének *Régi ügyvédek* fejezetében így emlékezett rá: „Dr. Révész Ernő, aki hosszú időn át titkára volt az ügyvédi kamarának, nemes gondolkodásával és fennkölt eszméivel a fiatalságra is nagy hatást gyakorolt. Egy ifjúkori

vers- és egy novelláskötete olyan értékeket árul el, hogy az irodalom is sajnálhatja korai elmúlását” (Fenyves 1938, 125).

Felettebb találó verseskötetének a címe, a *Rigmusok*. Mintha a költő verseiben szándékosan vétene a poétika szabályai ellen, a beszélt nyelv kínálta eszközökkel – mintha körmével üveget kaparna –bölcseleti fejtegetésekbe bonyolódik, vagy szerelmi vallomásokat szed rímbe. Fricskát mutat a dilettáns költőknek, a régi ősökre és családfára hivatkozó, előkelő gavalléroknak, a szerelmi bánattól szenvedő lányoknak, de legfőképpen önmagának, amikor szerelemtől szenved, és vergődve verset költ. „Hallgat a kobzom / Fűzfára akasztva, / Elcsendesül mind a kettő: / Szerszám meg a gazda” – írta a *Szerelem* című versében a csalódás nyomán támadt levertségéről, kacagó érzékletességgel. Másutt, a *Vergődés*ben így fogalmazott: „Szörnyű szerelemből más se marad meg, mint / Egy pár vers, mit kínnal összeszerkesztettem” – miközben ugyancsak érezhetően derül az irónián. A *40.001-edik* című verse valójában egy lapszerkesztőhöz írt levél, melyben költői hírnevének megalapozásában bízva verse megjelenéséért könyörög. Közben egyszerre gúnyolja a vidéki szalonokat és a dicsőséget álmódó, vidéki költőket: „Úgy szeretnék bejutni a / Szinnyei könyvébe! [...] // Lesz ott 40.000 „élő”, / Tudom én azt bölcsen; / Kimaradni mindazáltal / Röstellenék szörnyen”. Az imádott nőt *Egy ismeretlenhez* című versében ugyan csak fotográfián látta, de nyilvánvaló hogy bele szeretett. Ám ahogyan az lenni szokott: „Férjhez ment ő, kiért az én / Lobbanékony szívem égett: / Nem versem szaporítja, / Hanem az emberiséget”. Révész Ernő veresi úgy konganak, mint árvízkor a félrevert repedt harang, miközben rendre úgy tűnik, ez is, meg a másik verse is lehetne jobb. Valamennyi költeménye szándékosan félresikerült, torzulásai és fogyatékoságai emberi hibákról, a világ torzulásairól, az erkölcsök fonákjáról beszélnek. Ő volt az, aki az irónia tekintetében költészetünkben a legmesszebb merészkedett. Jól példázza ezt *Ősszel* című verse, amely akár költői hitvallása is lehetne:

*Hullik a levél... erdőben járkálok...
Azaz búbos kályha padkáján guggolok,
S firkálok, hanem hát: erdőben járkálni,
Ez a módja, mert ott színpoézis csorog.*

*Tegyük föl tehát, hogy erdőben járkálok,
Látok levélhullást és azt mondom rája:
Én is szakasztott így fogok lehullni
Mikor kiszárad életem fája.*

*Avagy Lenau nyomán mondom: A falevél
Azért hull utamra, hogy azt eltakarja:
És ki ne találjak, s temetkező helyem
Legyen a vadonnak kietlen avarja.*

*Bár – mint föntebb mondám – nem vagyok erdőben,
S mert az idő hűvös, mostanába nem mék:
Kijárnék én oda, minden okvetetlen,
Hogyha tizenhárom próbás költő lennék.*

*Mert ivadja van most. S széles e hazában
Most íródik rendre sok bús őszi ének...
Krisztusuccse nem tom, mik szomorítóbbak:
Hulló levelek-e, vagy a versemények?*

Az *Úton-útfélen* című könyvének megjelenéséről a *Vasárnapi Újság* így számolt be: „A 158 oldalra terjedő kötetben tizenhat apró történetet találunk, nagyjából vidám tartalommal s élénken, gyakorlott kézzel megírva. Az emberi gyöngeségeket éles szemmel fürkészi ki a szerző, s ügyesen kitréfálja azokat. Dicséretére válik, hogy a sikamlóságokat – még ahol erre alkalom kínálkoznék is – nem hajszolja, nem ezen az olcsó módon igyekszik könyvét érdekessé tenni” (Anonim 1900b, 728).

„Fiatalos tüzzel indultam neki a világnak, ahogy az ügyvédi diplomámon felszáradt a ténna. Hatvankilencet írtunk akkor...” – adta meg az író és a világ kapcsolatának alaphangulatát az egyik novellájában. Révész Ernő elbeszélései kivétel nélkül vidéki történetek, melyekben kellő részvétellel és némi mikszáthi derűvel szemléli a világot, benne a módfelett félszeg hőseivel. A kissé kopott környezet és csetlő-botló alakjainak bemutatása olykor egészen bravúros. *A hála* című önéletrajzi ihletésű elbeszélésében Zahorai a zombori kocsmáros a feleségével örökbe fogadta az árván maradt Dani gyereket. Tisztességesen felnevelték, s a fiú Pesten orvosi diplomát szerzett. Egyszer Zahorai meglátogatta őt a fővárosban, s amit látott, azon módfelett elcsodálkozott: „Szentséges Szűz! Micsoda pompás világ volt odabent! A pallatról olyan lámpa csüng le, mint amilyen odahaza a templomban, s a pokrócz puha, akár a bársony. Egyetlen egy – már vagy elhiszik, vagy nem – egyetlen egy betakarja az egész pallót. A szobában szerteszéjjel díván, kettő is, karos székek egytől-egyig, s az asztalokon – vagy három is lehet – minden fajta csecsebecsék. Csak az a furcsa, hogy a falon csupádon csupa meztelen asszonyi állat képe lóg. Ejnye, ejnye: hogy nem röstellik azok a személyek úgy odaállni a piktör elé. De ez a Dániel is különb ismerősöket válogathatott volna össze” – mesélte feleségének a városban látottakat Zahorai (Révész 1900, 19). Ám ahogyan az író a csodálkozó-elrévedő embert bemutatta, abban egyszerre van jelen a magyar vidék emberének egyszerűsége, sajátos világlátása, és naiv őszintesége, miközben az egész milióból sugárzik az író együtt érző szeretete.

Talán még Zahorai zombori kocsmáros történeténél is színesebb, ahogy a *Földi igazság* című elbeszélésében a kisvárosi, kicsit kopott értelmiségit, a köztisztületnek örvendő tekintetes urat bemutatta. Lehotkay Döme nyugalmazott szolgabíró idős korában költözött be Pécsre lakni. Kertes házat vett magának, és azóta a gyümölcsfáinak meg a nyilvános ügyeknek élt. „Ahány egylet van Pécsen, jóformán mindegyikben akad hivatala. Igazgatóság, választmányi tagság, a legényegyletben meg éppen díszelnökség; ami nem kicsinyelni való. Szeret a nyilvánosság napsugarában sütkérezni, s mikor a legényegylet a neve napján megdeputációztatja évről-évre, gondját viseli, hogy az eset az újságba kerüljön. Azok az áldott jó hírlapírók meg nem sajnálják tőle a magasztalást. »Közbeccsületben« ösztítették meg, »általános tisztelettel környezve« ünnepeltetik e napokat, »puritán egyszerűségében, cátói jellemmel« futtatják meg vele a »közpálya rögös útját«, s a kávéházak újságolvasói közt bizonytal nem egy tekint áhítatosan a kiváló férfiúra, a ki »hivatalának példásan betöltése után a jól megérdemelt nyugalom napjait éli most«, és aláírja a kérést, »hogy e napokat a mindenható kegyelme minél hosszabbra nyújtsa«, ami »hő óhajta minden polgártársunknak, ki Lehotkay Dömét ismerni szerencsés«. Már ahogy a vidéki lapok az ilyesfélét ki szokták sujtásozni” (Révész 1900, 37–38). Hogy Révész Ernő különös vonzalmat érezhetett a vidéki szerkesztőségek iránt, azt elárulja *Szabad meggyőződés* című írása, melyben Baráczky Lehel, a megátalkodott ellenzéki történetét dolgozta fel. Baráczky Lehelt úgy ismerték a városban, mint aki „nagyon sok kellemetlenséget okoz, ha megbántják”, ezért kellő előzékenységgel viseltettek iránta. Egy alkalommal a dühödött ellenzéki cikket hozott a Megyei Hírlap szerkesztőségébe. A főszerkesztő a prépostnál tarokkozott, a kézirat pedig a hivatali szolgáltság folytán elveszett. A főszerkesztő azonban – ismerve a vidéki kisváros olvasó közönségének elvárásait – sebtében újfogalmazta a cikket, s még honoráriumot is fizetett a fiatalúrnak. Este azután a Bányában mindenki „A korrupció búzholdt pocsolyájáról” beszélt.

Révész Ernő kisvárosában – legyen az Bajmok, Zombor, Makó vagy a kitalált Lápos – a jegyzők, patikáriusok és szolgabírák társaságában jószerével minden, az előkelő házassági tervek, a hivatal, az asztaltársaság, a kártya, becsületbeli ügynek számít. A *Lovagias história* hőse, Mosztonga Tóni „szerbség becsületéért” párbajra hívta Cserszkovits Milánt. Amúgy tessék-lássék folytak az előkészületek, mert ugye a viadal mégis csak vérre megy. Cserszkovits akkor lett bátor, amikor megtudta, hogy a párbajkódexben előírt, az elégtételre kötelező 48 órás határidő már régen letelt, négy nap elmúltával már elévült az ügy, nem számít gyávaságnak, ha visszautasítja a kihívást. Az *Osztó igazság* című írásában Decsy Boldizsár főerdész, később osztálytanácsos felesége viselkedésével „felforgatta” a falu hagyományos nyugalmát és rendjét, megjelenésének pillanatától minden asszony és leány hozzá mérte magát. A doktorék kisebbik lánya, a Böske, ábrándosan gondolkodóba esett. „Nyilván azon tűnődött, vajon fölviszi-e ő is valaha egy előkelő férj révén annyira, hogy még migrainne-je is lehet? Sőt vajon eshetőleg még idegességre is szert tehetne-e valamikoron?” Elképzelte, hogy egyszer eljön az idő, amikor az ő szalonjának asztalán is ott hever majd a *Hatszáz magyar nemzeti dal* című antológia, és Zola *Mouret abbé vétke* című regénye (Révész 1900, 150–151).

„Hajdanán, patvarista koromban gyakran kijártam Habarcsra exequálni, s olykor mindig jól megebédeltettek” – kezdte *Aeskuláp és Hygiea* című elbeszélését a szerző. Habarcsra az 50-es évek óta Herbatin Mihály volt a községi orvos. Az öregnek – patika nem lévén a faluban – kézi gyógyszertára volt: „egy jókora üveg chinin, egy még nagyobb sósborszesz, s egy legnagyobb üveg mocskos, nem tudom micsoda, egy kis halálfejes katulya, öt darab vidám piócza, egy nagy rakás odva fog, s egypár orvosi szaklapnak fölívágtalan mutatvány-száma.” Ennyi elég is a habarcsiaknak (Révész 1900, 129). Aki pedig meghalt, hát annak is illett tudnia a rendet. Láposon „requiem, cifra érczkoporsó, harminchat gyertya, négy ló, fáklya, három verskondítás; ez első osztályú halál. A második osztályúnak csak kemény fakoporsó jár és huszonnégy gyertya, két ló, két versharangozás, semmi fáklya. A harmadik osztály fenyőkoporsóval kénytelen beérni, s csak tizenkét szál gyertyát, egyszeri harangszót kap” (Révész 1900, 106). És Révész Ernő sorjában, a kisvárosi elit tagjairól a maguk környezetében festett elbűvölő portrét, a szolgabíró, a lapszerkesztő, a patikus és az ügyvéd után az *Oh, szerelem* történetében megjelenik a vállalkozó is. Meghalt szegény Sárdy Béláné, ami miatt Sárdy Béla vigasztalhatatlanul szomorú lett. Tomola Mártonnak, a szegedi Hunnia Gőzmalom tulajdonosának Irma felesége – pusztán részvétből – beleszeretett a szomorú tisztviselőbe. Időközben Márton gazda búzáat vásárolni Temesvárra utazott, s az Arany Trombita szállóban megvásárolta az egyik szegedi lapot, amelyből megtudta, hogy fiatal neje „a bálók körülrajongott táncosnője a deli S–y B–ával Szabadka és Zimony felé utaznak” (Révész 1900, 117).

Révész Ernő elbeszélései valóban apró történetek – szinte csak amolyan helyzetrajzok. Valaki megjelenik különös öltözékben a ligeti fák alatt, s egy egész világ színe, illata, hangulata és csöndes moraja szegődik a nyomába. Kisvárosi szerelmek születnek és bomlanak föl, miközben a régi világ morálja angyalokat küld az erkölcsi fölmentésükre. Rakóczy Béla özvegye 200 holdas birtok örököse és ezt bizony a főerdész is nagyon jól tudja. „Kaczér asszonyszemélyek” és elegáns szerencselovagok történetei színezik a vidéki társas estélyek világát és hangulatát, melyek Papp Dániel jeles elődjének a tollán rendre megelevenednek, remek történetté kerekednek.

A bajmoki születésű írónak rövid alkotói pályát adott a sors, negyvenkilenc éves korában távozott a maga köré épített kisvárosok világából. 1911. május 5-én közölte a Bácska: „Révész Ernő dr. ügyvéd, a szabadkai ügyvédi kamara titkára Szabadkán elhunyt”. Különös, hogy halálakor a vidéki lap sem a kiváló íróat gyászolta benne.

„Ábrándos leányok sokszor elkönnyeztek sorai felett”

Trischler Károly (Don Carlos)

Ahogy a bácskai magyar irodalomnak a XIX. század végén Türr Antal személyében megvolt a maga Del Toró-ja, a boszniai háborút megjárt harcosa, ugyanúgy Trischler Károly személyében volt egy hősszerelmes Don Carlosa is, akinek verseiben és tárcáiban magas hőfokon izzott a szerelem és – a hazaszeretet. Magát – rövid élete során – mindvégig újságírónak vallotta, a lapok tárcarovata volt az ő igazi terepe, a pillanatnyi lángolások fóruma. 1860. augusztus 7-én, Hódságon született, és alig negyvennégy évesen, 1904. június 4-én Zombor hunyt el. Halálakor a vármegye hivatalnoki kara és a *Bácska* szerkesztősége egyaránt a saját halottjának tekintette, s Bács-Bodrog vármegye árvaszékének ülnökét, a mindenki által kedvelt újságírót díszbe öltözött vármegyei huszárok sorfala között négyfogatos gyászkosci vitték az utolsó útjára. „Trischler Károly nem csak a miénk volt – búcsúzott tőle a lapja –, hanem az egész társadalomé. Míg élt, osztályosa volt az általános szeretetnek. Széles e megyében a neve ismeretes volt mindenütt, és a sors nem vonta meg tőle azt a boldogságot, hogy diadalaiban gyönyörködhessek. Megadatott néki az a ritka kegy, hogy életében birtokosa lehessen az elismerés pálmaágának.” Az árváknak, az elhagyottaknak volt a gyámolítója, s ezt a missziót határtalan lelkesedéssel teljesítette (Anonim 1904a, 1–2).

Eletrajza szerint középiskolai tanulmányait Újvidéken és Baján végezte, majd a fővárosban tanult jogot. Egyetemi éve alatt hívta meg őt lapjához, a *Fővárosi Lapokhoz* Vadnay Károly, az akkor „előkelő hírű” laptól azonban hamarosan a *Közvélemény* című politikai laphoz pártolt át. Írt tárcát és verset, politikai kommentárt és színi kritikát. A lapnál közel három évig működött, egyidejűleg számtisztként szolgált a pénzügyminisztériumban. A fővárosban azonban igazi helyét soha nem lelte meg – így hát hamarosan hazaköltözött Zomborba. Szomorú hazaérkezését *A határkőnél* című versében így énekelte meg: „Leborulok itt e néma kőnél, / Összecsókolom drága földedet”. Egyszerre bukkannak elő az emlékei sorából az ifjúkori játszótárak, s a korai szerelmek, s megkísérti minden meghitt pillanat. S amint elvonulnak lelki szemei előtt a régi kedves alakok, megszólal benne a tiltakozás:

*Oh, ne menjen a nagyvilágba,
Kinek szíve van, ki híven szeret,
Kíméletlenül letiporják ott:
Önző irigység, átkos gyűlölet.*

*Nincs ott szeretet! – csalfa emberek
Régen lomtárba dobták a szívet,
A barátság egy nyomorú koldus,
Szégyen a hűség – mert pária lett.
Csengő arany a legszebb ideál,
Mindenkori rohan, fut fénye után!
Árucikk minden: erény, igazság,
Erkölcsbíró a cifra kurtisán. (Trischler 1896a, 27–30)*

Hazaérkezését követően a vármegyei hivatalban előbb aljegyző, majd számvevő lett, mígnem 1893-ban a vármegye közönsége árvaszéki ülnökké választotta őt. Ám ő a hivatali élete során mindvégig csak kenyérkeresetnek tekintette, szíve szerint mindvégig újságíró maradt. „Hazatérte után is megmaradt, mint ahogyan ő szokta volt mondani: elsősorban is újságírónak – búcsúzott tőle halálakor lapja, a *Bácska*. – Ez a pálya volt az eleme. Itt dolgozott lapunknál tüzzel és lelkesedéssel halála napjáig. Köteteket tenne ki az a sok megírt dolog, melyeket lapunk hasábjai őriznek. Hírlapírói munkássága mellett soha hűtlen nem lett

műzsájához. Rengeteg költeményt írt, melyeknek sajátos karaktere az az *ábrándos naivitás*, mely minden sorából kicsendül. A szerelemnek, a szűzi tiszta szerelemnek volt a lantosa. Minden pózolás nélkül énekelt úgy, amint azt mélyen érző szíve inspirálta” (Anonim 1904b, 2–3). Úgy tűnik, a szerkesztőségi munkában igazán a közélet közelségét élvezte, kedvére volt, hogy írásaival véleményt formál. Élére állt a Schweidel-szobor felállítása érdekében indított mozgalomnak, s a Történelmi Társulat titkáráként megírta Schweidel Józsefnek életrajzát, majd II. Rákóczi Ferencét is. Topits Zoltán, a pályatárs *Levelek egy sírhalomról* című írásában így búcsúzott tőle: „Mint újságíró is érdekes típus volt. Valóságos szerelmese volt a hivatásának. Mélységes idealizmussal csüngött azon, s abban a meggyőződésben élt, miszerint ez az igazi rendeltetése, másik állását csak kenyérnek tekintette. Lapunknak mintegy 20 esztendeje munkatársa volt. Eleinte, mint kültag támogatta azt, majd utóbb, egy évtizeden át volt helyettes szerkesztőnk. Az itt kifejtett működése lapunknak legszebb korszakát képezi. Sokoldalúsága minden szakmában érvényesült. Mint publicista, tárcáíró és lírikus, sőt mint reporter egyaránt tevékeny volt” (Topits 1904b, 1–4).

Trischler Károly volt az, akit igazán magával ragadta a millenniumi hazafias lelkesedés. Ám már korábban, az 1879-ben ifjabb Váncza Mihállyal Budapesten közösen kiadott *Hulló levelek* című, költeményeket, értekezéseket és útirajzokat tartalmazó kötetük előszavában is így határozta meg a költői szándékát: „Honfitársaink fájdalman enyhíteni! – ez volt a jelszavunk, midőn e szerény, igénytelen művünket kiadni, s a t. közönség elé terjeszteni elhatároztuk” (Trischler – Váncza 1879, 3). S hogy a gesztus is igazán elegáns legyen, a „honleányok buzgalma” gyűjtötte egybe az előfizetőket Hódságh-ról, Petrovatz-ról, Szontáról, Újvidékről, Zomborból, Bajáról és Bresztovác-ról. Mintha a rosszul értelmezett vidék – műkedvelői szinten – egyszersmind az elvárásokat is meghatározta volna.

Trischler Károly kötetbe sorolt kilenc verse, alig egyéb egy kamasz korai próbálkozásainál, alig érik el az önképzőkori dolgozatok színvonalát. Őszi levélhullás, elmúlás át- meg átszőve a múlt megidézett, bánatos emlékeivel: „Sárgul a levél... lehull nemsokára, / Szomorú halálát bánatosan várja” (*Őszi merengések*); majd „Ki a temetőbe, a szomorú helyre, / Hol annyi szív örök nyugodalmát lelte” (*Halottak napján*), ahol az ifjú szívben dédelgetett bánattal illik Vörösmarty Mihályra is emlékezni. Egykedvű és komor, de talán költőinek vélt megszólalásait a gyermekkori emlékek sem teszik emelkedetté, egyformán monoton a verselése az otthoni és az idegen tájakon bolyongva. A *Szülőföldemhez* című versében is mindössze a rideg ténymegállapításig jutott el: „Néha-néha mégis visszacsöppen lelkem / Gyönyörű tájadra, hol boldogan éltem”, s ezt másutt sem igen variálja: „Ifjú álmok, boldog idők / Régen tova tűntetek” (*Ifjú álmok*). Trischler Károlyból egyaránt hiányzott a líra emelkedettség, a lélek ünnepe és a költői megnyilatkozás tehetsége. Versei olvasásakor úgy tűnik Révész Ernő róla mintázta a vidéki költő alakját és lelkületét. Hódsághon született verse szerint:

*Bércek közé tűnt le a nap már régen,
Számos csillag ragyogott a szép égen,
Midőn e dalt énekelted énnékem:
„Búra, búra, búbánatra születtem,”*

*Tova mentünk... elváltunk mi egymástól,
Mint ősszel a hervadt levél gallyától,
De ez a bús dal messzire jön énvelem:
„Búra, búra, búbánatra születtem,”*

*Az esti szél lágyan rezgő fuvalma,
Magányomba bús dalodat elhozza,*

*Most is hallom, most is hallom szüntelen
„Búra, búra, búbánatra születtem,”*

*Körülöttem minden felé csend honol,
A távolban epedő, bús ének szól,
Mintha szólna most is a dal énnekem:
„Búra, búra, búbánatra születtem,”
(Az esti dal)*

Trischler Károly 1896-ban – már Don Carlosként – Zomborban egyszerre két kötetet is megjelentetett: az elsőt *Ifjuságom – I. Próza*, a másikat *Ifjuságom – II. Versek* címmel. A prózakötetébe – különös módon – nem elbeszéléseit és tárcáit gyűjtötte, hanem ünnepi beszédeit, alkalmi felszólalásait, melyekre egyformán jellemző a *Március 15-e* című írásának pátosza: a márciusi ifjak szerepét méltatva így zárta ünnepi felszólalását: „Legyen nevük áldott, munkájuk eredménye örökös és visszhangozzék szóban, szívben hőstetteik emlékezete. Mi pedig, a dicső hősök epigonjai, kiknek kötelességünk összekötni a jelent a jövővel, emeljük fel merészen, bátran és lelkesedve a haladás lobogóját, és írjuk fel a hajdani honvédek jelszavát előre: Áldozatuk lángja lobogjon magasan a haza oltárán” (Trischler 1896a, 44). Az 1896. esztendő *Szent István napján* pedig így kötötte bokrétába hazafiúi lelkesültségét: „A magyar haza védszentje, első királyunk dicső ünnepén támadjon föl minden szívben a nemzeti öntudat és a nemzeti értelmiség [értelem – M. F.], mert ez a jövő Magyarországa. A nagy, a dicső, a szent király áldott emléke gyulassza lángra szíveinket a legnemesebb, legszentebb és legönfeláldozóbb honszeretetre, mely égő Phároszként világozjon az idők végezetéig!” (Trischler 1896a, 51). *Mi a nő?* című versét a rövid életű Tóth Kálmán kör 1894. évi július hó 14-én megtartott estélyen maga a költő szavalta, 1902 tavaszán pedig a *Bácska* folytatásokban közölte *A szerelem a magyar költészetben* című tárcáját.

Igazán fölszabadultan a *Bácskai Geográfia* című költeményében szól meg a költő, az otthoni táj – a kedves anyavármegyénk – fonákságain évődő költeménye a felhőtlen derű versévé emelkedik. Ebben a művében sorra vette Bács-Bodrog valamennyi jelentősebb települését – összesen negyvenkettőt –, s mindegyikről akadt egy-egy csúfondáros megjegyzése: „Bács-Almásan a lisztes / Hordót csapra verték; / Déronyán a papucsot / Káposztával főzték.” S tovább: „Becseiek a rákot / Szabónak megtették, / Kis-Kéren a zabot is / Túfokon hegyezték” (Trischler 1896c, 38–43). A költemény néprajzi vonatkozásainak jelentőségét Csorba Béla *Egy XIX. századi bácskai falucsúfoló tárgy történetéhez* című tanulmányában elemezte, s a Trischler Károly által megrajzolt karakterjegyek szövegértelmezését a Magyar Népmese-katalógus 8. kötetének gazdag vonatkozásaival vetette össze. A tapasztaltak alapján megállapította: „A *Bácskai Geográfia* szerzője bőven merít írott és szóbeli hagyományokból, mindenekelőtt Thaly Kálmán által XVII. századinak vélt falusoroló valamelyik változatából.” Emellett „egy-egy motívum tréfás mesék, helyi vagy vándoraneidoták szövegvilága felé mutat” (Csorba 2003, 16). Külön értéke a tanulmánynak, hogy szerzője nem a zombori költő *Ifjuságom* című kötetében található verse, hanem egy, a számunkra eleddig ismeretlen közlés, a *Felső Bácska* kiadásában megjelent 1935. évi *Bácskai Évkönyv* című kalendárium közlése alapján végezte elemzését.

Ha valamelyik írása mégis megőrizte az utókor számára Trischler Károly nevét, az mindenképpen a *Közigazgatásunk reformja* című politikai tanulmánya, melyben a vármegye elavult intézményrendszere fölött mondott elmarasztaló ítéletet. Hazánkban mindaddig hiába keresnénk megállapodott közszellemet, amíg az alkotmány biztosította municipális rendszer áttekinthetetlené és a központi hatalom által irányíthatóvá nem teszi a közigazgatást – írta Trischler Károly, aki maga is vármegyei hivatalnok volt. Az állami kormányzatnak ugyanis

nincs megbízhatóbb kritériuma, mint a közigazgatási viszonyok egységes rendszere, ami Magyarországon teljes mértékben hiányzik, és ez – a környező országok erősödő nemzetállami törekvéseinek idején – halálos veszedelmet jelent. Ahogyan a kiegyezést követően az 1870. 42. t. c. a vármegyéket az ország alkotmányos rendjébe beillesztette, a modern állameszmékhez képest már akkor felettébb ellentmondásos volt, és úgyszólván lehetlenné tett mindennemű bölcse kormányzást. A törvény ugyanis a vármegyék jogainak meghatározásakor túlságosan mereven ragaszkodott az 1847-es vármegyei tradíciókhoz, mely az erős kormányzásnak „természeténél fogva” elvi ellensége volt. Való igaz, hogy a vármegyére átruházott jogok az önkényuralom idején a nemzet javára váltak, de az alkotmányos rend visszaállításával megváltozott a helyzet. Ha az ország municipális szervezetsége akadályozta az osztrák államhatalmi szervezet működését, az akkor a nemzet hasznára vált, nem úgy most, midőn az államhatalom magyar lett – mutatott rá Trischler Károly. „Ha a magyar érdeket mostohán elveszni hagyni nem akarjuk, erős államhatalomra van szükségünk, melynek módot kell adni arra, miszerint az ország minden részében hatályosan, gyorsan, folytonosan, rendszeresen és közvetlenül szolgálhassa a magyar állam érdekét, és szeghesse útját azonnal minden ellentétes törekvésnek.” A magyar államnak tehát minden eszközzel biztosítani kell a biztos és határozott kormányzás lehetőségét – fogalmazta meg észrevételét a zombori hivatalnok, s ebben Szalay László és Asbóth János politikai meggyőződésének a követője volt (Trischler 1896b, 16). A konzervatív magyar politika képviselőként valamennyien azt vallották, hogy „a szabadságnak társul kell adni a rendet, mert van valami, ami több a megyénél, és ez a valami: az ország” (Trischler 1896b, 17–18). Márpedig az ország közigazgatási állapota a millennium idején felettébb silány volt: a vármegye hivatalnoki közössége túlbujánzott, elterebélyesedett, és korlátlan hatalommal rendelkezett. A szükséges reformok elodázása együtt jár a rend hiányával, ami megbénítja a központi hatalom hatékony működését. Húsz évvel korábban, 1875-ben közzétett *Magyar conservatív politika* című, programadó írásnak szánt művében Asbóth János a vármegyék túlméretezett önállósága kapcsán Andrassy Gyula szabadelvű politikáját bírálva rámutatott: Magyarországnak a jelen politikai helyzetben „oly közigazgatási gépezetre van szüksége, melyet a magyar állam megszilárdítására intézett egységes és hathatós működésre lehet használni, és egy eszme, a magyar állam eszméje szolgálatában lehet mozgásba hozni.” Amíg a lokális érdekek szabadon érvényesülnek, nem lesz Magyarországon egységes közigazgatás (Asbóth 2011, 77). A haladó kor igényeinek megfelelő módon újjáteremtett közigazgatás elsősorban a szabadság, a rend és a jogegyenlőség követelményeinek kell, hogy megfeleljen – fogalmazta meg a *Közigazgatásunk reformja* című tanulmányában Trischler Károly, aki ezzel az írásával a bácskai jogtörténészek sorába emelkedett.

Írt kilenc színművet is, ezek közül azonban csak kettő került Zomborban előadásra, a pályatársak bevallása szerint: közepes sikerrel. Az egyik *Kerítés* című vígjáték, a másik a *Kurucok csillaga* című történelmi dráma volt. Topits Zoltán szerint Trischler Károly távol állt a drámától, irtózott a tragikus eseményektől, újságíróként is kerülte a véres történetet. „Kedvenc hírei az eljegyzések, esküvők és a katolikus ünnepek voltak. Ezekbe bele tudta vinni egész poézisét. És tudott még valamit: parentálni. Oly szép nekrológokat írt, hogy azok a legérzéktelebb embert is megindították” (Topits 1904, 3). Trischler Károly élete során mindvégig vidéki író maradt, s ezzel ő is tisztában volt. De őt ez nem bántotta. Ő csak dalolt, a senkinek és mindenkinek éneklő madár volt. „Édes szavú tolmácsolója volt annak az érzelmenek, mely szívét, lelkét betöltötte, és lantjának pengetésére inspirálta. Ábrándos leányok sokszor elkönnyeztek sorai felett [...]” – méltatta őt a pályatárs, Topits Zoltán. Szinte még a saját halálát is megjósolta: a Bácska 1903. december 18-án közölte *Lombhullás* című versében még így énekelt:

*Isten veled, te erdőm! Én megyek,
Sorsom benned is részesre talál,
Jelentik már, hogy közeleg a halál.
A halál végzetes jóslata szólít,
Szemed előtt hullnak még a lombok,
De utolszor a fűzfaág
Fejedre veti árnyékát,
S reád borul előbb az alkony,
Mint elhervad a rét füve,
Előbb, mint odafenn a halmon
Fonnyad a szőlővenyige,
Én meghalok. Fagyos leheletével
Megérint már a halál szele. (Trischler 1903, 1)*

Trischler Károly 1904. június 4-én, negyvennégy éves korában, egy félrekezelt lábtörésbe váratlanul belehalt. *Schweidel József élete* című tanulmánya már halála után 1905-ben, az *Emléklapok Schwedel József aradi vértanú Zombor város szülőtte szobrának leleplezésére 1905. március 18.* című ünnepi kiadványban látott napvilágot. Az írás nem történeti tanulmány, sokkal inkább ünnepi méltatás: a magyar szabadságharc vértanú tábornokáról készült, határozottan aktualizált portré. „Mint ember, igazi férfiú, egyenes és határozott jellem, kinek gondolkodása tiszta harmóniában van tetteivel; mint katona, valódi honvéd: csupa tettvágy és csupa energia. Nyugodt és természetes, a siker napfényében éppen úgy, mint a bukás sötétségében. Az előbbi el nem vakítja, az utóbbi meg nem töri. Pályája gazdag példatára az igaz, tiszta honszerelemnek” – írta a tanulmány szerzője, előrevetítve az ünnep emelkedett hangulatát (Trischler 1905, 11). Komolyabb kutatást sem végzett, jószerével beérte azokkal a családi iratokkal, amelyek a Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulatának múzeuma megőrizte. Megemlítette, hogy Schweidel József tizenhét évesen lépett katonai pályára, a 4. huszárezredben szolgált, melynek ezredese a vitézségéről híres Simonyi óbester volt. Császári katonai pályája alatt Lemberg, Tarnopol, Bruck és Temesvár voltak az állomáshelyei. Lengyelországban ismerte meg feleségét Bilinszky Domicellát, aki később – a tragédia bekövetkezése után – kellő méltósággal viselte a gyászt. Részletesebben csak a szabadságharc eseményeit, és az aradi várban működő katonai bíróság munkáját, valamint a kivégzés – többnyire már ismert – eseményeit tárgyalta. Pedig mennyi minden rejlett ebben az életrajzban! Körültekintőbb hozzáállással Zombor elveszett történetének egy fejezetét – a város XVIII. század végi és XIX. század eleji társadalomrajzát – is összefoglalhatta volna. Schweidel József 1796. május 18-án született, tehát gyermek- és ifjúkora a fölvilágosodás korára esett. „A Schweidel-család azon időben előkelő helyet foglalt el a zombori társas életben – írta Trischler Károly. – Az apa finom, úri modora és nejének ritka műveltsége mindenütt hódított. Volt a családnak két szépséges virágszála: Anna és Vilma. A város előkelő polgári ifjai, a vármegye nemes urai és a városban állomásozó dragonyos tisztek, köztük egy herceg Lichtenstein, versenyt udvaroltak a feltűnő szépségű, művelt és okos leányoknak. Ők voltak az akkori báloknak királynői.” Mindez azonban nem több, a korszak divatos tárcairodalmának megszokott sablonjainál. Hiányzik belőle az események és a körülmények hiteles megjelenítése. Hiányzik az a miliő, amelyből egyértelműen következne a hősi életpálya kibomlása. Hiányzik annak okszerű kifejtése, miszerint Schweidel József „lelkének nemes művelődésére, szívének nemességére nagy befolyással volt szülőinek szerető, gondos nevelése. S a gondos nevelés nem veszett kárba” (Trischler 1905, 7). Trischler Károly – költészete és írói működése alapján – láthatóan a belső tájakon, a lélek és a szív csodáinak hódolva élte a maga életét, alkotói személetét táj és történelem nem befolyásolta.

A Toldi német fordítója
Lemberger Ármin

A Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság 1905. szeptember 12-én megtartott alakuló közgyűlésén Lemberger Ármin ügyvéd képviselte a bajai írókat. Még ezen az ülésen az őt alelnök egyikévé választották, s ezt a tisztségét az 1909. évi és az 1912. évi tisztújítás során is megőrizte. 1856. június 28-án született Baján, és ott is halt meg 1934. február 4-én. 1898-ban megalapította a *Bajai Hírlapot*, amelynek tizenhét éven át volt a főszerkesztője. Jogi témájú cikkei az *Egyenlőségben* (1891), a *Jogban* (1895), az *Ügyvédek Közlönyében* (1895), a *Szegedi Jogászlapokban* (1892) jelentek meg. Élete során mindvégig fontos szerepet játszott Baja város közéletében. 1900-ban ő szerkesztette *A bajai helyi iparkiallítás katalógusát*, 1903-ban pedig Lipcsében az ő fordításában jelent meg német nyelven Arany János Toldija.

A kötethez bajai keltezéssel írt rövid előszóban elmondott minden lényegeset, amit a német átlagolvasónak tudnia kell Arany Jánosról és a *Toldiról*. Kiemelte, hogy a magyar irodalom legnagyobb, történeti forrásokból eredő, de a kiváló költő tollán, egyéni hangon megénekelte eposzát veheti a kezébe, mely a Toldi-trilógia elő része. A vándorszínészek között elszenvedett csalódások és megaláztatások után az ifjú Arany János szülőfalujában, Nagyaszalontán vállalt jegyzői hivatalt, s bár többnyire a klasszikus irodalmakat tanulmányozta, lelkesen olvasta a nála fiatalabb Petőfi Sándor – akinek verseit a német olvasóknak Alois v. Neugebauer értő fordításában már volt szerencsénk megismerni – János vitéz című népies eposzát. Ezen fellelkesülve írta meg a Toldiját, s 1846-ban művét elküldte a Kisfaludy Társaság irodalmi pályázatára, melyet dicsérettel meg is nyert. Arany János tollán teljesen átlényegül Ilosvay Péter 1574-ben kiadott Toldi-éneke, s bár Toldi valójában történelmi hős, a költő a róla szóló eposzba a népies hősi énekek elemeit is beleszötte – ilyen a dunai szigetről lábbal elrügött csónak, vagy a cseh vitézzel történt kézfogás epizódja, melynek nyomán annak körmei alól kiserkent a vér. A Toldi megjelenése meghozta Arany Jánosnak a sikert, egyszerre kora legkiválóbb költői sorába emelkedett. Petőfi verset írt hozzá. Bárány Eötvös József elragadtatással méltatta a művet, Riedl Frigyes pedig a Homéroszt követők sorába emelte őt. Arany János Toldija a magyar költészet egyik legkiválóbb alkotása, s mint ilyent, szeretettel ajánlja a német olvasóközönség figyelmébe (Lemberger 1903, 3–7).

Lemberger Ármin halálakor, a bajai *Független Magyarorság* 1934. február 6-i számában közölt pályarajzából ismert, hogy lefordította németre a *Toldi estéjét* is, megjelenését azonban nem érte meg. Fordítása már csak halála után 1934-ben került kiadásra. A lap szerint a Toldi német fordítását a hazai, és a külföldi irodalmi körök lelkesen üdvözölték. „Heinrich Gusztáv, a Magyar Tudományos Akadémia volt főtítkára a legjobb német fordításnak ismerte el. A Toldi estéjének fordításával 1933 elején készült el s azt elküldte dr. Thienemannn Tivadar pécsi német irodalmi egyetemi tanárnak, aki ugyancsak a legnagyobb elismerés hangján írt erről a fordításról is. Azután elküldte a fordítást a Magyar Tudományos Akadémiának, amely arra méltatta, hogy, bár az Akadémia alapszabályai szerint nem ad ki idegen nyelvű műfordításokat, a fordítás kiadási költségeihez hozzájárult 300 pengővel [...] (Anonim 1934b, 1–2.). Lemberger Ármin ugyan mindvégig jelent volt a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság tagjainak sorában, tevékenysége jószerével csak Bajára korlátozódott.

Arcképek, pályarajzok

Az első bácskai regény szerzője

Csupor Gyula

Csupor Gyula 1839. november 24-én született Baján, és 1900. szeptember 5-én halt meg Óbecsén, síremléke ma is ott áll a Golgotához vezető út jobb oldalán, az óbecsei előkelő polgárok nyughelyének sorában. Eltemetett társaival együtt kibírt egy virágtalan évszázadot, holott egy Tisza-parti koszorút mindenkor megérdemelne. Szülővárosának mai számadói úgy tudják, 1906-ban hunyt el Baján, „sokat publikált újságokban, folyóiratokban, gyakran »Zöld vadász« írói álnéven”. Nem akkor halt meg, nem ott van eltemetve, egyedül az írói álnévnek van némi valóságalapja. Szolgáljon mentségül a menthetetlenhez: a lexikonok sem nyújtanak a bizonyossághoz kellő támpontot. Gulyás Pál a *Magyar írók élete és munkái* című művében közzétett számvetése is töredékes; ő tudni véli, a nyugalmazott főszolgabíró, Óbecsén halt meg 1900 szeptemberében. 1885-történt nyugdíjaztatása után az óbecsei Nemzeti Szövetség igazgatója volt. „Újabb írásai” [?] a Szegedi Ellenőr (1883) és Óbecse és Vidéke (1895) című lapokban jelentek meg. Munkái közül azonban csak az 1897-ben Zentán megjelent *Felhők* című „vegyes művek”-et tartalmazó kötetét, és az általa szerkesztett *Emléklap az Óbecsei Polg. M. Dalkör zászlószentelési ünnepe alk.* (Óbecse 1899) című kiadványt tartja számon. A *Vasárnapi Újság* 1900. szeptember 16-i száma a *Halálozások* rovatában így emlékezett meg a néhány nappal korábban elhunyt Csupor Gyuláról: „48-as honvédszázados, volt német-palánkai főszolgabíró, az ó-becsei Nemzeti Szövetség igazgatója, kitől több költemény is jelent meg Ó-Becsén” (Anonim 1900c, ?). A forradalom és szabadságharc idején 9–10 éves bajai siheder aligha jutott el a századosi rangfokozatig. Kalapis Zoltán *Életrajzi kalauzában* a fűzfapoéták délvidéki megtestesítőjeként tarja számon, s ennek megfelelően lekicsinylően szól írói munkásságáról (Kalapis 2002c, 206–207). A tévedések, elnagyolások és hamisítások halmazában a kortárs, az élő tanú – halála után pedig emlékének hűséges őrzője – Fárbas József óbecsei néptanító segít eligazodni, aki 1904-ben Zomborban a Bittermann nyomda kiadásában jelentette meg *Csupor Gyula síremlékének 1904. szept. 4-én volt leleplezése alkalmából* című, ön- és múltismeretünk szempontjából megkerülhetetlen művét.

Csupor Gyula Szent Katalin vértanú névnapjának zivataros előestéjén született, s a családi emlékezet szerint édesapja „méltóságához illőleg, elérzékenyülés helyett valódi hidalgó büszkeséggel emelte magasra a családi billegvas nyöszörgő örökösét, s diadalmasan kiáltott föl: »Generális legyen belőled édes fiam!« S aztán a bölcs lemondás savanyú hangján hozzá tette: »Légy, ami apádból nem lehetett!«” Baján, Vak Bottyán kurucgenerális és Türr István garibaldista tábornok városában ez nem is volt különösebben rendkívüli kívánság. A gondos családi nevelésben részesült ifjú az egyetemet Budapesten végezte és már negyedéves jogászként 1861-ben, a rövid alkotmányos korszak kezdetén, polgártársai által szülővárosában

aljegyzőnek választott meg, és így azután a fővárosból haza került. Csupor Gyula idős korában a *Verőfényes napok* novelláinak sorában *A szeretet karjain ringatva* című írásában idézte fel azt a történetet, amikor a Baján megtartott „városi alkotmányos restelláció” során vicenszóvárosnak választották őt, és hazahozatala érdekében jeles deputáció kereste meg Budapesten. Az emlékezetes hajójút vége felé „szaporodtak a kanyarulatok, míg végül, az utolsó fordulásnál, egyszerre csak feltűntek az átlátszó, aranyos ködbe burkolt, telecskai magaslaton, szülővárosom szentegyházainak meg-megvillanó keresztjei”. A fogadás alkalmával a város hivatalos képviselőjének, „Matisa bátyámnak vas markába kerültem. – Isten hozott ecsém! üdvözölt tele tüdővel a jókedvű bunyevác” (Csupor 1893a, 16). A városi tiszttakar azonban hamarosan leköszönt, Csupor Gyula ekkor a bajai főgimnázium irodalom és történelem tanárává szegődött. Egy évig állt a főgimnázium szolgálatában, majd ismét visszatért megkezdett jogász pályájához, és 1864-ben megszerezte a köz- és váltó ügyvédi oklevelét. 1866-ban, az akkor kivételesen megengedett alkotmányos tisztújítás alkalmával szülővárosának főjegyzőjévé választották. Már a következő, 1867. évben az általános megyei tisztújítás alkalmával „II-od aljegyzője lett s itt gyorsan emelkedett I-ső aljegyzővé s tisztb. főjegyzővé, majd 1869-ben pedig mint törvényszéki ülnök folytatta pályafutását”. A bíróságok ujjaszervezésekor elhagyta a megyei szolgálatot, nem vállalt hivatalt, hanem 1872. év elején Óbecsén ügyvédi irodát nyitott, ahol 12 éven át, mint „Óbecsének keresett ügyvédje és legtekintélyesebb vezérférfia” szerepelt (Fárbás 1904, 11). A már említett, *Verőfényes napok* című kötetének *Az első kliens* című írásában erre a történetre így emlékezett maga a szerző: „Midőn a haladó kor kicsavarta a nemes vármegye kezéből az igazságszolgáltatás pálcáját: elkeseredésemben felcsaptam – falusi prókátornak. Nem akartam az alkotmányos heverés közben garmadára nőtt, penészes akták kitisztogatására vállalkozni: inkább, nagy lelki elszántsággal – neki mentem a Tiszának. – Magától értetődik, hogy nem ugrottam bele, mint valami tönkrejutott kucséber, hanem szabad és független honpolgárhoz illőleg, üres zsebekkel bár, de világra szóló, nagy tervekkel, megtelepedtem a szőke folyó partjainál” (Csupor 1893a, 75). Botrafalvát (Óbecsét) azonnal megszerette, s évtizedek múltán is kellemesen emlékezett az első, pecellói kliensére.

A helyi emlékezet szerint Csupor Gyula működésének az 1872–1883 közötti időszakára esett a város polgári felvirágzásának kora, melynek meghatározó alakítója volt ő maga is, mi több, a tizenkét éves német-palánkai főszolgabírói korszakát követően visszatérve a Tisza partjára, az 1895–1900 között ismét sorsformáló alakja volt Óbecse közéletének. „Parcsetich Félix közigazgató, majd főispán, Szulik József a költő plébános voltak kortársai, akikkel vetélkedve mondotta el remek beszédeit, lángszavú szónoklatait és röpké, de villanyos pohárköszöntőit, írta meg legbecsesebb részét később kiadott műveinek, amelyekkel az irodalom jeleseinek figyelmét is magára vont” (Fárbás 1904, 12). A vidéki Magyarországon ez valóban a pohárköszöntők kora volt; a 48-as forradalom boldog emléke, az aradi vértanúk felett érzett olthatatlan gyász, Szent István emlékezete és a helyi, polgári egyesületek (a névnapoktól a zászlószentelésig terjedő) legkülönbözőbb ünnepei bőven adtak alkalmat a szónoki képességek csiszolására, s ma már sajátos korjelenségnek tűnik, hogy a pohárköszöntők és ünnepi beszédek irodalmi műfajjá nőttek ki magukat, tekintélyt és megbecsülést lehetett általuk szerezni. Herceg János szerint ez volt az a kor, amikor a Bácskában egy nyolcszemélyes, baráti nyúlvacsera előtt szónoklatnak is beillő pohárköszöntőt volt szokás mondani, melynek során Rákóczi és Kossuth neve kötelezően elhangzott, „nemcsak azért, mert a függetlenség és nemzeti szabadság hivatalos eszményképei voltak, hanem mert a táblabíróvilág közérzetéhez tartozott a kuruckodás, és a Bécs-ellenesség” (Herceg 2003a, 86).

Ám itt, Óbecsén érte őt a legnagyobb keserűség is, amely megmérgezte családi életét és akkor írta búsongó, panaszos verseit. „Most, hogy földre hullva, ott heversz a porban, / Lelkem meg se’ rezdül, szívem meg se’ dobban: / Hűtlen asszonynak jó helye van ottan!” –

olvasható egyik, akkor keletkezett versében, *A régi levélben* pedig így írt: „Rózsaszín papír volt, aranyos szegéllyel; / Tele írva tiltott, bűnös szenvedéllyel; / Kéjsóvárgó asszony szép keze írása, / Aki nagy titokban ura sírját ássa.” Mindebből csak sejteni lehet házassága tönkremenetelének valódi okait. Az 1883. évi decemberi megyei tisztújítás azonban Csupor Gyulát elszólította Óbecséről, Német-Palánkán főszolgabírónak választották meg, s ilyen minőségében 1895-ig ebben a Duna-parti városban működött. Nyugdíjaztatását követően 1895-ben visszatért Óbecsére, amelynek határában lovasbandérium fogadta a hazatérőt, s „a hova oly sok, régi kellemes emlék vonzotta” őt is, családját is, mert második neje óbecsei nő volt. „Valami megmagyarázhatatlan vágy vonzotta a Tisza mellé” – emlékezett életrajzának írója, Fárbas József. „Lelki örömmel, bizalommal jött Óbecsére, de mennyire csalódott! Ki tudná azt leírni, hogy mily fájó érzéssel látta ő régi városát, változott viszonyaival, változott embereivel. Eltávoztak a 20 év előtti kortársai, vagy elváltak úgy, hogy alig ismert rájuk. A járásosztás előbbre való volt akkor ott mindennél és az anyagiasságba elmerült elmék az embereket lánc szerint mérték” (Fárbas 1904, 15). A már idézett, *A szeretet karjain ringatva* című kései írásában maga Csupor Gyula így fogalmazott: „Még most is, annyi év után, sebesebben lüktet ereimben a vér s édes, önelégült mosoly települ ajkaimra: valahányszor hajlott korom fátyolos szemeivel, vissza-vissza tekintek a régmúlt időknek lelkemben őrzött, drága képeire s őszbe boruló fejjel, boldog ifjúságom visszaderengő fényes napjai fölött, el-elmerengek. Itt, ebben a dermedt, fagyos világban, a hol az érző szív idejekorán kihűl, hadd álmodozzam a virágos tavaszról, a napsugaras égről, a zengő madárdalról; hadd ragyogjanak körül befutott pályám hűnyó emlékei s árássa el keblemet az éltető szeretetnek áldott melege” (Csupor 1893a, 4). Kiábrándulását pedig így foglalta versbe: „Nem úgy van itt már, mint volt hajdanában, / Midőn ti – hárman – hű s nemes barátok, / A szeretet szelíd taván evezve, / Az egyetértést s békét hirdettétek, / Az eszményekért – hön – lelkesültetek! – / Most reális minden ember itt: / Egy vágya van – a fogható anyag. / Nem szárnyal ott a lélek ég felé, / Ahol mindenki föld után eped.”

A „realista” világ hajnalán

Fárbas József 1931 és 1933 között a *Tiszavidék* című óbecsei hetilapban *Régi arcok – Száz arckép a régi Becse közéletéből* címmel cikksorozatban örökítette meg a város jeles személyiségeit. Ezek sorában kapott helyet Csupor Gyula portréja is, amely a három évtized távlatában már finomabbá, árnyaltabbá vált. A kései utód úgy vélte: azok az évek jelentették a város történetének legfényesebb korszakát, az alkotmányos ébredés pezsgést hozott a polgárság soraiban. „Őt is a bajai kultúra adta nekünk. Ott született 1839-ben, első őse Csupor Ádám 1732-ben megyei alispán volt; és ott végezte a főgimnáziumot. Szarvas Gábor, a jeles nyelvész, Ada szülötte, tanára volt, azért is tud oly szép, tündöklő nyelvezettel beszélni és írni!” Amikor 1872-ben Óbecsére jött és ügyvédi irodát nyitott, itt találta bajai kortársait: Bende József apátplébánost, Parchetich Felixet, Szulik Józsefet, Dr. Milkó Ignác, járási főorvost és bankigazgatót, Dömötör Zuárd, ügyvédet, „vezető férfiakat, akikkel együtt munkálkodtak a város boldogságán, a társas élet fellendítésén” (Fárbas 1931a, 3). Néhány évvel Óbecsére történt megérkezését követően dr. Dömötör Zuárddal az intelligencia élénk támogatása mellett megalakították a „Polg. Céllövész-egyletet”, a Lövöldét. 1896-ban, második visszatérése után is új életet hozott magával: „A petyhüdt, álmos társadalmat megjelenése fölírta a tétlenségből, felvette a munkát a társas élet megtisztítására, küzdött a város javáért és áldásos működését kiterjesztette minden irányba. Új hetilapot Óbecsei Közlöny címmel indított, majd a Népparát címmel Göndör Ferencsel és ékes tollával szolgálta e sajtója révén a közérdeket, a társas életet” (Fárbas 1931b, 3),

Csupor Gyula első és egyetlen regénye *Megbukott a mama!* címmel Zomborban, Bittermann Nándor kiadásában jelent meg, 1868-ban. Maga a cím – megtévesztő módon – jószerevével az ifjúság számára kínál olyan diákregegyet, amelyek akkoriban a lektűrök halmazában zúdultak a kamaszok nyakába. Csupor Gyula azonban regényében mást ad az olvasónak: 1868-ban egy olyan család történetén belül mutatja meg a kiegyezés teremtette új társadalmi körülményeket, amelynek körében a mama terrorjában az önpusztító dzsentri-élet hamisan csillogó és egyre ellentmondásosabb életvitelének csődje teljeseedik ki, azzal a papa által képviselt, de huszonnyolc évig elfojtott józansággal szemben, amely a nemzeti felemelkedés számára az alkotáshoz és az építkezéshez szükséges erkölcsi értékeket testesíti meg. A családot – akár a modernizálódás kapujában álló Magyarországot – az asszonyi elhatározásokban és döntésekben megjelenő, és a hamis értékek lápvilágában kiteljesedő önhiúság, a magamutogató önteltség, az úri gög, és az egyszer-élünk kedélyességéből eredő féktelen dévajtság elemi erővel sodorja a pusztulás és a vagyoni összeomlás felé, mígnem a papa mindaddig háttérbe szorult polgári erkölcsé fellázad a képmutatás ellen, s határozott fellépésével házában „alkotmányos rendet teremt”, és a munkára alapozott társadalmi helytállás, s a közjóért vállalt szolgálat mindenek-felettségének hangoztatásával mutat új magatartási formát a katasztrófa felé sodródó országnak, és az országban helyüket és szerepüket nem lelő fiatal nemzedékeknek.

A történet „alkotmányos időkben” nagy valószínűséggel Baján játszódik. „Lenn, a Duna mentében fekszik egy csinos város. Szép, tiszta időben messziről meglátszik a gőzhajók tetejéről csillogó tornyai-, fehér házaival. Olyan barátságos kinézése van, hogy szinte kísértetbe jön az utas, vajon nem volna-e jó kissé megpihenni benne? Meg a távoli harang is oly hívogatólag szól hozzá, mintha csak beszélő nyelve volna” – olvassuk a regény bevezetőjében (Csupor 1868, 6). Felsejlik közben az a hajóút is, amelyet a vicenszónáriussá választott budapesti jogászhallgató Bajára történt hazahozatalára emlékezve vetett papírra idős korában a szerző *A szeretet karjain ringatva* című írásában. Igaz, lejjebb azt találjuk, hogy „a nyugati bércek ormain még a búcsúzó nap vérvörös sugarai ragyogtak s a szelíd alkony máris ráborult a földre. Csöndes mélaság szállotta meg a nagy természetet”, másutt pedig a folyóparton napozó fiatalok „gyönyörrel nézik a Duna hullámait, a távol bérceket, a mozdulatlan fák árnyait, s a messze láthatárt, mely a végtelen semmibe vész el”. Ismét másutt azt találjuk, hogy „a magas emeleti ablakból gyönyörű kilátás nyílt a tágas piacra, a távolban folydogáló Duna folyó vidékére”, megteremtve ezzel a Duna alföldi melankóliájának és a csillogó bércek magasztos büszkeségének olyan együttesét, amely voltaképpen csak kulisszaként létezik a regényben. Ebben a városban élt a családjával a nagy tekintélynek örvendő Fűvessy Bálint urambátyám, aki őseit Bendeguc egyik unokájától származtatta, földjein Vidács-ekével szántatott, két országgyűlést követi minőségben végig hallgatott, s három ízben volt a megyében alispán-jelölt. Fűvessy Bálintnak immár 28 éve neje Tarkóváry Cecília nagyasszony, fiuk az elsőszülött: Leánder, leányaik Georgina – aki kis- és nagykalánosi Kalánfy Arthur gazdag földbirtokos felesége –, továbbá Narcissa és Rózsa. Az élet a követválasztási háborúk és a megyei bálók megannyi megpróbáltatása közepette a vidéki otthon pompás termeiben és budoir-jaiban, drága bútorok, gazdag faragványok, aranyozott kárpitok, függő és álló virágok, becses festmények, ragyogó tükrök, szobrok, csillárok, könyv- és fegyvertárak – az „előkelő házaknál oly nélkülözhetetlen kellékek” – alkotta miliőben zajlik. E bemutatkozás után joggal merül fel a kérdés: „Van-e itt a zugvárosban nemesebb, előkelőbb család”?

A lakajos kúria leírásából sugárzó ironia felér egy beismeréssel: így nézett ki a XIX. század utolsó harmadában, a millennium egyre erőteljesebben ragyogó fényében a gazdagságáról híres Bácsbodrog vármegye előkelő magyar nemesének otthona. „Hej! be sok gyönyörűséges szép leány, be sok bőbeszédű asszony, be sok érzékeny szívű jóbarát lakozik ebben a városban!” – sóhajt fel a regényíró, személyessé téve ezzel az élményt és az

emlékezést. Hogy az előkelő, úri világ ragyogása korántsem a munkával teremtetett értékek birodalma, azt a napon sütkérező fiatalok „inkább koplalok, semhogy dolgozzam!” jelszava is elárulja. S hogy tényleg ne kelljen dolgozni Füvessy Bálintné Tarkóváry Cecília nagyasszonynak az az ötlete támadt, hogy egyetlen fiából országgyűlési követet kell csinálni. Persze ezt tulajdonképpen így kell előhozni: „Landi, tudod-e, hogy téged a városban követte akarnak választani?” Mert a dolgok rendje az, hogy a város is azt fogja akarni, amit Füvessy Bálintné Tarkóváry Cecília nagyasszony akar, így volt ez amióta világ a világ, miért lenne most másként?

Deákista-e Füvessy úr, vagy határozat-ista? – kérdezte Fürge Dani fiatal prókátor, aki azt a megbízatást kapta, készítsen valami program-félét. – Egyik sem. Maradjunk függetlenek – hangzott a válasz. Az elkészült kortesbeszéd pedig – korántsem eredeti módon – emlékeztetett, miként szerezte Árpád fejedelem hét vezérével a hont, hogy nincs visszatérés a 47–49 (sic!) előtti időkhöz, s hogy a közös legelő mostantól másként használtatik. „A többi ügyis sallang!” A követválasztás délutánján a Füvessy házban előre megterített asztal várja a biztos siker megünnepléséhez elvárt látogatókat, amikor váratlanul kiderül: Tarmai Kázmér ellenjelölt nyerte a megméretést. Az történt ugyanis, hogy a választás napján egy Budapestről érkezett levél Fürge Dani helybeli ügyvéd tudtára adta, hogy „Grósz M. L. pesti lakos részére, ő, Füvessy Leánder 5000 ft erejéig, a váltótörvényszék által el levén marasztalva: a kérdéses összeget 3 nap alatt annyival is inkább kifizetni siessen, mert ellenkező esetben az immár bíróságilag elrendelt végrehajtást foganatosítani leend kénytelen”. Ez így persze maga volt a csúfos bukás, amely Füvessy Bálint házára mérhetetlen szégyent hozott. A bukás azonban kijózanítóan hatott az otthona pusztulását tétlenül szemlélő, a büszkeségére még mindig sokat adó bácskai nemesre: „Igen, megbuktunk, mondta Füvessy Bálint úr. Ti meg akartátok csalni a közvéleményt mondva csinált népszerűséggel: fel akartok tolnakodni oda, hol csak valódi, igaz érdemnek lehet helye, eszközül akartátok felhasználni a népet fenhéjázó céljaitok kivitelére; rosszul számítottatok: a közvélemény s a nép – megbuktatott.” Ekkor szövi mondandójába a kiegyezés-kori Magyarország sokat hangoztatott jelmondatát: „Tégy, fáradj, munkálkodjál s mindenek fölött – tanulj; az idő meghozza gyümölcseit, az érdem méltó jutalmát” (Csupor 1868, 96). Majd összefoglalja a fölösleges ceremónia lényegét is: a követválasztási színdarab címe most már nem az: „Ki a vivát?”, hanem: „Megbukott a mama!”

S a mamával együtt bukott a pöffeszkedő úrhatnamság, a fölényes vidéki rátartiság, a nagyravagyás és a léhaság is. Egy álmatlanul töltött éjszaka után Füvessy Bálint urambátyám, aki őseit Bendeguc egyik unokájától származtatta, földjein Vidács-ekével szántatott, két országgyűlést követi minőségben végig hallgatott, s három ízben volt a megyében alispán-jelölt, magához rendelte Füvessy Bálintné Tarkóváry Cecília nagyasszonyt, s közölte vele: bukása a család alkotmányos rendjén belül végérvényes. *A mama bukása* című fejezet a bácskai dzsentrí világának páratlanul szép, egyszersmind páratlanul drámai kárhozzátása: „A pénzt tele marokkal szórtad ki szeszélyes bohóságok- s haszontalanságokra; pazarlásod fokonyként növekedett, s midőn még legkedvesebb fiad is társadul szegődött a pusztítás háládatlan munkájában, mint a hegyről lefutó hógörgeteg, eltemetéssel fenyegeté a vagyont, melyet apáimtól örökölek. – S én még akkor is hallgattam, mert még mindig szerettelek! [...] Hol van a tiszta, tehermentes vagyond? Nincsenek-e rajta tömérdek adósságaid? Hol van a mocsoktalan Füvessy-név? Nem rántottad-e le tegnap az utcai sárba? Hol van családod jövendője? Nem fosztottad-e meg alapjától azt?” (Csupor 1868, 125–126). Ezt követően a mélyen megalázott és lesújtott nagyasszony előtt kijelentette: „Vissza kell adnod az engem illető jogart, hacsak azt nem akarod, hogy vénségemre csőd alá kerüljek, hogy Leánder korcs ivadéka legyen tisztos apáknak, hogy leányaid élet-boldogságát végképp aláássad. – Jobb későn, mint soha. Talán még én segíthetek a dolgon. Ha nem is menthetem meg a lángok közül, melyek fejünk fölött összezsapódtak, mindazt, a mi becses előttem: teszlek annyit, a

mennyit lehet.” Majd elmondja azt a Széchenyi István-i gondolatot, amely a felvilágosult magyar nemest nemzetépítő szándékában elvitte a kiegyezésig: „Kincs és születés csak arra valók, hogy e hatalmas eszközökkel könnyebben eljuthassunk oda, hová másoknak e nélkül arcuk vér-verejtékével s a végzet különös kedvessége folytán lehet eljutniok” (Csupor 1868, 128). A bácskai nábobok világában ezzel a gondolattal válik igazán nagy művé a *Megbukott a mama!* című Csupor-regény.

Már ezen a ponton egyértelművé válik, hogy Csupor Gyula az 1868-ban megjelent regényében a deáki kiegyezés apoteózisát alkotta meg. A léha úri rend könnyelműségével és felelőttségével szembeszökő, alkotó, munkálkodó, a hazája felvirágzásáért tevékenykedő ember alakját a regényíró három változatban jeleníti meg. A sikeresen megválasztott követ, Tarnai Kázmér, aki „a penészes könyvek szerelmeseként különben korábban már kiesett a lányos mamák kegyeiből”, az úri Magyarország makacs örökségével szemben eleve egy másfajta világot, másféle értékrendet képviselt. Ő a saját munkája révén szerzett magának tekintélyt, s amikor a közösség értékelve azt országgyűlési követté választotta, „a fiatal tudós száz meg száz ember szeretetének csalhatatlan bizonyítékait látva maga is elfogódott, elérzékenyült. – Úgy áldjon meg a mindenható, amint javatokat óhajtom, a mint szeretem hazámat és városomat” – mondta ki azt, amit a modern Magyarország a XIX. század végén elvárt tőle, és a hozzá hasonlótól.

Ekkor magasodik fel a szorgalmas vállalkozót megtestesítő, az üzleti sikerei révén felemelkedő zsidóság képviselője, Morgenröth Salamon, aki szerény kiskereskedőből lett „százazatokkal bíró tőzsér, a kinek több pénze volt, mint a fél városnak. A telekkönyvben is pár ívre terjedt tulajdoni lapja, míg a teherlapon egy árva betű sem volt írva, Wertheimcassáját csak azért nem bírták volna ellopni, mert tömve volt arany- és ezüsttel. [...] Meg is érdemelte Morgenröth Salamon az isten áldását, mert derék, becsületes ember volt. Szerette hazáját, mint egykor elődei Kanahán földjét, bőkezűen adakozott mindig nemesb célokra, s könnyített embertársain, a hol csak lehetett. Nem vádolhatta őt senki olyan tulajdonságokkal, mint sokat hasonlói közül. Szerencsés, de amellet tiszteletre méltó ember is volt” (Csupor 1868, 138). Ő volt az, aki Fűvessy Bálint iránti tiszteletből, s az egykor iránta tanúsított jószágáért hálából, rendezte azt a bizonyos váltóügyet, amely végül is a magyar dzsentri bukását okozta, s a magyar polgár felemelkedését is eredményezte. Leánya Fanni pedig „nemtője” lesz az életnek új szándékokkal nekivágó Fűvessy Leándernek.

Különös átalakuláson megy át a történet legnagyobb vesztese, a szertelen dzsentriivadék, Fűvessy Leánder. A századvég novellairodalmában a hozzá hasonló hősök rendre beleroppannak a maguk teremtette társadalmi konfliktusba: felismerik ugyan a régi nemesi világ halálos szorításának végzetes következményeit, de képtelenek megszabadulni a kötöttségektől. Asbóth János *Álmok álmodója* (1876) című regényének hőse Darvady Zoltán belepusztul az elérhetetlen álmok szakadatlan hajszolásába, Justh Zsigmond *Fuimus* (1895) című regényében a felszabadításért mindhiába sóvárgó ember roppan össze, mint ahogyan Török Gyula novellahősei sem jutnak el a megálmodott új rend – az új Magyarország – tevékeny alkotóinak sorába. A róluk szóló hatalmas regényében bennük látta Babits Mihály a *Halálfiat* (1927). Csupor Gyulának azonban 1868-ban még nem volt bátorsága ahhoz, hogy eltemesse a saját osztályát, a rendi Magyarország megfáradt fiait. A regény születésének idején talán még nem is volt oka rá. Ő makacsul hitt a lelki-szellemi megújulásban, hitt a társadalmi újjászületésben. Rendületlenül bízott abban, hogy a közjóért tett szolgálat jelentőségének felismerése nemzetnevelő erővel bír, s a nemes szándékok mentén haladva a magyarság újra hatalmas nemzetté válhat.

A *Megbukott a mama!* című regény *Míg a többiek alusznak* című fejezete Fűvessy Leánder meglepően modern eszközökkel megelevenített átalakulásának és újjászületésének a történetét írja le. Az elszenvedett szégyen és megaláztatás után mély kábulatba zuhanó ifjú lázálmának bemutatása kiváló írói teljesítmény. Az általa jól ismert világ jelenetei

elevenednek meg: az agarászás során átéli a menekülő nyúl rémületét, majd elborzad egy dévaj lakoma maradványai láttán, hogy azután a „mulató-terem” egyetlen gyertyaszáltól megvilágított, dohos belsejétől, a gőz- és pokol sötéttségétől fuldokolva kapkodjon frissítő levegő után. „A középre helyezett asztalnál szótlan kísértet alakok görnyedeztek, sóvár pillanatokat vetve a bankó-halomra, mely hanyagul odadobálva, csorba tányéron, csábítólag hunyorgott rájuk. A szenvedélytől sápadó arcok, a fáradt szempillák alatt égő üszökként meg-meg villanó szemek, a szájszegélyek torz rángásai, a reszkető kezek, mind-mind arra mutattak, hogy itt családok jóléte, boldogsága, a gonosz markokba szorult véres-verejtékes vagyontétet kockára, hogy tiltott játék barlangja e visszataszító üreg” (Csupor 1868, 109–110). Ekkor Fanni, a zsidó lány jelenik meg menyasszonyi ruhában, „hogy visszaadjon enmagának, hogy kiszabadítson az örvényből, mely eltemetni készült” – foglalta össze ébredéskor az éjszaka szenvedéseit Fűvessy Leánder. Majd következik a könyörgés, amelynek bizvást adhatnók a *Fohász az Esthajnal csillaghoz* címet: „Hatalmas emberi ész! mely a földi bilincseket lerázva a csillagokba emelkedel; hatalmas tudomány! mely a teremtés sejtelmes fátyola alá is betekintesz s a zenith és nadir pontjait érinted vakmerő szárnyaiddal: világosítsatok fel engemet!” A modernkori Magyarország elbizonytalanodó létélménye kavargott e zavaros álomban.

Fűvessy Leánder minden sorstársánál – Darvady Zoltánnál (Asbóth János), Márfay Gábornál (Justh Zsigmond) és Sátorfy Imrusnál (Babits Mihály) – korábban került válaszút elé, és szenvedte meg a régi rendtől való szabadulás gyötrelmeit. Csupor Gyula tézisregényében reményekkel telve nézett a jövőbe. A kiegyezés pillanatában úgy látta, hogy „a magyar nemzet, törvényes jogai alapján koronázott fejedelmével a kibékülés nagyszerű munkáján, elkorhadt institúcióinak újjá teremtésén s szellemi és anyagi jóléte megalapításán fáradozott. Magyar felelős minisztérium vezette a nemzet ügyeit, s a hazafiak keblét, annyi keserv után, a jobb jövőre iránti reménység szállotta meg” (Csupor 1868, 165). Hogy regényében a társadalmi – és ezzel együtt a politikai – átalakulás, a nemzeti megújulás egyetlen hős személyében játszódott le, a szerző határtalan reményéről tanúskodik. A valóság ezzel szemben azt eredményezte, hogy Babits Mihály hat évtizeddel később már a halálfiat látta Fűvessy Leánder nemzedékében, hovatovább az utánuk következő két emberöltő igyekvő szándékaiban megroppant útkeresőiben is.

Nem hibátlan mű Csupor Gyula *Megbukott a mama!* című regénye, de elvitathatatlan érdeme, hogy szerzője az elsők között ismerte fel az úri Magyarország nehézkes, mozdulni képtelen világának tragikus terheit. Mindvégig érezni lehet, hogy szerzője nem gyakorlott író, tolla hegyére az esetek többségében a legkézenfekvőbb jelző, a legmegszokottabb fordulat kerül, jellemábrázoló képessége korántsem kiforrott, helyzetteremtő készsége úgyszólván nincs is. De a társadalmi élelátás és a problémaérzékenység valódi érdeme a szerzőnek. Kár, hogy írói tapasztalatlanságából eredően a regény *Két év után* című utolsó fejezetében igazságot szolgáltat – így kívánta ezt a vidéki szalonok olvasóközönsége. „A Fűvessy-házban a nő-uralom absolutisticus nyomása alól kiszabadult család-fő lassanként kibékült szeretteivel, s respektálva mindenkinek alkotmányos jogait: kölcsönös egyetértéssel iparkodott birodalmának aláasott tekintélyét visszaszerezni, s övéi részére biztos jövőt alapítani.” Leánder, a nagyvárosok egykor hírhedt dandy-je az ősi gazdaság megmaradt töredékére felügyelt, vagy a szobájában könyvei közé temetkezett. „Munkás tagja lett ő is a társadalomnak!”, olyan ember, aki minden cselekedete után feltette magában a kérdést: Használtam-e ezzel a közügynek? S mert a becsületes munka előbb-utóbb elnyeri méltó jutalmát, két év múltán Leándert mégis képviselővé választották. Ebből látszik, hogy Csupor Gyula bár felismerte az úri rend világának gyötrelmes valóságát, erősen túlbecsülte a kiegyezéskori magyar társadalom megújulási képességét.

Hogy a vármegyei honorációrrá vált, és a hivatalviselés valamennyi formáját kipróbáló Csupor Gyula 1868-ban milyen vérmes reményeket táplált a deáki kiegyezés szellemében

alakított nemzeti politikával szemben, az a *Verőfényes napok* című kötetének *Hogyan lettem én honvédkáplár?* című, ifjúkori emlékeit felelevenítő tárcájából derül ki. – „A Vadászkiáltó szálló éttermében történt ezelőtt húsz esztendővel” – írta egy régi pohárköszöntőjére visszaemlékezve, amikor a millenniumi Magyarország derűjét így összegezte: „A multak gyászos emlékeire rádobom én is, a haza bölcsével, a feledés sötét fátyolát, s nem a multa, hanem a jövőre tekintek. Nem siratom a multat, mert bízom a jövőben. Nézzetek körül. Íme, új hajnal rózsás sugarai derengenek egünkön s ma-holnap a sanyarú szenvedéseket egészen el is felejtjük. A dicsően elvérzett hősök, mint megannyi örökfényű csillagok, biztatóan integetnek felénk. Mintha csak hallanók az átszellemültek intő szózatát az égből: »Bajtársak! – Legyetek hívek az alkotmányos királyhoz, a kinek katonáivá lettetek s lobogtassátok diadalmasan azt a nemzeti zászlót, amelyre fölesküdtetek. Védjétek a hazát és népét, melynek oltalma szent kötelességetek s haljatok is meg ha kell, az imádott hazáért, a koronás királyért, hogy méltók lehessetek a régi honvéd névre!«... Lebegjen fölöttünk mindörökké a megdicsőült honvédek halhatatlan szelleme!” (Csupor 1893a, 68). Eközben Sándor primás s hatalmas bandája váratlanul rázendítette a Rákóczi-indulót. A kiegyezés körüli évek derűjéről és határtalan optimizmusáról árulkodik az akkori vasárnap délutáni táncmulatságok kedvelt nótája is, melyet a szegedi halászmester, Bitó János *Az én kiskirályságom* című önéletírása szerint teli torokkal énekeltek a legények:

*Táncoljatok lányok, táncoljatok,
Úgyis már régen nem táncoltatok,
Magyarország a vigalom helye,
Most van a táncnak legszebb ideje.* (Bitó 1993, 10)

A *Megbukott a mama!* című regény korántsem a dilettáns író munkája – ahogyan Csupor Gyulát a művelődéstörténész minősítette. E korai munkájában a Bácska első magyar regényét tisztelhetjük, az pedig külön méltánylandó, hogy a vármegyében alkotó író milyen érzékenyen reagált az országos politikai eseményekre.

A honoráciorok különös derűje

Csupor Gyula novellakísérletei többnyire megrekednek a tárca szintjén. A szituáció általában jó, de a helyzetben rejlő konfliktust szinte soha nem sikerül kibontani. A *Verőfényes napok* című kötet elbeszélései is inkább csak rajzok, melyekben a szerző nem tud szabadulni a századvégi szalonok megszokott, módfelett egysíkú problémalátásától. Pedig a regényében tapasztal ironikus távolságtartás pályája során mindvégig jellemezte őt, írói eszközei az estek többségében kevésnek bizonyultak az irónia kritikává történő kiteljesítéséhez. A *doktorika szerencséje* című novellája elején remek helyzetkomikumot teremtett, amikor legkedvesebb barátját, Lázárt, a járásbírói aljegyzőt mutatta be a notabilitáshoz legkevésbé sem illő helyzetben. „Mikor felkerestem szerény lakásán, éppen azzal foglalkozott, hogy feleségének széthasadozott papíros legyezőjét valamiképpen összeragasztgassa. [...] Nem tudom: a rozoga bútorok, az ő pongyola öltözet, a kezében tartott csirizes bögre vagy a másik szobából áthallatszott gyermeksírás hatott-e kedélyemre? de beléptem után, az első pillanatban, kellemetlenül éreztem magamat” (Csupor 1893a, 24). Ezzel a groteszkbe hajló jelenettel ugyan kiváló szituációt teremtett a szerző, ebből azonban csak Csöpörke Illés községi doktor sikereinek története, s a pénz mindenek fölötti hatalmának példázata kerekedett ki. (A mindenben szerencsés doktorkát elhagyja a felesége, de az régi szeretőjéből kiábrándulva, újabb 15.000 forintnyi örökséggel visszatér hozzá.) A *Gusztai kapitány* című tárca hőse „ölnyi magasságú, száraz ember volt, kendersizke hajjal és örökké nedves, savószerű szemekkel.

Tetől-talpig lovag, onnét a Spree vize mellől s a mellett testestől-lelkestől – magyar huszár. Úgy állt rajta a szép, aranyos atilla, mintha csak karóra húzták volna” (Csupor 1893a, 151). Figurás Gyurka közhuszár öngyilkosságának és felszentelés nélküli temetésének története azonban ugyancsak elsikkadt. Pedig ebben is ott rejlik egy igazi Tisza-parti történet. „Másnap délután – 3 órakor már kezdtek a halottas ház felé szállingózni tarka szoknyaikban, díszesen fölpántlikázva a tiszamelléki, pikes magyar lányok. Mindenki hozott a karjára fűzve, ha többet nem, legalább egy élő virágból font koszorút. Figurás Gyurkának festetlen deszkából összeütött koporsóját csakhamar elborították a zöld levelek közé illesztett, szebbnél-szebb virágok” (Csupor 1893a, 166–157). A történet azonban kurtán-furesán ért véget: „rövid idő múlva a huszárszázad tartózkodási ideje, nálunk letelvén, legnagyobb sajnálatunkra, a közeli Ó-Kanizsára költözött át”. *Az első kriminális védelem* című írásában csikéri magyar menyecskével Földváron át Újvárosba (Újvidékre) utazik a szerző, ám ez is olyan esemény marad, amely nem kerekedik ki történeté.

A *Felhők* című „vegyes tartalmú kötetében” a *Mari néni* című tárcája is ígéretes szituációt rejt magában, hiszen a mű a férfierkölcös századvégi megítéléséről szól. Az írónak a „kissé katonás” szomszédasszonya meséli el az életét, hogyan jutott el a férfiak megvetéséig. Első csalódását az apja okozta neki, aki léha, kicsapongó-kocsmázó életével nyomorba juttatta a családját – a feleségét és három lányát –, akik ezzel a partiképeségüket is elveszítették. Második csalódását Gizella nővérének a férje okozta, aki érte a házasságtörésre is készen mutatkozott. A még hajadon Mari néni ebből a kapcsolatból is elmenekül, majd idősödő fejjel férjhez ment Ivánhoz, a „csöndes szlavóniai prókátorhoz”, akit viszont hamarosan Panni, a cseléd ágyában talál. Ekkor számolt le végérvényesen a férfiakkal. „Elhíheti, hogy ezen a világon nem lehet szerencsétlenebb helyzet, mintha egy úri família a bőség lágy öleléséből a szükség görcsös szorongatásába kerül, s kétségbeesés közt ott kell töltenie reménytelen napjait” (Csupor 1897, 115). A téma már önmagában is regényért kiáltott, kritikái éle a korabeli társadalom húsába vágott. A *Tengeren* című tárcájában ötszáz tűzoltó utazik egy hajón Fiuméből Velencébe. Remek a tömeg bemutatása, a tájrajzai egészen kiválóak. A szerző két anekdotát is egybeszótt: az egyik egy ellopott, német feliratú kard bicskával történő átgravírozása, a másik (a sikeresebb) egy idős hölgy flörtje a hajóorvossal. Ám ebben az esetben is az író számára az látszik fontosnak, hogy a magyar tűzoltókat velencei társaik a Rákóczi indulóval, Kossuthot éltetve üdvözlik, amire természetesen Garibaldi éltetése a válasz.

Amennyiben igaz Fárbas Józsefnek azon megállapítása, hogy Csupor Gyula már Óbecsén, Szulik József biztatására kezdet verset írni, akkor azt nagyon rosszul tette. Rosszul tette, mert már korábban bebizonyosodott, hogy szerzőnk világ- és történelemlátása, valamint közéleti érzékenysége regényformát követelt, s rosszul tette azért is, mert a líra területén mindvégig csak jó szándékú idegenként mozgott. Igazán figyelemre méltót versben nem alkotott. A *Felhők* című kötetében *Az apa és lánya* című költeményében olvasható: „Itt voltam én legboldogabb, ezen a vidéken”, a dalnok azonban elköltözik a Tisza mellől – ezt siratja a leányával folytatott párbeszédben. A kérdésre, hogy miért hagyjuk el e gyönyörű tájat, a válasz: „Nem tudod, hogy itt, e helyen apád mennyit vészelt, / Mivel sujtá büntetlenül, a kegyetlen végzet. / Mennyi kincstől fosztották meg irigy ellenségek; / Könnyet ontó fájdalomra – el se mondom néked!” Az első házasságának sikertelensége feletti kesergés a lírájában hosszú árnyékot vetett. Versei közül mindenképpen kiemelkedik a *Megnyitó* című alkalmi költemény, melynek címe alatt ez áll: E prologot az ó-becsei „Szinpártoló egyesület”-nek 1896. évi június 1-én tartott hangversenyén szavalt Csiky László drámai színész. A vers a millenniumi hangulatnak megfelelően történelmi ihletésű, bár megkerülhetetlenül személyes vallomással kezdődik. Érdemes idézni:

*Köszöntelek, a hullámos Tiszánál,
Feledhetetlen, drága rónatáj!
[...]
Tudom, hogy egykor, itt e szép vidéken,
Nem volt egyéb, mint átokverte gyom.
Sötét, ijesztő felleg, fönn az égen
S holló-sereg, a tördelt ágakon.
Iszapba fült, mi oly dúsan tenyészett,
Tanyát ütött a sorvasztó enyészet;
Földönfutó lett a szegény magyar –
S gazdát cserélt az elhagyott avar...*

Ám ahogyan a prózájában is a balsorsa feledésére bízta az emelkedő nemzetet, így most is optimista, derűs kicsengést ad versének: „Mit elsodort a századok viharja, / Legyen szívünkben eltemetve mind. / A vérmezőket dús vetés takarja / S szemünk vidáman, ég felé tekint.” – Hiszen a magasztos időkben érdemes a haza javáért lelkesedni. Csupor Gyula a Radics György szerkesztette, verseket és elbeszéléseket egybegyűjtő *Bácskai emlényben* (1873) a *Barátaimhoz*, a *Bácsbodrog megyei árvíz albumban* (1876) pedig a *Hattyúdalom* című versével szerepelt. A korabeli sajtó tanúsága szerint 1897 nyarán az óbecsei műkedvelő társulatok egyike bemutatta a szerző *Öngyilkosok* című egyfelvonásos vígjátékát is (Sz-y 1897, 1).

A Nemzeti Szövetség élén

A maga korában széles körökben ismert író népszerű publicistája volt korának. Írásai hosszú időn át a város legszínvonalasabb lapjában, az *Óbecse és Vidékében* jelentek meg, előtte viszont cikkeit a *Zentai Ellenőr* közölte. Itt látott napvilágot *A bácsi tiszaszabályozási társulat vázlatos története* című háromrészes tanulmánya, mely a vidék történetének máig egyik megkerülhetetlen forrása. A „tiszavölgyi társulat” létrehozásának kezdeményezésében jelentős szerepet játszott gróf Széchenyi István, hathatós közreműködésének köszönhető, hogy „a volt tiszáninnyi kir. kor. szabadalmas kerület 8 községe, u. m. Martonos, Ó-Kanizsa, Zenta, Ada, Mohol, Petrovoszelló, Ó-Becse és Bács-Földvár, a kerülettel egyetemben, elérkezettnek látta az időt, hogy a szabályozás keresztülvitele céljából társulattá tömörüljön és ebbéli nagy munkájában egymást vállvetve segítse” (Csupor 1885a, 2). Így történt, hogy 1846. július 20-án Ó-Becsen a felsorolt községek „teljhatalmú küldöttei” kölcsönös szerződésre léptek. Még mielőtt azonban ténylegesen munkához láttak volna a szabadságharc megakadályozta a nemes polgári szándék kibontakozását. Az 1851. szeptember 8-án azután újól megkötött együttműködési megállapodás aláírását azonban Ó-Kanizsa megtagadta, és megbontva a korábbi egyetértést, évtizedekre elhintette a vizsály magvát, hiszen a tiszai védrendszert csak a szomszédos települések közös szándékával lehetett hathatósan megépíteni. Az egykori királyi koronakerület községei egymásrautaltságuk felismerése nyomán mégis kialakítottak bizonyos együttműködést, olyannyira, hogy az 1859–1865 közötti néhány év „a társulat életének legszebb, legeredményesebb időszaka volt”, hiszen Ó-Kanizsától lefelé majdnem teljesen megépült a tiszai védrendszer valamennyi gátjával, töltésével és zsilipével együttesen. Ezt követően már csak a védelmi létesítmények fenntartására futotta erőből, jó szándékból, és mindenekelőtt pénzből. A társulások ennek ellenére mégsem érezték sikeresnek addigi közös munkájukat, s az érdekellentétek oly nagy mértékben elmélyültek, hogy a Magyar Királyi Közmunka- és Közlekedési Minisztérium egy 1877 elején kelt rendeletével hatályon kívül helyezte a társulatot, további működését egy új

alapszabályzat kidolgozásától és elfogadásától tette függővé. A véleménykülönbségek elmélyülésekor Ó-Becse kifejezetten sérelmezte, hogy a bácsi tiszaszabályozási társulat tevékenységi területéhez tartozó Ferenc-csatorna töltésének megépítéséhez anyagilag nem járultak hozzá a társközségek, a költségeket a városnak egyedül kellett állnia. A persze Ó-Becse a töltés költségeit annak rendje és módja szerint továbbhárította Bács-Földvárra, „így a kárpótlás maga is bírói eldöntésre vár” (Csupor 1885c, 2).

Csupor Gyula élete végén maga is kísérletezett lapalapítással. Előbb *Óbecsei Közlöny* címmel indított hetilapot, majd Göndör Ferencsel közösen *Népbarát* címmel adtak ki rövid életű újságot. Az *Óbecsei Közlönyt* kifejezetten a helyi események, a társadalomban keletkezett feszültségek hívták életre. A társadalmi, közművelődési, szépirodalmi és közgazdasági hetilap első száma 1896-ban jelent meg, felelős szerkesztő- és kiadóként Csupor Gyulát jelölve meg, mellette segédszerkesztőként Göndör Ferenc működött közre. Bármekkora volt is a lelkesedés, a hetilap komoly megjelenési nehézségekkel küzdött, olyannyira, hogy 1897-ben szinte újra kellett indítani. A II. évfolyam 1. száma 1897. július hó 4-én, négy oldalon jelent meg, ekkor már dr. Terék József köz- és váltóügyvéd kiadásában és felelős szerkesztésében, míg Göndör Ferenc továbbra is segédszerkesztőként tevékenykedett. A változás szemmel láthatóan felszabadítóan hatott a lap megálmodójára, Csupor Gyulára, hiszen harci kedve érezhetően fokozódott, közírói szerepvállalása korábban soha nem tapasztalt színeiben bomlott ki.

A millennium körüli esztendőök Óbecse gazdasági hanyatlásának és az elszegényedés kiterjedésének az évei voltak. A város körüli 41.733 katasztrális holdból 1896 előtt 15.291 hold volt közös tulajdonban, ennek jelentős részét azonban ekkor arányosan elosztották a régi „törzsbirtokosok” között, akik közül mindegyik a meglévő három holdja mellé kapott egy negyediket is. A járásosztás ellenzői utolsó lehetőségként hasztalan próbálták jogi úton megakadályozni a közös vagyon felosztását – ez volt a híres-hírhedt járásosztási per –, az addig közös tulajdonként kezelt és közlegelőként a városnak bérleti jövedelmet hozó területek magántulajdonba mentek át, s ezzel hatalmas költségvetési forrás vált egyszerre semmivé. Óbecse lakossága ekkor ismerte meg a pótadó fogalmát, melyet több mint egy évtizeden át nyögött a közösség.

Mivel a járásosztás egyik élharcosa az a Grünbaum Pál volt, aki az *Óbecse és Vidéke* című lapot is jegyezte, a korábbi munkatárs és jó barát, Csupor Gyula kiszorult az újságból – kénytelen volt magának új orgánusot teremteni. Kettejük vitája – amely az erőteljesen liberalizálódó magyar gazdasági élet egyik lehangosabb vidéki párharca volt – hónapokon át foglalkoztatta a végzetesen megosztott város lakosságát. Ami akkor az óbecsei sajtóban elhangzott, abban a kapitalizmus mellett és annak ellenében felsorakoztatott összes nemzeti, és a nemzettel szemben érvényesülő piacosodásai szempont és érvrendszer megjelent. „[...] hangsúlyozom azt a keserves körülményt, hogy a legelőknak ily módon való szűkkeblű felosztása a község existenciáját alapjában rendítette meg, a közösség lakosságának vállaira elviselhetetlen terheket rakott, s ezt az el nem tagadható nyomorúságot holmi vigasztaló phrázisokkal megszüntetni nem lehet. S ha nem tévedek, ezt a gyönyörűséget polgártársainknak nem mi szereztük!” (Csupor 1897b, 2). – írta egyik vitáiratában az „önzetlen hazafiaknak” üzenve Csupor. S bár az ádáz szócsata mindkét fél részéről megbékélési nyilatkozattal zárult, Csupor Gyula élete hátralévő éveiben egyetlen alkalmat sem szalasztott el, hogy a kapitalizálódás, a tőke és a bankok hatalmának veszélyeire figyelmeztesse Óbecse és a vármegye újságolvasó közönségét.⁴⁶ Óriási veszélyt látott a piac és a piaci érdekek térhódításában – mily meglepő fordulat, hogy éppen ő, az 1867-es

⁴⁶ Z. [Zöld Vadász]. 1897. *Önzetlen hazafiak – A járásosztásról. Ó-Becsei Közlöny*, október 10. 1–2.; Z. [Zöld Vadász]. 1897. *A 31 ezer forint. Ó-Becsei Közlöny*, október 24. 1–2.; Z. V. [Zöld Vadász]. 1897. *Az önkormányzat. Ó-Becsei Közlöny*, december 18. 1.; Zöld Vadász. 1898. *A bankosok. Ó-Becsei Közlöny*, május 1. 1–2.

kiegyezés lelkes rajongója jutott el eddig a felismerésig! –, és a közösségi és a nemzeti érdekeket mellőző, velük szemben a kapitalista erőkoncentrációra törekvő szándékok előretörésére figyelmeztetett. A legmeglepőbb, hogy közel két évtized múltán a jeles vitapartner, Grünbaum Pál az elszabadult földárakról cikkezve így kiáltott fel: „Jó Csupor Gyula bátyám, ha élne, milyen más világ is lenne” (Cató 1913, 1–2). De a csata akkor már végérvényesen eldőlt.

Nem véletlen az sem, hogy Csupor Gyula az elsők között fogadta el az akkoriban megalakított Nemzeti Szövetség programját és célkitűzéseit, és vált annak a vidéki Magyarországon egyik leghatározottabb hirdetőjévé. Ehhez azonban ismét új lapra volt szüksége. A *Népbarát* című társadalmi hetilap „mutatvány száma” 1898 decemberében jelent meg, s a nyolc oldalas lap írásaiból kiderül: karácsonyi ajándéknak szánták a szerkesztők és a kiadó. A *Népbarát* az Ó-Becsei Nemzeti Szövetség hivatalos közlönye volt, természetesen tünhetett, hogy *Mit akarunk?* címmel a beköszönő vezércikket a szövetség elnökeként Csupor Gyula írta. „A munka és szeretet jelszavával megalakult ó-becsei Nemzeti Szövetség magasztos célját” – az országos programnak megfelelően – tíz pontban foglalta össze. „A Nemzeti Szövetség célja: 1. Fölkelteti s erősíteni minden honpolgár szívében a hazaszeretetet legszentebb érzelmeit. 2. Megalkotni az évszázadok viharai között létre nem jöhetett, s nemzeti fennállásunk biztosítékát képező társadalmi egységet. 3. Testvéri kötelekekkel magunkhoz csatolni a magyar állam oltalma alatt, velünk együttélő s egyenlő jogokat élvező nemzetiségek háladatos gyermekeit. 4. Ledönteni azokat a válaszfalakat, melyeket a vallási türelmetlenség a közös Isten egyforma teremtményei közé állított. 5. Behegeszteti a pártpolitika kétélű fegyverei által ütött s a helyi érdekek ádáz harcában kapott, vérző sebeket. 6. Eggyé olvasztani a társadalom épületének születés, vagyon, s értelmiség címen ismert, kiváló részeit. 7. Felkarolni, támogatni, segíteni, dologgal ellátni a verejtékes munkának azon képviselőit, a kik az emberi rendeltetésnek legnyomasztóbb terheit viselik. 8. Közvetlen érintkezés által fejleszteni a szellemi haladást s gyarapítani az ehhez magkivánandó eszközöket. 9. Különbféle intézmények létrehozása által biztosítani a munkaképtelenné vált s elaggott munkások existenciáját. 10. Pártfogolni az özvegyeket és árvákat, felruházni a szegény gyermekeket, meggyógyítani a sínylődő betegeket, letörölni a szenvedők égő könnyeit” (Csupor 1898, 1–2). A tíz pontba foglalt „áldásos teendők” csokra határozott nemzeti keresztény-szociális program elemeit mutatja meg, „mintha csak egy egészen új világ emelkednék ki a vadul felcsapkodó emberi szenvedélyek zavaros hullámaiból!”

A Nemzeti Szövetség országos programja az egyre erőteljesebb agrárszocialista mozgalmak társadalmi békétlenségének hatására született meg, miközben megalkotói helyesen érzékelték a nemzetiségi feszültségek jelentette veszélyeket is. Ezért történik egyszerre utalás mindkét probléma társadalmi méretű megoldásának a szükségességére. A „*Népbarát*” *célja* című – saját keretein messze túlmutató – cikk írója feltételezhetően a szerkesztőtárs, Göndör Ferenc volt. „Nehéz feladat megoldására vállalkoztunk – fogalmazott a cikk írója. – Érezzük és tudjuk mindannyian, hogy a mai társadalom darabokra van tépve. Harc dül az egyes osztályok között! A hazaszeretet és a testvériség magasztos eszméi kiháló félben vannak. Ellenségül tekintik egymást magyar és szerb; katolikus és református; földhöz ragadt szegény és dúsgazdag; iparos és földműves; kormánypárti és ellenzéki; munkás és munkaadó. Ezen nemzetiségi, vallási, osztály és pártpolitikai különbségek tépik darabokra a társadalmat, ezek képezik akadályait a társadalmi egységnek” (Göndör 1898, 3–5). Ezen szeretne változtatni a Nemzeti Szövetség a hazaszeretet és a testvéri szeretet nemes eszközeivel. A legnagyobb veszélyt „a nemzetközi szocialista izgatók rombolásának szomorú munkájá”-ban látják, ugyanakkor azt sem tévesztik szem elől, hogy a szegénység és a nyomor a legbiztosabb forrása az elégedetlenségnek. Hogy ennek időben elejét vegyék, „a társadalom emberbaráti tevékenységére van komoly szükség”. E program bemutatása – kissé

meglepő módon – az *Előfizetési felhívás*ban olvasható, melyben a szerkesztőség a *Népbarát* céljait fogalmazta meg, ilyképpen: „*Védelmébe veszi* a *Népbarát* a népet a hazafiatlan izgatókkal szemben, és a munkások sorsának javítására az egész társadalmat megnyerni törekszik. *Küzdeni fog* a *Népbarát*, hogy az elégtelenség és nyomor a szocializmus ezen melegágyai megszűnjenek, hogy a becsületes és dolgozni akaró munkás, munka nélküli ne legyen. *Sürgetni fogja* a *Népbarát* a munkások védelmére hozandó törvények megtartását; a népbiztosítást és a rokkant munkások menedékházának felállítását, a munkás kaszinót és a könyvtárak szervezését” (Göndör 1898, 5).

A *Népbarát* című társadalmi hetilap 1899-ben, egy teljes éven át hirdette Ó-Becsén és a Tisza mentén a keresztény-szociális gondolatot, hogy milyen eredménnyel, azt a XX. század első éveinek agrármegmozdulásai ékesen bizonyítják. Csupor Gyula és Göndör Ferenc lapja 1899 végén megszűnt, a szerkesztője, Csupor Gyula pedig a rákövetkező esztendőben, 1900-ban meghalt, társai – Dr. Balaton Gyula főbíró, Fárbas József tanító és hírlapíró, Gönczy János községi bírósági író, Dr. Grünbaum Pál ügyvéd és lapszerkesztő, Hárs Aladár hittanár, Dr. Szász István orvos és író, Dr. Székely Ignác ügyvéd és hírlapíró, Szmik Gyula gyógyszerész, Szűcs János tanító és író, Ugray György tanár és Zsótér Andor földbirtokos és egykori lapszerkesztő, szövetségi tagok – nélküle vitték tovább a Nemzeti Szövetség honfői elkötelezettségét. Szociális elkötelezettségéből kitűnik, Csupor Gyulát ugyanaz a társadalmi elhivatottság emelte a szövetség elnöki székébe, amely négy évtizeddel korábban *Megbukott a mama!* című regénye megírásakor az úri Magyarország feletti ítélete megfogalmazására sarkalta őt. Csupor Gyula a közélet elkötelezettje volt, s talán az első író, aki a nábobok hazájában, a Bácskaságban ennek műveiben, publicisztikájában is hangot adott.

Menekülés a consulok világából

„Vigyázzanak tehát a consulok, mert már közel van az idő, amikor vád alá fognak helyezettetni a községi ügyek szándékos kivégzése [...] miatt” – perelt Cató (Grünbaum Pál) fáradhatatlanul azon a szeptemberi napon is, amikor lapja, az *Ó-Becse és Vidéke* néhány sorral lejjebb, címlapján közölte Csupor Gyula halálhírét. „Mint nyugalmazott főbíró tért Csupor Gy. vissza közénk, és hirdette a béke és szeretet tanait, hirdette a boldogság ígét, tanított Istent, királyt és hazát szeretni. Borongó lelke sokszor igazságosan jajdult fel városunk és társadalmunk újabb berendezkedése felett. És minthogy az uralkodó új elemek nem értették meg nemes lelkét, visszavonult legutóbb a közszerepléstől. [...] Szegény szétroncsolt társadalmunk, mivé válsz most az ő halála után?” – búcsúzott tőle a lap Óbecse gyászoló polgárai nevében (Anonim 1900d, 1–3). A Csupor Gyulát utolsó útjára kísérők reményüknek adtak hangot, hogy szelleme nem hagyja magára a közösséget, a bajban mindenkor a segítségére siet. Dr. Milkó Ignác, járási főorvos a Magyar Népkör 1901 januárjában megtartott éves közgyűlésén így emlékezett a közművelődési egyesület volt elnökére: „Feledhetetlen kis társadalmunkban az a 12 év, melyet első ízben nálunk töltött, társas életünket a szó szoros értelmében felvillanyozta, ebben volt ő igazi elemében, a társadalomnak élt, ebben gyönyörködött, [...] minden társadalmi és hazafias mozgalomnak ébresztője, központja volt” (Milkó 1901, 1–2). Pályatársai hasonló módon, hosszú éveken át ápolták az emléket, közadakozásból síremléket emeltek a számára, égbenyúló fekete obeliszket – talán a poroszkáló lelkeknek mutatva meg ezzel is az üdvözülés irányát. Halálának negyedik évfordulóján a belvárosi temetőben felállították a síremlékét, ekkor jelent meg Fárbas József *Csupor Gyula síremlékének 1904. szept. 4-én volt leleplezése alkalmából* című szerény füzet, melyben a szerző – ismét csak sajátos módon – kizárólag a közéleti és a társasági embernek állított emléket, irodalmi munkássága értékelésére nem vállalkozott. Az író és a közéleti ember egykor kedvelt asztaltársasága egy ideig még létezett, majd az is

megszűnt. Emlékét egyedül Fárbás József ápolta pályatársi hűséggel, a róla készült írásában ő állapította meg: Csupor halála pótolhatatlan űrt hagyott hátra a város életében (Fárbás 1931b, 3).

Csupor Gyula emlékét Német-Palánkán is – ahol 1883-ban főszolgabíróvá választották, s ahol 1895-ig, tizenkét éven át e magas közhivatali méltóságot viselte – a halálát követően évtizedeken át őrizték. 1913-ban, a Dalárda 25 éves jubileumán dr. Bunda Róbert így emlékezett nemes alakjára és szellemére: „A kezdeményezés munkája e téren 1886. év elején a palánkai járás néhai főszolgabírójának, Csupor Gyulának [a] nevéhez fűződik, akinek elnöksége alatt a Palánkai Dalárda alapszabályokkal bíró testületté vált. Őszinte hálánk és elismerésünk elsősorban az ő boldog emlékezetű kegyeletének szól, annak a férfiúnak aki mint a régi táblabírák igazi typusa, mint elsőrendű szónok, mint finom lelkületű költő, az elsők között volt mindenkor, amikor arról volt szó, hogy a palánkai társadalmi életet terjeszteni kell” (Anonim, 1913d, 1–2). Majd hozzátette: Csupor azután Óbecsére költözvén, az ottani magyar Dalkörnek lett elnöke és vezérlő szelleme. Hite és reménye mindvégig töretlen volt: bármilyen mostohára forduljon is az idő, a szép utáni vágyat, a nemes erények tiszteletét el kell ültetni a lelkekben, emberséggel derűt kell varázsolni az arcokra – s ettől talán az élet is elviselhetőbbé válik. Halála után e hitét és meggyőződését Szászy István töretlenül vitte tovább. S hogy tudta, mekkora örökség szállt reá, bizonyítja Csupor Gyula halálának első ívfordulóján megjelent *Szeptember 5-ikén* című verse, melyben már kétségbeesetten nyúlt a pályatárs homályba vesző alakja után (Szászy 1901, 1).

Az idegen, aki újraírta az elfeledett tiszai balladát

Szászy István

Fárbás József Óbecse krónikás újságírója vetette papírra Szászy Istvánról a *Tiszavidék* 1932. október 23-i számában: „Olyan sokoldalú, szellemes, jó kedvű és barátkozásra hajlamos ember kevés volt Becsén, mint Szászy Pista, aki férfias szépsége, közvetlen baráti vonzódása, nyílt szíve és mindig rokonszenves modora révén lett idejövetele után hamarosan népszerűvé és kedvelté. A daliás honvéd ezredorvos, otthagya a hadsereg könnyű, víg, zajos életét, levette a díszes tiszti mentét, polgári elhelyezkedést keresett, és így került Óbecsére 1895-ben, amikor a község képviselőtestülete – dr. Weinberger Ignác halála után – községi orvosává őt választotta. Dr. Szászy hamarosan felkapott orvos és népszerű polgár lett itt” (Fárbás 1932. 3). Szinnyi Józsefnél azonban azt találjuk, hogy egy évvel korábban, 1894-ben lett Ó-Becsén körzeti orvos. Az 1862. július 28-án a pestmegyei Pócs-Megyeren született ifjú „orvosdoktori oklevelét” a budapesti egyetemen szerezte, midőn 1886–1887-ben Kovács József egyetemi orvos-tanár segédjeként letöltötte a kötelező gyakorlati éveket. Innen eredt, hogy évekkel később, amikor országosan ismert községi orvosként írásai a *Gyógyászat* című egészségügyi szaklapban is megjelentek, gyakran emlegették őt Kovács József professzor egykori sebésznövendékeként. Hogy igazából hogyan alakult a pályája 1887 és 1895 között, a pesti orvosi diploma és az óbecsei községi orvosi kinevezése között, eddig nem sikerült kideríteni, annyi bizonyos, hogy ebben az időben honvéd ezredorvosként katonai szolgálatban is állt. Nem segít a kérdés tisztázásában a *Honvédorvos* című szakmai kiadvány – *A hazai katonai orvosi intézmény tudományos és társadalmi érdekeinek közlönye* – sem, melynek 1891. évi első száma három oldalon át közölte a M. Kir. Honvédtisztviselői kinevezésekről szóló rendeletét – Szászy István neve nem került említésre.

Úgy tűnik tehát, hogy a Fárbás József rajzolta portré a leghitelesebb kép, amit az egykor hírneves és mindig népes Csupor asztaltársaság kedvelt tagjáról, a közélet megkerülhetetlen alakjáról, a költőként és főleg műfordítóként ismertté vált, és a maga

korában igen kedvelt és népszerű emberről megtudhat a kései érdeklődő. És azonmód megdöbben. Hiszen ha a költő 1897-ben megjelent *Tiszavirágok* című verseskötetét, vagy a korabeli lapokban – a helyi *Óbecse és Vidéke*, illetve a budapesti *Vasárnapi Ujság*, valamint az *Ország Világ* hasábjain elszórtan napvilágot látott verseit olvassa, akkor egy folyton szorongó, helyét nem lelő, otthontalanságát felpanaszoló, társtalan és talán éppen ezért idő előtt megkeseredett ember alakja áll előtte. Szászy kicsinyesnek vélte a maga korát, bűnösnek, esendőnek és törékenynek, s ha valami magasztosat, valami felemelőt keresett a tekintete, bizony vissza kellett révednie a múltba, ahol egyfelől a nemzeti történelmünk nagy alakjai és eseményei, másfelől az archaikus formáját még őrző népies egyszerűség adott formát a léleknek. Fárbás József szavá tette ugyan a költői kedélyváltozást, de azt a testi bajok jelentkezésének tulajdonította. „Később – írta Szászy István alakjára emlékezve – súlyos szembaj, majd fülbaj támadta meg, ami elkedvetlenítette, szárnyát szegte a poétának, lelohasztotta a közért való lelkesedést, elfordította az emberektől és kereste a csendes magányt. Otthonülő lett, a mindig vígkedélyű orvos morózussá vált és 1920-ban már nyugdíjba is vonult és egészen otthon tartózkodóvá lett” (Fárbás 1932. 3). Magányában egyre erősebben kerítette hatalmába a honvágy és 1922-ben visszaköltözött szülőföldjére, a Szentendréhez közeli Leányfalura, ahol 1927-ben, 66 éves korában meghalt.

Szászy István Tisza-parti fogadtatása azonban még igen hangosra sikeredett. Az *Óbecse és Vidéke* című helyi hetilap 1894. július 8-án megjelent számában rövidhír számolt be arról, hogy a köztisztviselőben álló Roth Zsigmond községi orvos meghallgatást kért a szolgabírótól, s hogy a találkozáson minden bizonnyal a nyugdíjba vonulásáról lesz szó. Ez feltételezhetően így is történt, mert a lap 1894. szeptember 30-i számában szavá tette, hogy a „III-ad orvosi állás betöltése érthetetlen módon késik”, s csak a december 9-i szám jelezte, hogy „orvos-választás előtt állunk”, a pályázatok benyújtásának határideje 1895. január 10. volt. Egy héttel később, 1894. december 16-án O. szignóval *Orvos választás* címmel végre vezércikkben foglalkoznak a kérdéssel. A cikkíró áttekintette az elmúlt fél év eseményeit, s azt latolgatta, vajon kinek a mulasztása, hogy ennyi idő elmúltával sem történt meg az orvosválasztás. Majd így folytatta: „Ne feledjük el a múltat! Elég volt az olyan városi orvosokból, akik vagy odujukba vissza vonulva Hecubának tartották a város közügyeit, és megfélemlítettek arról, hogy mint városi orvosnak nem csak a betegeket gyógyítani kell, hanem a község minden közügyeibe befolyása is kötelessége, vagy egy klikket, egy osztályt szemelt ki magának, és a város nagyobb közönségétől az ellenszenv fitogtatásával elzárkózik, megfélemlítve arról, hogy mint városi orvos nem egy pár bizalmasának vagy klikknek fanaticus szóvivője, hanem tulajdonképpen a nagy közönségnek bizalmasa lévén, egyaránt kell a község minden osztályát és érdekcsoportját, vagyis az egész társadalmat rokonszenvével és érdeklődésével felkarolnia” (O. 1894, 1). A sajtó az igényeknek és az elvárásoknak a jelzésével, minden bizonnyal a kinevezésért felelős helyi hivataloknak üzent.

A helyi lap 1895. január 20-án az *Újdonságok* között beszámolt arról, hogy a község egészségügyi szakosztályának ülésén értékelték a beérkezett pályázatokat. Őt jelentkező beadványát kellett elbírálniuk, ám a „legszebb bizonyítványokkal rendelkező Szászy különösen kiemelkedett” a pályázók sorából. Ugyanakkor a hírek rovatban az *Orvos választás* cím alatt ez volt olvasható: „Az üresedésben lévő községi orvosi állás betöltése e hó 22-én, kedden délelőtt fog megejtetni képviselőtestületünk által. Az e végre meghívott rendkívüli közgyűlésen Gombos Béla járási főszolgabírónk fog elnökölni. Mindenki érdeklődéssel néz az orvos választás elé” (Anonim 1895b, 2).

Az *Óbecse és Vidéke* a január 27-i, vasárnapi számában közölt *Városi közgyűlések, 1895. január 22.* című tudósításból kiderült, hogy az előzetes véleményezés során az orvosválasztási procedúrának egyetlen diszsonáns eleme volt: Fonyó Pál plébános, képviselői minőségében kifogást emelt a jelölés ellen, mondván: „a községben lakó alig 600 gör. kel. szerb lakosok ily vallású orvost kaptak, az alig 500 izr. vallású lakosoknak megfelelően van

egy városi, községi orvosa is, nem tudja miért van az, hogy a több mint 12 ezer r. kath. vallású polgároknak ez ideig kath. orvosuk nincs, és most sincs ilyen jelölve”. (Szászy István kálvinista felekezetű volt – innen eredt Fonyó Pál plébános elégedetlensége.) A szavazás eredményét a főszolgabíró a következőkben hirdette ki: Dr. Szászy István nyert 41 szavazatot, Dr. Káldy Dezső és Dr. Balogh Dezső mellett senki sem szavazott. „Így tehát községi orvossá Dr. Szászy István egyhangúlag választott meg” – ami az előre kiszivárogtatott vélemények alapján nem volt meglepő, legfeljebb az egyöntetűség bátoríthatta a győztest (Anonim 1895c, 1–2).

Szászy István tehát álmában sem kívánhatott lelkesebb fogadtatást, mint amiben óbecsei községi orvossá történt megválasztásakor részesült. Tagadhatatlan, hogy az elkövetkező negyed évszázadban mindvégig méltó volt a bizalomra, minden cselekedetével, minden gesztusával a város érdekeit szolgálta, és a közösség tekintélyét növelte. Egyebek mellett rendszeres munkatársa volt az *Óbecse és Vidéke* című hetilapnak, olyannyira, hogy 1901-től *Szapuló* címen állandó, a közélet fonák jelenségeivel foglalkozó, kritikai rovatot is kapott. Közíróként történt bemutatkozása azonban már megválasztása évében megtörtént. Első vezércikke *Ártézi kutaink* címmel a lap 1895. május 26-i számában jelent meg, mellyel az új községi orvos az egészséges ivóvízért küzdők táborához csatlakozott. „Ó-Becsének jó ivóvize nincs. [...] A Tiszai víz szennyezett, s e mellett a legtöbbször undorítóan iszapos.” Majd rámutatott: az 1893-as cholera-járvány idején bebizonyosodott a tiszta ivóvíz jelentősége (Szászy 1895, 1–2). Az okfejtését egy héttel később *A piacztéri ártézi kút* című, ugyancsak első oldalon megjelent írásában folytatta.

A titokban verselő medikus

Szászy István mindössze harmincöt éves volt, amikor 1897-ben az *Ó-Becsei Közlöny* szerkesztősége és kiadóhivatala a helyi Gavanszky Bozsidár könyvnyomdájának közreműködésével megjelentette *Tiszavirágok* című verseskötetét, címlapon jelezve, hogy a „tisza haszon az ó-becsei szabadság-szobor javára” fordítandó. A költő a kötethez írt rövid *Előszó*ban elmondta: „Tíz és egynehány év alatt, míg e versek íródtak, legföllebb legmeghittebb barátaim tudtak létezésükről” (Szászy 1897. 3). Ő maga tisztában van azzal, hogy művei az általános művészetben belül tiszavirág-életű alkotások – ezt szerette volna jelezni a kötet címével is –, ezért becsvágya ezen túlmenően nagyobb dicsőséghez nem fűz reményt (Ó-Becsén, 1897. február hó 5-én, Dr. Szászy István). A költő a kötet megjelenésekor mindössze két éve élt Óbecsén, verseinek többségében azonban meghatározó szerepet játszik a Tisza. Hogy kevesen tudtak volna a községi orvos költői hajlamáról? Nehéz elképzelni, miután az *Óbecse és vidéke* még a községi orvossá választásának évében, az 1895. december 22-én megjelent karácsonyi ünnepi számának második oldalán közölte Szászy István legismertebb versét, a kötetbe is besorolt *Vasárnap otthon* című költeményét.

Míntha nem is az évtizedes közéleti csatározások résztvevője, a kora társadalmi jelenségeit bíráló kiváló tollú publicista, az érzéseit és indulatait fegyelmezni tudó, a valóságot fogalmi szinten is mélységesen átélő közéleti ember öntötte volna versbe az érzéseit. Verseinek jelentős hányada a valóságtól erősen elvonatkoztatott megnyilatkozás, bennük a költő egy, csak az álmaiban létező, vágyott világba menekült. A *Tiszavirágok* című kötet nyitó verse – a millenniumi hangulat megkövetelte historizáló igényeknek megfelelően – az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hősi halottjainak emlékét idéző *Óda* című költemény, mely az ó-becsei honvéd szobor leleplezése alkalmából született, és a „róm. kath. sírkertben lévő honvéd-sírra helyezett emlékkő leleplezésekor” szavalták el. Emlékezés, érzelmi hevültség, tisztelet, rajongó ámulat, magas hőfokon izzó szenvedély és a történelmi példa hangsúlyozása – minden együtt van a versben, valahogy úgy, ahogyan az a millenniumi

Magyarországon akkoriban megszokott volt. A tizenkettes felező verssorok kényszeredetten archaizáló óda-kísérletet eredményeznek, ami a *Március 15.* című, szintén ódaszerű verséről is elmondható. *A szegény öregasszony* keresett drámaisága sem igazán sikeres; a csendes tébolyultságban napjait tengető anyóka valamikor régen szerelemgyereke miatt lett kiközösített, ám szeretett fia serdülő korában meghalt. Az anyóka azóta is minden este gondosan megvetette a gyerek ágyát, saját kezével lazította fel a párnáját. A *Vincze bácsi* a szülősgazdával együtt megöregedett borospince verse, mint ahogyan a *Rossz szélmalom, öreg molnár* című költeménye is a tárgyi világ és az ember együttes pusztulását idézi meg. A *Tiszavirágok* jelesebb költeményei a komorabb, félelemmel teli arcát mutatják a való világnak. Szász István lírájában az otthontalanság érzése *A Tiszánál* című versében szólal meg először. „Tört reménnyel”, „szárnyszegetten” tekint vissza a pályájára, s amiről számot adhat, az bizony elkésérítő a számára:

Hazamenni, visszatérni
Szüleimhez – annyi hosszú
Küzdelemtelt év után! –
Munkakörbe fáradt férfi
Csüggedt lelkét ez kísérti,
Ez egyetlen vágy csupán.

Az elvagyódás versbe történő megformálása pillanatában itt érhető tetten először Szász István komor versvilágának valódi oka. Költeménye tanúsága szerint ő sohasem érezte magát otthon a Tisza partján – s az otthontalanság élménye nem egyszeri fellángolásában követelt magának versbeli megnyilatkozást. Otthontalanságát, s ebből eredő hazavagyódását tovább énekelte *Az én vágyam* című versében: „El oda, hol gyermekkorom pillangóit üztem, / S életemet gyermeköröm rózsáiból fűztem!” A hazavagyódás – és a haza-nem-érkezés – igazi verse azonban mégis a *Vasárnap otthon* című költeménye, amelyben elképzelt hazatérését énekelte meg, miközben arra is rádöbbsent, hogy az újra megtalált szülőfaluja sem lehet már a megnyugvást hozó otthona. Talán ez a verse maradt meg leginkább a kortársak emlékezetében. Az Ágoston Sándor szerkesztette *Református Arvaházi Naptár* 1928. évi számában ezzel a verssel búcsúzott a délvidéki református közösség Szász Istvántól. Az egyházmegye évkönyvében olvasható: „Dr. Szász István volt óbecsei orvos 1927. február havában halt meg Szentendrén. Költeményei, dalai, nótái a Bácskában ismeretesek. A kiválóbb szerb költők verseiből sokat átültetett magyarra. A szentendrei szigetben egy kis falu kálvinista papjának a fia volt. A falusi parochia gyermekkori emlékei csillannak meg a következő szép versében” (Ágoston 1927, 54–55). S újra olvashatók e sorok: „Elhagyták már a harangot, / Csak utolsó hangja cseng még. / Felbolygatott kebelemben / Annyi régi, kedves emlék!” A *Két beteg* című versében a bánatos lelkű poéta mintha elsősorban önmagát vigasztalná, amikor történeté szervezi az „egyszer minden elmúlik”, s a „halálban mindenki egyenlő” gondolatok szokványos bölcsességét.

Mindezeken túlmenően a *Tiszavirágok* című verseskötet legnagyobb érdeme, hogy a szerző Perő Terka történetében kísérletet tett egy, a Tisza-menti magyarság múltjából, kultúrájából nagyon hiányzó ballada megalkotására. A ma ismert balladagyűjteményekben nyomát sem találjuk a Tiszához fűződő balladakincsünk egykori létezésének. Áttételesen – betyárballadákban vagy szerelmi történetekben – előfordul ugyan az események helyszínéként a Tisza, de más esetben ugyanazt a történetet már a Dunához köti az emlékezet. Burány Béla zentai balladagyűjteményei – a *Zenta vidéki népballadák* (1962) és a *Száraz kútgém, üres válú* (1966) című kötetek – bevezető tanulmányaiban nem tesz említést sem a Tiszához fűződő balladák lehetséges létezéséről, sem azok balladakincsünkön belüli hiányáról. Katona Imre, Csongrádi születésű jeles néprajztudósunk – akinek úgyszólván beleszületett a folyó

meghatározta életformába és legapróbb részleteiben ismerte a Tisza „szellemvilágának” kincsestárát – *Hableányok a Tiszán* című visszaemlékező tanulmányában kifejtette: a kedves folyó „csak a legújabb korban lett igazán népszerű, mert a régi virágénekek még nem nagyon emlegetik, sőt a régi stílusú balladákban is a Duna szerepel gyakrabban (6 típusban), az újabbakban viszont már a Tisza (14 típusban); különösen a betyárballadák emlegetik. A népdalok esetében valamivel kiegyenlítettebb a két folyó előfordulási aránya: az átnézett csaknem négyezer lírai szövegben a Duna 34, a Tisza pedig 40 ízben fordul elő, a népies műdalok, az ún. magyar nóták viszont szinte már csak a Tiszát emlegetik. [...] A szerelmieken kívül emlegetik a Tiszánkat a pásztor- és betyárdalok, rabénekek, de legkevésbé a halászdalok, mert nagyon kevés van belőlük.” A kiváló néprajzkutató számára a meglepetés erejével hatott, hogy Kálmány Lajos gyűjtésében rábukkant a következő, Szaján környékén lejegyzett negyvennyolcas énekre: „Tisza szélén van egy deszkacsárda, / Abba táncol Kossuth katonája, / Jaj, de szépen pöng a sarkantyúja! / Bús szívemnek mögvidámítója” (Katona 2004, 104). Különös, hogy két olyan neves néprajztudósunk, mint Burány Béla és Katona Imre, akik teljes életükkel kötődnek a folyóhoz, nem kutatták a Tiszához fűződő balladánk hiányának okait. Elképzelhető, hogy csak a Duna partjáról Óbecsére került Szász Istvánnak hiányzott a történeténeklésnek ez az ősi formája?

A *Perő Terka* egy fiatal, tüzes hevületű asszony és Báthi Ferke molnár szerelmét énekelte meg. A titkolt Tisza-parti légyottokról tudomást szerez Perő Terka férje, Kincses Lázár, és azonmód elüldözi őt a házától. Az asszony felkeresi a kedvesét, de a történetek hallatán az is ellöki magát, már neki sem kell a titkától, varázsától megfosztott szerelem. Terka szeretőnek jó volt, mások ellökött asszonyaként azonban már neki sincs szüksége rá. A kétségbeesett asszony a Tisza közepének fordítja csónakját, és ott elvész a fürgeteges vihar kavarta hullámokban.

*Zúgó orkán szánt a vízen,
A malom is reszket;
Piczi sajkán Perő Terka
Evezője veszteg...
Csapkodó hab veti, hányja
S egyre lejjebb hajtja...
Most fordul föl!... Most merül meg!...
– Örök isten, könyörülj meg!...
Könyörülj meg rajta!...*

A következő versben, a *Báthi Ferke* címűben a molnár csöndes magányában újra hallja Perő Terka könyörgő szavait, újra éli ifjúkori csalódását, amikor őt a leány kikoszarzta, s immár elégtételként éli meg, hogy a felmelegített szerelemben törleszthetett valamit egykori sérelméből. A vers végén „Odaborul rája / Bomló észnek, gondolatnak / Örök éjszakája!”

*Kínos emlék kénye-kedve
Uralkodik rajta,
S szívét, lelkét nehéz lánczon
Szolgátságban tarja.*

Szász István azonban tovább verseli a balladás történetét. A *Kincses Lázár* című harmadik balladás énekében már a kegyetlenségét réges-régen megbánt férj kocsmái estéiről fest komor látomást:

*Kincses Lázár a csapszéket
 Nap, nap után egyre járja ...
 Fáj valami bensejében,
 Orvosságot keres rája,
 Fáj valami bensejében,
 Szíve táját tépi, marja,
 S nem csitul el, csak ha fojtja
 Búfelejtő borba, dalba.*

[...]
*Perő Terka csókos ajka,
 Csengő szava, kaczagása,
 Jaj, hová lett, jaj hová lett?!
 Fel-fel sír a lelke rája...*

[...]
*S maró önvád zsarnoksága,
 Tart fölötte egyre törvényt:
 Csak egyedül ő okozta,
 Ő akarta, ami történt!*

Szászy István e tiszai balladafüzért még ezzel sem érezte befejezettnek, s balladai történet negyedik versként *Számonkérés* címmel megírta *Tiszavirágok* című kötetének legszebb balladáját. Kincses Lázár megint a kocsmában múlatja bánatos idejét, miközben belép a tébolyodott molnár, Báthi Ferke is. A két vesztes férfi most egymás szemébe nézhet, számot vehet cselekedetével.

*Húzzad csak, húzzad csak, húrod szakadtáig,
 Ameddig az orczám hulló könnytől ázik;
 Húzzad csak, húzzad csak, hadd zokogok rajta!
 Beh másként dalolta Perő Terka ajka!
 Csicsergő hangjával száz cigány sem ér fel!
 „Rám szakad a bánat, örökös terhével...”*

A találkozás leszámolásnak indul, Kincses Lázár szívét vad indulat hevíti, ám amikor ökölbe zárt keze meglendülne, Báthi Ferke a tébolyodottak hangján, a távolba vesző tekintettel hangosan elmotyogja a Tisza viharos habjain hánykolódó csónakról szóló látomását. A tragédiájával magára maradt férj a következő percben megszánja őt, s a karja lehanyatlik. E tiszai tragédiának voltaképpen ki az igazi vesztese? A ballada lényegéből ered, hogy a kérdésre nincs megnyugtató válasz, a történet sorsszerűen teljesedik ki.

*Ott, ott! Nézze kelmed!... Hányódik a sajka,
 Futó hab ringatja, zúgó vihar hajtja
 A víz közepére!... Evezője veszteg!
 Könyörülő isten, őrizd, védelmezd meg!
 Tajtékszik az örvény, nem tér ki előle!...
 Szőke Tisza mélyén, ott a temetője!...*

Szászy István a balladaciklus első darabja, a *Perő Terka* címe alatt jelezte: műve „elbeszélés a népeletből”, s a tragikus történethez költői nyelve is idomult. Első versében a

legsikeresebb a balladai tömörítés (később, talán a *Számonkérést* kivéve, ez már nem sikerül ilyen hatásosan): Perő Terka a leleplezésekor igyekszik elrejteni „hószín arcza pirulását”, a tépett szoknyáját is sejtelmes tömörséggel magyarázza: „Futva jöttem, félre léptem”. Majd közte és férje, Kincses Lázár között a számonkérő párbeszéd is feszes formába zárt, mint amilyenre a századok csiszolták a népballadák nyelvét: „Göndör hajad megkuszálva” – / „Szél bontotta szerte” / „Hószín arcod majd kicsattan” / – „Ólmos eső verte!” A molnár Báthi Ferke magabiztos gögje csendül ki a tömör elutasításból: „Az uradat velem csaltad, / Csalnál engem mással!” Nem ennyire következetes és nem fegyelmezett a költő a versciklus ritmusának megválasztásában. A *Perő Terka* 8+6 ritmusa szinte sodorja magával a történetet, ezzel szemben a *Báthi Ferkében* – meglepő módon – feladja e komor ütemezést, aminek következtében a költői beszéd oldottabbá válik. A *Kincses Lázár* ritmusa 8+8, a *Számonkérésé* pedig 12+12, ami más esetben lehetne ugyan klasszicizáló, de már nem archaizáló, ezért nem kedvez a balladának. Ezekben a költeményekben Szász Istvánnak nem sikerül megismételnie a nyitó ballada zártságát és tömörségét, aminek nem mond ellent, hogy a *Számonkérés* című verse kötetének egyik legsikerültebb darabja lett.

Szász István népeletből vett „elbeszélő költeményeit” a *Népbarát* című helyi lap a kötet megjelenése után két évvel, 1899-ben ismét megjelentette. A szerkesztő a következő közleményt fűzte a versekhez: „Dr. Szász István, lapunk munkatársa, a jeles költő, négy gyönyörű költeményben a népeletből megható történetet írt le. Kész népszínmű ez a négy költemény, csak még a mellékalakok hiányoznak. Lapunk jelen számával megkezdjük a költemények közlését. Hisszük, hogy olvasó közönségünk nagy gyönyörűséget talál a remek költeményekben” (Szász 1899, 2–4). S így is volt, Szász István a maga korában ünnepeelt költője volt a Tisza-mentének.

A kötetben található történelmi témájú óda-kísérleteit a nemzeti elhivatottság élménye emelte – s ez a millenniumi századvégen valahol érthető is. Ballada- és elégia-kísérleteinek forrását azonban már a saját lelkében (és életében) kell keresni, abban a határtalan elvágódásban (hazavágódásban), melynek komorsága és súlya rátelepedett a költői világra, s tiszai viharokban, a korhadt szélmalomok megroggyant falainak dohos leheletében és a beomló borpincék avasodó homályában jelenik meg leküzdhetetlenül, rémületes látomások és hangulatok formájában. Számára a Tisza-part és a köréje szerveződő élet balladaszerűen sötét, komor és tragikus volt. Ez vezette őt arra, hogy négy költeményből álló versfüzérével megkísérelte a soha nem létező, vagy régen elveszett, mindenesetre módfelett hiányzó tiszai ballada megalkotását. A négy versből álló ciklus lesz a legsikerültebb darabja annak a kötetnek – jelentőségét három évtizeddel később, a költő halálát követően a róla írt méltatásában Draskóczy Ede ismerte fel –, amely a szerző minden balladateremtő igyekezete ellenére is többnyire az emlékkönyvbe írt, akkoriban felettébb divatos, „charmos” versek sajátos jegyeit viseli magán. Az *N. K... kisasszonynak* című emlékvers első sora mindet elárul a költői képzelet által befutható horizont „tágasságáról”, amikor a tárgyát így énekli meg: „Te is azt siratod, amit én siratok...”. Minden további lírai futama ennek a megismételt, újbóli versbeszedése lesz.

A *Tiszavirágok* című verseskötetet megjelenését követően, irodalmi rovatában a *Vasárnapi Újság* is méltatta a füzetet. A pár soros, eléggé szokványos bemutatás – kissé meglepő módon – a költemények közül azokat tekintette figyelemre érdemesnek, melyek a kései olvasó számára kevésbé tűnnek sikereseknek. „Van e kötetben egy pár sikerült hazafias költemény, számos szerelmi dal, családias hangú” vers, melyeket a „magyaros nyelv, magyaros észjárás, nemzeti versformáink lüktető rythmusa” tesz értékessé, ezek olvasásakor kiderül, Szász Istvánnak határozott tehetsége van a „genre-festéshez”, és (méltatója szerint – M. F.) ez költészetének legértékesebb tulajdonsága. Ezzel szemben hibájául róta fel, hogy „nemigen ért a tömör alakításhoz, képei inkább szétfolynak”. Ezért azután balladaciklusát nem is tartotta figyelemre érdemesnek. „Egy balladai tárgyból – írta – ugyanazokkal a

személyekkel három külön költeményt csinál, a mi természetesen túlságos részletezésre, aprólékos festésre csábítja”, ami azért baj, mert szerinte Szász István nem tudja a cselekményt „jól megalkotni” – s bizony a mai olvasó eltöprenghet azon, ha budapesti méltatója tovább olvasta volna a verseskötetet és megtalálta volna a ballada negyedik, cikluszáró darabját, vajon megváltozott volna-e „genre”-látása? (Anonim 1897b, 287).

Szász István lírája határozottan afféle visszanező, visszarévedő költészet. Hatalmassá nő – mert szándékoltan hatalmassá növeszti – a bánatát, mintha már csak e fájdalomért lenne érdemes vállalnia az életet. Ugyanakkor eszköztelen fájdalom az övé, igazán hangszerelni nem tudja szíve, lelke érzéseit, ebből eredően lírája megmarad pusztá hangulatnak.

A már idézett vallomások azt látszanak igazolni, hogy Szász Istvánt kegyeibe fogadta a sors: jónevű orvos volt, Óbecse köztisztviselőnek örvendő polgára, azt hihetnők pályáját és tevékenységét közmegebecsülés és elismerés övezte. Orvosi beszámolóit, szakmai bírálati a fővárosi lapokban jelentek meg, és országos visszhangot keltettek, mindamelllett azon kevesek közé tartozott, aki a szerb költők fordításával Budapesten is komoly elismerést szerzett. Volt része tehát népszerűségben, orvosként, irodalmi művek fordítójaként országos hírnevet vívott ki magának. Vajon mi volt mérhetetlen bánatának az okozója? Szomorúsága a társtalanságban, a szeretet hiányában ölt testet, s az elmúlt szerelem okozza számára a legnagyobb megrendültséget. A konkrét nő alakjának azonban nyoma sincs műveiben.

Talán közelebb visz komor versvilága eredőinek megértéséhez az a levél, amelyet 1901 nyárutóján egy otthoni látogatása nyomán fogalmazott meg. Mint a rajongó gyermek, oly mérhetetlen boldogsággal lépte át az otthon küszöbét, de mintha egyszerre röstellné is az örömét, azonmód szabadkozik: szeretettel gondol az óbecseiekre, s nézzék el neki, hogy elragadtatta magát. Hiszen immár csak úgy van az: ott, a Tisza partján *otthont* teremtett ugyan magának, de igazán *itthon*, lélekben felszabadultnak csak itt, a Dunához közel, ebben a kis házban érzi magát. Megérkezéskor „csodálatos változás megy végbe bensőmben. Mintha húsz és egynéhány évnek terhe foszlanék le vállaimról; mintha újra gyermek volnék; mintha csak most jönnék haza a bevégzett iskolai év után a szünidőre!” Ismerős a hegyoldal, őt köszöntik fenn, a csúcson a fák, s eléje jönnek a folyón a habok. Csak a régiek, az időben eltűnt emberek nem láthatják már a férfivá érett megtérőt – s ez egy pillanatra elszomorítja. „Hej! ha azok is itt volnának, ha azok is itt lehetnének! Ha még egyszer visszatérhetne a régi múlt, ha még egyszer együtt lehetnénk, az elszakadtak, s az öregsülők az unokákban látnák újra maguk előtt az élet delelőjére jutva férfivá vált gyermekeket!” (Szász 1901a, 4).

Jellemző Szász Istvánra ez az elkomorodás. A határtalannak tűnő derű egy-egy váratlan pillanatában menykőként csap le rá az elmúlás sötét gondolata. Mintha szakadatlanul az eltűnés fájdalma kísértené őt, mintha mindig a halál gondolatával viaskodna. E tragikumnak azonban mélyebb értelme van: a lét és nemlét költészetében, írói világában, (az élet nagy kérdéseivel foglalkozó ember világképében) sajátos kettősségként van jelen. Úgy véli, vannak szép ajándékai az életnek, vannak a körültekintő boldogságnak megnyugtató pillanatait, de a nyugalomnak és a megnyugvásnak legfényesebb pillanata sem ér fel az elmúlt idő magasztos lényegéhez, ünnepi hangulatához és kikezdhetetlen szépségéhez. Jó visszatérni a gyermekkor csodáinak színhelyére, de mit ér az egész, ha a régi csodákat úgysem lelhetjük már meg. Valahogy úgy, ahogyan az 1901. évi szeptemberi hazalátogatásának hangulatában fogant *Leányfalván* című versében is olvasható:

*Árnyas fák beszegte utakon bolyongok.
Régi ismerősök – összehajló lombok
Intenek, susognak, szomorún köszöntenek:
„Ami egyszer elmúlt, vissza nem jó többet.
S azt a messzi szállott, szép csudás világot
Ne keresd, ne keresd, hisz úgysem találod!”* (Szász 1901b, 1)

Minduntalan „a múlt tűnik előttem fel”, ahogyan azt a *Vasárnap otthon* című versében 1895-ben oly emelkedett ünnepélyességgel megénekelte. Ennek az érzésnek a kiteljesedése lesz jellemző az érett férfikor lírájára, azon verseinek a többségére, melyeket már nem tartott érdemesnek kötetbe gyűjteni, s amelyek ma is elszórtan hevernek a korabeli újságok megsárgult lapjain (*Óreg révész, Asztagrazás*, s mindenek előtt a Leininger Károly törökbecsei szobrának leleplezésekor született *A tett vértanúja* című költeménye).

A mi nótás Szászy Pistánk

Herceg János *Előjáték* című kötetében írta az időben eltűnő bácskaiság lényegét keresve: „És a becsei Allaga Géza nótáinak hangja szűrődött ki az esti kocsmajtok résein mindenütt a Bácskában, és Szászy István szelleme ugyancsak ilyen éjszakában szálló dalfosztlányokban ismételte kísértetjárását a szülőföldön” (Herceg 1975, 67). Herceg feltételezhetően még ismerte azt a füzetet, amelyet Szászy István 1907-ben *Óbecsei nóták* címmel Budapesten jelentetett meg, s amely negyven „népdalával” igen nagy népszerűséget hozott a szerzőjének.

A nótaszerző Szászy István ihletforrását valójában a *Tiszavirágok* című kötetében található „dalszerű” költemények vidékén kell keresni. Az *Ó-Becse és Vidéke* 1899 tavaszán arról tudósított, hogy pünkösdre a város nagyon tisztelt és közkedvelt orvosa dalos füzetet lép a közönség elé. „*Ó-Becsei nóták* – Ez lesz a címe annak a hangjegyfüzetnek, a melyben dr. Szászy István, lapunk munkatársa néhány saját szerzeményű dalait adja közre, hogy a fülbemászó, kedves zenéjű népdalok közkinccsé legyenek.” Az *Ó-Becsei nóták* című daloskönyv előkészületeivel egyidőben volt olvasható a lapokban, hogy *Négy eredeti magyar dal* címmel négy zongorára szerzett énekszám jelent meg Gossler Jenőtől. Három dalhoz Mendelényi Béla, a negyedikhez dr. Szászy István írta a szöveget. 1909-ben a *Zenélő Magyarság* című, közkedvelt zongora és hegedű zenemű folyóirat 396. füzetében a „legjobb és legkedveltebb zeneújdonságok” között első helyen közölte Szászy István *A becsei temetőben* című „hangulatos magyar nótáját”. Egy évvel később, 1910-ben az akkor már ugyancsak országosan ismert, Óbecséről elszármazott Révfy Géza, temesvári állami tanítóképző tanára volt növendékeinek ajánlva, *A mi nótáink* címmel bocsátotta közre tíz „eredeti népdalát”. A énekkarra szánt dalok Borsodi László, Gárdonyi Géza, Molnár Kálmán, Novák Lajos és dr. Szászy István szövegeire íródtak, „könnyű – ének nélkül is játszható – zongorakísérettel”. Mindebből kitetszik, Szászy István dalai és nótái nem csak a saját hangszerelésében voltak közkedvelt darabjai a korabeli zenetermeknek, de más dalszerzők is szívesen vállalták veseinek megzenésítését. Dalszerzői pályájának csúcsát azonban kétségtelenül az *Óbecsei nóták* megjelenése jelentette.

Egyedisége mellett az *Óbecsei nóták* újszerűségét, a kitapintható újjító törekvést emelte ki értékelésében a fővárosi *Az Újság* című napilap 1907. október 11-én megjelent, zenei szakvéleményt is magába foglaló cikkében, amikor fontosnak vélte hangsúlyozni, jó lélekkel mondhatjuk, hogy az itt szereplő harminckét szebbnél szebb magyar dal a messze földön ismert óbecsei szerző legszebb műveinek bokrárt jelenti. Méltatója szerint a jeles zenetehetség erényei közé tartozik az újjító szándék is, hiszen „Szászy új strófa-alakokat alkot a versbe beleszúrt rövid sorokkal, vagy a művészi zenétől eltanult »coda« mintájára számfeletti sorral, ehhez képest a zenei mondatok szimmetriája is változik, a szerkezet, a ritmus igen változatossá, sokszerűségével érdekesebbé lesz, de oly természetesen, hogy soha sértő tarkasággá nem fajul. És ez kell manap a magyar nótának – felfrissülés, a saját elemeinek új[szerű] felhasználása!” Majd hozzáteszi: „Művelt zenészeink sokszor panaszolták a magyar népzene formáinak kimerülését; itt az élő czáfolat, vagy mondjuk: reform. [...] Tudatosabb

nótaszerzőink éppen ezt a gyűjteményt fogják mintául használni” (Anonim 1907e, 3). Feljegyzések szerint ezzel egyidőben a *Budapester Tageblatt* is hasonló lelkesedéssel foglalkozott az *Óbecsei nótákkal*.

Szászy István a dal szeretetén túlmenően a dalkultúrát is elhozta a Tisza-partra. Társasági fellépéseivel, a különböző ünnepi alkalmak során előadott szerzeményeivel új formát és új tartalmat adott az emberi találkozásoknak. Fárbás József az „alkotmányos rend” visszaállítását követő időkben, az 1860-as évek elején Óbecsére tévedt Rully János „zongora tanító” pályáját méltató írásában mutatott rá: „A zsíros Bácska területén abban az időben, ameddig a messze múltba visszatekinthetünk, bizony a zenetudás utáni vágy és a zenetanulás nagyon alacsony fokon állott. A saját zsírjában fulladó vagyonos polgárság is csak *hallgatni* szerette a zenét, de tanulni nem vágyott; danolt, táncolt, füttyült, duhajkodott a zeneszóra, a cigány-muzsikára, de ő maga nem *értett* a zenéhez. [...] Bizony a mi öregjeinket a cigány művelte a zenében, és nagyanyainkat lány korukban a véletlen által ide sodort »mester«-ek tanították hébe-hóba zongora szóra, klavírozásra” (Fárbás 1931c, 3). Ilyen zongoramester volt Rully János, aki valahonnan a messzi Cseh- vagy Morvaországból tévedt erre a vidékre, ahol egyszerre mégis akadtak vagyonosabb családok, akik munkát és megélhetést biztosítottak a számára. A polgárosodó óbecseiek életében megjelent a zenei igényesség, dalaival Szászy István tehát már egyfajta elvárásnak tett eleget, a mindennapokban jelen lévő igényt elégített ki. Vitathatatlan tehetségének tüzét közösségi elvárás szította. A szalonok kifinomultabb világa, az egyesületi élet szerves részét jelentő társas estek közönségének dalkultúrája érdeklődéssel fordult felé, és sikereit hálás hallgatóközönsége elismeréssel bőségesen jutalmazta.

A historizmus vonzásában

Szászy István rendkívül színes pályája csúcán, 1910-ben ugyancsak Budapesten, a Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Olcsó Könyvtár sorozatában jelent meg *Szerb költőkből* című fordításkötete, nem kis feltűnést keltve az irodalmi körökben. Szándékáról, a 13 szerb költő 146 versének magyar fordításáról Szászy István a kötethez négy évvel korábban, 1906. évi november havában Óbecsén írt *Előszó*ban szólt részletesen: a szerbek népköltészetét Székács (*Szerb népdalok és hősrégék*, I. kiadás 1836, II. 1887), Margalits (*Márk királyfi – Délszláv népballadák a XIV. és XV. századból*, 1896, *Rigómezei ütközet*, 1898) és Radity [Radics György] (*Rigómezei dalok*, 1882) fordításaiból eléggé ismerheti a magyar olvasóközönség. Annál kevesebbet tudhat azonban a szerb műköltészetéről! Pavlovity Janő (Rózsák – Jovanovits Jánostól) és Gyiszalovics Veszelin (Hegyek koszorúja – Petrovity Nyegostól) önálló köteteit, továbbá a Szulik (*Összes költeményei*) és Dömötör Pál (*Őszi rózsák*) költeményköteteiben lévő szerb fordításokat leszámítva, „csak a magyar szépirodalmi lapok hasábjain nagy ritkán, elszörtan megjelent fordítások bizonyítják, hogy a szerbeknek műköltészetük, és pedig értékes műköltészetük van! [...] Kis kötetem egyik célja, e hiány némi pótlása” (Szászy 1910, 3). Hangsúlyozta: valóban csak a hiány töredékének pótlásáról lehet szó, hiszen a hatalmas feladathoz, a szerb műköltészet megközelítően teljes bemutatásához nem érez magában sem elegendő erőt, sem igazi képességet. Csak azon költők verseihez nyúlt, melyeknek líraiságával némi közösséget érzett. Ezért maradt ki a füzetből Musiczki, Szerajlija, Szierija, Preradovity, Iljity Jován, Kosztity Lázár, Jovanovits M. Vladiszláv – „és még számos régibb és újabb szerb költő, a kik pedig a legjelesebbek közül valók mindannyian! [...] Azt hiszem azonban, hogy a választott költők, és a lefordított költemények így is olyanok, hogy velük a műköltészet értékes voltát, magas színvonalát sikerül bebizonyítanom, és hiszem és reményelem, hogy azokat a hézagokat, melyeket az olvasó munkámban észrevesz, mások majd pótolják. És akkor elértem

tulajdonképpen célomat. Akkor talán annak az adósságnak, melyet a szerbek egyik legnagyobb költőjének és kétségtelenül legnagyobb műfordítójának, a nemrég elhunyt Jovanovits Jánosnak tartozunk – a ki a magyar remekírók műveiből kötetekre menő költeményt ültetett át népének nyelvére –, legalább a kamatjait leróhatjuk!” (Szászy 1910, 4–5).

Szászy István a továbbiakban sokat elárult a műhelymunka titkaiból. Tapasztalása szerint a „tömör szerb nyelvből, a mely egyúttal túlságosan rímgazdag is, a rímsegény és sok hosszú szóval bővelkedő nyelvünkre való fordítás igen nehéz!” Elmerülve a szerb költészetben ő maga a szerbek legnagyobb költőjének Jaksity György tartotta, Radicsevics Brankóról pedig fontosnak vélte elmondani, ő „a szerb népies műköltészet megalapítója. Első kötetének megjelenése (1847) arra a korra esik, a mikor a szerb költészet a régi klasszikusoktól való elszakadás és a népies iránynak a romantikussal való egyesítése között ingadozott. Az ő költeményei vetettek véget az ingadozásnak” (Szászy 1910, 8–9). Majd mintha az utókor előtt ma már ismeretlen eredetű megbántottsága okán venne elégtételt, kellő nyomatékka mutatott rá: az óbecsei költőtárs, Szulik József Radicsevics Brankótól *Az ima* és *Az én árváim* című verseit fordította le, de „miután – nem bírván a szerb nyelvet – mások fordítása után szedte versbe a gondolatokat s azok az eredetinek halvány árnyékai sem lehetnek, jónak láttam szintén lefordítani”. Hálával említette meg szerb barátai, Osztoity Tihamér újvidéki tudós tanár, dr. Popovics Milán óbecsei orvos és dr. Belesztyin Miklós óbecsei ügyvéd nevét, „a kik a fordítás okozta nehézségek leküzdésében mindenkor készségesen segítettek”, továbbá közölte, hogy a könyvében szereplő szerb költők életrajzi adatait és műveik rövid méltatását legnagyobb részben Grecsics János *Szerb irodalomtörténetéből* vette át (Szászy 1910, 6).

Szászy István fordításkötetében bemutatott költők alkotásaiban voltaképpen a XIX. század második felének a déli vármegyék éppen szárba szökő és teljes gazdagságában kibomló szerb lírája jelenik meg. A magyarul megszólaltatott költők túlnyomó többsége a „prečani”-k sorába tartozott, a „Vajdaság” területén született, tevékenykedett és vált a szerb nemzeti kultúra részesévé és megalkotójává. Különös varázsa van a korabeli névsornak, hiszen a Szászy István válogatta szerb líra még a romantika jegyeit hordozta magán, a magyar lírában ez a Kisfaludy Sándor és korának lírájában virágzott, ami fél évszázados megkésettiséggel szerbül is megszólalt. A magyar költészetben ez már az epikus Arany János kora, s nem sokkal később – de még Szászy István szerb kortársai idején – az impresszionizmusba hajló Vajda Jánosé és Reviczky Gyuláé. A szerb népies dalok, a románcok még nagyon természetközeliak, már a címek (*Felhők, Patak, Álom, Könny, Szerelem, Bánat, Fájdalom, Este, Éjjel, Éjfélkor, Reggel, Ködben*) is elárulják, hogy az érzelmek és a lélek megnyilatkozásai a leggyakrabban a természeti tüneményekben jelennek meg. Ugyanakkor erőteljesen tovább él a hősi múlt történeteinek újraéneklési szándéka. A hazafias líra változatlanul epikus eredetű, még mindig egyedüli megszólaltatója a honfűi érzelmeknek. A tájélmény, a szülőföld szeretete is csak a hősiességben, a hősi magatartásban jelenik meg, s mint ilyen, nemzeti dimenziót mutat, mintha errefelé csendben nem is lehetne lélekben megélni a táj színeit és hangulatát. A kortárs Szigethy Vilmos a mindössze két évvel korábban 1908-ban megjelent *A vármegyéből* című novelláskötetének *Az alispán vacsorái* írásában annak a farsangi megyebálnak a hangulatát idézve, amelyen a feledhetetlen Bisztray Magda volt a bálkirálynő, és az érintett jogán, mély átéléssel vallott a szerb hőskort megidéző dalokról: „Melankolikus báj, ami a délszláv költészetre emlékeztetett, s az őst varázsolja elibénk. [...] Nekem a guzlicák jutottak eszembe, azokon verik ki az emberek az ilyen panaszos sirámokat. Egyhangú, idegennek szinte bántó ez a melódia, de aki ért a nyelvükön, az kiérzi belőlük az érvényesülni kívánó, de arra képtelen népfaj zokogását, évszázados keserűségét, szelíd lemondását, de a végső bánat mellett a reménykedés hangját is” (Szigethy 1908, 51). Ahhoz sem kell különösen nagy képzeletbeli elrugaszkodás, hogy elképzeljük,

hajnalra fordultán a guzlicák, miért pengették oly indulatosan „a búsuló magyaroknak, hogy: Fölszállott a páva / Vármegye házára”.

Óbecsén a sajtó – és az irodalom-kedvelő közvélemény – hangosan ünnepelte a kötet megjelenését; a város láthatóan büszke volt immár országosan ismert orvosára. A *Szerb költőkből* című könyvet 1910 elején három hónapon át hirdette a sajtó, január 30-án pedig az *Óbecse és Vidéke* szemelvényeket közölt a kötetből, címdoldalon jelent meg Radicsevics Bránkó *Ima*, Katyanszky Szt. Vladiszlav *Merre, merre?*, Jovánovits Zmáj János *E világ* és Jaksity Miléta *Éjjeli titok* című verse. Szászy István óbecsei községi orvos ekkor egy pillanatra megállhatott volna, hogy a lelki egyensúlynak ama kegyelmi pillanatában nyugtázza: okosat, bölcsét, soha nem feledhető és maradandót adott a magyarságnak. Ám sokkal valószínűbbnek tűnik, ő még lélegzetet sem vett...

Szászy István írói-költői életműve ismerőjében fölmerül a kérdés: vajon korábban nem a szerb költészet hatására tett a költő kísérletet a tiszai ballada megalkotására? Jogosnak tűnhet a fölvetés, hiszen még az olyannyira csodált és kedvelt Zmajnál *A kesergő anya* című versében is ezt találta: „Három véres kard kezében – / Fiaié mind a három! / És egy vérrel átfutott tör! / »A tied volt, szép leányom!« // Visszaindul Szerbiába, / Rámerednek néma bércek”. Szászy Istvánnak a szerb hősi énekek nyomán is azt kellett látnia, hogy a múlthoz való ragaszkodás, a történelmi események megidézése hatalmas biztonságot, az egész életet magához ölelő bizonyosságot kölcsönöz a költőknek, aki éppen a bizonytalanság elől menekül. És ő, aki a szülőföldtől távol, idegen vidéken, magányában keresett a világban valami fogódzót, valami biztosat, kapva kapott a mitikussá nemesült és szelídült múlt kínálta elmenekülés lehetőségén. Messzire, el a közöny valóságából – ha nem is az eposzi magasztos emelkedettségbe, de a balladák fájdalomba oldódó tragikumába mindenképpen! Ahol még szerelem és ragaszkodás, szenvedés és megdicsőülés, bűnhődés és kárhozat egyként a maga valós névértékén szerepel.

A közélet – és a plebejus arisztokrata búcsúja

Szászy István 1895-ben történt Óbecsére érkezését követően igen hamar beilleszkedett a polgárosodó Tisza-parti város pezsgő mindennapi életébe, s ezt követően közel huszonöt éven át meghatározó alakja volt a község politikai, társadalmi és művelődési történéseinek. Csupor Gyula, Galambos Pál és Balaton Gyula mellett oroszlanrésze volt abban, hogy a XIX. és a XX. század fordulóján – egészen a világháború kitöréséig – a város oly nagy szerepet játszott a Tisza-mente művelődési életében. 1899-ben – jószerevével még újdonsült óbecseiként – Gyula napján Balaton Gyula főszolgabíró és Csupor Gyula nyugalmazott főszolgabíró felkösztöntésére ő vezette a Polgári Magyar Dalkör és a Magyar Népkör népes deputációját. Az 1899. július 31-én, Petőfi Sándor halálának ötvenedik évfordulója alkalmából megtartott ünnepi megemlékezésen és díszülésen *Petőfi emlékezette* címmel előadást tartott, egy évvel később pedig Szulik József halálának tizedik évfordulóján ő maga szavalt el *Tíz év után* című, a költőelőd emlékének szentelt költeményét. 1900-ban a Magyar Népkör harminc éves jubileuma alkalmából – immár vezetőségi tagként – vitát gerjesztett az egyesület jövőbeli célját illetően, 1901 szeptemberében az egy évvel korábban meghalt Csupor Gyulára emlékezett *Csupor Gyula halálának évfordulójára* című versével. 1903-ban *Alkalmi költeményében* a 48-as vértanú tábornok emléktáblájának leleplezésekor a daliás idők emlékét idézte meg, 1911 szeptemberében pedig Törökbecsén maga is jelen volt Leiningen Károly szobrának a leleplezésekor. 1912. május másodikán azután az ő vezetésével alakult meg az óbecsei Színpartoló és Irodalmi Egyesület, melynek azonban már nem adatott idő és lehetőség tevékenysége kiteljesítésére.

Hogy Szászy István mennyire együtt élt a várossal, s hogy milyen mértékben azonosult az óbecseiek gondjaival, azt jól példázza újságírói tevékenysége is. Talán az utolsó tíz évet leszámítva, 1895 és 1910 között egyik meghatározó alakítója volt a helyi sajtónak. Kérdéseket vetett fel, gondokat fogalmazott meg, ellenvéleményének adott hangot, vitázott, érvelt, dicsért és bírált, számonkért és ostorozott – élő lelkiismeret volt a közösségének. Többnyire az *Óbecse és Vidéke* című hetilapban publikált, annak ellenére, hogy a lap tulajdonosával, Grünbaum (Galambos) Pállal is sokszor szállt vitába. 1901 márciusától néhány hónapon át *Szapuló* címmel állandó rovata volt a lapban, melyben az éppen aktuális hét eseményeit tűzte tollhegyre. Vállalt feladatát – kissé az orvos szemével – így látta, és így határozta meg: „Mikor a szennyest a mosónő beszappanozta, és holmi fásasztó, emellett a bőrt ránczossá, orvosi nyelven »mosónő bőr« kinézésűvé lett műveletek közben ki is mosta, az a szapulóba kerül, hogy ott a hamuból vagy mosó szódából készült lúg még tisztábbá tegye azt, és – amit a mosónő nem tud, de amit a maga alatt fát vágó orvos szívesen néz és lát –, hogy az esetleg még benne maradt fertőző csírákat a lúg tönkre tegye... Szóval a *szapuló* olyan valami, ami a közegészségügyet szolgálja ugyan közönségesen, de ami kivételesen hasznos lehet a beteg társadalomra nézve is!” (Szászy 1901c, 3). Ennek megfelelően publicisztikájában Szászy István könyörtelenül lúgozta, marta és fertőtlenítette a közéletet; kedvelt témái közé tartozott a maradiság bírálata, ostorozta az egyesületek berkeiben tapasztalható tespedtséget, a széthúzást és az önelégültséget.

Megmosolyogtatónak vélte, hogy Óbecsén nem kevesebb, mint harmincegy társulat, kör, szövetség, egyesület, baráti- és asztaltársaság hiszi magáról, hogy a közművelődés terén pótolhatatlan küldetést teljesít, s az egyesületi élet racionalizálásának kérdésében magával a lapszerkesztővel, a Cató néven publikáló Grünbaum Pállal is vitába keveredett. Az 1901. április 7-én megjelent *Szapuló*ban, a vita hevében azt írta a lapszerkesztőről: „Legfőbb hibája – határtalan optimizmusa mellett – az, hogy néha-néha opportunistá, azonban ilyenkor is megmarad annak, ami: tudniillik minden ízében magyarnak.” Hogy ennek volt-e szerepe abban, hogy a következő *Szapuló*t maga Cató írta, azt ma már lehetetlen kideríteni. Az azonban bizonyos, hogy az 1901. május 19-én, a rovatban megjelent *Az új casinó, vagy a mi saját demokratáink* című írásában Szászynak is válaszolt, amikor – zsidó létére – így foglalt állást: „igenis szeretem, nagyon szeretem azon aristocratiát, mely demokratikus alapon méltónak avatja magát nagy nevű ősei utódjául. Még jobban szeretem és becsülöm mind azokat, akik az állampolgári jogegyenlőség alapján a születés vagy vagyonfokra tekintet nélkül magoknak az értelmi és erkölcsi lehető legnagyobb értéket a saját társadalmukban biztosítani képesek voltak!” S erre nyomatékkal hívta fel a szapuló-mester figyelmét is, akivel viszont abban egyetértett, hogy semmi sincs olyan távol az aristokratikus magatartástól, mint a pöffeszkedés, amely az egyesületek vezetősége többségének a körében tapasztalható. Ha pedig – tette hozzá – a mi Szászy Pistánk megsértődött volna, hát majd megbékül, és visszatér hozzánk szapulni a világot (Cató 1901, 1–2). És így is történt. A következő számban – ugyan nem a pellengérező rovatban – drsz. szignóval Szászy István (mintegy a maga „aristocratizmus”-át bizonyítandó) *Magas haszonbér* címen közgazdasági témájú vezércikkben állt ki az elszegényedő parasztok ügye mellett. Amikor pedig újra ő lett a szapuló-mester, szóvá tette a községi könyvtár kérdését, rámutatva egyben a közművelődés jelentőségére is, ostorozta az elmaradott egészségügyi közállapotokat (a gümőkór terjedését, a szennyvízelvezetés megoldatlan problémáját és az ivóvíz fertőzésének veszélyét), a fásítás elhanyagolását, és az angyalcsinálók szabad garázdálkodását. Az élesen bíráló, olykor már ostorozó *Szapuló* 1901. június 16-a után megszűnt. Kétségtelen tény: az óbecsei sajtó történetében soha könyörtelenebbül, egyszersmind soha nagyobb szeretettel és együttérzéssel nem bírálta senki a városi közéletet, mint bírálta fogadott polgára, a plebejus arisztokrata, Szászy István.

Bármilyen sokáig is ragyogott a magyar millennium fénye Óbecse felett, az új idők mérge lassan kikezdte a város közéletét és hangulatát is. 1898–1899-ben a Királyi Ítéltábla döntésével egy több évtizede húzódó per végére tett pontot. Ezzel a megfellebbezhetetlen ítélettel a város elveszítette közbirtokosi javainak jelentős részét, s ami eddig oly derűs és könnyed jólétet biztosított a községnek, mostantól a jogban felettlőbb járatos magánszemélyeknek biztosított fényes jövedelmet. Óbecse gondtalan élete akkor roppant meg, amikor a közösség rossz döntésének következtében beleegyezett abba, hogy a közlegelők jelentős részét gazdag magánszemélyek birtokába jusson. A korábban biztos pénzforrást jelentő bérleti díjak ezzel megszűntek, és ettől kezdve a városnak évről-évre keservesen kimunkált pótagadók formájában kellett begyűjtenie a pénzt az egyre nyomorúságosabb életének a megszervezéséhez. Erre célzott Fárász Jenő, amikor Csupor Gyulára emlékezve azt írta: a nyugalmazott főszolgabíró utolsó éveire a közélet elmergesedett vitáinak keserősége nyomta rá a bélyegét. A város látványosan rohant az elszegényedés felé. Derűje megkopott, hite megroppant, egykori jólétének palástján új idők zsoldosai vetettek kockát.

A kilencszázas évek elején Zomborban mozgalom indult egy megyei irodalmi társaság létrehozása érdekében, melynek hosszú esztendőkre nyúló vitája a Bácska című hetilapban követhető nyomon. Az „irodalmi férfiak” a küzdelemben három táborra oszlottak: voltak, akik eleve ellenezték a megyei érdekcsoportosulást, Budapestre figyelve vidékiesnek vélték minden ilyen kezdeményezést – élükön Gozsdu Elek, a Szabad Lyceum eszmei létrehozója és vezetője állt. Velük szembe Vértesi Károly, a társas élet ünnepezt szónoka mögé sorakozott fel a helyi érdekek képviselőinek csoportja. Bennük ugyan még alig körvonalazódott a bácskaiságuk lényege, annak irodalmi megjelenítéséről pedig sokáig fogalmuk sem volt, mégis hatalmas elszántsággal küzdöttek a megyei irodalmi társaság létrehozásáért. Mindkét csoportosulással szemben jelentkezett az ellenzékiek harmadik, szabadkai-óbecsei írókból álló csoportja, akik az irodalmi regionalizmus képviselőit megdöntötték a szegedi Dugonics Társaság működésében, ők e csoport támogatása mellett kardoskodtak. A kérdés érintette a Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulatot is, ahol Kozma László elnök jelenlétében Gozsdu így utasította el a kezdeményezést: „nem akarunk önképzőkori működésre emlékeztető szépirodalmat”.

Szászy István 1904-ben a Bácska lapjain mondott véleményt a kérdésben. Írásában hevesen kikelt a magyar irodalom budapesti „internacionalista” törekvéseivel szemben, az ott tapasztaltakat a magyar nemzet egészére nézve károsnak ítélte. A megoldáshoz vezető útról így fejtette ki a véleményét: „Ha azonban a szegedi Dugonics Társaság venné kezébe a zászlót, ha például szépirodalmi lapot indítana meg, melynek jellemvonását Tömörkény, Homok, Móra István, Gárdonyi Géza, Szabolcska, Kada Elek stb. működéséből kicsillanó nemzeti ragyogás adná meg, mely tisztán magyar tárgyú, vonatkozású, nyelvű és versidommal bíró prózai, illetőleg verses közleményeket közölne, akkor észre térnének a fővárosiak is, s belátnák, hogy milyen messzire tértek el a szülői otthontól, s hogy minő kotyvalékokkal táplálkoztak, s táplálták az olvasó közönséget az anyatej helyett!” (Szászy 1904, 6–7). Végül a helyi erők győzelmével 1906-ban 85 taggal megalakult a Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság. Az óbecseiek közül Szászy Istvánon kívül Galambos Margitot és Fárász Józsefet hívta meg tagjai sorába.

A világháború keserves megpróbáltatásainak mélypontján, 1917 január első napjaiban a következő hír jelent meg a kellőképpen megkopott helyi lapban: „A nagyközönség széles rétege részvételt vett tudomást arról, hogy dr. Szászy István községi orvosunk, tiszteletbeli járási orvos súlyos beteg és így magasztos hivatását nem teljesítheti.” A hirtelen jött betegség – úgy látszik – annyira komoly természetű, és állandó pihenést parancsoló, hogy a beteg orvos szükségét látja állásától megválni: Szászy beadta a hivatalnak nyugdíjaztatása iránti kérelmét. „Egy negyedszázadnál több ideje, hogy dr. Szászy mint községi orvos teljes megelégedésre

szolgálja a közegészségügyet és rokonszenves egyéniségével általános tiszteletnek és rokonszenvnek részese volt mindig. A jól megérdemelt nyugalmat kívánva, hisszük, hogy mint társaséletünk munkás tagját a nyugdíj évei során is sokáig üdvözölhetjük körünkben” (Anonim 1917, 2). Szászy István lassan kivonult a közéletből. Nevét 1920. március 7-én említi utoljára a helyi sajtó; ekkor arról tudósít a lap, hogy idősebb Gerber Nándor házában faszéngáz-mérgezés történt, s az orvosi riasztás nyomán dr. Szászy István érkezett elsőként a helyszínre. A szerb megszállás idején, majd a trianoni békediktátum aláírásának napjaiban tehát még szeretett városában, Óbecsén tartózkodott. Vajon hogyan élte meg az összeomlást?

Legközelebb már csak a haláláról érkezett hír a Tisza partjára. 1927 márciusának első napjaiban a következő gyászjelentést közölték a helyi lapok: „Özv. dr. Szászy Istvánné, született Péntek Matild, úgy a maga, mint az alább felsorolt rokonság nevében szomorodott szívvel jelenti, hogy a legdrágább férj, Dr. Szászy István, az összes gyógytudományok tudora, műtősebész, okl. tisztí orvos, nyug. községi orvos, Torontál vármegye tisztí főorvosa, volt tényleges m. kir. honvéd ezredorvos, 27 év óta a bács megyei Óbecse község orvosa f. é. 23-án este 9 órakor, áldásos életének 66-ik, boldog házasságának 38-ik évében csendesesen elhunyt, visszaadva jószágos lelkét Teremtőjének. Drága halottunk porrészeit február 25-én délután 3 órakor kísérik ki a református temetőbe. Szentendre, 1927. február 24” (Anonim 1927, 2). Óbecse egykori fénykorának tanúja, később lelkes krónikása, a kamasz kortárs, Fárbas József egy szerény F. betű mögé rejtőzve a Tiszavidékben jelentette be Szászy István halálhírét. Óbecse messze földön is hírnevet szerzett orvosa 1927. február 23-án Szt. Endrén meghalt. „Szembaj, majd fülbaj támadta meg – olvasható a méltatásban –, ami elkedvetlenítette; elfordult az irodalomtól, és bár fiókja telve volt kéziratokkal, jegyzetekkel (köztük két színdarabbal), de továbbra nem adott ki új könyveket, nem dolgozott a lapoknak sem. Otthon ülő lett, elmaradt a mindig vígkedélyű orvos a társaságokból is. 1920-ban nyugdíjba vonult és 1922-ben költözött el Bácsóról – szülőföldjére: ott akart meghalni. [...] Akik ismerték: igaz részvétükkel kísérik a sokoldalú, kedves, jóbarátot és derék orvost az enyészet sötétjébe, ahonnan azonban fénylő emléke vissza-vissza fog még jó ideig tündökölni” (Fárbas 1927, 2–3). Talán Fárbas József tette közzé a *Dr. Szászy a szerb irodalomban* című rövid hírt, mely szerint szerb irodalmi körökből „dr. Popovics Milán orvostársát kérték fel, hogy dr. Szászyról esszayt írjon”. Hogy honnan érkezett a felkérés, hogy megszületett-e a kért méltatás, hogy szerb irodalmi körökben miként értékelték Szászy István irodalmi-fordítói tevékenységét, úgy tűnik már kimaradt a krónikákból.

1929. november 29-én az óbecseiek a Jótékony Nőegylet rendezte emlékest keretében hajtottak fejet a város egykori jeles polgára, a szelíd lelkű Szászy Pista emléke előtt. A korabeli tudósítások szerint a még élő pályatársak közül mindenki megjelent az emlékestén, de ott voltak azok is, akik csak az eleven legendákból ismerték a város nagy nemzedékének tagjait, köztük a verselő, zenélő, közösségének testi-lelki gondjaira ügyelő, boldogulását és felemelkedését istápoló községi orvost – Szászy Istvánt. A végkép elmúlt, békésebb korok tanúját az öröklött gondokban (is) utód, Draskóczy Ede ezekkel a szavakkal méltatta: „Mekkora volt röptének íve – minek azt nálunk kérdezní, mikor a felröppenés már maga is ünnep. [...] lelkének meleg és bugyogó forrása volt ez a nép, ahonnan fölroppent, teremően élt lelkében ez a föld, amely nem engedte, hogy nagyobb legyen, mint amilyen nagyság itt, Bácskában valaha is megengedett volt. Igen, Szászy István épen a népdalokban és e föld lelkét lehelő balladákban a legelőbb, mert ezekben ma is az élet tüze melegít. [...] Mi lett volna Szászy Istvánból, ha nem Bácska kövér földjébe ülteti életét a végzet – óh, milyen fájó, kietlen kérdés” (Draskóczy 1929, 1–3). A kései utókor azonban másként ítéli meg e végzetszerűség lényegét: Szászy István lelkének ez a bácskai táj, a Tisza-part adott dimenziót, ebből fakadt az erő, amely szárnyalásra biztatta és bírta őt.

Románecz Mihály pancsovai évei 1880–1899

A XIX. század utolsó évtizedeiben egészen különös alakja volt a bácskai és a bánági magyar tudós tanárok társadalmának Románecz Mihály, aki 1880-tól az 1898–1899-ik tanév végéig közel húsz évet töltött a magyar és a szerb nyelv és irodalom tanáraként a pancsovai főgimnáziumban. A többségében szlovák és rutén lakta Máramaros megyében, Kőrösmezőn született 1854. február 13-án, innen eredhetett vonzalma és szeretete a szláv nyelvek iránt. Az ungvári főgimnáziumban szerzett érettségit, ezt követően a budapesti egyetem hallgatója lett, ahol 1878 végén előbb a magyar nyelvből és a magyar irodalomtörténetből, kilenc évvel később, 1887. május 14-én pedig a horvát-szerb nyelvből és irodalomtörténetből tett tanári vizsgát. 1878–1880 között előbb Hont megyében, majd a nagyváradi főreáliskolában volt gyakorló tanár, mígnem 1880. szeptember 3-án a pancsovai állami főreáliskolához neveztetett ki helyettes, december 29-től pedig rendes tanárnak. Az al-dunai városban kifejtett, igen tevékeny tanári és közéleti ténykedése után 1899. október 30-án az alma materhez, az ungvári kir. katolikus főgimnáziumhoz helyezték át, ahol előbb igazgató-tanár, 1901. márciusától pedig az iskola rendes igazgatója lett, egészen 1918-ig, amíg pályája nyomon követhető. Élete fő művének *A magyar memoire- és naplóirodalom története a legrégebb időktől 1848-9-iki szabadságharcunkig* című – minden bizonnyal doktori értekezését – tekintette, melynek első része a nagyváradi állami főreáliskola 1879–1880. évi értesítőjében, a második része – az 1772-től 1848–1849-ig terjedő fejezete – az ungvári főgimnázium 1905–1906. évi értesítőjében jelent meg. Munkásságának valódi irodalomtörténeti jelentősége azonban a szerb hősi énekek igen körültekintő fordításában rejlik.

Az addigi tanári pályája során született, szinte teljes irodalmi munkásságának eredményei magába foglaló, 1910-ben Ungváron megjelent *Tanulmányok, beszédek, költemények* című, több mint félezer oldalas könyvének 1909. május 30-án kelt előszavában így foglalta össze oktatói hitvallását: „Ezelőtt harmincz évvel léptem a tanári pályára. Hivatásszeretetből tettem ezt. E pályának közmondásszerű nehézségeitől vissza nem riadtam. Ellenkezőleg, ifjúi lelkem – eszményi szárnyalásában – égett a tanítás- és nevelés-ügy fenséges feladataért, teli szeretettel mindaz iránt, ami ezzel összefügg: a magyar tudományosság, műveltség meg kulturális intézmények és különösen a magyar irodalom iránt. Hiszen éppen ezért választottam szakirányomul legnemzetibb tárgyainkat: a magyar nyelvet meg irodalomtörténetet és a történelmet” (Románecz 1910a, 3–5). Az ugyanott közzétett *Harmincz éves jubileumomon* című önéletrajzi írásában Széchenyi Istvánnak az ifjúság nevelésével kapcsolatos gondolatát idézte: a helyesen értelmezett iskolának, benne a nevelésnek kell megakadályoznia a nemzet széthullását, a hanyatlás szomorú állapotának egyedül a jövő nemzedék céltudatos nevelése vethet véget. Ez a gondolat Románecz Mihályt „a magyar közoktatás és nevelésügy bajnokává” avatta. „Az én ifjú lelkem – írta három évtizedes tanári pályájára visszatekintve – a maga eszményi szárnyalásában mélyen fölérezte, hogy az ifjúság tanítása és nevelése terén tehetünk legfontosabb és leglényegbevágóbb szolgálatot nemzetünknek, mert amilyenek neveljük az ifjúságot, olyan jövőt készítünk elő szeretett hazánknak.” Tele küldetéstudattal és ambíciókkal, huszonöt éves ifjúként lépett a tanári pályára. „A magyar állam egy év kivételével [húsz évig] az ország egyik legexponáltabb középiskolájához helyezett, melyet főreáliskolából reálgimnáziummá, majd főgimnáziummá kellett átalakítanunk, tehát a középiskola minden formációján áteveztünk, a német előadó nyelvet kellett kiküszöbölnünk, és a szomszédos külföldi állam középiskolaival szemben mintaszerű magyar középiskolát teremtettünk. De még ezek a nehézségek sem riasztottak vissza, pedig aki tapasztalta, mit tesz az idegen, sok nyelvű vidéken éppen a két legnemzetibb tárgyat – amelyeket szaktárgyaimul választottam – tanítani,

az bizonyára tudja méltányolni azt az erőfeszítést, amelyet a magyar nemzeti kultúrának ilyen végső határállomásán ki kell fejtenünk” (Románecz 1910b, 307). Egyébként – mondotta – nem történt semmi egyéb, mint hogy az isteni Gondviselés jóindulatból egy embert megtartott az életben, és lehetővé tette, hogy teljesítse a kötelességét.

Pancsován a magyar és a szerb nyelv és irodalom, valamint a történelem oktatása mellett vezette az önképzőkört, felügyelte a könyvtárat és az igazgatói irodát, vezetője és állandó közreműködője volt az akkoriban megalakult magyar közművelődési egyesületnek, hol különös alkalmakkor, főleg a nemzeti ünnepélyeken előadásokat tartott. Gyakran publikált a helyi sajtóban, ahol – saját szavai szerint – „lelkem vágyát követve, az irodalom múzsájának is áldoztam”. Később részt vett a Gromon Dezső nyelvterjesztő-egyesület megalapításában és működtetésében is. Érdemeit a fővárosban is számon tartották, gyakran kellett átolvasnia és véleményeznie a kormány által megküldött tankönyveket, és ezek nyomán különféle „irodalmi megbízásokat” is vállalnia (Románecz 1910a, 8). Ennek a több mint két évtizedes, igen szerteágazó oktatói és közéleti munkásságnak volt az eredménye, hogy 1899-ben a kultuszminiszter a három évszázados történelmi múltra visszatekintő intézet, az „ungvári kir. katolikus főgymnasium” vezetésével bízta meg.

1880 szeptemberében, amikor Románecz Mihály Pancsovára érkezett az állami főreáliskola éppen átalakulóban volt. Az 1880–1881. tanév elején érkezett meg a 12.624. számú miniszteri rendelet, melyben „a magas kormány” elhatározta a pancsovai állami főreáliskolának fokozatosan állami főgimnáziummá való átalakítását. A következő, 1881–1882-ik tanévben nyílt meg a gimnázium I. osztálya, s ettől kezdve az intézet hivatalos neve mindaddig reálgimnázium lett, amíg az 1887–1888. tanévben a VIII. osztály is gimnáziumi jellegűvé vált. Ettől fogva a magyarországi középiskolák rendszerben mint állami főgimnázium szerepelt. Az intézmény kialakulásának igen szövevényes folyamatát *A pancsovai állami főgymnasium története* címmel Tordai György írta meg (Tordai 1895, 3–31), az átalakulási folyamat eseményeit azonban *A pancsovai m. kir. állami főgimnázium története* című tanulmányában Románecz Mihály is összefoglalta. Áttekintését az 1718-ban megkötött pozsareváci béke méltatásával kezdte, kiemelve, hogy Pancsovának az ország egyéb hódoltságai részeivel együtt csak a török alól történt felszabadulás után nyílt alkalma a kulturális életének és intézményeinek föllendítésére. Katonai-határőrvidéki jellege azonban – annak 1872-ben történt végleges megszűnéséig – erőteljesen akadályozta a kibontakozást. A pancsovai oktatási intézmény eredetileg reáliskola volt, s az 1851–1852. tanévben az Entwurf rendelete értelmében hozták létre, annak szellemében működött egészen az 1871–1872. tanévig bezárólag. Sajátos helyzetére jellemző, hogy működését nem a K. k. Ministerium des Cultus und Unterrichts, hanem közvetlenül a K. k. Kriegsministerium felügyelte. 1857–1858-ban a pancsovai intézet már alreál-iskolaként működött, ez volt az első teljes alreál-iskola a Magyarország katonai határőrvidékén. 1860. január 9-én azonban a három osztályú alreál-iskola mellett az iparos és kereskedői pályára készülő növendékek számára egy gyakorlati évfolyamot (Praktischer Jahrgang) nyitottak, melyet az iparos és kereskedő inasok vasárnapi iskolájával kapcsoltak össze. „A pancsovai középiskola tehát ezidőtájt valóságos konglomerátum vala – írta tanulmányában Románecz Mihály. – Nem csoda, ha erőit szétforgácsolva s önálló, intenzív munkásságában megbénítva, sem tanulmányi, sem fegyelmi tekintetben nem tudta elhárítani azon akadályokat, melyek eléje tornyosultak. Ez akadályok csak akkor kezdenek újtájból elhárulni, midőn az 1863/4-ik tanévvel megnyílt a főreáliskolai IV. osztály, ezt követte fokozatosan az V. és VI., úgy hogy 1865/6-ban már teljes hat osztályú, 1876/7-ben nyolcz osztályú főreáliskolává alakult át; mint ilyen, lassanként megszabadult a hozzája ragasztott intézetek békéitől, s ezzel *az önálló fejlődés korszakába lépett át*” (Románecz 1910d, 196).

A határőrvidék katonai felügyeletének megszűnésekor, az 1871–1872. tanévben vezették be először – immár államnyelvként – a magyar nyelvet, mint kötelező tárgyat.

Komoly „paedagogiai nehézséget” okozott azonban, hogy az iskolát német, szerb és magyar diákok látogatták, ezért az 1872–1881 közötti időszak az intézet életében a vajúdas korszaka volt. 1873–1874-ben szerepelt először a tantárgyak sorában a *magyar irodalom története az Árpád királyok koráig* (sic)! 1878–1879-ben a VIII. osztályban Tarnóczy Tivadar *Magyar irodalom történet dióhéjban* című munkáját használták a diákok. Az 1873–1874-ik tanévben a *Geschichte von Österreich-Ungarn, mit besonderer Betonung der ungarischen Geschichte* című tankönyvből tanulták a történelmet, 1874–1875-ben alkalmazták először Horváth–Vaszary *Ungarische Geschichte* című könyvét német előadói nyelven. Románecz Mihály szerint az iskola az erőfeszítések ellenére sem mutatott semmilyen értékelhető eredményt, az 1876–1877. és az 1877–1878. tanévben a tanulók fele megbukott.

Az 1880–1881. tanév elején a magyar kultuszminisztérium egy „hazafias érzületű, nem a bécsi vagy valamely osztrák, hanem a budapesti egyetemből kikerült, a természettudományok terén képzett, s e vidék nyelveit ismerő magyar embert, Vidovich Bonaventurát állította főreáliskolánk élére”. Az alkalmazkodásra képtelen német tanárokat új, jól képzett magyar tanerő váltotta fel: ekkor, ezekben az években érkezett Pancsovára Románecz Mihály a magyar és a szerb irodalom oktatója mellett, Kiss Lajos a történelem és a földrajz, Wigand János a magyar és a német nyelv és irodalom, Vizoly Zakariás a német és Fináczy Lajos a görög és a latin nyelv tanára is. A körülmények azonban nehezen változtak, „a fő nehézség abban létezett, hogy mindenekelőtt az ifjúság teljesen idegen ajkú és szellemű vala, sőt a magyar nyelvtől és kultúrától idegenkedék; másod sorban pedig, hogy a tanári testületben is még mindig meglehetősen számmal voltak képviselve a régi német »Vorkämpfer«-ek, kik a magyar nyelvet és műveltséget elsajátítani vagy nem tudták, vagy nem akarták, vagy tán mind a kettőt el lehet mondani” (Románecz 1910d, 198).

Nem meglepő, hogy az 1880. július 13-án kelt 20.321 számú miniszteri leírát a német ajkú tanárok magyar nyelvtanulásának elhanyagolása, majd elmaradása kapcsán megjegyezte: „nem foganatosított a magyarul nem tudó tanárookra vonatkozó része a rendeletnek”, mindamelllett „néhány tanárok magatartása s társadalmi magaviselete” fölöttébb elfogadhatatlan, „az ott helyütt a magyar államiságot képviselő körökkel ellentétes állást foglaltak el, s az államhatalom ottani legfőbb képviselőjével s a magyarsággal, s az ott oly fontos nemzeti, s hazafias törekvésekkel szemben részint közönyösséggel, részint éppen ellenséges indulatot tanúsítottak” (Románecz 1910d, 200). Mindezek okán a jövőben követendő elvként állítatnak fel a következők: 1. minden már magyarul előadott tárgy a következő osztályban magyarul adandó elő; [...] 4. ahol a növendékek a magyar nyelvet nem értik, a tanári magyarázat során a német nyelv kiegészítőként használható. És hogy az állami felügyeletet is biztosítsa, a „magas kormány” az 1880–1881. tanév folyamán a 12.624. számú miniszteri rendeletében elhatározta a pancsovai állami főreáliskolának fokozatosan állami főgimnáziummá való átalakítását.

A következő, 1881–1882-ik tanévben megnyílt tehát a gimnázium I. osztálya, s ettől kezdve az intézet hivatalos neve reál-gimnázium lett, mindaddig, amíg a VIII. osztály is gimnáziumi jellegűvé vált, vagyis 1887–1888-ig bezárólag. Ettől fogva már mint m. kir. állami főgimnázium szerepelt. Románecz Mihály szerint: „A fényes ideál, melynek megvalósítását feladatunknak tűztünk: a tudomány és az erkölcsiség hirdetése, s ezzel karöltve, legfőképpen a valódi hazaszeretet, a magyar nyelv és műveltség ápolása, a kezünkre bízott jövő nemzedékeknek vallás és nemzetiség különbsége nélkül királyt és hazát szerető, törvényt tisztelő, s csak a józan haladás útján előre törekvő polgárokká nevelése” (Románecz 1910d, 202). A megújult tanári testület komoly feladat előtt állt: a katedra megkövetelte helytállás mellett jelentős mértékben ők képviselték Pancsova magyar értelmiségi elitjét: meghatározó szerepet játszottak a város társadalmi életében, az egyesületi élet élére álltak, ünnepi rendezvények szervezői voltak, és jelen voltak a helybeli és fővárosi sajtóban, mindamelllett önálló munkáikkal „a magyar irodalom terén is mindenkor nagy munkásságot

fejtett ki”. Legnagyobb sikerüket azonban akkor aratták, amikor az 1883–1884-ik tanév érettségi vizsgáit Fehér Ipoly tankerületi főigazgató fényes eredménynek minősítette, és példaként állította az ország elé. Végre sikerül a magyar kultúrának itt, e véghelyen pompás virágoskertté válnia – fogalmazta meg Románecz Mihály.

Az ugyancsak az 1880-as évek elején Pancsovára került tanártársak – Fináczy Lajos és Wigand József – által szerkesztett és kiadott, a város első magyar nyelvű hetilapja, a *Végvidék* 1883. április 1-én megjelent első számának első oldalán közölte Románecz Mihály *Végbeli ének* című költeményét, melyben a szerző – nem leplezett lelkesedéssel – így vallott új otthonáról és az új feladatairól:

*Nem e tájnak vagyok én szülőtte,
– Sorsom attól messze-messze zára –
De szeretlek mégis, új szülöm, Te
Szép hazámnak bájló véghatára! [...]*

*S honszerelem is e végvidéken
Lángola fel százszoros erővel;
Hon szerelme mindig szent volt nékem:
Oh, de itt – emésztő hévvel tör fel.*

*Ama hegysor immár más hazát vall...
Szirtövezte zordon koronája
Oly sötéten mered ide által –
E mosolygó tenger-rónatájra. [...]*

*Volt idő... e hegysor minden bércze
Ádáz csata-zajtól fenrivalga,
Idegen hon – s szabadságért vérze
Harczra termett sok hős magyar dalia.*

*Volt idő... oh szárnyalj bűnös képzet!
Annyi emlék rajzik föl lelkemben,
Repüld át a kéklő messzeséget,
S állj meg, hol Belgrád köd-fátyla lebben...*

*Ott viharzott föl Kapisztrán lelke,
Dugovics ott tört a hős halálba,
S nagy Hunyady égő honszerelme
Két nép hőse hírét ott találta!*

*Szeretlek, oh én honom véghatára,
Szívem benned sok örömét lelte:
S népedért is ajkam kél imára:
– Szállja meg Szibinyáni lelke! (Románecz 1883, 1)*

Lám, ott lenn, délen, Nándorfehérvár falaival szembeni az ifjú tanárra Pancsován találtak rá a szerb hősi énekek, és kerítette őt hatalmába Hunyadi János hajdanvolt dicsősége. Ennek a találkozásnak a hatására – a szerb nyelvismeret birtokában – látott hozzá lázasan a szerb hősi énekek fordításához, hogy a pancsovai magyar királyi állami főgimnázium 1889–1890. évi értesítőjében *A Szibinyáni-románckör a szerb népköltészetben* címmel kisebb

kötetnyi fordítását már közzé is tegye. „Székács Józsefé az érdem – írta a fordításokhoz írt bevezetőjében –, hogy a szerb népköltészetet több mint félszázaddal ezelőtt bevezette a magyar irodalomba”, 1836-ban jelent meg ugyanis a szerző *Szerb népdalok és hősi regék* című munkája. 1887-ben, másodszori megjelenésekor Gyulai Pál a kötethez írt előszavában így fogalmazott: a gyűjteményt a maga idejében mind az irodalom, mind a közönség igen jól fogadta, rövid idő alatt felettébb népszerűvé vált. „Örömökre szolgál – írta a neves irodalomtörténész Székács Józsefre emlékezve –, hogy egy jeles írónak mintegy végakarátát teljesíthettem, s egyszersmind újra fölleveníthettem egy oly munkát, amely irodalmunkban a szerb népköltészet ismertetését sikerrel kezdeményezte, s fájdalom, mind e mai napig sem igen talált követőkre” (Gyulai 1887, 4). Ez volt az üzenet, amely Gyulai Pál szavai nyomán munkára ösztönözte a pancsovai tanárt. Maga mentségére hozta föl: a szerb népköltészetben belül a hősi énekek olyan gazdagsága lelhető meg, hogy annak tolmácsolására egyetlen fordító kevésnek tűnhet, ezért döntött úgy, hogy kizárólag a Szibinyáni Jankó – a magyar történelem Hunyadi Jánosának – hőstetteit tárgyaló költeményeket fordítja magyarra. Nemzeti nagy hősről ugyanis más mondák keletkeztek a szerb, és más a magyar nép „köztudatában és költészetében”. „Amazok naiv költői vonásokkal ecsetelik származását, harczeit a törökkel meg a tündérekkel, s rokonságát különböző szerb hősökkel, kik a magyar nép köztudatában nem élnek, s történelmünk nem tesz róla említést.” A fordítót büszkeség tölti el – írta –, hogy a derék magyar vitéz idegen népek hőse is lehetett (Románecz 1890, 3–4). Az iskolai értesítőben ezt követően hat hősi ének fordítása jelent meg: I. *Szibinyáni Janko házassága a tündérszép leánnyal*; II. *Szibinyáni Janko és Králeyevics Márk*; III. *Szibinyáni Janko a tündérrel*; IV. *Szibinyáni Janko és a tündér*; V. *Szibinyáni Janko és Bánovics Szekula*; VI. *Szibinyáni Janko és Szendrei György*. Amikor azonban 1910-ben a tudósi pályáját összegző kötetében, a *Tanulmányok, beszédek, költemények* című könyvében újra megjelentette a három évtizeddel korábbi fordításait, munkáját további két hősi ének magyar változatával egészítette ki: itt közölte a *Haszanáginicza – Szerb néprománcz*, és *A rigómezei ütközet 1389. jún. 15. – Szerb néprománcz* című fordításait (Románecz 1910c, 376–416).

Románecz Mihály fordításának szakmai körökben nagy visszhangja támadt, *A Szibinyáni-románczkör a szerb népköltészetben* címmel az *Egyetemes Philologiai Közölnyben* Szamota István írt róla méltatást. A magyar vitézi hőstetteket megéneklő délszláv népdalok és népmondák történelmi és irodalmi fejtegetése valóban izgalmas, sok meglepetést ígérő fáradozás – olvasható az értékelés bevezetőjében –, „hiszen száznál többre tehető az oly népdalok száma, melyek Hunyady János, I. Ulászló, Szilágyi Mihály, Mátyás király, Beriszló, Zrínyi Miklós, Tököly, Rákóczy stb. viselt dolgait és hőstetteit igazi költészeti remekművekben dicsőítik”. Ennek eredetét igen természetesnek vélte, hiszen a XIV. és XV. században „a keresztények és törökök közti harcok színtere igen sokáig a Szávától és Dunától délre elterülő Balkán-félsziget volt: ennél fogva a magyar hadak számtalan ütközetet vívtak szerb, boszniai és bolgár földön, a magyar seregek igen sokszor együtt küzdöttek ezen országok népeivel, melyeknek hagyományában mai napig is él a törökverő magyar hősök emlékezete. Ezt bizonyítják a boszniai, bolgár és szerb hősdalok, melyek századokon át ivadékról ivadékra drága ereklyékként szállottak és csak a jelen század elején gyűjtettek egybe. Nálunk mindaddig csak a Szibinyáni Janko-féle mondakört méltatták figyelemre, pedig ez, mint a fentebbiekből látható, csak csekély részét képezi a magyar vonatkozású délszláv népkölteményeknek. De még az említett Hunyady-románczkör ismertetésével és magyar nyelvre átültetésével is oly kevesen foglalkoztak, hogy a legcsekélyebb kísérletet is figyelembe kell vennünk, ha az általam körvonalazott összes magyar tárgyú népkölteménynek ismertetésére buzdítani akarunk.” Ezért üdvözölte oly lelkesen Románecz Mihály vállalkozását, aki a Szibinyáni népköltemények köréhez tartozó hat boszniai és szerbiai éneket „páratlan hűséggel, de azért kitűnő magyarsággal fordította le”. Székács József méltó követőjének tekintette őt, és a javára írta, hogy amíg a nagy előd könyvében összesen két

magyar tárgyú költeményt találunk, addig a pancsovai tanár hat román magyar tolmácsolására vállalkozott. Ez pedig azért dicséretes, mert „bennünket bizonyára legjobban érdekelnék a magyarok hajdani nagy létét dicsőítő népköltészeti műrecek [...]”. Ezt követően Szamota István egyenként méltatta mind a hat hősi ének fordítását, miközben azt is szóvá tette, hogy a negyedik költeményben említett Mihály nem más, mint Szilágyi Mihály, Hunyadi János sógora, kit a szerbiai és boszniai népdalok sokasága Szvilojevics és Szvilajin Mihály név alatt ünnepel. Elismerte, hogy a fordító igen ügyesen, kiváló érzéssel válogatott a Szibinyáni hősi énekekből, hiszen a hat főlemlített népdal mindegyike más-más oldalról világítja meg a kereszténység egyik legnagyobb hősének, Hunyadi Jánosnak a jellemét. „Kisebb hibáktól eltekintve a népdalok magyar nyelvre átültetése teljesen sikerültnek mondható – foglalta össze értékelő elemzését a Szamota István –, még pedig azért, mert a fordító igen ügyesen egyesítette a fordítás hűségét annak magyarosságával; bárhol összehasonlíthatjuk a szerb eredetivel, az első pillanatra minden verssort felismerhetünk abban. De legvonzóbbá teszi a fordítást az ütemek szigorú szemmel tartása, úgy hogy a Románecz által eszközölt fordításban előforduló költeményeket épp úgy lehetne a guzlicza mellé énekelni, akár csak a szerb eredetieket” (Szamota 1901a, 572–573). Ennél nagyobb szakmai elismerés pedig nehezen képzelhető el. Bizonyára hatalmas lelkesedéssel töltötte el a pancsovai főgimnázium tanárát.

Még ugyanabban az esztendőben Szamota István az *Egyetemes Philologiai Közlönyben* a Nagybecskerekben a Pleitz Ferenc nyomdájában megjelenő *Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár* könyveinek méltatásakor rámutatott: korántsem meglepő, hogy a magyaroknak a délszláv népekkel oly sok a közös történelmi hősük. „Mikor még nem létezett faji és nemzetiségi gyűlölet – írta a neves budapesti levéltáros és nyelvtudós, az Árpádkori okmányok országos gondnoka –, a magyarok a szerbekkel, horvátokkal, bolgárokkal stb., együtt küzdöttek az európai műveltséget végveszéllyel fenyegető osmán néparadat ellen. A magyar történelem legkimagaslóbb alakjai közt temérdek szerb, horvát, lengyel, stb. származású férfiút találhatunk. Mindeme és egyéb kölcsönös vonatkozások és viszonyok figyelembe vétele okvetlenül szükséges ama kétségbevonhatatlan tény okainak megmagyarázására, hogy miért fordul elő a nevezett szláv nemzetek népköltészetében oly sok népdal, melyeknek hőseit hazánk történetének büszkeségei közé sorozunk, csak így érthetjük meg, hogy miért írtak a XVI. és XVII. században lengyel és horvát (raguzai) remekírók magyar királyokat dicsőítő színműveket és hőskölteményeket” (Szamota 1901b, 897).

Hogy nem véletlen elhatározás kérdése volt az, hogy Románecz Mihály – a pancsovai főgimnázium tanára – a szerb hősi énekek felé fordult, hogy az al-dunai városban kultusza lehetett a szerb hősi énekeknek, azt egy sok évvel korábbi esemény is bizonyítani látszik. Az Arany János halálát követő esztendőben, 1883 tavaszán a pancsovai magyar közösség – élén a főgimnázium tanáraival – fényes ünnepség keretében emlékezett meg nemzeti költészetünk kiválóságáról. Ebből az alkalomból a *Végvidék* névtelen cikkírója az „Arany-koncerten” elhangzó két költeményről, *A walesi bárdok* és *Szibinyani Jank* című versekről ejtett néhány szót, s adott némi tájékoztatást az olvasóinak. Hosszan fejtegette az 1856-ban született ballada keletkezésének történetét, hangsúlyozva azt az ellenséges közhangulatot, amely akkoriban az osztrák uralkodóval szemben megnyilvánult. A vers elárulja, hogy *A walesi bárdok* költője „mily páratlanul mély hazafisággal és mily nemes költőiséggel fejezte ki a magyar közhangulatot”. Az ünnepi rendezvényen előadott másik vers, a Szibinyani Jank viszont – történetiségét illetően – „tisztán szerb hagyományon alapul. Hunyadi János neve t. i. a szerb népköltészetben sokkal gazdagabban van megörökítve, mint a magyarban: ott Szibinyani Jankó, azaz Szebeni János néven fordul elő, minthogy Nagyszeben (Cibinium) városából, vagy legalább a városnak mellékéről származtatják. Számos szerb népköltemény zengi az ő testi-lelki barátjával, Králeyevics Márkóval és Szekula öccsével (az ő Janka nővérének fiával) együtt viselt vitézi dolgait” – szolgált útmutatóval a *Végvidék* ismeretlen cikkírója. Azzal

azonban, hogy hozzátette, a szerb hősi énekekből „egy-kettőt mielőbb lapunk olvasóinak is bemutatunk majd fordításban” – a névtelenségbe burkolódzó cikkíró el is árulta magát. Egy hónappal később, 1883. május 27-én ugyanis M. S. jelzéssel „eredetiből fordítva” jelent meg *Szibinyani Jank és Kraljevics Márkó* című, igen terjedelmes szerb népköltemény. Szerzője nem lehet más, mint a szerkesztőség által másutt méltatott Molnár Sándor (Molnár 1883, 1–2). M. S. a *Végvidék* 1884. január 20-i számában azután közölte *Szibinyani Jánk és a tündér* című, ugyancsak szerb eredetiből fordított népi hőskölteményt is (Molnár 1884, 1–2).

Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy Pancsován az Arany emlékestén előadott *A walesi bárdok* mellett a költő *Szibinyani Jank* című versére esett a választás. Ez kiderül a hetilap ünnep utáni értékeléséből is: „Egy Arany-ünnepély szinte becsület kérdése volt nálunk a magyarságra – írta az ugyancsak névtelen tudósító, feltételezhetően Wigand János főszerkesztő –, sőt általában az értelmiségre nézve, különösen a mi városunkban, ahol egy meglehetősen értelmes nemzetiségnek a szeme van ránk függesztve, amely nemzetiség nyelvi kultúráját igencsak megbecsüli. Hogy keltsünk hitet és tiszteletteljes bizalmat nemzeti műveltségünk ereje iránt, ha magunk minden tisztos alkalommal ki nem mutatjuk, hogy e műveltség szelleme él, ere lüktet bennünk. Hogy nyerjen maradandó hitelt a mi hazafiasságunk, ha ebbéli vallomásainknak minden kritikus alkalommal őszinte odaadása, nyílt áldozatkészsége által nem adjuk meg erkölcsi súlyát” (Anonim 1883d, 1). Vagyis a – zömében főgimnáziumi tanárokból álló – pancsovai magyar értelmiség megértette a szerb közösség felé tett gesztus jelentőségét: most is, később is azokat a közös hősokeket és történeteket kereste, melyek a remélt megbékélést, a nemzeti kultúrák kölcsönös megismerését segítették. Példák az efféle gesztusokra az elkövetkező évtizedekben is bőségesen adódtak: a *Végvidék* 1883. július 8-án *Hunyadi János Kacsics András könyvében* címmel a zombori Radics György egyik tanulmányáról írt igen elismerő hangon.

Románecz Mihály *A Szibinyáni-románckör a szerb népköltészetben* című munkájának sikerén fölbuzdulva, lelkesen folytatta a határszéli küldetéséből eredő feladatai teljesítését. Egyébiránt e feladatok a természetükből eredően találták meg őt, ezért még ugyanabban az esztendőben, 1889-ben Pancsován kinyomtatta a magyar állami közép- és polgári iskolák, valamint a „hazai közönség” számára összeállított *Szerb nyelvtan, tekintettel a horvát nyelvre* című munkáját. Művének előszavában így vallott az indítékairól: „Mint tanfőúr, pár év óta tapasztalom, mily erővesztő munkát végeznek délvidéki szerb ajkú tanulóink, midőn anyanyelvük törvényeivel kell megismerkedniök, s eközben, mint az elő van írva, magyar tannyelvű kézi könyvre éppen nem támaszkodhatnak. Nagy akadályt képezett ez eddig egyrészt a magyar tannyelvnek e téren is szabatos gyakorlásában, másrészt ugyanezen körülmény, szerb nyelvtudományi nézőpontból is, legalább egy magyar állami iskolához képest, csak nagyjában megfelelő munkát tesz lehetővé. Egy délvidéki középiskolai igazgató pendíté meg először előttem, mily jót cselekednék, s mily égető szükségnek tenne az eleget, aki a szerb nyelvtant magyar nyelven dolgozná ki” (Románecz 1889, I). Feltett szándéka szerint, tanári-pedagógusi jószolgálatot tett azzal, hogy jeles szerb „szakfőúrok” – Miklosich, Daničić és Novaković – munkáit szem előtt tartva használható nyelvtankönyvet adott a nem magyar ajkú tanulóik számára. A jól bevált szerkezetben, a hangtan, a szótan és a mondattan struktúrájában, „az állami iskoláink értelmi niveauja nézőpontjából” nyújt betekintést a két szláv rokon-nyelv, a szerb és a horvát alapismereteibe. A nyelvtani fejtegetéseit gazdag példatárral és jól kiválasztott olvasmányokkal egészíti ki, melyhez irányadó elvnek tekintette a Kármán Mór és munkatársai által kidolgozott, s az 1883. évi XXX. középiskolai oktatási törvényhez csatolt magyar tankönyvi irodalom útmutatásait; nevezetesen, hogy a nyelvtani példákat a legkiválóbb olvasmányokkal célszerű és szükségszerű alátámasztani. Ezért van azután, hogy „könnyed mesékre, a magyar történelemből merített elbeszélésekre, majd leírásokra, jelenetekre, végül hasonló irányú költeményekre vezetem a t. olvasót”. A kiválasztott szemelvényekben „kicsiben föl van tüntetve a népies és műpróza, a nép- és

műköltészet, a keleti és déli szerb dialektus, meg a nyugati, azaz horvát nyelv is – mindezekben egyúttal az újkori szerb és horvát irodalom legjelesebb képviselői: Obradović, Karadžić, Petrović-Njegoš, Radičević, Mažuranić I. és Zmaj-Jovanović” (Románecz 1889. I–V). A kiválasztott olvasmányok: *Zla žena – narodna pripovetka*; *Doba Hunyadijevo u Ugarskoj*; *Stevan kao knez* (Szent István); *Cedri na Libanom* (szöveg a horvát II. osztály olvasókönyvéből); *Sibinjani Janko i Đorđe Smederevac* (Vuk Karadžić gyűjtése); *Tužbe sestre Batričević – Petrović-Njegoš: Gorski Vijenac*; Branko Radičević: *Devojka na studenici*; Ivan Mažuranić: *Kob – Smrt Smail-Age Čengića* (horvát irodalmi mű); *Aranjev Toldija – Jovan Jovanović Zmaj*. A Pancsován, 1888. október 8-án kelt előszava végén Románecz Mihály arra kérte kartársait, a diákságot és a hazai közönséget, fogadja munkáját oly jó szívvel, „aminővel én dolgoztam rajta, midőn általa egy közügybe vágó, s nagyon is érezhető hiányt pótolni óhajtottam” (Románecz 1889, V).

Történelem és népismeret

A pancsovai főgimnázium tanára a szerb hősi énekek fordításával és szerb nyelvtanával egyidőben egy hatalmas történelmi mű fordítása során egyszerre gyakorolhatta szerb nyelvtudását és bizonyíthatta a történelmi irodalomban való jártasságát. Az 1880-as évek végén, az 1890-es évek elején ugyanis már dolgozott Risztics János hatalmas, kétkötetes diplomáciatörténelmi munkájának, a *Szerbia külügyi viszonyai az újabb időben* című művének magyar tolmácsolásán, mely azután 1892-ben a Szabó Ferenc szerkesztette Történelmi Népi- és Földrajzi Könyvtár XXXIX. és XL. kötetként látott napvilágot. A maga idejében hatalmas sikere volt a németeleméri plébános könyvsorozatának; 1891-ben, a negyvenedik kötet megjelenésekor Szamota István az *Egyetemes Philologiai Közlöny* lapjain így köszöntötte a *Történelmi, Népi- és Földrajzi Könyvtár* könyveit: Szabó Ferenc öt évvel ezelőtt, 1886-ban kezdte meg dicséretes és hasznos munkálkodását, és csodálatos eredmény, hogy ily rövid idő alatt negyven kötetnyi értékes és becses munkával gazdagította a magyar tudományos életet, amely eddigelé ugyancsak szűkölködött az efféle művekben. „A magyar olvasó, ha tudni akart valamit a hazája múltját, jelenét és jövőjét oly közletről érintő országokról, így pl.: Szerbiáról, Boszniáról, Romániáról, Bolgár-, Orosz- vagy Lengyelországról, kénytelen volt német, francia vagy más nyelvű könyvekhez nyúlni, ha pedig az illető nyelvekben nem volt jártas, úgy bármennyire érdeklődött egyik vagy másik ország története, népe, intézményei, irodalma iránt; vagy az említett országokról csaknem minden nap megjelenő hírlapi cikkekhez bármennyire is óhajtott volna bővebb felvilágosítást szerezni, mindez pium desiderium maradt reá nézve, mert nem voltak olyan magyar könyvek, melyek e célnak megfeleltek, és vágyait kielégíthették volna. Ezen siralmas állapot ma már nem létezik többé, Szabó Ferenc önzetlen áldozatkészségének és fáradhatatlan munkaszeretetének végre sikerült e nevezett célnak teljesen megfelelő, kitűnő munkák magyar nyelvre átültetése által az egész nagy olvasóközönségnek hozzáférhetőbbé tenni a szomszédos országok népeinek, természeti viszonyainak, irodalmának alapos és tüzetes megismertetését” (Szamota 1901b, 897). Szamota kiemelte: Szabó Ferenc a kiadandó művek kiválasztásában mindig a legnagyobb óvatossággal és körültekintéssel járt el, csakis olyan műveket fordított le, melyek a maguk irodalmakban is elismerést arattak, nem egyszer több kiadást is megértek. „A vállalat érdemes megindítója [...] jelentékeny anyagi áldozatokkal és még nagyobb szellemi fáradsággal egészen új és csaknem teljesen ismeretlen világot ismertet meg a magyar történelmi és földrajzi irodalomnak leggyengébb oldalát képező balkán-félszigeti irodalom terén”, ez az oka annak, hogy Szabó Ferencet, mint úttörőt üdvözölhette a magyar tudományos világ.

Risztics János könyvét a *Történelmi, Népi- és Földrajzi Könyvtár* sorozatába Fehér Ipoly, a Szegedi Tankerület kir. főigazgatója ajánlotta, aki a szerb történelem és a kultúra

kiváló ismertetője volt, s aki éppen akkor a Szerb Matica folyóiratának, a Letopisnak külön mellékletében Szerbia középiskoláiról szerb nyelven jelentetett meg egy igen figyelemre méltó tanulmányt, amiért a szerb kormány a Száva Érdemrenddel tüntette ki. „Neki lehetett köszönni – írt a kötet előszavában Románecz Mihály –, hogy mint szerb kormánykörök gyakori és kitüntetett vendége, Risztics, első régenstől személyesen kieszközölte, hogy a magyar irodalom bírja a fordítás első jogát, hazafias nyíltsággal kijelentvén a régens előtt, hogy azt csak meg fogja nekünk engedni, hogy a szomszédságunkban történekről ne a németek, francziák, vagy angolok útján, hanem első kézből s így a legautentikusabban, és minden szomszédi félreértést kizáró módon értesüljünk. Ha tehát e munka az európai irodalom terén legelőször magyar fordításban jelenik meg: az e férfiú érdeme.” (Risztics 1892, X) Majd hozzátette, megtisztelő volt számára a bizalom, mellyel a mű magyar nyelvre történő „átplántálására” őt kérték fel, aki egyébként ugyancsak a szerb viszonyok avatott ismerőjévé vált. Jovan Ristićról (Risztics Jánosról) a kötethez írt előszóban elmondta: 1854-ben a külügyminisztérium alkalmazottjaként lépett az állam szolgálatába, 1862-ben már ő vezette a török portával a tárgyalásokat, amely után 1867-ben a törökök kivonultak Szerbiából, ekkor választották először miniszterelnökké. 1868-ban előbb a kiskorú Milán mellett volt régens, 1872-től külügyminiszter, 1873-tól pedig ismét miniszterelnök. Ez utóbbi tisztségétől azonban még az év novemberében megvált. 1875-ben ismét, (rövid ideig) harmadszor is miniszterelnök. 1879-ben (negyedszer) miniszterelnökként ő képviselte Szerbiát a berlini kongresszuson, amelynek eredményei okán „neki köszönhető Szerbia függetlenítése és területi nagyobbodása”. 1880 októberében megvált tisztségétől, és ezt követően csak irodalmi munkásságának élt. 1887-ben ismét rövid időre – immár ötödször is – miniszterelnöki és külügyminiszteri megbízatást kapott. 1890-ben – műve magyarra fordítása idején – Obrenović Milan király fia, Sándor nagykorúságáig első régenssé nevezte ki.

A fordítója Risztics Jánost teremtő léleknek, az újkori szerb irodalom egyik legjelesebb tagjának, politikusként pedig meggyőződéses szerb patriótának, az Obrenovics-dinasztia rendíthetetlen hívének tekintette, „ki már I. Obrenovics Milos fejedelem óta [...] bocsátotta hazája s ez uralkodó család rendelkezésére nagy tehetségét”. A *Szerbia külügyi viszonyai az újabb időben* című munkájában Szerbia legújabb történelmének utolsó húsz évét (1848–1868) tárgyalta. „Nem úgynevezett könnyebb természetű história ez, hanem komoly kútfő-tanulmányon és személyes tapasztalatokon nyugvó, pragmatikus és rendkívüli közvetlenségekkel megírt becses történelem-diplomáciai munka, tele jog- és államtudományi, meg történelem-politikai filozofálással, idézettel, törvények, okmányok és diplomáciai tárgyalások szó szerint való közlésével, még olyanoknak is, melyek csak elkészültek, de nem adattak ki, amelyek hű és szabatos visszaadása már magába véve is nehéz feladatot tűz a fordító elé” – olvasható a fordító jegyzetében (Risztics 1892, XI). Megjegyezte: fordítói munkáját különösen megnehezítette a tény, hogy a „történelmi-diplomáciai” munka fordításánál nagyon kellett ügyelni a tények és kifejezések pontos visszaadására egyetlen kifejezést sem szabad enyhíteni vagy „megszigorítani”. A középkori szerb hősi énekek avatott és bizonyítottan hiteles fordítójának azonban ez nem okozhatott különösebb gondot.

Kevésbé nevezhető ily sikeresnek a költő és az elbeszélő Románecz Mihály. Az 1910-ben Ungváron kiadott *Tanulmányok, beszédek, költemények* című könyvében vagy félszáz költeményét gyűjtötte egybe, és mellettük közölte *Árva Erzsók* című elbeszélését és Turgenyev *Egy boldogtalan nő* című regényének teljes fordítását is. Versei közül a sikerültebbek közé tartozik egyik ünnepi alkalomra született ünnepi ódája: 1897. június 22-én a pancsovai magyar királyi állami főgimnáziumban tanárok és diákok közösen ünnepelték meg a katonai határőrvidék polgárosításának, és ezzel együtt az intézmény magyar állami jellegének negyedszázados jubileumát. A zászlószenteléssel egybekötött ünnepélyen az egyik diák elszavalta Románecz Mihály *Zászló-avatás* című „alkalmi ódását” is. „Hazám reménye,

ifjú nemzedék” – szólította meg diákjait a magyar irodalomtanáruk, és nyomatékosan felhívta a figyelmüket, óriási győzelme a történelemnek, hogy a főgimnázium falai között lehetőség adódik a tanulásra, a művelődésre és a szellemi fölemelkedésre. Még elevenen él az emlékezetben a közelmúlt, amikor e pályát még „durva gyom s csalit veré föl”, méltó dolog hát ünnepelni a tudást.

*S neked a bujdosó hajléktalannak
Építe pompás, büszke palotát;
Tekintsd, ez öblös termek érted vannak
Rajtok a visszhang mint rivalog át:
S jó, szép a tudós művekkel fölszerelve,
Miben csak kedvét leli ember lelke;
Hogy fölérezzed méltóságodat,
Hogy ne légy hozzá soha hűtelenné,
S hogy zsenge szívedbe lehelje belé,
Mit tudomány, hit s a művészet ad.*

Hajts hát fejet ifjú „e zászló előtt! / És védjed, óvjad azt (...), / Balsors, ha kér majd férfi tetterőt!” (Románecz 1897, 114–115). Románecz Mihály ezzel együtt sem volt a líra mestere, verseinek többsége vagy a maga korában igen kedvelt szalonlíra jegyeit viseli magán, vagy feleslegesen és alaptalanul patetikus. Akár így, akár úgy, verseinek többsége kidolgozatlan és gyakran mesterkélte. A *Végvidék* 1883. október 14-i számában közölt *Ha jön egy-egy...* című verse azonban egyike a sikeresebb alkotásainak.

A pancsovai tanársága idején vetette papírra *Kossuth Lajos halálakor* című írását (Románecz 1910e, 231–240), az állami főgimnáziumban pedig az utolsó emlékezetes szereplése az 1896. május hó 9-én, *Az ezeréves emlékünnepen* című, az iskolai ünnepségen elmondott alkalmi beszéde volt, melyben a kor elvárásainak megfelelően államalapító nagy királyunk emléke és a magyar nemzet történelme előtt hajtott fejet (Románecz 1896, 3–16). Az 1899–1900. tanévet már hajdani iskolájában, az ungvári katolikus főgimnáziumban kezdte, melynek 1901-ben igazgatója lett. Pancsováról történt távosáról nem maradtak följegyzései, mint ahogyan a XX. század első két évtizedében kifejtett tudós tanári, költői és tanulmányírói munkásságát is homály fedi. Annyi bizonyos: jelentős szerepe volt a Felvidék jeles szülöttje, Gyöngyösi István emlékének ápolásában, s az ungvári Gyöngyösi Irodalmi Társaság elnökeként megszervezte, hogy az író szülőháza falán, 1908. szeptember 20-án a következő fölirattal emléktáblát avassanak: „Itt született Radvánczi Gyöngyösy István (1620 körül † 1704) a Murányi Vénus és egyéb művek XVII. századbeli nagy költője. Emléke poraiból megélemedett phoenixként támadt föl honfiúi szívekben és emlékeiben, melyet a Gyöngyösy Irodalmi Társaság közreműködésével a költő szülőhelye Radváncz község emelt hazafias kegyeletből 1908-ban”. Ünnepi beszédét Románecz Mihály füzetben tette közzé, írását azonban a Gyöngyösi-irodalom nem tartja számon.

Nevét igazgatói működése idején az ungvári kir. kath. főgimnázium értesítői jegyezték. 1916-ban az iskola évkönyvében jelent meg a tragikus hangszerelésű *Harctéren lévő fiaimhoz* című költeménye, melyben az Isonzónál harcoló Arisztid, és az északi harctérre önkéntesként vonult – egyébként névvel nem említett – kisebbik fiáért mondott fohászt: „Harc tüze ha újra fellobbanna, / Vegyed Uram őket oltalmadba! / S mindkettőnek acél szíve, karja / Szép hazánkat vigye diadalra!” (Románecz 1916, 4–7). Az értesítő krónikájából tudható, hogy 1917-ben a Gyöngyösy Irodalmi Társaság évi közgyűlésén s az Arany-ünnepélyén, 1918-ban ugyancsak az Irodalmi Társaság évi közgyűlésén, valamint a Tompa- és a Gyóni-ünnepélyén mondott elnöki beszédet, és részt vett a társaság Háborús Emlékkönyvének szerkesztésében is. Harminckilenc éve volt tanár, amikor az ungvári főgimnázium 1918. évi – történetében

utolsó – értesítőjében Románecz Mihály érdemeit és viselt tisztségeit így foglalta össze: az országos középiskolai tanáregyesületnek és az országos választmányának rendes, az Ung vármegyei állami tisztviselők körének választmányi, Ung vármegye törvényhatósági bizottsága választmányának állandó tagja, az Ungvármegyei Közművelődési Egyesületnek és az ungvári társaskörnek választmányi tagja, az ungvári dalkör örökös díszelnöke, a D. M. K. E. közművelődési osztályának választott tagja, a fiatalokúak kassai felügyelő hatóságának, az ungvári siketnéma-intézet igazgató-tanácsának tagja, a Gyöngyösy Irodalmi Társaság elnöke, az ungvár-ceholnyai gör-kat. hitközség és a Katólikus Kör világi elnöke. Az Ungvári Erzsébet Kör tiszteletbeli elnöke és a Gromon Dezső magyar nyelvterjesztő egyesület dísztagja (Románecz 1918, 13–14). Románecz Mihály – nem ellenőrzött adatok szerint – 1944. február 29-én Budapesten hunyt el, 1920 utáni tevékenységének föltárása további kutatást igényel. Neve sem Turczel Lajos irodalomtörténeti szemvetéseiben, sem a Borsody Lajos szerkesztette *Magyarok Csehszlovákiában* (é. n.; 1938), sem *A cseh/szlovákiai magyar irodalmi lexikon 1918–1995* (1997) című kötetekben nem fordul elő.

Sziklay Ferenc helytállása

Sziklay Ferenc 1908-ban a Kolozsvári Egyetemen szerzett bölcsészdoktori diplomát, 1909-ben Pozsonyban, 1911-ben Szatmárnémetiben a katolikus gimnáziumban tanított magyar-latin szakos tanárként, innen még ugyanabban az esztendőben a fehértemplomi állami főgimnáziumba került. Az iskola 1912. évi értesítője szerint Sziklay Ferenc magyar nyelv szakos tanár az I. osztály főnöke és az önképzőkör elnökeként szerepelt, két évvel később, az 1913–1914-es értesítőben azonban a neve már nem található, helyette Tuszler Géza tanította a magyart és a latint. 1913-tól a kassai állami főreáliskolájában volt tanár, 1914-ben az első világháború kitörésének pillanatától részt vett harcokban, s csak 1918-ban hagyta el a lövészárkokat. Tartalékos tizedesként vonult be a háborúba és a négy éves frontszolgálat során eljutott egész a századosságig. Végigszolgált az egész első világháborút, volt Galíciában, harcolt az orosz fronton, ahonnan a Kárpátok délkeleti részére a román frontra vezényelték. A román betörés visszaverését követően a Balkánon együtt küzdött a bulgárokkal és a törökökkel, majd csapatát a Délkeleti-Kárpátokból visszavezényelték északkeletre, ahonnan a háború utolsó szakaszában lekerült Észak-Olaszországba, és Monte Grappa sziklái között harcolt az olaszokkal. Miután leszerelt, hazatért Kassára, ahol mindössze egy évet taníthatott, az új csehszlovák hatóság elbocsátotta állásából. 1919–1921 között a Kassán megjelenő *Esti Újság Vasárnapja* című lapmelléklet szerkesztője volt. Kényszerű pályamódosításai ellenére ifjúkorában Isten-alkotta teremtménynek érezte magát, szíve-lelke telve volt önbizalommal és lelkesedéssel, ami kiderül a *Fehértemplom és Vidéke* című lapban közölt *Én* című verséből is:

*Ült az Isten teremtő műhelyében
Fáradtan, mert egy embert alkotott,
S lelkéből vett hozzá darabot.*

*Sokat tépett ki. A fölös darab
Oda került a többi darabhoz
Mi régebb óta ugyanígy maradt.*

*És nézte őket: „Tán így már kitelik
A hulladékból is egy tarka lélek.”
És gyúrta, amíg úgy-ahogy eggyé lett.*

Így lettem én. (– y. 1913, 1)

Tanári és újságírói munkássága mellett szépirodalommal is foglalkozott, 1920 után regényei és színművei mellett cseh és szlovák szerzők munkáit fordított magyarra. Az elcsatolás után a Felvidék magyar regényírását ő indította el az 1924-ben kiadott történeti regényével, a *Hangzatkával*, melyben Csermák Antal, a csehországi születésű, de magyarrá lett XIX. századi hegedűművész szomorú szerelmi történetét dolgozta föl. A Dél-Magyarországról hozott emlékei alapján írta meg *A Fekete Ember* című regényében Cserni Jován szerb martalócvezér mohácsi vész utáni történetét (Berlin, 1924), melyet további két regénye, *A jöttment* (Kassa, 1932) és a *Mikor az óra üt* (Kassa, 1943) című műve követték. Ekkoriban, a felvidéki helykeresés-otthonteremtés során születtek *Catullus* (1920) és *A Pümköthy lányok* (1926) című drámái is. 1938–1943 között a kassai tankerület főigazgató-helyettesi tisztét látta el.

Fia, az erősen baloldali meggyőződésű irodalomtörténész, Sziklay László *Egy kassai polgár emlékezései* címmel 2003-ban publikált életrajz-kötetében hosszú fejezeteket szentelt édesapja, Sziklay Ferenc emlékének, erősen túlozva, meghamisítva és kései megérzéseken alapuló, ideológiai eredetű belemagyarázások által eltorzítva rajzolva meg a küzdelmes életpályát. A fiú különösen elfogult volt a fehértemplomi évek megítélésekor, a klerikális körök bosszújának tekintette apja határvidékre történt kihelyezését, amiért a katolikus tanár evangélikus családból választott magának feleséget. „Evangélikus templomban esküdtek, és a gyerekeket mind lutheránusnak keresztelték – írta önéletrajzi kötetében Sziklay László. – Nemcsak a katolikus egyház tette meg az egész életre kiható ellenintézkedéseket [...]. Megtette a szigorú intézkedéseket az állam is, [...] a házasságkötése idején már jó nevű pedagógust, az irodalomtörténészi pályán is sikerrel elindult, s már egy előadott színművel is büszkélkedhető apámat a régi Magyarország legeldugottabb sarkába, Fehértemplomra helyezték” (Sziklay László 2003, 246). Másutt az apjával szemben megnyilvánult – egyébként nem létező ellenszenvet – azzal magyarázta, hogy „nagyapám a magyarországi egyetemes evangélikus egyház főügyésze volt, apám katolikus (Sziklay László 2003, 258). A fiú kései számvetésében a Néra-parti városban eltöltött éveket apja száműzetésének tekintette, Fehértemplomot pedig olyan „tisza szerb vidéknek” ahol a szélsőségesen sovíniszta magyar kultúrpolitika nyomán, „csak erőltették a magyar nyelvű tanítást”. Sziklay Ferenc, aki a szülőfalujában, Aranyidán sajátította el a szlovák nyelvet, Fehértemplomban megtanulta a szerbet is, hogy ezzel is közelebb kerüljön a Bánát fiatal diákjaihoz. Másutt azonban elismerte: „soha még ilyen színvonalas tanári karban nem szolgált apám, mint ott”, a fehértemplomi állami főgimnáziumban, ahol az intézmény története során hosszabb-rövidebb időn keresztül számos, később országos híru tudós tanított. Való igaz, az Al-Duna vidéke messze esett a magyar állam kulturális központjaitól – Temesvár, Arad és Szeged áhított kényelme bizony távolinak tűnt –, a tanárok közül ezt sokan sérelmezték is, tudományos értekezéseikben Bászél Aurél, Molnár István Lajos, Király Pál és Vajda Károly is utaltak azokra a hátrányokra, amelyeket a könyvtárak és tudományos társaságok hiánya okozott. Sziklay Ferenc, a magyar és latin nyelv tanára azonban, aki rövid időre – mindössze néhány hónapra – a *Fehértemplom és Vidéke* című helyi hetilap szerkesztését is elvállalta, aki kamarazenekart szervezett maga köré, és aki baráti körével – a gyermekkori szép emlékei nyomán – gyakran kirándult a környékre, a pályakezdő, helyettes tanár az Al-Duna vidékén „a boldogságát, lelki egyensúlyát végre megtalálta” (Sziklay László 2003, 260). Az sem állja meg a helyét, hogy a katolikus egyház nyomására, büntetésből helyezték volna Sziklay

Ferencet az ovidiusi vidékre; az 1912-es és az 1913-as iskolai évkönyv adatai szerint a fehértemplomi főgimnázium magyar, német, szerb, román és zsidó ifjúságának Elszner József r. katolikus, Szabolcska Mihály temesvári református, Kuncz Henrik ágostai ev., Vojnovics Vojiszláv görög kel. szerb, Nedics Sofron görög kel. román és Fellner Manó, majd Weisz Mór izraelita egyházi méltóság oktatta a hittant, ami arra enged következtetni, hogy messzemenő vallási és felekezeti tolerancia jegyében oktatták a fiatalokat. Negyvenhárom éves története során a fehértemplomi állami főgimnázium egyetlen korszakában sem tűnt büntetőtelepnek – sem a diákok, sem a tanári kar tekintetében.

Sziklay Ferenc 1911 őszén a Néra-parti városba első drámasikerével a tarsolyában toppant be. Érkezésekor a *Fehértemplom és Vidéke* című hetilap arról számolt be, hogy Sziklay Ferenc, „főgimnáziumunk szép tehetségű, rokonszenves modorú tanára” *Az új isten* címen három felvonásos történelmi színművet írt, melyben a kereszténységnek a pogánysággal vívott dicsőséges harcából merített tárgyát a szerző „dúsan bearanyozta lelkének poézisével”. Művét az előző évad során a szatmári színházban fényes sikerrel játszották, a tekintélyes fővárosi lapok pedig őszinte elismeréssel, a „dicséret hangján emlékeznek meg a darabról és szerzőjéről”. Akik tehát szeretik a „poetikusan szép” irodalmi műveket, feltétlenül vásárolják meg a könyvet a szerzőtől Sziklay Ferencről (Anonim 1911b, 4). Kéziratban pedig ott lapult a poggyászában *A császár bora* című vígeposza, melynek Fehértemplomban talál majd kiadót.

Az irodalomtudós első kísérletei

Sziklay Ferencnek rövid fehértemplomi tartózkodása során két tanulmánya is megjelent a főgimnáziumi értesítőben. Az 1912-ben közölt *Arany János magyar verselése – Egy fejezet a magyar ritmus fejlődéstörténetéből* című értekezése szorosán kötődött a főgimnázium magyar irodalmi oktatásának témájához. A program szerint a magyar olvasmányok sorában népmesék és népmondák, hun és magyar történelmi mondák és elbeszélések szerepelnek, továbbá rajzok a magyar földről és népének életéből, részletek a klasszikus hősi mítoszok köréből. Feldolgozásra és szavalásra szánt költemények között ott szerepelt Arany János *Nyalka huszár*, *Szent László fiúja*, és a *Rege a csodaszarvasról* című verse, Kisfaludytól a *Szülőföldem*, Gyulai Páltól a *Hadnagy uram*, Petőfi Sándortól az *Anyám tyúkja*, a *Fekete kenyér*, *Az Alföld*, a *János vitéz* néhány részlete és a *Füstbe ment terv*, valamint a *Három fiú*. Sziklay tanár úr tehát Arany János és Petőfi Sándor műveinek közvetlen bűvöletében írta meg irodalomtörténeti-stilisztikai tanulmányát. Úgy vélte, Arany János volt a magyar versforma legelső tudatos kutatója, ez kiderül a levelezéséből és a följegyzéseiből egyaránt. A magyar verstan fejlődéstörténetét áttekintésekor Sziklay öt történelmi korszakot különböztetett meg: 1. a szabálytalan szótagszámú, szólam-ritmusos, betűrímes, rímtelen sorok kora, a XIV–XV. századig; 2. a rím behatása alatt szabályozódott sorok kora – Gyöngyösi Istvánig; 3. a szótagszámon alapuló formalizmus kora – Petőfigig; 4. Arany visszatérése a helyes alapelvhez, és 5. az Arany utáni fejlődés kora. Fejtegetése során rámutatott, hogy a magyar vers a magyar mondatból fejlődött ki, mely szólamokra oszlik a mondatrészek hangsúlyos vagy hangsúlytalan volta miatt, e szólamok ritmikus szabályozódása a magyar vers alapeleme. A tanulmány szerzője két véleményt ütköztetett: egyfelől kiemelte, hogy az Arany János által is gyakran használt „nyolcas sorközépen éles szelettel a magyar nép egyik alaprythmusának vehető”, majd ezzel szembe állította Gábor Ignác véleményét, miszerint az ősi nyolcas már fejlődés eredménye, az ősi magyaros eredetileg négy ütemes volt (Sziklay 1912, 4). A szerző nem kívánta eldönteni a kérdést, szerinte: „Az igazi magyar forma, az teljes, gazdag változatosságával ott élt fel nem ismertem

a népköltészetben. Arany efelé fordult. Ezt dolgozta fel értekezéseiben, ezt fejlesztette költői munkáiban” is.

Sziklay Ferenc értekezésének *Arany magyar verselése* című fejezetében maga is elfogadta a történeti megállapítást, miszerint Arany János lírájának két termékeny korszaka volt: az egyik az 1848–1854-ig tartó korszaka, amikor a szabadságharc láza őt is magával ragadta. A „nemzeti élethalálharc kétsége, diadala, leveretése hangot kér tőle is”. Különösen a leverett szabadságharc utáni kétségbeesés volt az, ami az ő „amúgy is mélabúra hajló lelkét gazdagabb lírai poézisre” ihlette. Ezután a gond, a tépelődés évei következtek: a tanárkodás, a szerkesztői munka, majd az akadémiai titkárság, meganyi száraz foglalatosság – távol a líra ihletforrásaitól. Ebben a korszakában mindössze „egy-egy kifakadás török csak le a lelkéről”. Lírája nemes sugárban élete végén, 1877 után ömlik újra, amikor elérkezett az összegezés kora. Formaérzéke azonban egész életén keresztül tökéletesedett. Sziklay Ferenc Arany-elemzésében a verstan kiváló ismerőjének bizonyult, a költő egész lírai életművén át követi a kötött felezőnyolcastól a teljesen felszabadult magyar négyütemes soron át az *időmértékes lebegésig*, amikor az „örege, bájosan tipegő anapesztikus menet, (...) daktilusba, spondeusba csap át”. A legvégén pedig a *Reg és est* című költeménye a formaságból felszabadult magyar verselést mutatja, melynek egyetlen szabálya van: a „semmi szabály” (Sziklay 1912, 14–15). Arany János *Rodostói temető* című versének elemzése maga a tanári bravúr. Lépésről-lépésre bontotta ki a vers ritmusának bonyolult váltakozásait: „csendes, nyugalmas *tizenkettős*, ahol az ősök példája, képe, az eleven magyar életbe vág, *nyolcasok* teszik mozgalmasabbá. A zendülő életet anapesztusokkal festi, amit jambikus lejtés követ. »Szörnyű, szörnyű...! szűnj meg átok« újra nyolcas, de az öröm motívuma az *anapesztus*: »S délcegen lejték a kísérteti táncot« – a szétfoszló álom pedig lágy *trocheusokban* testesül: »Szétfoszlanak, mint a völgyi szőke pára«. A befejezés újra a csendes *tizenkettős*” (Sziklay 1912, 16). Szinte programzenét vélt hallani a vers zenéjében! Ugyanakkor hozzátette: a magyar ritmusnak Arany János legtökéletesebb alkotásaiban, a balladákban – a *Rákóczyiné*, a *Rozgonyiné*, a *Duna vizén*, a *Betyár*, a *Tengeri hántás*, az *Ágnes asszony*, és a *Mátyás anyja* című epikus alkotásaiban – eleven élete van. Utolérhetetlen csoda, ahogy a *Szondy két apródjában* az anapesztusos lebegés az egész éneket végig kíséri. Elemzését így foglalta össze: „Arany a magyar ritmus kinyilatkoztatható apostola. A népköltészetet tanulmányozva rájött, hogy *a magyar vers egyetlen hangsúlya a mondat értelemhangsúlya; a szótagszám nem a legfontosabb a versben*, sőt az aprózással és hiátusok betoldásával emelni lehet a kifejezés erejét; hogy *a szótagok időmértékével az elevenséget, plasztikusságot fokozni lehet*, de ez teljesen a tartalomhoz simul, s más szabályt ráhúzni nem lehet; hogy a költészetben hangsúlytalan kezdet, ütemelőző is van” (Sziklay 1912, 23). Úgy vélte, a magyar költészet-történetben ismerünk Arany Jánosnál „nagyobb genie”-t, de a Toldi írójánál öntudatosabb költőnk nincs. Mindig eljutott a maga elé tűzött célhoz, és ezt tudatos, apró munkával érte el. Pályatársaihoz intézett leveleiben nyomon követhető Arany János költészettel vívott küzdelme is.

Az egy évvel később, 1913-ban ugyancsak az iskolai értesítőben megjelent *A János vitéz és a Toldi* című tanulmányában is Arany János közelében maradt, és a maga által megfogalmazott kérdésre – volt-e Petőfi János vitéze befolyással Arany János Toldijának megszületésére? – kereste a választ. Rámutatott, Arany János 1847-ben Szilágyi Istvánhoz intézett levelében tette fel a kérdést: „Mi volna, ha az ember *népies* hőskölteményeket írna? Szokatlan úgy-e? De azért talán menne? Kinevetnék vele az embert?” A kérdés – Sziklay Ferenc szerint – eléggé bizalmas lehetett, hiszen éppen barátja volt az, aki elhalmozta őt a klasszikusokkal; Szilágyi István Plátót, Xenophont, Plutarcost, Theokritost, Sophoklest „küldi a nyakára”, Arany azonban a műveikből mást olvasott ki, mint a klasszicizmushoz hű kortársai. Megítélése szerint a népi eposz már a görögöknél jelentkezett, s közöttük is az első az Iliász és az Odyszeia volt. „Nem egyebek ezek – írta – egyszerű tejjel, mézzel folyó népi költeményeknél!” (Sziklay 1913a, 44). Érezte, tudta, hogy a klasszicizmus örökbecsű művészi

értékeket teremtett, ugyanakkor azt is látta, hogy az 1840-es években az effajta kötöttség már modorosnak, idegennek, olykor túl elvontnak tűnt. És bár *Az elveszett alkotmányban* maga is megvívta a csatáját, kénytelen volt belátni, hogy a klasszikus forma veszni indult.

Hogy volt-e hatása Petőfi János vitézének a Toldi megszületésére, lényegét tekintve érdektelen kérdés, Sziklay szerint sokkal helyesebb lenne azt taglalni: hogy a János vitéz nélkül a Kisfaludy Társaság egyáltalában kiírta volna-e a pályázatát „a népies formájú és szellemű költői beszélyre”? A népies eposzsal kapcsolatos, igazán izgalmas irodalomtörténeti kérdésekre az irodalom tanára 1) a műfaj, 2) a tartalom és szerkezet, 3) a jellemfestés, 4) a nyelv, és 5) a verselés terén gyűjtött meglátásai alapján kereste a választ. Itt és ekkor mutatkozik meg Sziklay Ferenc igazi felkészültsége, tudományos szakmai jártassága. „Messze vissza kell mennünk irodalmunk történetében – írta nagy lélegzetű elemzése első mondatában –, ha népiségre akarunk találni benne, s akkor is olyan elrejtve akadunk rá, hogy a műirodalomra számottevő nem lehet. Különösen a Vörösmartyék korában nem. A lírában még csak meg-megpendül egy-egy népdalszerű visszhang, de az epika mindig fölvette az antik, vagy modern klasszicizmus piokilonját, ha másban nem, formában. Még *Ludas Matyi* is az isteni hexameterekben legelteti libáit. Az *Obsitos* Niebelungi strófákban hőködik. *Dorottyt* a kaposvári farsangos Eris táncoltatja az Izsák száraz fája mellett. Csak nemes Zajtay uram ragaszkodik nagy maradian Gyöngyösinek, a »legnagyobb magyar poétának« négyes rímeihez, s a természet szabad levegőjéhez, de az ő hatása is a múlté már a negyvenes években, mint egész szatírja kizárólag koráé. *Az ötödfélszáz ének* költője, gyűjtője is elveszti lába alól a népiesség talaját, ha Hunyadiról, Rudolfról mond szétfolyó mesét. *Szécsi Mária* alázatos ügyvédje a csodált, a századokat irányító poéta copfos, csizmás Ovidius epigon. Az egyre éjjeledő múltból csak Árgirus tiszta meséje ragyog a népnek, de eredetiségében csak a nép könyvpiacán, a ponyván marad meg. A műköltészetben a Szt. Iván éji álommal vetélkedő bájos tündérvilág virágozik ki belőle, mint Tünde aranyalmafája. A népmese világából a Tündérvölgy hideg csillogása kristályosodik ki Vörösmarty képzeletgazdagságán. Sehol természetesség, sehol meleg napfény, sehol friss virágillat” (Sziklay 1913a, 47). Abban tehát, hogy Petőfi János vitéze és Arany Toldija belátható távolságon belül született meg, nem kölcsönhatást, hanem a koreszmék támasztotta követelményt – a kihívást kell látni. A két barát lelkében egyszerre zendülnek meg a népies eposz húrjai, mert tudják, látják és érzik, hogy már nem nagy egyének irányítják a kort – mint volt a fölvilágosodás és a klasszicizmus idején –, hanem „a milliók életéből összetevődött kor teremti magának a nagy szellemeket”, hogy azután valahányan a korszakalkotó nagy egyéniségek fényében tündököljenek (Sziklay 1913a, 77). Széchenyi és Kossuth kora ez, amikor a reformkori gondolat már erőteljesen forradalmasodik. Petőfi is Arany János is volt akkora tehetség, hogy fölismerje a kor követelményit, még úgy is – akkor is – ha mindketten a maguk útját járták, mindketten végigküzdötték a maguk költői harcát.

Érdeemes számba venni, milyen gazdag irodalmat használt fel Sziklay Ferenc Petőfi és Arany lírájának összehasonlításakor. Tanulmányában a gyakran hivatkozott művek sorából kiemelkedik Fischer Sándor *Petőfi élete és műve* (1890), Ferenczy Zoltán *Petőfi életrajza I–II.*, Lázár Béla *A tegnap, a ma, a holnap* (1896), Herman Ottó *A magyar nép arca és jelleme* (1902), Kemény Zsigmond *Forradalom után* (1850), Gábor Ignác *A magyar ősi ritmus* (1908), továbbá *Arany János levelezése* valamint ugyancsak Arany János *A magyar nemzeti versidomról* című korszakos műve. Néhány kivételtől eltekintve valamennyi kora legfrissebb tudományos eredményeit mutatta be.

Költészete, publicisztikája

Feltétlenül Arany Jánostól eredeztethető formaérzéke vezette őt akkor is, amikor megírta, és Fehértemplomban – a szőlészet és borászat autentikus vidékén – kiadta *A császár bora* című vígeposztát. Sziklay László szerint apja soha nem bízott lírája „átütő erejében”, ennek ellenére élményeinek alkalmanként versben is hangot adott. Ezúttal eredetileg a tokaji bor fölmagasztolásáról szól a történet, és nagyon elnézőnek kellett lennie Wunder Gusztáv lap- és nyomdatulajdonosnak, hogy 1913-ban előbb a *Fehértemplom és Vidéke* tárca rovatában négy folytatásban (–y. 1913c), majd füzet formájában is megjelentette a hazafias történetet. A történet maga igen egyszerű: a Tokaj egyik pincéjében Mihály gazda a saját borát kortyolgatva búslakodik a régi szép idők elmúltán, amikor az éjszakából egy idegen lép a pincéjébe: megérkezett Bécsből, a császári udvarból, fogatos szekérrel, népes kísérettel Miska, hogy a császárnak elvigye a kedvenc borát. A pusztuló vidék, a magányos lélek töprengése határozottan Arany János Toldijának intonációjára vall:

*Faggyúgyertya szónál alacsony kis házban
Pipázgat az öreg vincellér magában.
Sűrű szemöld alól, mint egy mély gödörbül
Kiragyog a szeme a tiltott gyönyörtül.*

*Meg-megemelint egy kopott bádóg pintet,
Pedig már régen az aljára tekinget,
Pipája is szortyog, szíjja is, meg fújja,
Tövíg belezöttyen a középső ujja.*

*Mint a tó vizén a szellő fuvalatja,
Játszik a homlokán egy pár gondolatja,
Egyik ráncba vonja, másik elsimítja,
A nyugalmas élet, s egyedüllét kínja.*

*Hosszú ásításba kezd bozontos szája,
De csak félbemarad, úgy közepe tájba,
Nyitva marad ugyan, hanem a csodátul:
„Hát ez honnan jön a pokol tornácbul?” (Sziklay 1913b, 1–2)*

A zaj hallatára, jó vitézhez méltó módon „Szeméhez emelve füstös muskétáját” (bár isten tudja mikor sütette el utoljára), és várja a hívatlan idegent. A vendég érkezésével azonban egyszerre nagyot változik a vers hangulata, derűssé-mókássá válik a két ember évődése, van ám bor a pincében, de az nem aszú, csak valami tavalyról maradt lőre. Persze a vincellér titokban alig várja, hogy hallhassa az új termés dicséretét. És amit hall, édes a szívének-lelkének:

*„Hm, hát aszu kéne?” „Pedig a javábul!
Aki a pincében áll legesleghátul.
Az a császár bora, azt kell neki vinnem,
Tör, zúz, ha asztalán tokaji bor nincsen.*

*Fejét a görögtől bánatnak ereszti,
Síróssá gyöngíti a Lakrima Kriszti,*

*Dühös haragra gyúl édes Malagátúl,
Rajnai rizlingtül nevetőssé lágyul. –*

*De a tokajitül, ha mámorba szédül
Tüzesedik, hős lesz, édes nagy tüzétül,
És másnap méltán oly boldog az álma,
Angyalok ölelik fényes mennyországba!” – (Sziklay 1913b, 5–6)*

Igazából ezzel indul a Rákóczi-féle szabadságharc korából merített történet: a bort az éj leple alatt szekérre pakolják, és a hordók a császári katonák oltalma alatt Szerencsen és Vácon keresztül Bécs felé tartanak, amikor Bátorkeszinél portyázó kurucok rajta ütnek a csapaton. A labancok fegyverei győznek – majdnem teljes a diadal –, amikor egy haldokló kuruc átkot mond a borra: „*Vigyétek németnek, magyar föld borát, / Majd evvel isszák – szabadság torát.*” A szavak hallatán valami megmozdult Miska lelkében, gyors elhatározással tábort vernek, és hogy a lelkiismeretét megnyugtassa, csapra ütik az első hordót. És ahogy a szájához emelte az első kupát, a távolból egyszerre a halk tárogatószó is megérkezett. A tokaji bor mellett, az éjszaka sötétjében nagy átalakuláson ment át a sereg: „*Oszlik a sötétség, elfoszlik a mámor, / Kelő nappal ébred a kis kuruc tábor. / Szilaj, tüzes kuruc tegnapi nap óta, / A császár bora sem császáré azóta!*” Amit nem teremtett meg a háború és a nyomor, nem teremtett katonát az országnak, azt megcselekedte Tokaj hegynek aszúja: bátor hazafiakat adott Rákóczi seregének:

*Bécs büszke várában németek császára,
Az ő drága borát nagy búsan csak várja,
Az a bor, az a bor hozná meg a kedvét,
Az a bor, az a bor gyújtaná meg lelkét!*

*Mire volna neki, hogyha meg nem fogja,
Hogy a magyar lélek, lakik abb’ a borba.
Fel is vidulhatna beteg, nagy országa,
Ha egyszer a magyart venné gráciába’. (Sziklay 1913b, 31–32)*

Sziklay Ferenc vígeposza egyszerre zengi a bor és a hazafiság dicséretét, és énekéhez a költői eszközöket Arany Jánostól kölcsönözte: lelkében talán előbb fogant meg a felező tizenkettes ritmusa, mint maga a történet. A költő ismerte a hangulatteremtés lírai eszközeit is: az ismétlést, a tömörítést, és az archaizálást. Ha a sötét és elhagyatott vidéken idegenek járnak: „*Odakint suttognak vendéglátó sárban*”, és virradatkor is „*Köddel szürkül a náthás hajnal*”; ha érzelmi hatást akar elérni, tömöríti, ünnepivé avatja a gondolatot: „*A magyar bort magyar legyen, aki issza!*” Vitézség kellett most a magyarnak, mert: „*Tűz vassal pusztul ország és határ*”, és ha a helytállásban összefognak, „*Úgy ad Isten békességet édes hazánkra*”. Aki fegyvert ragad, az hűséges hazafi, „*vitézlő óbester*”. Sziklay Ferenc – néha elvértve ugyan a ritmust – a felező tizenkettesekben énekelt végig az epikus történetet, ám amikor a tárogató zenéje ünnepivé avatta a töprengést, maga is ütemet váltott, és nyolcasokkal tette mozgalmassá a végkifejlet kibomlását: „*És száll vissza a felelet / Szellőjárta mezők felett, / Szellő viszi, szellő hozza, / Ez megérti, az viszonzozza*”. A vígeposz humora, pajkos derűje hivatott megmutatni, érzékeltetni, hogy mindössze stílusbravúrról van szó, egy letűnt korszak költői megidézésének kísérletéről. *A császár bora* című vers egy önmagával megelégedett kor terméke, egyszersmind főhajtás is az előző nemzedék megcsodált költői teljesítménye előtt.

1913. április 17-én Sziklay Ferenc felelős szerkesztői minőségben átvette Wunder Gusztáv *Fehértemplom és Vidéke* című hetilapjának a gondozását. Az új szerkesztő

Beköszöntő című írásában kultúrmissziónak tekintette a „túlnyomólag idegen ajkú vidéken” kiadott magyar lap megjelenését és irányítását, annak múltjához szeretne ő is méltó lenni. „Minden kis városban tömérdek érdekszál veszi körül akadályként az embert – írta az új szerkesztő –, melyek között tapintatos ember legyen, aki el-el nem botlik: sokszoros a száma az érdekszálaknak itt Fehértemplomban. Minden józan embernek, tekintet nélkül nyelvre, nemzetiségre, az lenne a feladata, hogy ezen érdekszálakat kicsinyes, egyéni indulópontokból lebogozva egységessé igyekezzék összefogni, s szolgálatába helyezni egyrészt a város, tovább menve, az ország érdekének. Az előítéletek földadásához, az önző érdekekről való lemondáshoz azonban magasfokú műveltség szükséges, melynek munkálása, mintegy talajművelése nélkül az nem is képzelhető. Ennek az általános művelődésnek szerény, de törekvő munkatársa szeretne lenni az újság a kezében” – írta az új szerkesztő (Sziklay 1913d, 1). Működése azonban túl rövidnek bizonyult, június 26-án már arról számolt be az újság, hogy a felelős szerkesztő nyári vakációra elutazott a városból, helyette a szerkesztőség ügyeit Dr. Stricker Jenő helybeli ügyvéd vállalta el (Anonim 1913e, 3). Talán csak Sziklay Ferenc tudta egyedül, hogy többé nem tér vissza Fehértemplomba.

Felelős szerkesztőként azonban két verse, két tárcanovellája, *A császár bora* című lírai eposza, és néhány igen izgalmas publicisztikai írása jelent meg a lapjában – és talán néhány vezércikk, amelyek alá nem írta oda a nevét. (Sziklay Ferenc írásait gyakran –y.-nal jegyezte.) *A gyermek és a Tragédia* igazi „vonal alatti írás”, hagyományos tárcanovella, házassági történetként egy-egy villanása az életnek. Az elsőben Magdi kikoszarazza kérését, Bandit, aki azután – kerülve a hónapos szoba magányát – a Makkhetesben a Muskátli nevű asztaltársaság körében az italozásban lelt vigaszra. Van azonban *A gyermekben* egy igazán Sziklayra jellemző villanás, az *Én* című versében már megtapasztalt tisztaság-élménnyel kapcsolatos megnyilatkozás: „Ismeri maga azt az életet? – kérdezte a fiú. – Nem. Ma divat rossznak mondani az életet, pedig teljesen magunktól függ, hogy hogyan rendezkedünk be rá. Aki tiszta, annak az élete soha sem lehet csúf. És mi tiszták leszünk” – írta a saját teremtő erejében rendületlenül bízó, ifjú tanár (–y. 1913e, 1–2). *A Tragédia* még ennyit sem ad a karakterrajz tekintetében: egy havasi történet csupán, amelyben Gyorgyot, a fürtöshajú pakulárt megcsalja a felesége, Marica, ám a hold fényében megvillanó balta nem Juant a bojtárt találta el, hanem pillanatnyi mérlegelés után – Margyult, a kutyáját (Sziklay 1913f, 1–2). Sziklay Ferenc könnyed gesztussal zárta ki tárcájából a tragédiát.

A Fehértemplom és Vidéke Csarnok rovatában közölte a lap felelős szerkesztőjének az *Óda a homokról* című, a Delibláti homokpusztán tett utazása nyomán született színes beszámolóját, ahogyan maga jellemezte: *poétás bohóságát*. Két kiváló természettudós, a nagy botanikus, Mágócsy-Dietz Sándor, és a „homokvilág elszánt, önfeláldozó kultúrharcosa”, Ajtay Jenő társaságában járta be a vidéket, és lelkesen foglalta írásba az élményeit: „Megható volt nézni – írta az irodalom tanára – azt a rajongást, mellyel a munkás növényvilágot dédelgették ketten. Nekik a növény nem élettelen dolog, szinte személy, akit nem is »ez-az«-zal mutogatnak, hanem *őnek* neveznek. Együtt szenvednek a fával, akire a telepítés nagy munkája súlyosan nehezedik, s együtt mosolyognak a nyíló virággal, mely bimbózni tud a sivatag fővényben is” (–y. 1913g, 3). Három természetimádó járták be a Homokot, és a látottak nyomán született az élménybeszámoló, hogy megörökítse a felejthetetlen nap gyönyörűségét. A visszaemlékezésekből azonban az is kiderül, hogy Mágócsy-Dietz Sándor a Sziklay-család távoli rokona volt, feltételezhető tehát, hogy a Delibláti kirándulást maga Sziklay Ferenc szervezte, az ő meghívására érkezett a két tudós a Dél-Bánságba. Az oly sokat emlegetett, Kassához közeli Belső-Vöröhegyen épült nyaraló háromholdas kertjének dísznövényei is a jeles botanikustól származtak: „A nagy kert, a fenyves, a villa, előtte a Mágócsy-Dietz Sándortól kapott dísznövényekkel berendezett gyönyörű park” nyújtott menedéket a családnak a Felvidék elszakítását követő inséges esztendőkből is (Sziklay László 2003, 40).

1913-ban ünnepelték a felvilágosodás nagy költője, Bacsányi János születésének 150 éves jubileumát, erről emlékezett meg a *Fehértemplom és Vidéke* felelős szerkesztője Bacsányi János 1763–1845 című írásában. Sziklay Ferenc láthatóan a forradalom és a forradalmi megújulás lelkes híveként rajzolta meg a nagy előd portréját: „Abban az időben élt – írta –, amikor a francia állam fönséges, de véres forradalomban rázta le magáról mindazt, ami anyagi és szellemi haladásának kerékkötője volt, és mikor nálunk az ugyane cél szolgáló szellemi mozgalmat, az ú. n. Martinovics-féle összeesküvést a hatalmát, lopott tekintélyét féltő zsarnoki hatalom vérbe fojtotta. Nincs az akkori irodalmi és társadalmi közéletnek nagysága, ki a Martinovics-féle mozgalomnak híve ne lett volna, és aki azért halált vagy börtönbüntetést ne szenvedett volna Kufstein tetet-lelket ölő kazamatáiban. Bacsányi is egyike volt a nemzeti és felvilágosodó eszmék martirjainak, s mint ilyen, az elsők között is az első. Ennek az eszmeáramlatnak szentelte költészetét és egész életét” (Sz. F. 1913h, 2–3). Persze maga Bacsányi is kénytelen volt megkötni a maga kompromisszumát, hiszen a börtönből szabadulva a gyűlölt, abszolutista hatalom hivatalnok, udvari fogalmazója – tehát kiszolgálója – lett, ami korábbi baráti körét is erőteljesen megosztotta, egy részét pedig ellene fordította.

A fehértemplomi lap látható élvezettel számolt be Sziklay Ferenc közéleti szerepléséről is: 1913. április 17-i számában a Vörös Kereszt Egylet jól sikerült hangversenyéről tudósított, kiemelve a főgimnázium magyar tanárának remek hegedűjátékát. Az al-dunai kisváros elvitathatatlan érdeme volt, hogy a Bures karmester vezette helyőrségi katonazenekar mindig tudott művészi élvezetet nyújtani a közönségnek. Föllépésük – mint minden esetben – ezúttal is kifogástalannak bizonyult, játékuk színvonala ugyanis a beszámoló szerint egy szimfonikus zenekarnak is becsületére válhatott volna. „A finomságtól az erőig minden árnyalat szépen domborodott ki, s az 50 tagból álló zenekar összejátszása tökéletes volt – írta a *Fehértemplom és Vidéke*. – A zenekarnak és vezetőjének, Bures karmesternek művészi rátermettségét még egy műsor pontban kell elismernünk, melyben teljes hozzásimulással, szépen emelték ki a Sziklay Ferenc dr. játszotta Wieniawsky Mazurka szépségeit. Nagy hatást keltett a Schubert Ave Mariája, melyet szintén Sziklay Ferenc dr. adott elő, előbb a zongora, majd zongora »a la harpe« és vonós zenekar unisono kísérete mellett. A g húrnak ünnepies, orgona szerű bűgása a negyven vonós hangszeren annyira megkapta a közönség lelkét, hogy meg kellett ismételní a darabot” (Anonim 1913f, 1–2). A katonazenekar műsorán, azon az esten Grieg Ünnepi indulója szerepelt, ezt követően Verdi Aidájának részletei hangzottak fel, és végül Sibelius-művekkel lepték meg a közönséget.

Sziklay Ferenc a kolozsvári egyetemi éve alatt végezte el a konzervatóriumot, és szerzett hegedűművészi oklevelet. A vizsgadarabja Mendelssohn e-moll hegedűversenye volt, mely azután egész életén végigkísérte (Sziklay László 2003, 256). Bárhová is vetette a sora, hegedűje mindenhová elkísérte, fehértemplomi éve alatt a tanári kar muzsikus tagjaiból, a saját lakásán szervezett kamarazenekart. „Szatmárnémetiben is, Fehértemplomban is megvolt apám muzsikus társasága: hegedű- és zongoraszonáták, kamarazene-darabok voltak e társaság műsorán, nagyrészt a mi lakásunkban. [...] Anyám ezeknek a hangversenyeknek éppúgy tevékeny részese volt, mint ahogy ő lett a boldogságát, lelki egyensúlyát végre megtalált apám első irodalmi kritikusa” – olvasható fiának, Sziklay Lászlónak visszaemlékezéseiben. A könyvből az is kiderül, hogy 1920 után – amikor a kassai tanári állását is elveszítette – egy ideig a város mozijában, zongora mellett hegedűjátékával kísérte a némafilmek bemutatóját (Sziklay László 2003, 261).

Azután váratlanul, 1913. augusztus 28-án a fehértemplomi hetilap címe alatt, a felelős szerkesztő helyén – immár nem csak helyettesként – Dr. Stricker Jenő neve jelent meg. A harmadik oldalon szereplő hírek között azután fény derült a részletekre is: Sziklay Ferencet a közoktatási miniszter saját kérésére a tanév kezdetével a kassai állami főreáliskolához helyezte át, ezért a volt felelős szerkesztő már nem is tért vissza a Néra-parti városba. „Dr.

Sziklay Ferenc távozásával nemcsak lapunkat, de városunk társadalmát is érzékeny veszteség éri. Azon kevesek közé tartozik, akik a saját érdeküknek mindig fölébe helyezték a közérdeket, a közművelődést s a társadalmi élet fellendítését. Társadalmi életünk szórakozásaiban és kultúr-intézményeiben úgyszólván vezető szerepe volt. A Délmagyarországi Közművelődési Egyesület estélyei elválaszthatatlanul egybe vannak fűzve az ő nevével, mert ritkán hallottak a kaszinó termei az ő koncertjeinél lebilincselőbb zeneszámokat – köszönt el tőle az általa csak rövid ideig felügyelt újság. – Önzetlenül egész odaadással szentelte szabad idejét lapunknak is, melynek egy ideig felelős szerkesztője volt, az alig számba vehető anyagi ellenérték dacára csak azért, hogy városunk magyar sajtója fennmaradjon, és virágozzék. A magyar kultúra és a nemzeti eszme sok ily lelkes harcosát kívánjuk városunknak, mely távozását ép úgy sajnálja, mint [ahogy] mi sajnáljuk” (Anonim 1913g, 3). Egy héttel később – az iskolaév kezdetén – a *Fehértemplom és Vidéke* tulajdonosa, Wunder Gusztáv bejelentette: Kassára történt áthelyezése folytán Sziklay Ferenc a felelős szerkesztői tisztségéről leköszönt, helyét Dr. Stricker Jenő helybeli ügyvéd, a lap addigi helyettes szerkesztője vállalta el. Ekkor vált igazán aktuálissá a főgimnáziumi tanár májusban közölt *Váróteremben* című verse, melyben a költő a távolba vezető, titkos nagy utakról énekelt (–y. 1913i, 1). Helyre lehet-e hozni később, ha most téves úton indult volna el? – tette föl önmagának a kérdést.

*Utak. Erre-arra
Távolba vezető titkos, mély utak,
Melyiknek van vége?
Melyik csap merész végtelenségbe?*

*Hol nincsen megállás?
Hol van örökös elszánt Előre?
Hol van a zökkenő?
Halódó élet, beteg pihenő?*

*S ha tévedt az utam,
Lesz-e valahol forduló korong,
Hogy visszatérjek?
S lesz-e időm még, hogy célhoz érjek?*

Sziklay Ferenc, fia, Sziklay László ellentmondásos vallomásaiban olvasható, erősen részrehajló túlzásaival szemben a fehértemplomi főgimnáziumban és a városban jól érezte magát, mindenre nyitott szellemével, vállalkozó kedvével, lendületes kezdeményezéseivel a köz javát szolgálta. Ő, aki egész életében – Pozsonyban, Szatmárnémetiben, majd később Kassán is – egy talán soha be nem vallott központosítás elleni küzdelem jegyében a vidék kulturális és szellemi fölemeléséért küzdött, az Al-Duna vidékén igazán elemében lehetett. Nem valószínű, hogy Fehértemplomban képzelte el tudósi és tanári pályája kiteljesedését, de annyi bizonyos, jelenlétét és szerepét küldetésként fogta föl. Az évekkel később, 1932-ben megjelent – elsősorban pozsonyi tanárságának történetét feldolgozó – regényében alteregója, Kövy Ernő helyettes tanár hangosan hirdette: „A jóság, szépség és igazság hármas egy szentségét hozom magammal, ennek kifejtése magamban és a rámbízandó gyermeklelkemben a célom” (Sziklay1932, 38). És még az évtizedes tanári robotba belefáradt társa is kijelentette: „Jóság, szépség, igazság bennünk is él, érezzük ezt a szentháromságot a tudatunk alatt, csak a ránk szállt porköd miatt nem látjuk. Kövy kolléga világított rá friss hitének napsugarával.” Ennek a vállalt küldetésnek a láza Fehértemplomban is vele volt, és a hivatása magaslatára emelte őt.

Útkeresés és a pusztuló magyarság

A fehértemplomi főgimnázium tanáraként ismerhette meg Sziklay Ferenc a Szabadka-környéki szerb martalócvezér, Cserni Jován történetét, melyet a vidékről történt távozását követően néhány évvel később, 1926-ban regénybe foglalt. Nehéz eldönteni, hogy *A Fekete Ember* bohózat-e, groteszk rajz, vagy ifjúsági regény – annyi bizonyos, hogy műve – Tinódi Lantos Sebestyén krónikája prózában elmondva – a trianoni országcsönkítés utáni történelmi időkben nagyszerű példabeszéd az összefogásról, a közös akaratról, az együttes célok megvalósításáról. A Mohács utáni esztendőben, amikor Zápolya János Székesfehérvárott, Habsburg Ferdinánd pedig Pozsonyban magyar királlyá koronáztatta magát, a török által feldúlt, kifosztott és fölégetett déli területeknek önjelölt uralkodója támadt, Cserni Jován – a Fekete Ember – Rácország leendő, reményteli despotája. „Decemberi zimankó feküdt még az egész alföldön – festett komor képet a bánági és bácskai táj kiváló ismerője, Sziklay Ferenc. – A délkeleti szél cafatokban szaggatta föl a felhőrongyokat a Palicsi nagyvízről, vitte-vitte egy darabon, de mire Szabadka házai megfésülték, letette őket az utcákra, nagypiacra. Lassankint betakargatta velük az öreg templomot is, hogy a keresztje se látszott ki. Ő maga is megkushadt a sikátorokban, igen elfáradhatott, mire Mácsvától idáig eljutott. A vigyázó odafent a toronyban nagyon elbúsult, hogy nem lát az orrán túl, a Fekete Ember vagy hiszi, vagy nem a szavát, amikor a hosszú töcséren belekiabál a szürkeségbe: látlak zshivány, látlak!” (Sziklay 1926, 5). Egyedül enyingi Török Bálint uram udvarházából szűrődött ki némi fény, ahol a ház urának társaságában Perényi Péter és Verbőczy István uram ülték körül az asztalt, és hányták-vetették meg a vidék sorsát. Velük volt a tinódi kobzos is, Sebők deák, ám ő előszeretettel lebzelt a könyves házban, ahol a régi krónikákat bújta. A török ugyan visszavonult már, de aggodalomra adott okot a környéket fosztogató szerb martalócsereg. Élükön a bélyeges ember állt, aki tavaly ilyenkor még lovászegény volt Zápolya János vajdánál, most azonban fölbátorodva a nagy fölfordulástól, önálló csapatot szervezett maga köré, hogy a „harmadik király”-ként követelje a maga részét. Országos veszedelem kerekedhetik ki a dologból, akár Dózsa Györgyéből, ha „idejekorán le nem török a szarvát”! Csak hát a Fekete Embernek ezerszámra megy a serege. „Egy szavára tűzbe, vízben megy érte mind! Minden szavát mennyei megnyilatkozásnak veszik. Amerre megy, ragad hozzá a föld népe. Elhagyja házát, házanépét, megtagadja apját, árván hagyja gyermekét, elzavarja asszonyát!” Megszállottan követik őt, hiszen Cserni Jóvánnak babonája van. Ő amolyan „bélyeges” ember. „Fülitől a sarkáig ujjnyi széles szörpamaccsal verte meg az Isten” – ezért hiszik őt kiválasztott embernek, prófétának (Sziklay 1926, 14–15). Ezért követik őt hívei vakon. Amikor a Fekete Ember betört Török Bálin udvarházába, a magyar urak láthatták a martalócok seregletét: „Utána csak úgy omlik a csőcselék az ajtón-ablakon. Toprongyos, elvadult alakok. Arcuk csupa seb, piszok, ruhájuk véres, cafatos, lábukon bocskor, kezükben kinek pisztoly, kinek tölcséres muskéta, egy szálas nagy darab embernek marhaütő tagló, a többinek fringia, hüvelye nélkül, rozsdás, csorbás, akár egy-egy fűrész, ennek fustély, annak parittyá” (Sziklay 1926, 21).

Sziklay Ferenc azonban meglepően szabadon bánik a történettel: semmi emelkedettséget, semmi uralkodói elhivatottságot nem látott a Fekete Emberben – még kevésbé méltányolta rabló, országot pusztító hadjáratait. Őt egyszerűen a nagyravágyó felesége, Deszenka (sic) asszony áldozatként mutatta be. Valójában az asszonnak szállt a fejébe az úrhatnamság, Cserni Jován sohasem vágyott többre, mint egy kis harácsolásra, rablásra és fosztogatásra. „Régen megszöktem volna az egész prófétaságból, királykomédiából, ha egy kis háború nem akadna mindig – panaszkodott az őt megkereső Podvinnyai Tamásnak, Ferdinánd király követének. – Mikor éjszaka fölüti a fejét a vörös kakas! Bevilágítja messze a havas pusztákat. Az emberek szitkozódnak, jajgatnak, üvöltenek.

Átkoznak engem, és másnap a lábamhoz borulnak, mert kenyeret adok nekik! Óh, milyen édes vérben, tűzben turkálni! Az arany-ezüst nem ég meg. És engem nem fog a tűz! Én vagyok a tűz embere. Mindenki babonás félelemmel néz rám, én vagyok az átok és áldás embere!” (Sziklay 1926, 39–40). Egy-egy portyája után, a kegyetlenkedése láttán a lánya is fölháborodott: „Megint rablás volt az éjszaka! Istenem, ha az a sok meggyilkolt ember az utolsó ítéletkor rávallana a tatira!” A tatinak viszont elegendő büntetés, hogy naphosszat a trónon kell üldögélnie, ha el talál bóbiskolni, rendre lebukik uralkodói székéről. Deszenka asszony haramiához méltó udvartartást rendezett be Szabadkán – birodalma központjában. „Az ebédlőház, ahol pár nappal azelőtt Török Bálint uram vendégelte úri pajtásait, volt a trónterem. Az egyik végiben trónust is állított, az aranyos vörösbársony szék – fölötte baldchin – valamelyik egyháztól telt ki, csak a tömjénszagot kellett kifüstölni belőle. Döglött ló patáját, meg a farkaszőrit tette a parázsra a cárné, avval üzte ki a kárpitból a szent illatot. Volt kulcsár, sáfár, kincstárnok, testőrség, még hoppmester is – annak Cselnik Radoszlávot, a volt székálló legényt tette meg Deszenka.” Jovánnak valójában rettenetesen fájt a feje a királyosdítól, ő szíve szerint éjjel-nappal fosztogatott volna, számára öröm volt látni, amikor katonái „nagy szakértelemmel tarisznyáztak be minden arany- és ezüstholtmit”. Tízezer serege az egész Bácskát és a Bánátot rettegésben tartotta.

A Fekete Ember félelmet nem ismerő „királyságának” kegyeiért Zápolya János és Ferdinánd is versenyt küzdöttek, tudták, aki megnyeri magának a martalócvezért, az lesz a környék ura. „Csak azért jöttem erre a vidékre – mondta Podvinnyai Tamás, a követ –, hogy veled beszéljek. Ferdinánd király üzenetével jövök, aki hallotta hírét vitéz csapataidnak, s általam kéri, hogy állj az ő rendelkezésére.” Ugyanezt kérte tőle Zápolya János követe, Urbán Balázs is, bár ő nem becsülte többre a Fekete Embert „égett töpörtyű”-nél. Maga a történet derűs évődésre adhatna okot, ha Magyarország kiszolgáltatottsága nem lenne történelmi valóság: „Mi tagadás, az lett volna az igazság, hogy a prófétává vedlett lovász legényt fölhúzzák a legelső kútgémesre, s fölnégyelve akasszák ki az ország négy végén, de hol az ország? Hol a János király határa, hol a Ferdinándé? Két szomszéd földesúr közül az egyik biztosan ehhez húz, a másik a másikhoz, akitől ígéretet kapott, hogy a szomszéd földje is az övé lesz” (Sziklay 1926, 43). Így lett a „népbolondító csirkepecérből” olyan hatalom, amellyel számolni kellett! Tízezer mindenre ész harcos, „mi pénzt megérne akármelyik árva királynak”. Zápolya is, Ferdinánd is tudta, hogy aki megnyeri magának Cserni Jovánt – akit a pozsonyi udvarban már csak úgy emlegettek: Le Noir –, annak nyert ügye van, azé lesz a korona és az ország. Igaz, a történelmi helyzetben Deszenka azzal biztatta a lányát: „Apád ad az egyiknek is egy pofont meg egy vármegyét, a másiknak is egy pofont meg egy vármegyét, a többiben pedig ő lesz a király.” A magyar urak – Verbőczy István, Perényi Péter, Mailáth István, Czibak Imre és Török Bálint azonban megelégedve a harácsolást, katonai szövetséget kötöttek Rácország despotája ellen, akit erdélyi rablókörútja során egészen a szászok földjéig követtek, és ott a seregével együtt legyőzték őt. A győzelem után Verbőczy István mondta ki a tanulságot: „az összefogott kéz, az egy akarat csodát tud tenni” (Sziklay 1926, 114). Sziklay Ferenc *A Fekete Ember* című regényében együtt van az elveszített haza, a pusztuló ország és a helyüket kereső emberek tragédiájának élménye, mindaz, amit a feladatát kereső embernek a lelke mélyén a helyére kell raknia. A Pozsony–Szatmárnémeti–Fehértemplom–Kassa közötti félországnyi vidék élménye alaposan fölkészítette Sziklay Ferencet az 1920 utáni kisebbségi élet megkövetelte helytállásra.

A XX. század első évtizedében a pályája elején álló magyar értelmiségi ember lehetőségeinek számbavételéről szól az 1932-ben Kassán megjelent *A jöttment* című regénye, melynek hőse, dr. Kövy Ernő úgy érzi, az egyetemi évek során szerzett tudása és ismerete különös küldetéssel ruházta fel őt, s a diploma megszerzése számára nem volt egyéb, mint útlevél az életbe. Már Pozsonyba érkezésekor – bár a város nincs megnevezve – is úgy érezte, a tanárság nem tartozik élete legfőbb céljai közé, ő tulajdonképpen „egy szépségekkel teljes,

nagy élet” megvalósításáról álmódott, és fontosnak vélte „másokkal is megértetni az emelkedettebb, emberibb szellem szépségét és – talán – hasznosságát is”. Hatalmas életvágytól sugárzó alakjáról tanártársa, a festőművész Brodski az élet és a tudásszomj szimbólumát, a Jó Pásztort mintázta meg, amint égre emelt tekintettel, a „megtároló jövőt jelképező fényözönben” ott áll *A tudás vize* című, mitologikus tájat ábrázoló freskójának forrása fölött. Kövy Ernő az élet lovagja, a gimnáziumban az új latin-tanítás híveként mutatkozott be, miközben a város lapjában, a Nyugati Hírlapban a maradiság ellen írt lázadó cikket, melyben a magába zárkózó, nehézkessé vált középosztály bírálatán keresztül a „vidéki város polgári ideológiájának a tehetetlenségét” ostromozta. „Az élet, élet! Mozgás, törtetés, a jólétbe fúltság a halál. Ha a polgári társadalom maga nem eszmél rá arra, nagy tragédia árán tanulja meg majd akkor, amikor már talán késő lesz” – vetette papírra a városban sokakat megbotránkozató véleményét (Sziklay 1932, 60). A Rózsakoszorú nevű irodalmi asztaltársaság estélyén megtartott előadása során pedig Ady Endre költészetéről szólva kiemelte: az irodalmi életben vihar elé harangoztak, és bizony sokan vannak, akik elégedetlenek a mával. „Jobb holnapot várunk, jobb jövőre vágyunk – beszélt egyre átszellemültebben. – Miért? Mert úgy, ahogy ma van, rosszul van. Elméletben lázadók vagyunk, de csak a sötétben merünk bujkálni. Miért lázadunk akkor az ellen, aki helyettünk harcos hangon ébresztőt fúj? Miért tartjátok hazafiatlannak, aki ránk meri olvasni az igazságot?” (Sziklay 1932, 119). Forradalmi indulataiban két nagy hibáját véli látni az országnak: a magyarság felelőtlen elkényelmesedését, és a kényelemnek és a tehetetlenségnek nemzeti politikává történt fölemelését. (Egy volt a gyámoltalanok országveszejtő fölmagasztosulása!) Az ő szemében a centrum – legyen az akár Budapest, akár az önmagáról gondolkodó nemzet – destruktív magatartásával a pusztulást idézi a maga fejére, ezért a magyar vidéknek legfőbb célja és feladata a központ befolyása alóli fölszabadulás kell, hogy legyen, annak az önálló útnak a megtelelése, amely elvezet az élet valódi értékeihez: az alkotó emberben rejlő teremtő szellem szabadságához, a szépség meghódításához és a közösség iránti hűség gyakorlásához. „Azt szeretném – fejt ki az őt megdorgáló igazgatójának –, hogy ez a város vegye kezébe a vezetést szellemi téren a vidék, egy egész ország rész fölött, hogy az a rengeteg erkölcsi és szellemi tőke, ami itt poshad, legyen lüktető valósággá” (Sziklay 1932, 51). Ahhoz kollega úr nagyon kicsi – hangzik a válasz, ám ez Kövy Ernő poéta uramat cseppet sem bizonytalanította el.

A pályakezdő tanár azonban (1911-ben!) Pozsonyban olyan meglepő kihívással is találkozott, amivel eladdig igazából nem is tudott számot vetni. Brodski Laci, a festőművész borozgatás közben irányította rá a figyelmét a körülöttük egyre nagyobb teret hódító pánszláv mozgalomra. „Mindenki tudja, hogy parázs fölött járunk, csak egy kis vihar kell, hogy elfújja a hamuréteget, amelyet a magunk elporladásából, mi magunk raktunk az eleven tűz fölé. És nagy »hazaffy« büszkeségünkben kicsibe vesszük az egészet. Járunk vakon az alvó vulkán fölött. [...] Itt fiam, csak a munka segít. Pestig nem érzik el a lefojtott zsarátnok szaga, s a mi szaglásunkat is elveszi a tömjénfüst, amivel a nagy molochnak, az »ország szívének« hódolunk. Pedig teljesen elhibázott dolog az, amit »nemzetiségi politika« címen odafent csinálnak. Ami itt készül, azt sem erőszakkal elfojtani, sem szépségflastrommal elkendőzni nem lehet. Itt számolni kell valamivel, amire a nagyurak nem is gondolnak. Itt csak úgy lehet menteni, ha még lehet, hogy a maga talpára kell állítani a vidéket. Itt kell dolgozni, itt kell gyökeret verni, itt kell föltrágyázni a hamuréteget humusszá, itt kell megerősödnünk, hogy ne szívja el a vérünket a filoxéra. Mehettem volna százszor, hívtak, arannyal fizetnék minden ecsetvonásomat, mégsem megyek. Itt a helyem, ahol kinyílt a szemem látása. Azért mondom, gyere közénk. Vagyunk már egy páran” (Sziklay 1932, 86–87). És amíg ők közösségmentő programjuk megfogalmazásával bibelődnek, a szlovák marhakereskedő, az öreg Csurilla már fanatikusa lett a pánszláv eszmének, s az éj leple alatt titkos összeesküvőkét feltűnés nélkül járt át a Morván, a komor Kárpátok rejtőzködő vidékeire.

S ahogyan Kövy tanár úr napról-napra egyre világosabban látja az összeomlás jeleit, lassan szlovák diákjai viselkedésében is fölismeri a dacos ellenszerülést, és a lázadás apró jeleit. Spisak, a szlovák diák néhány elejtett megjegyzéséből arra következtetett, hogy Pozsonyban már a diákság is szervezett, valamennyien egy felsőbb erő fegyelme alatt állnak. „Szeretném megtanulni a nyelvüket, hogy megértsem a fájdalmukat, és megtudjam, mi a céljuk azoknak, akik izgatják magukat” – mondotta a diákjának, ám segítő jóindulatra nem talált. Attól tartott ugyanis, hogy sokkal mélyebbre gyökerezett már a veszedelem, mint azt bárki is gondolhatta volna. S amikor egyszer mégis Spisák szemébe nézhetett, figyelmeztette őt: „Ne féljen, nem járok titkaik után, de jegyezze meg, ha mozgalmuk – amit tisztelnem kell addig, amíg csak a nyelvük fejlesztésére irányul – a mi érdekeinket támadja meg, szembe találkozzunk” (Sziklay 1932, 168).⁴⁷ Kövy tehát ifjú tanárként fölismerte, hatalmas munka vár rájuk a magyar vidéken. A megbocsájthatatlan tétlenséget látva azután rámutatott az úri Magyarország legfőbb hibájára is: „Ez a mi bajunk, hogy senki sem azt csinálja, ami a hivatása lenne, de ott lapul a sarokban, ahová tették. Ott aztán berozsdásodik és staffázs lesz egy hihetetlenül céltalan helyzetben. [...] Azért botlik bele az ember lépten-nyomon valakibe, mert senki sincs a helyén, az élet nagy kompozíciójában” (Sziklay 1932, 184–185).

Mindebből az kiderül, hogy Sziklay László a fiú, kései visszaemlékezésében erősen baloldali elfogultsággal értelmezte apja Sziklay Ferenc toleranciáját, amikor a népek testvéri közeledésének elszánt harcosát szerette volna benne látni és láttatni. Igaz ugyan, hogy ő valóban nagyra becsülte a nyelvi és kulturális szabadságot, ugyanakkor világosan fölismerte az előző nemzedékek, a nagyapák hibáit és bűneit is, hogy honfíúi bánatukban elkártyázták, elitták a lábuk alól a földet, miközben tehetetlenségükben is felsőbbrendűségi tévhitekbe kapaszkodtak, de a magyar haza sorsát illetően Sziklay Ferenc nem volt hajlandó a megalkuvásra. Az együttélésnek csak a demokratikus alapokon nyugvó szabályait (és szabályozottságát) tudta elfogadni, és nem volt részrehajló semmilyen szeparatista törekvések irányába. Amikor 1911-ben, a tanév végén távoznia kellett a városból (Pozsonyból), föl nem oldható idegenségét így magyarázta: „Csak magyar vagyok igazgató úr. Talán azért nem is vett be a város.” Másutt viszont így fogalmazott: „Ez a város oly különös, úgy érzem magam mindig, olyan asszimilálhatatlan idegennek, »hergelaufenernek«, jött-mentnek, mintha kopók közé nyulat löknének” (Sziklay 1932, 105). Úgy érezte, ha kényszerítené magát a beilleszkedésre, az elkötelezett egyénisége halálát jelentené.

Pozsonyból történt távozásakor a társaitól való búcsúzáskor így foglalta össze a nemzeti küzdelem lényegét: „Én tisztelem a törekvésüket, mert nemzetük ügye, tehát szent, igaz ügy. Ne vessétek meg őket, ne akarjátok őket elnyomni, mert az csak ravaszabbá, elszántabbá teszi őket. A szeretet legyen a fegyveretek velük szemben, de magatokkal szemben is. Munka ellen munkát kell szembeállítanotok, hogy gátja ne szakadjon a duzzadó folyónak. Legyetek komolyak, s mindig fenn a gáton. Legyetek őrzői a mi kultúrvetésünknek, hogy senki el ne szánthasson belőle egy talpalatnyi földet. Dolgozzatok, mert ők is dolgoznak, s ha nekik szent az ő nyelvük, nemzeti gondolatuk, legyen szent nektek a tiétek is. Ma nem látjátok a veszélyt, talán nevetséges nektek az egész, de ki tudja, hogy fordul a világ” (Sziklay 1932, 205). Mindamellet az sem lényegtelen, hogy a véleményének hangot adó, *A jöttment* című regényét 1932-ben, az országvesztés után, amolyan önvizsgálat eredményeként írta meg, amikor az összeomlást követően már a közösségépítés volt az értelmiség legfontosabb

⁴⁷ Brodski Laci és Kövy Ernő között a következő párbeszéd zajlott le: „Az az ősi, gyönyörű templom – párja akármelyik csallóközi műremeknek – az egyetlen, ami itt megmaradt magyarnak. [...] Tény az – magyarázta Brodski –, hogy a föld ma másoké. A szőlőskei aranyló magyar bort a magyar csak szedi, szűri, tapossa, de más issza, más váltja csengő aranyra. A magyarnak csak a csiger jut. És hogy hová gurul az az arany, jobb arra nem is gondolni. [...] Én ébren vagyok, meg te is, mert érezzük, hogy itt lenne az ébredés ideje, de mit ér a kiskakas kukorékolása, ha zárva a kastélyokon a zsalugáter, ha nem hallatszik túl a mi gyöngye szavunk a szemétdombon” (Sziklay 1932, 141 és 143).

feladata. Visszatekintve a nagyapák bűnét, a fölösleges emberek tehetetlenségének tragédiáját beteljesülni, a mandátumos emberek küldetését pedig igaznak és igazoltnak látta.

Küzdelem az elszakított országrész magyarságáért

Sziklay László önéletírásában az apja, Sziklay Ferenc emlékét idéző fejezeteiből kiderül, hogy a volt pozsonyi, szatmárnémeti és fehértemplomi tanár a Felvidék megszállását követően 1918–1919-ben egy évet még Kassán a Magyar Királyi Állami Főreáliskolában tanított, de a következő tanév kezdetén már nem volt helye a tantestületben: nem a főreáliskola vezetése, hanem a Csehszlovák állam mondott föl neki. Az ezt követő több mint két évtizedben – egészen 1943-ban bekövetkezett haláláig – a szlovenszkói magyar kultúra ügyének szolgálatába szegült. „Energijája nagy részét Sziklay a kisebbségi szellemi élet szervezésére fordította” – írt róla a felvidéki magyar irodalom kiváló méltatója, Turczel Lajos (Turczel 1987, 76). Kassát történelmi múltja és kulturális öröksége egyaránt alkalmassá tette az elszakított magyarság szellemi központjával együtt járó feladatok ellátására. Egy kései munkájában, a városról írt tanulmányában Sziklay Ferenc másfél évszázaddal korábbra, Kazinczy Ferenc, Baróti Szabó Dávid és Bacsányi János korára tette Kassa fölvirágzását, amikor a jeles elődök megalakították a Kassai Magyar Társaságot, s megindították a *Magyar Museum* című, irodalmunkban a legelső szépirodalmi és kritikai folyóiratot. Ez a történet kötelező érvényű örökségként határozta meg Kassa későbbi szellemi életét is, hiszen az 1898-ban megalakított irodalmi társaság tudatosan vette magára Kazinczy Ferenc nevét. Már 1907-ben „az egész magyar kultúrterületen a Kazinczy Társaság merte először hirdetni a vidéki kultúrközpontok önállósításának, röviden az irodalmi decentralizációnak szükségességét” – írta *Kassa* című várostörténeti tanulmányában Sziklay Ferenc (Sziklay 1938, 77–78). A Társaság történetét néhány évvel korábban, 1929-ben az általa szerkesztett *Kazinczy Évkönyv 1898–1928* kötet *Harminc év* című tanulmányának bevezetőjében tekintette át, amikor az 1920 utáni újjászületés nehéz vajúdasáról számolt be. Ő volt az, aki elsőként mutatott rá, hogy az anyaországtól történt elcsatolása révén előállt új történelmi helyzetben egyes „poétás emberek” elszigetelt működése helyébe szervezett és rendszeres irodalmi életet kell teremteni. Ekkor született meg a vidéki kultúr- és irodalmi központ megteremtésének a terve is. A „szerteszaladt életben” – mutatott rá – romba dőlt minden, amit a Kazinczy Kör két évtized alatt épített, „visszaestünk egyszerre a kezdetek kezdetére, majdnem oda, ahol a magyar szellemi élet Kazinczy korában volt”. A Kassán, 1928 decemberében született tanulmányában kiemelte, fő céljának tekintette: „fölrázni a csapásoktól lesújtott, közönybe fásult lelkeket a rájuk ködösödött nemtörődömségből, megmenteni, s kifejleszteni bennük a szunnyadó szellemi erőket, önmagukért, gyermekeinkért, a magyar nemzeti kultúra jövő életéért!” (Sziklay 1929, 12). A kisebbségi sors tehát megkerülhetetlen feladat elé állította a mandátumos embereket: meg kellett oldani a magyar nemzettöredék irodalmi-művelődési-kulturális életének megszervezését. Mindez persze első pillantásra lehetetlen feladatnak látszott, hiszen hiányzott annak „termő talaja, a szlovenszkói magyar lelkeség”. Első pillantásra úgy tűnt, hogy az egységes magyar szellemi élet megszervezésének még a geostratégiai feltételei is hiányoztak. „Az ország déli határszélén keskeny sávban él a magyarság – írta Sziklay a már idézett *Kassa* című várostörténeti tanulmányában –, ezt is négy részre tagolja a közébe ékelődő szlovák nyelvterület. Mindegyik települési helynek más a történelmi hagyománya, más a gondolkodása, mások az életviszonyai, s lehetetlen elképzelni egy várost, amely a szétszórt területnek és szertefutó érdeklődésnek szellemi központjává válhatnék. Kassa mégis megkísérelte a lehetetlent” (Sziklay 1929, 14). A Kazinczy Társaság még élő szelleme 1907-ben jó alapnak bizonyult a hagyomány folytatásához. „A Kazinczy Társaság fogta össze legelőször a szlovenszkói és kárpátalji írókat

közös munkára, nemcsak avval, hogy írói szakosztályával kinyújtotta a kezét az egész országra” (Sziklay 1938, 78). Hovatovább nem csak kinyújtotta, de a Kazinczy Könyvbarátok egyesületének megszervezésével megteremtette az első rendszeres szlovenszkói magyar könyvkiadás anyagi és szellemi feltételeit.

Sziklay Ferencnek a kisebbségi magyar kultúra intézményes alapjai megteremtése érdekében vívott küzdelme számtalan párhuzamot kínál a Szenteleky Kornél vállalta irodalom-szervezői erőfeszítésekkel. Mindkettőjük esetében tudatos elhatározás volt, hogy a kisebbségi magyarsággal együtt maradtak – az elszakított országrészben igyekeztek megszervezni az életet. Mindketten meggyőződéssel vallották, hogy a kisebbségi sorba szakadt magyarság – az adott helyzetben – vajmi keveset remélhet Magyarországtól és a budapesti kormányköröktől, ezért maguknak – a közösség legkiválóbb tagjainak az összefogásával –, közösen kell megtalálni a magyar irodalom, kultúra és oktatás fönntartásának, ápolásának és gyarapításának a lehetőségét. Sziklay Ferenc az 1920-ban történt tanári állásának elvesztését követően egészen az 1933-ban történt elszigetelődéséig, Szenteleky Kornél pedig 1927-től egészen 1933-ban bekövetkezett korai haláláig ugyanazt az utat járta: minden alkalmat és lehetőséget megragadtak, hogy közösséggé szervezzék a kiszolgáltatott, magukra maradt író-alkotó embereket. Az egyiknek tizenhárom, a másiknak mindössze hét év adatott, hogy ma már fényesnek látszó pályájukat befussák. Sziklay a kassai *Esti Újság* hétvégi kulturális mellékletét az *Esti Újság Vasárnapját*, a felvidéki magyarság első irodalmi hetilapját, Szenteleky a *Vajdasági Írást*, azt követően az újvidéki *Reggeli Újság* mellékeltét, a *Mi Irodalmunkat*, majd önálló folyóiratát, a *Kalangyát* szerkesztette azzal az elhatározással, hogy megjelenési lehetőséget teremtsenek a helyi magyar íróknak. Sziklay Ferenc az *Esti Újság Vasárnapjával* és a körülötte lassan kialakuló gárdával Kassán kulturális központot szeretett volna teremteni. „Ő az általa akkor kicsinyesnek, helyinek látott zsörtölődésekkel nem törődik – olvasható a fiúi visszaemlékezésből –, neki az a fontos, hogy virágzó fa legyen a váratlanul levágott ágból, hogy legyen magyar kultúra ott, ahol erre ezek vágyakoznak” (Sziklay László 2003, 276). És közben rengeteget írt maga is. Írt regényt, elbeszélést, verset és tárcát, szerkesztői üzenetei pedig nem egyszer tanulmánytá terebélyesedtek. Szenteleky Kornél ugyanezt tette később kötetre rúgó leveleivel. Tanulmányában Turczel Lajos rámutatott: „Sziklay hatalmas levelezését a kisebbségi szellemi élet fókuszában való jelenléte, nagyarányú, szerteágazó szervező és irányító tevékenysége teljeseen természetessé teszi” (Turczel 1987, 78–89).

Sziklay Ferenc Kassán 1923-ban újjászervezte a Kazinczy Társaságot, ezzel szemben Szenteleky legfeljebb az Óbecsei Helikonon (1928) vagy a nagybecskereki Ady kör ülésein szólhatott az írotársaihoz. A Kazinczy Társaság körében idővel létrehozták a Kazinczy Könyvkiadót, Szenteleky viszont könyvkiadói terveit a Kalangya Könyvtárban és Jugoszláviai Magyra Könyvtár sorozatban vélte megvalósíthatónak. „Édesapám elsőként ismerte fel, hogy a csehszlovákiai magyar kulturális fejlődést csak úgy tudja megszabadítani a dilettantizmustól, ha szakszerű könyvkiadó vállalatot létesít, s csak azoknak a műveit adja ki, akik érdemesek az író nevére” – írta könyvében Sziklay László, s ezzel egyszerre az irodalmi érték és az értékes irodalom kérdése Kassán is – akárcsak Szivácon, Szabadkán vagy Újvidéken – a figyelem középpontjába került (Sziklay László 2003, 284). Közben mindketten ideológiai semlegességet hirdetnek, hisz jól tudják, csak a pártoskodáson felülemelkedve vállalhatnak központi szervező szerepet. Sziklay Ferenc fölismerte, ha stratégiai szándékkal, hosszabb távon is össze akarja fogni „Szlovenszkó valamennyi magyar kultúrmunkását”, akkor függetlennek kell maradnia. Ugyanezt teszi Szenteleky is, kényesen ügyelve az ideológiai semlegességére. De ami mindkettejük elszántságát, vezetői szerepét alapjaiban meghatározta, az „az anyaországiak és a kisebbségi sorban élők szemlélete között” tapasztalt óriási szakadék volt. Sziklay Ferenc – valamikor az 1920-as évek végén – Budapesten Pataki Tibor államtitkár irodájában lefolyt (inkább remélt, ám végül elmaradt) beszélgetés után

keserűen állapította meg: a hivatalt meg az országot valódi részleteiben nem igazán érdekli a Csehszlovákiában rekedt magyarság élete, és nem kíváncsi arra, hogyan tudta megszervezni a maga önálló kulturális életét (Sziklay László 2003, 297). Ismert ugyanakkor, hogy Szenteleky Kornél még Herczeg Ferencel és Kosztolányi Dezsővel sem volt hajlandó közösséget vállalni, nem hitt abban, hogy a jeles budapestiek átérezhetik a kisebbségi helyez valódi súlyát.

A Budapesttől független, önálló szellemi élet megteremtésének igénye tekintetében felettebb tanulságos Sziklay Ferenc *A jöttment* című regénye ifjú tanárainak a pozsonyi *Koszorú* nevű irodalmi asztaltársaság nevében megfogalmazott, önállóságot és függetlenséget hirdető programja. A fiatal művészek csoportja (1910 táján) azt szeretné bebizonyítani, hogy Magyarországon nem kizárólag annak van értéke, amire Pest ráüti az „imprimatur” bélyegzőt. „Pest az ország szíve, mely felé, mint éren át a vér, lüktet a vidék tápláló ereje, de beteggé lesz a test, vele a szív maga is, ha megalvad benne az eleven élet – hangzik kicsit programszerűen az ifjak célkitűzése. – Mi, a dolgozó végtagok, a messze vidék elsatnyulunk, elmaradunk, ha azt várjuk, hogy mindent Pesttől kapjunk. Nem kapjuk tőle, csak visszakapjuk. Valamikor itt volt az ország szíve. Fényes paloták sorai beszélnek a nagy magyar múlttól, mely itt bontakozott ki a tespedés sötétjéből. Innen indult útnak a magyar renaissance, itt ajánlotta föl a legnagyobb magyar a magyar művelődés oltárára szánt nagy áldozatát. Kicsinyek vagyunk, de nem tudhatja senki, kiben lappang a nagyság isteni szikrája. [...] Összefogtunk életet kívánó fiatalok, akik itt akarunk maradni. Itt akarunk megélni, ahol gyökerünk az anyaföldre fűródött. Itt akarjuk szerteszőrni cseppenként a vérünket, hogy megöntözzük vele a szülőföld talaját. Itt akarjuk megtermékenyíteni a lelkeket, hogy higgyenek bennünk, mi magunkért, szeressenek minket nagy akarásunkért. Itt akarunk dolgozni önkéért, hogy a »vidék« ne legyen »jó vidék«, melyet ma teljes joggal lekicsinyelhet még a mi vérünkkel, szellemerőinkkel föltáplált Pest. Lehet, hogy amit ma adni tudunk, kicsinyes lesz, szegényes lesz, de csak mirajtunk múlik, írókon és közönségen, hogy egymás szeretetétől erősítve, pár év alatt nagyot tudjunk alkotni, gazdagságot tudjunk felmutatni, melyet kénytelen legyen elismerni Pest is. Csak, ha a Kárpátok koszorúján belül minden talpalatnyi föld egy szintre emelkedik a szellemgazdagság tekintetében, lehet a magyarság igazán erőssé, tengerszintjévé, melyen végigszánthat világ viharja, hajótörést nem szenved hajónk, mert nincs benne zátony. Lehet, hogy nagy az akarásunk, s kicsi az erőnk hozzá, de pótolja a gyengeségünket a fiatalság optimizmusa, s az optimizmus valósággá lehet, ha megértenek minket, támogatnak, hisznek mibennünk és önmagukban” (Sziklay 1932, 171–173). Mindezek megvalósításához azonban szinte emberfeletti erőfeszítésekre volt szükség. Sziklay Ferenc fenti mondatainak analóg párja Szenteleky Kornél leveleiben is, megannyi helyen megtalálható: ő is úgy látta, hogy a fővárosból, Pestről irányított kultúr munkának nem az a gondja és problémája, amit a kisebbségi értelmiségi embernek kell, vagy kellene meglátnia és megoldania.

Alapy Gyula *Kisebbségi irodalmunk tíz éve (1919–1928)* című tanulmányában a felvidéki magyar irodalom „újjászületését” méltatva, szintén kiemelte Sziklay Ferenc szervezői munkájának jelentőségét: „Ahhoz, hogy egy országrészben önálló irodalmi élet alakuljon ki – írta –, az írók tehetségén és a közönség jóakarátán kívülálló tényezőkre is van szükség” (Alapy 1929, 179). A kívülálló tényezők sorában említette a közösségi élet szervezőinek jelentőségét is, azt a mozgalmat, amelyet az önálló magyar intézményrendszer megteremtése érdekében indítottak útjára. Sziklay Ferencnek (is) köszönhető, hogy a felvidéki magyarság politikai elszakíttóságában igen korán, már 1920-ban ráeszmélt arra, hogy „kulturális téren kell szervezkednie, egységet alkotnia, hogy új otthonába átmenthesse legfélétebb kultúrértékeit: irodalmát, művészetét és kultúrájának többi nagy kincsét” (Alapy 1929, 172). Óriási szerepe volt abban, hogy a trianoni összeomlást követően a magyar

irodalom Szlovenszkóban is megmaradt a nemzeti szellem őrzője, hogy életre tudta kelteni a közösség megroppant akarateréjét.⁴⁸

A jöttment című regényének hőse, Kövy Ernő, Pozsonyból történő távozása reggelén így búcsúzott a tanártársaitól: „Én nem fogok tudni soha csak magamnak, csak az otthon négy falának élni” (Sziklay 1932, 241). És valóban, pályája következő állomásán, Fehértemplomban is főgimnáziumi teendői mellett a város magyar művelődési életének megszervezésén munkálkodott, ami azután jó bemelegítőnek – ha úgy tetszik kiváló bevezetőnek – bizonyult ahhoz a munkájához, amit 1920 után Kassán az egész szlovenszkói magyar irodalom intézményes megszervezése érdekében magára vállalt. Ebben a tekintetben a Pozsonyból induló, Fehértemplomban folytatódó és Kassán kiteljesedő küldetése egységes és töretlen szellemi alkotás.

Az eltékozolt ország krónikása

Kanizsai Ferenc (Csuka Ferenc)

Kanizsai Ferenc – családi nevén Csuka Ferenc, aki alkalmanként Kanizsai-ként is szerepelt könyvei címlapján – 1879-ben született Magyar-Kanizsán, s 1914-ben, alig harmincöt évesen halt meg abbáziai gyógykezelése során. A *Büntársak* című elbeszélés-kötetéhez 1912. február 7-i keltezéssel írt *Előszó-féle* című rövid életrajzában így mutatkozott be az olvasóknak: „Bácskában, a magyar Gascogneban születtem, Ó-Kanizsán, ezelőtt harminckét esztendővel. Középiszkolába Szegeden és Versecen jártam – Versecen pompások a borok, és van ott egy hegye, a csúcsán várrom – egyetemre pedig Budapesten és Kolozsvárt. Rajongtam a fizikáért, a geometriáért, de kivált a matézisért. Mérnöknek indultam tehát. Ebből következik, hogy csakhamar otthagytam a műegyetemet, elszegődtem filozopternek, Gyulai Pál még professzorom volt, és tanár akartam lenni. Most pedig idestova már – tíz éve újságíró vagyok. Nem bántam meg. Roppant szeretem a mesterségemet.” A Szeged–Budapest–Szabadka–Budapest térségben folyton újratekintett, de soha ki nem teljesedett újságírás tulajdonképpen a végeláthatatlan helykeresés időszaka volt; „hol egyik, hol másik napilapnál dolgoztam, mint belső munkatárs” – írta ő maga az idézett életrajzi vallomásában. (Mindebből mára csak annyi derült ki, hogy 1909–1910-ben a *Magyar Hírlap*nak, 1911-ben pedig az *Életnek* dolgozott.) Majd hozzátette: „Szögedében évekig voltam rendőri és közigazgatási riporter, és e minőségemben sok érdekességet láttam és tanultam. Közben már ez időtájt kezdtem novellákat írni, sőt elkövettem ott egy folytatásos újságregényt is” (Kanizsai 1912c, 3–4). Itt, a Tisza-parti városban 1905-ben jelent meg a *Faustus Redivivus* című novelláskötete. Budapesten azután a tárcák és novellák mellett megírt további három regényt, amelyek hírlapokban jelentek meg, az igazi sikert azonban az 1911-ben a Singer és Wolfner kiadó Modern Magyar Könyvtár sorozatában megjelent *A cserebogár* című elbeszélés-gyűjteménye hozta meg a számára. Kanizsai Ferenc ekkor lett a pesti szalonok kedvelt írója.

És ekkor veszett el a bácskai irodalom számára végérvényesen. Kanizsai Ferenc ugyanis a fővárosi lapokban ontotta magából a tárcákat és a parfömillatú novelletteket, s *Az ötnapos menyecske*, a *Házastársak*, és az *Amikor a Vörös Pók házasodott* című elbeszéléseivel maga is felsorakozott a Molnár Ferencet követők népes seregletébe. Témái

⁴⁸ Tanulmányában Alapy Gyula a maga nézetének is hangot adott, amikor megfogalmazta: „A nemzeti lélek, amelynek kifejezője az irodalom, fel nem darabolható, éppen így az irodalom integritása is kétségtelen, s ha ennek ellenére szlovenszkói, vajdasági és erdélyi irodalomról beszélnek, ez csupán földrajzi meghatározása a magyar nemzeti irodalom egy-egy integráns alkotórészének” (Alapy 1929, 171).

többnyire a kornak és a körülményeknek megfelelően: a házastársi csömör, az elhagyott szerető, a kimenős katona és a megesett cselédlány, valamint a váltók lejártának fenyegető közelsége. És a napi hatkrajcáros problémák tucatja, amelyeket estig túl kell élni, hogy hősei az alig rojtos inggallér suta takargatásával végül is helyet foglaljanak a fényes mulató asztalánál, és tetemes számlájuk kontójára pezsgőt rendeljenek a főúrtól. Alig villan meg valami az élet valódi szépségéből és igazi tragikumából, alig van olyan határozott arcú hőse, mint *A baráber* című elbeszélésnek titokzatos alakja, aki a Kárpátok között, a Latorc-völgyi vasútépítés során robogó mozdonnal sodorja a mélybe az őt elhagyó asszonyt, és a becestlen főmérnököt. A „baráber-féle ember” ugyanis így oldja meg az előtte feltornyosuló gondokat.

Kanizsai Ferenc első elbeszéléskötetével, az 1905-ben Szegeden még Csuka Ferenc néven közzétett *Faustus revidivusszal* bizony nem a Bácsország hírmondójaként, titkainak ismerőjeként lépett az olvasóközönség elé. A könyv nem egyéb tárcanovellák gyűjteményénél, melyek középpontjában a felettébb mutáns hangon előadott diákszerelme-történetek állnak. A címadó *Faustus revidivus* kellően zavaros mű, amely ráadásul a misztikumba vész. A Mennysországbán Gábor arkangyal és az Úr élcelődve beszélget a földi halandók esendőségéről, a bűnnel szembeni határtalan kiszolgáltatottságukról. Majd Fausztus és Mefisztó (sic!) a pokolban vitázik ugyanerről, ezt követően pedig az előbbi Faust Henrik a bácsmadarasi gimnázium nyolcadikos diákjaként reinkarnálódik, de egy rossz diák képében Mefisztó is utána jön. Diáktársai „schopenhaueri módon” unatkoznak, egyikük kijelenti: A világ unalmas és undorító. Mefisztó elviszi Fausztot egy füstös-bűzös kocsmába, ahol kegyetlenül berúgnak, és Fausztus részegen megismerkedik Margarétával, akibe azonnal beleszeret. Szülői tilalmak, bonyolult kapcsolatok végeláthatatlan szövevénye következik, melynek a vége Bálinttal, Margaréta bátyjával vívott szerencsés párbaj lett. Ezzel szemben *Az Ópium* akár jó írás is lehetne, hiszen a mesterséges mámor – Csáth Gézától Aldous Huxleyig – kedvelt témája volt a századforduló novella- és regényirodalmának. A pályája elején járó írónak azonban még sem kellő eszköze, sem elegendő tehetsége nincs a témában rejlő lehetőség egyéni hangú kibontásához. Schmidt bácsi, a nyugalmazott százados, a kaszinó nagy füllentője estéről-estére majlandi (milánói) történetekkel szórakoztatja fiatal hallgatóságát. Egy este velencei vőlegénységének történetét meséli el. Csodálatosan szép bárónőnek udvarolt, de egyik tisztvárosa elszerezte tőle a lányt. A becsapott ifjú bánatában ópiumot szívott, amitől mély álomba vagy révületbe zuhant. Álmában megölte azt a főhadnagyot, aki elszerezte tőle a kedvesét. Amikor a kábulatból magához tért, a főhadnagy valóban halott volt. Az azonban nem derül ki, hogy tényleg ő a gyilkos, vagy a főhadnagy látja be „elvetemültségét”, és kétségbeesésében öngyilkos lesz. A révület elmesélését követő hajnalon meghal Schmidt bácsi is, hogy csak a történet maradjon meg a maga immár megmásíthatatlan misztikumával. A mese a Cholnokyak világát idézi, s valóban, erőteljesen felsejlenek mögötte az olvasmányélmények.

Az ötnapos menyecske című elbeszélés talán az első olyan írás, amellyel Csuka Ferenc a Molnár Ferencet követők népes seregével együtt kifejezetten a pesti szalonok igényeknek kívánt megfelelni. A történet naivája, Olga, házasságának ötödik napján csókot vált egy fiatal huszárral, miközben naivsága folytán meg van győződve, hogy ő hűséges a férjéhez. A két férfi szerencsés párbajt vív. Ez a szerelmi háromszög – szerzőnk novellisztikájának egyik vonulataként – a kifejthető konfliktusok sokféle változatával nem egyszer fog megjelenni Kanizsai Ferenc műveiben. Mint ahogyan a későbbi diáknovellák szerzője is ekkor mutatkozott be az *Elemér öngyilkos akar lenni* című, ugyancsak gyenge tárcanovellájával. Hajdu Elemér mezőberényi gimnazista egy iskolai rendezvényen megszágyenült imádott szerelme, Katica előtt – elszakadt a frakkja. Itt sem derül ki, hogy álom volt-e a történet, vagy valóság. További, hasonlóan esendő írások: *A lelkiismeret*, *Az első tragédia*, *A villanyos nő vagy a tízezredik éjszaka története*, és a *Kékhasú herceg*. Mindenütt szerelem, csalás, „pumpolás”, öngyilkossági szándék és párbaj – együgyű történetek, modoros, szintelen

leírása. Huszárok, joghallgatók, gimnazisták és kadétek önfelédlt mulatozása, s a léha kalandok során a legfőbb érdem, ha az imádott nőtől kicsalhatnak egy csókot. A *Faustus revidivus*ban együtt van minden, amivel Kanizsai-Csuka Ferenc a pesti szalonok kedvelt írójává válhatott volna. Mentségére legyen mondvá: későbbi műveiben a Molnár Ferenci hatás a háttérbe szorul (megszabadulni tőle soha nem tud), diáknovellái pedig letisztulnak, veszítenek korai harsányságukból. Ezt azonban az 1909-ben megjelent *Jó figurák* című apró könyvecske elbeszélései és jelenetei, és az 1910-es *Az apja fia* című novellagyűjteményének darabjai még nem igazolják.

Mindösszesen annyi az újdonság, hogy *Az apja fia* című kötet címadó novellájában először írt a szerző bácskai történetet. Pánczél fiskális uram levelet kapott Szegedről Kafranek tanár úrtól, aki elpanaszolta, hogy fia „szorgalom és erkölcs dolgában jobb ügyszó méltó buzgósággal hanyatlik”, „leányoknak udvarol” és a „Fekete Sas étteremben lumpol”. Az apa olvasván a levelet látszólag felindult, és elkiáltotta magát: – Jancsi, az apád szentytit! „Az öreg Jancsi, a család régi bennfentese, ebből a szelíd felszólításból tudta, hogy be kell fogni.” Az éjszakai kocsiút a martonosi határban és a röszei paprikaföldek mentén vezetett Szegedre, ahol a Fekete Sas vendéglőben apa és fia – később sem titkolt büszkeséggel – együtt mulatta el Pánczél fiskális úr dugi ezer koronását. „Tanuld meg cigány – mondta jókedvében az öreg –, hogy nevezetes egy alkalom, amikor az apa először mulat a fiával!” A Fekete Sasban árvíz óta aligha esett ilyen jóképű mulatozás – olvasható a sommás összefoglalása a történeteknek. A többi írás – *Felbontatlan levelek* (elképzel, de soha nem olvasott levelek), *Szlipákné* (a házmesterné féktelen monológja), *Tízperckor* (a torna és a kirándulás latin-tanáros szapulása) – ugyancsak elképesztően gyenge, még tárcanovellának sem nevezhető, legfeljebb unaloműző karcolatnak, vagy publicisztikai színesnek tekinthető kísérlet.

Ezen a téren az 1912-ben megjelent *A kígyóbűvölő* című novelláskötet sem hozott lényeges változást. A *Házastársak* – amely *Intermezzo* címmel bekerült *A cserebogár* című válogatott elbeszéléseit tartalmazó kötetbe is – egy kifejezetten Molnár Ferenc-i utánérzéseken alapuló, modoros szalonnovella, a bulvársajtó közkedvelt, házassági vitákról szóló tárcák tipikus példája. Etus egy parti után háziköntösben, kibomlott frizurával, elkenődött arcfestékekkel szemrehányást tesz férjének, hogy az másokhoz határtalanul kedves tud lenni, miközben vele szemben egyre közömbösebb. Túlfűtött indulatokkal vágják egymás fejéhez, hogy házasságuk öt éve során kihültek az érzéseik. Tipikus példája a publicisztikai fecsegésnek. A *Büntársak* a meg nem születet gyerekről szóló hétvégi viták egyike. A házastársak úgy tesznek, mintha életük legfőbb értéke a család és a gyerek lenne, de tulajdonképpen egyikük sem akarja a másodikat, a férfi a szabadságát és a függetlenségét, a nő a szépségét és az alakját félti. Mindketten megkönnyebbültek, amikor kiderült, hogy az asszony mégsem várandós. Kerekébb lenne a történet, ha a lelepleződés szituációját kihasználva, a büntudattal foglalkozna a szerző. Innen indulhatna a jó novella története. Figyelemre méltó viszont a *Náci* című elbeszélés témája. A vézna, vörös hajú gyerek föllázad önmaga satnyasága ellen, anyját okolja a nyomoráért. – „Talán engem vádolsz, hogy ilyenek szültelek? – csattan fel végső elkeseredésében az anya. – Hát tehetek én róla? Borzalmas kínok közt szültelek, te hálátlan! Ha nem tetszem, miért nem választottál más anyát? Kövéret, széles csípővel, duzzadt kebellet? Én, én... sovány vagyok... ami kevés keblem volt, azt is kiszíttad, elhervasztottad. Te hálátlan kölyök! Deszkamellű vagyok, meszelőnyél vagyok, öreg vagyok te miattad” (Kanizsai 1912b, ?). Az anya-gyerek konfliktus a Pacsirta-szituáció visszajára fordított változata, amikor az elcsúnyult anya indulatosan kárhozza a gyermekét.

Kanizsai Ferenc ifjúkori művei közül magasan kiemelkedik a Singer és Wolfner kiadó Modern Magyar Könyvtár sorozatban 1911-ben megjelent *A cserebogár* című elbeszéléskötet. Kétségtelen, hogy *A mester*, *A kirakatrendező*, a *Fődolog a gesztus*, az *Intermezzo* vagy az *Amikor a Vörös Pók házassodott* című írás a lapokban kedvelt tárcanovellák sorába tartoznak, mellettük azonban legalább fél tucat igen figyelemre méltó elbeszélés is található. A *Jancsi és*

a többi gróf ragyogó paródiája a családfájára büszke, lecsúszott nemesi családnak, melynek tagjai kalauzzal, vasutással vagy postással ugyan még a kapualjban sem mutatkoznak szívesen, szívük mélyén azonban nyugdíjas hivatali állásról álmodnak. „A tiszteletreméltó asszonyság, Apatich Gedeon sótárnok özvegye, három gyermekkel csöppent ki a régi módiból. Fiú a két szélső; leány a közbűlő. Gond tulajdonképp csak a kisebb fiúval volna; a nagyobb már állásbeli férfiú: aranycsillagos vasúti tiszt” (Kanizsai 1911, 29). Ennek a Jancsi gyerekek kellene valamilyen hivatali stallung, de a lelke – szerénynek is csak némi túlzással mondható – szellemi kapacitása miatt, még a minisztériumi protekció révén sem jut álláshoz. Mert mostanság felettébb nagy nélkülözés szakadt az egykor jobb sort megélt grófi család nyakába, s ezen egyelőre az sem segített, hogy Sefcsik, a magyar királyi sótiszt egyre látványosabbnak udvarolt Örzsikének. „Ez a Sefcsik cigányos modorban zongorázik magyar nótákat. Kukorékolni, ugatni, nyávogni, rőfögni és bőgni oly hűséggel tud, hogy az embereknek majdnem kilyukad az oldala a nyilamló kacagástól. Röviden: ez a Sefcsik igazi művelt világfi. És csiptetőt visel” (Kanizsai 1911, 30). Apatichné egyre gyakrabban emlegette vasutasfia, Ádám előtt, hogy nem bánná a dolgot. Igaz, hogy még sótiszt csupán. De ebből a Sefcsikből sótárnok lesz, „akárki meglássa”. „Apátok is az volt. Öregapátok is. Azaz, hogy öregapátok volt az igazi. A sótárnokot az ő idejében még úgy hitták, hogy: perceptor. Szébb világ volt az! A perceptor roppant nagy úr volt. Nagyobb a szolgabírónál, hatalmasabb a vicispánnál. Jogában állt botoztatni, tömlöcbe csukatni, sőt akasztani. A mai világban nincsenek ekkora urak” (Kanizsai 1911, 31). A reménytelenség szülte családi perpatvar végül egy hónapvégi estén robban ki, amikor ismét hitelbe szerzett tojásból készült rántotta volt a vacsora. Ádám, a vasutas, fölöttébb elkeseredett, és léhasággal vádolta meg a dologtalan Jancsi fiút. Indulatának volt is némi alapja, mégis megfagyott a bérelt lakás áporodott levegője, amikor a legifjabb Apatich kijelentette: – „Nem tágitok. Beszegődöm fináncnak. Be én.” Hogy egy magyar gróf fináncnak szegődjön!? Dohányvadásznak!? Soha! Vagy talán mégis? Hiszen, ha szigorúan vesszük, a finánc épp úgy az állam érdekeinek öre, mint a sótárnok. És hát majd fölviszi Isten a Jancsi dolgát. Meg ha alaposan megfontoljuk, vitézibb pálya ez a katonáénál, aki mostanság már háborúba sem megy soha. „De mink, pénzügyőrök, örökösen háborúban állunk a csempészekkel. Mink éjjel-nappal kockáztatjuk az életünket. A komisz bakák az ágyban hortyognak, mikor én szélben-esőben, sötétben a budakeszi vámnál töltött puskával lesben állok” – vigasztalta Jancsi a még mindig szabódó anyját, aki azonban hamar engedett, és mindenki megkönnyebbülésére odaírta a kérelem alá: „Beleegyezem, özvegy Apatich Gedeonné. M. kir. sótárnok özvegye.” A felmentő okfejtést ismét csak Sefcsik ragyogó elméje produkálta: – „Pusztul a zseni – bölcselkedett Sefcsik – nem mindenki mehet a sójövédékhez és bizony igaz, ami igaz, a magyar úricsaládok ivadékait olykor nem a legnagyobb állásokban kell keresni.” Mire Jancsi is nekihevült, s elmondta, hogy kartársai között akad egy „Eszlár fiú, egy Vuchetich, egy Jelenszky, egy Bajmóczy, sőt egy gróf is: Löwinger Adolf gróf” aki persze zsidó, de ez most nem számít. „Hát nem olyan rossz társaság ez – mosolyodott el az író. – És az Apatich-család – belevonva a kitűnő Sefcsiket – ekként latolgatva a dolgokat, megállapodott abban, hogy hiszen, nini, igaz, ami igaz, de Mária Terézia híres gárdistái óta aligha volt együtt ilyen kifogástalan, előkelő testület” (Kanizsai 1911, 31). S mi tagadás, ettől kezdve a grófi család, a magyar történelmi osztály sokat próbált XX. századi maradéka, büszke volt a Jancsi gyerekekre, a dohánykadétra.

Komorabb, határozottan tragikus elbeszélés *A baráber* című írás. A Kárpátok között, a latorcvölgyi vasútépítésnél egy júniusi reggelen tagbaszakadt óriás állított be az építést irányító mérnök irodájába – egy olyan baráber-féle ember. „A baráber nem kérdezi, mi a bére? A baráber nem okoskodik sokat, a baráber csak dolgozik, akár a gép. Rejtelmesen jön, és nyugtalanul megy. A falevél útja, melyet a szél sodor, nem titkosabb” (Kanizsai 1911, 42). Napokon, heteken át dolgozott szótlanul, miközben a nevét sem volt hajlandó elárulni. Amikor idővel mégis összebarátkozott a főmérnökkel, zavaros, filozofikus fejtegetésbe fogott

az anyagról, a mozgásról és a mozgásban rejlő erőről, az olvasó pedig már ekkor sejti, hogy valamit a titokzatos erő fog megoldani. S valóban, egy délelőtt a vasútépítő fővállalkozó a feleségével együtt vasúti hajtányon érkezett az építkezés helyszínére. És mint csak erre várt volna a baráber, egy ellopott mozdonnyal átrobogott rajtuk, majd ő is a szakadékba zuhant. Így állt bosszút a volt feleségén és annak csábítóján. Emberibb, életszerűbb a *Maradék nélkül osztható tizeneggyel* című elbeszélés drámája – Kanizsai Ferenc a legjobb diáknovelláját írta meg ebben a műben. A szegedi évekből jól ismert Bója bácsi a matézis tanára soha nem adott rossz jegyet a felelni nem tudó diáknak, ehelyett meghívta őt az otthonába – ebédre. Ám Bója bácsi vendégei csak passzív szemlélői voltak a terített asztalnak, türelmesen végig kellett nézniük az ebédet, anélkül, hogy akár egy morzsát is kaptak volna. S amikor a délutáni órák előtt Csillik Pista a malacpaprikással, Smuk Tóbiás a túrósréttel, Gágity Ácó pedig a harminc palacsintával hengegett, bizony komoly büntetésnek számított „az ebédtelenséggel járó türelmetlen éhség”. Csápek Józsi az alsóvárosi árva gyerek, aki kitűnően értette a matézist, rendre éhezett. Egyszer ő is szeretett volna legalább annyit enni, amennyit az ebédmaradékból Bója néni a megbüntetett ebédvirrasztók zsebébe vigasztalásként odadugott – egy almát, fél karéj kenyeret, vagy egy szelet süteményt. Csápek Józsi eldöntötte hát, hogy a következő számtanórán ő sem fogja tudni a leckét, hadd állítsák őt is a terített asztal mellé, annak a csomagnak a reményében, ami a megbüntetetteknek rendre kijárt. A tankerületi főigazgató váratlanul látogatása azonban áthúzta a tervét, büszkesége nem engedte, hogy előtte ostobának mutakozzon. A lecke felmondásakor „a vézna kisfiú szinte megszépült, majd azt mondtam: megdicsőült”. És persze ismét ebéd nélkül maradt. Ez a Csápek Józsi később belehalt a szegénységbe, s ezzel kitörölhetetlenül beírta magát az író emlékezetébe (Kanizsai 1911, 77–91).

Végre bácskai tájakon járunk a *Sürgöny a faluba* című novellában, amelynek hőse ismét a „pusztuló zsenri”. A Csongvay család ősei valaha gazdag vízi kalmárok voltak, kiknek „gabonás hajói néha a Fekete-tengerig elmerészkedtek” – megengedhették maguknak, hogy mivel faúsztatással is kereskedtek, egy füst alatt követ is hozassanak Máramarosból a fenyőtutajokon, volt hát miből családi házat építeni Martonos községben, igen szép helyen, a templomtéren. „Az ősöknek ez a vízi mesterségük különleges hajlandóságokat viragoztatott ki az unokákban”, nevezetesen: hogy nem volt számukra idegen jelenség a süllyedő hajó. Márpedig a Csongvay család ősi vagyonának maradványa erősen süllyedésnek indult. Ez „a gálya, kivált, hogy Csongvay Bálint, a község érdemes jegyzője, vagy tíz esztendőnek előtte elhalálozott, bíz gyakran és mindinkább többször táncolt az adósságok örvényes és szirtes tengerén. A gálya ezenfelül meg van terhelve kölcsönök sok ezer tonnás rakományával, ami gyakran idézte elő a rögtönös merülés veszélyét. Viharok megtépték vitorláit, kettétörték árbocait. Csak egy vitorlája maradt: az özvegyi nyugdíj” (Kanizsai 1911, 147). Isten különös kegyelméből a gálya, minden hónap utolsó napján, éspedig minden délután négy meg öt óra közt, révbe ért. Ezért történt, hogy a jelzett időpontban az ínséges napokat feledni kívánó három fiú, „az alsó és felső Csongvay-család őrsemei” délután négy óra körül elfoglalták helyüket az ablaknál. Ilyenkor hozta a postás az elhalálozott Csongvay Bálint testvérének, Károly bácsinak, a veszprémi kanonoknak száz forintos segélyét. „Károly bácsi híres a pontosságáról. A havi száz forint segély tíz év óta, hogy öccse, Bálint meghalt, minden hónap utolsó napján pontosan megérkezett. Ez tette a hitel alapját” (Kanizsai 1911, 149). Most azonban váratlan dolog történt, a rózsaszínű utalvány, melyen Károly bácsi jó egészséget szokott kívánni – elmaradt, a postás, anélkül hogy benyitott volna a ház kapuján, továbbment. Helyette válogatott finomságokkal megérkezett a fűszeres segéd, s a kántorné is felette nyájasan ölelte keblére Csongvay Bálint özvegyét. Hovatovább a postamester is, aki távoli rokonként mindeddig „féltette azt a pár lánc földcskéjét, meg a keservesen összekuporgatott pár ezer koronáját – ezért vonult vissza előlük, ridegen a postahivatal ketrece mögé”, most soha nem tapasztalt kedvességgel lépte át a ház küszöbét. Igen, mert ő már tudta, hogy Károly

bácsi, a veszprémi kanonok, a száz forintos segély folyósítója gutaütésben meghalt. Ezzel ugyan megszűnt a rendszeressé vált segély forrása, helyette azonban hatalmas örökség szakadt Csongvay Bálint ivadékaira, erősen átrajzolva ezzel Martonos település társadalmi értékrendjét is. A kántorné is azonmód híret vitte a faluba, hogy „ezek a Csongvay-fiúk, hiába, igazi úri fiúk, és akármelyik leány térdencsúszva adhat hálát annak a jóságos és hatalmas Istennek, ha feleségül veszi” valamelyik (Kanizsai 1911, 154). A *Sürgöny a faluba* című írás bácskaságunk egyik legszebb novellája – ott van a helye egy a századfordulót bemutató antológiában is.

Valahol itt, a Tisza-parton volt *Ónozó Poldi* kocsmája is, ahová az átdorbézolt éjszakák után reggel hat óra felé oly jól esett betérni egy utolsó fél literre. „Ballagunk – idézte talán éppen ifjúkori emlékeit a szerző. – Mert úgy szép az embőr – mondja Pista bácsi – ha ballag. Ki a Tisza-partra. Friss szellő suhan fel a rózsaszínű folyóról és ez, mintha tiszta oxigén volna, túlfűti bennünk a mámoros kedvet. Keresztülvágunk a Halpiacon és egy öreg halaskofa kap egy csókot. Jaj, micsoda lármát üt!” A végső stáció ilyenkor Ónozó Poldi, az irodalmi kocsmáros. Szép nyári reggelen a hajnali pálinkázást borral kell gyógyítani és Ónozó Poldinál „elég jó italt mérnek”. És mert a Tisza kőpartján lévő irodalmi kocsmában érdemes világmegváltó kérdésekkel is foglalkozni, a reggeli látogatók elmondják a kocsmá tulajdonosának, hogy „a fránya ángilusok” hosszában négyfelé hasították a lószórt. Ónozó Poldi erősen elgondolkodott a hallottakon, „az arca kezd szederszínű lenni, látszik rajta, hogy erősen gondolkodik”, majd amikor rájön, hogy ismét rászedték, éktelen haragra gerjed. – „Csak azt akartátok, hogy gondolkozzak. Majdnem szétduzzant a fejem. Azt hiszitek, hogy pap vagyok, hogy más reggel gondolkozzak” (Kanizsai 1911, 176).

Az *Ónozó Poldi* című történet nem több egy anekdotánál. Kanizsai Ferenc szinte mindegyik elbeszélése mélyén ott rejlik az anekdota – ahol nem, ott legfeljebb tárcára futja az erejéből –, amit ha sikerül kibontania, s az otthonról hozott színekkel és hangulatokkal feldíszítenie, nagyszerű novellákkal lepi meg az olvasóit. Mindenképpen ezek sorába tartozik a *Jancsi és a többi gróf*, a *Baráber*, és a *Sürgöny a faluba* című írása. Ezekben kitapintható az a személyes élmény, amely lendületet ad az elbeszélőnek, s könnyűvé teszi a meseszöveget. Ilyenkor érezni lehet, hogy az író magabiztosan bánik a történettel, az elbeszélést átítatják az élet eleven színei. Sokszor megtörténik azonban, hogy a színes kis történet megragad ugyan a figyelem középpontjában, de az író egyszerűen nem tud vele mit kezdeni, kibontásához sem eszköze, sem ereje nincs. Nagyvárosi történeteinek a többsége ilyen, akárhányszor nyúlt a pesti szalonok fülledt történetéhez, kihullott a kezéből a téma, képtelen volt azt lélekkel és szellemmel megtölteni, alakjai olyan esetlenek, hogy a derű is elhervad a közelükben.

Diáknovellái Kanizsai Ferenc legjobb elbeszéléseihez képest lélektelenek – erőteljesen didaktikusak. Van persze kivétel is. A *Zászlónk Diákkönyvtára* jóval a szerző halála után, 1920-ban éppen *Diáknovellák* címen jelentetett meg tőle egy szerény válogatást, melyben *Csápek Józsi felelete* címen ismét közreadta *A cserebogár* című gyűjteményes kötet egyik legjobb darabját, a *Maradék nélkül osztható tizeneggyel* című elbeszélését. De megtalálható itt a *Mitrofán, az oroszslánszelídítő* című novella is, amely viszont *Cirill, a kígyóbűvölő* címen korábban a *Kígyóbűvölő* című füzetben jelent meg. Akkori hőse – Szlapák Cirill III/B-s diák – most Osztrogonác Mitrofán néven jelenik meg, a megszegényített rossz diák itt is elbujdosik, és előző alakváltozatához hasonlóan ő is „az Első Amerikai Villanyerőre Berendezett Állatsereglet” állatszélidítőjeként tér vissza, némileg kibővült szereppel, mert az egykori kígyóbűvölő most így mutatkozik be: „Oroszlánszelídítő vagyok és kígyóbűvölő”. Ő is megszegényül egykori társai előtt, mert ugyan artistának vallja magát, de tulajdonképpen csak az állatok után takaríthat a ketrecek között. És Osztrogonác Mitrofán ugyanúgy trágyalapáttal a kezében tűnik el az időben, mint első alakváltozata. A megtört kamaszlelek rejtett fájdalma kínálta izgalmas téma, kibontandó lehetőségként ebben az esetben is kihasználatlan, a diáknovella pedig kidolgozatlan maradt.

A *Sioux főnök a mustban* más oknál fogva érdemel figyelmet. Ez az eddig ismert elbeszélései közül az egyetlen, amelyben saját gyermekkoráról közvetlenül is vallott a szerző. „Ötödikes koromtól kezdve, amíg letettem az érettségit, a bánági Délvidék egyik eleven, virágzó, szép városában diákoskodtam. Német szó irányában adtak oda boldogult szüleim. Az első napokban kissé furcsán éreztem magam a »svábok« közt, annál is inkább, mert eddig Szegeden tanultam, a magyarság valódi fővárosában, és nem csak a szőke Tiszát, a végtelen alföldi síkot, a titokzatos regékkel dús Boszorkány-szigetet hagytam ott, de kedves tanárimat is, köztük az áldott emlékezetű Bója bácsit. [...] Csodaszép ottan az ősz. Nápoly kék ege borul a takaros várost szegélyező áldott hegyekre, melyeknek lejtőin az ország legjobb borai teremnek, talán csak Tokajban jobbak és híresebbek. Ősszel annyi a must, hogy csak győzze az ember torokkal, gégével, bendővel. Ezek a szorgalmas és csaknem zsugori svábok azonban maguk nem igen isszák a finom nedűt. Drága pénzen eladják. Még külföldre is ezer meg ezer vasúti teherkocsi szállítja a potrohos hordókat. [...] Az első tanévben egy gazdag bortermelőnél voltam ellátáson, valami negyedmagammal. Velem lakott Gragudity Stevó is, szintén ötödikes, a varadiai jószágigazgató nagy kamasz fia. Rác volt a fajtája, és őt meg magyar szó végett telepítette ide a szülői gondoskodás (No, ezen tessék eligazodni, kérem.)” (Kanizsai 1920, 24–25). Kiváló novella-szituáció: a verseci színes világ – mert nyilvánvaló, hogy Versecről van szó, Herczeg Ferenc leírásai alapján ráismerünk –, a nemzetiségi Délvidék, a délvidékiség bemutatására kiválóan alkalmas helyzet. Kanizsai Ferenc erejéből azonban csak egy vérszegény történetre futotta: Stevó a diáktárs beleesett a Danzigba szállítandó boros kádba, s ez egyszerű diákanekdotába oldja fel a történetet. Ehhez viszont nem kellett Versec sokat ígérő leírása. Mert bizony sok minden benne van ebben a fél oldalon, olyan gazdag ez a talán önkéntelenül felszakadt emléktöredék, hogy akár egy tejes elbeszélői életművet is kitöltenének a részletek. Csak sajnálhatjuk, hogy mindez elveszett a pesti szalonok parfümillatában. Talán csak annyi kellett volna, hogy a kanizsai Csuka Ferencnek legyen bátorsága vállalnia eredeti önmagát, és azt a világot, amelyben még egészen otthon érezhette magát.

Egy ilyen egészen „otthoni történet” a *Gágity, a nagykövet* című novellája, melyben egy korábról ismert történetnek a folytatását írta meg a szerző. „Szegény Csápek Józsirol legalább tudom, hogy hol van. A temetőben porladozik, nem messze attól a sírtól, ahová később Bója bácsit, mikor utolsó útját tette, elkísértem. Hanem, hogy Gágity Ácóval mi lett, mi nem lett, azt bizony nem tudom.” Gágity Ácó egy kikindai rác borbélymesternek a fia volt, aki annyira szerette a palacsintát, hogy a földrajzi atlaszát is azzal bélelte ki. Az ebédjeiről elhíresült Bója bácsinak az volt a szokása, hogy az ötödik szekunda után a rossz diákkal íratja meg a szülőkhöz intézett levelet, amelyet természetesen ő mondott tollba. Ebben a levélben a diák maga jelentette fel magát: mármint, hogy ő lusta, hanyag, nemtörődöm és léha tanuló, aki nem érdemli meg a szülői támogatást, ezért tisztelettel arra kéri az otthoniakat, hogy a továbbiakban ne terheljék a családi kiadásokat feleslegesen, ne küldjenek a számára pénzt. Gágity Ácó esetében viszont nem lehetett tollba mondani a levél szövegét, mert azt szerbül cirill betűkkel kellett volna a kikindai rác szülőknek megírni. Bója bácsi kénytelen volt rábízni a diákra, hogy maga vesse papírra a szokott szöveget. Ácó viszont egy egészen más, önmagát dicsérő levelet fogalmazott meg. A tanár persze gyanút fogott, és Margarics pedellussal lefordította azt. A turpisság azonmód kiderült, és Bója tanár úr rettenetesen megsértődött. Úgy halt meg, hogy soha nem bocsátotta meg Gágits Ácónak, azt hogy visszaélt a bizalmával és gúnyt űzött belőle. Tíz évvel később azonban viszontlátjuk Gágity Ácót: „Nagykövet lettem a szerb kormány képviselőjében – dicsekedett egykori osztálytársának. – Most Konstantinápolyban állomásozom” (Kanizsai 1920, 32). A rác borbélymester fia persze most is hazudott és csalt, mint diákkorában, és Kanizsai Ferenc az író, szomorúan állapította meg: „A hazugság és a ravaszság elegendő az élet javainak megszerzéséhez.” (Ezzel a szerző megismételte azt, amit korábban *A jó modor*

példabeszédében így foglalt össze: „Az életben is sokszor, sőt többnyire a nyers, bárdolatlan fickók sáros csizmával gázolnak keresztül a boldogulás országútján és félrelökik a szegényeket, az okosokat, az illemtudókat. Ám de bizonyos, hogy elkövetkezik majd egyszer az az idő, amikor az elegáns modor fog győzni és uralkodni.”) A nyilvánvaló erkölcsi példázat ellenére a *Gágity, a nagykövet* című novella határozottan jó írás (Kanizsai 1920, 42).

A *Jancsi és a többi gróf*, valamint a *Sürgöny a faluba* című elbeszélésekben Kanizsai Ferenc kora legégetőbb problémájához nyúlt, a birtokos osztály hanyatlásának kérdéséhez, amely a Tisza Kálmán-i idők legfájdalmasabb társadalmi problémáját jelentette. A kis- és középbirtokos réteg tagjai fáradt enerváltsággal keresték helyüket a társadalomban. 1848-ban megtörtént ugyan a jobbágyfölszabadítás, de a kis- és középbirtokos osztály kártalanítása nem történt meg, ezért szinte belerokkantak a nagy fordulatba. Egy részük a gazdálkodással időközben felhagyott, birtokaikat rendre súlyos adóssággal terhelten, amolyan igazi teherként cipelték magukkal, mindaddig, amíg a banki jelzálog vagy a hitelező zsidó kereskedő árverésre nem vitte az omladozó kúriát és a gyomlepte földeket. Gozsdú Elek 1882-ben megjelent *A kód* című regénye a pusztuló magyar életnek állított feledhetetlen emléket. Az önfeladás, a lemondás, a régi, nemzeti dicsőség továbbélésének hamis illúziójába menekülő, egyébként már csak szenvedő lélek önpusztító hedonizmusáról szóltak a kor legkiválóbb művei: Arany László *A délibábok hőse* (1872), Asbóth János *Álmok álmodója* (1876), Justh Zsigmond *Fuimus* (1895), Török Gyula a *Porban* (1912) és *A zöldköves gyűrű* (1918) című regénye és novelláink hosszú sora mutatta be a haldokló lélek végtelen stációinak beláthatatlan sorát. És róla, a pusztuló magyar középosztályról szólt Babits Mihály hatalmas regénye, a *Halálfiái* (1927) is. Az óbecsei Csupor Gyula 1868-ban Zomborban megjelent regényében, a kiegyezés keltette, határtalannak tűnő reményeknek hangot adó *Megbukott a mama* című regényében még felmentette a birtokát és vele a gazdálkodást feladni készülő, és a hivatalba menekülő dzsentrit, mondván, Deák Ferenc politikai bölcsessége újra megnyitotta a magyar birtokos osztály előtt a felemelkedés és az érvényesülés útját, nincs alapjuk tehát a nemzet hanyatlásáról festett rémképeknek. A rendi Magyarország megfáradt fiait újra talpra fognak állni, s a magyar nemzet életében újabb, dicsőséges ezer esztendő fog fölragyogni.

Szigethy Sz. Vilmos *A vármegyéből* (1908) című elbeszélés-gyűjteményében olvasható tájaink irodalmának talán legmegrendítőbb dzsentri-novellája, a *Vándorló földek*. Az utolsó Privinszky, a Jancsi gyerek alig múlt harminc éves, amikor újra került az ősei birtoka. János úr módfelett könnyelmű életet élt, „nem szeretett a holnappal törődni”, s ahogy nőttek a terhek a birtokon, ő egyre mélyebben temetkezett a mámorba. Az utolsó kártyacsatája három napig tartott s mikor fölállott a kártyaasztal mellől, enyhe megkönnyebbülést érzett. „Az állomástól gyalogszerrel ballagott a kastély felé, amely így, hajnali világításban, szinte idegenszerűen hatott rá. Becsületes, régi ház, amely kívülről nem mutatja benső kincseit. Nem az évszázadok alatt gyűjtött értéktárgyakat, hanem a hívogató, kényelmes berendezést, talán inkább az otthonos levegőt, amit azonnal megszokhat, aki egyszer beteszi ide a lábát. Ablakait befutotta a borostyán meg a vadszöllő, udvara, kertje tele dúslombú fával, a legfiatalabb is idősebb nálánál. De olyik még regét mondhatna a dédjeiről, akik szelíd szerelemmel karolva át egymást, árnyékukban álmodták át az első álmokat. Soha nem érezte át hangulatát a háznak, idegen volt az neki örökké, csak most kezdte valami bizsergetni a lelkét. Új, meg új szépségeket fedezett föl, sorra járta a szobákat, aztán lefeküdt” (Szigethy 1908, 166). Utoljára aludt az otthonában, hiszen holnap árverés lesz a birtokán.

Az utolsó Privinszky kötelességének érezte, hogy személyes jelenlétével tisztelje meg a kastélynak meg a földeknek a újra verését. Egykedvűen hallgatta a jegyző felolvasását, alig várta, hogy túllegyen a fölösleges felhajtáson. Csak a köréje sereglett falusiak zokogtak keservesen, mint a temetésen szoktak sírni az asszonyok. A szomszédok sem voltak már sehol. „Hol voltak már azok! A kényelmes szobák hangulata, levendulaillata fölcserélve, csupa idegenszerűség minden, füstölgő gyárkéményekkel – még a Privinszky-erdő is az

utolsó errefelé.” A ceremónia különben tényleg nem tartott sokáig, mindössze egy ember árverelt, a többi csak érdeklődött. Annak az egynek is „együtt kellett minden, a kastély, a föld, az erdő”. Csak maga az árverelő fiatal regálebérlő szégyenkezett, mintha illetlenséget követett volna el. Kissé távolabb pedig, a park fái alatt „Kecses ősz matrónák a kriptákban alusszák örök álmukat, szigorú tekintetüket felolvasztotta a halál kibékítő ereje. Imádságra kulcsolt kezük hasztalan könyörög egy kis mérsékletességért, a vándorló földeket nem tudják többé megállítani utjaikban. Egész életük kevés volt hozzá. [...] Akkor kezdtek el vándorolni a földek, rájuk ült a magyar átok s nyargalt rajtuk örökségképpen mindvégig” (Szigethy 1908, 169).

Kanizsai Ferenc Apatich Jánosa sótárnoki hivatalról álmodott, és Szigethy Sz. Vilmos utolsó Privinszky-je is a városi hivatalban szerette volna magát látni. A Bácska és a Bánság úri világát sem kímélte meg az idő a pusztulástól. Születtek ugyan derűs történetek a nábobi életről, fényes névnapi dáridókról, vármegyére szóló duhajkodásról, az úri világ azonban – feledve ősi elhivatottságát és eredeti küldetésének lényegét – boldog önfeladással rohant a végpusztulás felé. Az úri középosztálynak megbocsáthatatlan bűne, hogy eltékozolta a magyar földet, s vele együtt a történelmi Magyarországot. Kiengedte kezéből – vagy meg sem szerezte magának – a nemzet gazdasági felemelésének lehetőségét, miközben az országban élő nemzetiségek a megszerzett magyar gazdasági javak birtokában már a saját országukat építették – kezdetben csak az intézmények formájában, később már a pénzvilág területén is. A dzsenti Bocskai ruhában, karddal az oldalán országgyűlési követ akart lenni, akit az utca népe megsüvegel, miközben a nemzetiségi potentát már hitelszövetkezetet alapított, és országot épített a saját vérei számára. Ennek csak a nemzeti méretű tragédia lehetett a vége. Draskóczy Ede *Törvényt ülünk* című, 1937-ben megjelent írásában így foglalta össze szomorú meglátásának lényegét: „Középosztályunk alkata is erősen eltér a törzsmagarság középosztályának összetételétől, mert utóbbinak a lényeges részét a tisztviselőréteg alkotja, holott a mi középosztályunk a hivatali pályán elhelyezkedésre nem számíthat, s így teljes mértékben a maga erejére van hagyatva. Felsőosztályunk és főnemességünk egyáltalában nincs, s így ez az osztály mint nemzetformáló elem teljesen kiesett. A mi kisebbségünk alkata és képe tehát határozottan eltér a többi magyarokétól” (Draskóczy 1937, 101).

Bácska boldogtalan fiai

A vagyonát vesztette, polgárosodni képtelen, éppen ezért hivatalnoki álmokat szövögető bácskai „zsenti”-ről írta Kanizsai Ferenc *Iffabb Sóti Pál* című regényét. Műve a szabadkai *Délmagyarország* című napilapban jelent meg 1909. március 16-a és június 20-a között 69 folytatásban, kötetben pedig 2011-ben a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet adta ki. Írása izgalmas kordokumentum, a pusztuló élet szomorú gyászéneke – egyszersmind a sorsát alakítani, irányítani képtelen ember, és a lelkét-szellemét megformáló társadalom gúnyrajza is. A történet a Tisza-parti városban Bács-Udvardon játszódik, ahol a paraszti sorból kivetkőzött idősb Sóti Pál képfestő mester és községi képviselő, „aki e földi életében igen nevezetes férfiú hírében állott”, feltűnően fordított életet élt. „Fehérre meszelt, földszintes, úgynevezett »fordított« házban lakozék népes családjával. A házat akként értsük, hogy hosszára épült az utca mezsgyéjén, uras tempó szerint. A paraszti magyar ház ugyanis befelé mélyedt a fundusba; nem az utca, hanem az udvar mentén épült, s így az utcára a háznak csak az egyik, oldalsó fala jut, egy legfőbb két ablakkal. Ez a rendes, ez a magyar építkezés. Az a ház, amelyik nem így épül, fordított ház. Abból tehát, hogy Sóti uram fordított házban lakik, mindenki megérthette, hogy különbnek tartja magát a parasztnál. És tényleg, több ízben nyilatkozott ebbéli érzése felől. Kivált inkább hogy a képfestőség jövedelmei folyvást csökkentek, és így hétköznaponként is bőséges ideje maradt meditatálásokra, gyakran

emlegetett holmi nemességet, sőt, határozott célzásokat is tett némi jussra, amit – Isten ucsce, ki kellene kapartatni valamely agyafúrt fiskálissal” (Kanizsai 2011, 7). Az iratok azonban 1850-ben a nagy tűzvész alkalmával, amikor egész Bács-Udvard leégett, odavesztek a lángokban, így hát a Sóti-családnak az ősi dicsőségből a homályos emlékeken kívül egyebe nem maradt. Hanem a községi képviselőség, úgy tűnik a tekintély vonatkozásában kárpótolt mindenért. Igaz, Sóti uram a gazdák nagy bosszúságára rendre az urak szekerét toltta, s rászavazott az új iskolára, az ártézi kútra, az utcáknak petróleummal való világítására is, amivel azután magára haragította egykori sorstársait, a gazdatársadalmat. Meg is mondta Cérna Szilveszter, a parasztgazda: „Nem tiszta szándékú az a paraszt, aki urakhoz dörgölődik.”

Fia, ifjabb Sóti Pál Szegeden érettségizett, s azon a nyáron úgy érezte, az egész világ – de Bács-Udvard mindenképpen – a lába előtt hever. Gondosan megszervezte a bemutatkozását: nemes és kiváló jellemének kellő súlyt adva válogatta össze az öltözékét. Bábin Milos, az avatott kezű rác szabó éjt nappallá téve dolgozott a frissen hazaérkezett ifjú ruháján, hogy vasárnap a templomban elkápráztathassa a kisváros közönségét. „Sárga cipő... Bő, de milyen bő pepita-nadrág. Fekete mellény, hosszú fekete redingot, fehér nyakkendő, fehér szalmakalap. Fehér kesztyű. És sétapálca” (Kanizsai 2011, 12). Ilyen öltözete még a patikáros-segédnek sem volt – és ez elvi kérdéssé nőtt. A motívum ugyanis elevenen élt az író képzeletében – szinte jelképpé nőtte ki magát. A *Bűntársak* (1912) kötetében található *Mérgőzés a patikussal* című elbeszélésének hőse Balta Oszkár megkérte Bátyok legszebb leányának, Bolváry Elzának a kezét, ám a hölgy büszkén visszautasította őt, mondván: „Hogy is gondolta, hogy én feleségül mehetnék a kékfestő fiához?” A szégyenletesen kikoszorózott ifjú sértődötten utazott Budapestre, s a falujának négy évig a tájára se ment. Évek múltán, nagyvárosi hányavetiséggel, a legújabb divat szerint felöltözve tért haza, hogy legalább biliárdban megverje az utált patikust, de még a biliárdban is veszített. Nagyobb szégyen nem is érhetne volna Balta Oszkár – hiszen a riválisától a zöld asztalnál elszenvedett vereség számára már maga volt a megsemmisülés.

A történet néhány eleme – a vereség és a megvertség élménye – ebből a novellából került az *Ifjabb Sóti Pál* című regénybe. Csakhogy itt az imádott hölgynek a korábinál most fontosabb szerep jut. Csittvári Csitáry Olga, Csitáry Pongrácz főszolgabíró leánya elfogadja a reménytelen joghallgató udvarlását, s a fővárosba távozó ifjútól úgy búcsúzott, mint a szülők által is elfogadott jegyesétől. Az ifjabb Sóti azután fenéig üritette a nagyváros nyújtotta élvezeteket, mindent megtanult, amit az éjszaka kínált neki, csak a tudományokkal nem boldogult. Három haszontalan év alatt megismerte „a kifőző-helyeket, ahol huszonöt-krajcáron ebédet lehetett kapni: tetszésszerinti mennyiségű kenyérral. Ismerte továbbá a zálogházakat, a hordárokat, az éjjeli mulatóhelyeket, a hol a gólyák pénzén dőzsöl a praktikus ősjogász. Tudott harmincas sorozatot csinálni a karambol-asztalon, tudott alsózni, huszonegyezni, makaózni. És tudott adós maradni” (Kanizsai 2011, 23). Mielőtt azonban a léhaságának híre eljutott volna a hazaiak fülébe, váratlan dolog történt: Csitáry Pongrácz, aki évek óta kölcsönökből élt, olykor bizony váltót is hamisított, és amikor családja sorsa a reménytelenségbe fordult, megölte a feleségét, és önmagával is végzett. A tragikus eset hazahozta a fővárosból az ifjú joghallgatót is, aki megérkezésekor nem is sejtí, hogy hazatérése lesz egyszermind a végzete is.

Egy pillanatra úgy tűnt, Olgának támaszra van szüksége, ám a leány hamar felismerte, hogy saját sorsának egyedül ő lehet az alakítója. Ő már régen meglátta Pálban az akaratgyengeség tragikus mérgét, felismerte, hogy a cselekvésre képtelen ifjú országgyűlési képviselőségről szőtt álmai ugyanolyan meddő képzelődések, mint amilyen terméketlenek voltak a Budapesten töltött évek is. Pál ugyan szeretné elmondani Olgának, hogy ne várjon tőle reményt, mert ő maga a merő kétségbeesés, a leány azonban megelőzi őt. Súlyos terhet rakott a vállára, amikor határozottan közölte vele: „Én a felesége akarok lenni. És ne legyen

maga ügyvéd, ne legyen maga képviselő. Az nem szükséges. [...] Ön becsületes ember. [...] Arról kell beszélnie, hogy újra kezd mindent. Nem fog meghalni. És írnok lesz Bács-Udvardon. Maga fél a haláltól. Ha nem félne, már régen öngyilkos lett volna. Ezt jól tudom. Ezt könnyű kitalálnom. És ha én, a főszolgabíró lánya Bács-Udvardon tudok maradni, csak azért is – érti mi ez? – csak azért is! Ha én, a sikkasztó lánya itt tudok maradni, és blúzokat fogok varrni a patikus-lányok számára, vagy pedig beállok a Schwartz boltos fűszerkereskedésébe felíró kisasszonynak – nos barátom, akkor maga sem idegenkedhetik az eszmétől, hogy egyelőre érje be a bács-udvardi községi írnokság szerény, de biztos pozíciójával” (Kanizsai 2011, 31–32). Így foglalta el ifjabb Sóti Pál a városházán a kopott írnoke íróasztalt, abban reménykedve, hogy a segédjegyzői szakvizsga letételekor mégiscsak elindul a vármegyei hivatal felé. Sóti Pál tehát 30 forintos fizetéssel tekintetes úr lett.

A magyar vidék kisvárosa a XX. század fordulóján már nem az a világ, ahonnan könnyű fölemelkedni, és karriert csinálni. A történet indulásakor ugyan még a derű, s a felhőtlen idill lengi be a közösség életét. A szagos misék világa ez, ahol mindenki többnek hiszi magát, mint amit valójában jelent. „Szagosnak a parasztok keresztelik, hihetőleg amiatt, mert a kizárólag erre a misére járó uras dámák szinte vetélkednek abban, melyikük a legparfümösebb, mintha ezáltal kívánnák észrevétni az Istennel hogy íme, látogatást tettek a házában. Főleg fiatal asszonyokból és lányokból kerül ki ennem a misének közönsége, mert a legjobb akarattal sem nevezhetjük ezt a gyülekezetet egyének, mint csak közösségnek, amely míg gépileg duruzsolja a monoton imádságokat, ráér párhuzamot vonni a patikusné meg a jegyzőné kalapja közt, bírálja a napernyőket, a blúzokat, és tudomásul veszi a falhoz támaszkodó arany-ifjúság kandi hódolatát. A szagos-miset tehát igen nevezetes mise; annak tartja a plébános is, aki inkább ezt a misét mondja, mint a tizenegyórás nagymisét. Annak tartja kivált a kántor, aki ilyenkor kiereszti bődületes nagy hangját, melyhez a »suplenc« (értsd: kántorsegéd) csodaszép susztertercet énekel, miközben az orgona cigányos variációkkal kíséri a zengzetet” (Kanizsai 2011, 12). Úrfelmutatáskor ifjú Sóti S. P. monogramos keszkenőre térdelt, amelyen feltűnő módon ott virított az ötágú korona. A mise utáni sétán – Olgával az oldalán – pedig már a patikáros-segéd nem mérhette magát hozzá.

Az idill, a derű azonban csak addig lebeg a közösség felett, amíg az élet súlyos kérdései – a felelősség, a munka, az egzisztenciális gondok – nem követelnek határozott választ a társadalomban helyét kereső egyénektől. Ahogy az ifjú Sótit hatalmába keríti a szürke közöny, és a mindennapok unalmas valósága, egyre nehezebben tudja elviselni a lépten-nyomon „felsíró szegénységet”. Kanizsai Ferenc leheletfinoman vált a regény érzelmi síkján: amikor a könnyelmű ábrándozások felelőtlenségét kívánta megmutatni, a hamis csillogás kopott színeivel élt, amikor azonban a hősök lába alatt megnyíltak a tragikus mélységek, a bács-udvardi élet egyszerre balladás komorságot öltött. Pál számára megoldatlannak tűntek az élet sorsdöntő kérdései, s olyankor kétségbe esett. Magányos útjai során „a sáros nedvesség a cipőtalp lékein keresztül fölszívódott; föl, úgyszólván egészen az agyáig, az öntudatáig, a lelkéig és sokszor úgy érezte, mintha csak azért teremtdött volna a világra, hogy mindezt a piszkos és nedves pocsétát, ami az utcákat, a városokat, az egész világot merő egy kocsonyává teszi, neki kelljen magába szívnia, mint elátkozott szivacsnak a tengert. Meddig fog ez tartani? Legalábbis ítéletnapig [...]” (Kanizsai 2011, 55). Amikor pedig a két Sóti, apja és fia a politikáról beszélt, már nem is a bácskai kisvárosi életről, hanem az egész Magyarországról, a magyar glóbusz reménytelen jövőjéről ejtettek szót. Olybá tűnt, mintha az egész, „szegény és boldogtalan ország” azért politizált volna, hogy közben ne essen szó arról, hogy „a kicsiknek lyukas a cipőjük, hogy a leányoknak az ingeit már foltozni sem lehet, olyan rongyosak”.

Közben a hivatalért is meg kellett küzdeni, és idősebb Sóti Pál képviselői tekintélyét is latba vetve keresett támogatást a fia számára. Amikor a magyar virilistákat igyekezett meggyőzni, ilyeneket mondott: „A zsidók most már a közigazgatási pályákra is kivetették

hálójukat. Örülni kell, ha egy jóra való keresztény fiú jut be a községhez, később a megyéhez. Mert a fiam ezt a pályát választotta. Az ügyvédi mesterség, sajnos, keresztény fiamnak nem ér semmit. A zsidó prókátoroktól nem lehet boldogulnia.” Amikor pedig a tekintélyesebb zsidóktól remélt támogatást, ekként szölt hozzájuk: „Rossz világot élünk. A megyei urak megint hencegnek. Szeretnék visszahozni a derest, hogy a parasztot meg a zsidót nyúzzák. Az én fiam, igaz, hogy keresztény, de felvilágosodott ember, aki tudja, hogy zsidók nélkül a szegény munkások éhen dögölhetnének, és hogy zsidók nélkül senki fia sem juthatna pár forintnyi kölcsönhöz” (Kanizsai 2011, 42). A valóság azonban az volt, hogy ifjú Sóti Pál felháborodásának egy pillanatában indulatosan utasította ki a betlehemeseket: „Utálok a subát, utálok a parasztot!” – üvöltötte magából kikelve. Pedig már semmilyen alapja nem volt az utálkozásának. A ház időközben a takarékpénztár tulajdonába ment át, és megoldhatatlan gondot jelentett a kilenc forintos adósság a tejre és forint 20 a cipőtalpalásra. A korábban úrhatnáság vádjával illetett Sóti család roppant meghunyászkodott, s ezzel Bács-Udvard meg lehetett elégedve.

S amíg a Sótiak egyre mélyebben süllyedtek a nyomorba Olga – aki minden útjába került munkát örömmel elvállalt – látszólag szépen boldogult. Előbb csak felíró-kisasszonyként kereste meg a fizetését, majd könyvelő lett a Reichlinger gőzmalomban. A karrierje azonban hamarosan Amerikába vitte őt. Sóti Pál a búcsúzásakor ébredt rá, hogy az ő vereségének az igazi oka, hogy eddigi élete során soha nem volt az akarat embere. Nem volt ereje a saját sorsa irányítására sem. Pál Olgához intézett levelében, a bácskai tragikus élet egyik legszebb eposzát fogalmazta meg: „Te igazi gentry-lány vagy Olga. [...] Én paraszt elődöktől származom, parasztoktól, akiket valamelyik ősed deresre húzott, parasztoktól, akik szántottak, vetettek; munkában verejtékeztek, és éppen azért, hogy lehetővé vált számomra az úri életbe fejlődni, azt a legüríbb specialitással, a henyéléssel kezdtem, és bele is buktam abba a vállalatba, amit jövőnek neveznek. Talán ha igazi úr az apám, én is több daccal nézek a nyomorúsággal farkasszemet, csak azért is legény maradok a gáton, és igen jó iparos tudtam volna lenni. [...] Úgy látszik a társadalmi kasztok sajátságát cserélnek most, valamint a nemek is. Ebbe az egyének belevéreznek..., igenis belevéreztem én, még jobban talán az apám, akire először ragadt rá az úri hajlandóság” (Kanizsai 2011, 80). Olga válaszlevelében még megkérdezte: „Mikor tanulod meg már, hogy önmagunkért kell élnünk, és nem másokért?” (Kanizsai 2011, 83).

Bács-Udvardon, ahol legalább harminc-egyven liter zsírnak kell lenni egy rendes spájzban, az életért, a céljaiért küzdeni nem tudó ember egyre mélyebben süllyedt a nyomorba, a megalázkodás elvégezte rajta a lélekrombolás munkáját. „Milyen csöndes, milyen tikkadt est. A hold tányérja fölbukkant a tiszaparti füzesek mögöl, és néhány kutya felelget egymásnak, amitől még nyomasztóbb a csönd. [...] Oh anyám, én vagyok a legboldogtalanabb ember a föld hátán” – fogalmazta meg kétségbeesését Pál (Kanizsai 2011, 71–72). Olga azonban még egyszer utána nyúlt Amerikából, még egy lehetőséget kínált Pálnak azzal, hogy az újvilágban munkát talált az ő számára is. S a hajdan képviselői méltóságról, rangról és fényes ügyvédi irodáról álmódó ifjú egyetlen estére ismét úgy érezte, kegyes lesz hozzá a sorsa. A búcsúesten – amely maga volt a megdicsőülés – Pál a kisváros előkelő embereinek végre elmondhatta: „A világ legkülönb nációja mégis csak a magyar! [...] A tengeren túl, idegen emberek között, idegen országban nemes életcélt tűzzek ki magamnak: forrón szeretett magyar hazánk és magyar véreink elismertetését, a magyar név tiszteletének minden vonalon való kivívását. Ez ünnepélyes pillanatban esküszöm. [...] Itt domborul az atyám sírja, hiszen itt szült, itt szoptatott, itt nevelt az anyám! Ő nevelt engem hazafinak, és már kicsiny koromban oktatott, hogy fiam: szeresd hazádat, a haza mindenek előtt!” (Kanizsai 2011, 96). Szülőföld, haza és magyar virtus – mindez így együtt, egy részeg Tisza-parti éjszakában. Ez már akkora könnyelműség, oly hatalmas önhittség, amitől csak egy lépésre

van a tragédia: az értékvesztette egyén pusztulása, és a méltóságát vesztette ország összeomlása.

A kocsmában támadt vita utáni hajnalon a huszonhat éves ifjabb Sóti Pál átlótt szívvel borult az anyaföldre, amelyről oly ékes szónoklatot kerekített, de amelyet élete során mindvégig gyűlölt és megvetett. Pándics Szvetozár hadnagy adta le a halálos lövést, amelynek lármájába az egész történelmi Magyarország beleremegett. Öreg Sóti Pál elégedetten fogadhatta fiát a túlvilágon, „csakugyan sikerült fiából urat nevelnie. Ha nem is tudott úgy élni, mint egy úr, de meghalni, kétségtelenül úri módon halt meg” (Kanizsai 2011, 100).

Kanizsai Ferenc *Iffabb Sóti Pál* című regényében a pusztulásnak indult Bácska egyik legszebb, legmegrendítőbb irodalmi művét alkotta meg. Olvasóit méltán tölti el a szomorúság: a haldokló vidék élményéből és látványából hány remekmű születhetett volna, ha az író nem a fővárosi szalonok világában keresi az érvényesülés lehetőségét? Mert hogy Kanizsai Ferenc világosan látta a szülővidéke felett tornyosuló sötét felhők komorságának okát és következményeit, az néhány idézett novellájából és regényéből határozottan kiderül. Óriási nyeresége lett volna az irodalmunknak, ha alkotó erejét és szépírói tehetségét a bácskaiságunk ügyének szolgálatába állítja. Felvillanó képei, írásainak eleven, étellel teli hangulata, a lelkeket beburkoló lázak vibráló színei mind azt bizonyítják: Kanizsai Ferenc elhivatottsága korábban alig tapasztalt magasságba emelhetette volna a vidék történelmi emlékezetét. Irodalmunk nagy vesztesége, hogy ez végül is nem történt meg.

Szép reményekre jogosító írónk 1914. május 8-án Abbáziában halt meg. 35 éves volt, alig kilenc évvel idősebb, mint feledhetetlen regényhőse, ifjabb Sóti Pál. Szűkebb baráti köre sejthette, hogy halálosan beteg, ezért írta róla egyik méltatója: az utolsó egy évtől eltekintve, ismerősei kedvesnek, jónak, jókedvűnek, lelkében harmonikusnak látták őt. A *Zászlónk* egyik kései értékelője egyenesen úgy emlékezett rá: „Kanizsay Ferenc jóízű magyar humorista” volt. „az Élet és a Zászlónk olvasóközönségének a kedvence.” Koporsóját 1914. május 10-én vitték ki a farkasréti temetőbe. Valaki emlékezett rá, ravatalára Jókai Mór ezüsttel áttört halottasleplet terítették. Halálakor Kádár Endre a *Nyugatban* így búcsúzott tőle. „Hangja a legegyszerűbb, egész közel van a mesélő előadásához, határa a szelíd humor, az egészséges mosolygás. Bácskai magyarságának egyszerűsége, okossága, filozófiája majd minden dolgaiban.” S bár rengeteget írt – többnyire a polgári élet cifra nyomorúságairól, a városi, a megyei alsórangú hivatalnok komikus figuráiról –, „értékes dolgai azonban azok, amelyeket pátriájáról írt”. Kádár Endre érezhetően maga is viaskodik a kérdéssel: ennek ismeretében, miért nem vonult arra a tájra, ahol ismerős volt, ahol otthonosan mozgott? Maga próbált válaszolni, amikor így fogalmazott: „Szegény jó Kanizsai, őt kicsit elette a vidék, mire felkerült [Budapestre]. Irtózatossá erővel, bizalommal, kedvvel fogott hozzá, hogy újra éljen... Nem sikerült neki. Itt köztünk is a legnehezebb megterheléssel futott. [...] Kanizsainak mindig a legtöbb, a legfárasztóbb, a legolcsóbb munkát kellett végeznie. Talán azért, mert türelemmel és jókedvvel csinálta. Sorsa a múlt századvég tipikus újságíró-sorsa” (Kádár 1914, I. 726–727). És egy kicsit talán a Sóti Páloké is.

Kétségek és lemondások

Gozsdu Elek

Németh László *A Nyugat elődei* című tanulmányában kellő empátiával mutatott rá: a magyar társadalom az 1850 és 1880 között eltelt három évtized során három évszázadot öregedett. „Öregedett – bonyolultabb lett és gonoszabb.” Úgy valósította meg Széchenyi reformjait, hogy közben megtagadta Széchenyi szellemét. Ez alatt a harminc év alatt bebizonyosodott, hogy az a liberális polgári demokrácia, az a liberális nemzeti állam, amely a

nyugati polgári demokráciákhoz közelíthette volna Magyarországot, s amelyben Széchenyi, Eötvös, Kemény, a Deák-párt írói elitje hitt, pusztá illúzió (Németh 1975, 645). Arany László, Asbóth János, Justh Zsigmond, Toldy István, Beöthy Zsolt, Tolnai Lajos, Török Gyula nemzedéke a keserű tapasztalatok és csalódások ellenére azonban még mindig bízott abban, hogy az irodalom beleszólhat a társadalom-fejlődés folyamataiba, még részt vehet a nemzet életének alakításában. „Ez a hit meghatározta művészi céljaikat, írói gyakorlatukat, és műveikben keserű kritikával ostromozták a – nézeteik szerint – helytelen irányba forduló fejlődési tendenciákat. Ez a szemlélet az írói gyakorlatban kritikai realista kísérleteket eredményezett: mély analízist, tárgyias leírást, a jelenségek javító-megváltoztató szándékú feltárását” (Bernád 1975, 12–13). Valamennyien tévedtek; a kiegyezést követően az emlékezetben őrzött hagyomány és valóság – olvasható Német László fejtegetésében – „egyre jobban elidegenedett, s a költőben, aki nem tudta beérni félhazug egyezkedéssel, óriási erővel kellett lobognia az életnek, borzalmasan kellett szorongania a valóságnak, hogy hű merjen maradni a fényes örökséggel szemben is. Nem az a csodálatos, hogy annyian sülyedtek epigonsorsra, hanem, hogy akadt valaki, aki a hagyomány ellenében a valóságot merete választani” (Németh 1975, 645–646). 1861-ben a középbirtokosság elindult a hatalom felé, 1867-ben a kiegyezés az arisztokrácia és a gazdag középbirtokosság számára megteremtette az alkotmányos alapot az áhított hatalom átvételére, melyet végérvényesen 1875-től vallhatott a magáénak; ekkor került a kezébe az államigazgatás. „A parlamentben és a minisztériumokban, a megyeházán és a hadseregben, a bankokban, az állami hivatalokban ők ültek, ők igazgattak. Ha sikerült az ősi birtokot, a predicatumot is megtartani – kettős jövedelemmel. A magyar dzsentri születésének az évei ezek, a dzsentrié, amelynek szokásai, életformája hosszú évtizedekig meghatározta »egy magyar úr« életforma- és ízléseszményét” – írta Gozsdu Elekről írt pályarajzában Bernád Ágoston (Bernád 1975, 13–14). A kiegyezés jogi kereteit létrehozó Deák-párt liberális magja 1875-re látványosan elszigetelődött, ugyanakkor a birtokosok nagy része a vármegye oltalma alatt, negyvennyolcas nosztalgiákkal, sértetten vonult ellenzékbe. Rónay György *Petőfi és Ady között (1849–1899)* című kiváló monográfiájában így fogalmazott: a középosztályá lett nemesség ugyan a nemzeti múlt és a nemzeti hagyomány őrzőjének hitte magát, átlagkultúrája azonban „kimerült bizonyos formális jogi műveltségben, a kereső, szabad pályákat nagy átlagában lenézte. Felövő nemzedékei elé a passzív rezisztencia nem tudott olyan vonzó, új nemzeti, művelődési eszményeket tűzni, amelyek e hagyományos, a magyar természethez, észjáráshoz egyedül illőnek és méltónak vélt jogáskodástól eltántoríthatták volna. A várakozás politikája, ahogyan azt a nemesség nagy többsége értelmezte, sorsuk jobbrafordulását mindenestül önerejükön kívülre helyezte” (Rónay 1981, 92). Ez a mindent átható passzív rezisztencia „megbénított minden esetleges tetterőt, meddsőségre kárhoztatott minden bontakozó becsvágyat”, és semmi mást, csak mélységes-mély kiábrándultságot, elmélyülő lelki válságot eredményezhetett, amely azután generációkat tékozolt el. Rónai György Zilahy Károly *Hajótört* című versének részletében vélte tetten érni a megvertség tragikus élményét:

*A mennybe vágytam – visszavertek;
Most ím, nem kellek a pokolnak:
„Égj el saját lángod tüzeiben”!
Menny és pokol kacagva szólnak.*

A nyolcvanas évek „kitaszított értelmisége” a mindennapokban élte meg, hogy be nem ért ellentmondások feszítik az egész társadalmi struktúrát. Sejtették a hazugságot, megtapasztalták a hamis értékek térnyerését, a látszat és a lényeg megtévesztő egymásba-tűnését, de nem volt erejük és nem volt terük ellene föllépni. Az új, polgári világrend tőlük távol, valahol a fővárosi üzemek, gyárak, bankok és sajtóvállalkozások háza táján épült, úgy,

hogy vállalataik egyszersmind az emberi-vállalkozói érvényesülés lehetőségeit is meghatározták. A középbirtokosság túlnyomó többségének a vagyona – a tőkés vállalkozóval szembeni versenyképtelenség, az elavult gazdálkodás, a tökehiány és a hitelképtelenség következtében – rövid idő alatt elúszott. A gazdálkodó birtoka működését sem tudta biztosítani, nem hogy a fejlesztésre, a feltőkésítésre gondolhatott volna. Hitelezője többnyire csak terményeinek biztos felvásárlója, a zsidó kereskedő volt, ám ez az ügylet életre-halálra ment, a jelzálog lassan felemésztette a földet, az erdőt, a kastélyt – egyszóval: a teljes kis- és középbirtokosi egzisztenciát. Magyarországon a politikai életben ekkortájt válság válságot követett. „Végre 1875-ben, a kiegyezést létrehozó gazdag közép- és nagybirtokosság pártja és az elégedetlen középbirtokosság pártja között megegyezés jött létre”, és a két párt egyesülésével létrejött a Szabadelvű Párt, s ezzel hosszú időre Tisza Kálmán lett a hatalom kulcsembere – írta Németh G. Béla *Türelmetlen és késlekedő fél század* című könyvében. – 1867-ben a Deák-párt valódi polgári-liberális államot, polgári-liberális demokráciát álmodott az országnak, elképzelését azonban a rendi Magyarország vármegyei végváraiban, a tenyérnyi birtokán megfeneklett dzsentri mindenütt obstruálta, ahol csak megtehetette, míg végül Tisza Kálmán beemelte őt a hatalomba.” Németh G. Béla, a kiegyezés korának egyik legkiválóbb ismerője idézett kötetében részletesen bemutatta a dzsentri hatalomhoz vezető útját, és az általa vezetett politika zsákutcáját, és bukásának okait – ami végül a történelmi Magyarország összeomlásához vezetett (Németh G. 1971, 178–179). A kis- és középbirtokosi osztály gazdasági ereje ugyanis kevés volt az ország felemeléséhez, s ha lettek is volna modernizációs törekvései, ahhoz sem pénze, sem tudása, sem kellő elszántsága nem volt. „A város – mutatott rá Németh G. Béla –, a tökeerős iparos-kereskedő polgárság ugyanakkor egyre élesebben került szembe a vidéki birtokos-dzsentirréteggel, mely ragaszkodott 1875 után kialakult hatalmi helyzetéhez. A dzsentri »pusztult«, csak a nagybirtok állta ki a tőkésedés versenyét, a közepes, a kisebb, alig; újra csúszott a dzsentri alól a földbirtok, melynek jelentősége, az iparral szemben, különben is egyre csökkent” (Németh G. 1971, 181). A dzsentri még ilyen körülmények közepette sem mondott le „nemzetmentő” álmairól, s változatlanul az úri Magyarország történelmi értékei megőrzőjének hitte magát. S ha veszett a föld, a birtok, az őseitől öröklött „szent elhivatottság” – hát maradjon legalább a tekintély, a rang, a méltóság, gondolta a dzsentri, és váltott: beült a városi, a vármegyei hivatalba és reménykedett a legüdvösebb megoldásban, a hivatali állásban, vagy a követté történő megválasztásában. A kereskedést, a megfelelő szakma kitanulását és a közgazdasági-banki pályát rangon alulinak tartotta, azt átengedte a zsidóknak és a nemzetiségek helyüket kereső arisztokráciájának. Rónay György úgy látta: „Mély szervi betegség tünetei jellemzik e kiegyezés utáni évtizedeket: fogalmak elhomályosulása, eszmék frázisokká torzulása, tartalmukat veszített formál, félreértett hagyományok, félreismert valóság” (Rónay 1981, 117).

Kimerült családok önismeret hiányától szenvedő sarjai, megcsömörlött főurak, túlfinomult lelkű, meghasonlott művészek keresték a helyüket a magyar glóbuszon, miközben úgy tűnt, hogy a társadalmi és a politikai élet végzetesen megmerevedett: a külső világban minden a helyére került, s aki kimaradt a „helyosztón”, kívül rekedt a birtokolható valóságon, a társadalmi cselekvés színterein is. A csalódás, a kiábrándulás, az elutasítás voltak a megrekedtség érezhető és mérhető hatásai. S mert kívül minden mozdíthatatlannak és változtathatatatlannak tűnt, a tépelődő-önemésztő intellektus a belső tájak felé tekintett: s mivel a kívül rekedtek az életet és a valóságot nem értették, „ezért az individuum felé fordultak, s az egyéni sorsok magyarázatát a szubjektumban vagy – egyetemes absztrakcióval – a világegyetemben vélték felfedezni. Az egyén szerencsétlenségének okát vagy az egyed lélettani-lélektani alkatában, vagy a lét egyetemes sajátságaiban keresték” – írta a kor gyermekéről Bernád Ágoston (Bernád 1975, 15). E tévelygésben a helyüket keresőknek nem volt átfogó világképük, de volt a kort tükröző életérzésük. Ez az életérzés jelent meg az 1875 utáni magyar irodalomban, Justh Zsigmond és kortársai műveiben: regény, vers, levél és úti

beszámoló az önemésztő életmód és gondolkodás elhatalmasodott belső mérgeinek maróromboló munkáját mutatja meg. Rónay György szerint az író „ideált és látomást teremt, nem a külvilágot építi, hanem a belső élményeket mélyíti” (Rónay 1981, 99). Az eltérébélyesedő kétségbeesést azután félig-értett üdvtanok, büchneri determináció, Schopenhauer pesszimizmusa, és Darwin evolúcióról vallott nézeteinek az emberi társadalomra való mechanikus alkalmazása tágította lelkükben a kétségbeesés tereit. Alexa Károly így foglalta a XIX. század utolsó harmadának jellemző életérzését: „A kor levelei, naplói, versei teli s teli vannak bágyatag rögeszméekkel, öngyilkosságra készülő céltalanokkal, művészi ambícióikat értelmetlennek ítéelő tehetségekkel, a célokat felismerő, de a célhoz vezető utakat bejárhatatlanul nehéznek vélő intellektuelekkel.” Elég Gozsdu *Tantalus* című elbeszéléskötetét fellapozni: „csupa felesleges ember, álmok és törekvések hajótöröttjei, csupa elfojtott líra, megannyi önarckép, oblomovok vallomása, holt lelkek végső búcsúja” (Alexa 2011. 9).

Ennek az 1875 után fellépő, enervált írói nemzedéknek egyik legtehetségesebb tagja kétségtelenül Gozsdu Elek volt, ám ő Petelei Istvánnal együtt nem a fővárosban, hanem a hagyományait őrző vidéken kereste az írói kibontakozás lehetőségét – s ez művészetüknek különös, egészen egyedi varázst kölcsönöz.⁴⁹ Életrajzát többen összefoglalták, jellemző módon azonban pályaképe mindmáig nem állt össze egységes történetté. Lovass Gyula 1942-ben született *Gozsdu – Egy századvégi elbeszélő* című értekezésében úgy látta: Gozsdu „a puha lázadók közül való, csak magának írt, ritka munkakedvét súlyos letargia váltja fel, látja a társadalmi ferdeségeket, de minden küzdelmet reménytelennek ítél, borongani és tünődni szeret az élet nagy kérdései és súlyos törvényei felett, és nem cselekedni. A szépségtől remélt vigaszt és menekülést, de inkább műélvező természet: a képzőművészet mindig érdekelte, rajong Velencéért, lakásában eredeti Brocky képek vannak. De azért nem enervált, mint tisztviselő igen pontos” (Lovass 1942, 4). A pusztán szellemtörténeti elemzés azonban még nem tette lehetővé Gozsdu világszemlélete társadalmi determinizmusának felismerését. Lovass Gyula a maga korában még úgy érezhette, hogy az irodalomtörténet adta Gozsdu-arckép „bágyadt és igaztalan”, egyedül Justh Zsigmond naplójában fennmaradt értékelést vélte hitelesnek. Alkati rokonság következménye, hogy Justh a kortársban fölismerte a „vergődések és a nagy lemondások Gozsduját, a mélyen gondolkodó, intelligens, komoly, borongásra és kétségbeesésre hajlamos” gondolkodót (Lovass 1942, 3). Méltatói közül többen úgy vélték, hogy a tantaluszi létélmény alapjait a származásában kell keresni: Lovass még úgy tudta, a család macedón-szerb eredetű, Bernád Ágoston viszont fontosnak vélte kiemelni: Gozsdu 1849-ben született macedón–román–szerb eredetű elszegényedett nagykereskedő családból. „Talán származása is hozzájárult ahhoz, hogy távol állt tőle mindenféle nemzeti elfogultság [...]. Ercsiben, egy magyar, szerb, német lakosságú dunántúli nagyközségben született, de már kis korában Temesvárra költöztek” (Bernád 1975, 7). Gyermekéveinek legszebb emlékei azonban Temesvárhoz és a Délvidékhez fűzték. Gozsdu a rajongásig szerette Temesvárt, életének jelentős részét ott töltötte. Jogot a budapesti fakultáson hallgatott, hazatérte után azonban már Temesvárrott volt ügyvédgyakornok. Jogászi pályája imponáló gyorsasággal indult, és pályáját szinte töretlenül futotta végig: 1885-ben már Fehértemplomban volt alügyész, 1889-ben Karánsebesen ügyész, 1892-ben Temesvárrott királyi ügyész, 1905-től ugyanott királyi főügyész, ebből az állásából megy majd nyugdíjba. Töretlen, szép polgári karrier. Háromszor nősült, s mindannyiszor ugyanazt a nőt vette feleségül: Bauer Herminát.

⁴⁹ Alexa Károly ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „A századokkal ezelőtt Magyarországra érkező macedón, román (»cincár«), s talán örmény ősök leszármazottját mindennél jobban vonzza ekkor a főváros [...]. Színészek, zenei és színházi emberek, piktorok és persze írók bukkannak elő az ország legkülönbözőbb tájairól, hogy befussanak, hogy karriert »csináljanak«, hogy megvalósíthassák álmaikat.” – Alexa Károly, i. m. 7–8. p.

Különös, hogy munkásságának méltatói közül sem Lovass Gyula, sem Bernád Ágoston nem tudott Gozdsu zombori éveiről. Káich Katalin *Gozdsu Elek és a Szabad Lyceum* című tanulmányában viszont részletesen leírta: a neves író 1897 márciusában jött Zomborba, és 1905 novemberéig tartózkodott a városban, amikor ismét Temesvárra helyezték. 1899 nyarától ő vezette a zombori Szabad Lyceumot, az első előadást november 12-én maga Gozdsu tartotta *Művészi ízlésirányok* címmel (Káich 2006c, 132). Igazán emlékezetes azonban a zombori irodalmi társaság megalapításával szembeni – előbb tartózkodó, majd ellenző – magatartása volt. Gozdsu ugyanis azzal a megjegyzéssel, hogy „a történelmi társulat eddig szépen működött, hát csak folytassa működését. A társulatnak a rendelkezésre álló jövedelmére szüksége van, attól más célra nem juttathat. Végül nem akarunk önképzőköri működésre emlékeztető szépirodalmat” – leszavazta az indítványt (Muhoray 1904, 5). A tanulmány írója szerint Gozdsu akkor érkezett Zomborba, amikor „a köznapi élet küzdelmeibe, céljaiba merülten tehetsége mintha kiapadt volna”, ám még így is pezsgést hozott a város kulturális életébe. Írásai ugyan nem jelentek meg a helybeli lapokban, az általa vezetett Lyceum ismeretterjesztő előadásai eseményszámba mentek (Káich 2006c, 140).

Zúrzavaros, szürke kód

Gozdsu pályakezdéséről Zircz Péter miskolci irodalomtörténész tudni vélte, hogy a Pestet járt vidéki költő verseiben az almanach-költészet mintáját követte, költeményeire „a csüggedt, szomorkás és modoros szentimentalizmus” volt a jellemző. „Síri-, álom és éjkköltészet ez” – írta egyik tanulmányában (Zircz 1966, 13). Első regénye, az 1880-ban megjelent *Az aranyhajú asszony* a francia romantikusok hatását mutató, lélektani elemekre és egy szerelmi bonyodalmakra épülő levélregény irodalmi körökben nem keltett különösebb feltűnést, nem úgy az 1882-ben megjelent *Köd* című regénye, melyben a kritika Turgenyev hatását vélte fölfedezni, s az új hangvételt lelkesen üdvözölte. Igazi sikert azonban az 1886-ban megjelent *Tantalus* című novelláskötete jelentett: „a novellák új szint új hangot hoztak a magyar szépprózába: erősen személyes hangvételű, filozófiai-lélektani, sőt biológiai alapozottságú írások voltak ezek, naturalista színezettel, s a szimbolizmus felé mutató eszköztárral” (Bernád 1975, 10).

Lovass Gyula szerint a *Köd* a századforduló egyik legjelentékenyebb regénye, Tar Iván elzúllásának, belső összeroppanásának rajzát ugyanakkor pszichológiai szempontból elsőrangú írói teljesítmény tekintette. „A regény témája, hangja olyan írói becsvágyra mutat, amilyen akkor alig találunk irodalmunkban. Kulturális különbségekből származó szerencsétlen szerelem, kevés külső esemény, bő lélektani elemzés, realista elbeszélőmodor, a mellékalakokban nagyszerű megfigyelőkészség, s az egész regényen át egyfajta hangulat érzékeltetése olyan átgondolt tervről, s olyan fejlett írói készségről tesz tanúságot, mely mindenképpen több figyelmet érdemelt volna” (Lovass 1942, 5).

A *Köd* története valahol vidéken, az Aranka-menti Kartalon játszódik, ahol az ősi, ki tudná hány száz évvel korábban három ágra szakadt, és más megyékbe szétszóródott Baán család egyik maradékának, Baán Kázmérnak a fiatal özvegye, Korongi Olga – aki olyan volt, mint valami napra vetett vízililiom – éppen a gyászruhát készült levetni. A család egyik ősének, Baán Kristófnak valamikor maga a megyés püspök engedte meg, hogy oroszlános címerét a templom ívezetes főkapuja fölé, a kóruson az orgona alá meg a famíliának fenntartott díszes erkély közepére a főoltár hajójában a falba építhesse. „A székes püspök a Baán familia kívánsága szerint nevezi ki a plébánost, a familia vizsgálja át az egyházi számadásokat, javíttatja a templomot, meszelteti a paplakot és ezért abban a tiszteletben részesül, hogy a miséző pap minden misében emlegeti a Baán familia nevét, mindig először kap a szenteltvízből néhány cseppet, a mirhából egy kis illatos felhőcskét. Az egész viszony

uraság és templom között úgy tűnt fel a kartaliak előtt, mintha a templom tulajdonképpen az uraságé volna, és ők csak kegyelemből járhatnának belé imádkozni. [...] A szomszéd falubeliek szemére is vetették a kartaliaknak, hogy hiába büszkék lovaikra, birkanyájaikra, selyemszoknyás fehérnépükre, mikor nincs templomuk, s egy ilyen-amolyan kálváriahegynél nem tudták többre vinni a dolgot” (Gozsdu 1969, 7–8). Ennél azonban fontosabb esemény, hogy végre letelt a gyász, és a kastély Olga-pavilonjában most együtt ültek a jeles eseményre összegyűltek, a ház asszonya, a mostohanővérével, Mártával, annak férjével, a Baán család református ágából származó Baán Viktorral, a szomszédos Gajárról ide látogató, alig 24 éves Tar Ivánnal, és Wilhelm Raabe körorvossal, akiknek Dahó Sámuel tanító a mostanság divatozó népnevelési rendszer hiányairól tartott előadást. A táj szinte édenien csodás, bölcs nyugalmat áraszt: „A kastély egyszerű, olasz reneszánsz stílusban épült. Arányai derült nyájasságot fejeztek ki, mintha mondogatták volna: ebben a házban béke lakik. A kastély mögött látszott a bükkerdő, amint a távolba elvesző hegyekre kapaszkodik. Mintha minden fa gondosan faragott oszlop lenne, világosszürke színével, melyen száz lábnál magasabban nyugszik a vékony, rövid ágakból alkotott, fenséges korona. A napsugarak táncolnak levélről levélre, *de nem képesek a hatalmas fa koronájának sűrűjébe, titokzatos homályába bejutni*. Mintha minden fa egy szentelt dóm volna! Mennyi áhítat, mennyi magasztos költészet egy egész, mérföldekre nyúló erdőben, melynek minden egyes fája szentegyház! Óriási oszlopcsarnokban húzódik a bükkerdő a hegygerincen végig, és a magas jegenyék mintha őrt állnának az erdő szélén, sötétben meredeznek a napsugaras ég felé” (Gozsdu 1969, 20–21). Csak a fák lombjai között rejtőzködő titokzatos, áthatolhatatlan homály kelt gyanút az olvasóban.

Kartalon minden békés, meghitt, és nyugalmat árasztó. Csak Mártát – aki szomorúságával úgy nézett ki, mint egy gubbasztó, haldokló madár – csak őt gyötörték balsejtelmek. Lefekvéskor szóvá is tette: nem érzi jól magát a kastélyban, mintha valami szerencsétlenség érzete kísértene a lelkét. Férje Viktor azonban ingerülten emlékeztette őt, ne feledje, hogy Olga mentette meg őket a nyomortól. Könyörtelenül a szemére vetette: még nagyon eleven bennük a zálogház emléke. „És mégis visszakívánod a nyomort! Dolgozni nem tanultam. Pályám nincs. Írnok csak nem lehetek, az istenért! [...] Hivatalt nem kaphattam. Családunk barátjai részint tönkrementek, részint befolyás nélküli emberek. Kártyázni is próbáltam, biliárdoztam pénzre, és mégis... Baán Viktor szegény ember, de azért a szegénység még nem piszkolta be büszkeségét! [...] Olga sokkal jobban szeret téged és gyermekeidet, mint ahogyan a mostohanővérek szeretni szokták félvértestvéreiket. Köszönd meg neki, hogy kiemelt a nyomorból” (Gozsdu 1969, 30–31). Lefekvés után azonban nem jött álom a szemére, hosszan elnézi az éjszakai lepkéket, amint a lámpa körül keringve végül elégnak a tűzben. Az „ostoba lepék” halála azonban hidegen hagyja, annál inkább elmélyült holmiféle bölcséleti tépelődésben. Az ember élete során végig sötétben tapogatózik – fogalmazódott meg benne a gondolat –, „*bizonyos köd [...] veszi körül az agyvelőt, ha az ember ez örök kérdések mélyére akar hatolni*”. Odakünn azonban ragyogott a határtalanul széles, csillagos ég, olyan fényességet szórt a vidékre, hogy az napsütésnek is beillett. Kartalon a kastély lassan elcsendesedett. „*Zürzavaros, szürke köd borult a hálószobákban; eltévedtek benne mind a hárman, vergődtek a sötét ködben, amelyben a lélek kifárad, a test kimerül, és – nem volt pihenésük*” (Gozsdu 1969, 44–45). Viktor vakmerően elindult Olga szobája felé. Lám, a köd a lélek belső tájain, lassan elfoglalja a maga birodalmát. Gozsdu írásaiban rendre végigvonul a pompás, pazarló külső táj és a komor, homályos és ködbe burkolódzó belső világ kettőssége. Talán választási lehetőséget kínálva, talán csak a pusztulás tragikumát érzékeltetve.

Nem messze a Tar család háromszáz holdnyi földterülettel övezett, ősi fészkeben – ahol már csak néhány barnára vénült, ám az ősök nyílt, nemes arcvonásait őrző arckép szemlélte mogorván a pusztulásnak indult dicsőséget – Iván nyugtalanul járt-kelt a szobában,

miközben arcáról a könnyeit törölgette. Hiába! Húsz éve is van már annak, hogy az utolsó asszonyt, Iván édesanyját a temetőbe kísérték, hát hogyan sírt volna! Talán az ő lelke is megérezte valamit a körülötte settenkedő, ködbe burkolózó végzetből. Egyetlen jóakarója, Raabe doktor aggódott csak az ifjú sorsáért, aggasztotta annak fékezhetetlen szenvedélye, amely, úgy látszik, előbb egészségét, azután vagyonát fogja tönkretenni. Óvta is Ivánt minden lehető alkalommal. Hasztalan. „Ön, úgy látszik, nem ösmeri a magyar nemesembert, akinek a feje lágya már benőtt! – válaszolt ifjú gőggel, apadó vagyonának partjairól Iván. – Erős dolog azt megpuhítani! Ha már egyszer lóra kapott, a csárdába bekukkantott, menyecskét forgatott, paripának a nyakát szegette”, nem vesződik az már morális-bölcseleti kérdésekkel (Gozsdu 1969, 86). Tervtelen, célját vesztette élet volt az övé, egyik napról a másikra tengődve. A borra, a cigányra, és a búfelejtésre már csak a zsidó Rozgonyi nyújtotta korlátlan hitelből futotta, de Iván úgy érezte, nem tehet róla, „a faj az oka mindennek. A faj még nem forrta ki magát, és csak a kivételek alkalmasak a magasabb műveltségre” (Gozsdu 1969, 126).

Közben éjszakai vihar vonult át a tájon, a szél tébolyult dühvel tépte a fákat, csapkodta az ablakokat, keservesen nyögött belé a kastéllyal együtt az egész park, mígnem hajnalra a zivatar végre kitombolta magát. Mint ahogyan kitombolták magukat Viktor féktelen férfiösztönei is Olga karjaiban. A reggeli friss levegő azonban senkinek sem hozott felüdülést és megnyugvást, „*mert ott ült, ott gubbaszkodott a kastély minden szobájában a lelket ölő köd, és akik eltévedtek benne, azoknak nem volt pihenésük!*” (Gozsdu 1969, 63). És egyébként is, az ősz közeledtével eltűnik minden derű, minden önfeledt ragyogás, s ahogyan a gyanútlan Márta háta mögött Olga és Viktor szerelmi kapcsolata egyre szövevényesebbé válik, egyre elkeseredettebben borít be mindent a végzetes homály. „*Ködös őszre borult már az idő*”, a kartali park hársfái elszórták már a lombjukat, az őszi haldoklás lassan átvette birodalmát, mintha minden és mindenki temetésre készült volna. „*A sűrű köd, mint valami óriás polip, rátapasztotta alaktalan testét a kastély fényes ablakaira*, mintha kíváncsian bele akart volna nézni a szobákba, rá akart volna lehelni az emberekre, hogy elrejtse őket, mintha érezte, tudta volna, hogy mindenki, aki abban a kastélyban lakik, egyedül szeretne lenni, láthatatlan akarna lenni, hogy a másikkal ne találkozhatnék” (Gozsdu 1969, 99). Nagy, hideg köd van odakinn, és benn, a lelkek mélyén egyaránt! Az öl meg engem! – suttozta a haldokló Márta, s „körültekintett a szobában, szeme rámeredt az ablakra, mintha a rá nehezedő ködben keresne valamit” (Gozsdu 1969, 101).

Gozsdu Elek regényében kallódó lelkek, céltalan életek lézengtek mindenütt, teherként cipelve magukkal egykori álmaikat egyik napról a másikra. Ivánnak sincs ereje jobbra fordítania az életét, és bár látszólag az Olga iránt érzett szerelem űzi a kétségbeesésbe, pusztulásának mélyebb, a társadalom szövedékében gyökerező okai vannak. Mulató éjszakák során vész el a talpa alól az ősi gazdaság, és amikor már tarthatatlan a birtokára fölvetett jelző, megjelenik Rozgonyi Dolfi a maga, immár jogos tulajdonáért. „Hát milyen biztosítékot ad nekem a tekintetes úr? – kérde Rozgonyi egy másik kép elébe állva, amelynek kopott, fekete rájáéból Iván pödrött bajszú, ezüstgombos mentés öregapja nézett mogorván Rozgonyi szeme közé. – Furcsa kép! – folytatta Rozgonyi. – Amerre csak megy az ember, akárhonnán nézi, mindig szemközt van vele az ember. Nagyon haragos úr lehetett, talán a nagypapája volt? Erről az öregúrról beszélte nekem az én papám, kilencvenkét esztendő volt, hogy kutyákkal kergette ki az udvarból, mikor birkabőröket akart venni, de az unokája nem kerget ki engem a kutyákkal. Nem bizony [...], vigyorogta Rozgonyi a pödrött bajszú nagypapának szeme közé” (Gozsdu 1969, 191). Majd a zsidó kereskedő tisztán és tagoltan, minden szót nyomatékkal kiejtve így szólt: „Ez a fészek kell nekem! Ez a fészek kell nekem fedelestül, mindenestül. Ez legyen a fedezet arra a pár ezer forintra, meg azután az a kisebbik ott a falu végén” (Gozsdu 1969, 201). S a vidéki magyar dzsentrinek már nincs hatalma, nincs ereje megvédenie az ősei birtokát. Iván már nem akart semmit – az ő világa már az enyészet világa volt, szinte félőrülten keresi a halált.

Lovass Gyula megfogalmazása szerint „a pusztulásnak és a végzetnek a köde üli meg a tájat és a lelkeket”, ahogyan az Turgenyev regényeiben történt (Lovass 1942, 4). A Viktor és az Iván között lezajlott halálos párbaj sem hoz megoldást a kartali birtokon senkinek. Baán Viktor, a világhi, romlott és gyáva ember. Ő mozog legotthonosabban a fojtogató a ködben, könnyen szabadul szorításától. Egyedül ő tudja, hogy mit akar: ő magának követeli az élet könnyed és felelőtlen élvezetét. Már nem törődik sem vagyonnal, sem emberi érzésekkel, határozottan tör a céljai felé. Vele szemben az akaratgyenge Tar Iván az önpusztító magyar birtokosság megtestesítője. Raabe doktor szerint a fajtájában van a hiba, százados bűnök átöröklésében. Determinált a pusztulásra, nem lehet rajta segíteni (Bernád 1975, 21). Csak egyetlen ember, az öreg Lukács cseléd aggódik még a Tar birtokért, s akit mint valami kísértetet, a balsejtelmei üznek éjfélkor is a gajári birtok gyommal fölvert udvarára, és mind a két öklét vén szemeihez szorítva sírt, mint valami gyerek.

A kartali birtok akkor indult végzetes pusztulásnak, amikor Baán Viktor az éj sötétjében belépett Olga hálószobájába, Tar Iván gajári birtoka pedig akkor, amikor gazdája Rozgonyi zsidónak aláírta az első váltót. A hanyatló magyar birtokos-világ két jellegzetes alakja Gozsdu *Köd* című regényében jelképpé nő. Bernád Ágoston szerint a pusztulásnak indult világ keltette szorongás-élmény szimbólumát Gozsdu a ködben találta meg, műve ezért valóban egy életérzés regénye. Abban viszont tévedett az irodalomtörténész, amikor úgy vélte, hogy a regény hősei pusztulásuk okát önmagukban, „biológiailag és pszichológiailag meghatározott önmagukban hordozzák” (Bernád 1975, 20). Gozsdu regényének csak az egyik vonulatát jelenti a tragédia felé rohanó alakjainak megdöbbenően éles lélektani elemzése, kallódásuk bemutatása, ennél lényegesen fontosabb a *Köd* társadalomkritikája. Baán Viktor és Tar Iván egy beteg, a végzete felé vakon rohanó társadalom sajátos terméke. Az egyik gátlástalanul önző és zsarnok, mert csak így biztosíthat életteret magának, a másik önpusztító és tékozló, mert az ősi vagyon önmagában már nem elegendő a tisztességes élethez. Minden lelki és morális devianciájuk oka a reménytelenül szétesett társadalmi valóság, melyben munka és helytállás, teremtő szándék és közösségi szolgálat értelmét veszítette. „Pénzt, pénzt, pénzt” – tépte a haját kétségbeesésében Iván, amikor megtudta, hogy a zsidó nem hitelez többé, és pénzért sóvárog Viktor is, amikor a kastély-tulajdonos ifjú özvegyre kivetette a hálóját. Gozsdu regényének hősei mindannyian a korabeli magyar társadalom, és nem pusztán a fin de siècle dekadens hangulatának az áldozatai. Amikor fölismerik végzetüket, egyszerre abbahagyják a küzdést, nem azért mert eleve vesztesek, hanem mert nincs az az erő, amelynek árán teret nyerhetnének a társadalomban. Jól látta Rónay György, amikor arról az új nemzedékről, amelyhez Gozsdu is tartozott, megállapította: „számukra a haza nem éberen óvandó öröklött kincs, hanem szűkös adottság” (Rónay 1981, 92).

„Hagyjuk a hazát!”

1886-ban jelent meg Gozsdu Elek *Tantalus* című, mindössze kilenc elbeszélést tartalmazó kötete. Hőseinek meghatározó életérzése az egyéni-közösségi kilátástalanság, a bármiféle biztató perspektíva hiánya nyomán támadt szorongás. A másik jellemző életérzés a kívül rekedtek, a társadalmi-egyéni legyőzöttek vereség-élménye, amit novellák szerzője Tantalusz-élménynek nevezett. A harmadik, jól tetten érhető életérzés a társadalmi dimenziókat nyert nyugtalanság-élmény. Gozsdu hősei között sok a felesleges, gyenge, meg nem értett ember, akik a világgal szemben alul maradtak, s ezt természetesen vereséggént élik meg. *A veréb* hőse, Gránátos János egy Duna-parti falucskában, Ercsiben tanító, s a fölemelkedés, a kiválás teljes reménytelenségében tölti az életét. „Ezek az emberek itt csendes békeességben szántják földjeiket – mutatta be a falut Gozsdu –, rosszul fizetik adójukat, uzsorásokat melengetnek a ködmönükben, gazdag búcsúlakomákat, fényes esküvőket

tartanak, isznak derekasan, nem tudnak sem zsidóüldözésről, sem a parlamenti csatározásokról, sem a párbajokról egy hangot is, a leányok és menyecskék tarka szőnyegekbe szövik ábrándjaikat, és valamennyien szép csendességben lassan, de biztosan pusztulnak a föld színéről éppen úgy, mint a dunai zátonyok. Valamiféle áramlat elviszi őket dalostul, szőnyegestül, mindenestül” (Gozsdu 1886, 217).

Az étlen farkas hőse, kis-paali Ordas Gida végzett jogászként a fölöslegések osztályába tartozónak érezte magát, és ezért mérhetetlenül haragudott az apjára, aki iskolába járatta, s amolyan „intelligens koldust” csinált belőle. Hivatalt vállalt ugyan, de hamar kiderült, pártfogók nélkül reménytelen dolog karrierről álmodni. Márpedig ő nem csak megélni akart, de élvezni is szeretne volna az életet. A valóságban azonban csak a rabszolgák sorába tartozott. Hivatalnoktársait egyre inkább megvetette, napszamosoknak, lelketlen állatoknak tartotta őket, akik csak azért születtek, hogy „szolgái legyenek a finomabb szövetű embereknek”. Úgy érezte, ki van zárva a születési rangja alapján őt megillető osztályból: „Különb embernek születtem, mint a viszonyok, melyek közé a véletlen helyezett. Éreztem, hogy jogom van az élettől olyan helyet követelnem magamnak, amilyent eszem, idegeim kívánnak” (Gozsdu 1886, 34). És ettől kezdve magára nézve nem tekintett érvényesnek semmilyen, a társadalom megkövetelte, morális magatartást. Az *Egy néma apostol* Jávor Bálintja hasonló csalódások okán fordult el az emberektől, és a hangyák társadalmának tanulmányozásában lelte örömet.

Az Egy falusi mizantróp című elbeszélés hőse, Pakaszky Pál vármegyei tisztviselő azért lett embergyűlölő, azért fordított hátat a civilizációnak, és lett nádasok és dűlőutak vándora, mert elege lett a velejéig romlott közéleti szereplésből. Amikor Pekovics Dusan és Konyár Pista szolgabírákat húszezer forint elsikkasztásával gyanúsította meg, a vármegye alispánja így kelt a védelmükre: „maga még nem ismeri a kormányzati politika elveinek alkalmazási módját. Ön jól tudja, hogy a nemzetiségeknek itt a megyében milyen céljai vannak. A rácok, akarom mondani a szerbek, önállóságra törekednek. A nagy szláv birodalomról álmodoznak. Én öre vagyok e mozgalomnak. Az üzelmek hasonlítanak a forradalmi aknamunkához. Én tudom, ki megy be az aknába, ki jön onnan ki. Persze, ezt mind magam nem láthatom. A kormánynak mindenek előtt szemekre van szüksége. A sikkasztáson kapott Pekovics Dusan szolgabíró, szerb létére, titokban testestül-lelkestül magyar. Miből élne szegény? Az omladina vezéreinek bizalmát bírja, pedig hát ő az én egyik szemem! Ért engem? Konyár Pistának pedig az összeköttetéseit kell tisztelnem. Amiatt az ezer forint miatt nem szabad a nyakát szegnem egy embernek, aki után kétszáz szavazat megy... vakon. Ő is öre a magyar ügynek. Tud a rácok nyelvén beszélni, és vasmarokkal uralkodik rajtuk. Valóságos kapacitás. [...] A jegyzőket nekem nem szabad bántanom! Minden elcsapott rác jegyző kész omladinista. Ők a nép között élnek. Mindennap érintkeznek velem. Nem tehetem ellenségemmé az egész világot. Két év múlva új választás. Ért engem?... A kormány érdeke az első” (Gozsdu 1886, 116). A végén őt, Pakaszky Pált, a munkáját becsülettel végző vármegyei tisztviselő ítelték hivatalvesztésre, ami után elkeseredettségében bevetette magát az Aranka zombékjaiba. Már csak a nádasban érzete jól magát.

Az egykori omladinisták nagy, forradalmi lázadásait követő kiábrándultság világába viszi olvasóit Gozsdu Elek *A mártír* című elbeszélésében. „Poros, árnyéktalan út vezet Kikindától Becskerekig. Hosszú, mintha sohasem lenne vége, egyhangú, mint az unalom. A nap fakóvá teszi a vastag, barna port, s a kocsik szennyos porfelhőktől kísérve lassan döcögnek a messze barnuló úton. Mintha ellensége volna itt a fának, kettétörött, vékony, elszáradt akácderékak meredeznek szomorúan jobbról-balról. Az árnyéktalan, szomorú út, egyhangú pacsirtafüty a vetések fölött, a távolban bogarászó varnyúcsapatok, egy-egy csendesen úszó karvaly a felhőtlen levegőben, egypár konkolyozó rác leány rikító viganókban a zöld vetések között, ezeknek bús dalai, amint a csendes szellő a dal egy-egy foszlányát az utas fülébe hozza, levert hangulatban tartják az embert” (Gozsdu 1886, 131). Mennyivel

csillogóbb, mennyivel reménykeltőbb volt az Aranka vidéki Kartal a *Köd* című regényben! Talán mert akkor még reménytelibb volt a céltudatos emberi élet ígérete?

A mártír című elbeszélésben Diniszin Péter volt vármegyei hivatalnok, majd elcsapott ügyvédi írnok meséli el a magyar forradalom és szabadságharc ellen föllázadt délvidéki szerbek egy csoportjának történetét. Apjának egyik öse a Magyarországra bevándorló szerbek vezetőjének, Csernovics Arzén püspök családjához tartozott. Az évek, évszázadok során tetemes gazdagságra tettek szert, volt kövér földjük, hízott marháiknak hatalmas csordája, legelőiket pedig végeláthatatlan birkanyájuk legelték. Vérrrel szerzett föld volt ez. „Lipót királytól kapta dédapám a bevándorlás idejében – mesélte az egykori vármegyei szerb hivatalnok. – Mit gondol uram! Az nem tréfa, mikor kétezer család otthagyja az igazi hazáját, és beáll egy másik nemzethez katonának! A szerb faj mindig kitűnő anyag volt a háborúban. Pompás ágyútelélek. Nagyszerűen tudnak meghalni; aztán meg a háborúban elesett fiút még az édesanyja sem siratta. Puszkagolyó elé született nép! Én is meggyőződtem, hogy egyébre nem való!” (Gozsdu 1886, 136). Így történt azután, hogy apja, Diniszin Tódor, akit a szerb nép fölvirágzásának eszméje vezérelt, a magyar alkotmányosság ellen fölkelő lázadókhoz szegődött, és részt vett a vörös sapkások elleni harcokban. Az apai házában titkos összejöveteleket tartottak akkoriban, melyen önjelölt vezérek a szerb jövőt tervezgették. „Amíg a magyarság eget verő éljenek között köszöntötte az új érárt – mesélte Diniszin Péter –, mi, akik itt a déli részen szerbek vagyunk, szintén ettünk politikai ebédeket, jóllaktunk politikai vacsorákkal, és az a tömérdek veres bor, amit megittunk, a mi mámoros fejünkbe is rajzolt ragyogó színekben különös politikai jövőndőt. Én például a jövőndő szerb vajda helytartójának udvarában szertartásmesternek képzeltem magam. Szegény apámat megtettük a szerb hadak vezérének! Miért ne! Ott van a határőrvidék kétszáz ezer szerb katonával! Miért ne haljanak meg azok szerb vezényszóra? Hol van az megírva, hogy azoknak német vagy magyar vezényszó mellett kell agyonlövetniük?” (Gozsdu 1886, 140). Nemzettársa, Irimics Athanáz azonban – aki az elcsapott ügyvédi írnok apjával szemben őseitől nem örökölt önfeláldozó szeretetet – elárulta őt, amiért a jutalma az lett, hogy beülhetett a rajongó szerb hős birtokába. Mikor elérverezték a családi portáját, Diniszin Tódor letérdelt az udvar közepére, haját tépve, égnek emelt kezekkel szörnyű átkot mondott a földre és a fákra, és azt jósolta Irimics Athanáznak, hogy őt is a diófára fogják fölakasztani, ahogyan a magyar forradalom idején a szerb nép diófára akasztotta föl a kikindai kerület néhány gógös, magyaros tanácsadóját. Irimics Athanáz azonban zavartalanul élte a maga velejéig romlott életét, és annak ellenére, hogy legalább száz családot tönkretett, mégis határtalan népszerűségnek örvendett a szerbek lakta megyében.

Évek múltán, ahogyan gyült lelkében a keserűség, Diniszin Péter is egy újabb lázadást előkészítő titkos délvidéki szerb szervezet tagja lett. Elhatározták, hogy újra lázadást szítanak a szerbek körében. Úgynevezett próféták járták a vidéket, akik névnapok, esküvők és halotti torok alkalmával igyekeztek a szerb nép körében elhelyezni a tüzes csóvákat. „Természetesen én is próféta lettem – mesélte az elcsapott ügyvédi írnok. – Mokrin volt az én járásom központja. A pap a mi emberünk volt. Nem volt ugyan intéző, de tiszta, erős nacionalista. Gazdag nép lakja Mokrint. Kövér lovakon járó emberek voltak rám bízva. A lányok, asszonyok selyemben járnak, és rajtuk két sorjával fényesedik az átlukasztott aranypénz, széles tallér. A legszegényebbnek is van valami ékszere. Jókedvű emberek, mindössze szeretnek egy kicsit verekedni” (Gozsdu 1886, 152). Amikor azután a szerb szabadság kivívásának szent ügyére emlékeztette a parasztokat, azok lelkes föl hívását kellő közönnyel hallgatták. Majd előlépett a falu előljárója, és közölte: „Nálunk, uram, nem kell senkinek szabadság, mindenki a közlegelőn legelteti a marháját. Én jó gazda vagyok, aztán nekem sincs szabadságom. Én is a közlegelőn legeltetek. Egészen jól érzem magam anélkül! Hiába is fárad az úr, itt az nem kell senkinek!” (Gozsdu 1886, 160). Az elveivel egyedül maradt, meghasonlott Diniszin Péter ebből arra a következtetésre jutott, hogy eszményekért élni kész

örültség! A szerb lázadás pedig maradt az omladina csütörtököt mondott Marat-jainak rögeszméje.

Az egyéni vereségek társadalmi háttérét Gozsdu Elek a *Nirvána* című elbeszélésében rajzolta meg a legátfogóbb igénnyel. Gróf Kanuth Lőrincné egy, a vasúttól, a postától, minden civilizációs zajtól félreeső, csendes alföldi falucskában töltötte özvegységét. „A nádfődeles házak alig látszanak a sűrűn ültetett akácok között, melyek a homokos talajban pompásan tenyésznek. Távrolról akár erdőnek nézhetné az ember. Alig lakik benne több, kétezer léleknél, beleszámítva a tanyai lakosokat is. Ártatlan, becsületes parasztság ez, mely még nem tudott megbarátkozni a gondolattal, hogy a földesuraság neki »polgártársa«. Élnek csöndes békecsöndben, mintha semmi közük sem volna a világ folyásához” (Gozsdu 1886, 189). Gróf Kanuth Lőrincnének, aki régen elmúlt hívsági napok elől, vezeklésként menekült vidékre, éppen ilyen eldugott hely kellett, szürke, félgáz ruhájában meghúzta magát a hatalmas úri kastély néhány szobájában. A ragyogó termek örökre zárva maradtak, özvegyi birtokának összes jövedelmét pedig templomokra hagyta: ötvenkét mise-alapról rendelkezett a kegyúri plébánián, hogy lelke üdvéért minden héten imádkozzanak.

Kanuth Lőrincné fia Kanuth István lelki üdvéért is imádkozott. Az alig huszonnyolc éves, „gyöngye idegzetű” ifjú gróf év közben a fővárosban élte felettebb nagyvilági életét, esténként az orfeumban pezsgőszámlái olykor tízezer forintra rúgtak, és a szóbeszéd szerint a forgalomban lévő váltói egymillió forintnál is többet értek. A telet azonban a „kis gentrynek” való helyen, Nizzában töltötte. Most azonban fogatán éppen hazafelé hajtattott. „Beláthatatlan, buja vetések között visz az út V-ig. Ameddig a szem lát, mindenütt sima, egyformán zöld vetések húzódnak messze távolságban, le egészen a láthatár hajlásáig. Az út mentén jobbra-balra szétszórva tanyák fehérlenek, mellettük egy-két jegenyefa meredezik; ez az egész, ami a síkság vonalár itt-ott megzavarja, A delelő nap sugarai alatt a vetések zöldje mintha zománcot kapott volna – fénylett. Friss fuvallat áramlott szemben a fogattal, és illatos hullámai legyezték a gróf arcát, mely az üde levegő hatása alatt gyöngéden átpirult. Ürgék szaladoztak az úton; a vetési varjú szépen bevarja a fogatot, károgott egyet, és lomhán repült tovább néhány lépésnyire, leült egy barázda hantjára, s utána károgott a rohanó fogatnak. Andalító pacsirtafütty reszketett a levegőben mindenfelé. A rohanó fogat tompa moraja messze elhallatszott a pusztán, s megzavarta a síkság ezerhangú, halk harmóniáját. Gróf Konuth István nem nézett sem jobbra, sem balra, hanem kedvetlen arckifejezéssel, merev tartásban, minden figyelmét a lovak ügetésére fordította. Sebesen hajtott, és nem látott és nem élvezett a pusztá szépségéből semmit. A lovak kinyújtott nyakkal, tágra nyílt orrlyukakkal rohantak előre” (Gozsdu 1886, 195–196). Sejteni lehet, lelkét valami nagy-nagy fölfordulás kerítette hatalmába. Gróf Konuth István tartott az anyai elszámoltatástól.

S valóban, az anyjával kettesben elköltött vacsoránál az idős asszony a fia jövőre vonatkozó tervei felől érdeklődött. „Élvezni akarok!” – hangzott a tömör válasz. Anyja azonban figyelmeztette, mások hasznos munkával töltik az életüket. „Ha a szükség rákényszerített volna, lehet, hogy ma én is dolgoznék – hangzott az ifjú gróf válasza. – A véletlen kedvezett nekem, gazdag vagyok. Úgy tartom, hogy a munka nem kellemes. Ha sejtenék benne valami ingert, biztosítom, azonnal napszámba járnék! [...] Átmulatom az életet, s igen jól érzem magam mellette. *Ismétlem, ha okom volna a küzdelemre, küzdenék. Miért küzdek? Vagyont, rangot örököltem, a többi mellékes!*” (Gozsdu 1886, 205–206). Anyja figyelmeztette őt: a vagyon és a rang a haza és az emberiség iránt kötelezettséggel jár, a kellően enervált Konuth István hangosan fölcsattant: „Hagyjuk a hazát! Én azt egy szűkebb körű érdekközösségnek nevezem. Ha érdekebben fog állani, ott leszek én is, ahol a többi, de nem az eszme kedvéért, hanem saját érdekebben. Mit szeressek egy eszmén, amely rám nézve egészen érdektelen.” Egyetlen érték létezik a számára, a vagyon és a rang, ezért hajlandó bármikor meghalni. Majd hozzátette: „a mostani rendel egészen meg vagyok

elégedve” (Gozsdu 1886, 207). A nagy emberek magasztos, istennek tetsző tettei őt nem lelkesítik, mit érnek azok, ha neki nem okoznak örömet?

Gozsdu *Nirvána* című elbeszélésnek Konuth Istvánja anyjához intézett szavaiban összefoglalta valamennyi Gozsdu-hős világszemléletének lényegét, lelki adottságát és a nemzetről, a hazáról, a közösségről vallott fölfogását. Nem meglepő, hogy valamennyiük számára a halál megváltást jelent. Utódokra nem gondolnak – minek is szaporítanak a világ koldusait? Ezért írhatta tanulmányában Bernád Ágoston: Gozsdu novellisztikájában a halott emberek halott világa tárulkozott föl (Bernád 1975, 24). Lovass Gyula szerint ebben a korban alig vannak boldog hősök, Gozsdu hősei sem azok. Valamennyien elfogadják sorsukat, engedik érvényesülni az élet törvényeit. Legtöbb novellahőse gyónó beszélgetésben fejt ki világnézetét és szerencsétlenségét (Lovass 1942, 5). Berzy András szerint „a világ, amelyet Gozsdu megmutat nekünk egy nagy csatatér, melyen a küzdelem már lezajlott, most az áldozatok vetnek számot a vereséggel. Szeretnének nagyok, diadalmasnak látszani, de sápadt kis vesztesek ők valamennyien” (Berzy 1966, 555–556).

Egyes méltatói szerint Gozsdu Elek a magyar állam és társadalom nagy kérdéseinek értelmezésekor, azon belül pedig az egyén helyzetének értékelésekor, a darwini szemléletben lelt átfogó filozófiai alapot. Tény, hogy a darwinizmus rendkívül nagy élményt jelentett a számára, annak gondolatvilágát írói gyakorlatában is hasznosította. Berzy András *Adalékok Gozsdu Elek emberi és írói arcképéhez* című tanulmányában idézte az író Justh Zsigmondhoz intézett levelét, melyben Gozsdu kifejtette a Darwini tanok iránti vonzalmát: „Igaz van. Ön is, én is azok közé tartozunk, akikben az európai civilisatio disszonáns hangjai visszhangot vernek. Ez szerencsétlenség reánk nézve. Darwin korában sok a vigasztaló addig, amíg az ember a könyvei között van, mihelyt azonban kilépünk a világba – kétségbe ejt. Mennyi nyomor, mennyi bukás fogja szaporítani az áldozatok sorát, amíg a biológiai elv, mint társadalmi alap általános dologra fog jutni. S nekünk a nagy munkában más szerepünk nem lehet, mint megállapítani azt, ami értéktelen. Ez a kényszerű érték-megállapítás fájdalmas, mert gyakran összeütközik szimpátiáinkkal, s mi nem tehetünk egyebet, mint hogy könyörtelenül felboncoljuk embertársainkat, s azután izgató erővel odakiáltjuk »értéktelen«! Van e munkában valami vigasztaló? Azt hiszem igen, mert a fajta szeretete melegíti föl a hideg analízist. Nem vagyok híve az experimentális elvnek. Használunk kellene valami módon. Az pedig csak az értékek megkülönböztetése által tehető. Hogy mi ezt a művészet eszközeivel tesszük, ez a mi szerencsénk. Az *életképesség elvét* keresem minden »esetben«, az én modernizmusom ebben áll. Hideg, kegyetlen dolog, de hogy mennyire érzem ezt, mutatja a *Tantalus* hangulata, melye Ön oly szépen konstatált [...]” (Berzy 1966, 556). Ezzel a levelével Gozsdu egyszersmind a korszerű elvárásoknak történő kényszerű megfelelőes gyakran hangoztatott vádjára alól is fölmentette magát.⁵⁰

Gozsdu Elek írói pályája során meglepően keveset írt, a XX. század első éveiben alkotó kedvéből és erejéből már alig futotta évente egy elbeszélésre. Utoljára még rövid előszót írt Tóth Ferenc *A temesvár-belvárosi Mária-szobor története* (1914) című, a történelmi műemléket bemutató füzetéhez, majd elhallgatott. 1906-ban azonban váratlanul leveleket kezdett írni egy szép fiatal temesvári asszonyhoz, Weisz Annához. Lovass Gyula szerint a szecesszió hozza meg Gozsdu felszabadulását, az évtizeden át tartó levelezésben „a szépség és az alkotás hatalmát állította szembe a pesszimizmussal, mely csak a szépség élvezetében oldódhat fel” (Lovass 1942, 7). Valóban, az Annához írt levelekben szó van

⁵⁰ Alexa Károly szerint „a kor nagy pozitívista rögeszméje az volt, hogy az élet titkai megfejthetők, ha kellő elméleti fölkészültséggel vizsgáljuk a minél szélesebb körből merített tapasztalat tényeit. Darwin áll a kor mitológiájának csúcán, azért, mert egy olyan felismeréssel, vagy mondjuk egy igen alaposan és látványosan argumentált ötlettel ajándékozta meg kiábrándult korát, mely szerint az élővilág törvényei megismerhetők, az életet és halált uraló erők átláthatók, s ezeket, ha az állatok világában érvényesek, miért is ne lehetne fellelni az emberi társadalomban.” – Alexa Károly, i. m. 6. p.

életről és hivatásról, művészetről és utazásról, szó van a közeli kertekről és a régen látott csodás tájakról, szó van vágyódásról és beteljesülésről, a megnyugvás pillanatairól és a nagy, panteisztikus lobogásról, levélbe szőtt vallomásként (hitvallásként) szó esik mindarról, ami kora társadalmát foglalkoztatta. Gozsdu Elek azonban már kivonultak fölszabadultságával szólt mindenről: hogy mit gondoljon az intellektus magáról, milyen föladatai vannak a közösségi szolgálat terén, és „mit tehet magával ez a szabad és mind gazdagabb ország, ahol a polgárosodás kiteljesedésével együtt mind érezhetőbbek a feszültségek a szociális szerkezetben és a geopolitikai kényszerből fejlődő eseményekben”. A szabad elhatározások és a szabad cselekvés kora, a független döntések ideje végérvényesen elmúlt. Alexa Károly megfogalmazásában: „A kor szikár kérdéseket tesz föl, nem törődik az ideákkal, mindet a »pozitív tények« jegyében óhajt megoldani” (Alexa 2011. 7). Gozsdu Weisz Annához nemcsak leveleket írt, de elbeszélés-szerű történeteket, bölcséleti fejtegetéseket szőtt a levélfolyamba. Végredelele szerint a hagyatékával rendelkezők a kétezredik év augusztusában, Anna napján hozzák nyilvánosságra a leveleket. Ennek a döntésének tett eleget Alexa Károly, amikor *Kertünk Istennel határos* címmel kötetbe szerkesztette Gozsdu Elek és Weisz Anna 1906–1915 közötti levelezésének anyagát (2011).

Gozsdu Elek elbeszéléseiben és a magyar nemesi középosztály hanyatlástörténetének irodalmát gazdagító regényében a küzdeni képtelen, megvert, és a megvertségének fájdalmával a szívükben a társadalomból kivonuló, akaratgyenge, alkotni és teremteni képtelen, ám ehelyett az élet kínálta gyönyöröket maguknak követelő, a tehetetlenséget kompenzáló, élvettségükben is kallódó emberek világát mutatta meg. Bernád Ágoston szerint Gozsdu hősei nem „ideológiák” teremtményei, nem tartoztak azok közé, akik az örök kielégületlenség gyötrelmében találtak volna kielégülést. Nem voltak csinált szenvedők, nem voltak mímelt mártírok. Gozsdu érzékeny, gátlásokkal küszködő természete fokozottan érezte a kívülmaradás súlyos tehertételét. A maga választotta vidéken, szinte „éhezte a résztvevés, a beleszólás izgalmát, szomjazta a siker mámorát”, közben egyike lett a kívülmaradottaknak és az elfeledetteknek. Nem kapta meg az élettől, és az írói alkotástól, amit remélt, amit óhajtott, amire jogosultnak érezte magát. Novellája hőisével, Ordas Gidával együtt ő is elmondhatta: külön embernek született, nagyobb reményekkel érkezett, mint amit kora társadalmi viszonyai a számára a kibontakozásához biztosítottak.

Összefoglaló

A klasszika-filológiától Ady Endre költészetéig

Az 1867 utáni, az alkotmányos rend helyreállítását követő fél évszázad Magyarországon a polgári fejlődés korszaka volt. Az 1848. évi törvények fölszabadították a jobbágyságot, a nemességet pedig beemelték a hatalomba. Ezzel ugyan csak a törvényes alapjait teremtették meg a liberális államrend kiépítésének, hiszen a forradalom és szabadságharc bukása, és az azt követő abszolutizmus közel két évtizedének eseményei megfojtottak minden kibontakozási lehetőséget; az immár szabad, de továbbra is földnélküli parasztság zsellérsorba került, miközben a kis- és középnemeseknek semmilyen anyagi forrásuk nem volt birtokuk gazdaságos működtetéséhez. Működött azonban helyette a bécsi udvar hatalmi intézményrendszere, a maga érdekeinek megfelelően alakítva Magyarország gazdasági és kulturális életét egyaránt. Az 1860-as évek elején Habsburg birodalom háborús vereségeinek kellett bekövetkezni, hogy a belátás alapján Ferenc József és miniszterei az Ausztria és Magyarország közötti viszony rendezése mellett döntsenek. Deák Ferenc és társai 1867-ben jutottak el a közös érdekek méltányos elismerése alapján jogilag is garantált, kettős államszövetség, a kiegyezésen alapuló Osztrák–Magyar Monarchia megalkotásának elfogadásáig, megteremtve ezzel a kismemizett ország gazdasági fölemelkedésének lehetőségét is. A deáki kiegyezés Magyarországon utat nyitott a polgári fejlődés előtt.

A Bácskában és a Bánságban a helyreállított magyar közigazgatást követően alakultak meg azok a választott vármegyei és községi közhatalmi intézmények, amelyeknek a hatáskörébe tartozott a gazdasági, a kereskedelmi és a kulturális élet megszervezése. 1867 után a közéletet szinte a semmiből kellett újjászervezni. Aki a Duna és a Tisza táján széttekintett, mindössze annyit láthatott: közel egy évszázada a törökbecsei kikötőből megrakott hajókon szállították a gabonát Bécs felé, amihez az 1790-es évektől kezdődően jelentősen hozzájárult a Kiss József által épített Ferenc-csatornán lebonyolított terményszállítási forgalom is. ezzel nagyjából ki is merül vidékünk gazdasági és kereskedelmi élete. Az új, vármegyei vezetésnek első lépésként pénzügyintézeteket kellett létrehoznia, hogy a kis- és középbirtokok termékei számára piacot teremtsenek. Második lépésként a mezőgazdaságot kellett modernizálni, hogy a birtokok a piacokat megfelelő terményekkel lássák el. Ehhez viszont új szellemiségű, az érdekeit fölismerő, és szem előtt tartó, vállalkozói társadalomra volt szükség. Az új, immár európai igényű polgárság megteremtését – fölnevelését – azonban csak az iskolák átalakítása és újjászervezése révén lehetett elérni. A Bácska és a Bánság területén a mindenkorai vallási és közoktatási minisztérium döntése alapján sorra alakultak a gimnáziumok, a kereskedelmi középiskolák, és a polgári tanintézetek. Az akkor már közel 150 éves múltra visszatekintő szabadkai főgimnázium mellett, 1872-ben Zomborban és Újvidéken, 1876-ban Zentán, néhány évvel később, a katonai határőrvidék felszámolását követően, az 1870-es évek végén Pancsován, 1875-ben Fehértemplomban, 1877-ben pedig Nagyikindán is létrehozták a magyar tannyelvű főgimnáziumot, ahová a kultuszminisztérium a korszak legkiválóbb tudós tanárait helyezte ki oktatónak. Így került Szabadkára Jámbor Pál után Iványi István a történelem, és Toncs Gusztáv az irodalom és a bölcsélet tanára, Pancsovára Kiss Lajos a

történelem és a földrajz, Románecz Mihály a magyar nyelv, az irodalomtörténet és a történelem, Tordai György, a földrajz és a történelem, Vizoly Zakariás a német nyelv és irodalomtörténet, Wigand János a magyar és a német nyelv és az irodalomtörténet tanára mellett Fináczy Ernő bölcsész tudor, a görög és latin nyelv tanára, Nagykikindára Morvay Győző bölcséleti doktor a latin, a német nyelv, valamint a magyar nyelv és irodalom tanára, Fehértemplomba pedig Bászél Aurél, a görög és a latin nyelv, Vajda Károly a klasszika-filológia, Király Pál a magyar történelem, Téglás Gábor a régészet tanára mellett Sziklay Ferenc, kiváló író, a magyar irodalom tanára. Mellettük az újvidéki polgári iskola tanáráként Avar Gyula, a magyar nyelv és irodalom, valamint a történelem tanára volt meghatározó egyénisége a bácskai és a bánsági középiskoláknak. Közöttük elvértve akadtak olyanok, akik a saját szülővárosukban oktathatták a tudományokra az ifjú nemzedékeket: Radics György előbb Szabadkán, majd Zomborban, Loósz István Szabadkán, a tanári pályáját Baján kezdő Margalits Ede, a szláv nyelvek, a latin, a történelem és a magyar irodalom tanára ugyancsak Zomborban, a bajai születésű Erődi Dániel pedig Nagykikindán kapott főgimnáziumi katedrát, velük egyidőben a szabadkai Frankl István közmegelegedésre tizenhét évig állt az újvidék magyar főgimnázium élén.

Az azóta megismert életrajzi vallomások szerint a tudós tanárok többsége hazafias küldetésnek tekintette a végvidéki szolgálatot. Románecz Mihály *Végbeli ének* című költeményében hangsúlyozta: a távoli Felvidékről érkezett ugyan a Duna-tájra, de a középkori nagy csaták, és a háborúkat megidéző hősi énekek vidékén igazi otthonra lelt. „*Szeretlek, oh én honom véghatára, / Szívem benned sok örömét lelte: / S népedért is ajkam kél imára:/ – Szállja meg Szibinyáni lelke!*” – írta a Pancsovára érkezésének évében, 1883-ban a helyi, *Végvidék* című lapban. Csernus Gerő fehértemplomi főgimnáziumi tanár pedig 1885. január 1-én a *Fehértemplomi Lapok – Weißkirchner Blätter* lapjain ugyan így búcsúzott az egyik áthelyezett tanártársától: „*Örvendj tehát! Élted mi más, / Ha nem vidor, szép pityimalat? / S ifjú erővel párosult / Remény; szerény érzés alatt*” – nem mulasztotta azonban el szóvá tenni, pályatársaival együtt milyen hasznos küldetésük volt a déli végeken, s a táj és lakói mily nagy mértékben töltötték ki az életüket.

Első pillantásra is feltűnik, a Bácskába és a Bánságba helyezett középiskolai tanárok között túlsúlyban voltak a görög és latin nyelv, valamint a klasszika-filológia tanárai. Ez első sorban a kor középiskolai – azon belül a „gymnasiumi” – oktatási rendszer tartalmi lényegéből eredt, amelyben az ókori klasszikus alkotók (Homérosz, Szophoklész, Livius, Vergilius, Cicero és Horatius) és műveik megismerésének elsőrendű, mindent eldöntő szerep jutott. A Magyarországon újra „felpezsdült nemzeti szellem” a görög és a római szerzők műveiben lelte meg a modern erkölcsiségnek azokat a tartalmi üzeneteit, amelyek a polgári társadalom számára határozott világnézetű, a közösségért mindenkor tenni kész, harmonikus lelki tartalmakkal rendelkező, és a kultúra értékei iránt nyitott egyéniséget teremtett. Javorik János a *Miért tanítjuk a klasszikus nyelveket?* című tanulmányában kifejtette: nem maga a holt nyelv tudása fejleszti a gondolkodást, hanem az út és a mód, ahogyan a birtokába jutottunk. Meggyőződése volt, hogy a klasszikus kor alkotóinak írásban fennmaradt művei az emberi kultúra fejlődésének fontosabb emlékei, mint „az omladozó márványpaloták, a rozsdáette ércszobrok”. Így születtek a szabadkai Jámbor Pál Phaedrus (1875), Horatius (1876) és Vergilius (1878) műveinek fordítása és értelmezése mellett az antik korszak jeles ismerőinek munkái: a Fehértemplomban oktató Bászél Aurél *Theokritos idyllei és a görög s római idyll* (1880), *Thukydides beszédei* (1881), *Horatius életbölcselete* (1884) és *Plátón jelentősége korunkra, nevezetesen az érettebb plátói ifjúságra nézve* (1886), Irovics Tamás *Plutarkhos mint moralista* (1908), és Vajda Károly *Marcus Aurelius* (1889) című értekezése, és a Szabadkán tanárkodó Hornyánszky Gyula *Thukydides és a sophistika* (1892) című klasszikus eszmetörténeti tanulmánya. Kiss Endre pancsovai tanár *Theocritus és a római irodalom*

aranykori lyrikusai (1886) című írása azért jelentős, mert benne – Pancsova város szülöttjeként – a Bánság első klasszika-filológusát tisztelhetjük.

Kármán Mór, Eötvös József kultúrpolitikai elképzelésének hű követője, az 1879-ben elfogadott, modern gimnáziumi oktatási program kidolgozója jelölte ki a klasszika-filológiából egyfelől a magyar történelem-, másfelől a magyar irodalom-oktatás felé vezető utat. Történetfilozófiájának lényege, hogy a különböző, egymást követő korokban született irodalmi alkotásoknak a jelenre érvényes erkölcsi tartalmuk van, amelyek döntő mértékben befolyásolják az újkori társadalmak életét. „Nem külső tényezők hatásában, hanem legelőbb is a lelki működés módjában, a szellemnek saját maga termékeiben, a nemzedékről nemzedékre szálló eszmékben véljük lelhetni a népek és egyének sorsa felett döntő hatalmat” – fogalmazta meg *Pedagógiai dolgozatok* című munkája első részében (Kármán 1909, 46–47). A szellemi gyarapodás mellett, a lelki működés módjának kialakítása kétségtelenül a korszak legfőbb oktatáspolitikai célkitűzése volt. S ahogyan az egyre gyakorlatiasabbá váló társadalmi követelmények során fokozatosan háttérbe szorult az ókortudomány, a görög és római szerzők munkásságának jelentősége, úgy kerültek – a nemzeti önismeret igényeinek megfelelően – egyre hangsúlyosabban előtérbe a nemzeti történelem és a nemzeti irodalom oktatásának igénye. Így jutott el Kármán Mór annak hangsúlyozásához, hogy az ő korában éppen a nemzeti önismeret, a nemzeti kultúra adja az erkölcsi nevelés fő tartalmát, kiemelve: az etikai ideál a nemzeti kultúrából, a nemzeti történelemből bontandó ki. A (fő)gimnáziumokban nevelkedő, jövőbeli értelmiség már Homérosz, Tacitus és Vergilius művei mellett elsősorban magyar történelmi műveket és irodalmi alkotásokat olvasott. A magyar történelmi és irodalmi múlt értékeinek föltárásában a két szabadkai tudós tanár, Toncs Gusztáv és Loósz István járt az élen, sorra születtek előbb a diákság, majd a széles közvélemény, s nem mellesleg a tudományos élet számára írt értekezéseik a kurucvilág költészetéről, Vörösmarty Zalán futásának értelmezéséről, Arany János eposzainak forrásairól. Toncs Gusztáv *Zágoni Mikes Kelemen élete* (1897) címmel írt monográfiát, tanulmányban foglalkozott *Kisfaludy Sándor regéivel* (1903), és Zrinyi Miklós *Szigeti veszedelem* (1906) című eposzával, ezzel egyidőben *Szemelvények a magyar klasszikus iskola költőiből* (1904) és *Szemelvények a magyar epikusokból és történetírókból* (1904) címmel pedig értelmező tanulmánnyal ellátott olvasókönyvet szerkesztett. Tanártársa, Loósz István *Deák Ferenc emlékezete* (1904) címmel írt monográfiát és *Kölcsey Ferenc válogatott szónoki művei* (1914) elé írt értelmező tanulmányt. Kettejük műhelyében születtek meg a bácskai magyar irodalomtörténet-írás remekei, melyekkel országos elismerést szereztek.

1914-ben Szabadkán jelent meg önálló kötetben Loósz István *Ady Endre lírája tükrében* című terjedelmes tanulmánya, amelyben már arra a kérdésre kereste a választ: vajon a maga korában Ady mennyiben folytatója a magyar irodalmi hagyományoknak, és minő újításokkal gazdagította a modern magyar irodalmat? Írásában a szabadkai irodalomtanár eljutott a filológiai alapokon nyugvó korszerű műértelmezés gyakorlatának alkalmazásáig, s fejtegetése eredményekén megállapította: Ady „szociális világfelfogásának gyökere voltaképpen a züllésnek indult birtokos magyar középosztály elégedetlenségének talajából ered. Ennek az osztálynak tehetetlensége és pusztulása fáj neki, amelyhez önmagát is odatartozónak tekinti” (Loósz 1914b, 23–24). Ezzel – anélkül, hogy aktualizálta volna – egyszersmind a bácskai és a bánsági társadalmi valóság legégetőbb kérdésig, a birtokos osztály hanyatlásának problémájáig jutott el. Előtte a pancsovai főgimnázium tanára Rencz János *Vajda János költészete s a mai magyar líra* (1897), és az újvidéki Avar Gyula *Gárdonyi Géza és művei* (1906) című tanulmányában foglalkozott kora irodalmi valóságának kérdéseivel. Avar Gyula így foglalta össze irodalmi élményét: Gárdonyi regényeiben és elbeszéléseiben a Magas-Tátra csúcsainak üdeség rejlik, amely friss erővel tölti el a lelkeket. Loósz István, Rencz János és Avar Gyula tanulmányaiból a maguk korának lehető

legátfogóbb irodalomértelmezését – a társadalmi determinizmus és a lelki tartalmak összefüggésének fölvetését – leli meg az olvasó.

Az irodalomtörténeti törekvések – a századforduló irodalmi értékeinek föltárása, és az elmúlt századok magyar írói életművek elemzése – mellett a korszak történetírásának eredménye hozott vidékünk tudósainak országra szóló sikereket és eredményeket. A XIX. század utolsó évtizedeiben a pozitivista történetbölcselet nyomán születtek meg olyan várostörténeti monográfiák, melyeket évszázad múltán is számon tart a történeti irodalom. Ekkor jelentette meg Iványi István, a Szabadka város támogatásával elkészített *Szabadka szabad királyi város története* című munkájának két kötetét (1886 és 1992), magyar, szerb és német nyelven megjelent Milleker Bódog *Versecz szab. kir. város története* (1886) című monográfiájának két kötete, és Újvidék szab. kir. város közönségének támogatásával – ugyancsak három nyelven – napvilágot látott Érdujhelyi Menyhért *Újvidék története* (1894) című könyve is. 1906 és 1909 között Szabadkán öt kötetben jelent meg Iványi István fő műve, a *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára*, és a millenniumhoz közeledve egyre szaporodtak az iskolatörténeti tanulmányok is, amelyek közül kiemelkedett Steinbach Antal *Torontál vármegye és Páncsova törvényhatósági joggal felruházott város tanügyi állapota 1776/77–1889/90* (1892), Buday József *A verseczi m. kir. állami főreáliskola története* (1896) és Jeszenszky Dezső *A zombori magyar királyi állami főgymnasium története 1872–1895* (1896) című monográfiája. Az 1867–1918 közötti fél évszázad során a közönség soha nem tapasztalt nagy érdeklődéssel fordult a múlt eseményei iránt, ennek volt köszönhető a történeti munkák népszerűsége. 1883-ban az országban harmadikként alakult meg Zomborban a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat, melynek évnegyedes füzetek közölték a történeti kutatások eredményeit. A korszak vezető történésze, Dudás Gyula – aki a vidékünkön elsőként szerzett tudományos fokozatot a történettudományok terén – sorra jelentette meg tudományos dolgozatait, melyek sorából jelentőségével kimagaslik a Szilágyi Sándor előszavával megjelent *A zentai csata* (1885), és *A zentai ütközet és Szeged visszavétele 1686-ban* (1886), továbbá a *Bács-Bodrog vármegye régészeti emlékei* (1886), s még ugyanabban az évben sajtó alá rendezte a *Szerémi György emlékirata* (1886) című kötetet. Mindezek a munkák meghatározó szerepet játszottak a magyar polgári öntudat kialakulásában, s ezzel maguk a történetírók is tisztában voltak. „Újvidék múltjának hű képét akartam festeni, hogy azt gyönyörrel szemlélhesse mindenki, a ki hajdanunk iránt érdeklődik. Azt akartam, hogy művemet élvezettel és haszonnal olvashassák a szakférfiaik épp úgy, mint a nagy közönség; hogy fejtegetésemnek tudományos értéke mellett tetszetős formája is legyen” – írta várostörténeti munkája előszavában Érdujhelyi Menyhért (Érdujhelyi, 1894, 6).

Amíg az irodalomtörténeti és a történetírói tudományos munkák megfelelő intézményekben – a gimnáziumok tudós tanárai műhelyében, múzeumok vagy egyházi levéltárak biztos bástyái között – születtek, s az iskolai értesítőkben, majd a Történelmi Társulat Évkönyvében a megjelenési lehetőségük is adott volt, a szépirodalmi művek nehezebb körülmények közepette születtek, s csak a vármegyei és a városi sajtó megszületését és az újságírás megerősödését követően nyílt kedvező lehetőség az olvasói kör kiszélesítésére. A szépirodalom terén elsősorban a regényírók jeleskedtek: 1868-ban, a bácskai társadalom konszolidációjának hajnalán jelent meg Zomborban a bajai születésű Csupor Gyula *Megbukott a mama* című munkája. Korai mű – a születés pillanatának minden esetlegességével – de a bácskai magyar irodalom tekintetében mérföldkőnek tekinthető. Szerzője ifjú joghallgatóként a fővárosban tanúja volt a kiegyezést előkészítő társadalmi és politikai eseményeknek, nem meglepő, hogy regényében a Deák Ferenc és hívei eszméinek adott hangot: a feudális vidék patriarchális viszonyaival szemben a polgárságtól elvárt, az új társadalmi rend igényét hirdető, az egyéni kezdeményezéseknek teret követelő, új szellemiség mellett tett hitet. A megyei választásokon a régi beidegződések nyomán még az a kérdés, hogy „Deákista-e Fűvessy úr, vagy határozat-ista?”, valójában azonban nem ezen dől el a

képviselő sorsa. Az igazi kérdés, hogy a jelölt képes-e fölváltani a régi világ érdekszövetsége által kínált vármegyei kényelmet a közössége gazdasági és kulturális fölvirágoztatását vállaló, valóban tevékeny szolgálattal. Nehéz feladat ezt eldönteni, Fűvessy Leánder bele is bukik az első megmérettetésbe. De kell a bukás ahhoz, hogy még időben kiszabaduljon abból a közéleti örvényből, amely őt elnyelni készült. „Hatalmas emberi ész! mely a földi bilincseket lerázva a csillagokba emelkedel; hatalmas tudomány! mely a teremtés sejtelmes fátyola alá is betekintesz s a zenith és nadir pontjait érinted vakmerő szárnyaiddal: világosítsatok fel engemet!” – fohászkodik új felismerésekért az ifjú Fűvessy (Csupor 1868, 110).

S ha a bácskai – s egyben a bánsági – magyar regény már indulásakor társadalmi problémákat feszegetett, mennyivel inkább fordult regényirodalmunk a közösségi sorskérdések felé, amikor évtizedek múltán vészesen fáradni kezdenek a kiegyezéskor még oly sokat ígérő intézmények? Csupor Gyula polgári fölemelkedésbe és alkotóerőbe vetett hitének súlyos vereségét mutatta be négy évtizeddel később Kanizsai Ferenc *Iffabb Sóti Pál* (1909) című regényében, míg Baloghy Imre Pancsován megjelent *Zsivánovits Porfir de genere Zsiván* (1909) című munkája a megújulni nem képes magyar társadalom okozta nemzetvesztés sötét jóslatát vizionálta. Igazán sikeres társadalmi regény mindkettő, ám problémaérzékenységgel és súlyos ítéletével fölöttük ott magasodott Gozdsu Elek *Köd* című munkája, amely az elfáradt, kiábrándult birtokos osztály pusztulásáról szól. Kanizsai Ferenc hőse tehetetlenségének súlya alatt, céltalanul róttá az utcákat, „a sáros nedvesség a cipőtalp lékein keresztül fölszívódott; föl, úgyszólván egészen az agyáig, az öntudatáig, a lelkéig és sokszor úgy érezte, mintha csak azért teremtődött volna a világra, hogy mindezt a piszkos és nedves pocstát, ami az utcákat, a városokat, az egész világot merő egy kocsonyává teszi, neki kelljen magába szívnia, mint elátkozott szivacsnak a tengert. Meddig fog ez tartani? Legalábbis ítéletnapig [...]” (Kanizsai 2011, 55). Lelkének ez a nagy fölborulása értelmetlen hajnali párbajba sodorta, amelynek során úgy pusztult el az erdőszélen, mint Gozdsu Elek hőse, Tar Iván. Mert akkor már nemcsak a palotákban és a kastélyokban gubbaszkodott „a lelket ölő köd”, amelyben eltévedt minden nemes célokért küzdő lélek (Gozdsu 1969, 63), de elnyelte a vidéki hivatalokat is, amelyek ideig-óráig menedéket biztosítottak a menthetetlenül enervált lelkeknek.

Kevésbé volt problémalátó költészetünk és a novellisztikánk. Magyarországon 1867 után a Gyulai Pál vezette irodalmi Deák-párt – soraiban Eötvös Józseffel, Arany Jánossal és Kemény Zsigmonddal – a magyar irodalom klasszikus eszmeiségére és értékrendjére esküdt, míg a vele szemben fölsorakozott irodalmi ellenzék Vajda János, Tolnai Lajos, Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő képviselte – egyébként egységes táborra soha nem konszolidálódó – csoport vívta elkeseredett küzdelmét: hatalomért és dicsőségért. Mindez azonban nem jutott el a bácskai és a bánsági városokba, ahol vidéki közönség egészen másféle elvárásokat támasztott az írás embereivel szemben. Szabadkán, Zomborban, Nagykikindán és Pancsován az olvasóközönség megelégedett a sajtó társcarovata kínálta esztétikai élvezetekkel, elvárásai is ennek alapján fogalmazódtak meg. Dömötör Pál, Trischler Károly, Erődi Dániel és Szász István, s a női szenzibilitás megszólaltatói – Janda Matild, Radich Jolán és Radványiné Ruttkay Emma – tollán születtek olykor jó, alkalmanként kiváló versek, költészetük – tartalom, világlátás és formakultúra tekintetében – mégsem lépett túl az almanach-líra keretein. A közéletet az ünnepi ódák, a magánéletet a szenvedő lélek elégiái uralták, egyedül a szabadkai Révész Ernőnek volt hozzá ereje és tehetsége, hogy a *Szerelem* című versében kellő iróniával megfogalmazza: „Hallgat a kobzom / Fűzfára akasztva, / Elcsendesül mind a kettő: / Szerszám meg a gazda”. A drámairodalom terén Csillag Károly *Sátán útja* (1898) című drámai költeményén (misztériumjátékán), és Sziebenburger Károly *Bottyán generális* (1902) című történelmi színművén kívül alig született számottevő színpadi mű.

Más volt a helyzet a sajtó tárcarovata kínálta lehetőségek terén, ahol olykor egészen kiváló művek születtek. A tárca – és a tárcairodalom – a sajtó korának sajtatos terméke, Lipták Dorottya *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs–Budapest–Prága* (2002) című kiváló sajtótörténeti munkájában rámutatott, hogy az 1880–1890-es években a magyar sajtó – tartalmát és formáját tekintve – eredendően átalakult. Legszenvedélyesebb újítás a tárca gyors térhódítása volt, amely ekkor már egyre inkább kiszorította az eszmeileg mind jobban kiüresedett vezércikket. A tárca műfaji rugalmasságával átvette annak „érvelő, analizáló és összegző szerepét”. A „vonal alatti” írás korántsem merült ki a politikából vett témakörökkel, felölelte a kultúra, a gazdaság és a közélet valamennyi területét, szólhatott a tudományos és a művészeti élet eseményeiről és teljesítményeiről, a közmorál, az erkölcs és nevelés kérdéseiről. A rendkívül változatos tárcarovatban az útirajzok mellett, a helyi színek végtelen tarkaságát megjelenítő írások követték egymást. „Sikerének titka – írta Lipták Dorottya –, hogy közvetlen élénk kapcsolatot tart fenn az olvasóval, megszólítja őt, »bizalmas beszélgetést« kezdeményez vele, és így minden egyéb műfajnál hatékonyabbnak bizonyul a közgondolkodás a közízlés terjesztésében” (Lipták, 2002, 47). A tárca a polgári sajtó fénykorában kitapinthatóan érzelmi ráhatással operált.

Tárcairodalmunk tehát felettebb sokszínű volt, a hírlapokban olvashatták először a Bácska és a Bánság olvasói Vértesi Károly útirajzai mellett Zorkóczy Lajos *Tárca a Fruska-Górából* című írását (Újvidék, 1885), Türr Antal szlavóniai utazásáról készült *Úti rajzok* című kilenc részes beszámolóját, és Stiller Kálmán *Boszniai úti képek* című élménybeszámolóját (Fehértemplom és Vidéke, 1911). Fináczy Ernő pancsovai tanár *A görög nyelv a gimnáziumban* címmel közölt tárcát a *Végvidékben* (1883), s még ugyanabban az esztendőben két részletben jelentette meg az *Irodalmi kalandozások* című írását is. Tanártársa, Kiss Lajos itt tette közzé *A Balkán félsziget államai a berlini congressus után* (Végvidék, 1883) és *Belgrád bevétele* (Végvidék, 1884) című értekezését. Történetíróink közül szinte valamennyien éltek a tárcarovat kínálta lehetőségekkel – itt jelentek meg egyebek mellett Iványi István bácskai helynévtárának fejezetei is –, közülük azonban Dudás Gyula volt az, aki a Bácskában megjelenő lapokban egészen otthonosan mozgott. A tárca olykor vitáknak is helyt adott, a vonal alatti voltak olvashatók a Bács-Bodrog vármegyei Irodalmi Társaság létrejöttét megelőző, és a megalakulását követő észrevételek, hozzászólások, és bírálatok is. A Zomborban megjelenő hírlap tárcarovata közölte irodalmunk első kritikai próbálkozásait: itt látott napvilágot Szulik József *Dömötör Pál legújabb költeményei* (1889) című kötetének méltatása, amire Dömötör Pál *Szulik József: Visszhangok* (1890) című írásával válaszolt, 1913-ban azután ugyancsak a *Bácska* című lap tárcarovatában jelentek meg *Tóth Kálmánról* címmel Dömötör Pál készülő kismonográfiájának részletei is. A Bácskában és a Bánságban megjelenő lapok tárcarovatában szereplő írások hűen tükrözik a korszak társadalmi közérzetét, művészi igényeit és morális meggyőződését.

Különösen értékes fejezete íróink, költőink, újságíróink és tudós tanáraink munkásságának a magyar-szerb irodalmi kapcsolatok ápolása. Ebben a munkában (is) Radics György járt az élen, szabadkai évei után az általa Zomborban újra alapított *Bácska* című lapban sorra jelentek meg a szerb népköltészetéről írt tanulmányai és ismertetői: *Hunyadi János a szerb népköltészetben* (1878), *A szerb népköltészetéről* (1879), *Rigómezei dalokból (Murat sultán levelet küld Lázár cárnak)* (1880) és *Hunyadi Mátyás a délszláv költészetben* (1884). 1883-ban iskolai használatra önálló kötetben is megjelent *A magyar történelem alakjai a délszláv költészetben* című tanulmánya. Pályatársa, Dömötör Pál 1890-ben Budapesten a Méhner kiadónál megjelent lírai füzetének címét is versbe szedte: „*A nemzetiségek, vagy horvát, oláh, tót, szerb és németség! / Legyen velünk áldás és békesség*”. Lezárása volt ez a gondolat gazdag fordítói tevékenységének, melynek során kora szerb költészetének a legkiválóbb alkotásait – elsősorban Jovan Jovanović Zmaj és Branko Radičević verseit – ültette át magyarra, és tette közzé *Őszi rózsák* (1895) című kötetében.

Példájakon fölbuzdulva Trencsény Károly a *Jugovicsok anyja* (1910) című szerb nép-éneket ültette át magyarra. Margalits Ede pedig – már a budapesti szláv tanszék tanáraként – a horvát Ivan Mažuranić *Csengics Szmil Aga halála* (1896) című „költői elbeszélésének” magyar tolmácsolásával ajándékozta meg az olvasóit. Az újvidéki Piukovich Sándor pedig *A szerb népköltészet* (1910) címmel adta ki értekezését.

A pancsovai főgimnázium tanára, Románecz Mihály *Szerb nyelvtan, tekintettel a horvát nyelvre* (1889) címmel tankönyvet állított össze a magyar állami közép- és polgári iskolák, valamint a hazai közönség számára. Tanárként megértő együttérzéssel figyelte szerb nyelvű diákjainak a magyar nyelv elsajátítására fordított igyekezetét, ezért döntött úgy, hogy használható tankönyvvel könnyíti meg a munkájukat. Példatárában a szerb hősi énekekből és Dositelj Obradović, Vuk Karadžić, Petar Petrović-Njegoš, Branko Radičević és Ivan Mažuranić műveiből vett részletekkel segítette a nyelvtan törvényeinek megértését. Egy évvel később azután a pancsovai magyar királyi állami főgimnázium értesítőjében közzétette *A Szibinyáni-románczkör a szerb népköltészetben* (1890) című tanulmányát. Ekkor készítette el a vallás- és közoktatásügyi minisztérium támogatásával az újvidéki Brancsits Blagoje és Derra György gör. kel. szerb főgimnáziumi tanár a *Magyar–Szerb* (1889) és a *Szerb–Magyar* szótárt (1894). A bevezető tanulmányban összefoglalt szempontok a szótáriródalom tudományának máig fontos részleteit tartalmazza.

Ekkoriban zajlott le vidékünkön az első magyar-szerb kapcsolattörténeti vita is. 1882-ben Pancsován a Braća Jovanovića kiadónál *Skupljeni spisi Mihaila Vitkovića* címmel megjelent Vitkovics Mihály műveinek szerb gyűjteményes kiadása, melynek bevezető írása a pest-budai író a szerb irodalom számára igyekezett kisajátítani. Piukovics Gábor, a Magyar Philologiai Társaság tagja *Vitkovics Spomen Milice-je* (1887) és *Vitkovics mint szerb író* (1889) című írásaiban tett kísérletet az író magyar és szerb irodalomban betöltött szerepének a tisztázására. Meglátása szerint Vitkovics a magyar felvilágosodás korának szerb származású, pesti írója volt. Ezekben az években – a vitától függetlenül – jelent meg Toncs Gusztáv *Vitkovics Mihály élete és munkái* (1884) című értekezése, Rádits Dusan pedig *Vitkovics Mihály életrajza* (1909) címmel Újvidéken jelentette meg tanulmányát. Néhány évvel később ugyanott Polit Vladislava *Petőfi a szerbeknél* (1912) címmel jelentette meg irodalomtörténeti jelentőségű tanulmányát.

Az 1880-as, 1890-es években születtek a Bácska és a Bánság magyar tudományos életében ez első etnográfia tanulmányok. Szőke Endre *Vonások a volt Temesi Bánság népéletéből* (1890) című tanulmánya a fehértemplomi főgimnázium értesítőjében jelent meg. A szerző az Al-Duna vidéke népei – a magyarok, szerbek, románok, bolgárok és németek – történetének rövid áttekintését követően részletes leírását adta a vallási életük és hitviláguk rendjét meghatározó hagyományoknak, a babonás félelmeik mélyén rejlő meggyőződésüknek, munkaszokásaiknak, külön kiemelve a népcsoportok egymás iránt megnyilvánuló érzéseit is. Kutatását „több lelkész és tanító úr” segítette, az ő pártfogásával kereste föl a vidék legeldugottabb falvait is. Szőke Endre tanulmányában precíz meghatározásokra törekedett, megfogalmazása szerint a krassován már nem bolgár többé, de nem is oláh vagy szerb, hanem mind a három keveréke, s ez a keveredés szokásaikat és erkölceik is meghatározza. Fogl János újvidéki tanár 1914-ben jelentette meg *A krassó-szörényi románok között* című munkáját, melyet ő maga nevezett etnográfiai tanulmánynak. Újvidéki éveit megelőzően népiskolai igazgató-tanítóként nyolc évet töltött az Al-Duna vidéki románok között, volt tehát alkalma megismerni a felettébb zárkózott – bizonyos tekintetben a magyarsággal és a magyar állammal ellenséges indulatokat tápláló – románok nemzeti céljaival és politikai törekvéseivel. Tanulmánya végén figyelmeztette a magyar kormányt az ellenséges indulatok egyre erőteljesebb halmozódására, melynek beláthatatlanok a következményei. Komor jóslatait a történelem igazolta.

Nem kevésbé volt komor Jeszenszky Ignácnak 1897-ben Nagyikindán kiadott *Kiáltó szó* című szociográfiai tanulmánya, melybe az agrárszocialista mozgalmaknak kiszolgáltatott nincstelenek – kis parcellát művelő parasztok, földmunkások és a zsellérek – nyomorúságos sorsát írta le. Az evangélikus lelkész a tragikus elszegényedés okait a nagybirtok tarthatatlan intézményében, a modern gazdálkodási ismereteket nélkülözni kénytelen paraszti közösség kiszolgáltatottságában, és a bánsági néptől idegen kommunisztikus eszmék agitátorainak lázító ténykedésében látta. Kiáltó szavát a magyar kormányhoz intézte, tőle várta az elodázhatatlan földreform végrehajtását. A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat néprajzi kutatásai nyomán készült az óbcesei születésű, de Bácsban élő Hannig Györgyné *Bácsi sokac népszokások* (1907) című tanulmánya, melyben Monostorszeg, Béreg, Hercegszántó, Bács, Bogyán, Vajszka, Palona és Szond községekben élő sokác nép életének jelentős eseményeit foglalta össze. A népszokások leírása mellett a szerző bőven merített a sokác népdalokból, a népénekekből is. A kibontakozó etnográfiai tudományok közvetlen közelében születtek meg Vizoly Zakariás pancsovai tanár összehasonlító nyelvészeti tanulmányai, a *Germán elemek a magyarban* (1880), és az *Adatok Erdély néhány helységnevének magyarázatához* (1882) című munkái, mind fontos nyitányai vidékünk modern nyelvészeti kutatásainak.

A Bácska és a Bánság 1867 és 1918 közötti polgári társadalmi történetének fél évszázada során a teljes szépségében született meg és teljesedett ki a magyar irodalom és az irodalommal kapcsolatos tudományos élet. Amennyiben elfogadjuk, hogy az irodalom feladata az ember lelki-szellemi világának művészi (poétikai) eszközökkel történő megjelenítése, úgy bizton kijelenthető, a jelzett korszak idején íróink, költőink, újságíróink és tudós tanáraink versben, regényben, publicisztikában, történeti, irodalomtörténeti és etnográfiai munkáikban megmutatták a táj és lakója, a bácskai és a bánsági ember közötti kapcsolat lényegét, megmutatták a bácskai és a bánsági ember életének igazi tartalmát. A patriarchális kötöttségektől megszabadult, szabad akaratát és elhatározását érvényesítő polgár a maga elképzelései szerint alakította a maga társadalmát, vállalkozott, építette az otthonát, iskolát teremtett, miközben ismeretei bővítése céljából távoli vidékekre utazott. Közösségi életét is a gyarapodás igényével rendezte át, s hogy tudásszomját kielégítse szakmai és kulturális egyleteket, olvasóköroket, irodalmi társaságokat, a tudományokat népszerűsítő líceumokat alapított. Mindemmellett társadalmi problémák is nyomasztották a polgárt, a század végéhez közeledve a Bácskában és a Bánságban egyre feszültebbé váltak a nemzetek közötti viszonyok, és egyre magasabbra tornyosodtak fölbe az egészségtelen birtokviszonyokból eredő gazdasági problémák, az elszegényedés, a megfizethetetlen bankhitelek kérdése, és az ősi birtok föléllésének kényszere. A regényekben, a sajtó tárcarovatában megjelenő publicisztikában, az etnográfiai és szociográfiai tanulmányokban a maga teljes valójában jelenik meg a pusztuló társadalomban helyét kereső ember tragédiája. Az 1867 és 1918 közötti évtizedekben a maga teljes pompájában, gondolati tartalmának teljes mélységében bomlott ki a Bácska és a Bánság magyar irodalma. Ezt tapasztaltam az irodalmi alkotások olvasásakor.

Mindemmellett, az elmondottak ellenére sem tekintem munkámat befejezettnek. A számvetésből hiányoznak olyan városok, mint Zenta és Nagybecskerek, ahol ugyan létezett gimnázium, amely elvileg kibontakozási lehetőséget biztosított a tanárok tudományos és irodalmi munkásságának, ennek föltárását azonban ezután szeretném elvégezni. Ez – Szabadka és Zombor, Pancsova és Fehértemplom esetével ellentétben – határozottabb sajtókutatást igényel. Mi több, munkám akkor lesz akár megközelítőleg is teljes, ha a Bácska és a Bánság valamennyi jelentősebb városának, így Zenta mellett Ókanizsa, Óbecse, Topolya és más városok „irodalmi topográfiáját” is megrajzolhatom. Legtöbb pótolni való azonban a kiemelkedő íróink arcképcsarnokában látom, a Bácska és a Bánság magyar irodalmának XIX. századi története nem lehet teljes Papp Dániel, Scossa Dezső, Sz. Szigeti Vilmos, Szulik

József, Csillag Károly, Réti Ödön, Brajjer Lajos és a hozzájuk fogható, jeles alkotók portréja nélkül. Szükségesnek vélem megrajzolni Tóth Kálmán költészetének vidékünk irodalmára gyakorolt hatását is, mint ahogyan el kell majd helyezni irodalomtörténet-írásunk palettáján az olyan kiemelkedő műveket, mint az újvidéki gimnáziumi tanár, Badics Ferenc *Fáy András élete* (1888) című, a maga korában nagy elismerésben részesült monográfiáját is. Azzal is tisztában vagyok, hogy a fentiekben összefoglalt irodalmi-irodalomtörténeti valóság a sajtótörténeti kutatások nyomán a jövőben sok elemében fog bővülni és változni. A sajtónk máig föltáratlan kincsesbányája a múltunknak.

2016. Vízkereszt napján

Források

Alba Nevis

Alba Nevis. 1908. *Bolti leányok*. Budapest – Légrády Testvérek

Alba Nevis. 1910. *Nász előtt*. Budapest – Légrády Testvérek könyvnyomdája

Alba Nevis. 1911. *Egy szerelmes lány könyvéből*. Alba Nevis versei.

Avar Gyula

Avar Gyula. 1906. *Gárdonyi Géza és művei*. In *Az újvidéki magy. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1905–1906. tanévről*. Újvidék – Nyomatott Hirschenhauser Benő könyvnyomdájában, 3–16.

Avar Gyula. 1908a. *Kirándulás a Magas-Tátrába 1907. jún. 21–27*. In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1907–1908. tanévről*. Újvidék – Nyomatott a Hungaria könyvnyomdában, 20–33.

Avar Gyula. 1908b. *Fiumei tanulmányutunk (1908. jún. 23–29.)*. In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1907–1908. tanévről*. Újvidék – Nyomatott a Hungaria könyvnyomdában, 70–77.

Avar Gyula. 1909. *Erdélyi tanulmányutunk*. In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1908–1909. tanévről*. Újvidék – Hirschenhauser Benő könyvnyomdája, 54–72.

Avar Gyula. 1910. *Olaszországi tanulmányutam (1909. jún. 28-tól aug. 1-ig)*. In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1909–1910. tanévről*. Újvidék – Hungaria könyvnyomda, 3–46.

Avar Gyula. 1911. *Kirándulásunk a Magas-Tátrába*. In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1910–1911. tanévről*. Újvidék – Nyomatott Ivkovic György könyvnyomdájában, 57–63.

Avar Gyula. 1912a. *Kirándulás a Balatonra és Budapestre*. In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1911–1912. tanévről*. Újvidék – Nyomatott Ivkovic György könyvnyomdájában, 49–67.

Avar Gyula. 1912b. *Utazás a Szepességben*. Budapest – Lampel R. Kk. (Wodiáner F. és Fiai) R. T. könyvkiadóvállalat

Avar Gyula. 1913. *Kirándulás az Aldunára (Máj. 13–18.)*. In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1912–1913. tanévről*. Újvidék – Nyomatott a Gutenberg könyvnyomdájában, 54–70.

Avar Gyula. é. n. *A Bácskában – I. A déli Bácska*. Budapest – Lampel R. Kk. (Wodiáner F. és Fiai) R. T. könyvkiadóvállalat

Baloghy Imre

Baloghy Imre. 1909. *Zsivánovits Porfir de genere Zsiván*. Pancsova – Kraus Adolf [Délvidéki Lapok] könyvnyomdája

Bászel Aurél

Bászel Aurél. 1882a. *Néhány szó a régi hellének fő jellemvonásairól*. Lőcsén – Reiss Józ. T. könyvnyomdája

Bászel Aurél. 1882b. *A 16. 17. és 18. század első felének jelesebb philologusai I. kötet*. Budapest – Kókai Lajos kiadása

Bászel Aurél. 1883. *Az ókori classikusok tanulmánya mint általános műveltségünk egyik főeszköze*. Budapest – Kókai Lajosnál

Bászel Aurél. 1884. *Horatius életbölcselete*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium IX-ik értesítője az 1883/4-ik tanévről*. Fehértemplom – Wunder Gyula könyvnyomdájából, 3–29.

Bászel Aurél. 1886. *Plátón jelentősége korunkra, nevezetesen az érettebb plátói ifjúságra nézve*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium értesítője az 1885/6-ik tanévről*. Fehértemplom – Nyomatott Wunder Gyulánál, 3–37.

Bászel Aurél. 1910. *Petőfi – Elmefuttatás a Petőfi-ház megnyitása alkalmából. Fehértemplom és Vidéke*, január 6. 2–3.

Berkeszi István

Berkeszi István. 1885. *A magyar nyelv a magánélet terén 1711-től 1790-ig*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium X-ik értesítője az 1884/5-ik tanévről*. Fehértemplom – Wunder Gyula könyvnyomdájából, 3–50.

Berkeszi István. 1890. *Múlt századi külföldi utazók feljegyzései Temesvárról és Délmagyarországról (Johann Lehmann, Hofmannsegg) I–III. Történelmi és Régészeti Értesítő*, 116–122.; 179–188. és 218–228.

B. Király Béla

B. Király Béla. 1898a. *Fakadó rügyek*. Ó-Becse – Nyom. Gavansky M. könyvnyomdájában,

B. Király Béla. 1898b. *Az én vőfélységem I–II. Ó-Becsei Közlöny*, március 6. 1. és március 13. 1–3.

B. Király Béla. 1902a. *Feslett bimbók*. Újvidék – Nyomatott Ivkovic Györgynél

B. Király Béla. 1902b. *Az amerikai nagybácsi*. In *Feslett bimbók*. Újvidék – Nyomatott Ivkovic Györgynél 47–94.

Bodor Aladár

Bodor Aladár. 1913. *Az irodalomtörténet korszakai*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgimnázium XXXVIII. értesítője az 1912–1913. iskolai évről*. Fehértemplom – Kuhn Péter könyvnyomdája, 3–43.

Bolovits János

Bolovits János. 1903. *Hajnali sugarak*. Pancsova – Nyomatott Wittigschlager C.-nél

Bors László

Bors László. 1918. *Szív és száj*. Újvidék – Újvidéki Hírlap irodalmi és nyomdavállalat kiadása

Brancsits Blagoje, Derra György

Brancsits Blagoje és dr. Derra György. 1889. *Magyar–Szerb Szótár*. Újvidék – Pajevits Arzén könyvnyomdája

Brancsits Blagoje és dr. Derra György. 1894. *Szerb–Magyar Szótár*. Újvidék – Szerb kolostorok könyvnyomdája

Csengeri János

Csengeri János. 1882. *A római elégiák előzményei*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgimnázium VII-ik értesítője az 1881/2-ik tanévről*. Fehértemplom – Wunder Gyula könyvnyomdájából, 3–14.

Csernyei Mór [-Ir-]

Csernyei Mór. 1916. *Újvidéki séták*. Újvidék – Szövetkezeti könyvnyomda

Csupor Gyula

Csupor Gyula. 1868. *Megbukott a mama!*. Zomborban – Nyomatott Bittermann Nándornál

Csupor Gyula. 1883. *Hullámok*. Ó-Becse – Löwy nyomda

Csupor Gyula. 1885a. *A bácsi tiszaszabályozási társulat vázlatos története I. Zentai Ellenőr*, november 22. 2.

Csupor Gyula. 1885b. *A bácsi tiszaszabályozási társulat vázlatos története II. Zentai Ellenőr*, december 5. 2–3.

Csupor Gyula. 1885c. *A bácsi tiszaszabályozási társulat vázlatos története III. Zentai Ellenőr*, december 13. 2.

Csupor Gyula. 1889. *Költemények*. Német-Palánka

Csupor Gyula. 1897. *Az a bizonyos macska – a forró kása körül. Ó-Becsei Közlöny*, augusztus 8. 2.

Csupor Gyula. 1893. *Verőfényes napok*. N.-Palánka – Kiristofek József könyvnyomdája

Csupor Gyula. 1897. *Felhők*. Zenta – Zentai Hírlap

Csupor Gyula. 1898. *Mit akarunk? Népbárát*, december, 1–2

Csupor Gyula. 1899. *Emléklap az „Óbecsei Polg. M. Dalkör” zászlószentelési ünnepe alk. Ó-Becse*

Dömötör Pál

Dömötör Pál. 1825. *Szünő bánat és fakadó öröm, melyet Radványi gr. György Ferencz úr Bács-Bodrog vármegyék főispáni székébe való fényes iktatásának alkalmával érzett Dömötör Pál; Pesten – Petrózai Trattner Mátyás' betűivel*

Dömötör Pál. 1863. *Pünkösdi napján. Vasárnapi Újság*, 182.

Dömötör Pál költeményei. 1876. Zombor – Bittremann nyomda

Dömötör Pál. 1884. *Újabb költemények*. Zombor – Nadasch nyomda

Dömötör Pál. 1888. *Költemények*. Győr – Gross kiadó

Dömötör Pál. 1890a. *A nemzetiségek, vagy horvát, oláh, tót, szerb és németség! / Legyen velünk áldás és béke*. Budapest – Méhner

Dömötör Pál. 1890b. *Szulik József: Visszhangok I–IV. Bácska*, június 17. 1–2.; június 20. 1–2.; június 24. 1.; június 27. 1–2.

Dömötör Pál. 1895. *Őszi rózsák*. Zombor – Zombor és Vidéke kiadása

Dömötör Pál. 1898. *Szenkovits Iván és a ribniki aga*. Budapesti Szemle, CCLXIV. 416–426.

Dömötör Pál. 1913. *Tóth Kálmánról I–VI*. Bácska, április 22. 2–4.; április 25. 2–4.; április 29. 2–4.; május 6. 2–4.; május 9. 2–4.; május 16. 2–6.

Dömötör Pál. 1914. *Tóth Kálmán élete*. Budapest – Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda

Erődi Dániel

Erődi Dániel. 1873. *A költészet országa*. In Radics György: *Bácskai emlény*. Szabadka – Schlesinger nyomdája, 5–7.

Erődi Dániel. 1876. *Két cikk a soproni Irodalmi és Művészeti Kör érdekében*. Sopron – Nyomatott Reichard Adolfnál

Erődi Dániel. 1886a. *A középiskolai kérdésről*; Budapest – Lampel Róbert-féle könyvkereskedés bizománya. Nyomatott Szegeden Rába Sándornál

Erődi Dániel. 1886b. *Észrevételek Mocsáry Lajos röpiratára*; Nagy-Kikinda – Hungaria könyvnyomda részvény-társaságnál

Erődi Dániel. 1887. *Alkalmi beszéd*. Budapest – Lampel Róbert-féle könyvkereskedés bizománya

Erődi Dániel. 1888. *Nova et Vetera*. Budapest – Pleitz Könyvnyomdája Nagy-Becskereken

Evetovics János

Evetovics János. 1897. *Dr. Aleksander pl. Bresztyenszki: „Balkan”*. *Katholikus Szemle*, 1. szám, 171–175.

Evetovics János. 1898. *A szerb konkordátum*. *Katholikus Szemle*, 2. szám, 328–333.

Evetovics János. 1900. *Vallási mozgalmak a Balkán-félszigeten*. *Katholikus Szemle*, 2. szám, 137–146.

Evetovics János. 1902. *Dr. Margalits Ede: Horvát történelmi repertorium*. *Katholikus Szemle*, 8. szám, 775–776.

Evetovics János. 1903. *A boszna-gradovári kegykép Bácskában*. *Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve*, 155–158.

Fináczy Ernő

Fináczy Ernő. 1881. *Heinsius Miklós emlékezete*. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 758–762.

Fináczy Ernő. 1882a. *A pancsovai gymnasium ügyéhez*. In A pancsovai magyar királyi állami reál-gymnasium értesítője az 1881/2. tanévről. Pancsova – Wittigslager Károly nyomdájából, 3–8.

Fináczy Ernő. 1882b. *Sappho és Phaon*. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 105–111.

Fináczy Ernő. 1883a. *A görög nyelv a gimnáziumban*. *Végvidék*, április 15. 2–3.

Fináczy Ernő. 1883b. *Irodalmi kalandozások I*. *Végvidék*, szeptember 23. 3.

Fináczy Ernő. 1883c. *Irodalmi kalandozások II*. *Végvidék*, szeptember 30. 3.

Fináczy Ernő. 1883d. *Irodalmi műveltségünk. Végvidék*, július 22. 2–3.

Fináczy Ernő. 1883e. *Tudományos tankönyvek. Végvidék*, szeptember 9. 4.

Fináczy Ernő. 1883f. *Az „írók és művészek” a vidéken. Végvidék*, november 4. 1–2.

Fináczy Ernő. 1927. *A klasszikus nyelvek és irodalmak tanításának kérdése*. Budapest – Kir. Magyar Egyetemi Nyomda

Fináczy Ernő. 2000. Emlékfüzet. Budapest – Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum

Fogl János

Fogl János. 1914. *A krassó-szörényi románok között. Etnográfiai tanulmány*. Újvidék – Gutenberg

Frankl István

Frankl István. 1858. *Akhilles jellemének széptani vázlata az Iliasból*. In *A szabadkai algymnasium 1857/8 tanévi programja, melyet ugyanazon tanév végével közzétett Kovács Vazúl sz. ferenczrendi áldozópap, 's gymnasiumi igazgatótanár*. Szabadkán – Nyomatott Bittermann Károly betűivel, 3–22.

Gaál Ferenc

Gaál Ferenc. 1902. *Heine és Petőfi költészete (Párhuzam)*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1901–2. tanévről*. Szabadka – Krausz és Fischer Könyvnyomdájából, 19–68.

Gecser Béla

Gecser Béla. 1893. *A Dunán le Zimonytól Turn-Severinig és Orsovától Herkulesfürdőig*. Pancsova – Nyomatott Wittigschlager K.-nál

Gecser Béla. 1909. *Tanulmányi kirándulásunk*. In *A pancsovai magyar királyi állami polgári fiú-iskola értesítője az 1908/1909-ik iskolai évről*. Pancsova – Nyomatott Wittigschlager C.-nál, 3–16.

Gerevics Gusztáv

Gerevics Gusztáv. 1882. *T. M. Plauti: Captivi*. Budapest – Lampel Róbert könyvkiadása (Wodianer F.)

Gohl Ödön

Gohl Ödön. 1894. *A római birodalom pénzeiről*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1893–94. tanévről*. Szabadka – Krausz és Fischer Könyvnyomdájából, 3–91.

Gozsdu Elek

Gozsdu Elek. 1886. *Tantalus (Kilenc elbeszélés)*. Budapest – Kiadja Aigner Lajos

Gozsdu Elek. 1914. *Előszó*. In Tóth Ferenc. *A temesvár-belvárosi Mária-szobor története. Egy temesvári történelmi műemlék*. Temesvár – Csanádegyházmegyei könyvnyomda, 3–7.

Gozsdu Elek. 1969. *Köd – Regény és elbeszélések*. Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó

Gozsdu Elek. 2011. *Kertünk Istennel határos – Gozsdu Elek és Weisz Anna levelezése 1906–1915*. Budapest – Kortárs Kiadó

Hannig Györgyné

Hannig Györgyné. 1906. *Életből*. Óbecse – nyomatott Lévai Lajos könyvnyomdájában

Hannig Györgyné. 1907a. *A természet ölen. Óbecse és Vidéke*, 1907. augusztus 11. 1.

Hannig Györgyné. 1907b. *Bácsi sokac népszokások. Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulat Évkönyve*, 122–132.

Hannigné Karakásevits Jozsika. 1909. *Tisza tündére. Óbecse és Vidéke*, november 21. 1–2.

Jankó János. 1896. *Adatok a bács-bodrogh-megyei sokaczok néprajzához*. Budapest – Hornyánszky Viktor könyvnyomdája

Hegedűs Pál

Hegedűs Pál. 1884. *Angol-skót balladák*. In *A nagykikindai nagygymnasium értesítője az 1883/4. tanévről*. Nagy-Kikindán – Nyomatott Jokly Lipótnál, 3–16.

Hegy József

Hegy József. 1907. *Palermo és környéke*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgimnázium XXXII. értesítője az 1906–1907. tanévről*. Fehértemplom – Nyomatott Kuhn Péter könyvnyomdájában, 3–21.

Heller Margit

Heller Margit. 1906. *Tavaszi hajtások*. Újvidék – Hirschenhauser Benő könyvnyomdája

Herczeg Ferenc

Herczeg Ferenc. 1925. *Pogányok*. Budapest – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T. kiadása

Herczeg Ferenc. 1936. *A hét sváb*. Budapest – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.

Herczeg Ferenc. 1933. *A Várhegy*, Budapest – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.

Herczeg Ferenc. 1940. *A gótikus ház*. Budapest – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása

Herczeg Ferenc. 1933a. *Tisza István az ember (1921)*. In *Tanulmányok I.* Budapest – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, 39–53.

Herczeg Ferenc. 1933b. *Gróf Tisza István (1926)*. In: *Tanulmányok I.* Budapest – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, 9–37.

Herczeg Ferenc. 1993. *Hűvösvölgy*. Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó

Herrmann Antal

Herrmann Antal. 1883. *Lessing „Nathan”-ja Magyarországon*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium VIII-ik értesítője az 1882/3-ik tanévről*. Fehértemplom – Wunder Gyula könyvnyomdájából, 3–21.

Hornyánszky Gyula

Hornyánszky Gyula. 1892. *Thukydides és a sophistika*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1891–92. tanévről*. Szabadkán – Schlesinger Sándor könyvnyomdája, 3–21.

Irovics Tamás

Irovics Tamás. 1908. *Plutarkhos mint moralista*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgimnázium XXXIII. értesítője az 1907–1908. iskolai évről*. Fehértemplom – Nyomatott Kuhn Péter könyvnyomdájában, 6–38.

Iványi István

Iványi István. 1882. *Szabadka városának viszonya a földesurával*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1881–82. tanévre* Szabadka – Pertits Simon könyvnyomdájából, 3–32.

Iványi István. 1883. *Vidékünk őskora és a szabadkai régiségek*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1882–83. tanévre*. Szabadkán – Bittermann Andor könyvnyomdájában, 3–16.

Iványi István. 1886. *Szabadka szabad királyi város története I.* Szabadka –Bittermann József könyvnyomdájából

Iványi István. 1888. *Cothmann Antal a m. kir. udv. kamara tanácsosának jelentése a Bácskerületi kamarai puszták állapotáról 1763. dec. 28-án*. In *Szabadka szabad királyi város községi főgymnasiumának értesítője az 1887–88. tanévről*. Szabadka – Nyomatott Bittermann József könyvnyomdájában, 3–65.

Iványi István. 1992. *Szabadka szabad királyi város története II.* Szabadka –Bittermann József könyvnyomdájából

Iványi István. 1895. *A szabadkai községi főgymnasium története*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1894–95. tanévről*. Szabadka – Krausz és Fischer Könyvnyomdájából, 3–124.

Iványi István. 1909a. *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára I*. Szabadka – Nyomatott Horváth István könyvnyomdájában

Iványi István. 1909b. *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára II*. Szabadka – Nyomatott Horváth István könyvnyomdájában

Iványi István. 1906a. *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára III*. Szabadka – Szabados Sándor könyvnyomdája

Iványi István. 1906b. *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára IV*. Szabadka – Szabados Sándor könyvnyomdája

Iványi István. 1907. *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára V*. Szabadka – Szabados Sándor könyvnyomdája

Iványi István. 1904. *40 évi írói munkálkodásom emlékére*. Szabadka – Szabados Sándor könyvnyomdája

Iványi István. 1974. *Visszaemlékezéseim életem folyására*. Szabadka – Életjel

Janda Matild

Cs. *Janda Matild versei*. 1911. Budapest – Budapesti Hírlap nyomdája

Cs. J. M. 1911. *Poétanők és feminizmus*. *Bácska*, március 31. 5–6.

Janda Matild. 1903. *Versek*. Budapest

Javorik János

Javorik János. 1912. *Miért tanítjuk a klasszikus nyelveket?* In *A pancsovai magyar királyi állami főgimnázium értesítője*. Pancsova – Nyomatott Wittigslager C.-nál, 9–21.

Jámbor Pál

Jámbor Pál. 1849. *Szabadságdalok a hadseregnek*. Debreczen

Jámbor Pál. 1861a. *Párisi emlékek I*. Szabadka – Oblath Leo

Jámbor Pál. 1861b. *Párisi emlékek II*. Szabadka – Oblath Leo

Jámbor Pál. 1874. *Záróbeszéd f. é. július 31-én*. In *A szabadkai városi főgymnasium értesítője az 1873–74. tanévben*. Szabadkán – Nyomatott Bittermann József könyvnyomdájában, 18–19.

Jámbor Pál. 1881a. *Cicero*. In *A szabadkai városi főgymnasium értesítője az 1880/81. tanévre*. Szabadka – Schlesinger Sándor könyvnyomdájából, 3–9.

Jámbor Pál. 1881b. *Első vádbeszéd Catilina ellen*. In *A szabadkai városi főgymnasium értesítője az 1880/81. tanévre*. Szabadka – Schlesinger Sándor könyvnyomdájából, 9–21.

Jeszenszky Ignác

Jeszenszky Ignác. 1897. *Kiáltó szó*. Nagy-Kikinda – Kiadó Nyomda

Jeszenszky Ignác. 1904. *Torontál vármegye gazdasági monográfiája*. Budapest – Pesti Könyvnyomda – Részvény-Társaság

Kanizsai Ferenc

Kanizsai Ferenc. 1905. *Faustus revidivus*. Szeged – Endrényi Imre

Kanizsai Ferenc. 1909. *Ifjabb Sóti Pál* (regény 69 folytatásban). *Délmagyarország* (Szabadka) március 16. – június 20.

Kanizsai Ferenc. 1909a. *Jó figurák*. Budapest

Kanizsai Ferenc. 1910b. *Az apja fia*. Budapest

Kanizsai Ferenc. 1911. *A cserebogár*. Budapest – Singer és Wolfner

Kanizsai Ferenc. 1912a. *A kígyóbűvölő*. Budapest

Kanizsai Ferenc. 1912b. *Bűntársak*. Budapest – Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T.

Kanizsai Ferenc. 1912c. *Előszó-féle*. In *Bűntársak*. Budapest – Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T. 3–4.

Kanizsai Ferenc. 1920. *Diáknovellák*. Budapest – A „Magyar Jövő Ifj. Irodalmi R.-T. kiadványa

Kanizsai Ferenc. 1918. *Pocok Palkó története*. Budapest – Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat R-t. kiadása

Javeiro [Kanizsai Ferenc]. 1921. *Karcsi a mintadiák válogatott kalandjai*. Budapest

Kanizsai Ferenc. 2011. *Ifjabb Sóti Pál*. Zenta – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet

Keczer Géza

Keczer Géza. 1894. *Görögországi tanulmányút*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium XIX. értesítője az 1893/94-ik tanévről*. Fehértemplom – Nyomatott Wunder Gyula könyvnyomdájában, 26–99.

Király Pál

Gabriel Téglás – Paul König. 1889. *Neue Inschriften aus Dacien*; [Kolozsvár] – Az Erdélyi Múzeum-Egyesület évkönyvéből, 192–199.

Király Pál. 1886. *A sarmizegetusai mitheraeum*. Budapest – Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottsága

Király Pál. 1893a. *Forrás-szemelvények a peloponnesosi háború történetéhez*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium XVIII. értesítője az 1892/1893-ik tanévről*. Fehértemplom – Nyomatott Wunder Gyula könyvnyomdájában, 3–38.

Király Pál. 1893. *Dacia provinciae augusti I*. Nagy-Becskereken – Pleitz Fer. Pál könyvnyomdája

Király Pál. 1894. *Dacia provinciae augusti II*. Nagy-Becskereken – Pleitz Fer. Pál könyvnyomdája

Király Pál. 1895. *Szemelvények egy sajtó alatt lévő történeti munkából*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium XX. értesítője az 1894–1895. iskolai évről*. Fehértemplom – Wunder Gyula sajtója, 3–30.

Király Pál. 1896. *A gárda*. In *Egy év a Délmagyarországi Tanítóegylet Fehértemplomi Fiókegyletének életéből – Millenáris emlékfüzet*. Fehértemplom – Nyomatott Wunder Gyulánál, 39–45.

Király Pál. 1898. *Napoca*. Fehértemplom – Nyomatott Wunder Gyulánál

Kiss Endre

Kiss Endre. 1886. *Theocritus és a római irodalom aranykori lyrikusai*. Pozsony – Stampfel Ede és Társai könyvnyomtató intézetéből

Kiss Lajos

Kiss Lajos. 1883a. *A Balkán félsziget államai a berlini congressus után I. Végvidék*, április 8. 2–3.

Kiss Lajos. 1883b. *A Balkán félsziget államai a berlini congressus után II. Végvidék*, április 8. április 15. 3.

Kiss Lajos. 1884a. *Belgrád bevétele I. Végvidék*, augusztus 17. 1–3.

Kiss Lajos. 1884b. *Belgrád bevétele II. Végvidék*, augusztus 24. 1–2.

Kiss Lajos. 1884c. *Horom vármegye. Végvidék*, június 22. 1.

Kiss Lajos. 1884d. *Szulejman első hadjárata Magyarország ellen*. In *A pancsovai magyar királyi állami reál-gymnasium értesítője az 1883/4. tanévről*. Pancsován – Beck és Koszanivics nyomdájából, 3–32.

Kiss Lajos. 1885. *Utazás a Dunán – Pancsovától Turn-Szeverinig. Földrajzi Közlemények*, 412–495.

Kiss Lajos. 1889a. *Nándorfehérvár bukása (1521) I.* In Budapest – Hadtörténelmi Közlemények, 389–440.

Kiss Lajos. 1889b. *Nándorfehérvár bukása (1521) II.* In Budapest – Hadtörténelmi Közlemények, 546–612.

Kiss Lajos. 1907. *Magyarország története.* Sárospatak – Nyomtatta Radil Károly a ref. főiskola betűivel

Lambrecht Kálmán

Lambrecht Kálmán. 1911. *A magyar szélmalom.* Budapest – Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája

Lambrecht Kálmán. 1913. *A fűrészmalom.* Budapest – Erdészeti Lapok különnyomat

Lambrecht Kálmán. 1914. *A zúzómalom.* Bányászati és Kohászati Lapok, különnyomat

Lambrecht Kálmán. 1915. *A magyar malmok könyve.* Budapest – Lapmpel R. Kk. (Wodianer F. és Fiai) R. t. könyvkiadóvállalata

Lemberger Ármin

Lemberger Ármin. 1900. *A bajai helyi iparkiallítás katalógusa.* Baja – Kasal Josef könyvnyomdája

Lemberger, Armin. 1903. *Arany Johann Toldi.* Leipzig und Frankfurt A. M.

Lengyel Henrik

Lengyel Henrik. 1914. *Tanulmányi kirándulás.* In *Az újvidéki m. k. áll. polg. főiskola értesítője az 1913–1914. tanévről.* Újvidék – Nyomatott Ivkovics György könyvnyomdájában, 90–100.

Loósz István

Loósz István. 1904a. *Szemelvények a kurucvilág költészetéből.* Budapest – Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda

Loósz István. 1904b. *Deák Ferenc emlékezete.* In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnásiumának értesítője az 1903–4. tanévről.* Szabadka – Krausz és Fischer Könyvnyomdája, 3–27.

Loósz István. 1906. *Vörösmarty Mihály Zalán futása.* Budapest – Stampfel-féle Könyvkiadóhivatal (Révai testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság)

Loósz István. 1914a. *Kölcsey Ferenc válogatott szónoki művei*. Szeged – Budapest, Várnay L.

Loósz István. 1914b. *Ady Endre lírája tükrében*. Szabadka – A szerző kiadása

Margalits Ede

Margalits Ede. 1875. *Párhuzam Vörösmarty és Arany mint eposköltők között*. Baján – Nyomatott Paul Károlynál

Margalits Ede. 1881. *Hősi eposzok meséi*. Budapest – Aigner

Margalits Ede. 1884. *Három év után*. Zombor – Bittermann Nándor Könyv- és Könyomdája

Margalits Ede. 1885. *A Bács-Bodrogh megyei történelmi társulat választmányi ülése*. Bácska, szeptember 11. 2

Margalits Ede. 1886. *A zombori állami főgymnasium XIV-ik évi értesítője az 1885/6 tanévben*. Zombor – Nyomatott Bittermann Nándor könyv- és könyomdjában

Margalits Ede. 1894. *Páter Lukács a Sólyom, Szlavónia felszabadítója*. Budapest – Athenaeum R. Társaság könyvnyomdája

Margalits Ede. 1896a. *Csengics Szmail Aga halála*. *Budapesti Szemle*, CCXXXI. 429–458.

Margalits Ede. 1896b. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest – Kiadja Kókai Lajos

Margalits Ede. 1897. *Zrínyi Péter és Frangepán Katalin*; Budapest – Ransburg Gusztáv bizománya

Margalits Ede. 1898b. *Zrínyi a költő eddig ismeretlen levelei*. *Századok*, 340–341.

Margalits Ede. 1899. *Roskadozó kastélyok I–IV*. *Budapesti Szemle*, CCLXX. 397–425.; CCLXXI. 72–105.; CCLXXII. 206–273.; CCLXXIII. 422–455.

Margalits Ede. 1900. *Horvát történelmi repertórium I–II*. Budapest – Magyar Tudományos Akadémia

Margalits Ede. 1902. *Magyar tudományosság*. Budapest – Nyomatott a Hunyadi Mátyás Intézetben

Margalits Ede. 1905. *Kapisztráni szent János iloki templomának restaurálása*. Palánka – Kristofék és Blázek

Margalits Ede. 1918. *Szerb történelmi repertórium I*. Budapest – Magyar Tudományos Akadémia

Molnár István Lajos

Molnár István Lajos. 1879. *Párhuzam Xenophon és Platon Symposionja között.* In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium IV-ik évfolyamának értesítője az 1878/9-ik tanévről.* Fehértemplom – Hepke Tibold nyomdájából, 3–41.

Molnár István Lajos. 1880. *A zombori új templom története.* Zombor – Nyomatott Bittermann Nándor könyvnyomdájában

Molnár István Lajos. 1886. *Radics György halálára.* In *A zombori állami főgymnasium XIV-ik évfolyamának értesítője az 1885/6 tanévben.* Zombor – nyomatott Bittermann Nándor könyv- és könyvnyomdájában, 85.

Morvay Győző

Morvay Győző. 1891. *Napkirálynő.* N.-Kikinda – Radák J. könyvnyomdája

Morvay Győző. 1893. *A nemzeti nevelésről és annak néhány hathatósabb eszközéről vegyes ajkú vidékeinken.* In *A nagy-kikindai gymnasium értesítője az 1892/93. tanévről.* Nagy-Kikindán – Nyomatott Milenkovits Istvánnál, 5–24.

Oravec Gyula

Oravec Gyula. 1905. *Szabolcska Mihály költeményei.* In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1904–1905. tanévről.* Újvidék – Nyomatott Hirschenhauser Benő könyvnyomdájában, 3–18.

Perjéssy Lajos

Perjéssy Lajos. 1883. *Ábrázoló mértan.* Budapest – Franklin-Társulat. Magyar Irodalmi Intézet és könyvnyomda

Perjéssy Lajos. 1894. *A tanítóképzés regénye.* Budapest – Hungária könyvnyomda

Perjéssy Lajos. 1901. *Emlékeim – Elbeszélések és rajzok.* Budapest – Singer és Wolfner bizománya

Perjéssy Lajos. 1910. *A Verseczi Magyar Közművelődési Egyesület története 1885–1910.* Versecz – Özv. Kirchner J. E.-féle Műintézet

Petényi István

Petényi István. 1893. *Sorstragédia-e Schiller „Wallenstein”-a?* In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1892–93. tanévről.* Szabadkán – Krausz Mór és Társa, 3–23.

Petykó Anna

Petykó Anna – Lemle Rezső. 1901. *A pancsovai tanítói fiókegylet területén tanítandó népdalok dalgyűjteménye.* Pancsova – Nyomatott Wittigslager Károlynál

Piukovics Gábor

Piukovics Gábor. 1887. *Vitkovics Spomen Milice-je. Egyetemes Philologiai Közlöny*, 327–334.

Piukovics Gábor. 1889. *Vitkovics mint szerb író*. Budapest – Nyomatott Neuwald Illés könyvnyomdájában

Rádits Dusán. 1909. *Vitkovics Mihály életrajza*. Újvidék – Natosevics tanítói részv.-társaság könyvnyomdája

Skupljeni spisi Mihaila Vitkoviča. 1882. Pančevo – Braća Jovanovića

Spomen Milice. 1816. Budán – A m. kir. egyetem betűivel

Vitkovics Mihály művei I. – Vitkovics Mihály költeményei. 1879a. Budapest – Wilkens F. C. és Fia Könyvnyomdája

Vitkovics Mihály művei II. – Vitkovics Mihály prózai műve. 1879b. Budapest – Wilkens F. C. és Fia Könyvnyomdája

Vitkovics Mihály művei III. – Vitkovics Mihály válogatott levelei. 1879c. Budapest – Wilkens F. C. és Fia Könyvnyomdája

Vitkovič, Mihajlo. 1881. *Spomen Milice*. Pančevo

Piukovich Sándor

Piukovich Sándor. 1909a. *Kossuth Lajos működése*. Újvidék – Hierschenhauser

Piukovich, Alexander. 1909b. *Was hatt Ludwig Kossuth für das Vaterland getan?*. Újvidék – Buchdruckerei Hierschenhauser Benő

Piukovich Sándor. 1910. *A szerb népköltészet*. Újvidék – Hirschenhauser Benő könyvnyomdája

Polit, Vladislava

Polit, Vladislava. 1912. *Petőfi a szerbekenél*. Újvidék – Branik nyomda részvénytársaság

Poznan Jolán

Poznan Jolán. 1903. *Magyarok és Balkán-szlávok*. Pancsova – A szerző kiadása

Poznan Jolán. 1904. *Das Geschlecht der Radich von Szokolovatz*. Werschetz – Artistische Anstalt J. Kirchner's

Poznan Jolán. 1909. *A magyar történelem vezéreszmék szerinti tanítása*. Versecz – Özv. Kirchner J. E.-féle műintézet

Radics György (Radits György)

Radits György. 1871a. *Szabadka múltjából*. In *A szabadkai városi kath. fő-gymnasium értesítője az 1870-71. tanévben*. Szabadkán – nyomtatott Bittermann Károly özvegye kir. szab. könyvnyomdájában, 6.

Radits György. 1871b. *Előfizetési felhívás a Bácska című vegyestartalmú hetilapra*. Bácska, június 24. 1.

Radics György. 1873a. *Bácskai emlény*. Szabadka – Schlesinger nyomdája

Radits György. 1873b. *Bács-Bodrogh megye leírása*. In *A szabadkai városi kath. fő-gymnasium értesítője az 1872-73. tanévben*; Szabadkán – Nyomatott Bittermann Károly könyvnyomdájában, 19-24.

Radics György. 1874. *Bácsmegye történetéből – A II-ik József alatti betelepüléshez*. In *A zombori állami főgymnasium II. évi értesítője az 1873/4. tanévben*. Zombor – Nyomatott Bittermann Nándornál, 3-12.

Radics György. 1876a. *Bács-Bodrog vármegye leírása*. Zombor – Nyomatott Bittermann Nándornál

Radics György. 1876b. *Bácsbodrog megyei árvíz album*. Zombor – Bittermann Nándor könyvnyomdája

Radics György. 1879. *Előfizetési felhívás*. Bácska, április 7. 97.

Radics György. 1881. *Tarkaságok*. Zombor – Bittermann Nándor könyvnyomdája

Radics György. 1882. *Rigómezei dalok*. Zombor – Bittermann Nándor könyv- és nyomdájából

Radich Jolán

Radich Jolán [Molnárné]. 1903. *Csak szívből lehet...* Bácska, december 18. 1.

Radich Jolán. 1907. *Szürke felhők*. Budapest – Singer és Wolfner bizománya

Radványné Ruttkay Emma

Radványné Ruttkay Emma. 1913. *Láncban*. H. n.

Radványné Ruttkai Emma. 1909. *Koldus vagyok*. Bácska, május 4. 2.

Rácz Soma

Rácz Soma. 1894. *Cicero Marcus Tullius: De imperio Cnaei Pompei. Oratio ad Quirites I-II*. Budapest – Singer és Wolfner kiadása. Hungária nyomda

Rácz Soma. 1902. *Latin nyelvkönyv*. Budapest – Nagy Sándor könyvnyomdájából

Rácz Soma. 1908. *Id. Dömötör Pál a jankováciakhoz 1808-ban. Bácska*, december 25. 1–4.

Rencz János

Rencz János. 1897. *Vajda János költészete s a mai magyar líra*. In *A pancsovai magyar királyi állami főgymnasium értesítője az 1896/7. tanévről*. Pancsova – Wittigschlager C. könyvnyomdája, 3–41.

Révay József

Révay József. 1906. *Commodianus az első keresztény latin költő élete és művei*. In *A Szabadka városi magyar főgimnázium értesítője az 1905–6. tanévről*. Szabadka – Kladek és Hamburger Könyvnyomdája, 9–57.

Révész Ernő

Justh Béla – Kovács Zsigmond – Sárosi Árpád. 1896. *Vidéki Költők Albuma*. Kassa, 252–254.

Révész Ernő. 1891. *Rigmusok*. Budapest – Révai Leó kiadása

Révész Ernő. 1900. *Úton-útfélen*. Budapest – Singer és Wolfner

Roediger Lajos

Roediger Lajos. 1903. *Koraközépkori lovas sírleletről Szeghegyen, Bács-Bodrog megyében; Archaeologiai Értesítő*, 272–276.

Roediger Lajos. 1904a. *Bácsmegyei régiségleletekről. Archaeologiai Értesítő*, 261–263.

Roediger Lajos. 1904b. *A hódásghai kelta lovas urnás sírleletről. Archaeologiai Értesítő*, 350–352.

Románecz Mihály

Románecz Mihály. 1883. *Ha jön egy-egy. Végvidék*, október 14. 1.

Románecz Mihály. 1889. *Szerb nyelvtan, tekintettel a horvát nyelvre*. Pancsova – Nyomatott Koszanovics és Popovicsnál

Románecz Mihály. 1890. *A Szibinyáni-románckör a szerb népköltészetben*. In *A pancsovai magyar királyi állami főgymnasium értesítője az 1889/90. tanévről*. Pancsova – Wittigschlager Károly nyomdájából, 3–24.

Románecz Mihály. 1892. *A fordító előszava*. In Risztics János. *Szerbia külügyi viszonyai az újabb időben I–II*. Nagy-Becskerek – Pleitz Fer. Pál könyvnyomdája, IX–XII.

Románecz Mihály. 1896. *Alkalmi beszéd – Az ezeréves emlékünnepen (1896. május hó 9-én)*. In: *A pancsovai magyar királyi állami főgymnasium értesítője az 1895/6. tanévről*. Pancsova – Nyomatott Wittigschlager K.-nál, 3–16.

Románecz Mihály. 1897. *Zászló-avatás*. In: *A pancsovai magyar királyi állami főgymnasium értesítője az 1896/7. tanévről*. Pancsova – Wittigschlager C. könyvnyomdája, 114–115.

Románecz Mihály. 1908. *Emlékbeszéd Gyöngyösi István fölött emléktáblájának leleplezése ünnepélyén Radvánczon 1908. évi szeptember hó 20-án*. Ungvár – Kiadja az Ungvári Közművelődési Egyesület; Nyomatott Székely is Illés könyvnyomdájában

Románecz Mihály. 1910a. *Tanulmányok, beszédek, költemények*. Ungvár – Ungmegyei Könyvnyomda Részvénytársaság nyomása

Románecz Mihály. 1910b. *Harmincz éves jubileumomon*. In: *Tanulmányok, beszédek, költemények*. Ungvár – Ungmegyei Könyvnyomda Részvénytársaság nyomása, 306–311.

Románecz Mihály. 1910c. *A Szibinyáni-románczkör a szerb népköltészetben*. In: *Tanulmányok, beszédek, költemények*. Ungvár – Ungmegyei Könyvnyomda Részvénytársaság nyomása, 376–416.

Románecz Mihály. 1910d. *A pancsovai m. k. állami főgimnázium története*. In: *Tanulmányok, beszédek, költemények*. Ungvár – Ungmegyei Könyvnyomda Részvénytársaság nyomása, 193–207.

Románecz Mihály. 1910e. *Kossuth Lajos halálakor*. In: *Tanulmányok, beszédek, költemények*. Ungvár – Ungmegyei Könyvnyomda Részvénytársaság nyomása, 231–240.

Románecz Mihály. 1916. *Harctéren lévő fiaimhoz*. In: *Az ungvári kir. kath. főgimnázium értesítője az 1915–916. iskolai évről*. Ungvár – Nyomatott az Unio Könyvnyomda Részvénytársaság könyvnyomdájában, 4–7.

Románecz Mihály. 1918. *Az ungvári királyi kat. főgimnázium értesítője az 1917–18. iskolai évről*. Ungvár – Nyomatott az Unio Könyvnyomda Részvénytársaság könyvnyomdájában, 13–14.

Rorák Imre

Rorák, Emerikcus. 1898. *De vi ac natura participiorum Latinorum syntactica*. In: *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1897–98. tanévről*. Szabadka – Tomics Miklós Könyvnyomtató Intézete, 3–21.

Still Nándor

Still Nándor. 1878. *A magyar nyelven való tanításról nem magyar közönségű helyeken föllállított középtanodákban*. In: *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium értesítője az 1877/8-ik tanévről*. Fehértemplom – Hepke Tibold nyomdájából, 3–12.

Still Nándor. 1881. *Fehértemplom vidékének földtani viszonyai*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium VI-ik értesítvénye az 1880/1-ik tanévről*. Fehértemplom – Hepke Tibold nyomdájából, 3–16.

Still Nándor. 1897. *Földrajzi séták Fehértemplom és vidékén*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium XXII. értesítője az 1896–1897. iskolai évről*. Fehértemplom – Wunder Gyula sajtója, 3–22.

Stiller Kálmán

Stiller Kálmán. 1911a. *Boszniai úti képek I. Fehértemplom és Vidéke*, november 9. 1–4.

Stiller Kálmán. 1911b. *Boszniai úti képek II. Fehértemplom és Vidéke*, november 16. 1–4.

Szászy István

Szászy István. 1895. *Ártézi kutaink. Ó-Becse és Vidéke*, május 26. 1–2.

Szászy István. 1897. *Tiszavirágok; Ó-Becse* – Kiadja az Ó-Becsei Közlöny szerkesztősége és kiadóhivatala, Nyom. Gavanszky B.[ozsidár] könyvnyomdájában

Szászy István. 1899. *Perő Terka. Népbarát*, február 4. 2–4.

Szászy István. 1901a. *Itthon, Pócsmegyer, szept. 11. Ó-Becse és Vidéke*, szeptember 15. 4.

Szászy István. 1901b. *Leányfalván. Ó-Becse és Vidéke*, szeptember 22. 1.

Szászy István. 1901c. *A hétről. Ó-Becse és Vidéke*, március 17. 3.

Szászy István. 1904. *A „bácsmegyei írók köré”-ről. Bácska*, április 19. 6–7.

Szászy István. 1907. *Óbecsei nóták*. Budapest

Szászy István. 1908. *Pestmegyei anekdoták. Óbecse* – Lévai Lajos könyvkereskedő kiadás

Szászy István. 1909. *Bácsmegyei anekdoták. Óbecse* – Lévai [nyomda]

Szászy István. 1910. *Szerb költőkől*. Budapest – Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és könyvnyomda

Sziebenburger Károly

Sziebenburger Károly. 1888. *Colorado (Sziebenburger Károly) tárczalevelei*. Szabadka – Bittermann József könyvnyomdája

Sziebenburger Károly. 1902. *Bottyán generális*. Szabadka – Szabados Sándor könyvnyomdája

Sziklay Ferenc

– y. [Sziklai Ferenc]. 1913. *Én*. Fehértemplom és Vidéke, május 8. 1.

Sziklay Ferenc. 1912. *Arany János magyar verselése*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgimnázium XXXVII. értesítője az 1911–1912. iskolai évről*. Fehértemplom – Kuhn Péter könyvnyomdája, 3–23.

Sziklay Ferenc. 1913a. *A János vitéz és a Toldi*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgimnázium XXXVIII. értesítője az 1912–1913. iskolai évről*. Fehértemplom – Kuhn Péter könyvnyomdája, 44–77.

Sziklay Ferenc. 1913b. *A császár bora*. Fehértemplom – Wunder Gusztáv könyvnyomdája

–y. [Sziklay Ferenc]. 1913c. *A császár bora I–IV*. *Fehértemplom és Vidéke*, május 15. 1–2., május 21. 1–2., május 29. 1–2. p, június 5. 1–2.

[Sziklay Ferenc]. 1913d. *Beköszöntő – Az új szerkesztő*. *Fehértemplom és Vidéke*, április 17. 1.

– y. [Sziklay Ferenc]. 1913e. *A gyerek*. *Fehértemplom és Vidéke*, április 24. 1–2.

Sz. [Sziklay Ferenc]. 1913f. *Tragédia*. *Fehértemplom és Vidéke*, június 12. 1–2.

–y. [Sziklay Ferenc]. 1913g. *Óda a homokról*. *Fehértemplom és Vidéke*, május 21. 3.

Sz. F. [Sziklay Ferenc]. 1913h. *Bacsányi János 1763–1845*. *Fehértemplom és Vidéke*, május 29. 2–3.

–y. [Sziklay Ferenc]. 1913i. *Váróteremben*. *Fehértemplom és Vidéke*, május 8. 1.

Sziklay Ferenc. 1926. *A Fekete Ember*. Berlin – Ludwig Voggenreiter Verlag Magyar Osztálya

Sziklay Ferenc. 1929. *Kazinczy Évkönyv 1898–1928*. Kosice–Kassa – Kazinczy Kiadóvállalat

Sziklay Ferenc. 1929. *Harminc év*. In *Kazinczy Évkönyv 1898–1928*. Košice–Kassa – Kazinczy Kiadóvállalat, 3–14.

Sziklay Ferenc. 1932. *A jöttment*. Košice–Kassa – Kazinczy Könyv- és Lapkiadó Szövetkezet

Sziklay Ferenc. 1938. *Kassa*. In *Tátra-Almanach – Szlovénzkői városképek*. Bratislava-Pozsony – Tátra kiadás, 43–86.

Szőke Endre

Szőke Endre. 1890. *Vonások a volt Temesi Bánság népéletéből*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium értesítője az 1889/90-ik tanévről*. Fehértemplom – Nyomatott Wunder Gyula könyvnyomdájában, 3–35.

Toncs Gusztáv

Toncs Gusztáv. 1884. *Vitkovics Mihály élete és munkái*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1883–84. tanévről*. Szabadkán – Schlesinger Sándor könyvnyomdája, 3–20.

Toncs Gusztáv. 1885. *Vörösmarty „Zalán futása” mese és szerkezeti szempontból*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1884–85. tanévről*. Szabadkán – Bittermann József könyvnyomdájából, 3–65.

[Toncs] Nemo. 1885. *A közöny klasszikus termőföldje*. *Tanügyi Lapok*, 150–151.

Toncs Gusztáv. 1887. *Arany János Török Bálint című költeményének forrásai*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1886–87. tanévről*. Szabadkán – Nyomatott Székely Simonnál, 3–27.

Toncs Gusztáv. 1897. *Zágoni Mikes Kelemen élete*. Budapest – Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) bizománya

Toncs Gusztáv. 1900. *Szemelvények gróf Széchenyi István műveiből*. Budapest – Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda

Toncs Gusztáv. 1901. *Dr. Zomborcsevics Vincze és könyvtára*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1900–1901. tanévről*. Szabadka – Krausz és Fischer Könyvnyomdájából, 3–56.

Toncs Gusztáv. 1903. *Kisfaludy Sándor*. Szeged – Traub. B. és Társa kiadása

Toncs Gusztáv. 1904a. *Szemelvények a magyar klasszikus iskola költőiből*. Budapest – Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda

Toncs Gusztáv. 1904b. *Szemelvények a magyar epikusokból és történetirókból*. Budapest – Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda

Toncs Gusztáv. 1906. *Gróf Zrinyi Miklós: Szigeti veszedelem*. Budapest – Stampfel-féle Könyvkiadóhivatal. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság,

Toncs Gusztáv. 1909. *Shakespeare drámai művészete*. Szabadka – Kiadja a szabadkai Szabad Liceum

Toncs Gusztáv. 1913. *A Szabadka név magyarázata*. Zombor – Bittermann Nándor és fia cég könyvnyomdájából,

Toncs Gusztáv – Loósz István. 1911. *Szemelvények a magyar történetirókból és szónokokból*. Budapest – Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda

Toncs Gusztáv – Loósz István. 1981. *Útravaló (Pályamű-értékelések a szabadkai főgimnáziumban 1885 és 1918 között)*. Szabadka – Életjel

Trencsény Károly

Gubicza Kálmán – Trencsény Károly. 1908. *A Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulat múzeumának képes kalauza*. Zombor – Bittermann Nándor és fia könyv- és könyomdájából

Trencsény Károly. 1893. *Az én világom*. Zombor – Bittermann Nándor könyv- és könyomdája

Trencsény Károly. 1901. *A zombori Iparoskör – volt: Népkör – 25 éves története 1876–1901*. Zombor – Bittermann Nándor és Fia Könyv- és Könyomdájából

Trencsény Károly. 1905. *Emléklapok Schweidel József aradi vértanú Zombor város szülötte szobrának leleplezésére 1905. március 18*. Zombor – Bittermann Nándor és fia könyv- és könyomdájából

Trencsény Károly. 1910. *Jugovicsok anyja – Szerb nép-ének*. *Budapesti Szemle*, CCCLII. 95–97.

Trencsény Károly. 1914. *Petőfi János vitézének hatása Arany Toldijára*; Zombor – Oblát Károly könyvnyomdája

Trencsény Károly. 1928. *Arany János és az eposzi közvagyton*. Budapest – Pallas Irodalom és nyomda R.-T.

Trischler Károly

Trischler Károly – ifj. Váncza Mihály. 1879. *Hulló levelek*. Budapest – Nyomt. idősb Poldini Ede és Társa

Trischler Károly. 1896a. *Ifjuságom – I. Próza*. Zombor – Bittermann Nándor és fia könyv- és könyomdájából

Trischler Károly. 1896b. *Közigazgatásunk reformja*. In *Ifjuságom – I. Próza*. Zombor – Bittermann Nándor és fia könyv- és könyomdájából, 7–30.

Trischler Károly. 1896c. *Ifjuságom – II. Versek*. Zombor – Bittermann Nándor és fia könyv- és könyomdájából

Trischler Károly. 1902. *A szerelem a magyar költészetben*. Bácska 19–23. szám

Trischler Károly. 1903. *Lombhullás*. Bácska, december 4. 1.

Trischler Károly. 1905. *Schweidel József élete*. In *Emléklapok Schweidel József aradi vértanú Zombor város szülötte szobrának leleplezésére 1905. március 18*. Zombor – Bittermann Nándor és fia könyv- és könyomdájából, 7–28.

Türr Antal

[Türr Antal] Del Toró. 1910a. *Úti rajzok I. Bácska*, január 4. 5–6.

[Türr Antal] Del Toró. 1910b. *Úti rajzok II. Bácska*, 1910. január 14. 5.

[Türr Antal] Del Toró. 1910c. *Úti rajzok III. Bácska*, február 8. 4–5.

[Türr Antal] Del Toró. 1910d. *Úti rajzok IV. Bácska*, február 11. 5.

[Türr Antal] Del Toró. 1910e. *Úti rajzok V. Bácska*. február 25. 5.

[Türr Antal] Del Toró. 1910f. *Úti rajzok VI. Bácska*, március 18. 7–8.

[Türr Antal] Del Toró. 1910g. *Úti rajzok VII. Bácska*, március 22. 4.

[Türr Antal] Del Toró. 1910h. *Úti rajzok VIII. Bácska*, március 25. 8.

[Türr Antal] Del Toró. 1910i. *Úti rajzok IX. Bácska*, május 6. 5.

Türr Antal. 1894. *Képek a boszniai életből*. Zombor – Nyomatott Bittermann Nándornál

Türr Antal. 1904. *Borúra-derű*. Bártfán – Nyomatott a Felsővárosi könyvnyomdában

Türr Antal. 1909. *Újabb képek az okkupációból*. Zombor – Bittermann Nándor és fia könyv és könyomdája

Vajda Béla

Vajda Béla. 1914. *A sabáci hősök sírjánál*. Újvidék – Ognyanovics F. Szvetozár kiadása

Vajda Károly

Vajda Károly. 1885. *Le Sage. Irodalom történeti életrajz tekintettel a XVIII. század elején nyilvánuló tendenciákra*. Fehértemplom – Wunder Gyula könyvnyomdájából

Vajda Károly. 1889. *Marcus Aurelius*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium értesítője az 1888/89-ik tanévről*. Fehértemplom – Nyomatott Wunder Gyula könyvnyomdájában, 3–24.

Vajda Károly. 1892. *Daphnis és Chloë*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium XVII. értesítője az 1891/92-ik tanévről*. Fehértemplom – Nyomatott Wunder Gyula könyvnyomdájában, 3–62.

Vajda Károly. 1894. *Epiktetos kézikönyvecskéje*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium XIX. értesítője az 1893/94-ik tanévről*. Fehértemplom – Nyomatott Wunder Gyula könyvnyomdájában, 3–25.

Vajda Károly. 1896. *Lukianos válogatott párbeszédei*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium XXI. értesítője az 1895–96. iskolai évről*. Nagybecskerek – Pleitz Fer. Pál könyv- és könyomdája, 3–101.

Vajda Károly. 1898. *A halász vagy a feltámadt bölcselkedők – Lukianos párbeszéde a Vitarum auctio igazolására*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium XXIII. értesítője az 1897–1898. iskolai évről*. Fehértemplom – Wunder Gyula sajtója, 3–20.

Vizoly Zakariás

Vizoly Zakariás. 1880. *Germán elemek a magyarban*. Déván – Nyomatott Hirsch Adolfnál

Vizoly Zakariás. 1882. *Adatok Erdély néhány helységnevének magyarázatához*. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 15–27.

Vizoly E. Z. 1883. *Sprischwörter des rumänischen Volks*. Pancsova – Druck von C. Wittigslager

Wigand János

Wigand János. 1880. *Garay János költészete*. Arad – Nyomatott Gyulai Istvánnál

Wigand János. 1881. *In den neuen Heimat*. Pancsova – Buchdruckerei von C. Wittigslager

Wigand János. 1883a. *Arany János*. In *A pancsovai magyar királyi állami reál-gymnasium értesítője az 1882/3. tanévről*. Pancsova – Wittigslager Károly nyomdájából, 3–6.

Wigand János. 1883b. *Hamlet. Végvidék*, június 17. 1.

Wigand János. 1893. *A költői igazságszolgáltatásról*. In *A pancsovai magyar királyi állami főgymnasium értesítője az 1892/3. tanévről*. Pancsován – Nyomatott Wittigslager K.-nál, 3–19.

Wigand János. 1896. *Az új hazában*. In *Pancsovai emlékkönyv (Pancsova 1872–1896)*. Pancsova – Wittigslager C. Könyvnyomdája, 232–249.

Zita A. Sándor

Zita A. Sándor. 1915. *Könny... Láng... Vér...* Pančevo – Nyomatott Napredak könyvnyomdában

Zorkóczy Lajos

Zorkóczy Lajos. 1885a. *Tárcza a Fruska-Górából I. Újvidék*, augusztus 23. 3–4.

Zorkóczy Lajos. 1885b. *Tárcza a Fruska-Górából II. Újvidék*, augusztus 30. 2–3.

Zorkóczy Lajos. 1896. *Újvidék és környékének flórája*. Újvidék

Zorkóczy Lajos. 1905. *Adatok az intézet történetéhez*. In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1904–1905. tanévről*. Újvidék – Nyomatott Hirschenhauser Benő könyvnyomdájában, 52.

Irodalom

Bibliográfiák, repertóriumok

Bikicki, Milana – Kačanski, Ana. 1977. *Bibliografija novosadske štampe 1824–1918*. Novi Sad

Csáky S. Piroska – Kókai Sándor. 2006. „Az írás szavai szerint” – *Bibliográfia*. Újvidék – Forum Könyvkiadó, Agapé

Erdélyi István. 1965. *Bibliografija senčanskih izdanja*. Senta – Narodna Biblioteka

Erdélyi István – Vojislav Janković. 1968. *A zentai írók bibliográfiája*. Senta – Narodna Biblioteka

Ispánovics Csapó Julianna. 2011. *A bácskai magyar könyv a kezdetektől a Monarchia felbomlásáig (1794–1918)*. In *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából*. Újvidék – Filozofski fakultet u Novom Sadu odsek za hungarologiju

Káich Katalin. 1984. *A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat évkönyveinek repertóriumuma (1885–1918)*. Újvidék – A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete

Kiss Gusztáv – Bažant, Eva – Čeliković, Katarina. 2003. *A szabadkai kiadványok bibliográfiája 1918–1944*. Szabadka – Monográfia

Kujundžić, Ivan. 1969. *Bunjevačko-šokačka bibliografija – Prilog kulturnoj povijesti bunjevačko-šokačkih hrvata*. Zagreb, 667–768.

Leksikon podunavskih hrvata-bunjevaca i šokaca. 1. füzet: A – 2004; 2. füzet: B–Baž – 2004; 3. füzet: Be–Br – 2005; 4. füzet: Bu – 2005; 5. füzet: C–Ć – 2006; 6. füzet: D – 2006; 7. füzet: Dž–F – 2007; 8. füzet: G – 2008; 9. füzet: H – 2009. Subotica – Hrvatsko akademsko društvo

Nikolić Jelena. 1976. *Bibliografija Matice Srpske. I. knjiga 1826–1949*. Novi Sad – Matica Srpska

Nikolić Jelena. 1973. *Bibliografija Matice Srpske. II. knjiga 1950–1965*. Novi Sad – Matica Srpska

Nikolić Jelena. 1974. *Bibliografija Matice Srpske. III. knjiga 1966–1970*. Novi Sad – Matica Srpska

Pal, Šandor dr. – Pál Sándor, dr. 1989. *Bečejska bibliografija – Becse bibliográfiája. Sveska I. Füzet 1805–1944*. Becej – Óbecse. Gradski muzej i galerija – Városi Múzeum és Képtár

Pejin Attila. 2004. *A zentai hírlapok történeti bibliográfiája (1875–1962)*. Zenta – Thurzó Lajos Közművelődési Központ

Szentgyörgyi István – Bažant, Eva – Bašić Palković, Nevenka. 1988. *A szabadkai kiadványok bibliográfiája 1764–1869*. Szabadka – Monográfia

Szentgyörgyi István – Bažant, Eva. 1993. *A szabadkai kiadványok bibliográfiája 1871–1918*. Szabadka – Monográfia

Szloboda János. 1995. *A zentai sajtó története*. Zenta – Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre

Tóth Zoltán, I. 1950. *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. I. kötet. Általános rész*. Budapest – Akadémiai Kiadó

Tóth Zoltán, I. 1952. *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. II. kötet. Gazdaság*. Budapest – Akadémiai Kiadó

Tóth Zoltán, I. 1950. *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. III. kötet. Politika, jog, oktatás-iskolák, tudomány, művészet, sajtó, vallás-egyházak*. Budapest – Akadémiai Kiadó

Živanov, Miodrag. 1985. *Pančevačka bibliografija 1835–1960*. Beograd – Narodna Biblioteka Srbije, Pančevo – Narodna Biblioteka Veljko Vlahović

Monográfiák, cikkek, tanulmányok

Anonim. 1862. *Jámbor Pál. Vasárnapi Újság*, március 16. (11. szám), 121–122.

Anonim. 1876. *Adatok a gymnasium történetéhez*. In *A fehértemplomi m. kir. államgymnasium első évi értesítője az 1875/6-ik tanév végén*. Fehértemplom – Hepke Tibold nyomdájából, 25–31.

Anonim. 1878a. *Az intézet keletkezése és rövid története*. In *A nagy-kikindai községi algymnasium értesítője az 1877–78-iki tanévről*. Nagy-Kikindán – Nyomatott Jokly Lipótnál, 3–7.

Anonim. 1878b. *A nagy-kikindai községi algymnasium értesítője az 1877–78-iki tanévről*. Nagy-Kikindán – Nyomatott Jokly Lipótnál, s. p. [15]

Anonim. 1878c. *Bács-Bodrog megyei laptársainkhoz*. *Bácska*, november 28. 161.

Anonim. 1879. *Szibinyani Jankó – és zombori Radics György*. *Bácska*, január 7. 6.

Anonim. 1881. *Arany-por*. *Újvidék*, március 13. 4.

Anonim. 1882. *A tantestület*. In *A pancsovai magyar királyi állami reál-gymnasium értesítője az 1881/2. tanévről*. Pancsova – Wittigshlager Károly nyomdájából, 9–11.

Anonim. 1883a. *Megjelent és beküldetett – A magyar történelem alakjai a délszláv költészetben I. Bácska*, szeptember 28. 2.

Anonim. 1883b. *Dr. Hermann Antalt* [helyesen: Herrmann]. *Végvidék*, április 22. 4.

- Anonim. 1883c. *Lessing „Nathan”-ja Magyarországon. Végvidék*, július 1. 4.
- Anonim. 1883d. *Aranyünnepély alkalmából – Pancsova, május 5. Végvidék*, május 6. 1.
- Anonim. 1884a. *Sz. kir. Zombor városi könyvtár-egyesület könyveinek jegyzéke. Zombor – Nyomatott Muzsik és Partlicsnál*
- Anonim. 1884b. *A magyar történelem alakjai a délszláv költészetben I. füzet. Bácska, március 4. melléklet, 1.*
- Anonim. 1884c. *Fölvívás előfizetésre. Újvidék*, január 6. 1.
- Anonim. 1884d. *Újabb költemények. Végvidék*, március 2. 3.
- Anonim. 1884e. *A nyári szünidőre. Végvidék*, június 29. 2.
- Anonim. 1884f. *Dr. Fináczy Ernő. Végvidék*, augusztus 31. 2.
- Anonim. 1884g. *Dr. Herrmann Antal, volt pancsovai, majd fehértemplomi tanár [...]. Végvidék*, augusztus 10. 2.
- Anonim. 1885a. *Jutalmazások. In A zombori állami főgymnasium XIII-ik évi értesítője az 1884/5 tanévben. Zombor – nyomatott Bittermann Nándor könyv- és könyvnyomdájában, 138.*
- Anonim. 1885b. *Az intézet története. In A nagykikindai gymnasium értesítője az 1884/5. tanévről. N.-Kikindán – Hungaria Könyvnyomdai részvénytársaság, 1885. 10.*
- Anonim. 1885c. *Az intézet története. In A nagykikindai gymnasium értesítője az 1884/5. tanévről. N.-Kikindán – Hungaria Könyvnyomdai részvénytársaság, 13.*
- Anonim. 1886a. *Radics György 1846. február 26. – 1886. március 4. Bácska, március 5. 1.*
- Anonim. 1886b. *Radics György temetése, Bácska, március 9. 2.*
- Anonim. 1886c. *Radics György emlékösztöndíj, Bácska, június 18. melléklet 1.*
- Anonim. 1887a. *Magyar irodalom. In Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1886–87. tanévről. Szabadkán – Nyomatott Székely Simonnál, 43–44.*
- Anonim. 1887b. *Kinevezés. Bácska, december 16. 1.*
- Anonim. 1888. *Szépirodalmi felolvasás és hangverseny. Bácska, április 6. 2.*
- Anonim. 1889. *A tanári kar. In A nagy-kikindai gymnasium értesítője az 1888/9. tanévről. Nagy-Kikindán – Nyomatott Radák Jánosnál, 47.*
- Anonim. 1893a. *Dr. Vizoly Zakariás Imre. In A pancsovai magyar királyi állami főgymnasium értesítője az 1892/3. tanévről. Pancsován – Nyomatott Wittigschlager K.-nál, 77–78.*

Anonim. 1893b. *Erődi Dániel 1844–1893*. In *A nagy-kikindai gymnasium értesítője az 1892/93. tanévről*. Nagy-Kikindán – Nyomatott Milenkovits Istvánnál, 3–4.

Anonim. 1893c. *Magyarul nem tudó tanítók Temesvármegyében*. *Délvidék*, december 17. 3.

Anonim. 1894a. *A Tóth Kálmán szobor leleplezése*. *Bácska*, június 5. 2.

Anonim. 1894b. *Tóth Kálmán Kör*. *Bácska*, 1894. június 12. 1.

Anonim. 1894c. *Meghívó*. *Bácska*, 1894. július 10. 2.

Anonim. 1894d. *Magyarul nem tudó tanítók*. *Délvidék*, január 21. 3.

Anonim. 1895a. *A nagy-kikindai gymnasium története*. In *A nagy-kikindai gymnasium értesítője az 1894–1895. tanévről*. Nagy-Kikindán – Nyomatott Milenkovits Istvánnál, 3–68. [2]

Anonim. 1895b. *Orvos választás*. *Ó-Becse és Vidéke*, január 20. 2.

Anonim. 1895c. *Városi közgyűlések, 1895. január 22*. *Ó-Becse és Vidéke*, január 27. 1–2.

Anonim. 1897a. *Iványi István*. *Magyarország és a Nagyvilág*, április 17. 10–11.

Anonim. 1897b. *Tiszavirágok*. *Vasárnapi Újság*, május 2. (18. szám), 287.

Anonim. 1899. *A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a középiskolai új tantervnek kibocsátására vonatkozó 1899. évi 32818. számú rendelete, s az új tanterv a szülők és ifjúság kellő tájékoztatására*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgymnasium XXIV. értesítője az 1898–1899. iskolai évről*. Fehértemplom – Nyomatott Wunder Gyula könyvnyomdájában, 17–37.

Anonim. 1900a. *Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium*. *Századok*, 367.

Anonim. 1900b. *Úton-útfélen*. *Vasárnapi Újság*, (40. szám), 728.

Anonim. 1900c. *Halálozások*. *Vasárnapi Újság*, szeptember 16. 617.

Anonim. 1900d. *Csupor Gyula*. *Óbecse és Vidéke*, szeptember 9. 1–3. és 4.

Anonim. 1901. *Emlékeim (Perjéssy Lajos)*. *Vasárnapi Újság*, december 29. (52. szám), 851.

Anonim. 1903a. *Gaál Ferenc 1875. aug. 21. – 1903. május 5*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1902–3. tanévről*. Szabadka – Krausz és Fischer Könyvnyomdája, 3–8.

Anonim. 1903b. *Torontál vármegye, Pancsova thj. város – A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*; Budapest – A Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság nyomása és kiadása, 22.

Anonim. 1904a. *Trischler Károly (1860–1904)*. *Bácska*, június 7. 1–2.

- Anonim. 1904b. *Trischler Károly halála. Bácska*, június 7. 2–3.
- Anonim. 1904c. *Irodalmi egyesület. Óbecse és Vidéke*, március 27. 3.
- Anonim. 1905a. *Bács-Bodrog vármegye irodalmi társaság van alakulóban. Óbecse és Vidéke*, 1905. szeptember 3. 3.
- Anonim. 1905b. 1905. *A Bács-Bodrog vármegyei irodalmi társaság. Bácska*, szeptember 8. 4.
- Anonim. 1905c. *A Bács-Bodrog megyei irodalmi társaság alapszabályai. Bácska*, 1905. szeptember 12. 1–3.
- Anonim. 1905d. *Írók egyesülete. Óbecse és Vidéke*, 1905. szeptember 17. 2.
- Anonim. 1905e. *Még egy szó az irodalmi társaságról. Bácska*, 1905. szeptember 29. 2–3.
- Anonim. 1905f. *Elhalt író. Óbecse és Vidéke*, szeptember 23. 3.
- Anonim. 1905g. *Tanulmányi kirándulás (Az Al-Dunán Turn-Szeverinig). In Az újvidéki m. kir. állami polgári fiú-iskola értesítője az 1904–1905. tanévről. Újvidék – Nyomatott Hirschenhauser Benő könyvnyomdájában*, 55–60.
- Anonim. 1905h. *Tanári kar. In Az újvidéki m. kir. állami polgári fiú-iskola értesítője az 1904–1905. tanévről. Újvidék – Nyomatott Hirschenhauser Benő könyvnyomdájában*, 21–23.
- Anonim. 1906a. *Írók alakuló gyűlése. Óbecse és Vidéke*, 1906. június 10. 3.
- Anonim. 1906b. *Megalakult az Irodalmi Társaság. Óbecse és Vidéke*, 1906. július 1. 2.
- Anonim. 1906c. *A Bács-Bodrog megyei irodalmi társaság megalakulása. Bácska*, 1906. június 26. 2–3.
- Anonim. 1906d. *A Bács-Bodrog megyei irodalmi társaság. Bácska*, 1906. július 17. 6.
- Anonim. 1906e. *A Bács-Bodrog megyei irodalmi társaság. Bácska*, 1906. október 12. 4.
- Anonim. 1906f. *Rákóczi emlékezete s a Bács-Bodrog megyei irodalmi társaság. Bácska*, 1906. október 26. 10.
- Anonim. 1906g. *Halleluja! – A Bácska Rákóczi-melléklete. Bácska*, 1906. október 26. 1–10.
- Anonim. 1906h. *Bácskai írónő – Dr. Hannig Györgyné elbeszélései. Bácska*, szeptember 28. 5.
- Anonim. 1906i. *Sziebenburger Károly 1849. október 25. – 1905. október 5. In A Szabadka városi magyar főgimnázium értesítője az 1905–6. tanévről. Szabadka – Kladek és Hamburger Könyvnyomdája*, 5–7.
- Anonim. 1907a. *Eleven újság. Bácska*, 1907. június 25. 2.

- Anonim. 1907b. *Néprajzi tanulmányút. Bácska*, július 16. 2.
- Anonim. 1907c. *Néprajzi tanulmányút. Bácska*, augusztus 2. 4. p.
- Anonim. 1907d. *Alldeutsch, pángermán. Délvidéki Lapok*, november 24. 4.
- Anonim. 1907e. *Az „Óbecsei nóták” dicsérete. Óbecse és Vidéke*, október 20. 3.
- Anonim. 1908a. *Főispánváltás. Délvidéki Lapok*, április 5. 1.
- Anonim. 1908b. *Irodalmi élet a Bácskában. Óbecsei Hírlap*, április 12. 2.
- Anonim. 1908c. *A pángermán kiskaté. Délvidéki Lapok*, január 12. 2.
- Anonim. 1909a. *Felolvasó ülés. Bácska*, február 5. 3.
- Anonim. 1909b. *A Bács-Bodrog vármegyei Irodalmi Társaság folyó hó 28-án délután 6 órakor tartotta rendes évi közgyűlését [...]. Bácska*, 1909. március 30. 6.
- Anonim. 1909c. *A Bácsmegyei Irodalmi Társaság figyelmébe. Bácska*, 1909. október 29. 3.
- Anonim. 1909d. *Új lap. Bácska*, 1909. május 7. 3.
- Anonim. 1909e. *Alba Nevis balesete. Fiumei Estilap*, július 24. 2.
- Anonim. 1909f. *Beköszöntő. Újvidéki Napló*, október 30. 1.
- Anonim. 1910a. *Dömötör Pál kir. ítélőtáblai bíró. Bácska*, július 19. 2.
- Anonim. 1910b. *Dömötör Pál I–II. Bácska*, augusztus 9. 2–4. és augusztus 12. 2–4.
- Anonim. 1910c. *Dömötör Pál búcsúztatása. Bácska*, október 25. 2.
- Anonim. 1910d. *Engedélyezett tankönyv. Óbecse és Vidéke*, augusztus 7. 3.
- Anonim. 1911a. *Stiller Kálmán [...]. Fehértemplom és Vidéke*, szeptember 7. 3.
- Anonim. 1911b. *Az új isten. Fehértemplom és Vidéke*, november 16. 4.
- Anonim. 1912a. *A bácsmegyei irodalom választottai. Bácska*, március 29. 2.
- Anonim. 1912b. *Megfellebbezték Vértesi Károly díszpolgárságát. Bácska*, augusztus 6. 3.
- Anonim. 1912c. *A zombori irodalmi társaság végnapjai. Bácska*, 1912. augusztus 13. 2.
- Anonim. 1912d. *Igazgatói jelentés. In Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1911–1912. tanévről. Újvidék – Nyomatott Ivkovics György könyvnyomdájában*, 77.
- Anonim. 1912e. *Egy tankönyv. Óbecse és Vidéke*, augusztus 25. 3.

Anonim. 1912f. *Tanári testület.* In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1911–1912. tanévről.* Újvidék – Nyomatott Ivkovics György könyvnyomdájában, 27–28.

Anonim. 1912g. *Igazgatói jelentés.* In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1911–1912. tanévről.* Újvidék – Nyomatott Ivkovics György könyvnyomdájában, 77.

Anonim. 1913a. *Irodalmi vándorgyűlés. Bácska,* 1913. október 17. 3.

Anonim. 1913b. *Láncban. Bácska,* január 21. 3.

Anonim. 1913c. *Igazgatói jelentés.* In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1912–1913. tanévről.* Újvidék – Nyomatott a Gutenberg könyvnyomdájában, 77–87.

Anonim. 1913d. *Csupor emlékezete. Óbecse és Vidéke,* augusztus 3. 1–2.

Anonim. 1913e. *Szerkesztőségünkől. Fehértemplom és Vidéke,* június 26. 3.

Anonim. 1913f. *Gondolatok a Vörös Kereszt Egylet hangversenye alkalmából. Fehértemplom és Vidéke,* április 17. 1–2.

Anonim. 1913g. *Dr. Sziklay Ferenc távozása. Fehértemplom és Vidéke,* augusztus 28. 3.

Anonim. 1914a. *Az Irodalmi Társaság [...]. Bácska,* 1914. január 30. 2.

Anonim. 1914b. *Gyász hír – Özvegy Karakásevits Simonné született Vissy Mariska halála. Óbecse és Vidéke,* június 28. 3.

Anonim. 1914c. *Igazgatói jelentés.* In *Az újvidéki m. k. áll. polg. fiúiskola értesítője az 1913–1914. tanévről.* Újvidék – Nyomatott Ivkovics György könyvnyomdájában, 1914. 73–79.

Anonim. 1914d. *Igazgatói jelentés.* In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1913–1914. tanévről.* Újvidék – Nyomatott a Gutenberg könyvnyomdájában, 73–84.

Anonim. 1914e. *A DMKE előadása. Fehértemplom és Vidéke,* január 29. 2.

Anonim. 1915a. *Dr. Herrmann Antal. Fehértemplom és Vidéke,* 1915. augusztus 26. 2.

Anonim. 1915b. *Lemondás. Óbecse és Vidéke,* 1915. március 28. 3.

Anonim. 1915c. *Dr. Vajda Károly budapesti áll. főgimnáziumi tanár [...]. Fehértemplom és Vidéke,* augusztus 12. 3.

Anonim. 1915d. *Adatok a főgimnázium 1914–15. évi történetéhez.* In *Az ungvári kir. kath. főgimnázium értesítője az 1914–1915. iskolai évről.* Ungvár – Az Ungmegyei Könyvnyomda R.-T. nyomdája, 14–15.

Anonim. 1916a. *Deutsch Adolf meghalt. Fehértemplom és Vidéke,* augusztus 31. 2.

Anonim. 1916b. *Gyászjelentés. Fehértemplom és Vidéke,* szeptember 7. 3.

- Anonim. 1916e. *Nagylelkű adomány. Fehértemplom és Vidéke*, szeptember 28. 3.
- Anonim. 1917. *Nyugdíjba. Óbecse és Vidéke*, január 28. 2.
- Anonim. 1918a. *Hírek. Óbecse és Vidéke*, december 23. 2.
- Anonim. 1918b. *Igazgatói jelentés*. In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1917–1918. iskolai évről*. H. n. [Újvidék] – Nyomatott az Újvidéki Hírlap könyvnyomdájában, 3–21.
- Anonim. 1924. *A Dugonics-Társaság alapszabályzata*. Szeged – Mars Grafikai Műintézet
- Anonim. 1927. *Dr. Szászy István (halála). Sztáríbecseji Járás*, március 6. 2.
- Anonim. 1932. *A becsei jegenyesoron I–III. Sztáríbecseji Járás*, július 23. 2–3.; augusztus 6. 2–3. és augusztus 13. 2–3.
- Anonim. 1934a. „*Kivételes és kiváltságos a mai ember élete*” – *Meghitt beszélgetés Alba Nevis-szel. Reggeli Újság*, július 22. 21–22.
- Anonim. 1934b. *Meghalt a bajai ügyvédek nesztorá. Független Magyarország*, február 6. 1–2.
- Anonim. 1943. *A Dugonics-Társaság ötven éve 1892–1942. Ötven titkári jelentés*. Szeged – A Dugonics-Társaság kiadása
- Anonim. 1997. *Feltámadunk! – Az aradi Kölcsey Egyesület antológiája*; Budapest – Irodalmi Társaságok Szövetsége
- Anonim. 2004. *Családi album. Korunk*, március (3. szám)
- Alapy Gyula. 1929. *Kisebbségi irodalmunk tíz éve (1919–1928)*. In *Kazinczy Évkönyv 1898–1928*. Košice–Kassa – Kazinczy Kiadóvállalat, 172–192.
- Alexa Károly. 2011. *Százéves üzenet – Gozsdú Elekről, az íróról és a levélíróról*. In *Kertünk Istennel határos – Gozsdú Elek és Weisz Anna levelezése 1906–1915*. Budapest – Kortárs Kiadó, 5–12.
- Andrássy Gyula. 1914. *Bosznia okkupációjáról*. Budapest – Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda
- Andelić Magdalena. 1970a. *Radics György*. Újvidék – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, július (3. szám), 61–77.
- Andelić Magdalena. 1970b. *Dömötör Pál, a költő és műfordító*. Újvidék – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, november, 49–63.
- Apáczai Cseri János. 1995. *Egy magyar academiának lerajzolása*. In *A Cenk árnyékában*. Brassó – Fulgur Kiadó, 16–26.

Apró Ferenc. 1983. *Babits Szegeden*. Szeged – Somogyi-könyvtár

Asbóth János. 2008a. *A szerb-török hadjárat. Harctéri napló, Belgrád, 1876. július 5.* In *Három nemzedék*. Budapest – Kortárs Kiadó

Asbóth János. 2008b. *Natalia királyné. Belgrádi napló, 1885 nyarán.* In *Három nemzedék*. Budapest – Kortárs Kiadó

Asbóth János. 2011. *Magyar conservatív politika*. Máriabesnyő – Attraktor

Ábel Jenő. 1880. *Theokritos idyllei és a görög s római idyll. Egyetemes Philologiai Közlöny*, 710–714.

Ágoston Sándor. 1927. *Református Árvaházi Naptár az 1928-ik szökőévre*. Subotica – kiadja a „Magvető” iratterjesztése – „Minerva” Nyomda és Lapkiadó részvénytársaság, 54–55.

Bajza József. 1929. *Szerb költők magyarul. Budapesti Szemle*, DCXXII. szám 340–372.

Balás Imre. 1874. *Eszmetöredékek a történelem oktatásának módszeréről*. In *A szabadkai városi főgymnasium értesítője az 1873–74. tanévben*. Szabadkán – Nyomatott Bittermann József könyvnyomdájában, 3–4.

Balogh Béla. 1908a. *Az alldeutschok és a kormány. Délvidéki Lapok*, január 5. 1–2.

Balogh Béla. 1908b. *A magyarországi német néppárt programja. Délvidéki Lapok*, január 12. 1–2.

Baloghy Ernő. 1890. *A Bácska tisztelt közönségéhez. Bácska*, november 4. 1–2.

Baloghy Ernő. 1908. *A magyar nyelv és a választási reform*. Budapest – Kunossy, Szilágyi és Társa kiadása

Baranyi István. 2008. *A moholi címeres nemeslevelet kapott családok betűrendes névjegyzéke IV. Körkép [Ada]*, augusztus (8. szám), 20.

Barta János. 1969. *Vajda János összes művei. Kisebb költemények I–II*. Budapest – Akadémiai Kiadó

Bayer Ferenc. 1888a. *A Tolnay-estély alkalmából – Nyílt levél Dömötör Pál úrhoz. Bácska*, április 10. 1.

Bayer Ferenc. 1888b. *A szerkesztőhöz. Bácska*, április 17. 1–2.

Bácskai Vera. 1988. *Városok és a városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest – Akadémiai Kiadó

Bácskai Vera. 2002. *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest – Osiris Kiadó

Bánszki István. 1989. *A szabolcsvármegyei Bessenyei György Művelődési Kör története 1898–1949*. Nyíregyháza

(B. B.). 1908. *Programpontok. Délvidéki Lapok*, június 21. 1–2.

Berecz Dezső. 1927. *A Frankenburg Irodalmi Kör története*. In *Soproni Helikon*. Sopron – Vitéz Tóth Alajos Könyvnyomdai Műintézete, 5–31.

Bergmann Ágost. 1881a. *Könyvismertetés – Tarkaságok. Bácska*, január 25. 3.

Bergmann Ágost. 1881b. *Úti képek Olaszországból. Bácska*, július 5. 3. és melléklet 2.

Bernád Ágoston. 1975. *Gozsdu Elek*. In *Gozsdu Elek: Köd*. Bukarest – Kriterion Könyvkiadó, 5–24.

Berzy András. 1966. *Adalékok Gozsdu Elek emberi és írói arcképéhez*. In *Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei*, 406. Szerk. Dr. Bende Sándor. Eger, 529–556.

Bitó János. 1993. *Az én kiskirályságom*. Szeged – Betli Bt.

Bori Imre. 1972. *Még egyszer a mértékről és a hagyományról*. *Híd*, 12. szám. 1531–1551.

Bori Imre. 1973. *Esztétikai gondolkodásunk történetéből*. In *Fejezetek irodalmunk természetrajzából*. Újvidék – Forum Könyvkiadó, 5–39.

Bori Imre. 1994. *Szenteleky Kornél*. Újvidék – Forum Könyvkiadó

Bori Imre. 2007. *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Újvidék – Forum Könyvkiadó

Borovszky Samu. 1909. *Bács-Bodrog vármegye II. Magyarország Vármegyéi és Városai*. Budapest – Országos Monográfia Társaság

[Borovszky Samu]: Bács-Bodrog vármegye I–II.; Magyarország Vármegyéi és Városai – Az Országos Monográfia-Szerkesztő-Bizottságának felügyelete alatt és a Bács-Bodrog vármegye helyi munkatársainak közreműködésével szerkesztette Dr. Borovszky Samu, Budapest – Országos Monográfia Társaság, é. n. [1909]

[Borovszky Samu: Torontál vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai – Szerkesztette Borovszky Samu]; Budapest – Országos Monográfia Társaság, é. n. [1912]

[Borovszky Samu]: Temes vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai; Az Országos Monográfia szerkesztő-bizottságának felügyelete alatt a Temes vármegyei helyi munkatársak közreműködésével szerkesztette Borovszky Samu dr. †; Budapest – Országos Monográfia Társaság, é. n. [1914]

Brisits Frigyes. 1943. *Herczeg Ferenc történelmi regényei*. In *Herczeg Ferenc – 80 év*. Budapest – Új Idők Irodalmi Intézet R.-T. 71–86.

Buday József. 1896. *A verseczi m. kir. állami főreáliskola története*. Versecz – Nyomatott özv. Kirchnre J. E-féle műintézetben

Burány Béla. 1962. *Zenta vidéki népballadák*. Zenta – Művelődési Központ, 48

- Burány Béla. 1966. *Száraz kútgém, üres válú*. Zenta – Zentai Múzeum, 92
- Cató. 1901. *Az új casinó, vagy a mi saját demokratáink*. Ó-Becse és Vidéke, május 19. 1–2.
- Cató. 1913. *Öt millió*. Óbecse és Vidéke, október 5. 1–2.
- Csáth Géza. *Terka – Kanizsai Ferenc új regénye*. In *Írások az élet jó és rossz dolgairól*. Szabadka – Életjel, 66–68.
- Cseh Márta. 2007. *Nyelvészeti terminusok a Brančič–Derra-szótárakban*. Újvidék – Hungarológiai Közlemények, 4. szám, 40–49.
- Csepregi Klára – Bor Kálmán. 2013. „*Könyveim az én fiaim*” – Vitkovics Mihály könyvtára; Budapest – Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó
- Cser Gyula. 1915. *Dr. Kiss Endre 1853–1915*. In *A pancsovai magyar királyi állami főgimnázium értesítője*. Pancsova – Nyomatott Wittigslager C.-nál, 6–8.
- Csernus Gerő. 1885. *Távozó barátomhoz*. *Fehértemplomi Lapok – Weißkirchner Blätter*. január 1. 1.
- Csoór Gáspár. 1909. *Bácska társadalmi élete ezer arcképpel*. Budapest – Kiadja a József kir. herceg Szanatórium Egyesület
- Csorba Béla. 2003. *Egy XIX. századi bácskai falucsúfoló tárgy történetéhez*. In *Tanulmányok*. Újvidék – Magyar Nyelv, Irodalom és hungarológiai kutatások Intézete, 12–23.
- Cs. Szabó László. 1943. *Sola constantia constans*. In *Herczeg Ferenc – 80 év*. Budapest – Új Idők Irodalmi Intézet R.-T. 111–116.
- Czímer Károly. 1929. *A Szeged-Belvárosi Kaszinó százéves története (1829–1929)*. Szeged – Bartos Lipót Könyvnyomdája
- Cz. J. 1878. *Horatiusból és Vergiliusból*. *Egyetemes Philologiai Közöny*, 114–115.
- Dekker Gyula. 1878. *Visszhang – Városvy T. úr által a múlt számban megemlített „írói körre” vonatkozólag*. *Bácska*, november 7. 137–138.
- Dela razna srpska*. 1902. Pančevo – Naklada Knjižare Braća Jovanovića
- De Pottere Gerard. 1921. *Az Alföldről szóló erdészeti szakirodalom jegyzéke*. Budapest – Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomda R.-T.
- Dér Zoltán. 1975a. *Szabadka monográfusa (Iványi István)*. In *Három tudós tanár*. Újvidék – Hungarológiai Intézet, 3–58.
- Dér Zoltán. 1975b. *A tudós tanár (Toncs Gusztáv)*. In *Három tudós tanár*. Újvidék – Hungarológiai Intézet, 59–127.

Dér Zoltán. 1975c. *Egy elfeledett filológus (Loósz István)*. In *Három tudós tanár*. Újvidék – Hungarológiai Intézet, 129–187.

Dömötör Győző. é. n. *A Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság; In: Bácska társadalmi élete ezer arcképpel*. Busapest – Kiadja a József kir. Herceg Szanatórium Egyesület, 10–17.

Dömötör Pál. 1888a. *A Tolnai-estély alkalmából*. *Bácska*, április 13. 1.

Dömötör Pál. 1888b. *Végszavam a Tolnay-estély vitájához*. *Bácska*, április 20. 1–2.

Dömötör Pál. 1894. *Megnyitó beszéd*. *Bácska*, június 12. 2–3.

Draskóczy Ede. 1929. *Emlékezés Dr. Szász Istvánról*. *Tiszavidék*, december 8. 1–3.

Draskóczy Ede. 1937. *Törvényt ülünk*. *Kalangya*, június (3. szám), 97–104.

Dr. –r. –c. 1888. *Tolnay-estély*. *Bácska*, április 10. 2–3.

Dudás Gyula. 1889. *Iványi István: Vármegyénk helynévtára*. In *Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve*, 70–75.

Endrődi Sándor. 1895. *A magyar költészet kincsesháza*. Budapest – Athenaeum

Erődi Dániel. 1876. *Két cikk a soproni Irodalmi és Művészeti Kör érdekében*. Sopron – Nyomatott Reichard Adolfnál

Erődi Dániel. 1886. *A középiskolai kérdésről*. Budapest – Lampel Róbert-féle könyvkereskedés bizománya

Érdújhelyi Menyhért. 1894. *Újvidék története*. Újvidék – Popovics Testvérek Könyvnyomdájából

Faludi Szilárd. 1969. *Kármán Mór (1843–1915)*. In *Kármán Mór válogatott pedagógiai művei*. Budapest – Tankönyvkiadó, 5–60.

Fárbás József. 1904. *Csupor Gyula síremlékének 1904. szept. 4-én volt leleplezése alkalmából*. Zombor – Bittermann nyomda

Fárbás József [- s -]. 1906. *Életből – Dr. Hannig Györgyné könyve*. Óbecse és Vidéke, november 25. 1–2.

Fárbás József. 1927. *Dr. Szász István 1861–1927*. *Tiszavidék*, március 6. 2–3.

Fárbás József. 1931a. *Csupor Gyula ügyvéd I*. *Tiszavidék*, október 4. 3.

Fárbás József. 1931b. *Csupor Gyula ügyvéd II*. *Tiszavidék*, október 11. 3.

Fárbás József. 1931c. *Rully János zongora tanító*. *Tiszavidék*, október 18. 3.

Fárbás József. 1932. *Dr. Szász István községi orvos*. *Tiszavidék*, október 23. 3.

- Fábri Anna. 1987. *Az irodalom magánélete – Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848.* Budapest – Magvető Könyvkiadó
- Felkai László. 1985. *A XIX. század végi gimnáziumi tantervek elméleti háttere.* Budapest – Országos Pedagógiai Intézet
- Felkai László. 1994. *Magyarország oktatásügye a millennium körüli években.* Budapest – Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum
- Fenyves Ferenc. 1938. *Mégegyszer elmondom.* Szubotica – Minerva
- Fényes Elek. 1851a. *Magyarország geographiai szótára I.* Pesten – Nyomatott Kozma Vazulnál
- Fényes Elek. 1851b. *Magyarország geographiai szótára II.* Pesten – Nyomatott Kozma Vazulnál
- Ficzay Dénes. 1987. *A Kölcsey-Egyesület évszázada.* Művelődés, december (12. szám), 40.
- Fináczy Ernő. 1883. *Tudományos tankönyvek. Végvidék,* szeptember 9. 4.
- Fináczy Ernő. 1909. *Előszó.* In *Kármán Mór Pedagógiai dolgozatok I.* Budapest – Eggenberger-féle könyvkereskedés, III–VIII.
- Fináczy Ernő. 1927. *A klasszikus nyelvek és irodalmak tanításának kérdése.* Budapest – Kir. Magyar Egyetemi Nyomda
- Firbás Oszkár. 1943. *Az ötvenéves Dugonics-Társaság. Délvidéki Szemle,* július (7. szám), 294–298.
- Frankl István. 1910. *Jámbor Pál mint író és ember.* In *A Szabadka városi magyar főgimnázium értesítője.* Szabadka – Hungária Könyvsajtó, 17–29.
- Frankl István. 1942. *Harminc év a szabadkai életben 1890–1920. Emlékezések.* Szabadkán – Nyomatott a Keresztény Sajtószövetkezet nyomdájában
- Fridrik Tamás. 1885. *Bács-Bodrogh vármegye rövid leírása, földrajzi alapfogalmakkal.* Nagy-Károly – Nyomatot Litteczky és Társánál
- F-ch [Friedrich Anna]. 2008. *Falunap Bezdánban – Néhány adalék az 1772-ben mezővárossá nyilvánított település szellemi múltjából.* *Családi Kör,* április 10. 18–19.
- Fülöp Kálmán. 1915. *Pancsova múltjából* In *A pancsovai magyar királyi állami főgimnázium értesítője.* Pancsova – Nyomatott Wittigshlager C.-nál, 9–14.
- Gelléri Mór. 1909. *Emlékezés és elmélkedés a szegedi Dugonics-Társaság 1909. május 23-iki ülésére.* Budapest – Europa Irodalmi és Nyomdai részvénytársaság

Gerevics Gusztáv. 1882. *T. M. Plauti: Captivi*. Budapest – Lampel Róbert könyvkiadása (Wodianer F.)

Gerold László. 1990. *Száz év színház – Dráma és színjátszás Szabadkán a XIX. században (1816–1918)*. Újvidék – Forum Könyvkiadó

Govorkovich János. 1928. *Régi emberek a régi városból. Bácsmegyei Napló*, február 12. 20.

Gozsdu Elek. 2001. *Kertünk Istennel határos – Gozsdu Elek és Weisz Anna levelezése 1906–1915*. Budapest – Kortárs Kiadó

Göndör Ferenc. 1898. *A „Népbarát” czélja. Népbarát*, december, 3–5.

Guelmino József. 1918. *Javorik János*. In *A pancsovai magyar királyi állami főgimnázium értesítője*. Pancsova – Nyomatott Wittigschlager C.-nál, 3–6.

Gyáni Gábor. 2012. *Az olvasó táblabíró: középosztályi műveltség a 19. század végén*. In *Az urbanizáció társadalomtörténete*; Kolozsvár – Korunk, 231–258.

Gyöngyösi Dezső. 1937. *Sorsproblémák*. Sombor – Jugoslovenska štamparija i papirnica Josip Bošnjak

György Aladár. 1881. *A föld és népe III. kötet*. Budapest – Méhner Vilmos könyvnyomdája

Gyulai Pál: *Előszó*. 1887. In Székács József. *Szerb népdalok és hősregék*. Budapest – Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 3–4.

H. A. 1908. *Az Irodalmi Társaság színvonaláról. Bácska*, április 24. 2–3.

Hannig Györgyné. 1908. *A Bács-Bodrog megyei Irodalmi Társaság vándorgyűlése. Bácska*, június 16. 4–5.

Haverda Mátyás. 1891. *A görög nyelv és a görög nyelvet pótló tárgyak tanulásáról*. In *Szabadka sz. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1890–91. tanévről*. Szabadka – Schlesinger Sándor könyvnyomdájából, 28–33.

Hegedűs Antal – Szabó József. 1997. *Gymnasium 1747–1997*. Szabadka – Pannon Press

Hegedűs Antal. 1997. *Száztizenhárom év a 250 éves szabadkai gimnázium történetéből (1747–1860)*. In *Gymnasium 1747–1997*. Szabadka – Pannon Press, 55–79.

[Heinrich Gusztáv] H. G. 1882. *Margalits Ede: Hősi eposzok meséi. Egyetememes Philologiai Közlöny*, 362–364.

Herceg János. 1940. *Dr. Margalits Ede 1849–1940. Kalangya*, július–augusztus–szeptember (7–8–9. szám), 296–298.

Herceg János. 1975. *Előjáték*. Újvidék – Forum Könyvkiadó

Herceg János. 1999a. *Irodalmi társaság a régi Bácskában*. In *Összegyűjtött esszék, tanulmányok I. kötet*. Beograd – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 196–199.

Herceg János. 1999b. *Emlékeinkről*. In *Összegyűjtött esszék, tanulmányok I. kötet*. Beograd – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 470–475.

Herceg János. 1999c. *Régi dolgainkról*. Újvidék – Forum Könyvkiadó

Herceg János. 2003a. *Táj és irodalom*. In *Összegyűjtött esszék, tanulmányok III. kötet*. Beograd – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 64–102.

Herceg János. 2003b. *Hírlapok és hírlapírók*. In *Összegyűjtött esszék, tanulmányok III. kötet*. Beograd – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 169–177.

Herczeg Ferenc. 1933. *A Várhegy*. Budapest – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása

Hermann Antal. 1891. *Pancsova és vidéke*. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország II. kötet*. Budapest – A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, 573–618.

Herrmann Antal. 1911. *Vértesi Károly élete és munkái*. Vác – Első váci sajtó

Hicsik Dóra. 2010. *Alma mater – A szabadkai főgimnázium tanárai*. Szabadka – Életjel

Homor István. 1895. *A szegedi magy. kir. állami főreáliskola története 1851–1894 – A szegedi városi és állami reáliskolában működő igazgatók, tanárok és hitoktatók életrajza, társadalmi és irodalmi működése*. In *A szegedi magyar kir. állami főreáliskola értesítője az 1894–95-ik tanévről*. Szeged – Traub B. és Társa könyv- és könyomdájából, 136–170.

Hoós Dezső. 1871. *Előfizetési felhívás a Bácska 1872. évi, második évfolyamára*. Bácska, december 16. 1.

Ispánovics Csapó Julianna. 2011. *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából*. Újvidék – Filozofski fakultet u Novom Sadu odsek za hungarologiju

Iványi István. 1886. *Szabadka szabad királyi város története I. rész*. Szabadka – Bittermann József könyvnyomdájából

Iványi István. 1892. *Szabadka szabad királyi város története II. rész*. Szabadka – Bittermann József könyvnyomdájából

Iványi István. 1974. *Visszaemlékezéseim életem folyására (Önéletrajz)*; Szabadka – Életjel

Jeszenszky Dezső. 1896. *A zombori magyar királyi állami főgymnasium története 1872–1895*. Írta Jeszenszky Dezső; Zombor – Bittermann Nándor és fia Könyv- és Könyomdájából

Kafka Margit. 1910. *Alba Nevis: Nász előtt*. Nyugat, április 16. (8. szám) 556–558.

- Kalapis Zoltán. 2002a. *Erődi Dániel*. In *Életrajzi kalauz I.* Újvidék – Forum Könyvkiadó, 269–270.
- Kalapis Zoltán. 2002b. *Derra György*. In *Életrajzi kalauz I.* Újvidék – Forum Könyvkiadó, 231–232.
- Kalapis Zoltán. 2002c. *Csupor Gyula*. In *Életrajzi kalauz I. kötet.* Újvidék – Forum Könyvkiadó, 206–207.
- Kalapis Zoltán. 2003a. *Lambrecht Kálmán*. In *Életrajzi lexikon II.* Újvidék – Forum Könyvkiadó, 577–578.
- Kalapis Zoltán. 2003b. *Perjéssy Lajos*. In *Életrajzi kalauz III.* Újvidék – Forum Könyvkiadó, 752.
- Kalapis Zoltán. 2011. *A szabadkai és a zombori Bácska alapítója: Radics György – Egy művelt és sokoldalú gimnáziumi tanár sajtótörténeti szerepéről*. *Híd*, április (4. szám) 368–385.
- Kardos Albert. 1897. *Kármán Mór és a tankönyvirodalom*. In *Emlékkönyv Kármán Mór huszonöt éves tanári munkásságának ünnepére*. Budapest – Eggenberger-féle könyvkereskedés, 71–74.
- Katona Imre. 2004. *Tisza szélén, Duna hosszán*. Budapest – Masszi Kiadó
- Kausch Mihály. 1914. *A fehértemplomi állami főgimnázium ifjúsági könyvtárának címjegyzéke*. In *A fehértemplomi m. kir. állami főgimnázium XXXIX. értesítője az 1913–1914. iskolai évről*. Fehértemplom – Kuhn Péter könyvnyomdája, 3–63.
- Kazinczy Ferencz *egy eredeti levele (1804-ből)*. 1863. *Vasárnapi Újság*, október 18. 374.
- Kádár Endre. 1914. *Kanizsai Ferenc*. *Nyugat*, I. 726–727.
- Káich Katalin. 1970. *A zombori Tóth Kálmán Kör*. In *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, Újvidék, november (4. szám), 71–78.
- Káich Katalin. 1980. *Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulata (1883–1918)*. Újvidék – Forum Könyvkiadó és a Magyra Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Káich Katalin. 2002. *Sajtó és művelődés Zomborban a 19. század utolsó harmadában I–IV*. *Magyar Szó – Kilátó*, április 6.; április 13.; április 20.; április 27.
- Káich Katalin. 2004. *Zombor művelődéstörténetéből I–II*. *Létünk*, 2. szám 69–89.; 3–4. szám 117–137.
- Káich Katalin. 2005. *Zombor művelődéstörténetéből III*. *Létünk*, 1. szám 64–77.
- Káich Katalin. 2006a. *A Tóth Kálmán Kör*. In *A bogyófák árnyékában*. Újvidék – Vajdasági Magyar Művelődési Társaság, 142–155.

Káich Katalin. 2006b. *Az intézménytörténet gazdag fél évszázada (1867–1918)*. In *A bogyófák árnyékában*. Újvidék – Vajdasági Magyar Művelődési Társaság, 33–116

Káich Katalin. 2006c. *Gozsdu Elek és a Szabad Lyceum*. In *A bogyófák árnyékában – Tanulmányok Zombor művelődéstörténetéből I. kötet*. Újvidék – Vajdasági Magyar Művelődési Társaság, 130–142.

Kármán Mór. 1969. *A történeti fejlődés útja*. In *Kármán Mór válogatott pedagógiai művei*. Budapest – Tankönyvkiadó, 63–88.

Kármán Mór. 1874. *Előre megállapított irányelvek a tananyag felosztására nézve*. *Magyar Tanügy*, 1–24.

Kelemen Elemér. 2002a. *Oktatáspolitikai és tanterv-politikai hangsúlyváltozások a magyarországi közoktatásban (1869–1945)*. In *Hagyomány és korszerűség – Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest – Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, 95–120.

Kelemen Elemér. 2002b. *A mezőgazdasági szakoktatás helye a magyar iskolarendszer polgári kori fejlődésében*. In *Hagyomány és korszerűség – Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest – Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, 135–147.

Kelemen Elemér. é. n. *Ezeréves a magyar iskola – Lapok a neveléstörténetből*. Budapest – Kiadja a Pedagógusok Szakszervezete Országos Irodája

Keletéri. 1879a. *Legyen-e írói körünk?*. *Bácska*, január 21. 17–18.

Keletéri. 1879b. *Tömörüljünk!*. *Bácska*, január 28. 25–26.

Keletéri. 1879c. *Az írói kör szervezése és működése*. *Bácska*, február 7. 33–34.

Kellner Fülöp. 1908. *Z. Zorkóczy Lajos 1858–1908*. In *Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1907–1908. tanévről*. Újvidék – Nyomatott a Hungaria könyvnyomdában, 1908. 3–4.

Kemény Zsigmond. 1968. *Zord idő*. Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó, 378–380.

Kende Ferenc. 1940. *Magyarokról magyaroknak*. Noviszád

Keresztury Dezső. 1987. *„Csak hangköre más” – Arany János 1857–1882*. Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó

Kiss Ferenc. 1994a. *Hagyomány és mérték*. In *És Szabadka...*. Debrecen – Csokonai Kiadó Kft. 89–96.

Kiss Ferenc. 1994b. *Válasz Bori Imrénének*. In *És Szabadka...*. Debrecen – Csokonai Kiadó Kft. 97–106.

K. J. 1916. *Fáth Ferenc*. In *Az újvidéki magy. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1915–1916. iskolai évről*. Újvidék – Újvidéki Hírlap könyvnyomdája, 3–4.

Kolozsi Tibor. 1973. *Szabadkai sajtó (1848–1919)*. Szabadka – Életjel

Komor Pálné. 1960. *A hazai irodalomtanítás alakulásának vázlatos története – A múlt század 60-as éveitől 1945-ig*. In *Tantárgytörténeti tanulmányok I.* Budapest – Tankönyvkiadó, 19–176.

Kornis Gyula. 1941. *Herczeg Ferenc*. In *Herczeg Ferenc félszázados tagságának alkalmával írták a Petőfi Társaság tagjai*. Budapest – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T. kiadása, 5–100.

Kosáry Domonkos. 1996. *Az iskola a 18–19. századi magyar társadalom életében*. In *Iskola a magyar társadalom történetében*. Budapest – Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 29–45.

Kosztolányi Dezső. 1934. *Milkó Izidor. Kalangya*, szeptember (9. szám) 609–610.

Kosztolányi Dezső. 1979. *Belgrádi képek*. In *Európai képeskönyv*. Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó, 9–14.

Kosztolányi Dezső. 1996. *Levelek – Naplók*. Budapest – Osiris Kiadó

Koudela Pál. 2003. *Utószó*. In Sziklay László. *Egy kassai polgár emlékei*. Pozsony – Kalligram, 448–449.

Kovács Ferencz. 1898. *Fakadó rügyek. Ó-Becsei Közlöny*, április 3. 2.

Kovács Vazúl. 1852. *A gymnasium történelmi vázlata 1850/1-ik tanév végén*. In *Tudósítvány a szabadkai IV osztályú algymnasium bel- és kül állapotáról 1851/2 tanévben, adva Kovács Vazúl sz. Ferencz rendi áldozópap, 's gymnasiumi igazgatótanár által*. Szabadkán – Nyomatott Bittermann Károly betűivel, 3–5.

Kósa László. 1998. *Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Budapest – Planétás

Köte Sándor. 1975. *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918)*. Budapest – Tankönyvkiadó

Križkó Pál. 1885. *Körmöczbánya birtokának keletkezése s fejlődése. Századok (III. füzet)* 252–259.

Krúdy Gyula. 1989. *Reviczky Gyula*. In *Irodalmi kalendárium. Írói arcképek*. Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó, 258–260.

Lakatos Andor. 2002. *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923*. Kalocsa, 254–255. p.

Láng Mihály. 1891. *Az iskola és nemzetünk geniusza*. Pancsova – Nyomatott Koszanic Miklósnál

- Lányi Viktor. 1936. „Szülőföldemnek bús határa!...”. *Pesti Hírlap*, november 8. 9.
- Lengyel Henrik. 1911. *Z. Zorkóczy Lajos polgári isk. igazgató emlékezete. Az újvidéki m. kir. állami polgári fiúiskola értesítője az 1910–1911. tanévről*. Újvidék – Nyomatott Ivkovic György könyvnyomdájában, 1911. 3–6.
- Lipták Dorottya. 2002. *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs–Budapest–Prága*; Budapest – L’Harmatan
- Lovass Gyula. 1942. *Gozsdu – Egy századvégi elbeszélő*. Rákospalota – Don Bosco nyomda
Különnyomat a Vigilia júniusi számából, 3–7.
- Lőrinc Péter. 1973. *Két úttörő – két hullócsillag*. In *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei – Újvidék*, (14. szám) 15–42.
- Lőrinc Péter. 1978a. *Bánát művelődési problémái (1880–1918)*. In *A Pleitz-ház tudományos kiadói tevékenysége a bánáti rónán*. Újvidék – Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Lőrinc Péter. 1978b. *Tudós csoportok Bánátban*. In *A Pleitz-ház tudományos kiadói tevékenysége a bánáti rónán*. Újvidék – Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Lőrinc Péter. 1978c. *A kétarcú Szentkláray Jenő és a bánáti sovinizmus*. In *A Pleitz-ház tudományos kiadói tevékenysége a bánáti rónán*. Újvidék – Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Magyar László. 1985. *Három kincsestár*. Szabadka – Életjel
- Majtényi Mihály. é. n. *A császár csatornája*; Budapest – Magyar Írás Könyvkiadó
- Márki Sándor. 1897. *Priskos Rhetor az iskolában*. In *Emlékkönyv Kármán Mór huszonöt éves tanári munkásságának ünnepére*. Budapest – Eggenberger-féle könyvkereskedés, 170–174.
- Megyer József. 1943. *A zombori ünnep*. *Délvidéki Szemle*, április (4. szám), 177–179.
- Mészáros István. 1981. *Az oktatásügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest – Akadémiai Kiadó
- Mészáros István. 1988. *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948 – Általánosan képző középiskolák*. Budapest – Akadémiai Kiadó
- Mészáros István. 1989. *A tankönyvkiadás története Magyarországon*; Budapest – Tankönyvkiadó
- Milkó Ignác. 1901. *Emlékezés Csuporra. Ó-Becse és Vidéke*, január 27. 1–2.
- Milkó Izidor. 1966. *Jámbor Pál*. In *Gesztényefám – Irodalmi emlékezések*. Novi Sad – Forum Könyvkiadó, 179–232.

- Milleker Bódog. 1886. *Versecz szab. kir. város története I–II.* Budapest – Ráth Mór bizománya
- Milosevits Péter. 1998. *A szerb irodalom története.* Budapest – Nemzeti Tankönyvkiadó
- Molnár István Lajos. 1888a. *Más kézből ezt írják nekünk. Bácska,* április 10. 3.
- Molnár István Lajos. 1888b. *Dömötör Pál barátomhoz. Bácska,* április 17. 1.
- Molnár József. 1896. *A magyar sajtó.* In *Pancsovai emlékkönyv (Pancsova 1872–1896).* Pancsova – Wittigslager C. Könyvnyomdája, 250–253.
- [Molnár Sándor] M. S. 1883. *Szibinyani Jank és Kraljevics Márkó – Szerb népköltemény eredetiből fordítva. Végvidék,* május 27. 1–2.
- [Molnár Sándor] M. S. 1884. *Szibinyani Jánk és a tündér – Szerb eredetiből fordítva. Végvidék,* január 20. 1–2.
- Morvay Győző. 1893. *A nemzeti nevelésről és annak néhány hathatósabb eszközéről vegyes ajkú vidékeinken.* In *A nagy-kikindai gymnasium értesítője az 1892/93. tanévről.* Nagy-Kikindán – Nyomatott Milenkovits Istvánnál, 5–24.
- Muhi János. 1944. *Zombor története.* Zombor – Kalangya kiadás, Nyomatott Bosnyák József könyvnyomdájában
- Muhoray. 1904. *Bácskai írók egyesülete – Vértesi Károly úrnak. Bácska,* március 25. 5.
- Nagy Iván. 1865. *Zorkóczy-család.* In *Magyarország családai czímerekkel és menzékrendi táblákkal,* VIII. kötet (T–Zs). Pest – Kiadja Ráth Mór, 431.
- Naményi Lajos. 1902. *Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium.* Századok, 850–854.
- Náray Gyula. 1879. *Földbirtokosaink hanyatlása. Újvidék,* január 5.
- Németh Ferenc. 1987. *Bánáti agrárszocialista zendülések.* In *A Magyar Szó 1988. évi Naptára.* Újvidék – Forum Nyomda, 110–123.
- Németh Ferenc. 1991. *Egy Madách-kutató Bánátban – Morvay Győző becskerekai és kikindai éveiről.* *Magyar Szó – Kilátó,* március 2. 16.
- Németh Ferenc. 1993a. *Egy meg nem értett poéta emléke – Erődi Dániel halálának 100. évfordulóján.* *Magyar Szó – Kilátó,* február 13. 13.
- Németh Ferenc. 1993b. *Egy szerény, csöndesen elmélkedő, csupaszív bánáti. Vajdasági Hírnök,* október 20. 18.
- Németh Ferenc. 2004. *A nagybecskerekai sajtó története (1849–1918).* Újvidék – Forum Könyvkiadó

- Németh G. Béla. 1971. *Türelmetlen és késlekedő félszázad – A romantika után*. Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó
- Németh G. Béla. 1985. Az „úri középosztály” történetének egy dokumentuma: *Herczeg Ferenc emlékezései*. In *Herczeg Ferenc emlékezései*; Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó, 6–32.
- Németh G. Béla. 1993. *A külső élet krónikása*. In *Herczeg Ferenc: Hűvösvölgy*. Budapest – Szépirodalmi Könyvkiadó 5–20.
- Németh László. 1975. *A Nyugat elődei*. In *Az én katedrám*. Budapest – Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 642–670.
- O. 1894. *Orvos választás. Ó-Becse és Vidéke*, december 16. 1.
- Othenio Abel. 1936. *Kálmán Lambrecht (1. Mai 1889. – 7. Januar 1936.)*. *Palaeontologische Zeitschrift*, Berlin, 20. juli, 11–17.
- Papp György. 1994. *A XX. századi kanizsai írók – Kanizsai Ferencről*. In *Írók, költők Kanizsáról*. Kanizsa – Cnesa Kiadó, 107–110.
- Pataj Sándor. 1888. *A Tolnai-estély. Bácska*, március 13. 3.
- Pataj Sándor. 1912. *A Bács Bodrog Megyei Irodalmi Társaság Évkönyve*. Zombor – Bittermann Nándor és Fia cég könyvnyomdájából
- Pálfy József. 1943. *Szeged és a Dugonics-Társaság. Délvidéki Szemle*, július (7. szám), 291–294.
- Pálinkás József. 1972. *Diákélet a szabadkai latin gimnáziumban 1747–1845. Üzenet*, június–július (6–7. szám) 398–404.
- Pálinkás József. 1984. *Walter magisztertől a tudományegyetemig – Iskoláink rövid története*. Újvidék – Forum Könyvkiadó
- Pávlovits Jenő. 1882. *Rigómezei dalok Radics Györgytől I–IV. Bácska*, október 17. melléklet 2–3.; október 24. melléklet 1–2.; október 31. melléklet 2–3.; november 7. melléklet 2.
- Pekár Károly. 1916. *Magyar kultúra*. Budapest – May János könyvnyomdája
- Péter László. 2008. *Kálmány Lajos*. Szeged–Pécska – Bába kiadó
- Poznan Jolán. 1909. *A magyar történelem vezéreszmék szerinti tanítása*. Versecz – Özv. Kirchner J. E.-féle műintézet
- Pukánszky Béla – Németh András. 1994. *Neveléstörténet*. Budapest – Nemzeti Tankönyvkiadó

Radó Vilmos. 1897. *Kármán Mór hatása a népiskolára*. In *Emlékkönyv Kármán Mór huszonöt éves tanári munkásságának ünnepére*. Budapest – Eggenberger-féle könyvkereskedés, 57–61.

Reisz Mihály. 1941. *Gozsdu Elek (1849–1919)*. Budapest

Révay Mór János. 1920. *Írók, könyvek, kiadók – Egy magyar könyvkiadó emlékiratai I–II*. Budapest – Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság kiadása

Róna Lajos. 1930. *Harminc év az újságíró-pályán békében, háborúban, forradalomban I–III*. Budapest – Hungária Hírlapnyomda R.-T. A szerző kiadása

Rónay György. 1981. *Petőfi és Ady között (1849–1899)*. Budapest – Magvető Kiadó

Sárosy Károly. 1908. *A jövő polgáriskolája*. In *A pancsovai magyar királyi állami polgári fiú-iskola értesítője 1907/1908-ik iskolai évről*. Pancsován – Nyomatott Wittigschlager C.-nál, 3–8.

Schack Béla. 1896. *Kereskedelmi iskoláink és tanáraink a millennium esztendejében*. Budapest – Lampel Róbert (Wolfner F. és Fiai)

Schlett István. 2002. *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868*. Budapest – Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány – Kortárs Kiadó

Schmausz Endre. 1896. *A negyedszázados munka ünnepe főgymnasiumunkban*. In *Szabadka szab. kir. város községi főgymnasiumának értesítője az 1895–96. tanévről*. Szabadka – Krausz és Fischer Könyvnyomdája, 103–106.

Schmausz Endre. 1997. [Schmausz Endre] *Szabadka és Baja főispánjának a belügyminisztériumhoz intézett „véleményes jelentése” a főgimnázium jellegének megállapítása tárgyában*. In *Gymnasium 1747–1997*. Szabadka – Pannon Press, 37–51.

Schmidt Márton. 1887. *Theokritos és a római irodalom aranykori lyrikusai*. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 701–702.

Schöbel, A. Laurentz. 1861. *Jahres-Bericht über die selbstständige Distrikts-Unter-Realschule in Groß-Kikinda für das Schuljahr 1860–61*. Temesvar – Gedruckt bei Fört. Und Somv.

Schwarczer Gyula. 1934. *Szellemi életünk margójára – A „van” okairól és a „lehetne” feltételeiről*. *Híd*, július, 10–12.

Simonyi Mária. 1980. *Újvidéki Hírlap 1891–1805*. Újvidék – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, december (45. szám), 91–109.

Simonyi Mária. 2003. *A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén*. Tóthfalu – Logos

Steinbach Antal. 1892. *Torontál vármegye és Páncsova törvényhatósági joggal felruházott város tanügyi állapota 1776/77–1889/90.* Nagy-Becskerek – Pleitz Fer. Pál könyv- és könyvnyomdája

Surányi Miklós. 1925. *Herczeg Ferenc.* Budapest – Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása

Szajbély Mihály. 2005. *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után.* Budapest – Universitas Könyvkiadó

Szamota István. 1901a. *Románecz Mihály. A Szibinyáni-románckör a szerb népköltészetben. Egyetemes Philologiai Közöny, 572–573.*

Szamota István. 1901b. *Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár. Egyetemes Philologiai Közöny, 897.*

Szászy István. 1901. *Szeptember 5-ikén* [Emlékezés Csupor Gyulára]. *Ó-Becse és Vidéke*, szeptember 8. 1.

Szászy István. 1904. *A „bácsmegyei írók köré”-ről. Bácska*, április 19. 6–7.

Szekfű Gyula. 1940. *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest – Egyetemi nyomda

Szeli István. 1986. *Adalék a nemzetiségi mikrokultúra vizsgálatának elméleti és módszertani kérdéséhez.* In *Az erózió ellen.* Újvidék – Forum Könyvkiadó, 11–42.

Szeli István. 2013. *Kedves Barátaim! [Szenteleky-díj átvételekor, 1981].* In *Szentelekyre emlékezve – Egy művelődéstörténeti rendezvény negyed százada (1968–1993).* Újvidék – Forum Könyvkiadó, 97–98.

Szenteleky Kornél. 1963. *Levél D. J. barátomhoz a „vajdasági irodalom”-ról.* In *Szenteleky Kornél válogatott írásai.* Újvidék – Forum Könyvkiadó, 51–55.

Székács József. 1887. *Szerb népdalok és hősregék.* Budapest – Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda

Sz. Szigethy Vilmos. 1908. *Az alispán vacsorái.* In *A vármegyéből.* Budapest – Légrádi Testvérek

Sziklay Ferenc. 1932. *A jöttment.* Košice–Kassa – Kazinczy Könyv- és Lapkiadó Szövetkezet

Szilágyi Sándor. 1902. *Bevezetés.* In *Magyarország története és leírása.* Budapest – Lampel Róbert (Wodianer és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, I–II.

Szulik József. 1889. *Dömötör Pál legújabb költeményei.* Bácska, október 29. 1–2.

Szvorényi József. 1879. *Vitkovics Mihály élete.* In *Vitkovics Mihály művei I. – Vitkovics Mihály költeményei.* Budapest – Wilkens F. C. és Fia Könyvnyomdája

Sz-y. 1897. *Műkedvelői előadás. Óbecse és Vidéke*, augusztus 22. 1.

Tamás Lajos. 1938. *A Toldy Kör története (1906–1935)*. Bratislava–Pozsony – Conkordia könyvnyomda és kiadóvállalat. A pozsonyi Toldy Kör kiadása

Tasnádi-Kubácska András. 1958. *Lambrecht Kálmán*. In *Nagy magyar természettudósok*. Budapest – Gondolat Kiadó, 151–194.

Teleki Béla – Gärtner István – Dupák András. 1985. *Becse történelméből*. Becse – Belvárosi Rkt. Plébániahivatal

Telcs Ede. 2011. *...éltem és művész voltam – Telcs Ede visszaemlékezései és útinaplói*; Baja – Türr István Múzeum Múzeumbarátok Köre Alapítvány

Tipka Antal. 1873. *Miért tanítjuk a régi classici nyelveket, különösen pedig a görög nyelvet, a gymnasiumban?*. In *A szabadkai városi kath. főgymnasium értesítője az 1872–73. tanévben*. Szabadkán – Nyomatott Bittermann József könyvnyomdájában, 1–18.

Tolnai Lajos. 1888. *Nyilvános köszönet. Bácska*, április 13. 2.

Toncs Gusztáv. 1910. *Jámbor Pál (1821–1897) – Emlékezés a Szabadkai Szabad Liceum Jámbor Pál ünnepélyén (1910. április 24.)*. In *A Szabadka városi magyar főgimnázium értesítője*. Szabadka – Hungária Könyvsajtó, 3–16.

Topits Zoltán. 1904a. *Irodalmi egyesület. Bácska*, március 1. 2–3.

Topits Zoltán. 1904b. *Levelek egy sírhalomról. Bácska*, június 7. 1–4.

Tordai György. 1895. *A pancsovai állami főgymnasium története*. In *A pancsovai magyar királyi állami főgymnasium értesítője az 1894/5. tanévről*. Pancsován – Nyomatott Wittigschlager K.-nál, 3–31.

Tordai György. 1898. *A nyilvános népoktatás kezdete és szervezése Végvidékünkön – Bevezetés A pancsovai állami főgymnasium történetéből*. In *A pancsovai magyar királyi állami főgymnasium értesítője az 1897/8. tanévről*. Pancsován – Nyomatott Wittigschlager Károlynál, 3–38.

Turczel Lajos. 1967. *Két kor mezsgyéjén – A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között*. Bratislava – Tatran, Magyar Üzem

Turczel Lajos. 1987. *Sziklay Ferenc*. In *Tanulmányok és emlékezések*. Bratislava – Madách Könyv- és Lapkiadó Vállalat, 73–89.

Ujvári Péter. 1929. *Alba Nevis*. In *Zsidó Lexikon*. Budapest – A Zsidó Lexikon kiadása, 1028.

Uri Ferenc. 2011. *A magyar gimnáziumi oktatás története Újvidéken 1789–2009*. Újvidék – Forum Könyvkiadó

Vajda Emil. 1900. *Középiskola tanári névkönyv az 1899–1900. tanévről*. Győr – Kiadják Gross Testvérek

Vajda Gábor. 1989. *Az abszurd előrejelzése – Gozsdu Elek: Köd. Magyar Szó – Kilátó*, augusztus 26. 14.

Városov Tivadar. 1878a. *Zombor, 1878. október hó 28-án. Bácska*, október 28. 129–130.

Városov Tivadar. 1878b. *Zombor, 1878. november 21-én. Bácska*, november 21. 153–155.

Városov Tivadar. 1879. *Zombor, 1879. február hó 14-én. Bácska*, február 14. 41–42.

Városov Tivadar. 1883. *Új tankönyv – Bács-Bodrogh vármegye leírása Radics Györgytől. Bácska*, augusztus 17. 2.

Vértesi Károly. 1904. *Válasz Muhoray nyílt levelére. Bácska*, április 1. 7.

Veselinović-Andelić, Magdalena. 1969. *Margalits Ede, a horvát és a szerb irodalom magyar tolmácsolója. Újvidék – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, szeptember (1. szám), 63–89.

Vladan Jojkić. 1931. *Nacionalizacija Bačke i Banata*. Novi Sad

Vujicsics D. Sztoján. 1978. *Vitkovics Mihály magyar és szerb írásai*. Budapest – Európa Könyvkiadó

Vujicsics Sztoján. 1997. *Szerbek Pest-Budán*. Budapest – Városháza

Wigand János. 1896. *Pancsovai emlékkönyv (Pancsova 1872–1896)*. Pancsova – Wittigschlager C. Könyvnyomdája

Wild Endre. 1930. *A pancsovai minorita rendház napklója (1718–1850)*. Arad – Vasárnap Nyomda, Minorita Kultúrház

Zircz Péter. 1966. *Gozsdu Elek pályakezdése*. In Zircz Péter – Engel Károly. *Gozsdu Elek pályakezdése és levelezése*. Miskolc – Városi Könyvtár, 3–15.

Zsoldos Benő. 1908a. *Az Irodalmi Társaság felolvasásairól. Bácska*, április 3. 2–3.

Zsoldos Benő. 1908b. *A „Bácsmegyé”-nek. Bácska*, április 24. 3–4.

Zsoldos Benő. 1908c. *„Csata” után. Bácska*, május 8. 4.